

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

8'2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 8, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юрївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 14 від 27.06.2024 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бурдін М.Ю., Бугайчук К.Л., Юрченко О.М. МІЖНАРОДНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ СУДОУСТРОЮ ТА СТАТУСУ СУДДІВ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНУ ПРАКТИКУ.....	16
Лисак О.М. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ «СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВОВІ РЕЖИМИ».....	21
Маслій О.М., Андрощук О.С., Вейц А.М., Альбешенко О.С., Богданова О.Г., Крічфалушій М.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	25
Мельник Н.В., Повалена М.В., Мельник С.І. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЇ «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ» В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ.....	30
Пальченкова В.М. СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ В КОНФЛІКТІ З ЗАКОНОМ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	34
Руденко М.М. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАСАДИ І СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ.....	39
Хребтова А.А., Слободяник Т.М., Іванов А.В. ВПЛИВ ІННОВАЦІЙ НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ.....	42

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Галуцько О.В. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ.....	46
Лига А.І. ОБҐРУНТУВАННЯ НАПРЯМІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДКРИТОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТА СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ.....	49
Мельник О.Д., Скорик В.І. СПРАВИ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ, ПРОХОДЖЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	59
Ніцевич О.В. ПІДХОДИ НАУКОВЦІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	63
Осауленко А.О., Нестеряк І.В. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ У КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	67
Петришина М.О. СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ (НАГЛЯДУ) У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	71
Стефанчишен Р.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ ОРГАНАМИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	75

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Гайдук К.Ю. ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ.....	78
Годлевський В.І. ОХОРОНА АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА КОМП'ЮТЕРНІ ПРОГРАМИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	82
Дорошенко О.Ф., Федорова Н.В., Петренко В.О., Дорожко Г.К. КУЛЬТУРНІ ТА КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕНЬ ТА ДИНАМІКА ЇХ ВЖИТТЯ.....	86
Дюкарсва-Бержаніна К.Ю. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПРОМИСЛОВОГО ЗРАЗКА: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	89

Іванова А.С. РОЗМЕЖУВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО АЗАРТНИХ ІГОР ТА ОБМЕЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ.....	93
Лопатнюк В.А. ОХОРОНА ПРАВ НА НЕОРИГІНАЛЬНІ БАЗИ ДАНИХ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ПРАВИ ЄС.....	97
Мартинюк О.В. «НОРМАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРУ» ТА «ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ АВТОРА» ЯК ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВІЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ.....	100
Савченко Є.Ю. ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В ЯКОСТІ ЗАСОБУ ПЛАТЕЖУ.....	105
Самілик Л.О., Романенкова А.Ю. ФРАУДАТОРНІСТЬ ШЛЮБНИХ ДОГОВОРІВ: КВАЛІФІКАЦІЯ ТА ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ.....	112
Санченко Д.Є. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ.....	116
Свердліченко В.П. ВІРТУАЛЬНА ЗЕМЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН У МЕТАВСЕСВІТІ.....	120
Сидоренко Д.І. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ СІМЕЙНОГО ПРАВА УЧАСНИКА СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У СІМЕЙНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ.....	123
Сібільов Д.М. ТРЕТІ ОСОБИ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБИТРАЖІ.....	126
Токарева В.О. ОКРЕМІ ПИТАННЯ УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....	129
Харченко Г.Г. ВИТРЕБУВАННЯ МАЙНА З ЧУЖОГО НЕЗАКОННОГО ВОЛОДІННЯ У ПОРЯДКУ ВІНДИКАЦІЇ.....	132
Холод В.С. СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ З ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У ПОЛОНІ: ПРОБЛЕМАТИКА, ШЛЯХИ ВИРШЕННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....	136
Яркіна Н.Є. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВУ ВИНАГОРОДУ ЗА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА АБО СУМІЖНИХ ПРАВ.....	140

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Волинець В.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ ДАНИХ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ВПЛИВ НА ОНЛАЙН ТОРГІВЛЮ.....	146
Dr Jan Haizmann, Zahnitko O.P. GERMAN SECURITIES AUTHORITY'S INSTITUTIONAL COMMUNICATION WITH THE ENERGY MARKET PARTICIPANTS: LESSONS FOR UKRAINE.....	150

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бурка А.В., Боднарук М.І. БОСИНГ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	155
Мельник Я.Я. ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, ЗВІЛЬНЕНИХ В ЗВ'ЯЗКУ ІЗ МОБІЛІЗАЦІЄЮ.....	159
Панов І.В. ВПЛИВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ ТА НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....	164
Парпан Т.В. ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ПРИ ЗМІНІ РОБОТОДАВЦЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДИРЕКТИВИ РАДИ № 2001/23/ЄС В ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....	170
Роговенко О.В., Горбачова К.М., Гресь Н.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ЖИТЛО.....	174

РОЗДІЛ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ТА РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	179
Костогризов О.В. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПРИМУСОВОГО ПРИПИНЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ.....	186
Leheza Yu.O. PROBLEMS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF RELATIONS IN THE FIELD OF ELECTRICITY AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT: THE EXPERIENCE OF GERMANY AND UKRAINE.....	190
Терехов М.І. ПРИНЦИП СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОСФЕРИ ЯК АГРАРНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ.....	193
Федорович В.І. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПОСИЛЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО І БЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ АЕС В УКРАЇНІ.....	196
Фролов Я.А. ПРОТИДІЯ ЗЕМЕЛЬНОМУ РЕЙДЕРСТВУ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ.....	199

РОЗДІЛ 7 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Алексєєнко І.Г. КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ У СФЕРІ БАНКРУТСТВА.....	203
Бигу Ж.М. ЗАГРОЗИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГАЗОТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	207
Бодров Ю.В. ГЕНЕЗИС АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ АЗАРТНИХ ІГОР У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.....	211
Братковський В.М., Сукмановська Л.М., Черномаз О.Б. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОБІЛІЗАЦІЙНУ ПІДГОТОВКУ ТА МОБІЛІЗАЦІЮ.....	215
Вандін Є.В. РОЛЬ УПОВНОВАЖЕНИХ ПІДРОЗДІЛІВ (УПОВНОВАЖЕНИХ ОСІБ) З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ У РОЗРОБЦІ ТА ВПРОВАДЖЕННІ ПРАВИЛ ЕТИЧНОЇ ТА ДОБРОЧЕСНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	218
Величко О.В. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПРАВЛЯННЯ ТУРИСТИЧНОГО ЗБОРУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ.....	223
Гапонов А.В. СУТНІСТЬ ПРАВА НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ГАРАНТІЇ СУДОВОГО ЗАХИСТУ.....	226
Геллер Є.Б. СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СПОРТИВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	229
Зал Д.О. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «КОРУПЦІЯ».....	233
Зінченко С.О. ОСНОВНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДІЗНАННЯ.....	236
Коровченко С.В. ПЕРЕГЛЯД СУДОВОГО РІШЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВА НА ЗАХИСТ У ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК СКЛАДОВА ФУНКЦІЇ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ.....	240
Лук'янець Д.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	243
Манько Д.Г. ПРАВО ДАНИХ (DATA LAW) В КОНТЕКСТІ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛЬНОГО ТА ВІРТУАЛЬНОГО СВІТІВ: ЩОДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....	247
Мартиновський В.В. ПРАВОВА ПРИРОДА ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ.....	252
Машталяр О.М. ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ОБРОБЛЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	256

Мельник В.І. ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	260
Переверзєв Д.В. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ.....	264
Пісоцька К.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ.....	268
Походжук Р.В. ПРАВО НА СПОЖИВЧУ ОСВІТУ.....	271
Пустовіт Ю.Ю. КЛАСИФІКАЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ.....	276
Савіцька В.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ.....	282
Титаренко О.О., Загородній С.В. ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	285
Тихонова Д.С. ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ В НІМЕЧЧИНІ ЯК НОВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	291
Тімашов В.О. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ.....	294
Товкун Л.В. ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕРВИННИХ ДОКУМЕНТІВ У БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ: ВІД ТРАДИЦІЙНИХ ПАПЕРОВИХ ДО СУЧАСНИХ ЕЛЕКТРОННИХ.....	297
Тугарова О.К. МЕДІАКОЛАБОРАНТИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	302
Якимчук Н.Я., Савенкова В.Г. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ФІНАНСОВО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ «ЗЕЛЕНОГО» ОПОДАТКУВАННЯ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	306

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Гальцова В.В. ДО ПИТАННЯ ПРО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВУ ОХОРОНУ СІМ'Ї ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	312
Гальцова О.В. ВПЛИВ ЧИННИКІВ МОРАЛЬНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ	316
Геркула Н.М. КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ДЕТЕРМІНАНТИ	319
Гирич О.С. ПОНЯТТЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	323
Голуб Я.О. СУЧАСНИЙ ВИМІР ГУМАНІЗМУ ЯК ПРИНЦИПУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	326
Dvornikova P.A., Osadchaya A.S. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE LAW: THE CHALLENGES OF ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY IN THE DIGITAL AGE	330
Кваша О.О. ДО ПРОБЛЕМИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ У СПРАВАХ ПРО ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ.....	334
Кернякевич-Ганасійчук Ю.В. ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ.....	339
Кузнецова Л.В., Пасинчук К.М., Чубань В.С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТІВ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ.СТ. 210 ТА 211 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	342
Куліш А.М., Малетова О.С., Лелека С.С. ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО НАПРАВЛЕННЯ, ПЕРЕМІЩЕННЯ ЗБРОЇ, ОЗБРОЄННЯ ТА БОЙОВИХ ПРИПАСІВ В УКРАЇНУ, РУХ, ПЕРЕМІЩЕННЯ АБО РОЗМІЩЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЧИ ІНШИХ УТВОРЕНИХ ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ, ВЧИНЕНЕ В УМОВАХ ВОЄННОГО АБО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	345

Олефір Л.І., Пузирна Н.С., Барахта В.В. МІЖНАРОДНІ ПРАВОЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ УВ'ЯЗНЕНИХ.....	350
Оробець К.М. УХИЛЕННЯ ВІД ПРИЙНЯТТЯ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ (СТ. 336-2 КК УКРАЇНИ): ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	354
Погребна К.Ф., Семир'янов Д.Я. ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ: ЗМІСТ, СУТНІСТЬ І ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	359
Пугач А.О., Харитонова О.В. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ЛЮДСТВА І МАЙБУТНІХ ПОКОЛІНЬ: QUO VADIS, HUMANUS?.....	363
Сень І.З., Федорович Н.А. ВІДШКОДУВАННЯ ЗАВДАНИХ ЗБИТКІВ АБО УСУНЕННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СТ. 45, 46 КК УКРАЇНИ.....	368

РОЗДІЛ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрусович О.О. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: НАУКОВЕ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.....	373
Басалик С.А., Білецький В.О. ТАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОПИТУВАННЯ ОСІБ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	377
Варивода І.М. ПРИНЦИПИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	380
Григорук В.О. ПРОЦЕСУАЛЬНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХИСНИКА ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ ЗА ПІДОЗРОЮ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ.....	384
Грібов М.Л., Червінський В.В. НАДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ ПОТЕРПІЛОМУ ВІД ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	388
Зуєв В.В. ДЕФЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У КПК УКРАЇНИ.....	393
Калініна А.В. ЖЕРТВИ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПИТАННЯ.....	398
Капустинський М.В. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ГАРАНТІЙ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	403
Крупій А.І., Черноус Ю.М. ПРАВОВІ ОСНОВИ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	407
Кузьмінський О.О. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	411
Куликович А.Ю. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ, ЩО СПРИЯЮТЬ ЗАЛУЧЕННЮ ДО ЛЮЦИФЕРІАНСЬКИХ КУЛЬТІВ: МЕХАНІЗМИ ТА ПРОФІЛАКТИКА.....	415
Литвиненко Д.О., Шульженко А.В. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	419
Прокопенко Н.М. АНАЛІЗ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЬ ЗЛОЧИНІВ: ПОРІВНЯННЯ ТРАДИЦІЙНИХ І СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ОГЛЯДУ ТА ОБРОБКИ МІСЦЬ ЗЛОЧИНІВ.....	423
Скречко М.-М.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ В ХОДІ ОСКАРЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РІШЕННЯ ДЕТЕКТИВА ПРО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ.....	427
Сорока М.В. ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ СЛІДЧОГО ПРИ РОЗГЛЯДІ КЛОПОТАНЬ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ.....	431
Тальянчук Л.С. СПОСОБИ ПЕРЕВІРКИ ДОКУМЕНТІВ ЯК ОКРЕМОГО ВИДУ ДОКАЗІВ.....	433

РОЗДІЛ 10**СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА**

Кутельвас Т.Є. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ВІДСТОРОНЕННЯ СУДДІ.....	437
Плахотнік О.В., Лохматов О.А. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК АСИСТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ У РОБОТІ АДВОКАТА ТА ПРОКУРОРА.....	441
Софієв С.О., Теслицький А.А. ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПРОКУРАТУРИ У СТАНОВЛЕННІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	446
Чабан В.І. РОЛЬ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СУДОЧИНСТВІ.....	452

РОЗДІЛ 11**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО**

Бірюков Р.М. МІЖНАРОДНЕ ПОЛІЦЕЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄВРОПІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	455
Gazhurova O.V. EVOLUTION OF UNDERSTANDING THE CONCEPT OF “TORTURE” WITHIN THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS.....	459
Жибак А.А. ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ ПРАВА ЄС ПІД ЧАС НАКЛАДЕННЯ ЗОБОВ’ЯЗАНЬ НА ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМИ.....	463
Kaspruk O.S. THE ROLE OF THE GENDER FACTOR IN PREVENTING INTERNATIONAL TRANSPORT TERRORISM.....	467
Маліневський О.М. ВПЛИВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО АСПЕКТУ РОСІЙСЬКОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ НА ПІДСУДНІСТЬ ПОЗОВІВ ДО РОСІЙСЬКИХ КОМПАНІЙ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗБИТКІВ СУДАМ АНГЛІЇ ТА УЕЛЬСУ.....	469
Пікуля Т.О. ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА В ПРОЦЕСІ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	474
Чеханюк Л.В., Головка О.В. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ВИПРОБУВАННЯ СУЧАСНОСТІ.....	477

РОЗДІЛ 12**ФІЛОСОФІЯ ПРАВА**

Копотун І.М., Тичина Д.М. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ ТА АДМІНІСТРУВАННІ.....	481

РОЗДІЛ 13**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ**

Тимошенко В.Г. СУБ’ЄКТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ.....	485
Кошурніков Ю.В. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ ПІД ЧАС НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ГРОМАДЯНАМ.....	489
Воробей П.А., Тильчик В.В., Форостяний А.В. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	492
Юнін О.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ І РІШЕНЬ ІНШИХ ОРГАНІВ.....	495
Кисько А.І. ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ ЯК ОБ’ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	498
Воробей П.А., Ковальчук С.О., Мірошниченко С.С. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СЛІДЧОГО: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ.....	502

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Burdin M.Yu., Buhaichuk K.L., Yurchenko O.M. INTERNATIONAL AND EUROPEAN STANDARDS OF THE JUDICIARY AND THE STATUS OF JUDGES: CLASSIFICATION, LEGAL REGULATION AND IMPLEMENTATION IN NATIONAL PRACTICE.....	16
Lysak O.M. CONCEPT AND ESSENCE OF THE CATEGORY “SPECIAL LEGAL REGIMES”.....	21
Maslii O.M., Androshchuk O.S., Veits A.M., Albeshchenko O.S., Bohdanova O.H., Krichfalushii M.V. CERTAIN ASPECTS OF IMPROVING THE QUALITY OF VOCATIONAL MILITARY EDUCATION IN UKRAINE.....	25
Melnyk N.V., Povalena M.V., Melnyk S.I. HISTORICAL AND THEORETICAL FEATURES OF THE DEFINITION OF “HUMAN SECURITY” IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL SECURITY.....	30
Palchenkova V.M. SOCIAL ASSISTANCE TO MINORS IN CONFLICT WITH THE LAW (SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES).....	34
Rudenko M.M. EUROPEAN PRINCIPLES AND STANDARDS FOR ENSURING THE ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF THE POLICE.....	39
Khrebtova A.A., Slobodianyuk T.M., Ivanov A.V. IMPACT OF INNOVATIONS ON THE LEGAL SYSTEM.....	42

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Halunko O.V. CONCEPT AND CONTENT OF PUBLIC ADMINISTRATION OF MIGRATION PROCESSES IN EUROPE.....	46
Lyha A.I. JUSTIFICATION OF THE DIRECTIONS OF INCREASE EFFICIENCY OF ECONOMIC AND LEGAL ENSURING THE OPENNESS OF LOCAL GOVERNMENT BODIES AS A SUBJECT OF THE CONSUMER RIGHTS PROTECTION SYSTEM.....	49
Melnyk O.D., Skoryk V.I. CASES ON ADMISSION, DISCHARGE AND DISMISSAL FROM PUBLIC SERVICE: SELECTED ISSUES.....	59
Nitsevykh O.V. APPROACHES OF SCIENTISTS TO THE DEFINITION OF STATE AUTHORITY BODIES AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	63
Osaulenko A.O., Nesteriak I.V. INTERNATIONAL STANDARDS OF THE RIGHTS OF A PERSON IN CONFLICT WITH THE LAW: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....	67
Petryshyna M.O. THE MODERN CONCEPT OF STATE CONTROL (SUPERVISION) IN THE SPHERE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT.....	71
Stefanchyshen R.V. FEATURES OF PERFORMANCE OF FUNCTIONS BY BODIES OF THE EXECUTIVE AUTHORITY DURING THE PERIOD OF MARITAL STATE.....	75

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Haiduk K.Yu. IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT UNDER THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION IN THE RUSSIA.....	78
Hodlevskiy V.I. PROTECTION OF COPYRIGHTS TO COMPUTER PROGRAMS UNDER THE LAWS OF UKRAINE.....	82
Doroshenko O.F., Fedorova N.V., Petrenko V.O., Dorozhko H.K. CULTURAL AND CREATIVE INDUSTRIES: THE PROBLEM OF DEFINITIONS AND THE DYNAMICS OF THEIR USE.....	86

Diukarjeva-Berzhanina K.Yu. INDIVIDUAL CHARACTER OF AN INDUSTRIAL DESIGN: THE PRACTICAL ASPECT	89
Ivanova A.S. DISTINGUISHING THE RESTRICTION OF ACCESS TO GAMBLING AND THE RESTRICTION OF CIVIL LEGAL CAPACITY.....	93
Lopatniuk V.A. PROTECTION OF RIGHTS TO NON-ORIGINAL DATABASES IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND EU LAW.....	97
Martyniuk O.V. “NORMAL EXPLOITATION OF THE WORK” AND “LEGITIMATE INTERESTS OF THE AUTHOR” AS THE MAIN INTERNATIONAL STANDARDS OF FREE USE OF WORKS: CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING.....	100
Savchenko Ye.Yu. THE USE OF VIRTUAL ASSETS AS A MEANS OF PAYMENT.....	105
Samilyk L.O., Romanenkova A.Yu. FRAUDULENT NATURE OF PRENUPTIAL AGREEMENTS: QUALIFICATION AND LEGAL CONSEQUENCES.....	112
Sanchenko D.Ye. THEORETICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO MENTAL INVIOABILITY.....	116
Sverdlichenko V.P. VIRTUAL EARTH AS AN OBJECT OF LEGAL RELATIONS IN THE METAVERSE.....	120
Sydorenko D.I. ON THE QUESTION OF THE CONCEPT AND CONTENT OF THE FAMILY LAW OF THE PARTICIPANT IN FAMILY RELATIONS IN THE DOCTRINE OF FAMILY LAW.....	123
Sibilov D.M. THIRD PARTIES IN ARBITRATION AND INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION.....	126
Tokareva V.O. SEPARATE ISSUES OF PROPERTY MANAGEMENT OF AN INDIVIDUAL.....	129
Kharchenko H.H. RECLAMATION OF PROPERTY FROM SOMEONE ELSE'S ILLEGAL POSSESSION BY WAY OF VINDICATION.....	132
Kholod V.S. COLLECTION OF ALIMONY FROM MILITARY PERSONEN: PROBLEMS, SOLUTIONS AND JUDICIAL PRACTICE.....	136
Yarkina N.Ye. LEGAL NATURE AND SPECIFICS OF THE EXERCISE OF THE RIGHT TO FAIR REMUNERATION FOR THE USE OF COPYRIGHTED WORKS OR RELATED RIGHTS OBJECTS.....	140
SECTION 4 ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW	
Volynets V.V. LEGAL REGULATION OF DATA PRIVACY IN THE EUROPEAN UNION: IMPACT ON ONLINE TRADE.....	146
Dr Jan Haizmann, Zahnitko O.P. GERMAN SECURITIES AUTHORITY'S INSTITUTIONAL COMMUNICATION WITH THE ENERGY MARKET PARTICIPANTS: LESSONS FOR UKRAINE.....	150
SECTION 5 LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW	
Burka A.V., Bodnaruk M.I. BOSSING IN LABOR RELATIONS	155
Melnyk Ya.Ya. LEGAL MONITORING OF THE SOCIAL RIGHTS OF PRISONERS CONDUCTED TO DEPRIVATION OF THEIR FREEDOM IN CONNECTION WITH MOBILIZATION.....	159
Panov I.V. THE IMPACT OF DECENTRALIZATION ON THE ORGANIZATION OF HEALTHCARE INSTITUTIONS IN UKRAINE AND THE PROVISION OF SOCIAL SERVICES IN THE HEALTHCARE SECTOR.....	164
Parpan T.V. LABOUR RELATIONS IN CASE OF CHANGE OF EMPLOYER THROUGH THE PRISM OF IMPLEMENTATION OF COUNCIL DIRECTIVE 2001/23/EC INTO LABOUR LEGISLATION OF UKRAINE.....	170
Rohovenko O.V., Horbachova K.M., Hres N.M. LEGAL BASIS OF SOCIAL PROTECTION OF FAMILY MEMBERS OF MILITARY OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO HOUSING.....	174

SECTION 6 LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Baliuk H.I., Kovalchuk T.H. PRINCIPLES OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF CONTROL IN THE FIELD OF ENSURING NUCLEAR AND RADIATION SAFETY.....	179
Kostohryzov O.V. HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGISLATION IN THE FIELD OF COMPULSORY TERMINATION OF RIGHTS TO LAND PLOTS.....	186
Leheza Yu.O. PROBLEMS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF RELATIONS IN THE FIELD OF ELECTRICITY AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT: THE EXPERIENCE OF GERMANY AND UKRAINE.....	190
Terekhov M.I. THE PRINCIPLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR AS AN AGRARIAN LEGAL CATEGORY.....	193
Fedorovych V.I. LEGAL PROBLEMS OF STRENGTHENING THE RATIONAL AND SAFE USE OF NPP LANDS IN UKRAINE.....	196
Frolov Ya.A. LAND RAIDING COUNTERMEASURES ON DE-OCCUPIED TERRITORIES.....	199

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Aliksicienko I.H. CORRUPTION RISKS IN THE FIELD OF BANKRUPTCY.....	203
Byhu Zh.M. THREATS TO THE FUNCTIONING OF THE GAS TRANSPORTATION SYSTEM OF UKRAINE.....	207
Bodrov Yu.V. GENESIS OF ADMINISTRATIVE-LEGAL REGULATION OF GAMBLING IN THE REPUBLIC OF POLAND.....	211
Bratkovskiy V.M., Sukmanovska L.M., Chornomaz O.B. HISTORICAL AND LEGAL GENESIS OF THE INSTITUTION OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR VIOLATION OF THE LEGISLATION ON MOBILIZATION PREPARATION AND MOBILIZATION.....	215
Vandin Ye.V. THE ROLE OF AUTHORIZED UNITS (AUTHORIZED PERSONS) IN MATTERS OF PREVENTION AND DETECTION OF CORRUPTION IN THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF RULES OF ETHICAL AND VIRTUOUS BEHAVIOR.....	218
Velychko O.V. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF TOURIST TAX COLLECTION IN EUROPEAN COUNTRIES.....	223
Haponov A.V. THE ESSENCE OF THE RIGHT TO APPEAL AS A CONSTITUTIONAL GUARANTEE OF JUDICIAL PROTECTION.....	226
Heller Ye.B. SUBJECT COMPOSITION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR POLICY IMPLEMENTATION IN THE FIELD OF SPORTS PERSONAL DEVELOPMENT.....	229
Zal D.O. MAIN APPROACHES TO DEFINING THE TERM “CORRUPTION”.....	233
Zinchenko S.O. FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF INQUIRY BODIES.....	236
Korovchenko S.V. REVIEW OF A COURT DECISION ON AN ADMINISTRATIVE CASE IN ENSURING THE RIGHT TO DEFENSE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AS A COMPONENT OF THE JUDICIAL REVIEW FUNCTION.....	240
Luk’ianets D.M. ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF HOUSING PROVISION.....	243
Manko D.H. DATA LAW IN THE CONTEXT OF REGULATION OF THE REAL AND VIRTUAL WORLDS: ON STATEMENT OF THE PROBLEM.....	247
Martynovskiy V.V. LEGAL NATURE PERMISSION SYSTEM.....	252

Mashtaliar O.M. PROBLEMS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE DURING PROCESSING OF PERSONAL DATA AND WAYS TO SOLVE THEM.....	256
Melnyk V.I. TO THE QUESTION OF THE PRINCIPLES OF THE NATIONAL ECONOMIC SECURITY SYSTEM OF UKRAINE.....	260
Perevierziev D.V. THE STATE AND PROSPECTS OF REGULATORY REGULATION OF CRYPTOCURRENCY CIRCULATION IN UKRAINE.....	264
Pisotska K.O. ACTUAL PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF JUVENILE PREVENTION UNITS.....	268
Pozhodzhuk R.V. RIGHT TO CONSUMER EDUCATION.....	271
Pustovit Yu.Yu. CLASSIFICATION OF STATE AUTHORITIES IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF FOOD SECURITY.....	276
Savitska V.V. ADMINISTRATIVE-TORT LAW OF UKRAINE: PROBLEMS OF FORMATION.....	282
Tytarenko O.O., Zahorodnii S.V. THE ISSUE OF THE FORMATION OF THE PERSONNEL POLICY OF NATIONAL GUARD OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	285
Tykhonova D.S. PUBLIC ADMINISTRATION IN GERMANY AS A NEW EXPERIENCE FOR UKRAINE....	291
Timashov V.O. CURRENT STATE AND LEGAL SECURITY OF GAMING BUSINESS IN UKRAINE.....	294
Tovkun L.V. LEGAL BASIS AND PECULIARITIES OF USING PRIMARY DOCUMENTS IN ACCOUNTING: FROM TRADITIONAL PAPER TO MODERN ELECTRONIC ONES.....	297
Tuharova O.K. MEDIA COLLABORATORS: SEPARATE ISSUES OF LEGAL RESPONSIBILITY.....	302
Yakymchuk N.Ya., Savenkova V.H. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF REGULATION OF “GREEN” TAXATION WITHIN THE DOMAIN OF FINANCIAL LAW: CHALLENGES AND PERSPECTIVES.....	306

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Haltsova V.V. ON THE QUESTION OF THE CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF THE FAMILY AND MINORS UNDER THE DRAFT CRIMINAL CODE OF UKRAINE	312
Haltsova O.V. INFLUENCE OF FACTORS OF THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF MILITARY OFFICERS ON THE COMMITMENT OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE PASSING OF MILITARY SERVICE.....	316
Herkula N.M. COLLABORATIVE ACTIVITIES: OVERVIEW OF THE DETERMINANTS.....	319
Hrych O.S. THE CONCEPT OF ENERGY SECURITY ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	323
Holub Ya.O. THE MODERN DIMENSION OF HUMANISM AS PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....	326
Dvornikova P.A., Osadchaya A.S. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE LAW: THE CHALLENGES OF ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY IN THE DIGITAL AGE	330
Kvasha O.O. TO THE PROBLEM OF A FAIR COURT IN WAR CRIMES CASES.....	334
Kerniakovych-Tanasiichuk Yu.V. DIGITIZATION OF THE CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM OF UKRAINE AS A STRATEGIC DIRECTION OF ITS REFORM.....	339
Kuznetsova L.V., Pasynchuk K.M., Chuban V.S. CERTAIN ASPECTS OF THE CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF THE SUBJECTS OF CORRUPTION OFFENSES PROVIDED FOR BY ART. ART. 210 AND 211 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	342
Kulish A.M., Maletova O.C., Leleka S.S. FEATURES OF THE QUALIFICATION OF UNAUTHORIZED DISSEMINATION OF INFORMATION ABOUT THE DIRECTION, MOVEMENT OF WEAPONS, ARMAMENTS, AND AMMUNITION TO UKRAINE, THE MOVEMENT, DISPLACEMENT, OR DEPLOYMENT OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE OR OTHER MILITARY FORMATIONS ESTABLISHED IN ACCORDANCE WITH THE LAWS OF UKRAINE, COMMITTED UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW OR A STATE OF EMERGENCY.....	345

Olefir L.I., Puzyrna N.S., Barakhta V.V. INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF PRISONERS.....	350
Orobets K.M. EVASION FROM ACCEPTANCE INTO MILITARY SERVICE UNDER CONTRACT (ART. 336-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF THE CRIMINAL OFFENSE.....	354
Pohrebna K.F., Semyr'ianov D.Ya. PUBLIC MONITORING IN THE SPHERE OF EXECUTION OF PENALTIES IN UKRAINE: CONTENT, ESSENCE AND THEORETICAL AND APPLIED SIGNIFICANCE.....	359
Puhach A.O., Kharytonova O.V. ENVIRONMENTAL RIGHTS OF THE INDIVIDUAL, HUMANITY AND FUTURE GENERATIONS: QUO VADIS, HUMANUS?.....	363
Sen I.Z., Fedorovych N.A. REIMBURSEMENT OF LOSSES OR ELIMINATION OF DAMAGE IN CASE OF DISCHARGE FROM CRIMINAL LIABILITY UNDER ARTICLES 45, 46 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	368
SECTION 9	
CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY	
Andrusovych O.O. CLASSIFICATION OF SAMPLES FOR COMPARATIVE STUDY: SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE.....	373
Basalyk S.A., Biletskyi V.O. TACTICAL ASPECTS OF INTERVIEWING PERSONS IN OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITIES.....	377
Varyvoda I.M. PRINCIPLES OF INFORMATIZATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	380
Hryhoruk V.O. PROCEDURAL REGULATION OF THE DEFENCE COUNSEL'S ACTIVITIES DURING THE DETENTION OF A MEMBER OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT ON SUSPICION OF COMMITTING A CRIME.....	384
Hribov M.L., Chervinskyi V.V. PROVIDING PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE TO THE VICTIM OF TRAFFIC ACCIDENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN EXPERIENCE.....	388
Zuiev V.V. DEFECTS IN THE LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	393
Kalinina A.V. VICTIMS OF THE MILITARY CONFLICT IN UKRAINE: NORMATIVE AND MORAL AND ETHICAL ISSUES.....	398
Kapustynskyi M.V. LEGAL ANALYSIS OF GUARANTEES OF JUDGES' INDEPENDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	403
Krupii A.I., Chornous Yu.M. LEGAL PRINCIPLES OF PLANNING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES.....	407
Kuzminskyi O.O. INTERNATIONAL STANDARDS FOR ENSURING HUMAN RIGHTS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	411
Kulykovych A.Yu. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO INVOLVEMENT IN LUCIFERIAN CULTS: MECHANISMS AND PREVENTION.....	415
Lytvynenko D.O., Shulzhenko A.V. JUDICIAL EXAMINATION IS DURING MARTIAL LAW.....	419
Prokopenko N.M. ANALYSIS OF CRIME SCENE INVESTIGATION METHODS: A COMPARISON OF TRADITIONAL AND MODERN APPROACHES TO CRIME SCENE EXAMINATION AND PROCESSING.....	423
Skrechko M.-M.A. IMPLEMENTATION OF THE DEFENCE FUNCTION DURING THE APPEAL OF THE DETECTIVE'S PROCEDURAL DECISION ON THE NOTIFICATION OF A SUSPICION.....	427
Soroka M.V. CONFIRMATION OF THE INVESTIGATOR'S AUTHORITY DURING THE CONSIDERATION OF MOTIONS BY AN INVESTIGATIVE JUDGE.....	431
Talianchuk L.S. METHODS OF CHECKING DOCUMENTS AS A SPECIAL TYPE OF EVIDENCE.....	433

SECTION 10 JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Kutelvas T.Ye. THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES REGARDING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF THE PROCEDURE FOR REMOVING A JUDGE.....	437
Plakhotnik O.V., Lokhmatov O.A. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN ASSISTIVE TECHNOLOGY IN THE WORK OF AN ATTORNEY AND A PROSECUTOR.....	441
Sofiiiev S.O., Teslytskyi A.A. ENHANCING THE OF THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE DEVELOPMENT OF JUVENILE JUSTICE IN A SPECIAL PERIOD AND COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGISLATIONS.....	446
Chaban V.I. THE ROLE AND LIMITS OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUDICIARY.....	452

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Biriukov R.M. INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN EUROPE THROUGH THE PRISM OF THEORIES OF EUROPEAN INTEGRATION.....	455
Gazhurova O.V. EVOLUTION OF UNDERSTANDING THE CONCEPT OF "TORTURE" WITHIN THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS.....	459
Zhybak A.A. EXTRATERRITORIALITY OF EU LAW WHEN IMPOSING OBLIGATIONS ON ONLINE PLATFORMS.....	463
Kaspruk O.S. THE ROLE OF THE GENDER FACTOR IN PREVENTING INTERNATIONAL TRANSPORT TERRORISM.....	467
Malinevskyi O.M. THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL LAW ASPECT OF THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE ON THE JURISDICTION OF THE COURTS OF ENGLAND AND WALES OVER CLAIMS AGAINST RUSSIAN COMPANIES FOR COMPENSATION OF WAR DAMAGE.....	469
Pikulia T.O. HARMONIZATION OF LEGISLATION IN THE PROCESS OF NEGOTIATIONS ON UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION.....	474
Chekhaniuk L.V., Holovko O.V. RUSSIA-UKRAINE WAR: A HARDSHIP OF MODERN TIMES.....	477

SECTION 12 PHILOSOPHY OF LAW

Kopotun I.M., Tychyna D.M. FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES IN PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION.....	481

SECTION 13 TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Tymoshenko V.H. SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF CHILDREN'S SOCIAL PROTECTION IN UKRAINE: SYSTEM ANALYSIS.....	485
Koshurnikov Yu.V. PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE DURING THE PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES TO CITIZENS.....	489
Vorobei P.A., Tylchuk V.V., Forostianyi A.V. PROCEDURAL PROPERTIES OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	492
Yunin O.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR IMPLEMENTATION OF NATIONAL POLICY FOR ENFORCEMENT OF JUDGEMENTS AND OTHER BODIES' DECISIONS.....	495
Kysko A.I. FORMULATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY ON MAINTAINING PUBLIC SECURITY AND ORDER IN UKRAINE AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE LAW RESEARCH.....	498
Vorobei P.A., Kovalchuk S.O., Miroshnychenko S.S. PROCEDURAL POWERS OF THE INVESTIGATOR: CONCEPT AND CLASSIFICATION.....	502

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 347.97

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/1>

МІЖНАРОДНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ СУДОУСТРОЮ ТА СТАТУСУ СУДДІВ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНУ ПРАКТИКУ

INTERNATIONAL AND EUROPEAN STANDARDS OF THE JUDICIARY AND THE STATUS OF JUDGES: CLASSIFICATION, LEGAL REGULATION AND IMPLEMENTATION IN NATIONAL PRACTICE

Бурдін М.Ю., д.ю.н., професор,
проректор

Харківський національний університет внутрішніх справ

Бугайчук К.Л., д.ю.н., професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем наукового забезпечення
правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів
Харківський національний університет внутрішніх справ

Юрченко О.М., д.ю.н., доцент, Заслужений юрист України,
головний науковий співробітник НОЦ
Національна академія Служби безпеки України

У статті автор розглянув основні правила, принципи та рекомендовані моделі організації судової влади, а також обов'язкові складові правового статусу суддів, які визначені в резолюціях Організації Об'єднаних Націй, рекомендаціях ОБСЄ, рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи та Консультативної ради європейських судів. Залежно від сфери застосування виокремлено основні групи стандартів судоустрою та правового статусу суддів, за якими має створюватися та функціонувати система органів судової влади демократичної країни, а також відповідно до яких повинен проводитися відбір кандидатів на посади суддів та регулюватися їх поведінка під час виконання ними повноважень із здійснення правосуддя. Стандарти організації та функціонування судової системи демократичної країни можна визначити так: стандарти незалежності, стандарти управління, стандарти прозорості діяльності. Основними стандартами правового статусу суддів можна визначити: стандарти добору суддів, етичні стандарти поведінки суддів, стандарти оцінювання суддів, антикорупційні стандарти.

Акцентовано увагу на тому, що держава має на законодавчому рівні закріпити правові та соціальні гарантії для суддів, включаючи питання заробітної плати, строки перебування на посаді, строки виходу на пенсію, медичне забезпечення тощо.

Зазначено, що керівництво суддівським корпусом та процедура накладення дисциплінарних стягнень мають бути організовані так, щоб не підірвати їх незалежність. Дисциплінарне стягнення щодо судді може бути накладено тільки на підставі чинних нормативно-правових актів та відповідно до визначеної процедури.

Наголошено на важливості та необхідності подальшого вдосконалення положень чинного законодавства України з урахуванням положень і норм вищезазначених документів, зокрема: забезпечити безумовну імплементацію в чинне законодавство України положень міжнародних пактів про громадянські та політичні права, уточнити повноваження Громадської ради доброчесності, здійснити законодавче закріплення правових, соціальних та фінансових гарантій належного функціонування судової системи, удосконалити норми, що регулюють етичну поведінку суддів.

Ключові слова: суд, судова влада, судова політика, стандарти, принципи, правила, правовий статус судді.

In the article, the author examines the basic rules, principles and recommended models of judicial organisation, as well as the mandatory components of the legal status of judges as set out in the United Nations resolutions, OSCE recommendations, recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe and the Consultative Council of European Courts. Depending on the scope of application, the author identifies the main groups of standards of the judiciary and the legal status of judges, which should be used to establish and operate the judiciary in a democratic country, and which should be used to select candidates for judgeships and regulate their behaviour in the exercise of their powers to administer justice. The standards of organisation and functioning of the judicial system of a democratic country can be defined as follows: standards of independence, standards of governance, and standards of transparency. The main standards of the legal status of judges can be defined as: standards for the selection of judges, ethical standards of judicial conduct, standards for the evaluation of judges, and anti-corruption standards.

It is emphasised that the state should legislate legal and social guarantees for judges, including salaries, terms of office, retirement, medical care, etc.

It is noted that the management of the judiciary and the procedure for imposing disciplinary sanctions should be organised in such a way as not to undermine their independence. A disciplinary sanction against a judge may be imposed only on the basis of applicable laws and regulations and in accordance with a certain procedure.

The author emphasises the importance and necessity of further improvement of the provisions of the current legislation of Ukraine, taking into account the provisions and norms of the above-mentioned documents, in particular: to ensure unconditional implementation of the provisions of the international covenants on civil and political rights in the current legislation of Ukraine, to clarify the powers of the Public Integrity Council, to legislate legal, social and financial guarantees of the proper functioning of the judicial system, to improve the rules governing the ethical conduct of judges.

Key words: court, judiciary, judicial policy, standards, principles, rules, legal status of a judge.

Постановка проблеми. Прагнення України на вступ до Європейського Союзу накладає на нашу державу додаткові зобов'язання у сфері забезпечення прав і свобод громадян та дотримання фундаментальних міжнародних та Європейських документів, зокрема, в галузі судуострою та правосуддя.

Так відповідно до змісту угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 у статті 14 визначено, що сторони-підписанти відповідного документу звертають особливу увагу на утвердження верховенства права та укріплення інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів.

Співробітництво між Україною та іншими країнами Європейського Союзу буде спрямоване на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією. Іншим аспектом є те, що наша держава домовилася про розвиток судового співробітництва у цивільних та кримінальних справах, що включає, зокрема приєднання до відповідних міжнародних документів ООН та Ради Європи, зокрема Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року. У статті 471 зазначеної угоди підкреслено, що Україна зобов'язується забезпечити фізичним та юридичним особам країн ЄС забезпечити вільний від дискримінації по відношенню власних громадян доступ до своїх судів для захисту їхніх особистих та майнових прав [1]. Таким чином можна стверджувати, що Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися та впроваджувати міжнародні та Європейські правила і норми щодо побудови ефективної системи судуострою, забезпечення неупередженості та незалежності суддівського корпусу, забезпечення вільного доступу кожній особі до судового механізму захисту основоположних прав та свобод.

Реалізація та впровадження цих правил потребує кропіткої роботи в галузі гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС та міжнародними нормативними документами. Разом із цим можна стверджувати, що ця робота все ще потребує скоординованих дій, як з боку органів державної влади, так і наукової спільноти з тим, щоб чітко визначити межі та напрями імплементації відповідних міжнародних правил організації судуострою та вимог до представників судової влади у національну практику.

Аналіз останніх публікацій. Питанням змісту міжнародних та Європейських стандартів в галузі діяльності органів судової влади були присвячені праці Г. Бабенка, В. Бабкової, С. Буравльова, А. Боровика, О. Зубрицького, В. Качурінера, Я. Шевцової, О. Ювчиці [2–9]. Разом із цим на фоні активізації заходів щодо забезпечення вступу України до Європейського Союзу, виникає потреба додаткового опрацювання відповідних нормативного правових актів ООН та ЄС з тим, щоб забезпечити їх повну імплементацію в національне законодавство, що на нашу думку, надасть нашій країні значної переваги в процесі ухвалення рішень на вступ до ЄС.

Метою статті є дослідження змісту основних міжнародних та Європейських актів з питань організації діяльності органів судової влади та правового статусу суддів, а також визначення основних напрямів їх імплементації до національного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до словникової літератури термін «стандарт» має декілька значень:

- 1) Норма, зразок, мірило. Єдина типова форма організації, проведення, здійснення чого-небудь [10].
- 2) Типова форма організації, проведення, здійснення (напр. Інкорпорація міжнародних стандартів економічної поведінки в національну господарську систему полегшує її інтеграцію в світове господарство). Щось позбавлене індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності; шаблон, трафарет [11].

Таким чином, коли ми говоримо про міжнародні та Європейські стандарти судуострою та статусу суддів, то насамперед маємо на увазі певні правила та зразки, що визначені у міжнародних та загальноєвропейських нормативно-правових актах за якими мають діяти органи судової влади, а також загальновизнані вимоги до кандидатів на посади суддів або до поведінки суддів під час виконання ними завдань із здійснення правосуддя.

У 1985 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила основні принципи незалежності судових органів, зміст яких зводиться до наступного:

- 1) Незалежність судової влади має гарантуватися державою та її законодавством. Держава має створити всі умови для належного функціонування судової системи.
- 2) Органи судової влади є незалежними від зовнішнього впливу, погроз, політичного тиску, іншого прямого та непрямого втручання.
- 3) Судова влада має бути організована відповідно до законодавства. Не допускається створення надзвичайних судів та трибуналів, що замінюють звичайні суди та використовують позапроцесуальні процедури правосуддя.
- 4) Судові органи мають право вирішувати самостійно чи належить до їх компетенції передана справа.
- 5) Співробітники органів судової влади користуються усіма правами та свободами, передбаченими Загальною декларацією прав людини. Разом із цим, вони мають реалізовувати їх таким чином, щоб забезпечити неупередженість та незалежність органів судової влади [12].

У 2010 році на 11-му пленарному засіданні Консультативної ради європейських суддів була ухвалена Велика Хартія суддів, зміст якої містить наступні положення щодо організації органів судової влади:

- 1) Судова влада є окремим елементом влади будь-якої демократичної держави. Вона має забезпечити верховенство закону та його неупереджене застосування без будь-яких виключень.
- 2) Правосуддя в своїй основі має незалежність та об'єктивність судів.
- 3) Незалежність органів судової влади та її представників мають бути гарантовані нормативно-правовими актами.
- 4) Захист судової системи – обов'язок держави.
- 5) Держави має дбати про кадрове, фінансове та матеріально-технічне забезпечення діяльності суддів.
- 6) Всередині системи органів судової влади діє спеціальний орган до повноважень якого належать питання організації судуострою, діяльності судових установ, забезпечення незалежності суддів.
- 7) Суспільство має отримувати інформацію про роботу судової системи.
- 8) Судові рішення мають бути складені та оголошені в доступній та зрозумілій формі.
- 9) Виконання рішень суду є невід'ємною складовою частиною правосуддя та є гарантією його ефективності [13].

Відповідно до Київських Рекомендацій ОБСЄ щодо незалежності судочинства у східній Європі, на південному Кавказі та у середній Азії від 02.11.2010:

- 1) Процес управління в сфері судової влади має на меті покращення здійснення правосуддя та жодним чином не може використовуватися для впливу на винесення судових рішень.
- 2) З метою забезпечення прозорості, запобігання надмірній концентрації владних повноважень в системі судової влади, має запроваджуватися інститут суддівських рад. Разом із цим слід розрізняти та відокремлювати такі повноваження колегіальних органів управління, як: добір, кар'єрне зростання, навчання суддів, притягнення до дисциплінарної відповідальності, оцінювання професійної діяльності.
- 3) Відбір суддів має здійснювати окремий незалежний орган. Навчання судів повинна забезпечувати окрема

інституція, що не підпорядковується органам виконавчої влади в сфері освіти.

4) Голови судів можуть мати лише суддівські функції рівнозначні тим, які виконують інші судді. Вони не повинні втручатися у здійснення судочинства іншими суддями та не можуть брати участь у доборі суддів.

5) Голови судів мають бути позбавлені адміністративних функцій, що можуть вплинути на неупередженість судочинства. Зокрема, рекомендується впроваджувати автоматичний розподіл справ для їх подальшого розгляду.

6) Оцінювання діяльності судів та суддів не може використовуватися з тим, щоб створити перешкоди здійсненню судочинства. Оцінювання діяльності судді має ґрунтуватися на принципах об'єктивності, компетентності, професіоналізму, а також враховувати розвиток професійних та соціальних компетентностей особи.

7) Судді не можуть оцінюватися на підставі винесених рішень або вироків, навіть в статистичній площині. Статистика щодо ефективності діяльності судів повинна використовуватися переважно для адміністративних цілей та служити лише одним із факторів для оцінювання суддів.

8) Критерії оцінки діяльності органів судової влади та суддів мають бути чітко врегульовані на рівні нормативно-правових актів, причому базові критерії мають бути визначені законом [14].

Таким чином можна зробити проміжний висновок про те, що основними стандартами організації та функціонування судової системи демократичної країни можна визначити наступні: стандарти незалежності, стандарти управління, стандарти прозорості діяльності.

Наступним слід проаналізувати стандарти щодо правового статусу суддів – центрального елемента системи правосуддя. Відповідно до Резолюції ООН від 13.12.1985 «Основні принципи незалежності судових органів» особи, які претендують на посади судді повинні мати високі моральні якості, що забезпечуватимуть незалежність судової влади.

Система призначенні судів повинна гарантувати відсутність дискримінації за будь-якими ознаками. Єдине виключення становить питання належності до громадянства іншої країни. Суддя повинен мати юридичну освіту відповідного рівня.

Держава має на законодавчому рівні закріпити правові та соціальні гарантії для суддів, включаючи питання заробітної плати, строки перебування на посаді, строки виходу на пенсію, медичне забезпечення тощо.

Під час виконання своїх повноважень суддя має дотримуватися режиму конфіденційності, тобто не розголошувати та не розповсюджувати інформацію, що стала йому відома під час відправлення правосуддя.

Притягнення судді до дисциплінарної відповідальності має проводитися за окремою процедурою спеціально уповноваженим органом [12].

У 2006 році Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН № 2006/23 були схвалені «Бангалорські принципи», які встановили основні стандарти етичної поведінки суддів, а саме:

1) Незалежність. Судді мають здійснювати правосуддя виходячи виключно із фактів справи, керуючись внутрішнім переконанням та нормами законодавства. Суддя не має приймати рішення під зовнішнім впливом або тиском. Суддя своєю поведінкою має демонструвати незалежність та підтримувати престиж своєї посади.

2) Об'єктивність. Суддя при ухваленні рішення має відсторонитися від стереотипів та власних упередженостей. Суддя має утримуватися від коментарів та особистої оцінки матеріалів справи. Якщо при відправленні правосуддя виникає ситуація, що свідчить про наявність конфлікту інтересів чи інших негативних наслідків для винесення об'єктивного рішення – суддя має взяти самовідвід.

3) Чесність. Поведінка судді та виконання ним службових повноважень мають підтримувати позитивний імідж судової влади.

4) Етика. Посада судді покладає на особу додаткові обмеження та обов'язки. Суддя має дотримуватися етичних норм поведінки, як в процесі відправлення правосуддя, так і в особистому житті. Суддя не має права надавати своє житло чи власність для здійснення юридичної практики. Суддя не повинен дозволяти, щоб його родинні та соціальні зв'язки впливали на його діяльність чи на прийняття рішень у судових справах. Він також не має використовувати переваги своєї посади для задоволення особистих матеріальних чи нематеріальних інтересів.

Разом із цим суддя має право на вільне вираження своєї думки, свободу віросповідання, право займатися науковою, творчою чи педагогічною діяльністю, входити до професійних союзів або асоціацій.

5) Рівність. Суддя має однаково ставитися до усіх учасників судового розгляду, незалежно від мови, раси, соціального походження, матеріального стану та інших критеріїв. Суддя не повинен своєю поведінкою або висловлюваннями демонструвати упередженість до будь-якої із сторін. Також він не повинен ніяким чином впливати на інших учасників із особистих мотивів, установок та упереджень.

6) Компетентність. Суддя виконує посадові обов'язки на професійному рівні. Він має протягом усієї кар'єри дбати про свою підготовленість шляхом постійного підвищення кваліфікації, проходження спеціалізованого навчання. Суддя має вивчати зміни чинного та міжнародного законодавства з питань діяльності судової влади, а також сфер суспільних відносин за якими він розглядає справи [15].

Аналізовані принципи виступають своєрідним продовженням (актуалізацією) положень Загальної (Універсальної) хартії судді, ухваленої 17 листопада 1999 року Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпєй (Тайвань).

Згідно із цим документом органи держави мають гарантувати незалежність суддів з тим, щоб вони могли здійснювати неупереджене судочинство, підпорядковуючись тільки закону.

Ніхто не має права впливати на суддю та надавати йому вказівки, що можуть вплинути на рішення у справі. Суддя не повинен займатися будь-якою іншою діяльністю, публічною чи приватною, оплачуваною чи безоплатною, якщо вона не є сумісною з його обов'язками та правовим статусом судді.

Керівництво суддівським корпусом та процедура накладення дисциплінарних стягнень мають бути організовані так, щоб не підривати їх незалежність. Дисциплінарне стягнення щодо судді може бути накладено тільки на підставі чинних нормативно-правових актів та відповідно до визначеної процедури.

Суддя має право входити до професійних союзів та асоціацій з метою захисту своїх прав та інтересів [16].

Питання правового статусу судді також досить повно були розглянуті у рекомендаціях CM/Res (2010) Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів від 17.11.2010. Зокрема, розділ VI документу «Статус судді» містить такі стандарти правового статусу судді:

1) Добір суддів. Аналогічно до попередніх документів в рекомендаціях закріплені стандарти доброчесності, професіоналізму, недискримінації.

2) Перебування на посаді. Встановлено, що термін перебування судді на посаді та правило незмінності мають бути належним чином врегульовані національним законодавством.

3) Оплата праці. Оплата праці суддів повинна відповідати їх професійному статусу, а також бути достатньою, щоб захистити їх від можливих корупційних впливів. Для суддів мають бути встановлені гарантії збереження

належної оплати праці на випадок хвороби, відпустки по догляду за дитиною, а також гарантії виплат у зв'язку з виходом на пенсію.

4) Навчання. Для суддів має бути розроблена окрема система навчання та підвищення кваліфікації

5) Оцінювання. Система оцінювання суддів має ґрунтуватися на об'єктивних та прозорих критеріях. Процедурою оцінки має бути передбачено право судді надавати пояснення щодо власної діяльності та її оцінювання, а також оскаржувати результати оцінювання у встановленому порядку.

Питанням суддівської етики присвячений окремий розділ аналізованих рекомендацій в якому наголошується на необхідності розробки та ухвалення кодексів етичної поведінки суддів, що мають підвищити довіру до судової влади та покращити її імідж. Окремо закріплюється норма про те, що органами судової влади має бути забезпечено тлумачення відповідних етичних норм з метою їх однакового застосування [17].

У 2018 році Консультативна рада європейських судів ухвалила висновок № 21 (2018) від 09.11.2018 «Про запобігання корупції серед суддів». Згідно із цим документом Консультативна рада робить наступні висновки:

1) Судді, як особи, що обіймають державні посади, зобов'язані повідомляти компетентним органам судової влади про правопорушення, які вони виявляють під час виконання своїх обов'язків, зокрема про корупційні діяння, учинені колегами.

2) Наявність надійної системи декларування майна може сприяти виявленню конфлікту інтересів і подальшому його запобіганню, якщо буде вжито відповідних заходів, які призведуть до більшої прозорості в судовій системі та сприятимуть створенню атмосфери чесності суддів.

3) Органи держави повинні забезпечувати судову владу достатніми ресурсами для виконання своїх повноважень. Належна заробітна плата, пенсії та інші соціальні виплати, розумне робоче навантаження, належна робоча інфраструктура й гарантія зайнятості як для суддів, так і для працівників судів, мають дуже важливе значення для легітимності та іміджу судової влади.

4) Судовій системі слід ухвалити перелік правил/принципів/керівних вказівок щодо етичної поведінки суддів, їх слід проілюструвати практичними прикладами та супроводжувати належною підготовкою з питань етики, а також конфіденційними консультаціями з питань етики для окремих працівників.

5) Ефективність етичних принципів залежить від готовності кожного судді застосовувати їх у своїй повсякденній роботі. Кожний суддя несе особисту відповідальність не лише за свою поведінку, але й за поведінку судової влади в цілому.

6) Належні кримінальні, адміністративні та дисциплінарні стягнення за корупційні правопорушення можуть слугувати сильним стримувальним фактором і мати таким чином попереджувальний ефект. Випадки корупції в судовій системі завжди повинні розглядатися відповідно до принципу пропорційності [18].

Важливими на нашу думку також є загальновізантійські правила та стандарти щодо свободи самовираження суддів. Так Консультативна рада європейських судів наголошує на важливості навчання всіх суддів роботі з додатками соціальних мереж та етичним наслідкам їх використання в особистому та професійному контекстах. Рада наголошує, що суддя, як будь-який громадянин, має право на свободу вираження поглядів Судді, які виступають від імені судової ради, асоціації суддів чи іншого представницького органу судової влади, користуються ширшими дискреційними повноваженнями в цьому відношенні.

Разом із цим, користуючись відповідним правом, судді повинні пам'ятати про відповідальність та обачність, що мають проявлятися в тім, що за особливо чут-

ливими темами їх коментарі та заяви можуть поставити під загрозу незалежність та авторитет судової влади. Зокрема, вони повинні утримуватися від коментарів щодо суті справ, які розглядають. Судді також повинні зберігати конфіденційність судового процесу. Судді мають проходити відповідне навчання навичкам спілкування із засобами масової інформації, щоб усвідомлювати усі переваги та ризики такої взаємодії [19].

Разом із вищенаведеним, можна зазначити, що аналіз змісту відповідних міжнародних документів дозволяє виділити деякі напрями удосконалення чинного законодавства та підзаконних нормативних актів з питань судоустрою, статусу суддів, з урахуванням відповідних стандартів:

– стаття 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» зазначає, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Разом із цим доцільним буде внести до відповідної статті стандарт презумпції невинуватості, зазначений в Основному законі, зокрема, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь та ін.;

– відповідно до висновку № 17 (2014) Консультативної ради європейських судів щодо оцінювання незалежності діяльності суддів, якості правосуддя і поваги до незалежності судової влади з метою захисту незалежності судочинства індивідуальне оцінювання має проводитися насамперед судьями, що унеможливить процедуру від зовнішнього, імовірно неналежного, впливу. Разом із цим у статті 88 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» якщо Громадська рада доброчесності у своєму висновку встановила, що суддя (кандидат на посаду судді) не відповідає критеріям професійної етики та доброчесності, Вища кваліфікаційна комісія суддів України може ухвалити вмотивоване рішення про підтвердження здатності такого судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді. Отже, на нашу думку в цьому випадку наявний вплив на процедуру оцінки з боку іншого несуддівського органу, а тому повноваження Громадської ради доброчесності в цьому аспекті слід уточнити;

– відповідно до висновку № 21 (2018) Консультативної ради європейських судів про запобігання корупції серед суддів в законі України «Про судоустрій та статус суддів» доцільно в окремій статті закріпити обов'язок держави щодо забезпечення належного фінансування та матеріально-технічного забезпечення діяльності системи судоустрою;

– необхідно уточнити зміст статей 10, 13, 20 Кодексу суддівської етики щодо свободи суддів на висловлення поглядів, а також правил спілкування із ЗМІ та користування соціальними мережами і месенджерами.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки та узагальнення:

1. Міжнародні та Європейські стандарти судоустрою та статусу суддів представляють собою визначені у міжнародних та загальноєвропейських нормативно-правових актах певні правила та зразки, за якими має створюватися та функціонувати система органів судової влади демократичної країни, а також відповідно до яких повинен проводитися відбір кандидатів на посади суддів та регулюватися їх поведінка під час виконання ними повноважень із здійснення правосуддя.

2. Відповідні правила та зразки визначені у відповідних Резолюціях ООН, рекомендаціях ОБСЄ, Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи, Консультативної ради європейських судів.

3. Основними стандартами організації та функціонування судової системи демократичної країни можна визначити наступні: стандарти незалежності, стандарти

управління, стандарти прозорості діяльності. Основними стандартами правового статусу суддів можна визначити: стандарти відбору суддів, етичні стандарти поведінки суддів, стандарти оцінки суддів, антикорупційні стандарти.

4. Основними напрямками удосконалення національного законодавства з питань дотримання та реалізації міжнародних та Європейських стандартів можна визна-

чити: безумовну реалізацію в чинному законодавстві України положень міжнародних пактів про громадянські та політичні права, уточнення повноважень Громадської ради доброчесності, законодавче закріплення правових, соціальних та фінансових гарантій належного функціонування судової системи, удосконалення норм, які регулюють етичну поведінку суддів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2820 (дата звернення 20.06.2024)
2. Бабенко Г. Європейські стандарти судустрою й статусу суддів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 353–356. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.61>
3. Бабкова В. Міжнародні стандарти як джерела судового права України. *Право України*. 2015. № 7. С. 136–143.
4. Буравльов С. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід організації діяльності судових установ господарської юрисдикції держав-членів Європейського Союзу. *Вісник АПСВТ*, 2020. № 3-4. С. 9–17. DOI: <https://doi.org/10.33287/11209>
5. Боровик А.В., Мандзик П.І. Адміністративно-правові засади системи розвитку правосуддя з урахуванням найкращих міжнародних стандартів та практик: монографія. Одеса, 2023. 218 с.
6. Зубрицький О.В. Державне управління реформуванням судової системи України: досвід європейських держав. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. Т. 34 (73). 2023. № 1. С. 40–45. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.1/08>
7. Качурінер В., Пахлеванзаде А. Аналіз європейського досвіду та європейських стандартів щодо організації судової влади в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 558–561. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/137>
8. Шевцова Я. Міжнародні стандарти професійної підготовки суддів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 254–257. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/68>
9. Ювчиця О. Міжнародні та європейські стандарти незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 48–51. DOI: <https://doi.org/10.15421/392041>
10. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: <https://ibit.ly/ihl-Y> (дата звернення 20.06.2024)
11. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://ibit.ly/54T5r> (дата звернення 20.06.2024)
12. Основні принципи незалежності судових органів: Резолюція ООН від 13.12.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text (дата звернення 19.06.2024)
13. Велика хартія суддів (основоположні принципи). Консультативна рада європейських суддів (від 17 листопада 2010 року). URL: <https://hcj.gov.ua/page/velyka-hartiya-suddiv> (дата звернення 20.06.2024)
14. Київські Рекомендації щодо незалежності судочинства у східній Європі, на південному Кавказі та у середній Азії від 02.11.2010. Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/86319>
15. Бангалорські принципи поведінки суддів: Міжнародний документ від 19.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення 19.06.2024)
16. Загальна (Універсальна) хартія суддів, ухвалена Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань): Міжнародний документ від 17.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text
17. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 17.11.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text (дата звернення 19.06.2024)
18. Висновок № 21 (2018) Консультативної ради європейських судів про запобігання корупції серед суддів (Загреб, 9 листопада 2018 року). URL: <https://hcj.gov.ua/page/vysnovky-kryes> (дата звернення 19.06.2024)
19. Висновок № 25 (2022) Консультативної ради європейських судів. Щодо свободи самовираження суддів (Страсбург, 15 грудня 2022 року). URL: <https://hcj.gov.ua/page/vysnovky-kryes> (дата звернення 19.06.2024)

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ «СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВОВІ РЕЖИМИ» CONCEPT AND ESSENCE OF THE CATEGORY “SPECIAL LEGAL REGIMES”

Лисак О.М., здобувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Метою статті є визначення поняття та сутності категорії «спеціальні правові режими». З'ясовано, що спеціальні режими, що є характерними для адміністративно-правових відносин, визначаються особливостями управлінських відносин. Підкреслено, що регуляція спеціальних правових режимів вимагає застосування відповідних санкцій, методів, правил, що має забезпечувати ефективність публічного управління. Акцентовано, що спеціальний правовий режим в межах адміністративно-правового регулювання має розумітися у встановленні сутності взаємодії населення та держави задля забезпечення вимог національної безпеки, безпеки суверенітету, економічної безпеки тощо. Визначено, що спеціальні режими в межах адміністративно-правового регулювання визначається певною сукупністю методів імперативного впливу. Встановлено, що спеціальні правові режими формуються під впливом обставин, задля яких вони встановлюються та ними трансформуються. Зазначено, що застосування спеціальних правових режимів в адміністративному праві переслідує безпосередньо усунення чи мінімізацію зовнішніх та внутрішніх загроз цілісності території держави, її економічній, екологічній безпеці, безпеці громадян та об'єктів відносин. Зроблено висновок, що під спеціальним правовим режимом має розумітися сукупність засобів, методів, способів та настанов, впровадження яких здійснюється із переслідуванням мети забезпечення вимог національної безпеки, панування громадського правопорядку, законності, дотримання стандартів екологічної безпеки та економічної безпеки, що є складовою державного суверенітету країни, її цілісності, та досягається в процесі застосування певних обмежувальних адміністративних процедур з боку владних суб'єктів, що визначається ситуативністю впливу та історичною обумовленістю відповідних процесів регулювання, реалізації та застосування.

Ключові слова: спеціальний правовий режим, нормативно-правове регулювання, національна безпека, режим права власності, адміністративні процедури.

The purpose of the article is to define the concept and essence of the "special legal regimes" category. It was found that the special regimes that are characteristic of administrative and legal relations are determined by the peculiarities of management relations. It is emphasized that the regulation of special legal regimes requires the application of appropriate sanctions, methods, and rules, which should ensure the effectiveness of public administration. It is emphasized that the special legal regime within the framework of administrative and legal regulation should be understood as establishing the essence of interaction between the population and the state in order to ensure the requirements of national security, security of sovereignty, economic security, etc. It was determined that special regimes within the framework of administrative and legal regulation are determined by a certain set of methods of imperative influence. It is established that special legal regimes are formed under the influence of the circumstances for which they are established and transformed by them. It is noted that the application of special legal regimes in administrative law pursues the direct elimination or minimization of external and internal threats to the integrity of the state territory, its economic and ecological security, the security of citizens and objects of relations. It was concluded that the special legal regime should be understood as a set of means, methods, methods and instructions, the implementation of which is carried out with the aim of ensuring the requirements of national security, the rule of public law and order, legality, compliance with the standards of environmental safety and economic security, which is a component of the state sovereignty of the country, its integrity, and is achieved in the process of applying certain restrictive administrative procedures on the part of the authorities, which is determined by the situational nature of the influence and the historical conditioning of the relevant processes of regulation, implementation and application.

Key words: special legal regime, legal regulation, national security, regime of property rights, administrative procedures.

Постановка проблеми. Розуміння змісту категорії «спеціальні правові режими» в сучасних умовах воєнного стану набуває особливої актуальності та затребуваності.

Категорія «правовий режим» відноситься до складних, багаторівневих юридичних конструкцій, які не можуть бути однозначно оцінені лише з позиції адміністративного права та процесу.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика нормативного регулювання спеціальних адміністративних режимів стала актуальною для досліджень з питань державотворення починаючи з кінця XIX – початку XX століття, певною мірою досліджувалась у радянські часи, але очевидно активізувалась у сучасний період у наукових публікаціях таких вчених, як О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Ю.А. Волкова, Є.В. Додін, О.Ю. Дубінський, С.В. Ківалов, Н.В. Коваленко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Є.В. Курінний, Ю.О. Легеза, Д.В. Лученко, О.В. Маковська, В.Я. Настюк, А.А. Шарая та інших.

Метою статті є визначення поняття та сутності категорії «спеціальні правові режими».

Виклад основного матеріалу. З точки зору етимології розуміння поняття «режим» слідує від фр. «regime», що розуміється як узагальнений порядок, або від «regimen», що перекладається як управління.

Режим складається із певних принципів, нормативних вимог, адміністративних процедур, впровадження яких здатно досягти певної мети, у якій є зацікавленим суб'єкт (чи суб'єкти). Режим може розумітися як певна

сукупність критеріїв, що дозволяють встановити ефективність унормування того чи іншого суспільного явища [1, с. 433; 2, с. 586]. О.В. Адабаш визначає поняття «правовий режим» як певний державний лад, певну структуровану систему засобів, прийомів, заходів та методів впровадження функцій держави, що складають зміст владних відносин [3].

Часто відбувається отождення категорій «режим» та «законність» [4, с. 11–13], або режим як правопорядок [5, с. 110–112].

Правовий режим завжди пов'язується з певною сферою суспільних правовідносин, а отже, для правового режиму притаманні всі ознаки, що їх характеризують – унормування актами чинного законодавства, закріплення санкцій за недотримання встановлених обмежень, створення системи гарантій належності дотримання прав і свобод людини у певних умовах режиму [6, с. 258–259].

У Юридичній енциклопедії режим визначається як ухвалена згідно із положеннями чинного законодавства конструкція функціонування суспільних відносин у певній сфері [7].

Історія виникнення нормативно-правового регулювання режимів в Європі пов'язується із ухваленням Декларації прав людини та громадянина 1789 року, де було встановлено вимоги щодо визначення реагування на наявні для держави зовнішні та внутрішні загрози, що в подальшому було імplementовано і до законодавства імперської Німеччини [8].

Перша згадка про надзвичайні правові режими у законодавстві, що було вживаним на території України, пов'язується із положеннями Литовських статутів. У Конституції Пилипа Орлика також закріплювались норми про необхідність спеціального реагування з боку держави на зовнішні загрози.

Законодавство щодо закріплення спеціальних правових режимів передусім пов'язується із використанням положень Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»; Закону України «Про правовий режим воєнного стану»; Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації».

Наявні підходи до розуміння категорії «режим» однозначно дозволяють зробити висновок про неоднозначність встановлення її сутності, що вимагає врахування певного контексту реалізації тих чи інших нормативних регуляторів [9, с. 137–138].

У чинному законодавстві категорія «режим» використовується найчастіше як визначення змісту певної сукупності безпекових стандартів та вимог. Зокрема, у Наказі Міністерства транспорту України від 16.02.2004 № 89 «Про затвердження Положення про загін відомчої охорони судноплавних шлюзів та Запорізького району гідротехнічних споруд» визначалось, що режимом є «система правових, організаційних, технічних заходів щодо здійснення охорони шлюзів та ЗРГС і підтримання в них відповідного порядку перебування, проходу громадян, заїзду транспортних засобів, унесення (винесення) та ввезення (вивезення) майна, урахуваючи особливості кожного об'єкта» [10]. Режим як «сукупність правил, що визначають відповідний порядок проходу громадян, проїзду транспортних засобів, проносу і провозу речей в місця постійного та тимчасового перебування посадових осіб, щодо яких здійснюється державна охорона, а також заходи щодо реалізації зазначених правил» визначено у Наказі Управління державної охорони України від 17.03.2006 № 78 «Про порядок забезпечення безпеки посадових осіб, щодо яких здійснюється державна охорона у місцях постійного та тимчасового перебування» [11].

Термін «правовий режим» визначається як порядок використання об'єктів права власності, дотримання вимог національної безпеки, режиму державного кордону. Особливо гостро очевидно в останні роки є використання категорії «правовий режим воєнного стану».

У статті 133 Господарського кодексу України визначено, що основою правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, є «право власності та інші речові права – право господарського відання, право оперативного управління» [12]. Право власності також згідно із положеннями Господарського кодексу України розглядаються через категорії «правовий режим», а саме: «Суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління, або на основі інших форм правового режиму майна, передбачених цим Кодексом» (ст. 134) (курс. – авт.). Чинним господарсько-правовим законодавством України встановлюються особливості правового режиму майна державної власності (ст. 141 ГК України) тощо.

Безпосередньо у назвах нормативно-правових актів термін «правовий режим» зустрічається в Законі України 15 квітня 2014 року № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», в Законі України від 17 травня 2012 року № 4765-VI «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму

воєнного чи надзвичайного стану», в Законі України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» та ряду інших актів.

Спеціальні режими, що є характерними для адміністративно-правових відносин, визначаються особливостями управлінських відносин. Регуляція спеціальних правових режимів вимагає застосування відповідних санкцій, методів, правил, що має забезпечувати ефективність публічного управління [13; 14].

Спеціальний правовий режим в межах адміністративно-правового регулювання має розумітися у встановленні сутності взаємодії населення та держави задля забезпечення вимог національної безпеки, безпеки суверенітету, економічної безпеки тощо.

Спеціальні режими в межах адміністративно-правового регулювання визначається певною сукупністю методів імперативного впливу [15, с. 279–280].

Спеціальні правові режими формуються під впливом обставин, задля яких вони встановлюються та ними трансформуються [16, с. 170–177].

Ю.П. Битяк визначає, що адміністративно-правовим режимом є певне об'єднання способів розробки, прийняття та виконання управлінських рішень, що визначається імперативним методом впливу [17].

Отже, застосування спеціальних правових режимів в адміністративному праві переслідує безпосередньо усунення чи мінімізацію зовнішніх та внутрішніх загроз цілісності території держави, її економічній, екологічній безпеці, безпеці громадян та об'єктів відносин.

Т.П. Мінка обґрунтовує недоцільність застосування такого звуженого розуміння категорії «адміністративно-правовий режим», що, на думку вченої, передусім має розглядатися через призму вирішення ситуативних задач, що стоять перед органами влади [18, с. 119].

Ю.П. Битяк при встановленні змісту адміністративно-правових режимів має визначатися через сукупність адміністративних способів управління, що реалізуються шляхом імперативного втручання владних суб'єктів до регулювання суспільних правовідносин [17].

Адміністративно-правовий режим, як визначають С.В. Ківалов та Л.Р. Біла – це певна інституція, що здатна організувати та забезпечити спрямування відносин у певній сфері задля гарантування загального публічного інтересу, що полягає у встановленні режиму національної безпеки, особистої безпеки, громадського правопорядку [19, с. 195].

Отже, більшість наукових підходів до розуміння змісту категорії «правовий режим», «спеціальний правовий режим», «адміністративно-правовий режим» зводиться до його розуміння, як: сукупності методів та способів впливу на об'єкт взаємодії людини, суспільства та держави; домінування засад імперативності втручання владного суб'єкта до сфери правовідносин; спрямування на забезпечення цілей та функцій із дотримання вимог національної безпеки та охорони громадського порядку [20].

Цікавим є підхід М.В. Ковальнової, що визначає адміністративно-правовий режим як форму, що поєднує фактичні та юридичні обставини, задля досягнення встановленої функціональної спрямованості взаємодії учасників правовідносин [21, с. 80].

Н.В. Коваленко, узагальнюючи підходи до розуміння категорії «адміністративно-правовий режим» визначає багатоаспектність такого поняття, виділяючи його розуміння, як: конкретного типу регулювання суспільних правовідносин; виду суспільної взаємодії; системи відносин; правової інституції; способу імперативного впливу держави [9, с. 145–147]. На основі зазначеного вченою обґрунтовується авторський висновок, що адміністративно-правовим режимом є «специфічний стан правових відносин, які охоплюються категорією предмета адміністративного права та забезпечуються спеціальним об'єднанням

юридичних методів регулювання адміністративно-правового характеру» [9, с. 155–156].

До особливостей спеціальних режимів у сфері адміністративно-правових відносин необхідно також віднести особливий суб'єктний склад взаємодії, що виникає між людиною, суспільством та державою.

До таких особливостей відноситься участь владного суб'єкта у таких взаємовідносинах, що встановлюються, змінюються та припиняються в умовах спеціальних правових режимів. Такими суб'єктами є передусім органи державної служби. Нормативне регулювання діяльності владних суб'єктів в умовах спеціальних правових режимів здійснюється передусім із врахуванням положень таких законодавчих актів, як: Закон України «Про державну службу», Закон України «Про адміністративну процедуру», Закон України «Про адміністративні послуги», Закон України «Про запобігання корупції» та ін..

Структурно адміністративно-правовий режим складається із : нормативно-правових положень чинного законодавства; підстав застосування, якими є сукупність фактичних та юридичних обставин; прав та обов'язків учасників правовідносин; проявів форм та методів правозастосування; суб'єктів та об'єктів взаємодії суб'єктів; методів та способів налагодження взаємозв'язку між конкретними видами суб'єктів із об'єктами; обсягу гарантій успішності дії стандартів режиму, що передусім має визначатися через застосування механізму юридичної відповідальності [22, с. 25].

Реалізація спеціальних правових режимів відбувається на відповідних рівнях, де виділяється: рівень формування нормативних положень; визначення необхідних засобів регулювання; реалізація процедури регулювання відносин; формування правової поведінки владного та зобов'язаного суб'єктів [23, с. 219–220].

До структури спеціальних правових режимів ряд вчених відносить такі елементи, як: об'єкт як сфера впливу режиму, середовище та обсяг прав і обов'язків, що виникають між суб'єктами правовідносин [24, с. 25–31].

До запропонованої структури спеціальних правових режимів безумовно необхідно додати функціональне спрямування його встановлення, що полягає забезпеченні стандартів національної безпеки, охорони громадського

порядку, вирішенні проблем гарантування вимог економічної та екологічної сталості відносин розвитку країни та територіальної громади. Саме такий підхід дозволяє відмежувати спеціальний правовий режим від загально-визнаного розуміння системи суспільних правовідносин.

Отже, при встановленні змісту та сутності категорії «спеціальний правовий режим» має бути зроблено наголос на встановленні певної сукупності способів, методів і типів регулювання правового характеру, вжиття яких дозволяє досягти поставленої перед режимом цілі [25, с. 31].

До структури спеціальних правових режимів необхідний також віднести такий елемент, як принципи нормативного регулювання та адміністративно-правовий інструментарій [26, с. 49; 27].

Як зазначає С.О. Кузніченко, головною метою адміністративно-правових режимів є досягнення панування належного рівня безпеки національного рівня, захисту державних інтересів у сфері екології, охорони прав і свобод [28, с. 21–22].

Т.П. Мінка до структури режиму адміністративно-правового характеру відносить: мету встановлення режиму; об'єкт нормативного регулювання; нормативно-правовий механізм регулювання суспільних правовідносин; підстави застосування спеціальних обмежень та засобів впливу; встановлення механізму відповідальності, за недотримання якого настає юридична відповідальність; правова активність та свідомість; адміністративно-правовий інструментарій гарантування дотримання вимог режиму [29].

Висновок. Таким чином, під спеціальним правовим режимом має розумітися сукупність засобів, методів, способів та настанов, впровадження яких здійснюється із переслідуванням мети забезпечення вимог національної безпеки, панування громадського правопорядку, законності, дотримання стандартів екологічної безпеки та економічної безпеки, що є складовою державного суверенітету країни, її цілісності, та досягається в процесі застосування певних обмежувальних адміністративних процедур з боку владних суб'єктів, що визначається ситуативністю впливу та історичною обумовленістю відповідних процесів регулювання, реалізації та застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К., 1974. 776 с.
2. Основи демократії: навч. посіб. / за заг. ред. А. Колодій. 2-ге вид., стереотипне. К.: Ай-Бі, 2004. 667 с.
3. Адабаш О. В. Поняття, сутність та ознаки адміністративно-правових режимів. *Європейські перспективи*. 2013. № 12. С. 36–40.
4. Соколова І. О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень Харків, 2011. 23 с.
5. Резнік І. М. Співвідношення категорій «адміністративно-правовий режим» та «митний режим». *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2009. № 1. С. 110–113.
6. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін. / за ред. Ю. П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2005. 544 с
7. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 2. 980 с
8. Кузніченко С. О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку. *Форум права*. 2008. № 1. С. 245–249. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/07ksovar.pdf>
9. Коваленко Н.В. Теорія адміністративно-правових режимів : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 432 с.
10. Про затвердження Положення про загін відомчої охорони судноплавних шлюзів та Запорізького району гідротехнічних споруд Наказ Міністерства транспорту України від 16.02.2004 № 89 URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0268-04/ed20040216/print> (втрапив чинність)
11. Про порядок забезпечення безпеки посадкових осіб, щодо яких здійснюється державна охорона у місцях постійного та тимчасового перебування: Наказ Управління державної охорони України від 17.03.2006 №78. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0358-06/print> (втрапив чинність)
12. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
13. Дем'янчук Ю. В. Концепція адміністративно-правових режимів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 307.
14. Легеза Ю.О. Проблеми дотримання вимог ядерної безпеки в умовах адміністративно-правового режиму довготривалої антитерористичної операції в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. С. 141–143
15. Белевцева В. Адміністративно-правові режими у системі забезпечення національної безпеки України: поняття, зміст та значення. *Право України*. 2010. № 6. С. 165. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/6372/%C2>.
16. Коваленко Н. В. Методологічні підходи до визначення поняття адміністративно-правового режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 170–177
17. Адміністративне право України: підручник для юрид. вузів і фак. / Ю. П. Битяк, В. В. Богучський, В. М. Гарашук та ін. / за ред. Ю. П. Битяка. Х., 2000. 520 с.

18. Мінка Т. П. Співвідношення категорій «правовий режим адміністративного права» та «адміністративно-правовий режим» в науці адміністративного права. *Право і суспільство*. 2011. № 1. С. 118–121.
19. Ківалов С. В., Біла Л. Р. Адміністративне право України: навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса, 2002. 312 с.
20. Курінний Є. В. Проблематика класифікації адміністративно-правових відносин за їх видами. URL: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2003_2/_zmist_03/kyrinn.htm
21. Ковальова М. В. Адміністративно-правові режими підприємницької діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2007. 197 с.
22. Томаш Л. В. Правовий режим: поняття та ознаки. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. Вип. 282. С. 23–27.
23. Бірюкова Н. М. Щодо підходів до інтерпретації категорії «адміністративно-правовий режим». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 4. С. 219–221
24. Коссе Д. Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення: ознаки та співвідношення. *Держава і право*. 2009. № 44. С. 25–31.
25. Гайдамака І. О. Юридична конструкція правового режиму. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ugukr_2010_1_7.
26. Сірик Д. Структурне дослідження адміністративно-правового режиму воєнного стану. *Вісник прокуратури*. 2015. № 9. С. 46–51.
27. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
28. Кузніченко С. О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель: монографія. Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 2009. 496 с.
29. Мінка Т. П. Онтологічні характеристики режиму адміністративного права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 123–127.

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ****CERTAIN ASPECTS OF IMPROVING THE QUALITY OF VOCATIONAL MILITARY
EDUCATION IN UKRAINE**

Маслій О.М., д.п.н., професор,
заступник начальника академії з навчальної роботи
Військова академія, Одеса, Україна

Андрощук О.С., д.т.н., професор,
начальник відділу забезпечення якості освітньої діяльності та вищої освіти
Військова академія, Одеса, Україна

Вейц А.М., д.філос.,
старший помічник начальника відділу забезпечення якості
освітньої діяльності та вищої освіти
Військова академія, Одеса, Україна

Альбещенко О.С., к.е.н.,
провідний науковий співробітник відділу забезпечення якості
освітньої діяльності та вищої освіти
Військова академія, Одеса, Україна

Богданова О.Г., к.т.н.,
провідний науковий співробітник відділу забезпечення якості
освітньої діяльності та вищої освіти
Військова академія, Одеса, Україна

Крічфалушій М.В., старший помічник начальника відділу
забезпечення якості освітньої діяльності та вищої освіти
Військова академія, Одеса, Україна

Статтю присвячено дослідженню окремих аспектів реформування військової освіти в Україні з метою підвищення її якості. Військова освіта є важливою складовою освіти в Україні. Законодавець визначає професійну військову освіту як спеціалізовану освіту військового спрямування, яка здобувається за освітніми програмами на відповідних рівнях військової освіти з метою вдосконалення професійного рівня військового фахівця та набуття фахових компетентностей, що забезпечують виконання службових (бойових) функцій. Військова освіта є важливою складовою національної безпеки, тому її реформування потребує чіткого розуміння її завдань, обумовлених сучасними умовами війни в Україні, та процесами євроатлантичної інтеграції. У ході дослідження проаналізовано ряд ключових нормативно-правових актів та наукових праць за даною тематикою. Визначено її структуру та принципи реалізації військової політики у контексті її цілей. На основі аналізу та узагальнення законодавчо закріплених принципів політики у сфері військової освіти, а також науково обґрунтованих науковцями цілей та завдань військової освіти сформульовано авторські пропозиції щодо реформування положень, які регламентують вимоги щодо науково-педагогічного забезпечення закладів військової освіти усіх рівнів. Зокрема запропоновано внести зміни до закріплених у пункті 38 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187 (зі змінами) положень, які застосовуються для визначення рівня наукової та професійної активності науково-педагогічних працівників в Україні. Внесення запропонованих змін спрямоване на покращення військової освіти в Україні у контексті орієнтації на сучасні виклики, інтеграцію з європейським простором, підвищення якості освіти та практичної підготовки.

Ключові слова: військова освіта, законодавство, професійна підготовка військовослужбовців, реформування, завдання військової освіти.

The article is dedicated to exploring specific aspects of reforming military education in Ukraine with the aim of improving its quality. Military education is an essential component of education in Ukraine. The legislator defines professional military education as specialized education with a military focus, acquired through educational programs at the respective levels of military education to enhance the professional level of military specialists and to acquire professional competencies that ensure the fulfillment of service (combat) functions. Military education is a crucial element of national security, and its reform requires a clear understanding of its tasks, shaped by the current conditions of war in Ukraine and the processes of Euro-Atlantic integration. During the research, a number of key legal acts and scientific works on this topic were analyzed. The structure and principles of implementing military policy in the context of its objectives were identified. Based on the analysis and synthesis of legislatively enshrined principles of policy in the field of military education, as well as scientifically substantiated goals and objectives of military education by scholars, the author formulated proposals for reforming the provisions that regulate the requirements for the scientific and pedagogical support of military educational institutions at all levels. In particular, it is proposed to amend the provisions fixed in paragraph 38 of the Licensing Conditions for Educational Activities, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 30, 2015, No. 1187 (with amendments), which are applied to determine the level of scientific and professional activity of scientific and pedagogical workers in Ukraine. The proposed changes aim to improve military education in Ukraine in the context of addressing contemporary challenges, integration with the European space, enhancing the quality of education, and practical training.

Key words: military education, legislation, professional training of military personnel, reformation, tasks of military education.

Освіта є однією з найважливіших сфер суспільного життя, яка формує майбутнє нації, тому від її якості та доступності залежить не лише інтелектуальний розвиток країни, але й економічний добробут, соціальна

стабільність та безпека нашої держави. У Законі України «Про освіту» зазначається, що система освіти – це сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних

умов, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними. Одним із таких важливих складників є військова освіта як різновид спеціалізованої освіти [1]. В умовах триваючої збройної агресії РФ військова освіта як складова частина загальнодержавної системи освіти потребує значної уваги та реформування у відповідності до потреб сьогодення та існуючих міжнародних стандартів. Необхідно зазначити, що у своїй діяльності заклади військової освіти керуються як загальним законодавством про освіту, так і відомчими нормативно-правовими актами.

У рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» зазначається, що розвиток людського капіталу України має здійснюватися зокрема й через модернізацію освіти [2]. Крім того, Стратегічним оборонним бюлетенем України, схваленим рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року, задекларовано, що оновлена військова кадрова політика в силах оборони буде орієнтованою на людину, ґрунтуватиметься на принципах і стандартах держав – членів НАТО та вітчизняному досвіді, отриманому насамперед у бойових діях, а також повинна забезпечити гарантоване комплектування сил оборони професійним особовим складом відповідно до поточних та прогнозних потреб. Одним із засобів досягнення зазначеної мети є удосконалення системи військової освіти і підготовки військових фахівців [3]. Тому питання законодавчого регулювання спеціальної військової освіти та напрямків її модернізації завжди залишаються в центрі уваги як державних органів, так і громадськості.

Одним з важливих нормативно-правових актів, які визначають вимоги до закладів освіти, в тому числі й військових навчальних закладів, є Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187 (зі змінами). Однією з основних цілей Ліцензійних умов є підвищення відповідальності закладів освіти за результатами своєї діяльності, що спрямовано на забезпечення якісного навчального процесу, підготовку кваліфікованих фахівців та відповідність освітніх програм потребам ринку праці. Крім того, вони передбачають систему контролю за дотриманням ліцензійних умов, що включає перевірки та моніторинг діяльності закладів освіти. Таким чином, Ліцензійні умови є інструментом державного регулювання, який забезпечує єдність підходів до організації освітнього процесу, що в свою чергу сприяє формуванню високоякісної та конкурентоспроможної системи освіти в Україні. Водночас, в умовах збройного конфлікту й постійних загроз національній безпеці виникає нагальна потреба у підвищенні якості саме професійної військової освіти. Існуючі Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187 (зі змінами), були розроблені для забезпечення загальних стандартів освітнього процесу. Проте, сучасні виклики вимагають внесення суттєвих змін, особливо в контексті підготовки військових фахівців.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю аналізу сучасних тенденцій у сфері освітнього законодавства, виявлення проблем, що потребують негайного вирішення, та окреслення перспектив подальшого розвитку. Реформування освіти в Україні є постійним процесом, який передбачає не лише вдосконалення змісту та методів навчання, але й створення законодавчої бази, що відповідає потребам часу.

Аналіз наукових досліджень за даною тематикою. Необхідно зазначити, що питання особливостей розвитку системи спеціальної військової освіти в Україні дотримання ліцензійних умов не раз потрапляло в поле зору

науковців у силу існуючих проблем у даній сфері та детермінуючих факторів, що обумовлюють необхідність реформування спеціальної військової освіти відповідно до реальних умов сьогодення, пов'язаних із триваючою з 2014 року воєнною агресією РФ, процесами євроінтеграції та необхідністю врахування стандартів НАТО у даній сфері.

Серед науковців, які зверталися до дослідження даної проблематики, необхідно назвати таких, як С. Полторак, Руснак І., Мірненко В., Кас'яненко М., Оліферчук В., Вігер Д., М. Нещадим, В. Рахманов [4–6] та деякі інші.

У більшості досліджень акцентується увага на педагогічних чинниках, тоді як, на нашу думку, юридичні аспекти залишаються недостатньо вивченими.

Метою даного дослідження є розробка та обґрунтування пропозицій щодо внесення змін до Ліцензійних умов провадження Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187 (зі змінами), в контексті підвищення якості професійної військової освіти, з урахуванням сучасних умов функціонування суспільства, ведення активних бойових дій на території України та процесів євроінтеграції та зближення з НАТО.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до законодавства військова освіта передбачає набуття особою комплексу професійних компетентностей відповідно до військової спеціалізації, формування та розвиток її індивідуальних здібностей та може здобуватися одночасно з профільною середньою, професійною (професійно-технічною), фаховою передвищою чи вищою освітою [1].

Згідно з останніми змінами, внесеними до Закону України «Про освіту», до структури військової освіти належать:

1. Підготовка ліцеїстів військових ліцеїв, ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, що передбачає здобуття первинних загальновійськових знань і спеціальних компетентностей.
 2. Підготовка учнів коледжів з посиленою військовою та фізичною підготовкою, яка здійснюється на основі базової середньої освіти.
 3. Підготовка військовослужбовців сержантського (старшинського) складу військової служби за контрактом з одночасним здобуттям фахової передвищої військової освіти, яка здійснюється на основі повної загальної середньої освіти.
 4. Підготовка військовослужбовців сержантського (старшинського) складу військової служби за контрактом з одночасним здобуттям вищої освіти, яка здійснюється на основі повної загальної середньої освіти.
 5. Підготовка військовослужбовців офіцерського складу, яка здійснюється на основі повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти для здобуття відповідних ступенів вищої освіти та рівнів військової освіти (тактичний, оперативний, стратегічний).
 6. Військова підготовка офіцерів запасу, що здійснюється у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері оборони, погодженим із центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.
 7. Професійна військова освіта – спеціалізована освіта військового спрямування, яка здобувається за освітніми програмами на відповідних рівнях військової освіти з метою вдосконалення професійного рівня військового фахівця та набуття фахових компетентностей, що забезпечують виконання службових (бойових) функцій.
- По суті, термін «професійна військова освіта» є категорією стандарту НАТО, який застосовується в системі військової освіти і підготовки військових фахівців держав-членів Альянсу і позначає неформальний вид освіти, спрямований на здобуття спеціальних професій чи присудження певних кваліфікацій.

Враховуючи підхід законодавця щодо офіційного закріплення професійної військової освіти та специфіки міжнародного досвіду її здобуття, можна констатувати, що одним із важливих напрямків реформування військової освіти в Україні є її орієнтованість на підготовку вузько-профільних висококваліфікованих військових спеціалістів у відповідності до сучасних воєнних часів. При цьому, як слушно зазначає Є. Брижатиий, зміст військової освіти має включати не тільки військову компоненту, але й вивчення та освоєння невоєнних засобів захисту національних інтересів [7, с. 37].

Для реформування військової освіти надзвичайно важливо виробити систему принципів, оскільки принципи – це керівні ідеї, положення, базис. У п. 3.2. Політики Міністерства оборони України у сфері військової освіти наведено такий перелік принципів політики у сфері військової освіти: «законність, демократичність, ефективність, відкритість, цілісність, послідовність, адаптивність, передбачуваність, оперативність, прозорість, доброчесність, відповідальність; інтегрованість системи військової освіти в Україні в європейській військово-освітній простір; гнучкість та прогностичність системи військової освіти з урахуванням засад державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва; забезпечення якості військової освіти та якості освітньої діяльності; безперервність та послідовність військової освіти упродовж військової кар'єри; пріоритетність військово-професійної спрямованості та національно-патріотичного виховання військових фахівців в освітній діяльності військових навчальних закладів, формування у військовослужбовців загальнолюдських цінностей; випереджувальний характер підготовки військових фахівців відносно потреб розвитку ЗСУ; врахування сучасних принципів застосування ЗСУ, інших складових сил оборони, національних стандартів військової освіти та стандартів держав-членів НАТО; інтеграція освітнього процесу з науковою, науково-технічною та інноваційною діяльністю; незалежність здобуття військової освіти від впливу політичних партій, громадських та релігійних організацій; рівність можливостей усіх громадян щодо отримання військової освіти, зокрема забезпечення гендерної рівності; органічний зв'язок функціонування військових навчальних закладів з діяльністю військ (сил); автономність військових навчальних закладів та їх відповідальність за якість підготовки військових фахівців» [8].

У контексті професійної військової підготовки актуальності набуває саме індивідуальна підготовка, яка призначена як для задоволення потреб у кар'єрному розвитку особи [9, с. 281], так і безпосереднього здобуття та підвищення професійних знань, умінь та навичок, які дозволяють військовим фахівцям ефективно виконувати складні завдання. При цьому важливим фактором, що впливає на якість забезпечення як індивідуальної, так і колективної підготовки, є необхідність впровадження у освітню діяльність механізму зворотного зв'язку, який дозволяє ефективно реагувати та адаптуватись у сучасних воєнних умовах та використовувати реальний бойовий досвід при підготовці військовослужбовців.

Реформування військової освіти повинно враховувати не лише принципи її реалізації, але й враховувати її цілі. Слід погодитися із М. Нецадимом, який до основних цілей вищої військової освіти відносить:

– задоволення освітніх потреб особи та потреб суспільства й держави в підготовці військових фахівців, спроможних ефективно виконувати покладені на них завдання в мирний та воєнний час;

– підвищення обороноздатності держави, авторитету армії в суспільстві, створення матеріальних, інтелектуальних і духовних цінностей;

– удосконалення системи вищої військової освіти, пріоритетна підтримка її як структури, що забезпечує від-

творення та нарощування кадрового потенціалу Збройних Сил України [10, с. 406].

Досягнення цілей військової освіти здійснюється шляхом чіткого визначення її завдань, які повинні відповідати сучасним потребам суспільства. Н. Шабатіна стверджує, що військова освіта в системі національної безпеки спрямована на вирішення ряду завдань, зокрема:

1. Озброєння кожного військовослужбовця знаннями, уміннями і навичками, формування компетентностей, які необхідні для забезпечення особистої безпеки, виконання своїх функціональних обов'язків на посаді у військах (силах) з урахуванням забезпечення інтересів військової безпеки.

2. Підготовка фахівців, підготовлених до забезпечення конкретних видів і напрямів безпеки за рахунок своєчасного виявлення і відстеження тих або інших видів небезпек, розробки і здійснення заходів з їх попередження, нейтралізації, усунення.

3. Підготовка і перепідготовка кадрів в області організації системи безпеки та оборони держави (фахівців, посадових осіб, завданням яких є організація і забезпечення безпечного функціонування того або іншого об'єкту безпеки – підприємства (установи), групи (спільності), території або держави в цілому) [11, с. 298–299].

Вирішення наведених завдань військової освіти вимагає, у тому числі, належного матеріально-технічного та науково-педагогічного забезпечення закладів військової освіти усіх рівнів. При цьому слід підкреслити, що належне науково-педагогічне забезпечення є важливою складовою покращення якості та підвищення важливості вищої освіти, що, на думку В. Аманьєва та О. Уваркіної, є одним із основних векторів євроатлантичної трансформації військової освіти в Україні [12, с. 40]. Наукова складова як невід'ємна частина діяльності науково-педагогічних працівників нерозривно пов'язана із інноваційною діяльністю. Як слушно зазначає О. Алексєєнко, визначальним параметром інноваційного процесу є саме науковий продукт, проведений у формі фундаментальних та прикладних наукових досліджень [13, с. 12]. І крім того, на нашу думку, саме наукова діяльність є важливим фактором, що впливає на рівень професійної компетентності викладачів. До тих самих висновків прийшла І. Регейло, яка, опираючись на результати загальнонаціонального опитування академічного персоналу 37 ЗВО, яке проводилося вченими Інституту вищої освіти НАПН України у 2019 році [14], констатує значущість науково-дослідної діяльності науково-педагогічних працівників як із позиції їх особистісного розвитку, так і професійного та наукового визнання [15, с. 75].

Для визначення рівня наукової та професійної активності науково-педагогічних працівників в Україні використовуються показники за останні п'ять років, закріплені у пункті 38 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187 (зі змінами) [16]. З метою забезпечення більш гнучких умов для підтвердження професійної компетентності шляхом розширення спектру визнаних результатів інтелектуальної діяльності, включаючи як винаходи і корисні моделі, так і авторські права на твори та раціоналізаторські пропозиції, доцільним вбачається внесення змін до підпункту 2 пункту 38. Зокрема, пропонується викласти підпункт 2 у новій редакції, а саме:

«2) наявність одного патенту на винахід або п'яти деклараційних патентів на винахід чи корисну модель, включаючи секретні, а також наявність не менше п'яти свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір або не менше п'яти свідоцтв про раціоналізаторську пропозицію.»

З метою розширення можливостей науковців та включення додаткових категорій учасників наукових проєктів пропонуємо внести зміни до підпункту 8 пункту 38, виклавши його в наступній редакції:

«8) виконання функцій (повноважень, обов'язків) наукового керівника, відповідального виконавця, виконавця або співвиконавця наукової теми (проскту), або головного редактора/члена редакційної колегії/експерта (рецензента) наукового видання, включеного до переліку фахових видань України, або іноземного наукового видання, що індексується в бібліографічних базах.»

Ця зміна спрямована на врахування більш широкого спектру наукової діяльності, що виконується в рамках дослідницьких проєктів, та надання можливості визнання участі не лише наукових керівників і відповідальних виконавців, але й інших учасників дослідницького процесу, таких як виконавці та співвиконавці наукових тем.

Для уточнення та розширення критеріїв, за якими враховується участь у наукових і освітніх проєктах, а також залучення до експертизи, пропонується викласти підпункт 8 пункту 38 у такій редакції:

«10) участь у наукових та/або освітніх проєктах, у тому числі міжнародних, залучення до експертизи, в тому числі міжнародної, наявність звання “суддя міжнародної категорії”».

Запропоновані зміни спрямовані на те, щоб забезпечити рівне врахування участі у наукових і освітніх проєктах незалежно від їхнього міжнародного чи національного статусу. Крім того, зміни пропонують розширити поняття експертизи, включивши не лише міжнародну, але й національну експертну діяльність, що надає можливість визнання більш широкого спектру професійної активності науковців. Це оновлення дозволяє враховувати різноманітність наукової діяльності, що сприяє більш адекватній оцінці наукових досягнень і підвищенню міжнародного наукового співробітництва.

Зважаючи на досвід бойових дій в Україні, пропонується розширити зміст підпункту 18 підпункту 38 та викласти його в наступній редакції:

«18) участь у міжнародних військових навчаннях (тренуваннях) за кордоном, включаючи навчання за участю збройних сил країн-членів НАТО, а також проходження закордоном курсів підвищення кваліфікації за фахом (для вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти)».

Запропоновані зміни спрямовані на врахування різних форм підготовки військових, що охоплюють як міжнародні військові навчання з участю країн НАТО, так й інші закордонні навчальні програми, а також курси підвищення кваліфікації. Це дозволить більш гнучко підходити до оцінки професійного досвіду та компетенцій військових, які беруть участь у різних формах міжнародного військового співробітництва та підвищення професійного рівня.

З огляду на актуальність та необхідність врахування особливих умов для учасників бойових дій, пропонується внести такі зміни до підпункту 20 пункту 38:

«20) досвід практичної роботи за спеціальністю не менше п'яти років (крім педагогічної, науково-педагогічної, наукової діяльності), або не менше двох років (крім педагогічної, науково-педагогічної, наукової діяльності) за умови наявності статусу учасника бойових дій.»

Запропоновані зміни спрямовані на врахування особливих умов для осіб, які мають статус учасника бойових дій. Це оновлення враховує специфіку їхньої підготовки та досвіду в контексті професійної діяльності.

Крім того, важливим у контексті особливостей стимулювання та реалізації наукового потенціалу науково-педагогічних працівників вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти є положення абзацу двадцять третього пункту 38, яким визначено, що вимога наявності досягнень у професійній діяльності не застосовується до працівників, що мають статус учасника бойових дій. Дана законодавча позиція має логічне підґрунтя в силу того, що науково-

педагогічні працівники, які отримали статус учасника бойових дій, вже мають важливий практичний досвід, на який спираються у своїй викладацькій діяльності. Як слушно зазначає О. Васильєв, професійна мотивація викладачів до педагогічної діяльності відіграє важливу роль для організації освітнього процесу [17, с. 55]. Те ж саме стосується і наукової мотивації у контексті інноваційної діяльності. Проте, на наш погляд, ця законодавча конструкція фактично нівелює будь-яку мотивацію для таких осіб щодо здійснення наукової діяльності. На нашу думку, дану частину пункту 38 Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності необхідно було б викласти у наступній редакції:

«Вимога наявності досягнень у професійній діяльності не застосовується до науково-педагогічних (наукових) працівників із стажем науково-педагогічної роботи менше трьох років, працівників, що мають статус учасника бойових дій та повернулися до науково-педагогічної діяльності менше трьох років тому, а також до фахівців-практиків, які працюють на посадах науково-педагогічних (наукових) працівників на умовах сумісництва в обсязі 0,25 або менше, або 150 годин навчального навантаження на навчальний рік.»

Така редакція, з одного боку, зберігає за особами, що мають статус учасника бойових дій та досвід викладацької діяльності до його отримання, право на поступове відновлення наукового потенціалу, а з іншого – стимулює їх до активізації наукової діяльності та реалізації власного науково-дослідного потенціалу.

Разом з тим, на нашу думку, перелік пунктів Ліцензійних умов, за якими здійснюється оцінка рівня наукової та професійної активності науково-педагогічних працівників, потребує певних змін. Зокрема, у редакції Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності до 2021 року окремо враховувалася наявність за останні п'ять років наукових публікацій у періодичних виданнях, які включені до наукометричних баз, рекомендованих МОН, зокрема Scopus або Web of Science Core Collection, та наявність не менше п'яти наукових публікацій у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України. На нашу думку, такий підхід був більш обґрунтованим в силу того, що час та наукові зусилля, затрачені для підготовки та опублікування наукових праць у закордонних виданнях, які включені до наукометричних баз Scopus або Web of Science Core Collection, є значно більшими у силу орієнтованості таких праць на іноземного читача-науковця, який не володіє контекстом наукової сфери вітчизняного знання у повній мірі, а тому потребує особливого підходу до подачі наукових ідей та пропозицій.

У разі впровадження на законодавчому рівні запропонованих змін очікується, що нова редакція Ліцензійних умов призведе до активізації наукового потенціалу науково-педагогічних працівників, які забезпечують освітні програми, зокрема, у закладах військової освіти. Це, у свою чергу, сприятиме розвитку інноваційних підходів до навчання та підвищенню якості підготовки військових фахівців.

Висновки. Отже, реалізація змін, запропонованих у статті, призведе до низки покращень у сфері військової освіти в Україні:

1. Орієнтація на сучасні виклики. Зміни сприятимуть підготовці висококваліфікованих військових фахівців, здатних ефективно діяти в умовах сучасних воєнних конфліктів, з урахуванням досвіду бойових дій та стандартів НАТО.

2. Інтеграція з європейським простором. Реформа сприятиме інтеграції системи військової освіти в європейський військово-освітній простір, що забезпечить її відповідність міжнародним стандартам та практикам.

3. Підвищення якості освіти. Запровадження принципів, таких як професійна компетентність, відповідальність

перед суспільством, навчання протягом всього життя, та зв'язок із наукою, сприятиме підвищенню якості військової освіти.

4. Практична підготовка. Акцент на залученні військових з реальним бойовим досвідом до викладання дозво-

лить покращити практичні навички військовослужбовців та забезпечить нерозривний зв'язок теорії з практикою.

Загалом, запропоновані зміни сприятимуть формуванню сильної, сучасної та ефективної системи військової освіти, яка відповідатиме потребам національної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про освіту: закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#top> (дата звернення до ресурсу – 29.08.2024 р.)
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#top> (дата звернення до ресурсу – 29.08.2024 р.)
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: указ Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text> (дата звернення до ресурсу – 29.08.2024 р.)
4. Полторак С. Перспективні напрямки розвитку державного управління системою вищої військової освіти України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*, № 2, 2017, 309–315. Режим доступу: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1038894>.
5. Руснак І., Мірненко В., Кас'яненко М., Оліферчук В., Вітер Д. Інноваційна військова освіта: стан та перспективи розвитку. *Військова освіта*, № 2 (44), 2021, 9–20.
6. Телелим В., Приходько Ю. Військова освіта: актуальні проблеми інноваційного розвитку. *Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, № 51, 2016, 7–18.
7. Брижаний Є. Військова освіта в контексті національної безпеки та оборони: сучасний підхід. *Військова освіта*. 2020. № 1 (41). С. 35–45.
8. Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти: затверджена тимчасово виконуючим обов'язки Міністра оборони України від 15 грудня 2021 р. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/politika_mou_osvita.pdf (дата звернення до ресурсу – 29.08.2024 р.)
9. Рахманов В. Основні підходи до системи професійної військової освіти в Україні. *Військова освіта*. 2021. №1 (43). С. 279–288.
10. Нещадим М. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: монографія. Київ: Київський університет, 2003. 852 с.
11. Шабатіна Н. Військова освіта в системі забезпечення національної безпеки і оборони України. *Військова освіта*. 2023. № 2 (48). С. 298–307.
12. Ананьев В., Уваркіна О. Українська військова освіта: євроатлантичні вектори трансформації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2024. № 1 (61).
13. Алексєєнко О. Особливості підтримання та реалізації інноваційного потенціалу закладів вищої освіти в сучасних умовах. *Військова освіта*. 2020. № 1 (41). С. 9–17.
14. Результати загальнонаціонального опитування «Перспективи та потреби розвитку університетів України у процесі реформування вищої освіти у контексті європейської інтеграції» / авт. кол. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2019. 77 с. *Університети і лідерство*. 2019. № 2 (8). С. 144–220. DOI: <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2019-8-2-144-220>.
15. Регейло І. Теоретичні основи оцінювання та розвитку науково-педагогічних працівників університетів у контексті реалізації наукової діяльності. *Теоретичні основи розвитку науково-педагогічного потенціалу університетів України у контексті розширення інституційної автономії*: препринт (аналітичні матеріали) (I частина) / авт. кол.: О. Жабенко, В. Муромець, І. Регейло, Ю. Скиба, Г. Чорнойван, О. Ярошенко; за ред. Ю. Скиби. Київ: Іво НАПН України, 2020. С. 72–103.
16. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-п#top> (дата звернення до ресурсу – 18.09.2024 р.)
17. Васильєв О. Професіоналізм викладачів ВВНЗ як складова внутрішньої системи гарантування якості вищої військової освіти. *Військова освіта*. 2020. № 1 (41). С. 46–60.

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕФІНІЦІЇ «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ» В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

HISTORICAL AND THEORETICAL FEATURES OF THE DEFINITION OF “HUMAN SECURITY” IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL SECURITY

Мельник Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
*Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Повалена М.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
*Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Мельник С.І., д.е.н., професор,
завідувач кафедри фінансів та обліку
*Інститут управління, психології та безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню історичних особливостей трактування поняття «безпека людини» в контексті національної та міжнародної безпеки. Метою статті є з'ясування сутності дефініції «безпека», «безпека людини» та «національна безпека», визначення їх співвідношення та відмінності. Досліджено перші роздуми про безпеку та державу філософів античності, вітчизняних та зарубіжних вчених. Визначено суть та розуміння поняття «безпека», «безпека людини», «національна безпека» та «міжнародна безпека», беручи до уваги погляди мислителів античних часів і сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. Охарактеризовано основні теоретико-правові підходи до розкриття теоретичного змісту поняття «безпека людини». Проаналізовано наукові праці вчених XIX–XXI ст. ст., які сприяли формуванню уявлень щодо безпеки загалом; умов забезпечення безпеки особи, суспільства та держави; джерел небезпек та ризиків в умовах невідомості та подій соціального характеру. Це дозволило авторам виявити зміни, що відбулися у поглядах мислителів на роль держави у забезпеченні безпеки особи та суспільства. Проведено класифікацію видів безпеки та безпеки людини. Опрацьовано основні нормативно-правові акти, які присвячені національній безпеці України. Розкрито конституційні та інші правові засоби забезпечення безпеки людини. Розглянуто, що права людини та національна безпека тісно взаємопов'язані, оскільки, реальною взаємозумовленістю феноменів національної безпеки і прав людини здебільшого носить суперечливий характер. При цьому проблема взаємозалежності національної безпеки та прав людини є проблемою компромісу між забезпеченням національної безпеки й дотриманням прав людини, між реалізацією прав людини і захистом національної безпеки. Теоретико-методологічну основу дослідження становить історико-правовий, структурно-функціональний та порівняльний методи.

Ключові слова: безпека, безпека людини, право людини на безпеку, держава, суспільство, національна безпека, міжнародна безпека, право людини на безпеку, права і свободи людини.

The article focuses on examining the historical nuances of how the concept of “human security” has been interpreted within the realms of national and international security. Its purpose is to elucidate the essence of the terms “security,” “human security,” and “national security,” as well as to explore their interrelationships and distinctions. The study includes an analysis of the early philosophical reflections on security by both ancient thinkers and modern domestic and international scholars. The article defines the concepts of “security,” “human security,” “national security,” and “international security,” considering insights from classical philosophies and contemporary academic discourse. It characterizes the main theoretical and legal approaches to revealing the theoretical essence of “human security.” Scientific works from the 19th to the 21st centuries, which have shaped broader security ideas, are analyzed. This allowed the author to reveal the changes that have taken place in the views of thinkers on the role of the state in ensuring the safety of the human security and society. These works address the conditions necessary for ensuring the security of individuals, society, and the state, as well as identify sources of danger and risk amidst uncertainty and social events. The article conducts a classification of security types, including various facets of human security. It also reviews the primary legislative acts related to Ukraine’s national security. Furthermore, it examines constitutional and other legal mechanisms for safeguarding human security. It is considered that human rights and national security are closely interconnected, since the real interdependence of the phenomena of national security and human rights is mostly contradictory. At the same time, the problem of the interdependence of national security and human rights is a problem of compromise between ensuring national security and observing human rights, between the realization of human rights and the protection of national security. The research employs historical-legal, structural-functional, and comparative methods as its theoretical and methodological foundation.

Key words: security, human security, human right to security, state, society, national security, international security, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Не викликає сумнівів той факт, що значущість питання безпеки людини є найбільш актуальним в Україні та представлене в усіх сферах науки. Перш ніж говорити про безпеку людини, насамперед, потрібно з'ясувати сутність і значення дефініції «безпека», відтак, визначити межі її захисту, щоб не було порушено прав і свобод людини.

Беручи до уваги особливе геополітичне становище України, досить актуальним в умовах воєнного стану

є і проблема забезпечення безпеки людини, суспільства та держави зокрема. Держава повинна бути зацікавлена в розвитку громадянина, реалізації інтересів і забезпеченні благ особистості. Основна мета – забезпечити максимальний рівень відчуття безпеки, оскільки, беззмістовною є будь-яка діяльність людини без забезпечення безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть так і в сучасних реаліях життя, досить актуальним є питання «безпеки» в контексті глобаль-

ної цінності людства в національному правовому вимірі, що широко досліджували в наукових працях вітчизняні та зарубіжні вчені, такі як: В. Антонов, В. Тихий, Д. Часник, Н. Клименко, О. Щербанюк, О. Wever, R. Jervis та ін.

Сьогодні значна увага приділяється сутності дефініцій «безпека», «безпека людини», «національна безпека» та «міжнародна безпека», оскільки, змістовне наповнення такої значущої наукової категорії, в українській правовій доктрині досі залишаються відкритими. Разом з тим підкреслимо, що в науковій літературі не припиняються дискусії щодо відсутності змісту поняття «право людини на безпеку». Причиною зазначених розбіжностей, з огляду вчених, є відсутність у законодавстві єдиної системи понятійних термінів, що потребує належного нормативного вдосконалення на національному рівні, яке зумовлене новими викликами сьогодення.

Метою статті є з'ясування сутності дефініцій «безпека», «безпека людини» та «національна безпека», визначення їх співвідношення та відмінність.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи дефініцію «безпека» слід відмітити, що актуальним для людини і суспільства завжди залишається проблема безпеки. Аналізуючи ч. 1 ст. 3 Конституції України [2], потрібно зазначити, що в Україні безпека людини визнається однією з найвищих соціальних цінностей. Протягом життя людина постійно дбає про збереження своїх прав та свобод від тих чи інших посягань і небезпечних явищ; прагне до безпеки, тому що це благо є вічною природною потребою та умовою для життєдіяльності людини. Саме безпека є однією з необхідніших потреб людини та її «продукування», що не може зупинитися ні на мить [1, с. 36].

Одним з основоположних понять зазначеного дослідження є концепт «безпека», що зазначено в словнику (1190 р.) англійського вченого-філософа Роберта Гроссестеста, який трактував зазначене поняття як «...спокійний стан духу людини, яка вважає себе захищеною від будь-якої небезпеки...» [3, с. 4].

В сучасній українській мові термін «безпека» означає стан, коли чомусь або комусь нічого не загрожує; стан захищеності життєвоважливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [4].

Досліджуючи дефініцію «безпека», слід зазначити, що існує класифікація безпеки за суб'єктами на певні види: безпека людини, безпека суспільства, безпека держави.

Розглядаючи змістовне поняття безпеки людини, потрібно відмітити, що, в першу чергу, це узагальнюючий та інтегрований виразник реалізації прав і свобод людини, захищеність (забезпечення) від небезпек; це об'єктивний стан та суб'єктивне відчуття майнової, фізичної, соціальної (матеріальної), моральної, психологічної захищеності людини, її прав і свобод.

Беручи до уваги багатовимірний і всебічний підхід до з'ясування проблеми, що стосується безпеки людини, потрібно зауважити, що без забезпечення особистої безпеки людини, маємо на увазі безпеку життя, було б не доцільно порушувати питання щодо дотримання інших прав та свобод людини. В безпеці людина перебуває тоді, коли її права та свободи надійно захищені, забезпечені та гарантовані. Адже права людини властиві їй природі, без них людина не може існувати як людська істота. Одним із ключових показників є безпека. Саме через недостатнє забезпечення безпеки, якість та рівень життя людини знижуються, потреби задовольняються гірше. Дійсно, для всіх людей надійна безпека може бути досягнута тільки через усунення причин створення загрози для людини та її прав і свобод. Лише в умовах демократичної, соціальної та правової держави людина знаходить безпеку від свавілля, гноблення, тиранії, беззаконня, насильства, безправ'я тощо.

Відповідно, право людини на безпеку – це, в свою чергу, узагальнююче, комплексне, інтегральне право,

право на такий правопорядок, за умов якого забезпечуються, охороняються, гарантуються та захищаються права і свободи людини [1, с. 37].

Цікавою є думка австрійського юриста Й. фон Зонненфельс, який зазначає, що безпека – це стан, коли нікому нічого боятися. Для окремої особи такий стан значиме особисту безпеку, а стан держави, за якого нічого боятися, становив громадську безпеку [3, с. 5].

Забезпечення безпеки людини, захист та охорона прав і свобод людини – основна функція, мета й обов'язок держави, гілок влади та всіх ланок державного механізму. Саме держава є основним суб'єктом забезпечення безпеки людини. Її права та свободи є головним об'єктом національної, державної, політичної, техногенної, економічної, екологічної, інформаційної та громадської безпеки [1, с. 38].

Як зазначає В. Тихий [1, с. 39] «...безпека людини полягає в пануванні прав і свобод людини. Для її забезпечення застосовуються наступні засоби:

1) держава та суспільство сприяють створенню умов, необхідних для повної та безперешкодної реалізації прав і свобод людини;

2) права та свободи людини є межею втручання держави у життя людини;

3) при порушенні прав та свобод людини здійснюється діяльність і вживаються заходи щодо безпосереднього захисту прав й свобод людини – припинення порушення (загрози порушення) прав та свобод людини, їх відновлення, ліквідації наслідків скоєних правопорушень, притягнення винних до юридичної відповідальності, відшкодування матеріальної й моральної шкоди, спричиненої такими порушеннями, реалізації юридичної відповідальності...».

У цьому аспекті Конституція України як Основний Закон України є також засобом забезпечення безпеки людини та захисту її прав і свобод. Відповідно ці засоби мають бути демократичними, справедливими, законними та легітимними. Основою їх є синтез принципів верховенства права й демократизму, виключення зловживання як принципом верховенства права, так і принципом демократизму.

Запобігання порушенню права людини на безпеку та його відновлення (у випадках порушення) здійснюються шляхом застосування правових норм як щодо охорони, так і щодо захисту права. Тобто, право на безпеку в контексті об'єктивного права – це певні гарантії, обмеження, конкретні державні й правові інститути та механізми, що забезпечують захист людини від небезпек.

З метою збереження безпеки людей держава не має права звертатися до засобів, які загрожують їх свободі. Рівень безпеки людини повинен бути принаймні таким, щоб в суспільстві була створена атмосфера миру та спокою. Людина має бути впевнена в тому, що її правам і свободі, життю та здоров'ю, честі й гідності не загрожує небезпека, що вона надійно захищена державою та суспільством.

Таким чином, потреба в безпеці – це потреба в захищеності; почувати себе в стані, за якого відсутні загрози для життя й здоров'я. Безпека – це умова задоволення інших потреб. Людина прагне до безпеки і намагається жити в безпеці; в стані, коли їй ніщо не загрожує та у світі вільному від страху.

У широкому значенні «безпека людини» охоплює такі види безпеки: біологічну, фізичну, психологічну, економічну, екологічну, майнову, соціальну, природну, політичну, технічну, інформаційну тощо [1, с. 39–40].

У XIX ст. безпека особи, суспільства та держави розглядалися у взаємозалежності та взаємозв'язку. Тобто, загроза для безпеки держави вважається загрозою і, відповідно, для громадянина цієї держави.

Зазначене свідчить про те, що наукові праці вчених XIX–XX ст. сприяли формуванню уявлень про безпеку

загалом; про умови забезпечення безпеки особи, суспільства та держави; про джерела небезпек та ризиків в умовах невизначеності та подій соціального характеру. Тож у цей період з'являються і активно розробляються дослідниками поняття соціальної, економічної, воєнної, політичної та національної безпеки. Отож, безпека пов'язується не лише з людиною, суспільством та державою, але й з різними сферами життєдіяльності людини та суспільства [3, с. 5–6].

У ХХІ ст. погляди на зміст концепту «безпека» та роль держави у її забезпеченні продовжують змінюватись. Науковий дослідник О. Уєвер [5, с. 67] вважає, що безпека – це здатність суспільства зберігати специфічний характер, незважаючи на умови, що змінюються та реальні загрози, тобто, це здатність підтримувати сталість традиційних схем мови, культури, об'єднань, ідентичності, державних і релігійних практик, враховуючи прийнятні зміни. Це більше стосується національної (внутрішньої) безпеки. У цей період з'являється нове поняття – «спільнота безпеки» – це група держав між якими війна неможлива, оскільки, в кожній державі, яка входить до складу співтовариства, громадська думка, політичні еліти та військове керівництво не очікують війни з іншою державою співдружності [6, с. 12]. І основний акцент переноситься на міжнародний вимір безпеки. Не останню роль в цьому відіграє падіння авторитету міжнародних організацій в забезпеченні безпеки, а також поява війн нового покоління, порушення міжнародних угод і домовленостей окремими країнами.

Перші роздуми про безпеку та державу ми знаходимо у працях філософів античності.

Давньогрецький мислитель Платон розумів безпеку «...як запобігання шкоди державі...». За безпеку відповідають охоронці, які «охороняють державу від зовнішніх ворогів, а всередині оберігають громадян, щоб ... не було бажання та ... сил творити зло». Мислитель пропонував створення соціально стійкої системи безпеки, де б головне місце займав моральний стан суб'єктів діяльності та наголошував, що порушення законів ставить під загрозу безпеку особи, станів та держави. Інтереси особи, суспільства і держави в його моделі ідеальної справедливої держави поєднувались в рамках проблеми забезпечення безпечного існування.

На відміну від Платона, Демокрит вважав, що безпека – це можливість пристосування людини до умов життя і виживання найбільш пристосованих істот, а необхідність підвищення ступеня захисту кожного стала причиною об'єднання людей. Демокрит розглядав безпеку як невід'ємний атрибут держави, завдання якого полягає у забезпеченні спільних інтересів вільних громадян [3, с. 3].

Давньогрецький науковець-енциклопедист, філософ та логік Аристотель, в своїх працях зазначав, що держава, особливо з демократичним ладом, є засобом забезпечення безпеки індивідів та регулювання суспільної діяльності за допомогою законів з метою самозбереження.

Давньогрецький філософ-матеріаліст Епікур вважав, що держава і закон є наслідком договору між людьми про їхню взаємну безпеку. На думку філософа, метою державної влади повинно бути забезпечення безпеки, подолання страху, створення тихого, безтурботного життя: «...безпека від людей досягається певною мірою завдяки деякій силі, що видаляє (тих, хто турбує людей), і добробуту (багатству), але справжньою безпека буває завдяки тихому життю і віддаленню від натовпу...» [3, с. 3].

В свою чергу давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і літератор Цицерон стверджує, що «...кожному виду живих істот природа дарувала прагнення захищатися, захищати своє життя, ... уникнути всього того, що здається шкідливим, придбати та здобувати собі все необхідне для життя..., зауважував, що прагнення до безпеки є природної властивістю усього живого. А також зазначав про небезпеку одних дій для тих, хто їх вчиняє, а інших – для держави...».

Отож, зазначені твердження свідчать про те, що в античній філософії метою держави вважалося забезпечення безпеки та порядку. Дефініція «безпека» трактувалось як відсутність небезпеки або зла. При цьому вважалося, що для її забезпечення людям необхідно об'єднатись, оскільки усамітнення не гарантує захисту від проявів недоброзичливості та злої волі надприродних сил.

Варто зазначити, що в тогочасних філософів поняття «безпека» також невід'ємно пов'язане з державою, проте у прибічників пріоритету церковної влади над світською, представником яких є філософ, монах-домініканець Фома Аквінський, гарантією безпеки держави та громадян вважалося ретельне виконання кожного людиною своїх обов'язків, визначених Богом.

В свою чергу, політичний діяч, мислитель та поет Н. Мак'явеллі поняття «безпека» асоціював з сильною державою на чолі із могутнім правителем, позбавленим права демонструвати моральні якості під час правління, оскільки, в іншому випадку, правитель не зможе втримати цю владу. Н. Мак'явеллі зауважив, що правитель повинен бути мудрим, щоби не зганьбитися тими вадами, через які міг би втратити владу; не боятися зганьбитися діями, без яких важко було б врятувати державу, досягнути безпеки чи успіху. Відтак, метою держави в особі її очільника, мислитель вважав забезпечення безпеки, громадського порядку та стабільності в суспільстві, а також узгодження інтересів [3, с. 3–6].

Разом з тим підкреслимо, що виникнення і ствердження України як демократичної, незалежної та суверенної держави пов'язане насамперед із забезпеченням прав людини у сфері національної безпеки. Зазначимо, що сучасні виклики та загрози зумовили кардинальну трансформацію світового воєнного, економічного й соціального порядку. Глобальні зміни, пов'язані з війною в центрі Європи, поставили перед світовою цивілізацією низку викликів, спричинили невизначеність перспектив розвитку глобальної та національної економік, активізували пошук шляхів модернізації суспільних систем [7, с. 62].

В Законі України «Про національну безпеку України» [8, ст. 1 п. 9] зазначено, що «...національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз...». Фактично національну безпеку можна охарактеризувати як стан організації захисту відповідних об'єктів, який гарантуватиме їх цілісність та недоторканість. Головна ознака, яка розкриває зміст та сутність поняття національної безпеки, виступає захищеність. Саме ця ознака характеризує безпеку з погляду засобів її досягнення [9, с. 370].

Національна безпека охоплює практично всі сфери суспільного життя, під якою розуміємо захищеність життєвоважливих інтересів людини, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Вітчизняні вчені вважають, що «...основним об'єктом тут виступає людина та громадянин, їхні конституційні права й обов'язки...» Саме людина (як особистість) у сукупності і взаємодії з іншими створює суспільство, володіє особистими (власними) потребами, інтересами та потребує їхнього захисту. Потреби й інтереси мають первинний характер і тільки завдяки їм і задля них людина створює суспільство, яке формує інтереси більш високого порядку. Завдяки своїй спонукальній, динамічній природі, потреби стимулюють і скеровують діяльність людини на зміну панівного середовища; на створення нових, більш досконалих умов життя. Іншими словами, виступають як рушійні сили суспільного розвитку. Не випадково захист інтересів особистості визнається пріоритетами суспільства. Тому особистість є об'єктом безпеки і за своїм понятійним обсягом залишається в підпорядкуванні до поняття суспільства [10, с. 274–275].

Таким чином, вирішуючи суперечку стосовно того, що важливіше для держави – безпека особи чи національна безпека, потрібно зауважити, що, оскільки, вся система національних інтересів визначається сукупністю основних інтересів людини, суспільства, держави, тому на сучасному етапі передусім мають забезпечуватися права та свободи людини і її безпека. Права та свободи особи є первинним об'єктом в системі об'єктів національної безпеки. Початок повномасштабного вторгнення наочно проілюстрував, що порушення територіальної цілісності держави одночасно тягне за собою порушення прав та свобод особи, її інтересів, її права на життя тощо. Грубе порушення прав і свобод конкретного громадянина призведе до порушення демократичного режиму й конституційних засад [7, с. 64].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, філософів античності можемо стверджувати, що питання безпеки в усі часи знаходилися під пильною увагою людства і разом із зміною історичних епох та політичних систем відбувалася

трансформація змісту поняття «безпека» в рамках філософських, соціологічних та інших вчень.

Беручи до уваги ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» слід зазначити, що «...державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя та гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій...».

Відтак, варто зазначити, що об'єктами національної безпеки є людина – її життя, права, свободи, законні інтереси; суспільство – його безпека, духовні, моральні цінності, захищеність від навколишніх загроз; держава – її державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад. Відповідно, людина – це частинка і разом з тим основа суспільства та держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (85). 2016. С. 31–46.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 із змінами. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>
3. Клименко Н. Г. Еволюція змісту концепту «безпека» за різних історичних епох та політичних систем. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 8. 2019. С. 1–10.
4. Словник української мови. URL : <https://slovnnyk.ua/index.php?sword=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0>
5. Wever O. «Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe». London : Pinter. 1993. 378 p.
6. Jervis R. *American Foreign Policy in a New Era*. Routledge, 2005. 184 p.
7. Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військової агресії російської федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2022. Вип. 34. С. 61–67.
8. Про національну безпеку України : Законі України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
9. Щербанюк О. Права людини і національна безпека: проблеми забезпечення конституційним судом України. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 червня 2019 року). Київ : ВАІТЕ, 2019. С. 368–375.
10. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Талком, 2019. 576 с.

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ЗНАХОДЯТЬСЯ В КОНФЛІКТІ З ЗАКОНОМ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

SOCIAL ASSISTANCE TO MINORS IN CONFLICT WITH THE LAW (SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES)

Пальченкова В.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національний університет «Запорізька політехніка»

Досліджено історико-правовий досвід соціальної підтримки неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті з законом, з боку держави, суспільства та приватних осіб. На основі джерел, що містяться у відомчому журналі «Тюремний вісник» (1893–1917) проведено реконструкцію становлення та розвитку виправних установ для неповнолітніх, землеробських колоній і ремісничих притулків, в українських губерніях Російської імперії. Окреслено причини створення притулків, їх структуру; умови утримання, навчання і роботи вихованців. Основну увагу приділено поділу виправних закладів, що існували, за типами, а також підставам їхнього створення; зроблено висновок, що на початку XX століття в Україні сформувалася система виправних притулків, які поряд із виконанням покарань щодо неповнолітніх правопорушників виконували дуже важливу для суспільства функцію – соціальної підтримки занедбаних, злидених і покинутих дітей. З'ясовано джерела фінансування соціальної підтримки неповнолітніх та основні засоби, що застосовувалися для досягнення поставлених цілей. Історичний досвід вказує, що фінансування заходів соціальної допомоги неповнолітнім, які знаходяться в конфлікті з законом повинно відбуватися за рахунок спільних зусиль держави та суспільства, причому держава бере на себе більш серйозні витрати в цій сфері саме в складні періоди її існування. Пріоритетним напрямком соціальної підтримки повинно стати не матеріальне забезпечення неповнолітніх правопорушників (хоча, без сумніву, це важлива складова), а надання, в першу чергу, професійної освіти та гарантій працевлаштування. Визначено значення такої підтримки у справі перевиховання і запобіжного впливу на вже засуджених і потенційних правопорушників, які не досягли повноліття. Дана оцінка ефективності соціальної допомоги. Матеріали дослідження свідчать про позитивні наслідки заміни тюремного ув'язнення для малолітніх злочинців направленням їх до виправних притулків і колоній. Зроблено висновок, що реалізована наприкінці XIX століття ідея заміни тюремного ув'язнення для малолітніх злочинців скеруванням їх у виправний притулок стала позитивним знаменням часу.

Ключові слова: соціальна підтримка, неповнолітні правопорушники, виправні установи, освіта, працевлаштування, медична допомога.

The article examines the historical and legal experience of social assistance to minors in conflict with the law by the state, society and individuals. Based on the sources found in the departmental journal «Tiuremnyi Visnyk» (Prison Bulletin; 1893–1917), the author reconstructs the establishment and development of juvenile correctional institutions, agricultural colonies, and craft shelters in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The reasons for the establishment of shelters, their structure, and the conditions of housing, education, and work of the minors are outlined. The main attention is paid to the classification of existed correctional institutions by type, as well as the grounds for their establishment; it is concluded that in the early XX century, a system of correctional shelters was formed in Ukraine, which, along with the enforcement of sentences against juvenile offenders, performed a very important function for society such as social assistance to neglected, poor and abandoned children. The sources of funding for social assistance to minors and the main means used to achieve the goals are identified. Historical experience shows that funding for social assistance measures for minors in conflict with the law should be provided through joint efforts of the state and society, with the state assuming more serious expenditures in this area precisely in difficult periods of its existence. The priority area of social assistance should not be financial support for juvenile offenders (although this is undoubtedly an important component), but first of all, the provision of vocational education and employment guarantees. The significance of such assistance in rehabilitation and preventive impact on already convicted and potential juvenile offenders is determined. The article assesses the effectiveness of social assistance. The study shows positive consequences of replacing prison sentences for juvenile offenders with detention in correctional shelters and colonies. The author concludes that the idea of replacing imprisonment for juvenile offenders with detention in a correctional shelter, which was implemented in the late XIX century, was a positive sign of the times.

Key words: social assistance, juvenile offenders, correctional institutions, education, employment, medical care.

Постановка проблеми. Соціальна підтримка нужденних у будь які часи відображала сильні духовні сторони людського буття і є однією з домінуючих потреб сьогодення, можна говорити, що рівень розвитку суспільства визначається його ставленням до незахищених верств населення, у нашому випадку до неповнолітніх, які потрапили у скрутні життєві обставини. До 24 лютого 2022 р. в Україні активно відбувалися процеси впровадження багатосуб'єктної системи соціального захисту цієї категорії населення державою. Але війна загострює будь які існуючі проблеми, сьогодні голосно говорять про злочини проти дітей, саме вони є найбеззахиснішими, проте, воєнні дії впливають й на поведінку самих неповнолітніх, те як вони будуть реагувати на складні життєві обставини. Аналізуючи статистику Офісу Генерального прокурора України, бачимо зниження кількості вчинених дітьми та неповнолітніми кримінальних правопорушень за останні 4,5 роки, а саме, січень-грудень 2020 р. – 2983, 2021 р. – 2649, 2022 р. – 1369, 2023 р. – 1752, січень-квітень 2024 – 337 [1]. Такі цифри в мирний час могло б лише порадувати, але насправді що криється за цим зменшен-

ням, які його причини? Відповіді на ці питання залишаються відкритими.

Крім того, історичний досвід свідчить про протилежні тенденції. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, у тому числі й на території українських губерній, було зафіксовано значне збільшення дитячої та підліткової злочинності. Економічні та суспільно-політичні зміни в житті держави, що відбулися після скасування кріпацтва, знайшли своє відображення в кримінальному праві, що було пов'язано з появою такого негативного явища як професійна злочинність неповнолітніх. Малолітні злочинці давали до 75% загального рецидиву. Тому дослідження стану та масштабу феномена піклування про неповнолітніх у переломні епохи, у період соціальних катаклізмів та воєн, є вельми актуальним і значущим для сьогодення України.

Стан дослідження проблеми. Розвитку системи закладів ювенальної юстиції та соціальної підтримки з її боку неповнолітніх присвячено низку окремих досліджень. Серед найбільш ранніх можна назвати роботи професорів Київського та Новоросійського університетів

О. Ф. Кістяківського «Молоді злочинці та установи для їх виправлення» та О. М. Богдановського «Молоді злочинці». Сучасні дослідники в основному приділяють вивченню загальних питань кримінальної політики стосовно злочинності неповнолітніх. Історичним аспектам становлення та розвитку системи органів і установ та правовим засобам із попередження злочинності неповнолітніх присвячені наукові статті І. О. Староженко, Я. П. Мальованої [2]. Необхідно звернути увагу на роботу Харківського історика О. В. Кравченко, дисертаційне дослідження якої присвячено вивченню історичного досвіду соціальної допомоги неповнолітнім та дітям, зокрема з боку пенітенціарних установ [3]. Основним джерелом для дослідження особливостей соціальної допомоги неповнолітнім, які знаходяться в конфлікті з законом стали, в першу чергу, матеріали відомчого журналу «Тюремний вісник», на сторінках якого з 1893 по 1917 р. порушувалися питання дитячої злочинності, системи покарань для малолітніх злочинців та їх соціальної підтримки.

Метою статті є вивчення історико-правового досвіду соціальної підтримки неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті з законом

Виклад основного матеріалу дослідження. З причин, що призвели до зростання злочинності серед неповнолітніх, як і в наші дні, вирізняють нестабільність у суспільстві, деформацію соціальних інститутів, спотворення в системі цінностей і недостатнє виховання як з боку суспільства, так і з боку батьків: «дитяча злочинність значною мірою має заразне походження». Вільному перенесенню «зарази» надзвичайно сприяє недостатність нагляду з боку старших і недостатній авторитет останніх, нерозуміння завдань виховання, а нерідко й невисокий моральний рівень цих старших», говорилося на Першому з'їзді представників виправних установ для неповнолітніх, що проходив у 1882 р.

20 листопада 1864 р. у Російській імперії було прийнято Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, який визначив, що в «місцевостях, де будуть засновані виправні притулки, неповнолітні віком від 10 до 17 років, замість ув'язнення в тюрмі, можуть бути відправлені до зазначених притулків на термін, визначений мировим суддею, але з тим, щоб залишати їх там до досягнення вісімнадцятирічного віку ...» (ст. 6. гл. 1). Згідно з законом виправні притулки визначалися «богоугодними» (суч. благодійними) й загальнокорисними установами, основною метою яких повинно було стати в першу чергу моральне виправлення неповнолітніх, які віддавалися до цих закладів на перевиховання на підставі вироків мирових суддів. Таким чином, Закон уперше визнав необхідність застосування до неповнолітніх принципу виправлення, хоча це більше стосувалося теорії законодавства, ніж практики. Відомчий журнал «Тюремний вісник» у грудневому номері за 1896 р. писав, що на момент прийняття закону 90 відсотків від усієї кількості дітей залишаються у в'язниці для дорослих або на вулиці «у лещатах злиднів та пороку».

До практичної реалізації ідеї запобігання злочинності неповнолітніх шляхом їх виховання, перевиховання через засоби соціальної підтримки перейшли через кілька років. 5 грудня 1866 р. було прийнято закон «Про виправні притулки», яким створено правову основу формування системи установ для утримання неповнолітніх правопорушників. Це був перший значний крок до практичного здійснення того, що теоретично було визнано необхідним за два роки до цього. Положення закону вперше містили заклик до суспільства засновувати виправні установи для неповнолітніх правопорушників. У законі уряд не відмовлявся від створення державних виправних притулків, але разом з тим звертався до земських та міських громад, приватних осіб прийняти участь у їх заснуванні. «Закликаються, – сказано в законі, – до заснування таких бого-

угодних і загальнокорисних установ земства, товариства й духовні установи, рівно як і приватні особи». Отже, заснування виправних установ допускалося як урядом, так і земствами, церквою, громадськими організаціями, приватними особами. Тим самим держава намагалася передати основні повноваження в цій сфері громадським структурам суспільства.

Причому з метою заохочення приватної ініціативи закон надавав таким установам наступні пільги: нерухоме майно яке належить притулку або набувається для нього звільнялося від усіляких зборів на користь держави; надавалося право розігрувати благодійну лотерею на суму до 3 тис. крб. кожному притулку щорічно; держава виділяла в користування вільні земельні наділи для землеробських притулків; Товариство піклувальне про тюрми зобов'язувалося на кожного неповнолітнього виділяти щомісяця гроші в кількості, необхідній для прогонування й придбання одягу як для дорослих засуджених. Хоча такі пільги й були суттєвими, більшість практиків і теоретиків сходилися в думці, що вони не є достатніми. О. Ф. Кістяківський писав: «Яким би значними не був розвиток приватної благодійності, але остання ніколи не зможе виконати такого великого завдання, як виправлення малолітніх злочинців, без суттєвої допомоги держави». Науковець, обгрутовуючи свої тези, наводить приклад Англії, де в 1871 р. приватні виправні установи на 2/3 фінансувалися за державні кошти.

Приватні притулки могли бути засновані лише з офіційного дозволу міністра внутрішніх справ, який після узгодження з міністром юстиції, затверджував Положення для кожного такого притулку окремо. Відповідно, такі установи перебували в підпорядкуванні: міністра внутрішніх справ, з 1879 р., після утворення Головного тюремного управління (ГТУ), – цього відомства, а з 1895 р. – Міністерства юстиції, на місцях контроль за установами для неповнолітніх правопорушників здійснювали губернатори. З цієї ж метою виправні установи були зобов'язані щорічно надавати звіт про діяльність та стан закладу, огляди яких періодично друкувалися у журналі «Тюремний вісник».

Відкриття виправних притулків припало на 1870–90-ті рр. Першою в українських губерніях, 18 грудня 1871 р. відкрилася спеціальна громадська організація для виправлення малолітніх злочинців – Харківське товариство виправних притулків, пізніше – Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, статут якого було затверджено 17 липня 1874 р. Ці товариства започаткували діяльність Рубежівської (Київської) землеробсько-ремісницької колонії для неповнолітніх злочинців недалеко від Києва (30 серпня 1876 р.) та Харківського виправного притулку для малолітніх злочинців та безпритульних дітей у с. Дергачі (24 травня 1881 р.). Причому у Харківській губернії спочатку планувалося заснувати притулок у повітовому місті Суми, про це згадує порівняльний огляд Звітів притулків (Тюремний вісник. Квітень. 1910), однак віддаленість від губернського міста та відсутність коштів не призвели до позитивного результату.

Законодавець, видаючи закони, стосовно участі суспільства у виправленні молодих правопорушників, сподівався, що ця справа приверне до себе пильну увагу громадськості та приватну благодійність. І ці сподівання не залишилися марними. Так, на початковому етапі, приватна благодійність гучними фактами доводила надзвичайну бажаність своєї участі в справі соціальної підтримки дітей, які потрапляли на злочинний шлях. Проте, з часом, як ми бачимо зі звітів товариств, така ініціатива поступово згасає, що призводить до скрутною фінансової ситуації, в якій опиняються притулки та колонії. Вивчаючи склад товариств землеробських колоній й ремісничих притулків для неповнолітніх на території українських губерній, придивляючись до імен благодійників, стежачи за діяльністю

осіб, які брали участь у їх житті, не можна не дійти висновку, що справа виправлення малолітніх злочинців на межі XIX – XX ст. привертала до себе увагу інтелігентної частини суспільства, а особи вищих урядових кіл виражали їй співчуття і, що завдяки цьому факту вона набула значення важливої сфери суспільного життя.

Так, у діяльності Київського товариства брали жваву участь колишній київський генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков, якому Київська Рубежівська колонія була багато чим зобов'язана, безпосереднім ініціатором створення цієї колонії став відомий в українських колах Київський віце-губернатор Л. О. Мілорадович, безпосередньо управляв колонією педагог, колишній вчитель гімназії А. Д. Ушинський. Одним з активних учасників, почесним членом товариства був І. Т. Трофімов, відомий юрист та громадський діяч, учасник з'їздів представників виправних установ для малолітніх від Київської губернії. Активно підтримував колонію відомий український підприємець М. А. Терещенко [4, с. 87]. Очевидно, цей перелік не можна вважати повним без прізвища відомого юриста, адвоката, публіциста, постійного учасника з'їздів представників виправних установ для малолітніх та міжнародних пенітенціарних конгресів О. С. Гольденвейзера.

З самого початку активну участь у справі створення та розвитку установ для виправлення малолітніх злочинців брали представники науки. Так, Харківський комітет товариства очолювали два поважних професори – В. А. Кочетов, який керував кафедрою сільського господарства в університеті та професор, автор численних публікацій із кримінального права, відомий захисник на гучних процесах наприкінці XIX ст. Л. Є. Владимиров. Сучасний історик О. В. Кравченко, дослідивши фонди Харківського державного архіву називає низку прізвищ відомих у юристів та громадських діячів міста, які були почесними та дійсними членами Харківського товариства виправних притулків, серед них, Є. С. Гордієнко, А. М. Стоянов, Д. М. Деларю, М. М. Бекетов, прот. І. Л. Чижерський, І. А. Устинов, О. М. Яблонський, В. А. Франковський, І. П. Щелков, Х. Д. Алчевська, К. І. Велітченко, І. О. Рубінштейн, В. І. Пашенко-Тряпкін, О. К. Алчевський, Л. Л. Гіршман, Д. І. Данилевський, Д. А. Дріль, О. Ф. Селіванов, К. П. Уткін [5].

Незважаючи на позитивні зрушення, у цілому, відкриття установ для виправлення малолітніх правопорушників як у Російській імперії, так і в українських губерніях, просувалося дуже повільно. У 1878 р. О. Ф. Кістяківський відмічав, що за дванадцять років засновано «усього-на-всього вісім установ та тричотири в проекті, дуже незначна кількість для держави з 80-ма мільйонами населення». Науковець стояв на тих позиціях, що створення виправних установ є справою загальнодержавною, а не реалізацією ідеалів про гуманізм та задоволенням приватних інтересів окремих осіб. Він наголошував, що законодавець небезпідставно сподівався на громадську благодійність, сподівання його виправдалися, саме приватній ініціативі належить створення перших виправних установ, але вважати, що справа виправлення неповнолітніх правопорушників може здійснюватися лише силами громадськості без участі та значних затрат із боку держави, безпідставно як для Російської імперії, так і інших країн. Розміри приватної благодійності О. Ф. Кістяківський ставить у пряму залежність від економічної ситуації в державі, наводячи приклад по Рубежівській колонії, яка в перші роки свого існування збирала значні кошти шляхом приватної благодійності, а в 1877 р., коли економічна криза охопила цукрову промисловість, головну в даному регіоні, розмір пожертв значно скоротився. Сподіватися лише на громадськість у такій важливій справі навряд чи є доцільним, робить висновок О. Ф. Кістяківський.

Попри всі труднощі, у 1880–90-х рр. в українських губерніях було засновано 9 відповідних товариств. Сімферопольське товариство виправних притулків у Таврійській губернії було відкрито в 1882 р., а виправний притулок для неповнолітніх злочинців заснований 3 червня 1890 р. у с. Сарайли-Кіят Сімферопольського повіту й отримав назву Таврійського.

У 1886 р. було затверджено статут і почало свою діяльність Одеське товариство виправних притулків для неповнолітніх. Цікаві відомості про особливості відкриття та організацію роби притулку наводить М. В. Шимановський, безпосередній свідок і учасник цієї події. Зокрема, він вказує, що ще в 1870 р. професор О. М. Богдановський як гласний Одеської міської думи у проекті виправного притулку запропонував заохочувати до цієї діяльності передовсім офіційних осіб, а приватним благодійникам у проекті відводилася другорядна роль, обов'язок сплачувати внески, а не брати участь у реальній справі. Саме в такому підході М. В. Шимановський вбачав невдачу в заснуванні Одеського притулку для неповнолітніх злочинців на початку 1870-х рр., він пише, що «зовсім інакше пішли справи там, де на чолі товариств на перший план були поставлені особи, які відчували в собі покликання, готові присвятити себе святій справі, – перевихованню малолітніх злочинців».

За різними відомостями в 1891 р. (1895 р.) відкрилося товариство землеробських колоній і ремісничих притулків у Полтаві, але відповідна землеробська колонія була відкрита лише в 1899 р. (1901 р.) [6]. Окрім цього, в Полтавській губернії було здійснено спробу відкрити виправний заклад для неповнолітніх у повітовому центрі, Кременчук, але вона виявилася невдалою.

Статут товариства виправних притулків у Волинській губернії було затверджено Міністром внутрішніх справ 9 травня 1892 р., а перші збори відбулися 30 липня цього ж року в приміщенні Волинського губернського правління. Товариством було засновано виправний притулок для неповнолітніх у с. Тригір'я Житомирського повіту на території Тригірського чоловічого монастиря [7, с. 38]. У поданому звіті притулку за 1898–1899 р. р. містися склад вихованців в залежності від їх віросповідання, з 14 підопічних лише 4 були православної віри, 6 євреїв, 3 католика та 1 лютеранин, що свідчить про релігійну толерантність, принаймні у ставленні до неповнолітніх. 2 червня 1897 р. в Російській імперії було ухвалено Закон «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх і законоположення про їхню караність». Як один із заходів покарання було запроваджено право передавати неповнолітніх до монастирів їхнього віросповідання, у випадку відсутності виправних притулків та колоній. На думку авторів закону, православна та іновірські церкви мали достатні фінансові ресурси, щоб сприяти відновленню «ослаблених духовних і фізичних сил у всіх тих із поселення, які містять у собі здібності бути корисними не тільки собі та сім'ї, а й суспільству». Кожна духовна консисторія була зобов'язана скласти список монастирів, у яких допускалося утримання малолітніх правопорушників. Проте, в українських губерніях норми цього закону не були реалізовані, а Тригірській чоловічий монастир був єдиним, що надав земельну ділянку та приміщення для облаштування притулку.

Статутом Катеринославського товариства виправних притулків, який також було затверджено у 1892 р., створено Олександринську землеробську колонію в 1900 р. Статут товариства землеробських колоній та ремісничих притулків Чернігівської губернії було затверджено 14 вересня 1894 р., а колонію для неповнолітніх правопорушників у с. Подусівка Чернігівського повіту було відкрито 17 жовтня 1896 р.. Товариство землеробських колоній і ремісничих притулків у Подільській губернії відкрилося в 1896 р.,

виправна колонія відповідно в 1 жовтня 1899 р. На межі XIX–XX ст. було створено ще одне, і останнє напередодні революційних подій, Херсонське товариство виправних притулків і колоній та заснований притулок, відповідно в 1894 та 1902 рр. Крім того, на початку XX ст. 24 лютого 1901 р. у Одесі було створено виховно-ремісничий притулок для дівчат. 6 вересня 1903 р. притулку було присвоєно ім'я почесного мирового судді Одеси, Степана Івановича Раллі, відомого своєю філантропічною діяльністю.

Усі притулки в українських губерніях було засновано громадськими організаціями за рахунок коштів земств, міст та приватної благодійності, державних притулків створено не було. Згідно звіту Головного тюремного управління за 1894 р. середня вартість утримання неповнолітнього в такій установі дорівнювалася 50 копійкам на добу, що відповідало вартості перебування в таких закладах Німеччини та Австрії, фінансування яких здійснювалося приватними особами та громадою, але нижче ніж у Бельгії та Франції, де фінансування відбувалося за держані кошти.

Установи для утримання неповнолітніх правопорушників мали власні статuti, що регламентували їх діяльність, як правило, вони затверджувалися Міністерством внутрішніх справ, а з 1895 р. Міністерством юстиції. У деяких з них створювалися педагогічні ради, основним призначенням яких було розроблення і практичне вирішення всіх питань, що стосувалися малолітніх правопорушників, розподіл їх по групах із урахуванням знань ними ремесла, поведінки тощо.

Соціальна підтримка вихованців притулків, в першу чергу, розумілася як навчання неповнолітніх ремеслам і заохочення їх до праці. Виправні установи намагалися інтегруватись в суспільне життя тієї місцевості, де вони знаходилися. Участь у сільськогосподарських, ремісничих і кустарних виставках дозволяла вихованцям відчувати себе причетними до загальносуспільного життя. Вони бачили визнання й схвалення своєї праці, що не могло не здійснювати свій позитивний вплив. В українських губерніях було створено два типи установ для неповнолітніх: землеробсько-ремісничья колонія змішаного типу та ремісничий притулок. Як показує практика, колонії першого типу, що працювали як ремісничко-землеробські колонії або ремісничькі притулки зі школами садівництва, огородництва, бджільництва, хмільництва тощо, стали найбільш поширеними.

До питання соціальної підтримки неповнолітніх, активно залучалися священнослужителі, які забезпечували їх релігійно-моральне виховання та навчання, що пояснюється загальним укладом життя в державі, заснованому на релігійних традиціях. Усі вихованці виправних притулків зобов'язані були здобути освіту, що закріплювала ст. 8 «Положення про виправні притулки» (1866 р.). Навчанням зазвичай займалися священники і псаломщики, і тільки в рідкісних випадках – штатні викладачі. Взагалі усе життя у виправних закладах, їх структура, організувалися відповідно до правил пануючих релігійних вірувань: дотримання постів, виконання необхідних обрядів тощо. Релігійно-моральні впливи на неповнолітніх правопорушників реалізовувалися переважно шляхом читання й бесід, які проводилися щодня і мали примусити неповнолітніх правопорушників замислитись про сенс життя і викликати прагнення до самовдосконалення. Як правило, служителі культу викладали вихованцям не лише Закон Божий, а також письмо, алгебру, геометрію. Вони завідували бібліотеками виправних установ, виписували періодичні видання аполітичного характеру, спрямовані на формування в засуджених навичок, необхідних для життя на волі. Виховання осіб, які утримувалися у виправних установах для неповнолітніх, здійснювалося в різних формах. Іноді, навіть, приділялась увага фізичній культурі та військовим заняттям як засобу розвитку спритності, зміцненню волі, дисциплінованості. Після закінчення курсу

найкращих випускників визначали пансіонерами, вихованцями які перебували на утриманні Товариства. Основний принцип, на якому будувалася вся система виховання та освіти, полягав у такому: «злочинець не перестане бути ним, якщо він так чи інакше не буде пристосований до життя на волі».

Керівництво колонії або притулку, Рада і члени Товариства опікувалися також питаннями організації медичної допомоги вихованцям установ. Виходячи зі звітів колоній та притулків, що розташовувалися в українських губерніях, можемо стверджувати, що кожний з них мав постійного фельдшера та лікаря який періодично відвідував установу. У звіті Київського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків за 1898 р. містяться відомості про медико-психологічне обстеження вихованців. Цікавими видаються результати обстеження, в яких говориться, що «значна частина вихованців належить до числа фізично та психічно недорозвинутих... різко виражена слабка статура співпадає зі слабкістю розумового розвитку». Медична комісія прийшла до обґрунтованого висновку, що лише одночасний фізичний та розумовий розвиток вихованців дає підстави для виправлення неповнолітніх правопорушників (Тюремний вісник, 1900 №11).

Проте активні учасники цієї сфери успішної діяльності, як практики, так і науковці, вже наприкінці XIX ст. відмічали все більшу пасивність суспільства стосовно долі неповнолітніх правопорушників. Так, наприклад, заснувавши Рубежівську колонію члени Київського товариства «майже залишили її без контролю й нагляду», мотивуючи віддаленістю місця розташування й неможливістю її регулярно відвідувати. Як підмітив Д. А. Тальберг, у статті «Виправні тюрми та колонії» (1882 р.) активність громадськості залежала й від керівництва товариством. Так, у 1880 р., коли частково оновився склад товариства, його робота значно активізувалася й члени комітету розробили дієву інструкцію для управління Рубежівської колонії. Відмічав апатію в суспільстві в «Популярних етюдах про виправні колонії для неповнолітніх злочинців» (1889 р.) й Д. Л. Бейтгелль, вихід із цього стану він вбачав у поінформованості суспільства про рівень злочинності неповнолітніх, проблемами пов'язаними з їх утриманням у місцях позбавлення волі та наслідками для суспільства.

Стосовно здійснення патронажу, після відбування покарання, закон від 5 грудня 1866 р. у ст. 11 визначив, що обов'язком притулків для малолітніх є «сприяння в справі облаштування їх майбутнього». Серед науковців розгорнулася дискусія щодо визначення установи, яка повинна здійснювати патронаж. Так, І. Я. Фойницький вважав, що цю функцію на себе мають взяти безпосередньо створені притулки, які повинні допомагати своїм вихованцям здійснити перші кроки в самостійному житті. Дещо іншої точки зору дотримувався О. Ф. Кістяківський. На підставі вивчення практичної роботи притулків для малолітніх злочинців і особистої участі в створенні Рубежівської колонії він дійшов висновку, що система виправлення малолітніх злочинців без системи патронажу та соціальної допомоги після виходу з виправно-пенітенціарних установ буде лише «невдалим півзаходом». Він пропонував здійснення патронажу над неповнолітніми покласти на товариства землеробських колоній і виправних притулків, виділивши в їх складі окремий комітет для виконання функцій патронажу над неповнолітніми після відбування терміну у виправній установі. Поступово в Російській імперії з громадської ініціативи почали створюватися спеціальні заклади допомоги неповнолітнім після відбування ними покарання. Наприклад, відомий київський адвокат, О. С. Гольденвейзер організував і очолив Товариство допомоги особам звільненим із місць позбавлення волі у Харкові. У 1895 р. в Одесі існувало товариство патронажу для тих хто відбув покарання та безхатченків, у ньому переважно перебували неповнолітні особи. Основне завдання яке перед

собою ставили товариства – пошук та забезпечення підопічних роботою. Яскравим прикладом самовідданої праці на користь малолітніх правопорушників може слугувати праця одеського адвоката Я. Й. Альберта, який на початку 1880-х рр. власним коштом утримував впродовж кількох років палітурну майстерню, де навчав неповнолітніх правопорушників політурній майстерності та грамоті, а зрозумівши, що його фізичних, моральних та матеріальних зусиль недостатньо звернувся до одеської громади із закликом створити громадську організацію, яка здійснювала б опіку над неповнолітніми. У 1887 р. було зібрано необхідні кошти, й в Одесі почало діяти товариство патронажу над звільненими та безпритульними неповнолітніми.

У рамках досліджуваного питання варто зупинитися на організації допомоги та підтримки дітей ув'язнених. Увесь термін ув'язнення своїх батьків вони мусили перебувати при них, тому що родичі або сусіди дуже часто відмовлялися брати на себе відповідальність за таких дітей. В українських губерніях питання про створення спеціальних закладів для арештантських дітей було порушено у 1890-их рр. Однією з перших таких установ став притулок у місті Одеса. «Тюремний вісник» за квітень 1895 р., друкує повідомлення про влаштування новорічної ялинки для дітей батьки яких були засуджені до позбавлення волі директором притулку О. Г. Савенком, проведення благодійного лотерейного розіграшу дитячого одягу. 10 червня 1897 р. було затверджено статут Харківського притулку для арештантських дітей. 13 лютого 1899 р. затверджено статут Київського притулку для дітей засуджених арештантів, а 21 листопада цього ж року відбулося відкриття нової будівлі притулку при Київському тюремному замку. На відміну від виправно-виховних закладів для неповнолітніх правопорушників у таких установах спільно утримувалися хлопчики та дівчата, так на момент відкриття Київського притулку в ньому перебувало 8 хлопчиків та 3 дівчинки. 24 січня 1902. ГТУ видало циркуляр про порядок опіки над дітьми арештантів, яким дозволялося Товариству піклувальному про тюрми відправляти дітей (крім немовлят) у заклади громадського піклування (богодельні) з метою запобігання негативному впливу в'язниці на неповнолітніх. Однак у циркулярі констатувалося, що

нажал, більшість дітей продовжують залишатися під вартою разом з батьками.

Останнім нормативно-правовим актом Російської імперії в якому йшла мова про неповнолітніх стало «Положення про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» (9 квітня 1909 р.), у якому визнавали необхідність виховання, а не тільки покарання для дітей. В положенні вказувалося на зміну у порядку фінансуванні установ, а саме, була обіцяна допомога з боку держави та на нормативному рівні розширено коло підопічних цих закладів, крім засуджених неповнолітніх, в них могли перебувати ті які знаходилися під слідством, безхатченки, бездоглядні та відправлені батьками.

Висновки. З середини XIX ст. дітей і підлітків у Російській імперії почали сприймати як самостійних суб'єктів правовідносин, що зумовило необхідність вжиття заходів, спрямованих на захист їхньої особистості, формування і розвитку їх соціальної підтримки. З цією метою почалося створення мережі притулків і колоній, що призначалися для надання допомоги малолітнім злочинцям, дітям засуджених та безхатченкам. До 1909 р. у законодавстві не було чітко визначено сенс і призначення виховно-виправних закладів, тому вони створювалися на основі різних підходів до організації запобіжних дій. Проте, створення системи установ, що охоплювали своїм впливом усі категорії звільнених із місць ув'язнення, а також закріплення її нормативно, поза сумніву, було корисним і прогресивним явищем у тодішній пенітенціарії. На нашу думку, історичний досвід подібної роботи, безперечно, корисний і чітко показує, що фінансування заходів соціальної допомоги неповнолітнім, які знаходяться в конфлікті з законом повинно відбуватися за рахунок спільних зусиль держави та суспільства, причому держава бере на себе більш серйозні витрати в цій сфері саме в складні періоди її існування. Пріоритетним напрямком соціальної підтримки повинно стати не матеріальне забезпечення неповнолітніх правопорушників (хоча, без сумніву, це важлива складова), а надання, в першу чергу, професійної освіти та гарантій працевлаштування. Одним з основних напрямків роботи установ для малолітніх злочинців повинно стати забезпечення їх фізичного та психічного здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про осіб які вчинили кримінальні правопорушення. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchynili-kriminalni-pravorogushennya-2>(дата звернення: 31.5.2023)
2. Стороженко І.О. Система органів і установ із попередження та протидії злочинності неповнолітніх осіб (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії). *Право та безпека*. 2020. №4. С.108-115; Стороженко І.О. Злочинність неповнолітніх осіб у вітчизняній науковій думці : історико-правовий аналіз (на прикладі другої половини XIX століття). *Юридична наука*. 2019. №10. С.108–115; Мальована Я.П. Правові засоби й організаційні форми виховного впливу на неповнолітніх правопорушників (на матеріалах українських губерній Російської імперії після судової реформи 1864 р. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : сер. : *Юриспруденція*. 2015. №16. Т.1. С. 11–17.
3. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна . Харків, 2019. 690 с.
4. Самотуга Ю. С. Боагодійна діяльність Миколи Терещенка // *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал*. № 1(6), 2018. С. 86–89
5. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2011. № 37. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/25f89f3d-c301-43a7-b9b6-ff55ae5f76be/content>
6. Поляруш С. І. Пенітенціарна система і благодійність на Лівобережній Україні (XIX–XX ст.). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2(15). Ч. 2. С. 53–56.
7. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського* : зб. наукових праць. Серія : *Історія*. 2003. Вип. 6. С. 36–40.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАСАДИ І СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

EUROPEAN PRINCIPLES AND STANDARDS FOR ENSURING THE ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF THE POLICE

Руденко М.М., к.ю.н.,
доцент

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

В статті з'ясовано основні Європейські засади і стандарти забезпечення організації та діяльності поліції. Доведено, що в законодавстві Європейському Союзу не передбачено функціонування загальноєвропейського класичного в українському розумінні органу внутрішніх справ. Проте, законодавство дозволяє створення певних суб'єктів публічної адміністрації з спільними повноваженнями в таких сферах, які прямо чи опосередковано відносяться до сфер, що забезпечуються поліцією, зокрема правосуддя та основні права, міграції, внутрішніх справ та охорони навколишнє середовище. Європол є найбільш авторитетне агентство ЄС із співробітництва правоохоронних органів, який є центральною ланкою архітектури внутрішньої безпеки ЄС, приділяючи особливу увагу протидії тероризму, кіберзлочинності та іншим серйозним формам злочинності. Його головною метою є створення безпечнішої Європи для всіх її громадян, дотримуючись основних прав і правил захисту даних. Співробітництво Національної поліції України з Європолем регулюється Угодою між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво. Що передбачає обмін інформацією, спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією про процедури кримінальних розслідувань, методами запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях. Актуалізовано, що стандарти забезпечення організації та діяльності поліції, що визначені Радою Європи вимагають, що поліцейські повинні діяти чесно, неупереджено, з гідністю, не допускаючи корупції, захищати громадян і суспільство від небезпечних дій. Вони повинні не піддаватися дисциплінарним чи кримінальним санкціям за відмову виконувати протиправні накази. Мають забезпечувати медичний догляд затриманих, зберігати конфіденційність інформації та мати право на моральну і фізичну підтримку суспільства. Поліцейські повинні чітко розмежовувати свої повноваження з прокуратурою та судами, працювати у співпраці з громадськістю і поважати роль захисту адвокатів.

Ключові слова: внутрішня безпека, громадський порядок, запобігання злочинності, захист громадян, захист даних, кіберзлочинність, міграція, підтримка суспільства, правоохоронні органи, правосуддя, стратегічне співробітництво, суб'єкт публічної адміністрації, тероризм.

The article examines the main European principles and standards for ensuring the organization and activities of the police. It has been proven that European Union legislation does not provide for the functioning of a pan-European classical internal affairs body in the Ukrainian understanding. However, the legislation allows for the creation of certain public administration entities with joint powers in such areas that are directly or indirectly related to areas ensured by the police, such as justice and fundamental rights, migration, internal affairs, and environmental protection. Europol is the most authoritative EU agency for law enforcement cooperation, acting as the central link in the EU's internal security architecture, with particular attention to combating terrorism, cybercrime, and other serious forms of crime. Its main goal is to create a safer Europe for all its citizens while respecting fundamental rights and data protection rules. Cooperation between the National Police of Ukraine and Europol is regulated by the Agreement between Ukraine and the European Police Office on operational and strategic cooperation. This includes the exchange of information, specialized knowledge, general reports, results of strategic analysis, information on criminal investigation procedures, crime prevention methods, participation in training activities, and the provision of advice and support in specific criminal investigations. It has been highlighted that the standards for ensuring the organization and activities of the police, defined by the Council of Europe, require that police officers act honestly, impartially, with dignity, without allowing corruption, and protect citizens and society from dangerous actions. They should not be subjected to disciplinary or criminal sanctions for refusing to carry out unlawful orders. They must ensure medical care for detainees, maintain confidentiality of information, and have the right to moral and physical support from society. Police officers must clearly distinguish their powers from those of prosecutors and courts, work in cooperation with the public, and respect the role of defense lawyers.

Key words: citizen protection, crime prevention, cybercrime, data protection, internal security, justice, law enforcement agencies, migration, public administration entity, public order, public support, strategic cooperation, terrorism.

Вступ. Актуальність дослідження Європейських засад і стандартів забезпечення організації та діяльності поліції зумовлена потребою вдосконалення правового забезпечення поліції України у відповідності до європейських стандартів, особливо в контексті сучасних викликів та євроатлантичних прагнень України. У зв'язку з повномасштабним вторгненням російських терористів, питання забезпечення безпеки, громадського порядку та захисту прав громадян набувають особливої важливості.

Основні положення та висновки статті, що надають науково-практичну основу для реалізації принципів та стандартів Європейського Союзу, можуть сприяти реформуванню та вдосконаленню діяльності Національної поліції України. Особливо це стосується співпраці з Європолем, обміну інформацією, методами запобігання злочинності, та дотримання стандартів професійної етики та прав людини. Інтеграція європейських стандартів в українське законодавство та практику може значно підвищити ефективність правоохоронної діяльності, спри-

яти захисту прав і свобод громадян, забезпечити належний рівень громадської безпеки та правопорядку, а також зміцнити міжнародне співробітництво у сфері боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та іншими серйозними злочинами.

Огляд останніх досліджень і публікацій. До проблеми забезпечення організації та діяльності поліції в аспекті адміністративно-правового забезпечення організації та діяльності МВС України звертались вчені правники В. Арендар, О. Бандурка, В. Басс, С. Берлач, О. Баклан, К. Білоусова, В. Большаков, В. Вдовічен, І. Волкова, Р. Волонинець, В. Галуцько, О. Горішній, П. Діхтєвський, О. Дніпров, С. Домусчі, І. Зозуля, А. Іванишук, Р. Ієрінг, О. Єшук, І. Казанчук, С. Ківалов, В. Колпаков, Я. Кондратьєв, С. Константінов, С. Короед, М. Корнієнко, І. Костенко, В. Курило, І. Куценко, Д. Лазарєв, М. Мандель, Ю. Мех, Р. Мкртчян, Є. Мойсєєв, В. Олєфір, В. Опришко, Підберезних, Ю. Римаренко, С. Слівка, С. Стеценко, І. Ткаченко, М. Уварова, О. Ульянов, Л. Шапенко,

В. Шкарупа та ін. Проте, безпосередньо суспільні відносини сфери предмету нашої роботи вони не аналізували. Їх наукові пошуки були зосереджені на більш загальних, спеціальних чи суміжних викликах.

Отже, науковий аналіз Європейських засад і стандартів забезпечення організації та діяльності поліції є надзвичайно актуальним для України в сучасних умовах, оскільки воно сприяє посиленню безпеки держави, захисту прав громадян та інтеграції до європейського правового простору.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права та діючого загального законодавства Європейського Союзу розкрити засади і стандарти забезпечення організації та діяльності поліції.

Виклад основних положень. Загальними засадами публічного адміністрування в ЄС є те, що Європейський Союз може діяти лише в тих сферах, де його країни-члени дозволили це робити через договори ЄС. Договори визначають, хто може приймати закони в яких сферах національні уряди чи обидва. Це здійснюється у відповідності до трьох принципів: передача, коли ЄС має повноваження, надані йому договорами ЄС, які були ратифіковані всіма країнами-членами; пропорційність, коли дії ЄС не можуть перевищувати того, що необхідно для досягнення цілей договорів; субсидіарність – у сферах, де можуть діяти або ЄС, або національні уряди, ЄС може втручатися, лише якщо він може діяти більш ефективно. При цьому у деяких сферах лише ЄС може приймати закони. Роль країн-членів обмежена застосуванням законодавства, якщо ЄС не уповноважує їх самостійно приймати певні закони. У цих сферах ЄС має те, що договори називають винятковими повноваженнями: митний союз; правила конкуренції для єдиного ринку; монетарна політика для країн Єврозони; торгові та міжнародні угоди (за певних обставин); морські рослини і тварини, які регулюються спільною рибальською політикою ЄС або національні уряди можуть приймати закони. У певних сферах як ЄС, так і країни-члени можуть приймати закони. Але країни-члени можуть зробити це, лише якщо ЄС ще не запропонував закони або вирішив, що не буде. У цих сферах ЄС має те, що договори називають спільними повноваженнями: єдиний ринок, працевлаштування та соціальні питання, економічна, соціальна та територіальна згуртованість, сільське господарство, рибальство, навколишнє середовище, захист прав споживачів, транспорт, транс європейські мережі, енергетика, правосуддя та основні права, міграція та внутрішні справи, громадське здоров'я, дослідження та космос, співробітництво в галузі розвитку та гуманітарна допомога [1].

Отже, в законодавстві Європейському Союзу не передбачено функціонування загальноєвропейського класичного в українському розумінні органу внутрішніх справ. Проте, законодавство дозволяє створення певних суб'єктів публічної адміністрації з спільними повноваженнями в таких сферах, які прямо чи опосередковано відносяться до сфер, що забезпечуються поліцією, зокрема правосуддя та основні права, міграції, внутрішніх справ та охорони навколишнє середовище.

Найбільш авторитарним серед діючих є Агентство ЄС із співробітництва правоохоронних органів (Європол), яке є центральною ланкою архітектури внутрішньої безпеки ЄС. Співпраця та політика між правоохоронними органами розвиваються, приділяючи особливу увагу протидії тероризму, кіберзлочинності та іншим серйозним і організованим формам злочинності [2].

Головна мета це створення безпечнішої Європола на благо кожного в ЄС, дотримуючись основних прав і правил захисту даних, як неодноразово вимагав Парламент ЄС. Правовою основою Європолу є статті 33 (митне співробітництво), 87, 88 і 89 Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU). Одночасно треба відмітити основні законодавчі акти щодо поліцейського співробітни-

цтва, прийняті в рамках звичайної законодавчої процедури Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу, зокрема це Директива 2013/40/ЄС від 12 серпня 2013 року про атаки на інформаційні системи та заміну Рамкового рішення Ради 2005/222 (відомо як «Директива про кіберзлочинність»); Регламент (ЄС) 2015/2219 від 25 листопада 2015 року про Агентство Європейського Союзу з навчання в правоохоронній сфері (CEPOL); Директива (ЄС) 2017/541 від 15 березня 2017 року щодо боротьби з тероризмом; Директива (ЄС) 2021/555 від 24 березня 2021 року щодо контролю за придбанням та володінням зброєю; Регламент (ЄС) 2018/1726 від 14 листопада 2018 року щодо Агентства Європейського Союзу з оперативного управління великими інформаційними системами в галузі свободи, безпеки та правосуддя (eu-LISA); Регламент (ЄС) 2018/1862 від 28 листопада 2018 року про створення, функціонування та використання Шенгенської інформаційної системи (SIS) у сфері поліцейського та судового співробітництва у кримінальних справах; Регламент (ЄС) 2019/818 від 20 травня 2019 року щодо створення рамок для взаємодії інформаційних систем ЄС у сфері поліцейського та судового співробітництва, прибутку та міграції; Директива (ЄС) 2022/2557 від 14 грудня 2022 року щодо стійкості критичних об'єктів; Директива (ЄС) 2023/977 від 10 травня 2023 року про обмін інформацією між правоохоронними органами держав-членів [3].

Цілями Європола є налагодження ефективної поліцейської співпраці на територію свободи, безпеки та справедливості, засновану на повазі до основних прав. Транскордонне правоохоронне співробітництво за участю поліції, митниці та інших правоохоронних служб – призначене для запобігання, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у всьому ЄС. Діяльність Європолу зосереджена на: боротьбі з незаконним обігом наркотиків; торгівлі людьми; протидії нелегальній імміграції; кіберзлочинності; підробка євро; шахрайство з ПДВ та відмивання злочинно набутих грошей і відстеження таких активів; припинення діяльності мобільних організованих злочинних груп та мотоциклістських банд; розслідування злочини проти проти інтелектуальної власності, контрабанда сигарет та тероризму [4].

Конвенція про Європол була підписана 26 липня 1995 року, а офіс офіційно розпочав свою роботу 1 липня 1999 року на основі розширених повноважень Амстердамського договору (підписаного 2 жовтня 1997 року). Зі створенням Шенгенської зони в 1985 році, транскордонне поліцейське співробітництво вже стало реальністю. З набуттям чинності Амстердамським договором, Шенгенське законодавство – включно з аспектами поліцейської співпраці – було включено до законодавства ЄС. Лісабонський договір значно спростив інституційні рамки, і більшість заходів щодо співпраці поліції ухвалюються відповідно до звичайної законодавчої процедури (спільне прийняття рішень) і підлягають судовому розгляду Судом ЄС. Поліцейське співробітництво разом із судовим співробітництвом у кримінальних справах не було повністю інтегровані Європол за своєю ініціативою з державами-членами неохідною інформацією. З Парламентом ЄС проводяться консультації щодо заходів оперативної співпраці, які ухвалюються Радою ЄС одноголосно. У разі відсутності одностайності в Раді ЄС дев'ять або більше держав-членів можуть працювати разом на основі посиленої співпраці. У цьому сценарії Європейська Рада призначає процес, щоб досягти консенсусу (механізм «аварійного гальмування» [5]. Партнерство та зовнішні угоди Європолу мають різні форми залежно від відносин, які агентство має з відповідною країною. Його найближчими партнерами є правоохоронні органи держав-членів Європейського Союзу (у кожній з яких є призначений національний підрозділ Європолу, який виконує функції зв'язку між органами влади цієї країни [6].

Співробітництво з Європолем регулюється положеннями Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво, підписаної у 2016 році та ратифікованої Законом № 2129-VIII від 12 липня 2017 року [7]. Згідно з Угодою, співробітництво включає обмін інформацією, обмін спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних розслідувань, методами запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях. Національним контактним пунктом для України визначено відділ по взаємодії з Європолем Національної поліції України, який діє як центральний контактний пункт між іншими компетентними органами України та Європолем. У 2015 році було ратифіковано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку. Крім того, у 2017 році підписано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації, для якого підготовлено відповідний законопроект про його ратифікацію. У 2018–2019 роках Національною поліцією України було опрацьовано методологію Європолу з оцінки загроз організованої і тяжкої злочинності [8].

Отже, Європол це найбільш авторитетне агентство ЄС із співробітництва правоохоронних органів, який є центральною ланкою архітектури внутрішньої безпеки ЄС, приділяючи особливу увагу протидії тероризму, кіберзлочинності та іншим серйозним формам злочинності. Його головною метою є створення безпечнішої Європи для всіх її громадян, дотримуючись основних прав і правил захисту даних. Співробітництво Національної поліції України з Європолем регулюється Угодою між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво. Що передбачає обмін інформацією, спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією про процедури кримінальних розслідувань, методами запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях.

Декларація про поліцію, яка була прийнята Парламентською Асамблеєю Ради Європи Резолюцією 690 у 1979 році, визначає що поліцейський виконує обов'язки, покладені на нього законом, захищаючи громадян і суспільство від небезпечних дій, діючи чесно, неупереджено і з гідністю, не допускаючи корупції. Забороняються страти, катування й інші форми нелюдського або принижуючого поводження, а поліцейський зобов'язаний відмовлятися від виконання таких наказів. Він виконує накази вищих

чинів, але утримується від протиправних наказів, протистоїть порушенням закону, діючи негайно за необхідності, або повідомляє начальству. За відмову виконувати протиправні накази поліцейський не піддається дисциплінарним чи кримінальним санкціям. Поліцейський не бере участь у переслідуванні осіб з расових, релігійних або політичних причин і несе відповідальність за свої протиправні дії. Поліцейський виявляє рішучість, але не перевищує меж розумного застосування сили, отримує чіткі інструкції щодо застосування зброї, забезпечує медичний догляд затриманих, зберігає конфіденційність інформації та має право на моральну і фізичну підтримку суспільства [9].

В свою чергу, Рада Європи через прийнятий ними Європейського кодексу поліцейської етики рекомендує урядам держав-членів керуватися у своєму законодавстві та практиці принципами, викладеними в кодексі, для поступового впровадження і широкого розповсюдження. Який підкреслює, що поліція, крім підтримання законності, виконує соціальні функції, а довіра громадськості до поліції залежить від їхньої поведінки, поваги до людської гідності та прав людини. Враховуючи різноманітність поліцейських структур у Європі, кодекс визначає спільні європейські принципи та керівні принципи для забезпечення безпеки та прав особи в демократичних суспільствах, на основі верховенства права. До основних цілей поліції в демократичне суспільство на основі верховенства права є: підтримання громадської спокою і правопорядку; захист та повага особистості, основних прав і свободи. Вона зобов'язана: попереджати та боротися зі злочинністю; розкривати злочини; виконувати допоміжні та сервісні функції для громадськості. Повинно здійснюватися чітке розмежування між повноваженнями поліції та прокуратури, судами. Поліція не повинна мати жодних контрольних функцій щодо них. Вона має працювати у тісній співпраці громадськістю та поважати роль захисту адвокатів. Поліція повинна бути організована таким чином щоб служити суспільну повагу як професіональний правозахисний та сервісний орган для громадськості будучи підпорядкована цивільній владі [10].

Отже, стандарти забезпечення організації та діяльності поліції, що визначені Радою Європи вимагають, що поліцейські повинні діяти чесно, неупереджено, з гідністю, не допускаючи корупції, захищати громадян і суспільство від небезпечних дій. Вони повинні не піддаватися дисциплінарним чи кримінальним санкціям за відмову виконувати протиправні накази. Мають забезпечувати медичний догляд затриманих, зберігати конфіденційність інформації та мати право на моральну і фізичну підтримку суспільства. Поліцейські повинні чітко розмежовувати свої повноваження з прокуратурою та судами, працювати у співпраці з громадськістю і поважати роль захисту адвокатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Areas of EU Action. European Commission. 2023. URL: https://commission.europa.eu/about-european-commission/role-european-commission/law/areas-eu-action_en
2. Police Cooperation. European Parliament. 2023. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/156/police-cooperation>
3. European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol). 2023. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/europol_en
4. About Europol. Europol. 2023. URL: <https://www.europol.europa.eu/about-europol>
5. Police cooperation. European Parliament. 2023. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/156/police-cooperation>
6. Partners & Collaboration. Europol. 2023. URL: <https://www.europol.europa.eu/partners-collaboration>
7. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво. Закон України від 12 липня 2017 року № 2129-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 33. ст. 361.
8. Співробітництво з ЄС. 2023. URL: <https://mvs.gov.ua/ministry/projekti-mvs/jevropajska-integracija-ukrayini/spivrobitnictvo-z-jes-23626>
9. Declaration on the Police: adopted by resolution 690 (1979) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. ACADEMIC. 2023. URL: <https://academic.oup.com/book/8116/chapter-abstract/153624907?redirectedFrom=fulltext>
10. The European Code of Police Ethics Council of Europe, Committee of Ministers The European Code of Police Ethics Recommendation Rec(2001)10 of the Committee of Ministers to member states on the European Code of Police Ethics Adopted by the Committee of Ministers on 19 September 2001 at the 765th meeting of the Ministers' Deputies. International Police Standards. 2002. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/CoE.pdf>

ВПЛИВ ІННОВАЦІЙ НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ

IMPACT OF INNOVATIONS ON THE LEGAL SYSTEM

Хребтова А.А., к.н.держ.упр., доцентка,
доцентка кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Слободяник Т.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Іванов А.В., к.ю.н.,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Статтю присвячено дослідженню впливу інновацій на правову систему. Визначено, що інновації вже суттєво впливають на правову систему України. Встановлено, що цей вплив проявляється передусім шляхом впровадження електронних правових баз, електронного подання документів і цифрових підписи, юридичних онлайн-консультацій, онлайн-форм для складання правових документів, дистанційного укладання договорів, використання штучного інтелекту для правових досліджень, електронного судочинства тощо. Усі ці інновації обумовили потребу безперервного реформування законодавства та вплинули на судову практику. Станом на сьогодні в Україні впроваджено цілу низку цифрових правових інструментів, які, у свою чергу, мають позитивний вплив на спрощення діяльності адвокатів, нотаріусів, державних та приватних виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, державних органів, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання державного та комунального секторів економіки. Однак вплив буде продовжувати зростати. Одним із ключових його аспектів є розширення сфери застосування штучного інтелекту, що потребує розробки належного правового забезпечення, з обов'язковим врахуванням при цьому стандартів ЄС. Зокрема, оновлена нормативно-правова база стосовно використання штучного інтелекту повинна бути ефективною для досягнення поставлених цілей, не будучи при цьому надмірно обтяжливою. При цьому, оскільки таке використання включатиме певну діяльність із високим ризиком у секторі з високим ризиком, у цих парадигматично високих випадках ризику необхідний людський нагляд. Адже, відповідно до позиції ЄС, мета надійного, етичного та орієнтованого на людину штучного інтелекту може бути досягнута лише шляхом забезпечення належної участі людей у роботі з програмами з високим ризиком. До того ж, необхідно врахувати, що технології змінюють правове поле у тому числі й через створення нових правових ролей. Ці ролі з'являються завдяки тому, що технологія створює попит на технологічно компетентних фахівців. В умовах активно розвитку інновацій майбутні юристи зобов'язані розуміти та працювати з технологіями. Оскільки технології стають все більш поширеними, юристи мають говорити не лише «мовою права», а й «мовою технологій».

Ключові слова: інновації, технології, правові інновації, правова система, юридичний сектор, цифровізація, електронні правові бази даних, штучний інтелект, ChatGPT.

The article is devoted to the study of the impact of innovations on the legal system. It was determined that innovations already have a significant impact on the legal system of Ukraine. It is established that this influence is manifested primarily through the introduction of electronic legal bases, electronic submission of documents and digital signatures, online legal consultations, online forms for drafting legal documents, remote conclusion of contracts, use of artificial intelligence for legal research, electronic justice, etc. All these innovations determined the need for continuous reform of legislation and influenced judicial practice. As of today, a number of digital legal tools have been implemented in Ukraine, which, in turn, have a positive effect on simplifying the activities of lawyers, notaries, public and private executors, arbitration administrators, judicial experts, state bodies, local self-government bodies and business entities state and communal sectors of the economy. However, the impact will continue to grow. One of its key aspects is the expansion of the scope of application of artificial intelligence, which requires the development of appropriate legal support, with mandatory consideration of EU standards. In particular, the updated legal framework regarding the use of artificial intelligence should be effective in achieving the set goals, without being excessively burdensome. However, since such use will involve some high-risk activity in a high-risk sector, human supervision is necessary in these paradigmatically high-risk cases. After all, according to the EU's position, the goal of reliable, ethical and human-centered artificial intelligence can only be achieved by ensuring the proper participation of people in working with high-risk programs. In addition, it is necessary to take into account that technologies are changing the legal field, including through the creation of new legal roles. These roles are emerging as technology creates a demand for technologically competent professionals. In conditions of active development of innovations, future lawyers are obliged to understand and work with technologies. As technology becomes more pervasive, lawyers must speak not only the «language of law» but also the «language of technology».

Key words: innovations, technologies, legal innovations, legal system, legal sector, digitalization, electronic legal databases, artificial intelligence, ChatGPT.

Постановка проблеми. Технології та інновації мають значний вплив на соціальне життя та правові відносини, змінюючи спосіб, у який люди виробляють, надають послуги, отримують до них доступ і соціально взаємодіють. Вони вплинули майже на всі сфери людського життя, кожен елемент людської діяльності, сприятливо чи згубно. Це також стосується і правової системи. Інновації вже суттєво впливають на юридичну галузь, і в майбутньому їхній вплив буде ще більше зростати. Зважаючи на це, вивчення їх впливу у праві є важливою частиною сучасної правової науки.

Стан опрацювання проблематики. Загалом тематика інновацій у юридичній сфері є досить обширною, що породжує необхідність досліджувати всі актуальні події та процеси, які на даний момент мають найбільший

вплив на правову систему та суспільні відносини. Деякі аспекти впливу інновацій та правові системи вивчали: О. В. Зигрій, Ю. В. Труфанова, Л. Г. Паращук, Н. М. Сампара, І. М. Цвігун та ін. Проте актуальність цієї теми лиш набирає обертів.

Мета дослідження – дослідити вплив інновацій на правову систему.

Виклад основного матеріалу. Цифрова революція, яка почалася наприкінці 20-го століття і триває дотепер, справила глибокий вплив на сферу правових відносин, правові системи різних країн світу. Не є винятком і Україна.

Впровадження: електронних правових баз, що неабияк спрощує доступ до великої кількості правових документів, інформації [1]; юридичних онлайн-консультацій;

онлайн-форми для складання правових документів; дистанційного укладання договорів; використання штучного інтелекту для правових досліджень [2]; електронне подання документів; цифрових підписів; електронного судочинства тощо. Усе це формує оновлену концепцію правової системи.

Передусім вплив інновацій на правову систему відображається у реформуванні законодавства. Яскравим прикладом цього, зокрема, є ч. 1 ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до положень якої електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [3].

Вплив простежують також і в судовій практиці. Так, відповідно до Постанови Верховного Суду від 13 липня 2020 року у справі №753/10840/19 [4], роздруківки скріншотів листування у Viber є належним доказом; видача обмежувального припису є обов'язковою в разі доказово обґрунтованого постійного використання у безпосередньому спілкуванні або переписці з колишнім чоловіком/дружиною та дітьми погроз, у тому числі фізичною розпорою, вживанням щодо них ненормативної лексики, образ та приниження, які кваліфікуються як домашнє насильство у формі психологічного насильства.

Не можна оминати увагою і впровадження низки цифрових правових інструментів. Так, з 5 жовтня 2021 року в Україні починають офіційно функціонувати окремі підсистеми (модулі) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи:

- 1) «Електронний кабінет»;
- 2) «Електронний суд»;
- 3) підсистема відеоконференцзв'язку.

Вказані сервіси мають метою спрощення діяльності адвокатів, нотаріусів, державних та приватних виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, державних органів, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання державного та комунального секторів економіки. Зауважимо, що використання підсистем (модулів) ЄСІТС здійснюється у порядку, визначеному Положенням про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженим рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21, та нормами процесуального законодавства, що регулюють порядок вчинення таких дій після початку функціонування відповідних підсистем (модулів) ЄСІТС [5].

До того ж, Україна є лідером у цифровізації надання державних послуг завдяки створенню сервісу «Дія», який регулюється спеціальним законодавством і охоплює низку сфер суспільного життя [6, с. 272]. Як відомо, ще у 2022 році, для стимулювання розвитку української ІТ-індустрії та підвищення конкурентоспроможності України та українських ІТ-компаній із залучення іноземних інвестицій цього року були прийняті 2 важливі Закони: «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» (далі – Закон про «Дія Сіті») та «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні». Окрім нововведень щодо статусу резидента та спеціального оподаткування, різних моделей трудових взаємовідносин, у «Дія Сіті» доступні деякі елементи англійського права та інших іноземних правових систем. Серед іншого, це

можливість для резидентів «Дія Сіті» укладати договори про нерозголошення (Non-disclosure), про утримання від вчинення конкурентних дій (Non-compete), про неперемаювання (Non-solicitation), договори позики з альтернативним зобов'язанням (convertible loan) та гарантії та запевнення (warranties and indemnities) [7]. У 2023 році було репрезентовано інструмент «Дія.Engine» для створення державних реєстрів [8].

Окрім того, технології надають змогу надавати юридичні послуги віддалено, онлайн, що призводить до зростання віртуальних юридичних фірм і платформ, що пропонують юридичні послуги. Завдяки технологіям юристи можуть працювати віддалено. Технології змінили також спосіб спілкування юристів зі своїми клієнтами та один з одним. Електронна пошта, відеоконференції та обмін миттєвими повідомленнями полегшили юристам підтримання зв'язку зі своїми клієнтами та співпрацю з колегами. Це відкрило нові можливості для гнучкої роботи та полегшило юристам баланс між роботою та особистим життям. На наш погляд, вказані досягнення роблять правову допомогу у нашій державі більш доступною, якісною та ефективною.

Разом з тим, одним із ключових аспектів подальшого впливу інновацій та правову систему є застосування штучного інтелекту (далі – ШІ, ChatGPT). Такі технології, як ChatGPT, автоматизують такі рутинні завдання, як пошук, перегляд та аналіз документів та даних, надаючи юристу змогу зосередитися на більш складній і стратегічній роботі [9], роблячи роботу юристів більш продуктивною та ефективною [10]. Читання юридичних документів і судової практики раніше було виснажливим і трудомістким процесом. Але тепер, коли розроблено цифрові бази даних і платформи правових досліджень, юристи-практики мають миттєвий доступ до великої кількості правових даних, включаючи прецедентне право, конституції, статuti, угоди, огляди законодавства, судові висновки, довідники адвокатів, нормативні акти та багато іншого. Оцифрування правових джерел зробило правові дослідження більш доступними, ефективними та точними та прискорило аналіз правових даних. ChatGPT може проводити юридичні дослідження, оскільки він має можливість отримувати та аналізувати юридичну інформацію (включаючи юридичні справи та законодавство) і підсумовувати дослідження [11]. ШІ, як інструмент правової аналітики, може отримувати дані з минулого прецедентного права, правових прецедентів і судових рішень, щоб отримати уявлення про юридичні тенденції, поведінку суддів і ймовірність результатів судових розглядів. Це може допомогти юридичним фірмам приймати більш обґрунтовані рішення щодо стратегії та управління справами. Принагідно зауважимо, що в даний час вже існує відповідний іноземний досвід. Наприклад, американський досвід щодо Court Analytics (платформа правової аналітики, яка поєднує штучний інтелект, розширену аналітику та візуалізацію даних). Судова аналітика може спрогнозувати, як окремі судді можуть прийняти рішення щодо клопотань, прийняти рішення щодо певних збитків, тлумачити закон тощо. Ці прогнози дозволяють юристам адаптувати стратегію розгляду справи для підвищення рівня успіху [12]. Це допомагає юристу краще консультувати своїх клієнтів щодо ймовірності успіху. Американські юридичні фірми використовують ШІ щоби передбачити ймовірні рішення суддів, тенденції у відшкодуванні збитків і найкращі стратегії судового розгляду. Завдяки прогностичному розумінню юристи можуть розглядати найцінніші справи та створювати виграні юридичні аргументи на основі надійних даних.

До того ж, юрист може використовувати ChatGPT для створення перших чернеток юридичних документів, а потім налаштувати результати, роблячи процес написання більш спрощеним та ефективним [13]. Крім базової

автоматизації, розробляються складні інструменти автоматизації документообігу, щоб генерувати налаштовані юридичні документи на основі конкретних потреб клієнта, заощаджуючи час і зменшуючи помилки.

Практикуючі юристи вважають розумних віртуальних помічників корисними, особливо для підтримки робочого процесу. Ці помічники дозволяють клієнтам миттєво знаходити відповіді на юридичні питання без необхідності звертатися до юриста. Чат-боти на базі штучного інтелекту можуть керувати звичайними запитамі клієнтів, надавати базову юридичну інформацію та давати юридичні поради та рекомендації, таким чином пропонуючи юридичним фірмам спосіб посилити залучення клієнтів і дозволити адвокатам зосередитися на більш складних завданнях [14].

Разом з тим, слід відзначити, що розвиток технологій не лише спрощує деякі процеси, а й ставить низку викликів, серед яких питання захисту персональних даних, необхідність законодавчого регулювання та реагування на інновації, розробка правил, які будуть ефективно регулювати відносини, що виникають із досліджуваного об'єкта [6, с. 269].

Слід відзначити, що в Україні наразі відбувається обговорення Концепції розвитку сфери штучного інтелекту. Однак використання штучного інтелекту та отриманих ним даних, зокрема в юридичній діяльності, сьогодні все ще майже не регламентується, що призводить до низки проблемних аспектів, які можуть вплинути на розвиток суспільних і правових відносин загалом [6, с. 270]. Водночас, як влучно відзначається у літературних джерелах, застосування ШІ в правовій галузі викликає як позитивні виклики, так і ті, які вимагають уваги та ретельного вирішення. Одним із таких є подальше реформування законодавства. Цей процес повинен бути комплексним і структурованим, забезпечуючи узгоджені дії всіх сторін: розробників ШІ, законодавців, наукової спільноти та представників громадянського суспільства [15, с. 247].

На наш погляд, процес розробки належного правового забезпечення застосування ШІ в Україні потребує прискорення, а також, з огляду на євроінтеграційні прагнення нашої держави, обов'язкового врахування при цьому стандартів ЄС.

Як відомо, незалежна група експертів високого рівня ЄС зі штучного інтелекту підкреслила важливість того, щоб ШІ був «надійним» і, що дуже важливо, щоб розробка та використання ШІ повинні бути «орієнтовані на людину». Проте в тій мірі, в якій надійність означає лише те, що ШІ буде сумісним з європейськими цінностями та відповідатиме будь-яким регулятивним (і сертифікаційним) вимогам, і в тій мірі, в якій орієнтованість на людину означає лише те, що ШІ слід застосовувати в служіння людству або те, що права людини, які визнані в Європі, будуть застосовані, усю важку роботу ще належить виконати. Утім, ключові нормативні положення (такі як стаття 22 GDPR, яка обговорюється багато разів, про захист суб'єктів даних від виключно автоматизованих рішень, якщо ці рішення мають юридичні чи інші суттєві наслідки) ставлять більше запитань, ніж відповідають [16].

Спираючись на звіт експертної групи, Комісія запропонувала підхід, що ґрунтується на оцінці ризику, згідно з яким «нова нормативно-правова база стосовно використання штучного інтелекту повинна бути ефективною для досягнення поставлених цілей, але не бути надмірно директивною і непропорційно обтяжливою. Звідси випливає, що регулюючі органи повинні зосередитися на високоризикових видах використання ШІ. Парадигматично таке використання включатиме певну діяльність із високим ризиком у секторі з високим ризиком. І у цих парадигматично високих випадках ризику необхідний людський нагляд. За словами Комісії, мета надійного, етичного та орієнтованого на людину штучного інтелекту може бути досягнута лише шляхом забезпечення належної участі людей у роботі з програмами з високим ризиком [17].

Також необхідно враховувати, що цифрова трансформація впливає на розвиток освітньої сфери та професійного навчання, звертаючи увагу на потребу в оновленні освітніх програм та курсів [18, с. 214]. Зокрема, назріла потреба підготовки нового покоління фахівців, які будуть готові до викликів та можливостей цифрової ери. Особливу увагу при цьому слід приділяти вмінню працювати з великими даними, кібербезпекою та штучним інтелектом. В умовах активного розвитку інновацій майбутні юристи зобов'язані розуміти та працювати з технологіями. Оскільки технології стають все більш поширеними, юристи мають говорити не лише «мовою права», а й «мовою технологій».

Існують різноманітні засоби, за допомогою яких можна цього досягти. Наприклад: включення до навчальної програми підготовки юристів різних професій; запровадження ініціативи з правової інформатики (на прикладі CodeX, запровадженої у Стенфордському університеті); створення кіберклінік (надання безкоштовних консультацій через кіберклініки під час навчання в університеті підготувало б студентів до змін у законодавстві, спричинених технологією. Це дозволить їм тісно співпрацювати з технологіями, одночасно розвиваючи кращі навички обслуговування клієнтів, які є ключовими для того, щоб запропонувати клієнтам людський контакт, якого технології забезпечити не можуть); проведення додаткових курсів [19, с. 259]. Технології змінюють правове поле у тому числі й через створення нових правових ролей. Ці ролі з'являються завдяки тому, що технологія створює попит на технологічно компетентних фахівців.

Висновки. Таким чином, вплив інновацій на правову систему безперечний. Технології знайшли свій шлях у юридичний сектор, надаючи низку потужних інструментів і розумних віртуальних помічників для прискорення та оптимізації різних процесів у повсякденній реальності законодавців і виконавців закону, діяльності юристів. Останніми роками вони набули популярності, автоматизувавши й удосконаливши звичайні юридичні процедури. Та незважаючи на багато переваг, вказаний технологічний розвиток також створив нові виклики, які потребують розробки ефективної стратегії протидії, частиною якої має бути належне правове забезпечення застосування ChatGPT, а також підготовка профільних спеціалістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Usman M., Shabbir R., Bhutta A. I., Ahmad I., Zubair A. Corporate innovation in developing countries: Role of legal institutions and property rights protection. *Foresight*. 2021. № 23(5). P. 544–563.
2. Zhao Y. Legal Environment, Technological Innovation, and Sustainable Economic Growth. *Front. Psychol.* 2022. URL: <https://10.3389/fpsyg.2022.929359>
3. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Постанова Верховного Суду від 13 липня 2020 року у справі № 753/10840/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90385050>
5. Положенням про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженим рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v1845910-21>
6. Zyhrii O., Trufanova Yu., Parashchuk L., Sampara N., Tsvigun I. Law and technology: The impact of innovations on the legal system and its regulation. *Social & Legal Studios*. 2023. № 6(4). P. 267–275.
7. Луговський О. Нові правові інструменти в «Дія Сіті». *Юридична газета*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/novi-pravovi-instrumenti-v-diya-siti.html>

8. В Україні презентували інструмент Дія.Engine для створення державних реєстрів. URL: <https://jur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-prezentovali-instrument-diyaengine-dlya-stvorenniya-derzhavnih-reestriv.html>
9. Bell F., Rogers J., Legg M. Artificial Intelligence and Lawyer Wellbeing. In: Legg M, Vines P, Chan J, eds. *The Impact of Technology and Innovation on the Wellbeing of the Legal Profession*. *Intersentia*, 2020. P. 239–266.
10. Legg M., Bell F. Artificial Intelligence and the Legal Profession: *Becoming the AI-Enhanced Lawyer*. 2019. № 38(2). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3725949
11. Ajevski M., Barker K., Gilbert A., Hardie L., Ryan F. ChatGPT and the future of legal education and practice. *The Law Teacher*. 2023. № 57(3). P. 352–364.
12. AI in Litigation: Tools That Enhance Predictive Analysis. 20 November 2023. URL: <https://getlegalbuddies.com/blog/ai-in-litigation-tools-that-enhance-predictive-analysis/>
13. ChatGPT Goes to Law School. 2023. URL: <https://ssrn.com/abstract=4335905>
14. Uncovering the impact of technology on law. URL: <https://www.lawyer-monthly.com/2024/04/uncovering-the-impact-of-technology-on-law/>
15. Резворович К., Береда М. Вплив штучного інтелекту на правову систему та захист персональних даних у цифрову епоху. *Успіхи і досягнення у науці*. 2024. № 4 (4). С. 242–248.
16. Brownsword R., Somsen H. Law, innovation and technology: fast forward to 2021. *Law, Innovation and Technology*. 2021. № 13(1). P. 1–28.
17. European Commission, White Paper: On Artificial Intelligence – A European Approach to Excellence and Trust, COM(2020) 65 final, Brussels, 19.2.2020, at 17.
18. Сидоренко В. В. Вплив розвитку правового регулювання цифрової трансформації на економіку в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 214–217.
19. Bullows A. How technology is changing the legal sector. *The Law Teacher*. 2021. № 55(2). P. 258–264.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 351:342.9:314.15(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/8>

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ

CONCEPT AND CONTENT OF PUBLIC ADMINISTRATION OF MIGRATION PROCESSES IN EUROPE

Галунько О.В., аспірант

Науково-дослідний інститут публічного права

В статті проаналізовано публічне адміністрування міграційних процесів. Доведено, що вони відіграють ключову роль у формуванні та реалізації державної політики, яка спрямована на інтеграцію мігрантів у соціально-економічне життя приймаючих країн, захист прав людини, забезпечення громадського порядку та національної безпеки. В умовах глобалізації та зростання міждержавних взаємозв'язків роль публічного адміністрування значно підвищується, адже воно має на меті збалансувати інтереси різних соціальних груп, створити умови для сталого розвитку та попередити можливі конфлікти, дослідження публічного адміністрування міграційних процесів у Європі зумовлена кількома ключовими факторами.

Визначено, що протягом останніх десятиліть Європа зіткнулася з багаточисленними викликами, пов'язаними з міграцією: політичними кризами, економічними нерівностями, зростаючою міграцією з країн, які переживають конфлікти або екологічні катастрофи. Все це створює потребу у ефективному публічному адмініструванні міграційних процесів, що здатне забезпечити стабільність, безпеку та добробут як для корінного населення, так і для мігрантів. Публічне адміністрування міграційних процесів у Європі набуває все більшої важливості в умовах сучасного світу, де міграційні потоки стають дедалі інтенсивнішими та різноманітнішими. Встановлено, що публічне адміністрування міграційних процесів у системі права можна визначити як сукупність правових норм, що формують підгалузь адміністративного права. Ця підгалузь регулює державне управління у сфері взаємодії людини і держави в процесі переміщення через її державні та адміністративні кордони і перебування на її території у статусі громадянина, іноземця чи біженця. Це включає встановлення правил і процедур, що визначають умови в'їзду, виїзду, перебування та працевлаштування мігрантів, а також забезпечення громадського порядку, національної безпеки та соціальної стабільності. Важливо також забезпечити механізми контролю та нагляду за дотриманням міграційного законодавства, розробку програм інтеграції мігрантів та захист їхніх прав.

Ключові слова: адміністративний орган, публічне адміністрування, міграційні процеси, імміграція, міграція, адміністративно-правове регулювання.

The article examines the public administration of migration processes, which play a key role in the formation and implementation of state policy aimed at integrating migrants into the socio-economic life of host countries, protecting human rights, ensuring public order and national security. In the conditions of globalization and the growth of interstate relations, the role of public administration is significantly increased, because it aims to balance the interests of various social groups, create conditions for sustainable development and prevent possible conflicts, the study of public administration of migration processes in Europe is determined by several key factors. It has been determined that in recent decades, Europe has faced numerous challenges related to migration: political crises, economic inequalities, increasing migration from countries experiencing conflicts or environmental disasters. All this creates a need for effective public administration of migration processes, which can ensure stability, security and well-being for both the indigenous population and migrants. The public administration of migration processes in Europe is gaining more and more importance in the conditions of the modern world, where migration flows are becoming more and more intense and diverse. It has been established that the public administration of migration processes in the legal system can be defined as a set of legal norms forming a sub-branch of administrative law. This sub-branch regulates public administration in the sphere of interaction between a person and the state in the process of moving across its state and administrative borders and staying on its territory as a citizen, foreigner or refugee. This includes establishing rules and procedures that determine the conditions of entry, exit, stay and employment of migrants, as well as ensuring public order, national security and social stability. It is also important to ensure the mechanisms of control and supervision of compliance with migration legislation, the development of programs for the integration of migrants and the protection of their rights.

Key words: administrative body, public administration, migration processes, immigration, migration, administrative and legal regulation.

Актуальність дослідження. Публічне адміністрування міграційних процесів відіграє ключову роль у формуванні та реалізації державної політики, яка спрямована на інтеграцію мігрантів у соціально-економічне життя приймаючих країн, захист прав людини, забезпечення громадського порядку та національної безпеки. В умовах глобалізації та зростання міждержавних взаємозв'язків роль публічного адміністрування значно підвищується, адже воно має на меті збалансувати інтереси різних соціальних груп, створити умови для сталого розвитку та попередити можливі конфлікти, дослідження публічного адміністрування міграційних процесів у Європі зумовлена кількома ключовими факторами. По-перше, Європейський континент є одним із найбільш привабливих регіонів для мігрантів з усього світу. Це пов'язано з високим рівнем економічного розвитку, соціального захисту, демократичними цінностями та широкими можливостями для самореалізації. Однак, велика кількість мігрантів створює значні наван-

таження на державні системи, вимагаючи від урядів ефективних рішень для управління міграційними потоками.

По-друге, в сучасних умовах Європа стикається з різними видами міграції, включаючи трудову, сімейну, освітню міграцію, а також міграцію, пов'язану з політичним переслідуванням, конфліктами та екологічними проблемами. Це вимагає від державних органів адаптації законодавства, створення гнучких механізмів адміністрування та забезпечення ефективної координації між різними рівнями влади.

По-третє, сучасні міграційні процеси в Європі супроводжуються численними викликами, серед яких зростання нелегальної міграції, торгівлі людьми, тероризму та інших форм організованої злочинності. Це вимагає від урядів не лише створення системи контролю за міграційними потоками, але й забезпечення ефективної співпраці з міжнародними організаціями, правозахисними інституціями та громадянським суспільством.

По-четверте, інтеграція мігрантів є важливим аспектом публічного адміністрування, адже успішна інтеграція сприяє соціальній стабільності, економічному розвитку та культурному збагаченню суспільства. Водночас, невдачі в інтеграційній політиці можуть призвести до соціальної ізоляції, зростання напруженості між різними етнічними групами та підвищення рівня злочинності.

З огляду на вищезазначене, дослідження поняття та змісту публічного адміністрування міграційних процесів у Європі є надзвичайно актуальним. Воно дозволяє виявити основні проблеми та виклики, з якими стикаються європейські країни, оцінити ефективність існуючих адміністративних механізмів та розробити рекомендації для їх вдосконалення. Це дослідження не лише сприяє розвитку наукових знань у галузі публічного адміністрування, але й має практичну цінність для формування ефективної міграційної політики в умовах сучасних глобальних викликів.

Огляд останніх досліджень. Питанням пов'язаних з міграційними процесами свою увагу приділяли такі науковці, як В. Б. Авер'янов, М. А. Баламуш, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, Н. П. Бортник, В. Д. Гавловський, В. М. Галуцько, В. М. Гаращук, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарук, В. І. Демченко, Є. В. Додін, С. С. Єсімов, Р. А. Каложний, А. П. Комзюк, С. В. Ківалов, В. В. Коваленко, Л. В. Коваль, С. Ф. Константинов, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, В. І. Курило, М. В. Лошицький, Н. С. Мороз, А. В. Новіченко, В. І. Олефір, О. І. Остапенко, В. П. Петков, Ю. І. Римаренко, В. І. Терещенко, В. О. Шамрай, В. К. Шкарупа та ряд інших вчених, але переважна більшість із них досліджували міграційні процеси, які відбуваються в Україні.

Мета статті полягає в тому щоб дослідити та проаналізувати поняття та зміст публічного адміністрування міграційних процесів в Європі.

Виклад основних положень. Протягом останніх десятиліть Європа зіткнулася з багаточисленними викликами, пов'язаними з міграцією: політичними кризами, економічними нерівностями, зростаючою міграцією з країн, які переживають конфлікти або екологічні катастрофи. Все це створює потребу у ефективному публічному адмініструванні міграційних процесів, що здатне забезпечити стабільність, безпеку та добробут як для корінного населення, так і для мігрантів. Публічне адміністрування міграційних процесів у Європі набуває все більшої важливості в умовах сучасного світу, де міграційні потоки стають дедалі інтенсивнішими та різноманітнішими.

В умовах сьогодення все що пов'язане з поняттями міграція, міграційні процеси серед науковців точаться певні наукові дискусії та відсутня стала точка зору, оскільки вони мають у своїй сутності мінливий характер та постійно змінюються. Так, на думку А. Новіченко у трактуванні поняття «міграція» немає одностайності, а багато визначень не беруть до уваги критерії класифікації мігрантів, такі як правовий статус, територіальна ознака, спосіб реалізації, відношення до країни, кількість мігрантів, відстань, тривалість, добровільність і мета міграції. Поняття «міграція» може трактуватися у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні міграція охоплює не лише переселення, але й інші види територіальних переміщень, тоді як у вузькому значенні міграція зазвичай розглядається як переселення з одного місця на інше. Незважаючи на це, ці поняття змішуються і використовуються як синоніми або навіть отождоковуються. Наприклад, міграція визначається як переміщення, переселення або рухливість населення, в результаті яких зазвичай змінюється чисельність населення на певній території [1]. На думку вчених Н. Бортник, С. Єсімова, Н. Мороз, міграційні процеси – це соціально-економічні та демографічні явища, пов'язані з переміщенням людей між різними територіями. Вони можуть включати імміграцію (прибуття населення на певну територію) та еміграцію

(виїзд з території). Ці процеси можуть бути обумовлені економічними, соціальними, культурологічними та юридичними чинниками [2]. IOM UN MIGRATION Slovensko дають офіційний термін який включає в себе вище згадані, міграційні процеси – це соціально-економічні та демографічні явища, які пов'язані з переміщенням людей між різними територіями. Ці процеси можуть включати імміграцію (прибуття населення на певну територію) та еміграцію (виїзд з території). Їхні причини можуть бути економічними, соціальними, культурними чи правовими [3]. Саме визначення міграція також має декілька підходів. Так, у вікіпедії зазначається, що міграція населення (лат. *migratio* – переселення) – механічні переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди, на більш-менш тривалий час або з регулярним поверненням до нього. Міграція населення – складний суспільний процес, що впливає на різні сторони соціально-економічного життя людства [4]. В чинному законодавстві України мова йде про імміграцію та вона визначається як прибуття в Україну чи залишення в Україні у встановленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання, а іммігрант – іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання. Окрім того введено таке розуміння як квота імміграції – це гранична кількість іноземців та осіб без громадянства, яким передбачено надати дозвіл на імміграцію протягом визначеного періоду [5]. Іншим законодавчим актом, визначається лише поняття нелегальний мігрант – іноземець або особа без громадянства, які перетнули державний кордон поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску, але з уникненням прикордонного контролю і невідкладно не звернулися із заявою про надання статусу біженця чи отримання притулку в Україні, а також іноземець або особа без громадянства, які законно прибули в Україну, але після закінчення визначеного їм терміну перебування втратили підстави для подальшого перебування та ухиляються від виїзду з України [6]. Отже, на сьогоднішній день в законодавстві України не прописується визначення поняття міграція та міграційні процеси.

Міграція – це процес переміщення або через міжнародні кордони, або в межах однієї країни, що включає будь-які пересування людей, незалежно від причин. Дати визначення терміна «мігрант» не так легко. За даними Європейського комітету з питань міграції, термін «мігранти» використовується... для позначення, залежно від контексту, емігрантів, мігрантів, що повертаються назад у свою країну, іммігрантів, біженців, переселенців та осіб з числа іммігрантів і/або членів етнічної національної меншості, яка утворилася через імміграцію» [7]. Таким чином виходячи із цих трактувань, приходимо до висновку, що це багатогранне суспільно-політичне явище пов'язане з переміщенням людей з різних причин.

Важливо зазначити, що адміністративно-правове регулювання міграційних процесів у системі права є комплексом правових норм, що формують підгалузь адміністративного права. Ця підгалузь охоплює норми, які регламентують державне управління у сфері взаємодії між особою і українською державою в процесі переміщення через державні та адміністративні кордони, а також перебування на її території у статусі громадянина, іноземця чи біженця. Регулювання міграційних процесів є надзвичайно важливим аспектом для забезпечення ефективного управління міграційними потоками та захисту прав і інтересів мігрантів. Воно включає в себе встановлення правил і процедур, які визначають умови в'їзду, виїзду, перебування та працевлаштування мігрантів. Крім того, адміністративно-правове регулювання спрямоване на забезпечення громадського порядку, національної безпеки

та соціальної стабільності в країні. Важливо зазначити, що адміністративно-правове регулювання також включає механізми контролю та нагляду за дотриманням міграційного законодавства, процедури надання та позбавлення статусу біженця, розробку та впровадження програм інтеграції мігрантів, а також захист їхніх прав в умовах тимчасового або постійного проживання на території України.

Тож на думку М. А. Баламуш адміністративно-правове регулювання міграційних процесів у системі права можна визначити як сукупність правових норм, що складаються у підгалузь адміністративного права. Ця підгалузь регулює державне управління у сфері взаємодії людини і української держави в процесі переміщення через її державні та адміністративні кордони і перебування на її території у статусі громадянина, іноземця чи біженця. Це важливий аспект для забезпечення ефективного управління міграційними процесами та захисту прав та інтересів мігрантів [8].

Висновок. Отже, аналізуючи різні визначення міграції, ми бачимо, що це явище є багатограним і складним, охоплюючи як переселення, так і інші види територіальних переміщень. Відсутність єдиного підходу до трактування цього поняття ускладнює розробку універсальних адміністративно-правових механізмів. Однак, саме цей аспект дослідження дозволяє нам краще розуміти і реагу-

вати на виклики, пов'язані з міграцією, включаючи економічні нерівності, політичні кризи, конфлікти та екологічні проблеми. Важливо зазначити, що адміністративно-правове регулювання міграційних процесів у системі права є не лише сукупністю правових норм, але й інструментом для забезпечення громадського порядку, національної безпеки та соціальної стабільності. Це включає встановлення правил і процедур для в'їзду, виїзду, перебування та працевлаштування мігрантів, а також механізми контролю та нагляду за дотриманням міграційного законодавства.

Підсумовуючи, публічне адміністрування міграційних процесів у системі права можна визначити як сукупність правових норм, що формують підгалузь адміністративного права. Ця підгалузь регулює державне управління у сфері взаємодії людини і держави в процесі переміщення через її державні та адміністративні кордони і перебування на її території у статусі громадянина, іноземця чи біженця. Це включає встановлення правил і процедур, що визначають умови в'їзду, виїзду, перебування та працевлаштування мігрантів, а також забезпечення громадського порядку, національної безпеки та соціальної стабільності. Важливо також забезпечити механізми контролю та нагляду за дотриманням міграційного законодавства, розробку програм інтеграції мігрантів та захист їхніх прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новіченко А. В. Основні підходи до розуміння поняття «міграція». *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Харків. 2019. С. 154–155. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/74.pdf
2. Бортник Н.П., Єсімов С. С., Мороз Н.С. Міграційні процеси: поняття, сутність, сучасний стан. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. Випуск 4. 884(16).2017. С. 64–71. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-4-nomer-884-16-2017/migraciyi-procesy-ponyattya-sutnist-suchasnyy-stand>
3. Fakty a cisla o svetovej migracii. 2023. URL: <https://www.iom.sk/sk/migracia/migracia-vo-svete.html>
4. Міграція населення. 2023. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F
5. Про імміграцію : Закон України від 7 червня 2001 р. № 2491-III. *Верховна Рада України*. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text>
6. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI. *Верховна Рада України*. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>
7. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. *Компас*. 2023. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration>
8. Баламуш М.А. «Міграційне право» та «міграційний режим» як категорії юридичної науки. *Правова держава*. № 23. 2016. С. 54–57. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/361241a7-b68b-4842-854d-4447689a91db/content>

ОБҐРУНТУВАННЯ НАПРЯМІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДКРИТОСТІ ОРґАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТА СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

JUSTIFICATION OF THE DIRECTIONS OF INCREASE EFFICIENCY OF ECONOMIC AND LEGAL ENSURING THE OPENNESS OF LOCAL GOVERNMENT BODIES AS A SUBJECT OF THE CONSUMER RIGHTS PROTECTION SYSTEM

Лига А.І., провідний економіст

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Обґрунтовано напрями підвищення ефективності економіко-правового забезпечення відкритості органів місцевого самоврядування в контексті захисту прав споживачів. Досліджено правову основу діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єкта системи захисту прав споживачів. Систематизовано заходи з захисту прав споживачів за характером діяльності та було виокремлено превентивні заходи спрямовані на попередження правопорушень, заходи реагування та заходи змішаного характеру. Обґрунтована важливість участі структурних підрозділів органів місцевого самоврядування як суб'єктів системи захисту прав споживачів у підконтрольних таким органам територіальних громадах. Запропоновано поділити за характером виконання функції суб'єктів захисту прав споживачів на індивідуальні та спільні, а за підходом до реалізації з індивідуальних функцій, виділити самодостатні та суміжні. Виокремлено основні повноваження органів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів та запропоновані механізми забезпечення їх прозорості для суспільства. Визначена можливість врегулювання організаційних питань забезпечення прозорості захисту прав споживачів в діяльності структурних підрозділів органів місцевого самоврядування через прийняття локальних нормативних актів, які оформлюються у вигляді рішень місцевих рад або їх виконавчих комітетів. Доведена необхідність забезпечення прозорості правовідносин у критичних точках перетинання обов'язків з захисту прав споживачів від одного суб'єкта до іншого. Для розв'язання окреслених проблем було дано авторське бачення щодо їх економіко-правового врегулювання. Запропоновані напрями економічного забезпечення підвищення ефективності прозорості діяльності органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: відкритість міста, захист прав споживачів, місцеве самоврядування, саморегулювання, соціально-економічна політика, система.

The areas of increasing the effectiveness of the economic and legal provision of openness of local self-government bodies in the context of consumer rights protection are substantiated. The legal basis of the activity of local self-government bodies as a subject of the consumer rights protection system is studied. Measures for the protection of consumer rights were systematized according to the nature of activity, and preventive measures aimed at preventing offenses, response measures and measures of a mixed nature were distinguished. The importance of the participation of structural subdivisions of local self-government bodies as subjects of the consumer rights protection system in territorial communities under the control of such bodies is substantiated. It is proposed to divide by the nature of the performance of the function of subjects of protection of consumer rights into individual and joint, and by the approach to the implementation of individual functions, to distinguish self-sufficient and adjacent ones. The main powers of local self-government bodies for the protection of consumer rights are highlighted and mechanisms for ensuring their transparency for society are proposed. The possibility of settling organizational issues of ensuring the transparency of consumer rights protection in the activities of structural subdivisions of local self-government bodies through the adoption of local normative acts has been identified, which are formalized in the form of decisions of local councils or their executive committees. The need to ensure transparency of legal relations at critical points of intersection of consumer rights protection obligations from one entity to another has been proven.

To solve the outlined problems, the author's vision regarding their economic and legal settlement was given. Proposed areas of economic support for increasing the effectiveness of the transparency of the activities of local self-government bodies.

Key words: openness of the city, protection of consumer rights, local self-government, self-regulation, socio-economic policy, system.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні прагнення України та пов'язані з цим завдання розбудови сучасної парламентської демократії європейського зразка, яка все більше тяжіє до прямого народовладдя заснованому на прозорих та партнерських взаємовідносинах з владою формують проблематику дослідження підвищення відкритості таких відносин.

Важливість споживачів для економіки, призвело до їх визначення центральною фігурою економічної політики ЄС [1].

У статті 2 Господарського Кодексу України споживачі визначені учасниками відносин у сфері господарювання, з визначенням у статті 20 обов'язку держави на захист споживчих прав державою, а також прав споживачів у статті 39.

Відповідно до положень частини 3 статті 10 вищезазначеного Кодексу «у соціально-економічній сфері держава здійснює соціальну політику захисту прав споживачів» [2].

Одним з напрямів мети Господарського Кодексу України є соціальна спрямованість та ефективність суспільного виробництва, яка досягається через утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі Укра-

їни, та сприяння гармонізації її з іншими економічними системами.

Система захисту прав споживачів є невід'ємною частиною більш глобальної економічної системою під якою сьогодні розуміють об'єктивна єдність закономірно пов'язаних між собою всіх явищ і процесів економічного життя [3].

Згідно з положеннями нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів» викладених у частині другій статті 3 захист прав споживачів здійснюється зокрема на принципах відкритості, прозорості й системності формування та реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Одним з суб'єктів такої системи визначених у статті 30 вищезазначеного Закону є органи місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування є органами влади найбільш наближеними до населення, тобто фактично базовим рівням вищезазначених взаємовідносин. Водночас віддаленість таких органів від центральних органів влади, часто призводить до недостатності економіко-правового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування.

Саме тому підвищення ефективності економіко-правового забезпечення відкритості міста через прозорість органів місцевого самоврядування як суб'єкта системи захисту прав споживачів є достатньо актуальним питанням для наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників, що займалися дослідженнями проблематики відкритості міста, можна виокремити наступних вчених: Любченко П. М. яким було досліджено співвідношення одних з одним принципів відкритості, прозорості, гласності, було визначено організаційно-правові форми реалізації зазначених принципів, їх значення для місцевого самоврядування, а також правове врегулювання зазначених принципів в у вітчизняному та міжнародному праві [4]. Дослідженням принципів відкритості та прозорості органів державної влади (а також місцевого самоврядування) в контексті утвердження демократії участі суспільства з використанням цифрових джерел отримання інформації присвятив свою роботу Нестерович В. Ф. [5]. Аналізом прозорості регіонів у забезпеченні ефективного врядування України займався Лукашук М. В. [6]. Губа М. І., дослідила прозорість місцевого самоврядування з позиції забезпечення інституційної стійкості системи публічного управління в умовах воєнного стану [7].

Частина вчених акцентує на питаннях цифровізації відкритості міста [8], [9].

Інша частина вчених наголошує на більш широкій концепції Smart City [10], [11] яка передбачає розвиток міста за такими ключовими напрямками: як підвищення якості життя городян; модернізація та розбудова технологічної інфраструктури міста; використання технологій для ефективного управління містом; дотримання стандартів екологічності, сталого економічного розвитку та соціальної інклюзії; активного залучення громадськості.

Втім тематика робіт зазначених авторів переважно робила наголос на загальних питаннях відкритості міста, без наголосу на конкретні прикладні питання які впливають на повсякденні права більшості з мешканців місцевих громад. Також, попри окремі згадки про важливість взаємодії з суспільством та іншими органами влади, цим питанням на нашу думку приділено недостатню увагу, через акценти на наявність та вимоги до інформації, що підлягає розміщенню на сайтах органів місцевого самоврядування, що безумовно важливо, але не дає передбачуваності дій посадових осіб органів місцевого самоврядування, прозорості розуміння їх функцій та повноважень, можливих заходів та амплітуди їх дій, точок перетинання з іншими системними суб'єктами державної політики в тій чи іншій сфері та механізмів взаємодії з ними.

Мета статті. На прикладі повноважень та функціональних обов'язків органів місцевого самоврядування як суб'єкта системи захисту прав споживачів продемонструвати напрями підвищення ефективності економіко-правового забезпечення відкритості органів місцевого самоврядування, дослідив правову основу їх діяльності, сформувавши передбачувану амплітуду дій посадових осіб органів місцевого самоврядування, прозорості розуміння їх функцій та повноважень, можливих заходів, точок перетинання з іншими системними суб'єктами державної політики в тій чи іншій сфері та механізмів взаємодії з ними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Само поняття відкритості міста враховує необхідність забезпечення прозорості процесів діяльності всіх суб'єктів в місті. При цьому зазначена прозорість має спрямовуватись як в середину міста для внутрішніх акторів, так і за її межею для зовнішніх акторів. Втім основою для упорядкування такої діяльності на рівні міста є прозорість діяльності органів місцевого самоврядування.

Європейська хартія місцевого самоврядування визначає, що місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону

здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ в інтересах місцевого населення. Публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, мають бути повними й виключними. Якщо повноваження делегуються органам місцевого самоврядування центральним чи регіональним органом, органи місцевого самоврядування у міру можливості мають право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов [12].

На сьогодні правова основа діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єкта системи захисту прав споживачів базується на положеннях Конституції України, спеціального Закону України «Про захист прав споживачів» (як в поточній, так і новій редакції), ГК та ЦК України, окремих статтях КУпАП, Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», та інших нормативно-правових та локальних нормативних актах.

Конституційна основа державного захисту прав споживачів, разом зі здійсненням контролю за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяння діяльності громадських організацій споживачів визначається статтею 42 Конституції України, при цьому вона пов'язана в одній статті з захистом конкуренції у підприємницькій діяльності від проявів недобросовісної конкуренції, що складає одночасну загрозу та завдає шкоди як споживачам, так і добросовісному підприємництву [13]. Адже, недобросовісні підприємці через несумлінні підприємницькі практики, а також порушення законодавства отримують незаконні конкурентні переваги, які призводять до економічних втрат добросовісного бізнесу та шкодять добросовісній конкуренції.

При цьому стаття 140 зазначає, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України, а відповідно до статті 143 територіальні громади безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування зокрема управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції. Також, органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Але, при здійсненні ними повноважень органів виконавчої влади вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 9 ГК України зокрема визначає, що правове закріплення економічної політики здійснюється шляхом визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, у програмах економічного і соціального розвитку, цільових програмах економічного, науково-технічного і соціального розвитку, а частина третя статті 10 зазначає, що при реалізації економічної політики в соціально-економічній сфері держава здійснює соціальну політику захисту прав споживачів [14].

При цьому захист прав споживачів статтею 5 віднесено до конституційних основ правового господарського порядку в Україні, а в статті 6 захист прав споживачів віднесено до загальних принципів господарювання в Україні.

Попри відсутність у Новій редакції Закону України «Про захист прав споживачів» прямого визначення поняття система захисту прав споживачів, втім в статті 30 наведено суб'єктний склад такої системи, до яких віднесено: ЦОВВ з формування державної політики у сфері захисту прав споживачів; так званій компетентний орган (за практикою ЄС державне агентство з реалізації політики); інші державні органи, які здійснюють захист

прав споживачів у відповідних сферах; органи місцевого самоврядування; органи позасудового врегулювання спорів; суди; громадські об'єднання споживачів; саморегульовані організації [15]. За аналогією наведеною в інших нормативно-правових актах поняття системи включає не тільки суб'єктів системи, але і їх взаємопов'язаність, що створює певну цілісність, організовану для досягнення однієї або кількох поставлених цілей.

Така взаємопов'язаність та взаємозалежність суб'єктів обґрунтовує необхідність врахування захисту прав споживачів програмах соціально-економічного розвитку як на державному та регіональному рівнях, так і на рівнях органів місцевого самоврядування через розробку, затвердження та реалізацію місцевих програм соціально-економічного розвитку відповідно до статей 26–27 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [16].

В зазначеному контексті та відповідно до частини «б» статті 30 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» органам місцевого самоврядування делеговані повноваження здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо захисту прав споживачів.

Статті 17–18 зазначеного Закону регулюють відносини органів місцевого самоврядування як з підприємствами, установами та організаціями, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад так і з тими, що у такій власності не перебувають, але здійснюють господарську діяльність у відповідних територіальних громадах.

Що стосується власне визначених Законом повноважень з захисту прав споживачів для зазначених підрозділів, то вони визначені у статті 28 чинної та статті 34 нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів».

Чинна редакція передбачає можливість

1) розглядати звернення споживачів, консультувати їх з питань захисту прав споживачів;

2) аналізувати договори, що укладаються продавцями (виконавцями, виробниками) зі споживачами, з метою виявлення умов, які обмежують права споживачів;

3) у разі виявлення продукції неналежної якості, фальсифікованої, небезпечної для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього природного середовища терміново повідомляти про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, інші органи, що здійснюють контроль і нагляд за якістю і безпекою продукції;

4) у разі виявлення фактів реалізації продукції, яка не супроводжується необхідною, доступною, достовірною, своєчасною інформацією та відповідними документами, або продукції з простроченим строком придатності – тимчасово зупинити реалізацію продукції до пред'явлення інформації, супровідних документів або припинити її реалізацію;

5) готувати подання до органу, який видав дозвіл на провадження відповідного виду діяльності, для вирішення питання про тимчасове зупинення його дії чи про дострокове анулювання у разі систематичного порушення прав споживачів;

6) подавати до суду позови щодо захисту прав споживачів [17].

Нова редакція (що набуває чинності через один рік з дня його опублікування, але не раніше скасування воєнного стану) передбачає можливість для:

1) розгляду звернень споживачів;

2) надання консультацій з питань захисту прав споживачів;

3) здійснення освітніх та/або просвітницьких заходів, спрямованих на набуття споживачем знань, умінь та навичок з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також на доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту;

4) аналізу договорів, що укладаються суб'єктами господарювання зі споживачами, з метою виявлення умов, які обмежують права споживачів;

5) у разі виявлення продукції неналежної якості, небезпечної для життя, здоров'я, майна споживачів чи навколишнього природного середовища, а також фактів реалізації продукції, яка не супроводжується необхідною, доступною, достовірною і своєчасною інформацією та/або відповідними документами, контрафактних товарів, піратських товарів чи продукції з простроченим строком придатності терміново повідомляють про це компетентний орган та/або інші органи, наділені повноваженнями контролю у відповідній сфері [15].

Наведені редакції дозволяють виявити певні відмінності у повноваженнях в чинній та новій редакції Закону України «Про захист прав споживачів».

Фактично нова редакція Закону усунула можливість для звернення органів місцевого самоврядування до дозвільних органів щодо вирішення питання про тимчасове зупинення дії дозволу на діяльність чи про дострокове його анулювання у разі систематичного порушення прав споживачів (що на сьогодні внаслідок численних змін законодавства неможливо реалізувати), зупинити та припинити реалізацію продукції без інформації та захисту прав споживачів у суді.

Натомість була надано право для здійснення освітніх та/або просвітницьких заходів для набуття споживачем знань з реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також на доведення інформації про права споживачів та механізми їх захисту до відома суб'єктів господарювання.

Попри важливість цього доповнення яке робить органи місцевого самоврядування надзвичайно важливими для розбудови системи захисту прав споживачів європейського зразка (для якої заходи державного нагляду та контролю вторинні, а первинні саме інформаційні та просвітницькі заходи, та медіації спорів між споживачами та суб'єктами господарювання), але надане право, сьогодні не підкріплено прозорою правовою, інституційною чи методологічною базою.

Хоча прозорість такої бази має формуватися на загальнодержавному рівні та підкріплюватись рекомендованими для органів місцевого самоврядування нормативними актами, документацією та платформами (інформаційної, фінансової, інфраструктурної) підтримки, а також чітко визначеними взаємозв'язками та точками дотику з іншими суб'єктами системи захисту прав споживачів (визначених у статті 30 нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів»), але підвищення ефективності прозорості всіх зазначених баз може частково відбуватись через врегулювання локальними нормативними актами органів місцевого самоврядування.

Такі акти вирішують питання місцевого значення в межах Конституції та Законів України та відповідно до статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» оформлюються у вигляді рішень місцевих Рад чи їх виконкомів.

Окрім рішень для створення правової бази в межах проведеної місцевої (як частини державної) політики захисту прав споживачів можливе використання інших локальних актів органів місцевого самоврядування таких як розпорядження, статуту, інструкції, правила, положення, порядки, програми тощо.

За впливом такі локальні акти можуть бути внутрішнього та зовнішнього спрямування. Внутрішні регулюють правовідносини, що виникають в процесі діяльності як структурного підрозділу захисту прав споживачів відповідних органів, так і комунальних підприємств та закладів в процесі реалізації місцевої політики захисту прав споживачів. Зовнішні закладають базу для правовідносин в межах територіальної громади як з суб'єктами господа-

рювання, так з іншими суб'єктами системи захисту прав споживачів.

Також важливо зазначити, що вже сьогодні держава наділяє відповідні структурні підрозділи органів місцевого самоврядування конкретними повноваженнями зі складання адміністративних протоколів за статтями 155, 155¹, 156, частина перша-четверта ст. 156¹, 159 КУпАП, що дозволяють як здійснювати певні функції державного нагляду та контролю (в межах делегованих повноважень), так і притягати до відповідальності за індивідуальні порушення прав споживачів [18].

Як стає очевидним з передбачених КУпАП сум відповідальності за правопорушення які можуть накладатись уповноваженими посадовими особами органів місцевого самоврядування на підприємства, вони є радше символічними й фактично призвані сигналізувати суб'єкту господарювання (без зайвого фінансового тиску які вони могли понести внаслідок подібних заходів ЦОВВ в цій сфері) на існуючі недоліки в організації діяльності, що потребують виправлення.

В першу чергу вони дозволяють органам місцевого самоврядування впливати на такі форми об'єктивної сторони правопорушень прав споживачів які виражаються в таких формах:

1) відмова у наданні громадянам-споживачам необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про товари (роботи, послуги), їх кількість, якість, асортимент, а також про їх виробника (виконавця, продавця), у навчанні безпечного та правильного їх використання, а так само обмеження прав громадян-споживачів на перевірку якості, комплектності, ваги та ціни придбаних товарів;

2) відмова громадянину-споживачу в реалізації його права в разі придбання ним товару неналежної якості;

3) надання недостовірної інформації про продукцію, в разі якщо ця інформація не зашкодила життю, здоров'ю та майну споживача;

4) несприведення недостовірної інформації про товар до відповідності чи повторне надання недостовірної інформації.

Також, це стосується незначних порушень правил торгівлі на ринках та порушення порядку проведення розрахунків, тобто правопорушень за які Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів не має повноважень притягати до відповідальності.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що сьогодні структурні підрозділи органів місцевого самоврядування можуть використовуватись і як допоміжні для ЦОВВ підрозділи для здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням суб'єктами господарювання законодавства про захист прав споживачів і як повноцінний суб'єкт з реалізації всієї номенклатури заходів державної політики захисту прав споживачів на місцевому рівні, найбільш наближений до споживачів владний суб'єкт із консультування споживачів, а по окремих напрямках діяльності (аналіз договорів що укладаються суб'єктами господарювання зі споживачами, з метою виявлення умов, які обмежують права споживачів та здійснення освітніх та/або просвітницьких заходів, спрямовані на набуття споживачем знань, умінь та навичок з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також на доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту) виконують індивідуальні функції непередбачені Законом для інших владних суб'єктів системи захисту прав споживачів. Зазначене робить органи місцевого самоврядування певною зв'язною ланкою між суб'єктами органами влади та недержавними суб'єктами системи захисту прав споживачів, якій притаманні й владні й суспільні функції.

Для підвищення ефективності прозорості зазначених функцій органів місцевого самоврядування, доцільно поділити за характером діяльності здійснювані ними заходи з захисту прав споживачів на заходи реагування на правопорушення, превентивні заходи спрямовані на попередження правопорушень та заходи змішаного характеру (що в основі можуть мати й ту й іншу причину).

При цьому превентивні заходи первинні для системи захисту прав споживачів, адже головною її мета не допускати правопорушення таких прав і лише у разі їх виникнення ефективно відновлювати порушені права, притягнути до відповідальності правопорушника. Але, і в цьому випадку головна мета такого притягнення не стільки фінансове покарання, скільки надання рекомендацій, щодо виправлення недоліків в організації господарської діяльності та недопущення подібних правопорушень у майбутньому.

Серед окреслених Законом напрямів діяльності структурних підрозділів захисту прав споживачів, є як яскраво виражені заходи реагування (розгляд звернень споживачів, підготовка подання про тимчасове зупинення чи про дострокове анулювання дозволу на діяльність у разі систематичного порушення прав споживачів, звернення до суду) та превентивні заходи (освітні та/або просвітницькі заходи доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту), так і заходи змішаного характеру (консультування споживачів, аналіз договорів з метою виявлення умов, які обмежують права споживачів, виявлення продукції неналежної якості, без інформації та контрафактних товарів).

Водночас «Національна економічна стратегія на період до 2030 року» затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179, передбачає низку інших видів діяльності у захисті прав споживачів які наша держава визначає пріоритетними при реалізації державної економічної політики: зокрема це: підвищення ролі громадських об'єднань споживачів; залучення громадських об'єднань споживачів до вирішення споживчих спорів; запровадження механізму досудового вирішення споживчих спорів; запровадження електронних гарантійних зобов'язань і головне це досягнення сумісності національної системи захисту прав споживачів з відповідними системами країн членів ЄС [19].

Вищезазначені види діяльності контактні з місцевим самоврядуванням доводять обов'язковість участі структурних підрозділів захисту прав споживачів органів місцевого самоврядування в реалізації інших напрямів діяльності з захисту прав споживачів (в межах їх компетенції) визначених у відповідній державній економічній політиці у підконтрольних таким органам територіальних громадах.

Також, це підтверджується правом відповідних підрозділів у чинній редакції Закону щодо підготовки подання до органу, який видав дозвіл на провадження відповідного виду діяльності, для вирішення питання про тимчасове зупинення його дії чи про дострокове анулювання у разі систематичного порушення прав споживачів. Тобто, структурні підрозділи органів місцевого самоврядування можуть встановити факт систематичного порушення прав споживачів, тим самим Закон підтверджує значення цих підрозділів у забезпеченні реалізації всіх прав споживачів та виявлення систематичності таких порушень на їх територіях.

Підвищення ефективності прозорості діяльності органів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів має відбуватися за двома напрямками: прозорість у здійсненні повноважень, та прозорість взаємодії з споживачами та іншими суб'єктами системи захисту їх прав.

Сьогоднішня відсутність визначених спеціальним Законом прозорих та чітких критеріїв до процедур реалізації повноважень органів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів, потребують внесення доповнень у зазначений Закон та підзаконні акти, формуючи передумову

для правового забезпечення підвищення ефективності прозорості діяльності таких органів.

Аналізуючи повноваження щодо розгляду звернень споживачів, можна встановити, що за своєю суттю вони мають об'єктивну форму у вигляді певного об'єктивного факту, що вже стався, може бути певним чином підтверджений та вимагає заходів реагування.

На сьогодні основними формами звернення відповідно до статті 1 Закону України «Про звернення громадян» є зауваження, скарга та пропозиція [20]. Доцільним на нашу думку є доповнення зазначеного переліку такою формою звернення як відгук (який не обов'язково процесу розгляду, втім може ефективно інформувати інших споживачів перед прийняттям ними рішень щодо споживання).

Підвищення ефективності прозорості діяльності органів місцевого самоврядування, відповідно вимагатиме у нормативно-правових та локальних нормативних актах чіткого викладення процедур розгляду звернень споживачів яка включатиме такі етапи:

- Підготовчий (до появи звернення);
- Процесуальний (пов'язаний з процесом розгляду звернення);
- Оцінки, аналізу та поліпшення (після розгляду звернення).

Підготовчий етап має складатися з наступних процесів:

- встановлення вимог, щодо форми звернення та підтвердження факту його об'єктивності;
- розгляд необхідності та критеріїв для підключення до попереднього розгляду органів з позасудового врегулювання спорів чи споживачів з можливістю їх фінансування (часткового фінансування) с місцевого бюджету та критеріїв оцінки ефективності їх діяльності;
- збір, оцінка та обмін інформацією (через утворення та функціонування загальнонаціональних цифрових платформ) щодо найбільш поширених звернень споживачів до органів місцевого самоврядування та способів їх врегулювання;
- формування місцевої політики захисту прав споживачів, розробка та впровадження механізмів та стандартів її реалізації;
- організація навчання та обміну досвідом для персоналу відповідних підрозділів з означених питань.

Проблематикою для зазначеного етапу є: фактична відсутність (попри передбачену можливість) зазначених підрозділів в органах місцевого самоврядування; сучасна відсутність загальнодержавної платформи обміну інформацією, підстав для фінансування з місцевого бюджету органів з позасудового розгляду спорів, не достатність джерел підготовчої та просвітньої інформації; відсутність критеріїв та вимог для прийняття споживчої політики; відсутність програм та платформ для навчання посадових осіб та обміну інформацією між ними, неналежність мотивації посадових осіб до навчання; перевірка якості та оновлення навчального матеріалу; забезпечення внутрішньої та зовнішньої оцінки отриманих знань персоналом; постійність вдосконалення та поліпшення знань персоналу.

Процесуальний етап включає наступні процеси:

- Отримання та реєстрація звернення;
- Початкове оцінювання звернення та перевірка на відповідність вимогам щодо форми звернення та документів чи фактів підтвердження його об'єктивності, а за визначених в нормативно-правових актах процедур початкового розгляду органами позасудового врегулювання спорів, оцінка об'єктивності причин для підключення до розгляду органів місцевого самоврядування;
- реагування на звернення;
- залучення відповідача якого стосується звернення до діалогу;
- ретельність розгляду звернення;
- ведення та контролювання записів щодо розгляду;

- проведення (за необхідності) перевірок чи незалежних експертиз щодо причин звернення;

- відстеження всіх внутрішніх та зовнішніх етапів розгляду та обміну інформацією щодо звернення;

- прийняття та обґрунтування рішення щодо врегулювання звернення;

- повідомлення про рішення споживача та суб'єкта господарювання;

- у разі згоди з рішенням структурного підрозділу захисту прав споживачів органу місцевого самоврядування з боку заявника та відповідача закриття провадження за зверненням (у разі необхідності за фактом встановлених правопорушень можливе притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності в межах наявних повноважень, але у разі першого правопорушення та за умови доказів випадковості правопорушення, його швидкого врегулювання за фактом звернення, всебічного сприяння у врегулюванні скарги можлива заміна штрафу на попередження);

- у разі неможливості досягти позитивного розгляду звернення через відмову суб'єкта господарювання задовольнити справедливий вимогу споживача чи брак повноважень, оприлюднити інформацію про правопорушника та підготувати необхідні документи для подальшого розгляду справи в органах виконавчої чи судової влади;

У разі незгоди споживача з результатами розгляду надання йому інформації щодо механізмів оскарження винесеного рішення чи інших органів компетентних у розгляді його справи.

Проблематикою для зазначеного етапу є: слабкість чи брак встановлених Законом повноважень та процедур їх реалізації; відсутність чітко визначених процедур взаємодії з органами виконавчої та судової влади (прибирання з Закону можливості для судового захисту); відсутність встановлених законодавством вимог щодо ведення та оприлюднення процесу розгляду скарги, відсутність платформ та процедур для інформування суспільства про порушників прав споживачів; відсутність зовнішнього оцінювання розгляду звернень; брак повноважень за ненадання (неналежність надання) суб'єктом господарювання інформації щодо розгляду звернення, відсутність дислокації розташування суб'єктів господарювання тощо.

Етап оцінки, аналізу та поліпшення складається з наступних процесів:

- аналізування та оцінювання ефективності розгляду звернень;

- оцінка задоволеності споживачів розглядом звернень;

- моніторинг та порівняння ефективності розгляду звернень в інших органах державної влади та місцевого самоврядування;

- проведення внутрішнього та зовнішнього аудиту розгляду скарг;

- підготовка звітів для цовв з формування та реалізації державної політики захисту прав споживачів;

- у разі виявлення фактів недоліків нормативно-правових актів, що перешкоджають ефективному розгляду звернень споживачів, чи процедур взаємодії з іншими суб'єктами системи, повідомляти про це органи наділені відповідною компетенцією.

- освітні та просвітні напрями діяльності органів місцевого самоврядування можуть бути охоплені як через затверджені мон програми навчання, так і власноруч розробленими програмами навчання (за необхідності затверджені локальними нормативними актами) чи навчальними цифровими програмами.

Локальними нормативними актами, можуть бути охоплені питання вимог до таких навчань, їх періодичності, критеріїв оцінки як отриманих знань, так і наявності підвищення ефективності виконання посадовими особами місцевого самоврядування покладених на них функціональних обов'язків.

Функція аналізу договорів зі споживачами на предмет виявлення в них несправедливих умов у договорах, беззаперечно має спиратись статтю 18 чинної чи статтю 15 нової редакції спеціального Закону. Втім на сьогодні цей напрям діяльності найменш пророблений у правовому полі, як через процедурну невизначеність здійснення аналізу, так і через проблематику належного рівня підготовки для нього посадових осіб місцевого самоврядування, фіксації результатів такого аналізу, відсутності платформ для обміну досвідом, а також через відсутність чітко визначених наслідків такого правочину. Особливо гостро це питання стоїть через позбавлення органів місцевого самоврядування права подавати позови до суду з метою захисту прав споживачів.

Правові та інституційні недоліки для проведення перевірок та притягнення до відповідальності несумлінних у розгляді скарг суб'єктів господарювання ускладнились у 2021 році через зміни у Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», та носять всі ознаки двозначності.

Розгляд звернень споживачів часто прив'язують до перевірок господарської діяльності суб'єктів господарювання, прив'язуючи його до вимог викладених у Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та відмовляючи споживачам у розгляді їх звернень на підставі численних мораторіїв на перевірки викликаних впливом негативних зовнішніх факторів. Але звернення споживачів частіше за все не вимагає проведення перевірок господарської діяльності суб'єктів господарювання. Адже факт відмови споживачу у реалізації його прав, викладених у зверненні до суб'єкта господарювання, є порушенням права споживача на звернення і не потребує перевірки господарської діяльності зазначеного суб'єкта. Перевірки підлягає лише факт відповідності Закону при розгляді звернення споживача таким суб'єктом. Відповідно контроль за дотриманням законодавства про звернення громадян, згідно з положеннями статті 28 Закону України «Про звернення громадян» [20] зокрема, покладено на органи місцевого самоврядування, які можуть роздавати скарги, подані в порядку статті 16 зазначеного Закону. Отже, притягнення до відповідальності за статтею 156-1 КУпАП є прямим наслідком розгляду звернення споживача, а не перевірки господарської діяльності суб'єкта господарювання.

По-друге, в окремих випадках звернення все ж вимагає проведення перевірки господарської діяльності, тому органи місцевого самоврядування згідно з наведеною вище Європейської хартії місцевого самоврядування повинні мати достатній обсяг прозорих повноважень для виконання передбачених законодавством функцій.

Втім, будь-яка система вимагає упорядкування діяльності її суб'єктів та усунення перетинання при виконанні ними різних функцій з захисту прав споживачів. Системність діяльності полягає у визначенні взаємозв'язків та їх послідовності між всіма суб'єктами системи. Але, на сьогодні жодна з редакцій Закону прямо такі зв'язки не визначає, отже їх можна виявити, дослідив функціонал зазначених суб'єктів системи. Поділив за характером виконання функцій суб'єктів захисту прав споживачів на індивідуальні (притаманні одному суб'єкту) та спільні (притаманні двом або більшій кількості суб'єктів).

При цьому за підходом до реалізації з індивідуальних функцій, можна виділити самодостатні (не потребують зв'язку з іншими суб'єктами) та суміжні (коли їх початок обумовлений кінцем діяльності іншого суб'єкта, і навпаки кінець функцій одного суб'єкта є початком функцій іншого). Водночас спільні функції можуть бути обумовленими територіально, галузево, за розмірами охоплення чи впливу, за рівнем складності та загроз, за доступністю та зручністю для споживача, за рівнем економічності, за доцільністю інтеграції зусиль.

В контексті забезпечення підвищення ефективності прозорості системної діяльності всіх суб'єктів системи захисту прав споживачів з таким суб'єктом системи як структурні підрозділи захисту прав споживачів органів місцевого самоврядування доцільно встановити так звані критичні точки таких взаємовідносин які мають бути охоплені процедурами прозорості. Тобто місць де функціональні обов'язки з захисту прав споживачів органів місцевого самоврядування, входять в безпосередній контакт з іншими суб'єктами системи. Такі місця є слабкими з огляду недостатності зв'язків між різними органами державної влади, а у випадках їх наявності існує ймовірність перекладання відповідальності за реалізацію прав споживачів з одного органу на інший. Саме тому такі місця потребують зовнішнього оцінювання, яке можна забезпечити формалізацією, систематизацією та прозорістю процедур.

Для цього розглянемо передбачені вітчизняним законодавством повноваження зазначених суб'єктів.

Повноваження *ЦОБВ з формування державної політики у сфері захисту прав споживачів* визначені в Законі України «Про захист прав споживачів», Положенням Про міністерство економіки затвердженому Постановою КМУ від 20 серпня 2014 р. № 459 [21], а також документами Міністерства внутрішнього характеру.

Аналіз цього положення дозволяє зробити висновки про формальність такого обов'язку для Мінекономіки. Адже, з 336 напрямів діяльності Мінекономіки є лише один напрям діяльності, що відносяться безпосередньо до захисту прав споживачів визначений у підпункті 172 пункту 4 Положення, та і той не самостійний, а прив'язаний до блоку напрямів діяльності, що належить до державної політики у сфері технічного регулювання, стандартизації та метрології.

Прийняття Концепції споживчої політики, не дало жодного з визначених в ній 18 завдань до тексту положення, не відбулися такі зміни й в наслідок прийняття нової редакції спеціального Закону (стара редакція таких завдань не визначала).

З зазначених для Мінекономрозвитку у статті 31 нової редакції Закону завданнях з захисту прав споживачів в контексті критичних точок дотику з органами місцевого самоврядування слід виділити:

- координацію центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів;
- отримання від органів місцевого самоврядування зворотного зв'язку для узагальнення практики застосування законодавства у сфері захисту прав споживачів, розробка пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства;
- надання рекомендацій та роз'яснень з питань захисту прав споживачів.

Таким чином перші два завдання можна віднести до індивідуальних завдань Міністерства. При цьому з їх змісту очевидна необхідність визначення окремої прозорої системної процедури для забезпечення означених комунікацій зокрема з органами місцевого самоврядування.

Третє завдання на нашу думку є спільним завданням, та більш доцільна у комунікаціях з іншими органами виконавчої влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, адже не завжди позиція Міністерства в розроблених положеннях законодавства викладена мовою, що не допускає можливості трактувань чи різного індивідуального сприйняття (особливо у правовідносинах між суб'єктами). Також Міністерства може розробляти процедури та стандарти здійснення захисту прав споживачів, та у зв'язку з цим надавати рекомендації зазначеним суб'єктам щодо їх впровадження та застосування. Втім і для споживачів можливість подібних звернень має бути відкрита, у першу чергу з метою встановлення офіційної позиції держави відносно реалізації споживчих прав.

Доцільні такі звернення лише у разі коли попереднє звернення споживача за роз'ясненнями до органів влади нижчого рівня та отримана від них офіційна відповідь на думку споживача не відображає об'єктивної дійсності щодо прав споживачів викладену у нормативно-правовому акті.

Зазначена процедура повинна призводити або для корегування діяльності органів влади нижчого рівня, або до виявлення недоліку у викладенні норм права, та формування потреби з його усунення тому має бути формалізована у вигляді локального нормативного акту що регулюватиме прозору електронну комунікаційну платформу відповідного суб'єкта з надання рекомендацій та роз'яснень з питань захисту прав споживачів. В такому акті має зазначитися основні вимоги до звернень з боку органів влади та споживачів до Міністерства, прозорий порядок їх реєстрації, розгляду, аргументації висновків та винесення рішень щодо роз'яснень та рекомендацій чи необхідності законодавчих змін з метою ймовірної зовнішньої незалежної оцінки з боку суспільства чи компетентних органів.

Повноваження ЦОВВ (компетентного органу в новій редакції Закону) з захисту прав споживачів, яким на сьогодні є Держпродспоживслужба визначено в обох редакціях спеціального Закону, Постановою КМУ від 2 вересня 2015 р. № 667 Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів [22], іншими нормативно-правовими актами, що регулюють параметри та критерії здійснення діяльності цього органу, а також низкою локальних нормативних актах зазначеного органу.

Головна відмінність між статтями 26 чинної та статті 32 нової редакції спеціалізованого Закону в якій визначаються функції Держпродспоживслужби (як ЦОВВ чи компетентного органу в цій сфері), це усунення повноважень зазначеного органу у забезпеченні реалізації державної політики у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і концентрація виключно на державному контролі за додержанням законодавства про захист прав споживачів. Функціонал ЦОВВ з захисту прав споживачів викладений у старій редакції Закону з погляду сучасних європейських практик є недосконалим, адже сфера державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів є лише одним з напрямів державної політики у сфері захисту прав споживачів, адже поза ним лишаються питання захисту, що знаходяться в зоні переважно відповідальності держави (право на захист державою, на освіту, задоволення основних потреб, справедливую компенсацію, на об'єднання в громадські організації споживачів), або спільної відповідальності держави та бізнесу (права вибору; бути почутим; поінформованим; на здорове довкілля), а також щодо сприяння недержавним суб'єктам захисту прав споживачів та розвитку добросовісних практик саморегулювання бізнесу та добросовісного підприємництва.

Замість того, щоб усунути недолік відсутності повноважного органу відповідального за повноцінну реалізацію всіх напрямів споживчої політики, нова редакція Закону навпаки утворила певну правову колізію, де в Україні є суб'єкт системи відповідальний за формування державної політики у сфері захисту прав споживачів, але відсутній суб'єкт відповідальний за її реалізацію.

У визначених в Законі завданнях з захисту прав споживачів для Держпродспоживслужби, в контексті критичних точок дотику з передбаченими повноваженнями органами місцевого самоврядування слід виділити як індивідуальні (суміжні за підходом до реалізації) функції повноваження з перевірки якості продукції, розгляд пропозиції щодо обмеження чи заборони введення в обіг або реалізації, вилучення з обігу чи відкликання небезпечних та/або контрафактних чи піратських товарів, та залучення громадських об'єднань споживачів та/або третіх осіб

(юридичних та фізичних осіб) до участі в заходах державного нагляду (контролю) щодо додержання суб'єктами господарювання вимог законодавства про захист прав споживачів; вжиття заходів для запобігання порушенням суб'єктами господарювання вимог законодавства про захист прав споживачів та інформування споживачів про суб'єктів господарювання, які порушують права споживачів, а також державні органи, органи місцевого самоврядування та громадськість про результати своєї діяльності та виявлені порушення законодавства про захист прав споживачів. А також кілька спільних функцій, таких як: розгляд звернень споживачів та громадських об'єднань споживачів щодо порушень прав споживачів, узагальнення практики застосування законодавства у сфері захисту прав споживачів, розробка пропозицій з його вдосконалення.

Втім зазначені точки дотику з органами місцевого самоврядування мають переважно гіпотетичний характер, адже на сьогодні не підкріплені прозорими та обов'язковими процедурами взаємодії. Фактично єдиною прямою вказівкою на таку взаємодію є напрям діяльності з інформування органи місцевого самоврядування про результати діяльності Держпродспоживслужби та виявлені порушення законодавства про захист прав споживачів. Проте положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів такої взаємодії не передбачає, і існує висока ймовірність того, що навіть цей чітко визначений напрям взаємодії за відсутності прямих вказівок лишисться не реалізованим, а інформація буде надаватися формально, слабо інформативно, безсистемно та впереміш з новинами інших напрямів діяльності служби через сайт з новинами цього органу, так само як це реалізується на сьогодні.

Повноваження інших державних органів, які здійснюють захист прав споживачів у відповідних сферах прямо в законодавстві не визначені, тому можуть впливати на зазначену сферу непрямо згідно з повноваженнями наданих їх профільними Законами. Відповідно органи місцевого самоврядування можуть мати певні комунікації з профільними ЦОВВ в окремих сферах, наприклад у випадках встановлення невідповідності типових договорів з надання комунальних послуг положенням законодавства про захист прав споживачів. Проте і тут немає чітко визначених процедур, а у зв'язку зі скасуванням права у новій редакції Закону права таких органів звертатися до суду у справах захисту прав споживачів, такі контакти скоріш за все будуть мати характер листування, без конкретних зобов'язальних наслідків.

Втім в статті 33 нової редакції спеціального Закону з'явилися окремо визначені повноваження Антимонопольного комітету України, що відповідно до законодавства про захист від недобросовісної конкуренції здійснювати контроль за діяльністю суб'єктів господарювання щодо застосування комерційної практики, що вводить споживача в оману, в частині захисту споживача від недобросовісної конкуренції.

Ймовірно на думку законотворців зазначені функції Антимонопольного комітету України має здійснювати спираючись на перелік з визначенням оманливих практик визначених статтю 15¹ Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [23]. При цьому зазначений перелік не є тотожним з переліком визначеному у статті 26 нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів», тому не є зрозумілим чи може Антимонопольний комітет притягати за оманливі дії визначені у вказаній статті (наприклад невідповідність твердження щодо гарантії, приєднання до Кодексів поведінки чи спонсорства про які зазначає суб'єкт господарювання, порядок розгляду скарг тощо). Також не є зрозумілим чи має Антимонопольний комітет притягати за відповідальність за такий прояв нечесної підприємницької практики як агресивна підприємницька практика.

Крім того, делегування таких функцій виключно Антимонопольному комітету створює перешкоди у роботі інших суб'єктів системи захисту прав споживачів, адже для цього органу це другорядний напрям діяльності, а перелік питань з яким споживачі можуть безпосередньо звертатися до зазначеного комітету, обмежений питаннями протидії антимонопольній та недобросовісній конкурентній діяльності.

Така практика не є ефективною, оскільки суб'єкти системи для яких захист прав споживачів є основним напрямом діяльності, значно частіше зустрічаються з оманливими та агресивними підприємницькими практиками, несправедливими умовами у договорах (де провідна роль з їх аналізу покладена на органи місцевого самоврядування), тому відсутність у них чіткої процедури протидії оманливим практикам дозволяє більшості порушників уникати відповідальності.

Вихід з цієї ситуації може бути два. Перший дозволяє лишити зазначений функціонал індивідуальним виключно за Антимонопольним комітетом (проте з використанням суміжного підходу до реалізації), це потребуватиме розширення напрямів нагляду за всіма проявами оманливих практик визначеними у статті 26 спеціального Закону, розширенням переліку завдань визначених Законом для АМК (перш за все, щодо усунення з ринку всіх виявлених у правовідносинах зі споживачами оманливих практик), істотним зростанням штату зазначеного органу, достатнього для реагування на всі виявлені оманливі практики, та встановлення процедури за якою будь-який суб'єкт системи виявив підприємницьку практику з ознаками оманливості має терміново повідомити про це зазначений Комітет, а той своєю чергою має вжити термінових заходів реагування.

Другий пропонує зробити цей функціонал спільним для кількох владних суб'єктів системи які будуть притягати до відповідальності самостійно за фактом виявлення оманливої практики в межах чітко визначених компетенцій (наприклад за АМК можна лишити притягнення до відповідальності за оманливі практики монополістів). Або можливо лишити провідну роль в цих питаннях за АМК, але делегувати повноваження по оманливим практикам іншим суб'єктам системи (у тому числі через внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») з прописаними процедурами їх підконтрольності АМК.

Питання *позасудових способів врегулювання спорів* є важливим з огляду на європейську інтеграцію України та зобов'язання взяті в Угоді про асоціацію з Європейським Союзом. Проте, напрями діяльності органів позасудового врегулювання спорів, як власне їх повний перелік та процедури їх діяльності на сьогодні у вітчизняному законодавстві не визначені.

На сьогодні єдиними визначеними правовими нормами є порядок позасудового врегулювання спорів обмежується статтею 40, нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів».

Проте, зазначена норма обмежується лише трьома достатньо довільно визначеними критеріями позасудового врегулювання спорів, обмежуючись продукцією вартість якої сьогодні не більше еквівалента 1100 Євро (наприклад в Німеччині 10000 Євро), порушеннями порядку гарантійного ремонту, обміну та окремих умов постачання продукції. Також зазначається про обов'язковість рішень зазначеного порядку, які втім можна оскаржити через суд чи компетентний орган.

Простота та незначні суми справ які законотворець пропонує врегулювати через суб'єктів позасудового врегулювання спорів передбачає їх максимальну наближеність до споживачів, а отже високу ймовірність взаємодії з органами місцевого самоврядування як простий, швидкий та невитратний спосіб врегулювання спорів. Проте, як і в інших випадках такі процедури взаємодії з органами місцевого самоврядування як власне і правове підґрунтя

для функціонування органів позасудового врегулювання спорів на сьогодні відсутні.

Суди як елемент системи захисту прав споживачів має подібні до позасудового врегулювання спорів недоліки, оскільки не визначає майже ніяких особливостей розгляду справ за участю споживачів, окрім звільнення їх від сплати судового збору, та зобов'язання одночасного розгляду справ споживачів з питаннями щодо відшкодування моральної (немайнової) та/або майнової шкоди, але відсутність особливостей у визначенні такої шкоди для споживачів, робить цю норму бланкетною оскільки положення Цивільного Кодексу прив'язують її визначення до критеріїв, що визначаються медичними діагнозами, що у справах споживачів носить лише поодинокий характер.

Проте європейська практика судового захисту прав споживачів, значна ширша і пропонує особливість судового розгляду справ споживачів, такі як практики швидких судів, колективного вирішення судових спорів, чітко визначених вимог щодо компенсації шкоди, спрощування неправдивої інформації, припинення недобросовісних підприємницьких практик, створення єдиних цифрових платформ судових рішень у справах споживачів тощо.

Хоча нова редакція спеціального Закону позбавила органи місцевого самоврядування права здійснювати судовий захист прав споживачів, але як доводилось вище, ця норма помилкова і потребує зміни у законодавстві з визначенням порядку такого захисту органами місцевого самоврядування, та одночасних змін норм цивільно-правового судочинства у справах споживачів.

До повноважень громадських об'єднань споживачів, щодо критичних точок які пов'язують їх зі структурними підрозділами захисту прав споживачів органів місцевого самоврядування можна віднести переважно спільні функції які роблять громадські об'єднання співвиконавцями місцевої влади на підконтрольних ним територіях. До таких функцій можемо віднести:

- надання консультацій та організація тренінгів з питань захисту прав споживачів;
- представлення споживачів у відносинах з органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, саморегулюваними організаціями на відповідних територіях;
- вивчення споживчих властивостей продукції, попит на неї, проведення опитувань населення для виявлення громадської думки про якість та безпечність продукції, що виробляється і реалізується;
- одержання від органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань;
- внесення компетентному органу і суб'єктам господарювання пропозиції щодо обмеження чи заборони введення в обіг або реалізації, вилучення з обігу або відкликання небезпечної продукції та/або контрафактних чи піратських товарів з додаванням підтвердних документів або їх копій;
- подання до суду позовів з питань захисту прав споживачів, у тому числі щодо невизначеного кола споживачів.
- основа для такої співпраці має відбуватись на договірній та грантовій основі з боку органів місцевого самоврядування для громадських організацій споживачів для реалізації завдань місцевої політики захисту прав споживачів. відповідна правова складова такої співпраці потребуватиме створення прозорих механізмів звітності громадських організацій за використання коштів місцевих бюджетів, нагляду, аналізу та оцінки виконання завдань визначених договором чи грантом.

Проблематика з *повноваженнями саморегулюваних організацій бізнесу* як суб'єкта системи захисту прав споживачів подібна до органів з позасудового вирішення спорів. Такі суб'єкти повністю відповідають європейським системам захисту прав споживачів для яких вони виконують функції базового та посередницького рівня

захисту прав споживачів, проте в українському законодавстві їх правовий статус та основа діяльності повністю невизначена, та обмежуються лише незначними згадками в нормах права таких як стаття 37 спеціального Закону. Відповідно до цієї статті, організації господарського саморегулювання або організації професійного самоврядування можуть здійснювати захист прав споживачів, у передбаченій законодавством певній сфері (галузі) господарської діяльності або певному виді (видах), або на певному ринку та розглядати скарги з питань захисту прав споживачів, якщо це передбачено законом або статутом саморегулювальної організації.

Попри те, що суб'єкти господарювання діють безпосередньо на територіях підконтрольних органам місцевого самоврядування, а запроваджені ними практики саморегулювання з захисту прав споживачів прямо впливають на рівень такого захисту на відповідних територіях, проте очевидна бланкетність зазначеної норми не дозволяє на сьогодні встановити контрольні точки зав'язків з цим суб'єктом споживчої політики. Отже, діяльність зазначених саморегулювальних органів потребує термінового правового обґрунтування за прикладом країн членів ЄС.

На сьогодні найбільш ефективним механізмом досягнення прозорості та підвищення ефективності у діяльності будь-яких організацій, є її цифровізація. Діяльність органів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів не є виключенням. Процесами цифровізації мають бути охоплені всі визначені вище критичні точки взаємодії органів місцевого самоврядування з суб'єктами системи захисту прав споживачів, а також визначені спеціальним Законом для цих органів напрями діяльності, на всіх етапах її здійснення від підготовки та реалізації до етапу аналізу, оцінки та життєвої корегувальних заходів.

При цьому частина інформації може мати конфіденційний характер для захисту персональних даних споживачів та конфіденційних даних суб'єктів господарювання, ділової репутації добросовісних суб'єктів господарювання (з визначенням критеріїв добросовісності), а також обміну конфіденційними даними між суб'єктами системи захисту прав споживачів. Що не знімає необхідність цифровізації та доступності зазначеної інформації для осіб з відповідним рівнем доступу. Перелік критеріїв для визначення конференційної інформації має бути чітко врегульований законодавством.

Також, важливим напрямом підвищення ефективності забезпечення відкритості органів місцевого самоврядування як суб'єкта системи захисту прав споживачів є напрям її економічного забезпечення.

Взагалі проблематика забезпечення суб'єктами системи захисту прав споживачів достатніми ресурсами стоїть дуже гостро.

Відсутність фінансування призводить до відсутності або неефективності інших суб'єктів політики захисту прав споживачів, а також дезорганізує всю систему захисту прав споживачів, руйнуючи її ієрархічність.

На нашу думку, немає особливої розбіжності в залученні споживачів до фінансування механізмів захисту їх прав, адже вони позбавляють споживача зайвих проблем або вирішують їх найшвидшим та найбільш безконфліктним способом для споживача. Мета покупки споживача полягає у задоволенні потреби у продукції, яка позбавляє його проблем, а не створює їх. Отже, логічна ситуація коли сплачуючи за продукцію яка позбавить його проблем у життєдіяльності, споживач позбавляється проблем пов'язаних з придбаною ним продукцією яка недостатньо добре відповідає сподіванням споживача, через підтримку процедури та суб'єктів, що його захищають.

Фінансування суб'єктів системи захисту прав споживачів є не тільки не дотаційним напрямом для держави, а навпаки основним напрямом збільшення бюджетних надходжень через вихід економіки з тіні, та базою стійкого економічного зростання.

На нашу думку, фінансування суб'єктів системи захисту прав споживачів має відбуватись через утворення «Фонду захисту прав споживачів та розвитку добросовісної до споживачів господарської діяльності», до наповнення якого доцільно долучити всіх основних її акторів. Так, з боку споживачів фінансувати через впровадження правової норми, що обумовить обов'язковість відрахувань 1% зі споживчих податків, що надійшли до державного бюджету; з боку бізнесу – через добровільні внески суб'єктів господарювання, що долучились до добросовісних практик саморегулювання (можуть складатись з фіксованих внесків для кожної групи платників за спрощеною системою оподаткування, страхових внесків для сплати компенсації споживачам та з відсотка від обороту, розмір якого коливатиметься залежно від кількості добровільно неврегульованих скарг, що надійшли до наглядово-примусового та вищого (судового) рівнів; з боку держави через перерахування до Фонду всіх штрафів за порушення прав споживачів (державою має захищати права споживачів, а не заробляти на їх порушенні, отримані кошти мають бути використані на ліквідацію підґрунтя для правопорушень за напрямками, що призвели до штрафів).

Також, можливе фінансування через внесення змін у статтю 10 Податкового Кодексу України, де за аналогією з туристичним збором, можна передбачити збір на захист прав споживачів з боку органів місцевого самоврядування.

Доцільність ефективність фінансування заходів підвищення прозорості органів місцевого самоврядування захисту прав споживачів органів має обґрунтуватись як в програмах соціально-економічного розвитку міст, так і в інших локальних нормативних актах місцевого самоврядування.

Висновок та науково-практичні рекомендації. Проведене дослідження встановило наступне:

1. Сьогодні в Україні напрацьована достатньо розвинута правова основа для діяльності низки суб'єктів системи захисту прав споживачів, у тому числі органів місцевого самоврядування. Втім внесені у законодавство зміни слабо наблизили наявні суб'єкти системи до аналогічних суб'єктів країн членів ЄС, адже переважно зберегли попередню структуру зазначених суб'єктів та напрями їх діяльності, лише з незначними змінами у повноваженнях, а по суспільних суб'єктах так і не створили відповідної правової бази для їх утворення та повноцінного функціонування.

2. Визначене у Новій редакції Закону України «Про захист прав споживачів» місце органів місцевого самоврядування як одного з основних суб'єктів системи, обґрунтовує необхідність створення при них структурних підрозділів захисту прав споживачів та правового забезпечення ефективного виконання ними визначених Законом напрямів діяльності, та можливості забезпечення впровадження на підконтрольних ним територіях повноцінної політики захисту прав споживачів, а також чітко визначених механізмів взаємодії з іншими суб'єктами системи захисту прав споживачів. Все це вимагатиме врегулювання в базовому законодавстві, суміжному законодавстві, а також через локальні нормативні акти таких органів.

3. Органи місцевого самоврядування, здатні впроваджувати повноцінну державну політику захисту прав споживачів на підконтрольних ним територіях через врахування її у власних програмах соціально-економічного розвитку, не тільки в контексті визначених повноважень, але і через взаємодію з іншими суб'єктами системи, будучи певною зв'язною ланкою між суб'єктами органами влади та недержавними суб'єктами системи захисту прав споживачів, та здійснюючи притаманні владні та суспільні функції.

4. За характером діяльності заходів з захисту прав споживачів органи місцевого самоврядування здатні виконувати заходи реагування на правопорушення, превентивні заходи спрямовані на попередження правопорушень та заходи змішаного характеру. Оскільки повноваження щодо захисту прав споживачів віднесено до делегованих повноважень, то такі повноваження реалізуються за прин-

ципами підзвітності та підконтрольності. Функціонування зазначених підрозділів з одного боку дозволить в Україні здійснювати кращий захист прав споживачів, а з іншого зменшити навантаження на бізнес.

5. Повноваження органів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів мають об'єктивну форму, що потребує прозорих та чітких критеріїв до процедур їх реалізації. Відповідна в нормативно-правових та локальних нормативних актах має бути викладена процедура розгляду яка включатиме етапи з підготовки, процесуального супроводу, а також оцінки, аналізу та поліпшення.

6. Найбільш ефективним механізмом досягнення прозорості та підвищення ефективності у діяльності будьяких суб'єктів системи, є її цифровізація. Діяльність орга-

нів місцевого самоврядування з захисту прав споживачів не є виключенням. Процесами цифровізації мають бути охоплені всі визначені вище критичні точки взаємодії органів місцевого самоврядування з суб'єктів системи захисту прав споживачів, а також визначені спеціальним Законом для цих органів напрями діяльності. Зазначене потребуватиме як інфраструктурних та комунікаційних змін для утворення загальнодержавних платформ обміну інформацією, так і правове, процедурне та фінансове забезпечення їх діяльності.

7. Фінансування суб'єктів системи захисту прав споживачів має відбуватись через законодавчі, та інституційні зміни які дозволять отримувати фінанси з визначених зміни загальнодержавних та місцевих джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Роль українського споживача в економіці та важливість використання ПРО для простежуваності продукції на ринку та захисту споживчих прав. *Дослідження ДУ "ІЕПД ім. В.К. Мамутова НАНУ*. Доповідна записка до керівників органів виконавчої та законодавчої влади. 2021. С.74. URL.: <https://www.iepd.kiev.ua/?p=12653>
2. Letter by President Barroso to the President of the European Parliament, Jerzy Buzek. MEMO/11/645. *European Commission, Press Release*. Data base. 28.09.2011. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_11_645
3. Consolidated version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2012/C 326/01. *Official Journal C 326*, 26/10/2012 P. 0001–0390. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>
4. Любченко П.М. Відкритість та гласність у сфері місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Полтава. 2013. Випуск № 25. С. 88–101. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6592/1/Lyubchenko.pdf>
5. Нестерович В. Ф. Принципи відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади як передумова утвердження демократії участі. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ. 2016. № 2 (12). С. 67–76. URL: [file:///C:/Users/USER/Downloads/364-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-743-1-10-20171013%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/364-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-743-1-10-20171013%20(1).pdf)
6. Лукашук М.В. аналіз прозорості регіонів у забезпеченні ефективного врядування України. *Наукові перспективи*. Київ. 2023. № 2(32). С. 123–134. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/3880/3901>
7. Губа М.І. Прозорість місцевого самоврядування як фактор забезпечення інституційної стійкості системи публічного управління в умовах воєнного стану. *Вісник ХНТУ*. Херсон. 2024 № 2. С. 285–290. URL: [file:///C:/Users/USER/Downloads/43%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/43%20(1).pdf)
8. Куценко Т.Ф. Сучасний інструментарій забезпечення прозорості місцевих бюджетів в Україні: оглядовий аналіз. *Економіка та держава*. 2019. № 10. С. 58–64. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/10_2019/11.pdf
9. Чукут С.А., Дмитренко В.І. Smart-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 13. С. 89–93. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/13_2016/17.pdf
10. Андрієнко А. О. Упровадження концепції «smart city» в управління великими містами України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 281 Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» Дніпро. 2022. 230 с. [https://www.nmu.org.ua/ua/content/infrastructure/structural_divisions/academic_board/spets-al-zovan-vchen-for-the-sake-of/Thesis_Andriienko_A\[1\].pdf](https://www.nmu.org.ua/ua/content/infrastructure/structural_divisions/academic_board/spets-al-zovan-vchen-for-the-sake-of/Thesis_Andriienko_A[1].pdf)
11. Башинська І.О., Філіппов В.Ю. Розумна система міського пасажирського транспорту як складова Smart City : монографія. Харків : вид-во «Діса плюс», 2018. 220 с.
12. Європейська хартія місцевого самоврядування: Закон України від 15.07.97 № 452/97-ВР. *Офіційний вісник України* від 03.04.2015 № 24. Дата оновлення: 16.11.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
15. Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023 № 3153-ІХ. *Відомості Верховної Ради України* від 11.12.2023 р., № 78, с. 11. Дата оновлення: 10.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>
16. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1997, № 24, ст.170. Дата оновлення: 19.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
17. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 30, ст.379. Дата оновлення: 19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
18. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України. Постанова Верховної Ради Української РСР № 8074-10 від 07.12.84. *Відомості Верховної Ради УРСР* від 18.12.1984р., № 51. Дата оновлення: 14.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
19. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. *Урядовий кур'єр* від 06.03.2021. № 45. Дата оновлення: 04.05.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>
20. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 47, ст.256. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
21. Положення «Про міністерство економіки». Постанова КМУ від 20 серпня 2014 р. № 459. *Урядовий кур'єр* від 24.09.2014 — № 175. Дата оновлення: 28.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#Text>
22. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 667, *Офіційний вісник України* від 22.09.2015р., № 73, с. 44. Дата оновлення: 16.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF#Text>
23. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від. 07.06.1996 р. № 236/96-ВР *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 36, ст.164. Дата оновлення: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text>

СПРАВИ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ, ПРОХОДЖЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

CASES ON ADMISSION, DISCHARGE AND DISMISSAL FROM PUBLIC SERVICE: SELECTED ISSUES

Мельник О.Д., к.ю.н.,

доцентка кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Скорик В.І., студентка III курсу

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено особливості судового розгляду адміністративних спорів, які виникають у сфері публічної служби. Проаналізовано ряд проблемних аспектів дискусійного характеру в означеній сфері. Спори, пов'язані з проходженням публічної служби виникають щодо порядку її проходження (до яких включається і виплата заробітної плати), прийняття або звільнення з публічної служби. Справи щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби відносять до справ незначної складності, окрім справ за позовами службових осіб, які відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» займають відповідальне та особливо відповідальне становище. Висвітлені проблемні питання щодо підстав відмови у відкритті провадження у справах означеної сфери, питання строків звернення та забезпечення позову у цій категорії справ тощо. Автори аналізують законодавчі та організаційні аспекти, в межах яких відбувається проходження публічної служби, а також теоретичні напрацювання та судову практику. Статистика свідчить про зменшення кількості таких спорів у порівнянні з попередніми роками, що може свідчити про належний рівень нормативного врегулювання у вказаній ситуації, проте все ще залишаються процесуальні та організаційні виклики, що потребують додаткового аналізу та вирішення.

У роботі акцентується на важливості, чіткості та однозначності законодавства, що регулює публічну службу, а також на необхідності захисту прав та інтересів осіб, які претендують на зайняття посади на публічній службі або вже перебувають на службі. Досліджено особливості судового розгляду адміністративних спорів у цій сфері та сформульовані окремі рекомендації щодо удосконалення процесуальних механізмів вирішення зазначених проблем.

Для цілісного розуміння проблематики використано дані науково-теоретичних досліджень відомих правників, а також проаналізована судова практика, зокрема, і постанови Верховного Суду. Окреслені шляхи покращення законодавчих та практичних аспектів регулювання публічної служби, спрямовані на підвищення ефективності публічної служби в цілому.

Ключові слова: публічна служба, адміністративна юрисдикція, публічно-правовий спір, прийняття, проходження, звільнення з публічної служби, строки звернення до суду, адміністративна справа незначної складності, спрощене позовне провадження.

The article examines the peculiarities of judicial review of administrative disputes that arise in the field of public service. A number of problematic aspects of a debatable and ambiguous nature have been analyzed. It analyzes a number of problematic and controversial aspects in this area. Disputes related to the passage of public service include issues concerning the procedure of service progression (including salary payments), appointments, or dismissals from public service. Cases concerning the admission of citizens to public service, their progression, and dismissal from public service are considered to be of minor complexity, except for cases involving official personnel who occupy responsible and especially responsible positions as defined by the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption." The article highlights issues regarding the grounds for refusal to initiate proceedings in cases of this nature, deadlines for filing claims, and securing claims in this category of cases. The judicial practice regarding the review and resolution of administrative cases related to public service is analyzed.

The authors analyze the legislative and organizational aspects within which public service is conducted, as well as theoretical developments and judicial practice. Particular attention is paid to resolving disputes related to recruitment, progression, and termination of service relationships, which are adjudicated by administrative courts.

Statistics indicate a decrease in the number of such disputes compared to previous years, suggesting a stabilization in this sector. However, procedural and organizational challenges remain that require further analysis and resolution.

The work emphasizes the importance of clarity and unambiguity in the legislation regulating public service, as well as the necessity to protect the rights and interests of individuals who aspire to or already hold public service positions. The purpose of the article is to explore the peculiarities of judicial review of administrative disputes in this sphere and to develop recommendations for improving procedural mechanisms to address these issues.

For a comprehensive understanding of the issues, data from theoretical research by renowned legal scholars were used, and contemporary judicial practice, including decisions of the Supreme Court, was analyzed. The article outlines ways to improve legislative and practical aspects of public service regulation aimed at enhancing the effectiveness of legal protection for the rights of consumers and civil society at large.

Key words: public service, administrative jurisdiction, public-law dispute, appointment, progression, dismissal from public service, deadlines for court applications, administrative case of minor complexity, simplified lawsuit proceedings.

Актуальність тематики. Конституція України проголошує Україну правовою державою з чітким поділом єдиної державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Публічна служба, як соціально-правова інституція, відіграє ключову роль у функціонуванні державної влади, незалежно від її виду. З одного боку, вона забезпечує практичну реалізацію завдань державних та муніципальних органів влади. А з іншого боку, слугує гарантом захисту прав, свобод та інтересів як фізичних, так і юридичних осіб у їхніх відносинах з державою. Рівень професійної компетентності, авторитетності, стабільності,

забезпеченості й захищеності публічної служби безпосередньо впливає на функціонування як громадянського суспільства, так і держави загалом.

Зважаючи на важливість публічної служби в структурі управлінського апарату, особливого значення набувають питання вирішення спорів щодо прийняття на публічну службу, її проходження та припинення, вирішення яких покладається на адміністративні суди. Аналіз чинного законодавства, науково-теоретичних напрацювань та судової практики вирішення зазначених спорів дає підстави стверджувати, що, в цілому, в Україні створено зако-

нодавчі, організаційні, теоретичні та процесуальні засади щодо вирішення цієї проблематики [15]. Однак все ж існують ряд процесуальних питань, які виникають під час розгляду цієї категорії справ у судах.

Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2023 році показує, що частка спорів, що виникають з відносин публічної служби має тенденцію зниження: від 24 446 спорів у 2022 році [1] до 19 732 спорів у 2023 році [2]. Важливо, щоб норми законодавства, спрямовані на вирішення таких спорів, були чіткими та зрозумілими і сприяли захисту прав, свобод та інтересів особи, яка претендує чи здійснює публічну службу.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей судового розгляду адміністративних спорів в означеній сфері та пошук способів вирішення проблемних питань, які виникають у процесі розгляду адміністративними судами справ щодо проходження публічної служби в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання публічної служби, особливості її проходження та дискусійні аспекти, які виявляють у спорах щодо публічної служби, питання теорії та практики розвитку цього інституту розглянуті у наукових працях вчених-правників: Ю. П. Битяк, І. В. Бойко, В. М. Бевзенко, В. Б. Авер'янов, Г. В. Агаманчук, В. В. Зуй, М. І. Смокович, Н. П. Матюхіна, Р. В. Миронюк, Ю. Л. Панейко, О. В. Петришин, С. В. Савченко, О. М. Соловійова, В. П. Тимошук, А. М. Школик, М. І. Цуркан, С. А. Федчишин, Н. В. Янюк та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 38 Конституції України [6] громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Доцільно процитувати Рішення Конституційного Суду України від 21.07.2021 р. № 4-р(П)/2021, який посилаючись на Рішення Конституційного Суду України від 4.09.2019 р. № 6-р(П)/2019 вказав, що: «...зміст права на працю, закріпленого положеннями ч. 1 і 2 ст. 43 Конституції України, крім вільного вибору праці, включає також відповідні гарантії реалізації цього права; вільний вибір передбачає різноманітність умов праці, проте сталими (обов'язковими) є гарантії захисту працівника від незаконного звільнення за будь-яких умов праці» [12]. Тож держава зобов'язана гарантувати захист від незаконного звільнення, щоб забезпечити реалізацію конституційного права на працю.

Перебуваючи на публічній службі, особа реалізує свої конституційні права: право на працю та право на участь в управлінні державними справами. Правовідносини, що виникають у цій сфері, обумовлюють можливість виникнення декількох типів спорів, зокрема, це спори про законність рішень, дій чи бездіяльності відповідних органів чи їх посадових осіб та спори про поновлення порушеного права на працю та пов'язаних з ним прав.

Згідно п. 17 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [5] публічна служба, – це діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування. П. 2 ч. 1 ст. 19 КАС України відносить справи у спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби до юрисдикції адміністративних судів [13]. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у Постанові від 07.03.2024 р. зазначає, що до юрисдикції адміністративних судів належать спори фізичних чи юридичних осіб з органом державної влади, органом місцевого самоврядування, їхньою посадовою або службовою особою, предметом яких є перевірка законності рішень, дій чи бездіяльності цих органів (осіб), прийнятих

або вчинених ними при здійсненні владних управлінських функцій, крім спорів, для яких законом установлений інший порядок судового вирішення [9].

Цуркан М. І зазначає, що у науці адміністративного права увагу акцентовано, перш за все, на двох підходах щодо визначення сутності поняття «проходження публічної служби»: вузькому (з точки зору КАС України) та широкому (виходячи з науково-теоретичних напрацювань). Відповідно до вузького тлумачення, проходження публічної служби включає в себе: а) атестацію; б) відпустки; в) переведення на іншу посаду; г) грошове утримання; д) соціальний захист; е) матеріальне забезпечення; є) пенсійне забезпечення; ж) дисциплінарна відповідальність. Широке ж тлумачення, крім вказаних елементів, охоплює також вступ на публічну службу та припинення публічної служби. При цьому, на думку деяких вчених, формула «спори з приводу прийняття на публічну службу, проходження публічної служби, звільнення з публічної служби», яка передбачена нормами КАС України, включає дещо більший обсяг спорів, окрім вищевказаних, зокрема спори щодо поновлення на публічній посаді, зміни формулювання підстав звільнення з посади, стягнення заробітної плати за час вимушеного прогулу, тобто зазначає формулу визначена тільки для цілей КАС України [15].

Аналіз практики Верховного Суду України свідчить про постійний розвиток правового регулювання публічної служби та справ, пов'язаних з прийняттям (обранням, призначенням), проходженням та звільненням з публічної служби (припиненням).

Варто зазначити, що на практиці виникають випадки, коли адміністративні суди відмовляють у відкритті провадження, зокрема у справах про стягнення заробітної плати (грошового утримання). Суди посилаються на ч. 1 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України, згідно якої «суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Винятком є випадки, коли розгляд таких справ здійснюється за правилами іншого судочинства» [14].

Належність таких спорів до адміністративних Велика Палата Верховного Суду обґрунтувала у Постанові від 22.01.2020 р. у справі №813/1045/18, зазначивши, що у рамках цивільного процесу суд не може досліджувати та встановлювати правомірність дій, рішень чи бездіяльності службовця, оскільки така можливість передбачена лише в адміністративному процесі в силу приписів ст. 19 КАС України, якою охоплюється питання прийняття на публічну службу, її проходження та звільнення [10]. Так, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2019 р. у справі № 761/33941/16 зауважено, що публічна служба є різновидом трудової діяльності, відносини публічної служби як окремих різновидів трудових відносин існують на перетині двох галузей права трудового та адміністративного, тому правовідносини, пов'язані з прийняттям на публічну службу, її проходженням та припиненням, регламентуються нормами як трудового, так і адміністративного законодавства, а спори, які виникають з таких правовідносин, підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства [8].

Верховний Суд у Постанові від 24.06.2022 р. у справі №640/21107/19 посилається на постанову від 14.11.2018 р. у справі №757/70264/17-ц [10], у якій вказано, що спори з приводу прийняття на публічну службу, її проходження чи звільнення, на відміну від спорів щодо оскарження рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, мають розглядатися за правилами адміністративного судочинства. Для визначення юрисдикції спору з приводу прийняття громадянина на публічну службу, її проходження чи звільнення суд має встановити,

чи проходила особа публічну службу, а також, у зв'язку із чим – прийняттям, проходженням або звільненням виник спір [7]. А Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 27.02.2019 р. сформувала правовий висновок, згідно якого при наданні спору статусу публічно-правового з приводу вказаних правовідносин необхідно встановити наявність таких підстав: 1) чи проходила особа конкурс на заняття вакантної посади; 2) чи складала така особа присягу посадової особи; 3) чи присвоювався їй ранг у межах відповідної категорії посад. Поряд з цим, до вказаної категорії не належать трудові спори: а) керівників та інших працівників державних і комунальних підприємств, установ та організацій; б) працівників, які працюють за трудовим договором у державних органах і органах місцевого самоврядування; в) працівників бюджетних установ та інше. Враховуючи вищезазначене, слід мати на увазі, що навіть якщо стороною спору є орган державної влади або орган місцевого самоврядування, який виступає як роботодавець у трудових відносинах, то такий спір підсудний загальним судам та вирішується за правилами *цивільного судочинства*.

Частина 12 Класифікатора категорій адміністративних справ, що затверджений Рішенням Ради суддів адміністративних судів України від 31 жовтня 2013 № 114 р., передбачає розгляд справ зі спорів з відносин публічної служби, зокрема це справи щодо: прийняття громадян на публічну службу (пункт 12.1), проходження служби (пункт 12.2) та звільнення з публічної служби (пункт 12.3) [4]. На основі Класифікатора визначається спеціалізація суддів та судових палат адміністративних судів щодо розгляду справ. Завдяки йому здійснюється систематизація та узагальнення судової практики. Це сприяє уніфікації судової практики, забезпечує однакове застосування законів та підвищує якість правосуддя. Отже, згідно з судовою практикою, яка склалася з даного питання, спори, пов'язані з прийняттям на публічну службу, її проходженням та звільненням з публічної служби є публічно-правовими спорами та підлягають вирішенню за правилами адміністративного судочинства.

Ще однією проблемою є саме проблема визначення строків звернення до суду та врегулювання наслідків їх пропуску в спорах щодо публічної служби. Згідно із ч. 1 ст. 122 КАСУ адміністративний позов може бути подано в межах строку звернення до адміністративного суду, встановленого зазначеним Кодексом або іншими законами [5].

М. І. Цуркан у своїй монографії зазначає, що разом з тим під час розгляду трудових спорів щодо публічної служби слід застосовувати строки звернення до суду, встановлені спеціальними законами (дисциплінарними статутами). У разі, коли останні не регулюють ці питання, слід виходити зі строків звернення до суду, визначених ч. 1 ст. 233 КЗпП України. За загальним правилом, особа може звернутися із заявою про розв'язання спору в тримісячний строк з дня, коли дізналася або повинна була дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення з публічної служби – у місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки [16]. В контексті визначення дотримання позивачем строку звернення до суду, обґрунтованою є позиція судів, які застосовують норми трудового законодавства до тих видів публічної служби, де спеціальним законом не встановлено інший строк.

Слід зважати на те, що цей строк фактично включає в себе всі можливі випадки, пов'язані з публічною службою, починаючи з прийняття на роботу, продовжуючи просуванням по службі і завершуючи звільненням.

Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду підкреслив цю тезу у Постанові від 11.02.2021 р. у справі № 360/917/19. Суд зазначає, що спори стосовно проходження публічної служби охоплюють спори, які виникають з моменту прийняття особи на посаду і до її

звільнення, зокрема й питання відповідальності за невиконання договору підготовки фахівця, що зумовлює відшкодування фактичних витрат, пов'язаних із утриманням у навчальному закладі, навіть якщо подання відповідного позову про відшкодування витрат відбувається після її звільнення з публічної служби, а тому до таких спорів підлягають застосуванню приписи ч. 5 ст. 122 КАС України, якою передбачено, що для звернення до суду у справах щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби встановлюється місячний строк [11]. Погоджуємося, що в цій категорії справ необхідно застосовувати встановлений ч. 5 ст. 122 КАС України місячний строк звернення до суду.

До особливостей цієї категорії справ можна віднести і проблеми вжиття заходів щодо забезпечення адміністративного позову шляхом зупинення дії рішення суб'єкта владних повноважень.

Судовий розгляд справ щодо публічної служби має цікаву особливість: якщо суд застосовує заходи забезпечення позову, наприклад, зупиняє дію рішення про звільнення, то позивач фактично поновлюється на посаді до завершення розгляду справи. Вважаємо, що подібний метод не відповідає цільовому призначенню правового інституту забезпечення позову і веде до порушення норм процесуального права, адже забезпечуючи позов про оскарження наказу про звільнення шляхом зупинення його дії – суд фактично вирішує спір наперед (що має наслідком фактичне поновлення на посаді службовця, виплату йому заробітної плати тощо).

Отже, суд, зупиняючи дію наказу про звільнення, фактично відновлює виконання стороною службових обов'язків, з виплатою заробітної плати тощо, однак ухвала суду про забезпечення позову, у розумінні норм КАС України, не може бути підставою для виникнення та зміни таких правовідносин. Підстави забезпечення позову передбачені ч. 2 ст. 150 КАС України, а саме: 1) невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду; 2) очевидними є ознаки протиправності рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, та порушення прав, свобод або інтересів особи, яка звернулася до суду, таким рішенням, дією або бездіяльністю.

У справах, що стосуються визнання незаконним рішення про звільнення з роботи, позивач викладаючи свої позовні вимоги може вимагати скасування наказу про звільнення та поновлення на посаді. У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 28.03.2018 р. у справі № 800/521/17 Суд зазначає, що у разі звільнення позивача із займаної посади на виконання оскаржуваного наказу, чинним законодавством передбачена процедура оскарження вказаного рішення та відновлення порушених прав працівника, з моменту його порушення, у разі задоволення позову. У разі забезпечення позову у цих категоріях справ, суд фактично приймає рішення по суті перед дослідженням усіх обставин справи, що суперечить меті інституту забезпечення позову. Наслідки спірного наказу є відворотними, тобто чинним законодавством чітко встановлений порядок дій роботодавця у разі визнання звільнення судом протиправним, а саме наслідком скасування спірного наказу є поновлення позивача на посаді з виплатою грошового забезпечення за час вимушеного прогулу.

Проблемою також є залучення у справах з публічної служби співвідповідачів та інших учасників. Аналіз судової практики вказує на проблематичність залучення до участі у справах, які стосуються оскарження актів Президента України про звільнення громадянина з публічної служби та його поновлення на роботі в органі, де він раніше перебував на службі. Як приклад правильного застосування норм матеріального права у цій категорії

справ, слід навести позицію Вищого адміністративного суду України, висловлену у справі за позовом гр. Ж. до Президента України про скасування Указу Президента стосовно звільнення з посади голови обласної державної адміністрації та поновлення на посаді [3]. Згідно із цією позицією, суди повинні ґрунтуватися на аналізі заявлених позовних вимог та наявності підстав для залучення до участі у справі другого відповідача або третьої особи.

Зокрема, Верховний Суд України зазначив, що оскільки позивач не заявляв вимог про присудження заробітної плати чи іншого грошового утримання та інших вимог, вирішення яких судом може вплинути на права та обов'язки обласної державної адміністрації, суд не залучав її до участі у справі як співвідповідача чи третьої особи без самостійних вимог [16].

Висновки. Процес становлення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні зумовив виникнення публічно-правових спорів, пов'язаних з проходженням публічної служби. З моменту прийняття Кодексу адміністративного судочинства України ця категорія справ стала однією з найскладніших.

Згідно з чинним законодавством, адміністративні справи, пов'язані з проходженням публічної служби, переважно розглядаються в рамках спрощеного позовного провадження. Для того, щоб суд обрав цю форму адміністративного судочинства, у позовній заяві необхідно спиратися на положення ч. 1 ст. 257 КАС України (окрім справ, у яких позивачами є службовці, які займають відповідальне та особливе відповідальне становище у значенні Закону України «Про запобігання корупції»). У досліджуваній категорії справ, предметом дослідження суду є індивідуальний акт, виданий уповноваженим органом і впливає на права, свободи та законні інтереси осіб, звільнених з публічної служби. Суд адміністративної юрисдикції зобов'язаний ретельно перевіряти, чи дійсно у цьому акті

зазначені підстави для припинення служби, чітко визначені законом, а також чи прийняті вони: обґрунтовано, безсторонньо, розсудливо та пропорційно.

Отже, проаналізувавши законодавство, наукові позиції та судову практику щодо спорів, пов'язаних з публічною службою, висвітлено окремі проблемні аспекти як у законодавстві у сфері публічної служби, так і в процесі розгляду таких справ у суді.

Усунення недоліків, які пов'язані з прийняттям, проходженням та звільнення з публічної служби можна досягнути за допомогою законодавчого вдосконалення, зокрема, підвищення рівня відповідальності публічних службовців за свої дії та рішення; встановлення обґрунтованих критеріїв для оцінки роботи публічних службовців. Також, це інституційне вдосконалення, наприклад, створення ефективної системи підготовки та перепідготовки публічних службовців; підвищення рівня довіри до публічної служби з боку громадян; розвиток культури доброчесності та публічної служби. Узагальнення судової практики у означеній сфері, забезпечення доступності та ефективності судового захисту прав публічних службовців; запровадження єдиної судової практики з розгляду адміністративних справ щодо прийняття, проходження, звільнення з публічної служби. Можливим є і застосування альтернативних способів вирішення спорів, до прикладу, шляхом використання медіації та інших альтернативних способів для врегулювання конфліктів, що виникають у сфері публічної служби.

Важливо, що вирішення означених питань потребує комплексного підходу, який поєднує в собі законодавчі, інституційні та судові аспекти, реалізація яких сприятиме підвищенню рівня ефективності, прозорості публічної служби та відповідальності перед громадянами, і одночасно, досягненню завдання адміністративного судочинства у цій категорії справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верховний Суд: Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2022 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Analiz_KAS_2022.pdf
2. Верховний Суд: Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами в першому півріччі 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_admin_sudi_1pivr2023.pdf
3. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України «Про розв'язання спорів, що виникають з відносин публічної служби» від 25 травня 2010 року № 753/11/13-10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v753_760-10#Text
4. Класифікатор категорій адміністративних справ, затверджений Рішенням Ради суддів адміністративних судів України від 31 жовтня 2013 № 114 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0114413-13#Text>
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
6. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Постанова Великої Палати ВС від 14.11.2018 р. у справі № 757/70264/17-ц. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=78011463&red=100003d35964f52b32cf547429c9cc8bd949f4&d=5>
8. Постанова Великої Палати ВС від 20.11. 2019 р. у справі № 761/33941/16-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86036698>
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії КАС від 7.03.2024 р. у справі № 520/26066/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117514484>
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії КАС від 24.06.2024 р. у справі № 640/21107/19. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=104932176&red=100003018000f800feef6c5cbcfce2746cdd16&d=5>
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів КАС від 11.02.2021 р. у справі № 360/917/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94803098?fbclid=IwAR3CusnW123V4XhK4sdGRZpjSA1DikYjSRMsi1SFNXc06GKI76D3GGca_kl
12. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21.07.2021 р. № 4-п(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Бівалькевича Богдана Вячеславовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 8 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Національну поліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-21#Text>
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 березня 2018 року у справі № 800/521/17. URL: <http://iPLEX.com.ua/web/home-view/index.html?vers=15.4>
14. Сковчиас-Павлів О. В., Сало П. І. Проблемні питання судового розгляду адміністративних справ щодо проходження публічної служби. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/275722/270700>
15. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року №1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
16. Цуркан М. І. Особливості судового розгляду спорів щодо проходження публічної служби в Україні: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.07. Одеса. 2009, 19 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f8e8fabf-2fef-48db-8ccf-1ca4c1415ee3/content>
17. Цуркан М. І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів: монографія. Харків: Право, 2010. 216 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2010/Curkan_2010.pdf

ПІДХОДИ НАУКОВЦІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЬЯТЬ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

APPROACHES OF SCIENTISTS TO THE DEFINITION OF STATE AUTHORITY BODIES AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Ніщевич О.В., д.філос.,

старший викладач кафедри філософії права та юридичної логіки

Національна академія внутрішніх справ

В статті досліджено наукові підходи до визначення понять органи державної влади та інститути громадянського суспільства в умовах євроінтеграції. З моменту здобуття незалежності Україна постійно перебуває в процесі розбудови своєї державності, прагнучи досягти рівня розвинених європейських демократій. Цей процес включає не лише політичні та економічні реформи, а й глибоку трансформацію суспільних відносин, де важливу роль відіграють органи державної влади та інститути громадянського суспільства. Євроінтеграційний вибір, зроблений Україною, накладає на державні структури обов'язок адаптуватися до нових реалій, забезпечуючи при цьому ефективну взаємодію з громадянським суспільством.

На сучасному етапі розвитку української державності, коли країна активно інтегрується у європейський простір, особливу значущість набувають питання взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. В умовах європейської інтеграції важливо розуміти, що державна влада не може існувати ізольовано від суспільства. Вона повинна діяти в інтересах громадян, які, в свою чергу, через інститути громадянського суспільства, здійснюють контроль над діяльністю держави та беруть активну участь у процесі прийняття рішень. Це вимагає не лише формування правових та організаційних механізмів взаємодії, але й зміни менталітету як представників влади, так і громадян.

Зроблено висновок, що у контексті євроінтеграції України особливого значення набуває гармонізація діяльності органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Взаємодія між ними повинна базуватися на принципах правової держави, де кожен суб'єкт дотримується встановлених правових норм. Державна влада має забезпечувати необхідний рівень захисту прав і свобод громадян, у той час як інститути громадянського суспільства повинні відігравати активну роль у формуванні та реалізації державної політики. Важливим аспектом є забезпечення ефективного діалогу між державою та громадянським суспільством, що сприятиме успішній розбудові правової держави та розвитку демократії в Україні.

Ключові слова: органи державної влади, наукові підходи, право, громадянське суспільство, євроінтеграція

The article examines scientific approaches to defining the concepts of state authorities and institutions of civil society in the context of European integration. Since gaining independence, Ukraine is constantly in the process of building its statehood, striving to reach the level of advanced European democracies. This process includes not only political and economic reforms, but also a deep transformation of social relations, where state authorities and civil society institutions play an important role. The European integration choice made by Ukraine imposes on state structures the obligation to adapt to new realities, while ensuring effective interaction with civil society.

At the current stage of the development of Ukrainian statehood, when the country is actively integrating into the European space, issues of interaction between state authorities and institutions of civil society are gaining particular importance. In the context of European integration, it is important to understand that state power cannot exist in isolation from society. It should act in the interests of citizens, who, in turn, through the institutions of civil society, exercise control over the activities of the state and take an active part in the decision-making process. This requires not only the formation of legal and organizational mechanisms of interaction, but also a change in the mentality of both government representatives and citizens.

It was concluded that in the context of the European integration of Ukraine, the harmonization of the activities of state authorities and civil society institutions is of particular importance. The interaction between them should be based on the principles of the rule of law, where each subject adheres to established legal norms. State power should ensure the necessary level of protection of citizens' rights and freedoms, while civil society institutions should play an active role in the formation and implementation of state policy. An important aspect is ensuring an effective dialogue between the state and civil society, which will contribute to the successful development of the rule of law and the development of democracy in Ukraine.

Key words: state authorities, scientific approaches, law, civil society, European integration

Актуальність дослідження. З моменту здобуття незалежності Україна постійно перебуває в процесі розбудови своєї державності, прагнучи досягти рівня розвинених європейських демократій. Цей процес включає не лише політичні та економічні реформи, а й глибоку трансформацію суспільних відносин, де важливу роль відіграють органи державної влади та інститути громадянського суспільства. Євроінтеграційний вибір, зроблений Україною, накладає на державні структури обов'язок адаптуватися до нових реалій, забезпечуючи при цьому ефективну взаємодію з громадянським суспільством. Євроінтеграційні процеси створюють нові виклики та можливості для розвитку громадянського суспільства, що потребує відповідної трансформації державного управління та правової системи. В умовах війни та загрози національній безпеці актуальність дослідження цих процесів стає ще більш очевидною, оскільки ефективна взаємодія між державою та суспільством є ключовою для забезпечення стабільності, демократії та правопорядку в країні. Таким чином,

дослідження взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства в умовах європейської інтеграції є надзвичайно актуальним, оскільки від цього залежить ефективність функціонування держави та її здатність відповідати на виклики сучасності.

Мета і завдання статті полягає в тому здійснити аналіз наукових підходів до визначення понять органи державної влади та інститути громадянського суспільства в умовах євроінтеграції та запропонувати власне бачення.

Огляд останніх досліджень. Вище вказаному питанню увагу приділяли такі науковці, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ф. Бурчак, А. Гальчинський, І. Голосніченко, О. Гончаренко, В. Горбулін, В. Гречанинов, Є. Додін, О. Зайчук, В. Зуй, Р. Калужний, М. Козюбра, А. Комзюк, В. Колпаков, В. Копейчиков, Л. Кривенко, Т. Коломоєць, В. Курило, Н. Матузов, А. Мацюк, М. Міхеєнко, О. Негодченко, Н. Нижник, М. Орзіх, В. Петков, В. Погорілко, Н. Прозорова, П. Рабінович, О. Скакун, А. Селіванов, В. Тацій, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шем-

шученко, О. Ярмиш та інші. Але, у своїй більшості вони увагу звертали на загальні положення діяльності державних установ, або аналізувати більш суміжні чи спеціальні виклики, що потребує додатково вивчення.

Виклад основних положень. На сучасному етапі розвитку української державності, коли країна активно інтегрується у європейський простір, особливу значущість набувають питання взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. В умовах європейської інтеграції важливо розуміти, що державна влада не може існувати ізольовано від суспільства. Вона повинна діяти в інтересах громадян, які, в свою чергу, через інститути громадянського суспільства, здійснюють контроль над діяльністю держави та беруть активну участь у процесі прийняття рішень. Це вимагає не лише формування правових та організаційних механізмів взаємодії, але й зміни менталітету як представників влади, так і громадян. Державна влада в Україні здійснюється на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову, кожна з яких виконує свої функції у межах, визначених Конституцією [1]. Саме тому, важливою є правильна організація системи державної влади, що включає створення структурних елементів, які здатні ефективно виконувати покладені на них функції та завдання. Тому у нашому дослідженні не обійтись без розуміння поняття «держави».

На думку, П. Рабіновича держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку всього суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також вирішує загальносуспільні завдання. Знаки державної влади, котрі відрізняють її від влади в інших організаціях у соціально неоднорідному суспільстві: у кожній країні із соціально неоднорідним суспільством може існувати лише одна держава, а організацій – багато; тільки держава виступає офіційним представником усього суспільства; усі інші організації репрезентують лише його частину; – тільки держава може вирішувати загальносуспільні справи, що стосуються всього суспільства, інші ж організації вирішують справи, що стосуються, зазвичай, лише частини суспільства; держава для виконання своїх завдань та функцій має спеціальний апарат, який володіє владними повноваженнями, і матеріальні засоби для реалізації цих повноважень; – тільки держава може встановлювати загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки – юридичні норми (право як спеціально-соціальне, юридичне явище); тільки державна влада характеризується суверенітетом. Його ознаки: верховенство влади; повнота влади; самостійність і формальна незалежність влади від будь-якої іншої організації (або особи) як у даній країні, так і за її межами [2, с. 37–39]. Зовнішньою формою реалізації державної влади є: для законодавчої влади – законотворчість; для виконавчої влади – публічне адміністрування; для судової влади – правосуддя [3].

Через компетенцію органу державної влади розкривається його сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей такого органу, які відображені відповідними правами та обов'язками, що і показує в результаті мету його створення. Проте важливим, є те, що сама сутність змісту органу державної влади в жодному разі не може бути порушена, оскільки тоді змінюється його властивість. Тобто такий орган може бути створений тільки на підставі закону та для виконання завдань держави, яка за його допомогою і виконує свої функції у суспільстві [4]. Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує визначення терміну «орган» як установа, що виконує певні функції в галузі державного управління, контролю, нагляду тощо [5, с. 852]. Орган держави – це структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив державних службовців або один державний

службовець, які наділені державновладними повноваженнями та необхідними матеріальнотехнічними засобами для виконання завдань і функцій держави [6, с. 384]. Науковець М. Грузд, зазначає, що влада держави повинна відповідати таким вимогам: сфера впливу влади повинна бути обмежена настільки, щоб інститути громадського суспільства могли самостійно реалізувати свої ініціативи та здійснювати діяльність із реалізації суспільних інтересів громадян; держава не повинна перешкоджати здійсненню цієї діяльності, якщо вона лежить у правовому полі (тобто правова сфера охороняє певні зони свободи громадян від втручання держави, держава не порушує встановлені правові норми); влада держави у забезпеченні прав і свобод громадян є ефективною тільки тоді, коли є гарантії організацій громадського суспільства у запобіганні та подоланні розбіжностей інтересів і цілей груп (державна повинна бути здатною долати неформальні та нелегітимні способи впливу на громадське суспільство з боку його окремих сегментів) [7]. На сьогодні серед науковців відсутній єдиний підхід до визначення та поняття громадянського суспільства. Водночас, всі стверджують, що інститути громадянського суспільства виступають важливим елементом демократичного суспільства, забезпечуючи реалізацію прав і свобод громадян, а також їхню участь у політичному житті країни. Розвиток цих інститутів є важливим фактором у процесі євроінтеграції, оскільки вони сприяють формуванню відповідального і активного громадянського суспільства, яке є запорукою стійкого розвитку демократії в Україні.

Вибір Європейського вектору розвитку для України означає рух у напрямку європейської цивілізаційної моделі, що передбачає складний демократичний перехід до політично організованого, відповідального суспільства нової якості, в якому поступово підвищується рівень ділової активності та політичної участі громадян, забезпечення їхніх прав і свобод, формується нова структура соціального простору. Організаційна система державної влади та управління містить в собі набори композицій конкуруючих феноменів та механізмів: влади та управління, концентрації та децентрації, централізації та децентрації, жорсткості бюрократичної структури та потреба в інноваціях, авторитаризм та демократизм; політичні популістські обіцянки та реалії управління державним бюджетом та державним майном. Якість влади та управління залежить від вміння узгоджувати дію цих феноменів та механізмів та спрямовувати їх на досягнення цілей [8]. Як зазначає, А. Колодій умовами успішної інституціоналізації громадянського суспільства є: відносна самостійність і незалежність, фаундрейзінг як механізм пошуку джерел фінансування громадських організацій, комфортна взаємодія між окремими особами та інститутами, функціональна еластичність конкретних громадських організацій, яку слід розуміти як спроможність адаптуватися для виконання різноманітних суспільних завдань [9, с. 53].

Громадянське суспільство можна розглядати як самоорганізовану і саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі, утворювану вільними і рівними індивідами та створеними ними об'єднаннями громадян, які функціонують, формуючи соціальний капітал та здійснюючи контроль за органами державної влади, служать підґрунтям демократії та визначальним чинником у розбудові правової держави. Тобто, громадянське суспільство не може ототожнюватися з якимось одним суб'єктом публічно-правових відносин, оскільки ця категорія позначає передусім систему суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються між множиною їх різнопорядкових учасників. Як відомо, розвинуте громадянське суспільство є невід'ємною складовою всіх демократичних правових держав світу. Очевидно, і навіть аксіоматично, що сильна держава неможлива без розвинутого громадянського суспільства, але громадянське

суспільство та його інститути стають дієвим чинником державотворення лише за умови конструктивного та соціально відповідального діалогу з державою в межах правового поля [10]. Громадянське суспільство – це простір соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Але громадянське суспільство – це і спроба об'єднати широкий спектр діяльності агентів, незалежних від держави, спрямованої на те, щоб «відсунути» державу, розширити вплив громадянського суспільства [11]. На думку О. Лютюк інститут громадянського суспільства – це певний організм, який має власну ієрархічну структуру. члени такого організму мають певну типізовану модель поведінки, сам організм характеризується певною типізованою діяльністю, і певним механізмом, тобто комплексом правил, які регулюють структурну будову тої або іншої організації і ту або іншу діяльність. з початком процесів глобалізації, під час визначення громадянського суспільства, необхідно враховувати не лише національні особливості держави, а й загальнолюдські цінності [12]. Законодавець до інститутів громадянського суспільства відносить: громадські об'єднання, релігійні, благодійні організації, творчі спілки, професійні спілки та їх об'єднання, асоціації, організації роботодавців та їх об'єднання, органи самоорганізації населення, недержавні медіа, інші невідприємницькі товариства та установи, легалізовані відповідно до законодавства (далі – інститути громадянського суспільства), можуть ініціювати проведення консультацій з громадськістю з питань, не включених до орієнтовного плану, шляхом подання відповідних пропозицій громадській раді або безпосередньо органу виконавчої влади [13] та класифікує за кількома типами:

1. За необхідністю формалізації створення:

а) підлягають легалізації (офіційному визнанню) державою:

- громадські організації;
- профспілки;
- організації роботодавців;
- органи самоорганізації населення;

б) не підлягають легалізації:

- батьківські комітети;
- органи учнівського самоврядування;
- колективи фізкультури на підприємствах.

2. За метою і функціями:

а) мають загальну мету і завдання, створюються без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян»;

б) мають спеціальну мету (прямо передбачену Законами):

- громадські організації інвалідів, «чорнобильців», ветеранів війни;
- Національний Олімпійський комітет України;
- Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;
- саморегульовані громадські організації;
- організації професійного спрямування;
- організації професійного самоврядування.

3. За характером повноважень:

а) мають визначені Законами спеціальні повноваження:

- громадські організації споживачів;
- громадські організації з охорони громадського порядку і державного кордону;
- Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;

б) мають загальну мету і завдання, створені без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян».

4. За територію діяльності:

а) всеукраїнські громадські організації;

б) міжнародні громадські організації;

в) місцеві громадські організації. Кожне із громадських об'єднань охоплює своєю діяльністю певні сектори суспільного життя, які, на відміну від політичних партій чи профспілок, не обмежуються політичною діяльністю чи захистом соціально-економічних прав працюючих. Їх діяльність також поширюється і на гуманітарну, інформаційну, екологічну, безпекову та інші сфери суспільного та державного життя України [14]. Науковець, С. Горбатьок зазначає, що форми взаємодії ІГС і органів державної влади закріплено нормативно-правовими актами, а її сутність тяжіє до узгодження та гармонізації особистісних, суспільних і державних інтересів. Водночас необхідно констатувати, що рівень замученості громадян до ІГС залишається недостатнім, а якість послуг, які на сьогодні пропонуються громадянським суспільством, не завжди відповідає вимогам до мінімальних стандартів якості. Це пояснюється недостатньою дієвістю державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства, несформованістю культури населення у сфері громадської діяльності, неготовністю ІГС до заміщення держави у виконанні частини соціально важливих функцій [15]. Таким чином, по перше, інститути громадянського суспільства відіграють значну роль у забезпеченні суспільної рівноваги та підтриманні демократичних процесів. Вони сприяють вирішенню суспільних завдань і відстоюванню легітимних інтересів громадян, забезпечуючи баланс між владою і суспільством. З огляду на складність і багатогранність цієї взаємодії, виникає необхідність у чіткому нормативно-правовому регулюванні відносин між державою та ІГС, що сприяє підвищенню рівня ділової активності та політичної участі громадян. По-друге, визначення та класифікація інститутів громадянського суспільства дозволяють краще зрозуміти їхню роль у формуванні правової держави. Інститути громадянського суспільства є самоорганізованими та саморегульованими елементами суспільних відносин, які функціонують в межах правового поля. Вони спрямовані на забезпечення легітимних прав і інтересів, а також на здійснення контролю за діяльністю органів державної влади. Отже, успішне функціонування держави можливе лише за умов ефективної взаємодії між державними органами та інститутами громадянського суспільства. Ця взаємодія повинна базуватися на принципах права, що забезпечує можливість для громадянського суспільства впливати на прийняття рішень, сприяти демократичним перетворенням та забезпечувати соціальну стабільність у суспільстві.

Висновок. Отже, у контексті євроінтеграції України особливого значення набуває гармонізація діяльності органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Взаємодія між ними повинна базуватися на принципах правової держави, де кожен суб'єкт дотримується встановлених правових норм. Державна влада має забезпечувати необхідний рівень захисту прав і свобод громадян, у той час як інститути громадянського суспільства повинні відігравати активну роль у формуванні та реалізації державної політики. Важливим аспектом є забезпечення ефективного діалогу між державою та громадянським суспільством, що сприятиме успішній розбудові правової держави та розвитку демократії в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.

4. Равлюк А.Г. Зміст поняття органу державної влади. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 54–62. URL: <http://www.apdp.in.ua/v84/10.pdf>
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Орган держави. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін.. 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 384.
7. Грузд М. В. Участь інститутів громадянського суспільства у становленні держави соціального добробуту. *Право та державне управління*. Випуск № 2 (35) том 1. 2014. С. 174–180.
8. Лебедева В.В., Граціотова Г.О. Поняття, ознаки, види органів держави та форми державного правління. *ECONOMICS: time realities*. Випуск №5(57), 2021. С. 71–80.
9. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.
10. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. URL: <https://www.helsinki.org.ua/2009/05/instituty-hromadyanskoho-suspilstva-ta-institut-hromadskyh-orhanizatsij-v-ukrajini-teoretyko-metodolohichni-ta-nor>
11. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Авт.: В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та інші. Київ : „Логос”, 1997. С. 57.
12. Лотюк О.С., Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. Випуск 29. Том 1. 2014. С. 32–35.
13. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
14. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11#Text>
15. Горбатюк С. Інститути громадянського суспільства у системі соціогуманітарної безпеки: сучасні реалії і тенденції розвитку. Ефективність державного управління. ВИП. 4 (53). Ч. 1. 2017. С. 39–47.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ У КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

INTERNATIONAL STANDARDS OF THE RIGHTS OF A PERSON IN CONFLICT WITH THE LAW: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Осауленко А.О., д.ю.н., професор,
доцент кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Нестеряк І.В., аспірант кафедри конституційного права та прав людини
Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена розгляду історії створення міжнародних стандартів поведінки людьми, які перебувають у конфлікті із законом та визначенню їх значення для розбудови вітчизняної правової системи.

Міжнародні стандарти прав людини загалом та людей, які перебувають у конфлікті із законом, зокрема мають глибоку історію правового розвитку, яка базується на відповідних правових актах. Серед людей, які перебувають у конфлікті із законом окремо виділено засуджених у зв'язку з потенційно підвищеним ризиком порушення їх прав під час виконання покарань у виді позбавлення волі.

Практика виконання покарань в Європейських країнах вимагала вирішення пенітенціарних проблем на міжнародному рівні та прийняття відповідних рішень, які мали б юридичну (хоча б рекомендаційну) силу. З цією метою було скликано офіційний I Міжнародний тюремний конгрес, який відбувся в 1872 р. в Лондоні.

Звернуто увагу на те, що саме з роботи I Міжнародного тюремного конгресу, який відбувся в 1872 р. в Лондоні починається історія створення міжнародних стандартів поведінки із засудженими.

Суттєву роль у створенні міжнародних стандартів поведінки з в'язнями відіграв Міжнародний конгрес у Лондоні, що відбувся у 1925 році. Питання поведінки із засудженими розглядалися на секції з пенітенціарних питань. Саме ця секція формулювала рекомендації, які потім приймалися як резолюції конгресу.

Одним із важливих етапів міжнародної діяльності у сфері прав людини, включаючи і засуджених, визначено створення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй та затвердження її Статуту, в якому закладено правові основи співробітництва держав у сфері прав людини.

Норм міжнародного права, що регулюють міжнародне співробітництво у сфері прав людини, включаючи і засуджених під час відбукання ними кримінальних покарань, поетапно знаходили своє формальне визначення у наступних документах: Загальна декларація прав людини; Конвенція про захист прав і основних свобод людини; Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями; Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками; Європейські пенітенціарні правила тощо.

Зроблено висновок про те, що подальша розробка національного законодавства України, що регулюватиме права і свободи людей, які перебувають у конфлікті із законом повинна базуватись на історико-правовому досвіді створення міжнародних стандартів із зазначених питань.

Ключові слова: міжнародні стандарти, права та свободи людини і громадянина, права і свободи засуджених, юридичний конфлікт, правовий акт, закон, покарання, виконання покарань, правова система.

The article is devoted to considering the history of the creation of international standards for the treatment of people who are in conflict with the law and the determination of their significance for the development of the domestic legal system.

International standards of human rights in general and rights of people in conflict with the law in particular have a deep history of legal development based on relevant legal acts. Among people who are in conflict with the law, convicts are singled out due to the potentially increased risk of violation of their rights during the correction in the form of prison sentences.

The practice of execution of punishments in European countries required the solution of penitentiary problems at the international level and the adoption of relevant decisions that would have legal force. For this purpose, the official First International Prison Congress was convened, which took place in 1872 in London.

Attention is drawn to the fact that the history of the creation of international standards for the treatment of convicts begins specifically with the work of the First International Prison Congress held in London in 1872.

The International Congress in London held in 1925, played a significant role in creating international standards for treating prisoners. Issues of treatment of convicts were reviewed in the section on penitentiary issues. It was this section that formulated the recommendations, which were later adopted as congress resolutions.

One of the important stages of international activity in the field of human rights, including those of convicts, was the establishment of the United Nations in 1945 and the approval of its Charter, which lays down the legal basis for cooperation between states in the field of human rights.

Norms of international law regulating international cooperation in the field of human rights, including those convicted while serving their criminal sentences, gradually found their formal definition in the following documents: Universal Declaration of Human Rights; Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners; European Convention on Supervision of Conditionally Sentenced or Conditionally Released Offenders; European Prison Rules, etc.

It was concluded that the further development of the national legislation of Ukraine, which will regulate the rights and freedoms of people who are in conflict with the law, should be based on the historical and legal experience of creating international standards on these issues.

Key words: international standards, rights and freedoms of human and citizen, rights and freedoms of convicts, legal conflict, legal act, law, punishment, execution of punishments, legal system.

Постановка проблеми. Європейський вектор свого подальшого розвитку з акцентом на забезпечення прав людини наша держава окреслила ще з 1990 року, з проголошенням Декларації про державний суверенітет України [1]. В розділі 4 зазначеного документа було зафіксовано позицію про те, що громадяни нашої держави мають гарантовані права та свободи, передбачені Конституцією України і міжнародним правом.

Відповідна позиція знайшла своє продовження і в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [2]. В статті 2 відповідного акта йдеться про те, що повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема, в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробіт-

ництва в Європі 1975 року та Паризькій хартії для нової Європи 1990 року, а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них Загальна декларація прав людини ООН 1948 року і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін і є основними елементами цієї Угоди.

Таким чином і в сучасних умовах, незважаючи на труднощі різнобічного характеру, розвиток України має відбуватись в контексті загальносвітових та європейських цінностей, які мають глибоку історію.

Свою історію правового розвитку мають і міжнародні стандарти прав людини загалом та людей, які перебувають у конфлікті із законом, зокрема. Серед відповідної категорії людей окремо хотілося б звернути увагу на засуджених у зв'язку з потенційно підвищеним ризиком порушення їх прав під час виконання покарань у виді позбавлення волі. Тож історико-правова проблематика міжнародних стандартів прав людини, яка перебуває в конфлікті із законом, як вбачається, є актуальною та своєчасною.

Аналіз наукових досліджень. Питання міжнародних стандартів прав людини в різних варіаціях у своїх працях розглядали: М. Баймуратов, Ю. Бисага, І. Богатирьов, С. Буравльов, В. Владишевська, В. Гудима, С. Дашкевич, Т. Денисова, О. Джужа, В. Корчинський, Л. Луць, Л. Наливайко, П. Рабінович, Г. Радов, В. Синьов, А. Степанюк, С. Фаренюк, І. Яковець та інші. Водночас проблематиці міжнародних стандартів прав людини, яка перебуває у конфлікті із законом в історико-правовому контексті увага приділялась лише фрагментарно.

Метою статті є розгляд історії створення міжнародних стандартів поведінки людьми, які перебувають у конфлікті із законом, насамперед засудженими, та окреслення їх значення для розбудови вітчизняної правової системи.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з другої половини XIX ст., робляться найбільш активні спроби практичної реалізації прогресивних пенітенціарних ідей в практику виконання кримінальних покарань. Саме впродовж зазначеного періоду очікувалось, що в'язниці мали змінюватися і розвиватися відповідно до демократичних і моральних принципів рівності та справедливості.

Кожна європейська країна формувала і підтримувала свою власну тюремну систему. Проте, незважаючи на відмінні державні устрої, тюремні системи, що в другій половині XIX ст. розвивалися по всій Європі, були на диво подібні між собою, відображаючи загальнопідтримувану філософію пенології. Ідеї про те, як створювати безпечні, санітарні і реабілітуючі тюрми, реалізовувались через трансформацію тюремної громади, систему роботи і субкультуру в'язнів [3, с. 245–246].

Практика виконання покарань в Європейських країнах вимагала вирішення пенітенціарних проблем на міжнародному рівні та прийняття відповідних рішень, які мали б юридичну (хоча б рекомендаційну) силу. Саме таким документом, на думку найбільш авторитетних міжнародних експертів пенітенціарної справи, повинні були стати міжнародні стандарти поведінки з ув'язненими. З цією метою було скликано офіційний I Міжнародний тюремний конгрес (до цього подібні конгреси, починаючи з 1846 р., організовувались приватними особами і носили лише ознайомлювальний характер), який відбувся в 1872 р. в Лондоні. Найбільш важливими підсумковими документами Лондонського конгресу стали:

1) проект Правил поведінки із засудженими, який складався із 41 розділу. Незважаючи на те, що цей проект не був прийнятий, делегатами Лондонського конгресу визнавались і активно впроваджувались його ідеї у роботі всіх наступних одинадцяти конгресів, які проходили в період з 1878 р. по 1950 р.;

2) проект під назвою «Принципи пенітенціарної науки», в якому зверталась увага на доцільність прийняття науково обґрунтованих рішень з урахуванням прогресивного досвіду Європейської пенітенціарної практики.

Закладені в цих проектах ідеї розвивались в подальшому на одинадцяти засіданнях подібних конгресів [4, с. 23] у: Стокгольмі (1878 р.), Римі (1885 р.), Парижі (1895 р.), Брюсселі (1900 р.), Вашингтоні (1910 р.), Лондоні (1925 р.), Празі (1930 р.), Берліні (1936 р.), Гаазі (1950 р.) тощо.

Саме з роботи першого Лондонського конгресу 1872 р. починається історія створення міжнародних стандартів поведінки із засудженими і, по суті, саме на цьому конгресі відбулась перша спроба створення міжнародного інституту захисту прав і свобод ув'язнених [5, с. 143].

Вбачається, що найбільш суттєву роль у створенні міжнародних стандартів поведінки з в'язнями відіграв Міжнародний конгрес у Лондоні, що відбувся у 1925 році. Питання поведінки із засудженими та вдосконалення діяльності в'язничних установ розглядалися на секції з пенітенціарних питань. Саме ця секція формулювала рекомендації, які потім приймалися як резолюції конгресу.

У 1926 році в швейцарському місті Берні на черговому засіданні Міжнародної кримінальної та пенітенціарної комісії було внесено пропозицію про створення єдиного міжнародного документа, в якому було б визначено «мінімум прав осіб, позбавлених волі за рішенням судової влади». Кінцевий варіант першого міжнародного проекту Мінімальних правил поведінки з в'язнями, який складався з п'ятдесяти п'яти статей (окремих правил), було підготовлено в 1933 р. і схвалено у 1934 р. Лігою Націй.

Подальший розвиток суспільства об'єктивно вимагав зближення країн при вирішенні різноманітних економічних та соціальних питань, включаючи й питання протидії злочинності. При розв'язанні останнього в Європі сформулась думка про те, що важливу роль у протидії злочинності мають відігравати пенітенціарні установи, які повинні ефективно забезпечувати права засуджених [5, с. 143–146].

Вбачається, що найбільш важливим етапом міжнародної діяльності у сфері прав людини, включаючи і засуджених, стало створення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй та затвердження її Статуту, в якому закладено правові основи співробітництва держав у сфері прав людини.

Необхідно зазначити, що одним із напрямів діяльності ООН у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина є розробка правил і стандартів поведінки з в'язнями. Міжнародне співробітництво у сфері виконання кримінальних покарань дозволяє державам-членам ООН використовувати національний досвід з метою відпрацювання найбільш ефективних форм і методів роботи з в'язнями, вимагаючи дотримання на практиці прав людини стосовно осіб, які утримуються в пенітенціарних установах [6, с. 18].

Після прийняття Статуту ООН протягом десятиріч відбувалося накопичення норм міжнародного права, що регулюють міжнародне співробітництво у сфері прав людини, включаючи і засуджених під час відбування ними кримінальних покарань. Першим кроком на шляху інтенсивного накопичення відповідного нормативного матеріалу стала Загальна декларація прав людини, в якій уперше в історії розкривалося загальне поняття і викладався основний перелік прав і свобод людини, що підлягають дотриманню в усьому світі, та визначено легальні випадки допустимих їх обмежень. У подальшому основні ідеї і принципи забезпечення та захисту прав людини, закладені в Статуті ООН та Загальній декларації прав людини, знайшли свій розвиток та конкретизацію в багатьох міжнародних правових документах.

Загальна декларація прав людини була прийнята у формі резолюції Генеральної Асамблеї ООН і тому

мала на той час рекомендаційний характер. Завдяки міжнародному визнанню норм цієї Декларації в конституціях більше як 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на загальновизнані норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватись всі країни сучасного світу.

З метою охорони та захисту прав і свобод людини під егідою ООН створено науково-дослідний інститут соціального захисту, який займається проведенням досліджень з прав людини та наданням допомоги в їх проведенні іншим країнам світу.

Крім ООН, проблемами захисту прав засуджених займаються різноманітні міжнародні організації і співтовариства, зусиллями яких було розроблено і прийнято Конгресом ООН ряд міжнародних правових стандартів поведінки з ув'язненими, включаючи й забезпечення їх прав і свобод, що містять в собі норми гуманістичного, прогресивного характеру [7, с. 24–25].

Саме з другої половини ХХ ст. розпочалась активна робота з підготовки нового більш ліберального і прогресивного (порівняно з попередніми проектами) сучасного варіанту стандартів людини, яка перебуває у конфлікті із законом. Формування цих стандартів здійснювалось під впливом Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. [8]. В преамбулі цієї Конвенції зазначається, що європейські країни мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі і верховенстві права. Це, в свою чергу, означає, що саме Європа відіграла ключову роль у формуванні міжнародних стандартів поведінки з ув'язненими.

У 1951 р. такий варіант міжнародних стандартів був підготовлений, переданий в ООН та прийнятий у Женеві в 1955 р. на першому Конгресі ООН з попередження злочинності та поведінки з правопорушниками. Цей документ отримав офіційну назву «Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими» [9] та був схвалений Економічною і соціальною Радою ООН у 1957 році [10].

Не дивлячись на те, що дані Правила не є обов'язковими для держав-членів ООН, вони набули широкого визнання в світі як авторитетні практичні рекомендації із забезпечення діяльності місць позбавлення волі та містять 95 розгорнутих статей.

Водночас в п. 2 цих правил зазначено, що, беручи до уваги різноманітність юридичних, соціальних, економічних і географічних умов, ясно, що не всі ці правила можна застосовувати повсюдно і одночасно. Однак вони повинні сприяти подоланню практичних труднощів, які постають на шляху до їх здійснення, оскільки загалом відображають ті мінімальні умови, які ООН вважає прийнятними.

За час функціонування Мінімальних стандартних правил поведінки із засудженими вони здійснили і продовжують здійснювати значний вплив на пенітенціарну політику і практику виконання покарань в країнах, які погодилися з їх основними вимогами. Разом з тим, в Західній Європі одночасно здійснювались заходи з конкретизації їх вимог та розширення сфери впливу міжнародних стандартів на практику виконання покарань, альтернативних позбавленню волі. Саме з цією метою 1 лютого 1962 р. була прийнята Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи відносно виборчих, цивільних і соціальних прав ув'язнених, а 13 листопада 1964 р. – Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками [11]. Враховуючи недостатню ефективність практики виконання покарань у виді позбавлення волі 9 березня 1976 р. Комітет Міністрів Ради Європи прийняв резолюцію «Про деякі заходи покарання, які є альтернативними позбавленню волі».

Водночас з пошуками заходів покарання, які є альтернативними позбавленню волі, тривала інтенсивна робота з підвищення авторитету Мінімальних стандартних пра-

вил поведінки з ув'язненими, підняття їх статусу в управлінні місцями позбавлення волі, удосконалення практики їх застосування з урахуванням сучасних умов.

Така робота здійснювалась в двох основних напрямках. По-перше, це сучасна інтерпретація тих положень Мінімальних стандартних правил поведінки з ув'язненими, які, порівняно з 1955 р., дещо застаріли або стали недостатньо ефективними. Ця робота здійснювалась без зміни тексту із залученням до їх коментування керівників найбільш успішних пенітенціарних систем Західної Європи, а також учених-пенітенціаристів, представників правозахисних організацій та широкого кола світової громадськості.

По-друге – перегляд та вдосконалення окремих положень Мінімальних стандартних правил поведінки з ув'язненими на регіональному рівні.

Саме в результаті роботи у двох вищезазначених напрямках виникла потреба та з'явилась можливість створення Європейських пенітенціарних (ув'язничних) правил (далі – ЄПП), розробка яких розпочалась на початку 70-х років минулого століття під егідою Ради Європи, а кінцевий їх варіант було прийнято 12 лютого 1987 року. Ці Правила були покликані максимально відповідати тогочасним і можливими у майбутньому стандартам саме європейських пенітенціарних систем. Зокрема, в Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи від 12 лютого 1987 р. зазначалося, що важливі соціальні зміни стосовно ув'язничних відносин і принципів управління викликали необхідність оновлення Мінімальних стандартних правил поведінки з ув'язненими на регіональному рівні. Одночасно Комітет зазначив, що, незважаючи на значні успіхи в розробці покарань, альтернативних позбавленню волі, саме останній вид покарань залишається досить вагомим засобом в національних системах кримінальної юстиції. Враховуючи важливість встановлення загальних принципів кримінальних покарань в державах-членах Ради Європи, Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував урядам держав-членів цієї організації керуватись у внутрішньому законодавстві та практиці принципами, які викладені у ЄПП. Одночасно підкреслювалось, що текст ЄПП отримав підтримку та набув поширення в державах-членах Ради Європи [5, с. 151–152].

Отже, Європейські пенітенціарні Правила стали основою з подальшого розвитку європейської правової традиції забезпечення прав засуджених. Водночас варто зазначити, що паралельно з розробкою ЄПП, європейським співтовариством напрацьовувались й інші міжнародно-правові документи стосовно тримання та поведінки з ув'язненими. Серед таких документів важливими є: Резолюція Комітету міністрів Ради Європи про працю ув'язнених від 18 вересня 1975 р.; Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи відносно системи ув'язнення і поведінки з небезпечними злочинцями від 24 вересня 1982 р.; Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи відносно надання короткострокових відпусток ув'язненим від 24 вересня 1982 р.; Європейська конвенція про запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінку чи покаранню 1987 р.; Резолюція Комітету міністрів Ради Європи про освіту у ув'язницях від 13 жовтня 1989 р.

Відповідні міжнародно-правові документи створили приблизну модель забезпечення прав людини, яка перебуває у конфлікті із законом. Підтвердження цього став факт прийняття (з урахуванням змін, які відбулися в пенітенціарній політиці, практиці виконання вироків та управління пенітенціарними закладами в Європі загалом) 11 січня 2006 р. оновленого, більш сучасного варіанта ЄПП [12].

На підставі вищезазначеного доходимо **висновку**, що подальша розробка національного законодавства України, що регулюватиме права і свободи людей, які перебувають у конфлікті із законом повинні базуватись на міжнародних стандартах із зазначених питань. Перед нашою державою

стоїть завдання зробити відповідні норми міжнародного права максимально ефективними шляхом їх імплементації та подальшої реалізації в національному законодавстві.

Таким чином одним із пріоритетних напрямів правової реформи в Україні, яка проводиться на підставі норм

Конституції та міжнародних правових актів з прав та свобод людини, є створення такої сучасної правової системи, яка б сприяла можливості максимального розширення та захисту прав і свобод людини, незалежно від умов, в яких вона знаходиться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державний суверенітет України : Декларація від 16.07.1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради*. 1990. № 31. Ст. 429.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Дата оновлення: 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 08.08.2024).
3. Оксфордська історія в'язниць : практика покарання у західному суспільстві / за ред.: Н. Морріса, Д. Д. Ротмена : пер. з англ. Київ : Всесвіт, 2009. 560 с.
4. Львовчкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 195 с.
5. Осауленко А. О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) : монографія. Київ : Вадекс, 2019. 450 с.
6. Осауленко А. О. Становлення пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 24–25 трав. 2013 р. Львів, 2013. С. 17–19.
7. Осауленко А. О. Історико-теоретичні проблеми становлення громадянського суспільства та пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Наше право*. 2013. № 5. С. 21–27.
8. Про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 08.08.2024).
9. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України / за ред.: І. В. Штанька, В. А. Львовчкіна. Київ, 1998. С. 161–186.
10. Гель А. П. Крок до міжнародних стандартів у сфері виконання кримінальних покарань. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2004. № 4. С. 70–73.
11. Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками. *Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України* / за ред.: І. В. Штанька, В. А. Львовчкіна. Київ, 1998. С. 278–287.
12. Європейські пенітенціарні правила від 11.01.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 08.08.2024).

СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ (НАГЛЯДУ) У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

THE MODERN CONCEPT OF STATE CONTROL (SUPERVISION) IN THE SPHERE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Петришина М.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблемним аспектам формування сучасної концепції державного контролю (нагляду) у сфері місцевого самоврядування. У роботі звертається особлива увага на актуальність та важливість здійснення глибокого переосмислення сутності і значення, а відтак й ревізії чинного законодавства в означеній сфері. Так, зважаючи на наявний досвід формування і реформування місцевого самоврядування в Україні, зокрема, й здобутки і прораховки, незавершеність реформи, перепони на шляху потенційно можливого подальшого розвитку місцевого самоврядування, концептуалізація і законодавче вирішення питання щодо формування оптимальної моделі державного контролю у сфері місцевого самоврядування можуть або стати рушійною силою і вивести місцеве самоврядування на рівень партнерських відносин з державою, або укорінити державницький підхід до його організації і здійснення.

У статті розкриваються проблеми, пов'язані, як з науковим обґрунтуванням (виробленням єдиного підходу, бачення, візії), так і нормативно-правовим урегулюванням питання щодо формування оптимальної моделі державного контролю у сфері місцевого самоврядування. Відзначається, зокрема, що незважаючи на низку різних негативних факторів та умов, система місцевого самоврядування виявилася значно більш спроможною, ніж багато хто зі скептиків та критиків уявляли та передбачали (зокрема, й у разі збройної агресії, ще до моменту повномасштабного вторгнення РФ в Україну). Інтерес до означеної тематики лише зростає, що можна прослідкувати не лише через появу нових, зокрема, вузькоспеціальних досліджень у цій сфері, а й через продовження законопроектної роботи у напрямку належного правового урегулювання питання державного контролю у сфері місцевого самоврядування (виявляється у законопроектах, метою яких є вирішення означених питань).

Водночас, у статті наголошується на особливій важливості розробки вивіреної з наукової точки зору, а також такої, що враховує вже взяті Україною зобов'язання (не лише перед євроспільнотою, а й, передусім, перед власним народом) щодо нормативно-правового забезпечення і практичної реалізації міжнародних стандартів і принципів у сфері місцевого самоврядування. Звертається увага на концептуальні недоліки розглядуваного Верховною Радою України законопроекту, а також на необхідність його переосмислення і доопрацювання або навіть відкликання і розробку нового проекту.

Ключові слова: місцеве самоврядування, контроль, нагляд, державний контроль, державно-правова модель контролю у сфері місцевого самоврядування.

The article is devoted to problematic aspects of the formation of the modern concept of state control (supervision) in the sphere of local self-government. Special attention is paid to the relevance and importance of a deep rethinking of the essence and the meaning, and therefore revision of the current legislation in this particular area. Thus, considering the existing experience of the formation and transformation of local self-government in Ukraine, in particular, achievements and defeats, the incompleteness of the transformation process, obstacles on the way to the potentially possible further development of local self-government, the conceptualization and legislative solution of the issue of the formation of the optimal model of state control in the sphere of local self-government may be a driving force and bring local self-government to the level of partnership with the state or may root the so called "state approach" to the local self-government.

The article reveals problems related to both scientific substantiation (development of a unified approach, vision) and legal regulation of the issue of formation of optimal model of state control in the sphere of local self-government. It is noted that despite the number of different negative factors and conditions, the system of local self-government turned out to be much more capable than many skeptics and critics imagined and predicted (specifically even in the case of armed aggression even before the full-scale invasion of Russia in Ukraine).

Interest in this topic only increased, that one can trace not only due to the appearance of brand new, in particular, highly specialized research in this area, but also due to the continuation of the legislative work in the direction of proper legal regulation of the issue of state control in the sphere of local self-government (manifested the draft law, the purpose of which is direct resolution of specified issues).

At the same time, the article emphasizes the importance of developing of a scientifically verified as well as one that takes into account the commitments already made by Ukraine (not only to the European community, but, first of all, to its own people) regarding legal framework and realization of international standards and principles in the sphere of local self-government. Attention is drawn to the conceptual shortcomings of the draft law under consideration by the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as for the need for its reconsideration and revision of the legislation, or even its withdrawal and making a new draft.

Key words: local self-government, control, supervision, state control, state and legal model of control in the sphere of local self-government.

Постановка проблеми. Започатковані в Україні трансформаційні процеси, спрямовані на оптимізацію системи державної влади та місцевого самоврядування, сьогодні мають вийти на новий виток розвитку. Попри або навпаки, зважаючи на збіг чинників, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, Україна не лише докладає зусиль аби зберегти демократичні засади існування і функціонування всього державного механізму, а й продовжує діяти у напрямі їх поглиблення і розширення, демократизації усіх сфер державно-правового життя. Про це свідчить, зокрема, продовження діяльності, спрямованої на удосконалення правового регулювання, а також розробку та / або впровадження нових механізмів, інструментів, методів організації і діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших державних органів, а також їх взаємодії, як між собою, так і з громадянами.

Формування власної моделі державного контролю (нагляду) у сфері місцевого самоврядування безпосередньо пов'язано із розробкою концепції такої моделі, як у значенні деякого єдиного бачення, візії, визначення її доктринальних засад, так і у значенні розробки та / або додержання (слідування) документу (концепції проекту закону), який має визначальне значення для прийняття відповідного закону, а також приведення у відповідність до нього чинних нормативно-правових та інших актів, а значить для нормативно-правового урегулювання цього питання.

Державний контроль загалом, механізм державного контролю, контроль у сфері місцевого самоврядування, державний контроль (нагляд) у сфері місцевого самоврядування, а також його компоненти, відносини у цій сфері (суб'єкти, об'єкти, зміст), направленість (цілі, засоби), ефективність (критерії, параметри) та інші питання

можна зустріти у різних дослідженнях, а також експертних висновках, рекомендаціях, інформаційних довідках та інших джерелах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри наявність наукових праць, присвячених означеній вище проблематиці, концептуальні, сутнісні, а значить і змістовні (конкретне наповнення) питання і досі не мають чітких відповідей. Серед правників, що так чи так присвятили свої праці вивченню означеної проблематики, окремих її аспектів, слід згадати про Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, Р. Р. Дутчака, П. М. Любченка, О. І. Наливайко, М. О. Пухтинського, О. Д. Скопича, О. А. Смоляра та ін. При цьому, сучасні дослідження характеризуються неповнотою, фрагментарністю, мають вузькоспеціалізований характер або базуються на застарілих уявленнях про цей механізм тощо.

Зважаючи на означене, **метою** цієї статті є вивчення проблем, пов'язаних з формуванням сучасної концепції державного контролю у сфері місцевого самоврядування у контексті трансформації моделі взаємовідносин між органами публічної влади в аспекті реформи децентралізації, а також враховуючи потребу у збалансуванні контрольних (наглядових) повноважень органів державної влади з метою недопущення протиправної діяльності під час дії воєнного стану за умов збереження можливості реалізації на належному рівні функцій та повноважень органів місцевого самоврядування, направлених на забезпечення життєво важливих потреб членів громад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вітчизняні наукові дослідження у сфері місцевого самоврядування загалом на момент до початку повномасштабної війни росії проти України можна відзначити як достатньо комплексні та результативні. Йдеться, зокрема, про наближення до єдиного розуміння терміно-поняття, концепції місцевого самоврядування, продовження процесу імплементації міжнародно-правових стандартів у сфері його організації та діяльності, кардинальні зміни у підходах, інструментах, механізмі у цілому надання різних адміністративних послуг органами місцевого самоврядування, глибоке переосмислення важливості та необхідності участі членів громади у здійсненні своїх муніципальних прав і обов'язків. Крім того, не втрачає актуальності вже в умовах повномасштабної війни питання щодо формування такого особливого виду державної політики, як муніципально-правова політика (тим більше, в умовах початку переговорів щодо вступу України до ЄС) [1].

Означені вище та багато інших напрямів наукових досліджень у сфері місцевого самоврядування так чи так ведуть до винайдення власної вітчизняної моделі місцевого самоврядування. Це спонукає до відновлення та глибшого вивчення питання формування сучасної концепції державно-правового контролю у сфері місцевого самоврядування.

Може видатися, що в умовах воєнного стану проблеми, пов'язані з розробкою науково обґрунтованої концепції державно-правового контролю у сфері місцевого самоврядування в Україні є не на часі. Дійсно, незавершеність реформи децентралізації, концептуальні та суто технічні помилки при її розробці, напрацюванні нормативно-правового забезпечення, а також в процесі практичної реалізації призвели, багато в чому, до надмірного навантаження на непідготовлену систему місцевого самоврядування, погіршення надання різного роду послуг членам громад, зростання невдоволеності населення громад рівнем життя, зниження довіри до місцевого самоврядування тощо [Див. напр.: 2; 3]. Не справедливо стверджувати, що означені явища були повсюдними. Більше того, при зверненні до офіційних відкритих урядових ресурсів, можна зробити протилежні висновки [Див. напр.: 4; 5; 6]. У такому разі, на наш погляд, надважливо усвідомити, що наразі кількісні показники не свідчать про якість.

Так, навіть у Концепції відновлення місцевого самоврядування, розробленої спільними зусиллями Асоціацією міст України, до критеріїв впливу та результативності віднесено в основному кількісні показники (кількість заходів, кількість наданих послуг, кількість різних категорій членів громад, кількість різних надаваних послуг, кількісні показники дохідної, видаткової частин місцевих бюджетів, кількість рекреаційних зон тощо) [7]. Знову ж таки, з точки зору, наприклад, забезпечення безбар'єрності простору безперечно важливішим є чітке дотримання норм, аніж уявна безбар'єрність через порушення таких. Умовно кажучи, це питання щодо того що краще мати реальний доступ до меншої кількості об'єктів, аніж витратити час та бюджетні кошти на забезпечення «уявного» безбар'єрного доступу до всіх об'єктів, а в результаті – до жодного, адже на практиці це виявляється неможливим (кошти задіяно – норм не додержано – простір «умовно» безбар'єрний). Показовими є й досвід, витрачання бюджетних коштів у прифронтових громадах, які максимально наближені до зони ведення бойових дій, наприклад, на озеленення, приведення до ладу зон відпочинку та інші подібні заходи / проекти, у той час, коли на полі бої вирішують питання щодо підконтрольності цих територій.

Однак, як видається, питання не у тому, щоб продовжувати «сліпо» слідувати лінії, яка була важлива, можлива й актуальна до початку повномасштабної війни або до зміщення зони ведення бойових дій. Натомість слід підійти до виконання покладених законом повноважень з точки зору раціональності (зміна обставин та умов веде до переосмислення, а часто й до різкої зміни, а в ідеалі потрібна – «гра на випередження»).

Крім того, актуальність питання щодо формування (концептуалізації та нормативно-правового урегулювання з метою належної практичної реалізації) власної моделі державного контролю у сфері місцевого самоврядування, у тому числі, підкреслюється й самим фактом прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-ІХ. Адже метою цього Закону є впорядкування правотворчої діяльності в Україні, посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та якості законодавства України [8]. Відтак, законодавець, як видається, вперше комплексно і системно підійшов до питання нормативно-правового врегулювання самої правотворчої діяльності. Діяльності, яка спрямована на розробку різних видів правових актів, якими опосередковуються рішення, прийняті органами і посадовими особами державної влади та місцевого самоврядування. Такий підхід спонукає, на наше переконання, до законодавчого вирішення питання щодо такої важливої форми діяльності органів і посадових осіб державної влади, як контроль. Це, у свою чергу, сприятиме логічній завершеності (довершеності) діяльності органів місцевого самоврядування.

Адже, як відомо, нормативно-правове урегулювання питань державного контролю у сфері місцевого самоврядування й досі характеризується відсутністю єдиної законодавчої дефініції терміно-поняття «контроль» у сфері місцевого самоврядування (зокрема, терміно-поняття «державний контроль», «муніципальний контроль», «внутрішній контроль», «зовнішній контроль» тощо), а також його недостатньо чітким відмежуванням від суміжних терміно-понять (зокрема, «нагляд», «опіка», «моніторинг» тощо), а також, на жаль, відсутністю чіткого законодавчо визначеного механізму його здійснення [9].

При цьому, проблема, насамперед, полягає не тільки і не стільки у самому факті законодавчої неврегульованості (слід зважати на принципи взаємовідносин між місцевими адміністраціями та органами місцевого самоврядування, зокрема, й покладений в основу контролю

принцип законності, які визначені Законами України «Про місцеві державні адміністрації» [10], «Про місцеве самоврядування в Україні» [11] та ін.), скільки у нерозумінні важливості вибудовування вітчизняної моделі місцевого самоврядування на основі визнаних міжнародних принципів та стандартів, а також продовження / завершення реформи децентралізації. Адже, стійкість та спроможність публічно-владного механізму в цілому, залежить від того, наскільки стійкими та спроможними є окремі елементи. Відтак, концептуалізація та нормативно-правове врегулювання питань контролю у сфері місцевого самоврядування безпосередньо залежать від обраних, закріплених і реалізованих принципів та засад його побудови. І, навпаки, забезпечення належного контролю у сфері місцевого самоврядування (який у кінцевому рахунку, спрямований на забезпечення законності в діяльності відповідних органів, а не передбачає «контроль заради контролю») є підтвердженням законності діяльності публічно-владного механізму в цілому. У протилежному випадку, може і повинно поставати питання щодо передбачених законом видів і конкретних заходів відповідальності, ревізії законодавства або навіть подальшого реформування тощо.

У цьому контексті слід згадати реформу децентралізації влади, яка була започаткована схваленням Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. [12]. Одним із завдань реформи було визначено оптимальний розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади. Для цього документом передбачалося, зокрема, забезпечення ефективного державного контролю за дотриманням органами місцевого самоврядування вимог Конституції та законів України. На виконання цього завдання було спрямовано декілька законопроектів. Так, наприклад, проектом Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2598 від 13.12.2019 р. [13] передбачалося досягнути оптимального розподілу повноважень шляхом запровадження інституту префектів відповідно на окружному і обласному рівнях, а також у місті Києві.

Сьогодні до другого читання підготовлено проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні» № 4298 від 30.10.2020 р. [14]. Одним з результатів прийняття якого має стати зміна статусу місцевих державних адміністрацій. Йдеться про перетворення останніх з органів загальної компетенції на контрольні органи в системі органів виконавчої влади з функцією координації діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади на відповідній території.

Водночас, як й окремі попередні спроби законодавця комплексно або частково вирішити означені питання, проект № 4298 при детальному вивченні викликає низку запитань. Більшість цих запитань безпосередньо пов'язані з проблемами формування власної моделі місцевого самоврядування з урахуванням міжнародних стандартів місцевого самоврядування [15; 16; 17], на засадах і принципах визначених Конституцією та законами України. Адже, насамперед, слід співвідносити будь-які зміни з цими стандартами [18], не порушувати визначальні принципи організації і діяльності системи органів публічної влади, не забуваючи при цьому, про так звану «подвійну» при-

роду місцевого самоврядування (що не є чимось винятковим і притаманним лише нашій державі).

Запропонований проєкт, на жаль, є таким, що й досі не відмежовує поняття «контроль» та «нагляд», не дає можливості прослідкувати взаємозв'язок між контролюючим та підконтрольними органами, не роз'яснює які саме заходи забезпечення законності може застосовувати контролюючий орган, містить формулювання, які дають можливість зробити хибний висновок, що органи місцевого самоврядування перебувають у відносинах влади і підпорядкування з місцевими державними адміністраціями (зобов'язані надавати...; місцеві державні адміністрації проводять перевірку і аналіз прийнятих актів... тощо), що передбачає втручання у діяльність органів місцевого самоврядування, й, тим самим, порушення принципів правової, організаційної, матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування тощо. Відтак, проєкт № 4298, на наш погляд, потребує доопрацювання не лише шляхом внесення техніко-юридичних правок, а й шляхом концептуального та системно-юридичного переосмислення.

Насамкінець, у контексті врахування світових тенденцій і трендів державно-правового розвитку і розвитку місцевого самоврядування, слід не лише орієнтуватися, обирати та впроваджувати міжнародно-правові стандарти і принципи, кращі практики організації і діяльності місцевого самоврядування, а й детально досліджувати прорахунки та побічні ефекти, негативні результати реформування місцевого самоврядування у зарубіжних державах, зокрема, державах-учасниках ЄС (одним з яскравих прикладів негативного досвіду «реформи децентралізації» є Угорщина [19]). Адже триваючий й досі в Україні процес пошуку власної моделі місцевого самоврядування безпосередньо пов'язаний з формуванням сучасної концепції державно-правового контролю у сфері місцевого самоврядування, а також належним нормативно-правовим урегулюванням цього питання. Визначальні принципи, що покладені в основу місцевого самоврядування, організації і діяльності його органів і посадових осіб, здійснення муніципальних прав і обов'язків не можуть бути порушені навіть з «благими» намірами.

Висновки. Таким чином, концептуалізація та законодавче вирішення питання державно-правового контролю у сфері місцевого самоврядування без зайвої поспішності здатні стати рушійною силою для поглиблення демократизації, розвитку місцевого самоврядування, або, у протилежному випадку, здатні остаточно позбавити його самостійності. Усвідомлюючи всю складність вирішення цього питання під час війни, вважаємо за необхідне концептуальне переосмислення та доопрацювання вищевказаного проєкту (співвіднесеність принципів, чіткості визначення повноважень, урахування місця органів публічної влади у системі публічної влади, можливість та доцільність застосування тих чи тих заходів, можливе поновлення питання щодо запровадження інституту префектів тощо) або розробку нового проєкту з метою недопущення підриву демократичних засад існування і функціонування не лише місцевого самоврядування, а й всієї системи публічної влади в Україні. Адже, попри війну, сьогодні для України, як ніколи важливо налагодити зв'язки між усіма підсистемами та органами публічної влади не лише у контексті планованого повоєнного відновлення, а й, передусім, з метою зміцнення і подальшого розвитку місцевого самоврядування та держави в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Серьогіна, С. Г., Петришина, М. О. Муніципально-правова політика як пріоритетний напрямок правової політики в умовах реформування територіальної організації влади та європейської інтеграції України. *Вісник НАПрНУ*. 2021. № 3, С. 129–143.
2. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: які виклики для громад Сходу України? *Громадський простір* : веб-сайт. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mistseve-samovryaduvannya-v-umovah-vojennoho-stanu-yaki-vyklyky-dlya-hromad-shodu-ukrajiny> (дата звернення 31.07.2024).
3. Дослідження «Самоврядування воєнного часу: пріоритети, «ціна влади», прозорість». *Аналітичний центр «Обсерваторія демократії»*: веб-сайт. URL: <https://od.org.ua/doslidgennya-samovryaduvannya-voennogo-shasu/> (дата звернення 31.07.2024).
4. Реформа децентралізації. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України* : веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi> (дата звернення 31.07.2024).
5. Децентралізація, місцеве самоврядування і регіональний розвиток: стратегічний вимір. *Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України*: веб-сайт. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35532.html> (дата звернення 31.07.2024).
6. Децентралізація: наступні кроки визначені і їх потрібно почати робити – коментарі учасників діалогу. *Портал «Децентралізація»*: веб-сайт. URL: <https://decentralization.ua/news/17869> (дата звернення 31.07.2024).
7. Концепція відновлення місцевого самоврядування України. *Асоціація міст України* : веб-сайт. URL: <https://auc.org.ua/novyna/konceptiya-vidnovlennya-miscevogo-samovryaduvannya-ukrajiny-formuye-maybutnye> (дата звернення 31.07.2024).
8. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серп. 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 31.07.2024).
9. Пошук оптимальної державно-правової моделі контролю у сфері місцевого самоврядування та муніципальної нормотворчості: досвід країн ЄС / Серьогіна, С. Г., Петришина, М. О. *Зб. наук. пр. НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування*. Вип. 43. Харків. Право. С. 52–74.
10. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квіт. 1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення 31.07.2024).
11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 31.07.2024).
12. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01 квіт. 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення 31.07.2024).
13. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) : проєкт Закону України від 13 груд. 2019 р. № 2598. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення 31.07.2024).
14. Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні від 30 жовт. 2020 р. № 4298. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293 (дата звернення 31.07.2024).
15. Charte européenne de l'autonomie locale. *Conseil de l'Europe* : веб-сайт. URL: <https://rm.coe.int/168071a600> (дата звернення 31.07.2024).
16. Explanatory Report to the European Charter of Local Self-Government. *Conseil de l'Europe* : веб-сайт. URL: <https://rm.coe.int/16800ca437> (дата звернення 31.07.2024).
17. Recommendation Rec (98) 12 of the Committee of Ministers to member states on supervision of local authorities' action. *Conseil de l'Europe*: веб-сайт. URL: <https://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2012/10/Recommendation-Rec-199812-on-supervision-of-local-authorities-action.pdf> (дата звернення 31.07.2024).
18. Opinion on the draft law "On Amendments to the Law of Ukraine "On Local State Administrations" and Other Legislative Acts of Ukraine on Reforming Territorial Organisation of Executive Power in Ukraine" (#4298). *Conseil de l'Europe* : веб-сайт. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44008.pdf> (дата звернення 31.07.2024).
19. Monitoring of the European Charter of Local Self-Government in Hungary. *Conseil de l'Europe* : веб-сайт. URL: <https://rm.coe.int/monitoring-of-the-european-charter-of-local-self-government-in-hungary/1680a129f6> (дата звернення 31.07.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ ОРГАНАМИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF PERFORMANCE OF FUNCTIONS BY BODIES OF THE EXECUTIVE AUTHORITY DURING THE PERIOD OF MARITAL STATE

Стефанчишен Р.В., д.філос. в гал. права

У статті досліджено особливості виконання функцій органами виконавчої влади в період дії воєнного стану. Встановлено, що повномасштабна збройна агресія відносно України стала причиною вжиття невідкладних та термінових заходів, які покликані забезпечити належне та безперервне функціонування органів виконавчої влади.

Визначено, що введення воєнного стану спровокувало нормотворчі зміни, а також формування тимчасових та реорганізацію існуючих органів виконавчої влади. Встановлено, що введення воєнного стану в Україні призвело до розширення повноважень військової адміністрації з метою забезпечення національної безпеки та захисту суверенітету країни. Конкретизовано заходи, призначені для забезпечення ефективного ведення оборонних операцій та збереження національної безпеки та стабільності в умовах загрози військового конфлікту.

Встановлено, що місцеві органи влади в Україні, такі як обласні, районні та міські ради, а також сільські, селищні, та міські ради, можуть мати розширені повноваження у період воєнного стану з метою забезпечення національної безпеки та координації заходів на місцях. Встановлено, що розширення компетенції суб'єктами виконавчої влади в умовах воєнного стану є не лише необхідним, але й критично важливим для забезпечення ефективного управління країною в умовах кризи та забезпечення безпеки і добробуту громадян.

Акцентовано увагу, що окрім розширення компетенції центральних органів виконавчої влади (зокрема багато повноважень було передано на центральний рівень для забезпечення ефективної координації дій, центральні органи отримали можливість приймати швидкі рішення в умовах невизначеності та більш ефективно розподіляти ресурси та забезпечувати їхнє використання за призначенням), було обмежено в певній мірі повноваження місцевого самоврядування.

Зроблено висновок, що після завершення воєнного стану перед Україною постане завдання відновлення демократичних інститутів та децентралізації влади. При цьому необхідно враховувати досвід, отриманий під час війни, та розробляти нові механізми управління, які дозволять поєднати ефективність і демократичність.

Ключові слова: воєнний стан, органи виконавчої влади, компетенція, повноваження, функціонування.

The article examines the peculiarities of the performance of functions by executive authorities during the period of martial law. It was established that the full-scale armed aggression against Ukraine was the reason for taking urgent and urgent measures, which are designed to ensure the proper and continuous functioning of the executive authorities.

It was determined that the introduction of martial law provoked rule-making changes, as well as the formation of temporary and reorganization of existing executive bodies. It was established that the introduction of martial law in Ukraine led to the expansion of the powers of the military administration in order to ensure national security and protect the country's sovereignty. The measures designed to ensure the effective conduct of defense operations and the preservation of national security and stability in the face of the threat of military conflict have been specified.

It has been established that local authorities in Ukraine, such as oblast, district and city councils, as well as village, settlement and city councils, may have expanded powers during martial law to ensure national security and coordinate activities on the ground. It was established that the expansion of the competence of the subjects of the executive power in the conditions of martial law is not only necessary, but also critically important for ensuring the effective management of the country in conditions of crisis and ensuring the safety and well-being of citizens.

Attention was drawn to the fact that in addition to expanding the competence of central executive bodies (in particular, many powers were transferred to the central level to ensure effective coordination of actions, central bodies were given the opportunity to make quick decisions in conditions of uncertainty and more effectively distribute resources and ensure their use as intended), the powers of local self-government are limited to a certain extent.

It was concluded that after the end of martial law, Ukraine will face the task of restoring democratic institutions and decentralizing power. At the same time, it is necessary to take into account the experience gained during the war and develop new management mechanisms that will allow combining efficiency and democracy.

Key words: martial law, bodies of executive power, competence, powers, functioning.

Вступ. Введення в Україні воєнного стану стало причиною поширення тенденції вимушених змін у функціонуванні органів державної влади загалом та виконавчої влади зокрема. Ці зміни були зумовлені необхідністю швидкого та ефективного реагування на виклики, які постали перед українською державною у період повномасштабного вторгнення. Зазначене спричинило й нагальну потребу щодо переосмислення ролі публічного адміністрування у нових соціально-політичних умовах та особливостей управління ключовими сферами життя суспільства під час воєнного стану.

Актуальність дослідження. Дослідження адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади, їх компетенції та особливостей функціонування завжди було предметом наукових пошуків вчених з огляду на постійні трансформаційні зміни цих інституцій. Зокрема, вивченням цих питань займалися такі вчені-правники як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Т.І. Білоус-Осінь, Д.І. Голосніченко, Т.О. Карабін, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, Я.В. Лазур, В.В. Тильчик, А.М. Школик та інші. Проте, введення в Україні правового режиму воєнного стану

спричинило нові виклики у функціонуванні органів виконавчої влади, що в свою чергу актуалізує необхідність наукового осмислення означених аспектів.

Метою статті є вивчення особливостей виконання функцій органами виконавчої влади в період дії воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна збройна агресія відносно України стала причиною вжиття невідкладних та термінових заходів, які покликані забезпечити належне та безперервне функціонування органів виконавчої влади. Одним із таких заходів стало введення в Україні правового режиму воєнного стану.

Законом України «Про оборону України» визначено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної

агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [6].

При цьому, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації [6].

В свою чергу, Законом України «Про оборону України» встановлюються засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони [5].

Перш за все, введення воєнного стану спровокувало нормотворчі зміни, а також формування тимчасових та реорганізацію існуючих органів виконавчої влади.

Слід пригадати, що систему органів виконавчої влади складають виконавчі органи державної влади та виконавчі органи місцевого самоврядування. У спеціальній літературі констатується, що система органів виконавчої влади складається із трьох ланок: 1) вищої (Кабінет Міністрів України); 2) центральної (міністерства, відомства, державні агентства та служби, інспекції, комісії та центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом); 3) адміністративно-територіальної [1].

Слід зазначити, що структурні зміни у системі органів виконавчої влади відбувалися ще до повномасштабного вторгнення та введення воєнного стану. Зокрема, причиною таких змін стало прийняття Закону України «Про військово-цивільні адміністрації», який визначає організацію, повноваження і порядок діяльності військово-цивільних адміністрацій, що утворюються як тимчасовий вимушений захід з елементами військової організації управління для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема в районі проведення антитерористичної операції, що не має на меті зміни та/або скасування конституційно закріпленого права територіальних громад на місцеve самоврядування [4].

На основі цього нормативно-правового акту на територіях проведення антитерористичної операції були утворені Донецька і Луганська обласні військово-цивільні адміністрації, районні, міські, селищні і сільські військово-цивільні адміністрації у Донецькій, Луганській та Харківській областях [2]. Після закінчення антитерористичної операції із початком операції об'єднаних сил згідно із Законом України від 18.01.2018 № 2268-VIII «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» військово-цивільні адміністрації надалі виконували свої повноваження [3].

Введення воєнного стану в Україні призвело до розширення повноважень військової адміністрації з метою забезпечення національної безпеки та захисту суверенітету країни. Зокрема, до таких повноважень належать наступні:

1. Управління військовими операціями: Військова адміністрація отримує розширені повноваження щодо планування, координації та проведення військових операцій в рамках оборонних стратегій країни.

2. Мобілізація: З метою забезпечення потреб оборони країни, військова адміністрація координує процес мобілізації військ, включаючи мобілізацію військових та цивільних ресурсів.

3. Захист важливих об'єктів та інфраструктури: Військова адміністрація відповідає за захист стратегічних об'єктів, таких як енергетичні та транспортні вузли, комунікаційні мережі тощо.

4. Введення обмежень та керування громадськими масами: Військова адміністрація може вводити обмеження щодо свободи руху, масових зібрань та інших громадських заходів з метою забезпечення безпеки країни.

5. Економічні заходи: У воєнний період, військова адміністрація може отримати додаткові повноваження щодо економічних заходів, таких як регулювання цін, розподіл ресурсів тощо.

Ці заходи призначені для забезпечення ефективного ведення оборонних операцій та збереження національної безпеки та стабільності в умовах загрози військового конфлікту.

Місцеві органи влади в Україні, такі як обласні, районні та міські ради, а також сільські, селищні, та міські ради, можуть мати розширені повноваження у період воєнного стану з метою забезпечення національної безпеки та координації заходів на місцях. Зокрема, це стосується:

– управління громадським порядком. Місцеві органи влади має розширені повноваження щодо забезпечення громадського порядку на своїй території у воєнний стан, включаючи введення обмежень на проведення масових заходів, контроль за додержанням законів та умов карантину;

– надання допомоги населенню. Місцеві органи влади відповідають за координацію та надання допомоги населенню у випадках надзвичайних ситуацій та кризових ситуацій, що виникають у зв'язку з воєнним станом;

– забезпечення дотримання законності. В умовах воєнного стану місцеві органи влади мають розширені повноваження щодо забезпечення дотримання законності на своїй території, включаючи контроль за діяльністю громадян та організацій;

– підготовка та мобілізація населення. Місцеві органи влади відповідають за організацію підготовки та мобілізації населення у воєнний стан, включаючи надання інформації щодо заходів безпеки, розподіл допомоги та організацію евакуації;

Розширення компетенції суб'єктів виконавчої влади в умовах воєнного стану є надзвичайно важливою темою з кількох причин.

По-перше, це стосується безпеки нації та громадян. Умови воєнного стану можуть вимагати негайних та рішучих дій від державних структур для забезпечення безпеки нації та захисту громадян.

По-друге, це важливо для збереження демократичних цінностей. В умовах воєнного стану може виникнути нагальна необхідність управління країною в умовах обмежень, які мають тимчасовий характер.

По-третє, зміни у функціонуванні обумовлюються необхідністю ефективного управління ресурсами. Воєнний стан може супроводжуватися обмеженим доступом до ресурсів та змінами в економіці та інфраструктурі. Розширення компетенції допомагає суб'єктам виконавчої влади краще управляти цими обмеженими ресурсами та реагувати на економічні та соціальні виклики.

По-четверте, існує необхідність у міжнародній співпраці та дипломатії. Воєнний стан може вимагати співпраці та взаємодії з іншими країнами та міжнарод-

ними організаціями. Розширення компетенції допомагає суб'єктам виконавчої влади підтримувати високий рівень професійної взаємодії та ефективно вести переговори в умовах кризи.

По-п'яте, необхідним є забезпечення стійкості та відновлення. Розширення компетенції допомагає суб'єктам виконавчої влади не лише реагувати на кризові ситуації, але й сприяє побудові стійкості та відновленню після кризи, щоб країна могла швидше відновити нормальне функціонування.

З аналізу вище наведеного можна зробити висновок, що у цілому, розширення компетенції суб'єктам виконавчої влади в умовах воєнного стану є не лише необхідним, але й критично важливим для забезпечення ефективного управління країною в умовах кризи та забезпечення безпеки і добробуту громадян.

Слід звернути увагу на основні зміни, які відбулися у функціонуванні виконавчої влади після введення воєнного стану. Окрім розширення компетенції центральних органів виконавчої влади (зокрема багато повноважень було передано на центральний рівень для забезпечення ефективної координації дій, центральні органи отримали можливість приймати швидкі рішення в умовах невизначеності та більш ефективно розподіляти ресурси та забезпечувати їхнє використання за призначенням), було обмежено в певній мірі повноваження місцевого самоврядування. Частина повноважень була передана на центральний рівень для забезпечення єдиної політики, а також центральні органи отримали додаткові повноваження з контролю за діяльністю місцевих органів влади.

Важливо зазначити, що наслідками таких змін у функціонуванні виконавчої влади, викликаних введенням воєнного стану стало посилення ролі держави (державна стала більш активним учасником економічних процесів), обмеження прав і свобод громадян та посилилася централізація влади.

При цьому, існують і певні проблемні аспекти функціонування виконавчої влади, спричинені введенням воєнного стану, а саме:

1) військові адміністрації виконують як військові, так і цивільні функції, що створює додаткові складнощі;

2) складність забезпечення ефективної координації між центральними та місцевими органами виконавчої влади;

3) складність контролю за забезпеченням прозорості прийняття рішень та підзвітності посадових осіб.

Після завершення воєнного стану перед Україною постане завдання відновлення демократичних інститутів та децентралізації влади. При цьому необхідно враховувати досвід, отриманий під час війни, та розробляти нові механізми управління, які дозволять поєднати ефективність і демократичність.

Висновок. В ході дослідження встановлено, що введення воєнного стану спровокувало нормотворчі зміни, а також формування тимчасових та реорганізацію існуючих органів виконавчої влади. Встановлено, що введення воєнного стану в Україні призвело до розширення повноважень військової адміністрації з метою забезпечення національної безпеки та захисту суверенітету країни. Конкретизовано заходи, призначені для забезпечення ефективного ведення оборонних операцій та збереження національної безпеки та стабільності в умовах загрози військового конфлікту.

Встановлено, що місцеві органи влади в Україні, такі як обласні, районні та міські ради, а також сільські, селищні, та міські ради, можуть мати розширені повноваження у період воєнного стану з метою забезпечення національної безпеки та координації заходів на місцях. Встановлено, що розширення компетенції суб'єктами виконавчої влади в умовах воєнного стану є не лише необхідним, але й критично важливим для забезпечення ефективного управління країною в умовах кризи та забезпечення безпеки і добробуту громадян.

Встановлено, що окрім розширення компетенції центральних органів виконавчої влади (зокрема багато повноважень було передано на центральний рівень для забезпечення ефективної координації дій, центральні органи отримали можливість приймати швидкі рішення в умовах невизначеності та більш ефективно розподіляти ресурси та забезпечувати їхнє використання за призначенням), було обмежено в певній мірі повноваження місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисочева Н. Теоретичні підходи до розуміння системи органів виконавчої влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 111–116.
2. Про утворення військово-цивільних адміністрацій: Указ Президента України від 05.03.2015 № 123/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/2015#Text>.
3. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.
4. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>.
5. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 342.7:[342.951:504](477):[327.5:355.01(477:470)«2022/2024»

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/15>

ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ

IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT UNDER THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION IN THE RUSSIA

Гайдук К.Ю., здобувач PhD кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу особливостей здійснення та захисту права особи на безпечне довкілля. Основний фокус зосереджується на генезі визнання та змістовного наповнення цього права, оскільки як на теоретичному, так і на законодавчому рівні цьому питанню не було приділено належної уваги, що породжує обмеженість правоохоронних та правозахисних засобів забезпечення суб'єктивного права особи. Визначається, що з часів закріплення в ст. 50 Конституції України права на безпечне для життя і здоров'я довкілля відбулося нормативне розширення його змісту, зокрема, ст. 293 ЦК України доповнила його правомочностями поширювати та збирати інформацію не лише про стан довкілля, а й про якість харчових продуктів, та навіть закріпила право на безпечні для людини продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо, проте, не визначила механізму забезпечення здійснення та захисту цього права. Обґрунтовано, що подальший розвиток ідеї змістовного наповнення цього права та його нормативного закріплення орієнтований на забезпечення безпеки «довкілля» як «середовища існування людини». Останнє має бути синхронізованим з визначенням кореспондування обов'язку держави забезпечити таку безпеку шляхом здійснення «контролю над ризиками» чи «управління ризиками» та вирішення питання відповідальності за наслідки такого управління.

В статті обґрунтовується, що в умовах збройної агресії РФ проти України варто розглядати особливості здійснення та захисту права на безпечне довкілля у випадку його порушення фізичними, юридичними особами чи органами державної влади України та у випадку його порушення РФ, її органами, включно ЗС РФ. Зроблено висновок, що здійснення цього особистого немайнового права не пов'язане із здійсненням активних дій право володільцем і полягає в не порушенні цього права іншими особами та в виконанні покладеного на державу та її органи протиставленого обов'язку вжиття заходів, спрямованих на забезпечення цього права. Захист права, порушеного внаслідок збройної агресії РФ проти України потребує формування відповідного механізму на міжнародному рівні, оскільки притягнення РФ як відповідача у судовому порядку ускладнене нормативами міжнародного права про повагу до державного суверенітету. До того ж, РФ вийшло з Конвенції 1950 р., якою було запроваджено функціонування ЄСПЛ, що ускладнює притягнення її до відповідальності в добровільному порядку. Відповідний примусовий міжнародний механізм має бути сформований.

Ключові слова: безпека, право на безпеку, безпечне довкілля, право на безпечне довкілля, право на інформацію про стан довкілля, здійснення права, захист порушеного права.

The article is devoted to the analysis of the features of the implementation and protection of a person's right to a safe environment. The main focus is on the genesis of the recognition and meaningful fulfillment of this right, since due attention was not paid to this issue both at the theoretical and legislative levels, which leads to the limitation of law enforcement and human rights protection means of ensuring the subjective right of a person. It is determined that since the establishment in Art. 50 of the Constitution of Ukraine, the right to an environment safe for life and health, there was a regulatory expansion of its content, in particular, Art. 293 of the Central Committee of Ukraine supplemented its powers to disseminate and collect information not only about the state of the environment, but also about the quality of food products, and even established the right to consumer products that are safe for humans (food products and household items), proper, safe and healthy working conditions, living, training, etc., however, did not determine the mechanism for ensuring the exercise and protection of this right. It is substantiated that the further development of the idea of meaningful filling of this right and its normative consolidation is aimed at ensuring the safety of the "environment" as the "environment of human existence". The latter should be synchronized with the definition of the corresponding obligation of the state to ensure such security by implementing "risk control" or "risk management" and solving the issue of responsibility for the consequences of such management.

The article substantiates that in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, it is worth considering the specifics of the implementation and protection of the right to a safe environment in the event of its violation by individuals, legal entities or state authorities of Ukraine, and in the event of its violation by the Russian Federation, its bodies, including the Armed Forces of the Russian Federation. It was concluded that the exercise of this personal non-property right is not related to the performance of active actions by the right holder and consists in the non-violation of this right by other persons and in the fulfillment of the opposite duty assigned to the state and its bodies to take measures aimed at ensuring this right. The protection of the rights violated as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine requires the formation of an appropriate mechanism at the international level, since the involvement of the Russian Federation as a defendant in court proceedings is complicated by the norms of international law on respect for state sovereignty. In addition, the Russian Federation withdrew from the 1950 Convention, which established the functioning of the ECHR, which makes it difficult to bring it to justice voluntarily. An appropriate coercive international mechanism should be formed.

Key words: safety, right to safety, safe environment, right to a safe environment, right to information about the state of the environment, exercise of the right, protection of the violated right.

Постановка проблеми. В широкому сенсі право особи на безпеку стало широко обговорюватися в наукових колах як наслідок прагнення особи до безпечного існування за наявності ризиків різного характеру (природних, політичних, техногенних, тощо), які несли загрозу

життю чи здоров'ю особи чи звичного укладу її буття в умовах науково-технічного прогресу, який дав підстави для усвідомлення можливості управління ризиками. Водночас, відсутність можливості забезпечити повний контроль над ризиками істотним чином гальмував закрі-

плення цього права та гарантій його здійснення та захисту. Стаття 50 Конституції України обмежилася закріпленням права на безпечне довкілля, яке змістовно обмежувалося правом на інформацію про його стан [1]. Стаття 293 ЦК України хоч і розширила зміст цього права до права також поширювати та збирати інформацію не лише про стан довкілля, а й про якість харчових продуктів, та навіть закріпила право на безпечні для людини продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо, проте, не конкретизувала зміст та не визначила механізму забезпечення здійснення та захисту цього права [2]. За умови розуміння під «довкіллям» «середовища існування людини» існує потреба у вирішенні питання змісту права на безпечне довкілля та його забезпечення. Останнє має бути синхронізованим з визначенням кореспондування обов'язків держави: забезпечити таку безпеку, а відповідно, і бути відповідальною за не створення безпечних умов існування людини, чи лише взяти на себе «контроль над ризиками» чи управління ними без відповідальності за наслідки досягнення мети такого контролю. Питання актуалізоване в глобальному сенсі і в контексті викликів, зумовлених збройною агресією РФ проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питанням безпеки було присвячено кілька науково-практичних конференцій: «Безпека як правовий концепт» (Київ, 20 квітня 2018 р.), «Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах» (Київ, 21 травня 2020 р.), «Безпека в інтелектуальному вимірі» (Київ, 23 листопада 2023 р) та ін., на яких обговорювалися різні аспекти «безпеки», зокрема, й безпеки особи та її права на безпеку. Під егідою Фонду ім. Фрідріха Еберта було проведено дослідження за темою «Людська безпека як імператив сучасної епохи: переніс фокусу з держави на людину». Здебільшого, наукові дослідження за тематикою були сфокусовані на питаннях або ж безпеки в широкому розумінні, або в контексті екологічної безпеки. Окремі стосувалися проблем якості продуктів харчування. Так, А.М. Бабенко, О.О. Борисова, Д.С. Суханова, І.О. Шаповалова присвятили свою роботу питанням юридичної безпеки (Юридична безпека особи: історія, теорія та законодавство) (2021), В.П. Тихий «Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види» (2016), О.Г. Турченко «Право дитини на безпеку під час збройного конфлікту» (2019), О. Толкаченко «Право громадян на продовольчу безпеку» (2022), О.О. Борисова «Поняття «безпеки людини» в правовому полі України» (2022), Н.О. Горобець «Право на безпеку» (2023), Т.П. Кірієнко «Еволюція підходів до розуміння поняття «право людини на безпеку»: вітчизняна та зарубіжна доктрина» (2023), М.М. Пендюра, О.В. Кришевич «Право людини на безпеку в зарубіжній та вітчизняній історико-правовій думці» (2023), С. Петков, О. Явний, О. Корецький «Право і правова безпека в сучасних українських реаліях» (2024), В.М. Вовк «Право на безпеку як фундаментальне право людини» (2024). Означене дає підстави для певних висновків: право особи на безпечне довкілля не було предметом глибоких монографічних досліджень. Пов'язано з досліджуваною тематикою стала праця М.М. Великанової «Ризики в цивільному праві» (2019). Водночас, зважаючи на наявність наукових підходів щодо філософсько-правового визначення «права на безпеку» як фундаментального, існує потреба в співвідношенні його з правом «особи на безпечне довкілля» для вироблення єдиного методологічного підходу з цього питання, а в подальшому, – вирішення наукового завдання визначення права особи на безпечне довкілля, його змісту та гарантій, особливо в умовах збройної агресії РФ проти України.

Постановка мети. Постановлено мету дослідити особливості здійснення та захисту права особи на безпечне довкілля в умовах збройної агресії РФ проти України. Від-

повідно до мети визначено завдання: визначити історичний аспект становлення права на безпечне довкілля, визначити його зміст та об'єм, гарантії здійснення та захисту в умовах збройної агресії РФ проти України, встановити співвідношення категорій «право на безпеку» та «право на безпечне довкілля».

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія РФ проти України змусила по-новому поглянути на пріоритети та цінності. Те, що сприймалося як догма чи як «саме собою зрозуміле», як даність в одну мить втратило свою непорушність, а відтак, спонукало зрозуміти необхідність у їх забезпеченні безпеки від різноманітних факторів, і в першу чергу, наслідків воєнної агресії. Життя, здоров'я, права і свободи було переосмислено в контексті найвищої «соціальної цінності». Стало цілком зрозуміло, що ці цінності потребують охорони та захисту. Нажаль, одних лише правових засобів для їх забезпечення в умовах збройних конфліктів виявляється недостатньо. Водночас, підтверджується відома теза теорії права, що право як феномен є формою існуючих в суспільстві відносин. Тож і застосування силових засобів (військової протидії збройній агресії) теж має правову форму. Право як феномен та як явище реальної дійсності є дієвим інструментом регулювання суспільних відносин, здатним впливати на поведінку їх учасників.

Тривалий час об'єктивне право асоціювалося з правовим регулюванням, основу якого складало право публічне. Закономірно, що навіть особисті права людини сприймалися на основі такого нормативного (позитивного) підходу. Це не узгоджувалося ані з класичним поділом права на публічне та приватне за критерієм «інтересу» чи «користі», ані з теорією природних прав людини. Остання хвиля теорії природних прав людини мала на меті довести належність прав людини людині в силу її приналежності до «роду людського», а не в силу «дозволу» можливої певної поведінки державою шляхом їх нормативного закріплення, що лежить в основі розуміння «правового регулювання». Означена теорія внесла певні вектори, проте, нажалі, не змінила докорінно концепції правового регулювання, розуміння ролі держави і права в регулюванні суспільних відносин, пояснюючи походження прав людини, проте, не змінюючи характеру впливу на її поведінку. Стаття 3 Конституції України докорінно змінила характер відносин осі людина/держава, визначивши пріоритетність людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека як найвищої соціальної цінності [1]. Держава стала відповідальною перед людиною за свою діяльність. Діалектичний метод дослідження вимагає комплексного підходу до визначення складових явищ правової дійсності та їхнього взаємозв'язку. Саме тому при визначенні особливостей здійснення та захисту права на безпечне довкілля є потреба у визначенні відповідної та взаємопов'язаних та взаємозумовлених категорій, зокрема, ризику, безпеки, безпечного довкілля, та, закономірно, змісту права на безпечне довкілля.

Аналіз наукових праць з досліджуваної теми свідчить про наявність різновекторних підходів та відсутність єдиної позиції щодо змісту права на безпечне довкілля. Такий підхід зумовлений, здебільшого, історичними передумовами, – коли під категорією «довкілля» розумілося «навколишнє природне середовище». Тому сприяла і абстрактність положень ст. 50 Конституції України, яка, до того ж, обмежувала це право правом на достовірну інформацію про стан довкілля. Так, і в сучасних дослідженнях автори виходять з тих же положень, визнаючи право на безпечне довкілля екологічним правом.

Аналізуючи особливості здійснення права на безпечне довкілля і здоров'я довкілля погоджуємося з позицією К.В. Денисенко, що реалізація цього права не потребує активних дій з боку громадян, за виключенням застосування терміну «реалізація» [3, с. 323]. Оскільки ЦК

України застосовує термін «здійснення» цивільних прав, то напевно, слід застосовувати його в даному контексті. Закономірно, що здійснення права на безпечне довкілля полягає не в активних діях носія суб'єктивного права, а в можливості перебувати в стані безпеки, який має бути забезпечений: обов'язком абсолютної множинності суб'єктів (осіб) не порушувати це право (в цьому аспекті воно є абсолютним правом) (утримання від дій, якими може бути порушене це право); обов'язком зобов'язаної особи вчиняти дії, визначені як її обов'язок забезпечити стан такої безпеки (наприклад, МОЗ України та заклади охорони здоров'я, органи Укрдержпродспоживслужби, охорони праці, екологічної інспекції, інші контролюючі та правоохоронні органи, ЗСУ та ін..). Закономірно, що розуміння права на безпечне довкілля на рівні розуміння його як безпечного середовища існування людини підіймає його до рівня права на безпеку в різних середовищах, а не лише в екологічному. Саме за такого підходу наразі здійснення досліджуваного права в період збройної агресії РФ проти України зумовлене, в першу чергу, здатністю ЗСУ протистояти їй, здатністю забезпечити таку безпеку. Відтак, на території, на якій держава має можливість здійснювати свою юрисдикцію і забезпечувати діяльність органів державної влади є можливість для виконання без певних обов'язків держави.

Можливість захисту цивільних прав є однією з гарантій здійснення права особи. Стаття 16 ЦК України закріпила низку судових способів захисту порушеного права, які є універсальними. Відтак, застосування певного способу захисту порушеного права на безпечне для життя та здоров'я довкілля зумовлене здатністю обраного способу захисту відновити порушене право. За визначенням Л.А. Калишук невід'ємною та необхідною умовою ефективного захисту суб'єктивного права є правильне розуміння поняття та змісту зазначеного права як об'єкта правового захисту [4, с. 89]. Авторка звернулася до питання захисту права на безпечне довкілля в ЄСПЛ. Вона наводить матеріали справи Онер'їлді проти Туреччини від 18.06.2002 р., в якій Суд розширив межі відповідальності держави за небезпечну діяльність чи бездіяльність та визнав обов'язок держави вживати заходи, спрямовані на захист життя від реальної загрози, про яку органи державної влади знали чи повинні були знати. Суд визнав порушення Туреччиною ст. 2 Конвенції (право на життя). Суд тлумачив ч. 1 ст. 2 Конвенції не лише як обов'язок держави утримуватися від навмисного та неправомірного позбавлення життя, а й як обов'язок вживати належних заходів для захисту життя осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Автор також зазначає, що в практиці ЄСПЛ право на безпечне для життя та здоров'я довкілля пов'язується також з порушенням права на повагу до сімейного та приватного життя (ст. 8 Конвенції) [4, с. 89].

10 лютого 2011 року ЄСПЛ прийняв рішення у справі «Дубецька та інші проти України» [5]. Воно стало відправним у вирішенні питання захисту права особи на безпечне для життя та здоров'я людини довкілля. Національна судова система стала на захист порушеного права, відходячи від вирішення питання на основі наявності чи відсутності порушення норм екологічного законодавства. Так, Постановою КАС ВС у справі № 640/351/20 від 16.03.2023 р. справу було направлено на новий розгляд з підстави відсутності належної правової оцінки попередніми судами доводів позивачки щодо порушення вимог безпеки [6]. Постановою КЦС ВС у справі № 369/7171/16 від 05.04.2023 р. було частково задоволено вимоги позивачів, які довели, що ареал їхнього проживання (грунти, атмосферне повітря і водні об'єкти) підданий понаднормативному забрудненню небезпечними речовинами, що є наслідком незаконної діяльності відповідача [7].

Аналіз судової практики за позовами про захист порушеного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля доводить, що позивачі, здебільшого, орієнтовані на розуміння цього права в широкому сенсі. Так, у справі № 572/4412/13-ц позивач звернувся за захистом порушеного права на безпечне і спокійне життя погрозами фізичної розправи [8]. Суд відмовив у задоволенні позовних вимог через відсутність доказів порушення суб'єктивного права. В іншій справі № 175/1022/20 позивач вимагав захистити порушене право, обравши спосіб, не передбачений ст. 16 ЦК України, – шляхом ліквідації корупційної схеми щодо перерахування субсидії через Ощадбанк [9]. Суд також відмовив у задоволенні позовних вимог. В справі № 175/48/22 позивач звернувся до Дніпровської районної державної адміністрації з позовною вимогою про відшкодування моральної шкоди у зв'язку з неотриманням інформації на запит щодо надання субсидії на сплату комунальних послуг, які позивачем були сплачені в розмірі 3739,99, отримуючи пенсію в розмірі 3664,51 грн., чим створено загрозу для життя особи, притому, що ст. 48 та 50 Конституції України гарантують право на достатній життєвий рівень для особи і сім'ї, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини, безпечне для життя і здоров'я довкілля. Відмову суд обґрунтував відсутністю належних та допустимих доказів, які підтверджують протиправність дій чи бездіяльності відповідача, що могло бути підставою для встановлення факту завдання шкоди позивачу протиправним діянням державним органом [10].

Шкода, завдана екології збройною агресією РФ проти України наразі оцінюється відповідно до Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 [11]. Відповідно до неї наказами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України було затверджено методики: визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ від 05.10.2022 р. № 414); визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ від 15.10.2022 р. № 424); визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ від 18.05.2022 р. № 295); визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (наказ від 04.04.2022 р. № 167) та ін.. Вбачаємо, що такий підхід не достатньо мірою задовольняє потреб захисту порушених прав на безпечне для життя та здоров'я довкілля (в контексті природних ресурсів). Так, при затопленні Каховської ГЕС порушення прав громадян України на безпечне для життя та здоров'я довкілля полягало не лише в завданні шкоди природним ресурсам, майну, а й в порушенні усталеного порядку життя, викликаного потоком води, загрозою життю та здоров'ю громадян, що стало наслідком дій ЗС РФ.

В умовах збройної агресії РФ проти України варто розглядати особливості здійснення та захисту права на безпечне довкілля у випадку його порушення фізичними, юридичними особами чи органами державної влади України та у випадку його порушення РФ, її органами, включно ЗС РФ.

Тож питання охорони та захисту права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля виходить на міжнародний рівень, оскільки йдеться про шкоду (включно, моральну шкоду), завдану ЗС країни-агресора (РФ), а на непідконтрольних територіях також органами її державної влади. Водночас, притягнення останньої до відпові-

дальності та як відповідача за позовами громадян України про захист порушеного права на безпечне для життя та здоров'я довкілля наразі є проблемним через бар'єр поваги до державного суверенітету іншої країни, закріпленого актами міжнародного права. Виключення РФ з Ради Європи мало наслідком її виходу з Конвенції 1950 р. Відтак, звернення за захистом порушеного права до РФ як відповідача до ЄСПЛ наразі є неможливим.

С.О. Болдіжар та В.І. Пішта зробили висновок, що судова практика в питанні забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як екологічних прав людини в Україні розвивається, але потребує вдосконалення [12, с. 604], а в умовах збройної агресії РФ проти України потребує уточнення щодо: розширення змісту досліджуваного права як сфери екологічних прав до права на безпечне середовище існування людини; виходу за межі національного права, потреби реформування міжнародного права для вирішення завдання забезпечення та захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля на наднаціональному (міжнародному рівні).

Висновки. Доктринальні підходи визначення змісту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, закрі-

плені в ст. 293 ЦК України розширили нормативні підходи у визначенні категорії «довкілля» як «навколишнього природного середовища» до «середовища існування людини (фізичного, природного, соціального, віртуального та ін.), яке має бути безпечним через вжиття державою «за можливості» заходів, спрямованих на забезпечення контролю ризиків та їх мінімізацію. Здійснення цього особистого немайнового права не пов'язане із здійсненням активних дій правоволодільцем, навпаки, воно полягає в непорушенні цього права іншими особами та в виконанні покладеного на державу та її органи протиставленого обов'язку вжиття заходів, спрямованих на забезпечення цього права. Захист права, порушеного внаслідок збройної агресії РФ проти України потребує формування відповідного механізму на міжнародному рівні, оскільки притягнення РФ як відповідача у судовому порядку ускладнене нормативами міжнародного права про повагу до державного суверенітету. До того ж, РФ вийшло з Конвенції 1950 р, якою було запроваджено функціонування ЄСПЛ, що ускладнює притягнення її до відповідальності в добровільному порядку. Відповідний примусовий міжнародний механізм має бути сформований.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Верховна Рада України*. 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Цивільний кодекс України. *Верховна Рада України*. 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Денисенко К.В. Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «*Аналітично-порівняльне правознавство*». С. 324–327. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299964/292407>
4. Калишук Л.А. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та механізм його захисту в Європейському Суді з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 86–89.
5. Справа «Дубецька та інші проти України» (Заява № 30499/03): рішення Європейського суду з прав людини від 10 лютого 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text.
6. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 640/351/20 від 16 березня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109601322>.
7. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 369/7171/16-ц від 05 квітня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110147148>
8. Рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 17.01.2014 р. у справі № 572/4412/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36689779>
9. Рішення Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 16.02.2022 р. у справі № 175/1022/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/-Review/103372406#>
10. Рішення Дніпропетровського районного суду від 25.01.2023 р. у справі № 175/48/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108581586>
11. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
12. Болдіжар С.О., Пішта В.І. Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля у практиці Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 602–605.

ОХОРОНА АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА КОМП'ЮТЕРНІ ПРОГРАМИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

PROTECTION OF COPYRIGHTS TO COMPUTER PROGRAMS UNDER THE LAWS OF UKRAINE

Годлевський В.І., магістр права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Публікація спрямована на розгляд новітнього законодавства України у сфері авторського права у частині охорони комп'ютерних програм, дослідження їх особливостей як об'єктів авторського права та інформаційної сфери, окреслення тих викликів, які постають перед суспільством у зв'язку із впровадженням технологій штучного інтелекту у різних сферах людської життєдіяльності, аналізу недоліків існуючих нормативних актів у сфері регулювання відносин щодо охорони комп'ютерних програм та визначення шляхів їх нормативного удосконалення.

Матеріалами дослідження є нормативно-правове регулювання відносин щодо охорони об'єктів авторського права, а також праці вітчизняних та зарубіжних авторів у сфері авторського-правового забезпечення охорони комп'ютерних програм.

В умовах інформаційного суспільства однією із сфер економіки, яка стрімко розвивається в Україні є сфера інформаційних технологій. За обставин інформатизації саме ІТ-галузь буде основою залучення капіталовкладень та інвестиційної привабливості економіки повоєнної України.

Як об'єкт охорони авторського права комп'ютерна програма має бути оригінальною та створюватися у результаті творчої діяльності людини. Правовій охороні підлягає форма вираження комп'ютерної програми. При цьому, ідеї та принципи, на яких ґрунтується будь-який елемент комп'ютерної програми, графічний інтерфейс користувача, набір виконуваних функцій, формат файлів даних не є формами вираження комп'ютерної програми та не охороняються авторським правом.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку ІТ-сфери в новітньому законодавстві України про авторське право регламентовані відносини щодо охорони об'єктів, які створені у результаті функціонування комп'ютерної програми за допомогою технологій штучного інтелекту. Такі об'єкти вважаються «неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою» та не передбачають участі фізичної особи в їх утворенні. Для забезпечення їх правової охорони у законодавстві України використовується категорія «право особливого роду» (*sui generis*).

У дослідженні зроблено висновок, що розвиток ІТ-сфери у майбутньому призведе до потреби більш деталізованого регулювання відносин щодо охорони комп'ютерних програм як особливих об'єктів авторського права, так само як і сфери використання об'єктів, створених комп'ютерними програмами за допомогою технологій штучного інтелекту. Зазначені відносини, мають бути предметом особливої уваги законодавця у процесі розробки на нормативному рівні сучасної системи правової охорони комп'ютерних програм.

Ключові слова: комп'ютерна програма, штучний інтелект, авторське право, графічний інтерфейс, *sui generis*, право інтелектуальної власності.

The publication is aimed at reviewing the latest copyright legislation of Ukraine in the field of computer programs protection, studying their peculiarities as objects of copyright and information sphere, outlining the challenges facing society in connection with the introduction of artificial intelligence technologies in various spheres of human life, identifying the shortcomings of existing regulations in the field of regulation of relations regarding the protection of computer programs and determining the ways of their regulatory improvement.

The research materials include the legal regulation of relations relating to the protection of copyright objects, as well as works of domestic and foreign authors in the field of copyright protection of computer programs.

In the context of the information society, one of the fastest growing areas of the economy in Ukraine is the information technology sector. In the context of informatization of all social processes of our time, the IT industry will be the basis for attracting capital investments and investment attractiveness of the post-war economy of Ukraine.

As an object of copyright protection, a computer program must be original and created as a result of human creative activity. The form of expression of a computer program is subject to legal protection. At the same time, the ideas and principles on which any element of a computer program, graphical user interface, set of functions, data file format are based are not forms of expression of a computer program and are not protected by copyright.

Given the current trends in the development of the IT sector, the Law also regulates relations regarding the protection of objects created as a result of the functioning of a computer program using artificial intelligence technologies. Such objects are considered to be "non-original objects generated by a computer program" and do not require the participation of an individual in their creation. To ensure their legal protection, Ukrainian legislation uses the category of "special kind of law" (*sui generis*).

The study concludes that the development of the IT sphere in the future will lead to the need for more detailed regulation of relations concerning the protection of computer programs as special copyright objects, as well as the scope of use of objects created by computer programs using artificial intelligence technologies. These relations should be the subject of special attention of the legislator in the process of developing a modern system of legal protection of computer programs at the regulatory level.

Key words: computer program, artificial intelligence, copyright, graphical interface, *sui generis*, intellectual property law.

В умовах інформаційного суспільства однією із галузей економіки, яка стрімко розвивається, навіть, під час воєнного стану в Україні є сфера інформаційних технологій, що охоплює сукупність методів, процесів та програмного забезпечення, які забезпечують збір, зберігання, обробку, захист та передачу інформації за допомогою різних технічних пристроїв.

Наразі можна констатувати, що за обставин швидкої інформатизації всіх суспільних процесів саме ІТ-галузь буде основою залучення капіталовкладень та інвестиційної привабливості економіки повоєнної України.

За оцінками фахівців ІТ-сфера є однією з провідних індустрій української економіки та стрімко зростає щороку. Так, за останні 6 років частка експорту комп'ютерних послуг у ВВП зросла з 1,8% до 3,5%, а загалом в експорті послуг – з 13,4% до 37,8%. Тобто станом на 2022 р. майже 40% від усіх послуг, які експортує Україна на зовнішній ринок, це послуги ІТ [1].

В умовах повномасштабного вторгнення ІТ-сфера стала чи не єдиною галуззю економіки України, яка продовжує демонструвати позитивну динаміку. Так, за підсумками десяти місяців 2022, галузь зросла та принесла

в економіку України \$6 млрд експортної виручки, що на 10% більше порівняно з аналогічним періодом 2021 року. Частка експорту ІТ-послуг у ВВП збільшилась на 51% – до 5,4%, а в експорті послуг зросла на 24% та становить 47%, тобто майже половину [2]. Як зазначає М.Федоров «ІТ не лише тримає економічний фронт, але й підтримує армію. Сьогодні Україна веде першу цифрову війну. Не тільки автомати та танки є зброєю на полі бою, але й дані та технології. Інноваційні розробки українських айтівців допомагають зберігати життя військових та наближають нашу перемогу» [2].

Зазначені фактори мають бути у фокусі законодавчої уваги при формуванні правових засад розвитку та широкого використання ІТ-бізнесів, активного залучення інвестицій та людських ресурсів в ІТ-сферу, створення сучасних правових механізмів захисту ІТ-продуктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання охорони авторських прав на комп'ютерні програми були предметом наукового розгляду та дослідження В. Дмитришина [3], К. Зерова [4], О. Орлюк [5], С. Петренка [6], Л. Тарасенка [7] та інших вчених. Водночас, відзначаємо відсутність у межах правової науки системного дослідження проблематики регулювання відносин у сфері охорони авторських прав на комп'ютерні програми з огляду на сучасні виклики інформаційної сфери та з урахуванням оновленого національного законодавства про авторське право та суміжні права, що зумовлює актуальність даної публікації, присвяченої особливостям охорони комп'ютерних програм у правовій системі України.

Метою даної публікації є аналіз новітнього законодавства України у сфері авторського права у частині охорони комп'ютерних програм, дослідження їх особливостей як об'єктів авторського права та інформаційної сфери, окреслення тих викликів, які постають перед суспільством у зв'язку з впровадженням технологій штучного інтелекту у різних сферах людської життєдіяльності, оцінка недоліків існуючих нормативних актів у сфері регулювання відносин щодо охорони комп'ютерних програм та визначення шляхів їх нормативного удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Повоєнна розбудова України має гуртуватися на засадах впровадження та широкого використання результатів інноваційної діяльності в ІТ-сфері. Істотні зміни відбулися у сфері правової охорони комп'ютерних програм, які були впроваджені прийняттям 01 грудня 2022 р. новим Законом України «Про авторське право і суміжні права» [8]. Наразі має бути проведена ґрунтовна робота по розробці та впровадженні системи підзаконних правових актів, спрямованих на деталізацію положень зазначеного нормативного акту.

Безумовно, Закон містить значну кількість фундаментальних новел та радикальних положень у сфері авторського права і суміжних прав, значна частина яких ще має пройти свою апробацію на рівні практичної площини, проте, насаперед, розглянемо його новели у частині охорони авторських прав на комп'ютерні програми.

Одразу слід зазначимо, що законодавець не застосовує терміни «ІТ-продукти» чи «програмне забезпечення», а у положеннях Закону оперує поняттям «комп'ютерна програма», адже на міжнародно-правовому рівні саме комп'ютерна програма є об'єктом авторського права. Проте, відзначимо, що категорія «ІТ-продукт» є більш широкою за своїм обсягом, ніж термін «комп'ютерна програма», оскільки охоплює будь-яке програмне або апаратне рішення, створене за використанням інформаційних технологій і призначене для вирішення конкретного завдання або задоволення потреби користувачів [9].

Комп'ютерна програма належить до об'єктів права інтелектуальної власності відповідно до ст. 420 Цивільного кодексу України. Комп'ютерна програма є об'єктом авторського права та охороняється як літературний твір [10]. Нормативно стаття 1 Закону України «Про авторське право

і суміжні права» закріплює визначення комп'ютерної програми як набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо), які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату, зокрема операційна система, прикладна програма, виражені у вихідному або об'єктному коді.

Неоднозначна та інноваційна природа комп'ютерної програми змушує розглядати її як особливий об'єкт права інтелектуальної власності, оскільки комп'ютерна програма є результатом творчої діяльності людини та обов'язковою подальшої співпраці з обчислювальною технікою. Дати повне визначення, виходячи суто з юридичної термінології, досить складно, оскільки комп'ютерна програма містить багато технологічних характеристик, що потребує додаткового тлумачення з боку фахівців у сфері програмування, особливо при вирішенні судових спорів.

Комп'ютерну програму відносять до програмних продуктів, яким властиві наступні ознаки. Передусім, комп'ютерна програма надає ряд інструкцій обчислювальній машині для їх виконання. Виходячи із таких властивостей, комп'ютерну програму можна вважати сукупністю завдань, що послідовно виконуються комп'ютером, з метою виникнення кінцевого результату, доступний для сприйняття користувачами. Так, на думку І. Верби, комп'ютерна програма є рішенням логіко-математичного завдання і призначена для управління роботою технічного пристрою – комп'ютера. Технічний процес, створений за допомогою комп'ютерної програми, обов'язково повинен завершуватись результатом, оскільки людина сприймає не саму комп'ютерну програму, а результат дії, яку запускає на комп'ютері. Саме виникнення результату відображає функціональність інформації, зчитаної обчислювальним приладом, для використання людиною в подальшому з метою забезпечення певних потреб [11, с. 123]

Як зазначають А. Музика і Д. Азаров, комп'ютерну програму слід вважати особливою комп'ютерною інформацією, що містить певні відомості й одночасно є побудованою за особливими правилами – сукупністю «зрозумілих» комп'ютеру даних (символів, кодів, сигналів, команд, тощо), яка забезпечує функціонування та керування комп'ютерними системами і/або телекомунікаційними мережами, виконання ними певних завдань [12, с. 87]

Поширеною є також практика визначення комп'ютерної програми як алгоритму або набору функцій. Комп'ютерна програма може представляти собою алгоритм в об'єктивній формі для обробки інформації, який може бути виконаний за допомогою обчислювальної техніки. Д. Свінсон, керуючись положеннями щодо охорони авторських прав, запропонував твердження про те, що комп'ютерна програма є саме формою вираження алгоритму, упорядкованих наборів чітко визначених правил (інструкцій) для вирішення поставлених задач [13].

На противагу такому підходу, більшість представників правової науки вважають, що об'єктом захисту має бути об'єктивна форма вираження комп'ютерної програми, а не ідея, що відображається в алгоритмі або наборі функцій. Так, за угодою ТРІПС захист авторського права поширюється на вислови, а не на ідеї, процедури, способи дії або математичні концепції як такі [14].

Комп'ютерна програма як об'єкт авторського права має певні ознаки, що роблять її схожим з літературним твором, проте повністю не є йому тотожною. Як вказує В. Дмитришин, формою відображення в обох випадках є рядки тексту, сформовані за допомогою визначених символів, що взяті з певної мови (у випадку художнього твору – мова, якою володіють носії, наприклад, англійська або українська, що відрізняються лінгвістичними особливостями, а у випадку комп'ютерної програми – мови

програмування, зокрема JavaScript, C++, Python) [3, с. 16]. Автор наводить інші фактори, що свідчать про належність комп'ютерних програм до об'єктів авторського права: – алгоритми, методи, ідеї, теорії, формули, використані при розробці комп'ютерної програми, надають їй риси наукового твору, тобто галузеву належність до об'єктів авторського права; – аудіовізуальні відображення, анімація і графіка, створювані комп'ютерною програмою, мають риси музичного, аудіовізуального твору, твору образотворчого мистецтва, художнього твору, що також дає підстави віднести їх до творів у галузі мистецтва.

Творчий характер є важливою ознакою об'єктів авторського права. Поняття творчості не визначається в законодавстві, оскільки творчість – це загальнолюдська категорія. Творчий характер характеризує оригінальність чи новизну твору. При цьому, новизна й оригінальність можуть виявлятися як у змісті твору, так і в його формі.

Однак, визначити наявність творчого характеру комп'ютерної програми є досить складно через її складну структуру, що і породжує безліч колізій при вирішенні спорів щодо плагіату. Комп'ютерна програма підлягає охороні, якщо вона є оригінальною в тому сенсі, що є результатом власної інтелектуальної діяльності її автора.

Порівнюючи комп'ютерну програму з літературним твором, С. Петренко вказує, що їх спільною ознакою є наявність змісту, внутрішньої та зовнішньої форми вираження, однак ці елементи не є сталими, оскільки залежать від виду комп'ютерної програми та її призначення. Наприклад, програму прикладного характеру можна віднести до наукового твору, комп'ютерну гру – до мультимедійних творів, а веб-сайти мають риси публіцистичного твору [6, с. 13].

Комп'ютерні програми поділяють за функціональною ознакою на прикладні та системні. Системні програми становлять програми, що забезпечують управління роботи комп'ютера для зчитування прикладних програм, організації обміну даними між комп'ютером та користувачем. Найпоширенішими прикладами є операційні системи такі як Microsoft Windows, Mac OS X та Linux тощо.

Прикладними вважаються комп'ютерні програми, що реалізують виконання конкретних завдань кінцевим користувачем та призначені для опрацювання текстів, зображень, баз даних. До них відносять графічні редактори, текстові процесори, ігри та безліч інших застосунків, що можна встановлювати та використовувати на комп'ютері [7, с. 252].

Комп'ютерна програма вважається цілісним об'єктом, що складається з великої кількості елементів, різними за своєю будовою та функціональним призначенням. Як «набір символів» за визначенням національного законодавства, дані символи формують різні складові комп'ютерних програм.

На думку К. Зерова, комп'ютерна програма має «юридично байдужі» та «юридично значущі» елементи форми вираження [4, с. 12]. Так, за справою *Computer Associates International, Inc. v. Altai, Inc.*, 982 F.2d 693 (2d Cir. 1992) [15] з охоронюваних елементів комп'ютерної програми були виключені елементи, зумовлені ефективністю комп'ютерної програми, елементи, що пов'язані з механічною роботою комп'ютера, та елементи, що були взяті із суспільного надбання. Тому при вирішенні питання захисту елементів комп'ютерної програми необхідно керуватись визначеними законодавством принципами охоронної придатності об'єктів права інтелектуальної власності.

Як показує судова практика, мова програмування як самостійний об'єкт не захищається авторським правом. Зокрема у тривалій судовій справі Google проти Java рішенням Верховного суду США зазначається, що Google законно використовував мову програмування Java для написання коду попри те, що дана мова належить Oracle. Додатково суд стверджує, що дозвіл на захист авторських прав Oracle в даному випадку може зашкодити інтересам

громадськості, тому підтримав вимоги позивача у захисті прав щодо мови програмування [16].

Відзначимо, що виділення елементів комп'ютерної програми має важливе значення для забезпечення її охорони як об'єкта авторського права. Закон України «Про авторське право і суміжні права» у ст. 20 наголошує, що охорона надається формі вираження комп'ютерної програми. Це загальний принцип авторського права втілюється також у нормі ч. 3 ст. 8 Закону, що визнає поширення правової охорони тільки на форму вираження твору і не поширення на будь-які ідеї, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі. Тому ідеї та принципи, на яких ґрунтується будь-який елемент комп'ютерної програми, зокрема ті, на яких ґрунтується її інтерфейс, логічні схеми, алгоритми та мови програмування, не охороняються авторським правом.

Окреме коло питань виникає стосовно охорони графічних зображень та інших елементів інтерфейсу з одного боку, вони є елементами комп'ютерної програми, тобто, формами вираження її логічних схем та алгоритмів, з іншого – законодавством забезпечується охорона комп'ютерної програми у вигляді програмного чи вихідного коду.

Положення міжнародних договорів також визначають охорону комп'ютерної програми у форматі її математичного вираження, а не графічного інтерфейсу користувача. Так, згідно ст. 180 Угоди про асоціацію [17] охорона відповідно до цієї Угоди надається математичному виразу комп'ютерної програми будь-якої форми. Ідеї та принципи, на яких ґрунтується будь-який елемент комп'ютерної програми, зокрема ті, на яких ґрунтується її інтерфейс, не охороняються авторським правом згідно із цією Угодою.

Відтак, Закон України «Про авторське право і суміжні права» на відміну від попереднього Закону закріплює у ч. 2 ст. 20 положення про те, що графічний інтерфейс користувача, набір виконуваних функцій, формат файлів даних, які використовуються у комп'ютерній програмі для експлуатації її функцій, не є формами вираження комп'ютерної програми. Зазначеним елементам програми охорона авторським правом не надається.

Досить важливим питанням, яке постає у розрізі аналізу законодавчої системи охорони прав інтелектуальної власності на комп'ютерні програми є охорона прав на програми, згенеровані за допомогою технологій штучного інтелекту.

Наразі можна констатувати, що розвиток штучного інтелекту у найближчий час призведе до величезних технологічних, економічних і соціальних наслідків, а також докорінно змінить спосіб життя людини. При цьому, вже зараз елементи технологій штучного інтелекту активно застосовуються не лише у сфері нових наукових розробок, але і для створення різноманітних об'єктів.

Відзначимо, що одним із завдань проекту Закону України «Про авторське право і суміжні права» № 5552-4 від 09.06.2021 (як зазначено у пояснювальній записці) [18] була необхідність врегулювання питання належності майнових прав на твори, створені за допомогою штучного інтелекту [20]. Відтак, прийняття на його основі Закону дозволило врегулювати відносини щодо охорони прав на об'єкти згенеровані комп'ютерними програмами за допомогою технологій штучного інтелекту.

Насамперед підкреслимо, що Закону оперує категорією «право sui generis на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою», а не поняттям «штучного інтелекту», що є цілком зрозумілим з огляду лише на формування можливості створення технологій штучного інтелекту.

Основним підходом законодавця, що втілений у ст. 33 є те, що права на такі об'єкти не є правами інтелектуальної власності, це права особливого роду (право sui generis), а об'єкти, що генеруються комп'ютерною програмою є неоригінальними об'єктами. Відтак, у цьому разі

Закон не використовує категорію «створення», адже йде мова про об'єкти, сформовані (згенеровані) комп'ютерною програмою, а не людиною як творцем.

Неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою (програмами) вважається об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми (програми) без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта. При цьому, не вважаються неоригінальними об'єктами згенерованими комп'ютерними програмами твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій. І навпаки, комп'ютерною програмою, що охороняється як об'єкт авторського права є лише такий набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, яка є результатом творчої діяльності її розробника.

У цьому аспекті Угода про асоціацію у ст. 180 закріплює основний принцип правової охорони комп'ютерних програм – вона охороняється, якщо є оригінальною у тому розумінні, що є продуктом інтелектуальної творчості автора. Жодні інші критерії не застосовуються для визначення наявності права на охорону.

Висновки. Проведений аналіз особливостей охорони комп'ютерних програм за законодавством України дає підстави для наступних висновків.

В умовах інформаційного суспільства однією із сфер економіки, яка розвивається, навіть, під час воєнного стану в Україні є сфера інформаційних технологій. За обставин швидкої інформатизації всіх суспільних процесів сучасності саме IT-галузь буде основою залучення капіталовкладень та інвестиційної привабливості економіки повосенній Україні. Зазначені фактори враховує законодавець створюючи правові умови для розвитку та широкого використання IT-бізнесів, активного залучення інвестицій та людських ресурсів в IT-сферу, формуючи сучасні пра-

вові механізми охорони комп'ютерних програм в оновленому законодавстві України про авторське право.

Розгляд положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. засвідчує, що його положення не лише забезпечують необхідний рівень правової охорони комп'ютерних програм як об'єктів авторського права з врахуванням міжнародних зобов'язань України, а також деталізують правові засади такої охорони. Як об'єкт охорони авторського права комп'ютерна програма має бути оригінальною та створюватися у результаті творчої діяльності людини. Правовій охороні підлягає форма вираження комп'ютерної програми. При цьому, ідеї та принципи, на яких ґрунтується комп'ютерна програма, графічний інтерфейс користувача, набір виконуваних функцій, формат файлів даних не охороняються авторським правом.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку IT-сфери у Законі також регламентовані відносини щодо охорони об'єктів, створених у результаті функціонування комп'ютерної програми за допомогою технологій штучного інтелекту. Такі об'єкти вважаються «неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою (програмами)» та не передбачають участі фізичної особи в їх утворенні. Для забезпечення їх правової охорони у законодавстві України використовується категорія «право особливого роду» («*sui generis*»).

Відзначимо, що розвиток IT-сфери у майбутньому призведе до потреби більш деталізованого регулювання відносин щодо охорони комп'ютерних програм як особливих об'єктів авторського права, так само як і сфери використання об'єктів, створених комп'ютерними програмами за допомогою технологій штучного інтелекту. Зазначені відносини мають бути предметом особливої уваги законодавця у процесі розробки на нормативному рівні сучасної системи правової охорони комп'ютерних програм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко Ю. IT в економіці України: як змінювалася його частка, вплив та тренди ринку за роки незалежності. URL: <https://speka.media/it-v-ekonomici-ukrayini-yak-minyalasya-iogo-chastka-vpliv-ta-trendi-rinku-za-roki-nezaleznosti-plrw0p> (дата звернення 24.07.2024).
2. Федоров М. IT під час війни: виклики, досягнення, перспективи. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/881572.html>. (дата звернення 24.07.2024).
3. Дмитришин В.С., Березанська В.І. Інтелектуальна власність на програмне забезпечення в Україні. К. : Вірлен, 2005. 304 с.
4. Зеров К.О. Захист авторського права на комп'ютерні програми. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 6. С. 5–14.
5. Петренко С.А. Правова охорона комп'ютерної програми як об'єкта інтелектуальної власності: шляхи розвитку : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 16 с.
6. Право інтелектуальної власності. Академічний курс: підручник / О.П.Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін.; за ред. О.П.Орлюк, О.Д. Святоцького. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007.
7. Тарасенко Л.Л. Комп'ютерна програма як об'єкт інтелектуального права. *ITправо: проблеми і перспективи розвитку в Україні* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 251–260.
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення 24.07.2024).
9. Створення багатомовного IT-продукту: the how to. Kenaz. URL: <https://kenaz.ch/uk/stvorennia-bahatomovnoho-it-produktu/> (дата звернення 24.07.2024).
10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 24.07.2024).
11. Верба І. І. Основи інтелектуальної власності: навчальний посібник / за ред. С. В. Чікін. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : НТУУ «КПІ», 2013. 262 с.
12. Музика А. Азаров Д. Про поняття злочинів в сфері комп'ютерної інформації. *Право України*. 2003. № 4. С. 86–89.
13. John Swinson. Copyright or Patent or Both: an Algorithmic Approach to Computer Software Protection. *Harvard Journal of Law & Technology*. Vol. 5, Fall Issue, 1991. URL: <https://jolt.law.harvard.edu/articles/pdf/v05/05HarvJLTech145.pdf>. (дата звернення 24.07.2024).
14. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994. / База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text. (дата звернення 24.07.2024).
15. Computer Associates v. Altai 775 F.Supp. 544. URL: <https://digital-law-online.info/cases/20PQ2D1641.html> (дата звернення 24.07.2024).
16. Oracle Am., Inc. v. Google Inc. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/18-956_d18f.pdf (дата звернення 24.07.2024).
17. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони / База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. (дата звернення 24.07.2024).
18. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про авторське право і суміжні права» № 5552-4 від 09.06.2021 / *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72188. (дата звернення: 24.07.2024).

КУЛЬТУРНІ ТА КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕНЬ ТА ДИНАМІКА ЇХ ВЖИТТЯ

CULTURAL AND CREATIVE INDUSTRIES: THE PROBLEM OF DEFINITIONS AND THE DYNAMICS OF THEIR USE

Дорошенко О.Ф., к.ю.н., старший дослідник,
директор

*Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України*

Федорова Н.В., к.ю.н.,
вчений секретар

*Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України*

Петренко В.О., д.т.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії наук вищої школи України,
завідувач кафедри інтелектуальної власності та управління проектами
Український державний університет науки і технологій

Дорожко Г.К., к.т.н., доцент,
заступник директора

*Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена розгляду таких понять, як «культурні індустрії» та «креативні індустрії». Зазначається, що термінологічний апарат є багатограним і складним у своїй інтерпретації. Оскільки, деякі науковці використовують терміни «культурні індустрії» та «креативні індустрії» як синонімічні, вважаючи їх взаємозамінними у контексті досліджень і практики. Водночас, інші фахівці розглядають ці терміни як протилежні концепти, що відрізняються за своєю суттю і функціональним призначенням, що відображає різні аспекти їхнього впливу на економіку та культуру. Вивчається кластеризоване трактування культурних та креативних індустрій (cultural and creative industries CCI), в якому термін «культурні індустрії» підкреслює саме культурну спадщину в якій елементи творчої діяльності ґрунтуються на традиціях і мистецтві а «креативні індустрії» - це галузі, що створюють функціональні речі з культурним виміром. Також аналізується трактування понять культурних та креативних індустрій надане Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

Зазначається, що «культурні індустрії» є вузьким поняттям, оскільки до культурних індустрій відносяться ті галузі, в яких здійснюється виробнича та комерційна діяльність творчого змісту, що має нематеріальний та культурний характер, а «креативні індустрії» представляють ширший спектр творчої діяльності, в якому культурні індустрії є складовим елементом.

Досліджується динаміка вжиття поняття «креативні індустрії» у різних країнах, таких як: Британія, США, Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія, Ісландія, Австралія, Нова Зеландія, Китай, Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція, ФРН, Греція, Іспанія, Португалія, Австрія, Естонія, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Болгарія, Румунія, Хорватія, Угорщина. Підкреслюється факт застосування неоднакового найменування креативних індустрій у цих країнах. Оскільки, поряд із терміном «креативні індустрії» співіснують й інші його варіації.

Акцентується увага на тому, що у нормативно-правових актах України визначення терміну «креативні індустрії» має виключно економічні характеристики і не охоплює результати креативної діяльності, а також інтелектуальну власність. Обґрунтовується доцільність доповнення визначення терміну «креативні індустрії».

Ключові слова: культурні індустрії, креативні індустрії, інновації, інтелектуальна власність, індустрія розваг.

The article is devoted to consideration of such concepts as "cultural industries" and "creative industries". It is noted that the terminological apparatus is multifaceted and complex in its interpretation. Because some scholars use the terms "cultural industries" and "creative industries" as synonymous, considering them interchangeable in the context of research and practice. At the same time, other specialists consider these terms as opposite concepts, differing in their essence and functional purpose, which reflects different aspects of their impact on the economy and culture. The clustered interpretation of cultural and creative industries CCI is studied, in which the term "cultural industries" emphasises cultural heritage in which elements of creative activity are based on traditions and art, and "creative industries" are industries that create functional things with a cultural dimension. The article also analyses the interpretation of the concepts of cultural and creative industries provided by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO).

It is noted that "cultural industries" is a narrower concept, since cultural industries include those sectors in which production and commercial activities of creative content of intangible and cultural nature are carried out, and "creative industries" represent a wider range of creative activities in which cultural industries are an integral part.

The dynamics of the use of the concept of "creative industries" in different countries, such as: Britain, the USA, Sweden, Denmark, Norway, Finland, Iceland, Australia, New Zealand, China, Belgium, Italy, Luxembourg, the Netherlands, France, Germany, Greece, Spain, Portugal, Austria, Estonia, Latvia, Lithuania, Malta, Poland, Slovakia, Slovenia, the Czech Republic, Bulgaria, Romania, Croatia, and Hungary. The article emphasises the fact that these countries use different names for creative industries. This is because other variations of the term "creative industries" coexist alongside the term "creative industries".

The author emphasises that the definition of the term "creative industries" in Ukrainian legal acts has exclusively economic characteristics and does not cover the results of creative activity and intellectual property. The author substantiates the expediency of supplementing the definition of the term "creative industries".

Key words: cultural industries, creative industries, innovation, intellectual property, entertainment industry.

Сучасна економіка будується тими, хто використовує уяву, творчу енергію та знання для створення нових ідей та цінностей. Відповідно успіх часто залежить від синер-

гії творчості, підприємництва та технологічних інновацій. На сьогоднішній день креативність є однією з основних рушійних сил економіки. Вона виступає ключовим фак-

тором для розвитку підприємців, чия діяльність базується на інтелектуальній власності та людському капіталі.

Креативність (лат. creatio створення) це творча, новаторська діяльність [1]. З наукової точки зору «креативність розглядається як складне, багатопланове, неоднорідне явище, що виражається через генерування нових та корисних ідей» [2, с. 297]. Саме усвідомлення сутності креативності стало важливим фактором для прогресу як окремих осіб, так і суспільства в цілому.

Культурні індустрії та креативне підприємництво – це відносно нові поняття в українському контексті, проте не нові явища. Поняття «культурна індустрія» вперше застосували ще у 1947 р. німецькі філософи – представники франкфуртської школи Макс Хоркхаймер і Теодор Адорно в спільній праці «Діалектика просвітництва». Філософи означили цим терміном феномен, який вперше побачили на території Сполучених Штатів Америки – суто комерційне культурне виробництво [3].

Вперше термін «креативні індустрії» застосував уряд Австралії у звіті «Креативна нація», який був опублікований у 1994 р. [4]. Однак, першою країною, яка отримала досвід позитивного впливу на економіку внаслідок взаємодії креативності і бізнес діяльності, стала Велика Британія.

У Великій Британії поняття «креативні індустрії» було офіційно закріплено в 2001 році в урядовому аналітичному документі під назвою «Креативні індустрії». В цьому документі вказується, що до креативних індустрій відносяться «галузі промисловості, що ґрунтуються на індивідуальних творчих здібностях, навичках і талантах, і які мають потенціал для збільшення національного багатства та створення нових робочих місць шляхом генерації і використання об'єктів інтелектуальної власності» [5, с. 5].

За словами Міністра культури, ЗМІ і спорту Великої Британії Джона Вітгінгдейла, «креативний сектор Британії можна вважати уособленням успіху. Саме тому уряд має намір зробити все від нього залежне, щоб створити умови для подальшого його розвитку та затвердити нову стратегію розвитку до 2030 року» [6].

Тож, Великобританія стала першою країною, яка заявила про підтримку креативних індустрій на державному рівні. Її досвід застосовують й інші європейські країни, країни Америки та Південно-Східної Азії. В останні роки в цій сфері успішно проявили себе Китай, країни Прибалтики та Латинської Америки. У 2007 році Міністерство культури Литовської Республіки впровадило визначення креативних індустрій, яке базується на британській моделі. Згідно з цим визначенням, креативні індустрії характеризуються як «економічна діяльність, що ґрунтується на індивідуальних навичках і талантах, і орієнтована на створення об'єктів інтелектуальної власності, що сприяє підвищенню національного багатства та створенню нових робочих місць». [7, с. 92].

Саме розуміння креативних індустрій як соціального, економічного, юридичного і політичного явища створює підґрунтя для їх повноцінного визначення. Під креативними індустріями розуміють «спектр господарської діяльності, що стосується виробництва й експлуатації знань та інформації» [8, с. 32]. Однак, повною мірою сутність креативних індустрій розкривається британським Департаментом культури, медіа та спорту, який у 1998 р. запропонував розглядати креативні індустрії як ті галузі економіки, котрі ґрунтуються на індивідуальній творчості, майстерності і таланті, що мають потенціал для створення доданої вартості і нових робочих місць шляхом генерування, виробництва та експлуатації продуктів інтелектуальної власності [9]. Цю дефініцію широко прийняли й інші країни світу.

Британський Департамент культури, медіа та спорту створив власну модель класифікації креативних індустрій (DCMS UK Department for Culture Media and Sport), згідно

якого креативні індустрії включають тринадцять підсекторів (реклама; архітектура; ринок мистецтва та антикваріату; ремесла; дизайн; дизайнерська мода; кіно та відео; інтерактивне програмне забезпечення для дозвілля; музика; виконавське мистецтво; видавнича справа; програмне забезпечення та комп'ютерні ігри; телебачення та радіо) [10]. Країни Європейського Союзу також застосовують цю класифікацію, так як вона є доволі простою, зрозумілою і зручною в користуванні, що зробило її базовою. Креативні індустрії охоплюють повний цикл від появи ідеї (створення креативних замислів і проєктів) і реалізації задуму, до виробництва (створення придатних для комерційної реалізації продуктів), розподілу та перерозподілу товарів та послуг (циркуляція продуктів шляхом трансляцій, записів, кінопоказів тощо), заснованих на інтелектуальній власності [11, с. 23].

Проте, проаналізувавши відкриті джерела стає очевидним факт застосування неоднакового найменування креативних індустрій у різних регіонах. Поряд із терміном «креативні індустрії» співіснують й інші його варіації. В США крім терміну «креативні індустрії» використовується термін «індустрія розваг і медіа», оскільки «таким терміном позначається як аматорський, так і професійний бізнес, що пов'язаний лише з продукуванням і розповсюдженням мистецтва» [12, с. 366].

У Скандинавських країнах (Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія, Ісландія) використовуються терміни: культурні індустрії, креативна культура і креативні індустрії [13, с. 68].

Австралія та Нова Зеландія використовують класифікацію Великої Британії, яка заснована на бізнес моделі креативних індустрій, «суттю якої є успішна комерціалізація тієї чи іншої ідеї, що містить виразну, унікальну цінність, яка визначається як додаток до наявних знань або емоційного досвіду, незалежно від того, виражена ця цінність в новій комп'ютерній грі, новій інтерпретації класики в театральній постановці чи дизайні автомобіля» [14, с. 31].

У Китаї застосовується термін «креативні індустрії». Розвиток цих індустрій у країні сприяє інтенсифікації технологічного прогресу та інновацій, розвитку людських ресурсів, підвищенню підприємницького потенціалу, посиленню конкуренції та підвищенню мобільності населення [15, с. 76].

У країнах Європейського Союзу, зокрема в Бельгії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Франції, Німеччині, Греції, Іспанії, Португалії, Австрії, Естонії, Латвії, Литві, Мальті, Польщі, Словаччині, Словенії, Чехії, Болгарії, Румунії, Хорватії та Угорщині, використовуються терміни «культурні індустрії» та «креативні індустрії» [16, с. 480–482].

Важливо відзначити, що спроби оптимізації та стратегічного вдосконалення культурної політики відбуваються на фоні дебатів щодо відмінностей і різних інтерпретацій концептів «культурні індустрії» та «креативні індустрії», а також їхнього впливу, пріоритетів і культурних переваг. Як зазначає Петрова В. І. у своєму науковому дослідженні, «культурний простір представлений різними гравцями, такими як науковці, громадські організації, урядовці, політики, представники міжнародних корпорацій, митці та інші. Кожен з них має свої інтереси, уявлення, публічну платформу для презентацій та цільову аудиторію. Отже, не дивно, що термінологічний апарат, який використовується для опису цих концепцій, варіюється: деякі дослідники вважають поняття «культурні індустрії» і «креативні індустрії» синонімічними, в той час як інші розглядають їх як протилежні, акцентуючи увагу на комерційних або креативних аспектах як основних розбіжностях» [17, с. 65].

Базуючись на кластеризованому трактуванні креативних індустрій (cultural and creative industries CCI) [18], країни ЄС до культурного сектору включають індустріальний підсектор (продукція зорієнтована на масове від-

творення та споживання, включаючи експорт) та неіндустріальний підсектор (продукція споживається в момент відтворення і не може експортуватися). Сам термін «культурні індустрії» підкреслює культурну спадщину Європи та елементи її творчої діяльності, які ґрунтуються на традиціях і мистецтві. Креативні індустрії це галузі, що створюють функціональні речі з культурним виміром: архітектура і дизайн, включаючи графічний дизайн, дизайн для модної індустрії і реклама [19, с. 10].

Отже, в самому понятті «креативні індустрії» робиться акцент на індивідуальному творчому таланті й інноваціях, а також використанні інтелектуальної власності.

У свою чергу відмінність між цими поняттями пояснює Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО): «до культурних індустрій відносяться ті галузі, в яких здійснюється виробнича та комерційна діяльність творчого змісту, що має нематеріальний та культурний характер, а креативні індустрії представляють ширший спектр творчої діяльності, в якому культурні індустрії є складовим елементом» [20, с. 5–6].

Слід зауважити, що поняття «культурні індустрії» є суттєво вужчим за інше, широко використовуване в наукових та інституційно-урядових контекстах поняття – «креативні індустрії».

Креативна діяльність, як правило, спрямована на інноваційно-технологічне виробництво продукту. Основною метою

цієї діяльності є максимізація прибутку. Проте, слід зазначити, що така бізнес-діяльність може також мати соціальну орієнтацію; наприклад, корпорація Google є прикладом компанії, яка не лише генерує прибуток, але і використовується як ресурс для реалізації соціокультурних проєктів. [21, с. 76].

Також варто акцентувати увагу на понятті «креативні індустрії», що є визначеним у Законі України «Про культуру»: «креативні індустрії – види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження» [22].

Висновки. Відповідно до вище проаналізованих джерел стає очевидним, що в основі розвитку креативних індустрій визначну роль відіграють таланти та вміння. В нормативно-правових актах України визначення терміну «креативні індустрії» має виключно економічні характеристики і не охоплює результати креативної діяльності, а також інтелектуальну власність. Основна увага в нашому законодавстві акцентується на економічний результат.

На нашу думку, визначення терміну «креативні індустрії» слід доповнити наступним чином: «креативні індустрії» – види економічної діяльності, котрі ґрунтуються на індивідуальній творчості, майстерності і таланті, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження шляхом генерування, виробництва та експлуатації продуктів інтелектуальної власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ за наук. ред. В. Г. Бусел. Київ: Перун, 2005. 1728 с.
2. Anderson N., Potočnik K. Innovation and Creativity in Organizations: A State-of-the-Science Review, Prospective Commentary, and Guiding Framework. *Journal of Management*. 2014. № 40. P. 297–304.
3. Horkheimer M. *Dialectic of Enlightenment* / Max Horkheimer and Theodor W. Adorno. New York: Herder & Herder. 1972, p. 144.
4. Australia. Creative nation: Commonwealth cultural policy (Canberra: Department of Communications and the Arts of 1994). URL: <https://catalogue.nla.gov.au/catalog/1948332> (дата звернення: 06.08.2024).
5. Creative Industries Mapping (2001). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/183544/2001part1-foreword2001.pdf. (дата звернення: 06.08.2024).
6. U.K. Minister John Whittingdale Sets Out 63 Billion Vision for Creative Industry Crown: «You Don't Have to Leave Where You Live to Get the Job You Want» (2023). URL: <https://variety.com/2023/film/global/john-whittingdale-uk-creative-industry-growth-plans-1235642572/> (дата звернення: 07.08.2024).
7. Daubaraitė U., Startiene G. The Role of Creative Industries in Economic Development of Lithuania and Latvia. *Eurasian Studies in Business and Economics*, 2016. P. 91–103.
8. Howkins J. *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas*. London: Penguin Books, 2001. 288 p.
9. UK Department for Culture, Media and Sport (DCMS). Creative Industries Mapping Document (1998) URL: <http://www.creativitycultureeducation.org/creative-industries-mapping-document-1998> (дата звернення: 06.08.2024).
10. United Kingdom: Department for Digital, Culture, Media and Sport (DCMS Sector Economic Estimates Methodology of September 15, 2019). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/829114/DCMS_Sectors_Economic_Estimates_-_Methodology.pdf (дата звернення: 08.08.2024).
11. Бутнік-Сіверський О. Б. Становлення цифрової економіки у сфері індустрії креативної економіки України з позиції інтелектуальної власності: *матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 19.05.2023 р.) ел. збірник/ КНУ імені Т. Шевченка, НДІ інтелектуальної власності НАПрН України. Київ : Інтерсервіс, 2023. С. 23–27.
12. Cunningham S. D. Trojan Horse or Rorschach Blot? Creative industries discourse around the world. *International Journal of Cultural Policy*. 2009. № 15(4). P. 375–386.
13. Masalin H. Mapping of Nordic Creative and Cultural Industries: Financial Environment. Nordic Council of Ministers. Sweden. 2015. URL: <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:843187/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 08.08.2024).
14. Andrews G. The creative sector in New Zealand : mapping and economic role : report to New Zealand Trade and Enterprise. New Zealand Institute of Economic Research. New Zealand. 2021. URL: <https://eprints.qut.edu.au/216074/1/31133.pdf> (дата звернення: 05.08.2024).
15. Небава М., Янань Лі. Порівняльний аналіз розвитку та функціонування креативних індустрій в Україні та Китаї. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. С. 75–81.
16. Dronyuk I., Moiseienko I., Gregus J. Analysis of Creative Industries Activities in European Union Countries. *Procedia Computer Science*. 2019. № 16. P. 479–484.
17. Петрова І. В. Культурні та креативні індустрії: проблема визначень. *Питання культурології*. 2022. № 39. С. 63–77.
18. The EU Industrial Strategy. Cultural and Creative Industries (2021). URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/cultural-and-creative-industries_en (дата звернення: 09.08.2024).
19. Impulse paper on the role of cultural and creative sectors in innovating European industry. Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs (European Commission), KEA European Affairs (2018). URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/cd264783-3977-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-119795248> (дата звернення: 09.08.2024).
20. United Nations UNCTAD. Creative Economy: A Feasible Development Option (2010). URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ditctab20103_en.pdf (дата звернення: 09.08.2024).
21. Пархоменко І. Поняття «культурні» та «креативні індустрії» в західноєвропейському науковому дискурсі та урядово-інституційних практиках Великобританії та Європейського Союзу. *Українські культурологічні студії*. 2017. № 1. С. 74–78.
22. Про культуру: Закон України від 21 вересня 2023 р. № 3120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 09.08.2024).

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПРОМИСЛОВОГО ЗРАЗКА: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ**INDIVIDUAL CHARACTER OF AN INDUSTRIAL DESIGN: THE PRACTICAL ASPECT**

**Дюкарева-Бержаніна К.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка**

Статтю присвячено дослідженню одному з критеріїв охороноздатності промислового зразка, а саме: індивідуальному характеру. Проаналізовано Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» на предмет визначення індивідуального характеру промислового зразка. Встановлено, що вітчизняний закон не містить широкого практичного роз'яснення вказаного критерію охороноздатності. Досліджено Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, а також Директиву 98/71/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 жовтня 1998 року про правову охорону промислових зразків і Регламент Ради (ЄС) № 6/2002 від 12 грудня 2001 року про промислові зразки Співтовариства, положення яких у 2020 році були імплементовані до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки». З'ясовано, що зазначені міжнародно-правові акти теж не надають широкого прикладного пояснення встановлення індивідуального характеру промислових зразків. Встановлено, що детальнішу інформацію щодо практичного розуміння досліджуваного критерію охороноздатності містить такий підзаконний нормативно-правовий акт як нещодавно затверджені Правила складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка. Особливо проаналізовано поняття інформованого користувача та ступеня свободи автора, оскільки останні мають ключове значення при встановленні, чи наділений певний промисловий зразок індивідуальним характером. Розглянуто окремі зарубіжні та міжнародні судові справи, у яких детально проаналізовано, яким чином суди встановлюють наявність або відсутність у того чи іншого промислового зразка індивідуального характеру. На підставі аналізу вітчизняних законів та підзаконних нормативно-правових актів, міжнародно-правових актів, а також практичного дослідження міжнародних та зарубіжних судових справ, зроблені окремі висновки стосовно таких понять як: індивідуальний характер промислового зразка, інформований користувач, ступінь свободи автора при розробці дизайну.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, інтелектуальна власність, промислова власність, промисловий зразок, критерії охороноздатності, індивідуальний характер, інформований користувач, ступінь свободи автора.

The article is devoted to the study of one of the criteria for the protectionability of an industrial design, namely: individual character. The Law of Ukraine "On Protection of Rights to Industrial Designs" has been analyzed for the purpose of determining the individual character of an industrial design. It has been established that the domestic law does not contain a broad practical explanation of the indicated criterion for the protectionability. It has been analysed the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, as well as Directive 98/71/EC of the European Parliament and the Council of October 13, 1998 on legal protection industrial designs and Council Regulation (EC) No. 6/2002 of December 12, 2001 on Community industrial designs, the provisions of which were implemented in 2020 into the Law of Ukraine "On the Protection of Industrial Design Rights". It has been found that the mentioned international legal acts also do not provide a broad practical explanation for establishing the individual character of industrial designs. It has been established that more detailed information on the practical understanding of the researched protectionability criterion is contained in such a subordinate legal act as the recently approved Rules for drawing up and submitting an application for an industrial design and conducting an examination of an application for an industrial design and international registration of an industrial design. The concept of an informed user and the designer's degree of freedom have been analyzed separately, since the latter are crucial to determining whether a certain industrial design is endowed with an individual character. It has been considered separate foreign and international court cases in which a detailed analysis was made of how courts determine the presence or absence of individual character of this or that industrial design. On the basis of the analysis of domestic laws and subordinate legal acts, international legal acts, as well as a practical study of international and foreign court cases, separate conclusions have been made regarding such concepts as: the individual character of an industrial design, the informed user, the designer's degree of freedom in the development of a design.

Key words: intellectual property right, intellectual property, industrial property, an industrial design, criteria of protectability, individual character, an informed user, designer's degree of freedom.

Постановка проблеми. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» [1] передбачає, що промисловий зразок відповідає критеріям охороноздатності, якщо є новим і має індивідуальний характер (ч. 1 ст. 6 «Критерії охороноздатності промислового зразка»). Такий критерій охороноздатності промислового зразка як новизна викликає менше питань для його розуміння, оскільки правова суть цього критерію майже не змінилося після внесення змін до вищевказаного закону у зв'язку із прийняттям у 2020 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» [2], за винятком деяких змін у формулюванні та додаткового адаптування до нового виду промислових зразків – незареєстрованого промислового зразка. Разом із тим, новизна є однією із умов патентоздатності таких об'єктів промислової власності як винаходи та корисні моделі, і була широко досліджена як науковцями, так і юристами-практиками у межах Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [3]. Тому, з точки зору порівняння об'єктів про-

мислової власності та аналогії закону новизна є легшою та доступнішою для розуміння. Натомість, індивідуальний характер є новим поняттям та критерієм охороноздатності промислового зразка від 2020 року, яке до сих пір потребує аналізу та дослідження, особливо з практичної сторони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Промислові зразки як об'єкти права промислової власності досліджувались багатьма вітчизняними вченими, зокрема такими як: О. Дорошенко, О. Жихарев, Ю. Капіца, А. Кириленко, Л. Работягова, Н. Самоловова, Л. Тарасенко, О. Харитонова, О. Штефан, О. Яворська. Однак, після реформи у 2020 році законодавства у сфері права промислової власності лише поодинокі праці охоплюють дослідження критеріїв охороноздатності промислового зразка. Окрім того, новітнє українське законодавство породжує широке коло дискусійних питань щодо правозастосування норм про індивідуальний характер промислових зразків. Наведене, у цілому, зумовлює актуальність наукового дослідження.

Метою статті є правовий аналіз такого критерію охороноздатності промислового зразка як індивідуальний характер, зокрема, з прикладної точки зору.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» у п. 3 ст. 6 дає таке пояснення індивідуального характеру промислового зразка. Промисловий зразок визнається таким, що має індивідуальний характер, якщо загальне враження, яке він справляє на інформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який інший промисловий зразок, доведений до загального відома щодо: зареєстрованого промислового зразка – до дати подання заявки до НОІВ або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету; незареєстрованого промислового зразка – до дати, на яку промисловий зразок, щодо якого вимагається охорона, вперше був доведений до загального відома. Для оцінки індивідуального характеру береться до уваги ступінь свободи автора під час створення промислового зразка [1].

Так як зміни до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [1] були внесені у зв'язку із імплементацією вимог Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (надалі – Угода про асоціацію) [4], а також положень Директиви 98/71/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 жовтня 1998 року про правову охорону промислових зразків (надалі – Директива про промислові зразки) [5] та Регламенту Ради (ЄС) № 6/2002 від 12 грудня 2001 року про промислові зразки Співтовариства (надалі – Регламент про промислові зразки) [6], вважаю за потрібне дослідити вказані міжнародно-правові акти на предмет визначення індивідуального характеру промислового зразка.

Аналіз ч. 4 ст. 213 Угоди про асоціацію [4] дає можливість дійти до висновку, що в останній та вітчизняному законі про промислові зразки наведені аналогічні визначення досліджуваного критерію охороноздатності. Будь-яких додаткових роз'яснень Угода про асоціацію не містить.

Пункт 13 преамбули Директиви про промислові зразки визначає, що оцінка того, чи має дизайн індивідуальний характер, повинна ґрунтуватися на тому, чи загальне враження, яке він справляє на інформованого користувача, переглядаючи дизайн, чітко відрізняється від того, яке справляє на нього існуючий корпус дизайну, беручи до уваги характер продукту, до якого дизайн застосований або в який він включений, і, зокрема, промисловий сектор, до якого він належить, і ступінь свободи дизайнера в розробці дизайну. Так як й Угода про асоціацію та Закон України «Про охорону прав на промислові зразки», Директива про промислові зразки передбачає, що зразок вважається таким, що має індивідуальний характер, якщо загальне враження, яке він справляє на інформованого користувача, відрізняється від загального враження, яке справляє на такого користувача будь-який зразок, який був оприлюднений до дати подання заявки на реєстрацію, або, якщо заявлено пріоритет, до дати пріоритету (ч. 1 ст. 5) [5].

Регламент про промислові зразки [6] у п. 14 преамбули та ч. 1 ст. 6 містить аналогічні Директиві [5] положення про індивідуальний характер промислових зразків.

Проаналізувавши усе вищевикладене, можна дійти до висновку, що ключовим «персонажем» при визначенні індивідуального характеру промислового зразка є певний інформований користувач. Також, як слідує із зазначеного, вагоме значення надано ступеню свободи автора.

Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» [1] не дає пояснень, хто такий інформований користувач, а щодо ступеню свободи автора вказує наступне. Ступінь свободи автора це є обмеження можливостей автора щодо розробки рішення зовнішнього вигляду виробу певного призначення, пов'язані, зокрема, з функціональними особливостями виробу (ст. 1 закону) [1].

Натомість, певні практичні роз'яснення понять «інформований користувач» та «ступінь свободи автора» дають Правила складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка (надалі – Правила) [7].

Так, відповідно до п. 5 глави 2 «Критерії охороноздатності промислового зразка» розділу II «Умови надання правової охорони промислового зразку» вказаних Правил, інформованим користувачем вважається зацікавлена особа, яка використовує вироби відповідно до їх мети та призначення та є обізнаною щодо особливостей зовнішнього вигляду таких виробів у відповідному секторі промисловості. Виходячи з досвіду та особистого інтересу до відповідних виробів інформований користувач виявляє вищий ступінь уваги, ніж середній споживач, але є менш обізнаним, ніж технічний експерт, дизайнер, виробник або продавець виробів цього сектору, які здатні вирізнити несуттєві ознаки та/або незначні деталі суттєвих ознак, унаслідок чого мінімальні відмінності між промисловими зразками для них є помітними, а також визначити ознаки, що зумовлені виключно технічними функціями виробу. Наприклад, інформованими користувачами виробів в індустрії моди є жінки та чоловіки, які стежать за модою [7].

Наступний пункт 6 зазначених глави та розділу Правил дає такі пояснення. Для оцінки індивідуального характеру береться до уваги ступінь свободи автора під час створення промислового зразка. Ступенем свободи автора вважаються обмеження можливостей автора щодо розроблення рішення зовнішнього вигляду виробу певного призначення, пов'язані, зокрема, з функціональними особливостями виробу. Ступінь свободи автора може бути обмежений, наприклад, вимогами до виробів відповідної галузі, що стандартизують характеристики, які стають однаковими для зовнішнього вигляду виробів цієї галузі. Ступінь свободи автора не може бути обмежений наявними на ринку тенденціями для виробів відповідної галузі, очікуваннями споживачів виробів відповідної галузі, технічним замовленням, сформульованим клієнтом для автора відповідного промислового зразка [7].

Окрім того, Правила дають наступні практичні поради при встановленні того, чи наділений промисловий зразок індивідуальним характером. Під час оцінки загального враження, яке справляють на інформованого користувача промислові зразки, враховуються: сектор промисловості, до якого належать вироби; рівень знань та ступінь уваги інформованого користувача, а також можливість здійснення ним безпосереднього порівняння промислових зразків; ступінь свободи автора під час створення промислового зразка. Кожна з ознак промислового зразка може мати різне значення в загальному враженні, яке справляє промисловий зразок на інформованого користувача, з урахуванням таких обставин: менше значення мають типові, розповсюджені та стандартні для певних типів виробів ознаки або ті, видимість яких обмежена під час звичайного використання виробу; більше значення мають ознаки виробів, що є довільними та відмінними від норм стандартів у відповідному секторі промисловості; схожість ознак, щодо яких в автора був обмежений ступінь свободи, матиме незначне значення в загальному враженні; якщо споживач ознайомлений з перенасиченням виробами у певному секторі промисловості, він може бути більш чутливим до незначних відмінностей між промисловими зразками, що може справити на нього інше загальне враження. Оцінка загального враження, яке справляють промислові зразки, здійснюється з припущенням, що інформований користувач може зробити безпосереднє порівняння промислових зразків, якщо суть та призначення виробу, у якому втілено або застосовано промислові зразки, це дозволяє (п. 7 глава 2 розділ II) [7].

Для того, щоб більше зрозуміти, як визначається індивідуальний характер промислових зразків, пропонуємо розглянути конкретні практичні приклади на зарубіжному та міжнародному рівнях.

Наприклад, в одному рішенні 1-го цивільного суду Анкари з інтелектуальних і промислових прав, Суд інтелектуальної власності у деталях проаналізував та оцінив суть інформованого користувача та свободу вибору і їх роль в оцінці індивідуального характеру. Позов подано проти одного розробника водних атракціонів Proslide Technology Inc (Proslide). За підсумками розгляду судової справи дизайн водної гірки Proslide був визнаний новим та таким, що має індивідуальний характер, і позов було відхилено. Суд встановив, що інформованими користувачами в секторі водних гірок є менеджери або техніки, які відіграють певну роль у виборі або експлуатації водної гірки, а не пасивні користувачі, яких не цікавлять технічні характеристики гірки. Суд з питань інтелектуальної власності також вказав, що інформованими користувачами в секторі водних гірок можуть бути особи, які вирішили придбати ці гірки, або персонал, призначений для обслуговування. Суд звернув увагу на те, що інформовані користувачі мають інший рівень обізнаності, ніж пасивні користувачі, які катаються на водних гірках, і вони розглядатимуть деталі та діятимуть уважніше щодо питань, які вимагатимуть великих інвестицій. Оцінка індивідуального характеру дизайну водних гірок була зроблена з огляду на інформованих користувачів у секторі водних гірок. Схожим чином Суд детально оцінив ступінь свободи автора. Останній визначив свободу вибору автора як простір, що надає дизайнеру можливість включити індивідуальний характер у свій дизайн, і підкреслив, що визначення ступеня свободи вибору є об'єктивним і не може відрізнятись залежно від людини. Суд з питань інтелектуальної власності встановив, що конструкція водних гірок має дуже обмежену свободу вибору, враховуючи наявність кількох вимог, таких як: проектування усіх водних гірок певного розміру, який може вмістити вершників з різних вікових груп; наявність кваліфікації поверхні зменшення тертя; з'єднання конструкції суглобами для забезпечення певної відстані або обертання тощо. Суд, не беручи до уваги взаємні частини та особливості в конструкціях водних гірок, що є предметом справи, зосередився на частинах внеску дизайнера поза цими єдиними характеристиками та кваліфікацією, оцінивши предметні конструкції з точки зору інформованих користувачів. Суд дійшов до висновку, що дизайн Proslide з урахуванням корпусу має індивідуальний характер [8].

Також, до прикладу, можна проілюструвати рішення Апеляційної ради Офісу інтелектуальної власності Європейського Союзу (EUIPO) у суперечці щодо навчальних іграшок для дітей. У цьому рішенні вказано наступне. Щоб мати право на охорону дизайну, дизайн продукту повинен відповідати певним критеріям, зокрема, він повинен бути новим і мати індивідуальний характер. Потреба в новизні в цьому випадку означає, що жоден ідентичний малюнок або модель не повинні були раніше бути доступними для громадськості. Задовольнити критерій індивідуальності трохи складніше. Щоб визначити «індивідуальний характер», експерти спочатку оцінять, чи зможе так званий «обізнаний користувач» відрізнити дизайн від подібного продукту. Іншими словами, якщо поінформований користувач вважає, що дизайн продукту справляє таке ж

загальне враження, як дизайн, який раніше був доступний для громадськості, він може не мати достатнього «індивідуального характеру», щоб мати право на охорону зразка. Окрім того, необхідно враховувати характер виробу і ступінь свободи дизайнера. Якщо елементи виробу є технічно визначеними, творчі здібності дизайнера будуть обмежені під час розробки креслення чи моделі. Чим менше свободи у дизайнера, тим нижча планка для встановлення індивідуального характеру. Британська компанія Creative Design Ideas Ltd зареєструвала європейське право на дизайн для розвиваючих іграшок у жовтні 2014 року. У 2017 році воно було анульовано після того, як японська компанія Shine Shimizu подала позов про недійсність на підставі відсутності індивідуального характеру. Щоб підтвердити свою тезу, Shine Shimizu надала як доказ зображення моделі, відомої як «Ostoplay», яка була продана громадськості з 2008 року. Хоча вона визнала, що поінформований користувач зможе побачити відмінності між двома дизайнами, відділ недійсності EUIPO визнав загальне враження від двох дизайнів однаковим і анулював право 2014 року. Creative Design Ideas подала апеляцію, стверджуючи, що відділ недійсності EUIPO недостатньо взяв до уваги ступінь свободи дизайнера. Як зазначено вище, якщо свобода дизайнера в розробці продукту обмежена, невеликі відмінності між дизайнами будуть достатніми, щоб створити інше загальне враження в інформованого користувача. У цьому випадку свобода дизайнера обмежена, оскільки тип іграшки вимагає, щоб різні частини з'єднувалися через виїмки. Однак, це не обов'язково означає (як стверджували Creative Design Ideas), що іграшка має бути сформована з восьмикутних форм. Частини можна було б з'єднувати незалежно від їх форми. Справді, освітня мета таких іграшок, мабуть, була б вищою, якби були створені нові типи, що давали б споживачам більше вибору. У результаті відділ недійсності EUIPO вирішив, що дизайнер мав достатню свободу, і що невеликих відмінностей між дизайнами недостатньо, щоб створити інше загальне враження на поінформованого користувача, і відхилив апеляцію [9].

Висновки. Підсумувавши усе вищезазначене, доходжу до наступних висновків. Індивідуальний характер промислового зразка ґрунтується на тому, чи загальне враження, яке останній справляє на інформованого користувача чітко відрізняється від того, яке справляють на нього вже існуючі промислові зразки. Інформованим користувачем є достатньо зацікавлена особа, яка не є ні розробником, ні технічним експертом, проте ознайомлена із різними промисловими зразками у певній галузі та володіє знаннями вище середнього рівня щодо елементів, які зазвичай містяться у таких промислових зразках, і, враховуючи її інтерес до конкретних виробів, приділяє досить високу увагу при їх використанні. Окрім того, при встановленні індивідуального характеру промислового зразка береться до уваги ступінь свободи автора. Ступенем свободи автора промислового зразка є обмеження можливостей автора на етапі розробки останнього в ідейному виборі стосовно зовнішнього вигляду виробу певного призначення, і ці обмеження можуть бути зумовлені або технічною функцією виробу та/або стандартними вимогами, що висуваються до такого типу виробів. Вищий ступінь свободи автора при створенні промислового зразка вимагає більше суттєвих відмінностей виробу від інших для інформованого користувача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 року № 3688-XII : станом на 31.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12/ed20231231#Text> (дата звернення: 26.08.2024р.).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями : Закон України від 21.07.2020 року за № 815-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text> (дата звернення: 26.08.2024р.).
3. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закону України від 15.12.1993 року за № 3687-XII : станом на 31.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 26.08.2024р.).

4. Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода від 21.03.2014 року : станом на 30.11.2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#top (дата звернення: 26.08.2024р.).

5. DIRECTIVE 98/71/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 October 1998 on the legal protection of designs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0071> (дата звернення: 26.08.2024р.).

6. Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32002R0006> (дата звернення: 26.08.2024 р.).

7. Про затвердження Правил складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка : наказ Міністерства економіки України від 07.03.2024 року № 6237. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0547-24#Text> (дата звернення: 26.08.2024р.).

8. The Role of Informed User and Freedom of Choice in the Assessment of Individual Character of a Design. 2022. Trademarks and Designs Gün + Partners. URL: <https://gun.av.tr/insights/articles/the-role-of-informed-user-and-freedom-of-choice-in-the-assessment-of-individual-character-of-a-design#top> (дата звернення: 26.08.2024 р.).

9. Child's play: Individual character and freedom of design. 2019. Novagraaf. URL: <https://www.novagraaf.com/en/insights/childs-play-individual-character-and-freedom-design> (дата звернення: 26.08.2024 р.).

**РОЗМЕЖУВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО АЗАРТНИХ ІГОР
ТА ОБМЕЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ****DISTINGUISHING THE RESTRICTION OF ACCESS TO GAMBLING
AND THE RESTRICTION OF CIVIL LEGAL CAPACITY**

Іванова А.С., аспірантка кафедри цивільного процесу

*Навчально-науковий інститут права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена актуальному питанню розмежування таких цивільно-процесуальних інститутів, як обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх і обмеження цивільної дієздатності. Вказана проблематика досі не знаходила свого детального відображення у наукових роботах, хоча розмежування вказаних правових інститутів є необхідним не тільки для наукової розробки питань обмеження доступу до азартних ігор та обмеження цивільної дієздатності, але й має важливе значення для правозастосування. Під час проведення дослідження авторкою встановлено, що судове обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, яке здійснюється в порядку окремого провадження, перетинається з іншою категорією справ окремого провадження – обмеженням цивільної дієздатності фізичної особи на підставі зловживання нею азартними іграми. За результатами аналізу чинного законодавства України, а також напрацювань правової доктрини щодо особливостей обмеження дієздатності фізичної особи, авторкою зроблено висновок, що обмеження цивільної дієздатності на підставі участі особи в азартних іграх можливе лише за умови появи у неї ознак гральної залежності, водночас підставами для обмеження у доступі до азартних закладів є обставини, які пов'язані суто з матеріальним становищем фізичної особи та близьких до неї осіб. У зв'язку з цим, авторкою зроблено висновок про необхідність застосування різних способів судового захисту в порядку окремого провадження залежно від наявності у особи клінічних проявів гральної залежності, що надало можливість розмежувати ситуації, за яких необхідним є застосування процедури обмеження цивільної дієздатності, і ситуації, де достатнім процесуальним заходом буде обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. Авторкою зроблено висновок про те, що обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх і обмеження цивільної дієздатності є різними процесуальними інститутами, які не тільки застосовуються у зв'язку з наявністю різних підстав, але й націлені на різне обмеження прав особи.

Ключові слова: судове обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, обмеження доступу до азартних ігор, обмеження цивільної дієздатності, окреме провадження, зловживання азартними іграми.

The article addresses the pressing issue of distinguishing between such civil procedural institutions as the restriction of an individual's access to gambling establishments and participation in gambling, and the limitation of civil capacity. This issue has not yet been thoroughly explored in academic literature, despite the necessity of differentiating these legal institutions not only for the scientific development of questions regarding the restriction of access to gambling and the limitation of civil capacity but also for its significant implications for law enforcement. Through this research, the author has established that judicial restriction of an individual's access to gambling establishments and participation in gambling, which is carried out in the order of separate proceedings, intersects with another category of separate proceedings – the limitation of an individual's civil capacity based on their abuse of gambling. Based on the analysis of current Ukrainian legislation, as well as the legal doctrine's developments regarding the peculiarities of limiting an individual's civil capacity, the author concludes that the limitation of civil capacity based on an individual's participation in gambling is possible only if they exhibit signs of gambling addiction. Meanwhile, the grounds for restricting access to gambling establishments are circumstances related purely to the financial situation of the individual and their close associates. In this regard, the author concludes that it is necessary to apply different forms of judicial protection in separate proceedings depending on whether the individual exhibits clinical manifestations of gambling addiction, which allows for distinguishing situations where it is necessary to apply the procedure of limiting civil capacity from those where the sufficient procedural measure would be restricting an individual's access to gambling establishments and participation in gambling. The author concludes that the restriction of an individual's access to gambling establishments and participation in gambling and the limitation of civil capacity are distinct procedural institutions that are not only applied based on different grounds but also aim to restrict different rights of the individual.

Key words: judicial restriction of an individual in visiting gambling establishments and participating in gambling, restriction of access to gambling, limitation of civil legal capacity, separate proceeding, gambling abuse.

Впровадження процесуального інституту обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх призвело до появи конкуренції норм, які регламентують таке обмеження та обмеження цивільної дієздатності на підставі зловживання азартними іграми. Питання розмежування цих двох процесуальних інститутів глибоко не досліджувалось представниками правової доктрини, однак опосередковано привертає увагу науковців, зокрема, Н.О. Кіреєвої та О.А. Руденко. Саме тому актуальною є наукова розробка цього питання, почати дослідження якого потрібно з того, що наслідком встановлення щодо фізичної особи обмеження доступу до азартних ігор є повне позбавлення її можливості вступати у правовідносини у сфері грального бізнесу та фізично перебувати у гральних закладах. Слід зазначити, що заборона перебування у гральних закладах є складовою обмеження доступу до азартних ігор, яка не перетинається з іншими інститутами цивільного права та процесу.

Водночас обмеження участі в азартних іграх звужує обсяг цивільної дієздатності фізичної особи у сфері граль-

ного бізнесу, а тому є близьким до обмеження цивільної дієздатності фізичної особи у зв'язку з тим, що вона зловживає азартними іграми і цим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Саме тому для розуміння природи обмеження доступу до азартних ігор необхідно розмежувати цей правовий інститут із обмеженням цивільної дієздатності фізичної особи на підставі зловживання азартними іграми.

Перш за все, необхідно визначити особливості правової природи цивільної дієздатності фізичної особи. Легальне визначення цивільної дієздатності міститься у ч. 1 ст. 30 ЦК України, відповідно до якої цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [1]. Як правильно зазначає Р.О. Стефанчук, вказане поняття включає у себе декілька основних складових, а саме:

1. Правонабувальну та обов'язковостворювану здатність, яка передбачає для фізичної особи спроможність у результаті власної поведінки набувати для себе цивільні права та створювати цивільні обов'язки.

2. Правоздійснювальну та обов'язковиконувану здатність, яка включає у себе здатність фізичної особи своєю поведінкою здійснювати права та виконувати створені обов'язки.

3. Право-, обов'язкозмінювальну здатність, тобто здатність своєю поведінкою змінювати створені права чи набуті обов'язки, а також змінювати спосіб їх здійснення чи виконання.

4. Право-, обов'язкоприпинювальну здатність, яка передбачає здатність фізичної особи припинити (призупинити) існування свого права чи його здійснення, а також існування свого обов'язку чи його виконання.

5. Право-, обов'язкопоновлювану здатність, тобто здатність своєю поведінкою відновити права, від яких фізична особа відмовилась та поновити обов'язки, від яких вона була звільнена [2, с. 118–119].

Застосовуючи вказаний підхід до визначення складових цивільної дієздатності, можна зробити висновок, що при залученні до участі в азартних іграх фізична особа може реалізувати цивільну дієздатність наступним чином:

1. Вступати у правовідносини із гральними закладами з метою отримання доступу до організованих такими закладами азартних ігор.

2. Вступати у правовідносини з іншими гравцями з метою забезпечення участі в азартних іграх, які потребують залучення двох і більше осіб.

3. Отримувати виграш за результатами участі в азартних іграх.

4. Вимагати, у разі виграшу в азартній грі, виплати такого виграшу.

5. Відмовлятися від вимоги, у разі виграшу в азартній грі, виплати такого виграшу.

6. Змінювати спосіб та умови виконання зобов'язання зі сплати виграшу.

7. Припинити чи тимчасово зупинити правовідносини із гральними закладами та іншими учасниками азартних ігор.

8. Поновлювати правовідносини із гральними закладами та іншими учасниками азартних ігор.

9. Виконувати обов'язки, у разі програшу, щодо здійснення виплати за виграш особі, яка має право на його отримання.

10. Нести цивільно-правову відповідальність, у разі невиконання грошових зобов'язань перед гральним закладом та іншими гравцями.

Таким чином, при звуженні обсягу цивільної дієздатності фізичної особи звужується і обсяг правомочностей фізичної особи у гральній сфері. Цивільно-процесуальними інститутами, в межах яких здійснюється зменшення обсягу цивільної дієздатності є визнання фізичної особи недієздатною і обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Враховуючи, що відповідно до ч. 2 та 4 ст. 41 ЦК України, недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-який правочин, а відповідальність за шкоду, завдану нею, несе її опікун [1], визнання особи недієздатною є тим актом цивільного стану, у результаті якого вона не має можливості вступати у жодні правовідносини, включно і з правовідносинами у гральній сфері. При цьому прийняття судом рішення про визнання особи недієздатною не є результатом встановлення факту погіршення її матеріального стану чи матеріального стану члена її сім'ї або утримання у зв'язку з її участю в азартних іграх.

Водночас обмеження цивільної дієздатності має прямий зв'язок з встановленням факту того, що фізична особа ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище через зловживання азартними іграми, що прямо

зазначається у ч. 2 ст. 36 ЦК України [1]. При цьому обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, як і обмеження доступу до азартних ігор, є виключним повноваженням судового органу, який підлягає розгляду у порядку цивільного судочинства. Тобто погіршення матеріального стану фізичної особи або фінансово залежних від неї осіб через участь такої особи в азартних іграх є підставою для звернення до суду з метою ініціювання розгляду однієї з двох категорій справ окремого провадження: справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх.

Так, згідно з ч. 1 ст. 297 ЦПК України, зміст якої кореспондується зі змістом ч. 2 ст. 36 ЦК України, у заяві про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи мають бути викладені, зокрема, обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає азартними іграми, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище [3]. У науковій доктрині, зокрема О.А. Руденко, зазначається, що необхідно виключити таку підставу для обмеження фізичної особи у цивільній дієздатності і прибрати з ч. 1 ст. 297 ЦПК України та ч. 2 ст. 36 ЦК України словосполучення «азартними іграми», у зв'язку з тим, що наразі «впроваджено цивільно-процесуальний інститут, за допомогою якого можливо припинити нерозумне здійснення особою її права на участь в азартній грі шляхом внесення відомостей про гравця до Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та/або участь в азартних іграх на підставі відповідного рішення суду без обмеження цивільної дієздатності» [4, с. 54].

З такою позицією можна було б погодитися, якби у ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України, якою встановлюються підстави для судового обмеження доступу до азартних ігор, було передбачено необхідність викладення у заяві про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх обставин, що підтверджують наявність у особи ознак зловживання азартними іграми, які спричиняють її скрутне матеріальне становище або скрутне матеріальне становище членів її сім'ї, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати. Водночас вказані підстави сформульовані іншим чином і не передбачають необхідність доведення ознак зловживання азартними іграми.

Як правильно зазначає Р.О. Стефанчук, зловживання азартними іграми в контексті обмеження цивільної дієздатності фізичної особи є варіацією психічного розладу, що істотно впливає на здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [2, с. 123], тобто є синонімом поняття «гральна залежність» або «лудоманія». Тобто при обмеженні цивільної дієздатності на підставі зловживання азартними іграми, що ставить особу або фінансово залежних від неї осіб у скрутне матеріальне становище, необхідно встановити не тільки обставини, що свідчать про погіршення матеріального стану, але і ознаки втрати контролю над потягом до участі в азартних іграх, домінуванням азартних ігор порівняно з іншими життєвими потребами людини, а також продовженням участі в азартних іграх, незважаючи на негативні наслідки, які були такою грою спричинені [5]. Таким чином, обмеження цивільної дієздатності на підставі участі особи в азартних іграх можливе лише за умови появи у неї ознак гральної залежності.

Водночас підставами для обмеження у доступі до азартних закладів є обставини, які пов'язані суто з матеріальним станом фізичної особи та близьких до неї осіб. Зазначене у п. 1 ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України перевищення витрат на гру над особистими доходами особи, що ставить особу або її сім'ю у скрутне матеріальне становище, як підстава для звернення до суду з метою обмеження

фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, не передбачає наявності у обмежуваної особи втрати контролю над потягом до гри, адже фізична особа може в межах одноразового залучення до участі в азартну гру витратити на таку участь набагато більше матеріального ресурсу порівняно з тим, що становить її дохід, що суттєво погіршить її матеріальне становище або матеріальне становище її сім'ї. У такому разі виникне право на звернення до суду з вимогою обмежити фізичну особу у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, однак права на звернення до суду з метою обмеження фізичної дієздатності не буде.

Необхідно зазначити, що і передбачені у п. 2-5 ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України підстави обмеження у доступі до азартних ігор (наявність у особи боргових зобов'язань на суму більше 100 прожиткових мінімумів доходів громадян, несплата особою аліментів впродовж більше трьох місяців, отримання особою або членами її сім'ї житлової субсидії чи пільг на сплату житлово-комунальних послуг, скрутне матеріальне становище особи чи членів її сім'ї, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати [3]) не мають жодного взаємозв'язку із зловживанням азартними іграми, що ставить гравця або матеріально залежних від нього осіб у скрутне матеріальне становище. Хоча вони і мають характеризувати незадовільний майновий стан обмежуваної особи, членів її сім'ї, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, однак такий матеріальний стан не залежить від участі в азартних іграх гравця, а може бути викликаний іншими обставинами. У такому разі, як і під час застосування підстави для обмеження доступу до азартних ігор, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України, право на ініціювання розгляду справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх буде наявним, проте право на звернення до суду з метою обмеження фізичної дієздатності буде відсутнім.

Слід зазначити, що у разі, якщо у особи наявні підстави для обмеження доступу до азартних ігор, передбачені ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України, і прослідковуються клінічні ознаки гральної залежності, то відсутня необхідність застосовувати інститут судового обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, адже внесення про таких осіб інформації до Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та/або участь в азартних іграх, не буде достатнім способом протидії вже зафіксованій у них лудоманії і не забезпечить їх від пошуку нелегальних шляхів реалізації свого нездорового потягу до азартних ігор. У такому випадку необхідно обмежити фізичну особу у можливості отримувати доходи та витратити їх на власний розсуд, тобто єдиним способом забезпечення прав та інтересів самого гравця і залежних від нього осіб є обмеження його цивільної дієздатності.

Таким чином, суд під час розгляду справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх має чітко встановити, чи наявні обставини, які свідчать про ознаки зловживання особою азартними іграми. У разі встановлення таких ознак, очевидним є те, що обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх буде неефективним способом судового захисту, який, як правильно зазначає А.В. Цимбал, в межах окремого провадження, зокрема, є встановлення правового положення фізичної особи [6, с. 212]. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 15 вересня 2022 року у справі № 910/12525/20 зазначає, що обрання неефективного способу захисту своїх прав є самостійною підставою для відмови в позові [7]. Незважаючи на те, що ч. 3 ст. 294 ЦПК України передбачено, що справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених ЦПК України, за

винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду [3], суд не може змінити під час розгляду справи її предмет, саме тому логічно застосувати загальний принцип щодо можливості відмови у задоволенні заяви про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх у разі, якщо таке обмеження буде виявом неефективного судового захисту, тобто у разі встановлення фактів, які будуть свідчити про необхідність обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Виходячи із зазначеного вище, можна зробити висновок, що у цивільному процесуальному законодавстві існує два окремих правові інститути, якими може звужуватись обсяг цивільної дієздатності фізичної особи у зв'язку із участю такої особи в азартних іграх. При цьому, у разі відсутності у особи ознак зловживання азартними іграми, але за наявності обставин, що свідчать про незадовільне матеріальне становище гравця або близьких до нього осіб, має застосовуватись процедура судового обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. У разі ж наявності ознак зловживання азартними іграми справа підлягає розгляду в порядку, передбаченому для справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Такий самий підхід має застосовуватись і під час розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, адже при відсутності ознак зловживання азартними іграми у фізичної особи, однак за наявності у неї чи залежних від неї осіб, скрутного матеріального становища, яке спричинене участю в таких іграх, обмеження її цивільної дієздатності буде непропорційним, а також і неефективним способом судового захисту. Саме тому у такому разі суд повинен буде відмовити у задоволенні заяви про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Крім цього, необхідно зазначити, що хоча під час судового обмеження доступу до азартних ігор відбувається обмеження особи у здатності своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести цивільно-правову відповідальність у разі їх невиконання, що є складовими елементами цивільної дієздатності фізичної особи, таке обмеження повинно стосуватись виключно правовідносин саме у сфері грального бізнесу. Таким чином, обмеження доступу до азартних ігор звужує обсяг цивільної дієздатності особи, але тільки в межах гральної сфери.

Окремо ще раз слід звернути увагу, що під час обмеження доступу до гральних закладів та участі в азартних іграх поряд із обмеженням вступати у правовідносини у гральній сфері наявне обмеження свободи пересування, адже особа позбавляється можливості фізично знаходитися у гральних закладах.

Також важливого значення для розмежування обмеження доступу до азартних ігор та обмеження цивільної дієздатності має і той факт, що для обмеження цивільної дієздатності участь в азартних іграх виступає лише однією з можливих підстав для здійснення такого обмеження і не є обов'язковою умовою для настання такого юридичного факту, як обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, водночас для обмеження доступу до азартних ігор така фізична особа обов'язково має бути гравцем в азартні ігри.

Таким чином, незважаючи на те, що у разі обмеження доступу фізичної особи до азартних ігор здійснюється звуження цивільної дієздатності фізичної особи у гральній сфері, таке обмеження не може вважатися обмеженням цивільної дієздатності. Адже, по-перше, не охоплює увесь обсяг правомочностей фізичної особи в усіх можливих сферах суспільного життя, а, по-друге, значно виходить за межі цивільної дієздатності через наявність обмеження свободи пересування фізичної особи, яка виявляється в забороні доступу до гральних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 29.08.2024).
2. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (II). / Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.; за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ, 2018. 757 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 29.08.2024).
4. Руденко О.А. Розгляд судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. Галицькі студії. *Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 52–57.
5. Міжнародна статистична класифікація хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Одинадцятий перегляд (МКХ-11). URL: <https://icd.who.int/browse/2024-01/tms/en#1041487064> (дата звернення: 29.08.2024).
6. Цимбал А.В. Феномен окремого провадження в цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку приватного права в сучасних умовах* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. С. 209–213.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.09.2022. Справа № 910/12525/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558719> (дата звернення: 29.08.2024).

**ОХОРОНА ПРАВ НА НЕОРИГІНАЛЬНІ БАЗИ ДАНИХ
В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ПРАВІ ЄС****PROTECTION OF RIGHTS TO NON-ORIGINAL DATABASES
IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND EU LAW**

Лопатнюк В.А., здобувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню проблематики охорони прав на неоригінальні бази даних в законодавстві України та праві ЄС. Автор проаналізував стан дослідження питання охорони прав на бази даних в межах різних підходів.

У статті досліджено положення Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 року. Визначено особливі права на неоригінальні бази даних для розробників таких баз. З'ясовано розуміння понять «витягнення» та «повторне використання» неоригінальних баз даних. Автором досліджено права і обов'язки законних користувачів неоригінальних баз даних, винятки з особливого права, строк захисту права, а також проаналізовано положення про осіб, які користуються захистом відповідно до особливого права.

На національному рівні проаналізовано норми нового Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01 грудня 2022 року, які в значній мірі відображають положення Директиви. З'ясовано зміст права особливого роду *sui generis*, а також його розмежування з авторським правом та іншими правами, які можуть поширювати свою охорону на бази даних. Проаналізовано поняття «база даних» та «вміст бази даних». Визначено, що таке розмежування не впливає на факт надання правової охорони правом особливого роду.

У статті досліджено особливості надання правової охорони правом особливого роду. Визначено можливість його відчуження і передавання як майнового права. На підставі аналізу відповідних норм автором визначено, передбачені законодавством, особливі строки правової охорони неоригінальних баз даних. З'ясовано особливий момент виникнення права особливого роду для неоригінальних баз даних, який чітко відокремлює їх від оригінальних як об'єктів авторського права. Досліджено випадки вільного використання та обмеження щодо використання неоригінальних баз даних.

Зроблено висновок, що запровадження права особливого роду (*sui generis*) зумовлене викликами часу і надає відповідним об'єктам достатній правовий захист, не створюючи при цьому правових колізій авторського права та інтелектуальної власності.

Ключові слова: база даних (копіювання даних), оригінальність бази даних, неоригінальна база даних, вміст бази даних, інформація, охороноздатність бази даних, право особливого роду (*sui generis*).

The article is devoted to the study of the issues of protection of rights to non-original databases in the legislation of Ukraine and EU law. The author analyzed the state of research on the issue of database rights protection within the framework of various approaches.

The article examines the provisions of Directive 96/9/EU of the European Parliament and the Council "On legal protection of databases" dated March 11, 1996. Special rights to non-original databases are defined for the developers of such databases. The understanding of the concepts of "extraction" and "reuse" of non-original databases has been clarified. The author researched the rights and obligations of legitimate users of non-original databases, exceptions to the special law, the term of protection of the right, and also analyzed the provisions on persons who enjoy protection according to the special law.

At the national level, the norms of the new Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated December 1, 2022, which largely reflect the provisions of the Directive, were analyzed. The content of the right of a special kind of *sui generis*, as well as its demarcation with copyright and other rights that can extend their protection to databases, is clarified. The concepts of «database» and «database content» are analyzed. It was determined that such a distinction does not affect the fact of granting legal protection by the right of a special kind.

The article examines the peculiarities of providing legal protection by the right of a special kind. The possibility of its alienation and transfer as a property right is determined. Based on the analysis of the relevant norms, the author has determined the special terms of legal protection of non-original databases provided by the law. The special moment of the emergence of a special kind of right for non-original databases, which clearly separates them from the original ones as objects of copyright, has been clarified. Cases of free use and restrictions on the use of non-original databases are studied.

It was concluded that the introduction of the right of a special kind (*sui generis*) is due to the challenges of time and provides the relevant objects with sufficient legal protection, while not creating legal conflicts of copyright and intellectual property.

Key words: database (data compilation), originality of the database, non-original database, content of the database, information, security of the database, right of a special kind (*sui generis*).

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій зумовив широку популярність галузі створення та використання баз даних. В межах цієї діяльності суб'єктам доводиться вкладати значну кількість людських та матеріальних ресурсів. Зазначена сфера тісно пов'язана з інвестиціями, однак доволі часто неоригінальні бази даних зазнають несанкціонованого запозичення чи копіювання. У зв'язку з цим, постійно постають питання захисту інтересів розробників неоригінальних баз даних. Тому важливим є дослідження охорони прав на неоригінальні бази даних на міжнародному та національному рівнях.

Стан дослідження. Проблематика охорони прав на бази даних в межах різних підходів була предметом досліджень низки вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, варто відзначити таких науковців як О. Є. Аврамова, М. Бехтель, М. Дж. Девісон, В. Дроб'язко, Х. І. Кметик-Подубінська, К. Коболдт, Л. Т. Комзюк, С. Й. Литвин,

І. М. Маліновська, А. Петренко, Ю. І. Тюря, М. Холвуд, О. С. Яворська, О. І. Яременко, Н. Є. Яркіна та інші. Проте досі залишаються питання, які потребують подальшого аналізу. Одним із таких є проблема охорони прав на неоригінальні бази даних в законодавстві України та праві ЄС.

Метою дослідження є аналіз особливостей охорони прав на неоригінальні бази даних в нормах вітчизняного та європейського законодавства.

Виклад основного матеріалу. Основи правового регулювання баз даних в європейському просторі закріплені Директивою 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 року. Зазначена Директива передбачає надання правової охорони як оригінальним, так і неоригінальним базам даних.

Глава III Директиви визначає особливі права на неоригінальні бази даних. Зокрема у статті 7 Директиви (Об'єкт захисту) держава-член передбачає право для розробника

бази даних, який продемонструє, що було зроблено якісно та/чи кількісно значні інвестиції в отримання, перевірку чи представлення вмісту, запобігати витягненню та/чи повторному використанню всього вмісту бази даних чи значної її частини у якісному чи кількісному вимірі [4].

У Директиві також визначено, що слід розуміти під поняттями «витягнення» та «повторне використання» неоригінальних баз даних, окрім того, прописуються права і обов'язки законних користувачів неоригінальних баз даних, винятки з особливого права, строк захисту права, а також містяться положення про осіб, які користуються захистом відповідно до особливого права [4].

На думку науковців, положення Директиви максимально намагаються конкретизувати об'єкт захисту правом особливого роду і права розробників неоригінальних баз даних. Також передбачається можливість як постійної, так і тимчасової передачі вмісту неоригінальної бази даних. Водночас, спосіб та форма передачі не конкретизується і, згідно Директиви, може бути будь-яким. Так само і з формою оприлюднення вмісту бази даних, вона може бути будь-якою і перелік форм передачі невичерпний. Що ж стосується вмісту неоригінальної бази даних, то Директива закріплює можливість передачі та оприлюднення «всього вмісту чи значної її частини». У зв'язку з цим, виникає питання, що слід розуміти під значною частиною вмісту неоригінальної бази даних і чи є критерії її визначення [5].

Значна кількість положень Директиви відображена в чинному Законі України «Про авторське право і суміжні права» і визначається як «право особливого роду» або «*sui generis*». Зокрема, частина 4 статті 21 закону передбачає, що виробнику бази даних, крім бази, створеної для систематизації даних, що є публічною інформацією відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», який зробив якісно та/або кількісно значний внесок в отримання, перевірку чи подання вмісту бази даних, для запобігання вилученню та/або повторному використанню – будь-якому наданню невизначеному колу осіб повного вмісту бази даних або значної її частини у якісному чи кількісному вимірі, на таку базу даних надається право особливого роду (*sui generis*) [4].

Відповідно до законодавчих положень право особливого роду (*sui generis*) здійснюється незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних охороні авторським правом або іншими правами. Також право особливого роду (*sui generis*) здійснюється незалежно від того, чи підлягає вміст відповідної бази даних охороні авторським правом або іншими правами [6].

Фактично в Законі України «Про авторське право і суміжні права» розмежовано дві різні категорії – сама база даних і вміст відповідної бази даних. Однак, таке розмежування не впливає на факт надання правової охорони правом особливого роду. Більше того, надання такого права чітко відокремлене від інших прав – чи то авторського, чи будь-якого іншого.

Стосовно вмісту неоригінальної бази даних, варто зазначити наступне. Частина 6 статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачає, що охорона баз даних відповідно до права особливого роду (*sui generis*) не перешкоджає здійсненню прав, які існують щодо вмісту такої бази даних [6]. Разом з тим, у законі немає деталізації поняття вмісту бази даних.

У технічних публікаціях під вмістом бази даних розуміються дані програми з відповідним контекстом [3]. Вміст бази даних означає бази даних із текстом, записами послідовності та пов'язаною інформацією, експортованою або завантаженою [2]. Фактично це можуть бути будь-які дані, придатні для упорядкування і відображення в базі даних.

Важливим аспектом в механізмі правової охорони неоригінальних баз даних є особливості реалізації права особливого роду. Відповідно до частини 5 статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» право

особливого роду (*sui generis*) може передаватися (відчужуватися) відповідно до законодавства [6]. Таким чином, можна зробити висновок про правову природу такого права. В силу можливості його відчуження і передання воно аж ніяк не може бути особистим немайновим правом.

Особисті немайнові права відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину. Тоді як майнові права може бути передано (відчужено) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю або частково [6]. Отже, право особливого роду на неоригінальні бази даних за своєю природою є майновим правом інтелектуальної власності.

На думку науковців, право *sui generis* «ні в якому разі не слід розглядати як розширення захисту авторських прав на прості факти даних». На відміну від авторського права, воно надається не автору бази даних, а скоріше її виробнику визначається як «людина, яка бере на себе ініціативу та ризик інвестування», який «виключає субпідрядників, зокрема, з визначення виробника» [1].

Законодавством визначено особливі строки правової охорони неоригінальних баз даних. Так, згідно частини 7 статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» право особливого роду (*sui generis*) починає діяти з дати закінчення створення бази даних та спливає через 15 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком створення бази даних [6].

Як бачимо, момент виникнення права особливого роду також є специфічним для неоригінальних баз даних і чітко відокремлює їх від оригінальних як об'єктів авторського права. У випадку оригінальності бази даних ми застосовуємо загальні положення про момент виникнення авторського права – внаслідок факту його створення, тобто з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо). Натомість щодо неоригінальних баз даних законодавець використовує словосполучення «закінчення створення бази даних». І тут є ще одна принципова відмінність від об'єкта авторського права. Охороні авторським правом підлягають в тому числі незавершені твори, тоді як право особливого роду вимагає факту закінчення створення бази даних.

У випадку оприлюднення бази даних до закінчення відповідного строку, строк чинності цього права спливає через 15 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком такого оприлюднення бази даних. Під поняттям «оприлюднення (розкриття публіці)» в законі розуміється будь-яка дія, що вперше робить твір чи об'єкт суміжних прав доступним для необмеженого кола осіб [6].

Варто зазначити, що в законі передбачається окремий строк правової охорони у випадку істотних змін вмісту бази даних. Зокрема, будь-яка істотна зміна вмісту бази даних у кількісному чи якісному вимірі, зокрема будь-яка істотна зміна, що випливає з накопичення доповнень, вилучень або послідовних змін, яка дозволяє зробити висновок, що йдеться про суттєвий, визначений якісно і кількісно внесок, надає бази даних, яка є результатом таких змін, окремий строк правової охорони [6].

В частині реалізації права особливого роду на неоригінальні бази даних варто згадати про випадки вільного використання такої бази. Частина 2 статті 26 Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачає право законного користувача на таку базу.

Щодо неоригінальної бази даних, законний користувач бази даних може без згоди виробника такої бази даних вилучати (постійно або тимчасово переносити весь вміст бази даних або значну її частину на інший носій у будь-який спосіб і в будь-якій формі) чи повторно використовувати значну частину її вмісту у разі: 1) вилучення для особистих цілей вмісту неелектронної бази даних; 2) вилучення для цілей ілюстрації в освітній або науковій діяльності, за умови зазначення джерела і здійснення цих

дій за умов, що вони не мають самостійного економічного значення; 3) вилучення та повторного використання для цілей громадської безпеки чи для цілей судового, адміністративного або кримінального провадження [6].

Разом з тим, в законі забороняється вилучення і повторне використання незначних частин вмісту бази даних за певних умов і якщо таке тягне певні наслідки. Зокрема, не дозволяється багаторазове та систематичне вилучення і повторне використання незначних частин вмісту бази даних, що включає дії, які суперечать нормальному використанню бази даних чи які не виправдано завдають шкоди законним інтересам розробника такої бази даних [6].

Умовами для заборони вилучення і повторного використання незначних частин вмісту бази даних є багаторазовість та систематичність таких дій. Щоправда, законодавець не деталізує ці поняття конкретною кількістю. Щодо наслідків вилучення чи повторного використання також не вказано, що слід розуміти під такими, що «суперечать нормальному використанню» чи «невиправдано завдають шкоди законним інтересам розробника». Видається, що ці питання слід вирішувати в кожному конкретному випадку з урахуванням думки експерта і суду. Водночас не слід забувати про дотримання гарантованих Директивою прав конкуренції. Відповідно до її положень захист правом

sui generis не повинен бути наданим таким чином, щоб сприяти зловживанню домінуючим становищем, зокрема щодо створення та розповсюдження нових продуктів. Крім того, положення Директиви не можуть завдавати шкоди застосування правил конкуренції Співтовариства або національних правил [1].

Висновки. Таким чином, правова охорона неоригінальних баз даних спрямована на забезпечення захисту баз, які не є об'єктами авторського права, не мають творчого характеру створення, але є надто цінними об'єктами і не можуть бути не охоплені правовою охороною.

На переконання науковців, закріплення на законодавчому рівні права *sui generis* на неоригінальні бази даних є позитивним кроком, що свідчить не тільки про виконання взятих державою зобов'язань з гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Важливо, що відповідні суспільні відносини зі створення та використання баз даних, розробник яких вніс значні інвестиції у їх створення, отримують законодавче регулювання, що апробоване європейською практикою [7]. Таким чином, запровадження права особливого роду (*sui generis*) зумовлене викликами часу і надає відповідним об'єктам достатній правовий захист, не створюючи при цьому правових колізій авторського права та інтелектуальної власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Christian Koboldt. The EU-Directive on the Legal Protection of Databases and the Incentives to Update: An Economic Analysis. URL: <https://www.econstor.eu/obitstream/10419/23051/1/9603data.pdf>
2. Law Insider. Dictionary. URL: <https://www.lawinsider.com/dictionary/database-content>
3. Mitch Bechtel. What is a Content Database? URL: <https://www.webcomand.com/blog/content-databases/index.html>
4. Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних». Європейський Союз; Директива, Міжнародний документ від 11.03.1996 № 96/9/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_241#Text
5. Кметик-Подубінська Х. І. *Sui generis* як особливе право розробників за Директивою 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних». Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, Інтернет права та ІТ права: матеріали Восьмої всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 15 травня 2024 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2024.
6. Про авторське право і суміжні права. Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
7. Яворська О. С. Охорона прав на бази даних. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* № 72 (2021). С. 55–63. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11195>

«НОРМАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРУ» ТА «ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ АВТОРА» ЯК ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВІЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

“NORMAL EXPLOITATION OF THE WORK” AND “LEGITIMATE INTERESTS OF THE AUTHOR” AS THE MAIN INTERNATIONAL STANDARDS OF FREE USE OF WORKS: CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING

Мартинюк О.В., аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Ця стаття є спробою навести власні концептуальні підходи до розуміння стандартів «нормального використання твору» та «законних інтересів автора» як двох основних критеріїв допустимості вільного використання охоронюваного твору. У статті наголошено, що вказані стандарти вперше були закріплені у ст. 9(2) Бернської конвенції в якості елементів триступеневого тесту вільного використання, а важливість вірного розуміння і тлумачення досліджуваних критеріїв пояснюється двома причинами: 1) згадані умови задають стандарти поведінки для третіх осіб які мають намір вільно використовувати охоронюваний твір; 2) стандарти незавдання шкоди «нормальному використанню» твору й несуперечності «законним інтересам» автора стали усталеними класичними принципами вільного використання творів, оскільки без будь-яких редакційних змін закріплені в багатьох інших міжнародних нормативно-правових актах.

Стосовно першого досліджуваного стандарту «нормальності використання твору» та шкоди яка може йому завдатися автор зазначає, що існує два підходи до розуміння цієї концепції: 1) емпіричний та 2) нормативний, й обґрунтовує вдалість застосування саме нормативного підходу, що дозволяє застосовувати до розуміння цього поняття певні ознаки та критерії. Так автор наводить власні міркування з приводу того, що «нормальне використання твору» обмежується певним ринком, й висновує, що «нормальним використання твору» є тоді, коли суб'єкт авторського права в межах певного ринку, може розраховувати отримувати прибуток від використання свого твору.

Стосовно «законних інтересів» автора в статті зазначається, що до розуміння цього стандарту також існує два підходи: 1) нормативний та 2) ненормативний, однак наразі відсутня єдність розуміння, використання якого саме підходу є найбільш вдалим. З огляду на це автор наводить власні мотиви, щодо правильності застосування саме ненормативного підходу до розуміння «законних інтересів автора», й в подальшому висновує, що «законні інтереси» суб'єкта авторського права не обмежуються виключно правами, наданими йому законом, й, фактично зводяться до можливості робити із своїм твором усе що завгодно, допоки це не суперечить існуючим у суспільстві нормам права.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, авторське право та суміжні права, вільне використання, стандарти вільного використання, нормальне використання твору, законні інтереси автора, триступеневий тест вільного використання.

This article is an attempt to bring its own conceptual approaches to understanding the standards of "normal exploitation of the work" and "legitimate interests of the author" as two main criteria for the admissibility of free use of a protected work. The article emphasizes that the specified standards were first enshrined in Art. 9(2) of the Berne Convention as elements of the three-step test of free use, and the importance of a correct understanding and interpretation of the studied criteria is explained by two reasons: 1) the mentioned conditions set standards of behavior for third parties who intend to freely use the protected work; 2) the standards of not harming the "normal exploitation" of the work and non-contradiction to the "legitimate interests" of the author have become established classic principles of free use of works, as they are enshrined in many other international legal acts without any editorial changes.

Regarding the first researched standard of "normal exploitation of the work" and the damage that can be caused to it, the author notes that there are two approaches to understanding this concept: 1) empirical and 2) normative, and justifies the success of using the normative approach, which allows to apply to the understanding of this concept certain signs and criteria. Thus, the author gives his own reasoning about the fact that "normal exploitation of the work" is limited by a certain market, and concludes that "normal exploitation of the work" is when the subject of copyright within the limits of a certain market can expect to receive a profit from the use of his work.

Regarding the "legitimate interests" of the author, the article notes that there are also two approaches to understanding this standard: 1) normative and 2) non-normative, but currently there is no unity of understanding, which approach is the most successful. In view of this, the author gives his own reasons for the correctness of applying a non-normative approach to understanding the "legitimate interests of the author", and further concludes that the "legitimate interests" of the copyright subject are not limited exclusively to the rights granted by law, and, in fact, boil down to the ability to do whatever one wants with one's work, as long as it does not conflict with the legal norms existing in society.

Key words: intellectual property law, copyright and related rights, free use, standards of free use, normal exploitation of the work, legitimate interests of the author, three-step test of free use.

Вступ. Значення інституту вільного використання творів складно переоцінити, оскільки з його допомогою підтримується належний баланс між інтересами суб'єктів авторського права самостійно використовувати свій твір й суспільством, яке зацікавлене отримувати доступ до творів з дослідницькою, науковою, культурною та іншою метою. У попередніх публікаціях нами зазначалося, що вільне використання творів було б неможливим без існування певних стандартів – умов за яких вільне використання творів без дозволу автора вважалося б правомірним [10, с. 117].

Основні стандарти вільного використання творів для країн континентального права втілені у приписах ст. 9(2) Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів в редакції Паризького Акту від 24.07.1971 року (надалі – Бернська конвенція) й більш відомі як «триступеневий (трирівневий) тест» (three-step test), згідно з яким

вільне використання допускається «(1) у певних особливих випадках за умови, що таке відтворення (2) не завдає шкоди нормальному використанню твору і (3) не зачіпає будь-яким необґрунтованим способом законні інтереси автора [6]. Якщо розуміння «певних особливих випадків» не супроводжується значними труднощами та дискусіями, то розуміння двох наступних умов викликає запитання, оскільки вони містять у собі доволі абстрактні та оціночні категорії.

Однак належне розуміння та тлумачення цих двох умов є вкрай важливим, з двох причин. Перша полягає у тому, що згадані умови задають стандарти поведінки для третіх осіб які мають намір вільно використовувати охоронюваний твір. Іншими словами, недостатньо використовувати твір без дозволу суб'єкта авторського права лише з певною, дозволеною законом метою (чи способом), аби це використання вважалося вільним. Друга причина

зводиться до того, що стандарти незавдання шкоди «нормальному використанню» твору й несуперечності «законним інтересам» автора стали усталеними класичними принципами вільного використання творів, оскільки без будь-яких редакційних змін закріплені в багатьох інших міжнародних нормативно-правових актах, зокрема: в Угоді про торговельні аспекти права інтелектуальної власності від 15.04.1994 року (ст. 13) [16], Угоді між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 (ст. 172) [14], Договорі ВОІВ про авторське право від 20.12.1996 року (ст. 10) [8]. Врешті, подібні стандарти, що існують в якості критерію 2 та 3 триступеневого тесту згадані також й у ч. 5 ст. 5 Директиви ЄС 2001/29/ЄС [7]. Водночас, жоден із згаданих актів напругу не дає пояснення, що саме закладено в зміст стандартів «нормального використання твору» та «законних інтересів» автора.

Відтак, належне розуміння змісту та ознак дотримання цих стандартів є вирішальним для розуміння того, чи є вільне використання певного твору дозволеним.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Окремі питання стосовно вільного використання творів висвітлювалися у працях та публікаціях О.В. Заєць, В.М. Троцької, І.І. Ващинця, Ю.М. Капіціта і інших. Питання розуміння до двох згаданих вище стандартів (критеріїв) вільного використання наводять у своїх публікаціях також А.С. Штефан. Водночас поглиблене дослідження вказаних стандартів не знайшло свого місця у науковій доктрині.

Наведені міркування формують мету цієї статті, яка полягає у спробі навести власні концептуальні підходи до розуміння стандартів «нормального використання творів» та «законних інтересів автора» як одних із основних критеріїв допустимості вільного використання творів.

Виклад основного матеріалу. Звичайний науковій спільноті триступеневий тест вільного використання творів був закладений у текст ст. 9(2) Бернської конвенції після її перегляду на Стокгольмській конференції 1967 року. Окрім створення цих двох критеріїв, учасники конференції сформулювали виключне й абсолютне право автора (суб'єкта авторських прав) на відтворення твору, яке втілене у приписах ст. 9(1) Бернської конвенції.

Перші коментарі стосовно розуміння другого та третього критеріїв триступеневого тесту вільного використання було наведено у Посібнику із Бернської конвенції, що був виданий Всесвітньою організацією інтелектуальної власності у 1978 року (Guide to the Berne Convention for the protection of Literary and Artistic Works (Paris Act, 1971)) [1]. В подальшому більш детальне тлумачення цих критеріїв вільного використання творів було сформовано у 2000 році у Звіті групи експертів при Світовій організації торгівлі (COT) (report of the Panel on United States – Section 110(5) of the US Copyright Act) [5]. Цей Звіт був підготовлений групою експертів при COT (далі також – Звіт групи експертів) під час процедур консультацій в порядку Домовленості про вирішення спорів (додаток 2 до Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15.04.1994) [10] під час вирішення спору між Європейськими співтовариствами (European Communities and their member States) та Сполученими Штатами Америки згідно статті 64 Угоди про заснування Світової організації торгівлі від 15.04.1994 [15]. Цей спір стосувався умов обмеження виключних авторських прав стосовно відтворення музичних та інших аудіовізуальних творів у закладах громадського харчування, які були сформульовані у статті 110(5) Розділу 17 Кодексу Сполучених Штатів. Розглядаючи спір групи експертів при COT необхідно було з'ясувати, чи дотрималася США як члени COT під час зміни свого законодавства умов вільного використання (як загального обмеження із виключного права на використання твору), визначених статтею 13 Угоди ТРІПС.

Для цього група експертів як квазісудовий орган спершу навела власне тлумачення другого та третього критеріїв вільного використання, й виходячи з такого тлумачення досліджувала приписи статті 110(5) Розділу 17 Кодексу Сполучених Штатів.

У 2001 році було прийнято Директиву ЄС 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року «Про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві» у преамбулі якої *inter alia* наведено власні міркування стосовно подальшого розвитку авторських прав та їх обмежень у цифровому середовищі [7].

Врешті, у 2003 році ВОІВ, видала оновлений Посібник щодо авторських та суміжних прав та Глосарій термінів (Guide to the Copyright and Related rights treaties administered by WIPO and glossary of Copyright and Related rights terms) в якому опираючись на попередні напрацювання доповнила тлумачення критеріїв вільного використання згідно статті 9(2) Бернської конвенції [2].

У національному законодавстві аналізовані стандарти вільного використання були втілені у приписах ч. 6 ст. 15 старого Закону України № 3792-ХІІ від 23.12.1993 «Про авторське право і суміжні права» згідно з якими «обмеження майнових прав, встановлені статтями 21-25 цього Закону, здійснюються за умови, що вони (1) не завдаватимуть шкоди використанню твору і (2) не обмежуватимуть безпідставно законні інтереси автора (виділення наше) [12]. Подібні положення були наведені й у ч. 2 ст. 424 Цивільного кодексу України, згідно з якими «законом можуть бути встановлені винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності за умови, що такі обмеження та винятки (1) не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та (2) здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав (виділення наше) [17].

Після внесення змін до законодавства та прийняття нового Закону України № 2811-ІХ від 01.12.2022 «Про авторське право і суміжні права» умов вільного використання (другий та третій критерій) відтворенні у ч. 4 ст. 22 вказаного Закону згідно якими вільне використання творів здійснюється за умови, що твір, який використовується, було оприлюднено правомірно, а обмеження (1) не завдаватимуть шкоди іншому звичайному використанню такого твору і (2) не обмежуватимуть безпідставно законні інтереси відповідних суб'єктів авторського права (виділення наше) [11].

Саме наведені публікації, документи та нормативно-правові акти стали основою для проведеного нами дослідження другого та третього критеріїв триступеневого тесту. Втім, у згаданих публікаціях наведено дещо фрагментарні, а подекуди, й суперечливі міркування (про що буде наведено нижче) стосовно змісту та розуміння досліджуваних концепцій. А відтак, у цій статті ми спробуємо об'єднати напрацьовані підходи, й ґрунтуючись на цьому висловити власні концептуальні підходи до розуміння змісту стандартів «нормального використання» твору та «законних інтересів» суб'єктів авторського права.

Під час перегляду положень ст. 9(2) Бернської конвенції Головний комітет I Стокгольмської конференції навів правила застосування двох аналізованих умов триступеневого тесту, які викладені наступним чином: «Якщо вважається, що відтворення суперечить нормальному використанню твору, відтворення взагалі не дозволяється. Якщо вважається, що відтворення не суперечить нормальному використанню твору, наступним кроком буде розглянути, чи не завдає воно безпідставної шкоди законним інтересам автора» [3, с. 1145, §85]. З огляду на це стає очевидним, що розуміння стандарту «законних інтересів автора» прямо пов'язане із розумінням нормальності використання твору, а відтак, спершу спробуємо навести власне концептуальне розуміння другої умови триступеневого тесту, а тоді перейдемо до третьої його умови.

I. Завдання шкоди «нормальному використанню» твору

Друга умова триступеневого тесту ст. 9(2) Бернської конвенції, фактично складається із двох елементів: існує певне нормальне використання твору, однак йому завдається шкода. Звідси необхідно з'ясувати, яке використання твору вважатиметься нормальним, а тоді встановити коли такому використанню може завдатися шкода.

З'ясування змісту поняття «нормальне використання твору» може відбуватися за допомогою двох підходів: емпіричного та нормативного [5, с. 47–48, §§ 6.178 та 6.180], [2, с. 58, § ВС-9.19].

В емпіричному розумінні «нормальним» є те використання твору, яке найбільш розповсюджене та звичне у певному суспільстві. Однак, на нашу думку подібне розуміння не сприятиме належному з'ясуванню змісту поняття «нормальне використання твору», оскільки за такої ситуації опис доволі оціночної категорії відбуватиметься за допомогою ще більш оціночних та загальних категорій. В той же час очевидним є те, що в цифрову епоху відбувається посилення «транскордонного використання творів» [8, §31 преамбули], особливо, якщо такі твори опубліковані або доступні в мережі Інтернет. Подібна особливість використання творів у «цифрову епоху» наводить нас на розуміння того, що право інтелектуальної власності (а разом з ним й авторське право) невпинно розвивається, а відтак, доволі непросто передбачити які способи використання творів можуть виникнути в майбутньому й чи будуть вони одразу звичними для суспільства. Наведені нами міркування доповнюються у § ВС-9.19 Посібнику щодо авторських та суміжних прав та Глосарію термінів висновками про те, що нові способи використання творів одразу можуть становити економічну та практичну цінність для суб'єктів авторського права, а відтак, їх не можна виносити за межі змісту «нормального використання творів» [2, с. 59].

Таким чином емпіричне розуміння «нормального використання творів» не в повному обсязі відтворює закладений у цей стандарт зміст, а отже доцільнішим буде аналізувати «нормальність» використання твору крізь нормативне розуміння, яке полягає у тому, що нормальність використання обмежена певними ознаками та рамками. Першою такою ознакою є економічна або практична, яка полягає в тому, що за звичайних обставин суб'єкт авторського права розраховуватиме отримати прибуток від використання власного твору. Подібне розуміння впливає із позиції учасників Стокгольмської конференції, які дійшли згоди про те, що «всі форми використання твору, які мали або могли б набути значного економічного чи практичного значення, в принципі, повинні бути зарезервовані для авторів» [4, с. 111].

Цю позицію підтримано й у Звіті експертів [5, с. 48, §6.183], однак у ньому ж *obiter dictum* наведено міркування про те, що нормальність використання твору розкривається не тільки через економічну (практичну) його сторону [5, с. 50, §6.189]. На нашу думку важливі рамки для змісту стандарту «нормального використання твору» створює відповідний ринок в якому твір перебуває у обігу. Іншими словами, повинне існувати певне середовище, що передбачає конкретну територію та/або спеціалізацію відповідного твору, що створюватиме межі в яких суб'єкт авторського права розраховуватиме на те, що його твір перебуватиме в обігу й він зможе отримувати прибутки від такого обігу та подальшого використання. До прикладу, ринком наукової праці є відповідний науковий сегмент літературного ринку. Саме в межах цього ринку суб'єкт авторського права розраховує реалізувати свій твір й отримувати від нього прибуток. Забігаючи наперед слід зазначити, що вільне використання твору в межах іншого ринку, не буде одразу вважатися дозволеним, оскільки повинен також дотримуватися й третій критерій триступеневого тесту.

Таким чином нормативне розуміння «нормальності використання твору» дозволяє наповнити його конкретними ознаками й критеріями, а від того значення аналізованого стандарту стає універсальним. Звідси підсумовуємо, що «нормальним використання твору» є тоді, коли суб'єкт авторського права в межах певного ринку, що визначається специфікою його твору (територія публікації та поширення, вид твору, його жанр тощо), може розраховувати отримувати прибуток від використання свого твору.

Насамкінець звертаємо увагу, що в Законі № 2811-IX від 01.12.2022 аналізований стандарт наведений у дещо відмінному формулюванні «інше звичайне використання твору» [11]. На наше переконання виходячи з економічної ознаки «нормального використання твору» можна помилково припустити, що нормальне використання означатиме «повне використання» усіх можливих виключних прав суб'єкта авторських прав. Проте вільне використання твору завжди в тій чи іншій мірі буде пов'язане з абсолютним правом суб'єкта авторських прав використовувати твір й вступатиме з ним в конфлікт. Відтак, якби нормальне використання прирівнювалось до повного використання, будь-яке вільне використання завжди обмежувало б «нормальне використання твору». Звідси під «нормальністю» слід вважати щось менше від повного використання усіх виключних прав [5, с. 44, §6.167], а тому більш доцільним видається вжите законодавцем формулювання «інше звичайне використання», оскільки безпосередньо вказує на те, що мається на увазі не здійснення повного обсягу прав, а лише певної їх частини, що все ще дозволяє отримувати прибуток від твору.

Маючи розуміння «нормальності» використання твору, перш за все зазначимо, що шкоду, яка може завдатися такому використанню потрібно розуміти ширше за зміст ст. 22 Цивільного кодексу України [17]: це не тільки реальні збитки/та або упущена вигода, яку заподіяли суб'єкту авторського права.

Перш за все, розуміння шкоди, яка може завдатися «нормальному використанню твору» ґрунтується на економічній (практичній) ознаці нормального використання. Так, шкода може завдатись тоді, коли вільне використання твору починає вступати в конкуренцію із оригінальним твором [2, с. 58–59, ВС-9.20-21], й останній поступається місцем випадку вільного використання. В свою чергу, така конкуренція між вільним використанням твору та використанням оригінального твору створюватиме «серйозні бар'єри на внутрішньому ринку» [7, §37 преамбули] для обігу оригінального твору.

Окрім цього, описана вище конкуренція може забезпечуватись «масовістю» начебто «вільного використання» [1, §9.6–9.13]. Іншими словами, випадок вільного використання не є одиничним, а повторюваним (систематичним), що так само створюватиме серйозні бар'єри й завдаватиме шкоди нормальному використанню твору.

Таким чином, конкуренція між вільним використанням твору й використанням оригінального твору є неприпустимою, й найпростішим способом її усунути буде «здійснення [вільного використання] різними способами, в різних площинах» [18, с. 69].

Отже, «завдання шкоди» «нормальному використанню твору» матиме місце тоді, коли випадок вільного використання твору вступатиме в конкуренцію із оригінальним твором, й така конкуренція буде настільки значною, що суб'єкт авторського права (1) не матиме змоги використовувати свій твір з метою отримання прибутку взагалі; та/або (2) саме використання його твору поряд із вільним використанням стане беззмістовним, а отже – зведеться нанівець.

II. Законні інтереси суб'єктів авторського права та їх безпідставне обмеження

Як і в ситуації із нормальним використанням, третій критерій триступеневого тесту також складається із двох елементів: «законних інтересів автора» та відсутності «безпідставного обмеження» таких інтересів.

Почнемо з того, що розуміння змісту «законності інтересів» ускладнюється тим, що в англійській версії Бернської конвенції використано словосполучення «legitimate interests», що дослівно слід перекладати як «легітимний інтерес», тобто той, що не суперечить закону.

При дослідженні основних джерел тлумачення умов вільного використання нами виявлено, що до розуміння змісту поняття «законні інтереси автора» так само існує два підходи (1) нормативний та (2) ненормативний [2, с. 59, §BC-9.24-25], [5, с. 58, §6.224].

Під нормативним розуміються ті інтереси які прямо або опосередковано санкціоновані державою через норми права. Під ненормативним розуміються ті інтереси суб'єкта авторського права, які в принципі не суперечитимуть існуючому правовому регулюванню.

На відміну від тлумачення змісту «нормального використання» думка стосовно того, який саме підхід до розуміння поняття є правильним розділилась. Так Звіт групи експертів містить висновок про те, що найкраще сприймати конструкцію «законні інтереси» крізь призму ненормативного розуміння [5, с. 58, §6.224]. Натомість автори Посібнику щодо авторських та суміжних прав та Глосарію термінів стверджують, що фінальне формулювання третього критерію у ст. 9(2) Бернської конвенції дозволяє сприймати припис «законності інтересів» автора виключно в контексті нормативного його розуміння. Це пояснюється тим, що під час Стокгольмської конференції 1967 року делегація Сполученого Королівства запропонувала змінити першочергове формулювання третього критерію – «не повинен суперечити законним (легітимним) інтересам автора» – додавши умову, що ці законні інтереси не повинні «безпідставно обмежуватися». Позиція делегації виходила з напрацьованого у ст. 9(1) Бернської конвенції абсолютного права автора (суб'єкта авторських прав) використовувати свій твір, а отже і його бажання якомога повно використовувати усі правомочності, що впливають з цього. Беручи за основу таке розуміння стає очевидним, що будь-яке вільне використання вступатиме в суперечність із законними інтересами автора. Однак на думку авторів Посібнику щодо авторських та суміжних прав та Глосарію термінів, подібне додання умови «безпідставного обмеження» звело розуміння законних інтересів саме до їх нормативного розуміння, що, однак, «не змінило суті запропонованого третього критерію» [2, с. 59, §BC-9.26].

Однак, на наше переконання, «законні інтереси» автора (суб'єктів авторського права) слід характеризувати в їх ширшому значенні, тобто в контексті ненормативного підходу.

Перш за все, використання виключних авторських прав, передбачених законом вже лежить в основі «нормального використання твору». Втім нормальне використання обмежене тим ринком на якому твір автора перебуває в обігу. В той же час інтереси автора стосовно певного твору навряд будуть справді обмежені лише певним ринком. Простіше кажучи, автор певної пісні скоріш за все буде зацікавлений у тому, аби вона не тільки відтворювалась на радіостанціях/стрімінгових сервісах, але й використовувалась у фільмах, відеороликах на різних веб-сайтах тощо.

Окрім того як отримати прибуток, автор, вочевидь може бути зацікавлений й здобути визнання за собою, славу, популярність й пізнаваність, що частково згадується й в Директиві ЄС 2001/29/ЄС [7, §55 преамбули].

Свого часу Конституційний Суд України, даючи тлумачення окремим положенням ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України висловив позицію, згідно з якою «законний інтерес відбиває лише легітимне прагнення свого носія до того, що не заборонено законом, ... це прагнення у межах сфери правового регулювання до користування якимсь конкретним матеріальним або нематеріальним благом» [13, абз. 2 п. 3.6 мотивувальної частини].

Подібна позиція узгоджується із тим, що приватному праву (частиною якого є авторське право) характерний диспозитивний тип правового регулювання за яким «дозволено все те, що прямо не заборонено законом».

На підставі такого формуємо висновок про те, що «законні інтереси» суб'єкта авторського права не обмежуються виключно правами, наданими йому законом, й, фактично зводяться до можливості робити із своїм твором усе що завгодно, допоки це не суперечить існуючим у суспільстві нормам права.

Хоч вище й зазначено, що «законні інтереси» суб'єкта авторських прав слід сприймати в широкому ненормативному розумінні, під час визначення безпідставності обмеження «законних інтересів» економічна (практична) ознака, як і у випадку із «нормальним використанням твору», відіграє найважливіше значення.

Так, обмеження «законних інтересів» суб'єктів авторського права «досягатиме невинного рівня» якщо вільне використання «потенційно може спричинити неогрунтовану втрату доходу власника авторських прав» [5, с. 59, §6.229].

Виходячи з подібного розуміння зазначаємо, що коли твір або його частину «вільно використовують», однак подібне використання в схожих (або аналогічних випадках) ліцензується (або для такого використання отримується дозвіл суб'єкта авторських прав) то й в цьому випадку «вільне використання», для досягнення однакового регулювання схожих ситуацій, також мало б ліцензуватися, або відбуватися із дозволу суб'єкта авторських прав, однак якщо цього не відбувається – вільне використання, фактично, є безпідставним й обмежує законні інтереси суб'єктів авторського права.

Висновки. Таким чином у наведеній статті було здійснено аналіз та сформовано власні концептуальні підходи до розуміння стандартів «нормального використання творів» та «законних інтересів автора» як одних із основних критеріїв допустимості вільного використання творів згідно із ст. 9(2) Бернської конвенції та інших міжнародних нормативно правових актів, які так само передбачають подібні критерії.

Попри загальність формулювань другого та третього критеріїв триступеневого тесту, системне їх тлумачення дозволяє напрацювати конкретні та універсальні стандарти й вимоги, яких слід дотримуватися для того, аби вільне використання, навіть якщо воно передбачено законом, справді вважалось дозволеним.

Так «нормальним» є те використання твору на певному ринку, за якого автор (суб'єкт авторського права) може за звичайного перебігу обставин розраховувати на отримання прибутку від використання твору. Для розуміння цього стандарту слід застосовувати «нормативний» підхід, й враховувати не тільки економічну ознаку але й особливості ринку на якому твір перебуває в обігу. Шкода такому нормальному використанню завдається тоді, коли випадок вільного використання вступає в конкуренцію із оригінальним твором, внаслідок чого суб'єкт авторського права позбавляється можливості використовувати свій твір на певному ринку та/або отримувати від цього прибуток.

В той час «законні інтереси» суб'єктів авторського права є ширшим поняттям, яке охоплює намір суб'єкта авторського права використовувати твір будь-яким способом й в тих межах, в яких це не заборонено законом. До розуміння такого стандарту слід застосовувати «ненормативний» підхід. Безпідставне обмеження таких інтересів має місце тоді, коли внаслідок вільного використання автор твору може втратити значну частину свого доходу. Врешті, таке вільне використання безпідставно обмежуватиме «законні інтереси» суб'єкта авторського права й тоді коли в аналогічних або подібних випадках використання твору було б ліцензованим або здійснювалося б з дозволу автора.

Наведене в статті розуміння критеріїв вільного використання творів в якості елементів трискладового тесту згідно ст. 9(2) Бернської конвенції сприятиме правовій

визначеності й потенційно може запобігати безпідставному зловживанню зі сторони третіх осіб правом вільного використання охоронюваного твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Guide to the Berne Convention for the protection of Literary and Artistic Works (Paris Act, 1971). WIPO PUBLICATION No. 615(E), 1978. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/copyright/615/wipo_pub_615.pdf
2. Guide to the Copyright and Related rights treaties administered by WIPO and Glossary of Copyright and Related rights terms. WIPO, 2003. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/copyright/891/wipo_pub_891.pdf
3. Records of the intellectual property conference of Stockholm June 11 to July 14, 1967, volume II. World Intellectual Property Organization. Geneva, 1971. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/treaties/en/docs/prep-docs/1967_july_stockholm_311-vol2-en.pdf
4. Records of the intellectual property conference of Stockholm June 11 to July 14, 1967, volume I. World Intellectual Property Organization. Geneva, 1971. URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/treaties/en/docs/prep-docs/1967_july_stockholm_311-vol1-en.pdf
5. Report of the Panel on United States – Section 110(5) of the US Copyright Act. WT/DS160/R from 15 June 2000. World Trade Organization. URL: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S006.aspx?DataSource=Cat&query=@Symbol=WT/DS160/R&Language=English&Context=ScriptedSearches&languageUIChanged=true
6. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24.07.1971. Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text
7. Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві. Європейський Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text
8. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text
9. Домовленість про правила та процедури вирішення спорів. Додаток 2 до Угоди про заснування Світової організації торгівлі. Світова організація торгівлі. 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_019#Text
10. Мартинюк О.В. Перспективи впровадження критеріїв «сумлінного використання творів» («fair use») в національному законодавстві (на прикладі досвіду США та Канади). Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та Інтернет права: матеріали Восьмої всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 15 травня 2024 р.). Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2024. С. 117–121. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/Zbirnyk_8_Lviv_IPconference.pdf
11. Про авторське право і суміжні права. Закон України № 2811-IX від 01.12.2022. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 57, ст. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
12. Про авторське право і суміжні права. Закон України № 3792-XII від 23.12.1993. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 13, ст. 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text>
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004. Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
15. Угода про заснування Світової організації торгівлі від 15.04.1994. Світова організація торгівлі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_342#Text
16. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р. *Офіційний вісник України* від 12.11.2010 – 2010 р., № 84, стор. 503, стаття 2989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text
17. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № № 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
18. Штефан А. С. Пародія на музичний твір з текстом в порядку вільного використання творів. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2016. № 5. С. 66–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2016_5_9

ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В ЯКОСТІ ЗАСОБУ ПЛАТЕЖУ

THE USE OF VIRTUAL ASSETS AS A MEANS OF PAYMENT

Савченко Є.Ю., аспірант кафедри приватного права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Автором розглянуто питання використання віртуальних активів в якості засобу платежу, через призму їх соціально-економічної природи, позицій іноземних та вітчизняних вчених-правників, положень актів нормативного характеру України та Європейського Союзу, міжнародних та європейських організацій, а також останніх законодавчих ініціатив у сфері регулювання віртуальних активів.

Загалом встановлено, що регулювання цивільних відносин, пов'язаних із використанням віртуальних активів в якості засобу платежу в Україні, перебуває на етапі становлення у національній правовій системі. Це зумовлено численними факторами, зокрема, універсальністю та складністю не лише приватно-правової природи віртуальних активів в юридичному контексті, а її унікальними економічними, соціальними та технологічними базовими характеристиками. Незважаючи на численні кроки законодавця направлені на врегулювання можливості використання віртуальних активів в якості засобу платежу, на законодавчому рівні все ще залишаються прогалини та плутанина у зв'язку з розбіжностями в запропонованих підходах, суперечності з природою існування віртуальних активів та практичному застосуванні відповідних норм.

У статті окреслено проблематику використання віртуальних активів в якості засобу платежу з огляду на призначення та базові характеристики останніх. На думку автора, абсолютна заборона на використання віртуальних активів в якості засобу платежу є недосконалою з огляду на її невідповідність соціально-економічній природі окремих видів віртуальних активів, що в результаті спричиняє правову невизначеність в аспекті можливості використання учасниками цивільних правовідносин віртуальних активів в якості засобу платежу за товари, роботи та послуги. На основі проведеного аналізу природи та базових характеристик віртуальних активів, у статті доведено, що стейблкоїни, вартість яких залишається стабільною по відношенню до певної валюти, кошику валют або ж певного високоліквідного активу, ринкову вартість якого можна легко встановити на підставі публічної інформації (наприклад, золото), можуть бути використані в якості засобу обміну та засобу платежу. Крім того, автором зроблено висновок про те, що криптовалюти можуть і мають використовуватись в якості засобу обміну та засобу платежу для оплати винагород, компенсацій та інших вигод учасникам ринку віртуальних активів, у випадках, де це прямо пов'язано з природою оплати відповідних вигод або безпосереднього існування криптовалюти.

Ключові слова: віртуальний актив, криптовалюта, засіб платежу, засіб обміну.

The author examines the use of virtual assets as a means of payment through the lens of their socio-economic nature, the positions of foreign and domestic legal scholars, provisions of normative acts of Ukraine and the European Union, international and European organizations, and recent legislative initiatives in the field of virtual asset regulation.

It has been established that the regulation of civil relations involving the use of virtual assets as a means of payment in Ukraine is currently in the formative stage within the national legal system. This is due to various factors, including the universal and complex private legal nature of virtual assets in the legal context, as well as their unique economic, social, and technological characteristics. Despite numerous legislative efforts aimed at regulating the use of virtual assets as a means of payment, gaps and confusion remain at the legislative level due to discrepancies in the proposed approaches, contradictions with the nature of virtual assets, and challenges in the practical application of relevant norms.

The article outlines the issues related to the use of virtual assets as a means of payment, considering their purpose and basic characteristics. According to the author, an absolute prohibition on the use of virtual assets as a means of payment is flawed due to its inconsistency with the socio-economic nature of certain types of virtual assets, resulting in legal uncertainty regarding the ability of participants in civil relations to use virtual assets as a means of payment for goods, works, and services.

Based on the analysis of the nature and basic characteristics of virtual assets, the article demonstrates that stablecoins, whose value remains stable in relation to a specific currency, a basket of currencies, or a certain highly liquid asset with a market value that can be easily determined from public information (e.g., gold), can be used as a medium of exchange and a means of payment. Additionally, the author concludes that cryptocurrencies can and should be used as a medium of exchange and a means of payment for the remuneration, compensation, and other benefits of market participants in virtual assets, in cases where this is directly related to the nature of the payment of the corresponding benefits or the direct existence of cryptocurrencies.

Key words: virtual asset, cryptocurrency, means of payment, means of exchange.

Вступ. Сучасні цифрові технології перебувають на етапі стрімкого розвитку та повсюдного впровадження у повсякденну життєдіяльність суспільства. Вже сьогодні складно уявити існування соціальних та економічних взаємовідносин без одного з найбільш популярних видів цифрових технологій – віртуальних активів, які стали невід'ємним об'єктом цивільних правовідносин. Незважаючи на популярність використання віртуальних активів в приватно-правовому обороті, питання їх юридичного статусу часто залишається невизначеним як для самих суб'єктів правовідносин, так і для державних інституцій. Ба більше, навіть серед вітчизняних науковців не вщухають дискусії стосовно місця віртуальних активів в системі об'єктів цивільних прав, а також можливих способів їх використання в правовій площині.

Як зазначає у своїй науковій праці Р.А. Майданик [1, с. 120], світова практика сформувала різні підходи до криптовалюти як об'єкта права. Це, на наше переконання, має безпосередній вплив і на можливі способи використання віртуальних активів в цілому. В різний час і в різних країнах криптовалюта розглядалася як засіб платежу,

фінансовий інструмент, грошовий сурогат, товар, цифровий еквівалент вартості, форма цифрової власності або нематеріальний актив [1, с. 120].

Незважаючи на широкий спектр можливих способів використання віртуальних активів, дослідження питання використання віртуальних активів в якості засобу платежу, вбачається найбільш доцільним зважаючи на його суперечливість та неоднозначність. Об'єктивна реальність існування суспільних відносин щодо використання окремих видів віртуальних активів в якості засобу платежу громадянами та підприємцями, разом з фактичною розбіжністю цивільно-правової та технологічно-соціально-економічної природи останніх, яка має характеристики грошових коштів, робить дослідження поставленого питання особливо актуальним.

З огляду на зазначене, автором розглянуто питання використання віртуальних активів під час здійснення вказаних у попередньому абзаці операцій через призму приватно-правової та соціально-економічної природи віртуальних активів, а також положень законодавства та останніх законодавчих ініціатив у сфері регулювання

віртуальних активів. Це дозволяє провести всебічне дослідження, враховуючи як цивілістичний аспект, так і соціально-економічний аналіз права. Слід зазначити, що при написанні статті використано як загальнонаукові, так і спеціальнонаукові **методи дослідження**.

В цілому з'ясовано, що регулювання цивільних відносин, пов'язаних із використанням віртуальних активів, перебуває на етапі становлення у національній правовій системі. Це зумовлено численними факторами, зокрема, універсальністю та унікальністю приватно-правової природи віртуальних активів в юридичному контексті, яка відносно донедавна була маловідомою правничій науці. Численні кроки законодавця направлені на визначення можливості використання віртуальних активів в якості засобу платежу на законодавчому рівні залишили прогалини та плутанину у зв'язку з розбіжностями в запропонованих підходах, суперечності природі здійснення операцій з віртуальними активами та практичному застосуванні відповідних положень. Як наслідок, порушене питання використання віртуальних активів в якості засобу платежу можна вважати недостатнім та неналежним чином врегульованим на законодавчому рівні. Привабливість ефекту новизни та унікальності такого інноваційного інструменту як віртуальні активи мала свій вплив і в площині наукових досліджень з порушеного питання. Зокрема, Р.А. Майданик, В.В. Посполітак, К.Г. Некіт, С.О. Грицай, В.М. Логойда, І.В. Спільник, Л.С. Могил та багато інших вітчизняних дослідників вивчали різноманітні наукові та практичні аспекти правового статусу, існування та обігу криптовалют, які набувають особливої популярності у сфері української науки. Варто констатувати, що серед наукових праць зустрічаються непоодинокі дослідження питань використання криптовалют в якості платіжного засобу в аспекті аналізу практик та підходів окремих іноземних юрисдикцій, законопроектів, зареєстрованих Верховною Радою України до 2022 року або ж через призму Закону України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX (надалі – Закон № 2074-IX) [2].

Разом з тим, автором не було виявлено праць науковців, які досліджували питання використання саме віртуальних активів, а не лише криптовалют, в якості засобу платежу, а також в запропонованому у даній статті контексті, тобто з огляду не лише на Закон № 2074-IX [2], а й на звіти європейських організацій (зокрема, звіти Європейського центрального банку, Європейського Банківського Управління, банківських асоціацій окремих держав членів Європейського Союзу та Європейської організації споживачів) та Міжнародного валютного фонду, які, зокрема, зосереджують увагу на тлумаченні саме економічної природи віртуальних активів; праці іноземних вчених-правників; положення Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10.08.2023 № 3320-IX [3], Регламенту (ЄС) 2023/1114 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів (надалі – Регламент (ЄС) 2023/1114)) [4], що є першим в світі комплексним нормативно-правовим актом, що регулює ринок віртуальних активів, а також з огляду на положення проектів Законів про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні № 10225 від 07.11.2023 (далі – Проект № 10225) [5] та № 10225-1 від 17.11.2023 (далі – Проект № 10225-1) [6]. Відтак, дане дослідження можна вважати, без будь-яких перебільшень, унікальним.

В результаті, правовий контекст дослідження характеризується недостатнім станом нормативної та **наукової розробки**. В нормативному контексті це виражено наявністю неузгодженостей в запропонованих законодавчими підходах, суперечності природі здійснення операцій з віртуальними активами та практичному застосуванні відпо-

відних положень, а в контексті наукової розробки – відсутністю аналогічних досліджень у вигляді дисертаційного характеру та наукових статей.

У статті окреслено **проблематику**, яка полягає у застосуванні законодавцем нормативних обмежень щодо використання віртуальних активів в якості засобу платежу. На думку автора, така правова конструкція є недосконалою з огляду на її невідповідність соціально-економічній природі окремих видів віртуальних активів, що в результаті спричиняє правову невизначеність в аспекті можливості використання учасниками цивільних правовідносин віртуальних активів в якості засобу платежу за товари, роботи та послуги.

Автор пропонує практичні шляхи вирішення окресленої проблематики, що вказує на наявність не лише теоретичних, а й практичних **результатів дослідження**. Теоретичний аспект полягає у формуванні розуміння щодо того, чи можливим є використання віртуальних активів в якості засобу обміну цивільно обороті в контексті соціально-економічної природи останніх. Також, теоретичні результати можуть бути використані в правотворчій практиці при розробці нових норм права, що регулюють питання використання віртуальних активів в цивільно-правовому контексті. Що стосується практичного аспекту, то він полягає у наданні автором пропозицій щодо внесення змін до існуючих нормативних актів та розроблених законопроектів, які усунуть існуючі юридичні колізії, забезпечуючи правову ясність та практичну застосовність відповідних положень законодавства.

Мета статті полягає в тому, щоб надати вичерпну відповідь на одне з найактуальніших юридичних запитань, що лежить в площині використання віртуальних активів у цивільно-правових відносинах: чи можуть віртуальні активи використовуватись в якості засобу платежу в Україні.

Виклад основного тексту. Перша криптовалюта «Bitcoin» з'явилась в кінці 2008 – початку 2009 року як один із видів віртуальних активів, давши потужний поштовх до розвитку технології розподіленого реєстру, створення нових криптовалют та інших видів віртуальних активів, що в подальшому мало наслідком утворення глобального ринку віртуальних активів.

За даними Аналітичного звіту департаменту політики з економічних, наукових питань та питань якості життя Генерального директорату з внутрішніх політик Європейського парламенту, загальна капіталізація ринку криптовалют значно зросла з 2014 року, збільшившись у 1000 разів за менш ніж 6 років [7, с. 14].

Стрімке зростання капіталізації ринку віртуальних активів стимулювало державні та міжнародні інституції особливо активно досліджувати питання феномену віртуальних активів вже в 2014 році. Не виключенням в даному аспекті була і Україна: перші спроби розтлумачити статус криптовалюти спробував Національний Банк України у своєму Роз'ясненні щодо правомірності використання в Україні «віртуальної валюти/криптовалюти» Bitcoin [8] та Листі щодо віднесення операцій з «віртуальною валютою/криптовалютою “Bitcoin”» (далі – Bitcoin) до операцій з торгівлі іноземною валютою, а також наявності підстав для зарахування на поточний рахунок в іноземній валюті фізичної особи іноземної валюти, отриманої від продажу Bitcoin, який втратив чинність в 2018 році [9], відповідно до яких Національний банк України розглядав «віртуальну валюту/криптовалюту» Bitcoin як грошовий сурогат, який не має забезпечення реальною вартістю і не може використовуватися фізичними та юридичними особами на території України як засіб платежу, оскільки це протирічить нормам українського законодавства.

Спроби українських парламентарів врегулювати обіг віртуальних активів та їх правовий статус на законодавчому рівні розпочалися ще в жовтні 2017 року і тривають до сьогодні. Важливим етапом на цьому непростому

шляху стала публікація Закону № 2074-IX в офіційних виданнях у березні 2022 року. Відповідно до частини сьомої статті 4 Закону № 2074-IX, яка визначає правовий статус віртуальних активів, встановлено, що віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги). Такий підхід залишає чимало запитань як з точки зору природи існування віртуальних активів та здійснення операцій з ними, так і з практичного застосування відповідних положень, що в цілому свідчить про потребу ретельного дослідження питання використання віртуальних активів як засобу платежу.

Для відповіді на питання можливості використання віртуальних активів в якості засобу платежу в Україні, слід зрозуміти причини появи окремих категорій віртуальних активів, а також детально проаналізувати соціально-економічну природу, якою вони наділені.

В першу чергу варто зупинитися на аналізі зазначених аспектів у контексті криптовалют, з огляду на те, що саме вони стали першим різновидом віртуальних активів.

На думку В.В. Посполітака, глобальні причини появи «криптовалюти» покликані потребами бізнесу отримати інструмент: 1) транскордонного характеру для обміну на товари, роботи, послуги; 2) для товарообміну, непідконтрольний органам державної влади будь-якої країни; 3) на який не впливають політичні, військові, революційні та інші процеси конкретних країн [10, с. 225]. На переконання іноземних науковців-правників van der Linden T. та Shirazi T., криптовалюти були створені як альтернатива традиційним фіатним валютам, що випускаються урядами, і призначені для забезпечення швидких, безпечних та анонімних інтернет-платежів. Вони також можуть обслуговувати людей, які не мають доступу до банківського рахунку, оскільки не вимагають посередників, окрім самої мережі [11, с. 5].

В опублікованому Попередженні для споживачів щодо віртуальних валют, Європейське Банківське Управління визначає віртуальну валюту (криптовалюту) як форму нерегульованих цифрових грошей, які не випускаються і не гарантуються центральним банком, але можуть виконувати функцію засобу платежу [12, с. 1]. У своєму Звіті з рекомендаціями для Європейської Комісії щодо криптовалют, Європейське Банківське Управління вказує наступні характеристики криптовалют: вони зазвичай не надають прав (як у випадку інвестиційних або утилітарних токенів), але використовуються як засіб обміну (наприклад, для купівлі чи продажу товару, наданого кимось іншим, ніж емітент токена) або для інвестиційних цілей чи збереження вартості. Разом з тим, криптовалюти не визнаються в жодній з держав-членів або Європейським центральним банком як фіатні гроші (тобто як вартість, визначена законним платіжним засобом, зазвичай у формі банкнот або монет), «депозити» або як «інші повернуті кошти» [13, с. 7, 12]. Особливо цікавою в даному контексті виглядає позиція Європейської організації споживачів, яка у відповідь на запитання у даному абзаці звіту Європейського Банківського Управління, виступила проти класифікації криптовалют, таких як Bitcoin, в якості віртуальної валюти. Це тому, що на думку фахівців зазначеної організації, Bitcoin є інвестиційним токеном, який може використовуватися як засіб обміну, і в такому випадку він фактично виконує роль бартерного обміну. Bitcoin не має двох інших характеристик валюти (одиниці обліку та засобу збереження вартості), не має юридичного статусу валюти і не гарантується жодним державним органом [14, с. 3].

На думку Асоціації банків Нідерландів (Nederlandse Vereniging van Banken), криптовалюти використовуються як засіб обміну, відтворюючи функціональність монети. Їх основна мета – здійснення однорангових (peer-to-peer) платежів [15, с. 9]. Відповідно до Аналітичного звіту департаменту політики з економічних, наукових питань та питань якості життя Генерального директорату з внутрішніх

політик Європейського парламенту, криптовалюти (або монети), такі як Bitcoin і Litecoin, є криптоактивами, які призначені або передбачені для виконання ролей валюти, тобто функціонування як загального засобу обміну, засобу збереження вартості та одиниці обліку. Вони призначені бути одноранговою альтернативою державним платіжним засобам [7, с. 18]. Окремо слід звернути увагу і на підходи співробітників Міжнародного валютного фонду, викладені в Fintech Notes, що призначені для надання практичних порад законодавцям щодо важливих питань. Так, на переконання фахівців МВФ, «незабезпечені» криптоактиви, були розроблені в першу чергу для використання їх в якості засобу обміну. Разом з тим, більшість зазначених активів наразі використовуються для спекуляцій, а не для платіжних цілей [16, с. 11].

Заслужують на окрему увагу і позиції вітчизняних вчених-правників стосовно даної проблематики. Так, зокрема, Логойда В.М., вважає, що функція засобу платежу є притаманною для природи криптовалют [17, с. 74]. Аналогічної позиції притримуються науковці Спільник І.В. та Ярошук О.В. [18, с. 84].

Серед інших видів віртуальних активів варто, окрім криптовалют, виділити так звані «стейблкоїни», токени корисності та NFT. Оскільки токени корисності та NFT за своєю економічною природою та практичним застосуванням не призначені для виконання однієї, декількох або частини функцій, притаманних грошовим коштам, пропонуємо зупинитися на дослідженні питання використання стейблкоїнів в якості засобів платежу за товари роботи та послуги.

Стейблкоїни – це сегмент ширшої екосистеми віртуальних активів разом з так званими незабезпеченими криптоактивами. Вони були розроблені для вирішення проблем високих цінових коливань незабезпечених віртуальних активів, таких як Bitcoin та Ethereum, і їх відносно низька цінова волатильність робить стейблкоїни придатними для виконання ряду функцій, де ця властивість є необхідною [19]. Відповідно до аналітичного звіту, який опубліковано в рамках серії “OCCASIONAL PAPER SERIES” внутрішньої робочої групи Європейського центрального банку з криптовалютів, стейблкоїни визначені як цифрові одиниці вартості, що відрізняються від існуючих форм валют (наприклад, депозитів, електронних грошей тощо) і використовують набір інструментів стабілізації для мінімізації коливань їхньої ціни відносно валюти або кошика валют. Для підтримки стабільної ціни деякі стейблкоїн-проекти обіцяють зберігати кошти та/або інші активи («заставу»), проти яких можуть бути викуплені або обміняні стейблкоїни. Альтернативно, стейблкоїни покладаються на механізм, який намагається зрівноважити попит і пропозицію, щоб підтримувати паритет між стейблкоїном і референтною валютою або валютами та керувати очікуваннями користувачів щодо його майбутньої вартості (алгоритмічні стейблкоїни). Механізми, які використовують стейблкоїни, виконують кілька функцій: від стабілізації вартості стейблкоїнів до передачі вартості та взаємодії з користувачами [20, с. 3, 7]. Окремо слід звернути увагу і на підходи, відображені у звіті Міжнародного валютного фонду “Fintech Notes”, що призначений для надання практичних порад законодавцям щодо важливих питань. Так, на переконання фахівців Міжнародного валютного фонду, використання одного і того ж стейблкоїна може відрізнитися в різних країнах – наприклад, у одній країні стейблкоїн може бути призначений переважно для цілей здійснення платежів, а в інших країнах функціонувати як інвестиційний інструмент. У деяких країнах основним випадком використання стейблкоїнів може бути надання доступу до інших криптовалютів, тоді як в інших країнах вони можуть служити як захист від інфляції [21, с. 17]. Робоча група G7 зі стейблкоїнів у своєму звіті зазначає, що стейблкоїни мають багато характеристик криптовалютів, але прагнуть стабілізувати ціну «коїна» шляхом прив'язки його вар-

тості до пулу активів. Таким чином, стейблкоїни можуть бути більш здатними служити засобом платежу та збереження вартості, і вони можуть потенційно сприяти розвитку глобальних платіжних систем, які будуть швидшими, дешевшими та більш інклюзивними, ніж існуючі. Однак, стейблкоїни є лише однією з багатьох ініціатив, які намагаються вирішити наявні виклики в платіжній системі [22, с. ii]. Особливої уваги заслуговує позиція законодавців Європейського Союзу, які в профільному Регламенті (ЄС) 2023/1114 щодо регулювання віртуальних активів допускають фактичне використання віртуальних активів в якості засобу платежу, а також визнають право використання «стейблкоїнів» в якості засобу обміну, водночас істотно обмежуючи використання токенів з прив'язкою до активів та токенів електронних грошей, номінованих в іншій, ніж валюта держав-членів Європейського Союзу, у великих обсягах. При цьому згаданий Регламент визначає класифікацію стейблкоїнів шляхом їх поділу на:

(i) «токени із посиланням на актив», які означають тип віртуального активу, що не є токеном електронних грошей та має на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості будь-якого іншого об'єкта цивільних прав або права на інший об'єкт цивільних прав чи їхнього поєднання, включаючи поєднання з однією чи декількома офіційними валютами чи поєднання декількох офіційних валют, та (ii) токен електронних грошей, які означають тип криптоактиву, що має на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості виключно однієї офіційної валюти [4].

Підсумовуючи зазначене, можна прийти до висновку, що криптовалюти та стейблкоїни, мають своє особливе «природне» соціально-економічне призначення. Для криптовалют вказане призначення полягає у:

1) використанні її в якості альтернативи традиційним грошовим коштам, що централізовано емітуються уповноваженими установами відповідних держав чи їх об'єднань;

2) забезпеченні проведення платежів без участі третіх сторін, якими в традиційних фінансових операціях виступають банки, платіжні системи та інші фінансові установи;

3) використання криптовалюти (i) в якості засобу обміну при здійсненні бартерних операцій та/або (ii) для спекуляцій, що пов'язано з волатильністю вартості даного інструменту.

Соціально-економічне призначення стейблкоїнів включає в себе перелічені вище функції криптовалют, за виключенням функції, зазначеної в пункті 3 (ii), які доповнені наступними:

1) використання в якості цифрової одиниці вартості;

2) використання як засобу збереження вартості та захисту від інфляції.

Таким чином, стейблкоїни не тільки успадковують базові функції криптовалют, але й додають нові можливості для стабілізації та збереження вартості, що робить їх важливим об'єктом цивільних правовідносин, пов'язаних з оборотом віртуальних активів.

Разом з тим, присвоєння розробниками та/або емітентами окремих видів криптовалют (наприклад, Bitcoin) та/або стейблкоїнів (наприклад, USDC) статусу «альтернативи» грошовим коштам мало б на практиці свідчити про наділення цих інструментів всіма їх ознаками. Пропонуємо розглянути, чи відповідають фактичні характеристики цих інструментів заявленому статусу.

Економісти зазвичай визначають гроші як верифікований актив, що виконує три основні функції: засіб обміну, одиницю обліку та засіб збереження вартості. Джевонс запропонував четверту функцію: стандарт вартості (див. Jevons, W. (1875), *Money and the Mechanism of Exchange*, Chapter 3). Однак на сьогоднішній день четверту функцію зазвичай вважають інтегрованою в інші три [23, с. 1, 9].

Засіб обміну – це функція, притаманна грошовим коштам, яка дозволяє учасникам цивільних правовідносин обмінювати товари, роботи та послуги без використання бартеру. Використання грошових коштів у якості проміжного засобу обміну спрощує товарообіг, оскільки усуває потребу в прямому натуральному обміні товарів, робіт або послуг.

В даному контексті особливо важливим є розуміння відмінності між засобом обміну та засобом платежу. Загалом, грошові кошти служать кінцевим засобом платежу [24, с. 206], але не кожен засіб платежу повинен бути грошима. Засіб обміну передає частину активів свого власника, готову до обміну на товари та послуги інших людей, тоді як засіб платежу (наприклад, чеки) може не нести жодної вартості і лише допомагає передати гроші. Іншими словами, засіб обміну вказує на те, «що» сплачується, а засіб платежу стосується того «як» цей актив передається отримувачу, наприклад, за допомогою дебетової або кредитної картки. Засіб платежу зазвичай приймається в транзакціях, оскільки він інституційно підтримується поточною платіжною системою. Щоб визначити, чи є конкретний засіб платежу грошима як засобом обміну, простим критерієм є те, чи передає він вартість у вигляді частини активів платника, фізично або цифровим чином [25, с. 103]. Для виконання функції засобу обміну та засобу платежу, грошові кошти, на думку Федерального банку Німеччини, а також пана Ів Мерша, член Виконавчої ради Європейського центрального банку (2012–2020), мають відповідати ознаці загальноприйнятності [26; 23, с. 2].

Одиниця обліку – це функція грошей, яка дозволяє вимірювати та порівнювати вартість різних товарів, робіт і послуг, що усуває необхідність визначення їх еквівалентності між собою як це відбувається під час здійснення бартерних операцій. Грошові кошти в ролі одиниці обліку допомагають встановлювати загальноприйнятну вартість, яка визнається всіма учасниками економічних відносин.

Що стосується функції збереження вартості грошових коштів, то вона призначена для забезпечення ефективного ціноутворення та визначеності щодо можливого придбання громадянами та підприємцями певних товарів, робіт чи послуг в майбутньому. Дана функція забезпечується здебільшого реальною економікою та наявністю централізованого емітента, який виступає гарантом стабільності валюти, а також цін на товари, роботи та послуги.

Слід констатувати, що незабезпечені криптовалюти, які призначені або передбачені для виконання функції валюти (наприклад, Bitcoin), фактично частково виконують функцію засобу обміну і засобу платежу та не виконують функції одиниці обліку та збереження вартості. Це пов'язано з незначним відносно «традиційних» валют ступенем загальноприйнятності їх використання як оплати за товари, роботи або послуги, як суб'єктами цивільних правовідносин, так і підприємцями, а також високою волатильністю, яке не дозволяє в повній мірі визначати цінність товарів, робіт та послуг, а також зберігати свою вартість. Крім того, суттєві коливання вартості криптовалют стимулюють їх використання в якості спекулятивних інвестиційних інструментів.

Що стосується стейблкоїнів, то вони фактично можуть виконувати функції одиниці обліку та збереження вартості, які перелічені вище, завдяки властивому їм механізму підтримання стабільної вартості. Разом з тим, так само, як і криптовалюти, стейблкоїни на даний момент часу не можна вважати загальноприйнятними в якості засобу обміну та засобу платежу.

Варто зазначити, що попри відсутність загальноприйнятності у використанні як криптовалют, так і стейблкоїнів, вони все ж приймаються як засіб платежу в транзакціях суб'єктів цивільних правовідносин. Крім того, їм притаманна властивість передачі вартості у вигляді частини активів платника цифровим чином, що вказує на можливість їх, хоча і не загальноприйнятого, проте реального

використання в якості засобу обміну. Вбачається, що вказана загальноприйнятність залежить від масовості використання даних інструментів, в тому числі, в цивільно-правовому обороті, що прямо пов'язано з наявністю чи відсутністю законодавчих заборон на використання віртуальних активів в якості засобу платежу в певних державах.

При аналізі питання надання віртуальним активам юридичного статусу засобу платежу, особливо важливо враховувати не лише соціально-економічну природу відповідних інструментів, а і потенційні ризики, які вони несуть для цінової та фінансової стабільності, адже право захищає не всі, а лише ті суспільні інтереси, які важливі для суспільства, держави, певної спільноти людей, водночас ігноруючи приватні інтереси окремих індивідів [27, с. 57].

Відтак, приймаючи до уваги фактичну соціально-економічну природу стейблкоїнів та криптовалют, найбільш доцільним вбачається надання лише стейблкоїнам, вартість яких залишається стабільною по відношенню до певної валюти, кошику валют або ж певного високоліквідного активу, ринкову вартість якого можна легко встановити на підставі публічної інформації (наприклад, золото), статусу засобу обміну та засобу платежу, з урахуванням можливості застосування центральними банками обґрунтованих, регламентованих та обмежених засобів, які можуть пом'якшити ризики загроз для каналів грошово-кредитної трансмісії та монетарного суверенітету, що можуть виникнути у зв'язку із використанням в обігу зазначених стейблкоїнів в якості засобу обміну та засобу платежу.

Використання незабезпечених та здебільшого децентралізованих криптовалют в якості засобу обміну та платежу, на відміну від запропонованого способу використання стейблкоїнів, містить значні ризики для макроекономічної та фінансової стабільності. Крім того, високий ступінь взаємозв'язку з рештою економіки та залученості інвесторів у криптовалюту, яким буде надано статус засобу платежу та обміну, може у разі суттєвого зниження вартості криптовалют призвести до значних втрат грошей населенням, що може змінити поведінку споживачів або спричинити фінансову кризу [23, с. 3–4].

В контексті аналізу функцій криптовалют, варто окремо зупинитись на їх важливій технологічній функції, яка полягає у забезпеченні проведення платежів, зокрема, у вигляді оплати винагород, компенсацій та інших вигод учасникам ринку віртуальних активів, а саме: (i) постачальникам послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів; (ii) маркет-мейкерам; (iii) за забезпечення функціонування мережних вузлів на основі DLT (у тому числі майнінг).

Як результат, положення частини сьомої статті 4 Закону № 2074-IX, які накладають заборону на використання віртуальних активів в якості засобу платежу на території України, не відповідають соціально-економічній природі стейблкоїнів та практиці їх використання в цивільно-правовому обороті, а також не відображають технологічні характеристики обігу криптовалют.

Як влучно зазначає Козюбра М.І., норма права не виникає автоматично, лише тому, що правовий акт видано державним органом. Щоб стати правовою, вона має бути легітимована суспільством як така. Люди повинні на практиці користуватися цією нормою, втілювати її приписи у життя, здійснюючи права та виконуючи обов'язки, зафіксовані у ній. У протилежному випадку правове регулювання державою суспільних відносин не відбуватиметься [28].

Як було зазначено вище, «природне» призначення стейблкоїнів, їх фактичні властивості, практика цивільно-правового обороту, враховуючи ризики їх використання для макроекономічної та фінансової стабільності, дозволяють стверджувати про можливість їх використання в якості засобу обміну та засобу платежу, з урахуванням можливості застосування центральними банками обґрунтованих, регламентованих та обмежених засобів, які можуть пом'якшити ризики загроз для каналів грошово-кредит-

ної трансмісії та монетарного суверенітету, що можуть виникнути у зв'язку із використанням в обігу зазначених стейблкоїнів в якості засобу обміну та засобу платежу.

У такому разі доцільним вбачається встановлення на законодавчому рівні дозволу на використання в якості засобу обміну та засобу платежу принаймні тих стейблкоїнів, вартість яких залишається стабільною по відношенню до певної валюти, кошику валют або ж певного високоліквідного активу, ринкову вартість якого можна легко встановити на підставі публічної інформації (наприклад, золото).

Хоча криптовалюти переважно не володіють базовими функціями грошових коштів, використання їх в якості засобу платежу не має бути безумовно забороненим, враховуючи технологічні особливості обігу даного інструменту. На законодавчому рівні має бути забезпечена можливість оплати криптовалютами винагород, компенсацій та інших вигод учасникам ринку віртуальних активів, а саме: (i) постачальникам послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів; (ii) маркет-мейкерам; (iii) за забезпечення функціонування мережних вузлів на основі DLT (у тому числі майнінг). Це необхідно для функціонування ринку віртуальних активів, оскільки сплата зазначених вигод обумовлена технологічними особливостями оплати відповідних послуг та механізмами обігу окремих криптовалют.

В даному контексті слід також звернути увагу на останні законодавчі ініціативи, що пов'язані з порушенням питанням використання віртуальних активів в якості засобу платежу за товари, роботи та послуги. Серед них – Проекти Законів № 10225 та 10225-1. Перший з названих законопроектів повністю змінює парадигму Закону № 2074-IX та направлений на імplementацію положень Регламенту (ЄС) 2023/1114 у національну систему законодавства. Проект 10225-1, в свою чергу, вносить істотні зміни до Закону № 2074-IX та лише фрагментарно імplementує Регламент (ЄС) 2023/1114 у законодавство України.

Відповідно до частини третьої статті 4 Проекту № 10225, крім випадків, передбачених Розділом V цього Закону, віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги) [5]. Натомість альтернативний Проект № 10225-1 взагалі не містить подібних заборон та виключає частину сьомої статті 4 Закону № 2074-IX у своїй редакції.

В Розділі V Проекту № 10225 врегульовані питання, що стосуються, в тому числі, порядку використання токенів електронних грошей на території України. Враховуючи те, що токени електронних грошей є лише однією категорією віртуальних активів, які до того ж визнаються електронними грошима відповідно до Закону України «Про платіжні послуги», з урахуванням особливостей, передбачених Проектом № 10225, законодавець забороняє використовувати в якості засобу платежу на території України інші стейблкоїни, зокрема токени з прив'язкою до активів, які мають на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості будь-якого іншого об'єкта цивільних прав або права на інший об'єкт цивільних прав чи їхнього поєднання, включаючи поєднання з однією чи декількома офіційними валютами чи поєднання декількох офіційних валют. При цьому, для використання на території України емітенти токенів електронних грошей мають право здійснювати випуск токенів електронних грошей, номінованих виключно у гривні, а використання токенів електронних грошей, емітованих емітентами-нерезидентами та номінованих в іноземній валюті, здійснюється з дотриманням валютного законодавства України [5, с. 77–78]. Крім того, законодавець у Проекті № 10225 фактично заборонив сплачувати криптовалютами винагороди, компенсації та інші вигоди учасникам ринку віртуальних активів, що обумовлено технологічними особливостями оплати відповідних послуг та механізмами обігу окремих криптовалют.

На відміну від тексту Проекту № 10225, положення Проекту № 10225-1 не містять жодних спеціальних заборон стосовно використання віртуальних активів в якості засобу платежу. Разом з тим, положення частини другої статті 1791 Цивільного кодексу України встановлює, що особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не випливає із сутності цифрової речі [3]. Це означає, що попри відсутність прямих заборон в Проекті № 10225-1, він фактично робить неможливим використання віртуальних активів в якості засобу платежу з огляду на наведені положення Цивільного кодексу України.

Підсумовуючи, слід зазначити, що підходи законотворців в Проекті № 10225-1 залишають всі прогалини, закладені у Законі № 2074-IX стосовно використання віртуальних активів в якості засобу платежу, не зважаючи на те, що Проект № 10225-1 на відміну від Закону № 2074-IX, не встановлює заборон на це. Водночас положення Проекту № 10225 надають учасникам цивільних правовідносин право на використання токенів електронних грошей в якості засобу платежу, з урахуванням обмежень стосовно використання токенів електронних грошей, номінованих в іноземній валюті, проте накладають заборону на використання іншого виду стейблкоїнів – токенів з прив'язкою до активів та не враховують необхідність використання криптовалюти в якості засобу платежу у випадках, коли цього вимагає природа послуги або природа самого інструменту.

Висновки. Керуючись соціально-економічною природою криптовалюти та стейблкоїнів, можна стверджувати про можливість їх використання в якості засобу обміну та засобу платежу. Проте враховуючи ризики такого використання для макроекономічної та фінансової стабільності держави, які мають бути враховані з огляду на превалювання в праві суспільного інтересу над індивідуальним, найбільш доцільним вбачається надання лише стейблкоїнам, вартість яких залишається стабільною по відношенню до певної валюти, кошику валют або ж певного високоліквідного активу, ринкову вартість якого можна легко встановити на підставі публічної інформації (наприклад, золото), статусу засобу обміну та засобу платежу, з урахуванням можливості застосування центральними банками обґрунтованих, регламентованих та обмежених засобів, які можуть пом'якшити ризики загроз для каналів грошово-кредитної трансмісії та монетарного суверенітету, що можуть виникнути у зв'язку із використанням в обігу зазначених стейблкоїнів в якості засобу обміну та засобу платежу. Разом з тим, для забезпечення ефективного функціонування ринку віртуальних активів, законодавцю слід дозволити використання криптовалюти в якості засобу обміну та засобу платежу для оплати винагород, компенсацій та інших вигод учасникам ринку віртуальних активів, у випадках, де це прямо пов'язано з природою оплати відповідних вигод або безпосереднім існуванням криптовалют, а саме: (i) постачальникам послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів; (ii) маркет-мейкерам; (iii) за забезпечення функціонування мережевих вузлів на основі DLT (у тому числі майнінг).

ЛІТЕРАТУРА

1. MAYDANYK R. A. Virtual Currency in The Civil Law of Ukraine: State, Trends, Perspectives. *JOURNAL OF THE NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE*. 2018. Vol. 25, no. 2. P. 114–129. URL: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2018-25-2-114> (дата звернення: 03.08.2024).
2. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 03.08.2024).
3. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав : Закон України від 10.08.2023 р. № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text> (дата звернення: 04.08.2024).
4. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 : Regulation від 31.05.2023 р. № 2023/1114. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj> (дата звернення: 04.08.2024).
5. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні : Проект Закону від 07.11.2023 р. № 10225. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43123> (дата звернення: 04.08.2024).
6. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні : Проект Закону від 17.11.2023 р. № 10225-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43232> (дата звернення: 04.08.2024).
7. GERBA E., RUBIO M., Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies Directorate-General for Internal Policies of European Parliament. *Virtual Money: How Much do Cryptocurrencies Alter the Fundamental Functions of Money?* Luxembourg, 2019. 35 с. URL: <https://doi.org/10.2861/257519> (дата звернення: 04.08.2024).
8. Роз'яснення щодо правомірності використання в Україні "віртуальної валюти/криптовалюти" Bitcoin : Роз'яснення Нац. банку України від 10.11.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0435500-14#Text> (дата звернення: 04.08.2024).
9. Щодо віднесення операцій з "віртуальною валютою/криптовалютою" "Bitcoin" до операцій з торгівлі іноземною валютою, а також наявності підстав для зарахування на поточний рахунок в іноземній валюті фізичної особи іноземної валюти, отриманої від продажу Bitcoin : Лист Нац. банку України від 08.12.2014 р. № 29-208/72889 : станом на 22 берез. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2889500-14#Text> (дата звернення: 04.08.2024).
10. Посполітак В. В. «КРИПТОВАЛЮТА»: ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного та іт права* : матеріали другої Всеукр. науково-практ. конф., м. Львів, 27–28 жовт. 2017 р. Львів, 2017. С. 224–229. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/36ірінник-матеріалів-конференції-27-28-жовтня-2017-р.-ЛНУ.pdf> (дата звернення: 04.08.2024).
11. van der Linden T., Shirazi T. Markets in crypto-assets regulation: Does it provide legal certainty and increase adoption of crypto-assets? *Financial Innovation*. 2023. Т. 9, № 1. С. 1–30. URL: <https://doi.org/10.1186/s40854-022-00432-8> (дата звернення: 04.08.2024).
12. European Banking Authority. *Warning to consumers on virtual currencies*. 2014. 3 с. URL: <https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/documents/10180/598344/b99b0dd0-f253-47ee-82a5-c547e408948c/EBA%20Warning%20on%20Virtual%20Currencies.pdf> (дата звернення: 04.08.2024).
13. European Banking Authority. *Report on crypto assets with advice for the European Commission*. 2019. 30 с. URL: <https://extranet.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/documents/10180/2545547/67493daa-85a8-4429-aa91-e9a5ed880684/EBA%20Report%20on%20crypto%20assets.pdf?retry=1> (дата звернення: 04.08.2024).
14. The European Consumer Organisation. *CRYPTO-ASSETS: BEUC response to the Commission's consultation*. Brussels, 2020. 12 с. URL: https://www.beuc.eu/sites/default/files/publications/beuc-x-2020-037_crypto_asset_position_paper.pdf (дата звернення: 07.08.2024).
15. Dutch Banking Association. *Crypto-assets in Dutch perspective: Opportunities for a Dutch crypto-asset ecosystem*. Amsterdam, 2020. 37 с. URL: https://www.nvb.nl/media/3560/nvb-crypto-assets_eng.pdf (дата звернення: 04.08.2024).
16. International Monetary Fund. *Regulating the Crypto Ecosystem: The Case of Unbacked Crypto Assets*. Washington, DC : International Monetary Fund, 2022. 47 с. URL: https://www.imf.org/en/Publications/fintech-notes/Issues/2022/09/26/Regulating-the-Crypto-Ecosystem-The-Case-of-Unbacked-Crypto-Assets-523715?utm_medium=email&utm_source=govdelivery (дата звернення: 04.08.2024).

17. Логойда В. М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Ужгород, 2022. 287 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/45948> (дата звернення: 04.08.2024).
18. Spilnyk I., Yaroshchuk O. CRYPTOCURRENCY INSTITUTIONALIZATION: REGULATION, LEGAL STATUS, ACCOUNTING AND TAXATION. The institute of accounting, control and analysis in the globalization circumstances. 2020. No. 2. P. 81–92. URL: <https://doi.org/10.35774/ibo2020.02.081> (дата звернення: 04.08.2024).
19. Stablecoins' role in crypto and beyond: functions, risks and policy / M. Adachi та ін. 2022. URL: https://www.ecb.europa.eu/press/financial-stability-publications/macprudential-bulletin/html/ecb.mpbu202207_2~836f682ed7.en.html (дата звернення: 05.08.2024).
20. ECB Crypto-Assets Task Force. Stablecoins: Implications for monetary policy, financial stability, market infrastructure and payments, and banking supervision in the euro area. ECB's website, 2020. 37 с. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecb.op247~fe3df92991.en.pdf> (дата звернення: 05.08.2024).
21. International Monetary Fund. Regulating the Crypto Ecosystem: The Case of Stablecoins and Arrangements. Washington, DC : International Monetary Fund, 2022. 45 с. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fintech-notes/Issues/2022/09/26/Regulating-the-Crypto-Ecosystem-The-Case-of-Stablecoins-and-Arrangements-523724> (дата звернення: 05.08.2024).
22. G7 Working Group on Stablecoins. Investigating the impact of global stablecoins. 2019. 37 с. URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d187.pdf> (дата звернення: 06.08.2024).
23. Mersch Y. Virtual or virtuelless? The evolution of money in the digital age. м. London, 8 лют. 2018 р. С. 1–9. URL: <https://www.bis.org/review/r180208e.pdf> (дата звернення: 04.08.2024).
24. Shiller R. J. The New Financial Order: risk in the 21st century : Book. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2003. 366 с. URL: <http://digamo.free.fr/shiller2003.pdf> (дата звернення: 07.08.2024).
25. Z. Yang B. What is (Not) Money? Medium of Exchange ≠ Means of Payment. *The American Economist*. 2007. Т. 51, № 2. С. 101–104. URL: <https://doi.org/DOI:10.1177/056943450705100213> (дата звернення: 06.08.2024)
26. Deutsche Bundesbank. Functions and forms of money. <https://www.geld-und-geldpolitik.de/>. URL: <https://www.geld-und-geldpolitik.de/en/functions-and-forms-of-money-chapter-1.html> (дата звернення: 07.08.2024).
27. Chubokha N. F. CORREIATION OF INTEREST AND SUBJECTIVE CIVIL LAW. *Juridical scientific and electronic journal*. 2019. Vol. 4. P. 56–59. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/13> (date of access: 07.08.2024).
28. Загальна теорія права : підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К. : Baire, 2015. 392 с.

**ФРАУДАТОРНИСТЬ ШЛЮБНИХ ДОГОВОРІВ:
КВАЛІФІКАЦІЯ ТА ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ****FRAUDULENT NATURE OF PRENUPTIAL AGREEMENTS:
QUALIFICATION AND LEGAL CONSEQUENCES**

Самілик Л.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

Романенкова А.Ю., студентка IV курсу
Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

У статті розглядається питання fraudulent transactions у контексті судових спорів між кредиторами та боржниками. Аналізуються останні тенденції судової практики, що свідчать про численні випадки, коли боржники намагаються уникнути виконання судових рішень шляхом відчуження свого майна та активів під час розгляду справи у суді. Неминучість програшу у суді супроводжується укладенням боржником різноманітних правочинів, що унеможливають виконання судового рішення. Автори розглядають питання такого відчуження майна через укладення шлюбного договору.

Звертається увага на погляди науковців та практиків щодо поняття та сутності fraudulent transactions. Так, у науковій літературі fraudulent transactions визначається як угода, укладена з метою уникнення виконання зобов'язань перед кредиторами, шляхом відчуження активів боржника на користь третіх осіб, що фактично зменшує можливість кредитора задовольнити свої вимоги.

На основі аналізу судової практики в статті виділяються специфічні ознаки, що дозволяють кваліфікувати шлюбний договір як fraudulent transactions. Серед них: спеціальний контрагент, усвідомлене бажання ненастання конкретного наслідку, особливий правовий статус особи та інші. Також автори наголошують на тому, що такі договори часто укладаються незадовго до настання терміну виконання зобов'язання або подання позову кредитором, що може свідчити про наявність у боржника наміру ухилитися від виконання своїх зобов'язань перед кредитором.

Крім того, розглядаються наслідки укладення fraudulent transactions шлюбного договору. Зазначається, що він може бути визнаний недійсним на підставі загальних принципів цивільного права, зокрема принципу добросовісності, а також спеціальних норм, що передбачають підстави для визнання правочину недійсним. На практиці визнання шлюбного договору fraudulent transactions дозволяє кредиторам вимагати повернення відчуженого майна у власність боржника або стягнення з нього відповідної компенсації.

Підкреслюється необхідність визначення чітких критеріїв формулювання поняття fraudulent transactions, що дозволить підвищити ефективність захисту прав кредиторів та запобігти використанню недобросовісних практик боржниками. Автори наголошують на важливості єдності судової практики та пропонують виокремлення кваліфікуючих ознак fraudulent transactions шлюбних договорів, які б сприяли їх визнанню як fraudulent transactions та встановлювали обставини їх недійсності. Такі зміни сприятимуть підвищенню прозорості укладення правочинів і забезпечать належний захист інтересів як кредиторів, так і боржників у цивільних правовідносинах.

Ключові слова: недійсність правочину, сімейні правовідносини, боржник, кредитор, шлюб, подружжя, судова практика.

The article addresses the issue of fraudulent transactions in the context of legal disputes between creditors and debtors. It analyzes recent trends in judicial practice, revealing numerous instances where debtors attempt to evade enforcement of court judgments by disposing of their assets during litigation. Facing the inevitability of losing in court, debtors often enter into various transactions that prevent the enforcement of the judgment. The authors specifically examine the issue of asset disposition through the conclusion of marital agreements.

The article highlights the views of scholars and practitioners on the concept and essence of fraudulent transactions. In academic literature, a fraudulent transaction is defined as an agreement made with the intent to avoid fulfilling obligations to creditors by transferring the debtor's assets to third parties, thereby effectively reducing the creditor's ability to satisfy their claims.

Based on an analysis of case law, the article identifies specific features that allow a marital agreement to be qualified as fraudulent. These include a special counterparty, a deliberate intention to prevent an undesirable outcome, the particular legal status of the parties involved, among others. The authors also emphasize that such agreements are often made shortly before the deadline for fulfilling obligations or the filing of a lawsuit by a creditor, which may indicate the debtor's intent to avoid fulfilling their obligations to the creditor.

Furthermore, the article discusses the consequences of entering into a fraudulent marital agreement. It is noted that such an agreement may be declared invalid based on general principles of civil law, particularly the principle of good faith, as well as specific provisions that provide grounds for invalidating a transaction. In practice, the recognition of a marital agreement as fraudulent allows creditors to demand the return of the disposed assets to the debtor's ownership or to seek corresponding compensation.

The authors underscore the necessity of defining clear criteria for identifying fraudulent transactions, which would enhance the protection of creditors' rights and prevent the use of dishonest practices by debtors. They advocate for the unification of judicial practice and propose distinguishing the qualifying characteristics of fraudulent marital agreements that would regulate the procedure for their recognition as fraudulent and establish the circumstances under which they may be declared invalid. Such changes would contribute to greater transparency in the conclusion of transactions and ensure adequate protection of the interests of both creditors and debtors in civil legal relations.

Key words: invalidity of the transaction, family relations, debtor, creditor, marriage, spouses, judicial practice.

Постановка проблеми. Значну увагу у Сімейному кодексі України приділено правовому режиму майна подружжя. Завдяки правовим механізмам законодавець надає можливість обрати той правовий режим, що більше імпонує сторонам. Відтак, подружжя можуть змінити законний правовий режим на договірний шляхом укладення шлюбного договору та визначення умов особливого врегулювання питань майнового характеру.

Через постійне вдосконалення та розвиток сімейних правовідносин, а також систематичні глобалізаційні процеси, у яких бере участь Україна, інститут шлюбного дого-

вору набуває все більшого значення. Проте, поряд із зростанням популярності шлюбних договорів відбувається збільшення випадків шахрайства та маніпуляцій, що викликають ризики порушення стабільності цих правовідносин.

Вагомою є проблема fraudulent transactions шлюбних договорів. Особлива увага до цієї тематики виправдана перспективами єдності судової практики України, направленої на захист прав та інтересів осіб, необхідності удосконалення національного законодавства у цьому напрямку, а також запобігання зловживанню правом як зі сторони боржників, так і зі сторони недобросовісних кредиторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання фраздаторності правочинів досліджували у своїх працях такі вчені та практики як: Г.Є. Сівіцька, І.О. Гелецька, О.А. Беляневич, Г.С. Гофельд, В.І. Крат, Л.М. Білецька та інші. Однак, у зв'язку із стрімким розвитком договірних правовідносин, зокрема у галузі сімейного права, дані напрацювання не розкривають усю складність проблеми, а лише можуть стати основою для подальших досліджень. Вважається, що всебічний і якісний аналіз фраздаторних шлюбних договорів у теоретичному та практичному напрямках, а також подальший розвиток цього дослідження з його законодавчим відображенням, безсумнівно, сприятиме захисту прав кредиторів та боржників від недобросовісних дій, а також забезпечить швидке та справедливе відновлення порушених прав та інтересів.

Метою статті є здійснення дослідження категорії фраздаторності шлюбного договору та його наслідків через призму судової практики, виокремлення ознак, що дозволяють кваліфікувати даний правочин як недійсний.

Виклад основного матеріалу. Останні тенденції судової практики свідчать про значну кількість спорів між кредиторами та боржниками, протягом розгляду яких боржник, розуміючи заздалегідь, що спір буде ним програний, здійснює відчуження належного йому майна та активів. Коли ж суд приймає рішення на користь кредитора, яке у подальшому набирає законної сили, виконати його вже неможливо, оскільки у боржника немає жодних активів, на які можна було б звернути стягнення. Ці обставини ставлять в залежність фактичне виконання судового рішення, адже кредитор ніяким чином не може відновити свої права та інтереси, оскільки залишається лише з законним та обґрунтованим судовим рішенням. Це підтверджується судженнями Г.Є. Сівіцької та І.О. Гелецької, які вважають, що такі правочини вчиняються з метою запобігти зверненню стягнення на майно. Це призводить до того, що боржниками майно реалізується поза виконавчим провадженням і, як наслідок, судові рішення залишаються невиконаними [1].

У науковій літературі відчуження майна боржником називають фраздаторним правочиним, тобто вчиненням на шкоду кредитору. Варто наголосити, що поряд із значною поширеністю таких ситуацій, термін «фраздаторний правочин» не визначений законодавством України. О.А. Беляневич зазначає, що фраздаторний правочин містить неправдиву інформацію або вчиняється з порушенням правил і зі зловживанням довірою. Основною його метою є отримання певної користі шляхом шахрайства, обману або зловживання довірою [2].

У своїх висновках від 24 липня 2019 року у справі № 405/1820/17 Верховний Суд зазначає, що будь-який правочин, вчинений боржником у період настання у нього зобов'язання із погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності та набуває ознак фраздаторного правочину [3]. Суддя В.І. Крат висловлює думку, що фраздаторний правочин не відповідає законодавчим вимогам добросовісності та є зловживанням правом щодо кредитора та його майнових інтересів, а отже повинен визнаватися недійсним [4]. Така правова позиція Верховного Суду, безсумнівно, має вплив на правосвідомість інших суддів, що підтверджується подальшим розвитком судової практики.

Так, Київський апеляційний суд в рішенні по справі №754/6863/20 від 13 липня 2021 року, вказує, що у переважній більшості фраздаторні правочини вчиняються між близькими родичами [5]. У цьому контексті слід звернути особливу увагу на укладення шлюбного договору з метою уникнення сплати боргу або виконання судового рішення про стягнення коштів.

В.А. Ваграс зауважує, що шлюбний договір – це завжди правочин між сторонами, який направлений на виникнення, зміну або припинення сімейних прав та обов'язків [6].

Таким чином, укладення шлюбного договору не для врегулювання сімейних відносин та не для встановлення, зміни або припинення сімейних прав та обов'язків не повинно використовуватися учасниками, зокрема для уникнення чи унеможливлення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу, що набрало законної сили. Це також підтверджується Постановою Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі № 922/1903/18, де вказується, що при обранні варіанта добросовісної поведінки боржник зобов'язаний піклуватися про те, щоб його юридично значимі вчинки були економічно обґрунтованими, а поведінка відповідала критеріям розумності (кожне зобов'язання, яке правомірно виникло, повинно бути виконано належним чином), а тому кожен кредитор вправі розраховувати, що усі існуючі перед ним зобов'язання за звичайних умов будуть належним чином та своєчасно виконані [7].

Презумпція спільного сумісного майна подружжя визначає, що все майно, набуте під час шлюбу, вважається їхнім спільним майном, якщо інше не визначене законом або угодою між ними. Змінити правовий режим майна подружжя може за допомогою шлюбного договору. Так, сторони домовляються про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень статті 60 СК України, яке хоч і набуто під час шлюбу, та з моменту укладення шлюбного договору вважатиметься спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них. У цьому випадку майно, набуто під час шлюбу буде вважатись роздільним майном. Вчинення такого правочину зменшує обсяг майна, на яке кредитор зможе звернути стягнення.

Варто відзначити, що фраздаторність шлюбного договору має особливості, які визначаються обставинами, що дозволяють визнати його таким, що завдає шкоди кредитору. До таких обставин слід віднести:

1) момент укладення шлюбного договору. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду в Постанові від 06 вересня 2023 року у справі №755/3563/21 дійшов висновку, що подружжя, яке домовляється в шлюбному договорі про непоширення на майно, набуто ними за час шлюбу, положень статті 60 СК України, після настання строку повернення позики чи пред'явлення позову про стягнення боргу діє очевидно недобросовісно та зловживає правами стосовно кредитора [8];

2) спеціальний контрагент. Оскільки, в ч. 1 ст. 92 СК України передбачено, що шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям [9];

3) особливий правовий статус особи/осіб. Він полягає в тому, що будучи учасником правовідносин, боржник має не лише знання про свої права, але й розуміння прав інших учасників цих правовідносин, а також порядок їх набуття та реалізації [10];

4) усвідомлене бажання боржника ненастання небажаного наслідку [11];

5) вчинення всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом (ст. ст. 3, 13 ЦК України) [12]. Тобто поведінка учасників цивільних правовідносин має відповідати вказаному стандарту – бути чесною, відкритою, де кожен з учасників повинен поважати інтереси іншої сторони договору або правовідношення [13]. Таким чином, шлюбний договір відносно майна, набутого подружжям за час шлюбу, укладений після настання строку повернення позики чи пред'явлення позову про стягнення боргу ймовірніше направлено на недопущення звернення стягнення на майно боржника чи зменшення обсягу майна боржника;

6) у боржника відсутнє інше майно, за рахунок якого він може відповідати за своїми зобов'язаннями перед кредитором [14]. Таким чином, боржник став неплатоспроможним або більш неспроможним, ніж він був до вчинення дії;

7) неправомірність. Верховний Суд України у Постанові від 28 січня 2015 року зазначив, що критерієм правозгідності (правомірності) шлюбного договору є відсутність суперечностей між його змістом та вимогами закону, тобто відповідність договору імперативним нормам, а також дотримання моральних засад суспільства [15]. Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК України) [16]. Презумпція правомірності правочину спростовується у таких випадках: коли закон прямо встановлює недійсність правочину (тобто він є нікчемним); або якщо правочин визнаний недійсним судом на підставі рішення, яке набрало законної сили [17].

В сукупності усі вказані ознаки призводять до визнання такого договору як недійсного (оспорюваного). У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц зроблено висновок, що позивач (кредитор) у разі укладення боржником договору, який спрямований на уникнення звернення стягнення на майно боржника, може звернутися до суду із позовом про визнання договору недійсним, як на підставі загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України), так і послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу для визнання правочину недійсним (ст. 234 ЦК України, або ж ст. 228 ЦК України) [18].

Хоча це може здаватися простим і природним, з наукової точки зору питання про право кредитора оспорювати акти, вчинені боржником, є однією з найскладніших і найтяжчих проблем. На нашу думку, складність і важкість стосуються, насамперед, підстав права кредитора. Це пояснюється тим, що кредитор реалізує своє право проти абсолютно сторонньої особи стосовно дії, вчиненої не тільки цією особою, але й її боржником - це з одного боку. З іншого боку, ми маємо справу з абсолютно винятковим явищем. Дві особи, боржник і його контрагент, уклали угоду, вступили в юридичні відносини; з'являється третя особа (кредитор) і руйнує угоду, розриває правовідносини. Тому підстави для цього мають бути абсолютно доведені.

У цьому контексті, цікавим та в той же час дискусійним є досвід Німеччини, де ще з 1879 року на основі принципу *actio Pauliana* діє закон *Anfechtungsgesetz*. Де-факто він дозволяє кредитору, який знаходиться у невідповідному становищі внаслідок дій боржника (наприклад, якщо

боржник передає всі свої активи своїй дружині, а потім більше не може сплачувати свої борги), пред'явити позов до третьої особи (дружини). Таким чином кредитор, у разі задоволення позову, може отримати доступ до майна свого боржника за допомогою заходів примусового виконання, навіть у випадку, коли вони вже передані третій особі, а третя особа (дружина) повинна надати кредитору доступ до активів [19]. Однак, надважливо враховувати можливі ризики, насамперед, це порушення прав реальних контрагентів (іншого з подружжя).

Висновки і пропозиції. Отже, фраздаторним є правочин, який укладений з метою уникнення зобов'язання зі сплати боргу, розцінюється як зловживання правом на укладання договору та розпорядження власністю, оскільки унеможливує виконання зобов'язання і завдає шкоди кредитору. Мета такого правочину на момент його укладення може бути прихованою, але вона проявляється через дії боржника як до, так і після настання терміну виконання зобов'язання, спрямовані на ухилення від виконання зобов'язання. Критерії фраздаторності правочину залежать від того, який саме правочин боржник використовує для уникнення задоволення вимог кредитора.

На основі аналізу судової практики слід зазначити, що фраздаторності шлюбного договору притаманні специфічні ознаки: момент укладення шлюбного договору; те, що внаслідок вчинення шлюбного договору відбувається унеможливлення звернення стягнення на майно боржника чи зменшується обсяг майна боржника; спеціальний контрагент; особливий правовий статус боржника; вчинення всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом; відсутність іншого майна, за рахунок якого боржник може відповідати за своїми зобов'язаннями; категорія правомірності. Відповідно, враховуючи усі вказані ознаки такий договір може бути визнаний судом недійсним за позовом особи, право якої порушено, тобто кредитора.

Отже, для того щоб уникнути ситуацій з неоднаковим правозастосуванням в даній категорії справ і складністю доказування позовних вимог кредитором, що дедалі частіше призводить до відмови у задоволенні позову, необхідно нормативно визначити основні ознаки фраздаторних правочинів та встановити єдині критерії фраздаторності шлюбних договорів, які суд має враховувати при розгляді справи.

ЛІТЕРАТУРА

- Сівіцька Г.Є., Гелецька І.О. Фраздаторний правочин з позиції судової практики. *Legal education and science as the need of the hour: new European challenges* : міжнародна наукова конференція з юридичних наук (м. Лодзь, 8–9 жовтня 2021 р.). Лодзь. 2021. С. 93–97. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/176/5053/10601-1> (дата звернення: 27.07.2024).
- Беляневич О.Л. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраздаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вип. № 2. 2021. С. 14–23. URL: <https://jpcndnu.donnu.edu.ua/article/view/12118> (дата звернення: 27.07.2024).
- Постанова Верховного Суду від 24 липня 2019 року у справі №405/1820/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387308> (дата звернення: 27.07.2024).
- Окрема думка судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Крата В. І. від 27 березня 2019 року у справі №639/10106/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81139102> (дата звернення: 27.07.2024).
- Постанова Київського апеляційного суду від 13 липня 2021 року у справі №754/6863/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98440866> (дата звернення: 27.07.2024).
- Ватрас В.А. Джерела сімейного права : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.03. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. С. 323. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/40491/1/dis_vatras_na_sait.pdf (дата звернення: 27.07.2024).
- Постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 року у справі №922/1903/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89539141> (дата звернення: 27.07.2024).
- Постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 вересня 2023 року у справі №755/3563/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113815893> (дата звернення: 27.07.2024).
- Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. №2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 27.07.2024).
- Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 червня 2021 року у справі №747/306/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903470> (дата звернення: 27.07.2024).
- Hofeld H. S., Fraudulent act: essence and legal regulation. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 105(2 (Part 2), P. 18–25. URL: <https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/764> (дата звернення: 28.07.2024).
- Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі №369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 29.07.2024).
- Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. Офіційний веб-портал Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715/> (дата звернення: 30.07.2024).

14. Постанова Верховного Суду від 24 липня 2019 року у справі № 405/1820/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387308> (дата звернення: 30.07.2024).
15. Постанова Верховного Суду України від 28 січня 2015 року у справі № 4. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42576431> (дата звернення: 03.08.2024).
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 03.08.2024).
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 липня 2021 року в справі №759/24061/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98765019> (дата звернення: 06.08.2024).
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 06.08.2024).
19. Білецька Л.М. Нормативна і прецедентна фраздаторність в українському та зарубіжному судочинстві. *Закон і Бізнес*. 2023. 19.01.2023. URL: <https://zib.com.ua/ua/154493.html> (дата звернення: 07.08.2024).

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАННІСТЬ

THEORETICAL ASPECTS OF THE RIGHT TO MENTAL INVIOLEABILITY

Санченко Д.Є., аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Автором статті актуалізується проблематика права на психічну недоторканність у царині сучасної правової думки, що на тлі динамічних змін у суспільстві і поглиблення уваги до загальних прав і свобод людини потребує застереження. Окремі акценти автор робить на необхідності дослідження права на психічну недоторканність у ширшому контексті, виходячи за рамки усталеного уявлення про право на особисту недоторканність. Означене право розглядається поза фізичними аспектами захищеності людини, у якості елементу психічної цілісності особистості, що потребує окремого аксіологічного підходу для його утвердження. У статті автором піднімаються питання визначення підходів до вивчення, властивостей та характеристик зазначеного права, що є ключовими для розуміння його суті та значення у правовій думці. Автор наголошує на важливості аналізу змісту та структурних елементів права на психічну недоторканність, висловлює своє бачення цього питання, що в кінцевому результаті визначає його правову природу. Зазначено, що існуючі підходи до диференціації прав особистості повинні бути уточнені і переосмислені з урахуванням сучасних викликів. Набувають дискусійного характеру позиції автора статті щодо права на психічну недоторканність, а саме: зіставлення суб'єктивного права і суб'єктивного обов'язку, визнання самостійності категорії психічної цілісності, розмежування презумпції психічного здоров'я та принципу психічної цілісності. Науковий пошук, крізь призму існуючих наукових підходів до визначення суб'єктивного права у фокусі цивільного права та інших галузей юридичної науки, має перспективи і потенціал, зокнайменше з огляду на відсутність єдності позицій стосовно самостійності права на психічну недоторканність. У ході дослідження підкреслюється роль і зміст правової презумпції та правового принципу, які є невід'ємними складовими досліджуваного явища та відносин, які складаються у зв'язку з ним. Висловлюються окремі пропозиції щодо удосконалення правового регулювання у цій сфері, що у перспективі може мати вплив на розвиток законодавства і правозастосування. Наукова розвідка автора цієї статті не претендує на вичерпність досліджуваної проблематики та має широкий міждисциплінарний потенціал для подальших діалогів.

Ключові слова: психічна недоторканність, суб'єктивне право на психічну недоторканність, презумпція психічного здоров'я, презумпція психічної цілісності.

The author of the article highlights the issue of the right to mental inviolability within the realm of contemporary legal thought, emphasizing the need for special attention to this right in light of dynamic societal changes and an increasing focus on human rights and freedoms. Special emphasis is placed on the necessity of exploring the right to mental inviolability within a broader context, beyond the traditional understanding of the right to personal inviolability. This right is considered not only in terms of the physical protection of individuals, but also as an element of the mental integrity of the personality, which requires a distinct axiological approach for its affirmation. The article addresses the recognition of approaches for the research, properties, and characteristics of this right, which are key to understanding its essence and significance in legal thought. The author emphasizes the importance of analyzing the content and structural elements of the right to mental inviolability, offering perspective of the matter, ultimately defining its legal nature. It is noted, that existing approaches to the differentiation of personal rights need to be clarified and re-evaluated in light of contemporary challenges. The author's positions concerning the right to mental inviolability take on a controversial character, particularly regarding the comparison of subjective rights and subjective duties, the recognition of the autonomy of the category of mental integrity, and the distinction between the presumption of mental health and principle of mental integrity. The scientific inquiry through the lens of existing approaches to defining subjective rights within civil law and other branches of legal science has potential and prospects, at least considering the lack of consensus on the autonomy of the right to mental inviolability. The study underscores the role and content of the legal presumption and legal principle, which are integral components of the topic under investigation. Specific proposals are made for improving legal regulation in this area, which may have future implications for the development of legislation and law enforcement. The author's scientific exploration does not claim to exhaust the topic under study and possesses a broad interdisciplinary potential for further dialogue.

Key words: mental inviolability, the subjective right to mental inviolability, the presumption of mental health, the presumption of mental integrity.

Постановка проблеми. Еволюція прав людини в сучасних умовах демонструє широкий потенціал цінності права, як феномену. Зважаючи на те, що у площині приватноправової сфери права людини розвиваються і уточнюються, набуваючи нового змісту, у цьому аспекті зберігається актуальність сприйняття права на недоторканність у більш глибокому сенсі. Право на психічну недоторканність усталено розглядається у складі права на недоторканність, втім нами наголошується на необхідності його наукового дослідження, як самостійного, емансипованого від традиційного уявлення. Це пов'язано в першу чергу з тим, що посягання на психічну сферу людини у світі є негативним явищем, яке має тенденції до розширення, а відтак заходи щодо попередження усіх негативних наслідків спрямовуються на забезпечення здійснення суб'єктивних цивільних прав. Як зазначає Valentina Carraro «...через нещодавнє виникнення пандемії дослідження щодо порушень прав, які виникли внаслідок цього, ще перебувають на ранніх стадіях. Нові дослідження можуть надати більш повну картину, або виявити додаткові порушення, які поки що залишаються непоміченими. Загалом, важливо, щоб уряди, неурядові організації та науковці продовжували збирати надійні та об'єктивні

дані про порушення права на особисту недоторканність, а також будь-яких інших прав людини, під час поточної пандемії та інших надзвичайних ситуацій у сфері громадського здоров'я. Лише таким чином можна буде оцінити вплив таких криз і розробити відповідні та стійкі рішення» [3, с. 10]. Слід погодитися також із Sjors Ligthart, що: «Захист прав людини на ментальну недоторканність є відносно новою і складною галуззю правової думки. Вона тісно пов'язана з морально-філософськими ідеями щодо прав, свобод та свідомості. Також вона стосується метафізичних питань, таких як вільна воля та онтологічний дуалізм між тілом і свідомістю...» [4, с. 30]. Щодо цього науковий дискурс потрібно орієнтувати на дослідження понять і явищ, які стосуються вже існуючих правових конструктивів (загальні права людини та права, що мають галузеву специфіку) та теоретичні моделі, які б дозволили превентивно забезпечити інтереси людини. Всебічне дослідження права на психічну недоторканність виходить за межі теоретичної проблематики, оскільки дозволяє на якісному рівні досягати ідеалів психічного здоров'я і благополуччя, що водночас ускладнюється динамікою викликів сучасного світу. Фокус уваги зосереджуємо на властивостях цього права, його структурних елементах та змісті.

Мета і завдання дослідження. Метою даної статті є всебічне осмислення та розкриття сутнісних властивостей права на психічну недоторканність, зокрема, його теоретичних аспектів та юридичних презумпцій, з акцентом на дослідження цього права, як самостійного явища. Завданнями дослідження є удосконалення термінологічного апарату у сфері правового регулювання права на психічну недоторканність, враховуючи тенденції правової теорії і практичних викликів; дослідження теоретичних аспектів права на психічну недоторканність, його основних характеристик і підходів до визначення його сутності. Основними методами дослідження є загальнофілософський, та діалектичний метод, а також спеціально-юридичні методи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які досліджували проблематику запропонованої теми у загальнотеоретичному аспекті, заслуговують згадки Булеца С.Б. [5], Калюжний Р.А. [1], Кот О.О. [8], Москальчук К.М. [10], Погребняк В.Я. [11], Сенюта І.Я. [15], Серьогін В. [13], Січевлюк В.А. [14] та інші. Наукові доробки вчених, які присвятили дослідження проблематиці психічної недоторканності, пов'язуються із такими персоналіями: Дишлевий І., Кучів О., Храмцов О., Яременко С. Але незважаючи на наявність великого теоретичного доробку у сфері вивчення і теоретичного дослідження права на психічну недоторканність, теоретичні питання власне права на психічну недоторканність, його властивостей у розрізі суб'єктивного і об'єктивного права, правової презумпції, залишаються малодослідженими.

Зважаючи на стан дослідження права на психічну недоторканність на нинішньому етапі, у повній мірі зберігається актуальність досліджень у даній сфері та дискусійний характер результатів окремих досліджень.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивне право на психічну недоторканність слід розглядати у двох аспектах. Перший аспект – загальне суб'єктивне право (на нормативному рівні це право витікає із постулатів декларацій, конвенцій, конституцій). Другий аспект – суб'єктивне цивільне право (на нормативному рівні перебуває в матеріальних кодифікованих джерелах права). З метою термінологічної єдності пропонуємо вживання понять «суб'єктивне право на психічну недоторканність» (як загальне) та «суб'єктивне цивільне право на психічну недоторканність» (як особливе). Тобто, суб'єктивне право на психічну недоторканність іманентне конституційному праву на особисту недоторканність, а суб'єктивне цивільне право на психічну недоторканність витікає із властивостей особистих немайнових прав фізичної особи. У цьому контексті поступово зосередимо увагу на виокремленні змісту та структурних елементів суб'єктивного (цивільного) права.

У своїх наукових працях Москальчук К.М. розглянуто два основні підходи при визначенні змісту суб'єктивних прав особистості: описовий (перерахування можливостей, що надає певне право) та інтегративний (угруповання можливостей, що надає певне право, з використанням чотиричленної структури: право-користування (суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права за його бажанням може реалізувати право-поведінку, право-вимогу і право-претензію), право-поведінка (суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права приймає рішення реалізувати своє право-поведінку), право-вимога (вимагати належної поведінки зобов'язаної сторони) і право-претензія (звернутися за захистом свого суб'єктивного права) [10, с. 91].

В юридичній науці також заслуговує уваги позиція, відповідно до якої: «...розмежування ідеального й реального елементів у структурі суб'єктивного цивільного права є необхідною умовою для визначення його правової природи... Реальний (фактичний) компонент є умовним і виникає в процесі здійснення суб'єктивного цивільного права. Це та можлива поведінка, яка може бути вчинена,

якщо право буде здійснюватися, а може й не вчинятись, якщо суб'єкт не буде здійснювати відповідне суб'єктивне цивільне право» [11, с. 68].

Відносно ж розуміння змісту суб'єктивного права у контексті правових можливостей (конкретних дій), окремої уваги потребує згадка і про об'єктивне право, що дозволяє наполягати на його синергетичній ролі: «... якщо зміст суб'єктивного права може бути охарактеризований, як загальний тип можливої поведінки управомоченої особи, санкціонованої об'єктивним правом, то зміст процесу його здійснення зводиться до здійснення управомоченою особою реальних, конкретних дій, у яких знаходять свій прояв, як воля самої управомоченої особи, так і специфічні особливості певного конкретного випадку» [1, с. 57]. Інший же підхід дозволяє розглядати об'єктивне право у його превалюючій ролі: «... чинником та ядром правової суб'єктності належить визнати не суб'єктивне, а об'єктивне право, оскільки межі та зміст предметного наповнення правової суб'єктності визначаються саме останнім. Таке бачення не повинне асоціюватися із тенденцією до звуження обсягу суб'єктивних прав, що надаються абстрактному суб'єкту права (або ж конкретному суб'єкту права, який діє у статусі учасника тих чи інших правовідносин)...» [14, с. 32–33].

Суб'єктивне цивільне право на психічну недоторканність неможливо сприймати поза категорій праводієздатності. Січевлюк В.А. зазначає: «Тріада понять «правоздатність», «деліктоздатність» та «дієздатність» є елементами категорії «правова суб'єктність», вони у складі останньої, як єдиного, цілісного та взаємообумовленого з'єднання конкретизують і операціоналізують її зміст, не втрачаючи при цьому власної теоретичної значимості.» [14, с. 35].

З наведеного раніше розуміння змісту суб'єктивних прав (описове та інтегративне), пропонуємо інакший підхід до визначення змісту суб'єктивних цивільних прав: охоронний (включає набір охоронюваних законом цінностей – психічну сферу особистості, та об'єктивне право, як основу) та правореалізаційний (охоплює одночасно абсолютні і відносні властивості суб'єктивного права).

Варто згадати також так званий «парний» підхід, який дозволяє зіставити суб'єктивні права і суб'єктивні цивільні обов'язки. Про це згадує Булеца С.Б., яка зазначає: «Вони («пари» – уточнення), як складні багатоструктурні правові явища відображають статику і динаміку змісту ширшого юридичного поняття – цивільних правових відносин – і далі по категоріальному ряду – механізму здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків» [5, с. 112]. Нами ж відстоюється наступне: «парний» підхід найвдаліше застосовується у контексті ідентифікації конкретних (відносних) правовідносин. За таким підходом Булеца С.Б., очевидно, конкретизує власне медичні правовідносини. Найбільш точно відповідало б «парній» конструкції «суб'єктивні професійні обов'язки лікаря-психіатра, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади». Вжиття у цьому контексті термінопонять «цивільні правовідносини» і «медичні правовідносини» відповідають догматичі приватного права. Натомість позбавлено сенсу виокремлення «психічних правовідносин». Враховуючи те, що суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки можуть бути, як відносними, так і абсолютними, можемо запропонувати пару і для абсолютного правовідношення стосовно особистого немайнового права особи на психічну недоторканність: абсолютне немайнове право на недоторканність має пару – обов'язок інших осіб не порушувати його.

Таким чином, розглянуті раніше підходи надають можливість здійснити їх критичну проєкцію на досліджувану проблематику. По-перше, права, визначені законом, існують у теоретичній площині. Натомість реальна

реалізація цих прав залежить від того, як саме їх реалізує суб'єкт, що робить їх умовно-змінними. По-друге, зміст суб'єктивного права можна описати, як загальний тип дозволеної поведінки особи, яку санкціонує об'єктивне право. Це підкреслює, що суб'єктивне право надає потенційні можливості для певних дій або поведінки, які визнані і захищені законом. Проте реальне здійснення цього права полягає в реалізації конкретних дій управомоченою особою. По-третє, закони та інші нормативні акти, які складають об'єктивне право, формують основу для суб'єктивних прав, обов'язків та відповідальності конкретних осіб. Це не слід розглядати, як спробу обмежити обсяг суб'єктивних прав, наданих певному суб'єкту права, це підхід до більш точного розуміння взаємозв'язку між суб'єктивним правом і теорією права.

Отже, структурні елементи суб'єктивного цивільного права на психічну недоторканність можемо поділити на такі види: 1) законодавчі елементи – ті, що спрямовані на установлення правової сутності: правова суб'єктність («правоздатність», «деліктоздатність» і «дієздатність»). Об'єктивне право встановлює зміст правової суб'єктності та її межі; 2) реальні (фактичні) елементи – ті, що виникають під час реалізації права: безпосереднє здійснення права і можливість захисту права; 3) координаційно-універсальні (загальні) елементи – набувають актуальності прогресивно залежно від ступеня залучення громадянського суспільства і міжнародних організацій.

У деяких джерелах також зустрічається категорія «можливість користування певним благом», яка, тим не менш, не є самостійним структурним елементом суб'єктивного права, оскільки розкриває змістовну сторону всіх можливих варіантів зовнішньої поведінки у межах суб'єктивного права [13, с. 90].

Зміст суб'єктивного цивільного права на психічну недоторканність залежно від ступеня визначальності можливо розділити на дві групи: 1) основні елементи: недоторканність психіки людини від шкідливих впливів та психічного насильства; захист психіки людини від протиправних посягань; набір правомочностей, які обумовлені категоріями правоздатність, дієздатність та виражені вольовими властивостями у формі правочину; 2) периферійні елементи: правомірна поведінка [8, с. 19]; недегенованість користування певним благом (за винятком випадків, які передбачають захист особи, зокрема представництва, опіки).

Як зазначав Пономаренко К.Д. «Можлива низка варіантів характеристики такої поведінки суб'єкта – присвоєння чужого права, перевищення меж свого права, поведінка поза межами права або зловживання правом» [2, с. 34]. У цьому аспекті було б помилково стверджувати навіть про імовірність присвоєння, перевищення меж або зловживання суб'єктивним цивільним правом на психічну недоторканність носієм такого права. Однак, варіанти такої поведінки можливі зі сторони суб'єкта, що протиставляється (наприклад, медичні працівники чи інші недобросовісні суб'єкти). Враховуючи темпи розвитку штучного інтелекту позаяк не позбавляється сенсу твердження, відповідно до якого присвоєння права на психічну недоторканність може допускатися, але в аспекті психічної ідентичності особи. Новітні технології сьогодні вдаються не лише до «заміщення» зображення людини, а й не виключено, що у найближчій перспективі посягатимуть на інші внутрішні сфери особистості. Припускаємо, що значення категорії «віртуальна власність» віднайде подальший науковий пошук у цьому сенсі. Оскільки розвиток новітніх технологій може зачіпати практично будь-які сфери особистості, психічна складова набуває нової якості, все більше її аспектів потребують захисту.

Розглянемо також й презумпції, пов'язані із суб'єктивним цивільним правом на психічну недоторканність. У ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу»

під презумпцією психічного здоров'я встановлюється наступне: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України. Слід наголосити, що у судовій практиці застосовується презумпція психічного здоров'я: «суд, відмовляючи у задоволенні позову, виходив із презумпції психічного здоров'я відповідача, оскільки були відсутні правові підстави для визнання оспорюваного заповіту недійсним» [6]. Сенюта І.Я. вказувала, що презумпція психічного здоров'я належить до спеціальних презумпцій у сфері надання медичної допомоги [15, с. 232]. Отже, контекст медичних правовідносин дозволяє оперувати поняттям «презумпція психічного здоров'я». У контексті ж цивільних правовідносин, вважаємо, що доцільно використовувати термін «презумпція психічної цілісності», як узагальнену категорію. Під психічною цілісністю розуміємо суму процесів психічного характеру життєдіяльності людини. Ці процеси включають базові психічні функції. До числа індивідуальних властивостей належать система психофізіологічних функцій [12, с. 82] (сенсорних, перцептивних, мнемічних, мовних, вербально-логічних, моторних).

Вартує уваги і те, що, як зазначають деякі фахівці, для мозку характерна імовірнісна діяльність, оскільки його вищі психічні функції здійснюються на основі перетворення невизначеної інформації у визначену; унаслідок переробки безлічі інформаційних сигналів, що надходять до мозку із зовнішнього і внутрішнього середовища [7, с. 193]. Взагалі, принцип цілісності репродукує ідею, відповідно до якої благо цілого є визначальним відносно частини, тому частини можуть послугувати на користь цілого [9, с. 75].

Наведене вище дозволяє запропонувати визначення презумпції психічної цілісності людини. Під презумпцією психічної цілісності слід розуміти припущення не лише про відсутність психічних розладів, але і загальну гармонію психічного стану/статусу, опосередкованих соціальною взаємодією. Акцент здійснюється не на діагностуванні конкретних розладів, а на абсолютному визнанні і незапереченні правомірності поведінки. Відтак очевидним є питання практичної застосовності презумпції психічної цілісності у порівнянні із презумпцією психічного здоров'я. Намагаючись відповісти на це питання, зосередимо увагу на такому. Презумпція психічного здоров'я виключає діагностичні (медичні) оцінки психічного стану особи, але зосереджується на моменті відліку встановлення на підставах закону психічного розладу. Презумпція психічної цілісності охоплює стани непорушності життєдіяльності людини, які торкаються особистих благ та інтересів, мотивів і вольових чинників. Презумпція психічного здоров'я зберігає актуальність у аспекті охорони і захисту певного майнового, чи немайнового права. Презумпція психічної цілісності спрямована на інтенсифікацію інтересу, чи блага. У такому ракурсі презумпція психічної цілісності передбачає припущення про очікування стабільності правової дійсності у непорушному стані, зокрема стабільності правового статусу. Окремої уваги і дискусії заслуговує позначення психічної цілісності не у якості правової презумпції, а радше правового принципу. Зважаючи на ступінь теоретизації, узагальненості змісту психічної цілісності вбачається доцільним міркувати про принцип психічної цілісності, який слід втілити у ст. 4 Основ законодавства України про охорону здоров'я у наступному формулюванні: «принцип психічної цілісності передбачає визнання і забезпечення стабільного психічного стану особи у спосіб її захисту від негативних зовнішніх впливів і факторів, що ґрунтуються на маніпулятивних технологіях, введенні в оману, інших прямих чи опосередкованих технологіях впливу на людську свідомість».

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище можемо стверджувати, що право на психічну недоторканність, як особисте немайнове право, є правом матеріального (об'єктивного) змісту; одночасно виступає, як суб'єктивне цивільне право, і опосередковується презумпцією психічного здоров'я, а принцип психічної цілісності нормативно забезпечує їх дотримання. Відтак ключовими властивостями права на психічну недоторканність є вольові (психологічні) і правореалізаційні характеристики. Праву на психічну недоторканність також притаманна дуалістична властивість: це право є загальним (конституційним) і особливим (цивільним); об'єктивним і суб'єктивним; ідеальним і реальним; абсолютним, а у окремих випадках й відносним; самостійним (як окреме право) та інкорпорованим (охоплене загальним правом на особисту недоторканність).

Під презумпцією психічної цілісності, яка виступає гарантією охорони і реалізації права на психічну недоторканність, слід розуміти припущення не лише про відсутність психічних розладів, але і загальну гармонію психічного стану/статусу особи, опосередкованих соціальною взаємодією. З огляду на необхідність удосконалення законодавства у даній сфері на поточному етапі дослідження пропонуємо доповнити статтю 4 Основ законодавства України про охорону здоров'я легальним визначенням «принципу психічної цілісності»: «принцип психічної цілісності передбачає визнання і забезпечення стабільного психічного стану особи у спосіб її захисту від негативних зовнішніх впливів і факторів, що ґрунтуються на маніпулятивних технологіях, введених в обіг, інших прямих чи опосередкованих технологіях впливу на людську свідомість».

ЛІТЕРАТУРА

1. Калюжний Р. А. Концептуальний зміст суб'єктивного права в умовах правової інтеграції. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 4. С. 54–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_2019_4_10.
2. Пономаренко К. Д. Належне здійснення суб'єктивного права в науці цивільного права та чинному законодавстві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 32–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_22_8.
3. Carraro, Valentina. (2024). The effects of the COVID-19 pandemic on violations of the right to integrity of the person. *Journal of International Humanitarian Action*. 9. 10.1186/s41018-023-00148-z. URL: <https://jhumanitarianaction.springeropen.com/articles/10.1186/s41018-023-00148-z>.
4. Ligthart, Sjors. (2024). Towards a Human Right to Psychological Continuity? Reflections on the Rights to Personal Identity, Self-Determination, and Personal Integrity. *European Convention on Human Rights Law Review*. 1-31. 10.1163/26663236-bja10092. URL: https://www.researchgate.net/publication/379793886_Towards_a_Human_Right_to_Psychological_Continuity_Reflections_on_the_Rights_to_Personal_Identity_Self-Determination_and_Personal_Integrity
5. Булеца С.Б. Здійснення та виконання суб'єктивних цивільних прав та обов'язків у медичних правовідносинах. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 43. С. 111–115.
6. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду, 18 лютого 2021, 27/9908/17-ц (Україна). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95042185>
7. Дегтяренко Т. В., Ковиліна В. Г. Психологія розвитку : підручник для студентів закладів вищої освіти. К. : ДП «Експрес-об'ява», 2023. 352 с.
8. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія / О.О. Кот. К. : Алерта, 2017. 494 с.
9. Кучера Т. Біоетика: огляд найактуальніших проблем. *Університетська кафедра*. 2014. № 3. С. 67–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukaf_2014_3_9.
10. Москальчук К. М. Зміст суб'єктивного права особистості (на матеріалах права доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30(1). С. 88–91. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30\(1\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)_23).
11. Погребняк В. Я. Суб'єктивне цивільне право як вид і міра можливої поведінки особи. *Юрид. наук. електрон. журн. : електрон. наук. фахове вид.* 2020. № 4. С. 66–68. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/16.pdf.
12. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
13. Серьогін В. Зміст і обсяг права на недоторканність приватного життя (прайвесі). *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 88–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_4_9.
14. Січевлюк В. А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 4. С. 30–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2018_4_15.
15. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги: питання теорії і практики : монографія / І. Я. Сенюта. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2018. 640 с.

ВІРТУАЛЬНА ЗЕМЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН У МЕТАВСЕСВІТІ

VIRTUAL EARTH AS AN OBJECT OF LEGAL RELATIONS IN THE METAVERSE

Свердліченко В.П., к.ю.н.,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена актуальній для юриспруденції темі, яка пов'язана із виникненням нового для юридичної науки явища – віртуальною землею. Сьогодні людство все активніше переходить до віртуального життя, центром якого незабаром може стати Метавесвіт (Metaverse). Питання Метавесвіту стає дедалі актуальнішим завдяки швидкому розвитку технологій, можливостям Інтернету, віртуальної та доповненої реальності (VR та AR), штучному інтелекту та інших досягнень, які дозволяють створювати реалістичні віртуальні світи, у яких може взаємодіяти необмежена кількість користувачів. У Метавесвіті людина через свій цифровий аватар може розважатися, навчатися, подорожувати, купувати та продавати різноманітні цифрові речі тощо. Встановлено, що одне з центральних місць серед таких цифрових речей займає віртуальна земля, яка може бути предметом купівлі-продажу, оренди, дарування тощо. Віртуальна земля має власника, права якого можуть бути підтверджені за допомогою блокчейн-технологій, що забезпечують прозорість та безпеку транзакцій. Віртуальна земля має реальну економічну цінність, яку визнають користувачі та інвестори. Її вартість може змінюватися в залежності від попиту і пропозиції, а також від розвитку самої платформи Метавесвіту. Визначено, що віртуальна земля в Метавесвіті надає широкі можливості для різних видів діяльності: від комерційної до творчої та розважальної. Її використання може значно змінити спосіб нашої роботи, навчання, розважання та взаємодії в цілому в цифровому просторі. З огляду на все вищезазначене, встановлено, що віртуальна земля може розглядатися у якості об'єкта правовідносин у Метавесвіті. Вона виступає об'єктом юридичних та різних соціальних, економічних, культурних взаємодій тощо.

Зазначено, що незважаючи на вже доволі активне використання віртуальної землі у Метавесвіті, питання, пов'язані з її призначенням та правовою природою у віртуальному світі знаходяться в процесі зародкового наукового дослідження та засновані на міркуваннях і правових позиціях окремих науковців, що відкриває широке поле для подальших наукових досліджень в цій сфері.

Ключові слова: віртуальна земля, Метавесвіт, правовідносини, об'єкт правовідносин, право власності на віртуальну землю, оренда віртуальної землі.

The article covers the topic, relevant to jurisprudence. This issue intertwines with the virtual land, known as the emergence of a new phenomenon for legal science. Nowadays, humanity is significantly referring to virtual life, whose center may soon become the Metaverse. The issue of the Metaverse is becoming more and more relevant due to the rapid development of technology, the capabilities of the Internet, virtual and augmented reality (VR and AR), artificial intelligence and other advances that allow the creation of realistic virtual worlds with an unlimited number of users, who can interact. In the Metaverse, a person using his digital avatar can have fun, learn, travel, buy and sell various digital things, etc. One of the central places is known to be taken by virtual land, which can be the subject of buying and selling, renting, donating, etc. Each virtual land has an owner whose rights can be verified using blockchain technology, ensuring clarity and security of transactions. Virtual land has a real economic value recognized by users and investors. Its benefit may vary depending on supply and demand, as well as the development of the Metaverse platform itself. It was claimed that the virtual land in the Metaverse provides wide opportunities for various types of activities: from commercial to creative and entertainment. Its use can significantly change the way we work, learn, play and interact in general in the digital space. Overall, the virtual earth can be considered an object of legal relations in the Metauniverse. It functions as an object of legal and various social, economic and cultural interactions, etc.

We mentioned that despite the quite active use of virtual land in the Metauniverse issues related to its purpose and legal nature in the virtual world are in the process of initial scientific research. Also, are based on the considering and legal positions of individual scientists. It opens up a wide field for further scientific research in this sphere.

Key words: virtual land, Metauniverse, legal relations, object of legal relations, ownership of virtual land, rent of virtual land.

Згідно зі ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Відповідно до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Основний Закон гарантує право власності на землю, яке набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Чинне законодавство України у згаданих статтях охороняє землю у фізичному, звичному для нас світі.

Однак, технологічний прогрес, зокрема розвиток високошвидкісного інтернету, віртуальної та доповненої реальності (VR та AR), штучного інтелекту, блокчейн-технологій і криптовалют, у поєднанні з різноманітними соціальними, економічними та культурними чинниками, сприяв виникненню Метавесвіту, як результату взаємного впливу науково-технічних досягнень, соціальних змін, економічних інновацій та культурних тенденцій, а також появи нових для науки явищ, серед яких так звана «віртуальна земля».

В Метавесвіті віртуальна земля є однією з найголовніших та цінних цифрових речей, яка стає новим активом для інвесторів, що бачать у цьому потенціал для великих прибутків у майбутньому. Віртуальну землю можуть використовувати для створення віртуальних офісів, магазинів, торговельних майданчиків та інших комерційних об'єктів тощо. Вважаємо, що віртуальна земля в Метавесвіті стає важливим елементом цифрової економіки та культури, відкриваючи нові можливості для інновацій, інвестицій та соціальної взаємодії.

Необхідно зазначити, що дослідженням правових питань Метавесвіту займалися такі вчені як О.Є. Аврамова, Г.О. Андрощук, К.І. Беляков, С.Б. Булеца, С.М. Брайчевський, З.В. Гбур, І.М. Городиський, А.В. Кирилюк, О.В. Костенко, Н.О. Кушнір, О.І. Косілова, Ю.В. Кривицький, В.В. Маньгора, А.В. Матвійчук, Н.С. Марценко, О.Е. Радутний, М.Ю. Самойленко, В.В. Стрельник, Х.К. Солодовнікова, О.О. Тихомиров та ін. Безпосередньо питаннями віртуальної власності приділяли увагу Р.А. Майданик, О.І. Харитоновна, Л.Р. Майданик, К.Г. Некіт, Н.О. Горобець, І.В. Майсун, які зробили вагомий внесок в дослідженні окреслених питань.

The Converstation – мережа некомерційних засобів масової інформації під час дослідження метавесвіту зазначала, що Метавесвіт – це мережа постійно включе-

них віртуальних середовищ, у яких багато людей можуть взаємодіяти один з одним та з цифровими об'єктами за допомогою своїх віртуальних зображень – аватарів. Вперше слово метавсесвіт використав письменник-фантаст Ніл Стівенсон у романі «Лавина» (1992). Так він назвав віртуальний світ, у якому головний герой, Хіро Протагоніст, спілкується, робить покупки та перемагає ворогів реального світу за допомогою свого аватара. Але виникла ця концепція ще до «Лавини» як «кіберпростір» у новаторському романі Вільяма Гібсона «Нейромант» (1984) [1; 2].

Офіційного визначення метавсесвіту на даний момент у світі немає, однак науковці, письменники, експерти, журналісти намагаються надавати власні визначення цьому явищу. На нашу думку, під Метавсесвітом можна розуміти особливий віртуальний простір, створений комп'ютерними технологіями, в якому користувачі можуть взаємодіяти між собою, між різноманітними цифровими об'єктами та цифровим середовищем завдяки створеним аватарам – віртуальним цифровим зображенням. Метавсесвіт можна назвати копією реального світу, але у віртуальному просторі, де поєднуються сучасні технології, віртуальна та доповнена реальності, тримірна графіка, штучний інтелект, соціальні мережі, а також інші передові інноваційні технології.

За задумом у Метавсесвіті людина через свій цифровий аватар може працювати, навчатися, ходити до школи, купувати та продавати різноманітні цифрові речі, грати, відвідувати музеї, галереї, концерти, навіть інші країни. Те, що ми робимо у звичайному житті, ймовірно зможемо робити й у віртуальному світі.

Як зазначають дослідники, концепція метавсесвіту проста: людина занурюється у симуляцію за допомогою шолома чи окулярів віртуальної, доповненої чи змішаної реальності. Користувач взаємодіє з іншими аватарами, а набір дій обмежується лише фантазією. Відчуття присутності та відтворення реального досвіду – ключові фактори для метавсесвіту. Тому важливу роль відіграють гарнітури віртуальної (VR) та доповненої (AR) реальності для відстеження рухів: вони допомагають створювати реалістичні образи. VR орієнтований створення віртуального світу, окремого від фізичного простору. У свою чергу, AR додає до фізичної реальності віртуальні елементи [3]. Однак, експерти зауважують, що будь-хто може отримати доступ до метавсесвіту через свої персональні комп'ютери. Наприклад, клієнти можуть створювати свої аватари та отримувати доступ до метавсесвіту в Decentraland (один з існуючих метавсесвітів; віртуальний світ) на екрані без гарнітури VR [4].

Центральне місце в Метавсесвіті займає віртуальна земля. У статті масштабного освітнього онлайн проекту «Binance Academy», присвяченій віртуальній NFT землі у Метавсесвіті зазначено, що віртуальна NFT земля – це цифрова земля, що належить власнику на платформі метавсесвіту. Популярні NFT проекти пов'язані із володінням землею включають Decentraland, The Sandbox та Axie Infinity. NFT підходять для надання прав власності на землю, оскільки кожен із них унікальний і легко доводити цифрове право власності. Ви можете використовувати NFT землю для реклами, спілкування, ігор та роботи, а також для інших цілей [5].

Віртуальна земля в Метавсесвіті може бути використана в різних цілях, що відкриває нові можливості для бізнесу, розваг, творчості, соціальної та культурної взаємодії. Основними напрямками використання віртуальної землі в Метавсесвіті, на наш погляд, є: а) комерційне використання (створення віртуальних магазинів, торговельних центрів); б) трудове та робоче використання (створення офісів та робочих місць); в) використання в розважальних та творчих цілях (створення ігрових майданчиків для різних видів ігор; проведення концертів, музичних фестивалів тощо); г) використання в навчаль-

них та освітніх цілях (створення віртуальних навчальних закладів); г) культурне використання (створення віртуальних художніх галерей тощо); д) соціальне використання або соціальна взаємодія (створення місць для зустрічей та спілкування); е) купівля-продаж віртуальної землі (інвестори можуть купувати та продавати віртуальні земельні ділянки); е) оренда віртуальних земельних ділянок (власники віртуальної землі можуть здавати її в оренду компаніям або приватним особам для різних цілей); ж) використання для особистих цілей (користувачі можуть створювати власні віртуальні будинки, сади або інші простори в межах віртуальної землі для задоволення власних потреб). Отже, можна стверджувати, що віртуальна земля в Метавсесвіті надає широкі можливості для різних видів діяльності: від комерційної до творчої та розважальної. Її використання може значно змінити спосіб нашої роботи, навчання, розважання та взаємодії в цілому в цифровому просторі.

Придбати віртуальну землю у Метавсесвіті можна через розпродаж землі у проекті або напряму у землевласників через NFT маркетплейс. Віртуальна земля також може бути продана іншим користувачам на різних платформах. Перш ніж купувати нерухомість Метавсесвіту, потрібно вибрати для цього платформу (Decentraland, The Sandbox тощо). Далі потрібно створити гаманець, який надасть доступ до криптовалюти та підключити його. Після того, як Ви придбали свою криптовалюту, Вам потрібно буде переказати її на свій криптогаманець. Потім необхідно обрати ділянку землі на обраній Вами платформі. Знайшовши землю, яку Ви хочете купити, необхідно розмістити пропозицію, або купити її за фіксованою ціною. Продати віртуальну землю також можна через маркетплейс проекту Метавсесвіту або на вторинному ринку. Якщо ви вирішите здати землю в оренду комусь, Вам потрібно буде дійти приватної згоди, що робить процес досить ризикованим. При оренді Ви ніколи не повинні передавати права власності на свій NFT орендарю [6].

З огляду на це, можна стверджувати, що віртуальна земля може розглядатися у якості об'єкту правовідносин у Метавсесвіті. Вона виступає об'єктом юридичних та різних соціальних, економічних, культурних взаємодій тощо. В такому випадку буде доречним порівняння віртуальної землі із землею в реальному, фізичному світі. Тобто можна сказати, що як земля у фізичному, реальному світі виступає об'єктом правовідносин, так і віртуальна земля є об'єктом правовідносин в Метавсесвіті, звичайно із урахуванням низки особливостей, які ще потрібно дослідити.

Визначення віртуальної землі як об'єкта правовідносин у Метавсесвіті включає низку аспектів, пов'язаних із володінням, користуванням, розпорядженням та захистом прав на віртуальну землю.

Віртуальна земля може бути власністю користувачів або компаній, які можуть купувати, продавати, дарувати чи передавати права на неї. Володіння віртуальною землею зазвичай підтверджується за допомогою технологій блокчейну, що забезпечують прозорість та захист прав власності. Окрім цього, укладання смарт-контрактів на платформі блокчейну дозволяє автоматизувати передачу прав власності та забезпечувати виконання умов угод безпосередньо у віртуальному середовищі. Також віртуальна земля може бути об'єктом інвестицій, що передбачає купівлю з метою перепродажу або розвитку з метою підвищення вартості.

Поряд із правом власності на віртуальну землю, існує можливість здавати її в оренду іншим користувачам або компаніям для різних за своїм характером цілей. Такі орендні правовідносини можуть регулювати умови використання віртуальної землі, включаючи терміни оренди, орендну плату, обмеження на використання та інші аспекти.

Необхідно зазначити, що, як і у випадку з фізичною нерухомістю, віртуальна земля потребує захисту від

протизаконних дій, наприклад, від несанкціонованого захоплення, використання, шахрайства або інших форм порушення прав власників. Слід зауважити, що питання правового регулювання та захисту в Метавсесвіті є доволі складним та масштабним, оскільки користувачі можуть знаходитися в різних країнах із різними правовими системами. Як один із варіантів виходу з цієї ситуації є регулювання відповідно до правил платформи або прийнятих міжнародних угод. Поряд із цим можуть розроблятися єдині стандарти та норми для регулювання правовідносин, пов'язаних з віртуальною землею, щоб забезпечити прозорість та захист прав усіх учасників. Створення віртуальних судових органів або арбітражних комісій для розгляду спорів, що виникатимуть з приводу порушення права власності або користування віртуальною землею також сприятиме вирішенню питання, пов'язаного із правовим регулюванням відносин у Метавсесвіті.

Висновки. Віртуальна земля займає одне з центральних місць серед великої кількості цифрових речей в Метавсесвіті, яка може бути предметом купівлі-продажу, оренди, дарування, міни тощо. Віртуальна земля має

власника, права якого можуть бути підтверджені за допомогою блокчейн-технологій, що забезпечують прозорість та безпеку транзакцій. Віртуальна земля має реальну економічну цінність, яку визнають користувачі та інвестори. Її вартість може змінюватися в залежності від попиту і пропозиції, а також від розвитку самої платформи Метавсесвіту. Визначено, що віртуальна земля в Метавсесвіті надає широкі можливості для різних видів діяльності: від комерційної до творчої та розважальної. Її використання може значно змінити спосіб нашої роботи, навчання, розважання та взаємодії в цілому в цифровому просторі.

Віртуальна земля може розглядатися у якості об'єкта правовідносин у Метавсесвіті: подібно до землі в реальному, фізичному світі, вона здатна виступати предметом договорів купівлі-продажу, дарування, міни, оренди тощо. Володіння віртуальною землею зазвичай підтверджується за допомогою технологій блокчейну, що забезпечують прозорість та захист прав власності. Окрім цього, укладання смарт-контрактів на платформі блокчейну дозволяє автоматизувати передачу прав власності та забезпечувати виконання умов угод безпосередньо у віртуальному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. What is the metaverse? 2 media and information experts explain. *The Conversation* : web site. URL: <https://theconversation.com/what-is-the-metaverse-2-media-and-information-expertsexplain-165731> (дата звернення: 02.08.2024).
2. Метавсесвіт: що це та коли він з'явиться? *Український спектр* : веб-сайт. URL: <https://uaspectr.com/2021/11/09/metavsvesvit-shho-tse/> (дата звернення: 02.08.2024).
3. Як працює метавсесвіт: гайд для тих, хто хоче розібратися в темі. *Український спектр* : веб-сайт. URL: <https://uaspectr.com/2022/02/11/yak-pratsuyue-metavsvesvit/> (дата звернення: 02.08.2024).
4. The metaverse offers challenges and possibilities for the future of the retail industry. *The Conversation* : web site. URL: <https://theconversation.com/the-metaverse-offers-challenges-and-possibilities-for-the-future-of-the-retail-industry-194317> (дата звернення: 02.08.2024).
5. Що таке віртуальна NFT земля у метавсесвіті? *Binance Academy* : веб-сайт. URL: <https://academy.binance.com/uk/articles/what-is-nft-virtual-land-in-the-metaverse> (дата звернення: 04.08.2024).
6. Як купити землю в метавсесвіті? *Binance Academy* : веб-сайт. URL: <https://academy.binance.com/uk/articles/how-to-buy-land-in-the-metaverse> (дата звернення: 05.08.2024).

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ СІМЕЙНОГО ПРАВА УЧАСНИКА СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У СІМЕЙНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

ON THE QUESTION OF THE CONCEPT AND CONTENT OF THE FAMILY LAW OF THE PARTICIPANT IN FAMILY RELATIONS IN THE DOCTRINE OF FAMILY LAW

Сидоренко Д.І., к.ю.н.,
директор

Товариство з обмеженою відповідальністю «Комерсант Україна»

У науковій статті автором проведено наукове дослідження поняття сімейного права у сімейно-правовій доктрині, визначення основних наукових підходів до цього питання, виділення власного визначення сімейного права учасників сімейних відносин. Автор дійшов висновку, що сімейне право учасника сімейних відносин у сімейно-правовій доктрині визначається по різному: як вид та міра можливої (чи дозволеної) поведінки учасника сімейних відносин, його повноваження, якому відповідає обов'язок іншого з учасника сімейних відносин; як право, що складає собою сукупність окремих правомочностей, що належать учаснику сімейних відносин (передусім правомочності щодо здійснення відповідного сімейного права, щодо вимоги виконання сімейного обов'язку, що впливає із сімейного права, щодо захисту сімейного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання); як права, встановлені сімейним законодавством як сімейні, що виникають уже на підставі самого факту перебування особи в тому чи іншому сімейному стані, або встановлені учасниками цих відносин на підставі сімейного договору або звичаю. Ключовим для віднесення права учасника сімейних відносин до сімейних є виникнення їх на підставі перебування особи у сім'ї або в результаті її створення (державної реєстрації шлюбу, народження або усиновлення дитини), можливість здійснення відповідного сімейного права лише носієм відповідного права або особою, яка виступає законним представником учасника сімейних відносин, що є неповнолітнім, визнана недієздатною або обмежена в дієздатності (батьками, опікунами, піклувальниками). На думку автор, слід застосувати комплексний підхід і визначити сімейне право як вид та міру можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин, повноваження учасника сімейних відносин, що виникають на підставі перебування особи у сім'ї або в результаті її створення (державної реєстрації шлюбу, народження або усиновлення дитини), відповідно до сімейного законодавства або в силу наявного звичаю, що визнається сімейним законодавством або укладеного сімейного договору, які можуть бути здійснені лише самим учасником сімейних відносин, який є носієм відповідного сімейного права або його законним представником. Сімейне право включає в себе правомочності щодо здійснення цього права, щодо вимоги виконання сімейного обов'язку, що впливає із цього права, щодо захисту цього права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

Ключові слова: сімейне право, учасник сімейних відносин, суб'єктивне сімейне право, захист сімейного права, здійснення сімейного права, сімейний обов'язок.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the concept of family law in the family law doctrine, defined the main scientific approaches to this issue, and highlighted his own definition of family law for participants in family relations. The author came to the conclusion that the family law of a participant in family relations in the family law doctrine is defined in different ways: as the type and extent of possible (or permitted) behavior of a participant in family relations, his authority, which corresponds to the duty of another participant in family relations; as a right that is a set of individual powers belonging to a participant in family relations (primarily powers to exercise the relevant family law, to demand the fulfillment of a family duty arising from family law, to protect family law in the event of its violation, non-recognition or dispute); as rights established by family law as family rights, arising already on the basis of the very fact of a person being in one or another family state, or established by the participants of these relations on the basis of a family contract or custom. The key to attributing the right of a participant in family relations to family relations is their occurrence on the basis of a person's stay in the family or as a result of its creation (state registration of marriage, birth or adoption of a child), the possibility of exercising the corresponding family right only by the holder of the corresponding right or by a person acting by the legal representative of a participant in family relations who is a minor, recognized as incapable or limited in legal capacity (by parents, guardians, custodians). According to the author, a comprehensive approach should be applied and family law should be defined as the type and measure of possible or permitted behavior of a participant in family relations, the powers of a participant in family relations arising on the basis of a person's stay in the family or as a result of its creation (state registration of marriage, birth or adoption of a child), in accordance with family law or by virtue of an existing custom recognized by family law or a concluded family contract, which can be carried out only by the participant of family relations who is the bearer of the relevant family law or his legal representative. Family law includes powers to exercise this right, to demand the fulfillment of a family duty arising from this right, to protect this right in case of its violation, non-recognition or dispute.

Key words: family law, a member of a family relationship, subjective family law, protection of family law, implementation of family law, family duty.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. ст. 1 і 2 Сімейного кодексу України (надалі по тексту – СК України) останній врегульовує засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів, а також сімейні відносини за участю зазначених осіб, за винятками, встановленими у ч. 4 ст. 2 СК України [1]. Як правильно зазначає В. А. Ватрас, зміст майнових та особистих немайнових сімейних відносин складають права та обов'язки їх учасників. Сімейне право, врегульовуючи особисті немайнові та майнові сімейні відносини, основним завданням визначає здійснення і захист сімейних прав та охоронюваних законом інтересів його суб'єктів [2, с. 3]. В той же час, у самому СК України хоч і застосовується поняття «сімейне право» в контексті його здійснення (ст. 14 СК України) та захисту (ст. ст. 18, 19 СК України), однак

не містить уточнення, які саме права учасників сімейних відносин слід відносити до сімейних. У зв'язку із цим, у судовій та правозастосовчій практиці можуть виникнути труднощі у застосуванні відповідних положень ст. ст. 14, 18 та 19 СК України в частині захисту порушених, невизнаних та оспорюваних сімейних прав учасників сімейних відносин. У зв'язку із цим, тематика визначення поняття сімейного права є важливим та залишається актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика питання визначення сімейного права та інтересу, його здійснення та захисту стала предметом наукових досліджень таких учених, як: І. В. Апопій, Л. М. Баранова, В. І. Борисова, В. А. Ватрас, Р. О. Гаврік, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, В. Я. Погребняк, З. В. Ромовська, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, С. М. Ходак, Ю. С. Червоний, В. М. Чернега та інших. В той же час, можемо констатувати наявність дискусії та відсутність єдності у цій

сфері, що зумовлює подальше наукове опрацювання відповідної тематики.

Мета наукової статті – провести наукове дослідження поняття сімейного права у сімейно-правовій доктрині, визначення основних наукових підходів до цього питання, виділення власного визначення сімейного права учасників сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. Розпочати наукове дослідження слід із аналізу основних наукових позицій у сімейно-правовій доктрині.

Зокрема, З. В. Ромовська виділяє декілька підходів до розуміння поняття «сімейне право». По-перше, вона визначає його як право, яке належить людині як члену сім'ї чи як родичу і визначене нормами СК України або договором; по-друге, вона визначає його як певні можливості, якими може скористатися дружина, чоловік, мати, батько, дитина, дід, баба, чи інша особа (інший учасник сімейних відносин); по-третє, сімейне право визначається нею як вид та міра поведінки, на яку уповноважені учасники сімейних відносин. При цьому, автор виділяє дві групи сімейних прав – майнового характеру, до яких відносить передусім права, що пов'язані із володінням певним майном, в тому числі на праві спільної сумісної власності, а також права, що виникають із обов'язку надавати утримання іншому члену сім'ї, і права немайнового характеру. Категорія особистих немайнових прав у сімейному праві на думку науковця є ширшою і включає в себе як права, пов'язані із реалізацією подружжям або одним із них права на материнство, батьківство і власне – створення сім'ї, здійснення тих прав та обов'язків, які виникають із факту державної реєстрації шлюбу, так і права батьків та дітей, що пов'язані із вихованням дитини, створенням необхідних умов для її розвитку, права на спілкування із іншими учасниками сімейних відносин [3, с. 56].

З іншого боку, В. П. Мироненко застосовує інше поняття для позначення сімейного права учасника сімейних відносин – поняття «суб'єктивне сімейне право». Він визначає його як гарантовану правом і законом міру можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин, причому ключовим у віднесенні відповідного права учасника сімейних відносин до категорії суб'єктивного сімейного є те, що воно має існувати в межах окремого соціального утворення – сім'ї. Важливою рисою суб'єктивних сімейних прав є те, що відповідно до статті 14 СК України вони є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі, повинні здійснюватися учасником сімейних відносин, що є носієм відповідного права, однак якщо носієм такого права є дитина або особа, дієдатність якої обмежена, і така особа не може самостійно здійснювати свої права – відповідні права здійснюють батьки, опікун або носії відповідного права за допомогою батьків чи піклувальника [4, с. 88–89].

Як гарантовану правом та законом міру можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин визначає сімейне право (автор також застосовує дефініцію «суб'єктивне сімейне право») І. В. Жилінкова. Науковець зазначає, що учасники сімейних відносин здійснюють свої сімейні права вільно, на власний розсуд, не порушуючи при цьому права, свободи та інтереси інших осіб і, в першу чергу, інших учасників сімейних відносин. При цьому, якщо особа не здійснюватиме свого сімейного права, вона не позбавляється його, воно продовжує існувати в нереалізованому стані. Окремі сімейні права мають абсолютний характер по відношенню до третіх осіб (зокрема, право батьків на виховання дитини, яке є правом саме відносно третіх осіб, а відносно дитини – є обов'язком батьків) [5, с. 61–62].

Схожим чином визначає суб'єктивне сімейне право І. В. Апопій – як передбачений нормами об'єктивного права ступінь можливої поведінки особи – учасника сімейних відносин. Таке право є поєднанням трьох пра-

вочностей – щодо здійснення наявного сімейного права; щодо вимоги до зобов'язаного суб'єкта виконання ним сімейних обов'язків, що випливають із відповідного сімейного права; щодо захисту сімейного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання [6, с. 31]. Аналогічно визначає поняття сімейного права Ю. С. Червоний (який доповнив це поняття «передбачений нормами об'єктивного права ступінь можливої поведінки особи – учасника сімейних відносин» словами «якій відповідає обов'язок іншої особи або осіб», тобто наділяє сімейне право учасника сімейних відносин ознакою взаємності (сімейному праву одного з учасників сімейних відносин відповідає сімейний обов'язок іншої) [7, с. 27]. Що стосується змісту суб'єктивного сімейного права, то на думку О. І. Харитонової, він складається з «тріади правомочностей» (при цьому вони ті ж, що й визначені І. В. Апопій) [8, с. 34].

Особливе визначення поняття сімейного права виділене Р. О. Гавріком. На його думку, сімейне право – це міра можливої або дозволеної поведінки суб'єкта сімейних відносин, потенційні можливості, які можуть бути реалізовані ним, причому алгоритм такої поведінки визначається актами сімейного законодавства або іншими джерелами сімейного права, а у випадку відсутності такого визначення – сімейним договором чи розсудом самого суб'єкта, який вправі діяти будь-яким чином, щоб не порушувати права та інтереси інших осіб. Відповідне сімейне право може визначатися також не тільки актами сімейного законодавства, а й сімейним договором або звичаєм, можливість застосування яких визначена ст. ст. 9 та 11 СК України. Можемо погодитися із науковцем, що до змісту сімейного права входить право особи на захист такого права самим суб'єктом, іншими учасниками сімейного правовідношення, відповідними юрисдикційними органами, в тому числі визнання такого права, його поновлення або усунення перешкод щодо його реалізації. При цьому, не може бути захищене сімейне право особи, яке не ґрунтується на положеннях джерел сімейного права або суперечить їм (не можуть бути захищені права недобросовісної особи у недійсному шлюбі чи право батьків на утримання, якщо такі батьки були позбавлені батьківських прав тощо) [9, с. 110–111].

На думку В. М. Чернеги, сімейне право – це конкретні повноваження кожного учасника сімейних правовідносин, установлені або законом, тоді вони виникають уже на підставі самого факту перебування особи в тому чи іншому сімейному стані, або встановлені учасниками цих відносин на підставі договору, домовленості між ними [10, с. 251–252].

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті проведеного дослідження поняття сімейного права у сімейно-правовій доктрині можемо прийти до наступних висновків.

1. Сімейне право учасника сімейних відносин у сімейно-правовій доктрині визначається по-різному: як вид та міра можливої (чи дозволеної) поведінки учасника сімейних відносин, його повноваження, якому відповідає обов'язок іншого з учасника сімейних відносин; як право, що складає собою сукупність окремих правомочностей, що належать учаснику сімейних відносин (передусім правомочності щодо здійснення відповідного сімейного права, щодо вимоги виконання сімейного обов'язку, що випливає із сімейного права, щодо захисту сімейного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання); як права, встановлені сімейним законодавством як сімейні, що виникають уже на підставі самого факту перебування особи в тому чи іншому сімейному стані, або встановлені учасниками цих відносин на підставі сімейного договору або звичаю.

2. Ключовим для віднесення права учасника сімейних відносин до сімейних є виникнення їх на підставі перебування особи у сім'ї або в результаті її створення (державної

реєстрації шлюбу, народження або усиновлення дитини), можливість здійснення відповідного сімейного права лише носієм відповідного права або особою, яка виступає законним представником учасника сімейних відносин, що є неповнолітнім, визнана недієздатною або обмежена в дієздатності (батьками, опікунами, піклувальниками).

3. На нашу думку, слід застосувати комплексний підхід і визначити сімейне право як вид та міру можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин, повноваження учасника сімейних відносин, що виникають на підставі перебування особи у сім'ї або в результаті її

створення (державної реєстрації шлюбу, народження або усиновлення дитини), відповідно до сімейного законодавства або в силу наявного звичаю, що визнається сімейним законодавством або укладеного сімейного договору, які можуть бути здійснені лише самим учасником сімейних відносин, який є носієм відповідного сімейного права або його законним представником. Сімейне право включає в себе правомочності щодо здійснення цього права, щодо вимоги виконання сімейного обов'язку, що впливає із цього права, щодо захисту цього права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/print>.
2. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин : дис. ... канд.юр.наук. : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2008. 226 с
3. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник. К. : Правова єдність, 2009. 500 с.
4. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України: підручник. К. : Правова єдність, 2008. 477 с.
5. Сімейне право України: підручник. Л. М. Баранова, В. І Борисова, І. В. Жилінкова та ін.. за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. К. : Юрінком Інтер, 2011. 264 с
6. Алопій І. В. Сімейне право України. К. : Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
7. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. За ред. Ю. С. Червоного К. : Істина, 2003. 464 с.
8. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Білоусов Ю. В. та ін., за ред. Є. О. Харитонova. Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. 560 с.
9. Гаврік Р. О. Сімейне право та інтерес учасників сімейних відносин як об'єкти захисту. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 2 (54). С. 108–113.
10. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

ТРЕТІ ОСОБИ В ТРЕТЕЙСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ

THIRD PARTIES IN ARBITRATION AND INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

Сібільов Д.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дана стаття присвячена питанням участі третіх осіб у третейському судочинстві, в тому числі міжнародному комерційному арбітражі. Треті особи є важливими суб'єктами у цивільному та господарському судочинстві, вони розглядаються як юридично заінтересовані особи. Цивільне процесуальне та господарське процесуальне законодавство поділяють третіх осіб на два види: таких, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та таких, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Законодавство про третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж регулює участь третіх осіб лише на загальному рівні. В контексті Закону України «Про третейські суди» участь третіх осіб прямо передбачена законом, в діяльності Міжнародного комерційного арбітражу при Торгово-промисловій палаті України це питання вирішується Регламентом арбітражу.

В цивільному та господарському судочинстві треті особи відіграють дуже важливу роль. Їх участь у справі сприяє концентрації доказів, дозволяє більш широко розкрити питання про взаємовідносини між сторонами. Участь третіх осіб повинна ґрунтуватись на розумних засадах. З одного боку, їх участь у справі може сприяти більш ефективному захисту інтересів сторін. З іншого боку, процес не повинен штучно обтяжуватися участю суб'єктів, які не мають до справи юридичного інтересу. Захист права не повинен мати ознаки зловживання правом.

Законодавство про третейські суди повинно більш чітко підходити до багатьох аспектів можливої участі третіх осіб у справах. Слід виходити з поділу третіх осіб на види, чітко встановлювати правові підстави для їх участі у справах, встановити коло їх прав та обов'язків тощо. Такого роду аспекти повинні враховувати і регламенти постійно діючих третейських судів. Участь третіх осіб у справах повинна гармонійно відповідати меті третейського судочинства, його засадам та принципам.

Слід виходити з того, що участь третіх осіб у третейському судочинстві об'єктивно є меншою, ніж у судах загальної юрисдикції. Це обумовлено тим, що рішення третейських судів та міжнародних комерційних арбітражів не мають преюдиційної сили. Водночас в певних справах участь третіх осіб може вплинути на кінцевий результат розгляду справи.

Ключові слова: третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж, треті особи.

This article is devoted to the issue of the participation of third parties in arbitration proceedings, including international commercial arbitration. Third parties are important subjects in civil and commercial proceedings, they are considered as legally interested persons. Civil procedural and economic procedural legislation divide third parties into two types: those who make independent claims regarding the subject of the dispute, and those who do not make independent claims regarding the subject of the dispute. Arbitration and international commercial arbitration legislation regulates the participation of third parties only at a general level. In the context of the Law of Ukraine "On Arbitration Courts", the participation of third parties is directly provided for by law, in the activities of the International Commercial Arbitration at the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, this issue is resolved by the Arbitration Rules.

Third parties play a very important role in civil and commercial litigation. Their participation in the case contributes to the concentration of evidence, allows to more widely reveal the issue of mutual relations between the parties. The participation of third parties must be based on reasonable principles. On the one hand, their participation in the case can contribute to more effective protection of the interests of the parties. On the other hand, the process should not be artificially burdened by the participation of subjects who have no legal interest in the case. The protection of the right should not have signs of abuse of the right.

Legislation on arbitration courts should more clearly address many aspects of the possible involvement of third parties in cases. It is necessary to proceed from the division of third parties into types, to clearly establish the legal grounds for their participation in cases, to establish the scope of their rights and obligations, etc. Such aspects should also be taken into account by the regulations of permanently operating arbitration courts. The participation of third parties in cases must harmoniously correspond to the purpose of arbitration proceedings, its principles and principles.

It should be assumed that the participation of third parties in arbitration proceedings is objectively less than in courts of general jurisdiction. This is due to the fact that decisions of arbitration courts and international commercial arbitrations do not have prejudicial force. At the same time, in certain cases, the participation of third parties can affect the final outcome of the case.

Key words: arbitration court, international commercial arbitration, third parties.

Постановка проблеми. Законодавство про третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж ефективно вирішує більшість питань, пов'язаних із розглядом справ. Водночас існують питання, що потребують більш чіткого врегулювання. До таких питань належить участь третіх осіб у третейському судочинстві. Участь третіх осіб у третейському судочинстві в деяких справах може істотно вплинути на її розгляд, але підстави участі третіх осіб, коло їх прав та обов'язків у процесі і деякі інші питання потребують нормативного врегулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Участь третіх осіб у цивільному процесі достатньо активно досліджувалася науковцями, з цього приводу існують роботи С.С.Бичкової, В.В.Комарова, Д.М.Сібільова, С.Я.Фурси та інших вчених. В той же час дослідження інституту третіх осіб у третейському судочинстві є окремим напрямом дослідницької діяльності, оскільки цей інститут у третейському судочинстві має свою специфіку та особливості.

Мета статті полягає у аналізі інституту третіх осіб у третейському судочинстві та міжнародному комерційному арбітражі, виявленні специфічних ознак правосуб'єктності третіх осіб, що впливають на підстави їх участі у третейському розгляді, обумовлюють їх права та обов'язки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до Законів України «Про третейські суди» та «Про міжнародний комерційний арбітраж» головними учасниками третейського розгляду є сторони (позивач та відповідач), оскільки саме сторонами є суб'єктами спору, учасниками відповідних матеріальних відносин, між якими виник спір.

Водночас законодавство про третейське судочинство передбачає можливість участі третіх осіб у розгляді справи третейським судом.

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про третейські суди» [1] учасниками третейського розгляду є сторони та їх представники. Питання щодо участі третіх осіб та їх

процесуальні права у третейському розгляді вирішуються третейським судом відповідно до регламенту третейського суду або угоди сторін у третейському суді для вирішення конкретного спору. Третя особа бере участь у третейському розгляді добровільно.

Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [2] напряму не регулює участь у справах третіх осіб, але ст. 22 Регламенту Міжнародного комерційного арбітражу при ТПП України зазначає про те, що залучення до арбітражного розгляду третьої особи, а також вступ у арбітражний розгляд третьої особи допускається за умови, якщо:

– усі сторони та третя особа пов'язані однією арбітражною угодою; або

– усі сторони та третя особа висловили згоду на проведення арбітражного розгляду за участю такої третьої особи у строк не більше 15 днів з дати отримання клопотання, якщо Генеральним секретарем МКАС або складом Арбітражного суду не встановлений з урахуванням конкретних обставин більш тривалий строк [3].

Законодавство про третейське судочинство напряму не розкриває підстави участі третіх осіб у розгляді справ і не поділяє третіх осіб на види.

Цивільне процесуальне законодавство та господарське процесуальне законодавство передбачають участь третіх осіб у справах і поділяють їх на два види: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору та треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Кожен з видів третіх осіб має свою правосуб'єктність та підстави для участі у справі.

Так, відповідно до частини першої ст. 52 ЦПК України (далі – ЦПК) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, подавши позов до однієї або декількох сторін (аналогічно частина перша ст. 49 Господарського процесуального кодексу України) [4; 5]. Відповідно до частини першої ст. 53 ЦПК треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи (аналогічно частина перша ст. 50 Господарського процесуального кодексу України).

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, розглядаються наукою цивільного процесуального права як безпосередні суб'єкти спору, які позиціонують себе як суб'єктів, які мають власні вимоги на предмет спору, вступаючи у спір з первісними сторонами спору. Третя особа в цьому контексті виступає як процесуальний конкурент позивача у конфлікті з первісним відповідачем. Водночас первісний позивач також стає відповідачем перед третьою особою, поряд з первісним відповідачем і структурно первісні сторони у справі виступають перед третьою особою як співвідповідачі. В.В.Комаров визначає, що третіми особами є особи, які вступили у розпочатий процес для захисту своїх суб'єктивних прав, свобод чи інтересів, відмінних від прав, свобод та інтересів позивача та відповідача [6, с. 310]. Як зазначають Р.В.Крупник та Ю.М.Юркевич, найбільш дискусійним в практиці судів є питання дотримання третьою особою з самостійними вимогами матеріально-правового критерію пред'явлення позову, який полягає в наявності єдиного предмета спору та самостійності вимог третьої особи щодо цього предмета [7, с. 186].

Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, є юридично зацікавленою у справі

особою, вона позиціонує себе як суб'єкта спірних матеріальних відносин.

В цивільному та господарському процесі треті особи звертаються до суду шляхом подачі позову. Це єдина процесуальна форма їх вступу у справу. Таке звернення повинно бути своєчасним і можливість його залежить від того, в якому позовному провадженні розглядається справа – в загальному чи спрощеному. Якщо третя особа не встигає вступити у справу своєчасно, то на підставі ст. 195 ЦПК її повертається позовна заява.

Подальші дії такої третьої особи не регламентовані законом спеціально і відповідь на це існує на рівні наукових поглядів та судової практики. Така особа може подати свій позов на загальних підставах, зазначивши відповідачами позивача і відповідача у первісній справі; вона в деяких випадках може оскаржити рішення суду по первісній справі в статусі особи, яка не брала участі у справі.

Специфіка третейського розгляду ґрунтується на третейському договорі. Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, може брати участь у третейському розгляді між первісними сторонами, лише уклавши із ними третейський договір. Природно, що третя особа не є учасником третейської угоди в момент її укладання сторонами. Вона за згодою сторін може долучитися до такої угоди вже після виникнення спору між сторонами і початку третейських процедур, але до постановлення третейським судом рішення у справі. Природно також виходить з того, що процесуальною формою вступу у справу такої третьої особи буде подача позовної заяви. Тобто вступ у справу такої третьої особи буде досить складним, ще й тому, що навряд чи первісні сторони за третейською угодою будуть зацікавлені в такого роду «інтервенції», а без їх згоди такий вступ взагалі є неможливим.

Особа, яка за своїм правовим становищем може претендувати на роль третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору в рамках третейського розгляду, має звичайну альтернативу звернення до загального або господарського суду з позовом до первісних сторін у третейському розгляді на загальних підставах. Наслідком цього може бути одночасне існування двох судових справ щодо одного предмета, одна з яких розглядається у третейському суді, а інша – в суді загальної юрисдикції.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть мати більше підстав для участі у третейському розгляді. Наукові концепції стосовно їх участі у справах передбачають наявність правовідносин між стороною та третьою особою, які можуть змінитися внаслідок постановлення рішення по справі. Як зазначають А.В.Петровський та І.А.Боровська третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, має перебувати з однією із сторін у матеріальних правовідносинах, які в результаті прийняття судом рішення у справі зазнають певних змін [8, с. 52].

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, беруть участь у справі на боці позивача або відповідача. Вони не відіграють у справах такої самостійної ролі, як треті особи із самостійними вимогами щодо предмета спору. Водночас, хоча їх статус і є залежним від сторін, вони користуються певною автономією. Як зазначає Г.В.Чурпіта, цивільний процесуальний інтерес третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, полягає у прагненні таких третіх осіб домогтися ухвалення судового рішення на користь сторони, на боці якої вони виступають [9, с. 586].

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин. З точки зору цивільного процесуального законодавства та господарського процесуального законодавства процесуальною формою їх вступу у справу є або клопотання відповідної сторони, або заява самої третьої особи, або ініціатива суду.

Їх участь у справах допускається не для захисту їх безпосередніх прав, свобод та інтересів, а для запобігання погіршенню їх правового становища у майбутньому. Також це може бути продиктовано інтересами сторони справи з метою концентрації доказового матеріалу та іншими причинами, в т.ч. преюдиційною силою судового рішення.

В третейському судочинстві картина схожа, але не тотожна. Рішення третейського суду не має преюдиційної сили на майбутнє. Нагадаємо, що преюдиційна сила рішень судів у цивільних справах випливає із змісту частин четвертої та п'ятої ст. 82 ЦПК. Обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом. Обставини, встановлені стосовно певної особи рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, проте можуть бути у загальному порядку спростовані особою, яка не брала участі у справі, в якій такі обставини були встановлені.

Частина восьма цієї ж статті прямо зазначає, що обставини, встановлені рішенням третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, підлягають доказуванню в загальному порядку при розгляді справи судом.

Аналогічні правила містяться і в ст. 75 ГПК.

Таким чином, рішення третейських судів та міжнародних комерційних арбітражів не мають преюдиційної сили і факт участі третіх осіб у третейському розгляді справи не дає переваг стороні процесу на майбутнє в разі виникнення інших пов'язаних справ, як в можливому третейському розгляді, так і у судах загальної юрисдикції.

Відсутність преюдиційної сили рішення третейського суду звужує підстави для участі у справах третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Важливим є питання обсягу прав, якими користуються треті особи у третейському розгляді. Сторони у третейських судах відповідно до частини п'ятої ст. 39 Закону України «Про третейські суди» мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь у засіданнях третейського суду, надавати докази, брати участь у дослідженні доказів, подавати клопотання, давати письмові та усні пояснення, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників розгляду, заявляти відводи, користуватися іншими правами відповідно до третейської угоди у третейському суді для вирішення конкретного спору чи регламенту третейського суду та цього Закону. Відповідно до частини п'ятої ст. 33 цього Закону сторони мають право провести поза-судове врегулювання спору шляхом медіації, закінчити справу укладенням мирової угоди як до початку третей-

ського розгляду, так і на будь-якій його стадії, до прийняття рішення. На підставі ст. 53 цього Закону позивач вправі відмовитись від позову.

Таким чином, права сторін у третейському розгляді визначені достатньо чітко, хоча і не зовсім послідовно. Що стосується третіх осіб, то, як вже було зазначено, ст. 34 Закону України «Про третейські суди» визначає, що процесуальні права у третейському розгляді вирішуються третейським судом відповідно до регламенту третейського суду або угоди сторін у третейському суді для вирішення конкретного спору.

Зрозуміло, що обсяг прав третіх осіб повинен залежати від виду третьої особи. Розпорядчі права, як-то право на відмову від позову, право на укладення мирової угоди, можуть належати лише третім особам, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть мати широке коло процесуальних прав, не маючи при цьому прав розпорядчих. ЦПК достатньо чітко встановлює права третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Стаття 43 ЦПК зазначає, що вони як учасники справи мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами.

Такий орієнтир може використовуватись і у третейському судочинстві, з врахуванням його певних особливостей.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити наступне. По-перше, законодавство про третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж фундаментально передбачає можливість участі третіх осіб у справах. По-друге, інститут третіх осіб визначений на загальному рівні, він потребує законодавчих уточнень. Роль третіх осіб у третейському судочинстві через певні об'єктивні фактори є нижчою, ніж у судах загальної юрисдикції. Водночас у певних справах вона може бути достатньо вагомою і відповідні питання у чинному законодавстві потребують удосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про третейські суди» № 1701-IV від 11.05.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text> (дата звернення 15.06.2024).
2. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» № 4002-XII від 24.02.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text> (дата звернення 15.06.2024).
3. Регламент МКАС при ТПП України. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Reglament-ISAS-pry-TPP-Ukrayny.pdf> (дата звернення 15.06.2024).
4. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18.03.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 15.06.2024).
5. Господарський процесуальний кодекс України № 1798-XII від 6.11.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 15.06.2024).
6. Курс цивільного процесу: підручник. В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
7. Крупник Р.В., Юркевич Ю.М. Участь в господарському процесі третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. *Науковий Вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022, Серія Право, випуск 72, частина 1, С. 183–189.
8. Петровський А.В., Боровська І.А. Правовий статус третіх осіб у цивільному процесі України. *Часопис цивілістики*. 2023, випуск 49, С. 51–55.
9. Чурпіта Г.В. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, та заінтересовані особи як учасники цивільних справ різних видів цивільного судочинства. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024, № 2 (20), С. 585–595.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ**SEPARATE ISSUES OF PROPERTY MANAGEMENT OF AN INDIVIDUAL**

**Токарева В.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права**

Національний університет «Одеська юридична академія»

У роботі проаналізовані теоретичні та практичні питання, які виникають із управління чужим майном в інтересах його власника або вигодонабувача за договором управління майном. Проаналізовані істотні умови договору управління майном, якими є: умова про предмет; умова про плату за послуг управління, розмір та її форму; строк на який укладається договір. Проаналізовані особливості предмету договору управління майном та види майна передача якого в управління обмежена. З'ясовано, що майно яке передається за договором управління, має бути технічно та юридично відокремлене від майна установника та управителя. В статті надано правову характеристику договору управління майном та проаналізовано його зміст.

Розглянуті особливості прав та обов'язки сторін договору. Встановлено мету договору, якою є ефективне, професійна реалізація за домовленістю із установником управління його прав по відношенню до переданого за договором майна. Розкриті особливості договору управління, коли обов'язки установника управління покладаються на органи опіки та піклування, піклувальника, у випадках коли власником майна яке потребує управління виступає фізична особа місце перебування якої невідоме або особа яку визнано безвісно відсутньою, малолітня особа (до 14 років) або фізична особа, яку визнано недієздатною, неповнолітня особа цивільна дієздатність якої обмежена.

Особливістю відносин які виникають внаслідок управління майном фізичної особи є те, що переважно цією таких відносин є забезпечення збереження майна, допускається безоплатність такого договору заснованого на довірчих відносинах між його учасниками.

З'ясовано, що відсутня єдина правова позиція щодо правової природи договору управління спадковим майном. З урахуванням положень нормативно правових актів та специфіки предмету договору управління, встановлено, що на сьогоднішній день договір управління спадковим майном має розглядатися в якості самостійного різновиду договорів, відносно якого не застосовуються норми про договір управління майном та глава 70 ЦК України.

Ключові слова: зобов'язальні відносини, зобов'язання, цивільно-правовий договір, договір управління майном, довірчі відносини.

The article analyses the theoretical and practical issues arising from the management of someone else's property in the interests of its owner or beneficiary under a property management agreement. The author analyses the essential terms of a property management agreement, which include: the condition on c (what property is transferred under the agreement for management); the condition on the manager's fee, the amount and its form; and the term for which the agreement is concluded. The author analyses the peculiarities of the subject matter of a property management agreement and the types of property which are restricted for transfer to management under a management agreement. It is found that the property transferred under a management agreement must be technically and legally separated from the property of the founder and the manager. The article analyses the issues of legal characteristics of a property management agreement and its content.

The author examines the peculiarities of the rights and obligations of the parties to the agreement. The purpose of the contract is considered, which is an effective, professional implementation of the manager's rights in relation to the property transferred under the contract by agreement with the founder. The author reveals the peculiarities of a property management agreement when the obligations of the management agent are assigned to the guardianship and trusteeship authorities, a trustee, in cases where the owner of the property requiring management is an individual whose whereabouts are unknown or a person who is declared missing, a minor (under 14 years of age) or an individual who is declared incapacitated, a minor whose civil capacity is limited.

Taking into account the provisions of regulatory legal acts, the author establishes that today the contract for management of inherited property should be considered as an independent type of contract, to which the rules on the contract for management of property and Chapter 70 of the Civil Code of Ukraine do not apply.

Key words: obligatory relations, obligations, property management agreement, civil law contract, relationship of trust.

Постановка проблеми. Ускладнення економічних процесів, виникнення ризиків некваліфікованого управління майном, поява нових засобів отримання доходів від майна вимагають від володільця глибоких знань в сфері економіки, фінансів, права та потребують постійної участі в управлінні майном особи. У зв'язку з цим, у власника може виникати потреба покладення функцій управління майном саме на професійних фахівців у відповідній сфері. Довірче управління майном фізичної особи, може також призначатися за майном фізичної особи перебування якої невідоме, особи яку визнано безвісно відсутньою, малолітньої особи (до 14 років) або фізичної особи, яку визнано недієздатною, майном неповнолітньої особи цивільна дієздатність якої обмежена для захисту їх майнових інтересів. Водночас така практика є новою оскільки відповідно до попередніх норм законодавства передбачалося застосування інституту опіки по відношенню до майна фізичної особи визнаної безвісно відсутньою. Недостатнє правове регулювання, наявність прогалин і колізій у законодавстві, виникаючі питання у правозастосовчій практиці підкреслюють актуальність цієї теми та необхідність подальшого розроблення питань, пов'язаних з управлінням майна, як з огляду теорії так і правозастосовчої практики.

Стан дослідження. Дослідження питань управління майном у цивільному праві України присвячені роботи Р.А. Майданика, І.В. Венедіктової, К.Г. Некіт, Ю.В. Курпаса та інших. Поряд із цим, дискусійними залишаються питання співвідношення, правова природа договорів управління майном та договору управління спадщиною, додаткової уваги заслуговує питання довірчого управління майном фізичної особи місце перебування якої невідоме або її визнано безвісно відсутньою, фізичної особи, яку визнано недієздатною, тощо.

Виклад основного матеріалу. Управління майном є відносно новим інститутом сучасного українського права, якому присвячена глава 70 ЦК України. Договір управління майном, відповідно до ст. 1029 ЦК України, регламентує правовідносини з управлінням чужим майном в інтересах установника управління або іншої зазначеної ним (третьої) особи. (кредитора у зобов'язанні, суб'єкта конкретного виключного права). Потреба в управлінні майном може бути обумовлена, відсутністю належного досвіду в установника управління або власника майна, неможливістю користування власником певними видами майна самостійно тощо. Договір довірчого управління майном можна віднести до відносно нових правових конструкцій у системі цивільного права, покликаний для

ефективного використання професійним управителем правомочностей в інтересах установника або зазначеної ним особи (вигодонабувача).

Істотними умовами договору управління майном, за ст. 1033, 1036 ЦК України, відноситься: умова про предмет (яке само майно передається за договором в управління); умова про плату послуг управителя, розмір та її форму; строк на який укладається договір. Поряд із даними умовами істотними умовами можуть бути й інші умови, щодо яких заявлено вимогу однієї зі сторін про досягнення згоди.

В якості предмету договору управління майном, можуть виступати підприємство як, єдиний майновий комплекс, нерухомі речі, цінні папери, майнові права та інше майно права, за ст. 1030 ЦК України. Управління грошовими коштами за загальним правилом не допускається (ч. 2 ст. 1030 ЦК України). Разом з цим грошове управління в силу своїх специфіки, дотримання вимог законодавства щодо необхідності відокремлення коштів на окремих рахунках, виконання функцій управителя спеціалізованими організаціями тощо, на сьогоднішній день стає поширеною послугою.

Якщо предметом договору управління майном виступає підприємство, то будучи єдиним майновим комплексом до його складу входять земельні ділянки, будівлі, споруди, обладнання, сировина та продукція, в тому числі інші види майна які стосуються діяльності підприємства, права на об'єкти інтелектуальної власності, права вимоги. Об'єкти які знаходяться як у приватній так і, державній або комунальній власності можуть передаватися в управління майном, в тому числі. Законодавець передбачає положення про відокремлення майна переданого у управління, що досягається двома шляхами – технічним та юридичним відокремленням. Технічне відокремлення об'єктів майна, здійснюється шляхом його відображення на окремому балансі, і відносно нього ведеться самостійний облік. Для проведення розрахунків обумовлених діяльністю з управління майном відкривається окремий банківський рахунок. Юридичне відокремлення майна досягається в силу положень ст. 1040 ЦК України, яка передбачає обмежений порядок звернення стягнення на майно передане в управління за вимогою кредитора установника управління.

Відносно управління об'єктами спадщини, то слід констатувати, відсутність єдності правових позицій науковців щодо правової природи договору управління спадковим майном. Існують позиції науковців які вважають договір управління спадщиною різновидом договору управління майном та застосування до нього норм глави 70 ЦК України, які застосовуються до договору управління майном [1]. К.Г. Некіт заперечує можливість застосування норм глави 70 ЦК України до договору управління спадщиною, вважаючи договір управління спадщиною самостійним договором, відмінним від договору управління майном [2]. Означене позиція передбачена у п. 9 Наказу Міністерства юстиції «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» № 296/5 від 22.02.2012 р. та Листі Міністерства юстиції України «Щодо практики укладання договорів на управління спадщиною» № 3132/1694 від 04.10.2005 р., Відтак, аналіз вищезазначених положень дозволяє прийти до висновку, що на сьогоднішній день договір управління спадковим майном розглядається в якості самостійного різновиду договорів, відносно якого не застосовуються норми про договір управління майном та глава 70 ЦК України.

Певні особливості передбачаються ст. 1039 ЦК України відносно передання в управління майна, що є предметом застави. Передання заставленого майна за договором управління може бути особливо доречно для забезпечення максимально ефективного його користування. У разі передачі в управління майна яке перебуває у заставі, заставадержатель не позбавлений права звернути стягнення на це

майно, що впливає із речового характеру заставного права. Заставадержатель має повноваження слідування, зберігає своє право на річ навіть тоді коли переходить до нового власника або володільця, в тому числі управителя. Підстави та порядок передачі звернення стягнення на заставлене майно, в том числі передане до управління міститься у ст. 589–592 ЦК України. Майно, яке перебуває в управлінні юридично персоніфікується та належними чином захищається від вимог кредиторів установника. Звернення стягнення за боргами установника на майно передане до управління допускається у двох випадках: визнання установника управління банкрутом або при зверненні стягнення за вимогою заставадержателя на майно, що є предметом договору застави.

Зазвичай, особа, яка володіє обмеженим речовим правом на майно, не може бути установником, оскільки вона не в змозі наділити такого управителя реальною можливістю здійснювати всі необхідні правомочності власника, тому, що сама не має такого роду правомочностей. Разом з цим, поряд із власниками майна, установниками управління, можуть бути виступати й невластники, суб'єкти зобов'язальних та виключних прав, які близькі за обсягом до прав власника. Відповідно ним може бути: піклувальники, органи опіки та піклування, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, (відповідно до ст. 1032 ЦК України).

Особливістю договору управління майном фізичної особи є те, що ініціаторам призначення управителя можуть інші уповноваженні суб'єкти, а не власник майна через певні життєві обставини які не залежать від волі власника (ч. 2–5 ст. 1032 ЦК України). У ситуаціях, коли власник майна яке потребує управління виступає фізична особа місце перебування якої невідоме або особа яку визнано безвісно відсутньою, відповідно виразити власну волю та призначити установника така особа не може, через обставини які від неї не залежать, то органи опіки та піклування виступають установниками управління. Аналогічно, органи опіки та піклування, виступають установниками управління якщо власником майна є малолітня особа (до 14 років) або фізична особа, яку визнано недієздатною. Відповідно до положень ч. 1 ст. 43 і ч. 2 ст. 44 ЦК фізична особа може бути визнана такою, місце перебування якої невідоме, якщо протягом тривалого часу, який визначається у конкретному випадку з урахуванням необхідності належного виконання обов'язків та управління майном, але не більше одного року, в місці її постійного проживання немає відомостей про місце перебування особи. Відповідно до ч. 2 ст. 44 ЦК за заявою зацікавленої особи або органу опіки та піклування над майном фізичної особи, місце перебування якої невідоме, опіка може бути встановлена нотаріусом до ухвалення судом рішення про визнання її безвісно відсутньою. Крім того, з дозволу органу опіки та піклування опікун може виступати установником управління майном, власником якого є малолітня особа або особа, яка визнана недієздатною (ч. 3 ст. 1032 ЦК України). Частина 4 ст. 72 ЦК передбачає, що, якщо підопічний є власником нерухомого майна або майна, яке потребує постійного управління, опікун може з дозволу органу опіки та піклування управляти цим майном або передати його за договором в управління іншій особі.

Малолітня особа яка не досягла 14 років не може виступати установником, адже в силу ст. 31 ЦК України така особа не має права самостійно здійснювати переважну більшість правочинів, за винятком дрібних побутових та пов'язаних із здійсненням особистих немайнових прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Не може бути установником управління фізична особа, яка визнана недієздатною.

З огляду на те, що довірче управління майном фізичної особи, визнаної безвісно відсутньою, направлене не лише на збереження та збільшення майна на користь власника,

але також і на задоволення вимог кредиторів, утримання особи, яких безвісно відсутня особа має утримувати за законом, вигодонабувачами за договором є як сама безвісно відсутня особа, в тому числі треті особи, майнові інтереси яких будуть задоволені за рахунок майна фізичної особи, яке передане до управління [3].

За ст. 1033 ЦК України передбачено, що управителем може бути суб'єкт підприємницької діяльності. Принагідно зазначити, що для досягнення цілі договору управителю необхідно володіти знаннями та навичками, тому обов'язковою умовою є статус суб'єкта підприємницької діяльності у управителя. Відтак, правовий статус управителя заснований на правовій презумпції за якою передбачається передача майна в управління професіоналу у відповідній галузі. Послуги із управління майном можуть надаватися кредитно-фінансовими установами, професійними учасниками ринку цінних бумаг, емітентами цінних бумаг, тощо. Під час дій договору управління майном проводиться професійне користування ввіреного управителем майна, що передбачає здійснення управителем в інтересах власника або вигодонабувача, юридичних, в тому числі фактичних дій для подальшого отримання доходів. Із змісту ст. 1033 ЦК України слідує, що управитель діє на підставі договору від власного імені, без довіреності, вчиняє дії в інтересах власника майна або вигодонабувача, виступає довірчим власником майна, яким володіє, користується, розпоряджається відповідно до закону або договору. Не можуть покладатися обов'язки управителя майна на органи державної влади або місцевого самоврядування, тільки якщо інше передбачене в законі, та вигодонабувача.

Управитель, будучи, фахівцем у відповідній галузі, застосовує свої професійні навички отримує найбільші зиск від експлуатації, управління майна для установника або вигодонабувача. В свою чергу передача майна надає власнику максимальну вигоду з управління майном звільняючи його від потреби занурення у процес прийняття рішень, перебування в офлайн робочому процесі тощо.

Звідси випливає платний характер договору управління майном, якщо управителем виступає індивідуальний підприємець або організація, основною метою діяльності якої є систематичне тримання прибутку. У цьому випадку безоплатності договору протирічила би положенням законодавства де управителем виступає суб'єкт підприємницької діяльності. Розмір оплати та відшкодування витрати обумовлених управлінням майном має бути зазначено у договорі (ч. 1, ст. 1042 ЦК України). Оплата послуг управителя може провадитися у грошовій або іншій допустимій формі (у формі майна, робіт, послуг, тощо), як це не суперечить конвертним відносинам та закону. Плата може справлятися у відсотках від визначеної бази нарахування (від отриманого доходу, прибутку, виходячи з адміністративних витрат управителя тощо), у твердій (фіксованій) сумі або у вигляді пільгового придбання частини

майна, що знаходиться в управлінні управителя після припинення договору управління тощо.

У разі управління майном фізичної особи на підставі закону, місце перебування якої невідоме або особа яку визнано безвісно відсутньою, малолітня особа (до 14 років) або фізична особа, яку визнано недієздатною, неповнолітньою особою, або цивільна дієздатність якої обмежена, управителем зазвичай виступають зацікавлені особа (близькі родичі особи). Призначення такого управителя провадиться органами опіки та піклування, за урахуванням того, що переважною цілю таких відносин є забезпечення схоронності та цілісності майна. Допускається безоплатність договору заснованого на довірчих відносинах між учасниками таких відносин.

Договір управління майном не призводить до переходу до управителя права власності а майно, яке передається за договором. Разом з тим, право довірчої власності має бути зареєстровано у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1.07.2004 № 1952.

Управитель зазвичай надає послуги управління майном особисто (згідно ст. 1038 ЦК України), водночас ст. 1041 ЦК України передбачає можливість коли управитель передоручить замісникові вчинення необхідних дій від його імені відносно управління майном, якщо таке передоручення допускають умови договору із установником управління або якщо таке передоручення здійснюється в інтересах установника або вигодонабувача за можливості отримати вказівки від установника в розумний строк

Особливістю договору довірчого управління майном є строк, який має бути передбачений у договорі, а разі відсутності умов про строк, то за замовченням складає п'ятирічний строк, з умовою пролонгації на той самий строк та на тих самих умовах, у разі відсутності заяви сторін про припинення або зміну умов договору. За твердженням О.В. Ільків, відсутності заяви установника управління про припинення договору не слід тлумачити, в якості підстави пролонгації довірчих відносин власності, адже управитель у цивільному обороті при укладанні договорів повинен указувати, що він не є власником майна [4]. Щодо управління майном фізичної особи, то строк обумовлюється необхідним часом для належного забезпечення цілі збереження майна.

Відтак, укладення договору управління майном може бути обумовлено, не лише потребою забезпечення кваліфікованого управління майном для ефективного призначення доходів від його експлуатації, а в тому числі, з метою схоронності та збереження майна особи яку визнано безвісно відсутньою, малолітньої особи або фізичної особи, яку визнано недієздатною, неповнолітньою особи цивільна дієздатність якої обмежена, для захисту їх майнових інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кухарев О.Є. Спадкове право України : навчальний посібник. URL: http://pidruchniki.com/1209061356978/pravo/upravlinnya_spadschinoyu_dogovir_upravlinnya_spadschinoyu
2. Некіт К.Г. Управління спадковим майном: українські та європейські реалії. *Часопис цивілістики*. 2016. № 20. С. 157–161.
3. Некіт К.Г. Особливості довірчого управління майном фізичної особи, визнаної безвісно відсутньою: порівняльний аналіз законодавства України, Республіки Молдова та Російської Федерації. 2013. № 21. Ч. 1. Т. 1. С. 254–256.
4. Ільків О.В. Правова природа відносин, що виникають із договорів управління майном. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 57–62.

ВИТРЕБУВАННЯ МАЙНА З ЧУЖОГО НЕЗАКОННОГО ВОЛОДІННЯ У ПОРЯДКУ ВІНДИКАЦІЇ

RECLAMATION OF PROPERTY FROM SOMEONE ELSE'S ILLEGAL POSSESSION BY WAY OF VINDICATION

Харченко Г.Г., д.ю.н, професор,
професор кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються особливості застосування віндикаційного позову при захисті права володіння крізь призму положень Цивільного кодексу України та правозастосовної практики Верховного Суду. Зокрема звернуто увагу на суперечливість правових підходів в правовому регулюванні віндикації майна у ст.ст. 387 та 388 Цивільного кодексу України. Норма ст. 387 Цивільного кодексу України сформульована як імперативне правило, без посилання на можливі винятки з його дії на кшталт «якщо інше не випливає із закону», тоді як ст. 388 ЦК України в розрізі цього імперативу повною мірою не діє. Так, частини 1–2 ст. 388 Цивільного кодексу України визначають межі можливої віндикації майна у випадках набуття майна за відплатним договором.

Окремо проаналізовані деякі відмінності підходів Верховного Суду України й Верховного Суду в застосуванні на практиці концепції обмеженої віндикації майна. При застосуванні норми абз. 1 ч. 2 ст. 388 Цивільного кодексу України Верховний Суд України виходив з того, що майно, яке вибуло з володіння власника на підставі рішення суду, яке згодом було скасовано, вважається таким, що вибуло з володіння власника поза його волею, тобто може бути витребувано від добросовісного набувача на підставі ч. 1 ст. 388 Цивільного кодексу України. Наразі Велика палата Верховного Суду відійшла від такого підходу, визнавши неможливість витребування у добросовісного набувача майна придбаного на прилюдних торгах у межах здійснення виконавчого провадження. Така позиція суду автором, в цілому, підтримана, зокрема з огляду на практику Європейського суду з прав людини і застосування ним принципу належного урядування.

Висловлені зауваження до позиції Великої палати Верховного Суду про те, що на можливість витребування власником земельних ділянок не впливає їхній поділ та/або об'єднання, оскільки цей висновок сформульований без урахування норм положень ст. 79¹ Земельного кодексу України, з якими він входить у суперечність. Наголошено, що в речовому праві необхідно виходити з того, що будь-яке суб'єктивне речове право на об'єкт вважається припиненим у разі припинення існування об'єкта такого права. З цієї ж позиції можна критикувати і практику Верховного Суду, відповідно до якої юридична (позасудова) формалізація факту створення нової речі не завжди є достатньою підставою для висновку про створення нової речі замість попередньої існуючої речі.

Констатується, що при запровадженні нових підходів у сфері віндикації майна, Верховним Судом не завжди прораховуються можливі далекосяжні наслідки таких нових підходів, які часто можуть породжувати більше запитань, ніж відповідей на проблемні питання судової практики.

Ключові слова: захист права володіння, віндикаційний позов, витребування майна, концепція обмеженої віндикації майна.

The article examines the peculiarities of the application of a vindicatory action in the protection of the right to possession through the prism of the provisions of the Civil Code of Ukraine and the law enforcement practice of the Supreme Court. In particular, attention is drawn to the inconsistency of legal approaches in the legal regulation of property vindication in Art. 387 and 388 of the Civil Code of Ukraine. The provision of Art. 387 of the Civil Code of Ukraine is formulated as an imperative rule, without reference to possible exceptions to its effect, such as «unless otherwise follows from the law», while Art. 388 of the Civil Code of Ukraine in terms of this imperative does not fully apply. For example, parts 1–2 of Art. 388 of the Civil Code of Ukraine determine the limitations of property vindication in cases of property acquisition under a retaliatory contract.

The author also analyzes some differences between the approaches of the Supreme Court of Ukraine and the Supreme Court in applying the concept of limited vindication of property in practice.

When applying the provision of paragraph 1 of part 2 of Art. 388 of the Civil Code of Ukraine, the Supreme Court of Ukraine proceeded from the fact that property that has left the owner's possession on the basis of a court decision that was subsequently canceled, is considered to be dropped out of the owner's possession against his will, therefore it can be claimed from a bona fide purchaser on the basis of part 1 of Art. 388 of the Civil Code of Ukraine. Currently, the Grand Chamber of the Supreme Court has departed from this approach, recognizing the impossibility of reclaiming property from a bona fide purchaser acquired at a public auction within the scope of enforcement proceedings. This position of the court is generally supported by the author, in particular, in view of the practice of the European Court of Human Rights and its application of the principle of good governance.

The position of the Grand Chamber of the Supreme Court that the possibility of reclamation by the owner of land plots is not affected by their division and/or consolidation is criticized by the author, since this conclusion was formulated without taking into account the provisions of Art. 79¹ of the Land Code of Ukraine, with which it is in conflict. It is emphasized that in property law it is necessary to proceed from the fact that any property right to an object is considered terminated in case of the termination of the existence of the object of such a right. From the same position, the practice of the Supreme Court can be also criticized, according to which the legal (out-of-court) formalization of the fact of the creation of a new thing is not always a sufficient basis for concluding that a new thing has been created instead of a previously existing thing.

It is stated that when introducing new approaches to property vindication, the Supreme Court does not always calculate the possible far-reaching consequences of such new approaches, which can often generate more questions than answers to the problematic issues of judicial practice.

Key words: protection of a right of possession, vindication action, reclamation of property, concept of limited property vindication concept of limited vindication of property.

З часів римського права віндикаційний позов (*rei vindicatio*) був одним з основних способів захисту права володіння власником своєю річчю. Сьогодні напрацьований свого часу римлянами правовий інструментарій так само широко використовується в цивільних відносинах, попри те, що підходи його застосування істотно змінені у законодавстві і судовій практиці. Наразі Цивільний

кодекс України (далі – ЦК України) [1], на відміну від судової практики, взагалі не оперує терміном «віндикаційний позов», а використовує замість нього більш широке поняття «витребування майна». Останнє може відбуватися з різних правових підстав, зокрема, у порядку віндикації (ст.ст. 387–388 ЦК України), у порядку, визначеному для повернення майна від особи, яка набула його

за рахунок іншої особи без достатньої правової підстави (ст.ст. 1212–1215 ЦК України; кондиційний позов); у порядку примусового виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України, зобов'язально-правовий спосіб захисту) [2]. Об'єктом захисту в зазначених випадках виступає право володіння, причому не тільки як невід'ємна складова змісту права власності або як правомочність змісту інших речових прав, захист яких відповідно до ст. 396 ЦК України відбувається на засадах права власності за аналогією закону, а й права володіння як самостійного різновиду речових прав (гл. 31 ЦК України). У порядку витребування майна з чужого незаконного володіння захищатися може й речовий інтерес безтитульного володільця, що є можливим на підставі ст.ст. 344, 400 ЦК України.

Доречно звернути увагу, що визнання в цивільному праві (зокрема у ст. 16 ЦК України) двох самостійних об'єктів захисту цивільного (у тому числі речового) права та цивільного (у тому числі речового) інтересу, окрім іншого, утворило можливість захищати в Україні своє володіння майном, так само як і в римському праві, за правилами посесорного або петиторного захисту володіння.

Окреслені вище випадки захисту права володіння й фактичного володіння у цивільному законодавстві України згадуються не випадково, оскільки кожен з них має особливості правової регламентації і застосування, що має усунути в судовій практиці зайву конкуренцію між позовами, результатом задоволення яких є повернення майна позивачу з чужого незаконного володіння.

Вбачається, що найбільш поширеною категорією судових справ щодо витребування майна з чужого незаконного володіння є його повернення через виндикацію. Сьогодні застосування виндикаційного позову для захисту володіння титульного володільця за чинним цивільним законодавством України визначається своїми особливостями, коло яких доповнює і судова практика.

Можливо, головною рисою такого захисту є насамперед концепція обмеженої виндикації майна. З одного боку, ст. 387 ЦК України визначає правило, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. А з другого боку, у ст. 388 ЦК України законодавець прописує випадки, коли право власника на витребування майна від добросовісного набувача законодавчо обмежується. Суперечливість правових підходів двох зазначених вище статей ЦК України полягає в тому, що норма ст. 387 ЦК України сформульована як імперативне правило, без посилення на можливі винятки з його дії на кшталт «якщо інше не випливає із закону», тобто як правило не загальне, а універсальне. Наразі ст. 388 ЦК України в розрізі цього правила повною мірою не діє, а, навпаки, діє здебільшого зворотно від нього.

Такі неузгодженості свідчать про недоліки використаної юридичної техніки розробниками Цивільного кодексу України, однак правозастосовна практика на це увагу особливо і не звертає, надаючи перевагу в застосуванні приписів ст. 388 ЦК України порівняно з нормою ст. 387 ЦК України, де перша начебто містить спеціальні норми, а друга – норму загальну, а тому за усталеною практикою правозастосування спеціальні норми мають перевагу в своїй дії порівняно з нормами загальними.

Якщо ч. 3 ст. 388 ЦК України ще сформульована у повній відповідності до підходу ст. 387 ЦК України, проте як окремий випадок дії універсального правила і передбачає, що майно набує *безвідплатно* в особи, яка не мала права його відчужувати, може бути витребувано власником від добросовісного набувача у всіх випадках. То вже частини 1–2 ст. 388 ЦК України визначають обмеження виндикації у випадках набуття майна за відплатним договором. Причому такі обмеження встановлюються через різні прийоми юридичної техніки викладення правових норм.

У ч. 1 ст. 388 ЦК України – опосередковано шляхом перелічування виключних випадків, коли витребування майна від незаконного добросовісного володільця, який набув майно за відплатним договором, є можливим. Відповідно все, що не підпадає під визначений цією частиною ст. 388 ЦК України перелік випадків, інтерпретується у судовій практиці як випадки, коли таке витребування з боку власника свого майна все ж таки є можливим за законом. Недолік такої юридичної техніки полягає не тільки в тому, що через неї в законодавство завуальовано, а не прямо, вводиться концепція обмеженої виндикації майна, але й тим, що ця норма насправді могла бути сформульована більш чітко і однозначно одним правилом, яке б по суті й відтворювало повністю задум законодавця. Наприклад, ч. 1 ст. 388 ЦК України [1] можна було б викласти таким чином: «Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача у разі якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі».

На відміну від ч. 1 ст. 388 ЦК України частина друга цієї ж статті визначає випадки обмеження виндикації майна не опосередковано, а прямо, причому без зазначеного також вище недоліку. Норми ч. 2 ст. 388 ЦК України сформульовані у вигляді узагальненого правила, тобто стисло, чітко і однозначно: «Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень (абз. 1 ч. 2 ст. 388 ЦК України) [1]. Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане такому набувачеві на електронному аукціоні у порядку, встановленому для приватизації державного та комунального майна» (абз. 2 ч. 2 ст. 388 ЦК України) [1].

Буквальний правовий аналіз цих положень ЦК України начебто має схилити до думки, що в основу імперативних приписів норм ч. 2 ст. 388 ЦК України закладені жорсткі гарантії захищеності інтересів добросовісних набувачів, які стали покупцями чужого майна, відчуженого внаслідок виконання судових рішень, або державного (комунального) майна, придбаного на електронному аукціоні у порядку, встановленому для приватизації. Однак кризь напрацьовану свого часу судову практику таке можливе уявлення не завжди може виправдовуватися.

Певний час Верховний Суд в продовження підходу, закладеного у судову практику ще Верховним Судом України, теж виходив з того, що майно, яке вибуло з володіння власника на підставі рішення суду, яке згодом було скасовано, вважається таким, що вибуло з володіння власника поза його волею [3], тобто може бути витребувано від добросовісного набувача на підставі ч. 1 ст. 388 ЦК України. Однак у 2021 році Велика палата Верховного Суду нарешті відійшла від такого підходу щодо такої інтерпретації положень ч. 2 ст. 388 ЦК України з констатацією того, що при оцінці добросовісності/недобросовісності набувача майна слід враховувати, що прилюдні торги у межах здійснення виконавчого провадження мають виступати *найбезпечнішим способом набуття майна*, публічна процедура реалізації якого *гарантує невідворотність результатів торгів та «юридичне очищення» майна*, придбаного у такий спосіб. Відповідно добросовісний набувач не може відповідати у зв'язку із порушеннями інших осіб, допущеними в рамках процедур, спеціально призначених для запобігання шахрайства при вчиненні правочинів з нерухомим майном. Конструкція, за якої добросовісний набувач втрачає такий статус всупереч приписам ст. 388 ЦК України, а, відтак, втрачає майно і сам змушений шукати способи компенсації своїх втрат, є неприйнятною та покладає на добросовісного набувача індивідуальний та надмірний тягар [4].

Вбачається, що запропонований Великою палатою Верховного Суду новий підхід правозастосування положень ч. 2 ст. 388 ЦК України є більш справедливим особливо щодо випадків, коли йдеться про спроби через попередню судову практику витребувати від добросовісних набувачів колишнє державне (комунальне) майно, яке незаконно і відповідно начебто поза волею попереднього власника вибуло з його володіння внаслідок виконання рішення суду, ухваленого щодо продажу цього майна, але надалі скасованого, або придбаного через електронний аукціон у порядку, встановленому для приватизації державного та комунального майна.

Зрозуміло, що через наявність у держави владні повноваження саме вона визначає особливості функціонування тієї ж судової системи в країні і, що розумно, має нести за це свою міру відповідальності. У такому контексті законним є питання, чи мають ризики прийняття неправосудних судових рішень покладатися на добросовісних набувачів, які купили державне майно у порядку, встановленому для виконання судових рішень, чи в цій ситуації державу все ж таки не слід прирівнювати до звичайних власників як пересічних осіб і вона має відповідати за помилки судової ланки у тому числі за рахунок свого майна.

Вбачається, що такий підхід є більш справедливим по відношенню до всіх інших учасників цивільних відносин, які доволі часто через порушення органами державної влади чи то місцевого самоврядування процедур мають брати на себе весь тягар негативним наслідків витребування державного чи то комунального майна з приватної власності під приводом того, що відчуження відбулось з порушенням встановленого порядку, в тому числі при приватизації державного та комунального майна. Гарантії повернення коштів за придбане майно держава добросовісним набувачам жодних не надає, залишає за ними лише право подання регресної вимоги до попереднього продавця такого майна, однак не факт, що повернути сплачені за майно кошти насправді є взагалі можливим.

В рішеннях Європейського суду з прав людини (*далі – ЄСПЛ*) з різних майнових спорів теж перманентно наголошується на тому, що держава має нести свою міру відповідальності кризь призму застосування до неї принципу належного урядування. Він передбачає, що у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як *майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належній і якомога послідовніший спосіб* [5]. Зокрема, на державні органи покладено обов'язок *запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок* [6] і *сприятимуть юридичній визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси* [7].

У практиці ЄСПЛ акцентується увага на тому, що принцип належного урядування, як правило, не повинен перешкоджати державним органам *виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість* [8]. Потреба виправити минулу «помилку» не повинна *непропорційним чином втручатися в нове право, набуває особою, яка покладалася на легітимність добросовісних дій державного органу* [9]. Іншими словами, *державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість отримувати вигоду від своїх протиправних дій або уникати виконання своїх обов'язків* [6]. *Ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються* [10].

Отож, враховуючи зазначене, цілком логічним уявляється висновок, що в ситуаціях, передбачених ч. 2 ст. 388 ЦК України, при зіткненні інтересу особи приватного права та інтересу держави (територіальної громади) доцільно все ж таки перевагу в захисті віддавати саме інтересу

особи приватного права. Дещо складніше в цих ситуаціях визначитись у разі зіткнення виключно інтересів осіб приватного права. Виникає дилема, яким приватним інтересам власника майна чи добросовісного набувача цього майна в цій ситуації доцільно надавати перевагу в захисті: схилитись до захисту інтересу власника чи то добросовісного набувача. Однозначних аргументів на користь однієї чи другої сторони тут навряд можна знайти, однак, враховуючи, що в Україні діє концепція обмеженої ввідикації в цивільному законодавстві і саме на цьому наголошує зміст ч. 2 ст. 388 ЦК України, інтерес добросовісного набувача в таких ситуаціях і має бути захищений.

Варто звернути увагу, що удосконалень практики захисту титульного володіння через подання ввідикаційного позову Верховний Суд останнім часом намагається робити чимало. Так, донедавна усталеною практикою використання ввідикаційного позову для захисту вважалося те, що ввідикаційний позов може бути поданий для захисту речових прав тільки стосовно індивідуально визначених речей або майна, яке виділено в натурі [11]. Однак у 2023 році Верховний Суд у справі № 362/2707/19 цей правовий висновок змінив, вказавши, що наразі ввідикаційний позов може подаватися також стосовно й не індивідуально визначеного майна або майна, що не було виділено в натурі. В обґрунтування зазначеної позиції, зокрема, зазначалось, що вимога про витребування нерухомого майна із чужого незаконного володіння, не зобов'язує відповідача повернути це майно власникові, при задоволенні цієї вимоги суд витребує таке майно на користь позивача [12]. Вбачається, що в таких не досить чітких і ясних формулюваннях суд мав намір наголосити, що безпосереднє фізичне повернення майна позивачу може бути лише однією з можливих варіацій захисту володіння при ввідикаційному позові, тоді як останній може передбачати й іншу мету – витребування майна через фіксацію так званого книжкового володіння у державному реєстрі. Іншими словами, при витребуванні частки у майні, сама річ не обов'язково має бути передана позивачу, проте при визнанні за позивачем частки у спільному майні начебто так само виникає правовий ефект повернення майна. Наскільки доцільною і прогресивною є така нова практика ввідикації Верховного Суду питання не однозначне, оскільки впирається у відому правову проблематику конкуренції позовів при захисті. Зокрема, чим витребування майна за ввідикаційним позовом без його повернення позивачу має відрізнитися від такого окремого способу захисту як визнання права, у тому числі права власності на частку в спільному майні; а також наскільки можна за таким новим підходом розмежувати сфери застосування ввідикаційного та кондіційного позовів.

Всі подібні незручні питання у практиці використання ввідикаційного позову для захисту титульного володіння зазвичай збільшуються, як тільки, Велика палата Верховного Суду запроваджує нові підходи у його застосуванні. Так сталося, зокрема, й у ситуації, коли суд дійшов висновку, що з огляду на приписи ст.ст. 387 і 388 ЦК України на можливість витребування власником земельних ділянок не впливає їхній поділ та/або об'єднання. На думку Великої палати Верховного Суду, формування земельних ділянок їх володільцем, зокрема внаслідок поділу та/або об'єднання, з присвоєнням їм кадастрових номерів, зміною інших характеристик *не впливає на можливість захисту права власності чи інших майнових прав у визначеній цивільним законодавством спосіб* [13].

Недоліком такого нового висновку суду щодо можливості використання ввідикаційного позову у таких ситуаціях є те, що він сформульований без урахування положень ст. 79¹ Земельного кодексу України (*далі – ЗК України*), з якими цей висновок входить у суперечність. Так, зокрема, ч. 4 ст. 79¹ ЗК України визначає, що *земельна ділянка вважається сформованою з моменту присво-*

ення її кадастрового номера, а згідно з ч. 9 цієї ж статті земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди, сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї. Тобто у разі формування земельних ділянок їх володільцем, зокрема внаслідок поділу та/або об'єднання, з присвоєнням їм кадастрових номерів, відбувається з одного боку, припинення попереднього об'єкта цивільного обороту, а, з другого боку, в результаті всіх цих дій утворюється новий об'єкт. З огляду ж на те, що будь-яке суб'єктивне речове право на об'єкт вважається припиненим у разі припинення існування об'єкта такого права, то зроблений висновок Великої палати Верховного Суду вбачається принаймні спірним і не достатньо обґрунтованим. Єдиним логічним його поясненням є те, що цей висновок був сформульований у справі, де позов подавався прокурором «в інтересах держави в особі Ірпінської міської ради» [13] і саме держава вимагала повернення об'єкта, якого з правової точки зору насправді вже не існувало.

Доречно сказати, що Верховний Суд України свого часу в подібних справах дотримувався протилежного підходу, зокрема встановлюючи, що «з огляду на те, що у встановленому законом порядку було одержано дозвіл на використання квартири як нежитлового приміщення і квартира була приєднана до вже існуючого кафе і зараз використовується як частина єдиної речі, то можна зробити висновок, що жила квартира, яка є об'єктом оспорених позивачкою договорів купівлі-продажу та є втратленою нею шляхом ввідиції річчю фактично припинила своє існування і не може бути втребувана в натурі» [14]. Наразі Верховний Суд у своїх рішеннях виходить з того, що юридична (позасудова) формалізація факту створення нової речі не завжди є достатньою підставою для висновку про створення нової речі замість попередньої існуючої

речі, а тому, як приклад, виключення квартири з житлового фонду для подальшого використання її під магазин непродовольчих товарів, на думку Верховного Суду, не слід кваліфікувати як факт створення нового окремого об'єкта в розумінні ст.ст. 331, 332 ЦК України [15].

Закономірно виникають побоювання стосовно того, наскільки прогнозовані можуть бути на практиці негативні наслідки такого бачення суду і як, власно, вони узгоджуються із дією у праві принципу юридичної визначеності, якщо суд вважає, що юридична (позасудова) формалізація факту створення нової речі юридичного значення насправді може й не мати. І власно, чому запроваджена Верховним Судом концепція книжкового володіння, яка спирається виключно на юридичну формалізацію речових прав на нерухоме майно в державному реєстрі, чомусь не вписується в зазначене вище бачення суду.

В своїх відступах від попередніх судових висновків Верховний Суд часто посилається на своє уявлення справедливого вирішення спору, використовуючи подекуди для цього не зовсім ґрунтовні аргументи для настільки кардинальної зміни попередньої судової практики у вирішенні різних приватноправових спорів, зокрема щодо ввідиції майна. При цьому судом не завжди прораховуються можливі далекосяжні наслідки таких нових підходів і як наслідок виникає більше запитань, ніж відповідей з різних актуальних і проблемних питань судової практики, які чомусь залишаються поза увагою Верховного Суду при запровадженні нових і зміні старих усталених правил. Звісно, що будь-якій практиці, у тому числі судовій, динаміка розвитку притаманна природно, проте підштовхуючи цей розвиток у заданому напрямку, маємо оцінювати усі можливі ризики такого процесу, який може бути як прогресивним, так і деструктивним, а тому зміни заради змін навряд чи потрібні без комплексного опрацювання усіх взаємопов'язаних з такими змінами правових питань судової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 21.08.2024).
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.07.2022 р. у справі № 914/2618/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107064709> (дата звернення: 21.08.2024).
3. Постанова Верховного Суду від 05.06.2019 р. у справі № 640/373/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82308321> (дата звернення: 21.08.2024).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.11.2021 р. у справі № 925/1351/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829977> (дата звернення: 21.08.2024).
5. Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Beyeler v. Italy on 28 May 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60485> (дата звернення: 21.08.2024).
6. Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Lelas v. Croatia on 20 May 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98827> (дата звернення: 21.08.2024).
7. Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Önerildiz v. Turkey on 18 June 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60510> (дата звернення: 21.08.2024).
8. Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Moskal v. Poland on 15 September 2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94009> (дата звернення: 21.08.2024).
9. Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Pincová and Pinc v. the Czech Republic on 05 November 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60726> (дата звернення: 21.08.2024).
10. Judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Gashi v. Croatia on 13 December 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84005> (дата звернення: 21.08.2024).
11. Постанова Верховного Суду України від 02.09.2015 р. у справі № 6-1168цс15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/50287777> (дата звернення: 21.08.2024).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.06.2023 р. у справі № 362/2707/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111908321> (дата звернення: 21.08.2024).
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 р. у справі № 367/2022/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83846677> (дата звернення: 21.08.2024).
14. Ухвала Верховного Суду України від 20.01.2010 р. у справі № 6-27959св09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8039863> (дата звернення: 21.08.2024).
15. Постанова Верховного Суду від 21.03.2018 р. у справі № 208/2405/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73304644> (дата звернення: 21.08.2024).

СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ З ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У ПОЛОНІ: ПРОБЛЕМАТИКА, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

COLLECTION OF ALIMONY FROM MILITARY PERSONEN: PROBLEMS, SOLUTIONS AND JUDICIAL PRACTICE

Холод В.С., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню питання правового регулювання стягнення аліментів з військовослужбовців, які перебувають у полоні. Тема статті набула актуальності у зв'язку з запровадженням на всій території України воєнного стану, мобілізації населення та ведення масштабних бойових дій. В ході виконання завдань щодо відсічі збройної агресії Російської Федерації, трапляються випадки захоплення військовослужбовців сил оборони України у полон. Після взяття в полон, військовослужбовець набуває такого правового статусу як військовополонений. Поряд із несенням служби існує й інша частина життя військовослужбовців, яка лежить у цивільній площині. Обов'язок зі сплати аліментів на утримання дитини, як частина цивільного життя військовослужбовця, не припиняється навіть після потрапляння особи в полон.

Очевидно, що серед військовослужбовців сил оборони України можуть бути особи, які мають статус боржника в межах виконавчого провадження по стягненню аліментів на утримання дитини. Таким чином, якщо з правовим регулюванням стягнення з військовослужбовця аліментів на утримання дитини жодних проблем не виникає, то з регулюванням стягнення аліментів з військовополоненого виникають складнощі.

Дослідження даного питання має за мету з'ясування проблематики стягнення аліментів з боржників-військовополонених, пошук справедливого балансу між захистом майнових інтересів таких осіб та правами стягувача аліментів, який діє в інтересах дитини. Тобто, ціль даного дослідження направлена не стільки на пошук механізму стягнення аліментів, скільки на дослідження питання захисту інтересів дитини у подібних випадках та майнових інтересів боржника. Дана тематика актуальна тому, що дитина та її потреби вимагають уваги незалежно від виникнення, зміни чи припинення у її батьків того чи іншого правового статусу. В даній статті висвітлено проблематику невідповідності норм національного законодавства нормативно-правовим актам міжнародного права, а також проблеми правозастосування вітчизняного законодавства на шкоду інтересам дитини та боржника, як сторони виконавчого провадження. Крім того, метою цього дослідження є пошук шляхів вирішення проблеми з забезпеченням майнових інтересів дитини в межах виконавчого провадження відносно боржника-військовополоненого.

Ключові слова: військовослужбовець, військовополонений, аліменти, дитина, виконавче провадження, захист інтересів дитини, захист майнових інтересів боржника.

The article studies the legal regulation of alimony recovery from military personnel in captivity. The article's topic has become relevant in connection with the introduction of martial law throughout Ukraine, the mobilization of the population, and large-scale hostilities. In the course of performing tasks to repel the armed aggression of the Russian Federation, there are cases of capturing military personnel of the Ukrainian defense forces. After being captured, a military personnel acquires the legal status of a prisoner of war. Along with military service, there is another part of military personnel's life that lies in the civilian sphere. The obligation to pay child support, as part of the civilian life of a military personnel, does not cease even after a person is taken prisoner.

It is obvious that among the members of the Ukrainian defense forces, there may be persons who have the status of a debtor in the framework of enforcement proceedings for the recovery of child support. Thus, while there are no problems with the legal regulation of child support recovery from a military personnel, there are difficulties with the regulation of child support recovery from a prisoner of war.

The purpose of this study is to clarify the issues of collecting alimony from prisoner-of-war debtors and to find a fair balance between protecting the property interests of such persons and the rights of the claimant acting in the interests of the child. In other words, the purpose of this study is not so much to find a mechanism for the recovery of alimony, but rather to study the issue of protecting the interests of the child in such cases and the property interests of the debtor. This topic is relevant because a child and his or her needs require attention regardless of the emergence, change, or termination of a particular legal status of his or her parents. This article highlights the issues of inconsistency of national legislation with international law, as well as the problems of law enforcement of national legislation to the detriment of the interests of the child and the debtor as parties to enforcement proceedings. In addition, the purpose of this study is to find ways to solve the problem of ensuring the property interests of a child within the framework of enforcement proceedings against a prisoner-of-war debtor.

Key words: a military personnel, a prisoner of war, alimony, a child, enforcement proceedings, protection of the child's interests, protection of the debtor's property interests.

Указом Президента України №64/2022 від 24 лютого 2022 року, затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року №2102-IX введено воєнний стан, який продовжується відповідними указами Президента України та затверджується відповідними Законами України [1]. Як слушно зазначили Бородін І. та Пасіка С., військовослужбовцями є особи, які проходять державну службу особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я та віком громадян України, пов'язану із захистом держави, її цілісності та суверенітету [2, с. 165]. Військовослужбовці проходять службу у Збройних Силах України, а також інших утворених відповідно до Законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органах, органах спеціального призначення з правоохоронними функціями, які іменуються разом як «сили оборони». Усі військовос-

лужбовці отримують грошове забезпечення, яке складається з посадового окладу, окладу за військовим званням, надбавки за вислугу років, надбавок, доплат, винагород, додаткових винагород на період дії воєнного стану. З військовослужбовців сил оборони України утримання аліментів провадиться з усіх видів грошового забезпечення, крім грошового забезпечення, що не має постійного характеру (одноразові додаткові види грошового забезпечення такі як винагороди та додаткові винагороди на період дії воєнного стану) [3].

В ході виконання завдань з відсічі збройної агресії Російської Федерації, військовослужбовці сил оборони України можуть потрапити в полон до супротивника. В цей момент, військовослужбовець набуває правового статусу військовополоненого. Після набуття такого статусу особа перебуває у супротивника до моменту її репатріації.

На момент проходження служби у статусі військовослужбовця, особа не втрачає зв'язок із цивільним світом, адже не позбавлена можливості брати участь в цивільних правовідносинах, вчиняти правочини, мати цивільні права та нести обов'язки. Однак, в момент набуття статусу військовополоненого, фактично, особа тимчасово втрачає зв'язок з багатьма сферами суспільних відносин у державі свого громадянства, постійного місця проживання чи походження. В такому випадку, особа позбавляється можливості самостійно реалізовувати свої права та виконувати обов'язки.

Серед обов'язків військовослужбовців, які є батьками, наявний обов'язок з утримання власних дітей. Стягнення аліментів на утримання дитини нерозривно пов'язане з правом дитини на гідне життя, освіту, розвиток та добробут. Гарантом створення умов для повного та всебічного розвитку дитини, включаючи її фізичний, інтелектуальний, моральний, культурний, духовний та соціальний розвиток, виступає держава [4, с. 139]. Обов'язок такі умови створити покладається державою на батьків або осіб, які їх замінюють, а у випадку невиконання останнього передбачається відповідальність відповідно до Законів України [5]. Утримання дітей до їх повноліття є конституційним обов'язком кожного з батьків. Обов'язок з утримання дитини є рівним як для батька, так і матері. Як слушно зазначила Новак А.В., вітчизняне законодавство у сфері сімейних правовідносин не здатне забезпечити реальне виконання зобов'язань щодо утримання дитини, адже воно не передбачає заходів примусу до того з батьків, який добровільно не виконує таких обов'язків [6, с. 244].

У випадку ухилення одним з батьків від обов'язку з утримання дитини, аліменти можуть бути стягнуті у судовому порядку. У деяких випадках виконання такого батьківського обов'язку досягається шляхом примусового стягнення аліментів в межах відповідного виконавчого провадження. Тобто, держава, в особі органу виконавчої служби, забезпечує неухильне виконання батьками своїх обов'язків по утриманню дітей, адже піклування про дітей є пріоритетом незалежно від воєнного стану. Стягнення аліментів має періодичний характер та зазвичай являє собою щомісячне стягнення визначеної судом суми з усіх видів заробітку (доходу) боржника.

Згідно роз'яснень Міністерства юстиції України опублікованих 01.04.2022 року [7], батьки, які проживають окремо від своїх дітей зобов'язані їх утримувати, а стягнення аліментів не припиняється навіть у разі введення воєнного стану. Відтак, можна зробити висновок, що чинне законодавство не встановлює обмежень на стягнення аліментів з військовослужбовців, а саме стягнення має відбуватись на загальних засадах.

Однак, якщо питання про виконавчі провадження про стягнення аліментів з військовослужбовців врегульовано, то питання про стягнення аліментів з боржників-військовополонених має низку законодавчих перешкод. Неможливо не погодитись із думкою Ханович Є., про те, що стягнення аліментів на утримання дитини є складним процесом, дотичним до різних галузей права [8, с. 24].

Згідно з п. 17 ч. 1 ст. 34 ЗУ «Про виконавче провадження» [9], виконавець зупиняє вчинення виконавчих дій у разі позбавлення особи особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, що встановлюється згідно із Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей». Сфера дії Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» поширюється на громадян України яких було позбавлено особистої свободи державою-агресором, її органами, підрозділами, формуваннями, іншими утвореннями у зв'язку із захистом

державного суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і недоторканності України внаслідок збройної агресії проти України, які належать до складу сил безпеки і сил оборони України та до однієї з категорій осіб, визначених Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року та Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [10].

Згідно до ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року ратифікованою Україною 03.07.1954 року [11], Військовополоненими, у розумінні цієї Конвенції, є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

1. Особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил.

2. Членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо ця територія окупована, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам:

a) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;

b) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;

c) вони носять зброю відкрито;

d) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни.

3. Членів особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує.

4. Осіб, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад цивільних осіб з екіпажів військових літаків, військових кореспондентів, постачальників, особового складу робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи за зразком, наведеним у додатку.

5. Членів екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітанів, лоцманів та юнг, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права.

6. Жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни.

Як вже зазначав Сібільов Д.М., описуючи принципи законності та верховенства права у виконавчому провадженні, виконавець навряд чи буде вчинювати дії всупереч приписам закону, керуючись принципом верховенства права, як ідеєю справедливості, що переважає над законом. Така думка пов'язана з тим, що за законодавством про виконавче провадження принцип верховенства права являє собою продовження принципу законності [12, с. 125]. Інакше кажучи, виконавець не може не виконати імперативну норму п. 17 ч. 1 ст. 34 ЗУ «Про виконавче провадження», навіть якщо вона нашкодить інтересам дитини, на яку стягуються аліменти.

Отже, існує принцип законодавства за яким виконавець зобов'язаний, винести постанову про зупинення виконавчих дій з моменту отримання відомостей про потрапляння боржника в полон. З цього моменту, виконавець перестає вчиняти будь-які дії спрямовані на примусове стягнення аліментів на утримання дитини з боржника-військовополоненого.

Разом з тим, згідно ч. 6 ст. 9 ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» за військовослужбовцями, захопленими в полон або заручниками, а також інтернованими в нейтральних державах або безвісно відсутніми, зберігаються виплати в розмірі посадового окладу за останнім місцем служби, окладу за військовим званням, надбавки за вислугу років, інших щомісячних додаткових видів грошового забезпечення постійного характеру та інші види грошового забезпечення з урахуванням зміни вислуги років та норм грошового забезпечення [13]. Тобто, виникає ситуація, коли виконавець перестає вчинювати виконавчі дії, спрямовані на стягнення аліментів, але боржник продовжує отримувати заробіток (дохід). Вказане не відповідає приписам ст. 51 Конституції України [14], ст. 3, 18, 27 Конвенції про права дитини ратифіковану Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91 р. [15], ст. 8, 11 Закону України «Про охорону дитинства» [5], адже подібна практика правозастосування позбавляє дитину аліментів, як джерела існування. Очевидно, що в такому випадку якнайкращі інтереси дитини законодавством не забезпечуються, а навпроти шкодять їм.

Звісно, ч. 6 ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачено також і те, що сім'ям військовослужбовців, які були захоплені в полон, щомісячно виплачується грошове забезпечення, в тому числі додаткові та інші види грошового забезпечення, у порядку та в розмірах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України [13]. Однак, на практиці ця норма також має суттєві проблеми у застосуванні. Зокрема, якщо військовослужбовець не зазначив у своїх особистих даних про наявність дитини від колишнього шлюбу, то у військової частини просто не буде інформації щодо такої дитини. Більше того, хоч виконавець і наділений повноваженнями встановити військову частину де боржник проходить службу, однак, як було вказано вище, після отримання відомостей про потрапляння боржника в полон, він зупинить вчинення виконавчих дій.

В такому випадку, варіантом вирішення питання отримання грошових коштів від батька дитини є звернення до військової частини де військовополонений проходить службу з заявою про отримання його грошового забезпечення на підставі ч. 6 ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», але її місцезнаходження є державною таємницею. Відтак, на того з батьків, з ким проживає дитина, покладається невинуватий та надмірний тягар пошуку та реалізації права отримання частки грошового забезпечення боржника-військовополоненого, хоча механізм стягнення аліментів в межах виконавчого провадження є більш доступним та простим.

Поряд із описаною проблематикою щодо порушення принципу якнайкращого забезпечення інтересів дитини, існує і інший аспект, який потенційно порушує майнові інтереси боржника-військовополоненого. Хоч виконавці і зобов'язані зупинити вчинення виконавчих дій відповідно п. 17 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження», однак це не означає, що зупиняється нарахування заборгованості по сплаті аліментів. Коли боржник-військовополонений буде визволений з полону і про це отримає відомості виконавець, то, на підставі ч. 12 ст. 35 Закону України «Про виконавче провадження», після сплину шести місяців з моменту визволення з полону, виконавець продовжує вчинення виконавчих дій про що виносить відповідну постанову на підставі ч. 5 ст. 35 Закону України «Про виконавче провадження». Загально відомим є той факт, що після визволення з полону військовослужбовці змушені проходити довготривале лікування та реабілітацію. Це означає, що боржник-військовослужбовець може не знати або не дізнатись про існування в нього вже значної суми заборгованості за період перебування у полоні.

В результаті виходить ситуація, коли у боржника-військовослужбовця утворюється суттєва заборгованість, а виконавець, продовжуючи виконавче провадження, накладає арешти на кошти такої особи, арешт на його майно, обмеження у праві виїзду за межі України, обмеження у праві керування транспортними засобами та інші встановлені ч. 9 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» обмеження. В решті решт, стягнення може бути звернуто і на майно такого боржника.

Така ситуація для боржника-військовополоненого створюється штучно, через невідповідність п. 17 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження» таким нормам права як: ст. 51 Конституції України, ст. 3, 18, 27 Конвенція про права дитини ратифіковану Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91 року та набула чинності для України 27.09.1991 року, ст. 8,11 Закону України «Про охорону дитинства». Враховуючи приписи ч. 6 ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», після визволення з полону військовослужбовець може взагалі не мати жодних заощаджень, адже грошове забезпечення виплачується його сім'ї на період перебування в полоні. У такому випадку, погашення заборгованості в межах виконавчого провадження по стягненню аліментів може бути суттєво ускладнено, особливо якщо боржник перебував в полоні тривалий час та сформулась велика сума заборгованості по сплаті аліментів. Таким чином, боржник-військовополонений, після виходу з полону, з високою вірогідністю ризикує отримати численні обмеження прав, у тому числі і майнових, в межах виконавчого провадження по стягненню аліментів. Очевидно, що такі невідповідності норм чинного законодавства реаліям сьогодення ставлять під загрозу майнові інтереси боржника, який проходить службу у силах оборони України. Перебуваючи в полоні, військовослужбовець має право розраховувати на те, що чинне законодавство у сфері регулювання стягнення аліментів не завдасть шкоди його дитині або майновим інтересам.

Більш того, навіть якщо боржник-військовослужбовець вирішить звернутись до суду з позовом про звільнення від сплати, нарахованої за час перебування в полоні, заборгованості по сплаті аліментів, то вірогідність задоволення таких вимог доволі мала.

Наприклад, 04.03.2021 року предметом перегляду Першої судової палати Касаційного цивільного суду стала справа № 177/1090/18 (провадження: № 61-7448св20), за позовом про звільнення від сплати заборгованості по аліментах. В межах наведеної справи позивач заявив такі вимоги на підставі перебування в полоні на окупованій території України саме в період нарахованої йому заборгованості по сплаті аліментів. Однак, колегія суддів Верховного Суду не визнала такі доводи достатніми для задоволення позову, адже позивачу-військовослужбовцю нараховувалась заробітна плата, яку він отримував під час служби у Збройних силах України. В своїй постанові від 04.03.2021 року по справі № 177/1090/18 Касаційний цивільний суд визнав, що з заробітної плати, яку військовослужбовець отримує перебуваючи в полоні, має проводитись відрахування аліментів [16].

Окремо вважаю за необхідне зазначити, що наведена позиція Першої судової палати Касаційного цивільного суду є обґрунтованою та справедливою, адже в ній враховані як інтереси дитини боржника, так і захист майнових інтересів боржника від надмірних обмежень та стягнень. Тобто, навіть якщо військовослужбовець перебуває у полоні, то з його грошового забезпечення правильно здійснювати відрахування по сплаті аліментів в межах відповідного виконавчого провадження, адже це дозволить забезпечити потреби дитини та убезпечити самого військовослужбовця від заборгованості та відповідних майнових і немайнових обтяжень (обмежень).

На мою думку, існує єдиний спосіб вирішити обидві перелічені проблематики, захистивши при цьому якнайкращі інтереси дитини та майнові інтереси боржника у виконавчому провадженні. Потрібно внести зміни до

п. 17 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження» шляхом зазначення, що дія цього пункту не застосовується до виконавчих проваджень про стягнення аліментів з боржників-військовослужбовців, які потрапили в полон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 / Президент. України *Голос України*, 24.02.2022, № 37.
2. Borodin I., Pasika S., Legal status of servicemen in Ukraine, *European Political and Law Discourse*. 2017. Volume 4, Issue 1, С. 164–171.
3. Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб: Постанова від 26 лютого 1993 року №146 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-93-%D0%BF#Text> (дата звернення 19.08.2024 року).
4. Дяченко С.В., Лямзіна О.В., Стягнення аліментів з військовослужбовців в умовах воєнного стану: проблематика, шляхи вирішення та судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 138–141. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/29> (дата звернення 19.08.2024 року).
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/conv#n85> (дата звернення 19.08.2024 року).
6. Новак А. Законодавче забезпечення виконання аліментних зобов'язань щодо дитини в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 2. С. 243–246. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.43.
7. Роз'яснення Мін'юсту щодо аліментних зобов'язань у період воєнного стану від 01.04.2022 р. Урядовий портал. Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-minyustu-shchodo-alimentnih-zobovuzan-u-period-voennogo-stanu> (дата звернення 19.08.2024 року).
8. Ханович Є. Порядок стягнення аліментів на дитину за чинним законодавством. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 20–25.
9. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення 19.08.2024 року).
10. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особою свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України від 26.01.2022 р. № 2010-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 19.08.2024 року).
11. Про поведження з військовополоненими: Женевська конвенція від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 19.08.2024 року).
12. Сібільов Д.М. Принципи законності та верховенства права у виконавчому провадженні: ідеологічні аспекти їх реалізації. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1 (68) С. 118–125.
13. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 19.08.2024 року).
14. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Про права дитини : Конвенція від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 19.08.2024 року).
16. Про звільнення від сплати заборгованості за аліментами: Постанова Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.03.2021 № 177/1090/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95344877> (дата звернення 19.08.2024 року).

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВУ ВИНАГОРОДУ ЗА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА АБО СУМІЖНИХ ПРАВ

LEGAL NATURE AND SPECIFICS OF THE EXERCISE OF THE RIGHT TO FAIR REMUNERATION FOR THE USE OF COPYRIGHTED WORKS OR RELATED RIGHTS OBJECTS

Яркіна Н.С., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри цивільного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Спеціальне законодавство в сфері авторського права використовує поняття «справедлива винагорода» в певному вузькому значенні. Ним позначається спеціальний вид винагороди, яка сплачується у визначених законом випадках. Застосування цього терміну є усталеним на міжнародному рівні, оскільки міжнародні конвенції передбачають сплату справедливої винагороди (компенсації) за певні способи використання об'єктів. Після змін у законодавстві України право на справедливую винагороду за використання твору передбачено окремою статтею Цивільного кодексу України. Закон України «Про авторське право і суміжні права» значно розширив застосування цього терміну. На основі аналізу останніх новел українського законодавства, а також зарубіжного досвіду регулювання відповідних відносин в статті пропонується дослідження правової природи права на справедливую винагороду, виокремлюються його сутнісні ознаки, описується специфіка його здійснення. Стверджується, що право на справедливую винагороду має недоговірну природу. Воно надається володільцю виключних майнових прав, але не належить до категорії виключних прав. Обов'язок виплати справедливої винагороди встановлюється для тих сфер використання, в яких правоволодільцю важко або неможливо проконтролювати обсяги використання. В таких випадках гарантії дотримання його майнових інтересів забезпечуються законодавчим шляхом. Право на справедливую винагороду є обмежено оборотоздатним. Специфіка його здійснення полягає в тому, що воно може бути реалізоване автономно від інших майнових авторських чи суміжних прав; може здійснюватися спільно декількома особами; порядок розрахунку та сплати регулюється не договором з правоволодільцем, а нормативними положеннями. Уточненого регулювання потребує питання щодо можливості спадкування права на справедливую винагороду за заповітом.

Теоретичне дослідження цієї правової категорії дає підстави для висновків про непослідовність у правовому регулюванні, неузгодженість різних національних нормативних актів, наявність прогалів у чинному законодавстві. Проблемні питання, а також пропозиції щодо їхнього вирішення представлені в рамках цієї статті.

Ключові слова: авторське право, суміжні права, твір, виконання, фонограма, відеограма, обмеження виключних прав, право на справедливую винагороду.

The specialized legislation in the field of copyright law uses the term "fair remuneration" in a specific and narrow sense. It refers to a particular type of compensation that is paid in cases defined by law. The use of this term is well-established at the international level, as international conventions mandate the payment of fair remuneration (compensation) for certain uses of copyrighted works. Following amendments to Ukrainian legislation, the right to fair remuneration for the use of a work is provided for in a separate article of the Civil Code of Ukraine. The Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" has significantly expanded the application of this term. Based on an analysis of the latest developments in Ukrainian legislation, as well as foreign regulatory experience, this article offers an exploration of the legal nature of the right to fair remuneration, identifies its essential characteristics, and describes the specifics of its implementation. It is argued that the right to fair remuneration has a non-contractual nature. It is granted to the holder of exclusive property rights, but it does not belong to the category of exclusive rights. The obligation to pay fair remuneration is established for those areas of use where it is difficult or impossible for the rights holder to monitor the extent of use. In such cases, the protection of the rights holder's property interests is ensured by legislative means. The right to fair remuneration is of limited transferability. The specificity of its implementation lies in the fact that it can be exercised independently of other property copyright or related rights; it can be exercised jointly by several persons; and the procedure for calculation and payment is regulated not by an agreement with the rights holder, but by regulatory provisions. The issue of the possibility of inheriting the right to fair remuneration under a will requires further clarification in the regulations.

Theoretical research on this legal category leads to conclusions about inconsistencies in legal regulation, discrepancies between various national legal acts, and gaps in the current legislation. The problematic issues and proposals for their resolution are presented in this article.

Key words: copyright, related rights, work, performance, phonogram, videogram, limitations on exclusive rights, right to fair remuneration.

Постановка проблеми. Категорії «справедливість», «справедливий» нерідко використовуються в юридичних текстах і законодавчих нормах, хоча не мають нормативного визначення. Як відзначають науковці, поняття справедливості є багатогранним і досліджується не тільки як соціально-політичне, моральне, правове явище, а й як почуття, оцінка, норма, принцип, ідеал. Цей термін має чимало значень: неупередженість дій та суджень; чесне визнання за будь-ким правоти та гідності; виплата належного на законних і чесних підставах; відповідність людських стосунків, учинків загальноприйнятим моральним і правовим нормам [1, с. 88]. В цивільному праві оцінка терміну «справедливість» відбувається через призму розуміння принципу справедливості, добросовісності і розумності, закріпленого у ст. 3 Цивільного Кодексу України [2]. Відповідно засади справедливості є основою для здійснення правосуддя, дають підстави для розширення свободи суддівського розсуду при вирішенні

спору, забезпечують баланс приватних і суспільних інтересів. Спеціальне законодавство в сфері авторського права використовує термін «справедливий» в певному вузькому значенні. Закон України «Про авторське право і суміжні права» [3] регулює право на «справедливую винагороду», маючи на увазі спеціальний вид винагороди, який сплачується у визначених законом випадках та який відрізняється від винагороди, що встановлюється у договорі між суб'єктом авторських (або суміжних) прав та його контрагентом – набувачем прав або ліцензіатом. Безумовно, існування термінів «справедлива винагорода» та «винагорода» не означає, що остання, яка встановлена договором, не є справедливою з точки зору відповідності між її розміром і цінністю прав. Разом із тим, традиції авторсько-правового регулювання свідчать про те, що під терміном «справедлива винагорода» розуміються цілком конкретні випадки її виплати, а також специфіка здійснення права на її отримання. Міжнародні конвенції передбачають сплату

справедливої винагороди (компенсації) за певні способи використання, а також пропонують країнам – учасникам врегулювати відповідні питання в національних законах. Зокрема, ст. 12 Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення [4] передбачає виплату справедливої винагороди виконавцям та виробникам фонограм у випадках, якщо фонограма, яка була опублікована в комерційних цілях, або відтворення такої фонограми використовується безпосередньо для телерадіопередачі або для будь-якого публічного сповіщення. Аналогічні положення передбачені в ст. 15 Договору ВОІВ про виконання і фонограми [5] щодо права виконавців та виробників фонограм на одноразову справедливу винагороду за пряме або непряме використання фонограм, опублікованих з комерційною метою, для ефірного мовлення або будь-якого сповіщення для загального відома. У ст. 14 Угоди TRIPS [6] згадується система справедливої компенсації власникам прав за прокат фонограм, яка може бути встановлена в країнах-членах. Договір ВОІВ про авторське право [7] допускає регулювання національними законами системи справедливої компенсації авторам за прокат примірників їхніх творів, втілених у фонограмах, за умови, що це не завдає суттєвої шкоди виключному праву авторів на відтворення. При цьому слід відмітити, що визначення поняття «справедлива винагорода» вказаними актами не передбачається.

Після останніх змін у законодавстві України, які відбулися внаслідок прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01 грудня 2022 р. [3], в Цивільному Кодексі України з'явилась окрема стаття з назвою «Право на справедливу винагороду за використання твору» [2, ст. 445], а у згаданому законі значно розширено використання цього терміну. Зауважимо, що законодавство в сфері авторського права використовує ознаку «справедливий» також в іншому контексті, встановлюючи, наприклад, норми про справедливе представлення інтересів різних категорій правовласників в організаціях колективного управління (ОКУ), про справедливі засади побудови відносин між цими організаціями та користувачами, про справедливий розподіл зібраних ОКУ доходів від прав тощо [8]. В літературі словосполучення «справедлива винагорода» також використовується в сенсі належної, розумної, еквівалентної, заслуженої винагороди. Отже в правовій сфері можливий різний контекст використання зазначеної характеристики. Тому є необхідність дослідити спеціальну юридичну категорію «справедлива винагорода», яка сплачується за використання об'єктів авторського права чи суміжних прав.

Метою статті є визначення правової природи права на справедливу винагороду, його сутнісних ознак, окреслення засад його здійснення. Це дослідження проведене на основі аналізу положень українського законодавства, а також зарубіжного досвіду регулювання відповідних відносин. Теоретичні висновки дають підстави для виявлення непослідовності у правовому регулюванні, неузгодженості нормативних актів, прогалин у чинному законодавстві.

Стан дослідження. Наукові праці в означеній сфері до прийняття нового закону України «Про авторське право і суміжні права» [3] ґрунтувалися на аналізі регулювання справедливої винагороди в міжнародних правових актах та актах ЄС, зокрема С.К. Ступак та О.В. Жувака висловлювали аргументи проти введення до українського законодавства цього додаткового поняття [9, с. 166–168]. Після оновлення українського законодавства справедлива винагорода як окрема категорія розглядалася науковцями в контексті оцінки якості і перспектив законодавчих новел. Так, С.О. Бутнік-Сіверський акцентував увагу на недоліках правового регулювання, відсутності чіткого переліку випадків застосування цього права, проблемах в механізмі його реалізації, неузгодженості в термінології, яка використовується в спеціальному законодавстві.

Науковець відносить це право до специфічних авторських прав, а через недостатню урегульованість вважає його дискусійним і декларативним [10, с. 95–100].

Частина публікацій, які стосуються питання виплати справедливої винагороди, присвячені окремим підставам її одержання. Так в роботах О. Штефан [11], Г. Андрощука [12], О. Верейці [13] аналізується економічна та правова природа права слідування на художні твори, особливості його реалізації, зміни у національних підходах його регулювання, традиції регулювання в актах ЄС, вказується на особливу правову природу. Л. Майданик [14] досліджує проблематику механізму виплати справедливої винагороди за приватне копіювання та визначення критеріїв для розрахунку її розміру.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинного законодавства право на справедливу винагороду виникає на підставах, визначених Законом України «Про авторське право і суміжні права» [3] та Законом України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [8]. Автор, виконавець, виробник фонограми чи відеограми мають право на справедливу винагороду лише за відповідні способи використання твору, виконання, фонограми чи відеограми. До таких способів належать наступні: прокат запису твору [3, ч. 6 ст. 12]; приватне копіювання творів, зафіксованих у фонограмах, відеограмах, а також аудіовізуальних творів, яке здійснюється без дозволу суб'єктів авторського права [3, ч. 2 ст. 28]; репродуційне відтворення творів без дозволу суб'єктів авторського права виключно в особистих цілях або для кола сім'ї [3, ч. 3 ст. 28]; продаж оригіналу художнього твору (твору графічного чи пластичного мистецтва), оригіналу рукопису літературного або музичного твору, якщо він є наступним за продажем оригіналу, здійсненим автором (право слідування) [3, ч. 1 ст. 30]; використання службового виконання, службової фонограми, службової відеограми [3, ч. 6 ст. 36]; вільне (без дозволу суб'єкта суміжних прав) використання виконання, зафіксованого у фонограмах чи відеограмах, способами публічного виконання чи публічного сповіщення фонограми; публічного демонстрування чи публічного сповіщення відеограми [3, ч. 3 ст. 38]; вільне (без дозволу суб'єкта суміжних прав) використання фонограми способами її публічного виконання чи публічного сповіщення [3, ч. 3 ст. 39]; вільне (без дозволу суб'єкта суміжних прав) використання відеограми способами публічного демонстрування чи публічного сповіщення [3, ч. 3 ст. 40].

Більшість з передбачених законом підстав виплати справедливої винагороди стосується випадків обмеження виключного майнового права. Сутність обмеження полягає в тому, що правоволоділець позбавляється можливості надавати дозвіл чи забороняти певні способи використання, які конкретизовані визначеними законом межами і метою. Отже таке використання стає вільним для користувачів, забезпечуючи широкий доступ до нього. Відповідні обмеження (тобто випадки вільного використання) встановлені з метою задоволення інтересів суспільства. Водночас законодавець, виходячи з принципу справедливого винагородження правоволоділець за використання результатів його інтелектуальної діяльності, встановлює на законодавчому рівні обов'язок користувачів сплачувати справедливу винагороду на умовах і в порядку, врегульованому імперативним шляхом. Тому справедлива винагорода іноді описується як взаємовигідна «угода», за якою автор отримує гідну винагороду за свою творчість, а суспільство – цілком законний доступ до культурних цінностей [15].

Таким чином, право на одержання справедливої винагороди має недоговірну природу і виникає на підставі закону. Відповідно це стосується і обов'язку таку винагороду сплачувати. Правоволоділець не обирає користувачів (платників винагороди), не укладає з ними дого-

вір, не контролює їхню кількість та використання ними об'єкту. Нормативно врегульований порядок виплати справедливої винагороди встановлюється для тих сфер використання, де самому правоволодільцю неможливо або важко проконтролювати обсяги використання, а саме у сферах приватного копіювання творів, в тому числі аудіовізуальних, репрографічного відтворення творів, публічного виконання та публічного сповіщення фонограм, публічного демонстрування та публічного сповіщення відеограм. Деякі науковці відзначали, що розмір винагороди, який встановлюється згідно з нормами закону, за своєю суттю відповідає поняттю «справедлива винагорода» [9, с. 167].

Оскільки право на справедливую винагороду належить володільцю виключних майнових прав, закономірно постає питання, чи є воно виключним за своїм характером. З цього приводу варто звернути увагу на рішення Суду ЄС у справі *Marco del Corso* (C-135/10), в якому суд підкреслив різний характер виключного права та права на справедливую винагороду. Порівнюючи виключне право дозволити чи заборонити використання об'єкту та право на справедливую винагороду, які передбачені Директивою Європейського Парламенту і Ради 2001/29/ЄС [16], Суд ЄС вказав на те, що перше право має превентивний характер і надає можливість суб'єкту втрутитися у діяльність потенційних користувачів, які планують здійснити використання, щоб заборонити таку діяльність. Друге має компенсаторний характер і не може здійснюватися до того, як користувач використає об'єкт [17, с. 176].

Окремою підставою для одержання справедливої винагороди є реалізація права слідування щодо оригіналу художнього твору, оригіналу рукопису літературного або музичного твору. Цей випадок не належить до категорії обмежень виключних прав (вільного використання), але схожим чином характеризується неможливістю автора контролювати (а значить заборонити) певну сферу використання твору, а саме продаж його оригіналу. Через тісний зв'язок вказаних творів з матеріальним носієм, в якому їх втілено (зафіксовано), відчуження останніх відбувається без погоджень із правоволодільцем. Власник матеріального носія розпоряджається речовим правом щодо нього, але при цьому чинні майнові права інтелектуальної власності в силу приписів ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права» залишаються за їхнім суб'єктом (автором чи його правонаступниками). Потреба у регулюванні права на справедливую винагороду у вигляді частки від вартості кожного наступного продажу оригіналів творів мистецтва, рукописів письменників і композиторів була визнана на міжнародному рівні шляхом внесення відповідних норм до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів в процесі Брюссельського перегляду 1948 року [18, ст. 14 ter]. Такий підхід пов'язувався з необхідністю справедливо винагороджувати митців, які доволі часто вимушені дешево продавати свої роботи через складне матеріальне становище. Згодом, якщо такі роботи зростають у ціні, вони стають джерелом доходів посередників, які займаються їхньою торгівлею. Отже частка вартості оригіналу, сплаченої при його перепродажі через аукціони, галереї, салони, крамниці або іншим публічним способом спрямована на гарантування законодавцем отримання автором справедливої винагороди за використання результатів його інтелектуальної праці. Як зазначено у Директиві Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27 вересня 2001 року [19], право слідування спрямоване на забезпечення авторам творів графічного і пластичного мистецтва участі в економічному успіху їхніх оригінальних творів мистецтва (п. 3 Преамбули). Отже у випадках, коли сам митець позбавлений можливості встановити і отримати винагороду в договірному порядку, гарантії дотримання його майнових інтересів встановлюються і забезпечуються законодавчим шляхом.

Втім, є у чинному законодавстві і дискусійні положення. Регулювання права на справедливую винагороду за прокат запису твору видається непослідовним з точки зору загальних характеристик і призначення цієї винагороди. У науковій літературі висловлювались зауваження щодо його недостатньої обґрунтованості [10, с. 99]. Аналізуючи положення закону приходимо до такого ж висновку, але маємо для цього власну аргументацію. Відповідно до ч. 6 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права», у разі, якщо автор при здійсненні запису виконання надає згідно з договором дозвіл виробнику фонограми чи відеограми на відтворення їх примірників, вважається, якщо інше не зазначено в договорі, що автор надає цьому виробникові виключне право на прокат примірників запису твору. Таким чином, дозвіл на запис і відтворення твору презюмує (за відсутності інших домовленостей) дозвіл на прокат. Презумпція дозволу має на меті збалансувати інтереси автора та виробника, аби не створювати останньому зайвих перешкод в розповсюдженні тих примірників, кількість і мету використання яких попередньо було погоджено з автором. При цьому нелогічно, на наш погляд, видається норма про можливість автора отримувати «справедливую винагороду» за прокат. По-перше, ця винагорода є результатом реалізації виключного права дозволити або заборонити використання способом прокату. І хоча дозвіл презюмується законом, проте заборона можлива через скасування презумпції. По-друге, ця винагорода може бути складовою частиною домовленості про дозвіл на відтворення, а її розмір врегульований цим договором з урахуванням інтересів обох сторін. Відповідно регулювати виплату цієї винагороди законодавчим шляхом немає ані сенсу, ані економічної потреби. Зауважимо, що за введенням до закону справедливої винагороди за прокат мало б послідувати регулювання порядку її виплати, але воно відсутнє. Виходить, що це питання законодавець залишив на розсуд сторін, отже визначена таким чином винагорода матиме договірну природу, що, на нашу думку, суперечить характеристиці «справедливої винагороди» в сенсі спеціального регулювання.

Заперечення щодо використання терміну «справедлива винагорода» також викликають положення частини шостої ст. 36 Закону України «Про авторське право і суміжні права», відповідно до яких справедлива винагорода має сплачуватися за використання службового виконання, службової фонограми, службової відеограми. При цьому закон вказує на те, що вона може визначатися в договорі між суб'єктом суміжних прав та роботодавцем або організацією колективного управління. Але ж договірна винагорода є відмінною від «справедливої винагороди». Крім того, звертає на себе увагу той факт, що зазначена стаття закону в питаннях регулювання виникнення й здійснення майнових прав на службові виконання, фонограми та відеограми відсилає до статті 14 цього ж закону, яка стосується службових творів. Втім остання, регулюючи право працівника на винагороду за створення службового твору, не називає її «справедливою винагородою» і допускає її окреме визначення договором або включення до заробітної плати. Вважаємо, що застосування терміну «справедлива винагорода» у ст. 36 вказаного закону стосовно службових об'єктів суміжних прав є помилковим і не відповідає загальним рисам і призначенню цієї категорії в сфері авторсько-правового регулювання.

Характеризуючи підстави виникнення права на справедливую винагороду слід відзначити, що воно виникає лише у первинних суб'єктів майнових прав – автора [3, ст. 12], виконавця [3, ст. 38], виробника фонограми [3, ст. 39], виробника відеограми [3, ст. 40]. Це право зберігається у вказаних суб'єктів незалежно від відчуження інших майнових прав, переходить до спадкоємців [3, ст. 12, ст. 32; 2, ст. 445], але не може бути передане (відчужене) за договором [3, ст. 12; 2, ст. 445]; умови правочину про його передачу або видачу ліцензії щодо нього

є нікчемними [3, ст. 48]. Отже право на справедливу винагороду слід вважати обмежено оборотоздатним.

В науковій літературі висловлювалась думка про те, що неможливість відчуження права на справедливу винагороду та закріплення його за автором надає йому особистого характеру, властивого особистим немайновим правам, а тому це право має ознаки як майнових прав, так і особистих немайнових прав автора [10, с. 98]. Не погоджуючись з подібною характеристикою, зазначимо, що майновий інтерес суб'єкта права, який задовольняється в процесі його здійснення, слід вважати єдиним визначальним чинником для віднесення цього права до категорії майнових, а тому право на справедливу винагороду належить до майнових. Передбачена законом можливість його спадкування свідчить про оборотоздатність права, а неможливість відчужувати – про обмеженість такої оборотоздатності.

З огляду на зазначену обмеженість оборотоздатності виникає питання, чи може це право бути заповідане? Чіткої відповіді законодавство не містить. З одного боку, частина третя ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [3], яка передбачає перехід права на справедливу винагороду до спадкоємців автора, не обмежує їх коло лише спадкоємцями за законом. З іншого, заповіт є розпорядженням особою своїм майном на випадок смерті, а та сама стаття 12 забороняє відчуження цього права. У статті, яка присвячена питанням спадкування майнових прав на твір [3, ст. 32], абзац третьої частини другої передбачає спільне виникнення авторських прав на твір у випадку, коли є наявність «кількох спадкоємців за заповітом, якщо в заповіті не визначено інший розподіл між спадкоємцями майнових прав на твір». Чи охоплюють вказані майнові права на твір право на справедливу винагороду? Оскільки останнє має майновий характер, можна припустити, що так. Проте абзац перший частини другої цієї ж статті, який визначає спадкування за законом, позначає окремо майнові права на твір та право на одержання справедливої винагороди, застосовуючи вислів «спадкування майнових прав на твір за законом ... у повному складі разом з правом на одержання передбаченої законом справедливої винагороди...». А от абзац третьої частини другої статті 32, де згадується спадкування за заповітом, подібного застереження не містить і вказує лише на майнові права. Чи означає це, що норма абзацу третьої частини другої ст. 32 [3] (про спільне виникнення прав у спадкоємців за заповітом) на справедливу винагороду не поширюється, відтак остання не може спадкуватися за заповітом? Нечіткість в наведеному регулюванні безумовно є його недоліком, адже породжує низку питань, зокрема, чи обмежено коло спадкоємців щодо права на справедливу винагороду; чи може воно спадкуватися окремо від інших майнових прав; чи буде воно спадкуватися за законом, якщо у заповіті вказано майнові права на твір? В аспекті цієї проблематики зазначимо, що нормативне формулювання «майнові права разом із правом на одержання справедливої винагороди» створює враження про застосований законодавцем підхід спадкування авторських прав «одним пакетом», тобто всіх майнових прав, включаючи право на справедливу винагороду. Тому видається, що у випадку спадкування цих прав за заповітом слід застосувати аналогію закону і виходити з того, що право на справедливу винагороду перейде тим спадкоємцям, які успадкують майнові права за заповітом, а окремого їх спадкування за законом не відбуватиметься. Втім, відповідне уточнення з цього питання має бути внесене у норму закону. Примітно, що європейська судово-практика вже стикнулася з проблематикою одержання спадкоємцями винагороди в порядку реалізації права слідування. Справа стосувалась прав на твори Сальвадора Далі, який визначив іспанську державу єдиним спадкоємцем своїх прав інтелектуальної власності, проте виплати, отримані від права слідування, успадкували спадкоємці за законом через те, що

положення Кодексу інтелектуальної власності Франції виключають можливість спадкування цього права за заповітом. Водночас Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27 вересня 2001 року [19] подібних обмежень не містить. Суд ЄС у справі 518/08 зазначив, що виходячи з цілей, які ставить перед собою Директива, державам-членам дозволено робити свій власний законодавчий вибір при визначенні категорій осіб, які можуть скористатися правом слідування після смерті автора художнього твору [20, п. 33]. Цей приклад свідчить про актуальність питання спадкування справедливої винагороди за заповітом, а регулювання цих відносин на національному рівні може бути різним, проте має бути чітким.

Законодавство України передбачає декілька положень, які визначають особливості здійснення права на справедливу винагороду. По-перше, автор та суб'єкти суміжних прав зберігають надане законом право на справедливу винагороду незалежно від відчуження виключних майнових прав на твір, виконання, фонограму чи відеограму [3, ч. 3 ст. 12]. Таким чином, це право може бути реалізовано автономно від інших майнових авторських чи суміжних прав, в тому числі у випадках, коли виключні майнові права передані і належать третім особам. По-друге, це право може здійснюватися спільно декількома особами, які ним володіють. Така ситуація виникає у відносинах співавторства, а також у випадку спадкування цього права. При цьому справедлива винагорода між співавторами розподіляється рівними частками, якщо інше не встановлено договором між ними [3, ч. 5 ст. 13]. Так само ділять між собою справедливу винагороду спадкоємці за законом, які володіють успадкованим правом спільно [3, ч. 2 ст. 32]. Інший розподіл винагороди може бути передбачено договором між ними. По-третє, порядок визначення та сплати справедливої винагороди регулюється не договором з правоволодільцем, а законодавчими положеннями, зокрема ч. 2 ст. 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (щодо права слідування), ч. 3 ст. 38 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (щодо вільного використання записів виконання), ч. 3 ст. 39 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (щодо вільного використання фонограми), ст. 23 Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» (щодо репрографічного відтворення творів; приватного копіювання творів, виконань, зафіксованих у фонограмах, відеограмах, а також аудіовізуальних творів).

Слід зауважити, що розміри справедливої винагороди та механізми її нарахування можуть відрізнятися в залежності від підстави виплати. При цьому проблематика пошуку об'єктивних критеріїв для її розрахунку викликає дискусію у професійному середовищі та критику запропонованих законодавством підходів [21]. Зокрема, відзначалось, що однією з головних проблем українського законодавства та юридичної практики у сфері приватного копіювання є відсутність визначеності щодо критеріїв, які мають братися до уваги під час визначення винагороди [14, с. 71]. Важливим чинником, що впливає на пошук подібних критеріїв, є розуміння природи права на справедливу винагороду. Щодо цього питання нерідко звертаються до положень Директиви Європейського парламенту і Ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 р. про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві [16], в преамбулі якої визначається право на справедливу компенсацію, яку повинні отримувати правоволодільці у випадках застосування винятків або обмежень їхніх прав (п. 35). Як зазначено в цій Директиві, справедлива компенсація має належним чином компенсувати використання охоронюваних творів або інших об'єктів, а при визначенні її форми і можливого рівня необхідно оцінювати ймовірну шкоду, завдану правоволодільцям у результаті відповідної дії.

Дослідники зауважують, що на території ЄС на тлумачення права на справедливий винагороду вплинуло рішення Суду ЄС С-467/08 у справі «Padawan vs SGAE» [22], яким сутність «справедливої компенсації» визначено як відшкодування шкоди, завданої автору запровадженням обмеження, а тому її розрахунок має ґрунтуватися на критерії шкоди. Остання підлягає справедливій компенсації, виникає від використання не одного примірника, а від багатьох дій фізичних осіб, які сукупно становлять відповідну «шкоду», завдану праволодильцям [14, с. 69]. Тому під час дискусії щодо реформування системи компенсаційних платежів в умовах нових бізнес-моделей ринку мистецтва і культури європейські фахівці наголошують на необхідності вивчати реальний масштаб копіювання творів при дозволеному особистому користуванні та коригувати структуру і розмір плати, враховуючи шкоду, фактично понесену авторами через відтворення їхніх творів [23].

Отже в країнах ЄС відповідне право розуміється як таке, що має компенсаційний характер, адже спрямоване забезпечити відшкодування шкоди, спричиненої обмеженням виключних прав. Подібна логіка зрозуміла, проте важко уявити успішне втілення такого підходу у правовій системі України. По-перше, вітчизняна доктрина цивільного права розуміє шкоду як наслідок протиправної поведінки, а в даному випадку йдеться про чітко визначене правомірне використання об'єкту на підставі дозволяючої норми закону. По-друге, розуміння справедливої винагороди як компенсації за шкоду лише ускладнить її розрахунок, адже одним з проблемних питань судової практики є питання доведення розміру шкоди, заповіданої праволодильцю. Тому видається, що такий підхід не є доцільним для законодавства України, а сутність справедливої винагороди все ж таки має розглядатися як встановлення адекватного економічного еквівалента, що належить автору за використання результатів його інтелектуальної праці. Тому стосовно компенсаційного характеру, який часто вказується як притаманний справедливій винагороді [9, с. 167; 21], погоджуємося з твердженням, що остання компенсує час, талант, енергію та майстерність автора [15]. Саме тому вихідними орієнтирами для встановлення справедливої винагороди, на нашу думку, мають стати цінність відповідного творчого продукту на певному етапі соціального, культурного, технологічного розвитку суспільства, а також поширеність дозволеного способу його вільного використання. Проте пошук справедливого і оптимального рішення для кожної окремої підстави одержання справедливої винагороди має бути предметом окремих досліджень.

Висновки. Нормативні акти в сфері авторського права і суміжних прав національного, регіонального і міжнародного рівня регулюють справедливу винагороду (компенсацію) як спеціальний вид винагороди, що відмінна від винагороди за договором і сплачується праволодильцю у визначених законом випадках. Право на одержання справедливої винагороди має недогвірну природу, надається володильцю виключних майнових прав, але не нале-

жить до категорії виключних прав, адже в нього відсутня ключова ознака виключного права – дозволяти чи забороняти використання. Обов'язок виплати справедливої винагороди встановлюється для тих сфер використання, в яких праволодильцю неможливо або важко проконтролювати обсяги використання. Якщо праволодильць позбавлений можливості встановити і отримати винагороду в договірному порядку, гарантії дотримання його майнових інтересів встановлюються і забезпечуються законодавчим шляхом.

Право на справедливу винагороду є обмежено оборотоздатним. Воно виникає у первинного суб'єкта майнових прав – автора, виконавця, виробника фонограми, виробника відеограми; зберігається незалежно від відчуження інших майнових прав; переходить до спадкоємців, але не може бути передане (відчужене) за договором.

Специфіка здійснення права на справедливу винагороду полягає у наступному: воно може існувати і бути реалізованим автономно від інших майнових авторських чи суміжних прав; воно може здійснюватись спільно декількома особами, які ним володіють, зокрема співавторами або спадкоємцями; порядок розрахунку та сплати справедливої винагороди регулюється не договором з праволодильцем, а нормативними положеннями.

Вважаємо, що введення до законодавства України права на справедливу винагороду за прокат запису твору є невиправданим. Сплачувана в такому випадку винагорода є результатом реалізації виключного права дозволяти або забороняти використання твору і має договірну природу, що суперечить характеристикам і призначенню «справедливої винагороди».

Застосування терміну «справедлива винагорода» у ст. 36 закону України «Про авторське право і суміжні права» стосовно службових об'єктів суміжних прав є, на нашу думку, помилковим і не відповідає загальним рисам цієї категорії. В цьому випадку винагорода встановлюється договором між суб'єктом суміжних прав та роботодавцем.

Уточненого регулювання потребує питання щодо можливості спадкування права на справедливу винагороду за заповітом. До цього моменту пропонуємо застосовувати аналогію закону і виходити з того, що у разі спадкування майнових авторських чи суміжних прав за заповітом право на справедливу винагороду спадкується разом з цими правами, а окремого їх спадкування за законом не відбуватиметься.

При вирішенні проблематики об'єктивних критеріїв розрахунку справедливої винагороди видається неприйнятним застосування підходу визначення і відшкодування шкоди, спричиненої праволодильцям внаслідок законодавчих обмежень виключних прав. Вважаємо, що сутність справедливої винагороди передбачає встановлення адекватного економічного еквівалента, що належить суб'єкту за використання результатів його інтелектуальної діяльності з урахуванням їх цінності на певному етапі соціального, культурного, технологічного розвитку суспільства, а також поширеності дозволених способів їх вільного використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басай О.В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 87–98.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
3. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01 грудня 2022 р. № 2811-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення: 02.08.2024).
4. Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення : вчинено в Римі 26 жовтня 1961 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763#Text (дата звернення: 02.08.2024).
5. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми : прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769#Text (дата звернення: 02.08.2024).
6. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності : міжнародний документ від 15 квітня 1994 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 02.08.2024).
7. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право : прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text (дата звернення: 02.08.2024).

8. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 15 травня 2018 р. № 2415-VIII. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
9. Капіца Ю.М., Ступак С.К., Жувака О.В. Авторське право і суміжні права в Європі. Київ: Логос, 2012. 696 с.
10. Бутнік-Сіверський С.О. Право на справедливий винагороду автора та його законодавче регулювання. *Правове регулювання цифрової економіки та штучного інтелекту: національний та міжнародний виміри* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 16 листопада 2023 р., Київ, 2023. С. 95–100. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/items/3dfe4842-2653-467b-b254-fd52f25928cc> (дата звернення: 02.08.2024).
11. Штефан О. Право слідування в Україні та інших країнах світу. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 5. С. 3–14.
12. Андрощук Г. «Справа Сальвадора Далі» і право слідування: роз'яснення директиви ЄС. *Юридична газета online*. 2015. 2 травня. № 19-20 (465–466). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/sprava-salvadora-dali-i-pravo-sliduvannya-rozjasneniya-direktivi-es.html> (дата звернення: 02.08.2024).
13. Верейці О. Авторські повноваження з невизначеною правовою природою. *Право інтелектуальної власності*. 2017. № 1 (91). С. 174–182. URL: <http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2017/03/Vereytsi.pdf> (дата звернення: 02.08.2024).
14. Майданик Л. Право на винагороду за приватне копіювання в авторському праві України: перспективи розвитку з урахуванням ACQUIS ЄС. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 126(2). С. 67–73. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/2.126-8>.
15. Спесивцева О. Копірайт VS доступ до культури: як знайти баланс та не загубити культуру. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/kopirayt-vs-dostup-do-kultury/> (дата звернення: 02.08.2024).
16. Про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві : Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text (дата звернення: 02.08.2024).
17. Судова практика Суду Європейського Союзу у сфері інтелектуальної власності. Київ, 2016. 220 с.
18. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів : Паризький Акт від 24 липня 1971 року, змінений 2 жовтня 1979 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 02.08.2024).
19. Про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва : Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27 вересня 2001 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-01#Text (дата звернення: 02.08.2024).
20. Рішення Суду ЄС у справі 518/08 (Fundacio Gala-Salvador Dali і VEGAP проти ADAGP) від 15 квітня 2010 року. *IP офіс* : веб-сайт. URL: <https://nipo.gov.ua/praktyka-sudu-ies/> (дата звернення: 02.08.2024).
21. Терземан Д.В. Проблеми зборів за приватне копіювання та репрографію. *Юридичний інтернет ресурс «Протокол»*. URL: https://protocol.ua/ua/vartist_tehniki_zrostaie_protecte_kriza_abo_podatki_tut_ne_do_chogo/ (дата звернення: 02.08.2024).
22. Рішення Суду ЄС у справі C-467-08 (Padawan SL проти Sociedad General de Autores y Editores de España (SGAE)) від 21 жовтня 2010 року. *InfoCuria Case law* : веб-сайт. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-467/08> (дата звернення: 02.08.2024).
23. Андрощук Г. Польща: плата за репрографію під питанням. *Юридична газета online*. 2021. 8 вересня. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/polshcha-plata-za-reprografiyu-pid-pitanniam.html>

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9:004.738.5(4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/32>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ ДАНИХ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ВПЛИВ НА ОНЛАЙН ТОРГІВЛЮ LEGAL REGULATION OF DATA PRIVACY IN THE EUROPEAN UNION: IMPACT ON ONLINE TRADE

Волинець В.В., д.ю.н.,
професор кафедри готельно-ресторанної справи
Київський університет туризму економіки і права

Стаття присвячується правовому регулюванню конфіденційності даних у Європейському Союзі, зокрема впливу на онлайн торгівлю. Онлайн торгівля – це процес купівлі та продажу товарів і послуг через Інтернет, що включає в себе електронні платформи, інтернет-магазини та інші цифрові канали для здійснення комерційних угод. Необхідність в дослідженні обраної теми зумовлена розвитком онлайн торгівлі, яка нерозривно пов'язана із цифровізацією. Збільшення обсягів економічного зростання формує нові можливості для підприємств, допомагаючи їм ефективніше взаємодіяти зі споживачами, зокрема і в онлайн секторі. Це призводить до підвищення продуктивності праці, зниження витрат та розширення доступу до ринків та інформації. Водночас, швидка цифровізація супроводжується підсиленнями викликами, пов'язаними із захистом конфіденційності даних. Зважаючи на це, актуальність дослідження правового регулювання конфіденційності даних у Європейському Союзі та його впливу на онлайн торгівлю підсилюється, оскільки все більше персональних даних обробляється та зберігається в цифровому середовищі, а тому потреба у забезпеченні їх захисту стає вкрай необхідною.

Зважаючи на це, дослідження правового регулювання конфіденційності даних у ЄС та його впливу на онлайн торгівлю необхідне, оскільки сфера онлайн бізнесу буде розвиватися і надалі. У зв'язку з цим виникає гостра необхідність у регулюванні питань, пов'язаних із захистом персональних даних та їх збереженням. Обраний вектор дослідження сприятиме узагальненню існуючих нормативних актів ЄС щодо захисту персональних даних, а також розробці нових правових елементів, які можуть впроваджуватися в законодавство ЄС, на зміну існуючим. Це дозволить не лише покращити рівень захисту персональних даних, але й підвищити довіру споживачів до онлайн платформ та сервісів. Загалом доцільність встановлення ефективного правового регулювання сприятиме створенню сприятливих умов для розвитку онлайн торгівлі, забезпечення балансу між інноваціями та безпекою. Дослідження цього питання є важливим для забезпечення стійкого розвитку цифрової економіки та захисту прав громадян у сфері онлайн торгівлі в Європейському Союзі.

Ключові слова: конфіденційність даних, онлайн торгівля, законодавство ЄС, онлайн торгівля, персональні дані.

The article is devoted to the legal regulation of data privacy in the European Union, in particular the impact on online trade. Online commerce is the process of buying and selling goods and services over the Internet, which includes electronic platforms, online stores and other digital channels for conducting commercial transactions. The need to study the chosen topic is due to the development of online trade, which is inextricably linked to digitalization. Increasing economic growth creates new opportunities for businesses, helping them interact more effectively with consumers, particularly in the online sector. This leads to increased productivity, lower costs and increased access to markets and information. At the same time, rapid digitalization is accompanied by increased challenges related to the protection of data privacy. With this in mind, the relevance of the study of the legal regulation of data privacy in the European Union and its impact on online commerce is enhanced, as more and more personal data is processed and stored in the digital environment, and therefore the need to ensure its protection becomes imperative.

With this in mind, research into EU data privacy legal regulation and its impact on online commerce is necessary, as the field of online business will continue to grow. In this regard, there is an urgent need to regulate issues related to the protection of personal data and their preservation. The selected research vector will contribute to the generalization of existing EU regulations on personal data protection, as well as the development of new legal elements that can be introduced into EU legislation, replacing the existing ones. This will not only improve the level of personal data protection, but also increase consumer trust in online platforms and services. In general, the feasibility of establishing effective legal regulation will contribute to the creation of favorable conditions for the development of online trade, ensuring a balance between innovation and security. The study of this issue is important for ensuring the sustainable development of the digital economy and protecting the rights of citizens in the field of online trade in the European Union.

Key words: data privacy, online trade, EU legislation, online trade, personal data.

Правові стандарти захисту персональних даних є найбільш узагальненими та загальноновизнаними на міжнародному рівні фундаментальними правовими засадами у сфері відносин, пов'язаних із персональними даними. Формування європейських стандартів захисту персональних даних відбувалося в рамках діяльності таких організацій, як Рада Європи та Європейський Союз. У результаті співпраці держав у межах цих організацій прийнято низку міжнародних угод, які встановлюють загальні правила захисту прав осіб у зв'язку з обробкою персональних даних на рівні європейського права.

Захищати персональні дані потрібно незалежно від того, в якій сфері вони використовуються. Однією з найбільш важливих осередків, де активно використовуються

персональні дані – є електронна комерція. Електронна комерція – це торгова діяльність, яка ґрунтується на отриманні прибутку. Вона формується на основі комплексної автоматизації комерційного циклу за рахунок використання захисту обчислювальної техніки. Електронна комерція здійснюється у сфері обміну електронними даними щодо наступних видів угод: купівля-продаж товарів, постачання, договори про розподіл продукції, агентські відносини, факторинг, лізинг, проектування, консалтинг, інжиніринг, інвестиційні угоди, страхування, договори про експлуатацію та концесії, банківські послуги, спільна діяльність та інші форми ділового співробітництва, транспортні послуги. До електронної комерції відносять і біржові угоди, оскільки вони також передбачають діяльність

із застосуванням мережі Інтернет. Загалом, електронна комерція в мережі Інтернет охоплює досить широке коло відносин, а відтак, передбачає наявність значного обсягу інформації, яка потребує захисту від третіх осіб.

Електронна комерція є частиною електронного бізнесу, найбільш розвинутою і втіленою у життя його формою. На думку фахівців, електронна комерція охоплює суспільні відносини, пов'язані з купівлею-продажем товарів, послуг та інформації через Інтернет, використовуючи всі доступні в мережі інструменти, зокрема Інтернет-рекламу, проведення платежів, замовлення, вирішення правових питань споживачів, організація доставки тощо [13, с. 216].

Досліджуючи питання регулювання конфіденційності даних у Європейському Союзі та їх вплив на електронну комерцію (електронну торгівлю), варто погодитися з думкою А. М. Бойко, який говорить, що захист персональних даних для європейських країн є досить актуальним питанням. Першим документом, який для європейського співтовариства визнав право на захист персональних даних, була Загальна декларація прав людини Організації Об'єднаних Націй (ООН) 1948 р. [6]. Цей документ закріпив право особи на захист від втручання інших у приватне життя, зокрема, зі сторони державних органів та держави [1, с. 97].

Захист персональних даних у країнах ЄС ґрунтується на основоположних принципах, встановлених Загальною декларацією прав людини, а також іншими нормативними актами. Стаття 8(1)Хартії основоположних прав ЄС [12] та стаття 16(1) Договору про функціонування ЄС (ДФЄС) [4] також підтримують право особи на захист своїх персональних даних. Разом з цим, Загальний регламент захисту даних встановлює суворі вимоги щодо збору, обробки, зберігання та передачі персональних даних. Основними принципами Регламенту 2016/679 [9] є законність, справедливність і прозорість, обмеження цілей, мінімізація даних, точність, обмеження зберігання, цілісність і конфіденційність. Відповідно до Регламенту кожна особа має право на захист своїх персональних даних. Захист цих прав має фундаментальний характер. Основний зміст Регламенту спрямовується на сприяння формуванню простору свободи, безпеки і правосуддя, економічного союзу, соціально-економічного розвитку, зміцнення економіки держави на внутрішньому ринку, а також сприяння добробуту фізичних осіб [9].

Сучасним нормативно-правовим актом у сфері захисту персональних даних є нормативно-правовий акт, прийнятий 25 травня 2018 року – Загальний Регламент Захисту Даних (General Data Protection Regulation). Вказаний документ визначає будь-які дії з персональними даними, їх зберіганням і передачею, а також встановлює міру юридичної відповідальності за недотримання вимог, визначених цим актом [7].

За словами дослідника Д. Скумбрія, вимога забезпечення високого рівня захисту конфіденційної інформації, зокрема персональних даних, є основоположною у Загальному регламенті захисту даних (General Data Protection Regulation, GDPR). Цей регламент забороняє проведення будь-яких операцій з даними резидентів ЄС у країнах, де рівень захисту персональних даних є нижчим, ніж в Європейському Союзі [11].

У зв'язку зі стрімким розвитком і глобалізацією, пов'язаною із виникненням різних секторів економіки, в тому числі й онлайн-торгівлі, масштаби збирання та обробки персональних даних значно зросли. Фізичні особи змушені й далі надавати свої персональні дані, на свій страх і ризик ділитися з ними в мережі Інтернет. Технології продовжують змінювати економіку і суспільство, а суспільне життя й надалі підсилює необхідність у вільному рухові персональних даних у межах ЄС, передавання їх третім країнам та організаціям, дотримуючись при цьому захисту персональних даних. Обробка персональних даних у різних сферах їх застосування повинна бути

забезпечена на законодавчому рівні та відповідати правовим нормам. Фізичні особи мають бути проінформовані стосовно того, що їхні персональні дані збираються, використовуються, обговорюються або іншим чином обробляються, а також про те, в якому обсязі ці дані обробляються чи будуть оброблятися. Принцип прозорості вимагає, щоб будь-яка інформація та повідомлення стосовно обробки таких персональних даних були доступними і зрозумілими, використовуючи чіткі і прості формулювання.

Зважаючи на дослідження Р. Еннана, розвиток електронних засобів комунікації спричинив необхідність впровадження електронних підписів і відповідних послуг, пов'язаних із їх правовим оформленням та визнанням. Цей інститут спрямований на усунення існуючих перешкод у використанні електронних комунікацій і електронної торгівлі. Чітке правове регулювання використання електронних підписів сприятиме підвищенню довіри до них і, відповідно, впровадженню нових технологій. Відсутність правового регулювання електронних підписів призводить до нестачі узгодженого понятійного апарату й термінології у цій сфері. Крім того, правова неврегульованість і недостатній захист конфіденційних даних створюють ризики для безпеки особистої інформації, і, як наслідок, може вплинути на ефективність і надійність електронних підписів у ділових операціях [5, с. 89].

Використання електронних цифрових підписів на території ЄС здійснюється на основі Європейського Регламенту eIDAS від 2014 року (Регламент eIDAS) [8]. За словами Ю. Дребезової, Регламент розподіляє підписи на три типи:

1. Простий електронний цифровий підпис (SES) не передбачає надійної автентифікації підписувача чи перевірки особи. Він підходить для підписання простих документів.

2. Удосконалений електронний цифровий підпис (AES) містить додаткові кроки автентифікації користувача, серед яких: підписувача може попросити надати документ для підтвердження своєї особи, пройти біометричну перевірку із використанням унікального коду доступу після процесу підписання. Удосконалений тип цифрового підпису використовується для більш значних правочинів і має вищий рівень захисту, ніж SES. AES підходить для підписання договорів купівлі-продажу, оренди тощо.

3. Кваліфікований цифровий підпис (QES) призначений для складних регульованих операцій. Він має найвищий рівень довіри та захисту. Клієнтів просять електронно ідентифікувати себе під час підписання, підтвердивши ідентифікатор. Цифровий сертифікат, що підтверджує особу, автоматично додається до підпису після перевірки. Цей тип електронного підпису має таку саму юридичну силу, як і власноруч підписаний документ, та може використовуватися для підписання внутрішніх корпоративних документів, подачі звітності тощо [3].

Отже, оскільки електронний цифровий підпис є свідченням згоди людини на певні дії або угоди, його використання має бути максимально безпечним та надійним. Впровадження різних рівнів електронних підписів дозволяє забезпечити належний рівень захисту та відповідність юридичним вимогам. Простий електронний підпис підходить для менш значущих правочинів, тоді як удосконалений та кваліфікований електронні підписи забезпечують більшу безпеку та довіру, особливо для складних корпоративних чи бізнесових операцій. Цей процес гарантує, що цифрові підписи можуть ефективно використовуватися в різних сферах, включаючи бізнес, юридичні та адміністративні процеси. Загалом, електронні підписи сприяють цифровій трансформації, а також полегшують здійснення електронної комерції та інших онлайн-послуг.

Важливою подією для ринку цифрових послуг стало прийняття Закону про цифрові послуги (Digital Services Act (DSA) [10]. Закон про цифрові послуги (Digital

Services Act, DSA) встановлює новий, безпрецедентний стандарт відповідальності онлайн-платформ за незаконний та шкідливий контент. Цей закон має на меті забезпечити кращий захист користувачів Інтернету та їхніх основних прав, одночасно з цим він визначає єдиний набір правил для внутрішнього ринку ЄС. DSA спрямований на підтримку безпечного онлайн-середовища, де користувачі можуть впевнено використовувати цифрові послуги.

Закон про цифрові послуги зобов'язує платформи швидко реагувати на повідомлення щодо незаконного контенту і видаляти його. Крім того, закон передбачає прозорість алгоритмів, які використовуються платформами, і гарантує, що користувачі мають можливість розуміти, як працюють ці алгоритми. Разом з тим закон включає положення про співпрацю між державами-членами ЄС, дозволяючи ефективніше боротися з незаконним контентом на міжнародному рівні, а також пропонує підтримку для малих та середніх онлайн-платформ, допомагаючи їм дотримуватися нових правил та розширювати свій бізнес. Загалом, закон сприяє інноваціям та підвищує довіру користувачів до цифрових послуг, забезпечуючи захист їхніх прав, конфіденційності даних та безпеку в Інтернеті.

Закон про цифрові послуги встановлює чотири категорії учасників, серед яких:

- компанії, що надають посередницькі послуги онлайн;
- компанії з надання послуг хостингу;
- онлайн-платформи;
- як великі так і не великі онлайн-платформи.

Закон про цифрові послуги має на меті підвищити ефективність механізмів захисту прав користувачів в Інтернеті, створити сприятливі умови для запуску та розширення цифрових послуг стосовно учасників онлайн-ринку в ЄС. Прозорість онлайн-платформ, особливо щодо алгоритмів, які використовуються у сфері реклами, буде значно підвищена. Для запобігання зловживанням зі сторони великих платформ, які охоплюють понад 10% населення ЄС, будуть введені такі заходи, як аудит та звітування. Це допоможе контролювати їхню діяльність та забезпечувати дотримання встановлених правил. Підтримка малого бізнесу та залучення нових учасників на онлайн-ринку є ще однією важливою ціллю закону, що сприятиме конкурентоспроможності та інноваціям, а також створенню безпечного і справедливого цифрового середовища для всіх користувачів.

За словами вітчизняних науковців О. С. Бондаренко та М. О. Думчикова, наразі в ЄС значна увага приділяється кібербезпеці та захисту від кіберзагроз, оскільки загрози кібербезпеці мають транскордонний характер, а самі кібератаки завдають значної шкоди системі захисту

даних. Країни ЄС повинні мати сильні державні органи, які б контролювали кібербезпеку, а також співпрацювали зі своїми колегами в інших державах-членах, обмінюючись інформацією. Директива про безпеку мережевих та інформаційних систем (NIS Directive), забезпечує створення та співпрацю державних органів у сфері кіберзахисту. Цю Директиву було переглянуто наприкінці 2020 року і в результаті процесу перегляду 16 грудня 2020 року Комісія представила новий документ – Директиву про заходи для високого загального рівня кібербезпеки в Союзі (Директива NIS2). Директива набула чинності 16 січня 2023 року [2, с. 335].

Наразі проблема захисту конфіденційності даних в ЄС не зникає. З цією метою, зважаючи на ситуацію у сфері кібербезпеки, планується і надалі розробляти правові платформи, які б сприяли захисту від кібератак та втрату конфіденційності даних у всіх секторах суспільного життя, в тому числі й в онлайн торгівлі. Правові аспекти впровадження нових нормативно-правових актів лише підсилять позицію ЄС у сфері захисту даних, дозволяючи формувати потужну протидію кібератакам.

Висновки. Зважаючи на результати проведеного дослідження з'ясовано, що захист конфіденційності даних в ЄС регулюється низкою директив, регламентів та законів. Одним із найпотужніших наразі залишається Регламент 2016/679, який встановлює основні принципи та вимоги щодо обробки персональних даних. Впровадження цього регламенту значно підвищило стандарти захисту даних, забезпечуючи високий рівень прозорості та відповідальності за вининені злочини у цій сфері. Крім того, нормативні акти, такі як Директива про електронну комерцію та Закон про цифрові послуги, доповнюють GDPR, регулюючи специфічні аспекти обробки даних в онлайн-торгівлі та на цифрових платформах.

Отже, захист конфіденційності даних є критично важливим процесом у сфері онлайн-торгівлі в Європейському Союзі. Забезпечення належного захисту персональних даних підвищує довіру споживачів до цифрових платформ, сприяючи збільшенню обсягу онлайн-транзакцій. Компанії, які дотримуються високих стандартів конфіденційності, отримують конкурентну перевагу, оскільки користувачі надають перевагу безпечним сервісам. Разом з тим, ефективне регулювання і захист даних знижують ризики кіберзлочинності та шахрайства, що значно підвищує стабільність функціонування електронної комерції. Впровадження таких нормативних актів стимулює інновації та розвиток нових технологій, які відповідають високим стандартам захисту даних, сприяючи подальшому розвитку цифрової економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко А. М. Законодавство Європейського Союзу у сфері захисту персональних даних. *Юридичний науковий електронний журнал. Випуск №4*, 2019. С. 96–99. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/26.pdf (дата звернення 12.08.2024)
2. Бондаренко О. С., Думчиков М. О. Захист цифрової особистості: вивчення досвіду Європейського Союзу та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. Випуск 1, 2021. С. 334–338. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/77.pdf (дата звернення 13.08.2024)
3. Дребезова Ю. Кваліфікований електронний підпис в ЄС: нові можливості для України. 2023. URL: <https://www.juscutum.com/news/kvalifikovaniy-elektronniy-pidpis-v-ies-novi-mozhливosti-dlya-ukrayinskogo-biznesu> (дата звернення 12.08.2024)
4. Договір про функціонування ЄС (ДФЄС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (15.08.2024)
5. Еннан Р. Правовідносини у сфері електронної комерції: досвід Європейського Союзу. *Юридичний вісник*. Випуск 1. 2019. С. 87–92. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2019/16.pdf (дата звернення 02.08.2024)
6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 02.08.2024)
7. Нові вимоги ЄС до захисту персональних даних з травня 2018 року. URL: <http://channel4it.com/publications/Nov-vimogi-S-dozahistupersonalnih-danih-z-travnya-2018-roku-30154.html#> (дата звернення 02.08.2024)
8. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС (Регламент eIDAS) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text (дата звернення 12.08.2024)
9. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) (General Data Protection Regulation) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення 12.08.2024)
10. Регламент (ЄС) 2022/2065 Європейського Парламенту та Ради від 19 жовтня 2022 року про єдиний ринок цифрових послуг і внесення змін до Директиви 2000/31/ЄС (Закон про цифрові послуги) (Digital Services Act (DSA) від 19.10.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022R2065> (дата звернення 11.08.2024)

11. Скумбрій Д. Не дуже конфіденційна інформація. Захист даних: GDPR та практика ЄСПЛ. *Юридична газета онлайн*, № 23 (753). 2021. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/ne-duzhe-konfidenciyna-informaciya-zahist-danih-gdpr-ta-praktika-espl.html> (дата звернення 12.08.2024)

12. Хартія основоположних прав ЄС. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu> (13.08.2024)

13. Юрченко М. М., Костова Н. І. Міжнародно-правове забезпечення електронної комерції в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. Випуск 1-2. 2022. С. 213–218. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/1-2/39.pdf> (дата звернення 12.08.2024).

GERMAN SECURITIES AUTHORITY'S INSTITUTIONAL COMMUNICATION WITH THE ENERGY MARKET PARTICIPANTS: LESSONS FOR UKRAINE

ІНСТИТУЦІЙНА КОМУНІКАЦІЯ РЕГУЛЯТОРА РИНКІВ ЦІННИХ ПАПЕРІВ ТА ОРГАНІЗОВАНИХ ТОВАРНИХ РИНКІВ НІМЕЧЧИНИ З УЧАСНИКАМИ ЕНЕРГЕТИЧНОГО РИНКУ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Dr Jan Haizmann, LL.M, Managing Partner
Correggio Consulting

Zahnitko O.P., LL.M, Candidate of Legal Sciences,
Doctorate student

*Valentyn Mamutov Economy and Legal Research Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Senior Lecturer at the Information, Business and Administrative Law Department
National Technical University of Ukraine "Kyiv Igor Sikorsky Polytechnics Institute"*

By learning from Germany's BaFin and its successful market governance practices, Ukraine can strengthen its own regulatory environment, promote market stability, and enhance its integration with the European and global markets. BaFin sets a strong example and leads in its practices globally and, importantly, within the EU, where Ukraine not only aspires but started accession negotiations. Key aspects that demonstrate German regulator's leadership and a sample model for Ukraine to follow, include: comprehensive regulatory oversight, effective stakeholder engagement, transparency and accountability, communicational and educational outreach that results in advanced risk management in commodity markets, energy primarily and, therefore resilient economy. Besides, BaFin is an exemplary regulator for the international collaboration and the EU centralization initiatives to level the field and increase competitiveness of the market in financial instruments and other derivative contracts. By following BaFin's example and leadership in regulatory practices, Ukraine can strengthen its financial market governance, promote stability, and facilitate closer integration with European and international markets. Key aspect that Ukraine can learn from is the communication policy, strategy and structured practices: Germany's BaFin develops, executes, enforces and teaches a comprehensive regulatory framework that not only ensures market stability and integrity, but also keeps the market participants up-to-date, agile and in check. Ukraine can adopt similar frameworks to ensure the expectations and the results of the oversight and regulation of its markets match. BaFin's proactive engagement with market participants, industry groups, and other stakeholders ensures that regulations are delivered in a digestible form and widely accepted. This approach can help Ukraine build trust and cooperation among its market participants. BaFin emphasizes clear and transparent communication, regularly publishing reports, guidelines, and updates. Ukraine can improve market transparency by adopting similar practices to keep stakeholders informed and involved. The use of public consultations for regulatory changes allows for broad input and helps ensure that regulations are practical and efficient. Mirroring BaFin procedures for public consultations in NSSMC workings can lead to more inclusive and well-rounded regulatory policies. BaFin also offers educational programs to help market participants understand opportunities, regulatory requirements and best compliance and execution practices. Ukraine can benefit from similar initiatives to enhance market participants' knowledge and compliance. Finally, Ukraine can engage in similar collaboration with international regulatory bodies to foster, similarly to BaFin, knowledge exchange and harmonization of standards, and enhance its regulatory practices and integration of Ukrainian market with global trends and the EU regulatory space.

Key words: regulatory communication, market governance, energy markets, National Securities and Stock Market Commission (NSSMC), Ukraine, BaFin, Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht.

Досліджуючи досвід німецького федерального регулятора фінансових послуг (Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht – BaFin) та його успішні практики державного впливу на товарні ринки, зокрема, енергетичних продуктів, Україна може зміцнити власне регуляторне середовище, сприяти стабільності ринку та покращити інтеграцію з європейськими та світовими ринками. BaFin є яскравим прикладом і лідером у своїй царині, зокрема в ЄС, до якого Україна прагне і з яким вже розпочала офіційні переговори про вступ. Ключові аспекти, які демонструють лідерство федерального регулятора Німеччини та є зразком для наслідування в Україні, включають комплексний регуляторний нагляд, ефективне залучення заінтересованих осіб, прозорість та підзвітність, комунікаційне та освітнє охоплення, що має своїм наслідком вдосконалене управління ризиками на товарних ринках, насамперед, енергетичних продуктів, й, отже, стійкішої економіки. Крім того, BaFin є зразком регулятора, який є ініціатором міжнародної співпраці, а також змін до законодавства й практик ЄС у виправленні викривлень регуляторного простору задля підвищення конкурентоспроможності ринку фінансових інструментів та інших деривативних контрактів. Наслідуючи приклад BaFin та його лідерство в регуляторній політиці, Україна зможе посилити управління ринками капіталу та організованими товарними ринками, сприяти макроекономічній стабільності та тіснішій інтеграції з європейськими та міжнародними ринками. Ключовим аспектом, з якого Україна може навчитися, є комунікаційна політика, стратегія та структуровані практики BaFin, адже останній розробляє, навчає, впроваджує механізми правового регулювання та притягує до відповідальності за порушення учасників ринку в такий спосіб, що не лише забезпечує стабільність і добросовісність ринку, але й тримає учасників ринку активно заангажованими та зацікавленими у власному розвитку й законслухняності. Україна може прийняти схвалити подібні нормативно-правові та процедурні рамки комунікації, які забезпечать відповідність між очікуваннями НКЦПФР та результатами її оверсайту (нагляду) та регулюванні ринків капіталу та сировинних товарів, зокрема, енергетики. Проактивна взаємодія BaFin з учасниками ринку, галузевими групами та іншими зацікавленими сторонами гарантує, що нормативні акти подано в доступній для загалу формі та є прийнятними, себто учасники ринку сприймають такі положення як справедливі. Запропонований підхід допоможе Україні вибудувати довіру та співпрацю між учасниками ринку, т.ч. зменшити відчуженість НКЦПФР як регулятора. BaFin наголошує на чіткій і прозорій комунікації, регулярно публікуючи звіти, рекомендації з застосування законодавства та пропозиції очікуваних оновлень. Україна може підвищити прозорість ринку енергетичних продуктів та інших товарних ринків, коли б законодавстві про НКЦПФР запровадити практику інформування та залучення зацікавлених сторін за зразком національних регуляторних органів ЄС. Використання громадських консультацій для регуляторних змін дозволяє отримати широкий внесок і допомагає забезпечити практичність і ефективність нормативних актів. Віддзеркалення процедур публічних консультацій BaFin у роботі НКЦПФР може призвести до більш інклюзивної та всебічної регуляторної політики. BaFin також пропонує освітні програми, щоб допомогти учасникам ринку зрозуміти ринкові можливості, нормативні вимоги та найкращі практики з виконання законодавства; тож Україна може отримати перевагу від запровадження подібних ініціатив у вигляді підвищення рівня знань учасників ринку та їх дотримання. Зрештою, Україна може долучитися до співпраці з міжнародними регулятивними органами, щоб сприяти, подібно до BaFin, обміну знаннями та гармонізації стандартів, а також поліпшити свою регуляторну практику та інтеграцію до українського ринку світових тенденцій та регуляторного простору ЄС.

Ключові слова: регуляторна комунікація, державний вплив на ринок, енергетичні ринки, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), Україна, BaFin, Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht.

Introduction. Communication is a cornerstone of regulatory governance in commodity markets, in particular, intermittent wholesale energy markets, ensuring that regulations are understood, trusted, and effectively implemented. Key objectives to be achieved are transparency, consistency, stakeholder trust, informed decision-making both by the policy makers and the market participant, enhanced risk management and henceforth the market Stability. Clear and sufficiently detailed communication ensures that all market participants understand the rules and regulations, fostering a transparent market environment. Consistent messaging helps avoid misunderstandings about administrative practices, expectations and regulatory changes, creating safer space to rely on the legal tradition. Open and honest communication builds trust between regulators and market participants, which is crucial for compliance and cooperation. Engaging stakeholders through consultations and feedback information flows, regulators can make more informed and effective decisions that reflect the needs and realities of the market, while other stakeholders feel involved and valued. Open and honest discussions about the risks and pending regulatory actions helps market participants and regulators prepare joint view on the appropriate way to build portfolio, apply stress-testing and deal with the disruptions, thus, reducing the overall market risk. Timely communication from regulators on the investigations, penalties, risky externalities can prevent misinformation and reduce general market volatility, contributing to creation of a more comfortable market environment.

NSSMC, as the regulator in charge of the financial risks on the energy markets [1], not only needs to follow the interaction by the letter of law, it needs to embrace, the communications theory to enable sustainability of the institutions [2] in case of the energy market that, in Ukraine has suffered severely from financial risk mismanagement over more than 30 years and are, currently under duress of the martial law and attacks that constitute war crimes but are unlikely to be compensated.

We propose a working hypothesis that NSSMC can use communication protocols based on the best practices of EU supervisory agencies and therefore increase efficiency of its communications with the market. Insisting on the peculiarities of Ukrainian market or material deviation will be counter-productive and may lead to ‘regulatory shopping’ by the market participants that are drawn for legal certainty to mitigate the risks, whereas speculative investors draw from the larger risk in the jurisdiction at the expense of the consumer, who foots the bill and/or sustains operational disruptions. NSSMC, therefore, should make an effort to follow its peer authorities responsible for the markets in financial instruments, including, pursuant to MiFID [3], all the futures as well as the forward contracts for the supply of energy, except for the wholesale energy products, thanks to REMIT carve-out [4]. The lack of time, human and financial capital will accomplish Ukrainian national peculiarities despite the effort to follow the leaders and best examples among the state regulators.

Research background and objectives. An institutional theory of organizational communication has established that “institutions operate in organizing through formal communication, ... institutional hierarchy is manifested in organizing” [5]. In other words, the leadership of the regulator is mostly in the communications about imposing identical compliance standards on the industry and, to a lesser extent, setting those standards based on the statutory mandate. Accordingly, most of the NSSMC as well as any energy regulator’s mandate can be characterized as inbound and outbound communications in various forms. Most definitely, the results of the regulator’s work can be assessed entirely by communications that manifests the intellectual and organizational work of the regulator. Hence, qualitative and quantitative parameters of the communications literally determine the results of the work and achievement of the regulatory body’s goals and objectives.

While legislature includes, as indicated above, certain minimum thresholds for the visibility of NSSMC work, it holds on to the outdated perception of the regulator’s plenipotentiary capacity in a sort of ‘black box’ inner workings that have more potent human competencies and unlimited resource to realize ‘best effort’ standard for its mission [1; 6]. Most Ukrainian academic studies restricted themselves to the dogmatic approach interpreting positive law and limited investigations (the NSSMC materials mostly kept unpublished), such as Brovkova A. [7], Kniaziev V. [8], Lyzun [9], Shevchenko O. [10] and others which, however, makes now much less sense in a quickly changing legislative landscape for the commodity market since 2017 and even less with the new area of NSSMC supervision, i.e., organized commodity markets, which remained outside of academic interest of Ukrainian and foreign researchers.

In our view, however, a principle of revelation proposed by Roger Meyerson had successfully deconstructed assumption of the regulator’s omnipotence, in particular, in his classic work on the agent-principal setting that deals with information withholding problem [11]. In other words, a person, by becoming an industry regulator, civil servant or a political appointee does not get excellency in all required competencies at a superhuman speed. Therefore, a theory of constraints had been a valuable tool to model limits of the efficacy for regulatory activities and the legal policy of the NSSMC. Comparative law method and content analysis as a part of legal anthropology will be a fruitful approach for the NSSMC to mirror in its practices and institutionalized behavior, that will fall into the steps of earlier comparative studies for NSSMC of more general nature by Melnyk V. and Taranchenko A. [12], Kovalko N. [13], Lyzun M. and Lishchynskiy I. [14].

This article, therefore, examines the practices of the regulator at the mature and competitive market, namely, Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht (BaFin) [15], Germany, benchmarked for replication by the NSSMC under assumption of similar legal system, same private law family, close similarity of the energy markets and their trends. BaFin presents clearcut and orderly system for engagement of the market participants, combined with neutrality and independence. This paper is a part of the series examining areas for enhancement of communications between the NSSMC and market participants, the series of publication also include structural analysis of communication channels by Financial Services and Markets Authority (FSMA), Belgium [16], the Dutch Authority for the Financial Markets (AFM), The Netherlands [17], and by the European Securities and Markets Authority (ESMA) [18] as well as synopsis of current and potential channels for communications by the NSSMC with the commodity market participants.

Findings. The securities authorities in the EU effectively establish boundaries for the wholesale energy products, such as thresholds and triggers that make such products financial instruments. Therefore, albeit through negative definition, the wholesale energy products fall within the scope of supervision of the NSSMC as well as said authorities. AFM, BaFin, FSMA and NSSMC are all members of the international bodies that coordinate supervision at a global level, such as the International Organization of Securities Commissions (IOSCO) and the International Organization of Pension Supervisors (IOPS). In addition, they also meet through the operation of the European Securities and Markets Authority (ESMA) and of the European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA), within the framework of the Ukraine – EU Association Agreement [19].

Effective communication strategies emphasize proactive engagement, standardized channels, and ongoing dialogue with market participants to ensure regulatory coherence and foster trust in the supervisory process. The protocols include stakeholder consultations, and transparency initiatives in Ukraine. By addressing identified gaps and leveraging best practices

from EU institutional communication paradigm, the NSSMC can create a communication ecosystem that empowers market participants, enhances regulatory compliance, and drives sustainable market development.

BaFin Framework. The German Federal Financial Supervisory Authority (BaFin) is responsible for ensuring the proper functioning, stability, and integrity of the German financial system. As an integrated supervisory authority, BaFin oversees banks, insurers, asset management companies, investment funds, payment services institutions, and other financial services institutions, including the financial commodity markets. To ensure effective external communication, BaFin has established several venues: the Market Contact Group (MCG) [20], annual report [21], Stakeholder Workshop as part of the Financial Education Initiative (FEI) [22], notification and publication platform (MVP Portal) [23].

Market Contact Group. MCG is a specialized electronic communication channel facilitating interaction between BaFin and market participants, experts, and other relevant stakeholders. It serves as a platform for the exchange of information, insights, and concerns regarding the German financial commodity market. MCG was designed to foster transparent and collaborative dialogue between the regulatory authority and various stakeholders within the commodity market ecosystem. It acts as a conduit for market participants, experts, and other individuals with specialized knowledge to share pertinent information with regulatory authorities. MCG Operates in several modes, comprising the following communication modes: (a) Platform for Information Exchange, (b) Evaluation and Processing, (c) Consultations and Feedback, (d) Enhancing Regulatory Effectiveness, and (e) Promoting Transparency and Collaboration.

The MCG Platform for Information Exchange provides an online access to market participants, including journalists, insiders, analysts, and experts, so that they can share information, insights, and concerns relevant to commodity market supervision. Among them, the whistleblowers get specific protection under the specialist Whistleblower Protection Act [24]. For MCG Evaluation and Processing mode, the MCG panel, comprising experienced professionals within the regulatory authority, evaluates and processes submissions by the market participants as well as regulatory initiatives. They combine external input with the regulator's existing knowledge to comprehensively assess associated risks and potential irregularities within the market.

The MCG facilitates consultations and feedback back and forth between specialist supervisors and concerned market participants when further clarification or discussion is warranted. This allows for a deeper understanding of specific issues and fosters constructive dialogue. MCG thus enables regulatory authorities to identify emerging risks, detect irregularities, and take appropriate regulatory actions to safeguard market integrity. Another function, of enhancing regulatory effectiveness, is basically leveraging and amplifying external insights and expertise regulatory oversight by BaFin through the use of a communication channel, to which everyone listens and can refer to.

MCG promotes transparency and collaboration between regulatory authorities and market participants by making a mechanism available for stakeholders to contribute to the regulatory process; the accountability of BaFin in responding and commenting to the contributions received fosters trust and confidence in the supervisory framework.

The Market Contact Group functions as a vital communication channel within the regulatory framework, facilitating the exchange of information and fostering collaboration between the regulatory authority and stakeholders in the commodity market. It plays a crucial role in enhancing regulatory effectiveness, promoting transparency, and safeguarding market integrity.

BaFin Annual Reports. Annual reporting by BaFin serves as a tool for fostering effective communication channels between the regulatory agency and market participants. This comprehensive reporting mechanism not only provides transparency regarding the regulatory landscape but also ensures stakeholders are informed about developments and actions taken to maintain market integrity, facilitate dialogue, enhance understanding, and promote compliance within the financial ecosystem. BaFin annual reports offer a transparent overview of the regulatory framework, policies, and initiatives undertaken over the reporting period. By disclosing regulatory priorities, enforcement actions, and market developments, these papers instill confidence in market participants and demonstrate the regulator's commitment to accountability.

The sections in the annual reports are dedicated to valuable insights into the regulatory approach adopted by authorities, including supervisory objectives, risk assessments, and strategies for addressing emerging challenges within financial markets. Understanding the regulatory stance helps market participants align their practices and strategies, accordingly, fostering a more cohesive regulatory environment. Annual reports articulate expectations regarding compliance standards, market conduct, and risk management practices. By clearly delineating regulatory expectations, these reports serve as guiding principles for market participants, facilitating adherence to regulatory requirements and promoting a culture of compliance.

After publication of the draft and of the final document, BaFin moderates feedback by the parties interested in the industry, thus, annual reporting becomes a discussion platform for stakeholders, including market participants, industry associations, and consumer advocacy groups, to provide feedback and engage with regulatory authorities. By soliciting input on regulatory priorities, challenges, and emerging trends, authorities gain valuable insights from diverse perspectives, enriching regulatory decision-making processes. Key insights, disseminated by BaFin in the annual reports, along with analyses and regulatory actions, contribute to market stability and integrity. Highlighting areas of concern, systemic risks, and regulatory interventions empowers market participants to make informed decisions, mitigate risks, and contribute to the overall resilience of the financial system.

In a nutshell, annual reporting by financial regulatory authorities serves as a vital tool for communication, transparency, and engagement within the financial ecosystem. It provides a comprehensive overview of regulatory activities, expectations, and priorities facilitates dialogue, promotes compliance, and fosters a more resilient and transparent financial marketplace.

FEI Stakeholder Workshop. The Financial Education Initiative (FEI) in Germany aims to enhance financial education and empowerment among stakeholders. As part of this initiative, the Federal Ministry of Finance organizes an annual Stakeholder Workshop. This workshop serves as a key communication channel between German financial authorities and market participants, gathering insights, perspectives, and recommendations from financial education practitioners to inform the development of a national financial education strategy.

FEI Stakeholder Workshops bring together a diverse group of market participants and stakeholders from various sectors involved in financial education that include representatives from government agencies, non-profit organizations, educational institutions, financial institutions, traders, issuers etc. Those gatherings of diverse background facilitate direct communication and collaboration between German financial authorities and market participants and serve the purpose of providing a platform for market participants to voice their priorities, challenges, and expectations regarding financial education.

FEI Stakeholder Workshops process raw data of case studies, strategies and experiences directly from practitioners in the field by gathering input, forming common wis-

dom and structuring ways for bespoke recommendations as well as wider financial education strategy. Meetings of professional and lay market participants enhance financial literacy initiatives if the structured discussion and feedback is ensured to foster collaboration and knowledge-sharing among stakeholders to rather than confrontation of the various interest groups.

Insights, perspectives, and recommendations gathered during the FEI Stakeholder Workshops are integrated into the process of developing the national financial education (literacy) strategy. This ensures that the strategy reflects the collective input and expertise of market participants and aligns with their priorities and expectations. FEI Stakeholder Workshop, this way, establishes a crucial communication channel between German financial authorities and market participants, enabling direct engagement and collaboration on the development of the national financial education strategy. German financial authorities foster dialogue and incorporate stakeholder input, thus aiming to enhance financial education initiatives and promote greater financial well-being for all.

MVP Portal. BaFin notification and publication platform, known by its German name abbreviation as the MVP portal was established to centralize and digitalize all financial reporting obligations of market participants. Along with informing the wider public of the key financial and governance data of the investment firms, including those active on the energy markets, the portal also facilitates communication between market participants and the German financial regulatory authority, i.e., BaFin. Market participants can submit pre-formulated Suspicious Transaction Order Reports (STORs) through this platform [25].

Since July 2, 2016, market operators, investment firms operating a trading venue, and individuals brokering or executing transactions on a commercial basis are required, in accordance with Article 16, paragraphs 1 and 2 of the Market Abuse Regulation (MAR) [26], to reject orders and transactions that constitute insider trading, market manipulation, or any attempt thereof, and report them to BaFin immediately. STORs play a vital role in detecting and investigating potential market abuse, supervisory authorities use them as tools for initiating the reviews and often lead the indictment with the facts laid down there. Reporting persons have access to and can detect certain fundamental information. However, it is effective supervision of STOR reporting obligations by BaFin as a national regulatory authority, built into a multi-level system of monitoring and enforcement of the violations on the energy market that makes necessary and sufficient requirements for the due process met. In particular, BaFin is mandated to ensure active participation and compliance with legal requirements by reporting persons.

To align objectives of the swift informing, whistleblower protection act and due process requirements, BaFin and market participants established a dedicated communication channel in the form of the MVP Portal. This software of this online

web-accessible channel facilitates the exchange of information, clarification of reporting requirements, provision of guidance to detect and monitor market abuse effectively.

Conclusions and implications. The NSSMC, as the regulator responsible for financial risks in the energy markets, must learn stakeholder engagement from its EU peers who have years of experience in this area. Key lessons from BaFin include open dialogue, public consultations, built-in transparency, collaborative approach, education and outreach in the communication. BaFin mechanisms for communication show that an institutional and normative effort at the statutory and regulatory level must be made to:

(a) keep open channels and foster continuity in stakeholders' engagement to gather feedback and address concerns;

(b) conduct prompt public consultations that involve all stakeholders in the decision-making process and enable them to speak broadly about their perspectives;

(c) maintain transparency in the daily work and through regular reporting, sporadic guidelines (based on the changes in the law or judicial approach), discussion of the anticipated regulatory changes and market conditions;

(d) share and exchanging best practices and regulatory approaches with market participants, other national and international authorities through statements, attendance and speaking engagement at the international fori;

(e) implement educational initiatives and outreach programs targeted at various stakeholders to adapt to the compliance rule and actively use the opportunities.

(f) establish robust external whistleblower protection mechanisms and communications on due process for the investigations and penalties applied.

By adopting these practices from BaFin, the NSSMC can live up to a higher EU standard of stakeholder engagement, more effective regulation and more resilient energy market. Further research of transposing the EU practices into Ukrainian context may be proposed to be directed as follows: studies of the regulatory governance and communications with the neighbouring countries, where Ukrainian energy and other commodities markets have physical coupling, i.e., Hungary, Moldova, Poland, Romania and Slovakia. That will enhance collaboration under umbrella of ESMA and German model regulatory communication practices. Another potential research should be directed at inter-agency communications and collaboration, that is, not only among the peer national capital markets and organized commodity markets authorities, but also NSSMC with the energy regulators and other line regulators in the course of market governance, enforcement and convergence.

Acknowledgement: part of the research for the article was funded by the European Union under EuropAid Project: 'Assistance to the National Securities and Stock Market Commission (NSSMC) in improvement of Ukraine's energy commodity markets and commodity products organized trading in Ukraine.'

REFERENCES

1. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3480-15> (accessed on 17 April 2024).
2. Jones, E., Watson, B., Gardner, J., & Gallois, C. (2004). Organizational communication: Challenges for the new century. *Journal of Communication*, 54, 722–750.
3. Regulation (EU) No 600/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments and amending Regulation (EU) No 648/2012 / An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R0600-20240109> (visited on May 26, 2024).
4. Regulation (EU) No 1227/2011 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on wholesale energy market integrity and transparency / An official website of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_2011.326.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2011%3A326%3ATOC (visited on May 26, 2024).
5. Lammers, John C., Barbour, Joshua B., An Institutional Theory of Organizational Communication, *Communication Theory*, Volume 16, Issue 3, 1 August 2006, Pages 356–377, URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00274.x> (visited on May 26, 2024).
6. Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках : Закон України від 22 лют. 2024 № 3585-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3585-20> (visited: June 21, 2024).

7. Бровкова А. Л. Еволюція фінансово-правового регулювання ринку цінних паперів в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 1. С. 30–36.
8. Князев В. С. Заходи адміністративного примусу у діяльності органів Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 144–150.
9. Лизун М. Становлення та регулювання ринку цінних паперів в Україні. *Україна в процесі імплементації угоди про асоціацію з ЄС: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (м. Тернопіль, 23–24 квіт. 2015 р.). Тернопіль: СПД-ФО Шлак В. Б., 2015. С. 65–67.
10. Шевченко О. В. Місце Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку в системі органів надання адміністративних послуг. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. Випуск 32/2022. С. 249–257. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.6958237>.
11. Myerson, Roger B. Optimal coordination mechanisms in generalized principal-agent problems. *Journal of mathematical economics*, 1982, vol. 10 part 1: 67–81.
12. Мельник, В. І., Таранченко, А. О. Порівняльно-правова характеристика функціонування національної комісії з цінних паперів фондового ринку України та США. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали IV міжнар. наук.-практ. -конф.* (Суми, 21–22 травня 2020 року). Ч. 2. Суми: Сумський держ. ун-т, 2020. С. 172–176.
13. Ковалко Н. М. Світові моделі регулювання ринку цінних паперів: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 211–216.
14. Лизун М., Ліщинський І. Регулювання ринку цінних паперів в розвинутих країнах світу: досвід для України. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 38 (ч. 2). С. 12–17.
15. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht / Official site of Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, URL: https://www.bafin.de/DE/Startseite/startseite_node.html;jsessionid=0F2C212BEF1B50507EEB92435D41326A.internet941 (visited on May 26, 2024).
16. Financial Services and Markets Authority / Official site of Financial Services and Markets Authority, URL: <https://www.fsm.a.be/en/about-fsma> (visited on May 26, 2024).
17. The Dutch Authority for the Financial Markets / Official site of the Dutch Authority for the Financial Markets, URL: <https://www.afm.nl/en/over-de-afm> (visited on May 26, 2024).
18. European Securities and Markets Authority / Official site of European Securities and Markets Authority, URL: <https://www.esma.europa.eu/> (visited on May 26, 2024).
19. Consolidated text: Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part / An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014A0529%2801%29-20231201> (visited on June 21, 2024).
20. Market Contact Group / Official site of Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, URL: https://www.bafin.de/EN/DieBaFin/MarketContactGroup/Market_Contact_Group_node_en.html (visited on May 26, 2024).
21. BaFin's Annual Reports / Official site of Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, URL: https://www.bafin.de/EN/PublikationenDaten/Jahresbericht/jahresbericht_node_en.html (visited on May 26, 2024).
22. OECD (2024), "Financial literacy in Germany: Supporting financial resilience and well-being", *OECD Business and Finance Policy Papers*, No. 43, OECD Publishing, Paris, URL: <https://doi.org/10.1787/c7a28393-en>. (visited on May 26, 2024).
23. MVP Portal / Official site of Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, URL: https://www.bafin.de/EN/DieBaFin/Service/MVPportal/MVPportal_artikel_en.html (visited on May 26, 2024).
24. Gesetz für einen besseren Schutz hinweisgebender Personen / Hinweisgeberschutzgesetz vom 31. Mai 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 140) (HinSchG), URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/hinschg/BJNR08C0B0023.html> (visited on May 26, 2024).
25. Suspicious Transaction and Order Reports (STOR)-Template / Official site of Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht, URL: https://www.bafin.de/SharedDocs/Downloads/EN/Merkblatt/WA/dl_wa_muster_fuer_verdachtsmeldungen_en.html;jsessionid=5B1D89AD80DC108DC7F3F29B881D463A.internet981?nn=19640536 (visited on May 26, 2024).
26. Regulation (EU) No 596/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on market abuse (market abuse regulation) and repealing Directive 2003/6/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directives 2003/124/EC, 2003/125/EC and 2004/72/EC / An official website of the European Union, URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R0596-20240109> (visited on May 26, 2024).

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/34>

БОСИНГ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

BOSSING IN LABOR RELATIONS

Бурка А.В., д. філос.,
доцентка кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Боднарук М.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті зазначається, що трансформація сучасного суспільства відбувається у напрямку людиноцентризму, переоцінки базових цінностей, місця та ролі кожного індивіда, максимальної орієнтації на особистість як таку, підвищення якості життя та формування нових концептуально-правових підходів до тлумачення змісту «права на життя», «права на гідне життя», «права на гідні умови праці» тощо. Сучасне суспільство вимагає не лише гідної оплати праці, належного матеріально-технічного забезпечення робочих місць, підвищення рівня безпеки робочого середовища, а й створення максимально комфортного психологічного мікроклімату для працівника, адже останній (мікроклімат) є також важливою складовою права на з гідні умови праці, без будь-яких проявів дискримінації, мобінгу, булінгу тощо.

Автори статті вказують на те, що Кодекс законів про працю України в статті 2-2 не виділяє видів мобінгу, натомість надає лише його нормативне визначення та наводить перелік форм психологічного, економічного тиску. Загалом в теорії розрізняють декілька видів мобінгу, одним з яких є босинг. Босинг – це негативний соціально-психологічний прояв на робочому місці, що представляє собою дуже специфічну форму мобінгу, в якій ініціатором психологічного тиску є керівник/роботодавець. У статті визначено основні форми/прояви босингу, мотиви вчинення таких дій та наголошується на тому, що босинг потрібно відмежовувати від жорсткого стилю управління командою. Також окреслено деякі особливості доведення факту босингу та зроблено висновок, що крім зниження продуктивності праці босинг як і мобінг в цілому є причиною прогулів на систематичній основі, постійної плинності кадрів, зменшення рівня довіри до керівництва, колег, а отже призводить до негативних економічних наслідків в межах того чи іншого підприємства. Так само босинг завдає шкоди психічному стану, стану фізичного здоров'я працівника, який систематично, протягом тривалого періоду часу зазнає такого виду кудування.

Ключові слова: мобінг, босинг, трудові правовідносини, гідні умови праці, працівник, роботодавець, захист трудових прав.

The article notes that the transformation of modern society is taking place in the direction of human-centeredness, reassessment of basic values, place and role of each individual, maximum focus on the individual as such, improvement of the quality of life and formation of new conceptual and legal approaches to the interpretation of the content of the "right to life", "right to a decent life", "right to decent working conditions", etc. Modern society requires not only decent wages, proper material and technical support of workplaces, and increased safety of the working environment, but also the creation of the most comfortable psychological microclimate for the employee, since the latter (microclimate) is also an important component of the right to decent working conditions, without any manifestations of discrimination, mobbing, bullying, etc.

The authors of the article point out that the Labor Code of Ukraine in Article 2-2 does not distinguish between the types of mobbing, but only provides its normative definition and a list of forms of psychological and economic pressure. In general, the theory distinguishes between several types of mobbing, one of which is bossing. Bossing is a negative social and psychological manifestation in the workplace, which is a very specific form of mobbing in which the initiator of psychological pressure is the manager/employer. The article identifies the main forms/manifestations of bossing, the motives for committing such actions, and emphasizes that bossing should be distinguished from a rigid style of team management. The author also outlines some peculiarities of proving the fact of bossing and concludes that, in addition to reducing labor productivity, bossing, as well as mobbing in general, causes systematic absenteeism, constant staff turnover, and a decrease in the level of trust in management and colleagues, and therefore leads to negative economic consequences within a particular enterprise. Bossing also harms the employee's mental state and physical health.

Key words: mobbing, bossing, labor relations, decent working conditions, employee, employer, protection of labor rights.

Постановка проблеми. Вплив робочого середовища є багатомірним та включає як фізичні фактори, так і різноманітні психологічні аспекти. У цьому контексті на перший план виходить також негативний вплив соціально-психологічних чинників [1, с. 28]. Ці фактори шкодять продуктивності праці та суперечать інтересам організації, негативно впливають на психологічне та фізичне здоров'я працівників. Вивчаючи небажаний поведінку на робочому місці, різні автори використовували/використовують неоднакову термінологію, наприклад, девіантність на робочому місці, контрпродуктивна робоча поведінка, антисоціальна поведінка, погана поведінка в організації, неетична поведінка або дисфункціональна поведінка. У зв'язку з цим у цьому контексті з'явилися такі терміни, як знущання/кудування на робочому місці, мобінг, босинг тощо [2, с. 10].

Знущання на робочому місці – явище, яке фактично бере свій початок із появою роботи як такої, але лише

наприкінці 20-го століття стало прицільним об'єктом уваги та предметом наукових досліджень, як основна причинна зростання напруги, зниження продуктивності праці, відсутності роботи, появи психічних розладів у працівників [3, с. 56].

Трансформація сучасного суспільства відбувається у напрямку людиноцентризму, переоцінки базових цінностей, місця та ролі кожного індивіда, максимальної орієнтації на особистість як таку, підвищення якості життя та формування нових концептуально-правових підходів до тлумачення змісту «права на життя», «права на гідне життя», «права на гідні умови праці» тощо.

Так само як немає чітких, незмінних, законодавчо визначених чи сформованих соціумом, критеріїв гідного життя, так і не існує таких критеріїв щодо гідних умов праці, оскільки вони постійно змінюються в міру розвитку суспільства, технологій, людських можливостей, потреб

та інтересів. Тобто існує своєрідна закономірність: чим вищий рівень суспільного розвитку, чим вищі вимоги у суспільства, чим більше можливостей існує для їх задоволення, тим ширший змістовий аспект права на гідне життя та на гідні умови праці у теоретико-правовій площині [4, с. 1].

За визначенням Міжнародної організації праці гідна праця – «продуктивна праця жінок і чоловіків в умовах свободи, рівності, безпеки та людської гідності» [5], але працювати продуктивно неможливо, якщо у працівника є певні проблеми зі здоров'ям, робота йому не підходить чи протипоказана за станом здоров'я, на роботі панує негативний психологічний клімат, працівник зазнає цькування, перебуває у постійному стані пригнічення через несприйняття колективом тощо.

Сучасне суспільство вимагає не лише гідної оплати праці, належного матеріально-технічного забезпечення робочих місць, підвищення рівня безпеки робочого середовища, а й створення максимально комфортного психологічного мікроклімату для працівника, адже останній (мікроклімат) є також важливою складовою права на гідні умови праці, без будь-яких проявів дискримінації, мобінгу, булінгу тощо.

Мобінг на роботі може спричинити досить негативні та довготривалі наслідки для фізичного, емоційного та психологічного здоров'я людини у вигляді емоційного стресу («почуття тривоги, страху, депресії та безпорадності»); порушення сну, головних болей, проблем з травленням, високого кров'яного тиску, підвищеного ризику серцевих захворювань; ізоляції та соціальної ізоляції (віддалення від колег, друзів); погіршення продуктивності праці; негативного впливу на особисте життя тощо [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що питання мобінгу у трудових відносинах немає в Україні довготривалої історії дослідження. Активізація вивчення цієї проблематики в науці трудового права відбулася після того, як на законодавчому рівні було сформовано поняття мобінгу, його проявів та встановлено адміністративну відповідальність за такі дії. Загалом питання законодавчого регулювання мобінгу, його форм, видів, захисту прав працівників, які зазнали цькування, судової практики досліджували О.В. Качмар, О.І. Ковнір, Т.В. Красюк, І.П. Лопушинський, В.О. Пилипенко, А. Сорокіна, А.О. Федорченко, Д.Р. Чехун, А.М. Юшко та інші.

Що стосується босингу, то цей вид мобінгу, який має свою специфіку, лише згадувався, проте не був предметом самостійних досліджень з правової точки зору, на відміну від зарубіжної науки, де питання босингу у трудових відносинах має більш детальний рівень вивчення.

Мета дослідження. Здійснити правове дослідження поняття босингу, як різновиду мобінгу, його проявів, впливу на працівника та особливостей захисту прав працівників, які постраждали від босингу.

Виклад матеріалу дослідження. Кодекс законів про працю України у статті 2-2 не виділяє видів мобінгу, натомість надає лише його нормативне визначення та наводить перелік форм психологічного, економічного тиску [7].

Загалом в теорії розрізняють декілька видів мобінгу. Горизонтальний – характеризується тим, що кривдник і жертва знаходяться в одному ієрархічному ранзі (зазвичай це відбувається між колегами). Вертикальний мобінг має місце тоді, коли мобер (переслідувач) перебуває на вищому ієрархічному рівні, ніж жертва, або на нижньому рівні, ніж жертва. Тому розрізняють два підвиди вертикального мобінгу: висхідний і низхідний. Висхідний виникає, коли працівник вищого ієрархічного рівня піддається нападу з боку одного або кількох його підлеглих. Низхідний мобінг (босинг) – працівник нижчого ієрархічного рівня зазнає психологічних переслідувань з боку одного або кількох працівників, які займають вищі посади в ієрархії компанії.

Залежно від цілей, які мобер має намір досягти за допомогою мобінгу, його можна класифікувати наступним чином: 1) стратегічний мобінг – це тип низхідного або «інституційного» переслідування, характеризується тим, що мобінг є частиною стратегії компанії, і мета зазвичай полягає в тому, щоб потерпілий добровільно розривав свій контракт/трудова угода; 2) мобінг керівництва або менеджменту – здійснюється керівництвом організації, як правило, з кількох причин: щоб обійтися без покірного працівника, досягти ситуації трудового рабства або покірності з працівником, який не відповідає очікуванням боса. Крім того, цей тип агресивних дій на робочому місці може здійснюватися, щоб максимізувати продуктивність компанії через страх, використовуючи повторні погрози звільнення у разі невідповідності робочим цілям; 3) перверсивний мобінг має місце, коли у підбурювачів немає особливих причин почати переслідувати жертву. Особи вдаються до такого типу практики психологічного насильства з єдиною метою отримати задоволення від цькування інших і від впливу, який вони мають на своїх жертв; 4) дисциплінарний мобінг виникає, коли особистість або дії жертви не узгоджуються з робочим середовищем, а також через різницю в поглядах і способах поведінки між жертвою та її агресорами. Він також часто використовується проти тих працівників, які мають багато лікарняних, вагітних жінок тощо [8, с. 10].

Босинг – це негативний соціально-психологічний прояв на робочому місці, що представляє собою дуже специфічну форму мобінгу, в якій ініціатором психологічного тиску є керівник/роботодавець. При визначенні босингу береться до уваги регулярна та довготривала негативна взаємодія між керівником та його співробітниками, адже систематичність і довготривалість є головними рисами босингу [9].

Х. Лейманн описував це як психологічний терор, який може призвести до серйозних фізичних, психологічних і соціальних проблем [10, с. 120]. За словами А. Ольшовської, це свідоме приниження гідності, залякування працівника з боку керівника, що спричиняє психічну, моральну, фізичну чи соціальну шкоду. Метою босингу є порушення робочої атмосфери людини, здебільшого через підкреслення її ієрархічної позиції в компанії, збереження влади або з різних особистих інтересів [11].

Основними мотивами босингу є: заздрість до кваліфікованого працівника та страх втратити посаду; створення тиску на підлеглого з метою його подальшої покори; спровокування звільнення.

Босинг може проявлятися в багатьох формах: неконструктивна критика; публічне приниження, гостінг (раптове припинення контакту без будь-яких пояснень або постійне ігнорування зі сторони керівництва), гіперконтроль, неповага до особистих кордонів (перевтома, дзвінки у неробочий час, використання прізвиськ або зменшувально-пестливих звернень до працівника, хоча він цього не дозволяв), постійні погрози звільненням, крики та образи, газлайтинг.

Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці на своєму офіційному сайті зазначило, що босинг може проявлятися через вербальну агресію керівника чи роботодавця, яка виявляється відкрито у присутності інших членів колективу до працівника, а саме: керівник висловлює постійні претензії, сумніви щодо професіоналізму та компетентності, висуває безпідставні звинувачення, ставить провокаційні запитання; керівник грубо перебиває підлеглого, позбавляє його права висловлювати власну точку зору, постійно виражає незгоду з доказами працівника; керівник доручає підлеглому виконання роботи, яка є поза межами його компетенції, ставить нереальні терміни виконання; досягає соціальної ізоляції людини (ігнорування підлеглого, неви-

знання результатів його роботи, оголошення бойкоту, відмова у спілкуванні, тощо); навмисне скорочення термінів виконання доручень, повільність в ухваленні рішень, які стосуються виконання підлеглим поставлених керівником завдань; умисне приховування повної і достовірної інформації. Без повного інформування підлеглий не зможе якісно виконати доручення і це можливо буде трактувати як некомпетентність; з метою морального гноблення співробітника робиться переміщення його робочого місця. При цьому членам колективу забороняється спілкуватися з колегою, допомагати йому у виконанні завдань, давати поради; навмисне поширення чуток, пліток та неправдивої інформації про підлеглому з метою псування його репутації. Отже, характерним для босингу є те, що поряд з психологічним та економічним впливом на працівника, босинг може проявлятися й через вербальну агресію [12].

Разом з тим важливо розрізнити босинг як зловживання наглядом, що призводить до зниження продуктивності, і босинг як вимогу до послідовного виконання обов'язків, що призводить до підвищення продуктивності. Іншими словами босинг потрібно відмежовувати від жорсткого стилю управління командою. Безумовно, жорсткий стиль управління – це орієнтація на результат, а не на самих людей. У таких умовах очікується, що співробітники працюватимуть на високому рівні, а процес роботи буде ретельно контролюватися. Проте все це не виключає відкритості, зворотного зв'язку та винагороди за виконану роботу. У керівника з жорстким стилем не стоїть завдання принизити співробітника або знущатися над ним. З босингом все навпаки. Дуже важливо пам'ятати, що жорсткий менеджмент хоч і підходить не всім, але цілком адекватний принцип роботи в команді, а босинг – це про абсолютно нездорову атмосферу в колективі [13].

Оскільки Кодекс законів про працю України не містить визначення босингу чи окремих його ознак, то кваліфікація дій керівника буде здійснюватися виходячи лише із статті 2-2 КЗпП України. Таким чином, для доведення факту босингу необхідно, щоб: 1) дія/бездіяльність виходила виключно від керівника; 2) дія/бездіяльність повинні бути протиправними, порушувати норми Закону, локальних актів; 3) необхідно, щоб дія/бездіяльність були тривалими та носили систематичний характер; 4) керівник має діяти умисно або у формі бездіяльності; 5) такі дія/бездіяльність керівника повинні бути спрямовані на приниження честі, гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків; 6) дія/бездіяльність повинні проявлятися у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, або у формі вербальної агресії; 7) такі дії/бездіяльність можуть створювати стосовно працівника напружену, ворожу, образливу атмосферу в трудовому колективі, у тому числі таку, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність. Лише за наявності усіх вище зазначених умов, можна говорити про вчинення босингу до працівника [14].

Важливе значення для встановлення факту босингу має належна і достатня доказова база. І саме на працівника покладатиметься обов'язок доведення факту цькування. Доказами вчинення босингу можуть бути: документи (колективний та трудовий договір, накази, розпоря-

дження, посадові інструкції, правила внутрішнього трудового розпорядку, скарги, надіслані до Державної служби України з питань праці та результати їх перевірки (адже перед тим як звертатися до суду, працівник має право звернутися до цього органу), будь-які інші звернення до державних органів); свідчення свідків; аудіо, фото, відео; листи та кореспонденція з керівником [14]. Але при цьому варто пам'ятати, що вимоги роботодавця щодо належного виконання працівником трудових обов'язків, зміна робочого місця, посади працівника або розміру оплати праці в порядку, встановленому законодавством, колективним або трудовим договором, не будуть вважатися мобінгом, а отже і босингом [7], так само як і будь-які інші обмеження, що передбачені законом, зокрема і ті, що діють на період воєнного стану.

При доведенні факту босингу має бути чітко вказаний суб'єкт, який здійснює цькування та існувати прямий причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями/бездіяльністю роботодавця чи керівника та негативними наслідками для працівника.

Відповідальність за босинг, у випадку його доведення, буде наставати за статтею 173-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення, як відповідальність за мобінг. Також встановлення факту босингу у судовому порядку надає право працівнику відповідно до статті 237-1 КЗпП України на відшкодування моральної шкоди. Варто зазначити, що таке право не виникає у випадку звернення із скаргою до Державної служби України з питань праці.

Висновки. Враховуючи все вище зазначене, можемо зробити наступні висновки: 1) гідна праця, гідні умови праці у наш час не можна розглядати без такої важливої складової як сприятливий, комфортний для роботи психологічний мікроклімат, що в свою чергу передбачає відсутність будь-яких форм цькування, переслідування, домагань, дискримінації, адже психологічний стан працівника напряму впливає на рівень його продуктивності, здатність генерувати нові ідеї; 2) мобінг на сьогодні є одним із тих негативних явищ, яке спрямоване на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації та абсолютно не сприяє активній працездатності працівника, його продуктивності; 3) у теорії трудового права виділяють декілька видів мобінгу, одним із яких є босинг; 4) на законодавчому рівні в Україні відсутнє поняття босингу чи будь-якого іншого виду мобінгу, а тому вчинення керівником дій по відношенню до працівника, що містить ознаки босингу, буде кваліфікуватися як мобінг (із уточненням форми психологічного чи економічного тиску). Це саме стосується і адміністративної відповідальності, особа, визнана виною, буде притягнута до адміністративної відповідальності за мобінг працівника; 5) босинг може мати різні прояви, мету та має власну специфіку доказування.

Окрім зниження продуктивності праці босинг як і мобінг в цілому є причиною прогулів на систематичній основі, постійної плінності кадрів, зменшення рівня довіри до керівництва, колег, а отже призводить до негативних економічних наслідків в межах того чи іншого підприємства. Так само босинг завдає шкоди психічному стану, стану фізичного здоров'я працівника, який систематично, протягом тривалого періоду часу зазнає такого виду цькування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Frankovský, M., Birknerová, Z., and Droppa, M. Methodological study of the selected attributes of the bossing questionnaire. *J. Manag. Bus. Res. Pract.* 1:11. 2019. 28 p.
2. Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D., and Cooper, C. L. «The concept of bullying and harassment at work: The European tradition» in *Bullying and harassment in the workplace: Developments in Theory, Research, and Practice*. (USA: Taylor & Francis Group), 2nd edn. 2011. P. 3–39.
3. Hirigoyen, M. F. *Stalking the soul: Emotional abuse and the erosion of identity*. New York: *Helen Marx Books*. 2000. 208 p.
4. Getmanceva N.D.; Burka A.V.; Gadkevitch S.V.; Anatiychuk V.V.; Besaha R.M. Optical monitoring of systemic pathologies of the nation's health as a legal platform for a decent human life. *Proceedings of SPIE – The International Society for Optical Engineering 12938, Sixteenth International Conference on Correlation Optics, 129381O (5 January 2024); ISSN:0277786X*. 4 p.

5. Report of the Director General of the International Labor Office (ILO) at the 87th session of the International Labor Conference. Geneva, June, 1999. *International Labour Organization* : веб-сайт URL: <https://www.ilo.org/public/english/standards/reim/ilc87/rep-i.htm> (дата звернення: 20.08.2024).
6. Stefko R., Birknerova Z., Zbihlejova L., Nebesky L. Assessing manifestations of bossing in the context of personality traits of business managers. *Frontiers in Psychology*. Volume 14. 2023. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1115310/full#ref39> (дата звернення: 20.08.2024).
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
8. Khrystiuk S. B. The phenomenon of mobbing in Ukrainian society: causes and consequences. *Humanitarian studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. Vol 12 (2). 2021. P. 6-11 https://www.researchgate.net/publication/356667754_THE_PHENOMENON_OF_MOBBING_IN_UKRAINIAN_SOCIETY_CAUSES_AND_CONSEQUENCES (дата звернення: 20.08.2024).
9. Birknerová, Z., Zbihlejová, L., and Gombár, M. Posudzovanie prejavov bossingu: metodika BOSSm18: príručka. *Prešov: Bookman, s.r.o.*2022.
10. Leymann, H. Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence Vict.* 5. 1990. P. 119–126. doi: 10.1891/0886-6708.5.2.119
11. Oľšovská, A. (2013). Mobbing a bossing na pracovisku. *Správa z VÚ č. 2162*. Bratislava: *Inštitút pre výskum práce a rodiny*.
12. Босінг – мобінг по вертикалі. *Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці* : веб-сайт. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/bosinh-mobinh-po-vertykali/> (дата звернення: 11.08.2024).
13. Bossing: what it is and what you can do about it. *LinkedIn* : веб-сайт. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/bossing-what-you-can-do-ekaterina-starodubtseva-p3wnf> (дата звернення: 10.08.2024).
14. Босинг до працівника: алгоритм дій для його доведення та можливість притягнути керівника до відповідальності. *Вища школа адвокатури* : веб-сайт. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/bosing-do-pracivnika-algoritm-dii-dlia-yogo-dovedennia-ta-mozlivist-priyagnuti-kerivnika-do-vidpovidalnosti> (дата звернення: 12.08.2024).

ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, ЗВІЛЬНЕНИХ В ЗВ'ЯЗКУ ІЗ МОБІЛІЗАЦІЄЮ

LEGAL MONITORING OF THE SOCIAL RIGHTS OF PRISONERS CONDUCTED TO DEPRIVATION OF THEIR FREEDOM IN CONNECTION WITH MOBILIZATION

Мельник Я.Я., д.ю.н.,

старший науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

У статті досліджуються проблеми правовий моніторинг соціальних прав засуджених до позбавлення волі звільнених в зв'язку із мобілізацією. Аналізується чинне соціальне законодавство, військово-мобілізаційне законодавство, законодавство про правовий моніторинг. В ході дослідження розкриваються також наукові розробки вчених у сфері соціального права та правового моніторингу.

За результатами дослідження автор приходять до висновків особливості у тому, що здійснення правового моніторингу стосовно осіб, які засуджені до позбавлення волі із подальшим звільненням на підставі мобілізації, та військовослужбовці, призовані до лав Збройних Сил України в зв'язку із загальною мобілізацією, полягають у тому, що правовий моніторинг повинен проводитись із врахуванням дії ефективності норм соціального права, нпа соціально-правового характеру в цілому, їх поширення чи пробільність на підставі колізій та правових прогалин стосовно правового статусу таких осіб.

Також, автор констатує, що За наведених вище обставин, варто враховувати, що правовий статус осіб, які мобілізовані згідно Указу Президента України № 69/2022» від 24 лютого 2022 р., та правовий статус мобілізованих осіб, які були засуджені до позбавлення волі, але які умовно-достроково звільнилися в зв'язку із мобілізацією за Законом № 11079-1 від 28.03.2024р., не є однаковим ні за змістом, ані за обсягом, оскільки відрізняється певними особливостями, що безумовно є причиною впливу на повноцінну реалізацію соціальних прав та, відповідно, характеру проведення правового моніторингу.

Робиться пропозиція слідувати методологічній послідовності при розкритті галузевих та міжгалузевих досліджень, враховуючи статус осіб, скринінг щодо ефективності соціального законодавства, військово-мобілізаційного законодавства, законодавства про правовий моніторинг, ієрархію його норм, тощо.

Ключові слова: реалізація права, соціальні права, позбавлення волі, засуджені, ресоціалізація.

The article examines the problems of legal monitoring of the social rights of those sentenced to imprisonment and those released in connection with mobilization. Current social legislation, military mobilization legislation, legislation on legal monitoring are analyzed. In the course of the study, the scientific developments of scientists in the field of social law and legal monitoring are also revealed. According to the results of the research, the author comes to the conclusion that the implementation of legal monitoring in relation to persons sentenced to imprisonment with subsequent release on the basis of mobilization, and servicemen called up to the ranks of the Armed Forces of Ukraine in connection with general mobilization, consists in, that legal monitoring should be carried out taking into account the effectiveness of social law norms, for example, of a social and legal nature in general, their distribution or gaps based on conflicts and legal gaps regarding the legal status of such persons. Also, the author notes that, under the above circumstances, it should be taken into account that the legal status of persons mobilized in accordance with the Decree of the President of Ukraine No. 69/2022 dated February 24, 2022, and the legal status of mobilized persons who were sentenced to imprisonment but who were released on parole in connection with the mobilization under Law No. 11079-1 dated 28.03.2024, is not the same either in content or scope, as it differs in certain features, which is definitely the cause of the impact on the full realization of social rights and, accordingly, the nature of legal monitoring. A proposal is made to follow the methodological sequence when revealing sectoral and interdisciplinary studies, taking into account the status of individuals, screening for the effectiveness of social legislation, military mobilization legislation, legislation on legal monitoring, the hierarchy of its norms, etc.

Key words: implementation of law, social rights, deprivation of liberty, convicts, resocialization.

Постановка проблеми. Соціальні права відіграють фундаментальну роль не тільки для соціалізації людини в ході її проходження етапів правосуб'єктності (становлення), але й тому, що сприяють забезпеченню стійкості соціального капіталу держави, її розвитку.

Проблематика соціальних прав засуджених до позбавлення волі звільнених в зв'язку із їх мобілізацією, також пов'язана із стійкістю держави, адже заснована на соціальному капіталі. Адже у держави не зникає потреба забезпечити цілісність країни у воєнний період шляхом проведення мобілізації, чи то спонукати виконати конституційний обов'язок по захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) засудженими. Відтак, уявляється, що саме соціальні права покликані утворити соціально-сприятливий клімат для ефективного виконання військового обов'язку (освіта, навчання, зв'язок із членами сім'ї, участь у соціальному житті, належний медичний догляд, належне обмундирування таких засуджених-звільнених тощо). Однак відсутність належної уваги з боку законодавця до звільнених засуджених осіб в зв'язку із мобілізацією, порушує соціально-необхідні умови для їх життєдіяльності.

За таких обставин, усі підняті вище проблеми потребують проведення належного правового скринінгу, який може бути забезпечений завдяки особливостей проведення правового моніторингу.

Стан дослідження. Враховуючи те, що дослідження стосується декількох по суті об'єднаних аспектів піднятої проблеми (об'єктів наукової уваги), стає необхідним фокусувати науковий пошук в ході надання аналізу стану піднятої проблематики на певних складових, яких вони безпосередньо стосуються, а саме: оцінку стану дослідження правового моніторингу, соціальних прав та стосовно правових досліджень посеред засуджених і мобілізованих осіб.

Так, проблемами правового моніторингу переймалось чимало вітчизняних дослідників. Посеред таких можливо відмітити Т.О. Анцупову, М.М. Великанову, А.Б. Гриняка, Ю.В. Градову, О.В. Дзеру, О.В. Зайчука, І.В. Зуб, В.Є. Іванчук, А.М. Колодія, О.О. Кота, С.М. Мельничук, І.І. Онішук, Д.М. Ясинка та деяких інших. Ці, та деякі інші дослідження згаданих вчених, фокусувались безпосередньо на таких аспектах правового моніторингу: «забезпечення якісної систематизації», «юридична сила та ієрархія нпа», «правовий статус суб'єктів», «застосування норм», «міжнародно-правового моніторингу на рівні понятійного апарату» тощо. До прикладу, Ю.В. Градова досліджувала лише «інститут правового моніторингу» на рівні його пізнання як засобу оптимізації національної системи законодавства [5]; А.Н. Атаманова досліджувала проблемні питання застосування норм права [1].

У правовій доктрині, питаннями реалізації соціальних прав переймалися чимало дослідників. До прикладу, можливо вказати на Д.Г. Севрюкова, О.В. Епель, М.І. Іншина, І.Я. Сенюта, С.М. Синчук, В.І. Щербини, і т.д. Їх дослідження були сфокусовані на рівні «ідеологічному рівні», «еволуції соціального громадянства», «конституційного захисту соціальних прав», «забезпечувальних правовідносин відносин» тощо.

Дослідження правових проблем засуджених до позбавлення волі переймалися такі дослідники як О.В. Човган, Т.О. Черезова, К.І. Новікова та інші. Аналізуючи їх наукові доробки можливо вказати на те, що предметом наукового пошуку були «реалізація соціальних прав засуджених до позбавлення волі», «обмеження свободи як виду покарання», «обмеження прав засуджених» тощо.

Натомість, жодних комплексних досліджень стосовно правового моніторингу засуджених до позбавлення волі звільнених в зв'язку із їх мобілізацією, наразі, у вітчизняній юридичній науці проведено не було. Це спонукає до необхідності постановлення відповідної мети для розв'язання даної проблематики.

Метою статті є проведення дослідження стосовно проблем здійснення правового моніторингу засуджених до позбавлення волі звільнених в зв'язку із їх мобілізацією.

Викладення основного матеріалу. У великій українській юридичній енциклопедії (надалі – енциклопедія) міститься енциклопедичні довідка про те, що «соціальні права» це права людини, необхідні для повноцінної участі її в житті суспільства. Соціальні права стосуються того, як люди спільно живуть і працюють, а також їх основних життєвих потреб [3, с. 783]. Потреби визначаються необхідністю, яка є частиною обов'язку [16, с. 295].

У ст. 65 Конституції України визначено що «...Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України ...» [15]. Подача питання в контексті обов'язку захисту визначає найвищий рівень для громадян України де б вони не знаходились.

Також, в енциклопедії міститься поняття «соціальна профілактика». Під ним розуміють запобігання виникнення складних життєвих обставин [3, с. 785].

Отже, питання складних життєвих обставин, питання обов'язку, питання життєвих потреб та повноцінної участі у житті суспільства окреслюються питаннями мобілізації засуджених до позбавлення волі в контексті їх соціальних прав.

Т.О. Черезова досліджуючи проблеми реалізації соціальних прав засуджених до позбавлення волі, вказує на те, що під цим поняттям слід розуміти – «... процес здійснення особою, яка позбавлена волі суб'єктивних соціальних прав у формі правомірних дій чи правомірної бездіяльності, який забезпечений результатом повноцінного або часткового отримання соціальних благ, соціальних послуг, задоволенням соціальних інтересів та створенням можливостей для реалізації соціальних обов'язків, що забезпечений ефективним правовим регулюванням органами виконання покарань з метою їх виправлення засудженого та попередження правопорушень в наслідок ресоціалізації за критеріями дотримання принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань...» [18, с. 239]. За такого формулювання поняття реалізації соціальних прав стає зрозумілим питання стосовно того, що в'язень наділений певним комплексом соціальних прав які мають потребу в реалізації.

Також, дослідниця (Т.О. Черезова) виокремлює ознаки реалізації соціальних прав засуджених до позбавлення волі, посеред яких визначає обов'язкові та факультативні (обов'язкові – (а) наявність суб'єктивного соціального права в особи засудженого; (б) втілення в соціальному житті приписів правових норм шляхом активної ... (в) об'єкт, мета реалізації ...; (г) наявність проходження стадій реалізації соціального права, зумовлених конкретною процедурою (формою, режимом) ; (д) настання соціально-значимих наслідків для в'язня...; (е) можливість задоволення в'язнем соціальних благ, соціальних інтересів, соціальних свобод та соціальних обов'язків. ...» [18, с. 239]. До факультативних ознак реалізації соціальних прав засудженими до позбавлення волі, – на думку Т.О. Черезової, – слід відносити: «... (а) наявність норми соціального права, ...; (б) супроводження реалізації соціальних прав певними правовими обмеженнями соціальних прав, в наслідок застосуванням соціальних санкцій до вже реалізуємих соціальних прав. ...; (в) наявність ознаки зловживання правом, адже зловживання правом є ознакою «реалізації»; (г) супроводження реалізації того чи іншого суб'єктивного соціального права представником установи виконання покарань; (д) наявність застосування та дії соціальних санкцій в процесі реалізації соціального права, так звана «присікальна реалізація» (обмежена реалізація) [18, с. 239]. Дані ознаки, на нашу думку, вказують на реальну можливість розпорядження своїми правами засудженими до позбавлення волі. А з іншого боку, можуть бути застосовані до тих «реалізації» соціальних прав засудженими, які мобілізувалися і перебувають в іншому соціально-правовому статусі.

О.В. Епель досліджуючи проблеми захисту конституційних соціальних прав людини зазначає, що «... конституційно-правовий механізм забезпечення соціальних прав людини та громадянина – це логічно впорядкований, послідовний та цілісний порядок забезпечення соціальних прав людини і громадянина, закріплений за допомогою конституційно-правових норм та гарантій задля встановлення рівних можливостей, комфортних умов та належного рівня добробуту для кожної людини й громадянина, який включає здійснення реалізації, охорони та захисту суспільних відносин між особами, що реалізують особисті конституційно-соціальні права, а також застосування державного примусу у разі невиконання обов'язків чи порушення заборон; ...» [6, с. 5]. Отже, соціальні права повинні забезпечуватись у відповідній процедурі, адже О.В. Епель пише про послідовність, про системність механізму.

Т.О. Анцупова досліджуючи проблеми моніторингу приходиться до висновку у тому, що «... моніторинг зобов'язань держав-членів Ради Європи може здійснюватись за допомогою запланованих і незапланованих візитів до держав, звітів урядів, систем колективного та індивідуального оскарження, звітів, заснованих на візитах експертів у держави-члени з метою встановлення фактів ...» Переважна більшість договорів Ради Європи не передбачають жодного спеціального механізму моніторингу зобов'язань держав-учасниць...» [2, с. 161–165]. По суті, Т.О. Анцупова вказала на реальні зовнішні та внутрішні проблеми між правопорядками.

О.В. Човган, досліджуючи проблеми обмеження прав в'язнів з точки зору іноземного досвіду, приходиться до висновку, що «... схожим до доктрини «повноправного громадянина», ідеалом є твердження, що засуджений позбавляється тільки «свободи піти і прийти...» [17, с. 355]. Це нагадує доктрину, яка легітимізує ізоляцію як джерело фактичних обмежень, тобто воно передбачає, що в'язні повинні піддаватись тільки тим обмеженням, які є наслідком втрати свободи пересування...» [17, с. 355]. Також, дослідник зазначає, що «... цей ідеал має три ступеня, залежно від рівня скептицизму його послідовників: (1) засуджений повинен позбавлятися тільки свободи пересування й нічого іншого; (2) засуджений позбавляється свободи пересування та тих прав, реалізація яких обмежується у зв'язку із цим; (3) ідея, що засуджений не може позбавлятися нічого іншого, крім свободи пересування, є утопією. Якщо проаналізувати міркування послідовників кожного з цих трьох ступенів, то третій видається найбільш раціональним. Недопустимість інших

обмежень є ідеалістичною, її важко уявити з практичної точки зору...» [17, с. 356].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII (надалі – Закон № 2671-VIII від 17 січня 2019 року), до одних із складних життєвих обставин віднесено: (а) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; а також – (б) шкода, завдана пожежею... бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [10].

Отже, очевидно, що такі («складні») обставини підлягають проведенню щонайменше правового моніторингу. Адже у ч. 3 ст. 67 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (надалі – Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р.) визначено, що поняття «правовий моніторинг» вкладається такий зміст, а саме – «... це: (1) юридична оцінка нормативно-правового акта (яка включає в себе такі складові: (а) факту своєчасності прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію нормативно-правового акта, щодо якого проводиться правовий моніторинг; (б) відповідності прийнятих (виданих) підзаконних нормативно-правових актів нормативно-правовому акту, щодо якого проводиться правовий моніторинг; (в) рішень Конституційного Суду України та (або) інших судів стосовно нормативно-правового акта та (або) його окремих структурних елементів, щодо якого (яких) проводиться правовий моніторинг; (2) оцінка ефективності реалізації нормативно-правового акта (яка включає в себе: (а) встановлення стадії реалізації нормативно-правового акта; (б) ефективності і результативності нормативно-правового акта та прийнятих на його виконання підзаконних нормативно-правових актів; (в) запланованого та незапланованого впливу на учасників суспільних відносин, на яких поширюється його дія; (г) інших чинників, що впливають на його реалізацію та досягнення мети його прийняття (видання) ...» [9]. Такий законодавчий підхід зорієнтований зокрема і на здійснення правового моніторингу практики застосування *ни*.

До прикладу, за повідомленням УНІАН, яке отримало дані із Міністерства юстиції України, «... 4,5 тисяч ув'язнених відповіли ствердно щодо можливості звільнення шляхом укладання контракту на військову службу ... (зі слів заступниці Міністра юстиції України О. Висоцької)» [14]. Такі обставини в рамках скринінгу правового моніторингу дають підстави вважати, що питання мобілізації осіб, засуджених до позбавлення волі не стільки проводиться «на часі», скільки є актуальним та дієвим для реалізації норм про мобілізацію засудженими до позбавлення волі.

Попри це, проблеми реалізації соціальних прав військовослужбовцями, окрім засуджених до позбавлення волі звільнених в зв'язку із мобілізацією перейшли у площину журналістських публікацій. Так, зі слів правозахисниці Д. Соларьової, у публікації Інформаційного агентства «Главком», впливає, що «... існують проблеми з тим, що командири самовільно обмежують права військовослужбовців на проходження ВЛК, відпустки, переведення. У кращому випадку, просто ігнорують або не приймають рапорти, в гіршому – вимагають неправомірну вигоду. Ті військовослужбовці, які мають сміливість відстоювати свої права, «дивом» самовільно залишають частини або зникають безвісти. Поранені військові також мають багато проблем з лікуванням, встановлення інвалідності тощо. За цих умов всі ті, хто мають підстави на звільнення, зокрема, за сімейними обставинами, реалізують це право...» [4]. Такі обставини спонукають до врахування певних особливостей при здійсненні правового моніторингу засуджених до позбавлення волі звільнених в зв'язку із мобілізацією. Разом з тим, дані факти вказують на потенційну неефективність реалізації норм

про загальну мобілізацію, оскільки наявні численні порушення соціальних прав. Ба, більше, за таких обставин можливо звернути увагу на те, що порушення соціальних прав військовослужбовців, що призвані в загальному порядку (за загальною мобілізацією), не є ідентичними стосовно тих осіб, які «щойно перебували під вартою, позбавлені волі», оскільки хиткість їх «ресоціалізації» видається сумнівною, враховуючи зміст ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (надалі – КВК України) 15-а].

Також, варто звернутися до наукових доробок щодо практики застосування нормативно-правових актів при здійсненні правового моніторингу.

Так, у монографічному дослідженні присвяченому правовому моніторингу вченими-дослідниками (Є.М. Бодюл та А.Г. Лапко) зазначається, що «... аналіз практики застосування нормативно-правових актів та норм права, що у них викладені, слід підкріплювати статистичними даними про дієвість нормативно-правових актів та норм права, що у них викладені, що вже офіційно опубліковані уповноваженими органами. Важливим доповненням статистичної інформації є соціологічна інформація про ефективність правового інструментарію у процесі правореалізації та правозастосування, яка сприяє виявленню справжніх причин низької ефективності нормативно-правового акта, та норм права, що у них викладені. Доцільно використовувати метод експертних оцінок для соціологічного вивчення дії нормативно-правових актів та норм права, що у них викладені. ...» [13, с. 256–257].

Схожу позицію з методологічної точки зору займає і вчена М.М. Великанова. Так, досліджуючи проблеми методики правового моніторингу, вона приходять до висновку у тому, що «... методика здійснення правового моніторингу, будучи процедурами (прийомами, формами) дослідницької діяльності, має формуватися на підставі діяльнісного, парадигмального, системного, позитивістського, феноменологічного, соціологічного, синергетичного та герменевтичного підходів. У межах таких підходів можуть використовуватися різноманітні типи дослідницьких засобів, об'єднаних у певному методі. Найпоширенішими методами правового моніторингу визнаються спостереження, прогнозування, планування, аналіз та синтез...» [13, с. 116].

Відповідно, доречно звернути увагу на законодавство, що визначає соціальні права військовослужбовців, як тих, які засуджені та звільнені, так і тих, які призвані в загальному порядку в особливий період.

Так, відповідно до ч. 5 ст. 17 Закону України «Про оборону» від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII (надалі – Закон № 1932-XII від 6 грудня 1991 р.) «... громадяни, які проходять державну військову службу ... у Збройних Силах України, при виконанні обов'язків служби носять військову форму одягу, їм довічно встановлюються законом військові звання...» [11].

В той же час, ст. 1² Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII (надалі – Закон № 2011-XII від 20 грудня 1991 р.), визначено, що військовослужбовці користуються усіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених цим та іншими законами [7].

А вже ст. 6 Закону № 2011-XII від 20 грудня 1991 р. визначена реалізація військовослужбовцями права на свободу світогляду і віросповідання [7]. А вже у ст. 5 Закону № 2011-XII від 20 грудня 1991 р. зазначено, що військовослужбовці – громадяни України, які проходять службу на території України, беруть участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирають і можуть бути обрані до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України. ...» [7].

Також, згідно ч. 4 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ (надалі – Закон № 2232-ХІІ від 25 березня 1992 року) громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою згідно з Конституцією України та Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» [8].

Предметно слід вказати і на те, що відповідно ст. 1 Закону № 2011-ХІІ від 20 грудня 1991 р., поняття «соціальний захист військовослужбовців». До прикладу, під ним законодавець пропонує розуміти «... діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. ...» [7]. Також, у цій же статті визначено, що «... це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом...» [7]. Безумовно, такі права надані кожному військовослужбовцю незалежно від піднятого вище питання про «різність статусу» засуджених мобілізованих та мобілізованих у загальному порядку. Але питання правового моніторингу присутнє, тобто активне в обох випадках, стосовно обох правових статусів мобілізованих осіб.

Засудженим до позбавлення волі передбачені у КВК України одні соціальні права та соціальні обов'язки, але вони фактично інші у статусі військовослужбовця. Це може бути пов'язано із дією правового режиму – кримінально-виконавчого, воєнного.

Так, до прикладу, відповідно до ч. 2 ст. 99 КВК України у дільниці соціальної реабілітації засуджені: «... (а) у вільний від роботи час від підйому до відбою користуються правом вільного пересування в межах території дільниці; (б) з дозволу адміністрації колонії можуть пересуватися без нагляду поза територією дільниці, але в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної ними роботи або у зв'язку з навчанням; (в) можуть носити цивільний одяг, мати при собі портативні персональні комп'ютери та аксесуари до них, гроші та цінні речі, користуватися грошми без обмеження; (г) мають право відправляти листи, отримувати бандеролі, посилки, передачі, одержувати короткострокові побачення без обмеження, а тривалі побачення – до трьох діб один раз на місяць; (д) після відбуття шести місяців покарання в дільниці в разі відсутності порушень режиму відбування покарання, наявності житлових умов з дозволу адміністрації колонії можуть проживати в межах населеного

пункту, де розташована колонія, із своїми сім'ями, придбавати відповідно до чинного законодавства жилий будинок і заводити особисте господарство ...» [15-а].

Таким чином, у наведених вище факторах, закладена і певна законодавча прогалина стосовно тих засуджених осіб, які звільнені в зв'язку із мобілізацією. Зокрема, постає питання: ці особи теж продовжують перебувати у складних життєвих обставинах, пов'язаних із збройним конфліктом, війною? То, у такому разі, вони продовжують виконувати обов'язок по захисту Вітчизни, і чи це є продовженням відбуття покарання? Звісно, де-юре стосовно останнього не може існувати в юридичному сенсі. З іншого боку, питання реалізації такими мобілізованими своїх соціальних прав вже під час несення військової служби ускладнене адже співпадають «складні обставини», а питання їх (таких осіб) ресоціалізації відсутнє, натомість присутнє питання «складних життєвих обставин», оскільки такі особи не виходили із таких (позбавлення волі як складна обставина, змінилась на призов до лав Збройних Сил України та очевидного перебування на лінії зіткнення, власне, безпосереднього військового конфлікту).

За наведених вище обставин, варто враховувати, що правовий статус осіб, які мобілізовані згідно Указу Президента України № 69/2022» від 24 лютого 2022 р. [12], та правовий статус мобілізованих осіб, які були засуджені до позбавлення волі, але які умовно-достроково звільнилися в зв'язку із мобілізацією за Законом № 11079-1 від 28.03.2024 р. [12-а], не є однаковим ні за змістом, ані за обсягом, оскільки відрізняється певними особливостями, що безумовно є причиною впливу на повноцінну реалізацію соціальних прав та, відповідно, характеру проведення правового моніторингу.

Висновки. Таким чином, варто констатувати, що особливості здійснення правового моніторингу стосовно осіб, які засуджені до позбавлення волі із подальшим звільненням на підставі мобілізації, та військовослужбовці, призвані до лав Збройних Сил України в зв'язку із загальною мобілізацією, полягають у тому, що правовий моніторинг повинен проводитись із врахуванням дії ефективності норм соціального права, нпа соціально-правового характеру в цілому, їх поширення чи пробільність на підставі колізій та правових прогалин стосовно правового статусу таких осіб.

Зрештою, цілком доцільною є потреба проводити правовий моніторинг слідуючи методологічній послідовності при розкритті галузевих та міжгалузевих досліджень, враховуючи статус осіб, скринінг щодо ефективності соціального законодавства, військово-мобілізаційного законодавства, законодавства про правовий моніторинг, ієрархію його норм, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Атаманова Н. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 2. С. 168. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2021/2/31.pdf> (дата звернення 19.07.2024).
- Анцупова Т. Поняття та сутність міжнародно-правового моніторингу у контексті права Ради Європи. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 161–165.
- Велика українська енциклопедія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020: Право соціального забезпечення/редкол.: М.І. Іншин (голова), О.М. Ярошенко (заступник голови), Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишенва, Н.М. Вапнярчук. 2020. 912с.
- Вуєць П., Тараненко В. Нешадна мобілізація. Все, що треба знати про скандальний законопроект. Главком. 26 грудня, 2023. URL: <https://glavcom.ua/publications/neshchadna-mobilizatsija-vse-shcho-treba-znati-pro-skandalnij-zakonoprojekt-976798.html> (дата звернення 19.07.2024).
- Градова Ю.В. Інститут правового моніторингу як засіб оптимізації національної системи законодавства: конституційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2012. 204 с.
- Епель О.В. Доктрина захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2020. С. 5. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/d66/aref_Epel%20O.V..pdf (дата звернення 19.07.2024).
- Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 19.07.2024).
- Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 19.07.2024).
- Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серп. 2023 р. № 3354-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 19.07.2024).

10. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення 19.07.2024) .
11. Про оборону України: Закону України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення 19.07.2024) .
12. Про загальну мобілізацію: Указ Президента України №69/2022 від 24 лют. 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413> (дата звернення 19.07.2024) .
13. 12-а. Проект Закону про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального, Кримінально-виконавчого кодексів України та інших законів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі у обороні країни, захисті її незалежності та територіальній цілісності № 11079-1 від 28.03.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43914> (дата звернення 01.06.2024) .
14. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268с.
15. Пришляк Н. В Мініюсті назвали кількість засуджених, які потенційно готові піти воювати. УНІАН. 17.05.24 р. URL: <https://www.unian.ua/society/v-minyusti-nazvali-kilkist-zasudzhenih-yaki-potenciyno-gotovi-piti-voyuвати-12638745.html> (дата звернення 19.07.2024) .
16. Конституції України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 19.07.2024) .
17. 15-а. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
18. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків Цивільному процесуальному праві України : монографія / М.Б. Мельник, Я. Я. Мельник, М. М. Ясинок / [з азагальною редакцією д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. К.: Алерта, 2014. 336с.
19. Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування. Монографія / В. О. Човган; ГО «Харківська правозахисна група». Харків : Права людини, 2017. 608с.
20. Черезова Т. Поняття та ознаки реалізації соціальних прав засуджених до позбавлення волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 234–240.

ВПЛИВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ ТА НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

THE IMPACT OF DECENTRALIZATION ON THE ORGANIZATION OF HEALTHCARE INSTITUTIONS IN UKRAINE AND THE PROVISION OF SOCIAL SERVICES IN THE HEALTHCARE SECTOR

Панов І.В., аспірант кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті досліджується вплив процесів децентралізації на організацію роботи закладів системи охорони здоров'я України в умовах проведення медичної реформи. Визначено, що децентралізація сприяє зміцненню та розширенню повноважень органів місцевого самоврядування, дозволяючи громадам ефективно реагувати на локальні потреби в охороні здоров'я та результативно впливати на забезпечення доступності та якості медичних послуг. Спираючись на активне залучення представників громад до участі в процесах управління та прийняття рішень в сфері охорони здоров'я та інтегрований підхід взаємодії між органами центральної влади і місцевого самоврядування медична реформа створює нові можливості для забезпечення соціальних прав громадян на охорону здоров'я. Інтегрований підхід стає ключовим у забезпеченні стабільності і ефективності локальної системи, а реалізація пілотних програм в рамках цього підходу, дає змогу оцінити ефективність нових моделей надання медичних послуг та адаптації їх до місцевих потреб і викликів воєнного стану. В роботі акцентовано увагу на відносинах державно-приватного партнерства та співпраці між державою та органами місцевого самоврядування, що в кінцевому результаті, сприяє покращенню якості та доступності медичних послуг для населення України. Досліджуються особливості релокації закладів охорони здоров'я під час воєнного стану та надання медичної допомоги пацієнтам на релокованому місці. Описано механізми адаптації медичних установ до нових умов роботи, а також роль держави в забезпеченні безперервності медичного обслуговування населення в кризовій ситуації. У статті розглянуто ключові аспекти реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення в умовах воєнного стану, особливості створення та функціонування госпітальних округів, та виклики, з якими стикаються регіони при реалізації заходів медичної реформи. Розглядається правове регулювання цього процесу, що включає нормативно-правові акти, спрямовані на забезпечення безперебійної роботи медичних установ у складних умовах. Зроблено акцент на прогалинах законодавства, які ускладнюють реалізацію програм державних гарантій та ефективні заходи з релокації закладів охорони здоров'я під час воєнного стану. Дослідження підкреслює важливість скоординованих дій на різних рівнях управління для забезпечення ефективного надання медичної допомоги в умовах обмежених ресурсів і постійної загрози з метою подолання прогалин та колізій у правовому регулюванні.

Ключові слова: децентралізація, медична реформа, охорона здоров'я, соціальні права, місцеве самоврядування, воєнний стан, релокація.

The article examines the impact of decentralization processes on the organization of work of health care institutions in Ukraine in the context of health care reform. It is determined that decentralization helps to strengthen and expand the powers of local governments, allowing communities to respond more effectively to local health care needs and effectively influence the availability and quality of health care services. The healthcare reform creates new opportunities for ensuring the social rights of citizens to healthcare, based on the active involvement of community representatives in healthcare governance and decision-making processes and an integrated approach to interaction between central and local governments. The integrated approach is becoming key to ensuring the stability and efficiency of the healthcare system, and the implementation of pilot programs within this approach allows us to assess the effectiveness of new models of healthcare delivery and their adaptation to local needs and challenges of martial law. The paper focuses on the relations of public-private partnership and cooperation between the state and local governments, which ultimately contributes to improving the quality and accessibility of medical services for the population of Ukraine. The peculiarities of relocation of health care facilities during martial law and provision of medical care to patients at the relocated site are studied. The mechanisms of adaptation of medical institutions to the new working conditions, as well as the role of the state in ensuring the continuity of medical care in a crisis situation are described. The article examines the key aspects of the implementation of the program of state guarantees of medical care for the population under martial law, the peculiarities of the creation and functioning of hospital districts, and the challenges faced by the regions in implementing healthcare reform measures. The legal regulation of this process, which includes legal acts aimed at ensuring the smooth operation of medical institutions in difficult conditions, is considered. Emphasis is placed on the gaps in legislation that complicate the implementation of state guarantee programs and the effective relocation of health care facilities during martial law. The study emphasizes the importance of coordinated actions at different levels of government to ensure effective health care delivery in the context of limited resources and constant threat in order to overcome gaps and conflicts in legal regulation.

Key words: decentralization, medical reform, healthcare, social rights, local self-government, martial law, relocation.

Постановка проблеми. До складу соціальних прав людини належить закріплене статтею 49 Конституції України право на медичну допомогу та медичне страхування. Розробка комплексу заходів щодо гарантування, визначення змісту та порядку реалізації зазначеного права є сутністю реформи системи охорони здоров'я населення в Україні. Медична реформа триває в Україні з 2016 року, коли було розпочато формування стратегічних підвалин реформи та прийняті відповідні зміни до законодавства. 19 жовтня 2017 року прийнято Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [1], який заклав основи впровадження доступної, якісної, безоплатної медичної допомоги в Україні. Об'єктом реформи є охорона здоров'я – система заходів, які здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування,

заклади охорони здоров'я, фізичні особи – підприємцями, які мають ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики, медичні та фармацевтичні працівники, громадські об'єднання і громадяни «...з метою збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя» (абз. 8 ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я) [2]. Досягти зазначеної мети можливо шляхом докорінної зміни механізмів та джерел фінансування діяльності закладів охорони здоров'я таким чином, щоб споживачі медичних послуг мали гарантоване право на безкоштовне отримання певних медичних послуг та ліків, відбувався розвиток страхової медицини та підвищення фінансової мотивації лікарів.

Реформа передбачає зміни в інфраструктурній розбудові закладів охорони здоров'я, архітектурній та транспортній доступності, в освіті лікарів тощо. Наразі медична реформа «...вийшла на новий рівень, набули особливих рис соціальний, економічний, кадровий, інноваційний аспекти діяльності охорони здоров'я» [3, с. 59]

Медична реформа є складовою іншої реформи – адміністративної, в основі якої лежить децентралізація повноважень органів влади в Україні. В результаті децентралізації відбувся перерозподіл повноважень та фінансування між органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Децентралізація повноважень в сфері охорони здоров'я висвітлює низку проблем, які впливають на ефективність системи охорони здоров'я. Серед основних проблем можна виділити наступні: фінансові диспропорції між територіальними громадами; інфраструктурні проблеми та ризики для доступності медичних послуг; кадровий дефіцит, який поглибився у результаті збройного конфлікту та міграції медичних кадрів у тому числі за кордон; низький рівень управлінських компетенцій на місцях; недостатня автономія медичних закладів; відсутність ефективного контролю якості наданих послуг.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні впливу реформи децентралізації на законодавче закріплення повноважень органів місцевого самоврядування в сфері охорони здоров'я, виявленні і аналізі основних проблем, які впливають на ефективність системи охорони здоров'я та надання соціальних послуг у сфері охорони здоров'я з метою формування рекомендацій для покращення управлінських практик та правового регулювання забезпечення права на охорону здоров'я та медичні послуги.

Комплексний аналіз наявних наукових досліджень дозволяє дійти висновку переважна більшість науковців акцентує увагу на проблематиці загальної характеристики повноважень органів місцевого самоврядування, отриманих в результаті децентралізації та оминають детального розгляду їх повноважень в окремих галузях, зокрема у сфері охорони здоров'я. Але право на медичну допомогу є складовою соціальних прав та повинно гарантуватися і реалізуватися через систему заходів, які здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Проблематиці визначенню та розподілу повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в сфері охорони здоров'я присвятили свої наукові праці Васюк О., Гейко О., Гупало І., Гладун З., Коваль Ю., Коробчинська Н., Полковнікова Н., Солоненко І., Солоненко Н., Торбас О., Шарий В. та ін.

Виклад основного матеріалу. Серед принципів, на яких базується медична реформа – децентралізація та делегування певних питань фінансування системи охорони здоров'я територіальним громадам. Як зазначає В. Шарий, «на сучасному етапі суспільного розвитку в усіх демократичних державах місцеve самоврядування розглядається як важлива складова суспільного управління, необхідне доповнення до управління з центру та противага йому, показник рівня демократичності суспільства» [4, с. 10]. Децентралізований спосіб організації системи охорони здоров'я давно відомий світовій практиці та є альтернативою централізованому способу. Зокрема модель децентралізованих відносин на засадах державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я існує у США де основною є приватна модель охорони здоров'я, а у більшості країн Європейського союзу переважає фінансування системи охорони здоров'я із суспільних фондів.

Децентралізованій системі відповідає принцип автономії медичних установ і делегування певних функцій в системі охорони здоров'я та надання медичних послуг некомерційним та приватним установам. Тобто формується система відносин між державним та приватним особами (партнерами) яка відповідає засадам державно-приватного

партнерства. Закон України «Про державно-приватне партнерство» (абз. 4, 13 ч. 1. ст. 4) визначає охорону здоров'я населення та надання послуг у сфері охорони здоров'я як потенційні сфери застосування механізмів державно-приватного партнерства. Держава виконує функції з розробки політики та законодавства, що регулює, забезпечує роботу і розвиток центральної бази даних електронної системи охорони здоров'я; держава формує технічні вимоги та стандарти системи якості медичної допомоги; гарантує безпеку, збереження та захист даних системи, надає організаційно-методичну та наукову допомогу для медичного забезпечення населення [5]. Держава, в особі відповідних органів виконавчої влади, вживає заходи щодо впровадження в діагностично-лікувальний процес нових методів лікування, нових ліки, завдає тон у формуванні найвищого за якістю рівня надання медичної допомоги [6, с. 550].

На регіональному (місцевому) рівні відбувається розробка та затвердження програм у сфері охорони здоров'я, на підставі яких створюються мережі закладів охорони здоров'я та їх ресурсне забезпечення, розбудова інфраструктурних та інших допоміжних об'єктів.

Прикладом реалізації відносин у сфері охорони відносин, розбудованих за принципом державно-приватного партнерства є електронна система охорони здоров'я, яка складається з центральної бази даних (державний компонент) та медичних інформаційних систем (приватний компонент). Приватний компонент (медичні інформаційні системи) відповідає за впровадження медичних інформаційних систем у відповідності до технічних вимог та надання відповідних сервісів споживачам послуг.

Нажаль, слід зазначити, що механізм державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я є недостатньо розвиненим в Україні, серед причин такої ситуації – незавершеність медичної реформи, у тому числі через збройну агресію РФ проти України. Як зазначає Ю.А. Коваль іншими причинами виступають «...необхідність забезпечення безперервності та доступності надання безоплатних медичних послуг для населення; відсутність ефективних інструментів для забезпечення виконання державою своїх фінансових зобов'язань, а також неврахування податковим законодавством специфіки проєктів ДПП тощо [7, с. 143–144]

Стрижнем децентралізації є перерозподіл повноважень. Повноваження, в загальному визначенні, це закріплені за певним органом (посадовою особою) права і обов'язки, відповідальність за наслідки прийнятих цим органом (посадовою особою) рішень. Повноваження місцевого самоврядування – це визначені Конституцією і законами України, іншими правовими актами права і обов'язки територіальних громад, органів місцевого самоврядування із здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування [8]. Стаття 43 Конституції України надає можливість визначити зв'язок місцевого самоврядування з державою саме через визначення системи повноважень – органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади і стан їх реалізації контролюється відповідними органами виконавчої влади [9]. Система та види повноважень органів місцевого самоврядування визначені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», який виділяє власні та делеговані повноваження органів місцевого самоврядування, у тому числі у сфері охорони здоров'я. Стаття 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до власних (самоврядних) повноважень цих органів відносить управління закладами охорони здоров'я, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам або передані їм, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення [10]. До делегованих повноважень органів місцевого самоврядування відносяться забезпечення доступності і безоплатності медичного обслуговування на відповідній тери-

торії, забезпечення відповідно до закону розвитку всіх видів медичного обслуговування, розвитку і вдосконалення мережі лікувальних закладів усіх форм власності, визначення потреби та формування замовлень на кадри для цих закладів, укладення договорів на підготовку спеціалістів, організація роботи щодо удосконалення кваліфікації кадрів. Безумовно слід «...обов'язково враховувати забезпечення відповідності повноважень, делегованих органам місцевого самоврядування, їхнім фінансовим можливостям і наявності потенційних ресурсів для оптимального виконання ними цих повноважень» [11, с. 268].

Базовим законом для широкої трансформації системи охорони здоров'я та зміни ролі місцевого самоврядування щодо регулювання цієї сфери з урахуванням засад децентралізації є Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [12].

З 01 жовтня 2023 року набрав чинності Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 06.09.2022 № 2573-IX, яким встановлені повноважень та підзвітність органів місцевого самоврядування в галузі громадського здоров'я (Ст. 13, 41, 44) [13]. Зазначений Закон серед основних принципів системи громадського здоров'я виокремлює принцип участі та відповідальності – «залучення суспільства до реалізації оперативних функцій громадського здоров'я, здійснення заходів та взаємна відповідальність особи і держави за дії або бездіяльність у сфері громадського здоров'я» [13], реалізація цього принципу передбачає наявність відносин державно-приватного партнерства за для координації та спільної діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері громадського здоров'я. Закон чітко визначає повноваження центральних органів виконавчої влади, які забезпечують формування державної політики у сфері охорони здоров'я та органів місцевого самоврядування, засади державної політики у сфері громадського здоров'я та регулювання системи громадського здоров'я.

Аналіз статей 13, 41, 44 Закону України «Про систему громадського здоров'я» дозволяє зробити висновок, що до повноважень органів місцевого самоврядування в галузі громадського здоров'я відносяться: прийняття рішень щодо міжсекторальної взаємодії в системі громадського здоров'я на відповідних територіях та забезпечення медико-санітарних заходів у населених пунктах і рекреаційних зонах, локалізацію та ліквідацію інфекційних хвороб; ведення обліку і аналізу здоров'я населення; участь у ліквідації епідемій; фінансування програми громадського здоров'я; співпраця з центрами контролю і профілактики хвороб на відповідних територіях; регулювання медико-санітарних заходів; профілактика інфекційних та неінфекційних хвороб. Органи місцевого самоврядування мають повноваження щодо фінансування капітальних ремонтів відповідних медичних закладів, оновлення матеріально-технічної бази, оплати праці працівників, фінансування місцевих програм громадського здоров'я та медичних послуг для населення громади понад обсяг Державної програми медичних гарантій.

Правовими засадами формування спроможної мережі лікарень, з урахуванням умов воєнного стану, виступають Закон України № 2347 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення надання медичної допомоги» [14] та Постанова Кабінетів Міністрів України від 28 лютого 2023 р. № 174 «Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я» [15]. Спроможна мережа закладів охорони здоров'я визначається як «мережа надавачів медичних послуг, що забезпечує медичне обслуговування у межах відповідного госпітального округу, зокрема під час надзвичайних ситуацій, надзвичайного чи воєнного стану, та дає змогу організувати належну якість такого обслуговування, своєчасність та доступність для населення, а також ефективне

використання матеріальних, трудових та інших ресурсів» [15]. Постановою від 28 лютого 2023 р. № 174 «Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я» був затверджений «Порядок функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів та встановлення їх меж» [16]. Згідно з статті 3 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» госпітальний округ – територія, у межах якої забезпечується надання якісної, комплексної, безперервної і орієнтованої на пацієнтів медичної та реабілітаційної допомоги шляхом організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я. Мета створення госпітального округу – забезпечення територіальної доступності якісної медичної допомоги населенню (ст. 16 Основ) [2]. У межах госпітального округу визначаються опорні заклади охорони здоров'я.

Госпітальний округ територіально не співпадає з областю та поділяється на кластери, лікарні, що знаходяться у госпітальному окрузі підрозділені на надкластерні, кластерні та загальні. Встановлено, що «обласні держадміністрації з урахуванням позицій усіх територіальних громад, які входять до складу району, та за умови задоволення потреб населення відповідно до мінімального (базового) переліку напрямів медичного обслуговування згідно з додатком кластерним можуть визначити заклад, що розташовується в іншому населеному пункті району». Наразі МОЗ були оприлюднені переліки закладів охорони здоров'я, які увійшли до спроможної мережі 19 госпітальних округів [17].

Повноваження місцевої влади розповсюджуються і на мережу госпітальних округів, бо саме місцева влада ініціює перед Урядом затвердження меж госпітального округу. Органи місцевого самоврядування подають пропозиції до плану розвитку госпітального округу Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським держадміністраціям на рівні відповідних госпітальних кластерів (п. 15 Порядку функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів та встановлення їх меж). План розвитку госпітального округу доводиться до відома органів місцевого самоврядування відповідного госпітального округу для обов'язкового врахування під час прийняття рішення щодо створення, реорганізації чи перепрофілювання закладів охорони здоров'я.

У 2017-му році місцевим радам кожного госпітального округу було запропоновано створити спільним рішенням Госпітальну раду, до складу якої повинні входити представники міст обласного значення, району та ОТГ госпітального округу пропорційно до чисельності населення. Правовий статус госпітальних рад визначався Наказом МОЗ України № 2439 від 28.10.2020 Про затвердження Типового положення про госпітальну раду [18], але зазначений Наказ було скасовано на підставі Наказу МОЗ України Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2020 року № 2439. На сьогоднішній день чинних нормативних актів, які б визначали порядок створення, дії та ліквідації госпітальних рад не існує, хоча ради створені та діють у відповідних госпітальних округах. Тобто складається ситуація правової невизначеності статусу госпітальних рад, що може призвести до проблем їх функціонування. Саме госпітальні ради повинні формувати план розвитку госпітального округу. Як зазначив П. Ковтонюк «Госпітальний округ – це інструмент пріоритизації: показати куди насамперед спрямувати інвестиції так, щоб громада це відчула одразу у вигляді медичної допомоги» [20]. У розробці плану розвитку госпітального округу важливу роль відіграють представники територіальних громад, участь яких дає можливість примати стратегічні рішення щодо перепрофілювання або зміни рівня лікарень, визначити як ОТГ організують медичну мережу на території

відповідної громади та розподіляють фінансові ресурси. Представляти інтереси громади можуть голови ОТГ, їхні заступники, громадські активісти та представники медичної сфери.

Участь громадськості в охороні здоров'я закріплена статтею 24 «Основ законодавства України якою встановлено, що «державні органи, заклади охорони здоров'я зобов'язані сприяти реалізації права громадян на участь в управлінні охороною здоров'я» [2]. До наглядової ради має містити мінімум 50% представників громадського сектору, така участь забезпечується шляхом створення наглядових рад з обов'язковим залученням представників громадськості та опікунських рад. Наглядові ради є обов'язковими для державних та комунальних ЗОЗ, що надають спеціалізовану медичну допомогу та мають підписані договори з НСЗУ. Наглядова рада створюється за рішенням власника ЗОЗ або уповноваженого ним органу та повинна лобювати інтереси закладу охорони здоров'я у місцевих радах.

Опікунська рада може утворюватися (не обов'язково) при закладах охорони здоров'я з метою сприяння їх діяльності. До складу опікунської ради можуть входити (за згодою) «благодійники, представники громадськості та громадських об'єднань, благодійних, релігійних організацій, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, волонтери та інші» [2].

Безумовно, що в ОТГ, які опинилися під окупацією, або у яких точаться активні бойові дії виконати зазначені повноваження практично неможливо. Взагалі двадцять років ХХІ століття відзначилися швидким та значним зростанням навантаження на систему охорони здоров'я України у наслідок розповсюдження пандемії Covid-19 та нанесення шкоди здоров'ю населенню, руйнацію інфраструктури через широкомасштабну збройну агресію рф проти України. Наслідки зазначених пандемій та збройної агресії для України є надзвичайно тяжкими. Зокрема, у березні 2020 року в Україні було зафіксовано перший випадок коронавірусної інфекції Covid-19, яка швидко поширювалася територією держави та боротьба з якою триває і сьогодні. Так на 13 квітня 2024 р. кількість інфікованих складає 5 557 995 осіб, що становить 13,5% населення України, зафіксовано 112 418 летальних випадків – 2% від осіб, які захворіли [21].

Наслідки збройної агресії руйнівним чином вплинули на інфраструктуру та кадрове забезпечення органів охорони здоров'я. За даними Міністерства охорони здоров'я України на початок лютого 2024 р. було пошкоджено 1523 об'єкти та зруйновано 195 медичних закладів [22]. Масштабної руйнації та пошкоджень зазнала медична інфраструктура областей, території яких були чи перебувають зараз під частковою окупацією. Наприклад, найбільш постраждалою є Луганська область – 95% території області є окупованими, тому точних відомостей щодо стану органів охорони здоров'я отримати неможливо і відновити роботу на 5% території, що є під контролем України, також неможливо через ведення активних бойових дій [23, с. 28]. Тому відбувається процес релокації таких закладів на території інших областей України. Наприклад, з території Луганської області було переміщено до інших областей України 37 закладів охорони здоров'я, за програмою збереження кадрового потенціалу здійснено працевлаштування персоналу та його фінансове забезпечення через фінансування з НСЗУ. За рахунок позабюджетних коштів відбувається оснащення приміщення лікарень і місць надання послуг медичного характеру. За допомогою міжнародних проектів було на червень 2024 року повністю відновлено 517 об'єктів медичних закладів, однак 26 об'єктів медичних закладів, що були відновлені, пошкоджені знов [24]. Негативною є ситуація з кадровим забезпеченням – через окупацію з України виїхало більше 90 тисяч кваліфікованих медичних працівників, у тому

числі близько 14 тисяч це лікарі та фармацевти, 33 тисяч – медичні сестри та біля 21 тисячі – акушери [25].

У грудні 2023 р. було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України № 1394 «Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році», яка спрямована на формування дієвої державної політики з релокації закладів охорони здоров'я та створення системи гарантій населенню та затверджено «Порядок реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році» дія якого охоплює «... всі заклади охорони здоров'я незалежно від форми власності та фізичних осіб – підприємців, які отримали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, що відповідають вимогам до надавача послуг з медичного обслуговування населення, з яким головними розпорядниками бюджетних коштів укладаються договори про медичне обслуговування населення, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 березня 2018 р. № 391 та умовам закупівлі, які мають намір укласти або уклали договір про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій із НСЗУ, а також на суб'єктів господарювання, які провадять господарську діяльність на підставі ліцензії на провадження господарської діяльності з роздрібною торгівлю лікарськими засобами, які уклали договір про реімбурсацію із НСЗУ» [26].

Безумовно в умовах релокації низку вимог держави виконати складно, тому обласні військові та державні адміністрації, звертаються до Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, з пропозиціями щодо удосконалення отримання фінансування НСЗУ із врахуванням виключень для областей, в яких ведуться активні бойові дії, або ж підготовка окремого порядку укладення договорів з новим пакетом [27].

Всесвітня організація охорони здоров'я, здійснивши аналіз ситуації в Україні, підготувала звіт «Фінансування первинної меддопомоги в Україні: аналіз ситуації та розгляд політик», рекомендації з якого можуть слугувати орієнтиром для фінансової політики держави, органів місцевого самоврядування та МОЗ України, зокрема рекомендовано більш детально визначити роль органів місцевого самоврядування у фінансуванні медичних послуг та заохочувати органи місцевого самоврядування приділяти більше уваги на фінансування конкретних місцевих потреб [28].

Таким чином «релокація закладів охорони здоров'я під час воєнного стану є одним із шляхів для збереження майна закладу та медичних спеціалістів. Водночас робота релокованих закладів має бути максимально безпроблемною та взаємокорисною і повинна передбачати надання медичної допомоги пацієнтам на релокованому місці, переселенням, а також мешканцям, які не переїхали з окупованих та прифронтових територій» [29, с. 92].

Програму релокації підприємств Кабінет Міністрів України реалізує з березня 2022 р. на підставі Розпорядження КМУ № 246-р від 25.03.2022 р. «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення в разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де тривають бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію», яким затверджено план таких заходів.

В умовах воєнного часу є нагальна потреба в удосконаленні механізмів управління соціальними послугами, через їх подальшу децентралізацію та посилення ролі місцевого самоврядування, удосконалення управління державними витратами на соціальні послуги, модернізація існуючих та впровадження нових соціальних послуг. Постановою Кабінету Міністрів України від 21.03.2023 № 248 затверджено «Порядок реалізації експериментального проекту з надання в закладах охорони здоров'я, які належать до сфери управління Міністерства соціальної політики, окремих соціальних послуг деяким категоріям осіб, які

перебувають у складних життєвих обставинах». Фінансування заходів визначених даною Постановою здійснюється на підставі «Порядку використання коштів державного бюджету для забезпечення соціального захисту громадян, які потрапили у складні життєві обставини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1475 «Деякі питання соціального захисту громадян, які потрапили у складні життєві обставини» [30]. Порядок визначає механізм реалізації експериментального проекту з надання в закладах охорони здоров'я, які належать до сфери управління Міністерства соціальної політики, окремих соціальних послуг особам похилого віку, особам з інвалідністю з числа внутрішньо переміщених осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, який фінансується в межах коштів, передбачених у державному бюджеті за бюджетною програмою 2501530 «Соціальний захист громадян, які потрапили у складні життєві обставини» [30].

Виконавчим органам сільських, селищних, міських рад, а у разі їх відсутності – військовим адміністраціям населених пунктів у межах реалізації експериментального проекту рекомендовано інформувати осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, про можливість отримання окремих соціальних послуг в учасників експериментального проекту, оцінювати індивідуальні потреби таких осіб та інформувати обласні, Київську міську державну адміністрацію (військові адміністрації) про виявлені потреби.

Такі послуги полягають у надання соціальних послуг стаціонарного догляду, притулку, підтриманого проживання, соціальної адаптації особам похилого віку та особам з інвалідністю з числа внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися з територій на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих територій російською федерацією, в тому числі під час обов'язкової евакуації, або в яких житло зруйноване чи непридатне до проживання, можливе безкоштовне отримання зазначених соціальних послуг на базі Спеціалізованого Трускавецького санаторію «Батьківщина» та Спеціалізованого Миргородського санаторію «Слава».

Для ефективного відновлення діяльності релокованих закладів охорони здоров'я на новому місці, фінансування експериментальних проектів необхідні значні фінансові вкладення до яких залучаються кошти державного та місцевих бюджетів, грантова та спонсорська допомога.

На підсилення фінансових можливостей для відновлення закладів охорони здоров'я, які зазнали пошкоджень або руйнувань у період війни спрямовані зусилля грантодавців, зокрема діє Проект USAID «Підтримка реформи охорони здоров'я», який є частиною масштабної Відкритої програми грантових заявок. Наприклад, структурна частина (відділення) Сєверодонецької міської багатопрофільної лікарні «Український реабілітаційний центр» є активним учасником грантових програм, зокрема було подано проєкт грантової заявки на 2 млн євро з метою придбання обладнання для центру протезування у м. Києві.

У січні 2024 року питання фінансування та забезпечення умов для збереження кадрового потенціалу на тимчасово окупованих територіях для реалізації державних функцій у сфері охорони здоров'я стали предметом дискусії XVII Українського муніципального форуму, за участю Віце-прем'єр-міністра України – Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України І. Верещук та прийнято рішення про визначення особливостей фінансування закладів охорони здоров'я трьох категорій: на тимчасово окупованих територіях, релокованих в інші громади та тих, що натепер перебувають в зоні бойових дій реалізація якого поступово втілюється сьогодні, шляхом розробки та внесення змін до законодавства.

Наразі актуальною є розробка та втілення так званого інтегрованого підходу до надання послуг з охорони

здоров'я на рівні громади, який базується на принципах безперервності та якості надання послуг. Інтегрований підхід спрямований на комплексне вирішення проблем, та передбачає надання медичної, соціальної, психологічної підтримки населення, допомагає забезпечити доступність медичних послуг, перед усім у найбільш постраждалих від збройної агресії РФ регіонах України. До реалізації заходів з підтримки реформ охорони здоров'я в Україні наразі долучені Місія Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) в Україні, представництво ВООЗ в Україні, представництво Світового банку в Україні, проекти міжнародної технічної допомоги, зокрема Проєкт USAID «Підтримка реформи охорони здоров'я» та інші. Зокрема, керівник Проєкту USAID «Підтримка реформи охорони здоров'я» Девід Елкінс, характеризуючи мету інтегрованого підходу, зазначив, що він допоможе «...покращити інфраструктуру охорони здоров'я: відновити зруйновані медичні заклади, підтримати їх необхідним обладнанням та знаннями й забезпечити доступність медичних послуг, розширюючи мережу мобільних медичних бригад і телемедицини для надання допомоги у віддалених та постраждалих регіонах» [23].

Інтегрований підхід передбачає взаємодію центральних органів державної влади, зокрема Міністерства соціальної політики, Національної служби здоров'я України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України та органів місцевого самоврядування щодо реалізації пілотних програм в умовах збройної агресії. Наприклад, створення Центрів життєстійкості в громадах – безбар'єрні простори, де мешканці громади отримують первинну психологічну допомогу, консультацію соціальних фахівців, психосоціальну підтримку. Іншим прикладом реалізації інтегрованого підходу є виконання медичних програм, зокрема програми «Доступні ліки», у межах якої створені мобільні амбулаторії та мобільні аптечні пункти майже в усіх регіонах України, держава відшкодовує затрати на зазначені послуги. Наразі триває робота щодо підготовки «Програми медичних гарантій на 2025 рік», яка передбачає посилення компонентів щодо психологічної підтримки та реабілітації населення та базується на засадах державно-приватного партнерства та співпраці між державою та органами місцевого самоврядування.

Безумовно, війна внесла свої корективи в реалізацію як медичної реформи так і реформи децентралізації. Наразі вони фактично не втілюються у Донецькій та Луганській областях, на окупованих частинах та районах активних бойових дій інших областей України, на території АР Крим. Однак, після деокупації та стабілізації ситуації реформування буде розповсюджено і на ці території.

Висновок. Підсумовуючі вищевикладене, можемо зробити висновок, що медична реформа виступає складовою реформи децентралізації повноважень органів місцевої влади в Україні. Реалізація реформи стикається з низкою проблем, які впливають на ефективність системи охорони здоров'я, зокрема це фінансові диспропорції в громадах, інфраструктурні проблеми, кадровий дефіцит, слабка взаємодія між центральними та місцевими органами влади, відсутність ефективного контролю якості, ризики для доступності медичних послуг (особливо в умовах воєнного стану). Вирішенню зазначених проблем, окрім відповідного законодавчого врегулювання відносин та встановлення заходів контролю та відповідальності, сприятимуть заходи щодо оптимізації управлінських процесів – розмежування повноважень між центральними і місцевими органами влади для уникнення дублювання функцій та підвищення ефективності управління; Запровадження єдиних стандартів для всіх рівнів надання медичних послуг, що сприятиме кращій координації між первинною, вторинною та третинною

ланками медичної допомоги; вдосконалення системи контролю та моніторингу, шляхом використання цифрових технологій, наприклад – запровадження електронних систем для моніторингу та управління медичними послугами, що сприятиме оперативному реагуванню на проблеми та підвищенню ефективності роботи закладів охорони здоров'я; залучення громади до процесу прийняття рішень та підтримка громадських ініціатив; підготовка і реалізація довгострокових інвестиційних програм для модернізації медичних закладів, зокрема в сільських і віддалених регіонах, деокупованих територіях.

Враховуючи розширення повноважень, зростання ресурсу, можливостей та відповідальності органів місцевого самоврядування суттєвим та важливим є ефективне функціонування системи охорони здоров'я на місцевому рівні. Питання перерозподілу та реалізації повноважень, відповідальності, підзвітності та контролю за виконанням повноважень та використанням ресурсів в сфері охорони здоров'я потребують удосконалення правового регулювання та зважених управлінських рішень, прозорості та моніторингу з боку мешканців громад, незалежних суспільних інституцій та держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19 жовтня 2017 р. № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 23.08.2024)
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 23.08.2024)
3. Коробчинська Н. В. Моніторинг системи охорони здоров'я в системі управління на місцевому рівні. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2022, № 1 (32). С. 58–69. DOI: <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2022-1.11>
4. Шарій В.І. Особливості реалізації органами місцевого самоврядування державної політики в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... докт. наук з держ. упр. : 25.00.04. Київ, 2013. 39 с.
5. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-VI#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
6. Гладун З.С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації): монографія. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 460 с. URL: https://library.wunu.edu.ua/files/EVD/mg_dprozou.pdf
7. Коваль Ю.А. Державно-приватне партнерство як спосіб залучення інвестицій у сферу охорони здоров'я на прикладі створення центру малоінвазивної хірургії у місті Трускавець (фінансово-правовий аспект). *Розвиток медичного права України в контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, 10 грудня 2020 р. 2021. С. 143–148.
8. Система та повноваження органів місцевого самоврядування URL: https://osvita.ua/vnz/reports/law9474/#google_vignette
9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2#w1_7 (дата звернення: 22.08.2024)
11. Полковнікова Н. О. Повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я: розмежування й рівні перетину. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 263–269. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2019.4.41>
12. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
13. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06 вересня 2022 р. № 2573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2#w1_7 (дата звернення: 22.08.2024)
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення надання медичної допомоги : Закон України від 1 липня 2022 р. №2347. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2347-20#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
15. Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2023 р. № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.08.2024)
16. Порядок функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів та встановлення їх меж : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2023 р. № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
17. МОЗ оприлюднило переліки закладів охорони здоров'я, які увійшли до спроможної мережі. URL: <https://medplatforma.com.ua/news/72780-moz-opriyudnilo-pereliki-zakladiv-okhoroni-zdorovya-yaki-uviyshli-do-spromoznoyi-merezhi>
18. Про затвердження Типового положення про госпітальну раду : Наказ МОЗ України № 2439 від 28.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1227-20#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
19. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2020 року № 2439 : Наказ МОЗ України від 19.10.2023 р. № 1829. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1176-23#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
20. Ковтонюк П. Проблеми з госпітальними округами з'являються там, де хочуть роздути політичний скандал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/249740600>
21. Коронавірус в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/>
22. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3825629-v-ukraini-pid-cas-vijni-zrujnovani-vsent-195-medzakladiv-ta-se-ponad-15-tisaci-poskodzeni.html>
23. Панов І., Татаренко Г. Організація роботи закладів системи охорони здоров'я України в умовах воєнного стану. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції викладачів, співробітників закладів вищої освіти і наукових організацій, магістрантів, аспірантів, докторантів, представників громадських організацій, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, підприємств та інших установ (16 травня 2024 р.). Київ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. 234 с. С. 28–34.
24. Інтегрований підхід, безперервність та якість – ключові аспекти відновлення послуг з охорони здоров'я на рівні громади. URL: <https://decentralization.ua/news/18213>
25. Реформування охорони здоров'я з точки зору первинної меддопомоги: що важливо знати органам місцевого самоврядування. URL: <https://decentralization.ua/news/17394>
26. Про внесення змін до Порядку реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2024 р. № 428. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/428-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
27. Фінансування релокованих закладів охорони здоров'я Луганщини. URL: https://loga.gov.ua/oda/press/news/finansuvannya_relokovanih_zakladiv_ohoroni_zdorovya_luganshchini_rozglyanuli_na
28. Primary health care financing in Ukraine: a situation analysis and policy considerations, October 2023, WHO/EURO:2023-8138-47906-70792. URL: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/373329/WHO-EURO-2023-8138-47906-70792-eng.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
29. Гейко О. В., Гулало І. В., Козій-Бределева С. П., Лесняк О. М., Мельникова К. М., Гутор Т. Г. Релокація під час воєнного стану: порівняльний аналіз надання медичної допомоги онкологічним хворим у Львівській та Донецькій областях. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2023. № 2 (96). С. 88–93. DOI: [10.11603/1681-2786.2023.2.14039](https://doi.org/10.11603/1681-2786.2023.2.14039)
30. Деякі питання соціального захисту громадян, які потрапили у складні життєві обставини. Порядок використання коштів державного бюджету для забезпечення соціального захисту громадян, які потрапили у складні життєві обставини : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1475. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1475-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.08.2024)

ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ПРИ ЗМІНІ РОБОТОДАВЦЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДИРЕКТИВИ РАДИ № 2001/23/ЄС В ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

LABOUR RELATIONS IN CASE OF CHANGE OF EMPLOYER THROUGH THE PRISM OF IMPLEMENTATION OF COUNCIL DIRECTIVE 2001/23/EC INTO LABOUR LEGISLATION OF UKRAINE

Парпан Т.В., к.ю.н.,
доцент кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено імплементації у трудове законодавство України Директиви Ради № 2001/23/ЄС про наближення законодавств держав-членів щодо захисту прав працівників у випадку передання підприємств або бізнесів чи частин підприємств або бізнесів, та визначенню перспектив подальшого вдосконалення трудового законодавства України щодо захисту трудових прав працівників.

З'ясовано стан дотримання балансу інтересів роботодавця та працівників у випадку зміни роботодавця (юридичної, фізичної особи). Визначено ефективність та виявлено недоліки законодавчих змін та запропоновано шляхи їх подолання. Відзначено, що ст. 36-1 КЗпП України втілила у собі основні положення Директиви Ради № 2001/23/ЄС, які направлені на захист працівників у випадку зміни одного роботодавця (юридичної чи фізичної особи) як сторони трудового договору, іншим роботодавцем, шляхом передання (відчуження) свого майна, прав та обов'язків до правонаступника(ів).

Розглянуто гарантії, які повинні забезпечувати права працівників у разі зміни роботодавця, серед яких: збереження трудових відносин працівників з новим роботодавцем (набувачем); перехід до набувача прав та обов'язки за трудовими договорами, що існували між працівниками і відчужувачем.

Виділено та проаналізовано три групи зобов'язань, які передбачають своєчасне інформування суб'єктів трудових відносин щодо впливу процесу відчуження на подальше існування цих відносин.

Висловлені застереження щодо положень ст. 36-1 КЗпП України, які допускають можливість відсутності будь-яких представницьких органів та представників працівників у трудових відносинах. Наголошується, що така норма суперечить одній з основних засад трудового права – принципу соціального діалогу і договірного встановлення умов праці.

Зроблено висновки, що законодавчі новели, пов'язані з імплементацією Директиви Ради № 2001/23/ЄС, не є достатньо ефективними (дієвими). Відзначається, що не всі терміни, які застосовуються в ст. 36-1 КЗпП України, є чіткими та зрозумілими, а формулювання, логічними. Тому, понятійний апарат цієї норми потребує удосконалення, яке варто розпочати з дерадянізації цих термінів.

Ключові слова: роботодавець, законодавство Європейського Союзу, трудові відносини, працівник, зміна істотних умов праці, директиви, імплементація, трудові права, колективні трудові права.

The article is devoted to the implementation of Council Directive 2001/23/EC on the approximation of the laws of the Member States relating to the protection of employees' rights in the case of transfers of undertakings or businesses or parts of undertakings or businesses into Ukrainian labour legislation, and to the identification of prospects for further improvement of Ukrainian labour legislation with regard to the protection of employees' labour rights.

The state of compliance with the balance of interests of the employer and employees in the event of a change of employer (legal entity or individual) is determined. The effectiveness and shortcomings of legislative changes are determined and ways to overcome them are suggested. It is noted that Article 36-1 of the Labour Code of Ukraine embodies the main provisions of Council Directive 2001/23/EC, which are aimed at protecting employees in the event of a change of one employer (legal entity or individual) as a party to an employment contract by another employer by transferring (alienating) their property, rights and obligations to the legal successor(s).

The author examines the guarantees that should ensure the rights of employees in the event of a change of employer, including: preservation of the employees' labour relations with the new employer (transferee); transfer to the transferee of the rights and obligations under labour contracts that existed between the employees and the transferee

The author identifies and analyses three groups of obligations which provide for timely informing of the parties to labour relations regarding the impact of the alienation process on the further existence of these relations.

The author expresses reservations regarding the provisions of Article 36-1 of the Labour Code of Ukraine which allow for the possibility of absence of any representative bodies and representatives of employees in labour relations. The author emphasises that such a provision contradicts one of the main principles of labour law – the principle of social dialogue and contractual establishment of working conditions.

The author concludes that the legislative innovations related to the implementation of Council Directive 2001/23/EC are not sufficiently effective (efficient). It is noted that not all the terms used in Article 36-1 of the Labour Code of Ukraine are clear and understandable, and the wording is not logical. Therefore, the conceptual apparatus of this provision needs to be improved, which should begin with de-Sovietisation of these terms.

Key words: employer, EU law, labour relations, employee, change of essential working conditions, directives, implementation, labour rights, collective labour rights.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний курс як стратегічна мета нашої держави зумовили необхідність запровадження інтенсивного підходу до реформування трудового законодавства України. Враховуючи, закріплені у Договорі: про функціонування Європейського Союзу (консолідована версія) та про Європейський Союз цінності (зокрема, поваги до людської гідності, верховенства права та поваги до прав людини), на яких засновано Європейський Союз та мету, з якою було його засновано (підтримувати мир, свої цінності та добробут своїх народів) [1], зміни, які запроваджуються у трудове законодавство, повинні, насамперед, слугувати досягненню сталого поліпшення умов життя та праці та бути спрямованими на цілковиту зайнятість та соціальний прогрес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечуючи національні інтереси України та наближаючи вітчизняне трудове законодавство до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС) до Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) було внесено чимало змін та доповнень. Поряд з цим, певні корективи цей законодавчий акт зазнав і у зв'язку із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) [2] та введенням воєнного стану в Україні [3]. Серед науковців, які присвятили свої наукові доробки дослідженню цих законодавчих новел: Л.П. Амелічева, М.І. Іншин, З.Я. Козак, Л.Ю. Малюга, К.Ю. Мельник, П.Д. Пилипенко, О.М. Рим.

Разом з тим, деякі аспекти таких законодавчих змін, зокрема щодо охорони прав працівників у випадку пере-

дачі суб'єкта господарювання та щодо встановлення обов'язку роботодавця повідомляти працівникам про це, ще не були достатньо досліджені. Крім цього, актуальність та інтерес дослідження цих питань обумовлені і тим, що ці зміни стосуються не лише трудових відносин, але зачіпають і відносини, які регулюються іншими галузями права.

Метадослідження – з'ясувати стан дотримання балансу інтересів сторін трудового договору у випадку зміни роботодавця як юридичної, так і фізичної особи. *Завданням* дослідження є визначення ефективності імплементації Директиви Ради № 2001/23/ЄС від 12 березня 2001 р. про наближення законодавств держав-членів щодо захисту прав працівників у випадку передання підприємств або бізнесів чи частин підприємств або бізнесів та визначення перспектив подальшого вдосконалення трудового законодавства України щодо захисту трудових прав працівників.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю щодо трудових відносин при передачі суб'єкта господарювання» від 25.04.2024 р. № 3677-IX [4] КЗпП України було доповнено статтею 36-1 «Трудові відносини при передачі суб'єкта господарювання». Мета внесення таких змін: приведення національного трудового законодавства у відповідність до положень Директиви Ради № 2001/23/ЄС від 12 березня 2001 р. про наближення законодавств держав-членів щодо захисту прав працівників у випадку передання підприємств або бізнесів чи частин підприємств або бізнесів (далі – Директива Ради № 2001/23/ЄС) [5].

Нагадаємо, що відповідно до Глави 2 ст. 288 Договору про функціонування ЄС, директива є обов'язковою щодо результату, якого необхідно досягти, для кожної держави-члена, якій її адресовано, проте залишає національним органам влади вибір форми та засобів [1]. Згідно з Угодою про Асоціацію між ЄС і Україною (Додаток XL до Глави 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей») [6] Директиву Ради № 2001/23/ЄС було віднесено до директив з питань трудових відносин, які необхідно наблизити до національного законодавства України у встановлені строки. На імплементацію Директиви Ради № 2001/23/ЄС було виділено 3 роки [7].

Згідно п. «а» ч. 1 ст. 1 Директиви Ради № 2001/23/ЄС, цей документ застосовують до будь-яких випадків передачі підприємства або бізнесу чи частини підприємства або бізнесу іншому роботодавцю в результаті законного передання чи злиття [5]. Основним завданням, яке має виконувати Директива Ради № 2001/23/ЄС – передбачити забезпечення захисту працівників на випадок зміни роботодавця, зокрема забезпечивши гарантії їхніх трудових прав. Отже, аналогічне завдання покладається і на ст. 36-1 КЗпП України.

Ч. 1 ст. 36-1 КЗпП України закріплено, що «передача суб'єкта господарювання у розумінні цього Кодексу – це зміна власника підприємства, установи, організації, їх реорганізація (злиття, приєднання, поділ, перетворення), виділ, а також зміна власника/користувача майна або його частини, за яким стоїть організована група ресурсів, що використовуються роботодавцем (роботодавцем-фізичною особою), із збереженням виду економічної діяльності, що провадився відчужувачем [8].

Аналізуючи наведене положення, одразу привертають увагу терміни, які тут використовує законодавець, а саме: «суб'єкт господарювання», «власник підприємства, установи, організації», «роботодавець (роботодавець-фізична особа)», «відчужувач». Зміст цих термінів КЗпП України не розкриває, а деякі з них, як наприклад: «власник підприємства, установи, організації», загалом, не мали би тут траплятися, оскільки відповідно до Закону України «Про дерадянізацію законодавства України» від 21.04.2022 р. № 2215-IX цей термін повинен був бути замінені на «роботодавець» [9]. До речі, це не єдиний приклад в КЗпП, де зустрічається термін «власник

підприємства, установи, організації». З цього приводу, П.Д. Пилипенко, слушно поставив під сумнів справжність проведення цієї «дерадянізації», вказавши, і на інші її недоліки, зокрема не відповідність нормативної техніки щодо чіткості та виваженості у формулюваннях відповідних статей КЗпП України та, загалом не витриманості логічності та послідовності нормативного акту [10, с. 17].

Щодо терміну «роботодавець (роботодавець-фізична особа)», то тут знову варто погодитися з П.Д. Пилипенком, який відмітив не логічність застосування цього терміну загалом, вказавши, що такий приклад правової норми може свідчити про те, що фізична особа-роботодавець наділяється якоюсь особливою правосуб'єктністю, відмінною від роботодавця-юридичної особи, або ж у нинішнє (дерадянізоване) поняття роботодавця законодавчий орган вкладає попереднє формулювання сторони трудового договору – «власник підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу» [10, с. 18].

Термін «суб'єкт господарювання» для КЗпП України є новим. Разом з тим, він вже давно прижився в Законі України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. № 5067-VI [11], зокрема у нормах, які регулюють відносини щодо надання послуг з посередництва у працевлаштуванні. Але, зміст цього поняття тут не розкривається. Для цього потрібно звернутися до інших нормативно-правових актів. Так, ст. 56 Господарського Кодексу України (далі – ГК України) «суб'єктом господарювання» визнається господарська організація, яка може бути утворена за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними органу), а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і фізичних осіб шляхом заснування нової господарської організації, злиття, приєднання, виділу, поділу, перетворення діючої (діючих) господарської організації (господарських організацій) з додержанням вимог законодавства [12].

Дещо інше визначення «суб'єкта господарювання» можемо віднайти в Законі України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р. № 2210-III: юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності чи фізична особа, що здійснює діяльність з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншу господарську діяльність, у тому числі, яка здійснює контроль над іншою юридичною чи фізичною особою; група суб'єктів господарювання, пов'язаних відносинами контролю. Також, суб'єктами господарювання визнаються державні органи, органи місцевого самоврядування, а також органи адміністративно-господарського управління та контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності [13].

Беручи до уваги викладене, бачимо що по суті в ст. 36-1 КЗпП України йдеться про «заміну» одного роботодавця (юридичної чи фізичної особи) як сторони трудового договору, іншим роботодавцем, шляхом передання (відчуження) свого майна, прав та обов'язків до правонаступника(ів). Це відповідає змісту ст. 2 Директиви Ради № 2001/23/ЄС, в якій зазначається, що «відчужувач» перестає бути роботодавцем, а «набувач» ним стає.

Категорія «відчужувач», як і «суб'єкт господарювання», в КЗпП України до цього часу (до змін від 25.04.2024 р.) не використовувалася. Відтепер маємо навіть визначення цього поняття. Так, «відчужувачем» є будь-яка юридична особа чи роботодавець-фізична особа, яка передає суб'єкт господарювання (ч. 2 ст. 36-1 КЗпП України). Поряд з цим, в КЗпП України закріплено дефініцію поняття «набувач»: будь-яка юридична особа чи роботодавець-фізична особа, яка внаслідок передачі отримує суб'єкт господарювання, за яким стоїть організована група ресурсів, продовжує той самий вид економічної діяльності, що і відчужувач, та стає учасником існуючих трудових відносин (ч. 2 ст. 36-1). Як бачимо, ці визначення теж не позбавлені недоліків, на які вже зверталася увага.

Загалом, складається враження, що вітчизняний законодавець в ст. 36-1 КЗпП України захопився деталізацією цього правового явища, користуючись при цьому термінологією не трудовому права, та вдаючись до складних, не завжди логічних та потрібних конструкцій.

Продовжуючи аналізувати ст. 36-1 КЗпП України, важливо згадати гарантію, яка має забезпечувати права працівників у разі зміни роботодавця. Так, ч. 3 ст. 36-1 КЗпП України передбачено, що у разі передачі суб'єкта господарювання трудові відносини працівників продовжуються із набувачем, а права та обов'язки за трудовими договорами, що існували між працівниками і відчужувачем, переходять до набувача. Це положення відповідає ч. 1 ст. 3 Директиви Ради № 2001/23/ЄС, а саме: права та обов'язки відчужувача, що витікають з трудового договору або з трудових відносин, що існують станом на дату передавання, у результаті такого передавання переходять на набувача.

Зауважимо, що норма ч. 3 ст. 36-1 КЗпП України не є новою для трудового законодавства. Вона вже давно знайшла своє закріплення в КЗпП України. Так, ч. 5 ст. 36 КЗпП України встановлено, що зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору. Ч. 6 цієї ж статті передбачено, що: у разі зміни роботодавця, а також у разі її реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення) дія трудового договору працівника продовжується.

Наведена норма, хоча і не позбавлена певних змістовних та термінологічних недоліків, але вона і надалі (оскільки, законодавець її не прибрав з кодексу) виконує своє завдання, поряд із ст. 36-1 КЗпП України, створюючи при цьому конкуренцію.

Задля сприяння розвитку соціальної та юридичної справедливості у контексті реформування ринку праці та посилення можливостей сторін соціального діалогу, в ст. 36-1 КЗпП України знайшли своє закріплення положення Директиви Ради № 2001/23/ЄС, які вказують на необхідність своєчасного інформування суб'єктів трудових відносин щодо впливу процесу відчуження на подальше існування цих відносин.

В цілому, такі зобов'язання можна поділити на три групи.

I. Інформування відчужувачем набувача.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Директиви Ради № 2001/23/ЄС держави-члени *можуть* передбачити відповідні інструменти для забезпечення того, щоб відчужувач повідомляв набувача про всі права та обов'язки, які будуть йому передані, внаслідок відчуження (у тому числі, ті що витікають з трудового договору або з трудових відносин). Проте, якщо така інформація не була надана відчужувачем набувачу, це не впливатиме на передачу таких прав та обов'язків, а також на права будь-яких працівників перед відчужувачем та/або набувачем щодо такого права та обов'язку.

В КЗпП України такі додаткові інструменти повідомлення набувача відчужувачем не були передбачені. Проте, їх відсутність аніяк не применшуватиме значення вже існуючої гарантії: переходу прав та обов'язків за трудовими договорами від відчужувача до набувача у зв'язку із зміною роботодавця.

II. Інформування представників працівників.

Зобов'язання, які об'єднує ця група, покладаються на відчужувача та набувача в силу реалізації колективного права працівників на вчасне отримання інформації та консультацій, а також участі у прийнятті рішень на підприємстві. Це право визначено ст. 27 Хартії основоположних прав ЄС і яке забезпечується низкою відповідних директив [14, с. 468–470]. Згідно з ст. 7 Директиви Ради № 2001/23/ЄС, відчужувач і набувач повинні інформувати представників їхніх працівників, які зазнали впливу від передачі (відчуження), про: дату або орієнтовану дату передачі, причини передачі, правові, економічні та соціальні наслідки передачі для працівників, будь-які заходи, передбачені стосовно працівників.

КЗпП України закріплено майже всі аналогічні положення. Поряд з цим, ч. 5 ст. 36-1 кодексу визначено термін та форму такого повідомлення: 10 робочих днів до здійснення передачі, письмово або за допомогою технічних засобів електронних комунікацій. Суб'єктами, які повинні отримати відповідну інформацію є: виборний орган первинної профспілкової організації (профспілковий представник), а у разі відсутності цих органів – вільно обраний та уповноважений представників (представника) працівників.

Поряд з цим, законодавець припускає можливість відсутності будь-яких представницьких органів та представників працівників, зазначаючи, що: у разі їх відсутності, відчужувач та набувач повинні надати наведену інформацію безпосередньо працівникам. Таке законодавче положення, суперечить одній з основних засад трудового права – принципу соціального діалогу і договірного встановлення умов праці [15, с. 52–54]. Сама відсутність представників працівників може загалом ускладнити вирішення питань, які згідно з законодавчими вимогами передбачають їх обов'язкову участь (наприклад, щодо питань оплати праці [16]).

Закріплене ч. 6 ст. 36-1 КЗпП України право на проведення консультацій виборним органом первинного профспілкової організації (профспілковим представником), а у разі їх відсутності – вільно обраними та уповноваженими представниками (представником) працівників, з відчужувачем та набувачем щодо причин прийняття рішення про передачу (відчуження) та його правових, економічних та соціальних наслідків для працівників, а також щодо заходів, які планується запровадити для уникнення таких наслідків та їх пом'якшення, може бути реалізоване протягом 5 робочих днів з дня ініціювання. Результат проведених консультацій оформляється протоколом або іншим документом за домовленістю сторін. Відсутність ініціатив щодо проведення консультацій не впливає на здійснення заходів, пов'язаних з цим процесом.

Також, в аспекті забезпечення колективних трудових прав працівників, ч. 3 ст. 3 Директиви Ради № 2001/23/ЄС передбачено, що після передачі (відчуження), набувач повинен дотримуватися умов та зобов'язань, погоджених у будь-якій колективній угоді на тих самих умовах, що застосовувалися до відчужувача згідно з такою угодою, до дати завершення чи припинення дії цієї угоди чи початку застосування іншої угоди. Період дотримання таких умов та зобов'язань, може бути обмежений, але він не може становити менше одного року.

Незважаючи на те, що статтю 36-1 КЗпП України наведена положення Директиви Ради № 2001/23/ЄС не було закріплено, проте КЗпП вже має аналогічну за змістом норму. Так, ч. 4 ст. 17 КЗпП України встановлено, що у разі зміни роботодавця умови колективного договору діють протягом строку, на який його укладено, але не більше одного року, якщо сторони не домовилися про інше.

III. Інформування працівника.

Як відомо, юридичний обов'язок роботодавця – інформувати працівників про основні аспекти трудових відносин. Відтепер, поряд із ч. 3 ст. 32 КЗпП України, в якій закріплено обов'язок роботодавця повідомляти працівника не пізніше ніж за два місяці про зміну істотних умов праці, спричинених змінами в організації виробництва та праці (а саме: раціоналізацією робочих місць, введенням нових форм організації праці тощо [17]), передбачено обов'язок роботодавця в такий же термін повідомляти, також про зміну істотних умов праці, але таку, яка спричинена зміною роботодавця у розумінні ст. 36-1 КЗпП України. Отже, відтепер поняття «зміна істотних умов праці» набуло дещо іншого змісту.

Поza всякою критикою ч. 9 ст. 36-1 КЗпП України, якою передбачено, що: «У разі звільнення працівника через зміну істотних умов трудового договору на шкоду працівникові роботодавець вважається таким, що несе відповідальність за завершення трудового договору або трудових відносин».

В основу наведеної норми, покладено деякою мірою змінену ч. 2 ст. 4 Директиви Ради № 2001/23/ЄС. На жаль, така редакція ч. 9 ст. 36-1 КЗпП України створює підґрунтя для неоднозначного її тлумачення, а отже і застосування. Так, відразу виникають запитання: 1) «Зміна істотних умов трудового договору» – це якась нова підстава звільнення? 2) Що розуміти під поняття «шкода працівникові»? В Директиві Ради № 2001/23/ЄС це звучить як «значні зміни в умовах роботи не на користь працівника»; 3) Яку відповідальність буде нести роботодавець за звільнення працівника? 4) Законодавець ввів новий термін «завершення трудового договору або трудових відносин»?

Висновки. Узагальнюючи викладене, відзначимо, що імплементація Директиви Ради № 2001/23/ЄС у трудове

законодавство України, стала ще одним кроком, який наблизив нашу правову базу до європейських стандартів. ст. 36-1 КЗпП України втілила у собі основні положення Директиви, які направлені на захист працівників у випадку зміни одного роботодавця (юридичної чи фізичної особи) як сторони трудового договору іншим, шляхом передання (відчуження) свого майна, прав та обов'язків до правонаступника(ів).

Разом з тим, ефективність (дієвість) ст. 36-1 КЗпП України викликає певні застереження. Не всі терміни, які тут застосовуються є чіткими та зрозумілими, а формулювання, виваженими та логічними. Тому, понятійний апарат цієї норми потребує удосконалення, яке варто розпочати з дерадянізації цих термінів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями від 25.03.1957 р. Офіційний вісник Європейського Союзу від 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06 (дата звернення: 23.08.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30.03.2020 р. № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/540-20> (дата звернення: 25.08.2024).
3. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2136-20> (дата звернення: 25.08.2024).
4. Про внесення змін до Кодексу законів про працю щодо трудових відносин при передачі суб'єкта господарювання : Закон України від 25.04.2024 р. № 3677-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-20#n5> (дата звернення: 23.08.2024).
5. Директива Ради № 2001/23/ЄС від 12.03.2001 р. про наближення законодавств держав-членів щодо захисту прав працівників у випадку передання підприємств або бізнесів чи частин підприємств або бізнесів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_014-01 (дата звернення: 24.08.2024).
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n193 (дата звернення: 26.08.2024).
7. Директиви ЄС та реформування законодавства України з БГП і трудових відносин. Біла книга. Січень 2019. URL: chrome-extension://efaidnbnmnbbpcjpcglclefindmkaj/https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/bila_kniga_.pdf (дата звернення: 26.08.2024).
8. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/322-08> (дата звернення: 22.08.2024).
9. Про дерадянізацію законодавства України : Закон України від 21.04.2022 р. № 2215-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#n137> (дата звернення: 26.08.2024).
10. Пилипенко П.Д. Про трудовий договір після дерадянізації законодавства України. *Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту в умовах воєнного стану*: матеріали Круглого столу (12 травня 2022 р.). 2022. С. 15–19.
11. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17> (дата звернення: 28.08.2024).
12. Господарський Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/436-15> (дата звернення: 25.08.2024).
13. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2210-14> (дата звернення: 25.08.2024).
14. Рим О. М. Трудове право Європейського Союзу: монографія. Львів: ГАЛИЧ-ПРЕС, 2020. 596 с.
15. Трудове право України: академічний курс: підруч. [для студ. вищ. навч. закл. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін.]; за ред. П.Д. Пилипенка. 5-те вид., перероб. і допов. К. : Ін Юре, 2014.
16. Про оплату праці: Закон України від 25.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/main/108/95 (дата звернення: 29.08.2024).
17. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 09.11.1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v0009700-92>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ЖИТЛО

LEGAL BASIS OF SOCIAL PROTECTION OF FAMILY MEMBERS OF MILITARY OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO HOUSING

Роговенко О.В., д.ю.н., доцент,
декан юридичного факультету

Сумський національний аграрний університет

Горбачова К.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Гресь Н.М., д.філос.,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Вступ. Безперешкодна й своєчасна реалізація конституційних прав людини і громадянина – ключова запорука поступально розвитку держави та передумова її стійкості до руйнівного впливу низки факторів (зовнішнього і внутрішнього походжень). Відсутність цих тенденцій та прогресування інакших правотворчих і правозастосовних практик неминуче призведе до розбалансування управлінської моделі, зростання й мотивованого посилення суспільного невдоволення, підриву авторитету влади, а також решти антидержавницьких проявів. Для України, яка третій рік демонструє всьому світу героїчний спротив російській агресії, вкрай важливо не допустити розвитку такого спрямування руйнівних процесів стійко виконуючи власні зобов'язання. Альтернативні підходи щодо вирішення потенційних проблем зазначеного характеру – породять низку внутрішніх ризиків і загроз, тим самим послаблюючи оборонний потенціал держави. Це може проявлятися, як у різних формах підриву існуючого конституційного ладу із мотивів обмеження прав (що є типовим для рф), зменшення обсягів і видів міжнародної технічної допомоги, підриву морального духу особового складу військовослужбовців Збройних Сил України (далі – ЗСУ) тощо. Вочевидь, перераховані й інші такі сценарії є реалістичними і можуть похитнути позиції Української держави, що є неприпустимим за нинішніх умов.

Із огляду на це, виникає й закріплюється усвідомлення необхідності вслякого санкціонованого забезпечення прав людини та громадянина. Особливий акцент варто зробити щодо соціального захисту членів сімей військовослужбовців, урахувавши становище останніх та справедливу потребу дійсного задоволення їх об'єктивних потреб, зокрема конституційного права на житло. Розуміння і наочне підтвердження реалізації законодавчих приписів під різними кутами зору підвищить рівень боєздатності військовослужбовців ЗСУ та деяких представників сектору оборони посилюючи потенціал останнього

Метою роботи є дослідження правового регулювання соціального захисту членів сімей військовослужбовців ЗСУ у контексті реалізації конституційного права на житло. Досягнення сформульованої мети має бути забезпечено шляхом виконання наступних завдань: 1) визначити, класифікувати й здійснити базову характеристику правових засад для реалізації конституційного права на житло членам сімей військовослужбовців ЗСУ; 2) розкрити сутність і обґрунтувати доцільність правового регулювання досліджуваної сфери відносин; 3) окреслити проблемні аспекти правового регулювання цієї сфери та запропонувати загальне бачення шляхів їх вирішення.

Ключові слова: жиле приміщення для постійного проживання, облік, правові засади, службове жиле приміщення, соціальні гарантії.

Introduction. Unimpeded and timely implementation of the constitutional rights of a person and a citizen is a key guarantee of progressive development of the state and a prerequisite for its resistance to the destructive influence of a number of factors (external and internal origins). The absence of these trends and the progression of other law-making and law-enforcement practices will inevitably lead to the imbalance of the management model, the growth and motivated strengthening of public discontent, the undermining of the authorities' authority, as well as other anti-state manifestations. For Ukraine, which has been demonstrating its heroic resistance to Russian aggression to the world for the third year, it is extremely important to prevent the development of such a direction of destructive processes by steadfastly fulfilling its own obligations. Alternative approaches to solving potential problems of the specified nature will generate a number of internal risks and threats, thereby weakening the defense potential of the state. This can manifest itself in various forms of undermining the existing constitutional system for reasons of limiting rights (which is typical for the Russian Federation), reducing the amount and types of international technical assistance, undermining the morale of the personnel of the Armed Forces of Ukraine, etc. Obviously, the listed and other such scenarios are realistic and can shake the position of the Ukrainian state, which is unacceptable under the current conditions.

In view of this, the awareness of the need for all kinds of authorized provision of human and citizen rights arises and is consolidated. A special emphasis should be placed on the social protection of family members of military personnel, taking into account the situation of the latter and the just need to truly satisfy their objective needs, in particular, the constitutional right to housing. Understanding and visual confirmation of the implementation of legislative prescriptions from different points of view will increase the level of combat capability of servicemen of the Armed Forces and some representatives of the defense sector, strengthening the potential of the latter.

Purpose. The method of work is a study of the legal regulation of social protection of family members of Armed Forces servicemen in the context of the implementation of the constitutional right to housing. Achieving the stated goal must be ensured by the following tasks: 1) program, classify and implement the basic characteristics of the legal basis for the implementation of the constitutional right to housing for members of the families of military personnel of the Armed Forces; 2) reveal the essence and justify the expediency of legal regulation of the investigated sphere of relations; 3) outline problematic aspects of legal regulation of this area and offer a general vision of ways to solve them.

Key words: residential premises for permanent residence, accounting, legal principles, official residential premises, social guarantees.

Виклад основного матеріалу. Зосередженню на правовому регулюванні відносин у аналізованій сфері має передувати виокремлення, класифікація й базова характеристика відповідних його засад. Це позитивно відобразиться на змістовному розумінні специфіки регламентації відносин у цій сфері, сприяючи необхідній повноті і всебічності дослідження.

Очевидно, що гарантування права на житло як один зі способів соціального захисту членів сімей військовослужбовців ЗСУ має власне комплексне нормативне підґрунтя покликане юридично забезпечити відповідні умови. Його значення полягає і в обов'язках компетентних органів сформулювати й підтримувати відповідні умови (фінансового, організаційного, управлінського та іншого характеру) за для дійсної реалізації однойменної можливості на практиці. Тобто роль, цих засад не зводиться суто до формування системи взаємопов'язаних і суміжних правових норм, орієнтованих на різні аспекти досліджуваного питання. Без них фактично не можливо уявити цілісних й упорядкованих стійко функціонуючих механізмів, здатних забезпечувати дійсну реалізацію відповідних законних намірів.

Самі ж правові засади, на спільне й незалежне один від одного бачення О. Пунди, В. Шаповала, а також О. Якимця, являють собою першооснови підґрунтя яких має забезпечити провадження різних видів діяльності [6, с. 13–14], [7, с. 81], [8, с. 15–16]. Безумовно, такі основи об'єктивізуються у нормативно-правових актах певної юридичної сили (*залежно від типу документа – автор.*), що сукупно формують систему законодавства у відповідній сфері. Зазначена гіпотеза корелюється з деякими міркуваннями відомих вчених в частині розуміння прояву правових засад. Із численного переліку таких вчених доцільно виділити думки Т. Дракохруст [12, с. 161], Д. Кошикова [13, с. 166; 14, с. 101, 105–106], Д. Тихомірова [15, с. 44], А. Шинкарука [16, с. 46] й багатьох інших.

Із приводу виокремлення й класифікації зазначених актів, то, традиційно, першочергова роль відведена Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [9]. Вказане є виправданим і закономірним, рахуючись із юридичними властивостями цього документи. Стосовно безпосереднього закріплення відповідних норм, то йдеться про абз. 2 ст. 47 зміст котрого виглядає наступним чином: «Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону» [9]. У цьому контексті доцільно вести мову й про членів сімей військовослужбовців ЗСУ, які законодавчо наділені відповідним статусом (*преамбула (сфера дії) ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ [10]*). Безумовно, й деякі інші норми Основного закону і тій чи іншій мірі сприяють функціонуванню відповідних механізмів (права на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб (ст. 40), на судовий захист прав і свобод (ст. 55), на місцеве самоврядування (ст. 140) [9] тощо).

З позиції формування практики орієнтованої на слідування цінностям і принципам визнаними цивілізованою світовою спільнотою вагоме значення відведено ратифікованим міжнародним договорам. Серед найвідоміших із їх числа доцільно виділити Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. [11]. Відповідно до ст. 11 якого передбачено, що держави-учасники визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї [11]. Одним із декларованих способів такого визнання є якраз право на житло [11], покликане сприяти розв'язанню низки потенційних проблем фінансового, соціального й іншого характеру, а також становлять вагомий чинник для бажаного морального стану особистості.

Цією ж статтею передбачено зобов'язання держав-членів системно вживати належних заходів, спрямованих на реалізацію відповідного права [11]. Тобто, на міжнародному рівні закріплена потреба гарантування прав, у тому числі шляхом реалізації відповідних функцій певними державними органами й самоврядними інституціями.

У системі джерел правового регулювання аналізованої сфери виняткове місце відведено законодавчим актам. Таке міркування пояснюється їх роллю у національній правовій системі, сферою охоплення і становищем порівняно з рештою нормативно-правових актів. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 10 ЗУ «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-ІХ [12], який набрав чинності, але буде введений у дію через один рік з дня припинення або скасування правового режиму воєнного стану в Україні [12], йдеться про тип юридичного документа, який регулює найбільш важливі суспільні відносини. Іншими словами, саме ці акти виражатимуть характер, напрями і темпи реалізації державної політики у вказаній сфері.

Зосереджуючись на конкретизації таких документів доцільно виділити вже згаданий ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ [10]. Із-поміж решти критичних позицій ст. 12 документа якраз присвячена базовим аспектам забезпечення членів сімей військовослужбовців ЗСУ й деяких інших категорії посадових і службових осіб жилими приміщеннями. Серед решти знакових актів доцільно виділити закони України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ [13], «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24.03.1999 р. № 548-ХІV [14], Житловий Кодекс України від 30.06.1983 р. № 5464-Х [15] та ін.

Ще однією важливою групою документів є підзаконні нормативно-правові акти (постанови, укази, накази, акти, розпорядження за умови наявності у кожного з цих видів документів норм права) [12], які орієнтовані на реалізацію законів і міжнародних договорів [12]. Вони фактично є логічним доповненням вищезазначених актів, юридично не суперечать їм та спрямовані на деталізацію ряду нормативних конструкцій та приведення у дію відповідних механізмів регулювання суспільних відносин.

У контексті предметної сфери варто виділити наступні акти: 1) постанови КМУ «Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями» від 03.08.2006 р. № 1081 [16], «Деякі питання будівництва житла для військовослужбовців та членів їх сімей на земельних ділянках, що належать до земель оборони» від 06.07.2011 р. № 715 [17], «Деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та інших громадян» від 02.09.2015 р. № 728 [18]; 2) наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями» від 31.07.2018 р. № 380 [19]; 3) інші акти. Положення цих й решти такого типу документів сприяють практичній реалізації відповідних напрямів державної політики в аналізованій сфері.

Отже, можна аргументовано стверджувати, що правові засади є основою, об'єктивованою в нормативно-правових актах різної юридичної сили для здійснення однойменного регулювання. Структуру системи таких джерел варто розглядати у наступному вигляді й послідовності: 1) Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [9]; 2) міжнародні договори; 3) закони; 4) підзаконні нормативно-правові акти. У сукупності вони дають змогу утворювати дієві механізми, покликані практично реалізувати необхідні заходи.

Застосунок функціональних можливостей цих механізмів слушно розцінювати як процедури безпосереднього правового регулювання суспільних відносин у предствленій сфері. Таке бачення відповідає поглядам деяких

авторитетних вчених щодо розуміння дефініції «правове регулювання». До прикладу С. Невестюк, зауважує, що у цьому аспекті йдеться про впорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність до чогось іншого [20]. На думку О. Котенка, йдеться про «... особливий формалізований метод державної регламентації дій суб'єктів права з метою спрямувати їх поведінку у відповідності з інтересами громадян, суспільства і держави» [21, с. 199]. О. Калашник предметно опрацьовуючи відповідну проблематику, робить висновок, що сучасне розуміння цього явища зводиться до таких характеристик: 1) упорядкування відносин за допомогою права; 2) формування нормативної бази правовідносин; 3) встановлення певного суспільного порядку; 4) дію юридичних засобів і соціальних факторів; 5) організаційне втручання в приватноправову сферу; 6) регламентація суспільних відносин; 7) розтягнутий у часі процес, налагодження порядку, встановлення правових норм [22, с. 137–138]. Узагальнено слушно вести мову про різні вектори і форми санкціонованого впливу на поведінку учасників суспільних відносин. Його існування і безпосереднє здійснення обумовлене закономірною необхідністю задоволення колективних потреб, які має лівова частина населення, недопущення необґрунтованих обмежень, підтримання рівності тощо. Відсутність такого регулювання невідворотно призведе до появи хаотичних процесів, розбалансування існуючих основ правопорядку й в інші способи деструктивно впливатиме на країну.

Зазначене має стосунок і до питання соціального захисту членів сімей військовослужбовців ЗСУ у контексті реалізації конституційного права на житло. Адже, з міркувань й орієнтирів справедливості, вони заслуговують на безперешкодну та своєчасну реалізацію однойменних можливостей. Це передбачає формування відповідних правових механізмів, здатних реально задовольнити названі інтереси.

Окрім цього, значення досліджуваного регулювання полягає в тому, що гіпотетично мають бути усунені чи істотно знівельований ефект більшості перепон управлінського, організаційного, економічного, технологічного технічного, юридичного й інших походжень. У підсумку, має забезпечуватися дійсна реалізація відповідного права вказаними особами на практиці.

Із позиції здійснення необхідних кроків базове значення відведено ст. 12 ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ [10]. Абз. 3 ч. 1 ст. 12 цього документа визначено, що члени сім'ї військовослужбовців, за умови проживання з ним, мають бути забезпечені жилими приміщеннями, які повинні відповідати вимогам житлового законодавства [10]. Законодавець передбачає надання одного службового жилого приміщення сім'ї (у разі спільного мешкання), незалежно від інших факторів під час проходження військовослужбовцями різних видів служби (за винятком строкової).

У той же час, наступним абзацом передбачено надання жилих приміщень для постійного проживання військовослужбовцям, які мають вислугу 20 р. і більше та членам їх сімей [10; 16; 18; 19]. Тобто, для отримання жилого приміщення з метою постійного мешкання передбачено з-поміж іншого й критерій строку вислуги військовослужбовцем. При цьому можуть виникати питання щодо того ж, яких осіб доцільно позиціонувати в статусі членів сім'ї. Окрім реалій сімейного законодавства уваги варта думка О. Луценко, котра посилаючись на Рішення Конституційного Суду України від 03.06.1999 р. № 5-рп/99 [23] (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї», у тому числі, але не виключно в розумінні ст. 12 ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ [10]) приходить

до висновку для набуття однойменного становища достатньо однієї з трьох умов: 1) кровні (родинні) зв'язки або шлюбні відносини з військовослужбовцем; 2) постійне проживання з військовослужбовцем; 3) веденням з військовослужбовцем спільного господарства, а не усіх трьох у сукупності [24, с. 337, 340, 341]. Тобто, вказана правова проблема отримала своє вирішення в науковій і правозастосовній площинах. Попри те, що деякі вчені (П. Пилипенко й О. Гірник [25, с. 223, 224]) не погоджуються з офіційною позицією все ж будемо виходити із орієнтирів наявної системи координат.

Саме ж зазначене право може бути реалізовано лише один раз протягом усього часу проходження військової служби за умови, що ними не було використано право на безоплатну приватизацію житла [10]. Також законодавець передбачив в якості альтернативи можливість отримання грошової компенсації у разі відмови від такого житла [10; 19]. З-поміж іншого, вказаний підхід доцільно розцінювати як дійсну змогу вирішити окремі власні проблемні питання, або справедливо компенсувати мотивовану відмову від житла. У цьому сенсі також належним є зауваження про надання такого житла особам, які дійсно його потребують, що вкрай важливо з огляду обмеженість держави в ресурсах.

Вказані права членів сімей військовослужбовців ЗСУ забезпечуються, у тому числі за рахунок певних гарантій. До їх числа слід віднести наступні аспекти: 1) у випадку відсутності жилих приміщень обов'язком військових частин орендувати житло, або виплачувати компенсацію за піднайом (найом) жилого приміщення (на вибір військовослужбовця) (абз. 10 ч. 1 ст. 12); 2) бронювання жилої площі під час перебування цих осіб за межами України чи до місцевості, що зазнала інтенсивного радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи (ч. 4 ст. 12); 3) зобов'язання органів місцевого самоврядування надавати земельні ділянки та допомагати у будівництві членам сімей за певних обставин (загибель (смерть), зникнення безвісти, звільнення з військової служби, настання інвалідності у період проходження служби) (абз. 2 ч. 9 ст. 12); 4) безоплатне отримання у приватну власність жилого приміщення у будинках державного житлового фонду, яке займають члени сімей військовослужбовців, котрі загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби (ч. 8 ст. 12); 5) за певних умов наявність змоги позачергового одержання житла (ч. 9 ст. 12); 6) у разі знаходження службового житла чи помешкання для постійного проживання на територіях Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, Донецької та Луганської областей, що визнані тимчасово окупованими можливість отримання нового відповідного житла, або грошової компенсації (ч. 10 ст. 12) [10]. Ці такі й деякі інші законодавчі гарантії забезпечують можливість справедливої реалізації аналізованих прав.

Традиційно процедурні аспекти здійснення відповідних прав унормовані підзаконними-нормативно правовими актами. З-поміж існуючого їх переліку зупинимось на Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями, затвердженого постановою КМУ від 03.08.2006 р. № 1081 [16]. У рамках цього документа визначено механізм забезпечення житловими приміщеннями членів сімей вказаних осіб.

Із аналізу змістовних конструкцій вказаного порядку можна зробити висновок, що більшість положень дублюють законодавчі норми не наводячи деталізацію останніх. Такий підхід носить застарілий характер і вимагає уваги з позиції комплексного приведення у відповідність актуальним стандартам правотворчої діяльності. В нинішньому варіанті складно розраховувати на стійку тенденцію ефективного правового регулювання відносин у предметній сфері відносин.

Зазначене міркування знаходить свою підтримку серед інших діячів. У одній із публікацій наголошується, що застарілість законодавства – серед переліку причин належного правового не вирішення деяких проблемних питань. В аргументацію своєї гіпотези наводиться Постанова Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради «Про затвердження Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень в Українській РСР» від 11.12.1984 р. № 470 [26] із відповідними правилами. Зауважується, що попри точкові новітні корегування сама базова модель обліку потребує комплексного перегляду [27]. Слід додати, що деякі суперечності проявились під час реалізації правозастосовних заходів. Одним зі свідченням цієї думки є матеріали судової практики присвячені спірним питанням обліку осіб, які потребують поліпшення житлових умов шляхом надання житлових приміщень на час проходження військової служби (Постанова Верховного Суду від 27.03.2023 р. по справі № 725/61/21 (провадження № 61-20885св21)) [28]. Тобто, ініційоване автором проблемне питання щодо широкого оновлення існуючих нормативно-правових засад має підтримку з боку практиків.

Наступною знаковою позицією слід вважати подальший розвиток політики цифровізації відносин у аналізованій сфері. Це має суттєво мінімізувати фактори зарегульованості правозастосовних практик, бюрократизації управлінських і організаційних процедур, корупціогенності тощо. Серед наявних знакових рішень доцільно виділити проєкт «Оселя», котрий показав себе із позитивної сторони та має істотний прогресуючий попит (окремі знакові його переваги представлені у дослідженні О. Явор [29, с. 58]). У той же час, вказаний напрям вимагає подальшого технологічного розвитку із належним організаційним і правовим супроводами. Актуальні тенденції вітчизняного державотворення часто зводяться до цифровізації низки аспектів із метою оптимізації управлінських мір. Не виникає сумніву, що такі кроки є важливим і своєчасними для досліджуваного вектору наукового інтересу.

Заключним критичним аспектом необхідно вважати питання формування концептуального бачення розвитку політики забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей. Окрему увагу слід присвятити саме аналізованій у дослідженні категорії осіб, адже, як показує практика, часто багатьом представникам цієї групи найскладніше реалізувати зазначене право та розраховувати на відповідні гарантії. Тому, виникає мотивований запит

на формування нових дієвих інструментів посилення соціального захисту останніх.

Про таку проблему йшлося в аналітичному дослідженні, представленому Національним агентством з питань запобігання корупції [30, с. 8–9, 10] (розроблене на основі підсумків роботи аналітиків «StateWatch» та однойменного центрального органу виконавчої влади). Водночас, категорії «членів сімей військовослужбовців» присвячена не достатня увага. Такий підхід не відповідає сучасним суспільним запитам і потребує змістовного доопрацювання у теорії й на практиці. Наведений аргумент вбачається достатнім із позиції необхідності і своєчасності перегляду відповідних норм чинного законодавства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Змістовно дослідивши це питання доцільно зробити наступні принципові висновки:

1. Правові засади формують основу, об'єктивовану в нормативно-правових актах різної юридичної сили для здійснення регулювання у досліджуваній сфері. Структуру системи таких джерел варто розглядати в наступному вигляді й ієрархії: 1) Конституція України; 2) міжнародні договори; 3) закони; 4) підзаконні нормативно-правові акти. У сукупності їх норми дають змогу утворювати дієві механізми, покликані практично реалізувати необхідні заходи.

2. Правове регулювання цієї сфери передбачає здійснення різних форм санкціонованого впливу на поведінку учасників суспільних відносин. Його існування і безпосереднє здійснення обумовлене закономірною необхідністю задоволення відповідного спектра інтересів громадян. Також за допомогою нього мають бути усунені чи істотно знівельований ефект більшості перепон управлінського, організаційного, економічного, технологічного технічного, юридичного й інших походжень.

3. Нинішні підходи регулювання досліджуваних відносин потребують перегляду, з огляду на деякі проблеми (застарілість багатьох норм законодавства, посилення цифровізації, формування концептуального бачення розвитку політики забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей). Такі невирішеності істотно ускладнюють реалізацію цих прав, негативно показуючи державу у відповідних соціальних процесах.

У подальших наукових дослідженнях пропонується зосередити увагу на поглибленому вивченні кожного з розкритих проблемних питань. Це має забезпечити напрацювання комплексних дієвих правових механізмів щодо їх вирішення, істотно посиливши соціальну складову політики держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пунда О. Використання даних, одержаних в результаті застосування науково-технічних засобів, для доказування в кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук. Львів. 2001. 216 с.
2. Шаповал В. *Філософія права*. Частина I. Історія філософсько-правових вчень. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. 2005. 156 с.
3. Якимець О. Правові засади використання науково-технічних засобів у цивільному процесі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2002. № 2. С. 15–18.
4. Дракохруст Т. Адміністративно-правові засади формування та реалізації державної міграційної політики України : дис. ... д-р юрид. наук : 12.00.07. Тернопіль. 2021. 434 с.
5. Кошиков Д. Сутність правових засад реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1. С. 164–175.
6. Кошиков Д. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави : дис. ... д-р юрид. наук : 12.00.07. Суми. 2021. 485 с.
7. Тихомиров Д. Теоретико-правові засади державної політики у сфері цивільної безпеки в Україні : дис. ... д-р юрид. наук : 12.00.01. Київ. 2021. 506 с.
8. Шинкарук А. Адміністративно-правові засади діяльності нотаріусів у сфері державної реєстрації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ. 2018. 208 с.
9. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4234>.
10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт від 16 грудня 1966 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
12. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-ІХ / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (вступ у дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні).

13. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII // База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
14. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.
15. Житловий Кодекс України: Кодекс від 30 червня 1983 р. № 5464-X / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>.
16. Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 1081 / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-%D0%BF#Text>.
17. Деякі питання будівництва житла для військовослужбовців та членів їх сімей на земельних ділянках, що належать до земель обори: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 2011 р. № 715 / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/715-2011-%D0%BF#Text>.
18. Деякі питання забезпечення житлом військовослужбовців та інших громадян: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р. № 728 / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2015-%D0%BF#Text>.
19. Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями: наказ Міністерства оборони України від 31 липня 2018 р. № 380 / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1020-18#Text>.
20. Невестюк С. Механізм цивільного процесуального регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2016. 210 с.
21. Котенко О. Правове регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 199–202.
22. Калашник О. Механізм правового регулювання цивільних відносин як об'єкт наукових досліджень: генеза та сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 136–149.
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»): Рішення Конституційного Суду України від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#Text>.
24. Луценко О. Правові нюанси реалізації членами сімей військовослужбовців права на житлово-комунальні пільги. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 81. Ч. 1. С. 337–342.
25. Пилипенко П., Гірник О. Члени сім'ї військовослужбовця як суб'єкт права на соціальний захист: деякі практичні проблеми законодавчого регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 221–225.
26. Про затвердження Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень в Українській РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради від 11 грудня 1984 р. № 470 / База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/470-84-%D0%BF#Text>.
27. Забезпечення житлом ветеранів: рекомендації врегулювання проблемних аспектів. *Веб-портал: Юридична сотня*. 2021. URL: <https://legal100.org.ua/zabezpechennya-zhitlom-veteraniv-rekomendatsiyi-vregulyuvannya-problemnih-aspektiv/>.
28. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2023 р. по справі № 725/61/21 (провадження № 61-20885св21)). *Веб-портал: ipLex*. 2023. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109933071&red=100003e05bf0da1e3f41fe42cd74aad05327c1&d=5>.
29. Явор О. Гарантії захисту житлових прав цивільних осіб та військовослужбовців в Україні. *Collection of Scientific Papers «ЛОГОΣ»*. 2023 (June 23, 2023; Oxford, UK). P. 56–58.
30. ТОП-10 Корупційних ризиків під час забезпечення житлом військовослужбовців та шляхи їх подолання. Стратегічний аналіз корупційних ризиків. *Веб-портал: StatE WATCH*. 2022. 47 с. URL: <https://statewatch.org.ua/publications/zabezpechty-zhytlo-m-viyskovosluzhbovtsiv-ta-chleniv-ikhnikh-simey-yak-minimizuvaty-koruptsiyni-ryzky/>.

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/39>

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ТА РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

PRINCIPLES OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF CONTROL IN THE FIELD OF ENSURING NUCLEAR AND RADIATION SAFETY

Балюк Г.І., д.ю.н., професор, член-кореспондентка
Національної академії правових наук України,
професорка кафедри екологічного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ковальчук Т.Г., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри екологічного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню принципів організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. У статті зазначено, що в юридичній літературі з проблем загальної теорії права розроблено поняття правового принципу та традиційно виділяються як загально-правові принципи, так і принципи окремих галузей права. На думку авторів, для висвітлення специфіки організації та здійснення контролю найбільш прийнятним є поділ його принципів на організаційні та функціональні. Зазначені принципи формуються у процесі пізнання закономірностей організації відповідного контролю, знаходять закріплення у нормативно-правових актах або повинні отримати відповідне юридичне оформлення. Авторами розкривається зміст та ознаки принципів системності, розмежування контрольних і господарських функцій, принцип розмежування функцій контролю у сфері державного управління щодо використання ядерної енергії і нагляду (контролю), який здійснюється в межах державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки, законності, об'єктивності, постійності контролю. Основними нормативними актами в Україні щодо законодавчого регулювання та реалізації принципів організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, є положення законів і підзаконних актів: Закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року, «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання від 14 січня 1998 року», «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» від 11 січня 2000 року; постанови Кабінету Міністрів України Про затвердження Порядку здійснення державного нагляду за додержанням вимог ядерної та радіаційної безпеки від 13 листопада 2013 року № 824 та інші нормативні акти. На основі проведеного аналізу нормативних актів та спеціальної літератури було зроблено висновок про необхідність підготовки проекту та прийняття Закону України «Про основні принципи контролю за забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки в Україні», який має забезпечити оформлення існуючого масиву правових норм із відповідних питань у самостійний правовий інститут контролю за забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки та запропонована його структура.

Ключові слова: забезпечення ядерної безпеки, забезпечення радіаційної безпеки, законодавче регулювання, принципи організації та здійснення контролю, ядерне право, екологічне право.

The article is devoted to the study of the principles of organization and implementation of control in the sphere of ensuring nuclear and radiation safety. The article states that the concept of legal principle has been developed in the legal literature on the problems of the general theory of law, and both general legal principles and principles of individual branches of law are traditionally distinguished. According to the authors, to highlight the specifics of the organization and control, it is most appropriate to divide its principles into organizational and functional ones. The specified principles are formed in the process of learning the regularities of the organization of the relevant control, find consolidation in normative legal acts or must receive the appropriate legal registration. The authors reveal the content and features of the principles of systematicity, the separation of control and economic functions, the principle of separation of control functions in the field of public administration regarding the use of nuclear energy and supervision (control), which is carried out within the framework of state regulation of nuclear and radiation safety, legality, objectivity, permanence control. The main regulatory acts in Ukraine regarding legislative regulation and implementation of the principles of organization and control in the field of ensuring nuclear and radiation safety are the provisions of laws and by-laws: Laws of Ukraine "On the Use of Nuclear Energy and Radiation Safety" dated February 8, 1995, "On Protection of a person from exposure to ionizing radiation dated January 14, 1998", "On permitting activities in the field of nuclear energy use" dated January 11, 2000; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the Procedure for state supervision of compliance with nuclear and radiation safety requirements of November 13, 2013 No. 824 and other normative acts. On the basis of the analysis of normative acts and special literature, a conclusion was made about the need to prepare a project and adopt the Law of Ukraine "On the basic principles of control over the provision of nuclear and radiation safety in Ukraine", which should ensure the registration of the existing array of legal norms on relevant issues into an independent legal institute control over ensuring nuclear and radiation safety and its proposed structure.

Key words: ensuring nuclear safety, ensuring radiation safety, legislative regulation, principles of organization and control, nuclear law, environmental law.

Поняття правового принципу розроблено в загальній теорії права. Це вихідні засади певних правових систем, виражені в праві вихідні нормативно-правові засади, які характеризують його зміст, його основи, закріплені в ньому закономірності суспільного життя. Це свого роду «згустки» правової тканини, яка не лише виявляє найбільш

характерні риси даної систем, але і виступає в якості високо значимих регулятивних елементів в структурі права.

В юридичній літературі з проблем загальної теорії права традиційно виділяються загально-правові принципи (зокрема, законність, гласність і т.п.), так і принципи окремих галузей права: екологічного, ядерного

права тощо. Загальні екологічні принципи на законодавчому рівні вперше були сформульовані в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року. Це пріоритети охорони життя і здоров'я людини, забезпечення сприятливих екологічних умов для життя, праці і відпочинку населення, науково обґрунтоване поєднання екологічних і економічних інтересів суспільства, які забезпечують реальні гарантії прав людини на здорове і сприятливе для життя навколишнє середовище, раціональність використання природних ресурсів з урахуванням законів природи, потенційних можливостей навколишнього природного середовища, необхідності відтворення природних ресурсів і недопущення незворотніх наслідків для навколишнього природного середовища і здоров'я людини, дотримання вимог природоохоронного законодавства, невідворотність настання відповідальності за його порушення, гласність в роботі і тисний зв'язок з громадськими організаціями та населенням при вирішенні природоохоронних задач, міжнародне співробітництво в охороні навколишнього природного середовища.

В ядерному праві принцип пріоритету охорони життя і здоров'я людини від несприятливого впливу іонізуючого випромінювання співпадає з принципом екологічного права.

В зв'язку з тим, що в умовах воєнного стану в Україні загострюються питання, пов'язані з використанням ядерної енергії (зокрема, в сфері атомної промисловості, використання властивостей ядерної енергії при експлуатації АЕС) автори даної статті вважають за необхідне звернутися до принципів організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки.

Дослідження відносин у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, у тому числі, окремих принципів здійснювалось представниками різних галузей науки і права: Балюк Г.І., Бойчук В.С., Валігун Н.П., Воробей І.І., Григораш М.О., Ковальчук Т.Г., Корнієвська О.С., Коробкін В.В., Кронда О.Ю., Пахолок Ю.П., Печериця О.В., Позняк Е.В. Матвійчук О., Сердюченко О.В., Сушик О.В. [1–9] та іншими.

Основними нормативними актами в Україні щодо законодавчого регулювання та реалізації принципів організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, є положення законів і підзаконних актів: Закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року, «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання від 14 січня 1998 року», «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» від 11 січня 2000 року; «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення діяльності у сфері використання ядерної енергії» від 16 листопада 2022 року; постанови Кабінету Міністрів України Про затвердження Порядку здійснення державного нагляду за додержанням вимог ядерної та радіаційної безпеки від 13 листопада 2013 року № 824 зі змінами і доповненнями, Про затвердження Положення про Державну інспекцію ядерного регулювання України від 20 серпня 2014 року, Про затвердження Методики розроблення уніфікованих форм актів, що складаються за результатами проведення планових (позапланових) заходів державного нагляду (контролю) від 10 травня 2018 року № 342, Накази Держатомрегулювання України «Про затвердження загальних вимог до системи управління діяльністю у сфері використання ядерної енергії» від 19 грудня 2011 року, Про затвердження форм документів, що складаються при здійсненні заходів державного нагляду у сфері використання ядерної енергії від 05 грудня 2019 року та інші нормативні акти.

Принципи організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки – це керівні засади, на яких ґрунтуються його організація та здійснення, і, які можуть бути сформульовані у вигляді певних правил.

У спеціальній юридичній літературі можна виокремити різні підходи як до класифікації загальних принципів права, так і принципів окремих галузей права, зокрема, у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки.

Виділяють, зокрема, конституційні принципи; загальні, міжгалузеві, галузеві принципи; загальносистемні, структурні та спеціалізовані принципи державного управління; загальні та спеціальні принципи державного контролю тощо. Таке різноманіття принципів є свідченням намагання науковців відобразити певні особливості їх застосування у суспільному житті, в цілому, та в окремих сферах діяльності суспільства, зокрема.

На законодавчому рівні визначено наступні принципи державного нагляду за дотриманням вимог ядерної та радіаційної безпеки: пріоритетність забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; відкритість, прозорість, плановість і системність здійснення заходів державного нагляду; об'єктивність та неупередженість вимог державних інспекторів; відповідність примусових заходів та розміру фінансових санкцій характеру вчинених порушень та рівню їх впливу на стан ядерної та радіаційної безпеки; планування та здійснення заходів державного нагляду з урахуванням рівня потенційної небезпеки об'єктів державного нагляду (ризик-інформований підхід), ступеня ризику від провадження діяльності у сфері використання енергії; спрямованість примусових заходів на попередження скоєння правопорушень; неприпустимість втручання будь-яких органів, посадових і службових осіб, громадян та їх об'єднань у здійснення заходів державного нагляду, крім передбачених законом випадків (п. 3 Порядку здійснення державного нагляду за додержанням вимог ядерної та радіаційної безпеки), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 листопада 2013 року № 824 зі змінами і доповненнями).

На нашу думку, для висвітлення специфіки організації та здійснення контролю найбільш прийнятним є поділ його принципів на організаційні та функціональні. Зазначені принципи формуються у процесі пізнання закономірностей організації відповідного контролю, знаходять закріплення у нормативно-правових актах, або повинні отримати відповідне юридичне оформлення.

Організаційні принципи визначають вихідні засади побудови системи органів контролю у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки та включають: а) принцип системності; б) принцип розмежування контрольних та господарських функцій при організації державного управління та регулювання у зазначеній сфері; в) принцип розмежування функцій контролю у сфері державного управління використанням ядерної енергії та нагляду (контролю), що здійснюється у межах державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки; г) принцип незалежності органів державного регулювання та забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, у тому числі, з питань нагляду (контролю) від державних органів, установ і службових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням ядерної енергії, а також місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян.

Так, принцип системності, по-перше, передбачає, що всі суб'єкти, які здійснюють контроль, мають утворити єдину організаційну систему, яка повинна характеризуватися наступними ознаками: єдністю цільового спрямування, взаємодією, наявністю взаємозв'язків між структурними ланками тощо. Окрім спрямованості на досягнення загальної цілі, функціонування такої організаційної системи, як єдиної, у якій кожний елемент відіграє чітко визначену роль, взаємодіє з іншими, а також забезпечується визначенням на законодавчому рівні повноважень відповідних суб'єктів та механізмів їх взаємодії. Така взаємодія, зокрема, зафіксована у Законі України «Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування,

будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення» від 8 вересня 2005 року. Згідно із зазначеним законом відповідне рішення має прийняти Верховна Рада України шляхом прийняття окремого закону про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення. Проект такого закону з відповідними обґрунтуваннями має подати Кабінет Міністрів України.

По-друге, принцип системності виявляється у створенні системи контролю, що охоплює як сфери забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, і де вони мають вирішуватися, так і сфери, де можуть виявитися негативні наслідки використання ядерної енергії. Відповідно до зазначеного контрольна діяльність поширюється на: а) проектування, будівництво, експлуатацію ядерних установок та об'єктів, діяльність, пов'язану з поводженням з ядерними відходами, транспортуванням ядерних матеріалів, а також на виконання умов ліцензій і дозволів на право здійснення діяльності у сфері використання ядерної енергії, додержання вимог законодавства у частині обліку та контролю ядерних матеріалів юридичними та фізичними особами, які використовують, перевозять або зберігають ядерні матеріали та інші джерела іонізуючого випромінювання тощо; б) рівень опромінення персоналу та населення, а також радіаційний стан виробничого середовища; будинків, що здаються в експлуатацію, так з постійним перебуванням людей; дитячих дошкільних установ, шкіл та інші дитячих освітніх установ, санаторно-курортних та лікувально-оздоровчих установ, що експлуатуються; перших поверхів та підвальних приміщень, що використовуються в загальноосвітніх установах, клубах; води артезіанських свердловин, яка використовується для господарсько-питного водопостачання; продукції, що використовується населенням: мінеральні добрива, вироби з фарфору, фаянсу, скла та глини тощо.

Система контролю передбачає утворення на ядерних установках, об'єктах спеціальних контролюючих підрозділів та запровадження територіального контролю за радіаційним станом довкілля, окремих природних ресурсів, рівнем опромінення населення певних територій. Так, у системі державної інспекції ядерного регулювання України утворено п'ять державних інспекцій з ядерної безпеки на майданчиках АЕС України (Рівненської АЕС, Хмельницької АЕС, Південно-Української АЕС, Чорнобильської АЕС, Запорізької АЕС (яка наразі тимчасово знаходиться під контролем агресора – рф)).

Санітарний нагляд за дотриманням вимог радіаційної безпеки в організаціях та підприємствах, що використовують джерела іонізуючого випромінювання, здійснюють також радіологічні підрозділи, які реалізують функцію санітарно-епідеміологічного нагляду в Україні. Також у відповідних організаціях та на відповідних підприємствах утворюються служби радіаційної безпеки. Контроль за радіаційним станом довкілля, окремих його елементів, рівнем опромінення населення відповідно до своїх повноважень здійснюють територіальні підрозділи державної екологічної інспекції, радіологічні підрозділи, які здійснюють державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні. Моніторинг довкілля (за вмістом радіонуклідів в атмосферному повітрі на земних і водних екосистемах, в ґрунтах і ландшафтах тощо) на територіях, які підпорядковані адміністрації зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, а також в інших зонах радіоактивного забруднення внаслідок катастрофи на ЧАЕС покладено на державну службу з надзвичайних ситуацій України (далі – ДСНС України). Радіологічні спостереження здійснюють також Мінагрополітики України (за станом сільськогосподарських ґрунтів), Держлісагенство України (за станом ґрун-

тів земель лісового фонду), Держводагенство України (за станом водних об'єктів). В разі необхідності радіологічні обстеження навколо місць розташування ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, мають місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

По-третє, принцип системності передбачає правову регламентацію всіх елементів організаційної системи контролю та її функціонування в цілому. Реалізація цього принципу вимагає сьогодні найбільшої уваги. Численні нормативно-правові акти спрямовані на забезпечення регламентації контрольної діяльності в сфері ядерної та радіаційної безпеки не мають системного впливу на відповідні відносини. Це проявляється, зокрема, в тому, що на рівні спеціального закону України практично не визначаються процедури здійснення відповідного контролю, що врегульовано наразі лише на підзаконному рівні. Зокрема, на сьогодні діє Порядок здійснення державного нагляду за додержанням вимог ядерної та радіаційної безпеки», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 листопада 2013 року № 824 зі змінами і доповненнями 2018 року де передбачено: принципи, система органів, підстави та порядок проведення планових та позапланових перевірок тощо.

Викладене вище, на нашу думку, вимагає підготовки проекту та прийняття Закону України «Про основні принципи контролю за забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки в Україні», який має забезпечити оформлення існуючого масиву правових норм із відповідних питань у самостійний правовий інститут контролю за забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки, визначити форми цього контролю та його основні принципи і види здійснення тощо. На нашу думку структура зазначеного вище проекту Закону України може виглядати так: Преамбула; Розділ 1. Загальні положення; Розділ 2. Державні органи, які здійснюють організацію та контроль у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 3. Повноваження державних органів щодо (в галузі) організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 4. Права і обов'язки юридичних і фізичних осіб щодо діяльності яких здійснюється контроль у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 5. Юридична відповідальність за порушення законодавства у сфері контрольної діяльності щодо забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 6. Міжнародне співробітництво України щодо забезпечення контролю у сфері ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 7. Заключні положення.

Принцип розмежування контрольних і господарських функцій при організації державного управління та регулювання у цій сфері – це ще один організаційний принцип у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. Цей принцип має законодавче закріплення (ст. 5 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку») і враховує досвід, який свідчить про те, що концентрація в одних руках контрольних і господарських функцій призводить до підпорядкування контролю господарським інтересам.

З вказаним принципом певною мірою кореспондується принцип розмежування функцій контролю у сфері державного управління щодо використання ядерної енергії і нагляду (контролю), який здійснюється в межах державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки. Він робить більш визначеними функції контролю, які здійснюються різними органами виконавчої влади, посилює об'єктивність контролю за дотриманням вимог ядерної та радіаційної безпеки при реалізації управлінських рішень з питань використання ядерної енергії.

Вітчизняне ядерне законодавство робить спеціальний акцент на розмежуванні повноважень органів державного управління у сфері використання ядерної енергії та радіа-

ційної безпеки та органів державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки. Зокрема, ДСНС України, Міністерство енергетики України, Мінпромполітики України та інші – відповідальні за планування заходів щодо розвитку ядерної енергетики, розробку та реалізацію програм якості робіт у цій сфері для здійснення державної науково-технічної та інвестиційної політики в цій сфері, формування системи підготовки кадрів у сфері використання ядерної енергії, організації безпечного поводження з радіоактивними відходами тощо. Інші органи державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки (Державна інспекція ядерного регулювання України, Міндовкілля України, МОЗ України) не несуть відповідальності за організацію ядерної енергетики, не мають відомчих інтересів у реалізації певних інвестиційних проектів у цій сфері, тобто сконцентровані виключно на забезпеченні дотримання вимог ядерної та радіаційної безпеки у процесі прийняття та реалізації управлінських рішень з питань використання ядерної енергії. Передбаченими національним законодавством засобами вони утримують управлінську, господарську діяльність у вказаній сфері у руслі приписів ядерного законодавства з питань безпеки ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, радіаційної безпеки. Зокрема, йдеться про розробку органами державного регулювання норм, правил і стандартів з ядерної і радіаційної безпеки та здійснення державного нагляду за їх дотриманням, застосуванням санкцій до порушників цих норм, правил, стандартів тощо.

Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (ч. 2 ст. 23) з метою унеможливлення тиску на органи державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки при здійсненні ними своїх повноважень, у тому числі контрольних (наглядових), закріпив принцип їх незалежності від державних органів, установ і посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням ядерної енергії, а також від місцевих органів влади і самоврядування, об'єднань громадян. Принцип незалежності органів державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки спрямований на те, щоб захистити їх від сторонніх впливів, у яких можуть переважати відомчі інтереси над суспільними, а також від некваліфікованих рекомендацій, упереджених висновків осіб, які не мають фахової підготовки, не можуть дати науково обґрунтовану оцінку тим чи іншим заходам, рішенням, подіям, що, відповідно, приймаються, мають місце, виявляються у сфері використання ядерної енергії. Принцип незалежності зазначених органів гарантує надання посадовим особам права безперешкодно в будь-який час відвідувати підприємства і організації незалежно від форм власності для перевірки дотримання законодавства про використання ядерної енергії, отримувати від ліцензіата чи власника необхідні пояснення, матеріали, інформацію з відповідних питань; самостійно притягати осіб винних у порушенні правових вимог ядерної та радіаційної безпеки до юридичної відповідальності тощо. Однак, закріплений принцип незалежності у цій сфері не означає того, що органи державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки звільнені від оцінок їх діяльності та від відповідальності за її наслідки. Зокрема, вказані органи несуть відповідальність за повноту, достатність та обґрунтованість своїх вимог щодо безпеки у сфері регулювання, яка віднесена до їх компетенції (ст. 24 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»).

Одним із найважливіших у системі принципів здійснення контрольної діяльності у сфері ядерної та радіаційної безпеки є принцип законності. Він проявляється, зокрема, в тому, що: а) органи, посадові особи, на які покладено відповідний контроль у процесі своєї діяльності мають керуватися приписами законодавства, які визначають їх повноваження, порядок застосування ними заходів реагування на виявлені правопорушення; б) перевірка, оцінка підконтрольних об'єктів має відбуватися від-

повідно до критеріїв і вимог, які містяться у законодавчих актах, нормах.

Наскрізною ниткою кризь правові приписи, що стосуються діяльності у сфері використання ядерної енергії проходять положення про застосування принципу законності, зокрема, положення про контроль, як і інші положення ядерного законодавства, повинні будуватися на приписах Конституції України та відповідати їм. У цьому зв'язку важливе значення мають положення ч. 2 ст. 19 Основного закону України згідно яких органи державної влади і органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Щоб цей конституційний принцип закріплювався у сфері ядерної та радіаційної безпеки, необхідно, на нашу думку, посилити роль закону у регулюванні відносин, які виникають у зв'язку зі здійсненням контролю за додержанням вимог ядерної та радіаційної безпеки. З цією метою у національному законодавстві необхідно подолати бесистемність у законодавчому регулюванні вказаних відносин (тому що на рівні законів на сьогодні визначаються окремі, фрагментарні положення тих чи інших питань контролю, які не мають системного впливу на розвиток правового регулювання у даній сфері), понизити роль підзаконних актів, на які припадає головне навантаження у регламентації контрольної діяльності, здійснити систематизацію на рівні закону норм з питань контролю у сфері ядерної та радіаційної безпеки.

Відправним у контрольній діяльності принципом є принцип об'єктивності, який зумовлює необхідність врахування всієї інформації, стосується оцінки об'єкту контролю, а також всіх факторів, які впливають на ефективність заходів, щодо забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. Принцип об'єктивності забезпечується: 1) установленням чітких критеріїв оцінки підконтрольних об'єктів (нормативів, стандартів, правил з ядерної та радіаційної безпеки тощо); 2) формуванням системи збору об'єктивної інформації у сфері використання ядерної енергії, здійснення заходів з ядерної та радіаційної безпеки, радіаційний стан довкілля та окремих його елементів, рівень опромінення населення (радіаційний моніторинг довкілля; державний облік ядерних матеріалів та джерел іонізуючого випромінювання; обов'язкове надання експлуатуючою організацією – оператором інформації про випадки порушень у роботі ядерних установок або сховищ для захоронення радіоактивних відходів, які мають здійснюватись періодично відповідно до норм, правил і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки; подання заявником (юридичною або фізичною особою) документів до органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки на право здійснення певного виду діяльності; надання ліцензіатом органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки інформації про наявність та переміщення ядерних матеріалів, їх імпорт та експорт, про стан фізичного захисту ядерних установок, уранових об'єктів, джерел іонізуючого випромінювання; зберігання їх постачальником, який виконує посередницькі функції, бере участь в укладанні будь-якого контракту на постачання ядерних матеріалів, усіх документів, пов'язаних з операціями виконаними ним або від його імені, не менше року, з часу закінчення контракту тощо); 3) відкритістю та доступністю інформації про стан ядерної та радіаційної безпеки, яку було отримано за результатами здійснення контролю у цій сфері, якщо ця інформація не містить даних, що складають державну чи комерційну таємницю; 4) незалежністю органів державного регулювання з ядерної та радіаційної безпеки при здійсненні державного нагляду від інших державних органів, а також від організацій, діяльність яких пов'язана з використанням ядерної енергії; 5) забезпечення відповідності обсягів і форм контролю стану потенційної ядерної та радіаційної небезпеки

досягнутому рівню безпеки установок об'єктів використання ядерної енергії; 6) відповідальністю органів контролю за наслідки своєї діяльності (зокрема, передбачена юридична відповідальність: за приховування інформації про стан радіоактивного забруднення довкілля, а також надання умисно неправдивої інформації про стан радіаційної обстановки; за надання дозволів та приписів посадовими особами органів державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки з порушенням встановленого порядку; за прийняття в експлуатацію ядерних установок джерел іонізуючого випромінювання без реалізації заходів щодо забезпечення захисту персоналу цих установок, населення прилеглих районів та навколишнього природного середовища тощо).

Прикладом реалізації принципу об'єктивності є рішення Славутинського міського суду Київської області від 12 травня 2023 року по справі № 3777/290/23 за адміністративним позовом в.о. генерального директора Державного спеціалізованого підприємства Чорнобильська АЕС до Державної інспекції ядерного регулювання України, третя особа (на стороні відповідача) заступник Головного державного інспектора з ядерної та радіаційної безпеки Державної інспекції ядерного регулювання України, Чепурного Юрія Володимировича – про визнання протиправними дій суб'єкта владних повноважень та скасування постанови про накладення адміністративного стягнення.

За результатами розгляду справи адміністративний позов був задоволений. Дії суб'єкта владних повноважень визнані протиправними, постановою про накладення адміністративного стягнення скасована [11].

Принцип постійності контролю, закріплений національним законодавством, передбачає що контроль не є надзвичайним заходом, а повинен здійснюватися на постійній основі всіма органами, посадовими особами, яким надані спеціальні контрольні повноваження. Постійність контролю змушує відповідних суб'єктів не послабляти увагу до дотримання правових приписів з питань безпеки у сфері використання ядерної енергії, а отже, сприяє забезпеченню належного режиму ядерної та радіаційної безпеки.

Для органів, для яких контроль є однією із основних функцій, періодичність контролю, форми його здійснення, уніфіковані форми актів, що складаються за результатами проведення заходів державного нагляду (контролю), фіксуються у відповідних нормативно-правових документах. Наприклад, у Порядку здійснення державного нагляду за додержанням вимог ядерної та радіаційної безпеки, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 листопада 2013 року № 824 зі змінами і доповненнями передбачена можливість проведення планових та позапланових перевірок, підстави, періодичність та строки їх проведення. Так, плановими інспекційними перевірками є перевірки, проведення яких передбачено річними планами-графіками Держатомрегулювання або її територіальних органів. Такі плани-графіки складаються державними інспекторами з урахуванням ступеня ризику діяльності у сфері використання ядерної енергії, показників безпеки об'єктів державного нагляду за попередній період їх роботи, затверджуються Головним державним інспектором з ядерної та радіаційної безпеки України або його заступником – керівником територіального органу та оприлюднюються на офіційному веб-сайті Держатомрегулювання. Планові інспекційні перевірки суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії проводяться: з високим ступенем ризику – не менше як один раз на рік; із середнім ступенем ризику – не менше як один раз на три роки; з незначним ступенем ризику – не менше як один раз на п'ять – сім років. Частота планових інспекційних перевірок може зменшуватись у разі, коли під час останніх двох планових перевірок на об'єкті державного нагляду не було виявлено порушень вимог ядерної та радіаційної безпеки (п. 9 Порядку).

Що ж стосується позапланових інспекційних перевірок, то ними є перевірки, проведення яких не передбачено річними планами-графіками Держатомрегулювання або її територіальних органів. Водночас в Порядку зазначено виключний перелік підстав для проведення таких перевірок. Це, наприклад: 1) повідомлення фізичних або юридичних осіб про провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії, щодо якої законом України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» встановлено вимоги стосовно обов'язкового отримання ліцензії та/або іншого документа дозвільного характеру і реєстрації, без одержання таких документів або реєстрації та/або порушення суб'єктом діяльності у сфері використання ядерної енергії вимог ядерної та радіаційної безпеки; 2) невиконання/неналежне виконання умов ліцензій, інших документів дозвільного характеру; 3) невиконання приписів і розпоряджень, що складені за результатами інспекційних перевірок, інспекційних обстежень та аналізу інформації про стан ядерної та радіаційної безпеки об'єктів державного нагляду; 4) виникнення ядерних, радіаційних аварій, інцидентів або подій на аналогічних об'єктах державного нагляду в Україні та/або в інших країнах; 5) надходження повідомлення про радіаційну аварію або виявлення радіоактивних матеріалів у незаконному обігу; 6) звернення правоохоронних органів про проведення перевірок у передбачених законодавством випадках тощо (п. 10 Правил).

Форми актів, що складаються за результатами проведення заходів державного нагляду (контролю) розроблені наразі відповідно до Методики розроблення уніфікованих форм актів, що складаються за результатами проведення планових (позапланових) заходів державного нагляду (контролю), затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року № 342 та затверджені Наказом Держатомрегулювання України від 05 грудня 2019 року № 526: 1) уніфікована форма акта, складеного за результатами проведення заходу державного нагляду щодо дотримання суб'єктом діяльності вимог законодавства у сфері використання ядерної енергії; 2) форма повідомлення про проведення планового заходу державного нагляду; 3) форма повідомлення про проведення позапланового заходу державного нагляду; 4) форма направлення на проведення заходу державного нагляду; 5) форма припису про усунення порушень вимог законодавства у сфері використання ядерної енергії (за результатами інспекційної перевірки або інспекційного обстеження); 6) форма припису про усунення порушень вимог законодавства у сфері використання ядерної енергії (за результатами аналізу інформації про стан ядерної та радіаційної безпеки об'єктів державного нагляду); 7) форма акта, складеного щодо неможливості проведення заходу державного нагляду.

Особливість здійснення державного нагляду на ядерних установках проявляється в тому, що такий нагляд здійснюється у постійному режимі державними інспекціями з ядерної безпеки на атомних електростанціях, інших ядерних установках, які створюються Держатомрегулювання. Такі державні інспекції крім основних заходів державного нагляду здійснюють 1) щоденний моніторинг: дотримання вимог регламентів експлуатації ядерних установок; основних параметрів роботи систем, важливих для безпеки ядерних установок; стану захисних бар'єрів та радіаційної обстановки на промисловому майданчику ядерної установки, в її санітарно-захисній зоні та зоні спостереження; дії персоналу, що забезпечує ядерну та радіаційну безпеку; роботи системи обмеження доступу, інших елементів системи фізичного захисту ядерних установок; 2) забезпечують здійснення контролю за: здійсненням заходів програм підвищення півня ядерної та радіаційної безпеки атомних електростанцій, інших ядерних установок; станом виконання програм поводження з радіоактивними відходами та здійснення заходів з мінімізації радіо-

активних відходів; дотримання порядку розслідування та обліку порушень у роботі атомних електростанцій, інших ядерних установок, здійсненням заходів з усунення причин та наслідків таких порушень; дотриманням процедур реєстрації (обліку) обладнання, систем (елементів), важливих для безпеки ядерних установок; своєчасною зміною або продовженням строку її експлуатації; виконанням процедур з підготовки енергоблоків атомних електростанцій до планового і позапланового ремонту; впровадження заходів і процедур аварійної готовності та аварійного реагування; веденням обліку та здійсненням контролю ядерних матеріалів; провадженням діяльності ліцензованим персоналом, що здійснює безпосереднє управління реакторними установками, та посадовими особами експлуатуючої організації, до службових обов'язків яких належить виконання організаційно-розпорядчих функцій, пов'язаних із забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки; станом готовності ядерної установки до пуску після її зупинення, пов'язаного з пошкодженням або порушеннями у роботі (відмовами) систем (елементів), важливих для безпеки ядерних установок, а також після проведення планового або позапланового ремонту.

Ще одним важливим принципом у сфері ядерної та радіаційної безпеки є принцип дієвості контролю, тобто у його здатності ефективно вирішувати завдання, які пов'язані із забезпеченням додержання вимог ядерного законодавства з питань ядерної та радіаційної безпеки, зокрема: своєчасно виявляти порушення законодавчих приписів, невиконання заходів з ядерної та радіаційної безпеки та реагувати на них з метою усунення відповідних порушень, покарання осіб винних у їх скоєнні. На нашу думку, вказаний принцип інтегрує в собі практично всі інші принципи тому, що дієвість контролю, його напрямку залежить від наявності збалансованої системи органів, які мають контрольні повноваження у зазначеній сфері, належного правового врегулювання порядку здійснення контролю, законодавчого регулювання об'єктивності результатів контрольної діяльності, незалежності органів контролю від впливу суб'єктів, які мають певні інтереси в даній сфері, відкритості контрольної діяльності для громадськості.

Рівень дієвості контролю визначається результатами його впливу на усунення недоліків, які виявляються у діяльності різних суб'єктів відносин, що виникають у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки. Зауважимо, що, на жаль, є факти, які свідчать про те, що механізми доведення результатів контролю до логічного завершення не спрацьовують належним чином (усунення виявлених порушень, а не тільки їх констатація). Наприклад, 2 серпня 2003 року Печерський суд м. Києва прийняв рішення у якому визнав бездіяльність Кабінету Міністрів України у сфері забезпечення безпеки для життя та здоров'я людини довкілля та ядерної і радіаційної безпеки неправомірною та поклад на останнього чіткі обов'язки (зокрема, забезпечити розробку конкретних термінів виконання заходів, передбачених комплексною програмою модернізації і підвищення безпеки енергоблоків атомних електростанцій). Однак, Кабінет

Міністрів України проігнорував зазначене рішення районного суду, а потім відповідні рішення апеляційного суду та Верховного Суду України.

Висновки. На думку авторів даної статті, для висвітлення специфіки організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки найбільш прийнятним є поділ його принципів на організаційні та функціональні. Зазначені принципи формуються в процесі пізнання закономірностей організації та здійснення зазначеного контролю, знаходять закріплення у нормативно-правових актах, тобто отримують відповідне юридичне оформлення.

Організаційні принципи визначають вихідні засади побудови системи органів контролю у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки та включають: а) принцип системності; б) принцип розмежування контрольних та господарських функцій при організації державного управління та регулювання у зазначеній сфері; в) принцип розмежування функцій контролю у сфері державного управління використанням ядерної енергії та нагляду (контролю), що здійснюється у межах державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки; г) принцип незалежності органів державного регулювання та забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, у тому числі, з питань нагляду (контролю) від державних органів, установ і службових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням ядерної енергії, а також місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, об'єднаних громадян.

Численні нормативно-правові акти спрямовані на забезпечення регламентації контрольної діяльності в сфері ядерної та радіаційної безпеки не мають системного впливу на відповідні відносини. Це проявляється, зокрема, в тому, що на рівні спеціального закону України практично не визначаються процедури здійснення відповідного контролю, що врегульовано наразі лише на підзаконному рівні. Зазначені обставини обумовлюють необхідність підготовки проекту та прийняття Закону України «Про основні принципи контролю за ядерною та радіаційною безпекою в Україні», який має забезпечити оформлення існуючого масиву правових норм із відповідних питань у самостійний правовий інститут контролю за ядерною та радіаційною безпекою.

На нашу думку структура зазначеного вище проекту Закону України може виглядати так: Преамбула; Розділ 1. Загальні положення; Розділ 2. Державні органи, які здійснюють організацію та контроль у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 3. Повноваження державних органів щодо (в галузі) організації та здійснення контролю у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 4. Права і обов'язки юридичних і фізичних осіб щодо діяльності яких здійснюється контроль у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 5. Юридична відповідальність за порушення законодавства у сфері контрольної діяльності щодо забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 6. Міжнародне співробітництво України щодо забезпечення контролю в сфері ядерної та радіаційної безпеки; Розділ 7. Заклучні положення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. Правове регулювання відносин щодо забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні в мирних умовах та умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Випуск 83: частина 2. С. 75–83. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.11>.
2. Балюк Г.І., Позняк Е.В. Адаптація законодавства України щодо радіаційного захисту та інформування населення у разі радіаційної аварії до законодавства Європейського Союзу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 237–247. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/07/APP_04_2024.pdf (дата звернення: 21.08.2024).
3. Валігун Н.П., Воробей І.І., Григораш М.О., Корнієвська О.С., Бойчук В.С., Печериця О.В. Нормативно-правове регулювання ядерної та радіаційної безпеки є одним із основних принципів державної політики у сфері використання ядерної енергії та радіаційного захисту. *Ядерна та радіаційна безпека. Спецвипуск* 2022. Нормотворча діяльність. ДНТЦ ЯРБ. С. 71–87.
4. Коробкін В.В. Адміністративно-правове регулювання енергопостачання в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2015. 198 с.
5. Кронда О.В. Правове регулювання поведінки з радіоактивними відходами в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. 18 с.

6. Пахолок Ю. Зарубіжний досвід правового регулювання зниження рівня радіоактивного забруднення територій до прийнятного рівня для здоров'я людини та довкілля. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 5. С. 72–77.

7. Матвійчук А. Правове регулювання захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання (імплементация в законодавство України стандартів ЄС). *Науковий Вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Випуск 80: частина 1. С. 360–369.

8. Сердюченко О. В. Адміністративно-правові засади забезпечення енергетичної безпеки України : дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 212 с.

9. Сушик О.В. Правові засади забезпечення радіаційної безпеки за законодавством України. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. 20 с.

10. Нормативно-правові акти наведено у відповідності до офіційного сайту Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата звернення: 21.08.2024).

11. Рішення Славутинського міського суду Київської області від 12 травня 2023 року по справі № 3777/290/23 «Про визнання протиправними дій суб'єкта владних повноважень та скасування постанови про накладення адміністративного стягнення» https://verdictum.ligazakon.net/result?p=1&c=30&links_npa=Z950039%20225

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПРИМУСОВОГО ПРИПИНЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGISLATION IN THE FIELD OF COMPULSORY TERMINATION OF RIGHTS TO LAND PLOTS

Костогризов О.В., аспірант кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано історичні етапи розвитку та змін законодавчих підстав припинення прав на землю в Україні у XX та XXI столітті. Звернено увагу на характер змін законодавчих підстав припинення прав на землю у зв'язку зі зміною соціально-економічних умов в Україні.

Наголошено, що історико-правовий аспект становлення та розвитку законодавства у сфері примусового припинення прав на земельні ділянки включає аналіз процесу формування правових норм, що регулюють питання примусового позбавлення власників та землекористувачів прав на земельні ділянки. Такий аналіз дає можливість зрозуміти, як і чому змінювалися підходи до цього питання в різні історичні періоди, а також які фактори впливали на розвиток відповідного законодавства.

У статті автор підкреслює, що історичний розвиток законодавства у сфері примусового припинення прав на земельні ділянки демонструє поступову еволюцію від абсолютної влади держави над землею до системи, яка намагається балансувати між суспільними потребами та захистом прав власників та землекористувачів.

В ході дослідження автор приходить до висновку, що наведений системний аналіз основних джерел правового регулювання примусового припинення прав на землю у досліджуваний період дозволяє виділити основні етапи становлення та розвитку законодавства у даній сфері. А саме: перший етап це радянські часи, коли відбувається становлення інституту права землекористування, в законодавстві закріплюються види права землекористування, суб'єкти, підстави виникнення та припинення тощо. До другого етапу, автор відносить період ранньої незалежності, який пов'язаний із прийняттям 13 березня 1992 р. нової редакції Земельного кодексу України. До третього етапу становлення та розвитку законодавства у сфері примусового припинення прав на земельні ділянки відноситься сучасний період, який характеризується активним внесенням змін та доповнень до чинного законодавства України. Крім цього, у статті наголошується, що дослідження етапів становлення інституту припинення прав на землю дає можливість зрозуміти подальші шляхи його розвитку та вдосконалення.

Ключові слова: земля, земельна ділянка, право власності, право користування, примусове припинення, підстави припинення.

The article analyzes the historical stages of development and changes in the legal grounds for termination of land rights in Ukraine in the twentieth and twenty-first centuries. Attention is drawn to the nature of changes in the legislative grounds for termination of land rights due to changes in socio-economic conditions in Ukraine.

It is emphasized that the historical and legal aspect of the formation and development of legislation in the field of forced termination of rights to land plots includes an analysis of the process of formation of legal provisions regulating the issues of forced deprivation of owners and land users of rights to land plots. Such an analysis makes it possible to understand how and why approaches to this issue have changed in different historical periods, as well as what factors influenced the development of the relevant legislation.

In the article, the author emphasizes that the historical development of legislation in the field of compulsory termination of rights to land plots demonstrates a gradual evolution from the absolute power of the state over land to a system that tries to balance public needs and protection of the rights of owners and land users.

In the course of the study, the author comes to the conclusion that the systematic analysis of the main sources of legal regulation of compulsory termination of land rights in the period under study allows to identify the main stages of formation and development of legislation in this area. Namely, the first stage is the Soviet era, when the institute of land use law was established, and the legislation enshrines the types of land use law, subjects, grounds for its occurrence and termination, etc. The author refers to the second stage as the period of early independence, which is associated with the adoption of the new version of the Land Code of Ukraine on March 13, 1992. The third stage of formation and development of legislation in the field of compulsory termination of rights to land plots includes the modern period, which is characterized by active amendments and additions to the current legislation of Ukraine. In addition, the article emphasizes that the study of the stages of formation of the institution of termination of rights to land makes it possible to understand further ways of its development and improvement.

Key words: land, land plot, property right, right of use, compulsory termination, grounds for termination.

Постановка проблеми. Оскільки земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави питання припинення прав на землю завжди було одним із найактуальніших у науці земельного права. Водночас, розуміння тенденцій історичного розвитку законодавства у зазначеній сфері дасть можливість відповісти на виклики, що виникають у цій сфері, у зв'язку з розвитком суспільних відносин, пов'язаних із землекористуванням та ускладненням їх правового регулювання.

Актуальність дослідження. В умовах реформування земельної галузі, розуміння генезису розвитку земельного законодавства в частині припинення прав на землю дозволить прослідкувати основні тенденції змін правового регулювання у зазначеній сфері та дасть можливість встановити основні напрямки їх подальшого розвитку.

Метою статті є дослідження історичних етапів правового регулювання у сфері припинення прав на землю в Україні у XX та на початку XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Проблема прав на землю була однією з основних під час революційних подій 1917–1921 років. Хоча це питання залишається важливим і сьогодні, сто років тому його значення було значно більшим через те, що більшість населення України склали селяни.

З падінням царату в Російській імперії у лютому 1917 року зазнали кардинальних змін правовідносини власності на землю на історичних українських землях. Віхою у розвитку земельного законодавства став жовтневий переворот 1917 року в Російській імперії. Безпосередньо у день перевороту, в ніч з 25 на 26 жовтня Всеросійський з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів прийняв Декрет про землю яким закладено принципи розвитку радянського земельного законодавства на наступні понад 70 років.

Згідно з Декретом право приватної власності на землю було скасоване. А поміщицькі, удільні, кабінетські, монастирські, церковні та посесійні землі було конфісковано

і передано в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. Водночас землі рядових селян і рядових козаків не конфісковувалися, хоча право приватної власності на них також було скасовано [1, с. 319].

29 листопада 1922 р. третя сесія ВУЦВК прийняла перший кодифікований акт – Земельний кодекс УСРР, який складався із преамбули та чотирьох частин: «Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення» [2]. Так, статтею 9 Земельного кодексу УСРР було встановлено, що право на користування землею для ведення сільського господарства мають усі громадяни УСРР (без різниці статі, віросповідання, національності), які бажають обробляти землю своєю працею. Громадяни, які бажали отримати землю у трудове користування, наділялися землею або земельними товариствами, до складу яких вони входять, або земельними органами, якщо у розпорядженні останніх є запасна земля, призначена для трудового користування. Зазначене право на землю, передане у трудове використання визнавалось безстроковим і припинялося лише за підставами визначеними у законі (ст. 11). Такі підстави перераховані у ст. 17 Кодексу, а саме: (а) добровільна відмова від землі усіх членів домогосподарства; (б) припинення домогосподарством ведення самостійної діяльності повністю; (в) вимерлість домогосподарства; (г) остаточне переселення домогосподарства в інше місце з припиненням на попередньому місці самостійного господарювання; (д) позбавлення права на користування землею за рішенням суду за зазначених у законі злочини; (е) використання землі у встановленому порядку для державних та суспільних потреб (шляхи сполучення, розробка цінних копалин та ін.).

Крім цього, Земельним кодексом УСРР 1922 року були передбачені й інші підстави припинення права землекористування. Приміром, статтею 26 цього кодексу визначено, що купівля, продаж чи перепродаж, заповіт чи дарування, а також застава землі забороняється. Вчинені в порушення вказаної заборони угоди вважаються недійсними, а особи, які їх здійснили, окрім кримінального покарання також позбавляються землі, що перебуває у їх користуванні.

Специфічна підстава для припинення права на землю також зазначена у ст. 62 цього кодексу, а саме «землекористувачі, що ведуть хизацьке, таке, що виснажує землю господарство (зокрема ті, що умисно ухиляються, в очікуванні земельних переделів, від внесення в землю добрив, що є в наявності) можуть, за клопотанням земельного товариства чи за ініціативою земельних органів, позбавлені цих земель на строк не більше однієї сівозміни без заміни іншими землями у порядку визначеними для розгляду земельних спорів» [2].

Як бачимо, Земельний кодекс УСРР 1922 року запропонував перші кроки щодо становлення та розвитку інституту землекористування, при цьому саме в цьому документі починають детально конкретизуватися підстави та порядок припинення прав на землю.

Окремої уваги заслуговує Земельний кодекс УСРР від 8 липня 1970 року, який закріпив інститут права землекористування, принцип безоплатності використання земель, чітко визначив коло суб'єктів землекористування, строки землекористування (земля надається у безстрокове або тимчасове користування), закріплені підстави виникнення та припинення права користування земельними ділянками тощо [3].

Так, статтею 17 Земельного кодексу УСРР 1970 року зазначено що, землі, визнані у встановленому порядку придатними для потреб сільського господарства, насамперед повинні надаватися колгоспам, радгоспам, іншим сільськогосподарським підприємствам, організаціям і установам. Громадянам можуть передаватися у користування лише

земельні для обслуговування жилого будинку, присадибні ділянки та городи. Підкреслимо, що Земельним кодексом УСРР 1970 року були визначені не тільки суб'єкти права землекористування, а й чітко вказана мета для якої землі можуть надаватися у користування конкретному колу суб'єктів. Окремою главою закріплювалися підстави припинення права землекористування, які поділялися на підстави припинення права землекористування підприємств, організацій і установ (ст. 35) та підстави припинення права землекористування громадян (ст. 36).

Глава 8 Земельного кодексу УСРР 1970 року була присвячена питанням вилучення земель для державних або громадських потреб. Вилучення земельної ділянки або її частини для зазначених потреб здійснювалось на підставі постанови Ради Міністрів Української РСР або рішення виконавчого комітету відповідної Ради народних депутатів у порядку, встановленому законодавством Союзу РСР і Земельним Кодексом (ст. 37).

Революційні зміни почали відбуватись у сфері землеволодіння з початком процесу розпаду СРСР.

Так, у першій редакції Земельного кодексу УСРР від 1990 року, законодавець хоча і не наважився запровадити нову як для радянської України на той час форму власності на землю – приватну, але визначив новий вид використання землі громадянами, – довічне успадковане володіння. Під таку категорію використання потрапляли землі для ведення селянського (фермерського господарства), ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських, будівель; садівництва, дачного і гаражного будівництва, традиційних народних промислів [4].

Відповідно до еволюції форм власності та видів землекористування, змінювались й підстави для припинення прав на землю.

Так, у статті 27 Земельного кодексу 1990 року, визначено, що підставами припинення права володіння або користування землею є: (1) добровільна відмова від земельної ділянки; (2) закінчення строку, на який було надано земельну ділянку; (3) припинення діяльності підприємства, установи, організації, селянського (фермерського) господарства; (4) використання землі не за цільовим призначенням; (5) нераціонального використання земельної ділянки; (6) використання земельної ділянки способами, що призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки; (7) систематичного невнесення земельного податку протягом строків, встановлених законодавством Української РСР, а також орендної плати в строки, визначені договором оренди; (8) невикористання протягом одного року земельної ділянки, наданої для сільськогосподарського виробництва, і двох років – для несільськогосподарського виробництва та ін.

Як бачимо, відповідно до редакції Земельного кодексу 1990 року, держава все ще зберігала надмірний адміністративний контроль за способами використання землі, хоча й передбачала деяке його послаблення, зокрема пункти 5 і 8 ч. 1 ст. 27 кодексу не поширювались на право володіння землею громадян, які ведуть селянське (фермерське) господарство, протягом трьох років з часу надання земельної ділянки.

При цьому цією редакцією кодексу, як і раніше було передбачено, що купівля-продаж, дарування, застава, самовільний обмін, земельних ділянок є недійсними та вчинення цих угод також може бути підставою для припинення право володіння або право користування землею.

Нову редакцію Земельного кодексу Верховна Рада України затвердила 13 березня 1992 року. Вона містила 118 статей, об'єднаних у 10 розділів: «Загальні положення», «Використання земель», «Охорона земель», «Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам і втрат сільськогосподарського та лісогосподар-

ського виробництва), «Контроль за використанням і охороною земель та їх моніторинг», «Державний земельний кадастр», «Землеустрій», «Вирішення земельних спорів», «Відповідальність за порушення земельного законодавства», «Міжнародні договори», тобто, фактично, було прийнято новий документ, що регулював земельні відносини в незалежній Україні [4].

Нарешті законодавець, у статті 3 кодексу визначив, що власність на землю в Україні має такі форми: державну, колективну, приватну. Усі форми власності є рівноправними.

В структурі Земельного кодексу України, в редакції від 13 березня 1992 року, з'являється окрема Глава 3 «Припинення і перехід прав на землю». Статтею 28 Земельного кодексу України, визначено окремі підстави для припинення не лише користування, а й безпосередньо приватної власності на землю, а саме: (1) добровільна відмова від земельної ділянки; (2) відчуження (продажу) земельної ділянки Раді народних депутатів; (3) викупу земельної ділянки для державних або громадських потреб; (4) припинення у випадках, передбачених пунктами 4, 6–8 статті 27 цього Кодексу (тобто внаслідок систематичного невнесення земельного податку в строки, встановлені законодавством України, використання земельної ділянки способами, що призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки, використання землі не за цільовим призначенням, невикористання протягом одного року земельної ділянки, наданої для сільськогосподарського виробництва, і протягом двох років – для несільськогосподарських потреб).

Подальший розвиток нормативного регулювання припинення прав на землю прослідковується також і в Земельному кодексі від 25 жовтня 2001 року. Так, до підстав припинення прав користування та власності на землю, що були закріплені Земельним кодексом України у редакції від 13 березня 1992 року, додалися також й нові підстави, які відображають тенденції у розвитку землекористування у незалежній Україні, зокрема – це й примусове звернення стягнення на земельну ділянку по зобов'язаннях власника цієї земельної ділянки, конфіскація земельної ділянки, невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк тощо [5]. Крім цього, заслуговують на увагу такі підстави припинення права власності на земельні ділянки, як смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця – яка ілюструє активний процес оформлення відумерлої спадщини, як спосіб наповнення місцевих бюджетів, та відчуження земельної ділянки за рішенням власника – як закономірний результат багаторічного шляху до запровадження в Україні повноцінного ринку сільськогосподарської землі, з можливістю (з певними обмеженнями щодо іноземців та юридичних осіб) розпоряджатись своєю землею.

Удосконалюються та модернізується також і механізми припинення права користування на земельні ділянки. Зокрема, запроваджуються такі нові підстави як: припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій, крім перетворення державних підприємств; набуття іншою особою права власності на жилий будинок, будівлю або споруду, які розташовані на земельній ділянці; передача приватному партнеру, концесіонеру нерухомого майна, розміщеного на земельній ділянці, що перебуває в користуванні державного або комунального підприємства та є об'єктом державно-приватного партнерства або об'єктом концесії; припинення права користування надрами у разі закінчення встановленого спеціальним

дозволом на користування надрами строку користування надрами (у разі передачі земельної ділянки державної, комунальної власності користувачу надр для здійснення діяльності з користування надрами) (ст. 141 Земельного кодексу України). Окремою статтею закріплюється підстави для примусового припинення прав на земельну ділянку. Так, відповідно до ст. 143 Земельного кодексу України примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку у разі: (а) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; (б) неусунення допущених порушень законодавства; (в) конфіскації земельної ділянки; (г) примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності.

З метою вдосконалення правового регулювання та, зокрема, усунення колізійності земельного законодавства України, його узгодженості із іншими нормативними актами, законодавцем перманентно вносяться зміни та доповнення до положень статей 140–143 Земельного кодексу України.

Так, протягом 2021 року статтю 143 Земельного кодексу України доповнено пунктом г¹ який передбачає таку нову підставу примусового припинення прав на земельну ділянку як звернення стягнення на право емфітевзису, суперфіцію за зобов'язаннями особи, яка використовує земельну ділянку на такому праві [6].

Доповнення статті 143 Земельного кодексу України пунктом «г¹» спрямоване на узгодження положень земельного законодавства та положень статті 10 Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII [7], яка передбачає повноваження державного або приватного виконавця на звернення стягнення на майнові права боржника, зокрема, якщо вони перебувають в інших осіб або належать йому від інших осіб.

Крім того, з метою узгодження земельного законодавства із положеннями Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 3 березня 2022 року № 2116-IX [8] статтю 140 Земельного кодексу України доповнено пунктом «є» яким передбачено примусове вилучення земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності як підставу припинення права власності на земельну ділянку [9].

Висновки. Наведений системний аналіз основних джерел правового регулювання примусового припинення прав на землю у досліджуваній період дозволяє виділити основні етапи становлення та розвитку законодавства у даній сфері:

1 етап – радянські часи (становлення інституту права землекористування, в законодавстві закріплюються види права землекористування, суб'єкти, підстави виникнення та припинення).

2 етап – період ранньої незалежності, який пов'язаний із прийняттям 13 березня 1992 р. нової редакції ЗКУ, впровадження нових форм права власності на землю, введення кодексом окремої глави «припинення і перехід прав на землю», якою закріплюються підстави припинення права користування землею, підстави та порядок припинення права колективної та приватної власності на землю, тощо.

3 етап – сучасний період, який характеризується активним внесенням змін та доповнень до статей 140–143 Земельного кодексу України шляхом вдосконалення механізмів припинення прав на земельні ділянки та розширення підстав припинення прав, узгодження земельного законодавства в цій частині із законодавством в інших сферах.

Дослідження етапів становлення інституту припинення прав на землю дає можливість розуміти подальші шляхи його розвитку та вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 5. 528 с.
2. Земельний кодекс УСРР від 16.10.1922 р. ЗУ УСРР. 1922. № 51. Ст. 750.
3. Земельний кодекс Української РСР від 8 липня 1970 року: *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1970. № 29. Ст. 205.
4. Земельний кодекс Української РСР від 18 грудня 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98.
5. Земельний Кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28 квітня 2021 року № 1423-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#n297>
7. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>
8. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 3 березня 2022 року № 2116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text>
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 року № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#n14>

PROBLEMS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF RELATIONS IN THE FIELD OF ELECTRICITY AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT: THE EXPERIENCE OF GERMANY AND UKRAINE

ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ: ДОСВІД ФРН ТА УКРАЇНИ

Leheza Yu.O., Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Civil, Economic and Environmental Law
Dnipro University of Technology

It was determined that the efficiency of the use of electrical energy is one of the components of ensuring a person's right to a safe environment and a subsystem of ensuring a proper, high-quality existence of a person. It has been established that electric energy is the means that ensures both the living conditions of a person and the sphere of economy, which is a sign of the appropriateness of the state's performance of the social function entrusted to it. It was established that the energy system is a component of the country's national security system, protection of its sovereignty and territorial integrity. It has been established that the requirement to implement and intensify the processes of law-making and adaptation of legislation in the field of electricity and the right to a safe environment in accordance with European requirements and standards is an urgent task for Ukraine in the context of the implementation of the European Integration Agreement. It is argued that the negative characteristics of the current legislation of Ukraine in the field of electric power and the protection of the right to a safe environment are: an inadequate level of management in the field of energy, characterized by the absence or low efficiency of the processes of decentralization of the energy system of Ukraine; the presence of gaps in the regulatory regulation of land use where alternative electricity facilities are located; obsolescence of administrative and legal regulation of relations in the field of electric power and environmental law. The presence of a strategic administrative act until 2035 is included among the positive characteristics of the regulatory and legal regulation of relations in the field of electric power.

Key words: energy efficiency, energy system, national security, energy security, strategy, alternative energy sources, decentralization of the energy system.

Визначено, що ефективність використання електричної енергії відноситься до складових забезпечення права особи на безпечне довкілля та підсистемою забезпечення належного якісного існування людини. Встановлено, що електрична енергія є тим засобом, що забезпечує як побутові умови людини, так і сферу господарювання, що є ознакою належності виконання державою покладеної на неї соціальної функції. Встановлено, що енергетична система є складовою системи національної безпеки країни, захисту її суверенітету та територіальної цілісності. Встановлено, що вимога із здійснення та активізації процесів із правотворення та адаптації законодавства у сфері електроенергетики та права на безпечне довкілля згідно із європейськими вимогами та стандартами, є актуальним завданням України в умовах виконання Угоди про Євроінтеграцію. Аргументовано, що негативними характеристиками чинного законодавства України у сфері електроенергетики та охорони права на безпечне довкілля є: неналежний рівень здійснення управління у сфері енергетики, що характеризується відсутністю чи низькою ефективністю процесів із децентралізації енергетичної системи України; наявність прогалин щодо нормативного регулювання використання земель, де розташовані об'єкти альтернативної електроенергії; застарілість адміністративно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики та права навколишнього природного середовища. Серед позитивних характеристик нормативно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики віднесено наявність стратегічного адміністративного акту до 2035 року.

Ключові слова: енергоефективність, енергетична система, національна безпека, енергетична безпека, стратегія, альтернативні джерела енергії, децентралізація енергетичної системи.

Statement of the problem. The use of electrical energy is an integral part of every person's life. Electric energy is used in everyday life and economic activity, allows the state to fulfill its social function, and contributes to the protection of the sovereignty and territorial integrity of the state. At the same time, every year, the state looks for the most optimal and effective approaches to optimize the process of energy supply to end users, minimizing costs and damage to the environment, while at the same time maximizing the level of realization of public needs and benefits.

In the conditions of the European integration of Ukraine, it is extremely important that the administrative and legal regulation of relations in the field of electric power corresponds to modern socio-economic conditions and realities, is independent of political influence, and eliminates corruption risks in relations in the field of electric power.

The study of the current state of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity as a right to a safe environment will allow us to establish the level of compliance of the current legislation in this area with the challenges that our state is currently facing, to search for ways to increase the effectiveness of the regulation of relations in the field of electricity, and its relevance in modern conditions.

The need to adapt administrative legislation in the field of electric power to European requirements and standards and,

as a result, the actual complete renewal of legislation in this area, the emergence of the electric power market in Ukraine, the permanent struggle for the independence and stability of the Ukrainian electric power industry cause scientific interest in issues related to administrative and legal regulation of relations in this field in Ukraine. Since the current state of administrative-legal regulation of relations in the field of electricity is characterized not only by negative, but also positive aspects, in the context of the European integration of Ukraine, the study of the advantages and disadvantages of the current state of administrative-legal regulation of relations in the field of electricity acquires special importance.

Determining the shortcomings of the current state will allow us to establish the causes of ineffective administrative and legal regulation in the field of electric power, identify gaps and conflicts in the current legislation in this field, and therefore predict ways to solve them.

In turn, highlighting the advantages of the current state will allow us to understand which aspects of the administrative and legal regulation of relations in the field of electric power are important to preserve in the reform process and ensure their further development.

The state of scientific development of the problem. The question of the advantages and disadvantages of the current state of administrative and legal regulation of relations in

the field of electric power in the conditions of the European integration of Ukraine has hardly been studied in the scientific literature of our country. Certain aspects of the specificity of administrative and legal regulation of relations were studied by such scientists as: M. S. Blokhina, D. L. Vityuk, O. L. Voloshyn, M. Ya. Gvozd, A. Yu. Deina, I. I. Doronina, N. V. Kuzminchuk, S. V. Maistro, V. V. Mushenok, S. R. Plyatko, T. V. Sak, B. V. Slupskyi, D. K. Tkach, I. L. Trofimov, V. Yu. Ulida, M. K. Shapochka. However, it is worth considering that the concept of "modern state" is dynamic, and therefore the advantages and disadvantages of the state of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity, which was "modern" at the time of writing the works of such authors, may not be relevant in modern conditions. That is why the analysis of this issue is important for our research.

The purpose of the article is to determine the problems of regulatory and legal support of relations in the field of electricity as a component of the right to a safe environment, taking into account the experience of Germany and Ukraine.

Presentation of the main material. Modern administrative and legal regulation of relations in the field of electric power cannot be unequivocally evaluated positively or negatively, since the level of legislative support for the implementation of various rights and obligations within the limits of these legal relations will not be the same.

For example, D. K. Tkach notes the need to improve the legal framework regarding the use of methods that meet modern conditions, as those currently operating create obstacles for attracting investments and further development. In addition, cross-subsidization of the same categories of the population is a problem. The imperfect payment mechanism for used electricity contributes to the formation of debts to generating companies [1, c. 50].

That is, the administrative and legal regulation of relations in the field of electric power of Ukraine uses the imperative method to clearly define the methods of activity of economic entities.

The problem of the imperative method and, accordingly, of the administrative legislation is the complex and slow procedure of its change, which will cause the legislation to become permanently obsolete, because any changes made during the time from the discovery of the problem to the introduction of the proposal and its adoption will lose their relevance. That is why it will be more appropriate to prevail over the dispositive method with the partial use of administrative means for licensing, control and supervision, and standardization. The gradual introduction of dispositive regulation of relations in the field of electric power can be considered positive, but it is not universal, which creates problems in the actual application of the norms of administrative legislation.

The problem of cross-subsidization, which concerns electricity consumers and is already connected with the harmonization of financial and administrative legislation, should be considered separately.

It is possible to consider the introduction of a unified procedure for forming prices and payment for used electricity as a way to solve it, which will be clear to consumers, will prevent abuse of rights by other legal entities involved in the relationship, and will be transparent and public, which will facilitate control.

S.V. Maistro emphasizes the need to increase the information support of the state regulation of the electricity industry, which includes improving communication, introducing informative Internet resources, ensuring the broadcasting of relevant information online for business entities and promoting the ideas of ecological and renewable energy [2, c. 42].

Maintaining an appropriate level of communication between state and business entities and consumers corresponds to the concept of service and public administration.

It is possible to evaluate the administrative and legal support for the variety of ways of paying for electricity and receiving consultations for consumers as positive.

At the same time, the process of communication between state authorities and business entities in the field of electricity remains excessively bureaucratized and creates opportunities for corruption, which is also explained by the lack of awareness of the latter about their rights and the possibilities of their protection.

Accordingly, one of the vectors of administrative and legal regulation of relations in the field of electric power should be informational activities, both in terms of training (conducting trainings and seminars) for the subjects of relations in the field of electric power in order to increase the level of their legal education and legal awareness, and in terms of highlighting the specifics of the activity of the authorized bodies themselves (implementation of powers, protection against excess of powers).

A. Yu. Deina defines the problem of energy independence, which guarantees the normal functioning of the economy in the field of energy and the satisfaction of the social needs of society, but it is still not adequately ensured [3, c. 163].

The given problem has both economic, legal and organizational nature, and therefore it is impossible to solve it only with the help of administrative and legal regulation. It vividly illustrates the content of the reasons that cause problems in the functioning of relations in the field of electricity.

Therefore, the task of administrative and legal regulation should be not only the proper regulation of the procedures for the production or supply of electric energy, but also the protection of the electric power industry from undue political, economic, technical or social influence in order to minimize unforeseen situations and prevent threats to the normal functioning of all procedures within its limits. The Energy Efficiency Act of the Federal Republic of Germany defines that it is necessary to carry out an energy audit procedure as a systematic procedure for taking measures to increase energy efficiency aimed at reducing energy consumption in the company by obtaining sufficient information about the energy consumption profile of the company, its buildings, the activities of its facilities, the determination and quantitative assessment of the possibility of final energy saving, determination of the potential for the use and production of renewable energy and recording the results in a report carried out by authorized entities from the energy service and audit. Energy efficiency is the establishment of a ratio of the volume of production of services, services, goods or energy to the use of energy [4].

I.I. Doronina positively assessed the separation of the concepts of "alternative" and "renewable" energy sources in the legislation, the legislative regulation of the principles of functioning of the electricity market, the state's encouragement of the use of alternative methods of electricity production and the introduction of the "green" tariff. The researcher attributed the backwardness of Ukrainian legislation to EU legislation to the problematic aspects of the current state of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity [5, c. 40]. However, for our part, we note that the EU legislation is also dynamic, which means that until Ukraine joins the European Union, Ukraine will always be forced to always "catch up" with it. Therefore, at the moment, the backwardness of Ukrainian legislation from EU legislation has objective prerequisites for this.

Thus, in Ukraine, there is a certain regulatory and legal basis for the use of electrical energy obtained from solar radiation as an alternative non-traditional type of energy natural resource [6].

Thus, after analyzing the works of domestic scientists and normative acts of domestic legislation in the field of electricity, we can conclude that the current state of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity is characterized by a number of advantages and disadvantages.

In particular, it is worth noting that there is no significant lag between Ukrainian legislation and European legislation. Rather, it refers to the mechanism of implementation, provision and protection of administrative and legal norms.

Thus, in our opinion, the advantages of the current state of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity include the following advantages:

- 1) modern administrative and legal regulation of relations in the field of electric power is carried out in accordance with the long-term state strategy for the development of this industry;
- 2) modern administrative and legal regulation of relations in the field of electric power encourages the use of alternative and renewable energy sources.

Among the shortcomings of the current state of administrative and legal regulation of relations in the field of electric power of Ukraine, we include the following shortcomings: 1) modern administrative and legal regulation of relations in the field of electric power of Ukraine does not ensure coordination of authorized public authorities in the field of electric power; 2) modern administrative and legal regulation of relations in the field of electric power has gaps in the regulation of the issue of land use for alternative energy sources, namely, changes in their intended purpose; 3) modern administrative and legal regulation of relations in the field of electricity does not sufficiently protect the rights and interests of consumers in the conditions of the introduction of a new electricity market; 4) separate regulatory and legal acts of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity are outdated [7, с.305].

Conclusions. Among the advantages of the current state of administrative and legal regulation of relations in the field of electric power is a clear definition of vectors for the further development of relations in the field of electric power for a fairly long period. Thus, in 2017, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Energy Strategy of Ukraine for the period until 2035 "Security, energy efficiency, competitiveness" [7]. Already in 2023, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved a new concept – the Energy Strategy

of Ukraine for the period up to 2050, by order of April 21, 2023 No. 373-r. The above shows that one of the main advantages is longevity, which reduces the influence of political factors on its implementation and indicates priority goals, both in state regulation and reforming legislation and directions for investments in the field of electricity. Thus, within the framework of the energy strategy, the main development trends are defined, which is relevant for planning business activities. Another positive aspect should be considered the structuring of measures for the implementation of this strategy. This allows you to monitor the effectiveness of its action within a certain period of time, identify problems in implementation and quickly correct them to move to another stage.

Among the goals to be achieved during the implementation of the Energy Strategy of Ukraine, "achieving the maximum level of climate neutrality; maximum reduction of coal use in the energy sector; renewal and modernization of energy infrastructure; increasing the efficiency of the use of resources in the energy sector; comprehensive integration with the markets of the European Union and effective functioning of internal markets; providing the energy sector with its own resources, taking into account economic feasibility; development of alternative energy sources, new products and innovative solutions in the energy sector". Such spheres correspond to the direction of European integration in the development of administrative and legal regulation of relations in the field of electricity, taking into account the existing problems in this field. At the same time, the environmental problems caused by the production of electricity are not taken into account. However, increasing the level of environmental and legal awareness of the population in matters of electricity will allow to involve a larger number of public organizations in the control of its production, distribution and supply, and therefore guarantee the reliability and stability of such processes.

REFERENCES

1. Ткач Д. К. Сучасний стан паливно-енергетичного комплексу України. *Вчені записки університету «КРОК»*. 2018. Вип. 4. С. 45–51.
2. Майстро С. В., Волошин О. Л. Механізми державного регулювання розвитку альтернативної енергетики: теоретичні підходи до визначення та змісту. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 43. С. 36–43.
3. Дейна А. Ю. Теоретичні основи статистичного забезпечення регулювання енергонезалежності України. *Економіка і організація управління*. 2017. Вип. 1. С. 160–170.
4. Gesetz zur Steigerung der Energieeffizienz in Deutschland¹ (Energieeffizienzgesetz – EnEFG). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/eneffg/EnEFG.pdf>
5. Дороніна І. І. Нормативно-правове забезпечення розвитку відновлюваної енергетики в Україні. *Механізми державного управління*, 2020. № 1 (44). С. 31–43.
6. Легеза Ю., Пушкіна О., Паутов Г. Використання сонячної енергії як напрям забезпечення вимог життєздатності населених пунктів: нормативно-правовий аспект. *Law. State. Technology*. 2022. № 3, 3–8. doi: 10.32782/LST/2022-3-1
7. Миколаєць Д. А. Концепція оптимізації адміністративно-правового регулювання відносин у сфері електроенергетики в умовах євроінтеграції України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ : ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», 2023. 467 с.
8. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» : Розпорядження Кабінету Міністрів від 18.08.2017 № 605-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 167.

ПРИНЦИП СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОСФЕРИ ЯК АГРАРНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

THE PRINCIPLE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR AS AN AGRARIAN LEGAL CATEGORY

Терехов М.І., аспірант кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню теоретико-правових питань сталого розвитку агросфери як принципу сучасного аграрного права. Автор акцентує увагу на тому, що особливої актуальності набуває дослідження сталого розвитку агросфери як принципу аграрного права, з'ясування його місця в системі принципів даної галузі, формування дефініції цієї аграрно-правової категорії заради подальшого розвитку аграрно-правової доктрини та її понятійно-категоріального апарату.

Досліджено стан й визначено правові засади принципу сталого розвитку агросфери. Зазначено, що на сьогодні є всі підстави стверджувати, що принцип сталого розвитку агросфери, безумовно, належить до спеціальних, галузевих принципів аграрного права, адже йому притаманний загальногалузевий аграрно-правовий характер й він може бути застосований до всіх правових інститутів і підгалузей аграрного права. Виокремлено наступні сфери реалізації принципу сталого розвитку агросфери: агро-ресурсна (традиційна і альтернативна), агро-ресурсна, соціальна, регуляторна, агроінноваційна, освітньо-виховна, й розкрито їх зміст.

Сформульовано авторську дефініцію сталого розвитку агросфери як спеціального, галузевого принципу сучасного аграрного права, що являє собою одну з основоположних засад, обґрунтованих правовою доктриною і відображених у чинному законодавстві й локальних внутрішньогосподарських актах сільськогосподарських підприємств, що відображає закономірності та особливості аграрно-правового регулювання, сформовані під впливом об'єктивних цивілізаційних і суспільних потреб, й спрямовані на забезпечення сталого, прогресивного і незворотного розвитку агросфери та її ресурсів в інтересах теперішнього і майбутніх поколінь заради гарантування їх економічних, екологічних та соціальних прав.

Ключові слова: агросфера, агробізнес, принцип аграрного права, сільськогосподарське виробництво, сільські території, сталий розвиток.

The article is devoted to the study of theoretical and legal issues of sustainable development of the agrarian sector as a principle of modern agrarian law. The author emphasizes that the study of sustainable development of agriculture as a principle of agrarian law, clarification of its place in the system of principles of this branch, and formation of a definition of this agrarian legal category are of particular relevance for the further development of agrarian legal doctrine and its conceptual and categorical apparatus.

The author examines the status and determines the legal basis of the principle of sustainable development of the agrarian sector. It is noted that today there is every reason to assert that the principle of sustainable development of the agrarian sector certainly belongs to the special, sectoral principles of agrarian law, since it is inherent in the general agrarian law nature and can be applied to all legal institutions and sub-branches of agrarian law. The author distinguishes the following areas of implementation of the principle of sustainable development of the agrarian sector: agricultural production (traditional and alternative), agro-resource, social, regulatory, agro-innovative, educational and upbringing, and reveals their content.

The author's definition of sustainable development of the agricultural sector as a special, sectoral principle of modern agrarian law is formulated, which is one of the fundamental principles justified by legal doctrine and reflected in current legislation and local internal regulations of agricultural enterprises, which reflects the patterns and features of agrarian legal regulation formed under the influence of objective civilizational and social needs and aimed at ensuring sustainable, progressive and irreversible development of the agrarian sector and its resources in the interests of present and future generations in order to guarantee their economic, environmental and social rights.

Key words: agrosphere, agribusiness, principle of agrarian law, agricultural production, rural areas, sustainable development.

Необхідність реалізації Глобальних цілей сталого розвитку як концепту існування людства на ХХІ століття вкрай актуалізує для світової спільноти питання впровадження механізмів сталості в усі сфери життєдіяльності людини, зокрема, і в агросферу. У зв'язку з цим першочерговим завданням для аграрно-правової науки постає опрацювання теоретико-доктринальних підходів й понятійно-категоріально апарату з метою формування науково-обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного аграрного законодавства, розробки ефективного правового механізму забезпечення сталого розвитку агросфери.

Ще більшої актуалізації проблематиці сталого розвитку агросфери надає агресивна війна, що ведеться РФ проти України, внаслідок чого доквітлю та ресурсам агросфери завдано величезної шкоди (зокрема, земельним ресурсам, водним об'єктам, багаторічним і лісовим насадженням, сільськогосподарським тваринам та ін.), відбувається знищення виробничих сільськогосподарських будівель, споруд, зерносовищ, а також об'єктів соціальної сфери на сільських територіях (закладів освіти, охорони здоров'я тощо), спостерігається зменшення чисельності й зміна структури сільського населення через загибель людей, мобілізацію, вимушену міграцію та ін.). Перелічене створює неабиякі загрози не лише в сфері забезпечення агро-екологічної і продовольчої безпеки держави, але й загалом для подальшого належного функціонування

агросфери, її сталості, при чому як в рамках нинішнього, так і прийдешніх поколінь, на чому цілком справедливо наголошується увага в аграрно-правовій науці [1, с. 125].

З урахуванням викладеного, особливої актуальності набуває дослідження сталого розвитку агросфери як принципу аграрного права, з'ясування його місця в системі принципів даної галузі, формування дефініції цієї аграрно-правової категорії.

Проблематиці сталого розвитку присвячено роботи представників філософської, юридичної та економічної наук, серед яких: Г.І. Балюк, Н.В. Барабашова, І.К. Бистряков, О.В. Гафурова, А.П. Гетьман, В.І. Данілов-Данільян, В.С. Дієсперов, В.М. Єрмоленко, В.К. Збарський, Т.О. Коваленко, Т.В. Курман, Н.О. Мартинова, Л.Г. Мельник, В.В. Носік, В.М. Співак, А.М. Статівка, В.Ю. Уркевич, В.Я. Цибуляк, О.В. Шаповалова, О.В. Шубравська, М.В. Шульга та ін.

У спеціальній філософській, економічній і правовій науковій літературі словосполучення «сталий розвиток» розглядається як багатоаспектна категорія – сталий розвиток цивілізації і суспільства, країни, регіону, економіки, населених пунктів, села, сільських територій, агропродовольчої системи, сільськогосподарського землекористування, сталий сільський розвиток та ін. При цьому одні науковці-правники зосередили свою увагу на сталому розвитку села і сільських територій (О.В. Гафурова,

В.М. Єрмоленко, Н.О. Мартинова, В.Ю. Уркевич та ін.), інші – на сталому розвитку сільськогосподарського виробництва (Т.В. Курман) або на сталому сільськогосподарському землекористуванні (В.В. Носік, М.В. Шульга). Проте комплексних досліджень, присвячених сталому розвитку агросфери саме як принципу аграрного права, досі не проводилося, що й зумовлює актуальність даної статті.

Переходячи до дослідження сталого розвитку агросфери як принципу аграрного права, слід погодитися з думкою М.І. Козюбри про те, що плідність наукового пізнання і глибина проникнення в сутність досліджуваних явищ і процесів, а, зрештою, і приріст наукових знань значною, а інколи, й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію, що використовується науковцями [2, с. 22].

Дійсно, система знань у будь-якій галузі або сфері діяльності ґрунтується на відповідному понятійно-категоріальному апараті. Саме основні поняття та категорії в їх предметно-змістовному взаємозв'язку й формують мову конкретної галузі знань, відображають її зміст, надають можливість ефективного та адекватного застосування інструментарію досліджень [3, с. 15]. При цьому, як справедливо зазначають у спеціальній літературі, понятійно-категоріальний апарат певної правової галузі водночас охоплює три сфери: науки, законотворчості й правозастосування, що зумовлює необхідність врахування як доктринального і нормативного, так і правозастосовного аспектів [4, с. 212–213].

Аграрне право, як і будь-яка інша галузь національного права, не є застиглою матерією, а перебуває у постійному розвитку, безперервно відображаючи ті процеси і явища, що зумовлюють зміну й подальший розвиток аграрних суспільних відносин в умовах глобалізації та євроінтеграції. Саме тому відповідних змін зазнають і принципи аграрного права, відбувається поява і становлення нових принципів цієї галузі права. Дана теза підтримується і у спеціальній літературі, де також підкреслюється, що принципи не лише визначають зміст відповідної галузі права, але й є тим рушійним саморегульованим елементом, що зумовлює її подальший розвиток [5, с. 179–180].

Система і зміст принципів аграрного права знаходять відображення у підручниках та посібниках з аграрного права, в дисертаційних і монографічних працях окремих науковців (Н.В. Кравець [6], Г.І. Савченко [7], М.М. Чабаненко). При цьому, однак, залишаються недостатньо дослідженими деякі нові принципи аграрного права, що перебувають у стадії зародження чи становлення. До таких слід віднести і принцип сталого розвитку агросфери.

В сучасній аграрно-правовій доктрині відстоюється точка зору про шестирівневу структуру системи принципів аграрного права у розрізі загальних (міжнародні і національні (конституційні), міжгалузевих, галузевих, підгалузевих, інституційних і субінституційних принципів [8, с. 30]. На сьогодні є всі підстави стверджувати, що принцип сталого розвитку агросфери, безумовно, належить до спеціальних, галузевих принципів аграрного права, адже йому притаманний загальногалузевий аграрно-правовий характер й він може бути застосований до всіх правових інститутів і підгалузей аграрного права [9, с. 361].

Слід зазначити, що нормативні засади принципу сталого розвитку агросфери закріплено низкою міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів. Так, Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від 09 травня 1992 [10] передбачено, що сторони мають права на стійкий розвиток і повинні йому сприяти, в тому числі шляхом розробки і розвитку відповідних комплексних планів з ведення господарства у прибережній зоні, щодо водних ресурсів й у сільському господарстві.

У 2014 році главою 17 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Євро-

пейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [11] проголошено співробітництво сторін з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, в тому числі шляхом поступового зближення політик та законодавства, зокрема щодо заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту довкілля і тварин, поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах; обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій тощо (ст. 403, 404). У ст. 408 Угоди також закріплено співробітництво сторін у сфері відповідального рибальства та управління рибним господарством, які відповідають принципам сталого розвитку, задля збереження рибних запасів та екосистем у здоровому стані.

Сферами реалізації принципу сталого розвитку агросфери, як уявляється, виступають: а) агровиробнича, яка, в свою чергу, поділяється на два підвиди: виробничо-традиційну (охоплює традиційне аграрне виробництво й первісну переробку продукції рослинного і тваринного походження) і виробничо-альтернативну (ведення його альтернативних форм, зокрема, адаптивних, кліматично орієнтованих форм); б) агресурсна, яка включає земельну (сільськогосподарське землекористування) та природоресурсну сфери (інші види сільськогосподарського природокористування); в) соціальна, що охоплює соціальну сферу і сільський розвиток; г) регуляторна – впровадження вказаного принципу в усі сфери державної регуляторної діяльності, державну та регіональну аграрну політику, законодавство, локальну нормотворчість; д) агроінноваційна. Слід погодитися з Т.В. Курман, що агроінноваційний розвиток виступає одним із засобів реалізації концепції сталого розвитку агросфери, адже інновації та розвиток інфраструктури проголошено однією з Глобальних цілей сталого розвитку на період до 2030 року, прийнятих ООН у 2015 році [12, с. 9]; е) освітньо-виховна – аграрна освіта та наука, сільськогосподарське дорадництво тощо. При цьому, як видається, вкрай важливою є реалізація вказаного принципу в усіх зазначених вище сферах. Тільки за таких умов можна досягти синергетичного позитивного ефекту з метою реалізації цілей сталого розвитку в агросфері й забезпечити гарантування прав як нинішнього, так і наступних поколінь на їжу, землю як основний засіб виробництва, безпечно довкілля тощо.

Виходячи з наведеного, не можна отожднювати принцип сталого розвитку агросфери з принципом сталого розвитку сільськогосподарського виробництва чи принципом сталого розвитку соціальної сфери або сільських територій, думки щодо існування яких висловлюються у спеціальній аграрно-правовій літературі [13, с. 48]. Як видається, вказані категорії є більш вузькими, адже стосуються виключно якогось одного з елементів агросфери (або сільськогосподарського виробництва, або соціальної сфери села чи сільських територій), або окремих її ресурсів (приміром, земель сільськогосподарського призначення). Сталий же розвиток агросфери як стабільний і незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на основі досягнень науки й техніки, який забезпечує її успішне функціонування в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей [14, с. 164] з метою вирішення глобальної продовольчої та агроєкологічної проблем, є категорією, що має охоплювати всі її елементи. Тож категорія «сталий розвиток агросфери» охоплює і сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, і сталий соціальний розвиток сільських територій, і стає сільськогосподарське земле- та природокористування тощо.

Як вбачається, сталий розвиток агросфери як спеціальний, галузевий принцип сучасного аграрного права являє собою одну з основоположних засад, обґрунтованих правовою доктриною і відображених у чинному законодавстві й локальних внутрішньогосподарських актах сільгоспприємств, що відображає закономірності та особливості аграрно-правового регулювання, сформовані під впливом об'єктивних цивілізаційних і суспільних потреб, й спрямовані на забезпечення сталого, прогресивного і незворотного розвитку агросфери

та її ресурсів в інтересах теперішнього і майбутніх поколінь заради гарантування їх економічних, екологічних та соціальних прав.

Таким чином, на сьогодні одним з основних галузевих принципів аграрного права стає принцип сталого розвитку агросфери, що повною мірою відповідає сучасному стану розвитку аграрних відносин і вимагає його подальшого ґрунтового дослідження, що, в свою чергу, здатне забезпечити подальший розвиток аграрно-правової доктрини та її понятійно-категоріального апарату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курман Т.В. Агробізнес та продовольча безпека: проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 122–126. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/09/23.pdf>
2. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.
3. Грузіна І. Визначення понятійно-категоріального апарату як передумова створення компетентної організації. *Наук. вісник Полтавського ун-ту економіки і торгівлі. Серія «Екон. науки»*. 2023. № 2 (108), 15–23. <https://doi.org/10.37734/2409-6873-2023-2-2>
4. Теленик С. Понятійно-категоріальний апарат адміністративно-правового регулювання створення державної системи захисту критичної інфраструктури. *Knowledge, Education, Law, Management* 2020 № 3 (31), vol. 2. С. 212–220. <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.2.38>
5. Долинська М.С. До питання розширення видів принципів аграрного права. *Юридичний наук електронний журнал*. 2020. № 3. С. 179–182.
6. Кравець Н.В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права : автореф. дис. ...к.ю.н. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 20 с.
7. Савченко Г.І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права : автореф. дис. ... к.ю.н. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2012. 21 с.
8. Єрмоленко В.М. Загальні особливості системи принципів аграрного права. *Право. Людина. Довкілля*. 2021. № 3. С. 24–33. URL: <http://dx.doi.org/10.31548/law2021.03.003>
9. Терехов М.І. Принцип сталого розвитку агросфери в системі принципів аграрного права. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матер. круглого столу, присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАП рН України Шелестова В.С. (м. Харків, 22 лют. 2024 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана Харків: Право, 2024. С. 360–362.
10. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: конвенція від 09 травня 1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
12. Курман Т.В. Юридична природа відносин у сфері агроінноваційного розвитку: теоретико-правові підходи і напрями. *Право та інновації*. 2024. № 2 (46). С. 8–14. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2024-2\(46\)-1](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2024-2(46)-1).
13. Аграрне право: підручник / В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, І. М. Кульчій та ін.; за ред. А. М. Статівки. Вид. 2-ге, змін. Харків : Право, 2021. 416 с.
14. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: моногр. Харків : Юрайт, 2018. 376 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18665/1/Kurman_2018_mon.pdf

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПОСИЛЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО І БЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ АЕС В УКРАЇНІ

LEGAL PROBLEMS OF STRENGTHENING THE RATIONAL AND SAFE USE OF NPP LANDS IN UKRAINE

Федорович В.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено дослідженню створення законодавчих умов щодо здійснення своєчасного, системного моніторингу впливу діяльності АЕС на навколишнє природне середовище, щодо забруднення ґрунтів в зоні аерації та підземних вод, реакції біологічних систем на екологічний стан з метою своєчасного вжиття превентивних і основних заходів правового регулювання землекористування ділянок АЕС, створення умов безпечної господарської діяльності на зазначених землях та вживання рослинної і тваринної продукції, що виробляється на цих землях, недопущення їх радіоактивного забруднення як під час нормальної експлуатації АЕС, так і в аварійних ситуаціях. В статті висвітлені правові аспекти забезпечення своєчасного реагування на зміну ґрунтів, шляхом впровадження сучасної інформаційно-аналітичної експертної системи – ЕкоІЕС для системного моніторингу екологічного впливу АЕС на навколишнє природне середовище та землекористування з одночасним вдосконаленням земельного та екологічного законодавства. Метою статті є визначення правових механізмів екологічно-безпечної та раціональної використання земель діючих та майбутніх АЕС.

При розміщенні великих промислових підприємств, зокрема АЕС, має повною мірою забезпечуватись захист землі і навколишнього природного середовища, залучення необхідних капітальних вкладень на земле- і природоохоронні заходи.

Збереження обсягу генерації електроенергії АЕС та утримання цін на електроенергію в Україні на прийнятному рівні планується забезпечити шляхом будівництва нових ядерних енергоблоків АЕС, що обумовлюється частковою втратою доступу до видобутку вугілля та інших покладів корисних копалин, важливих для енергетики, спричинених військовою агресією з боку російської федерації; недоступністю генерації тимчасово окупованої Запорізької АЕС; дефіцитом нафти та газу і ризиком скорочення можливості їх експорту з країн Східної Європи через логістичні обмеження та міжнародну санкційну політику; необхідністю виконання міжнародних зобов'язань України з декарбонізації, які вимагають швидкого виведення з експлуатації вугільної генерації.

У статті запропоновано правові умови щодо вдосконалення моніторингу нерадіаційних та радіаційних параметрів компонентів навколишнього природного середовища на всіх АЕС, як основи покращення землекористування ділянок АЕС, що забезпечить своєчасне реагування на зміну ґрунтів. Вирішенню даної проблеми сприятимуть розробка та впровадження сучасної інформаційно-аналітичної експертної системи – ЕкоІЕС для оцінки екологічного впливу АЕС на навколишнє природне середовище та землекористування. З метою запровадження об'єднаної системи радіаційного моніторингу, зокрема ЕкоІЕС, доцільна розробка спеціального законопроекту щодо запровадження єдиної системи радіаційного моніторингу в Україні з внесенням відповідних змін до Земельного кодексу та Закону України «Про охорону земель».

Ключові слова: АЕС, право землекористування, моніторинг, земельна ділянка АЕС, навколишнє природне середовище, інформаційно-аналітична система.

The article is devoted to the study of the creation of legislative conditions for the implementation of timely, systematic monitoring of the impact of NPP activities on the surrounding natural environment, regarding the contamination of soils in the aeration zone and groundwater, the reaction of biological systems to the ecological state with the aim of timely implementation of preventive and basic measures of legal regulation of land use of NPP sites, creating conditions for safe economic activity on the specified lands and the use of plant and animal products produced on these lands, preventing their radioactive contamination both during normal operation of the NPP and in emergency situations. The article highlights the legal aspects of ensuring a timely response to soil changes through the implementation of a modern information and analytical expert system - EcoIES for systematic monitoring of the environmental impact of nuclear power plants on the surrounding natural environment and land use with the simultaneous improvement of land and environmental legislation. The purpose of the article is to determine the legal mechanisms for ecologically safe and rational use of the lands of existing and future nuclear power plants.

When locating large industrial enterprises, in particular, nuclear power plants, the protection of land and the natural environment must be fully ensured, and the necessary capital investments must be attracted for land and environmental protection measures.

It is planned to ensure the preservation of the amount of electricity generated by NPPs and the maintenance of electricity prices in Ukraine at an acceptable level through the construction of new NPP nuclear power units, which is caused by the partial loss of access to coal mining and other mineral deposits important for energy, caused by military aggression on the part of the Russian Federation; the unavailability of the generation of the temporarily occupied Zaporizhzhia NPP; the shortage of oil and gas and the risk of reducing the possibility of their export from the countries of Eastern Europe due to logistical restrictions and international sanctions policy; the need to fulfill Ukraine's international obligations on decarbonization, which require the rapid decommissioning of coal-fired power generation.

The article proposes legal conditions for improving the monitoring of non-radiation and radiation parameters of environmental components at all NPPs, as a basis for improving land use of NPP sites, which will ensure a timely response to soil changes. The solution to this problem will be facilitated by the development and implementation of a modern information and analytical expert system - EcoIES for assessing the environmental impact of NPPs on the surrounding natural environment and land use. In order to introduce a unified system of radiation monitoring, in particular EcoIES, it is advisable to develop a special draft law on the introduction of a unified system of radiation monitoring in Ukraine with appropriate amendments to the Land Code and the Law of Ukraine "On Land Protection".

Key words: NPP, land use right, monitoring, NPP plot of land, natural environment, information and analytical system.

Україна має високорозвинене сільське господарство, а тому питання відчуження ґрунтів під промислові об'єкти є великим гострим. АЕС вимагають найменшої площі відчужуваних земель для 1000-мегаватної станції у порівнянні з іншими типами електростанцій [1].

При розміщенні великих промислових підприємств, до яких безумовно належать АЕС, мають повною мірою забезпечуватись земле- і природоохоронні заходи, створюватись умови безпечної господарської діяльності з метою

забезпечення раціонального землекористування сьогодні і на перспективний період. Дуже важливим є створення законодавчих умов для здійснення своєчасного моніторингу впливу діяльності АЕС на навколишнє природне середовище, зміну ґрунтів тощо.

Враховуючи зазначене, у відповідності до Енергетичної стратегії планується будівництво нових ядерних енергоблоків АЕС, у першу чергу, на майданчику Хмельницької АЕС. Це передбачає також посилення вимог

до раціонального використання земель діючих та майбутніх АЕС.

Вагомий внесок у розвиток правового регулювання охорони земельних ресурсів та раціонального їх використання зробили Другак В.М., Третяк Н.А., Ясінецька І.А., Кушнірук Т.М., Гриб В.В., Ковач В.О., Артемчук В.О., Тарадуда Д.В. та інші.

Збереження обсягу генерації електроенергії АЕС, яке сьогодні складає більш як 55%, в умовах фактичного виведення з експлуатації Запорізької АЕС на тривалий період, планується забезпечити шляхом будівництва нових ядерних енергоблоків АЕС, при цьому велику суспільну значимість мають проблеми безпеки атомних станцій, як основа захисту людини та навколишнього природного середовища. У відповідності до Енергетичної стратегії першочерговим є будівництво енергоблоків № 3 і № 4 на майданчику Хмельницької АЕС, які мають готовність відповідно 75% та 28%. Це передбачає також посилення вимог до безпечного та раціонального використання земель з боку землекористувача ВП «Хмельницька АЕС. НАЕК Енергоатом» [1].

Під розміщення Хмельницької АЕС були виділені землі Держлісфонду і малопродуктивні сільськогосподарські землі. Під будівництво Хмельницької АЕС було виконано відчуження земель з урахуванням будівництва чотирьох енергоблоків. Заходи, пов'язані з рекультивацією були закінчені до часу введення в експлуатацію енергоблоку № 1 в 1987 році.

Площа основного промислового майданчика АЕС (огоджена) складає 90,2 га. Площа земельної ділянки, відведеної під основну ділянку і ділянки підвідного та відвідного каналів між основною ділянкою та територією ОРД складає 147,0804 га. Ділянка розміщується в межах земель Нетішинської міської ради і Славутського держлісгоспу.

Зона спостережень Хмельницької АЕС включає території Хмельницької та Рівненської областей. Хмельницька область: землі Ізяславського, Славутського, Білогірського та Шепетівського районів. Рівненська область: землі Острозького, Гоцького та Здолбунівського районів.

На підставі квоти межі дози, для кожної окремої АЕС, встановлюються допустимі скиди (ДС) і допустимі викиди (ДВ). Розробка і затвердження величин ДС і ДВ проводиться в порядку, встановленому Міністерством охорони здоров'я України. Під час встановлення величин ДС і ДВ враховується міграція радіонуклідів у навколишньому середовищі та в харчових ланцюгах, структура землекористування та фактичне використання водойм (рекреація, рибальство та рибництво, поливне землеробство, водойми для напування худоби, наявність заливних лук тощо). Величини ДВ і ДС для Хмельницької АЕС визначені в документі: «Допустимий газоаерозольний викид і водний скид радіоактивних речовин Хмельницької АЕС» 0.РБ.0139.НР12 і узгоджені листом Міністерства охорони здоров'я України від 10.01.2013 № 7.03-58/29/825. Перевищення допустимих викидів та скидів в умовах нормальної експлуатації АЕС не допускається [2].

В Методологічних засадах формування права землекористування в системі суспільних інтересів Другак В.М., Третяк Н.А. зазначають, що держава відіграє роль регулятора земельних відносин і ринку землі, є безпосереднім учасником земельних відносин як власник земель, продавець і покупець на земельному ринку. Систему методів та інструментів урахування екологічного чинника в земельній політиці умовно можна поділити на три групи:

а) збереження цінних територій методами землевпорядного та містобудівного регулювання, формування обмежень і регламентів у використанні земель та інших природних ресурсів, а також регулювання землекористування;

б) упровадження методів економічного впливу на землекористувачів, які порушують встановлені обмеження та режими використання території, а також природоохоронне і земельне законодавство;

в) встановлення земельних та екологічних платежів, адекватних природній цінності території та ступеню шкідливого впливу землекористувачів на земельні та інші природні ресурси [3].

У ближній зоні ХАЕС в структурі землекористування представлені всі основні типи сільськогосподарських угідь (сівозміни, пасовища, сінокоси і т. д.). Тому основний шлях міграції радіоактивного випадання в агробіоценозах у випадку можливих аварій буде визначатися їх початковим характером розсіювання в атмосфері (напрямок вітру, стан атмосфери, опади). Критичним джерелом надходження радіонуклідів у сільськогосподарську продукцію під час ймовірних аварій будуть луки і пасовища, розташовані в заплаві річки Горинь. Отже, критичним шляхом міграції радіонуклідів як на ранній фазі аварії, так і на наступних, буде ланцюжок «пасовища-тварини-тваринницька продукція-людина» [4].

Для визначення рівня радіонуклідного забруднення території та продукції, що передбачає попереднє проведення натурних досліджень з метою отримання необхідної кількості вихідних даних слід використовувати сучасні розрахунково-прогностичні методи. При цьому дослідження повинно бути якомога більше системним і комплексним. У дослідженнях на значних територіях доцільно застосовувати такі інструменти як екологічне картографування (із застосуванням ГІС-технологій) та математичне моделювання [5]. Такий системний підхід до об'єкту картографічного моделювання дає можливість визначити коло питань, які безпосередньо стосуються радіоекологічної ситуації.

На думку автора, найбільш ґрунтовним з зазначених питань є дослідження Ковача В.О., Артемчук В.О., Тарадуди Д.В., які викладені у роботі «Концептуальні підходи до створення інформаційно-аналітичної експертної системи для оцінки впливу АЕС на довкілля». Як зазначають дослідники на сьогоднішній день система моніторингу нерадіаційних та радіаційних параметрів компонентів навколишнього природного середовища на всіх АЕС України потребує суттєвої модернізації в бік підвищення рівня інформатизації відповідно до загальноєвропейських вимог та стандартів. Вирішенню даної проблеми сприятимуть розробка та впровадження сучасної інформаційно-аналітичної експертної системи для оцінки екологічного впливу АЕС на навколишнє природне середовище – ЕкоІЕС.

Серед розглянутих трьох варіантів концептуальних підходів до створення ЕкоІЕС авторами запропоновано створення ЕкоІЕС, яка повністю відповідатиме державним та європейським нормам щодо інформатизації систем моніторингу впливу об'єктів потенційної небезпеки на довкілля, і розробку для всіх АЕС України уніфікованих форм даних згідно з європейськими вимогами [6].

На кожній АЕС планується встановити сервер накопичення та попередньої обробки даних первинної інформації з сучасними базами даних моніторингової інформації, нормативно-правової документації, звітної документації, тощо з відповідним рівнем захисту інформації від різних можливих способів втрати збережених даних (це можна забезпечити, наприклад, встановленням дублюючого сервера, в який резервуються раніше введені та збережені дані на основному сервері). На кожній станції буде встановлено також потужний ГІС-сервер з відповідними програмними модулями для моделювання, прогнозування, аналізу, розрахунку ризиків та збитків і візуалізацією результатів на електронних картах.

Отже важливим акцентом земельних перетворень в Україні є екологізація права землекористування та система плати за землю [7].

Для оцінки стану елементів навколишнього природного середовища, розвитку екологічної обстановки та прогнозу її зміни під впливом природних і антропогенних факторів в ЕкоІЕС застосовуватимуться наступні математичні моделі:

– моделі атмосферного розсіювання забруднень, що дають концентрацію забруднень в будь-якій точці місцевості залежно від наявності викидів і метеорологічної обстановки; моделі водних об'єктів, за якими можна оцінити розвиток в них процесів забруднення та їх екологічний стан;

– моделі розподілу забруднень у ґрунтах, зоні аерації та підземних водах;

– моделі біогеоценозів області, що показують реакцію біологічних систем на екологічний стан;

– екологічні моделі, що дають змогу оцінити шкоду від порушень екологічної обстановки і витрати на її поліпшення; екологічні моделі оцінки ризику для здоров'я населення в разі хімічних і радіаційних забруднень

За європейськими вимогами для оперативного отримання достовірних даних та зменшення ризику від втручання людського фактору в цьому варіанті передбачається автоматизація контролю найбільш небезпечних речовин та важливих параметрів (індикаторів) у зоні спостереження АЕС. За зазначеним варіантом передбачено можливість доступу (з відповідним рівнем) до даних моніторингу з однієї АЕС до іншої. Це збільшить рівень взаємодії між станціями у процесі вирішення завдань екологічної та радіаційної безпеки в зоні спостереження АЕС [5].

В ДП НАЕК «Енергоатом» планується встановлення сервера накопичення та збереження моніторингових даних, які передаватимуться з АЕС по організованих каналах зв'язку, а також ГІС-сервера, завдяки чому керівництво Компанії зможе незалежно від станцій оцінювати стан навколишнього природного середовища у зоні спостереження АЕС, розраховувати ризики та збитки, робити екологічний прогноз.

Однак, розроблена у 2018 році об'єднана система радіаційного моніторингу, зокрема ЕкоІЕС, або будь-яка інша

в Україні до цього часу не запроваджена. На думку автора, без посилення нормативно-правової бази впровадження даної системи є проблематичним, а отже доцільним є розробка спеціального законопроекту щодо запровадження єдиної системи радіаційного моніторингу в Україні.

Зазначений законопроект, за рахунок впровадження системного моніторингу, сприятиме визначенню на ранніх етапах негативних тенденцій щодо забруднення ґрунтів, зоні аерації та підземних вод, реакції біологічних систем на екологічний стан тощо. Це надасть змогу своєчасно вжити заходів щодо покращення землекористування в зонах спостереження АЕС. Відповідні зміни мають вноситись до Земельного кодексу [6] та Закону «Про охорону земель» [7].

Висновки. При розміщенні великих промислових підприємств, до яких безумовно належать АЕС, мають повною мірою забезпечуватись земле- і природоохоронні заходи, створюватись умови безпечної господарської діяльності з метою забезпечення раціонального землекористування сьогодні і на перспективний період.

Дуже важливим є створення законодавчих умов для здійснення своєчасного, системного моніторингу впливу діяльності АЕС на навколишнє природне середовище, щодо забруднення ґрунтів, зоні аерації та підземних вод, реакції біологічних систем на екологічний стан з метою своєчасного вжиття превентивних і основних заходів.

З метою запровадження об'єднаної системи радіаційного моніторингу, зокрема ЕкоІЕС, доцільна розробка спеціального законопроекту щодо запровадження єдиної системи радіаційного моніторингу в Україні з внесенням відповідних змін до Земельного кодексу та Закону України «Про охорону земель».

ЛІТЕРАТУРА

1. Негативні екологічні наслідки ядерної енергетики. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/ecology/21358/#google_vignette (дата звернення 10.08.2024).
2. Офіційний сайт ДП «НАЕК «Енергоатом». URL: <https://old.energoatom.com.xn--uainternational-cooperation-xw9p/> (дата звернення 10.08.2024).
3. Другак В.М., Третяк Н.А. Методологічні засади формування екології землекористування в системі суспільних інтересів. *Екологічні науки*. 2013. № 3. С. 61–68.
4. Звіт з оцінки впливу на довкілля № 201811232231 реєстраційний номер справи про оцінку впливу на довкілля планованої діяльності планованої діяльності Будівництво енергоблоків № 3,4 Хмельницької АЕС URL: <https://greenworld.in.xn--uafilesdocs-0t3ff/> (дата звернення 10.08.2024).
5. РД 210.006-90. Правила технічного проектування атомних станцій. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0543732-14#Text> (дата звернення 08.08.2024).
6. ДБН В 2.5-74:2013. Водопостачання зовнішні мережі та споруди. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3307711387089765865?doc_type=2 (дата звернення 08.08.2024).
7. Попов О. О., Яцишин А. В., Ковач В. О., Артемчук В. О., Тарадуда Д. В., Собина В. О., Соколов Д. Л., Демент М. О., Яцишин Т. М. Концептуальні підходи до створення інформаційно-аналітичної експертної системи для оцінки впливу АЕС на довкілля. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2018. № 3 (79). С. 56–65.
8. Ясінецька І. А., Кушнірук Т. М., Гриб В. В. Основні напрями вдосконалення управління земельними ресурсами та землекористуванням *Подільський вісник: сільське господарство, техніка, економіка*. 2023. Випуск 3(40). С.85–91.
9. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року № 2768-III. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 12.08.2024).
10. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 року № 962-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення 12.08.2024).

ПРОТИДІЯ ЗЕМЕЛЬНОМУ РЕЙДЕРСТВУ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ**LAND RAIDING COUNTERMEASURES ON DE-OCCUPIED TERRITORIES****Фролов Я.А., студент V курсу факультету юстиції***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

У статті проаналізовано потенційні проблеми захисту прав землевласників через посягання рейдерів у поствоєнній Україні крізь призму аналізу чинного законодавства, яке регулює комплекс превентивних, регулятивних і карних механізмів захисту від земельного рейдерства. Надано пропозиції з метою вдосконалення законодавчого регулювання у відповідній сфері.

Звернуто увагу на відсутність легального закріплення поняття «рейдерство», «земельне рейдерство», запропоновано авторське визначення даного терміну.

Висвітлено недосконалість кримінального законодавства, яке на практиці визнає рейдерство як незаконну діяльність, але водночас комплексно не закріплює в жодній із норм об'єктивну сторону даного правопорушення. В результаті чого виникає прогалина в балансі між діями і несприятливими наслідками, які отримує правопорушник, що ставить під сумнів як превентивні, так і карні механізми протидії рейдерству.

Продемонстровано основні рейдерські алгоритми реалізації порушень прав землевласників, які можуть стати в майбутньому ще більш ймовірними в контексті проблематики нотаріального посвідчення договорів щодо переходу земельних прав і подальшої їх державної реєстрації. Проведено аналіз останніх законодавчих змін щодо можливості встановлення нотаріального обтяження на правочини, які стосуються переходу прав землекористування. Акцентовано на перевагах і недоліках даного механізму в розрізі протидії рейдерству.

Наголошено на важливості діяльності Офісу протидії рейдерству як адміністративного органу в даній сфері, викладено його поточні повноваження і внесено ідеї щодо розширення контрольних повноважень для більш ефективної протидії порушенням прав. На практиці продемонстровано позитивну динаміку в спрощенні адміністративного способу захисту землевласників.

Розглянуто потенційну роль діджиталізації як варіанту для усунення можливості рейдерської діяльності. Показано сучасні українські ініціативи використання системи blockchain як одну із майбутніх новацій, яка може усунути недоброчесність нотаріусів і державних реєстраторів.

У роботі використовується успішна практика іноземних країн в сфері протидії і боротьби з рейдерством, які безпосередньо стикнулися із даною проблемою, для аналізу вже існуючих механізмів і використання їх в нормотворчості України.

Ключові слова: рейдерство, земельне рейдерство, деокуповані території, превентивні заходи, права землевласників, нотаріальне посвідчення правочинів, Офіс протидії рейдерству.

The article analyzes the potential problems of protecting the rights of landowners due to the encroachment of raiders in post-war Ukraine in the light of the analysis of the current legislation, which regulates the complex of preventive, regulatory and punitive mechanisms of protection against land raiding. Proposals have been made for the purpose of improving the legislative regulation of the relevant sphere.

Attention was drawn to the lack of legal confirmation of the definition of "raiding", "land raiding", the author's definition of this term was proposed.

The imperfection of criminal legislation is highlighted. It recognizes raiding as an illegal activity in practice, but at the same time does not comprehensively fix the objective side of this offense in any of the norms. As a result, there is a gap in the balance between the act and the adverse consequences that the offender receives, what harms both preventive and punitive mechanisms of countering raiding.

The main raiding algorithms for the implementation of violations of the rights of landowners, which may become even more likely in the future in the context of notarization of contracts regarding the transfer of land rights and their subsequent state registration, are demonstrated. There is also an analysis of the latest legislative changes regarding the possibility of establishing a notarial encumbrance on deeds related to the transfer of land use rights was carried out. Emphasis is placed on the advantages and disadvantages of this mechanism in terms of raiding counteraction.

The importance of the activity of the Anti-Raiding Office as an administrative body in this area is emphasized, their current powers are outlined, and ideas for expanding control powers for more effective countermeasures against rights violations are provided. Positive dynamics in the simplified administrative method of protecting landowners have been demonstrated in practice.

The potential role of digitalization as an option for eliminating the possibility of raiding activity is considered. Modern Ukrainian initiatives to use the blockchain system are shown as one of the future innovations that can eliminate the dishonesty of notaries and state registrars.

Within the framework of the article, the successful practice of foreign countries in the field of countering and combating raiding which faced with that problem is used to analyze already existing mechanisms for their use in Ukrainian lawmaking.

Key words: raiding, land raiding, de-occupied territories, preventive measures, landowners' rights, notarization of deeds, Office for countering raiding.

Постановка проблеми. Як зазначається у Земельному і Цивільному кодексах, земля є основним національним багатством. Важливість і цінність земельних ресурсів для держави і її населення важко переоцінити. Але завжди будуть ті, хто бажає отримати бажане попри легальні засоби.

Проблема земельного рейдерства через низку недоліків, в тому числі й законодавчих, є актуальною навіть попри широкомасштабну війну. Дана проблема виглядає ще більш наочною у розрізі майбутнього після деокупації захоплених рф територій, адже, окрім очевидної їх реінтеграції, постає низка причин, які підвищують вірогідність рейдерства, серед яких варто вирізнити значну частку земель, власники яких вимушено виїхали з даної місцевості і не можуть слідкувати за ними, незареєстровані випадки смерті власників земель, зникнення їх безвісти, зубожіння населення, яке залишилося навіть попри активні військові дії тощо. Кожна із цих передумов може

стати унікальним випадком незаконного захоплення земельних ділянок, що не тільки є несумісним із засадами справедливості у суспільстві через призму соціології, а має довготривалі економічні і правові наслідки для держави загалом. Тому дослідження даної теми є необхідним вже зараз для попередження майбутнього порушення земельних прав і лобювання відповідних змін до правотворчих органів держави.

Стан дослідження. Теоретичною базою для аналітичного осмислення вказаної теми є наукові праці, авторами яких є: Ю. В. Біляк, Б. В. Деревянко, О. А. Туркот, М. Я. Пилипець, З. С. Варналій, О. А. Мельниченко, В. І. Пушкарьова, А. В. Микитчик та інші.

Отже, метою даної статті є розгляд потенційних стратегій земельного рейдерства, аналіз сучасних законодавчих приписів щодо превенції і протидії існуючим порушенням і пошук шляхів вдосконалення правової системи в розрізі

земельного права для більш ефективного попередження, виявлення і захисту від порушень прав землевласників.

Виклад основного матеріалу. На даний момент жодним законодавчим актом України не встановлено легального визначення рейдерства, не зважаючи навіть на те, що даний термін подекуди використовується в самих законодавчих актах. Наприклад, одним із останніх є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» від 5 грудня 2019 р. № 340-IX. Це створює ряд проблем із розумінням даного терміну, що часто звужує його до порушень прав господарюючих суб'єктів, втручанням у підприємницьку діяльність тощо, що як мінімум обмежує коло суб'єктів, об'єкти, предмети посягання. При цьому, варто наголосити, що земельне рейдерство може бути як частиною рейдерства серед господарюючих суб'єктів як один із предметів посягання, так і може бути окремим злочином із об'єктом у вигляді посягання на права власності й інших похідних від нього прав, де порушником і потерпілою стороною може виступати будь-яка фізична чи юридична особа.

Отже, у межах даної статті пропонуємо розуміти під терміном «земельне рейдерство» таке визначення: земельне рейдерство – протиправне умисне позбавлення або обмеження прав землекористувачів на володіння, користування, розпорядження, шляхом використання законодавчих прогалин, шахрайства, підробки документів, примушування до укладення правочинів та інших дій, які поза волею законних власників порушують їхні титульні права на земельну ділянку.

Від земельного рейдерства варто відмежовувати самовільне зайняття земельної ділянки, передбачене законом як адміністративне і кримінальне правопорушення. Визначення самовільного зайняття земельної ділянки наведено у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням і охороною земель» – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними [1]. Предметом самовільного зайняття виступають саме дії щодо фактичного використання, тобто експлуатації природних ознак землі, зміщуючи акцент із умисних дій щодо протиправного позбавлення прав землевласників, що є ядром рейдерства, обов'язковим механізмом. Ототожнення призводить до зрівняння земельного рейдерства із прогоном худоби без дозволу власника, що за рівнем суспільної небезпечності є абсолютно різним. А отже, можна зробити висновок, що самовільне зайняття може бути результатом земельного рейдерства, або такого може й не бути. Наприклад, якщо незаконний власник здає земельну ділянку в оренду іншим суб'єктам.

Відповідно до описаної вище проблематики, кримінального покарання за дану комплексну дію також не передбачено, окрім як за окремі частини об'єктивної сторони даного злочину. Такими можуть бути ст.ст. 190, 191¹, 358 Кримінального Кодексу України тощо. Це у свою чергу призводить до того, що часто у судовій практиці правопорушникам вдається уникнути покарання, або отримати непропорційно низьке покарання за вчинене.

Земельне рейдерство може набувати різних термінологічних форм у законодавстві різних країн, наприклад у Філіппінах це визначають як «Land Grabbing», термін, що використовують для опису незаконного захоплення земель. Закон № 10845 (Anti-Agricultural Smuggling Act) охоплює аспекти, пов'язані з аграрним шахрайством і незаконним захопленням земель. В одному із президентських декретів №772 зазначено так: «Будь-яка особа, яка із застосуванням сили, залякування чи погрози, або користуючись відсутністю або терпимістю землевласника, вда-

ється зайняти або володіти власністю останнього проти його волі для житлових комерційних чи будь-яких інших цілей, карається позбавленням волі на строк від шести місяців до одного року або штрафом у розмірі від однієї тисячі до п'яти тисяч песо на розсуд суду з додатковим ув'язненням у разі неплатоспроможності» [2]. В Бразилії земельне рейдерство набуло особливого поширення саме в амазонських лісах і отримало назву «Grilagem» – португальський термін, що описує незаконне захоплення земель, включаючи підробку документів і маніпуляції для отримання прав на землю, особливо в контексті лісових і сільськогосподарських земель. В Індонезії протизаконним є «Illegal Land Occupation» – термін, який використовується для визначення незаконного захоплення земель, що може включати незаконне заволодіння територіями, які регулюються законом про управління лісами (Закон № 41/1999). Південна Корея у законодавстві використовує термін «Illegal Land Seizure» – термін, який використовується в контексті правового регулювання земельних прав для опису незаконного захоплення або заволодіння земельними ділянками. Даний міжнародний досвід показує, що закріплення в правових актах відповідних термінів не є новацією у світі, а є послідовною реакцією нормотворців на виклики, які існують в їхніх державах.

А отже, на нашу думку легальне закріплення поняття «рейдерство», яке включатиме дії щодо земельного рейдерства, є первинною необхідністю в подальшій правотворчості для правильного тлумачення і є підґрунтям для виділення цих дій в окреме правопорушення, яке одночасно виконуватиме функції як превенції, так і покарання за відповідні протиправні дії.

Окрім механізму покарання, важливим є унеможливлення або хоча б попередження відповідних порушень прав землекористувачів. Одним із таких є нотаріальне посвідчення правочинів щодо земельних ділянок, що створює перешкоди для рейдерів у підробці документів. Нотаріальне посвідчення є гарантією для власників, адже, як зазначають Комаров В. В. та Баранкова В. В., щоб укладення будь-якого договору вважалося [нотаріусом, ред.] законним, необхідне обов'язкове дотримання декількох передумов: не повинні викликати сумнівів дійсність підписів сторін договору, їх дієздатність, час і місце укладення договору; умови угод, що укладаються, не повинні суперечити вимогам закону; мають бути забезпечені свобода волевиявлення при правочинах і відповідність сформульованих у договорі положень дійсним намірам сторін, чим охороняються права й інтереси та гарантується незалежність навіть більш економічно слабкої сторони [3]. В контексті даної теми слід підкреслити, що нотаріальне посвідчення дійсно є дуже важливим, адже незаконна діяльність щодо переходу земельних ділянок часто є такою завдяки порушенню одних із цих нотаріальних вимог. Відносно різного обсягу переходу прав на землю законодавець диференціював умови щодо нотаріального посвідчення таких правочинів. Коли ми кажемо про перехід права власності, то тут встановлено імперативну норму ч. 1 ст. 132 Земельного Кодексу України, а саме: угоди про перехід права власності на земельні ділянки укладаються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються. Отже, власник більш захищений державою в особі нотаріуса від переходу права власності поза його волевиявленням. Інша ситуація наявна при переході права користування земельною ділянкою.

3 16 січня 2020 р. внесено зміни до ряду законів відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству», які передбачають нотаріальне посвідчення документів нотаріусом при оформленні та реєстрації договорів оренди землі. Однією із таких є ст. 14 Закону України «Про оренду землі», в якій встановлено, що договір оренди землі за бажанням однієї із сторін може бути

посвідчений нотаріально. Особа, яка відповідно до закону може бути орендодавцем земельної ділянки, може встановити вимогу нотаріального посвідчення договору оренди землі та скасувати таку вимогу. Встановлення (скасування) вимоги є одностороннім правочином, що підлягає нотаріальному посвідченню. Така вимога є обтяженням речових прав на земельну ділянку та підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному законом [4]. Відповідно до ч. 2 ст. 100; ч. 8 ст. 102¹ Земельного кодексу землевласник може встановити вимогу щодо нотаріального посвідчення інших договорів (крім договору оренди), які передбачають використання земельної ділянки іншими особами: договір про встановлення земельного сервітуту, договір про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або для забудови (суперфіції). Такий диспозитивний підхід законодавця є позитивною новацією, адже вона надає власнику можливість захистити себе, обтяживши нотаріальним посвідченням на рівні правочинів із правом власності. Не зважаючи на переваги, такий підхід все одно має свої недоліки. Часто землевласники через необов'язковий характер норми навіть не знають про таку можливість, а навіть ті, хто знають, не хочуть брати на себе додатковий матеріальний тягар, чи скептично ставляться до діяльності нотаріату, що фактично зводиться переваги даної норми до мінімуму.

В контексті сьогодення рейдери часто намагаються вистежити власника, який не проживає у місцевості, де розташована ділянка, і не користується нею (хоча жертвами можуть стати і місцеві мешканці). Після цього підробляється його підпис у договорі, а інформація про право користування ділянкою вноситься до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. У свою чергу, відповідно до положення п. 1 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» передбачено, що державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться на підставі укладеного в установленому законом порядку договору, предметом якого є, зокрема, нерухоме майно, речові права на яке підлягають державній реєстрації, чи його дубліката. Таким чином, державний реєстратор перевіряє наявність підписів сторін договору на договорі оренди земельної ділянки або на додатковій угоді про припинення дії такого договору, водночас у нього відсутня можливість перевірити справжність таких підписів, бо державний реєстратор – не нотаріус, таких можливостей і повноважень він просто не має. У іншому ж випадку у разі встановлення власником земельної ділянки вимоги щодо нотаріального посвідчення договору оренди землі, державний реєстратор відмовив би особі в державній реєстрації права оренди, якщо та надала договір оренди, який не був посвідчений нотаріально (п. 6 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). А згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про оренду землі» право оренди земельної ділянки виникає саме з моменту державної реєстрації такого права. Землевласники можуть навіть не здогадуватися, що їхні ділянки тривалий час перебувають у користуванні інших осіб. У єдиному державному реєстрі судових рішень знаходиться чимало справ за позовами власників щодо повернення земельних ділянок, які використовуються на підставі підроблених договорів. Даний алгоритм, коли ми кажемо про деокуповані території, з яких більшість населення виїхало, загинуло, а місцеві мешканці не завжди зможуть дозволити собі вчиняти нотаріальні дії, є потенційною можливістю для шахраїв захоплювати земельні масиви.

А тому, на нашу думку, законодавцеві все ж треба встановити чітку імперативну норму щодо обов'язковості нотаріального посвідчення і інших, окрім переходу права власності договорів, хоча б для деокупованих територій із певними заходами для зменшення фінансового тягаря для осіб щодо нотаріальних дій.

Важливим кроком для позасудового урегулювання захоплення земельних ділянок є створення Офісу протидії рейдерству при Міністерстві Юстиції України. Як зазначає Кобрусева Є. А., авторка правопросвітницьких та методологічних ініціатив, Офіс протидії рейдерству Міністерства юстиції України – дієвий спосіб захисту корпоративних та майнових прав. Цей орган надає можливість особі, права якої були порушені, швидко відреагувати на неправні реєстраційні дії та скасувати незаконне рішення. Подання скарги є швидкою альтернативою таким способам захисту, як звернення до суду та звернення до правоохоронних органів, порядок здійснення яких є складнішим, довшим та витратним [5]. Офіс у межах своїх повноважень забезпечує виконання завдань, покладених на Міністерство, щодо реалізації державної політики у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб-підприємців.

Серед функцій, визначених наказом Міністерства Юстиції від 06 листопада 2020 року, які є важливими в контексті протидії земельному рейдерству, доцільно виокремити такі:

- Офіс здійснює відповідно до Законів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» контроль за діяльністю у сферах державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень;
- Офіс вживає в межах повноважень заходів щодо забезпечення блокування та анулювання доступу державних реєстраторів до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно;
- Офіс здійснює у випадках та спосіб, передбачених законодавством, організаційне забезпечення розгляду скарг у сферах державної реєстрації з підготовки матеріалів для їх розгляду, а також підготовки на основі протоколу засідання проєктів висновку та наказу Міністерства та інших документів, що стосуються розгляду скарг у сферах державної реєстрації [6];

Прикладом вдалої діяльності Офісу можна відзначити справу від вересня 2023 р. за скаргою ДАК «Хліб України» щодо неправомірного захоплення виробничих споруд. В межах скарги Офіс зміг встановити, що реєстратор неправомірно зареєстрував перехід власності нерухомого майна, в тому числі на підставі подання документу, який не мав ані підписів, ані даних про місцезнаходження, площу, кількість споруд. За результатами Офіс скасував дії реєстратора, а нерухоме майно було повернуто ДАК. Дана справа є аналогічною земельному рейдерству, адже механізм діяльності Офісу в цій справі є ідентичним до того, якби це була земельна ділянка.

В контексті виявлених власниками порушень їхніх прав на земельну ділянку, дана реформа є важливою гарантією захисту прав в адміністративному порядку як від рейдерів, так і від недбалих чи нечесних державних реєстраторів. Але і тут, на нашу думку, повноваження Офісу могли б бути більш розширеними від лише ініціювання контролю за скаргами до самостійного моніторингу, активної діяльності щодо виявлення порушень і взаємодії із правоохоронними органами щодо перевірки легальності переходу речових прав на землю, в тому числі включаючи випадки переходу речових прав під впливом примусу, залякувань тощо. В післявоєнній реальності власники часто можуть не знати про те, що їхні права порушені, а отже ініціативна діяльність адміністративних органів повинна мати місце, щоб боротися із відповідними правопорушеннями.

Як один із заміників Державного реєстратора, а отже і проблем, описаних вище, можна розглядати ініціативу, запропоновану на початку 2024 р. від громадської спільки «Віртуальні активи України», а саме діджиталізація реєстрів завдяки системі блокчейн, яка перешкоджає стороннім втручанням у будь-які дані, які в ній наявні. Для цього

запропоновано новий клас активів – титул-токени, які є безпосередніми записами про право володіння землею та об'єктами нерухомості. Завдяки цьому власники можуть перевести свої активи з чинного реєстру нерухомості та земельного кадастру в блокчейн-реєстр власності (БРВ). А також передбачається можливість укладення онлайн-угод з передачі прав за допомогою модельних смартконтрактів. Відповідний досвід використання блокчейн-систем в реєстрах вже наявний з 2008 р. в Естонії – Keyless Signature Infrastructure. За будь-якої спроби злому, система автоматично створює нову копію даних і блокує втручання. За 12 років хакери не змогли її обійти. Сьогодні естонську KSI використовують для захисту від кіберзлочинців у країнах ЄС та НАТО. Схожа ініціатива, виключно в межах земельного реєстру, наявна в Грузії і вона також має багато переваг в адмініструванні даної сфери, в тому числі в проведенні аудиту. А отже, така інновація, у разі її досконалої технічної реалізації і достатньої правової бази, може стати в нагоді для того, щоб зменшити вплив недобросовісних чи недбалих державних реєстраторів і запобігти в тому числі земельному рейдерству.

Висновки. Земельне рейдерство є доволі поширеною причиною порушень прав землекористувачів. У майбутньому після деокупації території інтенсивність відповідних порушень може збільшитися через контекст, спричинений військовими діями на цих територіях. Для того, щоб зменшити кількість незаконних захоплень, варто комплексно боротися з цією проблемою, починаючи від легаль-

ного закріплення визначення рейдерства, створення превентивних механізмів у вигляді нотаріального посвідчення договорів при переході будь-яких речових прав на землю і введення новітніх технологій, використовуючи досвід міжнародних партнерів у цій сфері до подальшої активної діяльності державних органів для виявлення порушень і співрозмірного покарання за рейдерство. Державі варто вже зараз перейматися цими викликами й шукати шляхи для вдосконалення правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
2. Presidential Decree of 20.08.1975 no. 772 : Department of agrarian reform. URL: <http://www.lis.dar.gov.ph/documents/3807>.
3. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: підручник. Харків: Право, 2011. 384 с.
4. Про оренду землі: Закон України України від 06.10.1998 р. № 161-XIV/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
5. Кобрусєва Є. А. Діяльність Офісу протидії рейдерству Міністерства юстиції України в контексті подолання порушень процедури державної реєстрації речових прав на нерухомість. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 190–194.
6. Положення про Офіс протидії рейдерству Міністерства юстиції України : затв. Наказом Мін-ва юстиції України від 06 лист. 2020 р. № 3865/5. URL: https://dostup.org.ua/request/100658/response/356548/attach/6/.Pdf?cookie_passthrough=1.

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/45>

КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ У СФЕРІ БАНКРУТСТВА

CORRUPTION RISKS IN THE FIELD OF BANKRUPTCY

Алексєєнко І.Г., д.політ.н., к.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджено корупційні ризики у сфері банкрутства в Україні, їхні причини, наслідки та можливі шляхи подолання. Особлива увага приділяється аналізу впливу корупційних практик на ефективність процедур банкрутства та їхній вплив на економіку країни. Вивчено, як війна в Україні спричинила необхідність адаптації методик оцінки активів, що дозволило більш реалістично визначати їхню вартість в умовах кризи. Стаття також акцентує увагу на інноваціях та реформах у сфері банкрутства, які мають на меті підвищити ефективність розподілу ресурсів та створити основу для довгострокового економічного зростання. Розглядається роль цифрових технологій у підвищенні прозорості та привабливості аукціонних процесів, що сприяє залученню як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів. Показано, як впровадження онлайн-платформ і цифрових інструментів допомагає знизити корупцію та підвищити довіру до аукціонів. Особлива увага приділена аналізу змін у регуляції та управлінні аукціонами у справах про банкрутство, які допомагають створити більш стійку та еластичну економіку. Ці зміни зменшують вразливість країни до зовнішніх шоків та забезпечують стабільніше середовище для ділової активності. У статті обґрунтовано необхідність подальшого залучення іноземних інвестицій та покращення ліквідності активів через відкриття аукціонів для міжнародних учасників. Вивчено співпрацю з іноземними аукціонними платформами та інвестиційними фондами, яка може збільшити обсяги інвестицій в українську економіку та підвищити рівень довіри до українських аукціонів. Аналіз законодавчої бази показав, що закони, які регулюють проведення аукціонів і процедуру банкрутства, потребують перегляду для їх спрощення та більшої гнучкості, з одночасним забезпеченням захисту прав кредиторів та інших зацікавлених сторін. Розглянуто необхідність впровадження консультацій для учасників аукціонів та ефективних механізмів оскарження результатів.

Ключові слова: корупційні ризики, банкрутство, аукціони, оцінка активів, законодавчі реформи, прозорість.

The article examines corruption risks in the field of bankruptcy in Ukraine, their causes, consequences and possible ways to overcome them. The main focus is on analyzing the impact of corrupt practices on the efficiency of bankruptcy procedures and their impact on the country's economy. The author examines how the war in Ukraine has necessitated the adaptation of asset valuation methods, which has allowed for a more realistic determination of their value in times of crisis. The article also focuses on innovations and reforms in the field of bankruptcy, which aim to increase the efficiency of resource allocation and create a basis for long-term economic growth. The author discusses the role of digital technologies in increasing the transparency and attractiveness of auction processes, which helps to attract both domestic and foreign investors. It is shown how the introduction of online platforms and digital tools helps to reduce corruption and increase trust in auctions. Particular attention is paid to the analysis of changes in the regulation and management of bankruptcy auctions, which help to create a more sustainable and elastic economy. These changes reduce the country's vulnerability to external shocks and provide a more stable environment for business activity. The article substantiates the need to further attract foreign investment and improve asset liquidity by opening auctions to international participants. Cooperation with foreign auction platforms and investment funds, which can increase investment in the Ukrainian economy and increase the level of trust in Ukrainian auctions, is studied. The analysis of the legal framework showed that the laws governing auctions and bankruptcy procedures need to be revised to simplify and make them more flexible, while ensuring the protection of the rights of creditors and other stakeholders. The need to introduce consultations for auction participants and effective mechanisms for appealing the results is considered.

Key words: corruption risks, bankruptcy, auctions, asset valuation, legislative reforms, transparency.

Корупція у сфері банкрутства становить серйозну загрозу для економічної стабільності та розвитку України. В умовах війни та економічної нестабільності проблема корупції набуває особливої гостроти, адже ефективне функціонування процедур банкрутства є критично важливим для розподілу ресурсів, залучення інвестицій та забезпечення економічного зростання. Корупційні ризики у сфері банкрутства включають маніпуляції з оцінкою активів, непрозорі аукціонні процеси, незаконні дії арбітражних керуючих та інших учасників процедури, що призводить до недовіри кредиторів та інвесторів до цієї сфери.

В сучасних умовах особливо важливо адаптувати механізми оцінки активів і процедури банкрутства до нових реалій, враховуючи вплив військових дій та економічну нестабільність. Незважаючи на існування законодавчої бази, яка регулює процедури банкрутства, багато аспектів потребують подальшого вдосконалення для забезпечення більшої прозорості, ефективності та захисту прав усіх зацікавлених сторін. Недосконалість законодавства, низький рівень прозорості та відсутність сучасних технологічних рішень створюють сприятливі умови для корупційних дій.

Впровадження сучасних цифрових технологій, адаптація методик оцінки активів до нових умов та реформи у законодавчій сфері можуть значно знизити рівень корупції та підвищити ефективність процедур банкрутства. Це, в свою чергу, сприятиме залученню іноземних інвестицій, зміцненню економіки та відновленню довіри до аукціонних процесів.

Отже, дослідження корупційних ризиків у сфері банкрутства є актуальним і вимагає розробки комплексних рішень, спрямованих на підвищення прозорості, ефективності та справедливості процедур, що сприятиме створенню стійкої та відкритої економічної системи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій висвітлює низку ключових проблем, пов'язаних із корупцією. Наприклад, В.О. Климков вказує, що корупційні практики у справах про банкрутство значно знижують ефективність розподілу активів та збільшують вартість процесу для кредиторів. Дослідження Н.М. Михальчук акцентує увагу на ролі цифрових технологій у підвищенні прозорості аукціонних процесів, що може зменшити рівень корупції.

Крім того, аналіз законодавчих змін, проведений А.І. Даніловим, показує, що останні реформи у сфері бан-

крутства, хоча й спрямовані на підвищення прозорості та ефективності процесів, потребують подальшого вдосконалення. Зокрема, необхідно адаптувати законодавчу базу до міжнародних стандартів та забезпечити захист прав усіх зацікавлених сторін.

У контексті війни в Україні, робота О.О. Шевчук підкреслює необхідність адаптації методик оцінки активів, що дозволило б адекватно визначати їхню вартість в умовах кризи. Ці зміни, як зазначає автор, сприятимуть підвищенню довіри до аукціонних процесів та залученню іноземних інвестицій.

На основі аналізу останніх досліджень, можна зробити висновок, що основними напрямками подолання корупційних ризиків у сфері банкрутства є впровадження цифрових технологій, адаптація методик оцінки активів та реформування законодавчої бази. Ці заходи сприятимуть створенню прозорої та ефективної системи аукціонів, що є критично важливим для відновлення та зростання економіки України.

Метою є всебічне дослідження корупційних ризиків у сфері банкрутства в Україні, а також розробка практичних рекомендацій для зниження цих ризиків та підвищення прозорості і ефективності процедур банкрутства. Основні завдання, які ставляться для досягнення цієї мети, включають:

1. Виявлення основних чинників, що сприяють виникненню корупційних дій у процесі банкрутства.
2. Аналіз існуючого законодавства та практики його застосування для виявлення прогалин та недоліків, що сприяють корупційним проявам.
3. Дослідження міжнародного досвіду у сфері боротьби з корупцією в процедурах банкрутства та визначення можливостей його адаптації до українських реалій.
4. Розробка рекомендацій щодо вдосконалення законодавчої бази з метою зниження корупційних ризиків.
5. Оцінка впливу сучасних технологій та інновацій на підвищення прозорості та ефективності процедур банкрутства.

6. Вивчення ролі державних органів, арбітражних керуючих та інших учасників процесу в запобіганні та протидії корупційним діям.

В результаті дослідження очікується розробка комплексного підходу до зниження корупційних ризиків у сфері банкрутства, що сприятиме зміцненню правового поля, підвищенню довіри до аукціонних процесів та залученню іноземних інвестицій в українську економіку.

Корупційні ризики у сфері банкрутства є серйозною проблемою, яка загрожує ефективному функціонуванню економічної системи країни. Нечесні практики у процесі банкрутства можуть призводити до неправомірного розподілу активів, порушення прав кредиторів і боржників, а також до зниження довіри до правової системи. З огляду на це, актуальним є дослідження основних причин корупційних ризиків у сфері банкрутства та розробка заходів щодо їх попередження.

Процедуру банкрутства можуть використовувати для власних вигод, порушуючи законодавчі норми та принципи етичної господарської діяльності. Суб'єктивний фактор банкрутства має негативний вплив на економічний розвиток, оскільки підриває основні засади підприємництва – отримання прибутку через взаємовигідні партнерські відносини між боржниками та кредиторами [1, с. 52]. Намірене доведення підприємства до банкрутства суперечить ринковим принципам, погіршує бізнес-клімат країни та підриває довіру інвесторів. Такі випадки можуть мати не лише локальні, але й масштабні негативні наслідки для економіки галузі, регіону і країни загалом. Тому дослідження різних аспектів банкрутства є актуальним і важливим.

Кодекс України з процедур банкрутства [4] від 18.10.2018 р. визначає банкрутство як визнану господарським судом неспроможність боржника відновити плато-

спроможність через процедуру санації та реструктуризації і погасити встановлені кредиторські вимоги, крім як через застосування ліквідаційної процедури. Реалізація судових процедур банкрутства супроводжується значними корупційними ризиками через конфлікт інтересів між арбітражним керуючим, кредиторами, боржником та іншими зацікавленими сторонами. Зокрема, конфлікти виникають через дискреційні повноваження арбітражного керуючого у ключових питаннях, таких як виявлення ознак фіктивного банкрутства, незаконних дій у разі банкрутства та інші.

Господарський суд має право за заявою розпорядника майна скасовувати арешти та інші обмеження щодо майна боржника. Однак, складність судових процедур банкрутства, необхідність врахування інтересів багатьох учасників та недосконалість правового забезпечення створюють сприятливі умови для корупції. Це підтверджується також Конвенцією ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 року, яка зобов'язує країни-учасниці вживати заходів для запобігання корупції у приватному секторі, включаючи посилення стандартів бухгалтерського обліку та аудиту. Незважаючи на прийняття Кодексу України з процедур банкрутства, вимоги Конвенції реалізовані не повністю, що недостатньо запобігає конфлікту інтересів та прозорості діяльності арбітражного керуючого.

Арбітражний керуючий є фізичною особою, яка отримала відповідне свідоцтво та внесена до Єдиного реєстру арбітражних керуючих України. Згідно з законодавством, арбітражний керуючий прирівнюється до службової особи підприємства-боржника та на нього поширюються норми антикорупційного законодавства. Однак, більшість спеціальних повноважень арбітражного керуючого не мають антикорупційних запобіжників. У Кодексі з процедур банкрутства передбачені лише загальні норми щодо запобігання корупції, зокрема, дотримання вимог Закону України «Про запобігання корупції» та недопущення отримання неправомірної вигоди.

Аналіз чинного законодавства вказує на відсутність реальних гарантій незалежності арбітражного керуючого та механізмів його відповідальності за порушення антикорупційних норм [8, с. 273]. Для забезпечення прозорості та запобігання корупції необхідно внести зміни до Кодексу з процедур банкрутства, передбачивши конкретні механізми контролю та відповідальності арбітражного керуючого, а також посилити заходи щодо запобігання конфлікту інтересів та забезпечення професійної незалежності.

Для запобігання корупційним ризикам у сфері банкрутства необхідно здійснити комплекс заходів, включаючи реформування законодавства, посилення контролю з боку державних органів та громадськості, реформування судової системи, впровадження електронних систем обліку активів боржників та проведення аукціонів для забезпечення прозорості процесів. Це сприятиме підвищенню ефективності процедур банкрутства та зниженню корупційних ризиків, що в свою чергу забезпечить економічну стабільність та розвиток країни.

Незважаючи на формально прописані норми щодо незалежності та неупередженості арбітражного керуючого, вони мають декларативний характер. Відсутність ефективних механізмів для реалізації повноважень незалежно від волі інших учасників процедури банкрутства ставить під сумнів ці положення. Згідно з Кодексом України з процедур банкрутства, розміри оплати праці для різних ролей арбітражного керуючого визначені таким чином: розпорядник майна отримує не менше 3 мінімальних зарплат, керуючий санацією – не менше 4 мінімальних зарплат, ліквідатор – не менше 3 мінімальних зарплат. Хоча ці винагороди були збільшені у порівнянні з попередніми нормами, вони все одно не відповідають обсягу завдань, повноважень та відповідальності арбітражного керуючого, тому потребують подальшого збільшення.

Відповідно до статті 30 Кодексу, арбітражний керуючий виконує свої повноваження за грошову винагороду, яка складається з основної та додаткової частин. Основна винагорода виникає в останній день кожного календарного місяця виконання повноважень і виплачується за рахунок коштів боржника. Якщо процедура триває після закінчення авансованих коштів, винагорода сплачується з коштів, отриманих від господарської діяльності або продажу майна боржника, що фактично перекладає фінансовий тягар на кредиторів у разі відсутності у боржника достатніх активів.

Кодекс передбачає право кредиторів створювати фонд для авансування винагороди арбітражного керуючого, однак це є правом, а не обов'язком [3, с. 16]. Як наслідок, арбітражний керуючий може стати залежним від волі кредиторів і працювати без винагороди, що підриває його незалежність. Для збалансування інтересів кредиторів та арбітражного керуючого доцільно передбачити створення фонду, утвореного саморегульованою організацією арбітражних керуючих, джерелом якого можуть бути регулярні відрахування всіх членів такої організації. Це дозволить зменшити вплив кредиторів на арбітражного керуючого.

Незалежність арбітражного керуючого можна розглядати як сукупність організаційних, економічних та особистісних умов, за яких арбітражний керуючий здійснює свої повноваження самостійно та неупереджено, керується законом та принципами добросовісності.

Система призначення арбітражного керуючого також має недоліки. Кодекс передбачає автоматизований порядок обрання кандидатів, але існують альтернативні норми, що створюють корупційні ризики [6, с. 39]. Зокрема, призначення керуючого санацією та ліквідатора судом може створювати корупційні ризики через суб'єктивний розсуд суду.

На етапі санації можливі зловживання з боку керуючого санацією, зокрема продаж майна за заниженою ціною або проведення санації з метою подальшої ліквідації. Відсутність прозорості в реалізації майна та визначенні його вартості закладає конфлікт інтересів між арбітражним керуючим та кредиторами.

Проблемним є питання притягнення арбітражного керуючого до відповідальності за корупційні дії [7, с. 166]. Хоча Кодекс передбачає різні види відповідальності, ефективність цих механізмів залишається під питанням. Арбітражний керуючий як суб'єкт незалежної професійної діяльності прирівнюється до службової особи лише у разі виконання функцій керуючого санацією або ліквідатора.

Потребує конкретизації питання, чи є розпорядник майна суб'єктом правопорушення і чи мають його рішення наслідки, передбачені законодавством про банкрутство. Відносини між арбітражним керуючим та учасниками процедури банкрутства потребують більшої прозорості, щоб уникнути конфлікту інтересів та забезпечити баланс інтересів усіх учасників процесу.

На основі викладеного, важливо забезпечити ефективні механізми реалізації повноважень арбітражного керуючого, створити незалежні фонди для його винагороди та зменшити суб'єктивний розсуд при призначенні керуючого санацією або ліквідатора. Це сприятиме підвищенню незалежності та неупередженості арбітражного

керуючого, що є важливим фактором для належної реалізації судових процедур банкрутства.

Інновації та реформи у сфері банкрутства не лише підвищують ефективність розподілу ресурсів, а й мають потенціал стати основою для довгострокового економічного зростання в Україні. Адаптація до нових реалій через використання сучасних технологій та прозорих процесів дозволяє країні не лише витримати важкі умови, але й зміцнити свої позиції на міжнародній арені.

Впровадження цифрових інструментів та онлайн-платформ підвищує прозорість торгів, що приваблює як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів [5, с. 52]. Зниження корупції та підвищення довіри до аукціонних процедур сприяє залученню більшого обсягу іноземних інвестицій, що є важливим для відновлення економіки. Аукціони можуть бути відкриті для міжнародних учасників на ширшій основі. Це передбачає не лише використання іноземних платформ для проведення торгів, але й адаптацію правил аукціонів до міжнародних стандартів і вимог. Необхідність удосконалення законодавчої бази є відчутною. Закони, що регулюють проведення аукціонів і процедуру банкрутства, потребують перегляду для їх спрощення та більшої гнучкості, при цьому забезпечуючи захист прав кредиторів та інших зацікавлених сторін.

Аналіз корупційних ризиків у сфері банкрутства в Україні показав, що попри наявність значних викликів, існують можливості для ефективного їх подолання шляхом впровадження системних реформ і інноваційних технологій:

1. Впровадження цифрових платформ та онлайн-процесів сприяє зниженню корупційних ризиків шляхом забезпечення відкритого доступу до інформації та можливості громадського контролю.

2. Необхідність перегляду та спрощення законодавства, що регулює процедури банкрутства та аукціонів, з метою підвищення їхньої гнучкості та забезпечення захисту прав кредиторів та інших зацікавлених сторін.

3. Адаптація правил аукціонів до міжнародних стандартів та співпраця з іноземними аукціонними платформами можуть збільшити обсяги інвестицій в українську економіку та підвищити рівень довіри до українських аукціонів.

4. Забезпечення стабільної та безпечної економічної атмосфери сприяє залученню інвестицій та розвитку місцевого підприємництва, що в свою чергу стимулює загальне економічне зростання.

5. Використання інноваційних інструментів та цифрових технологій значно підвищує ефективність аукціонних процедур, мінімізуючи можливості для корупції та підвищуючи загальну прозорість процесів.

6. Зміни в регуляції та управлінні аукціонами у справах про банкрутство допомагають створити більш стійку та еластичну економіку, зменшуючи вразливість до зовнішніх шоків і забезпечуючи стабільне середовище для ділової активності.

Отже, впровадження зазначених заходів є ключовим для подолання корупційних ризиків у сфері банкрутства та забезпечення стабільного економічного зростання України в умовах поствоєнного відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Забродін О. М. Юридично-психологічні аспекти прийняття рішень арбітражним керуючим за Кодексом України з процедур банкрутства. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Сер. *Юридичні науки*. 2019. № 7 (21). С. 52–60.
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 22.07.2024).
3. Климков В. О. Організаційно-правові засади діяльності спеціального органу з питань банкрутства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2010. 187 с.
4. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення 22.07.2024).
5. Костенко Б. О., Кухарук А. В. Імплементація європейських стандартів запобігання та боротьби з корупцією в національне законодавство: навч.-метод. матеріали. Київ: НАДУ, 2013. 60 с.
6. Кудрявцева В. В., Бернацька Ж. П. Кодекс України з процедур банкрутства, як спроба антикорупційного реформування системи неплатоспроможності. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Сер. *Юридичні науки*. 2020. № 10. С. 38–43.

7. Марушев А. Д. Особливості визначення способів вчинення злочинів з доведення до банкрутства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Право*. 2016. Вип. 22. С. 166–169.

8. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія / Є. В. Невмержицький; Акад. прокуратури України. Київ: КНТ, 2008. 363 с.

ЗАГРОЗИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГАЗОТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

THREATS TO THE FUNCTIONING OF THE GAS TRANSPORTATION SYSTEM OF UKRAINE

Бигу Ж.М., к.ю.н.,
докторант

Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена визначенню потенційних загроз у функціонуванні газотранспортної системи України. Зазначено, що газотранспортна система України, як складова критичної інфраструктури впливає на забезпечення енергетичної безпеки країни.

З'ясовано, що загрозами енергобезпеці є події короткочасного або довгочасного характеру, які можуть дестабілізувати роботу енергокомплексу, обмежити або порушити енергозабезпечення, привести до аварій і іншим негативним наслідкам для енергетики, економіки й суспільства.

Акцентовано увагу на тому, що енергетична безпека під час війни залежить від захисту об'єктів енергетичної інфраструктури, стабільності та надійності української енергосистеми.

Наголошено на тому, що захист критичної інфраструктури надзвичайно важливий для нормального функціонування держави, особливо під час сучасних загроз, пов'язаних із військовими діями. На сучасному етапі, внаслідок широкомасштабної збройної агресії російської федерації, питання енергетичної безпеки набуло найвищого рівня актуалізації.

Зазначено, що кожен об'єкт критичної інфраструктури, процес виробництва чи надання ним послуг можуть зазнавати дестабілізуючої дії від впливу тих чи інших загроз, або можуть самі бути джерелом загрози.

Встановлено, що ризики й небезпеки, які постають у сфері енергетичної безпеки також є загрозами і для газотранспортної системи. З урахуванням особливостей функціонування об'єктів газотранспортної системи вчиняються злочини, які мають свою специфіку та потребують розробки спеціальних механізмів їх виявлення, фіксації та попередження.

Зазначено, що енергетичний шантаж і енергетичний тероризм є інструментами сучасної гібридної війни, яку веде російська федерація проти України з метою дезорганізації управління, дестабілізації економіки та деморалізації населення.

Зроблено висновок про те, що загрози енергетичній безпеці визначаються як короткочасні або тривалі, реальні або потенційні обставини, явища, чинники або події, що можуть порушити безпеку та стійкість функціонування енергетичного сектору країни, обмежити або порушити енергозабезпечення споживачів, призвести до аварій та інших негативних наслідків.

Ключові слова: газотранспортна система, енергетична безпека, загрози, злочини, кібератака, безпека, критична інфраструктура.

The article is devoted to the identification of potential threats to the functioning of the gas transportation system of Ukraine. It is noted that the gas transportation system of Ukraine, as a component of critical infrastructure, affects the country's energy security.

It is found that threats to energy security are events of a short-term or long-term nature that can destabilize the operation of the energy complex, limit or disrupt energy supply, lead to accidents and other negative consequences for the energy sector, economy and society.

It is emphasized that energy security in time of war depends on the protection of energy infrastructure facilities, stability and reliability of the Ukrainian energy system.

It is emphasized that the protection of critical infrastructure is extremely important for the normal functioning of the state, especially in times of current threats related to military operations. At the present stage, as a result of the large-scale armed aggression of the Russian Federation, the issue of energy security has become the highest level of urgency.

It is noted that every critical infrastructure facility, production process or service provided by it may be subject to destabilizing effects from the impact of certain threats, or may be a source of threat themselves.

It has been established that the risks and dangers that arise in the field of energy security are also threats to the gas transportation system. Given the peculiarities of the functioning of gas transportation system facilities, crimes are committed which have their own specifics and require the development of special mechanisms for their detection, recording and prevention.

It is noted that energy blackmail and energy terrorism are tools of the modern hybrid war waged by the Russian Federation against Ukraine with the aim of disorganizing governance, destabilizing the economy and demoralizing the population.

It is concluded that threats to energy security are defined as short-term or long-term, real or potential circumstances, phenomena, factors or events that may disrupt the security and sustainability of the country's energy sector, limit or disrupt energy supply to consumers, lead to accidents and other negative consequences.

Key words: gas transportation system, energy security, threats, crimes, cyberattack, security, critical infrastructure.

Постановка проблеми та її актуальність. Питання забезпечення енергетичної безпеки набуло пріоритетності з перших років незалежності України. На сучасному етапі, внаслідок широкомасштабної збройної агресії російської федерації, питання енергетичної безпеки набуло найвищого рівня актуалізації. Кожен об'єкт критичної інфраструктури перебуває під ризиком зовнішніх атак, як пов'язаних з можливими обстрілами, руйнуваннями, так і кібератак, які стали новим викликом для забезпечення надійного захисту критично важливих об'єктів.

Бомбардування українських населених пунктів, тимчасова окупація окремих із них, тимчасове захоплення Чорнобильської та Запорізької атомних електростанцій, знищення як об'єктів інфраструктури, так і житлових будинків поставили під загрозу саме життя мільйонів людей, а осміслення поведінки російської армії на тимчасово окупованих територіях дало змогу говорити про геноцид українського народу [1, с. 28].

Кожен об'єкт критичної інфраструктури, процес виробництва чи надання ним послуг можуть зазнавати дестабілізуючої дії від впливу тих чи інших загроз, або можуть самі бути джерелом загрози, у зв'язку з чим, з одного боку, він має бути об'єктом безпеки, а з іншого – й суб'єктом безпеки, тобто мати за обов'язок і право самостійно здійснювати безпекову діяльність та нести відповідальність за власну бездіяльність щодо протидії тим чи іншим загрозам у межах Закону [2, с. 144].

Не є виключенням газотранспортна система України, від стабільного функціонування об'єктів якої залежить своєчасне газопостачання не лише межах нашої країни, а й міжнародних країн. Як складова критичної інфраструктури газотранспортна система України впливає на забезпечення енергетичної безпеки країни. Тому ризики й небезпеки, які постають у сфері енергетичної безпеки також є загрозами і для газотранспортної системи. З іншої сторони, з урахуванням особливостей функціонування

об'єктів газотранспортної системи вчиняються злочини, які мають свою специфіку та потребують розробки спеціальних механізмів їх виявлення, фіксації та попередження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи актуальність проблематики захисту енергетичної сфери в цілому та газотранспортної зокрема, слід відзначити, що на рівні доктринальних розвідок все більше уваги приділяється дослідженню сучасних викликів та загроз, які постають у зазначеній сфері. Особливо акцентується увага на кіберзагрозам та небезпеках, пов'язаних з воєнними діями.

Коваленко Ю., Лазаренко Д., Марченко О., розглядаючи актуальні тенденції в енергетичній сфері та їх вплив на енергетичну безпеку в умовах конфлікту, підкреслюють важливість переходу до відновлюваних та альтернативних джерел енергії в умовах зменшення запасів традиційних видів палива та росту його цін [3].

Горло Н.В. розкриває сутність енергетичного шантажу і енергетичного тероризму, які вчиняє російська федерація, створюючи загрози національній безпеці України [4].

Проблематика захисту об'єктів критичної інфраструктури від кіберзагроз досліджували Синенький В., Курляк М., Крук А.. Зазначено, що стан нормативно-правового забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури та швидкоплинність змін до нього доводять необхідність комплексного підходу в управлінні кібербезпекою критичної інфраструктури. Це дозволить: зменшити вразливість критично важливих об'єктів (активів, систем і мереж); пом'якшити потенційні наслідки кіберінцидентів або несприятливих подій для об'єктів критичної інфраструктури; ідентифікувати, стримувати, виявляти, попереджувати та готуватися до кіберзагроз і небезпек критичній інфраструктурі України [5].

Метою дослідження є визначення сучасних загроз, які постають у сфері забезпечення енергетичної безпеки та функціонування газотранспортної системи країни.

Виклад основного матеріалу. Критична інфраструктура – це об'єкти, які є надзвичайно важливими для функціонування суспільства та економіки країни. До такої інфраструктури відносяться в першу чергу об'єкти оборони, а також ті, що забезпечують життєво важливі послуги та комунікацію. Безпека цих об'єктів та їх функціонування як у нормальних умовах, так і в умовах надзвичайних ситуацій, таких як воєнний стан – один із пріоритетів держави.

Необхідність захисту критичної інфраструктури надзвичайно важлива для нормального функціонування держави, особливо під час сучасних загроз, пов'язаних із військовими діями та постійними обстрілами цивільних міст. У зв'язку з цим, уряд нашої країни посилює заходи безпеки для об'єктів, які вважаються критичними для життєдіяльності суспільства. Нині існує цілий комплекс заходів, який складається з моніторингу та швидкого реагування на можливі загрози: терористичні атаки, кібератаки, природні катастрофи тощо [6].

Перелік загроз діяльності газотранспортних підприємств є досить широким, що обумовлено специфікою діяльності, ускладненою нестабільністю зовнішнього середовища, недосконалістю ринку природного газу, а, відповідно, і розвитку конкурентного середовища. При визначенні загроз економічної безпеки газотранспортних підприємств необхідно враховувати: рівень ієрархії управління; походження загроз (внутрішні, зовнішні); галузеву приналежність; ймовірність і тривалість дії загрози; ступінь керованості; вплив на ефективність газотранспортних підприємств [7, с. 102].

В Законі України «Про критичну інфраструктуру» стосовно поняття безпеки вживано три визначення:

1) безпека критичної інфраструктури – стан захищеності критичної інфраструктури, за якого забезпечуються функціональність, безперервність роботи, відновлюваність, цілісність і стійкість критичної інфраструктури;

2) захист критичної інфраструктури – всі види діяльності, що виконуються перед або під час створення, функціонування, відновлення і реорганізації об'єкта критичної інфраструктури, спрямовані на своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію загроз безпеці об'єктів критичної інфраструктури, а також мінімізацію та ліквідацію наслідків у разі їх реалізації;

3) національна система захисту критичної інфраструктури – сукупність органів управління, сил та засобів центральних і місцевих органів виконавчої влади (військово-цивільних адміністрацій – у разі утворення), органів місцевого самоврядування, операторів критичної інфраструктури, на які покладається формування та/або реалізація державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури;

Вказаним Законом передбачена взаємодія між державними системами щодо захисту критичної інфраструктури, яка здійснюється у разі загрози виникнення або виникнення:

1) протиправних дій (у тому числі із застосуванням безпілотних літальних апаратів), захоплення об'єктів критичної інфраструктури або важливих державних об'єктів, що загрожують безпеці громадян і порушують функціонування систем життєзабезпечення;

2) диверсій, терористичних актів, викрадення, навмисного знищення, пошкодження майна та інших дій на об'єктах критичної інфраструктури, важливих державних об'єктах, внаслідок яких загинули люди або заподіяно значну матеріальну шкоду;

3) масштабних кібератак, актів кібертероризму проти систем управління, операційних та інших систем об'єктів критичної інфраструктури;

4) надзвичайних ситуацій або інших небезпечних подій на об'єктах критичної інфраструктури та важливих державних об'єктах [8].

Загрозами енергобезпеці є події короткочасного або довгочасного характеру, які можуть дестабілізувати роботу енергокомплексу, обмежити або порушити енергозабезпечення, привести до аварій і іншим негативним наслідкам для енергетики, економіки й суспільства. Проведений аналіз дозволив умовно поділити загрози енергобезпеці на такі групи: воєнні, економічні, соціально-політичні, зовнішньоекономічні й зовнішньополітичні, техногенні й природні загрози, а також загрози, пов'язані з недосконалістю управління. Слід зауважити, що група воєнних загроз для України зараз завдає найбільш важких наслідків [9].

Енергетичний шантаж і енергетичний тероризм є інструментами сучасної гібридної війни, яку веде російська федерація проти України з метою дезорганізації управління, дестабілізації економіки та деморалізації населення. Енергетичний шантаж використовувався рф і до початку війни проти України, однак саме контроль над Запорізькою АЕС у перші дні повномасштабного вторгнення вивів енергетичний шантаж на новий рівень [4].

Енергетична безпека під час війни залежить від захисту об'єктів енергетичної інфраструктури, стабільності та надійності української енергосистеми. Зручне географічне положення України відкриває можливість для впровадження різноманітних систем альтернативної енергетики. З цією метою уряд та бізнес мають працювати узгоджено на правах державно-приватного партнерства, з обґрунтованими рішеннями щодо впровадження програм, спрямованих на перехід до альтернативних та децентралізованих джерел енергії. Такий напрям спільної роботи сприятиме відновленню енергетичної інфраструктури країни для посилення стійкості та забезпечення задоволення енергетичних потреб малих підприємств, фермерських господарств, військових частин, та інших об'єктів міської інфраструктури. Перспективами подолання бар'єрів енергетичної безпеки на наш погляд мають наступні заходи: – відновлення енергетичної інфра-

структури, відновлення зруйнованих об'єктів енергетики та модернізація енергетичної системи; – створення систем зворотного логістики для збору та переробки відходів енергетичного сектору; – диверсифікація джерел енергії з метою зменшення залежності від рф за рахунок розвитку відновлюваних джерел енергії подвійного переходу на циркулярні засоби генерації; – підвищення енергоефективності за рахунок модернізації енергообладнання, промислових підприємств та комунальних систем; – створення мікромереж, які можуть автономно функціонувати у разі пошкодження централізованих систем, а також впровадження систем розподіленої генерації, що дозволяють використовувати локальні джерела енергії [3].

В аналітичній доповіді щодо визначення рівня та оцінювання загроз енергетичній безпеці колективом авторів, за редакцією О.М. Суходолі визначено і класифіковано загрози енергетичній безпеці. Загрози енергетичній безпеці визначаються як короткочасні або тривалі, реальні або потенційні обставини, явища, чинники або події, що можуть порушити безпеку та стійкість функціонування енергетичного сектору країни, обмежити або порушити енергозабезпечення споживачів, призвести до аварій та інших негативних наслідків. Реалізація загрози потенційно може стати причиною кризової ситуації.

До внутрішніх загроз віднесено: деградація енергетичних систем і мереж; непрофесіоналізм у виробленні політики; ресурсна й технологічна залежність; висока енергоемність економіки; недосконалі конкуренція; втручання держави у функціонування ринків; енергетична бідність; зміна структури споживання і постачання енергетичних ресурсів; негативний вплив енергетики на довкілля; кліматичні зміни.

До зовнішніх загроз енергетичній безпеці України віднесено: воєнні дії; терористичні акти; кібератаки; зовнішній вплив на вироблення політики; блокування постачань; блокування інтеграційних процесів; епідемії та пандемії [10, с. 155].

Реальність, що формується в умовах стрімкого розвитку сучасних технологій, змінює традиційні уявлення про загрози як такі, що зумовлені причинами переважно природного, техногенного, соціального або воєнного характеру. Новітні методи створення конфліктів і кризових ситуацій потребують розуміння природи їх виникнення на основі системного аналізу та оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема, економічної, енергетичної, інформаційної, кібернетичної, екологічної, продовольчої, охорони здоров'я, освіти та культури [11].

Україна зустрічається з різноманітним спектром гібридних атак, які становлять серйозний виклик для її безпеки та стабільності. Інформаційна війна виявляється через масштабну дезінформацію та пропаганду, спрямовану на вплив на громадську думку та події в країні. Кібератаки на критичну інфраструктуру, фінансові установи та державні системи стають все більшим викликом, загрожуючи як звичайним господарським процесам, так і національній безпеці. Економічний тиск, включаючи санкції та торгові обмеження, спрямований на послаблення економіки, є ще однією складовою гібридних загроз. Політичні маніпуляції та втручання в політичні процеси можуть призводити до дестабілізації влади та впливу на прийняття стратегічних політичних рішень. Енергетичний тиск, включаючи атаки на енергетичну інфраструктуру, може створювати серйозні виклики для забезпечення енергетичної незалежності та безпеки країни [12].

В ході кібератаки об'єкт інформаційної інфраструктури може бути безпосереднім об'єктом критичної інфраструк-

тури, якому завдається шкода, або виступати системою керування іншим об'єктом критичної інфраструктури, вичерпний перелік яких надається в законодавстві. Щодо поняття «кібератака» (хакерська атака) можна сказати, що це – атака спрямованої (навмисної) дії в кіберпросторі, яка здійснюється за допомогою засобів електронних комунікацій (включаючи інформаційно-комунікаційні технології, програмні, програмно-апаратні засоби, інші технічні та технологічні засоби і обладнання) та спрямована на досягнення однієї або сукупності таких цілей: порушення конфіденційності, цілісності, доступності електронних інформаційних ресурсів, що обробляються (передаються, зберігаються) в комунікаційних та/або технологічних системах, отримання несанкціонованого доступу до таких ресурсів; порушення безпеки, сталого, надійного та штатного режиму функціонування комунікаційних та/або технологічних систем; використання комунікаційної системи, її ресурсів та засобів електронних комунікацій для здійснення кібератак на інші захищені об'єкти [13, с. 218].

Близнюк І.Л., досліджуючи злочини у сфері газотранспортної сфери виділяє характерну тенденцією розвитку злочинності економічної спрямованості у газовій галузі України. Значна частина злочинів, що вчиняються у газовій галузі, виступають окремими ланками (етапами) низки злочинних технологій отримання кримінальних доходів у цій галузі паливно-енергетичного комплексу. Різноманітні злочинні посягання (проти власності, у сферах господарської і службової діяльності), що вчиняються у газовій галузі на організованій основі, об'єднуються в межах технології злочинного збагачення, яка включає різні схеми отримання матеріальної вигоди, у тому числі із використанням легальних форм господарської діяльності [14, с. 33]. При цьому у технологіях злочинного збагачення легалізація злочинно одержаних доходів у газовій галузі відіграє важливу роль щодо приховування, збереження та примноження коштів, майна і доходів кримінального походження [15, с. 26–33].

Національна поліція завершила розслідування кримінального провадження за фактом розтрати природного газу на понад 413 мільйонів гривень. Дії колишнього топ-менеджера кваліфіковані як розтрата майна шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, вчинена в особливо великих розмірах [16].

Служба безпеки України спільно з Бюро економічної безпеки повідомили про ліквідацію масштабної схеми привласнення промислових обсягів блакитного палива із газотранспортної системи НАК «Нафтогаз України» за участю топменеджменту 16 регіональних газових підприємств. Такі злочинні дії завдали Україні збитків на майже 3,5 млрд грн лише у 2021 році [17].

Висновки. Сучасна сфера критичної інфраструктури перебуває під впливом різних загроз і небезпек, спричинених як незалежними від діяльності людини факторами природного характеру, так і обумовлених незаконними діями чи бездіяльністю. Особливим викликом для енергетичної сфери в цілому та газотранспортної сфери зокрема стали воєнні дії на території нашої країни внаслідок яких спричинено чисельні руйнування об'єктів газотранспортної сфери, внаслідок чого під загрозу поставлено належне газопостачання не лише національних, а й міжнародних користувачів. Разом з тим, особливу загрозу несе злочинність у газотранспортній сфері, внаслідок якої державі завдаються колосальні збитки. Виявлення, фіксація таких злочинів потребують спеціальних підходів, пов'язаних з специфікою газотранспортної сфери, що обумовлює актуальність подальших наукових досліджень у зазначеній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнієнко М.В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1–2. 2022р. С. 27–31.
2. Франчук В. І., Пригунов П.Я., Мельник С. І. Безпека об'єктів критичної інфраструктури в Україні: організаційно-нормативні проблеми та підходи. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 142–148.
3. Коваленко Ю., Лазаренко Д., Марченко О. Енергетична безпека країни під час війни: бар'єри та перспективи подолання. *Хмельницького національного університету* 2024, № 1, 326 (1), 262–266.
4. Горло Н.В. Енергетичний шантаж і енергетичний тероризм як загрози національній безпеці України. *Національні інтереси України*, 2024. № 2(2). С. 494–504 perspectives.pp.ua
5. Синенький В., Курляк М., Крук А. Нормативно-правове забезпечення кібербезпеки об'єктів критичної інфраструктури. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2. С. 66–72.
6. Об'єкти критичної інфраструктури України: все, що варто знати. *Київ Пост* | лютий 19, 2024. <https://www.kyivpost.com/uk/post/28283>
7. Гораль Л.Т., Прокопів М.І. Контурування загроз економічній безпеці газотранспортних підприємств шляхом їх класифікації. *Теоретичні та практичні аспекти економіки та інтелектуальна власність*. 2017. Випуск 16. С. 99–103.
8. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16 лист.2021 р. № 1882-IX. (*Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 5, ст. 13) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>
9. Kliat, Y., Solomitsky, A., Semenenko, O., Vodchyts, O., Voytsehovskiy, R., & Polyvoda, M. Substantiation of security recommendations energy security of the state. *Social Development and Security*. 2024. № 14(2), 272–285.
10. Визначення рівня та оцінювання загроз енергетичній безпеці : збірник аналіт. доп. / [О. М. Суховаля, Г. Л. Рязцев, Ю. М. Харазішвілі, Д. Г. Бобро, С. П. Завгородня] ; за ред. О. М. Суходолі. Київ : НІСД, 2022. 160 с. (Серія «Національна безпека»). <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.13>
11. Концепція забезпечення національної системи стійкості : затв. Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>
12. Шендрик В. Стратегічні напрями посилення безпекового середовища України. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 4–5 липня 2024 року. Київ : Алерта, 2024. С. 148–151.
13. Пашнев, Д. В., Черевко К.О. Кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури в умовах ведення війни: ключові поняття. *Вісник Кримінологічної Асоціації України*. 2024. № 1 (31). С. 209–219. DOI: <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.1.15>.
14. Орлов П. І., Волобуєв А. Ф., Осика І. М., Степанюк Р. Л. Протидія економічній злочинності. Харків: ХНУВС, 2004. 568 с.
15. Близнюк І.Л. Особливості вчинення злочинів у процесі видобування, транспортування, зберігання та постачання газу. *Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві* : зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 20 березня 2020 року. Велико-Тирново, Болгарія : ACCESS PRESS, 2020. С. 26–33.
16. Національна поліція завершила розслідування кримінального провадження за фактом розтрати природного газу на понад 413 мільйонів гривень. 16 березня 2021 р. Національна поліція Україна. <https://www.npu.gov.ua/news/natspolitsiya-zavershila-rozsliduvannya-kriminalnogo-provadhennya-za-faktom-roztrati-prirodnogo-gazu-na-ponad-413-milyoniv-griven>
17. Богданюк О. СБУ і БЕБ заявили про ліквідацію масштабної схеми розкрадання державного газу за участі 16 облгзів. *Суспільне новини*. 17.03.2023. <https://suspipline.media/417666-sbu-i-beb-zaavili-pro-likvidaciu-masstabnoi-shemi-rozkradanna-derzavnogo-gazu-za-ucasti-16-oblgziv/>

ГЕНЕЗИС АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ АЗАРТНИХ ІГОР У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

GENESIS OF ADMINISTRATIVE-LEGAL REGULATION OF GAMBLING IN THE REPUBLIC OF POLAND

Бодров Ю.В., аспірант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права

Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена генезису правового регулювання організації та проведення азартних ігор в Республіці Польща. Проаналізовано ключові етапи розвитку законодавства Польщі про азартні ігри, починаючи з 20-х років ХХ століття. Висвітлено проблеми, з якими стикалася Польща у процесі адаптації свого законодавства до європейських стандартів, включаючи необхідність оновлення застарілих норм, що не відповідали новим економічним реаліям. На прикладі Польщі доведено, що державна монополія на певні види азартних ігор, а також контроль за їх проведенням, забезпечує розумний баланс між економічними інтересами держави та соціальними ризиками, обумовленими специфікою грального бізнесу.

Здійснено детальну характеристику польського законодавства про гральний бізнес. Встановлено, що у його розвитку домінують загальноєвропейські тенденції до легалізації мультіюрисдикційних азартних ігор, впровадження принципів відповідальної гри, забезпечення соціальної відповідальності грального бізнесу, посилення державного і громадського контролю в сфері азартних ігор та інші.

Зроблено висновок про те, що окреслені тенденції слугують надійним орієнтиром для розбудови правових засад грального бізнесу в Україні, яка впевнено рухається шляхом інтеграції до економічної системи ЄС. Їх урахування є важливим елементом широкі регуляторної адаптації до ключових елементів *acquis* Європейського Союзу, передбаченої Преамбулою Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Системне урахування цих тенденцій при оновленні галузевого законодавства істотно сприятиме забезпеченню стабільності і безпеки грального бізнесу, його контрольованості державою і громадськістю, мінімізації його негативних соціально-економічних наслідків.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання організації та проведення азартних ігор, зарубіжний досвід, тенденції розвитку законодавства про гральний бізнес та азартні ігри.

The article revolves around the genesis of legal regulation concerning the organization and conduct of gambling in the Republic of Poland. It analyzes the key stages in the development of Polish gambling legislation, starting from the 1920s. The article highlights the challenges faced by Poland in adapting its legislation to European standards, including the necessity of updating outdated norms that did not align with new economic realities. Using Poland as a case study, it demonstrates that state monopolies on certain types of gambling, along with oversight of their conduct, provide a reasonable balance between the economic interests of the state and the social risks inherent in the gambling industry.

A detailed description of Polish gambling legislation is provided, establishing that its development is dominated by overarching European trends towards the legalization of multi-jurisdictional gambling, the implementation of responsible gaming principles, the assurance of social responsibility within the gambling sector, and the strengthening of both state and public oversight in the gambling domain.

The conclusion drawn is that mentioned above trends should serve as a guideline for establishing legal grounds for gambling industry in Ukraine, which is confidently progressing towards integration into the EU economic system. Considering these trends is a crucial element of the broader regulatory adaptation to key components of the European Union's *acquis*, as stipulated in the Preamble of the Association Agreement between Ukraine and the EU. A systematic consideration of these trends during the update of sectoral legislation will significantly contribute to ensuring the stability and security of the gambling business, its controllability by the state and the public, and the minimization of its negative socio-economic consequences.

Key words: administrative-legal regulation of the organization and conduct of gambling, foreign experience, trends in the development of gambling and its legal regulation.

Як відомо, важливою запорукою поступального розвитку вітчизняного законодавства є ґрунтовне вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання [1; 2; 3; 4]. Вивчення зарубіжного досвіду дозволяє оцінити перспективи впровадження в Україні найбільш ефективних моделей публічного адміністрування, організації та проведення азартних ігор, виявити основні тенденції і закономірності розвитку законодавства про гральний бізнес різних держав, прослідкувати їх кореляцію з процесами євроінтеграції та європеїзації національних правових систем, забезпечити плавний перехід України на міжнародні стандарти державного регулювання сфери азартних ігор, уніфікувати понятійно-категоріальний апарат законодавства, оптимізувати зміст і структуру нормативно-правових актів з питань грального бізнесу, визначити найбільш вразливі ланки галузевого регулювання, з'ясувати витoki існуючих проблем, віднайти оптимальні способи їх вирішення, уникнути поширених помилок, запозичити апробовані практики та, в кінцевому підсумку – забезпечити максимальну соціально-економічну «віддачу» грального бізнесу при мінімізації його негативних впливів на суспільство.

У даному контексті предметом особливого інтересу є генезис законодавства про гральний бізнес Республіки Польща. Починаючи з другої половини ХХ століття, розвиток правового регулювання сфери азартних ігор у Польщі та Україні відбувався за вельми подібних соціально-економічних та політико-правових умов.

З іншого боку, на відміну від України, Польща вже має членство в ЄС і набагато далі просунулися в напрямку європеїзації національного законодавства (зокрема, законодавства про гральний бізнес), зіштовхуючись на цьому шляху з численними викликами, докладаючи значних зусиль для їх подолання. У цьому сенсі переоцінити польський досвід (як негативний, так і позитивний) просто неможливо. Він становить чималий інтерес для сучасної України, яка наполегливо рухається курсом на євроінтеграцію.

Республіка Польща – одна з небагатьох держав колишнього соціалістичного табору, на теренах якої протягом ХХ століття спостерігався сталий розвиток правового регулювання сфери азартних ігор. Зокрема, 22.06.1925 року Сеймом Польщі був ухвалений Закон «Про кінні перегони», яким встановлювалися загальні умови організації та проведення парі тоталізатора на іподромах (ст.ст. 5–8) [5]. Закон Польської Республіки від 9 липня 1936 року «Про лотерейну монополію» закріпив державну монополію на проведення лотерей (ст. 1), визначив організаційні засади проведення лотерей (ст.ст. 6–17), урегулював трудові, службові та інші відносини, пов'язані з роботою працівників Польської лотерейної монополії (ст.ст. 18–21) [6]. 19 квітня 1950 року побачила світ нова редакція Закону «Про кінні перегони», яка, серед іншого, суттєво спростила систему обов'язкових відрахувань зі ставок на перегони (ст. 8) [7]. І, нарешті, 20 травня 1976 року на зміну зазначеним законам був прийнятий

єдиний законодавчий акт з питань організації та проведення азартних ігор – Закон Народної Республіки Польща від 20.05.1976 р. «Про азартні ігри та тоталізатори» [8].

Закон від 20.05.1976 р. «Про азартні ігри та тоталізатори» заклав правові підвалини управління, дозвільної діяльності, контролю та нагляду в сфері азартних ігор (такими визнавалися парі тоталізатора, лотереї та ігри на гральних автоматах). Важливим моментом цього Закону стала часткове роздержавлення сфери азартних ігор: поряд з державними установами, право на проведення азартних ігор отримали неприбуткові громадські організації (ст. 13 Закону), причому, і перші, і другі, наділялися правом доручати виконання окремих видів діяльності, пов'язаних з проведенням азартних ігор, фізичним особам (ч. 1 ст. 11 Закону). Тим не менше, правова доктрина тогочасної Польщі сповідувала ідеї абсолютного верховенства державних інтересів, а фінансові правопорушення розглядала як пряме посягання на ці інтереси. Зважаючи на це, Законом від 20.05.1976 р. було запроваджено жорстку систему покарань за правопорушення в сфері азартних ігор. Відповідні правопорушення були криміналізовані, а за їх учинення наставала кримінальна відповідальність у вигляді значних штрафів, обмеження або позбавлення волі (ст. 14 Закону) [8].

Оскільки закони Польської народної республіки з питань гемблінгу здебільшого були спрямовані на регулювання державно-управлінських відносин, умови проведення конкретних азартних ігор ними не визначалися. Конкретизація цих умов здійснювалася на підзаконному рівні – в нормативно-правових актах центральних органів виконавчої влади, як-то: розпорядження Міністра колективних господарств ПНР від 6.10.1951 р. «Про вставлення засад здійснення взаємних ставок на кінних перегонах», розпорядження Міністра фінансів ПНР від 24.06.1976 р. «Про детальне регулювання проведення азартних ігор і тоталізатора» тощо [9; 10].

Таким чином, у пострадянській, демократичний період розвитку Польща ввійшла, маючи вельми розвинуту і розгалужену систему законодавства з питань грального бізнесу. Утім, ця система, яка формувалася за принципово інших соціальних, економічних і політичних умов, не могла забезпечувати ефективне регулювання сфери азартних ігор в нових реаліях. Як наслідок, перед польським законодавцем постала необхідність її кардинального оновлення.

Важливим кроком у цьому напрямку стало ухвалення Закону Республіки Польща від 29.07.1992 р. «Про азартні ігри та парі» [11]. Цей Закон істотно розширив перелік легалізованих азартних ігор (до нього увійшли: числові ігри, грошові та речові лотереї, циліндричні ігри, картярські ігри, азартні ігри на гральних автоматах, ігри лото з грошовими і речовими призами), а також дозволив прийняття ставок на результати спортивних змагань та інші події (ст. 1). Одночасно Законом від 29.07.1992 р. «Про азартні ігри та парі» було встановлено державну монополію на проведення числових ігор і грошових лотерей (ст. 4), а право на проведення циліндричних ігор, карткових ігор, ігор з гральними автоматами, лото з грошовими призами та взаємних парі – закріплене за акціонерними товариствами й товариствами з обмеженою відповідальністю з юридичною адресою на території Республіки Польща (ст. 5). Законом від 29.07.1992 р. також визначалися засади організації азартних ігор і парі (Розділ II), надання дозволів на проведення азартних ігор (Розділ III), оподаткування грального бізнесу (Розділ IV), нагляду і контролю за діяльністю суб'єктів, які організують та проводять азартні ігри чи парі (Розділ V). Будь-яка реклама азартних ігор на території країни заборонялася (ст. 7) [11].

На момент ухвалення Закону Республіки Польща від 29.07.1992 р. «Про азартні ігри та парі» справедливо вважався одним з найбільш ґрунтовних законодавчих актів

з питань грального бізнесу в країнах колишнього соціалістичного табору. Разом з тим, по мірі розвитку ринкових відносин та європеїзації національної правової системи, дедалі більша кількість його положень втрачали актуальність. Зрештою постійне виключення деактуалізованих положень зі змісту Закону призвело до того, що з 66 статей його первинної редакції наприкінці 2009 року лишилися чинними тільки 5, а сам Закон склався із 7 статей (5 первинних і 2 пізніше доданих) [11].

З метою усунення суттєвих прогалин правового регулювання грального бізнесу законодавець Польщі ухвалив новий про його організацію та адміністрування – Закон Республіки Польща від 19.11.2009 р. «Про азартні ігри» (набув чинності 1.01.2010 р.) [12].

Новий Закон доповнив перелік азартних ігор новими іграми (телебінго, аудіотелелотереї, гра в кості), поширивши державну монополію на числові ігри, грошові лотереї та телебінго (у первинній редакції Закону), а також на рекламні лотереї, ігри з використанням ігрових автоматів поза межами казино та азартні ігри онлайн, за винятком парі і рекламних лотерей (діюча редакція Закону) (ч. 1 ст. 2, ст. 5) [12].

Відповідно до ст. 4 Закону від 19.11.2009 р. «Про азартні ігри», гральними закладами (центрами) на території Республіки Польща визнаються заклади казино, зали гральних автоматів та зали для гри в лото з грошовими призами. Водночас, букмекерські пункти не мають статусу грального центра та являють собою окремий тип закладів грального бізнесу. При цьому, якщо функціонування закладів казино здійснюється на підставі ліцензії, то робота залів гральних автоматів та залів для гри в лото з грошовими призами – на підставі дозволу на експлуатацію залу. У свою чергу, діяльність букмекерської контор потребує наявності дозволу на організацію парі. Так само на підставі дозволу проводяться розіграші лотерей, розіграші лото та рекламні лотереї (для організації лотерей та ігор лото з незначним призовим фондом достатньо повідомлення в податкову адміністрацію) [12].

Варто зауважити, що первинна редакція Закону від 19.11.2009 р. унеможливила доступ іноземних операторів до польського ринку азартних ігор, визнаючи право на організацію роботи гральних центрів та проведення азартних ігор тільки за компаніями-резидентами. Однак, з огляду на вимоги ст. 56 ДФЄС (див. вище), у 2015 році зазначене обмеження було скасовано. Закон від 19.11.2009 р. «Про азартні ігри» був доповнений статтею «7-а», згідно з якою, акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або інші компанії, зареєстровані у державах-членах ЄС або інших державах, котрі є сторонами Угоди про Європейський економічний простір, можуть провадити господарську діяльність у сфері азартних ігор на території країни на підставі концесії або наданого дозволу за умови призначення уповноваженого представника або створення підрозділу в Польщі [13].

Що ж стосується лотерей, рекламних лотерей, лото і покерних турнірів, то їх проведення дозволено не тільки компаніям, але й організаційним утворенням без статусу юридичної особи (організатором покерного турніру може бути навіть фізична особа) (ст. 6–7). При цьому весь дохід від розіграшів лотерей і лото повністю спрямовується на суспільно корисні, зокрема, благодійні цілі (ст. 16) [12].

Тривалий час у колах фахівців чи не найбільш слабким місцем Закону від 19.11.2009 р. «Про азартні ігри» вважалася повна відсутність правового регулювання діяльності, пов'язаної з організацією та проведенням азартних ігор онлайн. Фактично, це виводило онлайн-гемблінг за межі правового поля, спричиняло тінізацію даного сегменту грального бізнесу та нівелювало його потужний податковий потенціал. Якщо з 2004 по 2009 рік податкові надходження від азартних ігор сягали 1,624 млрд злотих на рік, то в 2010 році (тобто, після ухвалення Закону)

вони зменшилися майже на 50% [14]. Як заявив у грудні 2016 року тодішній Віце-Прем'єр Уряду Польщі Ярослав Говін: «внаслідок цього акту Польща зазнала гігантських, багатомільярдних збитків. Тож ми вирішили змінити законодавство, щоб гроші надходили до бюджету. Але наразі протягом наступних місяців азартні ігри залишатимуться в сірій зоні, а поляки втрачатимуть від 100 до 300 млн злотих (24–71 млн USD) щомісяця» [15, с. 103].

Ситуація докорінно змінилася у 2017 році, з набуттям чинності змін до Закону, спрямованих на легалізацію грального бізнесу онлайн [16]. Відповідно до цих змін, організація будь-яких азартних ігор стала можливою у веб-мережі Інтернет. При цьому Закон вимагає від операторів азартних ігор онлайн: проводити такі ігри виключно на веб-сайтах, яким присвоєно польський національний домен; розташовувати пристрої (сервери) обробки й архівації даних про ігри та їх учасників на території держави-члена ЄС або держави – члена Угоди про Європейський економічний простір; архівувати та зберігати дані про азартні ігри та їх учасників протягом 5 років, після чого – їх видаляти; надавати органам податкової адміністрації віддалений доступ до архівованих даних про ігри та їх учасників, що передбачає можливість зчитування, копіювання та обробки відповідних даних (див.: ст. 15-d) [12].

Одночасно відповідними змінами до Закону від 19.11.2009 р. «Про азартні ігри» було запроваджено функціонування відкритого, публічного Реєстру доменів, які незаконно використовуються для пропозиції азартних ігор. До цього Реєстру вносяться доменні імена веб-сайтів, які всупереч діючому законодавству використовуються для реклами, просування або організації азартних ігор. Правовими наслідками включення доменного імені до цього Реєстру є:

по-перше, блокування суб'єктом телекомунікаційних послуг безоплатного доступу до веб-сайтів, які його використовують (будь-які запити на з'єднання через це доменне ім'я автоматично перенаправляються на сайт, адміністрований Міністерством фінансів, який містить повідомлення про включення доменного імені до Реєстру, інформацію про перелік легальних операторів грального бізнесу в Республіці Польща, а також застереження про можливу кримінальну та фінансову відповідальність учасників азартних ігор, організованих з порушенням закону);

по-друге, припинення суб'єктами надання платіжних послуг в Інтернеті обслуговування веб-сайтів, які використовують відповідне доменне ім'я (надання платіжних послуг припиняється протягом 30 днів з дня включення доменного імені до Реєстру) [12].

З метою попередження та мінімізації негативних наслідків азартних ігор онлайн Закон зобов'язує їх організаторів впроваджувати правила відповідальної гри, зокрема, розмішувати на відповідних сайтах інформацію про оператора гри та його контактні дані, про дозвіл на проведення ігор, про правила гри, про заборону гри неповнолітнім особам, про порядок перевірки віку учасників гри, про ризики, пов'язані з азартними іграми, про установи, які надають допомогу особам з ігровою залежністю, про механізми самообмеження учасників ігор тощо (ст. 15-і).

Варто зазначити, що аналогічні вимоги Закон встановлює для суб'єктів, які організують роботу залів гральних автоматів (ст. 1-d), але не пред'являє їх до казино, букмекерських контор та інших організаторів азартних ігор [12]. Фактично, це означає, що положення Закону про принципи відповідальної гри стосуються лише тих операторів ринку, які діють у рамках державної монополії на певні види грального бізнесу.

Серед інших положень Закону від 19.11.2009 р. «Про азартні ігри» на особливу увагу заслуговують такі:

– положення, якими визначаються засади функціонування такого сегменту грального бізнесу, як гральні автомати. Польський законодавець демонструє вельми оригі-

нальне уявлення про сутність ігор на гральних автоматах, вказуючи, що вони завжди містять елемент випадковості, але, водночас, не включаючи їх до числа випадкових ігор (ст. 2 Закону). При цьому іграми на гральних автоматах визнаються ігри онлайн, які проводяться за аналогічними правилами (відповідно, «гра на гральному автоматі» є можливою без наявності такого автомату);

– легалізація парі на віртуальні події (події, повністю генеровані комп'ютером) та аудіотекстових лотерей, участь у яких оплачується телефонним дзвінком або відправкою текстових повідомлень за допомогою телекомунікаційної мережі загального користування; (п. 11 ч. 2 та ч. 2-а ст. 2 Закону);

– законодавче закріплення поняття мультиюрисдикційних азартних ігор – числових ігор та грошових лотерей, що організуються одночасно на території більш ніж однієї країни (ч. 1-а ст. 5 Закону);

– детальне регулювання порядку призначення уповноваженого представника іноземних операторів азартних ігор на території Республіки Польща (ст. 7-а Закону);

– наділення Міністра фінансів Республіки Польща повноваженням затверджувати правила проведення числових ігор, грошових лотерей, рекламних лотерей, телебінго, ігор на гральних автоматах за межами казино та азартних ігор онлайн (ст. 9 Закону);

– встановлення таких вимог (умов) надання ліцензій або дозволу на проведення азартних ігор як: обов'язкова наявність членів правління, наглядової ради або ревізійної комісії компанії громадянства Польщі, держави-члена ЄС або держави-члена Угоди про Європейський економічний простір; відсутність відкритих судових проваджень по справах про злочини, пов'язані з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванням тероризму; відсутність фактів анулювання попередньої ліцензії або дозволу на проведення азартних ігор протягом 6 років до дати подання заяви про видачу ліцензії чи дозволу (при цьому акціонери (партнери) компанії-заявника не повинні бути акціонерами (партнерами) компанії з відкликаними ліцензіями); відсутність судимості учасників (акціонерів) товариства за умисні злочини або умисні податкові правопорушення на території держави-члена ЄС (ст.ст. 11–12 Закону);

– вимога щодо обов'язкового встановлення в казино та залах гральних автоматів аудіовізуальної системи контролю за проведенням ігор для перевірки правильності визначення результатів ігор, правильності розрахунків виграшів, ведення обліку виплачених виграшів, вирішення спірних ситуацій, контролю та перевірки учасників ігор тощо (ст. 15-b Закону);

– вимога про обов'язкове обладнання гральних центрів резервними джерелами електроенергії, незалежними від мережі загального користування, і установками захисту від перешкод, що забезпечують постійну та безперебійну гру (ст. 15-с Закону);

– встановлення максимально допустимих меж виграшів в азартних іграх, в тому числі, у взаємних парі (ст. 18 Закону);

– покладення на операторів азартних ігор обов'язку видавати на вимогу гравця іменний сертифікат, що підтверджує виграш (ст. 20 Закону);

– регулювання питань, пов'язаних з переміщенням, виведенням з експлуатації, знищенням або викраденням гральних автоматів (ст. 23-с Закону);

– заборона зовнішньої реклами та просування азартних ігор, включаючи заборону надавати інформацію про спонсорство з використанням торгової назви та торгової марки, які використовуються для пропозиції азартних ігор (ст. 29 Закону);

– покладення на компанії, які провадять азартні ігри, обов'язку інформувати державного регулятора про зміни

в структури статутного капіталу, складі правління, наглядовій раді чи ревізійній комісії (ст.ст. 52–53 Закону);

– визнання підставами для анулювання ліцензії на проведення азартних ігор: зменшення статутного капіталу товариства нижче встановленої межі; перерви понад 6 місяців у провадженні діяльності, на яку поширюється ліцензія чи дозвіл; контатації щонайменше двох випадків допуску неповнолітньої особи до участі в азартних іграх в одному й тому самому гральному закладі (ст. 59 Закону) [12].

У цілому правове регулювання грального бізнесу в Республіці Польща характеризується високою ефективністю. Воно охоплює всі ключові аспекти адміністрування, організації та проведення азартних ігор, добре корелюється з вимогами законодавства ЄС, забезпечує ефективний державний контроль за діяльністю операторів азартних ігор, а також сприяє впровадженню принципів відповідальної гри та мінімізації негативного соціального впливу азартних ігор.

Узагальнюючи результати аналізу адміністративно-правового регулювання організації та проведення азартних ігор в Республіці Польща, можемо констатувати, що в ньому досить чітко прослідковуються тенденції щодо: комплексного регулювання суспільних відносин з приводу організації та проведення ігор на грошові та матеріальні призи, результат яких залежить, в тому числі, від випадку: циліндричні ігор, ігор в карти, ігри на гральних автоматах,

ігор в кості, лотерей, телефонних ігор (вікторин) тощо; надання права на організацію та проведення азартних ігор юридичним особам-нерезидентам, зокрема, компаніям, зареєстрованим в державах-членах ЄС, інших державах, які підписали Європейську Угоду про економічний простір, або Швейцарській Конфедерації); легалізації мульти-юрисдикційних азартних ігор; посилення вимог (зокрема, вікових) щодо допуску громадян до участі в азартних іграх; розвитку механізмів самовиключення та самообмеження на відвідування гральних закладів та/або участі в азартних іграх; посилення обмежень на рекламу та пропагування азартних ігор; забезпечення всебічного інформування громадян про існуючі механізми профілактики гральної залежності та допомоги особам, які від неї потерпають; централізації та оптимізації системи публічного адміністрування організації та проведення азартних ігор; розширення спектру наглядових, контрольних і юрисдикційних повноважень державних регуляторів грального бізнесу.

Насамкінець варто зазначити, що окреслені тенденції відображають не стільки особливості розвитку польського законодавства про азартні ігри, скільки основні напрями політики ЄС в сфері грального бізнесу. У світлі цього, їх урахування є важливою запорукою європеїзації вітчизняного законодавства про гральний бізнес та важливим аспектом регуляторного наближення, передбаченого Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zapototska, O., Gurzhi, T., Gurzhi, A. The law as the source of state policy in Ukraine. *Journal of Law and Political Sciences*. 2023. № 4 (39). P. 374–392.
2. Jakuszewicz A., Gurzhi, T., Gurzhi, A. Public Law and Administration Under Conditions of Hybrid Warfare (The Experience of Ukraine). *Comparative Law Review*. 2021. № 27. P. 195–218.
3. Гуржій Т.О. Правове регулювання адміністративно-деліктних відносин. *Вісник прокуратури*. 2008. № 8. С. 92–99.
4. Goncharuk S., Kuzmenko O., Berlach A., Yarmaki K. Establishment of the institute of administrative responsibility in the legal system of Ukraine. *Journal of Law and Political Sciences*. 2021. Vol. 26-1, P. 261–284.
5. O wyscigach konnych: Ustawa z dnia 9 lipca 1936 r. *Dziennik Ustaw*. 1936. № 55. Poz. 398.
6. O monopolu loteryjnym: Ustawa z dnia 22 czerwca 1925 r. *Dziennik Ustaw*. 1925. № 74. Poz. 512.
7. O wyscigach konnych: Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. *Dziennik Ustaw*. 1950. № 20. Poz. 73.
8. O grach losowych i totalizatorach: Ustawa z dnia 20 maja 1976 r. *Dziennik Ustaw*. 1976. № 19. Poz. 172.
9. W sprawie szczegółowych zasad prowadzenia gier losowych i totalizatorów: Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 24 czerwca 1976 r. *Dziennik Ustaw*. 1976. № 26. Poz. 154.
10. W sprawie określenia zasad przeprowadzania wzajemnych zakładów na wyścigach konnych: Ministra Państwowych Gospodarstw Rolnych z dnia 6 października 1951 r. *Dziennik Ustaw*. 1951. № 53. Poz. 373.
11. O grach losowych i zakładach wzajemnych: Ustawa z dnia 29 lipca 1992 r. *Dziennik Ustaw*. 1992. № 68. Poz. 341.
12. O grach hazardowych: Ustawa z dnia 19 listopada 2009 r. *Dziennik Ustaw*. 2009. № 201. Poz. 1540.
13. O zmianie ustawy o grach hazardowych: Ustawa z dnia 12.06.2015 r. *Dziennik Ustaw*. 2015. Poz. 1201.
14. Byszewski G., Kozubal M. Jak założyć kasyno? *Rzeczpospolita*. URL: www.rp.pl/artukul/739283-Jak-zalozyc-kasyno.html#ap-1
15. Śmiałek P. Hazardowa działalność gospodarcza w Polsce na tle stanowionego prawa. *Studenckie Zeszyty Naukowe*. 2018, Vol. XXI. № 36. P. 93–108.
16. O zmianie ustawy o grach hazardowych oraz niektórych innych ustaw: Ustawa z dnia 15.12.2016 r. *Dziennik Ustaw*. 2016. Poz. 88.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОБІЛІЗАЦІЙНУ ПІДГОТОВКУ ТА МОБІЛІЗАЦІЮ

HISTORICAL AND LEGAL GENESIS OF THE INSTITUTION OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR VIOLATION OF THE LEGISLATION ON MOBILIZATION PREPARATION AND MOBILIZATION

Братковський В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівський державний університет внутрішніх справ

Сукмановська Л.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівський державний університет внутрішніх справ

Чорномаз О.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено історію становлення інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, внаслідок чого запропоновано виділяти наступні етапи його розвитку: а) початковий етап становлення: III тисячоліття до н.е. – I століття н.е.; б) етап розвитку інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: II ст. – XVI ст.; в) до кодифікаційний етап: XVII ст. – кінець XX ст.; г) новітній етап: кінець XX століття – до сьогодення.

Доведено, що першою державою у світі, в правовій доктрині якої зафіксовано появу штрафів як вид покарання за неналежне виконання військових обов'язків перед державою, ухилення від своєчасної явки на пункти збору в період оголошеної мобілізації був Стародавній Рим.

Встановлено, що початок становлення системи органів, що реалізують завдання, наближені до функцій сучасних центрів комплектування та соціальної підтримки у частині призову та мобілізації військових сил, припадає на період Гетьманства на теренах України тобто на період XVI–XVIII століття.

Висловлено думку, що до 1917 року за військові порушення в період мобілізації до військовозобов'язаних застосовувалися різні види стягнень: від штрафів до арешту, проте ці санкції не були частиною адміністративної відповідальності, а кримінальної відповідальності. Вперше в українському законодавстві адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію була передбачена у Кодексі України про адміністративні правопорушення Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо мобілізаційної підготовки, мобілізації та охорони праці».

У 2014 році у зв'язку із проведенням в Україні АТО Верховною Радою України були внесені зміни у ст. 210-1 КУпАП, яка змінила назву (з «Порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» на «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію»).

Також у 2024 році було змінено розмір штрафів за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, мобілізаційна підготовка, мобілізація, особливий період, адміністративний проступок.

The article examines the history of the establishment of the institution of administrative responsibility for violation of legislation on mobilization preparation and mobilization, as a result of which it is proposed to distinguish the following stages of its development: a) the initial stage of formation: III millennium BC. – 1st century AD; b) the stage of development of the institute of administrative responsibility for violation of the legislation on mobilization preparation and mobilization: II – XVI century; c) before the codification stage: XVII century – the end of the 20th century; d) the latest stage: the end of the 20th century – until today.

It has been proven that the first state in the world, whose legal doctrine recorded the appearance of fines as a form of punishment for improper performance of military duties before the state, evasion of timely attendance at assembly points during the period of declared mobilization, was Ancient Rome.

It has been established that the beginning of the formation of the system of bodies implementing tasks similar to the functions of modern manning centers and social support in terms of conscription and mobilization of military forces dates back to the period of the Hetmanship on the territory of Ukraine, i.e., the period of the 16th–18th centuries.

The opinion was expressed that before 1917, various types of sanctions were applied to conscripts for military violations during the mobilization period: from fines to arrest, but these sanctions were not part of administrative responsibility, but criminal responsibility.

For the first time in Ukrainian legislation, administrative liability for violation of legislation on mobilization training and mobilization was provided for in the Code of Ukraine on Administrative Offenses by the Law of Ukraine "On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses Regarding Mobilization Training, Mobilization and Labor Protection."

In 2014, in connection with the conduct of ATO in Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine made changes to Art. 210-1 of the Criminal Procedure Code, which changed its name (from "Violation of legislation on mobilization training and mobilization" to "Violation of legislation on defense, mobilization training and mobilization").

Also, in 2024, the amount of fines for violating the legislation on mobilization training and mobilization was changed.

Key words: administrative responsibility, mobilization training, mobilization, special period, administrative misconduct.

З моменту зародження права, проходження військової служби було одним із найважливіших обов'язків громадян. У випадку ухилення від виконання обов'язку щодо проходження військової служби у різні епохи історії люд-

ства, застосовувалися різні види покарань, починаючи від штрафів та закінчуючи смертною карою.

Поняття військової мобілізації громадян мало місце у правовій системі Стародавньої Греції та Стародавнього

Риму, оскільки кожна з цих держав мала власні збройні сили [1, с. 198–199].

Натомість в той період історії, поняття юридичної відповідальності за невиконання обов'язку щодо проходження військової служби в період оголошеної мобілізації оскільки як правильно зазначає Є. Велика «у країнах Стародавнього Сходу ще не склалося чіткого теоретичного розуміння сутності покарання. Еволюція системи юридичної відповідальності у вигляді покарань відбувалася паралельно з еволюцією людства» [2, с. 57].

Наука «адміністративне право» почала формуватися у 19 ст. разом із поняттям адміністративної відповідальності [3, с. 5].

Як наслідок, перші в усьому світі загалом, та Україні зокрема, кодифіковані акти адміністративного права, що включали поняття та види адміністративної відповідальності у сфері військової мобілізації приймалися на державному рівні у різних країнах світу починаючи з кінця 20 століття.

Проте, як правильно зазначає Г. Конюх, вже в період існування стародавніх державок Далекого Сходу, почали формуватися норми та приписи, що були схожими до сучасного адміністративного права та адміністративної відповідальності. Норми адміністративної відповідальності застосовувалися у вигляді штрафів [4, с. 204].

У період 4-3 тисячоліття до н.е. внаслідок численних війн та завоювань почали формуватися нові держави із певною правовою системою, наприклад, закони правителя Вавилону Хаммурапі [5, с. 3].

Правитель Хаммурапі був одним із перших полководців, що на державному рівні запровадив поняття військової мобілізації. Призов громадян здійснювався за наказом царя у випадку військового нападу або ж, навпаки, військового походу для завоювання інших територій. Згодом правитель Хаммурапі затвердив «Закони царя Хаммурапі», в якому правам та обов'язкам воїнів було присвячено 16 статей [6, с. 16].

«Закони царя Хаммурапі» можна вважати одним із перших кодифікованих актів, у якому з поміж іншого встановлювалися відповідальність за порушення громадянами правил військової мобілізації. Так, наприклад, за відмову воювати, до винного застосовували смертну кару, а той хто його замінив міг претендувати на його майно [6, с. 16–17].

Натомість, однією із перших держав, в правовій доктрині якої було регламентовано процедуру накладення штрафів за порушення правил військової мобілізації був Стародавній Рим. В той період до війська призивалися, як правило раби, оскільки їх доля майже не бралася до уваги [7, с. 149].

Так, римський цар Сервій Туллій, встановив відповідальність у вигляді грошового штрафу, розмір якого становив один баран за неявку на пункт збору у випадку оголошення військової мобілізації у мирний час [5, с. 12].

Таким чином, на нашу думку, саме у правовій системі Стародавнього Риму вперше спостерігається закладення основ розмежування між суспільно-небезпечними та суспільно-шкідливими діяннями в частині притягнення винних до відповідальності за порушення правил військової мобілізації. Вважаємо, що з цього моменту відбувається становлення інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері військової мобілізації.

На українських землях, юридична відповідальність за порушення військової мобілізації почала застосовуватися у період 9 ст., за часів Київської Русі [8, с. 35–36].

У правовій системі Київської Русі, процедура військової мобілізації як і відповідальність за ухилення від неї змінювалися з плином часу багато разів. На початку становлення Київської Русі, збір армії відбувався за наказом князя протягом двох-трьох днів [9, с. 80–81].

Варто відзначити, що згодом у 12 ст. у Київській Русі, військова мобілізація стосувалася лише придатних до військової служби чоловіків [10, с. 44].

Відповідальність за ухилення від мобілізації у правовій системі Київської Русі регламентувалася у кодифікованому акті – Руська правда. За порушення військового права на громадян накладалися найсуворіші види покарань. Як правило, за ухилення від військової мобілізації це були смертна кара та конфіскація майна [11, с. 56].

Конфіскацію майна застосовувалися виключно у мирний час і вважалася найменш суворішим видом покарання, що в сучасних реаліях доцільно прирівнювати до адміністративної відповідальності [12, с. 137].

Таким чином, можна зробити висновок, що у правовій системі Київської Русі, не існувало розподілу між адміністративною та кримінальною відповідальністю за порушення правил військової мобілізації.

З плином часу, на території сучасної Європи, в тому числі на українських землях діяли норми таких кодифікованих актів як: Віслицький статут (1347 року); судбник Сербського короля Стефана Душана (1349 року); «Кароліна» (1532 року) та інші, проте жоден із них не розмежував адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення правил військової мобілізації [13, с. 8].

Як стверджують джерела, вперше на території українських земель, штрафні санкції за порушення правил військової мобілізації почали застосовуватися за часів Запорізької Січі, а саме починаючи з 1659 року у Сумському слобідському козацькому полку [14, с. 9–10; 15, с. 183].

У випадку оголошення військової мобілізації, на території полку призначалися відповідальні особи за її проведення. Якщо необхідну кількість козаків призовано не було, то на відповідальних осіб накладався штраф у розмірі двох карбованців. Крім того, вперше за ухилення від військової мобілізації застосовувалися арешти [16, с. 64].

Необхідно звернути увагу на те, що у 1743 році було прийнято Кодекс українського народу «Права, за якими судиться малоросійський народ». У цьому Кодексі військова мобілізація частково регулювалася главою п'ятою, що мала назву «Про військову службу та військовий порядок», де зазначалося про те, що звільняти будь кого від військового походу (військової мобілізації) без відповідного указу, командиру забороняється. За відповідне правопорушення на нього накладався штраф, розмір якого щоправда не визначався (Артикул 10). В Артикулі 11, зазначалося про те, що накладення штрафу чекає на тих, хто в супереч указу про мобілізацію не вийшов у військовий похід чи утік під час походу. В Артикулі 16 вказувалося, що кожен хто призваний у зв'язку із мобілізацією у військовий похід, зобов'язаний мати зі собою коня. Заборонялося позичати коня, лише на час проведення перевірки. У разі недотримання зазначеного правила, на порушника накладався штраф. В Артикулі 21 йшлося про те, що без відповідного указу забороняється повертатися додому після військового походу. За самовільну демобілізацію винних штрафували [17, с. 70, 71, 74, 76].

На думку авторів статті, Кодекс «Про права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року започаткував відокремлення адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення військової мобілізації, а також вперше на законодавчому рівні у кодифікованому акті встановив порядок та розміри накладення штрафів за порушення правил військової мобілізації.

В подальшому, починаючи з 1918 року, на українських землях діє уряд Директорії, який 27 листопада 1918 року приймає Закон «Про мобілізацію».

Згідно цього нормативно-правового акту, у випадку проведення військової мобілізації призивалися особи вковий ценз яких становив від 20 до 35 років і які в обов'язковому порядку проходили військову службу [19, с. 218, 220–221].

Варто відзначити, що 26 січня 1919 р. були утворені надзвичайні суди, які розглядали, в тому числі, справи за порушення правил військової мобілізації [20, с. 119].

В цей час вищезазначеними судами, в залежності від важкості порушення у сфері військової мобілізації застосовувалися такі покарання як, наприклад, строкова або безстрокова каторга, ув'язнення терміном від 6 місяців до 2 років, грошовий штраф – від 50 до 5000 крб. Необхідно зауважити, що штрафні санкції в той час становили міру адміністративної відповідальності [20, с. 119].

Протягом 1922–1927 років, було прийнято кодифіковані акти у багатьох галузях права УСРР [21, с. 51].

Так, у 1927 році було Адміністративний кодекс УРСР [18, с. 124; 22, с. 240].

Проте, варто зазначити, що Адміністративний кодекс УРСР не регламентував адміністративної відповідальності за порушення законодавства про військову мобілізацію.

Лише у 1984 році Верховною Радою УРСР було прийнято Кодекс України про адміністративні правопорушення, який є чинним до сьогоднішнього дня [23, с. 93].

Необхідно звернути увагу на те, що у редакції 1984 року Кодекс України про адміністративні правопорушення не встановлював адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізацію.

Лише 18 листопада 2004 року у Кодекс України про адміністративні правопорушення були внесені зміни та доповнення, внаслідок яких даний Кодекс було доповнено ст. 210-1 «Порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

У зв'язку із військовими діями протягом 2014–2024 років вносилися зміни у ст. 210-1 КУпАП. Ці зміни зумов-

лені необхідністю проведення мобілізації в Україні через військове вторгнення російської федерації.

Отже, вважаємо, що інститут адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію пройшов певні етапи свого становлення та розвитку, а саме:

1. Початковий етап становлення: III тисячоліття до н.е. – I століття н.е. Становлення відповідного інституту відбувалося у Стародавньому Римі.

2. Етап розвитку інституту адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: II ст. – XVI ст.

3. До кодифікаційний етап: XVII ст. – кінець XX ст. У XVI ст. на українських землях діяли правові приписи Великого князівства Литовського, тому процес проведення військової мобілізації та відповідальність за її порушення регламентувався нормами литовських статутів.

4. Новітній етап: кінець XX століття – до сьогоднішнього дня. В первинній редакції КУпАП від 1984 року адміністративної відповідальності за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію не було. Вперше в українському законодавстві адміністративна відповідальність за порушення законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію була передбачена у КУпАП Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо мобілізаційної підготовки, мобілізації та охорони праці» від 18 листопада 2004 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачук П.П. Сухопутні війська збройних сил європейських держав від Середньовіччя до Першої світової війни: ретроспективний аналіз. *Військово-науковий вісник*. 2009. Випуск 11. С. 198–222.
2. Велика Є.С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека*. 2010. № 5. С. 57–61.
3. Адміністративне право. Загальна частина: навчальний посібник / С.М. Алфьоров, С.В. Ващенко, М.М. Долгополова, А.П. Купін. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 216 с.
4. Конюх Г.В. Основні тенденції розвитку адміністративного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*. 2014. Випуск 197(3). С. 203–208.
5. Шевченко О.О. Закони Хаммурапі, царя Вавилону. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія для юридичних вузів та факультетів. Київ: Вентурі. 1995. С. 3–14.
6. Мищак І.М. Правове становище військовослужбовців і державних службовців у Стародавньому Вавилоні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 15–19.
7. Терзі О.С. Розвиток історії ідеї правової держави. *Наука. Релігія. Суспільство*, 2008. № 1. С. 148–153.
8. Історія держави і права України / за редакцією В.Я. Тація, А.И. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Том 1. Київ: Концерн Видавничий Дім Ін Юре, 2003. 656 с.
9. Стукалін А.Т. Особливості державного управління воєнною організацією Київської Русі. Ефективність державного управління. 2014. Випуск 39. С. 74–84.
10. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко, Б. Гнатевич, М. Парцей, Я. Дашкевич. 4-те видання, змінено і доповнено. Львів: Світ. 1992. 702 с.
11. Єреган А.Р. Формування системи покарань в Київській Русі: аналіз основних джерел права X–XII ст. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 55–58.
12. Шкробот Н.М. Історичний розвиток кримінальної відповідальності за ухилення від військової служби. *Митна справа*. 2011. № 3. С. 136–143.
13. Музиченко П.П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Випуск 49. С. 7–14.
14. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.. АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1969. 224 с.
15. Корнієнко О.М. Деякі аспекти комплектування та мобілізації Сумського слобідського козацького полку в другій половині XVII–XVIII ст.. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X–XI. С. 183–190.
16. Лалатійова Н. Система комплектування козацького війська в Україні в XVIII ст. та місцеві органи військового управління. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей*. 2013. Випуск 22. Ч. 2. С. 59–65.
17. Вислобоков К.А. Права, за якими судиться малоросійський народ. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Київ, 1997. 547 с.
18. Бородин І.Л., Шапенко Л.О. Еволюція адміністративного права України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2016. Svazek 3. S. 121–125.
19. Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до армії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.). *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 219–224.
20. Мина Ж.В. Розпорядча документація та процеси правових реформ Збройних сил Директорії УНР (січень–липень 1919 р.). *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Держава та армія*. 2013. № 752. С. 116–122.
21. Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика: колективна монографія / за заг. ред. В.М. Стратонова, Є.Л. Стрельцова. Херсон: Видавничий дім Гельветика, 2015. 340 с.
22. Чорномаз О.Б. Кодифікація вітчизняного адміністративного законодавства: поняття та особливості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. Випуск 1. С. 238–246.
23. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 256 с.

РОЛЬ УПОВНОВАЖЕНИХ ПІДРОЗДІЛІВ (УПОВНОВАЖЕНИХ ОСІБ) З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ У РОЗРОБЦІ ТА ВПРОВАДЖЕННІ ПРАВИЛ ЕТИЧНОЇ ТА ДОБРОЧЕСНОЇ ПОВЕДІНКИ

THE ROLE OF AUTHORIZED UNITS (AUTHORIZED PERSONS) IN MATTERS OF PREVENTION AND DETECTION OF CORRUPTION IN THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF RULES OF ETHICAL AND VIRTUOUS BEHAVIOR

Вандін С.В., к.ю.н.,
докторант

Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню нормативно-правового регулювання правил етичної та добросесної поведінки, які, відповідно до міжнародно-правових стандартів щодо протидії корупції, у певній мірі знайшли своє відображення у національному антикорупційному законодавстві з метою покращення морально-етичного клімату у публічній службі. З метою реалізації взятих Україною міжнародних зобов'язань щодо запобігання та протидії корупції Верховною Радою України розроблено за участю громадськості та сприяння міжнародних громадських організацій пакет антикорупційних законів та інших нормативно-правових актів. Вказується, що на виконання статей 37 та 38 Закону України «Про запобігання корупції» Національним агентством України з питань державної служби, державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування були ухвалені правила етичної поведінки, кодекси етичної поведінки, кодекси добросесної поведінки, кодекси професійної етики та поведінки, правила етичної та добросесної поведінки, які, насамперед, становлять важливий напрям правової політики держави у сфері публічної служби. Акцентується увага, що у більшості прийнятих правил етичної поведінки містять етичні норми – публічно проголошені правила і стандарти поведінки, які стосуються дотримання дисципліни, зовнішнього вигляду, спілкування з колегами, і при цьому практично залишилися осторонь у них інші вимоги антикорупційного законодавства. Автором пропонується доповнення до статей 37 та 38 Закону України «Про запобігання корупції» в частині запровадження категорії «добросесність», яка повинна вживатися в якості одного із принципів проходження державної служби, як спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень. Запропоновано назву розділу VI «Правила етичної поведінки» Закону України «Про запобігання корупції» замінити на «Правила етичної та добросесної поведінки» та здійснити аналогічні зміни у тексті статей 37 та 38 цього закону.

Визначено напрями діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у здійсненні заходів, спрямовані на запровадження правил етичної та добросесної поведінки зокрема: 1) проведення аналізу правил етичної та добросесної поведінки, які поширюються або повинні поширюватися на осіб в залежності від категорії займаної посади, і за відсутності таких правил або їх поширення не на всі категорії працюючих осіб (які проходять службу) – ініціювати та взяти активну участь у розробленні власних відповідних правил; 2) впровадження та забезпечення подальше виконання правил етичної та добросесної поведінки. Підготовлено пропозиції до Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції, затвердженого наказом Національним агентством з питань запобігання корупції від 27 травня 2021 року № 277/21, в частині віднесення до завдань уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у здійсненні заходів, спрямовані на запровадження правил етичної та добросесної поведінки.

Ключові слова: етика публічного службовця, добросесність, антикорупційне законодавство, уповноважений підрозділ (уповноважена особа) з питань запобігання та виявлення корупції, запобігання корупції.

The article is devoted to the research of the normative-legal regulation of the rules of ethical and virtuous behavior, which in accordance with international legal standards for combating corruption were to a certain extent reflected in the national anti-corruption legislation with the aim of improving the moral and ethical climate in the public service. In order to implement Ukraine's international obligations to prevent and combat corruption, the Verkhovna Rada of Ukraine developed a package of anti-corruption laws and other regulatory acts with the participation of the public and the assistance of international public organizations. It is indicated that in order to implement Articles 37 and 38 of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» the National Agency of Ukraine on Civil Service, state bodies, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, local self-government bodies adopted rules of ethical behavior, codes of ethical behavior, codes of virtuous behavior, codes of professional ethics and conduct, rules of ethical and virtuous behavior, which, first of all, constitute an important direction of the state's legal policy in the field of public service. Attention is drawn to the fact that most of the adopted rules of ethical behavior contain ethical norms – publicly announced rules and standards of behavior that concern compliance with discipline, appearance, communication with colleagues, and at the same time, other requirements of anti-corruption legislation are practically left aside. The author proposes additions to Articles 37 and 38 of the Law of Ukraine «On the Prevention of Corruption» in terms of the introduction of the category «integrity», which should be used as one of the principles of public service, as the orientation of the civil servant's actions to protect public interests and the civil servant's refusal to prevail private interest during the exercise of the powers granted to him. It is proposed to replace the title of Chapter VI «Rules of Ethical Behavior» of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» with «Rules of Ethical and Virtuous Behavior» and to make similar changes in the text of Articles 37 and 38 of this law.

The areas of activity of the authorized units (authorized persons) for the prevention and detection of corruption in the enactment of measures aimed at the implementation of the rules of ethical and virtuous behavior have been determined, in particular: 1) conducting an analysis of the rules of ethical and virtuous behavior that apply or should apply to individuals depending on the category the position held, and in the absence of such rules or their distribution to not all categories of working persons (who are in service) – to initiate and take an active part in the development of their own relevant rules; 2) implementation and ensuring of further execution of the rules of ethical and virtuous behavior. Proposals have been prepared for the Model Regulation on the authorized unit (authorized person) for the prevention and detection of corruption, approved by the order of the NACP dated May 27, 2021 No. 277/21, in terms of assigning tasks to authorized units (authorized persons) for the prevention and detection of corruption in implementation of measures aimed at introducing the rules of ethical and virtuous behavior.

Key words: ethics of a public servant, integrity, anti-corruption legislation, authorized unit (authorized person) on prevention and detection of corruption, prevention of corruption.

Постановка проблеми. Реформування національного антикорупційного законодавства та його адаптація до міжнародно-правових стандартів щодо протидії корупції обумовлюють впровадження загальноприйнятих норм, спрямованих на покращення морально-етичного клімату у публічній службі та встановлення відповідних етичних правил для публічних службовців. Вбачається, що нормативно-правове закріплення правил етичної поведінки публічних службовців сприятиме: по-перше, запобіганню вчиненню ними корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень; по-друге, забезпечить підвищення рівня службової дисципліни під час проходження служби в органах державної влади та органах місцевого самоврядування; по-третє, підвищити особисту відповідальність за виконання ними службових обов'язків [1, с. 55].

Однією з основних складників елементів реформування антикорупційного законодавства є не лише вдосконалення нормативно-правової бази, а й забезпечення її ефективного впровадження, де провідну роль повинні відігравати уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції. Враховуючи, що проблематика дотримання публічними службовцями вимог антикорупційного законодавства є надзвичайно актуальною, з огляду на докорінні зміни, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя і, насамперед, у сфері державно-службових відносин, вказане спонукає до здійснення дослідження з даного питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою проведення дослідження впровадження міжнародних та національних етичних стандартів поведінки публічних службовців становлять праці вітчизняних науковців, серед яких можна відмітити таких вчених, як А. Б. Войтенко, Ю. С. Даниленко, Н. С. Пугачов, І. П. Лопушинський, М. І. Рудакевич, О. В. Серих, А. С. Товмач, О. С. Устименко, В. П. Якобчук, Н. В. Янюк, І. І. Яремина та інших. У статті також використовувались норми міжнародних документів та національного антикорупційного законодавства.

Метою статті є дослідження встановлених норм поведінки для публічних службовців, їх відповідність сучасним вимогам антикорупційного законодавства та визначення ролі уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у розробці та подальшому впровадженні правил етичної та доброчесної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Проєвропейський вектор розвитку нашої держави передбачає впровадження у вітчизняне національне законодавство міжнародно-правових стандартів протидії корупції, серед яких провідне місце займають положення Міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб, прийнятий резолюцією 51/59 Генеральної Асамблеї 12 грудня 1996 року [2; 3], Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року [4], Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 174), ратифікованої 04 листопада 1999 року [5], Модельного кодексу поведінки для державних службовців (додаток до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи від 11 травня 2000 року № R (2000) 10) [6] та низці інших міжнародних документів.

З метою реалізації взятих Україною міжнародних зобов'язань щодо запобігання та протидії корупції Верховною Радою України 14 жовтня 2014 року приймається розроблені, зокрема, за участю громадськості та сприяння міжнародних громадських організацій низка антикорупційних законів (так звана антикорупційна реформа), серед яких необхідно відмітити «Про запобігання корупції» [7], розділ VI якого встановлює правила етичної поведінки, які містять: вимоги до поведінки осіб, зазначених у пункті 1, підпункті «а» пункту 2 частини першої статті 3 цього Закону, (стаття 37); необхідність додержання

вимог закону та етичних норм поведінки (стаття 38); пріоритет інтересів (стаття 39); політичну нейтральність (стаття 40); неупередженість (стаття 41); компетентність і ефективність (стаття 42); нерозголошення інформації (стаття 43); утримання від виконання незаконних рішень чи доручень (стаття 44).

Абзац першої частини 2 статті 37 Закону України «Про запобігання корупції» [7] покладається обов'язок на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, затвердити загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, що у подальшому знайшло своє відтворення у затвердженні наказом Національним агентством України з питань державної служби від 05 серпня 2016 року № 158 відповідних правилах етичної поведінки [8].

Слід зауважити, що загальноприйняті в суспільстві етичні норми мають бути застосовані не тільки до спеціфіки державної служби як виду публічної служби, яка полягає у виконанні завдань і функцій держави, але й до окремих її видів. Тому в залежності від виду державної служби етичні норми встановлені на рівні спеціальних відомчих нормативно-правових актів [9, с. 122]. Саме тому абзац другої частини 2 статті 37 вказаного Закону передбачається, що державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування у випадку необхідності розробляють та забезпечують виконання галузевих кодексів чи стандартів етичної поведінки їх працівників, а також інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, прирівняних до них осіб, які здійснюють діяльність у сфері їх управління. На виконання вимог абзацу другої частини другої статті 37 Закону України «Про запобігання корупції» були ухвалені ціннісно-нормативні документи – правила етичної поведінки [10; 11], кодекси етичної поведінки [12; 13], кодекси доброчесної поведінки [14], кодекси професійної етики та поведінки [15], правила етичної та доброчесної поведінки [16], які, насамперед, становлять важливий напрям правової політики держави у сфері публічної служби.

Як правило, більшість прийнятих нормативно-правових актів містять етичні норми – публічно проголошені правила і стандарти поведінки, яких очікує від службовця колектив, громадянин, суспільство. Ними регулюють моральне середовище при виконанні професійних обов'язків, надаючи або обмежуючи можливість ініціативи та забезпечують відкритість і прозорість діяльності публічного службовця [17, с. 10]. Вказане пов'язане з поняттям «етика», що походить від слова «ethos» та перекладається як побут, звичай, характер. Етика за своєю природою є філософським знанням про мораль та моральність, їх сутність та місце в житті людини. Крім того, етику розглядають як певні моральні засади і цінності, що діють у межах конкретної професії чи виду діяльності, особливим професійним видом якої є етика поведінки публічних службовців [18, с. 84].

В загальному розумінні етика поведінки публічного службовця – це система етичних норм та принципів, встановлений порядок дій, правил та взаємовідносин у державно-службових відносинах, що базуються на ціннісних засадах державної служби та усвідомленні публічним службовцем свого професійного призначення. Умовно етику поведінки публічних службовців можна поділити на дві складові: а) теоретичну – комплекс набутих протягом життя етичних знань та моральних цінностей; б) практичну – установки до належної поведінки та застосування набутих знань у професійній діяльності [19].

Етику поведінки публічних службовців доцільно розглядати не лише як сукупність правил поведінки службовців між собою, а передусім їх обов'язок проявляти високу культуру спілкування з іншими учасниками правотворення

син, які не є у державно-службових взаємовідносинах із службовцем – з іншими громадянами [20, с. 195].

Прикладом реалізації етичних норм яскраво засвідчує Правила етичної поведінки поліцейських, які передбачають поводитися стримано, доброзичливо, відкрито, уважно і ввічливо, викликаючи в населення повагу до поліції і готовність співпрацювати; контролювати свою поведінку, почуття та емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, неприязні, недоброму настрою або дружнім почуттям впливати на прийняття рішень та службову поведінку; мати охайний зовнішній вигляд, бути у встановленій формі одягу [10].

Встановлені норми у Правилах етичної поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій зобов'язують їх працівників не допускати: принизливих коментарів щодо зовнішнього вигляду, одягу, віку, статі, сімейного стану чи віросповідання інших осіб; поширення чуток, обговорення особистого або сімейного життя колег, членів їх сімей та інших близьких осіб; впливу приватних, сімейних, суспільних або інших стосунків чи інтересів на їх поведінку та ухвалення рішень під час виконання своїх посадових обов'язків; прояву будь-якої з форм дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, а також за мовними або іншими ознаками; дій сексуального характеру, виражених словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування [11].

Разом з тим вбачаємо, що традиційний підхід до просування етики на публічній службі як правило заснований на впровадженні етичних правил і дисципліни і більшість зобов'язань не стосується дотримання положень антикорупційного законодавства. Тобто, з огляду на стрімкий характер змін, які відбуваються у зв'язку із наданням публічних послуг, коли публічним службовцям було делеговано значна компетенція щодо прийняття рішень, з'явилась необхідність у більш гнучких процесах перебудови обов'язків та відповідальності таких осіб. З одного боку необхідно делегувати свободи дій публічним службовцям з метою покращення досягнення результатів їх діяльності з надання публічних послуг, а з іншого – не допускати зловживань такими особами своїми повноваженнями та наданою владою. Таким чином, особливості правового регулювання правил поведінки публічних службовців пов'язані з тим, що вони повинні відповідати не лише принципам етики та моралі, а й принципам доброчесності.

Доброчесність у Великому тлумачному словнику сучасної української мови вказана властивість пояснюється як той, хто живе чесно, дотримується всіх правил моралі [21, 22]. Сучасний словник з етики трактує поняття доброчесності як позитивну моральну якість, зумовлену свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості. Наявність в особистості чеснот свідчить не лише про її соціальну сутність (вона діє згідно із загальноприйнятими нормами), а й про те, що вона є суверенною одиницею буття, оскільки має свободу волі, можливість власного вибору, самостійного рішення і дії [23].

У НАЗК під терміном «доброчесність» розуміють необхідну морально-етичну складову діяльності державного службовця, яка визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго відношення до громадян та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та розпорядженні державними ресурсами [24].

О. М. Стрільців та Л. В. Гаврилук надаючи визначення доброчесності, вказують її як фундаментальне поняття моралі, яке характеризує готовність і здатність особистості свідомо і твердо слідувати добру, а не у зв'язку з наявністю в неї відповідного обов'язку перед соціумом. Доброчесність є однією з двох основних форм об'єктивації моралі нарівні з принципами, нормами, при цьому доброчесність, на відміну від принципів і норм, є внутрішньою формою моралі, тобто мораль, що стала мотивацією поведінки, яка відповідає принципам і нормам [25, с. 6].

З наведеного вбачається, що під терміном доброчесність необхідно розуміти здатність суб'єкта доброчесної поведінки бути чесним й дотримуватися стійких моральних принципів, яка визначає характер, межі та спосіб його поведінки в службовий та позаслужбовий час.

Не зважаючи, що категорія доброчесності пов'язана з дотриманням антикорупційного законодавства публічними службовцями, вона практично залишилася поза увагою у нормах законів України «Про державну службу», «Про запобігання корупції», «Про засади державної антикорупційної політики в Україні на 2021–2025 роки», «Про прокуратуру», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Бюро економічної безпеки України» тощо. Вказаний термін вживається лише в якості одного із принципів проходження державної служби, як спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень (п. 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про державну службу»).

У антикорупційному законодавстві України поряд із правилами етичної поведінки необхідно закріпити принципи доброчесності, як необхідна категорія, якої повинні дотримуватися особи, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування, і якими вони повинні керуватися у своїй службовій діяльності. До таких принципів можна віднести: «нульову» толерантність до корупції; пріоритет прав людини та основних свобод; неупереджене виконання повноважень; чесність; запобігання конфлікту інтересів; компетентність, утримання від виконання незаконних рішень чи доручень; дотримання обмеження щодо використання службового становища; патріотизм; належне використання матеріальних ресурсів; відкритість, прозорість; конфіденційність; неупередженість; утримання від одержання неправомірної вигоди та подарунків; дотримання обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності; дотримання обмеження щодо спільної роботи близьких осіб тощо.

Виходячи з наведеного пропонується назву розділу VI «Правила етичної поведінки» Закону України «Про запобігання корупції» [7] замінити на «Правила етичної та доброчесної поведінки», і у статті 37 та 38 Закону України «Про запобігання корупції» внести аналогічні зміни у тексті щодо запровадження поряд з правилами етичної – правила доброчесної поведінки.

Як успішний приклад запровадження правил етичної та доброчесної поведінки можна навести затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09 квітня 2024 року № 230 [16] Правила етичної та доброчесної поведінки працівників Міністерства внутрішніх справ України, у яких не лише визначено принципи доброчесності, а й права та повноваження відповідальних осіб (керівників) у частині здійснення контролю за дотриманням виконання підлеглими працівниками вказаних правил.

Закріплення на нормативному рівні правил етичної та доброчесної поведінки публічних службовців є зміцнюючим засобом не лише щодо розвитку системи демократичних відносин у державній службі, а й орієнтиром, який допомагає публічним службовцям визначати цілі й способи, якими вони повинні користуватися, щоб виконати

службовий обов'язок і не порушувати антикорупційне законодавство.

Такі правила виконують пізнавальну, регулятивну та ціннісно-орієнтаційну функції, формалізують та уніфікують вимоги до поведінки публічних службовців шляхом: закріплення стандартів поведінки посадових осіб органів державної влади; визначення морально-етичного клімату, який повинен формуватися у тій чи іншій сфері виконання службових або представницьких повноважень; інформування суспільства про стандарти взаємодії представників громадськості із публічними службовцями [19, с. 62].

Враховуючи практичну цінність правил етичної та доброчесної поведінки, які виступають інструментом формування моральної свідомості у поведінці, відносинах і вчинках публічного службовця, надають можливість йому оцінювати прийняті рішення з точки зору реалізації морально-професійного обов'язку, та напряду впливають на формування антикорупційної культури таких осіб, вбачається за необхідне нормативне закріплення ролі уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у розробці та впровадженні таких правил.

У розроблених правилах етичної та доброчесної поведінки повинні міститися положення, які зобов'язують публічних службовців не лише утримуватися від вчинення певних протиправних дій, а й активно повідомляти встановлені цими правилами осіб (органи) про виявленні протиправні діяння.

Як зазначалося, у пункті 6 статті 131 Закону України «Про запобігання корупції» [7] визначено основні завдання уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції, що у подальшому знайшло своє закріплення у Типовому положенні про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції, затвердженому наказом НАЗК від 27 травня 2021 року № 277/21 [26]. Разом з тим аналіз вказаних нормативно-правових актів засвідчує, що серед основних завдань, функцій та напрямів діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції відсутні положення щодо реалізації норм, які визначені у розділі VI «Правила етичної поведінки» Закону України «Про запобігання корупції».

У зв'язку з викладеним пропонується у розділ II. Основні завдання та функції уповноваженого підрозділу (уповноваженої особи) Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції додати наступні завдання таких уповноважених підрозділів (уповноваженої особи):

«10) забезпечує доведення під підпис правила етичної та доброчесної поведінки особам при прийнятті на службу або роботу (призначенні на посаду), у разі відсутності таких правил – здійснює їх розробку та прийняття в установленому законодавством порядку.»

Реалізації вказаної норми буде спонукати до здійснення уповноваженими підрозділами (уповноваженою особою) з питань запобігання та виявлення корупції низки заходів, зокрема:

1) проведення аналізу правил етичної та доброчесної поведінки, які поширюються або повинні поширюватися на осіб в залежності від категорії займаної посади, і за відсутності таких правил або їх поширення не на всі категорії працюючих осіб (які проходять службу) – ініціювати та взяти активну участь у розробленні власних відповідних правил.

Відповідно до абзацу першого частини 2 статті 37 Закону України «Про запобігання корупції» другим наказом Національним агентством України з питань державної служби від 05 серпня 2016 року № 158 були затверджені Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування [8]. Слід зауважити,

що їх дія поширюється лише на дві категорії осіб: державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування. Як наслідок, щодо інших категорій осіб, які підпадають під дію Закону України «Про запобігання корупції», державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування зобов'язані розробляти та забезпечувати виконання галузевих кодексів чи стандартів етичної та доброчесної поведінки. Провідну та вирішальну роль у процесі ініціювання розробки відповідних правил етичної та доброчесної поведінки, подальшої їх розробки повинні відігравати уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції;

2) впровадження та забезпечення подальше виконання правил етичної та доброчесної поведінки.

Вказаний захід передбачатиме, перш за все ознайомлення уповноваженим підрозділом (уповноваженими особами) з питань запобігання та виявлення корупції всіх працюючих в їх установі, організації, підприємстві з правилами етичної та доброчесної поведінки, що може здійснюватися наступними шляхами: а) розміщені на веб-сайті (офіційній сторінці) установи, організації, підприємства правил етичної та доброчесної поведінки та бути у вільному доступі; б) зобов'язати всіх осіб надати письмові повідомлення про підтвердження факту ознайомлення з правилами етичної та доброчесної поведінки та долучити їх до особових справ; в) доводити новопризначеним особам під підпис правила етичної та доброчесної поведінки, та долучити відповідні повідомлення до їх особових справ; г) не менше раз на рік проводити роз'яснювальну роботу серед працівників установи, організації, підприємства щодо необхідності дотримання ними правил етичної та доброчесної поведінки.

Аналогічні зміни повинні бути внесені у положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції та відповідні функціональні обов'язки, зокрема у завдання їх діяльності:

– забезпечує впровадження правил етичної та доброчесної поведінки, здійснює ознайомлення працівників з такими правилами;

та функціях:

– при прийнятті особи на службу або роботу (призначенні на посаду) ознайомлювати її під підпис з правилами етичної та доброчесної поведінки;

– на постійній основі проводити роз'яснювальну роботу серед працівників в частині ознайомлення ними з правилами етичної та доброчесної поведінки.

З метою нормативно-правового забезпечення реалізації вказаних вище положень пропонується внести зміни у статтю 38 Закону України «Про запобігання корупції», де закріпити необхідність додержання вимог правил етичної та доброчесної поведінки, та викласти її у наступній редакції:

«Стаття 38. Додержання вимог закону, правил етичної та доброчесної поведінки

1. Особи, зазначені у пункті 1, підпункті «а» пункту 2 частини першої статті 3 цього Закону, під час виконання своїх службових повноважень зобов'язані неухильно додержуватися вимог закону та загальнообов'язаних правил етичної поведінки та доброчесності, бути ввічливими у стосунках з громадянами, керівниками, колегами і підлеглими.

При прийнятті на службу або роботу (призначенні на посаду) особа ознайомлюється з правилами етичної та доброчесної поведінки та підписує відповідне повідомлення, яке долучається до її особової справи.

Дотримання правил етичної та доброчесної поведінки враховується при проведенні оцінювання службової діяльності, атестації, зарахуванні до кадрового резерву, призначенні на нову посаду, наданні характеристики чи рекомендації.»

Підводячи висновки зазначимо, що міжнародно-правові стандарти протидії корупції обумовлюють необхідність впровадження загальноприйнятих норм, спрямованих на покращення морально-етичного клімату у державній службі та встановлення відповідних етичних правил для публічних службовців, щ у подальшому знайшло своє відображення у нормах Закону України «Про запобігання корупції» та низки інших законодавчих й нормативно-правових актах. Разом з тим у більшості прийнятих правил етичної поведінки містять лише етичні норми – публічно проголошені правила і стандарти поведінки, яких очікує від службовця колектив, громадянин, суспільство, і як правило стосуються дотримання дисципліни, зовнішнього вигляду, спілкування з колегами тощо. Пропонуються зміни до статей 37 та 38 Закону України «Про запобігання корупції» в частині запровадження такої категорії як «добросесність», що повинно усунути наявні недоліки. Вказана категорія повинна вживатися в якості

одного із принципів проходження державної служби, як спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень.

Запропоновано напрями діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції у здійсненні заходів, спрямованих на запровадження правил етичної та добросесної поведінки зокрема: 1) проведення аналізу правил етичної та добросесної поведінки, які поширюються або повинні поширюватися на осіб в залежності від категорії займаної посади, і за відсутності таких правил або їх поширення не на всі категорії працюючих осіб (які проходять службу) – ініціювати та взяти активну участь у розробленні власних відповідних правил; 2) впровадження та забезпечення подальше виконання правил етичної та добросесної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко Ю. С. Правила етичної поведінки державних службовців: поняття і сутність. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 2. С. 54–62. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2019/7.pdf.
2. Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, прийнятий резолюцією 51/59 Генеральної Асамблеї 12 грудня 1996 року. Організація Об'єднаних Націй [сайт]. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/n97/762/75/img/n9776275.pdf>
3. Резолюція 51/59 Генеральної Асамблеї 12 грудня 1996 року «Боротьба з корупцією». Організація Об'єднаних Націй [сайт]. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/n97/762/75/img/n9776275.pdf>
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Міжнародний документ від 31 жовтня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
5. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 174), ратифікована 04 листопада 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text
6. Модельний кодекс поведінки державних службовців: Рекомендація Комітету Міністрів № R (2000) 10 від 11 травня 2000 р. URL: http://www.dridu.dp.ua/cpk/Lib/7_Zapobigannya%20ta%20protidyia%20proyavam%20korup/Legislation/Legislature/Rekomend_poved_DS.pdf.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
8. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: затв. наказом Національного агентства України з питань державної служби від 05 серпня 2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#n13>.
9. Сєрих О. В. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства, що регулює етичну поведінку державних службовців. *Юридичний бюлетень*. Випуск 19. 2021. С. 119–126. URL: <http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/19/18.pdf>. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.19.16>.
10. Правила етичної поведінки поліцейських: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09 листопада 2016 р. № 1179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>.
11. Правила етичної поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 листопада 2018 р. № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1376-18#n14>.
12. Кодекс етичної поведінки працівників Національного агентства з питань запобігання корупції : затв. рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 17 травня 2019 р. № 1382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0625-19#Text>.
13. Кодекс етичної поведінки працівників Міністерства інфраструктури України: затв. наказом Міністерства інфраструктури України від 11 жовтня 2022 р. № 770. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1340-22#Text>.
14. Кодекс добросесної поведінки державних службовців центрального апарату Укравтодору та посадових осіб юридичних осіб публічного права, які належать до сфери його управління: затв. наказом Голови Державного агентства автомобільних доріг України від 03 липня 2015 р. № 150. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0150850-15#Text>.
15. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів: затв. Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27 квітня 2017 р. Генеральна прокуратура України [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text>.
16. Правила етичної та добросесної поведінки працівників Міністерства внутрішніх справ України: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09 квітня 2024 р. № 230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0596-24>.
17. Панфілова Т.О. Етика державного управління : методичні рекомендації. Львів : ЛПІДУ НАДУ, 2011. 44 с
18. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. Тимошука В. П., Школика А. М. Київ : Конус Ю, 2007. 735 с.
19. Даниленко Ю. С. Правила етичної поведінки державних службовців: поняття і сутність. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Випуск № 2. С. 54–63. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2019/7.pdf.
20. Янюк Н. В. Актуальні проблеми у регулюванні питань професійної етики публічних службовців. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2014. Вип. 59. С. 194–199.
21. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 ; уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. С. 308. URL: <https://archive.org/details/velykislovyk>.
22. Добросесність: поняття, складові та історія. URL: <https://prosvita.nazk.gov.ua/blog/dobrochesnist-ponyattya-skladovi-ta-istoriya>.
23. Тофтун М. Г. Сучасний словник з етики : словник. Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-у ім. І. Франка, 2014. С. 387–389. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/11783/1/%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BAa-1.pdf>.
24. Добросесність та запобігання корупції. Національне агентство України з питань державної служби : [сайт]. URL: <https://nads.gov.ua/dobrochestnist-ta-zapobigannya-korupciyi>.
25. Стрільців О. М., Костюк В. Л., Гаврилюк Л. В. та ін. Перевірка публічних службовців на добросесність : аналіт. огляд. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 88 с.
26. Типове положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції: затв. наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 27 травня 2021 р. № 277/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#Text>.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПРАВЛЯННЯ ТУРИСТИЧНОГО ЗБОРУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF TOURIST TAX COLLECTION IN EUROPEAN COUNTRIES

Величко О.В., аспірант кафедри податкового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ця стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу механізмів справляння туристичного збору в європейських державах, з особливим акцентом на виявленні оптимальних підходів, які можуть бути ефективно застосовані в Україні. Туристичний збір відіграє ключову роль як джерело доходів для місцевих бюджетів, що сприяє розвитку туристичної інфраструктури та підтримці соціальної справедливості. У статті розглядаються різні моделі регулювання туристичного збору, включаючи його правове оформлення, встановлення ставки, визначення бази оподаткування та надання податкових пільг. Додатково акцентовано увагу, на важливості розширення повноважень місцевої влади у формуванні локального нормативного регулювання справляння туристичного збору, оскільки наразі Податковий кодекс України залишає на розсуд органів місцевого самоврядування лише встановлення ставки туристичного збору у визначених межах. На прикладі таких європейських країн, як Франція, Італія, Польща, Латвія, Угорщина, Румунія та інші, аналізуються підходи до визначення бази оподаткування, яка може враховувати кількість ночей перебування, вартість проживання, клас закладу та інші важливі фактори. Особлива увага приділяється податковим пільгам, які надаються соціально вразливим категоріям населення, зокрема дітям, особам з інвалідністю, студентам та учасникам офіційних заходів. У статті також проводиться порівняння ставок туристичного збору в різних країнах, з метою виявлення відмінностей у підходах до внутрішнього та в'їзного туризму. На відміну від багатьох європейських держав, в Україні ставки туристичного збору залишаються відносно високими, проте відсутня диференціація для різних категорій туристів або типів розміщення. Стаття пропонує впровадження диференційованих ставок збору в Україні, що дозволить більш справедливо розподілити податкове навантаження та підвищити ефективність використання коштів місцевих бюджетів та перегляд самого нормативного визначення, назви та цілей туристичного збору. Досвід європейських країн може слугувати основою для вдосконалення нормативно-правового регулювання туристичного збору в Україні, що, своєю чергою, сприятиме розвитку туристичної галузі та економічному зростанню регіонів.

Ключові слова: туристичний збір, податкове навантаження, нормативно-правове регулювання, європейські країни, місцеві бюджети, диференціація ставок, база оподаткування, податкові пільги, туристична інфраструктура, внутрішній і в'їзний туризм.

This article is dedicated to a comparative legal analysis of the mechanisms for collecting tourist tax in European countries, with a particular focus on identifying optimal approaches that can be effectively applied in Ukraine. The article examines various models of tourist tax regulation, including its legal framework, rate setting, tax base determination, and the provision of tax benefits. Additionally, attention is drawn to the importance of expanding the powers of local authorities in the formation of local regulatory frameworks for collecting tourist tax, as the Tax Code of Ukraine currently leaves only the setting of the tax rate within defined limits to the discretion of local governments. The analysis includes examples from European countries such as France, Italy, Poland, Latvia, Hungary, Romania, and others, highlighting approaches to defining the tax base, which may take into account the number of nights stayed, the cost of accommodation, the class of the establishment, and other significant factors. Unlike many European countries, tourist tax rates in Ukraine remain relatively high, but there is no differentiation for different categories of tourists or types of accommodation. The article proposes the introduction of differentiated tax rates in Ukraine, which would allow for a more equitable distribution of the tax burden and increase the efficiency of local budget funds while revising the normative definition, name, and objectives of the tourist tax itself. The experience of European countries can serve as a basis for improving the legal regulation of tourist tax in Ukraine, which, in turn, will contribute to the development of the tourism industry and the economic growth of regions.

Key words: tourist tax, tax burden, legal regulation, European countries, local budgets, rate differentiation, tax base, tax benefits, tourism infrastructure, domestic and inbound tourism.

Постановка проблеми. Туристичний збір є важливим джерелом доходів для місцевих бюджетів, особливо у популярних туристичних регіонах. Однак підходи до його справляння та адміністрування суттєво відрізняються між країнами Європи, що зумовлено історичними, економічними та правовими особливостями кожної держави. В Україні система туристичного збору потребує значного реформування, що викликає низку проблем, пов'язаних із визначенням бази оподаткування, розмірами ставок та ефективністю адміністрування. Так, достатньо лаконічні норми Податкового кодексу визначаються туристичний збір як місцевий збір, кошти від якого зараховуються до місцевого бюджету. При цьому дане положення за своїм змістом дублює пункти 10.2 і 10.5 статті 10 Податкового кодексу України, та не передає фактичну сутність та цілі оподаткування, оскільки на практиці туристичний збір поширюється не на туристичні послуги, а на послуги з розміщення. Водночас досвід європейських країн може стати цінним ресурсом для вдосконалення національного законодавства у цій сфері, оскільки нормативно-правове регулювання туристичного збору в європейських державах передано на розсуд місцевої влади, загальними нормами регулюються лише основні засади податку, подібного до вітчизняного туристичного збору. Проблема полягає у необхідності вивчення та порівняння різних моделей справляння

туристичного збору з метою визначення найефективніших практик, які можуть бути застосовані в Україні. Зокрема, важливо проаналізувати диференціацію ставок залежно від типу проживання, вартості послуг та місцевих умов. Враховуючи значний потенціал туристичної галузі в Україні, правильне впровадження ефективної системи туристичного збору сприятиме розвитку інфраструктури, підвищенню якості послуг та залученню інвестицій. Таким чином, порівняльно-правовий аналіз європейських практик є необхідним для розробки оптимальної моделі законодавчої регламентації туристичного збору, яка б відповідала сучасним викликам і потребам України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням місцевих податків та зборів приділено достатньо уваги з боку науковців, зокрема Л.К. Вороновою, М.П. Кучерявенком, А.М. Соколовською та іншими, проте саме правове регулювання туристичного збору залишається малодослідженою тематикою, увагу якій присвятили свої праці А.А. Калінічев, О.Ю. Татаренко.

Метою статті є комплексний порівняльно-правовий аналіз нормативно-правового регулювання справляння туристичного збору в європейських державах та Україні.

Виклад основного матеріалу. Туристичний збір – це місцевий збір, кошти від якого зараховуються до місцевого бюджету. Саме таке визначення містить Податковий кодекс

України, яке загалом передає місце туристичного збору в системі податків і зборів, що не є відмінним від європейських держав. Правове регулювання туристичного збору Податковим кодексом України полягає в загальних засадах його справляння: ставці збору, базі оподаткування, податкових пільгах, об'єкті податкового збору, податкових агентів [1]. На розсуд місцевої влади, залишається лише встановлення ставки туристичного збору на власній території.

При цьому в європейських державах справляння туристичного збору забезпечується спеціальними нормативно-правовими актами – законами (наприклад, Закон «Про податок на ночівлю в Берліні») або рішенням місцевої влади (наприклад, рішення Муніципалітету Вільнюса № 1-1266).

Податкові пільги в Україні встановлюються п. 268.2.2. статті 268 Податкового кодексу України та виділяють категорії громадян, що звільняються від його сплати. У багатьох європейських державах передбачено різні пільги для туристичного збору, які надаються певним категоріям осіб або в окремих випадках. Ці пільги відображають соціальну та економічну політику держави, а також враховують специфічні потреби місцевих громад і туристів. Так, наприклад, в Римі туристичний збір (*tassa di soggiorno*) не стягується з дітей віком до 10 років (в Україні, особи віком до 18 років). Також пільги можуть бути надані студентам, які навчаються у міських університетах, та особам з інвалідністю. Крім того, звільнення від збору передбачено для осіб, які перебувають у місті з офіційною робочою метою [2].

В Каталонії, включаючи Барселону, туристичний збір (*impuesto sobre estancias en establecimientos turísticos*) не стягується з дітей віком до 16 років. Також звільнення можуть отримати особи з інвалідністю та їх супроводжуючі [3].

У Відні туристичний збір не стягується з дітей віком до 15 років, а також з осіб, які перебувають у місті для участі в освітніх, культурних або спортивних заходах [4].

У Женеві туристичний збір (*taxe de séjour*) не стягується з дітей до 12 років. Також звільнення можуть отримати учасники офіційних заходів та конференцій, що проводяться у місті [5].

У Вільнюсі міський податок було введено в 2018 році рішенням муніципалітету № 1-1266 [6]. Одночасно були надані податкові пільги для ряду категорій осіб, таких як студенти, пацієнти з медичною реабілітацією, інваліди з різними рівнями робочої здатності, особи молодше 18 років та інші.

В Ризі податковими пільгами користуються лише діти віком до 18 років, особи з інвалідністю першої та другої групи, ветерани війни та іншим категоріям громадян, визначеним Законом Латвійської Республіки «Про соціальні послуги» [7].

Податкові пільги щодо туристичного збору в європейських країнах різноманітні і зазвичай орієнтовані на соціально вразливі категорії населення (діти, люди з інвалідністю), а також на тих, хто подорожує з освітньою, діловою або культурною метою. Ці пільги сприяють залученню певних груп туристів та забезпечують соціальну справедливість у системі оподаткування.

Ставка туристичного збору в Україні встановлюється за рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради за кожну добу тимчасового розміщення особи у місцях проживання (ночівлі) у розмірі до 0,5 відсотка – для внутрішнього туризму та до 5 відсотків – для в'їзного туризму від розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, для однієї особи за одну добу тимчасового розміщення [1].

В Європейських державах ставка туристичного збору регламентується спеціальним законодавством. Туристичний збір у Франції регулюється національним законодавством, але ставка збору встановлюється на рівні муніципалітетів. Основні положення містяться в Муніципальному кодексі Франції (*Code Général des Collectivités*

Territoriales). У Парижі ставки туристичного збору залежать від типу житла та його класу. Відповідно до статті L 2333-30 Загального кодексу місцевих органів влади Франції встановлено значно нижчі ставки оподаткування туристичного збору – від 0,20 євро до 4 євро [8].

Натомість, в Барселоні, незалежно від класу готелів в 2024 році ставка туристичного збору встановлена в розмірі 3,25 євро за одну добу перебування [3].

3 1 січня 2023 року в Ризі, столиці Латвії, правилами Ризької думи № 1677 "Про порядок та ставки туристичного збору в Ризі", прийнятими 16 грудня 2022 року запроваджено туристичний збір [7]. Ставка туристичного збору є класичною, для європейських країн, що лише починають запроваджувати справляння туристичного збору – 1 євро, базою оподаткування виступає кількість ночей проживання в місті. Збір сплачується за кожного туриста, який проживає в місці розміщення. Максимальна сума збору за одного туриста становить 10 євро.

Рішенням Муніципалітету Вільнюса No. 1-1266 встановлена ставка міського податку 1 євро. 3 1 січня 2024 року ставку податку підвищено до 2 євро з людини за одну ніч перебування у Вільнюсі (*As of 1 January 2024, the amount of the Tourist Fee in Vilnius City will change, 2023*) [6].

В Україні ставка туристичного збору встановлюється місцевими органами влади і може коливатися до 0,5% для внутрішнього туризму та до 5% для в'їзного туризму від мінімальної заробітної плати. В Європі туристичний збір також регламентується місцевими органами, проте ставки значно нижчі. Наприклад, у Франції та Латвії вони варіюються від 0,20 євро до 4 євро, а у Вільнюсі в 2024 році становитимуть 2 євро за ніч. Це свідчить про те, що в Україні, в порівнянні з Європою, діють відносно нижчі ставки збору, особливо для внутрішнього туризму. При цьому визначним є відсутність диференціації європейськими державами ставок туристичного збору для в'їзного та внутрішнього туризму, проте ставка визначається базою оподаткування та може залежати від туристичного потоку (наприклад, зростання ставок туристичного збору у Франції пов'язане з проведенням Олімпійських ігор у Парижі), від класу готелю – для дорожчих готелів ставка вища, від регіону.

Згідно з Податковим кодексом України, база оподаткування визначається як фізичний, вартісний або інший характерний показник об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка для розрахунку податкового зобов'язання. Для туристичного збору в Україні базою оподаткування виступає загальна кількість днів проживання у місцях розміщення (ночівлі) [1]. В Угорщині, наприклад, базою оподаткування є відсоток від вартості номера, що дозволяє справедливо розподілити податкове навантаження між платниками відповідно до їхнього фінансового статусу [9]. Подібний підхід, поширений у Північній та Західній Європі, також використовується в Румунії, де базою оподаткування є вартість орендованого туристами житла [10].

Цікавий приклад диференціації представлений у Законі «Про місцеві податки і збори» Республіки Польща (*Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych*). Закон дозволяє Раді громади встановлювати місцевий збір для фізичних осіб, які перебувають більше доби з туристичною, відпочинковою або навчальною метою:

1) у населених пунктах зі сприятливими кліматичними умовами, мальовничими краєвидами та відповідною інфраструктурою;

2) у місцевостях, що мають статус зони охорони курортного лікування згідно із Законом від 28 липня 2005 року про курортне лікування та курортні зони (Офіційний вісник 2021 року, № 1301 та 2022 року, № 2185) – за кожну розпочату добу перебування. Визначення таких курортних зон здійснюється на основі розпорядження Кабінету Міністрів із врахуванням кліматичних та ландшафтних умов [11].

У Чехії туристичний збір (City tax) стягується за кожен день перебування в певних містах, причому ставки можуть варіюватися в межах одного міста залежно від класу готелю [12]. У Словаччині основою для нарахування туристичного збору є кількість днів перебування, але ставки можуть різнитися залежно від району міста. Наприклад, у районі старого міста Братислави збір за добу перебування вищий, ніж в інших районах [13].

У Парижі, базою туристичного збору є кількість ночей та достатньо широко диференціюється за наступними типами закладів: палаци, 5-зіркові туристичні готелі, 5-зіркові туристичні резиденції, 5-зіркові мебльовані туристичні апартаменти, 4-зіркові туристичні готелі, 4-зіркові туристичні резиденції, 4-зіркові мебльовані туристичні апартаменти, 3-зіркові туристичні готелі, 3-зіркові туристичні резиденції, 3-зіркові мебльовані туристичні апартаменти, 2-зіркові туристичні готелі, 2-зіркові туристичні резиденції, 2-зіркові мебльовані туристичні житлові приміщення, 4- та 5-зіркові курортні поселення, 1-зіркові туристичні готелі, 1-зіркові туристичні резиденції, 1-зіркові мебльовані туристичні житлові комплекси, 1-, 2- та 3-зіркові курортні поселення, гостьові будинки, колективні хостели – 0,20 – 0,80 євро, кемпінги та стоянки для автокемперів, класифіковані як 3, 4 і 5 зірок, а також будь-які інші місця для розміщення на відкритому повітрі з еквівалентними характеристиками, місця на стоянках для автокемперів та туристичних автостоянках за 24-годинний період, кемпінги та стоянки для караванів, класифіковані як 1 і 2 зірки, а також будь-які інші місця для розміщення на відкритому повітрі з еквівалентними характеристиками, пристані для яхт [8].

У випадку Барселони обрано як базу оподаткування лише кількість ночей, проведених у місті [4].

Висновки. Туристичний збір в Україні, як і в багатьох європейських країнах, є місцевим збором, що зараховується до місцевих бюджетів і регулюється на місцевому рівні. У Європі регулювання туристичного збору здійснюється як через національні закони, так і через рішення місцевих органів влади, що дозволяє враховувати специфіку регіонів. Для України цікавим досвідом стало б надання більше повноважень місцевій владі, щодо формування нормативно-правового регулювання справляння туристичного збору, ширше ніж визначення лише ставки в межах, встановлених Податковим кодексом України.

Важливою складовою цього збору є податкові пільги, які орієнтовані на соціально вразливі категорії населення,

такі як діти, люди з інвалідністю, студенти та учасники офіційних заходів. Україна наразі є країною з найширшим переліком категорій громадян, що мають податкову пільгу зі сплати туристичного збору.

Ставка туристичного збору в Україні варіюється від 0,5% (40 грн) до 5% (400 грн) від мінімальної заробітної плати, залежно від типу туризму, і встановлюється місцевими органами влади. У багатьох європейських країнах, таких як Франція, Латвія та Литва, туристичний збір також регулюється на місцевому рівні, але ставки, як правило, є фіксованими і значно нижчими, ніж в Україні, наприклад, від 0,20 до 4 євро за ніч у Франції або 3,25 євро в Барселоні.

Це свідчить про те, що Україна може розглянути можливість встановлення фіксованих ставок туристичного збору, що може зробити систему більш прозорою та зрозумілою для туристів. Досвід європейських країн, де ставки збору залежать від класу житла, типу регіону або кількості днів проживання, може бути корисним для вдосконалення українського законодавства. Визначати базою оподаткування мінімальну заробітну плату є некоректним з огляду на орієнтованість на в'їзний туризм у роки післявоєнної відбудови.

Зокрема, впровадження диференційованих ставок залежно від типу розміщення або класу готелю могло б сприяти більш справедливому розподілу податкового навантаження. Також доцільно вивчити досвід міст, таких як Вільнюс, де ставки збільшуються в умовах зростання туристичного потоку, що може стати важливим інструментом для управління туристичним потоком в Україні.

Європейський досвід стягування туристичного збору демонструє різноманітні підходи до визначення бази оподаткування, що дозволяє більш справедливо розподіляти податкове навантаження між платниками. У багатьох країнах база оподаткування враховує не лише кількість днів перебування, але й клас закладу розміщення або вартість проживання, що створює диференційовану систему оподаткування. Такий підхід дозволяє враховувати фінансові можливості туристів та стимулювати розвиток туристичної інфраструктури. В Україні також можна застосувати подібні практики, адаптуючи їх до місцевих умов та економічних реалій. Введення диференційованих ставок, залежно від вартості проживання чи класу закладу, сприяло б більшій ефективності туристичного збору. Це дозволило б забезпечити додаткові надходження до місцевих бюджетів та підтримати розвиток туристичної галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI : станом на 1 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
2. Decreto-legge 31 maggio 2010, n. 78. *Gazzetta Ufficiale*. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/gunewsletter/dettaglio.jsp?service=1&dataqu=2010-05-31&task=dettaglio&numgu=125&redaz=010G0101&tmstp=1275551085053> (дата звернення: 15.08.2024).
3. Ordenança fiscal reguladora del recàrrec a l'impost sobre les estades en establiments turístics. URL: <https://ajuntament.barcelona.cat/hisenda/sites/default/files/normativa/2022-01/2.2-ordenanca-recarrec-turistic.pdf?profile=1> (дата звернення: 15.08.2024).
4. Wohnungen über Online-Plattformen anbieten – Ortstaxe. *Stadt Wien – Offizielle Infos und Services der Wiener Stadtverwaltung – startseite.wien.gv.at*. URL: <https://www.wien.gv.at/finanzen/abgaben/ortstaxe-online-plattformen.html> (дата звернення: 15.08.2024).
5. La taxe de séjour | ge.ch. *ge.ch*. URL: <https://www.ge.ch/taxes-touristiques/taxe-sejour> (дата звернення: 15.08.2024).
6. Regulations for local fees for use of the Vilnius municipal public tourism and recreation infrastructure : Decision № 1-1266. URL: <https://www.govilnius.lt/api/files/5eb2e8037ae8dacffbf48ac/REGULATIONS-FOR-LOCAL-FEES-FOR-USE-OF-THE-VILNIUS-MUNICIPAL-PUBLIC-TOURISM-AND-RECREATION-INFRASTRUCTURE.pdf> (дата звернення: 15.08.2024).
7. Nodeva par atpūtnieku un tūristu uzņemšanu Rīgā | Rīgas valstspilsētas pašvaldības Finanšu departaments. *Rīgas valstspilsētas pašvaldības Finanšu departaments*. URL: <https://pip.riga.lv/turisma-nodeva/> (дата звернення: 15.08.2024).
8. Article L2333-30 of the French General Code of Local Authorities. *French Business Law*. URL: <https://french-business-law.com/french-legislation-article-l2333-30-of-the-french-general-code-of-local-authorities/> (дата звернення: 15.08.2024).
9. Інформаційна довідка, підготовлена європейським інформаційнодослідницьким центром на запит народного депутата України "аналіз європейського досвіду використання туристичного збору". Європейський інформаційно-дослідницький центр. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28934.pdf> (дата звернення: 15.08.2024).
10. The tourist promotion tax of Bucharest was set at 0,5% of the accommodation rate in 2022. *Romanian hospitality newsletter...* URL: <https://rhn.ro/en/the-tourist-promotion-tax-of-themunicipality-of-Bucharest-was-set-at-05-from-the-accommodation-rate-in2022/> (дата звернення: 15.08.2024).
11. Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19910090031> (дата звернення: 15.08.2024).
12. Michal Radvan. New Tourist Tax as a Tool for Municipalities in the Czech Republic. *Lex localis – Journal of Local Self Government*. URL: https://www.researchgate.net/publication/345370729_New_Tourist_Tax_as_a_Tool_for_Municipalities_in_the_Czech_Republic (дата звернення: 15.08.2024).
13. Compiled by Spectator staff. Bratislava approves higher accommodation tax ahead of the summer. *spectator.sme.sk*. URL: <https://spectator.sme.sk/c/23173815/bratislava-approves-higher-22-accommodation-tax-ahead-of-the-summer.html> (дата звернення: 15.08.2024).

СУТНІСТЬ ПРАВА НА АПЕЛЯЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ГАРАНТІЇ СУДОВОГО ЗАХИСТУ

THE ESSENCE OF THE RIGHT TO APPEAL AS A CONSTITUTIONAL GUARANTEE OF JUDICIAL PROTECTION

Гапонов А.В., аспірант кафедри публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів

У статті висвітлюються питання сутності права на апеляційне оскарження, як конституційної гарантії судового захисту. У статті зазначається, що право на апеляційне оскарження є конституційною гарантією судового захисту завдяки своєму закріпленню в Конституції України, відповідності принципам справедливого судового процесу, захисту прав і свобод громадян, уніфікації судової практики, відповідності міжнародним стандартам правосуддя. Вказується, що апеляційне оскарження є важливим інструментом для підвищення якості судових рішень. Воно дозволяє виявляти та виправляти помилки, допущені судами першої інстанції, що сприяє прийняттю справедливих, законних і обґрунтованих судових рішень. Акцентується увага на тому, що актуальність дослідження права на апеляційне оскарження як конституційної гарантії судового захисту обумовлена його ключовою роллю у забезпеченні справедливого правосуддя, захисту прав громадян, уніфікації судової практики та підвищенні довіри до системи правосуддя. Робиться висновок, що у зв'язку з чим, науковий і практичний інтерес мають питання сутності права на апеляційне оскарження, як конституційної гарантії судового захисту. Звертається увага на те, що це право є невід'ємною частиною системи правосуддя, що забезпечує справедливість, об'єктивність та неупередженість судового процесу. Обґрунтовується, що право на апеляційне оскарження – це гарантована Конституцією та законодавством України процесуальна можливість сторін у справі звернутися до суду апеляційної інстанції з метою перегляду рішення суду першої інстанції, яке вони вважають неправомірним або необґрунтованим. Зазначається, що це право забезпечує контроль за законністю та обґрунтованістю судових рішень, сприяє виправленню судових помилок, захисту прав і свобод громадян та забезпеченню прийняття законних і обґрунтованих судових рішень.

Ключові слова: апеляційне оскарження, права людини, право на апеляційне оскарження, суд, судовий захист, конституційні гарантії, правосуддя, перегляд.

The article highlights the essence of the right to appeal as a constitutional guarantee of judicial protection. The article states that the right to appeal is a constitutional guarantee of judicial protection due to its enshrining in the Constitution of Ukraine, compliance with the principles of fair trial, protection of rights and freedoms of citizens, unification of judicial practice, compliance with international standards of justice. It is indicated that appeal is an important tool for improving the quality of court decisions. It allows identifying and correcting mistakes made by courts of first instance, which contributes to the adoption of fair, legal and well-founded court decisions. Attention is focused on the fact that the relevance of the study of the right to appeal as a constitutional guarantee of judicial protection is due to its key role in ensuring fair justice, protecting the rights of citizens, unifying judicial practice and increasing trust in the justice system. It is concluded that in connection with this, the issue of the essence of the right to appeal, as a constitutional guarantee of judicial protection, is of scientific and practical interest. Attention is drawn to the fact that this right is an integral part of the justice system, which ensures fairness, objectivity and impartiality of the judicial process. It is justified that the right to an appeal is a procedural opportunity guaranteed by the Constitution and legislation of Ukraine for the parties in the case to apply to the court of appeal for the purpose of reviewing the decision of the court of first instance, which they consider to be illegal or unfounded. It is noted that this right provides control over the legality and reasonableness of court decisions, contributes to the correction of judicial errors, protection of the rights and freedoms of citizens, and ensuring the adoption of legal and justified court decisions.

Key words: appeal, human rights, right to appeal, court, judicial protection, constitutional guarantees, justice, review.

Постановка проблеми. Проголошуючи людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку найвищими соціальними цінностями, Конституція України визнає, що права та свободи людини й їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження та забезпечення цих прав і свобод є головним обов'язком держави. Апеляційне оскарження є важливим інструментом для підвищення якості судових рішень. Воно дозволяє виявляти та виправляти помилки, допущені судами першої інстанції, що сприяє прийняттю справедливих, законних і обґрунтованих судових рішень. Актуальність дослідження права на апеляційне оскарження як конституційної гарантії судового захисту обумовлена його ключовою роллю у забезпеченні справедливого правосуддя, захисту прав громадян, уніфікації судової практики та підвищенні довіри до системи правосуддя. У зв'язку з чим, науковий і практичний інтерес мають питання сутності права на апеляційне оскарження, як конституційної гарантії судового захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження права на апеляційне оскарження в Україні займалися вчені-юристи різних галузей правових наук. Серед них можна виділити таких, як М.М. Глуховець, К.В. Гусаров, В.В. Ільков, В.В. Комаров, О.Ю. Костюченко, О.В. Кузьменко, Р.О. Кукурудз, Т.П. Мінка, Є.А. Чернущенко, О.М. Трач, В.І. Сліпченко, інші. Поряд з цим, окремі

аспекти права на апеляційне оскарження, як конституційної гарантії судового захисту, потребують додаткового висвітлення, адже не були належним чином досліджені у юридичній науці.

Метою статті є дослідження сутності права на апеляційне оскарження, як конституційної гарантії судового захисту.

Виклад основного матеріалу. Апеляційне оскарження є ключовим елементом системи правосуддя, забезпечуючи можливість перегляду судових рішень вищими інстанціями та виправленню судових помилок. Це право гарантує захист прав і свобод фізичних та юридичних осіб, сприяє утвердженню принципу справедливості, забезпечує єдність судової практики тим самим підвищуючи довіру до судової системи.

Право на апеляційне оскарження – це передбачена процесуальним законодавством можливість для учасників процесуальних правовідносин оскаржити судові рішення або ухвалу суду першої інстанції повністю або частково у визначений строк. Це право забезпечує порушення функціональної діяльності суду апеляційної інстанції для нового (повторного) розгляду відповідної справи та перевірки рішень і ухвал на відповідність їх вимогам законності та обґрунтованості. Апеляційне оскарження – це процесуальна можливість сторін у справі оскаржити судові рішення першої інстанції в апеляційному порядку.

Метою апеляційного провадження є перевірка законності та обґрунтованості рішення суду першої інстанції. Це право надає можливість учасникам судового процесу звернутися до вищого суду з проханням переглянути рішення, які вони вважають неправомірними або необґрунтованими.

Право на апеляційне оскарження має важливе значення для забезпечення судового захисту. Воно дозволяє виправляти помилки, допущені судами першої інстанції, що сприяє підвищенню якості судових рішень. Крім того, апеляційне оскарження сприяє уніфікації судової практики, що є важливим фактором для забезпечення правової визначеності та стабільності. Це право також підвищує довіру громадян до судової системи, оскільки забезпечує додаткову можливість захисту їхніх прав.

Як зазначає Сліпченка В.І., досліджуючи апеляційне провадження в кримінальному процесі, здійснення контрольної та правовідновлювальної функції забезпечує виконання головного завдання апеляційного провадження – надання новим судовим розглядом справи додаткової гарантії справедливості судового рішення, реалізації права на судовий захист. Ця гарантія полягає в тому, що, по-перше, сам факт подвійного розгляду дозволяє уникнути помилки, що могла виникнути при першому розгляді справи. По-друге, внаслідок того, що рішення по суті приймають дві різні інстанції, зменшується ризик судової помилки. По-третє, краще забезпечується дотримання законності, оскільки друга інстанція наділена більш владними повноваженнями, а саме може виправити помилки як допущені під час досудового слідства, так і судового розгляду залежно від того, на якій стадії кримінального процесу була зроблена помилка. Це у свою чергу формує початкову єдність судової практики, оскільки рішення суду вищого рівня є орієнтиром для першої інстанції, що сприяє також зростанню кваліфікації суддівського корпусу. Крім того, судді апеляційного суду більш неупереджені, оскільки не піддані так званому місцевому впливу як судді першої інстанції [1, с. 83].

Право на апеляційне оскарження закріплено в Конституції України як невід'ємна частина права на судовий захист та одна із засад судочинства. Згідно зі ст. 129 Конституції України, кожен має право на апеляційний перегляд справи в суді вищої інстанції. Це положення підкреслює важливість забезпечення доступу до справедливого суду на всіх етапах судового процесу та гарантує можливість оскарження судового рішення, яке на думку заявника є незаконним і необґрунтованим. Це конституційне положення дозволяє виправляти помилки, допущені судами першої інстанції, що сприяє підвищенню якості судових рішень. Це положення є основоположним для забезпечення доступу до справедливого правосуддя та захисту прав і свобод громадян.

Право на апеляційне оскарження є невід'ємною частиною принципу справедливого судового процесу, який впливає із положень Конституції України, процесуальних кодексів, та є невід'ємною складовою частиною міжнародних правових актів (стандартів) у сфері правосуддя. Справедливий судовий процес передбачає можливість перегляду судових рішень вищою інстанцією для забезпечення об'єктивності та неупередженості правосуддя. Це право дозволяє сторонам у справі оскаржити рішення, які вони вважають неправомірними або необґрунтованими, що є важливим для забезпечення справедливості.

Україна, як член міжнародного співтовариства, зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини. Відповідність вітчизняної системи правосуддя міжнародним стандартам є важливим для інтеграції України в міжнародне правове співтовариство та забезпечення дотримання прав людини на національному рівні.

Право на апеляційне оскарження є одним з основних елементів такого стандарту, закріпленого в численних

міжнародних актах, зокрема, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ця конвенція та практика ЄСПЛ є одними з найважливіших джерел права в національному законодавстві, а також практика Європейського суду з прав людини [2; 3].

При цьому необхідно зауважити, що за українським законодавством Україна має виконувати лише ті рішення ЄСПЛ, у яких вона є стороною. Водночас, зважаючи на те, що ЄСПЛ у своїй практиці намагається однаково тлумачити норми Конвенції 1950 року, зміст рішень суду стосовно тлумачення тих чи інших норм Конвенції 1950 року щодо інших країн, є також прийнятним і для України.

Конституційне право на апеляційне оскарження відповідає вимогам статтям 6 та 13 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує кожному право на ефективний засіб правового захисту перед національними органами. Це означає, що кожна особа повинна мати можливість ефективно оскаржити рішення, яке порушує її права, у незалежному та неупередженому суді. Таким чином, апеляційне оскарження є важливим інструментом для реалізації цього права.

ЄСПЛ у рішенні у справі «Воловік проти України» зазначив, що відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції, якщо апеляційне оскарження існує в національному правовому порядку, держава зобов'язана забезпечити особам під час розгляду справи в апеляційних судах, в межах юрисдикції таких судів, додержання основоположних гарантій, передбачених статтею 6 Конвенції, з урахуванням особливостей апеляційного провадження, а також має братися до уваги процесуальна єдність судового провадження в національному правовому порядку та роль в ньому апеляційного суду [4].

Право на апеляційне оскарження як конституційна гарантія судового захисту забезпечується нормативним закріпленням безпосередньо цього права, вимогами до здійснення своїх професійних обов'язків суддями з дотриманням вимог верховенства права, а також нормами державного примусу для особи, що посягає на ці права. Воно надає можливість виправляти помилки, допущені судами першої інстанції, що сприяє захисту прав та інтересів осіб, які беруть участь у судовому процесі.

Можливість апеляційного оскарження сприяє підвищенню якості правосуддя, оскільки забезпечує додатковий контроль за діяльністю судів першої інстанції. Апеляційний перегляд рішень дозволяє виправляти помилки, що сприяє прийняттю більш обґрунтованих і справедливих судових рішень. Це забезпечує стабільність правовідносин та запобігає можливим конфліктам і суперечкам, що можуть виникати внаслідок прийняття неправомірних рішень, а також зміцнює довіру громадян до судової системи та сприяє її ефективності.

Право на апеляційне оскарження є важливою конституційною гарантією судового захисту, яка забезпечує виправлення судових помилок, ефективний захист прав громадян, правову визначеність та стабільність, вдосконалення судової системи та зміцнення демократичних інститутів. Це право є невід'ємною частиною системи правосуддя, що сприяє справедливості, об'єктивності та неупередженості судового процесу. Завдяки апеляційному оскарженню особи мають змогу ефективно захищати свої права та отримати ефективний судовий захист.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що право на апеляційне оскарження є конституційною гарантією судового захисту завдяки своєму закріпленню в Конституції України, відповідності принципам справедливого судового процесу, захисту прав і свобод громадян, уніфікації судової практики, відповідності міжнародним стандартам правосуддя. Це право є невід'ємною частиною системи правосуддя, що забезпечує справедливість, об'єктивність та неупередженість судового процесу.

Таким чином, право на апеляційне оскарження – це гарантована Конституцією та законодавством України процесуальна можливість сторін у справі звернутися до суду апеляційної інстанції з метою перегляду рішення суду першої інстанції, яке вони вважають неправомірним

або необґрунтованим. Це право забезпечує контроль за законністю та обґрунтованістю судових рішень, сприяє виправленню судових помилок, захисту прав і свобод громадян та забезпеченню прийняття законних і обґрунтованих судових рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сліпченко В.І. Апеляційне провадження в системі кримінально-процесуальних стадій. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Київський національний університет внутрішніх справ, Київ, 2007. с.237
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
4. Volovik v. Ukraine : рішення Європейського суду з прав людини від 6 грудня 2007 року за заявою № 15123/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СПОРТИВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

SUBJECT COMPOSITION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR POLICY IMPLEMENTATION IN THE FIELD OF SPORTS PERSONAL DEVELOPMENT

Геллер Є.Б., здобувач кафедри конституційного та адміністративного права

Запорізький національний університет

Метою статті визначено здійснення характеристики суб'єктного складу адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості. Підкреслено, що доволі розгалужена система публічного адміністрування у сфері спортивного розвитку особистості характеризується наявністю участі доволі значної кількості міжнародних та громадських організацій, що функціонально переслідують цілі впливу на створення позитивного іміджу здорового образу життя. Сучасний стан інформаційних технологій засвідчив, що виконання просвітницької функції із пропагування спортивного розвитку особистості є доволі ефективним за рахунок налагодження тісної взаємодії із представниками громадськості, де важливу роль відіграють такі соціальні сегменти, як блогери у світових онлайн-ресурсах, пабліки, але і пересічні громадяни, що формують загальний інформаційний фон підтримки здорового образу життя. Наголошено, що формування залученості населення регіону у проведення заходів із спортивного розвитку особистості, так і віднайти обґрунтовані шляхи із вирішення проблеми недостатньо фінансування відповідного сегменту суспільного життя. Зроблено висновок, що побудова суб'єктного складу публічного адміністрування у сфері спортивного розвитку особистості вимагає створення умов переходу від радянської командно-адміністративної системи до системи сервісного обслуговування населення та його потреб щодо фізичної культури та спорту, що вимагає подальшої децентралізації публічної влади, перегляду питання щодо встановлення форм власності на об'єкти спортивної інфраструктури та створення передумов до розуміння, що спортивний розвиток особистості є пріоритетом та цінністю сучасного суспільства.

Ключові слова: суб'єкт, адміністративно-правове забезпечення, фізична культура, спортивний розвиток, децентралізація влади.

The purpose of the article is to characterize the subject composition of the administrative and legal support for the implementation of the policy in the field of sports personal development. It is emphasized that the rather extensive system of public administration in the field of sports personal development is characterized by the participation of a fairly significant number of international and public organizations that functionally pursue the goals of influencing the creation of a positive image of a healthy lifestyle. The modern state of information technologies has proven that the implementation of the educational function of promoting sports personality development is quite effective due to the establishment of close interaction with members of the public, where such social segments as bloggers in global online resources, the public, but also ordinary citizens play an important role. that form a general informational background for supporting a healthy lifestyle. It was emphasized that the formation of public involvement in the sports development of the individual should be carried out at the local level by the authorities by conducting certain unifying sports projects, which should be characterized by a certain stability of traditions, the involvement of famous people in such events, the formation of an award fund, etc. The need for further processes of decentralization of the subject structure of public administration in the field of sports personal development is evidenced, which should solve the problems of both the informational involvement of the population of the region in the implementation of sports personal development events, as well as finding reasonable ways to solve the problem of insufficient funding of the corresponding segment of public life. It was concluded that the construction of the subject composition of public administration in the field of sports personality development requires the creation of conditions for the transition from the Soviet command-administrative system to the system of service to the population and its needs in terms of physical culture and sports, which requires further decentralization of public power, revision of the issue of establishing forms of ownership of sports infrastructure facilities and creating prerequisites for understanding that sports personal development is a priority and value of modern society.

Key words: subject, administrative and legal support, physical culture, sports development, decentralization of power.

Постановка проблеми. Звернення до положень Закону України Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24.12.1993 р. № 3808-ХІІ [1] дозволяє визначити, що розуміння суб'єктів сфери фізичної культури і спорту на нормативному рівні тлумачиться як сукупність фізичних осіб, «які займаються фізичною культурою і спортом, у тому числі спортсмени; фахівці сфери фізичної культури і спорту; заклади фізичної культури і спорту; відповідні органи влади».

Знаходить своє логічне продовження відповідна концепція при визначенні суб'єктів у сфері адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості відповідно до розділу II Закону України Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24.12.1993 р. № 3808-ХІІ [1] також відносяться: спортивні клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, спеціалізовані навчальні заклади спортивного профілю, школи вищої спортивної майстерності, центри олімпійської підготовки, центри студентського спорту вищих навчальних закладів, фізкультурно-оздоровчі заклади, центри фізичного здоров'я населення, центри фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю, фізкультурно-спортивні товариства, спортивні федерації, громадські організації фізкультурно-спортивної спрямованості та ін.

Стан наукової розробки проблеми. Питання формування та адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини у сфері її спортивного розвитку фрагментарно в межах інших суміжних проблематик досліджувались у публікаціях О.І. Безпалової, С.М. Гусарова, О.В. Джафарової, Л.В. Козлової, Ю.О. Легези, О.І. Миколенка, Р.С. Мельника, Н.Р. Нижник, А.Ю. Олійника, О.Ю. Салманової, О.Ю. Сиянської, О.С. Юніна та ін. Не можна не акцентувати, що проблематика забезпечення спортивного розвитку особистості вивчається не лише в межах юридичних досліджень, але і з точки зору науки педагогіки, психології, соціології, антропології, а також в межах економічних досліджень. Варто в цьому сенсі виокремити публікації таких вчених, як О.П. Митчик, В.Й. Тарасюк, М.С. Мороз, В.О. Шинкарук, А.І. Шинкарук, В.В. Сирмаїх, Ю.О. Миронов, О.М. Ольховий, М.В. Корчагін, В.М. Красота та ін.

Метою статті є здійснення характеристики суб'єктного складу адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О.А. Моргунів встановлена законодавча конструкція суб'єктного складу правовідносин у сфері фізичної культури та спорту будується на встановленні їх змісту, кола прав

та обов'язків, якими наділяються учасники правовідносин [2, с. 155–157; 3, с. 186–187; 4, с. 91–92; 5, с. 30–32].

Суб'єкт адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості має бути пов'язаний із об'єктом впливу через певну сукупність взаємозв'язків та взаємовпливу [6, с. 98–99; 7].

Зазначений вище законодавчий підхід з врахуванням необхідності його тлумачення крізь призму організації публічно-управлінських правовідносин є базисом для розуміння суб'єктів, встановлених у чинному законодавстві як учасників правовідносин у сфері спортивного розвитку особистості як тих, що умовно можуть бути поділено на об'єкти та суб'єкти впливу. Отже, структура управлінських правовідносин, що є характерними для сфери фізичної культури та спортивного розвитку особистості, передбачає, що суб'єкти правовідносин стають об'єктами управлінського впливу [8, с. 11].

Об'єктом публічно-управлінських правовідносин має розглядатися як безпосередньо певний управлінський процес, процедурна діяльність владного суб'єкта, так і певні соціальні утворення, якими безумовно є, зокрема, спортивні клуби, федерації тощо [9, с. 11]. Власне таке розуміння існує в цивільному праві відносно встановлення змісту підприємства як учасника правовідносин, що передбачає її розуміння як суб'єкта; так і як цілісного майнового комплексу як об'єкту цивільно-правових відносин. Так, у статті 191 Цивільного кодексу України встановлено, що підприємство як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, є об'єктом правовідносин, та його до його як єдиного майнового комплексу входять «усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом». Така правова норма означає допустимість визначення підприємства або його частини як об'єкту купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів (ч. 4 ст. 191 Цивільного кодексу України [10]).

Натомість суб'єктом публічно-управлінських правовідносин є коло владних органів чи носіїв делегованих повноважень, які через реалізацію наданих їм повноважень та компетенції створюють обов'язкові до виконання акти чи інші форми управлінських рішень, що функціонально спрямовуються на задоволення пріоритетно публічних інтересів через досягнення їх балансу із приватними [11, с. 239]. Між об'єктом та суб'єктом публічно-управлінських відносин існує дві форми взаємозв'язків – безпосередній (або прямий) та опосередкований (або непрямої) взаємозв'язок. Прямий взаємозв'язок визначає безпосередньо рух інформації від управлінського об'єкту до владного суб'єкту і навпаки, тоді як опосередкований взаємозв'язок визначає взаємодію через застосування допоміжних адміністративних інструментів. Безпосередній зв'язок між суб'єктом та об'єктом є необхідним в процесі вирішення адміністративної справи, ухвалення адміністративного акту, тоді як опосередкований взаємозв'язок визначається як певна реакція об'єкта на здійснюваний відносно нього управлінський вплив [12, с. 240; 13]. Варто звернути дослідницьку увагу у бік становлення категорії суб'єкт адміністративно-правового забезпечення цілому і зокрема, – у сфері спортивного розвитку особистості у відповідній системі управління.

Отже, суб'єктами адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості має визнаватися коло суб'єктів публічної влади, що складається як із органів державної влади, так і із органів місцевого самоврядування [14, с. 13]. Такий суб'єктний склад правовідносин може бути визначений як органи публічної адміністрації чи адміністративний орган (ст. 2 Закону України «Про адміністративну процедуру») [15].

Поширеним у наукових та навчально-методичних працях є підхід, що система органів публічної адміністрації складається із: органів державної виконавчої влади та їх відповідних територіальних управлінь; органів місцевого самоврядування; носіїв делегованих повноважень, до підсистеми яких входять громадські об'єднання; нотаріуси; центри надання адміністративних послуг, а також інші суб'єкти під час здійснення делегованих законодавством виконавчих функцій [16, с. 72–74]. Виявляється за доцільне при висвітленні питання суб'єктного складу адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості саме такий підхід взяти за основу.

За обсягом компетенції, як доведено у наукових роботах С. В. Ліщука, до суб'єктного складу адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості можна віднести: органи загальної компетенції; органи міжгалузевої (функціональної) компетенції; органи галузевої (спеціальної) компетенції [17]. За таким критерієм класифікації Міністерство молоді та спорту України є органом спеціальної компетенції. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 220 Міністерство молоді та спорту України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, і за обсягом компетенції «є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах молодіжної політики, фізичної культури і спорту, утвердження української національної та громадянської ідентичності» [18].

Органами загальної компетенції із адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості, є Верховна Рада України (Закон України «Про Регламент Верховної Ради України») [19], місцеві органи виконавчої влади (Закон України «Про місцеві державні адміністрації») [20; 21].

За територіальною ознакою поширення дій управлінських актів органи публічної адміністрації поділяються на: вищі органи влади – Кабінет Міністрів України [22], Президент України; центральні органи виконавчої влади, зокрема, міністерств, до завдань діяльності яких відносяться: 1) забезпечення нормативно-правового регулювання; 2) визначення пріоритетних напрямів розвитку; 3) інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики; 4) узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президента України та Кабінету Міністрів України; 4¹) забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні; 5) здійснення інших завдань, визначених законами України (ст. 7 Закону України від 17 березня 2011 року № 3166-VI «Про центральні органи виконавчої влади») [23], а також інших центральних органів виконавчої влади, де виокремлюється агентства, служби, інспекції тощо; місцеві органи влади.

Органами державної виконавчої влади, що наділені повноваженнями із галузевої компетенції у сфері фізичної культури, спортивного розвитку особистості є: передусім Міністерство молоді і спорту, його територіальні підрозділи, включаючи Департамент фізичної культури і Департамент олімпійського спорту [24], Республіканський комітет по фізичній культурі і спорту АР Крим, управління у справах сім'ї, молоді і спорту обласних державних адміністрацій, відділи у справах сім'ї, молоді і спорту районної державної адміністрації (державні органи); Національний олімпійський комітет, його підрозділи на обласному рівні (ст. 23 Закону України «Про фізичну культуру і спорт»), Міністерство освіти та науки України [26], а також національні спортивні федерації, що є носіями делегованих повноважень та ряд громадських організацій.

Віднесення до системи суб'єктів із адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості таких органів загальної компетенції, як Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України базується на встановленні з боку парламенту реалізації правотворчої функції, і з боку уряду – правовиконавчої та правозастосовчої [27, с. 195]. О.А. Моргунов встановлює, що здійснення функцій із публічного адміністрування є характерним не лише для органів державної виконавчої влади, але і для всіх носіїв владних повноважень [28, с. 124–129].

Однак очевидно, що пріоритетне значення при регламентації суб'єктного складу адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості має встановлення змісту функцій та завдань діяльності органів спеціальної компетенції.

Основним центральним органом виконавчої влади є Міністерство молоді та спорту України, розуміння адміністративно-правового статусу якого є доцільним розглянути через здійснення класифікації його повноважень.

Міністерство молоді та спорту України виконує такі повноважень, як [29]: 1) нормотворчі; 2) контрольні-наглядові; 3) інформаційно-узагальнюючі; 4) організаційно-управлінські; 5) дозвоільно-ліцензійні; 6) просвітницькі; 7) попереджувальні та правозастосовчі; 8) реєстраційні.

Встановлення структури повноважень органів адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості І.Л. Гасюк розглядає через виокремлення таких складових блоків, як: «стратегічний апекс, лінію середньої ланки, програмно-технологічну структуру, функціонально-допоміжну структуру, операційне ядро» [27, с. 278]. Такий підхід полягає у встановленні розуміння як стратегічного апексу найвищого ступеня організації публічної влади; органами середньої ланки є виконавчі органи на місцевому рівні [28, с. 197–202]. П. Д. Петренко визначає до органів середньої ланки у сфері спортивного розвитку особистості, що є організуючими суб'єктами для органів операційного ядра, та об'єктом для органів стратегічного апексу [29, с. 34].

До органів операційного ядра може бути віднесено виходячи із таких наукових підходів громадські організації, спортивні клуби, спортивні товариства, спортивні школи, інші установи та організації, підприємства, що мають функціонально сприяти спортивному розвитку особистості, незалежно від їх організаційно-правової форми діяльності та майнового статусу [30, с. 197; 31, с. 139–140].

Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості здійснюють декілька функціональних напрямів їх діяльності: участь у нормотворенні із питань фізичного розвитку та культури; надання фізкультурно-спортивних публічних (соціальних) послуг, що вимагає їх стандартизації та контролю; сприяння подоланню проявів правопорушень у сфері фізичної культури та спорту; захист прав та інтересів споживачів фізкультурно-спортивних публічних (соціальних) послуг.

Надання фізкультурно-спортивних публічних (соціальних) послуг пов'язується як із використанням людських ресурсів, так і матеріальних ресурсів, зокрема,

спортивного устаткування, обладнання, інвентарю, спортивного обмундирування тощо [32, с. 181–185].

Важливе значення у здійсненні адміністративно-правового забезпечення реалізації політики у сфері спортивного розвитку особистості відіграють такі складові компетенції суб'єктів владних повноважень, як здійснення виховної функції, в тому числі військово-патріотичного виховання, а також налагодження міжнародного співробітництва, в тому числі задля виконання функції із сприяння національної історичної ідентифікації, що неможливо здійснювати без залучення та налагодження тісної взаємодії із громадськістю, що сприяє впровадженню принципів публічності, прозорості, залученості та активності.

Розвиток інформаційних технологій сприяє залученості громадськості до спортивних подій, до формування спортивного способу життя особи [33, с. 101].

Доволі розгалужена система публічного адміністрування у сфері спортивного розвитку особистості характеризується наявністю участі доволі значної кількості міжнародних та громадських організацій, що функціонально переслідують цілі впливу на створення позитивного іміджу здорового образу життя. Сучасний стан інформаційних технологій засвідчив, що виконання просвітницької функції із пропагування спортивного розвитку особистості є доволі ефективних за рахунок налагодження тісної взаємодії із представниками громадськості, де важливу роль відіграють такі соціальні сегменти, як блогери у світових онлайн-ресурсах, пабліки, але і пересічні громадяни, що формують загальний інформаційний фон підтримки здорового образу життя. Формування залученості громадськості до спортивного розвитку особистості має виконуватися на місцевому рівні органами владних повноважень шляхом проведення певних об'єднуючих спортивних проєктів, що повинні характеризуватися певною сталістю традицій, залученістю відомих осіб до таких заходів, формування фонду нагород тощо. Такими заходами можуть бути спливи на козацьких «чайках», що не лише сприяють формування спортивного розвитку особистості, але сприяють підвищенню рівня військово-патріотичного виховання.

Зазначене свідчить про необхідність подальших процесів із децентралізації суб'єктного складу публічного адміністрування у сфері спортивного розвитку особистості [33, с. 56–57], що має вирішити проблем як інформаційної залученості населення регіону у проведенні заходів із спортивного розвитку особистості, так і віднайти обґрунтовані шляхи із вирішення проблеми недостатнього фінансування відповідного сегменту суспільного життя.

Висновок. Отже, побудова суб'єктного складу публічного адміністрування у сфері спортивного розвитку особистості вимагає створення умов переходу від радянської командно-адміністративної системи до системи сервісного обслуговування населення та його потреб щодо фізичної культури та спорту. Такий перехід вимагає подальшої децентралізації публічної влади, перегляду питання щодо встановлення форм власності на об'єкти спортивної інфраструктури та створення передумов до розуміння, що спортивний розвиток особистості є пріоритетом та цінністю сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 14. Ст. 80
2. Моргунов О. А. Публічне адміністрування у сфері фізичної культури і спорту в Україні. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 430 с.
3. Токар А. М. Акти місцевого управління: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 186–190.
4. Санжарук Т. О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 91–95.
5. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 29–38.
6. Моргунов О. А. Суб'єкти публічного адміністрування сфер фізичної культури і спорту як елемент системи управління. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосовання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 8–9 лип. 2016 р.). Київ : Центр прав. наук. дослідж., 2016. С. 98–101.

7. Легеза Ю.О. Права дитини в інформаційному цифровому просторі. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 79–83.
8. Теоретико-методологічні засади державного управління: формування понятійного апарату: метод. рек. / авт. кол.: В. В. Корженко, В. В. Говоруха, О. Ю. Амосов та ін.; за заг. ред. В. В. Корженка. Київ: НАДУ, 2009. 56 с.
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
10. Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ; Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
11. Безпалова О., Легеза Ю. Використання поліцією засобів масової інформації (медіа) для забезпечення безпеки дітей у цифровому просторі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1 (122). С. 130–134.
12. Аріфходжаєва Т. Б. Поняття публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення. *Форум права*. 2016. № 3. С. 12–15.
13. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
14. Адміністративне право України. Повний курс: підручник /Галуцько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
15. Ліщук С. В. Система державного регулювання у сфері фізичної культури та спорту в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 12. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=794>
16. Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 220. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-п#Text>
17. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
18. Ліщук С. В. Система державного регулювання у сфері фізичної культури та спорту в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 12. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=794>
19. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>
20. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 року № 794-VII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
21. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>
22. Структура Міністерства молоді і спорту України. <https://mms.gov.ua/ministerstvo/struktura>
23. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-п#Text>
24. Гасюк І. Л. Організаційна структура державного управління фізичною культурою та спортом в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 3. С. 195–203.
25. Моргунов О. А. Засади публічного адміністрування у сфері фізичної культури і спорту в Україні: поняття та перелік. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 50. Т. 4. С. 124–129.
26. Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 220. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-п#Text>
27. Гасюк І. Л. Теоретичне обґрунтування складових моделі організаційної структури державного управління фізичною культурою та спортом. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4. С. 276–281.
28. Гасюк І. Л. Організаційна структура державного управління фізичною культурою та спортом в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 3. С. 195–203.
29. Петренко П. Д. Особливості розвитку виконавчої влади України як системи управління на сучасному етапі. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 09–10 вересня 2016 року). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 33–38.
30. Сергійко О. В. Державне регулювання та управління у сфері підприємництва: зміст та функції. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 157–160
31. Гацуля О. М. Розвиток галузевого управління у сфері фізичної культури та спорту: концептуальні засади. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 1. С. 176–185.
32. Лощина Л. В., Ковтун Г. І. Теоретичні аспекти публічного адміністрування в контексті українських реформ. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 99–104.
33. Моргунов О. А. Реформування Мінмолодьспорту України як аспект вдосконалення публічного адміністрування сфер фізичної культури та спорту. *Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 берез. 2019 р.). Львів : Західноукр. орг. «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 56–59.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «КОРУПЦІЯ»

MAIN APPROACHES TO DEFINING THE TERM "CORRUPTION"

Зал Д.О., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається концепція корупції на основі трьох базових підходів: юридичного, економічного та соціологічного. Важливість цих підходів пояснюється їх здатністю надавати різне розуміння корупції та її впливу на суспільство, що є ключовим для розробки ефективних стратегій боротьби з цим явищем. Юридичний підхід визначає корупцію як порушення законодавства, яке охоплює різні форми, такі як хабарництво і зловживання владою. У статті також аналізуються складові юридичного підходу до визначення поняття «корупція» крізь призму міжнародного законодавства. Конвенція ООН проти корупції, Конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією та інші міжнародні угоди відіграють важливу роль у формулюванні правових стандартів боротьби з корупцією. Ці документи створюють основи для національних законодавств і забезпечують міжнародну координацію в боротьбі з корупцією. Важливо зазначити, що національні законодавства повинні відповідати міжнародним стандартам, щоб забезпечити ефективну боротьбу з корупцією на всіх рівнях.

Економічний підхід акцентує увагу на тому, як корупція впливає на ринкову ефективність і економічний розвиток. Підкреслюється, що корупція веде до зменшення інвестиційної привабливості і розширення тіньової економіки, що, в свою чергу, негативно впливає на загальний економічний розвиток країни. Корупція створює бар'єри для бізнесу, збільшує витрати і сприяє неефективному розподілу ресурсів. У статті розглядаються конкретні приклади впливу корупції на різні економічні системи, що дозволяє краще зрозуміти механізми її дії.

Соціологічний підхід досліджує корупцію як соціальний феномен, що порушує соціальні норми і мораль. Корупція визначається як результат соціальної аномії та розриву соціальної солідарності. Підкреслюється необхідність інтеграції різних підходів, включаючи правові, економічні та соціальні реформи, для ефективної боротьби з корупцією. У статті також зазначається, що для подолання корупції необхідно посилити соціальну відповідальність та моральні цінності в суспільстві. Важливо враховувати культурні та соціальні аспекти, що впливають на поширення корупції.

Загалом, стаття надає всебічний аналіз корупції через різні підходи і підкреслює, що ефективна боротьба з цим явищем вимагає комплексного підходу, який охоплює як юридичні, так і економічні та соціальні аспекти. Для покращення результатів, статті слід включити більше практичних прикладів і даних про успішні стратегії боротьби з корупцією, що дозволить краще зрозуміти і застосувати розглянуті підходи на практиці.

Ключові слова: визначення корупції, юридичний підхід, економічний підхід, соціологічний підхід, законодавство, інвестиційна привабливість, соціальні норми, міжнародні угоди, тіньова економіка, соціальна аномія.

The article examines the concept of corruption based on three fundamental approaches: legal, economic, and sociological. The significance of these approaches lies in their ability to provide different understandings of corruption and its impact on society, which is crucial for developing effective strategies to combat this phenomenon. The legal approach defines corruption as a violation of the law, encompassing various forms such as bribery and abuse of power. The article also provides a detailed analysis of the components of the legal approach to defining the concept of "corruption" through the lens of international legislation, which is shaped by the UN Convention against Corruption, the Council of Europe Convention on Combating Corruption, and other international agreements. These documents play a crucial role in formulating legal standards and guidelines for combating corruption at the global level. It is important to note that national legislations should align with international standards and include specific monitoring and enforcement mechanisms to ensure effective anti-corruption efforts at all levels.

The economic approach focuses on how corruption affects market efficiency and economic development. It is emphasized that corruption leads to decreased investment attractiveness and the expansion of the shadow economy, which, in turn, negatively impacts the overall economic development of a country. Corruption creates numerous barriers for businesses, increases costs, reduces competition, and contributes to the inefficient allocation of resources. The article presents specific examples of the impact of corruption on the economic systems of various countries, which helps to better understand the mechanisms of its action and their different consequences. The analysis shows that corruption not only slows economic development but also undermines trust in governmental institutions and market mechanisms.

The sociological approach examines corruption as a social phenomenon that violates social norms and morals. Corruption is defined as a result of social anomie, where there is a breakdown in social solidarity and a breach of ethical standards. The article highlights the need for integrating various approaches, including legal, economic, and social reforms, for effective anti-corruption efforts. It also notes that overcoming corruption requires strengthening social responsibility and moral values within society, as well as supporting active social movements and initiatives. It is important to consider the cultural and social aspects that significantly impact the spread of corruption and its acceptance within society.

Overall, the article provides a comprehensive analysis of corruption through different approaches and emphasizes that effective combat against this phenomenon requires a multifaceted approach that encompasses legal, economic, and social aspects. To improve outcomes, the article should include more practical examples and data on successful anti-corruption strategies, which will help to better understand and apply the discussed approaches in practice.

Key words: definition of corruption, legal approach, economic approach, sociological approach, legislation, investment attractiveness, social norms, international agreements, shadow economy, social anomie.

У сучасній теорії та практиці поняття «корупція» є одним із тих явищ, за час історичного існування якого застосовувалися різні наукові підходи до його правового та наукового визначення, розуміння його сутності. Це пояснюється особливостями правової культури різних країн світу, розвитку законодавства, а також різним сприйняттям того самого діяння суспільствами певних країн, залежно від ментальності, традиції, рівня демократизації та розвитку громадянського суспільства. Але протягом усього свого існування це явище має характерні особливості – воно шкідливе в правовому, соціальному та інших аспектах [1, с. 21].

У загальному корупція є складним та багатоаспектним явищем, що охоплює численні аспекти суспільного життя.

Універсального визначення корупції не існує, оскільки цей феномен розглядається в різних контекстах: економічному, юридичному, соціальному та політичному. Важливо враховувати специфічні аспекти корупції в Україні, де це явище має глибокі історичні корені та продовжує суттєво впливати на всі сфери суспільного життя.

У даній статті буде розглянуто три основні підходи до визначення терміну «корупція», а саме: юридичний, економічний, та соціологічний.

Юридичний підхід. У загальному юридичному розумінні корупція – це порушення законодавства [2, с. 78]. Багато країн мають законодавчі акти, що містять офіційні визначення корупції. Наприклад, в Україні – це Закон України «Про запобігання корупції», який визначає коруп-

цію як «зловживання службовим становищем або використання наданих повноважень чи ресурсу з метою отримання неправомірної вигоди для себе або інших осіб». Цей закон також описує різні форми корупційних правопорушень, включаючи хабарництво, зловживання владою та конфлікт інтересів. [3].

У США, наприклад, визначення корупції охоплює дії, що порушують законодавство про хабарництво і корупцію, як-от Закон про корупцію в публічному секторі (Foreign Corrupt Practices Act, FCPA), що криміналізує хабарництво іноземним посадовим особам.

Авторитетний юридичний словник Г. Блека в області права в США, визначає корупцію як: «діяння, що вчиняється з наміром надати деякі переваги, які несумісні з офіційними обов'язками посадової особи і правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе або іншої особи в цілях, які протирічать обов'язкам і правам інших осіб» [4, 23].

На міжнародному рівні, такі як Конвенція ООН проти корупції (UNCAC), дають широке визначення корупції, що включає хабарництво, зловживання владою, і інші форми нечесної поведінки [5].

Конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (GRECO) визначає корупцію як дії, що порушують принципи прозорості і доброчесності в публічному та приватному секторах [6].

Юридичний підхід до трактування терміну «корупція» в юридичній літературі засвідчує, що існує надзвичайно широке розмаїття думок щодо розуміння суті цього явища. [7, 47].

Юридичний підхід також розглядає роль спеціалізованих органів у боротьбі з корупцією. До прикладу в Україні для цього створені такі інституції, як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), тощо [11,33].

Таким чином, юридичний підхід до визначення терміну "корупція" охоплює як національні, так і міжнародні правові аспекти. Він включає визначення корупції в законодавчих актах, криміналізацію корупційних дій, юридичні норми і стратегії, а також міжнародні угоди і співробітництво. Цей підхід забезпечує правову основу для боротьби з корупцією та визначає механізми для покарання і запобігання корупційним правопорушенням.

Економічний підхід. Економічний підхід до визначення корупції фокусується на тому, як це явище впливає на економічні процеси, ринкову ефективність і розвиток. Він розглядає корупцію крізь призму витрат і вигод, ефектів на ринкові механізми та інвестиції. Нижче наведено детальний розгляд економічного підходу до корупції з відповідними джерелами.

Економічний підхід до визначення корупції розглядає її як системний феномен, що має значний вплив на економіку країни. В Україні корупція тісно пов'язана з негативними економічними явищами, такими як зниження інвестиційної привабливості, збільшення витрат на ведення бізнесу, і розширення тіньової економіки [10]. За загальним правилом економічна складова у понятті «корупція» визначається через збагачення окремих людей [2, 78]. Корупція постає як, свого роду, тіньовий політико-економічний ринок, який характеризується надмірним державним регулюванням економічних процесів з метою максимізації корисності за допомогою маніпуляції ресурсами посадовими особами.

Свої погляди через економічний підхід до визначення поняття «корупція» надали наступні науковці та дослідники. Наприклад, Серьогін С. зазначив, що корупція – це реалізація власних корисливих інтересів чиновників, форма незаконного «соціального податку», що стягується корумпованим державним апаратом із суспільства

[8, с. 39]. Бачинська І.С. на прикладі порівняла економічний аспект корупції з інвестицією, зазначивши, що «інвестуючи» кошти в одержання посади, чиновник стає приреченим на корупцію, оскільки, згідно з основними постулатами економічної теорії, будь-який інвестор має відшкодовувати витрати, яких зазнав, та отримати максимальний прибуток [9, с. 379].

Головна ідея цієї економічного підходу до визначення поняття «корупція» полягає в тому, що корупція з'являється і зростає через прагнення отримати економічну ренту за допомогою певного політичного процесу, яким є державне регулювання різних сфер економічного життя. Відповідно до цього зацікавлені групи: бюрократи, політики, представники бізнесу намагаються використати силу держави у приватних інтересах. Прихильники економічних, ринково-центристських підходів до вивчення корупції трактують її як форму соціального обміну, а корупційні платежі – як складову трансакційних витрат. В межах цього підходу корупцію пов'язують із надмірним втручанням держави в економічні процеси. Проте, ця точка зору не допомагає зрозуміти і пояснити, чому в деяких країнах з досить високою участю держави в економіці корупція є вкрай низькою, наприклад у Данії [7, с. 33].

Таким чином, економічний підхід до визначення корупції надає цінне розуміння того, як корупція впливає на економічні процеси, ринкову ефективність і розвиток. В цілому, економічний підхід до корупції підкреслює важливість розуміння впливу корупції на ринкові процеси та інвестиції, а також необхідність комплексних реформ для покращення економічної ефективності та розвитку тієї чи іншої країни.

Соціологічний підхід. Корупцію в соціології часто досліджують з позиції системи відносин в суспільстві. Корупція – деструктивна щодо суспільних норм і моралі система соціальних зв'язків, які характеризуються використанням посадових повноважень з метою одержання матеріальної і (або) нематеріальної вигоди. Також соціологи, можуть стверджувати, що корупція – це «відмова від очікуваних стандартів поведінки з боку представників влади заради незаконної особистої вигоди».

Як соціальний інститут, якому властива постійність соціальних практик, визначає корупцію Я.І. Гилінський. За таким тлумаченням, корупція як підсистема часто входить у систему «тіньових» взаємовідносин в суспільстві (до них належать «тіньова» економіка, «тіньове» право і «тіньове» правозастосування та інші схожі явища).

В.М. Баранов, аналізуючи «тіньову» сторону суспільного життя, до якого входить і корупція, стверджує, що тіньові мікро- і макроугоди стають не лише частиною розового компромісу, а елементами значного постійно діючого соціального регулювання і тлумачаться як загальноновизнана норма, частина повсякденної культури.

Більшість соціологів вважає корупцію хворобою суспільств, що розвиваються, спричиненою результатами і проявом незавершеної модернізації і бідності. Представники цієї школи, наприклад, Хосе Абуева, Девід Бейлі, Натаніель Лефф, Колін Лейес виступали проти односторонньо негативного підходу до корупції як суспільної патології. Навпаки, вони стверджували, що корупція може виконувати позитивні функції в напрямі інтеграції, розвитку і модернізації суспільств «третього світу» [7].

Також слід розглянути феномен поняття «корупція» з позиції соціологічного підходу. Так, класична соціологічна традиція не визначає розуміння корупції як самотійну теоретичну проблему. Основним «антикорупційним» положенням можна вважати концепцію соціальної аномії Е. Дюркгейма, в яку включається не тільки зниження авторитету і неефективність соціальних норм, безв'яз'я індивіда в інституційний порядок, але і те, що можна описати як розрив системи органічної солідарності.

Згідно Е. Дюркгейму, сучасне суспільство будується на розподілі праці. Корупція в цій схемі виступає паразитуючим, патологічним явищем, що використовує недоліки та упущення правової, політичної і економічної системи.

З корупцією можна пов'язати діяльність груп, що керуються мотивами незаконної наживи, груп за соціальними якостями несучасних, пов'язаних із соціально-профільним статусом, із тим, що посада і монополія на ресурси створюють систему соціальної залежності – підпорядкування.

Корупція виступає як невластиве сучасному суспільству явище, неусунене в суспільних структурах, як результат соціальної аномії та «інтоксикації» суспільного організму незаконними, нелегітимними операціями. Подолання корупційних схем, якщо слідувати логіці Е. Дюркгейма, полягає в підвищенні ефективності соціальних норм та інституційної довіри, в злагодженості розподілу праці і виконанні державними структурами правових та соціальних зобов'язань перед суспільством. Концепція Е. Дюркгейма підкреслює роль моральних і правових феноменів у подоланні корупції як деформації соціальної солідарності. Корупція в контексті соціологічного знання розуміється як наслідок соціальної аномії, дисфункціональності соціальних інститутів і слабкості соціально-інтегруючих цінностей, а також пов'язується з реальною розбіжністю між існуючими заявленими цілями та іллегальними способами їх досягнення [12].

Значущість соціологічного підходу до аналізу корупції полягає в тому, що корупція дистанціюється від управлінського апарату і визначається як породження соціальної аморальності, яка прогресує і є результатом необачного соціального потурання [7].

Таким чином, термін «корупція» є складним явищем, яке вимагає інтеграції різних підходів для її розуміння та ефективної боротьби з нею. Юридичний, економічний і соціологічний підходи доповнюють один одного, надаючи всебічне розуміння цього феномену. Відтак, системний підхід до боротьби з корупцією має включати не тільки правові і економічні реформи, але й зміцнення соціальних і культурних норм, що сприяють формуванню чесного і прозорого суспільства.

Кожен із розглянутих вище підходів до визначення терміну «корупція», а саме: економічний, юридичний та соціологічний – має свої особливості й дозволяє глибше зрозуміти природу цього явища як в Україні так і на міжнародному просторі. Економічний підхід підкреслює системний вплив корупції на економіку, юридичний зосереджується на правових аспектах та необхідності реформ, а соціологічний акцентує увагу на впливі корупції на суспільство і її вкоріненість у соціальних нормах. Для ефективної боротьби з корупцією необхідно враховувати всі ці аспекти і підходи в комплексі, що дозволить виробити дієві стратегії та інструменти для її подолання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гура В.В. Поняття корупції як економіко-правового феномену. Вчені записки Університету «КРОК», 2021. URL: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/456/483> (дата звернення: 30.08.2024).
2. Палига Є.М., Бабець І.Г. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження. Навчальне видання Львівського університету, 2011. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/> (дата звернення: 30.08.2024).
3. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 30.08.2024).
4. Юридичний словник Блека. West Group, 1991. С. 1728.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 № 995_c16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16/ed20031031#Text (дата звернення: 30.08.2024).
6. Конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (GRECO) від 27.01.1999 № 994_101. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101/ed19990127#Text (дата звернення: 30.08.2024).
7. Європейська дослідницька асоціація у співпраці з Київським міжнародним інститутом соціології в рамках проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)» Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009 рр. Звіт за результатами соціологічних досліджень. К., 2011. URL: https://kiis.com.ua/img/pr_img/20110920_korup/Corruption%20in%20Ukraine_2007-2009_2011 (дата звернення: 30.08.2024).
8. Серьогін С. Соціальна сутність корупції в органах державної влади. Актуальні проблеми державного управління. 2010. С. 130–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apduo_2010_2_39 (дата звернення: 30.08.2024).
9. Бачинська І. С. Детермінанти корупції в Україні, або чому державні службовці залучені до корупційного процесу. *Ефективність державного управління*. 2012. С.377-382. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/> (дата звернення: 30.08.2024).
10. Волович, В. Ф., Мельник, М. І. Корупція в Україні: економічні аспекти та антикорупційна політика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. С.98-101.
11. Оборотов, Ю. М. Юридичні аспекти визначення корупції в Україні. *Право України*. 2019. С 33.
12. Чумаченко Д. С. Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічного аналізу. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2018. С. 37–43.

ОСНОВНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДІЗНАННЯ

FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF INQUIRY BODIES

Зінченко С.О., аспірант кафедри конституційного і адміністративного права
Національний авіаційний університет

У статті розглянуто основні засади адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання в Україні. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює функціонування даних органів, включаючи Конституцію України, Кримінальний процесуальний кодекс України та Закон «Про Національну поліцію». Виокремлено та охарактеризовано ключові принципи, на яких ґрунтуються діяльність органів дізнання, зокрема верховенство права, законність, пріоритет прав і свобод людини, правова визначеність, демократизм, гуманізм, рівність перед законом, справедливість та взаємна відповідальність держави та громадян.

Особливу увагу приділено спеціальним принципам адміністративно-правового забезпечення, таким як злагодженість, пропорційність, системність, підконтрольність, підзвітність, належне управління та фінансування. Розкрито сутність кожного із зазначених принципів та їх практичне значення для ефективної роботи органів дізнання. Підкреслено важливість дотримання балансу між забезпеченням правопорядку та захистом конституційних прав громадян.

Висвітлено роль громадського контролю у забезпеченні прозорості та підзвітності діяльності органів дізнання. Наголошено на необхідності впровадження сучасних методів управління, використання інноваційних технологій та постійного підвищення кваліфікації співробітників для підвищення ефективності роботи цих органів.

Розглянуто організаційну структуру органів дізнання в системі Національної поліції України, зокрема їх інтеграцію на різних рівнях – від центрального органу управління до територіальних підрозділів. Висвітлено механізми координації та взаємодії органів дізнання з іншими правоохоронними структурами.

Проаналізовано значення фінансування та матеріально-технічного забезпечення для ефективного функціонування органів дізнання. Наголошено на важливості оптимального використання наявних ресурсів та обґрунтування потреб у додатковому фінансуванні для модернізації обладнання та покращення умов праці співробітників.

Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання, який враховує як нормативно-правові аспекти, так і питання організаційного, матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Підкреслено, що ефективна реалізація розглянутих принципів сприятиме підвищенню якості досудового розслідування, зміцненню довіри суспільства до правоохоронної системи та посиленню механізмів захисту прав і свобод громадян.

Ключові слова: органи дізнання, адміністративно-правове забезпечення, принципи діяльності, правоохоронна система, національна поліція, досудове розслідування.

This study examines the fundamental principles of administrative and legal support for inquiry bodies in Ukraine. The regulatory framework governing these entities is analyzed, encompassing the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code, and the Law "On National Police". Key principles underlying the operation of inquiry bodies are identified and characterized, including the rule of law, legality, prioritization of human rights and freedoms, legal certainty, democratic governance, humanism, equality before the law, justice, and mutual responsibility between the state and citizens.

Particular attention is devoted to specialized principles of administrative and legal support, such as coherence, proportionality, systematic approach, controllability, accountability, proper management, and financing. The essence of each principle and its practical significance for the effective functioning of inquiry bodies are elucidated. The importance of maintaining a balance between ensuring public order and protecting constitutional rights is emphasized.

The role of public oversight in ensuring transparency and accountability of inquiry bodies is highlighted. The necessity of implementing modern management methods, utilizing innovative technologies, and continuous professional development of personnel to enhance operational efficiency is accentuated.

The organizational structure of inquiry bodies within the National Police of Ukraine system is examined, including their integration at various levels – from central management to territorial units. Mechanisms for coordination and interaction between inquiry bodies and other law enforcement structures are illuminated.

The significance of adequate funding and material-technical support for the effective functioning of inquiry bodies is analyzed. The importance of optimal resource utilization and justification for additional funding to modernize equipment and improve working conditions is underscored.

The study concludes by emphasizing the need for a comprehensive approach to administrative and legal support for inquiry bodies, considering both regulatory aspects and issues of organizational, material-technical, and personnel support. It is stressed that effective implementation of the discussed principles will contribute to improving the quality of pre-trial investigations, strengthening public trust in the law enforcement system, and enhancing mechanisms for protecting citizens' rights and freedoms.

Key words: inquiry bodies, administrative and legal support, operational principles, law enforcement system, national police, pre-trial investigation.

Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів дізнання становить основу функціонування правоохоронної системи держави. Воно включає комплекс нормативно-правових, організаційних та інституційних механізмів, спрямованих на створення належних умов для ефективного виконання органами дізнання покладених на них завдань. З огляду на сучасні виклики та трансформації у правовій системі України, питання дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності органів дізнання набуває особливої актуальності та потребує ґрунтовного наукового осмислення.

Нормативно-правову основу адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання складає ієрархічна система правових актів, на вершині якої знаходиться Конституція України [1]. Фундаментальні положення Основного Закону визначають загальні принципи функціонування правоохоронних органів та захисту прав і свобод громадян. Важливу роль у регулюванні діяльності органів дізнання відіграє Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) [2], який встановлює процедури проведення досудового розслідування та визначає повноваження органів дізнання у криміналь-

ному провадженні. Ключове значення також має Закон України № 580-VIII від 02.07.2015 року «Про Національну поліцію» [3], яким встановлено правові засади організації та діяльності Національної поліції України. Деталізація та конкретизація законодавчих норм здійснюється через низку підзаконних нормативно-правових актів, серед яких варто виокремити Постанову Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 року № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію» [4], накази Міністерства внутрішніх справ України від 20.05.2020 року № 405 «Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України» (далі – Положення) [5], а також відомчі інструкції та методичні рекомендації.

Зазначена система нормативно-правових актів забезпечує комплексне регулювання діяльності органів дізнання, встановлюючи їхні повноваження, організаційну структуру, порядок взаємодії з іншими правоохоронними органами та процедури здійснення досудового розслідування.

Дослідження адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання має важливе практичне значення для вдосконалення правоохоронної системи в цілому. Науковці відзначають, що ретельний аналіз адміністративно-правового статусу правоохоронних органів, включаючи органи дізнання, дозволяє виявити потенційні недоліки у формальному закріпленні їх повноважень та відповідальності. Така оцінка є критично важливою для посилення механізмів захисту прав і свобод громадян, оскільки прогалини у нормативно-правовому регулюванні можуть призводити до порушень законності, виникнення корупційних ризиків та зловживань службовим становищем [6, с. 83]. Отже, удосконалення адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання безпосередньо впливає на ефективність дотримання принципів законності та справедливості у правоохоронній діяльності.

Основні засади адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання ґрунтуються на фундаментальних принципах, закріплених у ключових нормативно-правових актах. Зокрема, статтею 7 КПК України встановлено загальні засади кримінального провадження, які безпосередньо стосуються діяльності органів дізнання. Серед них особливо важливими є принципи верховенства права, законності, рівності перед законом і судом, поваги до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність [2]. Зазначені принципи знаходять своє відображення і в Законі України «Про Національну поліцію», яким у розділі II закріплено такі засади як верховенство права, дотримання прав і свобод людини, законність, відкритість та прозорість, політична нейтральність, взаємодія з населенням на засадах партнерства та безперервність [3].

Аналізуючи нормативно-правову базу та враховуючи специфіку діяльності органів дізнання, можна виокремити дві групи принципів адміністративно-правового забезпечення їх діяльності: загальні та спеціальні. До загальних засад належать: верховенство права і законність, пріоритет прав і свобод людини та громадянина, правова визначеність, демократизм правотворчості та правозастосування, гуманізм, рівність усіх перед законом, справедливність, взаємна відповідальність держави та громадян. До спеціальних засад відносяться: злагоженість, пропорційність, системність, підконтрольність, підзвітність, належне управління та належне фінансування.

Розглянемо детальніше кожен із зазначених принципів та їх відображення у нормативно-правових актах.

Принцип верховенства права є основоположним для діяльності органів дізнання і закріплений у статті 8 Конституції України [1]. Зазначений принцип передбачає, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Зважаючи на зазначене, у роботі органів дізна-

ння верховенство права означає, що всі їхні дії та рішення повинні бути спрямовані на захист прав і свобод людини, а будь-які обмеження таких прав мають бути пропорційними та обґрунтованими. Стаття 6 Закону України «Про Національну поліцію» також підкреслює важливість даного принципу, зазначаючи, що поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [3].

Принцип законності, закріплений у статті 19 Конституції України, є фундаментальним для діяльності органів дізнання. Даний принцип вимагає, щоб усі процесуальні дії та рішення відповідали чинному законодавству [1]. Стаття 8 Закону України «Про Національну поліцію» розвиває зазначену концепцію, конкретизуючи, що правоохоронні органи функціонують виключно в рамках, визначених Основним Законом та іншими нормативно-правовими актами [3]. Для органів дізнання це означає неухильне дотримання процесуальних норм, встановлених Кримінальним процесуальним кодексом України, під час проведення досудового розслідування. Таким чином, принцип законності забезпечує правову основу та окреслює межі повноважень органів дізнання, гарантуючи їх діяльність відповідно до букви закону.

Пріоритет прав і свобод людини та громадянина є ключовим принципом, який визначає спрямованість діяльності органів дізнання. Даний принцип закріплений у статті 3 Конституції України [1] та знаходить своє відображення у статті 7 Закону України «Про Національну поліцію» [3]. Відповідно до нього, органи дізнання мають не лише утримуватися від порушень прав людини, але й активно сприяти їх реалізації та захисту. У практичній діяльності пріоритет прав і свобод людини означає, що при проведенні слідчих дій органи дізнання повинні забезпечувати право на захист, презумпцію невинуватості, право на приватність та інші фундаментальні права, гарантовані Конституцією та міжнародними договорами України.

Принцип правової визначеності є важливим елементом верховенства права та має особливе значення для діяльності органів дізнання. Вказаний принцип вимагає, щоб правові норми були чіткими, зрозумілими та передбачуваними у своєму застосуванні. Для органів дізнання правова визначеність означає необхідність чіткого визначення їхніх повноважень, процедур проведення слідчих дій та прийняття процесуальних рішень. Стаття 9 КПК України, яка встановлює вимогу законності кримінального провадження, також відображає принцип правової визначеності, вимагаючи, щоб усі рішення дізнавача, прокурора відповідали вимогам законодавства [2].

Принцип демократизму правотворчості та правозастосування у сфері адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання реалізується через механізми громадського контролю, закріплені в Законі України «Про Національну поліцію». Розділом VIII зазначеного нормативно-правового акту встановлено комплексну систему взаємодії поліції з громадськістю, яка охоплює різноманітні форми співпраці. До таких форм належать: регулярне інформування населення про діяльність правоохоронних органів, проведення консультацій з представниками місцевого самоврядування, впровадження спільних ініціатив та залучення громадян до оцінки ефективності роботи поліції. Особливої уваги заслуговує стаття 11 вищезгаданого Закону, котра закріплює фундаментальний принцип взаємодії поліції з населенням на засадах партнерства. Відповідно до даного принципу, функціонування органів правопорядку, включаючи підрозділи дізнання, має здійснюватися у тісній співпраці з територіальними громадами та громадськими об'єднаннями, орієнтованими на задоволення суспільних потреб у сфері забезпечення правопорядку [3]. На наш погляд, застосування такого

підходу сприяє не лише підвищенню рівня довіри населення до правоохоронних органів, але й створює сприятливі умови для ефективного виконання органами дізнання покладених на них функцій, забезпечуючи оптимальний баланс між правоохоронною діяльністю та дотриманням конституційних прав і свобод громадян.

Принцип гуманізму в діяльності органів дізнання проявляється у забороні катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, що закріплено у статті 28 Конституції України [1]. Стаття 7 Закону України «Про Національну поліцію» конкретизує даний принцип, забороняючи будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками [3]. Органи дізнання зобов'язані демонструвати рівноцінне шанобливе ставлення до всіх учасників кримінального провадження, незалежно від їхнього процесуального статусу чи особистісних характеристик.

Рівність усіх перед законом як принцип адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання закріплена у статті 21 Конституції України [1] та конкретизована у статті 10 КПК України [2]. Вказаний принцип вимагає від органів дізнання забезпечувати рівність прав, свобод та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження. На практиці це означає, що слідчі дії та процесуальні рішення повинні здійснюватися без будь-якої дискримінації, а всі учасники провадження повинні мати рівні можливості для реалізації своїх прав.

Принцип справедливості в діяльності органів дізнання тісно пов'язаний з принципом верховенства права та передбачає, що всі рішення та дії органів дізнання повинні бути обґрунтованими та пропорційними. Статтею 2 КПК України встановлено, що завданням кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування [2]. Відповідно, органи дізнання мають проводити об'єктивне та всебічне розслідування, враховувати всі обставини справи та забезпечувати баланс між інтересами держави, потерпілого та підозрюваного.

Взаємна відповідальність як принцип адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання передбачає, що не лише громадяни несуть відповідальність перед законом, але й держава, в особі її органів та посадових осіб, відповідальна перед громадянами за свої дії. Статтею 56 Конституції України гарантовано право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [1]. Органи дізнання, усвідомлюючи важливість даного принципу, зобов'язані суворо дотримуватись законності у своїй діяльності та бути готовими нести відповідальність за неправомірні дії чи рішення.

Переходячи до спеціальних принципів адміністративно-правового забезпечення діяльності органів дізнання, варто зазначити, що вони відображають специфіку функціонування даних підрозділів у системі правоохоронних органів. Принцип злагодженості, закріплений у ст. 5 Закону України «Про Національну поліцію», встановлює єдину систему поліції та вимагає узгодженої роботи всіх підрозділів та ланок органів дізнання [3]. Реалізація даного принципу передбачає налагодження ефективної координації між органами дізнання та іншими підрозділами поліції, прокуратурою та правоохоронними органами з метою забезпечення результативного досудового розслідування. Злагодженість дій сприяє оптимізації процесів розслідування, мінімізації дублювання функцій та підвищенню загальної ефективності роботи правоохоронної системи.

Принцип пропорційності відіграє ключову роль у діяльності органів дізнання, вимагаючи співмірності застосовуваних заходів поставленим завданням та недопущення перевищення меж необхідного для їх досягнення. Закон України «Про Національну поліцію» відображає даний принцип у статті 29, якою регулюється застосування поліцейських заходів [3]. У практичній діяльності органів дізнання принцип пропорційності проявляється при проведенні слідчих дій та застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. Важливим аспектом реалізації даного принципу є ретельне зважування необхідності та відповідності обраних заходів рівню суспільної небезпеки діяння та обставинам конкретної справи. Дотримання пропорційності сприяє захисту прав і свобод громадян, запобігає необґрунтованому обмеженню їхніх прав та забезпечує баланс між інтересами правосуддя та правами особи.

Принцип системності в адміністративно-правовому забезпеченні діяльності органів дізнання передбачає комплексний підхід до організації їх роботи. Зазначене охоплює взаємозв'язок нормативно-правового регулювання, організаційного забезпечення та практичної діяльності. Стаття 13 Закону України «Про Національну поліцію» встановлює загальну систему поліції, частиною якої є органи досудового розслідування [3]. Реалізація принципу системності вимагає від органів дізнання узгодження своєї діяльності із загальною стратегією розвитку поліції та системою правоохоронних органів в цілому.

Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів національної поліції конкретизує структуру та підпорядкування даних органів. Відповідно до п. 2 Положення, підрозділи дізнання інтегровані в систему Національної поліції на різних рівнях: від центрального органу управління до територіальних підрозділів. Така структура охоплює Управління дізнання Національної поліції України, відділи (сектори) дізнання головних управлінь Національної поліції в регіонах та територіальних (відокремлених) підрозділах поліції. Важливим елементом реалізації принципу системності є встановлення чіткої ієрархії та підпорядкування: працівники поліції інших підрозділів, уповноважені здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків, підпорядковуються начальникові підрозділу дізнання або, за його відсутності, керівникові органу досудового розслідування в межах юрисдикції територіального підрозділу поліції [5]. Така організаційна структура забезпечує ефективну координацію дій, єдність підходів до розслідування та оптимальне використання ресурсів у боротьбі зі злочинністю.

Принципи підконтрольності та підзвітності є фундаментальними засадами забезпечення законності та ефективності діяльності органів дізнання. Законодавче закріплення зазначених принципів відображено у ч. 2 ст. 9 Закону України «Про Національну поліцію», яка встановлює обов'язок поліції інформувати органи державної влади, місцевого самоврядування та громадськість про свою діяльність у сфері охорони прав і свобод людини, протидії злочинності та забезпечення публічної безпеки [3]. Підконтрольність адміністративної діяльності Національної поліції передбачає право певних суб'єктів контролювати дотримання законності в адміністративній діяльності поліції [7, с. 18]. Розділ VIII Закону України «Про Національну поліцію» встановлює механізми громадського контролю, що вимагає від органів дізнання регулярного звітування, готовності до перевірок та аудитів, а також відкритості до конструктивної критики та пропозицій щодо вдосконалення роботи [3].

Стосовно діяльності органів дізнання реалізація принципів підконтрольності та підзвітності набуває особливого значення. Специфіка роботи дізнавачів, пов'язана з розслідуванням кримінальних проступків, вимагає підвищеної уваги до дотримання прав і свобод громадян. Регулярне звітування органів дізнання перед громад-

ськістю та контролюючими органами сприяє не лише підвищенню прозорості їхньої діяльності, але й дозволяє своєчасно виявляти та усувати недоліки в роботі. Відкритість до зовнішнього контролю та готовність до конструктивного діалогу з громадськістю допомагає органам дізнання вдосконалювати методи роботи, підвищувати ефективність розслідувань та зміцнювати довіру населення до правоохоронної системи в цілому.

Ефективна організація внутрішніх процесів, оптимальний розподіл ресурсів та повноважень, а також постійне вдосконалення методів роботи є ключовими елементами належного управління в діяльності органів дізнання. Стаття 13 Закону України «Про Національну поліцію» встановлює систему управління поліцією, яка включає центральний орган управління поліцією та територіальні органи [3]. Реалізація даних положень вимагає від органів дізнання впровадження сучасних методів управління, активного використання інформаційних технологій та забезпечення постійного підвищення кваліфікації співробітників.

Забезпечення належного фінансування відіграє критичну роль в ефективній діяльності органів дізнання. Відповідно до статті 105 Закону України «Про Національну поліцію», фінансування і матеріально-технічне забезпечення поліції здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України, а також інших джерел, не заборонених законом [3]. Для органів дізнання важливим завданням стає ефективне використання наявних ресурсів та обґрунтування потреб у додатковому фінансуванні для забезпечення належного рівня матеріально-технічного оснащення та соціального захисту співробітників.

Впровадження інноваційних технологій та методів роботи є невіддільною складовою модернізації органів дізнання. Використання сучасних інформаційних систем, баз даних та аналітичних інструментів дозволяє підвищити ефективність розслідування кримінальних проступків, оптимізувати робочі процеси та покращити якість доказової бази. Водночас важливо забезпечити баланс

між технологічним прогресом та захистом прав і свобод громадян, дотримуючись принципів законності та прозорості при застосуванні нових технологій у правоохоронній діяльності.

Розвиток людського потенціалу в органах дізнання є ключовим фактором підвищення ефективності їх роботи. Створення системи постійного навчання та підвищення кваліфікації співробітників, впровадження програм обміну досвідом та стажувань, а також забезпечення належних умов праці та соціальних гарантій сприяють формуванню високопрофесійного кадрового складу. Такий підхід не лише підвищує якість розслідувань, але й зміцнює довіру суспільства до органів дізнання та правоохоронної системи в цілому.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що адміністративно-правове забезпечення діяльності органів дізнання є комплексною системою, яка ґрунтується на фундаментальних принципах та нормативно-правовій базі. Ключовими елементами зазначеної системи є загальні та спеціальні засади, котрі визначають напрямки функціонування та розвитку органів дізнання в контексті сучасних викликів правоохоронної діяльності. Серед основоположних принципів особливе значення мають верховенство права, законність, пріоритет прав і свобод людини, а також спеціалізовані засади – злагодженість, пропорційність, системність, підконтрольність та підзвітність.

Ефективна реалізація зазначених принципів вимагає комплексного підходу, який охоплює не лише нормативно-правове регулювання, але й організаційне, матеріально-технічне та кадрове забезпечення діяльності органів дізнання. Особливу увагу слід приділити впровадженню сучасних методів управління, використанню інноваційних технологій та розвитку людського потенціалу. Такий підхід сприятиме підвищенню ефективності досудового розслідування, зміцненню довіри суспільства до правоохоронної системи та посиленню механізмів захисту прав і свобод громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 08.07.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI : станом на 19 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 08.07.2024).
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII : станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 08.07.2024).
4. Про затвердження Положення про Національну поліцію : Постанова Каб. Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877 : станом на 15 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-п#Text> (дата звернення: 08.07.2024).
5. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : Наказ М-ва внутр. справ України від 20.05.2020 р. № 405 : станом на 6 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text> (дата звернення: 08.07.2024).
6. Токарева К. Адміністративно-правовий статус правоохоронних органів: поняття і структура. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 80–84.
7. Поліцейська діяльність : підручник / С. Вітвіцький, В. Тулінов, О. Мердова та ін. ; ред. С. Вітвіцький. Київ : ВД Дакор, 2021. 372 с.

ПЕРЕГЛЯД СУДОВОГО РІШЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВА НА ЗАХИСТ У ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК СКЛАДОВА ФУНКЦІЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ

REVIEW OF A COURT DECISION ON AN ADMINISTRATIVE CASE IN ENSURING THE RIGHT TO DEFENSE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AS A COMPONENT OF THE JUDICIAL REVIEW FUNCTION

Коровченко С.В., здобувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Метою статті є визначення змісту перегляду судового рішення в адміністративній справі у забезпеченні права на захист у порядку адміністративного судочинства. Визначено, що в сфері публічно-управлінських правовідносин адміністративний судовий контроль є тим достатньо дієвим засобом, що здатен забезпечити мінімізацію свавілля органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, і таким чином урівноважити поділ публічної влади. Підкреслено, що судовий контроль розуміється як певне багатоаспектне комплексне правове явище, яке містить саму сутність судової влади, але при цьому має певні риси зобов'язуючої юрисдикційної діяльності органів держави. Визначено, що зміст судового контролю, що відбувається в межах адміністративного судочинства полягає у встановленні критеріїв відповідності вимогам законності та верховенства права у рішеннях, діях чи бездіяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що дозволяє у разі наявності порушень суду скасувати відповідні прояви владно-управлінської діяльності. Підкреслено, що здійснення функції судового контролю не обмежується лише перевіркою відповідності дотримання критеріїв правомірності та законності, комплексності та обґрунтованості як індивідуальних правових актів, так і нормативних актів. Акцентовано, що здійснення функції судового контролю безпосередньо пов'язується із здійсненням функції правосуддя, тобто не є пріоритетом діяльності адміністративного суду, як це є характерним для діяльності інспекційних органів державної влади. Зроблено висновок, що реалізація судового контролю залежить від прояву ініціативи з боку особи, права чи інтереси якої було порушено, однак при цьому в окремих випадках така ініціатива може походити від особи, що представляє інтереси іншої особи.

Ключові слова: право на судовий захист, адміністративне судочинство, адміністративний позов, перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами, нормативно-правове регулювання.

The purpose of the article is to determine the content of the review of a court decision on an administrative case in ensuring the right to defense in administrative proceedings. It is determined that in the sphere of public-management legal relations, administrative judicial review is a fairly effective means capable of ensuring the minimization of arbitrariness of executive authorities and local governments, and thus balancing the division of public authority. It is emphasized that judicial review is understood as a certain multi-aspect complex legal phenomenon containing the very essence of judicial power, but at the same time having certain features of the binding jurisdictional activity of state bodies. It is determined that the content of judicial review, which occurs within the administrative proceedings, consists in establishing criteria for compliance with the requirements of legality and the rule of law in decisions, actions or inactions of central and local executive authorities, local government bodies, their officials, which allows, in the presence of violations, the court to cancel the corresponding manifestations of government and administrative activity. It is emphasized that the implementation of the judicial review function is not limited to checking compliance with the criteria of legality and legality, complexity and validity of both individual legal acts and regulatory acts. It is emphasized that the implementation of the judicial review function is directly related to the implementation of the justice function, that is, it is not a priority for the administrative court, as is typical for the activities of inspection bodies of state power. It is concluded that the implementation of judicial review depends on the manifestation of initiative on the part of the person whose rights or interests have been violated, however, in some cases such initiative may come from a person representing the interests of another person.

Key words: right to judicial protection, administrative proceedings, administrative claim, review of court decisions based on newly discovered circumstances, legal regulation.

Постановка проблеми. В сфері публічно-управлінських правовідносин адміністративний судовий контроль є тим достатньо дієвим засобом, що здатен забезпечити мінімізацію свавілля органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, і таким чином урівноважити поділ публічної влади.

Судовий контроль розуміється як певне багатоаспектне комплексне правове явище, яке містить саму сутність судової влади, але при цьому має певні риси зобов'язуючої юрисдикційної діяльності органів держави [1, с. 20].

Доволі поширеним є підхід до розуміння судового контролю як певної сукупності повноважень, що використовується судом задля визначення відповідності дотримання критеріїв правомірності у діях, рішеннях чи бездіяльності особи [2, с. 3]. І таким чином в межах такого підходу функція судового контролю є складовою функцією здійснення правосуддя. В межах дещо протилежного підходу визначається, що судовий контроль має розумітися як відокремлена функція, яку не можна ототожнювати із функцією здійснення правосуддя [3, с. 12]. До кола факторів, що аргументують останній підхід, де судовий контроль розуміється як відокремлена функція судової влади, відносяться передусім підстави, що з точки зору процедури

регулювання справи по суті та процедури розгляду заяв щодо перегляду судового рішення (як в порядку апеляції чи касації, так і в порядку перегляду справи через нововиявлені чи виключні обставини) є відмінними, мають певні особливості, і отже інша процесуальна форма є підставою для виокремлення іншої функції судової влади [4].

До ознак судового контролю як правового явища відносяться [5]: його незалежність від діяльності підконтрольних суб'єктів; здійснення оцінки дій підконтрольних суб'єктів з точки зору дотримання вимог законності та верховенства права; допустимості правомірного втручання в управлінську та організаційну діяльність підконтрольних суб'єктів; його поширення лише на визначено контрольною діяльністю коло суспільних відносин; допустимість з боку суду ініціювання здійснення функцій судового контролю; чітка регламентація процедури, засобів та методів контрольної діяльності на законодавчому рівні.

Однак при цьому необхідно зазначити, що попри встановлені процедурні особливості, що характеризують перегляд судового рішення варто акцентувати, що його здійснення передусім пов'язується із забезпеченням саме права особи на судовий захист, дієвість судового способу забезпечення прав і свобод людини, тобто за його функ-

ціональним змістом перегляд розуміється як складова функції здійснення правосуддя, і не повинна розумітися як окрема функція.

Стан наукової розробки проблеми. Окремі питання встановлення специфіки перегляду судових рішень досліджувалися у публікаціях В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.М. Бевзенка, Л. О. Богословської, Ю.А. Волкової, М.Ю. Віхляєва, І.П. Голосніченка, О.Ю. Дрозда, О.Ю. Дубинського, Т. О. Коломоєць, А.Т. Комзюка, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, Р.О. Куйбіди, О. В. Кузьменко, Д.В. Лученка, Ю.О. Легези, Р.С. Мельника, Т.П. Мінки, О.М. Пасенюка, Ю.С. Педька, В.Г. Перпелюка, А.О. Селіванова, В.С. Стефанюка, М.М. Тищенко, Є.В. Курінного, Р.В. Миронюка, А.А. Шарая та ін..

Метою статті є визначення змісту перегляду судового рішення в адміністративній справі у забезпеченні права на захист у порядку адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Із моменту створення системи адміністративних судів в Україні необхідно відзначити було значно підвищено ефективність здійснення функції судового контролю за діяльністю органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Зміст судового контролю, що відбувається в межах адміністративного судочинства полягає у встановленні критеріїв відповідності вимогам законності та верховенства права у рішеннях, діях чи бездіяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що дозволяє у разі наявності порушень суду скасувати відповідні прояви владно-управлінської діяльності.

Необхідно підкреслити, що здійснення функції судового контролю не обмежується лише перевіркою відповідності дотримання критеріїв правомірності та законності, комплексності та обґрунтованості як індивідуальних правових актів, так і нормативних актів.

Варто акцентувати, що здійснення функції судового контролю безпосередньо пов'язується із здійсненням функції правосуддя, тобто не є пріоритетом діяльності адміністративного суду, як це є характерним для діяльності інспекційних органів державної влади.

Особливостями здійснення судового контролю в адміністративному процесі є: інструментом дотримання законності у державі; реалізія під час врегулювання публічно-правових спорів; встановлена процесуальна форма та порядок його здійснення; ухвалення судового рішення, що відображує зміст здійсненої функції судового контролю як функції правосуддя.

Варто підкреслити, що судовий контроль за своїм змістом є найбільш неупередженим, а відтак вбачається як один із найбільш ефективних форм забезпечення дотримання законності та принципів верховенства права [6, с. 220].

Реалізація судового контролю залежить від прояву ініціативи з боку особи, права чи інтереси якої було порушено, однак при цьому в окремих випадках така ініціатива може походити від особи, що представляє інтереси іншої особи. Зокрема, мова йде про дії прокурора в інтересах держави чи в інтересах громади, у разі коли спостерігається низька ефективність діяльності суб'єкта владних повноважень, що є носієм певних зобов'язань в окремих сферах суспільного життя.

Створення нормативної можливості із оскарження особою будь-якого рішення, дії чи бездіяльності органу державної та місцевої виконавчої влади чи носія делегованих владних повноважень до адміністративного суду у разі публічно-управлінського характеру спору, або до суду цивільної чи господарської юрисдикції – у разі захисту приватно-правового інтересу, є гарантією панування верховенства права в суспільстві та країні [7, с. 140].

Саме в цьому аспекті доцільно наголосити на необхідності існування саме незалежної адміністративної юстиції з огляду на те, що, по-перше, адміністративна юстиція – це

особлива юстиція. Своїми завданнями та функціями вона суттєво відрізняється від загальних судів: захищає людину від посягань на її права і свободи з боку публічної влади, а нерідко – і від відвертого владного свавілля. По-друге, особливості завдань і функцій адміністративної юстиції обумовлюють специфіку адміністративного судочинства – інституту доказування в адміністративному суді (зокрема, тягара доказування); принципів адміністративного судочинства (поєднання принципу змагальності з пошуковим, дослідницьким принципом, суттєві особливості принципу диспозитивності тощо); судової аргументації ухвалених рішень (переважання в ній раціональних моментів і логічних побудов, мінімізація впливу психологічних факторів і прийомів ораторського мистецтва тощо).

Більше того враховуючи ч. 2 ст. 37 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у межах ВС функціонує Велика Палата. У цьому сенсі доволі таки показовими є положення ч. 3 ст. 23 та ч. 3 ст. 292 КАС України, що визначають випадки, коли Велика Палата виступає апеляційною інстанцією щодо рішень КАС ВС. Це є доволі таки парадоксальною ситуацією, адже за своєю сутністю Верховний Суд переглядає власні рішення як суд апеляційної інстанції, що загалом викликає запитання з позиції потреби забезпечення безсторонності та неупередженості здійснення адміністративними судами правосуддя. Крім того до ВП ВС входять фахівці з різних галузей права (господарського, кримінального, цивільного), а не тільки адміністративного, що подекуди ускладнює процес розгляду справи.

Метою запровадження в Україні адміністративного судочинства й утворення адміністративних судів було гарантування права кожного оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, що забезпечує реалізацію конституційного принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною.

На сучасному етапі розвитку нашої держави незалежність судової влади лише обростає реальними механізмами забезпечення. Безумовно, проблема охорони прав і свобод громадян від незаконних дій і рішень з боку суб'єктів владних повноважень завжди буде актуальною. Відносини, в яких одна сторона володіє владними повноваженнями, а інша – фізична або юридична особа, в основі мають певні протиріччя, причиною яких є «перевага» на користь більш «сильної» сторони, яка має владні повноваження. Задля забезпечення рівності сторін у цьому разі потрібен особливий механізм захисту інтересів «слабшої» сторони правовідносин. Одним із таких механізмів є адміністративне судочинство.

Тому адміністративну юстицію варто розглядати як надзвичайно важливий процесуально-правовий інструмент у сфері повноцінного захисту конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, а діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення дотримання всіх установлених прав і свобод людини і громадянина.

При цьому система судочинства теж не може бути позбавлена помилок, суб'єктивізму, попри прагнення подолання таких явищ та постійне її удосконалення, що обумовлює необхідність наявності процедур із здійснення перегляду судових рішень, що допускається у порядку апеляційного оскарження рішення суду, у порядку ініціювання касаційного оскарження рішення суду, а також у порядку перегляду судового рішення через нововиявлені чи виключні обставини [8, с. 96].

Окремі питання встановлення специфіки перегляду судових рішень досліджувалися у публікаціях В.М. Бевзенка, Л.О. Богословської, Ю.А. Волкової, Т. О. Коломоєць, О.В. Кузьменко, Ю.О. Легези, Є.В. Курінного, Р.М. Мельника, А.А. Шарая та ін. Варто підкреслити, що проблематика перегляду судових рішень здебільшого досліджувалась в межах цивільно-процесуальних досліджень, зокрема, варто виокремити дисертацію Д.О. Менюк

на тему «Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України» (2021 рік), де встановлено на підставі аналізу практики ЄСПЛ аргументовано, що перегляд судового рішення, що набрало законної сили, не порушує принцип правової визначеності, якщо законодавством держави передбачено: підстави для перегляду судового рішення, що набрало законної сили; коло осіб, які мають право звертатись за переглядом; строки звернення за переглядом; процедуру перегляду судового рішення, що набрало законної сили [9, с. 35–40]. Крім того вченою обґрунтовується, що необхідним є розуміння права на перегляд судового рішення як «передбаченої нормами цивільного процесуального законодавства міри можливої поведінки особи з метою захисту прав, свобод та законних інтересів, що полягає у зверненні особи до суду за повторним розглядом справи,

судове рішення у якій набрало законної сили, за наявності підстав та у порядку, передбаченому законодавством» [9, с. 67; 10].

Але при цьому акцентуємо наявність певних наукових прогалин із здійснення комплексного дослідження проблематики перегляду судового рішення у порядку адміністративного судочинства, що виникає на підставі нововиявлених обставин, що означає актуальність та практичну затребуваність цієї дисертації.

Отже, доцільним є висновок про те, що наявність різноманітних форм перегляду судових рішень в адміністративному процесі функціонально спрямовується на створення умов для відновлення порушеного права, належної реалізації інтересу, що пов'язується із скасуванням незаконного судового акта чи його зміною у частині, що є необґрунтованою та незаконною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики : навч. посіб. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/books>
2. Кондратьев О. В. Організаційно-правові проблеми судового контролю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 32 с
3. Сушко Л. П. Організаційно-правові засади здійснення судового контролю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2009. 197 с.
4. Хотенець П. В. Форми реалізації функції судового контролю в господарському судочинстві. URL: <http://www.hr.arbitr.gov.ua/sud5023/publication/88503>
5. Сушко Л. П. Організаційно-правові засади здійснення судового контролю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2009. 197 с.
6. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: монографія. Харків : Право, 2005. 304 с.
7. Русанова В. Б. Оскарження в суді постанов у справах про адміністративні правопорушення : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків, 2015. 200 с.
8. Маринів В. І. Історія інституту перегляду судових рішень в порядку апеляції і касації. *Юрист України*. 2014. № 1(26). С. 96–103.
9. Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (08 – Право). К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. 254 с.
10. Drozd Oleksii, Dorokhina Yuliia, Leheza Yuliia, Smokovych Mykhailo, Zadyraka Natalia. Cassation filters in administrative judicial procedure: a step in a chasm or a novel that ukrainian society expected? *Amazonia investiga*. Volume 10 - Issue 40: 222-232 / April, 2021. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.22>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESPONSIBILITY IN THE FIELD OF HOUSING PROVISION

Лук'янець Д.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена виявленню особливостей адміністративно-правової відповідальності у сфері житлового забезпечення. Підкреслено, що внаслідок відсутності чіткого визначення поняття «житлове забезпечення» в українському законодавстві, виникає потреба в розробці більш узгодженого і всеосяжного підходу до цього поняття. Запропоновано розглядати житлове забезпечення як комплексну систему правових, економічних та соціальних заходів, спрямованих на задоволення потреби громадян у житлі. Це поняття охоплює широкий спектр питань, починаючи від будівництва житла і закінчуючи його експлуатацією та управлінням. В аспекті адміністративно-правового тлумачення житлового забезпечення, виокремлені такі його елементи: 1) правове забезпечення, передбачає розробку нормативно-правових актів, що регулюють житлові відносини, гарантує право громадян на житло та забезпечує захист їхніх прав у цій сфері; 2) матеріальне забезпечення наявності житлового фонду, включаючи будівництво, реконструкцію, ремонт житлового фонду та відновлення зруйнованого житла; 3) соціальне житлове забезпечення, що охоплює програми соціальної допомоги, спрямовані на підтримку уразливих верств населення, зокрема малозабезпечених сімей, ветеранів, осіб з інвалідністю та інших категорій громадян, які потребують допомоги в отриманні житла; 4) організаційне забезпечення передбачає діяльність державних і місцевих органів влади, організацій та установ, які відповідають за формування та реалізацію житлових програм, контроль за дотриманням законодавства та забезпечення житлових прав громадян; 5) фінансове забезпечення: охоплює акумулювання та використання бюджетних і позабюджетних коштів для фінансування житлових програм, а також залучення інвестицій у будівництво та реконструкцію житла. Наголошено, що особливість адміністративної відповідальності у сфері житлового забезпечення полягає в тому, що вона охоплює різні види правопорушень, які безпосередньо впливають на реалізацію конституційного права громадян на житло. Ці правопорушення також торкаються аспектів містобудування, що підкреслює важливість комплексного підходу до регулювання цієї сфери. Адміністративна відповідальність є важливим механізмом захисту житлових прав громадян і забезпечення належного функціонування житлового фонду.

Ключові слова: житло, житлове забезпечення, адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, право на житло.

his article delves into the specific characteristics of administrative and legal liability within the realm of housing provision. It highlights the absence of a clear definition of «housing provision» in Ukrainian legislation, emphasizing the need for a more coherent and comprehensive approach to this concept. The article proposes to view housing provision as a complex system of legal, economic, and social measures aimed at satisfying citizens' housing needs. This concept encompasses a broad spectrum of issues, ranging from housing construction to its operation and management. In the context of administrative and legal interpretation of housing provision, the following elements are distinguished: 1) legal provision, which involves the development of regulatory legal acts governing housing relations, guaranteeing citizens' right to housing, and ensuring the protection of their rights in this area; 2) material provision of the housing stock, including construction, reconstruction, repair of the housing stock, and restoration of destroyed housing; 3) social housing provision, which encompasses social assistance programs aimed at supporting vulnerable segments of the population, such as low-income families, veterans, persons with disabilities, and other categories of citizens who need assistance in obtaining housing; 4) organizational provision, which involves the activities of state and local authorities, organizations, and institutions responsible for the formation and implementation of housing programs, monitoring compliance with the law, and ensuring the housing rights of citizens; 5) financial provision, which involves the accumulation and use of budget and off-budget funds to finance housing programs, as well as attracting investments in the construction and reconstruction of housing. It is emphasized that a distinctive feature of administrative liability in the field of housing provision is that it covers various types of offenses that directly affect the realization of citizens' constitutional right to housing. These offenses also touch upon aspects of urban planning, underscoring the importance of a comprehensive approach to regulating this area. Administrative liability is a crucial mechanism for protecting citizens' housing rights and ensuring the proper functioning of the housing stock.

Key words: housing, housing provision, administrative liability, administrative offense, right to housing.

Постановка проблеми. Житлове забезпечення є одним з основоположних напрямів державної політики, яка впливає на добробут громадян та загальний рівень соціальної стабільності. Стан житлового фонду, доступність житла для різних верств населення, а також дотримання належних умов проживання є основними показниками успішності цієї політики. Проблема житлового забезпечення значно загострилася внаслідок війни, що призвело до появи нових викликів, зокрема забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб (ВПО), військовослужбовців, ветеранів, а також утриманням, ремонтом та відновленням пошкодженого житлового фонду. Війна в Україні змусила мільйони людей покинути свої домівки, створивши безпрецедентний тиск на систему житлового забезпечення. Згідно з оцінками Міжнародної організації з міграції, фактична чисельність внутрішньо переміщених осіб на кінець 2024 р. в Україні складає приблизно 3,5 мільйона. Найбільше ВПО мешкає в Дніпропетровській (479 000 осіб, або 14% від загальної фактичної чисельності ВПО) та Харківській (414 000, 12%) областях України. Ці регіони несуть на собі основний тягар забез-

печення переселенців житлом, що створює значні виклики для місцевих органів влади та житлово-комунальних служб. Столиця, м. Київ (343 000, 10%), Київська область (268 000, 8%) посідають, відповідно, третє і четверте місця за чисельністю прийнятих ВПО [1, с. 2]. Наведені дані свідчать про високий рівень урбанізації переміщеного населення та потребу в розвитку міської інфраструктури.

Переміщення завжди пов'язано із задоволенням першочергових потреб, зокрема у житлі. Забезпечення тимчасовим або постійним житлом для ВПО стало одним із ключових завдань держави. Окремо сформувалась проблематика забезпечення житлом ветеранів війни та військовослужбовців, які також потребують особливого опікування з боку держави. У 2024 р. Міністерство у справах ветеранів України здійснило розподіл субвенцій на виплату грошової компенсації для придбання житла для військовослужбовців за трьома бюджетними програмами в обсязі 5,7 мільярдів грн. [2]. Це дозволило певною мірою вирішити житлову проблему для окремих категорій громадян, але житлове забезпечення потребує системного підходу та комплексних рішень.

Не менш важливою проблемою є утримання та якість житлового фонду. В умовах постійних пошкоджень інфраструктури через бойові дії, держава має приділяти особливу увагу ремонту та відновленню житлових будинків, що вимагає значних інвестицій та координації дій на місцевому і державному рівнях. Окрім того, забезпечення житлово-комунальних послуг, таких як опалення, водопостачання та електропостачання, також знаходиться під загрозою через руйнування, що викликає необхідність впровадження інноваційних рішень і модернізації наявних систем.

Наведене свідчить, що перед державою постійно постають завдання щодо вирішення питань житлового забезпечення. Одним із можливих механізмів формування та реалізації житлової політики є використання імперативних методів. У цьому контексті важливу роль відіграє інститут адміністративно-правової відповідальності, який забезпечує ефективне регулювання та контроль у сфері задоволення житлових потреб громадян. Адміністративно-правова відповідальність не лише виконує функцію захисту прав громадян, але й стимулює суб'єктів господарювання та органи влади до виконання своїх обов'язків у сфері житлового забезпечення. Загалом, ефективне впровадження адміністративно-правових механізмів сприяє покращенню якості життя громадян, забезпеченню стабільності житлової політики в умовах сучасних викликів, а утворює підґрунтя для належного рівня соціальної справедливості та правової захищеності в Україні. Отже, тема адміністративно-правової відповідальності у сфері житлового забезпечення є актуальною та нагальною.

Мета статті полягає у визначенні особливостей адміністративно-правової відповідальності у сфері житлового забезпечення. Для досягнення цієї мети доцільним є вирішення таких завдань: розкрити зміст житлового забезпечення через призму його адміністративно-правової природи, визначити підстави адміністративно-правової відповідальності у сфері житлового забезпечення, а також надати рекомендації щодо наукових розвідок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Важливою умовою сталого розвитку сучасного суспільства є створення та збереження якісного середовища життєдіяльності людини, що і має стати одним із основних розділів довгострокової стратегії розвитку України та її регіонів [3, с. 77]. Системне та якісне житлове забезпечення є одним з елементів сталого розвитку суспільства. Воно завжди спрямовано на створення умов, за яких кожна людина мала можливість набути право на житло та стабільно, безпечно в ньому проживати. При цьому, житлова потреба має багаторівневу структуру, яка включає в себе як економічні, так і соціальні аспекти. Вона охоплює економічний інтерес, спрямований на задоволення потреби людини в житлі, та соціальний інтерес, який полягає в забезпеченні проживання в умовах, що підтримують належний рівень життєдіяльності [4, с. 4]. Ця потреба визначає необхідність людини у належних умовах для проживання, що включає як доступ до якісного житла, так і забезпечення його відповідності сучасним стандартам безпеки, комфорту та соціальної інфраструктури. Житлове забезпечення, в свою чергу, являє собою сукупність заходів, що здійснюються державою, місцевими органами влади та іншими суб'єктами з метою надання громадянам можливостей для реалізації їхніх житлових прав. Це може включати будівництво нового житла, відновлення зруйнованого або пошкодженого житлового фонду, надання фінансової допомоги або компенсацій, а також створення умов для доступного житлового кредитування.

В умовах воєнного стану задля підтримки житлового забезпечення держава здійснює наступні заходи підтримки: формування інституційної підтримки для об'єднання вирішення задач розвитку житлової політики держави; розробляються житлові програми щодо забезпечення житлом громадян, зокрема житло яких зруйнов-

ного або пошкоджено внаслідок бойових дій; відновлення житлових будинків на звільнених територія, їх демонтаж; раціоналізація порядку оновлення будівельних норм; спрощення імпорту будівельних матеріалів; розробка ініціатив із залучення інвестицій за допомогою платформи Advantage Ukraine; удосконалення дозвільних процедур у будівництві в умовах воєнного стану; утворено е-сервіс захисту громадян, які інвестували в будівництво житла в Єдиній державній електронній системі у сфері будівництва (ЄДЕССБ); доопрацьовуються питання реконструкції житлового фонду для відбудови зруйнованого житлового фонду цілими містами, кварталами [5, с. 201–202]. Завдяки впровадженню всіх цих заходів, держава поступово створює підґрунтя для відбудови зруйнованого житлового фонду, включаючи цілі міста та квартали.

Незважаючи на значення житлового забезпечення для соціально-економічного розвитку суспільства, у нормативно-правових актах ця категорія не виокремлена у самостійну правову дефініцію. Так, у нормах Житлового кодексу України (далі ЖК України) не визначено поняття житлового забезпечення. Водночас, у ст. 2 ЖК України закріплено, що завданнями житлового законодавства України є регулювання житлових відносин з метою забезпечення гарантованого Конституцією України права громадян на житло, належного використання і схоронності житлового фонду, а також зміцнення законності в галузі житлових відносин [6]. Проаналізувавши це законодавче положення, можна стверджувати, що житлове забезпечення – це створення умов щодо реалізації конституційного права на житло, схоронності житлового фонду, зміцнення законності в галузі житлових відносин. Окремо звернемо увагу, що у ст. 96 Закону України «Про Національну поліцію» використано термін «житлове забезпечення» [7], а у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» закріплено словосполучення «забезпечення житлом» [8]. Наведене свідчить про необхідність гармонізації термінології в законодавчих актах, щоб уникнути неоднозначного трактування понять. Можна припустити, що термін «житлове забезпечення» зазвичай використовується в більш широкому контексті та може охоплювати різні аспекти, такі як надання житла, його облаштування, підтримку належних умов проживання тощо. А ось «забезпечення житлом» є спеціальним поняттям, який наголошує саме на факті надання житла, тобто забезпечення громадянина житловим приміщенням.

Враховуючи наведене можна стверджувати, що житлове забезпечення може розглядатися як більш широка категорія ніж забезпечення (набуття права) на житло. Житлове забезпечення – це комплексна система правових, економічних та соціальних заходів, спрямованих на задоволення потреби громадян у житлі. Це поняття охоплює широкий спектр питань, починаючи від будівництва житла і закінчуючи його експлуатацією та управлінням.

Враховуючи широке тлумачення дефініції «житлове забезпечення» можна підкреслити, що воно має адміністративно-правову природу та складається з таких елементів: 1) правове забезпечення, передбачає розробку нормативно-правових актів, що регулюють житлові відносини, гарантує право громадян на житло та забезпечує захист їхніх прав у цій сфері; 2) матеріальне забезпечення наявності житлового фонду, включаючи будівництво, реконструкцію, ремонт житлового фонду та відновлення зруйнованого житла; 3) соціальне житлове забезпечення, що охоплює програми соціальної допомоги, спрямовані на підтримку уразливих верств населення, зокрема малозабезпечених сімей, ветеранів, осіб з інвалідністю та інших категорій громадян, які потребують допомоги в отриманні житла; 4) організаційне забезпечення передбачає діяльність державних і місцевих органів влади, організацій та установ, які відповідають за формування та реалізацію житлових програм, контроль за дотриман-

ням законодавства та забезпечення житлових прав громадян; 5) фінансове забезпечення: охоплює акумулювання та використання бюджетних і позабюджетних коштів для фінансування житлових програм, а також залучення інвестицій у будівництво та реконструкцію житла.

В кожному з зазначених напрямів житлового забезпечення можна виділити можливі адміністративні правопорушення, родовим об'єктом якого є порушення житлового забезпечення. Відомо, що родовим об'єктом адміністративного правопорушення вважається сукупність однорідних за своєю соціальною, галузевою чи політичною природою правовідносин, охоронюваних нормами адміністративно-деліктного права. Родовий об'єкт є частиною загального об'єкта, виокремленою за ознакою галузі або сфери суспільного життя [9, с. 218]. Якщо визначити житлове забезпечення, як благо, що потребує адміністративно-правового захисту, то можна виокремити і певні види правопорушень у цій сфері. зокрема: 1) неналежне виконання державними органами чи посадовими особами обов'язків щодо гарантування права громадянина на житло; неправомірне прийняття або невиконання нормативно-правових актів, що регулюють житлові відносини; 2) порушення будівельних норм і стандартів під час будівництва, реконструкції або ремонту житлового фонду неналежне виконання або невиконання робіт з відновлення зруйнованого житла; 3) незаконне або непрозоре надання соціальної допомоги на отримання житла; неналежне виконання зобов'язань щодо забезпечення житлом пільгових категорій громадян; 4) неналежне виконання функцій державними або місцевими органами влади, що призводить до порушення прав громадян на житло; 5) незаконне використання бюджетних або позабюджетних коштів, виділених на фінансування житлових програм. У наведених правопорушеннях важливо враховувати характер шкоди, яка може завдатися суспільним відносинам. Шкода може мати форму реальних істотних матеріальних або особистих втрат, таких як втрата майна або житла, або ж виражатися у формі потенційної загрози таких втрат, що може серйозно вплинути на житлові права та безпеку громадян.

Для забезпечення дотримання норм житлового законодавства передбачена адміністративна відповідальність. Це означає, що порушення встановлених правил може призвести до накладення штрафів та інших адміністративних стягнень. Сучасне законодавство передбачає таку адміністративну відповідальність у сфері житлового забезпечення. Наприклад, ст. 149¹ КУпАП закріплено порушення порядку ведення єдиного державного реєстру громадян, які потребують поліпшення житлових умов; ст. 212² КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю, а саме засекречування інформації: про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло [10].

У сфері житлового забезпечення також можна виокремити адміністративну відповідальність щодо порушення будівельних норм і стандартів під час будівництва, реконструкції або ремонту житлового фонду неналежне виконання або невиконання робіт з відновлення зруйнованого житла, що призводить до порушення забезпечення якісним та безпечним житлом. Так в системі норм КУпАП закріплені наступні адміністративні правопорушення у цій сфері: ст. 96 КУпАП визначає порушення вимог законодавства, будівельних норм, стандартів і правил під час будівництва; ст. 96² КУпАП передбачено порушення вимог законодавства у сфері енергетичної ефективності будівель; ч. 2 ст. 98 КУпАП закріплена адміністративна відповідальність за недотримання вимог нормативної та проектної документації щодо теплоізоляції споруд, інженерних об'єктів та під'їздів житлових будинків, яке зумовлює зниження теплового опору огорожувальних конструкцій,

вікон, дверей в опалювальний сезон; ст. 152 КУпАП встановлює порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, правил благоустрою територій населених пунктів [10].

Можливо визначити і адміністративно-правову відповідальність щодо незаконного або непрозорого надання соціальної допомоги на отримання житла; неналежне виконання зобов'язань щодо забезпечення житлом пільгових категорій громадян, зокрема у ст. 149 КУпАП встановлено відповідальність за порушення порядку взяття на облік та строків заселення жилих будинків і жилих приміщень [10]. Засади цієї відповідальності встановлені: ст. 27 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»: особи, винні в порушенні законодавства про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей, несуть відповідальність згідно із законами України [11]; ст. 23 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: посадові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про соціальний захист ветеранів війни та їх сімей, несуть відповідальність згідно з законодавством України [8]. Окремо можна визначити адміністративно-правову діяльність у сфері організації житлового забезпечення щодо неналежного виконання функцій державними або місцевими органами влади, що призводить до порушення прав громадян на житло, зокрема загальні положення про відповідальність встановлені в Законах України «Про державну службу» [12]. «Про місцеві державні адміністрації» [13].

Загалом до адміністративно-правової відповідальності за порушення житлового забезпечення можуть притягуватися як фізичні, так і юридичні особи, а також державні службовці. Фізичні особи можуть бути притягнуті до відповідальності, наприклад, за порушення правил утримання житлових приміщень, незаконне будівництво або самовільне зайняття житлових площ. Юридичні особи, зокрема будівельні компанії та підприємства, що надають комунальні послуги, можуть нести відповідальність за недотримання норм та стандартів будівництва, порушення умов договорів щодо надання житлових послуг, а також за використання житлового фонду не за призначенням. Державні службовці можуть бути притягнуті до відповідальності за зловживання службовим становищем, корупційні дії під час розподілу житла, або недотримання процедур у сфері містобудування.

Особливість адміністративної відповідальності у сфері житлового забезпечення полягає в тому, що вона охоплює декілька видів правопорушень, які безпосередньо впливають на реалізацію конституційного права на житло та на процес містобудування. Так, адміністративне правопорушення у сфері містобудування – це протиправна, винна дія (без-діяльність) фізичної чи юридичної особи, яка порушує вимоги проектної документації та нормативних документів у галузі будівництва, а також встановлений порядок будівництва, реконструкції, капітального ремонту об'єктів капітального будівництва, введення його в експлуатацію, за яку чинним законодавством встановлено адміністративну відповідальність [14, с. 450]. Адміністративне правопорушення у сфері житлового забезпечення – це протиправна, винна дія або бездіяльність фізичної чи юридичної особи, а також державних службовців, що порушує встановлені законодавством правила щодо набуття права на житло, використання, утримання або управління житловим фондом, а також порушує права громадян на доступ до житла. Це правопорушення включає порушення процедур розподілу житла, незаконні будівельні дії, неналежне виконання обов'язків щодо утримання житлових приміщень, використання житла не за призначенням, а також порушення умов надання комунальних послуг, за яке чинним законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Висновок. На підставі проведеного дослідження можна запропонувати такі висновки. Адміністративна відповідальність у сфері житлового забезпечення – це встановлена законодавством форма державного примусу, яка застосовується до фізичних та юридичних осіб, а також державних службовців, за протиправні, винні дії або бездіяльність, що порушують встановлені правила надання, використання, утримання або управління житловим фондом, а також права громадян на доступ до житла. Ця відповідальність спрямована на запобігання порушенням у сфері житлового забезпечення та забезпечення захисту конституційного права громадян на житло. Адміністративна відповідальність у сфері житлового забезпечення

виконує важливу роль у забезпеченні правопорядку та дотриманні норм житлового законодавства. Вона слугує інструментом державного контролю, спрямованого на попередження та усунення порушень, що стосуються житлового забезпечення громадян. Завдяки ефективному застосуванню адміністративних заходів можливо забезпечити справедливість у розподілі житлових приміщень, належний рівень утримання житлового фонду та дотримання прав громадян на житло, що є важливою умовою соціальної стабільності та розвитку суспільства. Через те, що у законодавстві України не виокремлено поняття житлового забезпечення, то перспективним напрямом наукових досліджень є дослідження цієї правової дефініції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні опитування загального населення. Раунд 16, квітень 2024, Київ : Представництво МОМ в Україні. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf.
2. Уряд затвердив розподіл житлових субвенцій в обсязі 5,7 млрд грн на виплату ветеранам та членам їхніх сімей грошової компенсації на придбання житла. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyy-rozpodil-zhytlovykh-subventsii-v-obsiazi-57-mlrd-hrn-na-vyplatu-veteranam-ta-chlenam-ikhnikh-simej-hroshovoi-kompensatsii-na-rydbannia-zhytla>.
3. Піщик О.В. Методи та принципи підвищення забезпечення житлом населення на державному рівні. *Інтелект XXI*. 2017. № 6. С. 76–79.
4. Аврамова О. Є. Правова природа та система житлових прав. *Підприємництво, господарство і право*, 2015. № 7. С. 3–6.
5. Самолюк О.В. Стан розвитку житлового будівництва в умовах війни. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Управління та адміністрування»*. 2023. Вип. 25(54). [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-25\(54\)-191-207](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-25(54)-191-207).
6. Житловий кодекс України: Закон УРСР № 5464-Х від 30.06.1983 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>.
7. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
8. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
9. Гарат М.Р. Об'єкт адміністративних правопорушень у сфері містобудівної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 217–219. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/47>.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон УРСР № 8073-Х від 07.12.1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
11. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 р. № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#top>.
12. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
13. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.
14. Руданецька О.С., Бережницька Г.І. Адміністративна відповідальність у сфері містобудування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 447–451. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.7>

ПРАВО ДАНИХ (DATA LAW) В КОНТЕКСТІ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛЬНОГО ТА ВІРТУАЛЬНОГО СВІТІВ: ЩОДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

DATA LAW IN THE CONTEXT OF REGULATION OF THE REAL AND VIRTUAL WORLDS: ON STATEMENT OF THE PROBLEM

Манько Д.Г., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Аналізуючи інформаційне суспільство постмодерну ми можемо ідентифікувати відчутну зміну засад світоглядних позицій у бік технологізації, як перспективи, сенсу і форми подальшого розвитку людства. Зазначені трансформації отримують прояв на всіх рівнях: мислення, діяльності, віри.

Технологізація зумовила виділення у особливе становище інформацію (данні), яка стала першоелементом структурування нової моделі світогляду й світосприйняття.

Приймаючи до уваги динаміку глобалізаційних процесів правове регулювання в сучасній державі має відбуватися з застосуванням цілісної системи засобів, які підпорядковані головній меті – забезпеченню реалізації й захисту прав і свобод індивідів.

Враховуючи тенденції розвитку та активного використання інформаційно-комунікативних технологій реальний та віртуальний світи невинно зближуються і невдовзі зіплються у збалансовану різому. Інструментом, формою та змістом такого злиття безумовно є інформація (данні) і, у зазначеному аспекті, ми можемо розуміти право як один із системоутворюючих компонентів забезпечення гармонії реального та віртуального світів.

Своєю чергою, динаміка технологічного розвитку й процесів обміну інформацією зумовлюють, в тому числі, особливе становище й роль технологічних алгоритмів у праві, які слід розглядати як сукупність техніко-технологічних продуктів (електронні документи, електронний підпис, комп'ютерні програми, пошукові бази даних, електронні реєстри, електронні площадки вирішення спорів, юридичні боти та інше), які використовуються в юриспруденції.

Концептуальною складовою розуміння Права даних (Data Law) має стати положення про те, що «інтернет – це простір свободи, а не анархії». Більш того, це людиноцентризований простір свободи. Від так, цей простір повинен мати збалансовану систему регулювання, засновану на нормах як м'якого (soft law) і твердого (hard law) права із урахуванням особливостей відносин які складаються у сфері інформаційно-комунікативних технологій реального та віртуального світів.

Ключові слова: глобалізація, датаїзм, ІТ-право, м'яке право (soft law), право даних (Data Law), тверде право (hard law), техногуманізм, цифровізація.

Analyzing the postmodern information society, we can identify a tangible change in the fundamentals of worldview positions towards technologization as a perspective, meaning and form of further development of humanity. These transformations are manifested at all levels: thinking, activity, faith.

Technologization led to the allocation of information (data) to a special position, which became the first element of the structuring of a new model of worldview and worldview.

Taking into account the dynamics of globalization processes, legal regulation in the modern state should be carried out with the use of an integral system of means subordinated to the main goal - ensuring the realization and protection of the rights and freedoms of individuals.

Taking into account the trends of development and active use of information and communication technologies, the real and virtual worlds are constantly converging and will soon merge into a balanced rhizome. The tool, form and content of such a merger is definitely information (data) and, in this aspect, we can understand law as one of the system-forming components of ensuring the harmony of the real and virtual worlds.

In turn, the dynamics of technological development and information exchange processes determine, among other things, the special position and role of technological algorithms in law, which should be considered as a set of technical and technological products (electronic documents, electronic signature, computer programs, search databases, electronic registries, electronic dispute resolution platforms, legal bots, etc.) used in jurisprudence.

The conceptual component of understanding the Data Law should be the statement that "the Internet is a space of freedom, not anarchy." Moreover, it is a human-centered space of freedom. Therefore, this space should have a balanced system of regulation, based on the norms of both soft law and hard law, taking into account the peculiarities of relations that develop in the field of information and communication technologies of the real and virtual worlds.

Key words: globalization, dataism, IT law, soft law, data law, hard law, technohumanism, digitalization.

Аналізуючи інформаційне суспільство постмодерну ми можемо ідентифікувати відчутну зміну засад світоглядних позицій у бік технологізації, як перспективи, сенсу і форми подальшого розвитку людства. Зазначені трансформації отримують прояв на всіх рівнях: мислення, діяльності, віри. Правовими основами інформаційного суспільства є вся сукупність правових актів (м'якого й твердого права), що регламентують права на доступ до інформаційних ресурсів, технологій, телекомунікацій, захист інтелектуальної власності, недоторканність особистого життя, свободу слова, інформаційну безпеку.

На думку Н. М. Сухової, «інформаційне суспільство, як новий тип соціальної реальності, характеризується глобалізованистю всіх процесів і явищ, коли головним об'єктом управління стають не матеріальні об'єкти, а символи, образи, ідеї, знання та інтелект. Головними ж чинниками влади та управління в суспільстві такого типу стають інформація, знання та кваліфікація людини.

Інформаційні ж процеси, за таких умов, стають важливою складовою життєдіяльності кожної людини та суспільства» [7, с. 178].

Характерними ознаками інформаційного суспільства є: формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору; становлення і в подальшому домінування в різних сферах перспективних інформаційних технологій, засобів обчислювальної техніки й телекомунікацій; створення і розвиток ринку інформації і знань; зростання ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва; підвищення рівня освіти, науково-технічного й культурного розвитку; створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне одержання, поширення й використання інформації як найважливішої умови демократичного розвитку. Відтак, актуальність отримують наукові дослідження особливостей правового регулювання в цифровому середовищі.

Основна частина. Ми живемо у світі комунікацій, де більшість свого часу людина витрачає на спілкування. Значна частина життя сучасного індивідуума припадає на сприйняття та трансляцію інформації: людина пише, читає, говорить, слухає, дивиться, завантажує та відправляє певні данні у світову комунікаційну мережу. Комунікативний процес забезпечує взаємодію між різними суб'єктами щодо обміну інформацією. Він включає динамічну зміну етапів формування, передавання, розшифрування і використання інформації у всіх можливих напрямках при взаємодії комунікантів.

За науковими розробками відомого техно-футуролога Р. Курцвела, зроблено прогноз до 2099 р., щодо розвитку ІТ-індустрії, зокрема: до 2020 р., комп'ютери досягнуть потужностей людського мозку; у 2022 р., в США та Європі будуть приймати закони, що регулюватимуть відносини людей і роботів; у 2029 р., комп'ютер пройде тест Тьюрінга на предмет наявності у нього розуму, що фактично стане створенням розумного штучного інтелекту; в 2038 р., з'являться роботизовані люди; 2042 р., буде роком першої потенційної реалізації безсмертя; у 2044 р., небіологічний інтелект у мільярди разів стане розумнішим, аніж біологічний...[12].

Зазначені прогностичні показники скоріш за все буде важко прив'язати до конкретних дат, але у цілому, вони відображають те найближче майбутнє, яке чекає на людство.

О. Вінник, звертає увагу що, цифрові технології забезпечили створення та функціонування цифрового світу, що надає грандіозні можливості щодо: поширення інформації і, відповідно, просування своїх ідей в суспільстві та товарів на ринку; створення принципів нових цінностей, що не мають речової форми; можливості діяти анонімно (що притаманно й учасникам віртуальних підприємств), швидкість, економічність та легкість онлайн спілкування; інноваційного розвитку тощо. Зазначені можливості використовуються з різною метою: суспільно корисною, суспільно нейтральною, суспільно шкідливою, що зумовлює необхідність зваженого і соціально спрямованого ставлення державно-організованого суспільства та міжнародної спільноти до цифровізації, встановлення цивілізованих правил гри в аналого-цифровому світі, включно із закріпленням: основних цифрових прав та обов'язків учасників цифровізованих відносин, заборони зловживання своїми цифровими можливостями на шкоду іншим особам та суспільству в цілому, правового становища віртуальних суб'єктів і правового режиму цифрових благ/ресурсів, правил віртуального спілкування (включно з договірним), правил конкуренції на цифровізованих ринках, а також адекватних цифровому світу засобів відповідальності за порушення зазначених правил [1, с. 37].

Відтак, технологізація зумовила виділення у особливе становище інформацію (данні), яка стала першоелементом структурування нової моделі світогляду й світосприйняття.

Ю. Харарі, у своїй книзі «Номо Деус. Коротка історія майбутнього» зазначає появу нових форм трансгуманізму: техногуманізм і релігію даних (датаїзм). Релігія даних стверджує, що люди виконали свою космічну місію і тепер мають передати естафету абсолютно новим видам сутностей. На відміну від датаїзму, в якому прийняття рішень відбувається на підставі цифрових показників, техногуманізм на перше місце ставить бажання та специфічні інтереси людини. Техногуманізм погоджується, що Номо сарієнс, яким ми його знаємо, уже пройшов свій історичний шлях і буде зайвим у майбутньому, однак його вдосконалені фізичні й ментальні здібності допоможуть йому зберегти себе навіть у протистоянні найскладнішим несвідомим алгоритмам. Оскільки інтелект відділяється від свідомості, і тому, що несвідомий інтелект розвивається з карколомною швидкістю, люди повинні активно вдосконалити свій розум, якщо хочуть залишитися в гри» [8].

Слід враховувати, що розвиток технологій штучного інтелекту, великих даних і алгоритмів не тільки допоможе людині вирішувати глобальні проблеми, але й має суттєві ризики. Так цінність людини, її бажання розвиватися визначатиметься лише тими даними, які для неї буде генерувати технологічний алгоритм. За таких умов людина стає лише ланкою в ланцюзі, а будь-який людський досвід знецінюється. Однак зазначене не зменшує тієї ролі яку відіграє інформація у сучасному суспільстві, але зумовлює необхідність встановлення чітких пріоритетів та принципів подальшого розвитку соціуму.

Маючи настільки глобальний характер, зазначені процеси безумовно мають отримати належне правове регулювання. З цього приводу Р. О. Стефанчук зазначає, що «зміна суспільних відносин, зумовлена створенням і бурхливим розвитком інформаційних технологій, потребує швидкої та адекватної реакції з боку права. Водночас сучасний правовий механізм регулювання і охорони суспільних відносин не може повною мірою належно забезпечити відповідні зміни, спричинені експансією ІТ» [6, с. 30].

У нашому дослідженні, ми повністю поділяємо слухну наукову позицію Р. О. Стефанчука, щодо необхідності забезпечення належного правового регулювання зазначених процесів, більш того, слід враховувати, що сучасний світ вже є невід'ємним від глобалізаційного розвитку, компонентом якого є цифровізація.

Роланд Робертсон інтерпретує глобалізацію як об'єктивний процес ущільнення всього світу і суб'єктивний процес все більшого усвідомлення світу як єдиного цілого. Під «феноменологічним ущільненням світу» автор розуміє процес посилення взаємозалежності (торгівельної, військової і політичної) між країнами, що входять до світової соціальної системи, так і «зростаюча ймовірність того, що вчинки, бажання або уподобання окремих індивідів будуть визначатися не їхньою локальною, етнічною приналежністю, а більш широким горизонтом референції, будуть адресуватися до світового контексту [14, с. 73].

Один із засновників соціології глобалізації Ульріх Бек констатує, що глобалізація є комплексом процесів, що призводять до формування глобальності, в яких національні держави та їхній суверенітет влітаються у павутиння транснаціональних акторів і підпорядковуються їх владним можливостям, орієнтації та ідентичності. Це діалектичний процес, який створює транснаціональні соціальні зв'язки і простори, знецінює локальні культури і сприяє виникненню третіх культур [10, с. 70].

Враховуючи динаміку глобалізаційних процесів правове регулювання в сучасній державі має відбуватися з застосуванням цілісної системи засобів, які підпорядковані головній меті – забезпеченню реалізації й захисту прав і свобод індивідів. Указані засоби мають бути досконалими не лише з точки зору вимог юридичної техніки й технологій, але й відповідати потребам і інтересам суспільства, в тому числі й з урахуванням розвитку інформаційно-технологічних і комунікативних процесів [3, с. 19].

Разом із тим, складність цифрових ресурсів, стрімкість їх поширення позначилася на регулюванні, де домінуючим тривалий час було й досі є саморегулювання відносин учасниками таких відносин, а державне регулювання та транснаціональне (міжнародне) значно відстає.

Характерною ознакою сучасного етапу цифровізації є те, що комунікації стають гетерогенними: вертикальна, ієрархічна комунікація втрачає актуальність, відбувається перехід до мережевої структури комунікації. Фактично, в державній сфері, поряд із такими, що використовуються вже достатньо активно централізованими інформаційними платформами, приміром Дія, ЄДРПОУ, все частіше виникають пропозиції щодо доцільності використання децентралізованих інформаційних платформ заснованих на технології блокчейну.

Ще з кінця 20-го століття, концепція *good governance* передбачала нові ролі людей та інституцій зі зміщенням у бік так званої «сервісної держави». Так, поступово споживачі послуг набували нових ролей, стаючи оцінювачами, розробниками та співвиробниками послуг, а їхні неформальні спільноти висували організований і наполегливий запит щодо змін у публічному секторі.

О. Кудь цілком вірно зазначає, що «упродовж останнього десятиліття платформне управління стало одним із визначальних технологічних трендів у світі. Являючи собою *hi-tes*, цифрові рішення та платформи пропонують людині такі потрібні блага, як простота сервісів, їх широка географічна доступність через Інтернет, відносна дешевизна через усунення зайвих посередників тощо. Великі технологічні корпорації, що пропонують глобальні платформні рішення, вже набули надзвичайної економічної сили й технічної досконалості та вже можуть впливати на політику країн, а уряди, навпаки, розцінюють платформи і як засіб організації внутрішньої політики та надання сотень публічних сервісів, і як загрозу державній (урядовій) монополії на владу, якщо, звичайно, платформи не є державними та є великими» [2, с. 5].

Технології блокчейн є реєстром записів, що постійно поповнюється та до якого можна лише додавати дані, але при цьому не можна видаляти чи змінювати дані, збережені у попередніх блоках.

Але, такі технології, при тотальному їх використанні у сфері публічного управління, мають і високу ступінь ризиків, найголовніші з них:

1) Мета-досконалість – кінцевою метою публічної політики має бути людський розвиток (суспільне благо), а не досконалість операцій, що оптимізуються за будь-яким критерієм технологій блокчейн;

2) Абсолютизація – спрямованість технологій блокчейн до абсолютної децентралізації яка, по суті, унеможливує існування держави та може породити новітні форми соціальної нестабільності й хаосу;

3) Ізольованість – за архітектурою технологій блокчейн, спільне замінюється множиною індивідуального, повністю відокремленого та з відсутністю механізмів злиття, а такі процеси неминуче призводять до ізоляції, втрати потреб соціальної комунікації і політичної нестабільності [4, с. 110].

Попри зазначені ризики, вважаємо, що раціональне використання централізованих та децентралізованих інформаційних платформ у організації публічного управління має великі перспективи реальної модернізації функціонування сучасної держави та встановлення оптимальних, транспарентних та високоефективних механізмів комунікації триади соціум-право-держави.

Прикладом підвищеної уваги сучасних держав до питань цифрового розвитку є стратегія цифрового уряду США, започаткована 23 травня 2012 року, спрямована на побудову уряду 21-го століття, який краще працює для американського народу. Стратегія цифрового уряду має три основні цілі:

– дозволити американському народу та все більш мобільній робочій силі отримати доступ до високоякісної цифрової державної інформації та послуг у будь-якому місці, у будь-який час і на будь-якому пристрої;

– переконатися, що, коли уряд адаптується до цього нового цифрового світу, ми використовуємо можливість придбати пристрої, програми та дані розумними, безпечними та доступними способами та керувати ними;

– розблокувати силу урядових даних, щоб стимулювати інновації в країні та покращувати якість послуг для американського народу [15].

Зазначені розробки вказують на особливу роль яку відіграє у сучасному суспільстві сукупність приписів орієнтованих на врегулювання відносин у сфері забезпечення належного функціонування інформаційно-комунікативних процесів.

На сьогоднішній день ми можемо констатувати відсутність єдиного підходу до розуміння таких понять як: Право інформаційних технологій, Інтернет-право, Цифрове право та ін.

На наш погляд, найбільш вдале загальнотеоретичне обґрунтування концепту ІТ-права було зроблено Є.О. та О.І. Харитоновими. Вчені пропонують розглядати ІТ-право як сукупність уявлень, понять, знань, асоціацій, емоцій, які виникають у зв'язку з правовим впорядкуванням суспільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням інформаційних технологій. Доцільно наголосити, що розгляд ІТ-права як концепту не заперечує “нормативного” (законодавчого) наповнення цього поняття, але позбавляє необхідності оцінювати його як систему правових норм, що утворюють галузь права, відповідні правові інститути тощо [9, с. 24].

В цілому підтримуючи зазначений концепт, слід зауважити, що в ньому поза урахуванням залишається сфера віртуального та метавесвіту. Враховуючи тенденції розвитку та активного використання інформаційно-комунікативних технологій реальний та віртуальний світи невпинно зближуються і невдовзі зіллються у збалансовану різому. Інструментом, формою та змістом такого злиття безумовно є інформація (данні) і, у зазначеному аспекті, ми можемо розуміти ІТ-право як один із системоутворюючих компонентів гармонії реального та віртуального світу.

М. Лемлі, будучи одним із найбільш прогресивних представників юридичної науки, описує, як впливає на право виникнення і активний розвиток віртуальної та доповненої реальності. Віртуальна реальність (*Virtual Reality, VR*) – комп'ютерна симуляція реальності або відтворення технічними засобами об'єктів, суб'єктів і взаємовідносин між ними, що передається користувачеві через систему його відчуттів. Віртуальна реальність імітує як вплив, так і реакцію на вплив. Доповнена реальність (*Augmented Reality, AR*) – це технологія, що накладає змодельовані комп'ютером шари покращення на існуючу реальність. Основна мета – зробити її більш виразною, багатогранною та яскравою [13].

Безумовно, зазначений ракурс порушує багато питань, зокрема щодо: предмета й методів, засобів, процедур і технологій правового регулювання відносин у сфері цифрового середовища.

Враховуючи сучасні розробки щодо складових компонентів ІТ-права, О. Сімсон обґрунтовує, що сучасна галузь ІТ-права, асоціюється з новими суспільними відносинами, які відбуваються із застосуванням інформаційних технологій. Зокрема, науковець зазначає, що предметом ІТ-права є відносини у цифровому середовищі, а об'єктом – матеріальні блага (обладнання) та нематеріальне благо, тобто інформація в електронному вигляді, обробка якої відбувається з використанням інформаційних технологій у глобальних і локальних інформаційних системах. Методологія ІТ-права, основою для якого є приватне право, змінюється під впливом інформаційних технологій і проявляється в інших принципах, які потребують окремого дослідження. Ці зміни пов'язані з відсутністю у класичному розумінні сторін, а відповідно, їх рівності; принципи розумності, добросовісності та справедливості потребують переосмислення щодо відносин за участю електронних осіб чи штучного інтелекту або автоматизованих систем, які самі відтворюють певні функції замість людини. В свою чергу, відносини у сфері ІТ-права складаються на стику технології та права, а відтак, є міждисциплінарними, їх дослідження, викладання та регулювання потребують не тільки юридичних, а й технічних знань. Ці відносини глобальні, тому неможливо будувати їх регулювання, спираючись тільки на національне законодавство, що суттєво поступається регуляторним актам розвинених країн. Великого значення набуває іноземна практика, особливо англо-американської правової сис-

теми, яка вводить нові конструкції, не властиві класичному праву Європи, зокрема України. Прецеденти виникають і в інших правових системах країн, які провадять передову політику розвитку IT-технологій [5, с. 58].

По суті, у зазначеній площині, предметом регулювання є відносини які виникають у цифровому середовищі. Цифрове середовище, умовно, хоча й не знає кордонів, але має межі. І ці межі, на нашу думку, ширше ніж те, що регулює IT-право. Регулювання у ньому (середовищі), на нашу думку, має здійснюватися у більш широкому контексті, із використанням всіх існуючих соціальних регуляторів, в тому числі норм м'якого та жорсткого права.

Цифрове середовище не є тотожним поняттю – мережа Інтернет. Цифрове середовище включає у себе: технічні пристрої, мережі, електронні продукти та технологічні алгоритми, трансляцію інформації, віртуальні світи і всі можливі об'єкти створені у-та-за допомогою сучасних інформаційно-комунікативних технологій, або такі, що забезпечують їх дію.

Свою чергою, динаміка технологічного розвитку й процесів обміну інформацією зумовлюють, в тому числі, особливе становище й роль технологічних алгоритмів у праві, які слід розглядати як сукупність техніко-технологічних продуктів (електронні документи, електронний підпис, комп'ютерні програми, пошуківі бази даних, електронні реєстри, електронні площадки вирішення спорів, юридичні боти та інше), які використовуються в юриспруденції.

Відтак, аналізуючи зміст, який вкладають різні науковці у окремі аспекти й складові відповідей на виклики сучасного інформаційного суспільства, стає можливим виявити певні універсальні характеристики, які забезпечують аргументацію формування нового підходу до розуміння тієї сукупності (різими), яка забезпечує регулювання відносин у цифровому середовищі.

До них слід відносити: 1) цифрове середовище – паралельний реальному світ який створений людиною за допомогою інформаційно-комунікативних та цифрових технологій; 2) приписи – як сукупність певних правил, норм та рекомендацій (з урахуванням використання застосованих до цифрового середовища, усіх можливих видів соціальних норм); 3) дані (інформація) – як один з основних об'єктів відносно якого виникають відносини у цифровому середовищі; 4) комунікація – як форма та головний механізм трансляції та організації відносин у цифровому середовищі; 5) цифрові технології – як сукупність знань про створення та використання цифрового середовища; 6) техніка цифрового середовища – як сукупність матеріальних засобів необхідних для створення та функціонування цифрового середовища.

В свою чергу, під цифровим середовищем слід розуміти створене людиною, таке, що підтримується людиною та розробленими нею технологічними алгоритмами, середовище трансляції даних, існування якого на

100 відсотків залежить від наявності зовнішніх джерел живлення, перш за все – електроенергії та матеріальних об'єктів які забезпечують таку трансляцію. Цифрове середовище охоплює реальний та віртуальний простір.

Сукупність вказаних визначень та характеристик зумовлюють формування нового терміно-поняття у зазначеній сфері, яким, на нашу думку, є – Право даних (Data Law).

Право даних (Data Law) – це заснована на (трансгалузевих й різнопорядкових) нормах м'якого (soft law) і твердого (hard law) права різомі приписів, яка забезпечує належний рівень регулювання відносин у цифровому середовищі та, в тому числі, визначає порядок співвідношення між цифровим та реальним світом.

Важливою характеристикою права даних (Data Law) є те, що для віртуальної компоненти цифрового середовища допускається встановлення правил, в тому числі й технологічними алгоритмами заснованими на штучному інтелекті (AI – artificial intelligence).

Право даних (Data Law) складається з наступних компонентів: 1) інформації; 2) інформаційно-комунікативних та інтернет технологій; 3) інтелектуальної власності у цифровому середовищі; 4) права антропологічних та цифрових суб'єктів у цифровому середовищі; 5) неправових соціальних регуляторів; 6) цифровізації у державно-правовій сфері; 7) нормативів створення й функціонування систем забезпечення існування цифрового середовища; 8) кібербезпеки; 9) екологічної доцільності; 10) валюти цифрового середовища та електронної комерції; 11) принципів етики робототехніки.

Процеси цифровізації, діджиталізації та цифрової трансформації стрімко увійшли у життя суспільства, змінивши всі його сфери у всьому світі і Україна не стала винятком. Звичайно, зазначені процеси потребують не тільки всебічного теоретичного обґрунтування, але й наявності ефективних інструментів забезпечення впливу та регулювання відповідних відносин. Всі зазначені аспекти підкреслюють високий рівень затребуваності загальнотеоретичних розробок питань обґрунтування природи регулювання у цифровому середовищі, встановлення його складових компонентів та співвідношення із суміжними категоріями.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, слід зазначити, що концептуальною складовою розуміння Права даних (Data Law) має стати положення про те, що «інтернет – це простір свободи, а не анархії», а відтак, відносини у зазначеному просторі мають бути врегульовані соціально значущими приписами. Більш того, це людиноцентризований простір свободи. Від так, цей простір повинен мати збалансовану систему регулювання, засновану на нормах як м'якого (soft law) так і твердого (hard law) права із урахуванням особливостей відносин які складаються у сфері інформаційно-комунікативних технологій, реального та віртуального світів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінник О. Межі цифрової свободи: правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 36–41.
2. Кудь Олександр. Модернізація системи публічного управління в епоху інформаційних платформ : монографія; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, ННІ «Ін-т держ. упр.» ; ГО «Наук.-дослід. Центр екон.-прав. рішень у сфері застосування технологій розподіл. реєстру». Харків : Право, 2022. 432 с.
3. Манько Д. Г. Діджиталізація правового регулювання: технологічні алгоритми та електронні документи. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 1. С. 18–23.
4. Манько Д. Г. Щодо загальних тенденцій діджиталізації публічного управління у сучасній державі. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України : матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної онлайн конференції. (Одеса, 28 жовт. 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 108–110.
5. Сімсон О. IT-право з позицій теорії та практики, підходи до вивчення і викладання. *Право України*. 2018. № 1. С. 51–62.
6. Стефанчук Р. О. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30–50.
7. Сухова Н. М. Вплив техногуманізму та датаїзму на сферу освіти в інформаційному суспільстві. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. № 2 (30). 2019. С. 178–183.
8. Харарі Ю. Н. Homo Deus. Коротка історія майбутнього. URL: <http://surl.li/imjoc>
9. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Сутність IT-права: пошук парадигми. *Право України*. 2018. № 1. С. 18–29.
10. Beck U. What Is Globalization? Cambridge: Polity Press. 1999. 208 p.

11. Digital Economy Act 2010: summary of main provisions. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/9-502-0116?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true&bhcp=1](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/9-502-0116?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true&bhcp=1)
12. Kurzweil's Ray. Crazy Yet Somewhat Precise Predictions about the Future. URL: <http://surl.li/imjom>
13. Lemley M A and Volokh E, 'Law, Virtual Reality, and Augmented Reality' (SSRN, 17 March 2017) URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2933867
14. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. Theory, Culture & Society. London: SAGE Publications Ltd. 2000. 211 p.
15. USA Digital Government Strategy. URL: <https://www.ftc.gov/policy-notices/digital-government-strategy>

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ

LEGAL NATURE PERMISSION SYSTEM

Мартинівський В.В., к.ю.н.,

доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дозвільна система – один із способів регулювання суспільних відносин у сучасних державах. Отримання ліцензій та інших дозволів є необхідною умовою для здійснення різноманітної діяльності. У статті зроблено спробу пояснити значення дозвільної системи на основі аналізу найбільш актуальних проблем її застосування як теоретичних, так і практичних. Матеріалами дослідження послужили законодавчі акти, а також сучасна наукова та спеціальна література, присвячена дослідженню проблем функціонування дозвільної системи.

В роботі досліджується правова природа дозволу. Наголошено, що дозвіл це не лише метод, а й юридичний факт, що породжує, змінює або припиняє правовідносини різної правової природи, які нерідко є приватно-правовими та регулюються нормами цивільного, а не адміністративного права. Водночас це не змінює адміністративно-правової природи дозволів. Крім того, «дозвіл» використовується і для позначення власне документів, що надають можливість вчинення тих чи інших дій.

По казаній темі проаналізовані підходи до визначення дозвільної системи, які в свою чергу продиктовані науковими поглядами тих чи інших дослідників та диференціюються за наступним критерієм: широке та вузьке визначення. Таким чином, дозвільну систему визначено, як сукупність правил, що регламентують порядок виробництва, придбання, користування, зберігання, збуту та перевезення деяких предметів та речовин, а також порядок відкриття та функціонування деяких підприємств. Наголошено, що на сучасному етапі переважно використовується найбільш широке трактування, згідно з яким дозвільну систему визначають і як врегульовану правом сукупність суспільних відносин суб'єктів адміністративної влади з громадянами та організаціями, що виникають у зв'язку з видачою дозволів на зайняття певними видами діяльності та подальшим наглядом за дотриманням правил та умов здійснення дозволеної діяльності.

В статті зауважено, що сутність дозвільної системи нерозривно пов'язана з її призначенням, яке полягає у забезпеченні безпеки особистості, суспільства та держави. Дозвільний спосіб регулювання застосовується тоді, коли виникає потреба забезпечення захисту суспільно значимих інтересів, коли автономність поведінки суб'єктів права суперечить цим інтересам. Дозволи виступають умовами для реалізації громадянами та організаціями багатьох прав та свобод.

Ключові слова: дозвільна система, дозвіл, документ дозвільного характеру, дозвільний спосіб регулювання, адміністративний режим, суспільна безпека.

The permissive system is one of the ways of regulating social relations in modern states. Obtaining licenses and other permits is a necessary condition for carrying out various activities. The article attempts to explain the meaning of the permit system based on the analysis of the most relevant problems of its application, both theoretical and practical. The research materials were legislative acts, as well as modern scientific and special literature devoted to the study of the problems of the functioning of the permit system.

The paper examines the legal nature of the permit. It is emphasized that permission is not only a method, but also a legal fact that creates, changes or terminates legal relation of various legal nature, which are often private law and regulated by the norm of civil, not administrative law. At the same time, this does not changes the administrative-legal nature of permits. In addition, «permit» is also used to refer to the actual documents that provide the possibility of performing central actions.

Approaches to the definition of the permit system are analyzed on the said topic, which in turn are dictated by the scientific views of certain researchers and are differentiated according to the following criteria: broad and narrow definition. Thus, the permit system is defined as a set of rules regulating the procedure for production, acquisition, use, storage, sale and transportation of certain items and substances, as well as the procedure for opening and functioning of central enterprises. It is emphasized that at the preset stage the broadest interpretation is mostly used, according to which the permit system is defined as a legally regulated set of social relations of subjects of administrative power with citizens and organizations that arise in connection with the issuance of permits for employment in certain types of activities and further supervision of compliance with the rules and conditions of the permitted activity.

The article notes that the essence of the permit system is inextricably linked to its purpose, which is to ensure the safety of the individual, society and the state. The permissive method of regulation is used when there is a need to ensure the protection of socially significant interests, when the autonomy of the behavior of legal entities conflicts with these interests. Permit act as conditions for citizen and organizations to exercise many rights and freedoms.

Key words: permit system, permit, permit document, permit method of regulation, administrative regime, public safety.

Постановка проблеми. Термін «дозвільна система» використовується в адміністративному праві відносно недавно. Потужний імпульс дозвільна система отримала на початку дев'яностих років двадцятого сторіччя: радикальні перетворення в політичному та соціально-економічному житті суспільства призвели до того, що питома вага дозволів в адміністративно-правовому регулюванні зростає в порівнянні з заборонами, що домінували раніше. Водночас надто інтенсивне використання дозволів владними структурами, особливо у поєднанні з недосконалістю правових норм, неминує породжує напруженість у відносинах між громадянами та владою, сприяє посиленню бюрократичного апарату та зростанню корупції, призводить до вихолощування сенсу прав і свобод і зрештою перешкоджає розвитку держави загалом. Чинний Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року № 222-VIII [1] містить основні тридцять чотири видів діяльності, що підлягають ліцензуванню.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цілоком природно, що вітчизняні адміністративісти дозвільній системі завжди приділяли увагу. На наш погляд, цілоком обгрунтованою є позиція щодо відокремлення дозвільної система в окремий інститут. Проблеми теорії та практики ліцензійно-дозвільної системи досліджувалися у працях багатьох вчених, які вивчали загальні питання правового регулювання дозвільної системи у різних сферах діяльності. На сучасному етапі увага до дозвільної системи посилюється. На нашу думку, це закономірно, оскільки досі залишається багато невирішених питань, що стосуються як самої сутності та призначення документів дозвільного характеру, так і суто практичних аспектів їх використання. Питанням функціонування дозвільної системи присвячені роботи В.Б. Авер'янова [2], Ю.П. Битяка [3], В.В. Галунька [4], О.Ф. Андрійко [5].

Метою статті є дослідження правової природи дозвільної системи на основі аналізу найбільш актуальних проблем її застосування як теоретичних, так і практичних.

Виклад основного матеріалу. Адміністративне право у системі права займає місце свого роду опорної конструкції, що несе основне навантаження публічно-правового регулювання у вигляді адміністративно-правового регулювання; яким чином здійснюється це регулювання, залежить ефективність управління, а значить, і розвиток самої держави і суспільства. Визначальну сторону державного управління визначає метод правового регулювання, який показує яким чином посадові особи у процесі здійснення управлінської діяльності вирішують поставлені перед ними завдання. Всі галузі права, включаючи адміністративне використовують «дозвіл» або «дозвіл та заборону», як основні способи правового регулювання. Але дозвіл являє собою спосіб правового регулювання, що найбільш повно відображає специфіку галузевого адміністративно-правового методу правового регулювання.

У той же час необхідно наголосити, що сфера застосування даного адміністративно-правового методу аж ніяк не обмежується рамками адміністративного права. Так, наприклад, якщо аналізувати страхування як особливий вид економічних відносин, то можна побачити, що саме дозвільний метод лежить в основі державного регулювання страхової справи. Стаття 11 Закону України «Про страхування» від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX встановлює, що юридична особа набуває статусу страховика і право на здійснення діяльності із страхування виключно після отримання ліцензії на здійснення діяльності із страхування [6]. Іншим прикладом є використання методу дозволу у державному регулюванні ринку цінних паперів, що є складовою фінансового ринку. Згідно з п. 4 ст. 5 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV, професійна діяльність з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, професійна діяльність з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах здійснюється виключно товарними біржами на підставі відповідних ліцензій, виданих Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку [7]. Використовуваний у даних та аналогічних випадках дозвільний метод, він (метод) зберігає свій адміністративно-правовий зміст.

Слід зазначити, що термін «дозвіл» має кілька значень. Це не лише метод, а й юридичний факт, що породжує, змінює або припиняє правовідносини різної правової природи (адміністративні, цивільні, трудові), які нерідко є приватно-правовими та регулюються нормами цивільного, а не адміністративного права. Проте це не змінює адміністративно-правової природи дозволів, з чим згодні вчені як адміністративного, так і цивільного права. Крім того, «дозвіл» використовується і для визначення власне документів, що надають можливість вчинення відповідних дій. Наприклад, Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, що затверджена Наказом Міністерства внутрішніх справ України 21 серпня 1998 р. № 637/3077 [8] закріплює повноваження органів (підрозділів) поліції щодо видачі дозволів на придбання, зберігання, перевезення і використання вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, основних частин зброї, холодної зброї, пристроїв, патронів до них, пневматичної зброї, вибухових матеріалів і речовин, відкриття і функціонування об'єктів дозвільної системи; ст. 48 Закону України «Про автомобільний транспорт» від 5 квітня 2001 р. № 2344-III [9] закріплює, що у разі перевезення небезпечних вантажів обов'язковими документами є ліцензія на надання відповідних послуг.

Однак у контексті дослідження дозвільної системи, безумовно, повинна йти мова про дозвіл як метод регулювання. Саме термін «дозвільна система» дуже багатогранний, тому зустрічаються різні його трактування, але існує спільна думка, що в основі даної системи лежить такий спосіб регулювання, який передбачає: наявність заборони; діяльність з видачі дозволів, що здійснюється органами державної влади щодо громадян, організацій, організаційно їм не підлеглих; нагляд за дотриманням суб'єктами, які отримали дозволи, правил та умов при здійсненні відповідної діяльності; застосування примусових заходів для припинення порушень правил, умов дозволеної діяльності та притягнення винних до юридичної відповідальності.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що, з одного боку, дозвільні правовідносини виникають виключно з ініціативи громадян та організацій, які добровільно вирішують стати їх учасниками, а з іншого – свобода в цій ситуації полягає лише в тому, що можна стати суб'єктом дозвільних право-відносин та здійснювати відповідну діяльність або повністю відмовитися від її здійснення. Дозвільна система не передбачає можливість вибору (отримувати чи не отримувати дозвіл), оскільки якщо відповідна діяльність здійснюється без дозволу (ліцензії), для особи настають дуже серйозні наслідки у вигляді юридичної відповідальності. Варто зауважити, що сьогодні залишається багато питань щодо адекватності санкцій та їх співвідношення зі ступенем загрози громадській безпеці. Так, наприклад, відповідно до ст. 121 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X [10], за керування водієм транспортним засобом, що підлягає обов'язковому технічному контролю, але своєчасно його не пройшов (якщо особа вчинила правопорушення повторно протягом року) санкція статті дозволяє застосувати до правопорушника такий вид адміністративного стягнення, як адміністративний арешт.

Щодо визначень дозвільної системи, вони багато в чому продиктовані науковими поглядами тих чи інших дослідників та в першу чергу диференціюються за наступним критерієм: широке та вузьке визначення. Так, дозвільну систему можна визначити, як сукупність правил, що регламентують порядок виробництва, придбання, користування, зберігання, збуту та перевезення деяких предметів та речовин, а також порядок відкриття та функціонування деяких підприємств. Але на сучасному етапі переважно використовується найбільш широке трактування, згідно з яким дозвільну систему визначають і як врегульовану правом сукупність суспільних відносин суб'єктів адміністративної влади з громадянами та організаціями, що виникають у зв'язку з видачою дозволів на зайняття певними видами діяльності та подальшим наглядом за дотриманням правил та умов здійснення певної діяльності. З огляду на широкий спектр ситуацій, у яких застосовуються дозволи, та неоднорідність владних суб'єктів, залучених у дозвільні відносини, такий широкий підхід, на нашу думку, є найбільш правильним.

Можна також розглядати дозвільну систему як сукупність приписів. У цьому випадку вона містить матеріальні норми – положення нормативних правових актів, якими регулюються статус, компетенція, права та обов'язки суб'єктів дозвільної системи; процесуальні норми – положення, що встановлюють різні процедури, пов'язані з отриманням або видачою дозволів.

При всій різноманітності підходів незмінною залишається сутність дозвільної системи, яка визначається сутністю використовуваного методу, а також призначення цієї системи. Управлінські рішення типу дозволу можуть бути представлені у вигляді двох базових моделей, умовно визначених, як «дозвіл на основі контролю» або «затвердження плану». Стосовно першого, діючі у спільних інтересах органи громадського управління та маючий конституційні права громадян перебувають у певному

біполярному плані. Традиційний інститут превентивної заборони з можливістю отримання дозволу регулює принципове становище окремої особи стосовно управління, яке спочатку контролює безпеку для суспільства або важливі для його розвитку пункти. Матеріальну суть зазначеного інституту визначає те, що наділений основними правами громадянин має право вимагати дозвіл, якщо його видача не суперечить громадським інтересам. Затвердження плану орієнтується не на заявника чи уповноважену особу, але в компетенцію та обов'язки державного органу приймаючого рішення. Саме він виконує необхідні та властиві процесу планування функції оцінки та затвердження плану. Матеріальне підґрунтя в даному випадку становить оціночне та водночас санкціонуюче рішення щодо затвердження плану. З погляду правового регулювання тут йдеться лише про право заявника на всебічну об'єктивну оцінку.

Таким чином, можна зробити висновок, що перша модель більшою мірою співвідноситься з трактуванням дозволу що склалася у науці адміністративного права. Дозвіл або документ дозвільного характеру розуміється як свого роду «провідник» переведення відносного об'єктивного права в суб'єктивне право, що супроводжується виникненням юридичних обов'язків, а також засобом подолання конфлікту інтересів прав власника та інших осіб, яким може бути заподіяна шкода внаслідок реалізації права. Цей спосіб служить для виконання превентивної функції, оскільки покликаний попередити та мінімізувати можливі негативні наслідки реалізації громадянами наданих їм прав та свобод, оскільки деякі види суспільно корисної діяльності (наприклад, керування автомобілем, виробництво зброї тощо), якщо вони здійснюються непрофесійно, без дотримання необхідних правил можуть заподіяти шкоду суспільству. При цьому очевидно, що цей спосіб, поєднуючи приватний та публічний інтереси, не повинен застосовуватися у більшому обсязі, ніж це необхідно для нейтралізації потенційних небезпек окремих видів діяльності. Жорсткість умов отримання конкретного виду дозволів зумовлена потенційною небезпекою наслідків. Чим більшу загрозу може заподіяти певний вид діяльності, тим більше повноважень надається владному суб'єкту та тим більше обмежень встановлюється для особи, яка бажає отримати дозвіл.

Сутність дозвільної системи, очевидно, нерозривно пов'язана з її призначенням, яке полягає у забезпеченні безпеки особистості, суспільства та держави. Дозвільний спосіб регулювання застосовується тоді, коли виникає потреба забезпечення захисту суспільно значимих інтересів, коли автономність поведінки суб'єктів права суперечить цим інтересам. Дозволи виступають умовами для реалізації громадянами та організаціями багатьох прав та свобод, проте це не суперечить демократичним конституційним засадам. Класичний конституціоналізм прагне узгодити зі свободою необхідність суспільного спокою, пов'язану із життям у державі. Вимога щодо забезпечення громадського спокою, у тому числі підтримки міжнародної безпеки, дотримання державних інтересів, конституційного устрою іноді змушена враховувати порушення прав та свобод. Метою обмеження прав людини, в тому числі і через встановлення дозвільної системи виступає громадська безпека. Проте на сьогоднішній час відсутній єдиний підхід до визначення терміну «громадська безпека».

Стаття 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII [11] закріпила терміни «громадська безпека і порядок» та «державна безпека». Так, громадська безпека і порядок – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють

узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз. Відповідно, державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру.

До основних об'єктів безпеки належать особистість (права та свободи); суспільство (матеріальні та духовні цінності) держава (конституційний устрій, суверенітет та територіальна цілісність). На нашу думку, в державі проводиться ідея максимально широкого розуміння безпеки, що відображено в низці ключових документів з питань безпеки. Основним поняттям виступає національна безпека, забезпечення якої включає економічну, продовольчу, екологічну, інформаційну, громадську та державну безпеку. Саме широке розуміння безпеки як мети, на досягнення якої спрямоване використання дозвільної системи, дозволяє обґрунтувати можливість та необхідність застосування дозвільного способу регулювання у вельми різноманітних сферах життя суспільства.

Необхідно звернути увагу ще один аспект, закріплений у ст. 8 Конституції України [12] – Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй, норми Конституції України є нормами прямої дії. Поряд з цим, нормативне закріплення дозвільної системи здійснюється як законами, і підзаконними нормативно-правовими актами. Це цілком обґрунтовано і не суперечить Конституції, оскільки на сьогоднішній день правовою основою дозвільної системи є саме закони, а підзаконна правотворчість здійснюється на виконання та розвиток законодавчих положень. При цьому можна стверджувати про залежність рівня нормативного акта від виду діяльності, на провадження якої необхідний дозвіл.

Дозвіл не являє собою єдиний спосіб адміністративно-правового регулювання. Для того, щоб застосувати найбільш правильний та дієвий спосіб, необхідно визначити, по-перше, чи можливе використання даного способу для регулювання конкретних суспільних відносин; по-друге, чим даний спосіб кращий за інший, який також можна використовувати в даній ситуації. Основними підставами для використання саме дозвільного способу регулювання можна вважати такі: діяльність вимагає професійної кваліфікації у відповідних формах та певними способами; невиконання визначених умов характеризує її як суспільно небезпечну; зазначена діяльність набула широкого поширення. До переваг використання дозвільного способу можна віднести: можливість досягнення цілей забезпечення громадської безпеки та правопорядку загалом; можливість виключення з участі у регульованих правових відносинах суб'єктів, не готових до такої участі або не здатних у них брати участь з об'єктивних та суб'єктивних причин; можливість виключити з обігу предмети, що не відповідають за своїми технічними характеристиками або за своїм технічним станом вимогам, що висуваються до них; можливість встановлювати спеціальні вимоги, що стосуються безпосередньо діяльності, на провадження якої необхідний дозвіл; відносно простий та короткочасний порядок прийняття рішень про надання або про ненадання дозволів; можливість оперативно реагувати на зміни зовнішніх умов та зупиняти дію дозволів при стихійних лихах, епідеміях, епізоотіях тощо; гарантованість застосування юридичної відповідальності в разі порушення чинного законодавства. Якщо з'ясовуються можливість і перевага використання дозвільного способу щодо регулювання будь-яких суспільних відносин, відповідні норми та правила, як правило, закріплюються у законодавчих актах.

Деякі способи адміністративно-правового регулювання можуть мати схожі риси з дозволом. Насамперед йдеться про заявний порядок реалізації прав, який на практиці зазнає серйозних проблем. Так, наприклад, для про-

ведення масового заходу достатньо повідомити місцеву владу про намір реалізувати своє конституційне право, але практика демонструє винахідливість владних структур у пошуку приводів для відмови у проведенні таких заходів. Зауважимо, що ця проблема не стосується тільки України. Для ілюстрації достатньо навести приклад. Так, 26 червня 2006 р. Європейський суд з прав людини виніс ухвалу за скаргою громадянина Öllinger проти Австрії, в якій дійшов висновку, що заборона стала невідповідним обмеженням права заявника на свободу зборів, оскільки не було дотримано справедливого балансу інтересів різних груп, і підкреслив, що владі слід не забороняти мітинг, а вжити відповідних заходів для забезпечення порядку [13]. Подібні приклади свідчать про серйозну проблему в розумінні системи реалізації прав, яка не може бути тотожною дозвільної. Але це предмет окремого дослідження.

Окреме місце серед форм дозвільного способу адміністративно-правового регулювання є реєстрація. Наприклад, під час реєстрації громадян, транспортних засобів, угод з нерухомістю не приймається адміністративний акт, що дозволяє певну діяльність, але по суті особа отримує право займатись цією діяльністю, яким не володіла до процедури реєстрації.

Визначаючи сутність та призначення дозволів треба звернути увагу на неприпустимість отождолення дозволу з інститутами адміністративного нагляду та адміністративної відповідальності. Відповідно до схожості об'єктів і цілей, дозвіл має принципові відмінності, до яких можна віднести, наприклад, виникнення дозвільних правовідносин лише з ініціативи претендента дозволу; неможливість нагляду до видачі дозволу; специфічні юридичні наслідки у вигляді видачі акту дозволу чи відмови.

В науковій літературі крім терміну «дозвільна система» нерідко зустрічається термін «дозвільний режим». Використання цих термінів як синонімів видається не цілком коректним. Дозвіл виступає як засіб реалізації спеціальних адміністративно-правових режимів. Проте відсутній перелік адміністративно-правових режимів та нормативний акт, що закріпив види адміністративно-правових режимів, які застосовуються для регулювання різних видів діяльності. При цьому існують різні класифікації адміністративних режимів. Інтерес представляє, наприклад, класифікація режимів за ступенем належності

до забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки країни: спрямованні на забезпечення державної безпеки країни (наприклад, адміністративно-правовий режим захисту державної таємниці); режими, які однаково спрямовані на забезпечення як інтересів безпеки держави, так і охорони громадського порядку (режим проживання та пересування іноземців на території України); режими, що встановлюються здебільшого для охорони громадського порядку (режими, що належать до дозвільної системи, паспортної системи та ін.); режими, за допомогою яких досягаються цілі та завдання інших галузей управління. Ці режими також включають деякі режимні заходи, націлені на підтримку внутрішньої та зовнішньої безпеки (митний, санітарний та ін); комплексні режими, які мають на меті забезпечення обороноздатності, безпеки країни, громадського порядку, здоров'я та безпеки громадян у разі настання виняткових обставин (військова загроза, епідемії тощо).

Характерно, що правила або норми поведінки, що відповідають дозвільному способу регулювання, можуть не містити терміни «ліцензія», «дозвіл», «реєстрація» тощо. І навпаки, не всі управлінські рішення, іменовані дозволами, є такими. Так, пропонуємо відмежовувати документи дозвільного характеру, по-перше, від дозволів, що видаються керівником своєю підлеглому, як разового характеру, так і шляхом надання певного повноваження; по-друге, від дозволів на здійснення поодиноких дій; по-третє, від документів, що свідчать про закінчення навчальних закладів.

Висновки. Адміністративне право використовує та пристосовує правові форми до поточних потреб державного будівництва та адміністрування. Стосовно дозвільної системи, яка є на сьогоднішній день є дуже затребуваною у практиці державного управління, така переоцінка цінностей потребує найбільш серйозних змін як у теорії, так і на практиці. Потенціал дозвільної системи у забезпеченні громадського порядку та безпеки шляхом розумного обмеження прав і свобод дуже значний. Але залишається ще значне коло проблем крім розуміння сутності та призначення дозвільної системи. Ці питання значно вужчі, в свою чергу вимагають предметного вивчення та відображають специфіку національної системи законодавства, такі як форми та види дозволів, сфери їх застосування тощо. Відповідно дослідження у цій царині продовжуються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року № 222-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 23. Ст. 158
2. Авер'янов В. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. Загальна частина. Київ : Юрид. думка, 2007. 592 с.
3. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), І.М. Балакарева, І.В. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2021. 392 с.
4. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтєвський, О. Кузьменко, С. Стеценко та ін. Вид. 2-ге. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 520 с.
5. Адміністративно-правове забезпечення прав людини органами публічної адміністрації в Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. О.Ф. Андрійко. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 199 с.
6. Про страхування: Закон: України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 12–13. Ст. 28.
7. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. Ст. 268.
8. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 р. № 622 / *Офіційний вісник України*. 1998 р. № 49. Ст. 1574.
9. Про автомобільний транспорт: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2344-III / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 22. Ст. 105.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X / *Верховна Рада Української РСР. Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
11. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. «Öllinger проти Угорщини», № 76900/01, рішення від 29 червня 2006 року. URL: [https://www.righttoassembly.info/assets/downloads/Öllinger_v_Austria_\(2006\).pdf](https://www.righttoassembly.info/assets/downloads/Öllinger_v_Austria_(2006).pdf)

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ОБРОБЛЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

PROBLEMS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE DURING PROCESSING OF PERSONAL DATA AND WAYS TO SOLVE THEM

Машталяр О.М., аспірант кафедри інформаційних технологій та кібербезпеки
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню проблем використання штучного інтелекту (ШІ) та його впливу на обробку (зберігання, використання, захисту) персональних даних в Україні. Особлива увага приділяється правовим аспектам, зокрема необхідності гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, такими як Загальний регламент про захист даних (GDPR). Також розглядаються технічні рішення для підвищення рівня захисту даних, такі як шифрування, анонімізація даних та системи виявлення витоків. Аналізуються етичні питання та способи забезпечення справедливості та прозорості алгоритмів ШІ. Використання ШІ дозволяє автоматизувати процеси виявлення та реагування на загрози, підвищувати ефективність шифрування та анонімізації даних, а також забезпечувати відповідність нормативним вимогам. Проте разом із перевагами використання ШІ існують і проблеми, такі як ризики конфіденційності, упередженість алгоритмів і складність їх перевірки. Однією з ключових проблем використання ШІ є забезпечення належного рівня захисту персональних даних під час їх обробки. Це включає питання зберігання, використання та захисту даних від несанкціонованого доступу та витоків. Сучасне нормативно-правове забезпечення України часто не враховує специфіку ШІ, що створює правові прогалини та ускладнює ефективне регулювання цієї сфери. Крім того, технологічні аспекти, такі як забезпечення прозорості та етичності алгоритмів ШІ, також потребують уваги для запобігання дискримінації прав користувачів. Ця стаття має на меті дослідити основні проблеми використання ШІ під час обробки персональних даних в Україні, а також запропонувати можливі шляхи їх вирішення, враховуючи досвід певних країн у цій сфері. Також, основна проблема полягає в тому, що існуючі правові та регуляторні рамки не встигають за швидким технологічним розвитком ШІ, що призводить до недостатнього захисту персональних даних та порушень прав користувачів. Багато країн, включаючи Україну, мають законодавство щодо захисту персональних даних, яке було розроблене до широкого впровадження технологій ШІ. Це означає, що багато аспектів використання ШІ залишаються нерегульованими або недостатньо регульованими. В даній статті розглядаються як переваги, так і недоліки використання ШІ для захисту персональних даних, а також окреслюються деякі шляхи вдосконалення правових та технологічних підходів до захисту даних в умовах швидкого розвитку ШІ в Україні.

Ключові слова: штучний інтелект, законодавство України, персональні дані, захист даних, обробка даних, інформація, кібербезпека, технології ШІ.

The article is devoted to the study of the problems of using artificial intelligence (AI) and its impact on the processing (storage, use, protection) of personal data in Ukraine. Particular attention is paid to legal aspects, in particular, the need to harmonise Ukrainian legislation with European standards, such as the General Data Protection Regulation (GDPR). Technical solutions to improve data protection, such as encryption, data anonymisation and leak detection systems, are also considered. Ethical issues and ways to ensure the fairness and transparency of AI algorithms are analysed. The use of AI allows automating threat detection and response, increasing the effectiveness of data encryption and anonymisation, and ensuring compliance with regulatory requirements. However, along with the benefits of using AI, there are also challenges, such as privacy risks, algorithm bias, and the complexity of their verification. One of the key challenges of using AI is ensuring an adequate level of protection of personal data during its processing. This includes the storage, use and protection of data from unauthorised access and leakage. Ukraine's current regulatory framework often does not take into account the specifics of AI, which creates legal gaps and complicates effective regulation of this area. In addition, technological aspects, such as ensuring transparency and ethics of AI algorithms, also require attention to prevent discrimination of user rights. This article aims to explore the main problems of using AI in personal data processing in Ukraine, as well as to propose possible ways to solve them, taking into account the experience of certain countries in this area. Also, the main problem is that the existing legal and regulatory frameworks do not keep pace with the rapid technological development of AI, which leads to insufficient protection of personal data and violations of users' rights. Many countries, including Ukraine, have personal data protection legislation that was developed before the widespread adoption of AI technologies, meaning that many aspects of AI use remain unregulated or under-regulated. This article discusses both the advantages and disadvantages of using AI to protect personal data, and outlines some ways to improve legal and technological approaches to data protection in the context of the rapid development of AI in Ukraine.

Key words: artificial intelligence, Ukrainian legislation, personal data, data protection, data processing, information, cybersecurity, AI technologies.

Вступ. Штучний інтелект (ШІ) швидко стає невід'ємною частиною нашого життя, зокрема у сфері обробки персональних даних. Використання технологій ШІ відкриває нові можливості для аналізу значних обсягів інформації, прогнозування тенденцій та прийняття рішень. Однак, поряд із перевагами, виникають численні проблеми використання ШІ, пов'язані з конфіденційністю, безпекою та правовою охороною персональних даних. В Україні ці виклики стають особливо актуальними в умовах швидкого технологічного розвитку та необхідності адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів [11, с. 12].

Однією з ключових проблем використання ШІ є забезпечення належного рівня захисту персональних даних під час їх обробки. Це включає питання зберігання, використання та захисту даних від несанкціонованого доступу та витоків цих даних. Сьогодні чинне нормативно-правове забезпечення України часто не враховує специфіку ШІ, що створює правові прогалини та ускладнює ефективне регу-

лювання цієї сфери. Крім того, технологічні аспекти, такі як забезпечення прозорості та етичності алгоритмів ШІ¹, також потребують уваги для запобігання дискримінації прав користувачів.

Ця стаття має на меті дослідити основні проблеми використання ШІ під час обробки персональних даних в Україні, а також запропонувати можливі шляхи їх вирішення враховуючи досвід певних країн в цій сфері. Особлива увага приділяється правовим аспектам, зокрема необхідності гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, такими як Загальний регламент про захист даних (GDPR). Також розглядаються технічні рішення для підвищення рівня захисту даних, такі як шифрування, анонімізація даних² та системи виявлення

¹ Етичність алгоритмів ШІ – це концепція, що охоплює набір принципів та практик, які забезпечують відповідність алгоритмів штучного інтелекту етичним стандартам та соціальним нормам.

² Анонімізація даних – це процес перетворення персональних даних таким чином, щоб ідентифікація конкретного індивіда стала неможливою.

витоків. Аналізуються етичні питання та способи забезпечення справедливості та прозорості алгоритмів ШІ.

Проблематикою використання ШІ в обробці персональних даних порушували у своїх працях Кузьменко О. В., Смірнов І., Шевченко А. Є., Кудін С. В., Радутний О. Е., Белова М. В., Белов Д. М. та інші як вітчизняні так і іноземні науковці.

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) стає все більш важливою частиною сучасних технологій, що викликає значні зміни у способах обробки та захисту персональних даних. Незважаючи на величезний потенціал, який ШІ має для покращення ефективності та безпеки обробки даних, його застосування також породжує низку серйозних проблем та викликів.

Основна проблема полягає в тому, що існуючі правові та регуляторні рамки не встигають за швидким технологічним розвитком ШІ, що призводить до недостатнього захисту персональних даних та порушень прав користувачів. Багато країн, включаючи Україну, мають законодавство щодо захисту персональних даних, яке було розроблене до широкого впровадження технологій ШІ. Це означає, що багато аспектів використання ШІ залишаються нерегульованими або недостатньо регульованими.

Використання ШІ для обробки персональних даних викликає такі основні проблеми:

1. Конфіденційність та безпека даних: Моделі ШІ потребують великих обсягів даних для навчання, що підвищує ризик витоку даних та їх зловживання. Це особливо актуально в умовах, коли дані можуть бути використані для тренування алгоритмів без належного контролю та захисту.

2. Упередженість та дискримінація: Алгоритми ШІ можуть відображати упередження, що містяться в тренувальних даних, що може призводити до дискримінації певних груп користувачів. Це вимагає розробки методів для виявлення та усунення упередженостей, а також забезпечення прозорості та справедливості алгоритмів.

3. Правові колізії: Наявні правові норми часто не враховують специфіку ШІ, що може призводити до правових колізій. Наприклад, Закон України «Про захист персональних даних» не повністю охоплює всі аспекти використання ШІ, що створює прогалини в правовому регулюванні.

4. Відповідність міжнародним стандартам: Для забезпечення належного рівня захисту даних Україна потребує гармонізації свого законодавства з міжнародними стандартами, такими як Загальний регламент про захист даних (GDPR). Це дозволить забезпечити високий рівень захисту персональних даних та уникнути правових колізій у міжнародних відносинах.

5. Етичні аспекти: Використання ШІ викликає значні етичні питання, пов'язані з конфіденційністю, безпекою та правами користувачів. Важливо розробити етичні керівництва та стандарти для використання ШІ, щоб забезпечити дотримання етичних норм та захист прав користувачів.

Таким чином, для ефективного та безпечного використання ШІ в обробці персональних даних необхідно розробити комплексну правову та етичну базу. Це включає оновлення існуючих законодавчих актів, впровадження нових стандартів захисту даних, розробку етичних керівництв, а також забезпечення прозорості та підзвітності алгоритмів ШІ. Вирішення цих проблем є критично важливим для забезпечення довіри користувачів до технологій ШІ та забезпечення їх прав на конфіденційність та безпеку персональних даних.

Метою статті є дослідження основних проблем, пов'язаних з використанням штучного інтелекту (ШІ) під час обробки персональних даних в Україні, а також розробка ефективних рекомендацій та стратегій для вирішення цих проблем. Особлива увага приділяється аналізу аспектів конфіденційності, безпеки, упередженості алгоритмів

та правового регулювання, зокрема, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, такими як Загальний регламент про захист даних (GDPR).

Актуальність теми дослідження. Використання штучного інтелекту (ШІ) під час обробки персональних даних в Україні обумовлена низкою факторів, які свідчать про важливість і своєчасність розгляду цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до абз. 3 Загальної частини Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, під штучним інтелектом розуміють «Штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [5, с. 12].

Використання ШІ для обробки персональних даних надає значні переваги, проте також супроводжується низкою проблем, які потребують вирішення.

Однією з найбільших загроз при використанні ШІ для обробки персональних даних є ризик витоку інформації. Це може статися через недостатню захищеність систем або через атаки з боку зловмисників. Наприклад, у випадках несанкціонованого доступу до баз даних, що містять персональні дані, інформація може бути викрадена і використана для шахрайства, шантажу або інших незаконних цілей. На сьогоднішній день зафіксовані випадки витоку персональних даних, пов'язані з використанням штучного інтелекту, але жоден з них не став широко відомим або не привернув значної уваги громадськості. Тим не менш, можна виділити деякі приклади, де були порушені принципи захисту персональних даних у контексті застосування ШІ: Cambridge Analytica: У 2018 році було виявлено випадок, коли штучний інтелект використовували для збору та обробки персональних даних мільйонів користувачів Facebook. Компанія Cambridge Analytica, яка спеціалізувалася на аналізі даних для політичних кампаній, отримала доступ до персональних даних без належної згоди користувачів, порушивши принципи конфіденційності та приватності [1, с. 11].

ШІ-системи, які використовуються для аналізу великих обсягів даних, можуть випадково розпізнати або виявити особисту інформацію, яка була призначена для анонімізації. Це може статися через недостатню точність алгоритмів анонімізації або через зворотне аналізування даних, що дозволяє відновити первинну інформацію. Технологія розпізнавання обличчя: Використання технології розпізнавання обличчя (Facial Recognition) також може становити загрозу для приватності осіб. Наприклад, були випадки, коли системи розпізнавання обличчя застосовувалися без дозволу користувачів, збираючи їхні персональні дані без належної інформованості та контролю [1, с. 11].

Використання ШІ для обробки персональних даних також піднімає питання отримання згоди від користувачів. У багатьох випадках користувачі не розуміють, яким чином їхні дані будуть використовуватися, або не мають можливості контролювати процес їх обробки. Це може призвести до порушення права на приватність і створити негативні наслідки для користувачів [4, с. 12].

ШІ-системи можуть мати вразливості, які можуть бути використані зловмисниками для компрометації системи або викрадення даних. Наприклад, атаки типу «обману машинного навчання» (adversarial attacks) можуть змусити ШІ-систему приймати неправильні рішення або розкрити конфіденційну інформацію. Такі атаки можуть бути складними для виявлення і попередження. Алгоритми машинного навчання можуть бути вразливими до атак,

якщо вони не були належним чином захищені. Зловмисники можуть використовувати вразливості в алгоритмах для отримання доступу до даних або для маніпуляції результатами аналізу. Це може мати серйозні наслідки для конфіденційності і безпеки даних.

Застосування ШІ для обробки персональних даних також підвищує ризик кіберзагроз, таких як фішинг, шкідливе програмне забезпечення та атаки на мережу. ШІ-системи можуть стати мішенню для зловмисників, які прагнуть отримати доступ до конфіденційної інформації або викликати збої в роботі системи. Це вимагає додаткових заходів безпеки для захисту систем і даних [6, с. 12].

Також однією з основних етичних проблем є непрозорість алгоритмів ШІ, які використовуються для обробки персональних даних. Користувачі часто не знають, як їхні дані обробляються і які алгоритми використовуються для прийняття рішень. Це може призвести до недовіри до ШІ-систем і порушення прав користувачів на прозорість і контроль над своїми даними. В свою чергу алгоритми ШІ можуть мати вбудовані упередження, які можуть призвести до дискримінації окремих груп користувачів. Це може статися через неправильне навчання алгоритмів на необ'єктивних даних або через використання некоректних методів аналізу. Такі проблеми можуть мати серйозні соціальні і правові наслідки.

Використання ШІ для обробки персональних даних також піднімає питання щодо згоди користувачів і відповідальності за можливі зловживання. Користувачі повинні мати право контролювати, як їхні дані використовуються, і отримувати чітку інформацію про цілі і методи обробки. Водночас враховуючи теперішню війну України з Росією та необхідності збору та обробки великою кількістю додаткової інформації, включаючи геномну інформацію про людину, технології ШІ та персональні дані, які ними обробляються на території України є напружувачем вразливими [7, с. 12].

Основні шляхи вирішення даної проблеми: Одним із ефективних шляхів вирішення проблем є впровадження нових технологій захисту даних, таких як диференціальна конфіденційність, гомоморфне шифрування та блокчейн. Ці технології дозволяють захистити дані під час їх обробки та зберігання. Диференціальна приватність забезпечує анонімність даних, додаючи випадковий шум до інформації, що обробляється, що ускладнює ідентифікацію індивідуальних записів [8, с. 12]. Гомоморфне шифрування дозволяє виконувати обчислення над зашифрованими даними, не розшифровуючи їх, що забезпечує високий рівень безпеки [9, с. 12]. Блокчейн-технологія забезпечує прозорість і незмінність записів, що робить неможливим несанкціоноване зміння даних.

Важливим кроком є розробка правових та етичних стандартів, які регулюватимуть використання ШІ. Це включає встановлення чітких правил щодо обробки персональних даних та відповідальності за їх порушення. Міжнародне співробітництво є необхідним для створення узгоджених стандартів і забезпечення їх дотримання. Крім того, необхідно розробити етичні кодекси для розробників і користувачів ШІ, які враховують права і інтереси всіх зацікавлених сторін [10, с. 12].

Підвищення обізнаності та освіти серед користувачів та розробників ШІ також є важливим аспектом. Це дозво-

лить зменшити ризики, пов'язані з неправомірним використанням ШІ та підвищити рівень захисту персональних даних. Важливо, щоб користувачі розуміли, як їхні дані обробляються і які ризики можуть виникнути. Для цього можна проводити інформаційні кампанії, тренінги та освітні програми, які сприятимуть підвищенню обізнаності про питання конфіденційності та безпеки даних.

Висновок. Штучний інтелект (ШІ) має величезний потенціал у сфері захисту та охорони персональних даних, завдяки своїм можливостям автоматизації, аналізу великих обсягів інформації та виявлення загроз у режимі реального часу. ШІ може значно покращити виявлення та реагування на кіберзагрози, дозволяючи організаціям швидше та ефективніше захищати дані користувачів. Використання машинного навчання для аналізу аномалій та виявлення підозрілої активності дозволяє вчасно виявляти потенційні атаки та запобігати витокам даних. Крім того, ШІ може автоматизувати процеси шифрування та анонімізації даних, підвищуючи їх безпеку.

Серед переваг використання ШІ для захисту персональних даних можна виділити наступні:

1. Автоматизація безпекових процесів: ШІ дозволяє автоматизувати виявлення загроз і реагування на них, що зменшує навантаження на людські ресурси та покращує швидкість реакції.

2. Покращене виявлення аномалій: Алгоритми машинного навчання здатні аналізувати великі обсяги даних і виявляти аномалії, які можуть свідчити про кіберзагрози.

3. Підвищення ефективності шифрування та анонімізації: ШІ може допомагати у розробці та впровадженні більш ефективних методів захисту даних.

4. Автоматизація дотримання нормативних вимог: ШІ може автоматично забезпечувати відповідність даних вимогам нормативних актів, таких як GDPR.

Однак, використання ШІ для захисту персональних даних не позбавлене недоліків та ризиків:

1. Конфіденційність даних: Для навчання моделей ШІ необхідний доступ до великих обсягів даних, що може підвищувати ризик витоків і зловживань.

2. Упередженість алгоритмів: Моделі ШІ можуть містити упередження, які виникають через недосконалість даних, що може призвести до дискримінації та несправедливого ставлення до користувачів.

3. Складність та непрозорість: Алгоритми ШІ часто є складними та непрозорими, що ускладнює їх перевірку та валідацію.

4. Правові та етичні виклики: Відсутність чітких регуляторних рамок може створити правові та етичні проблеми у використанні ШІ для захисту даних.

Таким чином, для ефективного та безпечного використання ШІ у сфері захисту персональних даних необхідно розробити комплексний підхід, який включає вдосконалення законодавства, впровадження новітніх технологічних рішень та забезпечення етичних стандартів. Гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами, такими як GDPR, є критично важливою для забезпечення високого рівня захисту даних. Лише так можна досягти балансу між інноваціями та захистом прав користувачів, забезпечуючи безпечне та етичне використання ШІ у всіх сферах життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. World Intellectual Property Organization (WIPO) – Artificial Intelligence and Intellectual Property Policy Considerations. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_1055.pdf (Last accessed: 22.07.2024).
2. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 22.07.2024).
3. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 р. № 80/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 23.07.2024).
4. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 23.07.2024).
5. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.20 р. № 1556. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 24.07.2024).
6. Конвенція про кіберзлочинність / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 24.07.2024).
7. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон України від 9 липня 2022 р. № 2391. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-IX#Text> (дата звернення: 25.07.2024).
8. «Диференційна приватність» як спосіб припинити гонитву за особистими даними користувачів Cybercalm : веб-сайт. URL: <https://cybercalm.org/novyny/dyferentsijna-pryvattnist-yak-sposib-pryprynyty-gonytvu-za-osobystymy-danyty-korystuvachiv/> (дата звернення: 25.07.2024).
9. Що таке гомоморфне шифрування? Keyfactor : веб-сайт. URL: <https://www.keyfactor.com/blog/what-is-homomorphic-encryption/> (дата звернення: 26.07.2024).
10. Ірина Кудрянь, Етичні аспекти використання штучного інтелекту в маркетингу Theantmedia : веб-сайт URL: <https://www.theantmedia.com/post/etichni-aspekti-vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-v-marketingu> (дата звернення: 26.07.2024).
11. Гуртова, К. М. (2024). Теорія і практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Київський часопис права*. 2024. Вип. 4. С. 162–168.

ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

TO THE QUESTION OF THE PRINCIPLES OF THE NATIONAL ECONOMIC SECURITY SYSTEM OF UKRAINE

Мельник В.І., д.ю.н.,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут публічного права

Зважаючи на складність і багатогранність економічної безпеки України, враховуючи позицію держави, яка включає до її складових інші види безпеки, та усвідомлюючи особливості, зумовлені існуванням широкого кола суб'єктів її забезпечення організації та функціонування, об'єктів впливу, правовідносин, загроз й інших груп параметрів вбачається за доцільне і виправдане розглядати й досліджувати її як системну категорію. Оскільки будь-яка система функціонує, базуючись на певній сукупності принципів, у залежності від мети, середовища та сфери впливу, метою цієї статті є визначення основних засад функціонування системи економічної безпеки України. У словниках під терміном «принцип» зазвичай прийнято розуміти: 1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці. Дехто з науковців називає декілька варіацій його розуміння з позиції адміністративно-правової науки. Зокрема, мова йде про такі: 1) принцип як основоположна правда (істина), закон, доктрина або припущення; 2) принцип як загальне правило або стандарт; 3) принцип як сукупність моральних та етичних стандартів; 4) принцип як визначена наперед політика або спосіб дії; 5) принцип як основа або необхідний якісний складник або елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки. Зважаючи на встановлений спектр властивостей системи економічної безпеки України й усвідомлюючи об'єктивні закономірності функціонування вказаного компонента державної безпеки, вбачається за доцільне і виправдане виділити наступні ключові принципи: 1) адаптивність; 2) адекватність заходів, націлених на забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України; 3) безперервність; 4) вибіркова варіативність використання засобів щодо забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України; 5) взаємозв'язок з іноземними та міжнародними безпековими системами; 6) законність; 7) захист економічних інтересів держави; 8) інтеграція з іншими іноземними та міжнародними безпековими системами; 9) оперативність та своєчасність; 10) удосконалення.

Ключові слова: система, системність, національна система економічної безпеки, принцип, адміністративно-правова наука.

Considering the complexity and versatility of the economic security of Ukraine, taking into account the position of the state, which includes other types of security among its components, and being aware of the peculiarities caused by the existence of a wide range of subjects of its organization and functioning, objects of influence, legal relations, threats and other groups parameters, it is considered expedient and justified to consider and study it as a system category. Since any system functions based on a certain set of principles, depending on the purpose, environment and sphere of influence, the purpose of this article is to determine the basic principles of the functioning of the economic security system of Ukraine. In dictionaries, the term "principle" is usually used to mean: 1) the main starting point of any scientific system, theory, ideological direction, etc.; 2) a feature underlying the creation or implementation of something, the method of creation or implementation of something; 3) belief, norm, rule, which is guided by someone in life, behavior. Some scientists name several variations of its understanding from the standpoint of administrative and legal science. In particular, we are talking about the following: 1) principle as a fundamental truth (truth), law, doctrine or assumption; 2) principle as a general rule or standard; 3) principle as a set of moral and ethical standards; 4) principle as a predetermined policy or method of action; 5) principle as a basis or a necessary qualitative component or element that determines the inner nature or individual characteristics of behavior. Taking into account the established spectrum of properties of the economic security system of Ukraine and being aware of the objective regularities of the functioning of the specified component of state security, it is considered appropriate and justified to highlight the following key principles: 1) adaptability; 2) adequacy of measures aimed at ensuring proper organization and functioning of the system of economic security of Ukraine; 3) continuity; 4) selective variability of the use of means to ensure proper organization and functioning of the economic security system of Ukraine; 5) relationship with foreign and international security systems; 6) legality; 7) protection of the economic interests of the state; 8) integration with other foreign and international security systems; 9) efficiency and timeliness; 10) improvement.

Key words: system, systematicity, national system of economic security, principle, administrative and legal science.

Вступ. Зважаючи на складність і багатогранність економічної безпеки України, враховуючи позицію держави, яка включає до її складових інші види безпеки (виробничу, демографічну, енергетичну, зовнішньоекономічну, інвестиційно-інноваційну, макроекономічну, продовольчу, соціальну, а також фінансову) та усвідомлюючи особливості, зумовлені існуванням широкого кола суб'єктів її забезпечення організації та функціонування, об'єктів впливу, правовідносин, загроз й інших груп параметрів вбачається за доцільне і виправдане розглядати й досліджувати її як системну категорію. Особливо ця позиція вбачається актуальною і виправданою в сучасних умовах перебігу та неминучого зростання ролі ряду глобалізаційних процесів, ринкових трансформацій, інтенсивної діджиталізації й очевидного посилення негативного впливу на економіку, в середньому- та довгострокових перспективах, що вкотре сфокусує увагу на питанні особливостей аналізованої складової, саме як системної.

Слід погодитися з висловлюванням А. М. Гуменюка, який вважає, що системний підхід передбачає аналіз еко-

номічної безпеки на основі базових вимог до неї як системи. По-перше, будь-який системний об'єкт є елементом системи більш складного порядку. По-друге, система – це сукупність підсистем, які утворюють об'єкт як цілісне явище або процес. Економічна безпека містить у собі певні підсистеми, які відрізняються між собою за рівнем і якістю, але зв'язані і структурно організовані. По-третє, будь-який об'єкт з точки зору системної організації має підпорядкованість рівнів. Домінуюче місце в системі економічної безпеки займає людина, яка взаємопов'язана з іншими суб'єктами економічної діяльності та безпеки. По-четверте, система економічної безпеки має бути адаптована до зовнішнього середовища, що дасть можливість розробити економічну політику з метою усунення або зменшення загроз економічній стабільності суспільства. По-п'яте, базисом системи економічної безпеки має бути діяльність її суб'єктів [1, с. 55–56].

Оскільки будь-яка система функціонує, базуючись на певній сукупності принципів, у залежності від мети, середовища та сфери впливу, метою цієї статті є визна-

чення основних засад функціонування системи економічної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широке коло предметних аспектів прямо чи опосередковано дотичних до питання організації й функціонування системи економічної безпеки України перебували в полі зору багатьох українських й іноземних науковців, серед яких: В. Б. Авер'янов, О. О. Бригінєць, А. О. Борко, Б. В. Дерев'яно, Т. А. Кобзєва, С. І. Лекарь, І. М. Осика, В. В. Пахомов, С. В. Сазонов, В. Я. Тацій, С. В. Чумаченко та багато інших.

Виклад основного матеріалу. У словниках під терміном «принцип» зазвичай прийнято розуміти: 1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [2].

Дехтознауковців називає декілька варіацій його розуміння з позиції адміністративно-правової науки. Зокрема, мова йде про такі: 1) принцип як основоположна правда (істина), закон, доктрина або припущення; 2) принцип як загальне правило або стандарт; 3) принцип як сукупність моральних та етичних стандартів; 4) принцип як визначена наперед політика або спосіб дії; 5) принцип як основа або необхідний якісний складник або елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки [3, с. 74].

Попередньо встановивши їх особливості, зокрема й відмінності від іншого, нерідко в науковій літературі отожденованого з терміном «засади», звернемо увагу на деякі позиції дослідників із приводу бачення принципів системи економічної безпеки держави.

Так, О. Є. Користін виділяє наступні основні принципи саме забезпечення економічної безпеки. До їх числа науковець відносить: 1) верховенство закону під час забезпечення економічної безпеки; 2) дотримання балансу економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства й держави; 3) взаємна відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки; 4) своєчасність та адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів; 5) пріоритет договірних (мирних) заходів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру; 6) інтеграція національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою [4].

Варто особливої уваги звернути на думку І. О. Рєвак, яка наголошує, що до основних доміант функціонування такої системи слід включити принципи: законності, системності, комплексності, гласності, повноти, взаємодії, безперервності, економності, гнучкості, своєчасності [5, с. 62].

На законодавчому рівні визначено три групи основних принципів, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки. Мова йде про такі: 1) верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектора безпеки і оборони та застосуванням сили; 2) дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; 3) розвиток сектора безпеки і оборони як основного інструмента реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони [6]. Проте, вказані принципи орієнтовані на всі складові національної безпеки України, не враховуючи ряд унікальних властивостей саме економічного компонента.

Аналізуючи це питання, К. О. Утенкова приходить до висновку, що в наукових джерелах найчастіше зустрічаються сорок три принципи (у різних варіаціях) системи економічної безпеки [7, с. 81]. Вчена умовно диференціює їх на три групи принципів: 1) визначальні (базові) (законність, економічна доцільність/ефективність, безперервність, координація/взаємодія, компетентність/спеці-

алізація, комплексність, плановість, поєднання гласності й конфіденційності); 2) ситуативні (розвиток, поєднання превентивних і реактивних заходів безпеки, диференційованість, підконтрольність керівництву об'єкта/централізація управління, гнучкість, адаптивність, оперативність, обґрунтованість, активність, удосконалення, своєчасність, пріоритет заходів попередження, системність, контроль/ефективність контролю, самостійність і відповідальність); 3) специфічні (варіативність, стимулювання, цілеспрямованість, інтегрованість, об'єктивність, емерджентність, сумісність, цілісність, структурність, взаємозалежність системи і середовища, ієрархічність, множинність опису кожної системи, захист інтересів суб'єктів безпеки, свобода у забезпеченні безпеки, інтеграція з міжнародними системами безпеки, передове оснащення, надійність, достатність, комплексне використання сил і коштів, оптимальність) [7, с. 83]. Водночас повинні усвідомлювати, що деякі з їх числа стосуватимуться іншого, доволі часто вживаного й досліджуваного поняття «економічна безпека підприємства». Інші складно позиціонувати саме як принципи системи економічної безпеки України, хоча б зважаючи на динамічне, часто реально непередбачуване економічне середовище.

Зважаючи на встановлений спектр властивостей системи економічної безпеки України й усвідомлюючи об'єктивні закономірності функціонування вказаного компоненту державної безпеки, вбачається за доцільне і виправдане виділити наступні ключові принципи: 1) адаптивність; 2) адекватність заходів, націлених на забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України; 3) безперервність; 4) вибіркова варіативність використання засобів щодо забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України; 5) взаємозв'язок з іноземними та міжнародними безпековими системами; 6) законність; 7) захист економічних інтересів держави; 8) інтеграція з іншими іноземними та міжнародними безпековими системами; 9) оперативність та своєчасність; 10) удосконалення. Розглянемо й проаналізуємо кожен із запропонованого переліку.

1. Адаптивність. У сучасних динамічних умовах наявність такого принципу є об'єктивною закономірністю, зважаючи на широкий спектр нових наявних і латентних різноступеневих загроз, а також складних викликів для національної економіки. З метою результативної протидії останнім, а також враховуючи появу неминучих змін у сфері економічних відносин, система має трансформуватися задля її модернізації щодо повноцінного і своєчасного виконання всіх покладених на неї завдань. Також модернізація за потреби передбачає появу нових завдань для результативного досягнення намічених цілей.

2. Адекватність заходів, націлених на забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України. Вказаний принцип передбачає вжиття відповідними суб'єктами заходів, співмірних тій чи іншій внутрішній чи зовнішній загрозі. Основною метою цього є раціональна концентрація ресурсів, які мають вагоме значення для реальної протидії таким загрозам. Це, в свою чергу, сприятиме мінімізації ризику порушення прав учасників економічних правовідносин, обґрунтованому зменшенню фінансування під час реалізації певних заходів, а також матиме вагоме значення по забезпеченню стійкості цієї системи до багатьох інших актуальних і перспективних реальних загроз.

3. Безперервність. Система економічної безпеки України має функціонувати на безперервній основі, що в першу чергу зумовлено широким спектром внутрішніх і зовнішніх явних та латентних загроз для національної економіки і реальних суттєвих ризиків для останньої. Імовірність виникнення, а також посилення деструктивного впливу з боку того чи іншого чинника не обмежена часо-

вими рамками й може мати місце в будь-який період. Особливо це стосується більшості так званих «економічних злочинів», у тому числі й транснаціонального характеру, наслідки від успішного скоєння деяких несуть ряд вагомих ризиків для різних секторів вітчизняної економіки.

4. Вибіркова варіативність використання засобів щодо забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України. Передбачає можливість, у законодавчо окреслених межах, використання різних засобів щодо забезпечення належного функціонування системи економічної безпеки України. Вказане зумовлено пріоритетністю, ступенем, сферою, тривалістю поширення й іншими якісними характеристиками загроз(-и) національній економіці, недосконалістю правового регулювання і залежить від таких факторів, як кадровий потенціал, конкретні умови, ресурсне забезпечення тощо.

5. Взаємозв'язок з іншими системами. Це зумовлюється складністю та багатогранністю системи економічної безпеки України. Так чи інакше, вона була, є й залишатиметься пов'язаною з більшістю інших систем, які також є взаємозалежними і в комплексі забезпечують національну безпеку України. Від належного функціонування вказаної системи залежатиме стан інших систем і навпаки, що зумовлюється об'єктивними закономірностями перебігу більшості процесів на всіх рівнях та за різними напрямками, дотичними і залежними від держави.

6. Законність. Названий принцип виправдано можна вважати одним із фундаментальних для будь-яких систем за участю держави. Це пояснюється тим, що за умови його дотримання всіма учасниками того чи іншого складу правовідносин налагоджується й існує система збалансованого та необхідного адміністративного впливу на суспільство, а також виникають умови для формування розгалуженої мережі зв'язків між такими суб'єктами. Від рівня дотримання принципу законності залежить її становище та оцінюються перспективи подальшого розвитку держави саме як правової.

На безумовній важливості цього принципу для держави наголошували, а також його змістовним вивченням займалися Г. М. Бистрик, А. Т. Боннер, А. Ф. Єфремова, С. П. Желтобрюхов, С. Л. Лисенков, Л. В. Мелех та багато інших. Слушною є думка В. В. Копейчикова, який визначає його як здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадського суспільства, громадян на основі й у відповідності з нормами права, природними правами та обов'язками людини [8, с. 135]. Наочну значимість цього принципу можна висвітлити за допомогою його особливостей. До числа таких, на думку Г. М. Бистрика, слід віднести: 1) принцип законності належить до групи фундаментальних принципів організації і діяльності механізму держави, що знаходить своє відображення на конституційному рівні у законодавстві переважної більшості сучасних держав. Його зміст пронизує діяльність усього механізму держави (усіх без винятку його елементів), оскільки на основі цього принципу механізм держави не лише функціонує і розвивається, а й утворюється; 2) з погляду визначення свого змісту, принцип законності в організації і діяльності механізму держави означає, що закон постає ключовою умовою легалізації та подальшої легітимізації органів державної влади. Тобто зазначені елементи механізму держави можуть формуватись та діяти лише на основі закону, який визначає порядок та способи їх утворення, їх компетенцію та повноваження, а також відповідальність за порушення норм чинного законодавства; 3) принцип законності у функціонуванні механізму держави має цілісний характер і пов'язаний з усією системою національного законодавства, у тому числі із таким її основоположним рівнем, як Конституція [9, с. 89]. Безперечно, він має вагоме значення й для суб'єктів

із забезпечення організації та функціонування системи економічної безпеки України. Це зумовлюється тим, що організація та безпосередня реалізація будь-яких заходів, націлених на захист економічної складової, а також сприяння розвитку останньої відбувається винятково в рамках чинного законодавства.

7. Захист економічних інтересів держави. Вказане обумовлене тим широким переліком визначених завдань, що стоять перед сучасною системою економічної безпеки України. При цьому, такими інтересами, на переконання З. С. Варналія, необхідно вважати сукупність об'єктивних економічних потреб незалежної країни, які проявляються в єдності різних економічних інтересів нації, що відображає суспільні потреби, задоволення яких забезпечує ефективний, стабільний соціально-економічний розвиток країни та формує конкурентоспроможну національну економіку [10, с. 98]. Вочевидь, що й для задоволення цих інтересів існує та функціонує вітчизняна система економічної безпеки України. Маємо також усвідомлювати, що реальне задоволення такої категорії інтересів є можливим тільки за умови належного функціонування досліджуваної складової державної безпеки.

8. Інтеграція з іноземними та міжнародними безпековими системами. Як уже неодноразово відмічалось, вказане зумовлене складністю та багатогранністю аналізованої системи. Також це пояснюється специфікою самих загроз, які нерідко поширюються за межі однієї держави, об'єктивно несучи ризики міждержавного масштабу й потенційно може призвести до більш значимих негативних економічних наслідків.

9. Оперативність та своєчасність. Зважаючи на можливі негативні наслідки для всієї національної безпеки України, суб'єкти досліджуваної системи мають оперативно реагувати на виклики сьогодення, що, зазвичай, передбачено відповідними нормативно-правовими актами. Не менш значимим є своєчасне формування сприятливого організаційного та правового середовища для результативного забезпечення вітчизняного сектора економіки внаслідок законодавчих новацій.

Водночас, зважаючи на стрімку динаміку виникнення та посилення впливу деяких загроз, а також виправдану неможливість законодавця своєчасно реагувати на виклики сьогодення, вказаний принцип не завжди реалізується в повній мірі. З іншого боку, відсутність реакції від компетентних інституцій у частині правотворчості взагалі може суттєво послабити вітчизняну економіку, що зумовлює доцільність максимально можливого оперативного реагування в цьому напрямі.

10. Удосконалення. Існування вказаного принципу зумовлене реальною потребою, в найпершу чергу, вдосконалення форм, методів та засобів для діяльності відповідних суб'єктів із забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України в будь-який період. Зважаючи на вже згадану точку зору про стрімку динаміку появи та посилення деструктивного, в тому числі перспективного впливу нових загроз, питання щодо удосконалення цієї системи не втрачатиме своєї актуальності.

Висновки. Отже, принципами національної системи економічної безпеки визнаються: 1) адаптивність; 2) адекватність заходів, націлених на забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України; 3) безперервність; 4) вибіркова варіативність використання засобів щодо забезпечення належної організації та функціонування системи економічної безпеки України; 5) взаємозв'язок з іноземними та міжнародними безпековими системами; 6) законність; 7) захист економічних інтересів держави; 8) інтеграція з іншими іноземними та міжнародними безпековими системами; 9) оперативність та своєчасність; 10) удосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія. Київ : НІСД, 2014. 468 с.
2. Дмитрієв О. Принцип. *Словник УА. Портал української мови та культури*. URL: <https://slovyuk.ua/>.
3. Гриценко І. С., Мельник Р. С., Пухтецька А. А. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 568 с.
4. Користін О. Є., Барановський О. І., Герасименко Л. В. Економічна безпека : навч. посіб. Київ : КНУВС, 2010. URL: https://pidruchniki.com/16850303/ekonomika/vzayemodiya_derzhavnih_pravoohoronnih_organiv_viyavlennya_zapobigannya_rozsliduvannya_ekonomichnih_zlochiv.
5. Ревак І. О. Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03; 21.04.01. Львів, 2016. 474 с.
6. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
7. Утенкова К. О. Система економічної безпеки аграрного сектору: принципи функціонування. *Агросвіт*, 2020. № 3. С. 80–89.
8. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 368 с.
9. Бистрик Г. М. Принцип законності і засобийого правового забезпечення у функціонуванні механізму держави. *Наукові праці МАУП*, 2014. Вип. 1. С. 85–90.
10. Варналій З. С. Економічна безпека : навч. посіб. Київ : Знання, 2009. 647 с.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ

THE STATE AND PROSPECTS OF REGULATORY REGULATION OF CRYPTOCURRENCY CIRCULATION IN UKRAINE

Переверзєв Д.В., аспірант кафедри фінансово-економічної безпеки
Національна академія Служби безпеки України

Криптовалюти стають невід'ємною частиною сучасної фінансової системи, що створює необхідність їх нормативно-правового врегулювання в Україні. Важливість цього питання обумовлена потребою у захисті прав користувачів, забезпеченні фінансової стабільності, а також інтеграції українського законодавства в європейський та світовий правовий простір.

У статті обговорюються актуальні питання нормативно-правового врегулювання обігу криптовалюти в Україні, розглядаються різні підходи до визначення і значення поняття «криптовалюта» як в Україні, так і на міжнародному рівні, що дозволяє краще зрозуміти перспективи та виклики, пов'язані з легалізацією криптовалютних відносин. Через аналіз існуючих правових норм, які регулюють обіг криптовалюти, виявлено прогалини у законодавстві, що перешкоджають ефективному правовому регулюванню цього сегмента фінансових відносин.

Окрему увагу приділено важливим аспектам міжнародного досвіду регулювання криптовалюти, який може бути використаний для розробки українського законодавства. Дослідженням підкреслюється важливість гармонізації національних нормативно-правових актів з міжнародними стандартами, а також необхідність впровадження єдиних підходів до регулювання криптовалюти в Україні.

Питання правового регулювання обігу криптовалюти в Україні є надзвичайно важливим вже сьогодні, адже тенденція вибору проведення транзакцій на користь криптовалюти є вже досить поширеним явищем і з кожним днем ця тенденція набирає обертів. Криптовалюти в найближчому часі стануть найпоширенішим засобом розрахунку, зберігання коштів та інвестицій. В статті міститься та окреслюється важливість та набір популярності криптовалютних транзакцій як у світі, так і в Україні.

Перспективи розвитку нормативно-правового врегулювання криптовалюти в Україні виглядають оптимістично, але потребують значних зусиль з боку законодавців та регуляторів. Відповідні зміни до Податкового кодексу та Закону України «Про віртуальні активи» дозволять створити прозору правову базу для здійснення операцій з криптовалютами, що сприятиме розвитку цифрової економіки в Україні.

Ключові слова: криптовалюта, віртуальні активи, обіг криптовалюти в Україні, нормативно-правове регулювання, блокчейн.

Cryptocurrencies are becoming an integral part of the modern financial system, which creates the need for their regulatory and legal regulation in Ukraine. The importance of this issue is due to the need to protect the rights of users, ensure financial stability, as well as the integration of Ukrainian legislation into the European and global legal space.

The article discusses current issues of regulatory and legal regulation of the circulation of cryptocurrencies in Ukraine, considers different approaches to the definition and meaning of the concept of «cryptocurrency» both in Ukraine and at the international level, which allows for a better understanding of the prospects and challenges associated with the legalization of cryptocurrency relations. Through the analysis of the existing legal norms that regulate the circulation of cryptocurrencies, gaps in the legislation were revealed, which prevent effective legal regulation of this segment of financial relations.

Particular attention is paid to important aspects of the international experience of cryptocurrency regulation, which can be used for the development of Ukrainian legislation. The study emphasizes the importance of harmonizing national legal acts with international standards, as well as the need to implement unified approaches to the regulation of cryptocurrencies in Ukraine.

Prospects for the development of regulatory and legal regulation of cryptocurrencies in Ukraine look optimistic, but require significant efforts on the part of legislators and regulators. Corresponding changes to the Tax Code and the Law of Ukraine «On Virtual Assets» will allow creating a transparent legal framework for transactions with cryptocurrencies, which will contribute to the development of the digital economy in Ukraine.

Key words: cryptocurrency, virtual assets, circulation of cryptocurrencies in Ukraine, legal regulation, blockchain.

Постановка проблеми. Світова тенденція швидкого набрання популярності криптовалютою як засобом платежу, інвестицій та фінансових операцій спостерігається й в Україні. В нашій державі незважаючи на стрімке зростання цього ринку, нормативно-правове регулювання віртуальних активів, одним з видів яких є криптовалюта, залишається лише частково врегульованим.

Прийнятий Верховною Радою України Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022, покликаний врегулювати правовідносини у сфері обороту віртуальних активів, він розкриває права та обов'язки суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах з віртуальними активами та установлює основні засади і напрямки державної політики у цій сфері. Проте, станом на час написання цієї статті, на липень 2024 року, Закон України від лютого 2022 року ще не набрав чинності, про це мова піде нижче. Тому проблема нормативно-правового врегулювання криптовалюти в Україні залишається, а відсутність чіткої правової бази може мати серйозні наслідки як для держави, так і для окремих користувачів.

Важливість нормативно-правового врегулювання обігу криптовалюти в Україні пов'язана з захистом національної безпеки, бо використання криптовалюти без належного

контролю може мати негативні наслідки для національної безпеки у вигляді, наприклад, інструментів для фінансування тероризму, враховуючи чинник анонімності. Тож, врегулювання цього ринку з боку держави дозволить ефективніше протидіяти злочинам, що посягають на національну безпеку, а також і кіберзагрозам, пов'язаним з незаконним обігом криптовалюти. Але не можна сприймати потребу врегулювання нормативно-правового статусу і обігу криптовалюти в Україні лише для державних інституцій як потребу для забезпечення національної безпеки, це передусім і питання захисту інтересів користувачів, бо відсутність законодавчої бази створює підґрунтя для шахрайства та зловживань. А неврегульований ринок криптовалюти може бути використаний для фінансових махінацій, від яких постраждають громадяни. Вважаємо, що законодавче регулювання дозволить захистити інтереси користувачів та знизити ризики пов'язані з інвестиціями в криптовалюти.

І ще на один аспект, який актуалізує важливість нормативно-правового врегулювання криптовалюти в Україні звернемо увагу, це – збільшення надходжень до державного бюджету. Застосування чіткого податкового режиму до операцій з криптовалютами може значно збільшити державні надходження. Оподаткування доходів від опера-

цій з криптовалютами є важливим елементом для забезпечення фінансової стабільності та розвитку економіки. Для актуалізації цього вектору питання нормативно-правового врегулювання обігу криптовалют в Україні зазначимо, що на порядок денний одинадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання у 2024 році вносили «Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законів України щодо оподаткування операцій з криптоактивами».

Крім того, конституційно визначений шлях України до ЄС підкреслює важливість гармонізації вітчизняного законодавства у сфері криптовалют з законодавством країн-членів ЄС та розробки єдиних стандартів регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У межах, дотичних до цієї теми проведено значну кількість досліджень як українськими, так і міжнародними науковцями. Цифрові активи та їх правове регулювання у світлі розвитку технології блокчейн дослідили вчені Кудя А., Кучерявенко М. та Смичок Є. [1], питанням про правове значення криптовалют у сучасній фінансовій системі приділялась увага з боку науковців Нескородженої Л.Л., Бонь Б.О. та Кононець О.М. [2], а про використання на ринку платежів криптовалюти є наукові статті Бречко О., Желюк Т. [3] та Бутко М.Д. [4], правові аспекти статусу криптовалюти досліджували вчені Логойда В.М. [5] та на рівні дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» Гончаренко С.Ю. [6]; економіко-правовий аналіз криптовалютних відносин в Україні здійснили Ковтун В.В., Овсієнко О.В. [7], а питаннями правового регулювання обігу криптовалют займалися вчені Петров Р. та Андрусак О. [8] та інші. Разом з тим, питанням сучасного стану та можливих перспектив нормативно-правового врегулювання обігу криптовалют в Україні бажаної уваги науковцями не було приділено, що і актуалізувало тему цієї статті.

Серед іноземних науковців, що вивчають нормативно-правове регулювання криптовалют, можна виділити таких дослідників, як Джеффри Ховелл/Jeffrey Howell та Крістофер Брімбл/Christopher Brimble [9]. Їх дослідження стосуються загальних принципів регулювання криптовалют на міжнародному рівні, а також аналізують приклади законодавства у різних країнах, таких як США, Великобританія та Європейський Союз. Вони підкреслюють важливість гармонізації законодавства у сфері криптовалют та розробки єдиних стандартів регулювання.

Метою статті є аналіз проблем нормативно-правового врегулювання обігу криптовалют в Україні в сучасний період та генерування можливих перспектив для його впровадження в найближчій перспективі.

Результати дослідження. Криптовалюти вже не є новинкою на фінансових ринках, і їхня популярність продовжує зростати як в Україні, так і у всьому світі. В Україні ця тема набуває особливої актуальності, оскільки криптовалюти стають інструментом не лише для інвестицій, але й для платежів, зберігання активів та міжнародних транзакцій. Втім, питання правового регулювання обігу криптовалют залишається складним та багатограним. Враховуючи це, на початку з'ясуємо більш чітко, що ж розуміється під поняттям «криптовалюта», які її властивості і в чому її унікальність, щоб потім перейти до її нормативно-правового врегулювання як в Україні та і на міжнародному рівні.

Тож, щодо визначення, зразу зазначмо, що одностайності у багатьох аспектах науковцями не досягнуто, тому наведемо найбільш узгоджені аспекти щодо криптовалюти, яку, наприклад, вчені-економісти вважають різновидом цифрових валют і визначають як такий різновид цифрової валюти, емісія та облік якої виконується децентралізованою платіжною системою повністю в автоматичному режимі (без можливості внутрішнього або зовнішнього адміністрування) [10; 11; 12].

Вчені у сфері права, зокрема, такі як Олександр Железняк [13] та Роман Петров [8], визначають криптовалюту як нову форму цифрового активу, яка потребує спеціального правового регулювання через ризики, пов'язані з її децентралізованою природою, анонімністю та можливістю використання у протиправній діяльності. Вони підкреслюють, що правове визначення криптовалюти повинно враховувати специфіку її функціонування як засобу платежу, інвестиційного інструменту та технології зберігання вартості. Железняк О. наголошує, що криптовалюта є «сукупністю технологічних, фінансових та правових елементів, що формують новий вид активу, який потребує комплексного підходу до регулювання [13]».

Професор Микола Кучерявенко розглядаючи фінансово-правові аспекти обігу криптовалют [1] визначає криптовалюту як особливий вид цифрового активу, який функціонує на основі децентралізованих технологій, зокрема блокчейну, і не має матеріальної форми. Він наголошує на тому, що криптовалюта, з одного боку, є засобом обміну, подібним до традиційних грошей, але, з іншого боку, вона відрізняється від класичних валют через відсутність централізованого емітента та регулятора. Вчений також підкреслює, що правове регулювання криптовалюти вимагає окремого підходу, який враховує її унікальні властивості, такі як анонімність, транскордонний характер та високий рівень волатильності. Він вважає, що законодавчі норми повинні сприяти інтеграції криптовалют у фінансову систему, одночасно мінімізуючи ризики їхнього використання у протиправній діяльності.

Джеффри Ховелл/Jeffrey Howell та Крістофер Брімбл/Christopher Brimble [9], іноземні дослідники, підкреслюють, що криптовалюта є новим фінансовим інструментом, який виходить за межі традиційних правових категорій, що вимагає перегляду існуючих нормативних рамок на міжнародному рівні.

Загальновідомо, що захищеність такого виду цифрових активів як криптовалюта зумовлена використанням технології блокчейн, що й забезпечує стабільність криптовалюти. Так, у монографії «Цифрові активи та їх правове регулювання», виданої вченими Національного юридичного університету імені Ярослава Мурога А. Кудя, М. Кучерявенком та Є. Смичком охарактеризовано головні переваги блокчейну, серед яких [1, с. 11]:

- 1) блокчейн є розподіленим реєстром і буде функціонувати до останнього активного мережевого вузла;
- 2) доступ до історії транзакцій блокчейну мають всі учасники мережі, а повного контролю над ним немає ніхто;
- 3) у мережі блокчейн відсутня ієрархія, тобто серед безлічі мережевих вузлів нема головного;
- 4) за своєю природою блокчейн здатен поєднати відкритість та захищеність даних користувачів, а високий ступінь надійності забезпечується за допомогою прогресивних методів шифрування;
- 5) дані в мережі блокчейн неможливо видалити або замінити, бо вони підтверджуються безліччю мережевих вузлів;
- 6) технологія блокчейн забезпечує абсолютну прозорість, оскільки доступ до інформації про всі операції відкритий і кожен може перевірити її вірогідність;
- 7) мережа блокчейн є «довірчою» системою, бо транзакції здійснюються прямо між її учасниками, автоматично перевіряються та підтверджуються безліччю вузлів мережі й не потребують посередників, що повністю виключає недовіру до однієї організації-посередника (як наслідок, це приводить до значного зменшення вартості транзакції за рахунок скорочення комісійних витрат, а також до збільшення швидкості транзакцій внаслідок скорочення витрат часу).

Вбачаються слухними і такими, що доповнюють цілісність розуміння криптовалют результати здійсненого

економіко-правового аналізу криптовалютних відносин в Україні, зробленого Ковтун В.В. та Овсієнко О.В. [7], які зауваживши, що сума грошей, яка перебуває в електронній формі, еквівалентна кількості паперових грошей, які знаходяться в банку, чого не можна сказати про криптовалюту, до основних властивостей криптовалюти віднесли такі:

– відсутність центрального органу управління. Криптовалюта, на відміну від фіатної валюти, не регулюється центральною грошово-кредитною установою. Контроль за процесами використання криптовалюти базується на тому, що учасники тримають ідентичні повні бази даних балансів усіх гаманців, і змінити базу можливо лише за умови повного консенсусу системи. Саме такий механізм збільшує довіру до цього виду віртуальної валюти, оскільки майже унеможливує процес підробки криптовалюти або скасування відповідного коду;

– у криптовалютах немає примусового повернення платежів, оскільки немає адміністрування, кошти не можуть бути примусово заморожені або вилучені без доступу до приватного ключа власника. Однак є можливість укладання угод за участю посередника, коли для завершення або скасування угоди потрібна згода всіх трьох або довільних двох сторін. Учасники угоди можуть добровільно тимчасово взаємно блокувати свої кошти як заставу. Точніше, криптовалюта буде перерахована на спеціальний рахунок, для розпорядження яким потрібна згода всіх або кількох сторін. При цьому будь-яка сторона самостійно неспроможна виконати будь-яку операцію;

– наявність верхньої межі загального обсягу емісії. Проте існують певні види криптовалюти, у яких ця верхня межа відсутня, і можлива як емісія за рахунок накопичень, так і демісія шляхом обов'язкового знищення невеликої фіксованої суми в кожній транзакції.

На сьогодні правовий статус криптовалют в Україні залишається частково врегульованим. Основні положення щодо обігу криптовалют визначені у кількох нормативно-правових актах, основний з яких Закон України «Про віртуальні активи» [14], який був прийнятий Верховною Радою України у 2022 році, підписаний Президентом України, проте досі не набрав чинності.

При його прийнятті зазначалося, що в Україні повноцінному функціонуванню та подальшому розвитку ринку віртуальних активів заважає цілий ряд невирішених проблем, серед яких: (а) відсутність правового регулювання відносин, що виникають у сфері обігу віртуальних активів; (б) відсутність механізмів оподаткування доходів, отриманих від операцій з віртуальними активами; (в) відсутність правових гарантій захисту права власності учасників ринку віртуальних активів; (г) регулювання діяльності професійних учасників ринку віртуальних активів; (д) відсутність механізмів контролю за обігом віртуальних активів, які можуть використовуватись з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення [15]; тощо. З метою вирішення вищезазначених проблем було розроблено проект Закону України «Про віртуальні активи». Дійсно, у 2022 році парламентарі ухвалили законопроект «Про віртуальні активи», проте він міг набути чинності лише після внесення змін до Податкового кодексу України. Станом на серпень 2024 року зміни до податкового законодавства розроблені, проте не ухвалені.

Закон України «Про віртуальні активи» передбачає, що центральними органами влади, які формують і реалізують державну політику в сфері обігу віртуальних активів, є Національний банк України та Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

На них покладені завдання, зокрема, здійснення державного регулювання та контролю за обігом віртуальних активів на території України, забезпечення та здійснення

контролю за виконанням, в межах компетенції, учасниками ринку віртуальних активів законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення [7].

Одним із ключових викликів залишається питання контролю та захисту прав користувачів криптовалют. Відсутність чіткого законодавства призводить до того, що операції з криптовалютами можуть нести високий рівень ризику, зокрема щодо шахрайства, відмивання грошей та фінансування тероризму.

Також залишається не врегульованим питання оподаткування криптовалютних операцій. На сьогодні в Україні немає чіткого механізму, який би регулював питання сплати податків з доходів, отриманих від операцій з криптовалютами. Це створює додаткові ризики як для користувачів, так і для держави, оскільки призводить до недоотримання податкових надходжень.

За час, що пройшов після ухвалення Закону України «Про віртуальні активи» сталися події, які також вимагають внесення змін та доповнень до зазначеного законодавчого акту, а саме, 20.04.2023 Європейський парламент прийняв історичне рішення для ринку криптоактивів й схвалив регламент регулювання віртуальних активів MiCA / Markets in Crypto-assets, який передбачає регулювання віртуальних активів, захищаючи користувачів та інвесторів в цій галузі.

Висновки і перспективи. Перспективи розвитку нормативно-правового врегулювання обігу криптовалют в Україні є непогані, хоча і потребують значних зусиль з боку законодавців та регуляторів. Зокрема, необхідно прийняти відповідні зміни до Податкового кодексу, які дозволять набрати чинності Закону України «Про віртуальні активи». Це відкриє можливість для ліцензування діяльності, пов'язаної з криптовалютами та створить умови для захисту прав користувачів.

Крім того, як зазначає журнал «Forbes Ukraine», Україна може стати першою в Європі країною, що імплементувала європейські норми регулювання віртуальних активів MiCA. Останні кроки – оновлення закону 2022 року «Про віртуальні активи» та ухвалення змін до Податкового кодексу, що дозволять державі оподатковувати операції з торгівлі та оплати криптовалютами в Україні [16].

Ще одним перспективним напрямком має стати визначення в нормативно-правовій площині термінологічної бази, чітко зафіксувавши поняття «криптовалюта». Станом на сьогодні, чинний Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14 грудня 2021 року № 1953-IX [17] у Розділі I «Загальні положення про фінансові послуги» визначає біля 70-ти термінів у цій сфері, проте такого як «криптовалюта» чи фінансові операції з нею, не містить. Так само і Закон України «Про віртуальні активи», що ще не набрав чинності, містить 12 визначень, а визначення «криптовалюта» не містить. Враховуючи зазначене, доцільно внести в термінологію визначення «криптовалюта» для уникнення колізій та подвійних тлумачень.

Регулювання обігу криптовалют в Україні знаходиться на стадії формування, що створює як виклики, так і можливості. Важливим є те, що Україна вже зробила кроки на напрямку легалізації криптовалют, прийнявши Закон «Про віртуальні активи». Однак, для подальшого розвитку цієї сфери необхідні додаткові законодавчі акти, зокрема зміни до Податкового кодексу, а також впровадження цифрових валют на національному рівні. І є надія, що Україна може стати першою в Європі країною, що імплементує європейські норми регулювання віртуальних активів MiCA.

Нормативно-правове врегулювання обігу криптовалют є критично важливим для забезпечення фінансової стабільності, захисту прав користувачів та національної безпеки України. Дослідження як українських, так і між-

народних вчених свідчать про необхідність розробки чіткої та всеохоплюючої законодавчої бази для регулювання цього ринку. Подальший розвиток цієї сфери має бути оріє-

нтований на впровадження сучасних підходів до регулювання, що враховують міжнародний досвід та національні особливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кудь А., Кучерявенко М., Смичок Є. Цифрові активи та їх правове регулювання у світлі розвитку технології блокчейн : монографія. Харків : Право, 2019. 216 с.
2. Нескороджена Л.Л., Бонь Б.О., Кононець О.М. Сучасний стан правового регулювання криптовалюти в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 197–200.
3. Желюк Т.Л., Бречко О.В. Використання криптовалюти на ринку платежів: нові можливості для національних економік. *Вісник ТНЕУ*. 2016. №3. С.50-60.
4. Бутко М.Д. Криптовалюта як альтернатива фіатним коштам. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2023. № 33. С. 121–127.
5. Логойда В.М. Перспективи врегулювання правового статусу криптовалюти в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. № 63. С. 152–157.
6. Гончаренко С. Ю. Адміністративно-правове регулювання у сфері віртуальних активів. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» Приватний заклад вищої освіти «Київський міжнародний університет»; Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, 2021. URL: <https://sipl.com.ua/26-503-050>. (дата звернення: 02.08.2024).
7. Ковтун В.В., Овсієнко О.В. Криптовалютні відносини в Україні: економіко-правовий аналіз. *Економіка та суспільство: електронний журнал*. 2021. № 31. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/715/687> (дата звернення: 02.08.2024).
8. Петров, Р., Андрусак, О. Правове регулювання обігу криптовалюти: стан та перспективи. *Юридичний вісник України*. 2022. 2(24). С. 45–49.
9. Howell, J., Brimble, C. Regulation of Cryptocurrencies: International Perspectives. *Journal of Financial Regulation and Compliance*. 2020. 28(3). P. 245–260.
10. Доронін І.М. Криптовалюти: соціально-економічні фактори, право та функції держави. *Інформація і право*. 2017. № 3. С. 85–93. URL: http://ipri.org.ua/sites/default/files/11_5.pdf (дата звернення: 02.08.2024).
11. Островерх Л.Л., Нароган В.В. Криптовалюта як повноцінний учасник платіжної системи країни: реальність чи ілюзія. *Економіка. Фінанси. Право*. 2019. № 7(2). С. 24–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfipr_2019_7%282%29_7 (дата звернення: 02.08.2024).
12. Усоский В.Н. Криптовалюта как абстрактное обязательство и условие эмиссии банком кредитных денег. *Часопис економічних реформ*. 2018. № 4(32). С. 52–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Cher_2018_4_11 (дата звернення: 02.08.2024).
13. Железняк, О. Фінансові інструменти та криптовалюти в Україні: правові аспекти. Київ : Видавництво ДТЕУ/КНТЕУ. 2023. 84 с.
14. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
15. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про віртуальні активи». Апарат Верховної Ради України №391д9/1-2020/69401 від 09.06.2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/d6d20a10-b28e-41b9-8257-f0746e89326c> (дата звернення: 02.08.2024).
16. Новий етап легалізації криптовалют в Україні. Журнал «Forbes Ukraine». 2023. URL: <https://forbes.ua/money/vzhe-u-veresni-ukraina-mozhe-povnistyu-legalizuvati-kriptovalyuti-ta-vesti-podatki-skilki-dovedetsya-platiti-vlasnikam-kripti-13062023-14162> (дата звернення: 02.08.2024).
17. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 грудня 2021 року № 1953-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#n1134> (дата звернення: 02.08.2024).

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ

ACTUAL PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF JUVENILE PREVENTION UNITS

Пісоцька К.О., д.філос. в гал. права,
доцент кафедри адміністративного права і процесу
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті висвітлено актуальні проблеми діяльності підрозділів ювенальної превенції. Зокрема, розкрито питання захисту прав та інтересів дітей та притягнення батьків або осіб, які їх замінюють до адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків щодо виховання дітей.

Визначено, що завданнями підрозділів ювенальної є захист прав дітей, який забезпечується спільно з усіма дотичними органами та інституціями в системі захисту прав дітей.

Виокремлено основні превентивні заходи, що здійснюються ювенальними поліцейськими у сфері запобігання та профілактики правопорушень, що вчиняються як дітьми так і відносно дітей.

В статті зазначено, що коли дитина стає членом суспільства, вона наділяється автоматично певними правами та обов'язками, проте за певних обставин, іноді той чи інший механізм не спрацьовує і саме підрозділи ювенальної превенції мають своєчасно у співпраці з дотичними органами та інституціями забезпечити відновлення та захист порушених прав дитини. Також одним з напрямків діяльності ювенальної превенції є активна участь у формуванні правосвідомості дитини, яка в подальшому стане дорослою особою – громадянином.

Зазначено, що основою превенції ювенальних деліктів, в першу чергу є профілактика, яка передбачає інформування, реагування, а також надання роз'яснень щодо вчинення протиправної поведінки. У ході дослідження зроблено висновок, що системою законодавчо передбачено певний ряд дій, які направлені не на покарання дитини, а на виправлення деліктної поведінки та вихід дитини із конфлікту з законом. Це можуть бути як заходи адміністративного впливу, які передбачені чинним законодавством у разі, якщо дитина досягла шістнадцятирічного віку, а також це можуть бути заходи, передбачені кримінальним кодексом України, якщо дитина досягла чотирнадцяти років.

Ключові слова: дитина, захист, ювенальна превенція, адміністративна відповідальність.

The article highlights the current problems of juvenile prevention units. In particular, the issue of protecting the rights and interests of children and bringing parents or persons who replace them to administrative responsibility for failure to fulfill their duties regarding raising children has been revealed.

It was determined that the tasks of the juvenile department's divisions are the protection of children's rights, which is ensured jointly with all relevant bodies and institutions in the system of protection of children's rights.

The main preventive measures carried out by juvenile police officers in the field of prevention and prevention of offenses committed both by children and in relation to children are highlighted.

The article states that when a child becomes a member of society, he is automatically given certain rights and responsibilities, but under certain circumstances, sometimes this or that mechanism does not work, and it is the units of juvenile prevention that, in cooperation with relevant bodies and institutions, have to ensure the restoration and protection of the violated rights of the child. Also, one of the activities of juvenile prevention is active participation in the formation of legal awareness of a child who will later become an adult - a citizen.

It is noted that the basis of juvenile delinquency prevention is, first of all, prevention, which involves informing, responding, as well as providing explanations regarding the commission of illegal behavior. In the course of the study, it was concluded that the system provides for a certain number of actions, which are not aimed at punishing the child, but at correcting delinquent behavior and getting the child out of conflict with the law. These can be measures of administrative influence, which are provided for by the current legislation in the event that the child has reached the age of sixteen, and they can also be measures provided for by the Criminal Code of Ukraine, if the child has reached the age of fourteen.

Key words: child, protection, juvenile prevention, administrative responsibility.

Постановка проблеми. Одним з пріоритетних завдань сучасного правового суспільства є захист прав та інтересів дітей. Особливе ставлення саме до дитини обумовлене тим, що вона нездатна самостійно захищати свої інтереси та права. Адже, діти залежать від рішень батьків чи інших дорослих, які опікуються ними, вони не завжди можуть звернутися за правовою допомогою та є емоційно вразливими. Всебічна охорона прав та інтересів дітей є надзвичайно важливою для нашого суспільства та держави, оскільки від захищеності дитини сьогодні прямо залежить її формування як повноцінного громадянина в майбутньому. А тому, на сьогоднішні в умовах воєнного стану, завданням правових інститутів є забезпечення захисту прав та інтересів дитини.

Стан дослідження. Питанням захисту прав дітей займалися чимало вітчизняних науковців. Зокрема, Джафарова О. В., Дрок І. С., Миронюк Р. В., Блінова Г. О., Колмоєць Н. В., Лисюк А. М., Дакал А. В., Корнієнко М. В., Кривов'яз О. В. та багато інших.

Констатуючи важливість вивчення актуальних проблем діяльності підрозділів ювенальної поліції щодо захисту

прав та інтересів дитини, акцентуємо увагу на актуальності вивчення даної проблематики дитини з урахуванням наслідків воєнного стану, розглянуто не було.

У зв'язку з чим, **мета нашої статті** аналіз проблемних аспектів діяльності підрозділів ювенальної превенції в забезпеченні захисту прав та інтересів дитини, а також напрямки їх вирішення.

Виклад основного змісту. Основною метою повсякденної роботи підрозділів ювенальної превенції є захист прав громадян України, які не досягли вісімнадцятирічного віку і перебувають під повною опікою і піклуванням батьків або осіб, які їх замінюють.

Базовими міжнародними нормативно-правовими актами в сфері захисту прав та законних інтересів дітей, зокрема які регулюють діяльність ювенальної превенції є: Декларація прав дитини прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН [3], Конституція України [4], Кодекс України про адміністративні правопорушення [5], Закон України «Про протидію торгівлі людьми» [6], Сімейний кодекс України [7], Закон України «Про Національну поліцію» [8], Закон України «Про освіту» [9], Закон Укра-

їни «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [10], Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [11], Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [12], Закон України «Про охорону дитинства» [13], Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [14].

На сьогодні в Україні охорона прав та інтересів дитини є цілою системою, що включає в себе заходи державного та недержавного (громадські, міжнародні організації) характеру, що направлені на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав.

Завданням ювенальної превенції, як і загалом всіх підрозділів поліції, представників держави, вчителів, освітян, представників закладів охорони здоров'я, соціальної сфери і поліції, є безпосередньо виконання вищезазначених законів та нормативних документів. Проте окрім цього, сама поліція має «контролювати» якість виконання цих покладених завдань на вищезазначених суб'єктів щодо захисту прав дітей.

Коли дитина стає членом суспільства, вона наділяється автоматично певними правами та обов'язками, має право на життя, на соціальний захист, вона має право на розвиток, вона має право на культурне і духовне збагачення на освіту, на отримання якісних медичних послуг. Проте за певних обставин, іноді той чи інший механізм не спрацьовує і саме підрозділи ювенальної превенції мають своєчасно у співпраці із такими службами та органами як освіта, служби у справах дітей, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадські організації щоб забезпечити захист порушених прав дитини. Ці інституційні заклади мають виявити неякісне виконання обов'язків по догляду, виховання чи розвитку дитини. Тобто, якщо виявляється факт неякісного виконання своїх обов'язків щодо захисту прав дитини, то підрозділами ювенальної превенції вживаються заходи реагування.

В першу чергу це профілактика, яка передбачає інформування, реагування, а також надання роз'яснень щодо вчинення протиправної поведінки. Наприклад, батьки через певні будь-які негаразди в своєму особистому житті або в своєму соціальному житті, починають недостатньо виконувати, так би мовити, ухилились, від виконання своїх обов'язків по догляду за дитиною. Це передбачає декілька етапів реагування. В першу чергу – профілактична бесіда та одночасно спільна зі службою у справах дітей співпраця для з'ясування причин, які сприяли тому, що батьки ухилиються від виконання своїх обов'язків. Якщо такі причини, під час їх встановлення, не є небезпечними, тобто вони можуть бути виправлені за допомогою профілактичної бесіди, роз'яснювальної бесіди із обов'язковим попередженням про те, що може статися у разі повторного вчинення та які наслідки матимуть ті чи інші дії батьків щодо дитини безпосередньо і які вплинуть на саму дитину – то така родина береться під нагляд, певний соціальний супровід і деякий час спостерігається чи досягнуто мети профілактичних заходів.

У разі, якщо ситуація не змінюється або погіршується, наприклад, батьки продовжують зловживати алкогольними напоями, або продовжують не піклуватися про загальний стан здоров'я дитини, не забезпечують та не реалізують права, на які дитина має право, тоді вживаються заходи адміністративного впливу. Це передбачено статтею 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення [15], яка називається «Невиконання батьками або особами, які їх замінюють обов'язків щодо виховання дітей». Ця стаття передбачає також ряд заходів адміністративного впливу від попередження до штрафних санкцій.

У разі, якщо батьки неякісно чи недостатньо виконують свої батьківські обов'язки або ухилиються від виконання своїх обов'язків, що має негативний наслідок на розвиток самої дитини, або у разі, якщо такі заходи

не дають очікуваного результату, і дитина продовжує потерпати від батьківської недбалості, тоді починаємо застосовувати всі можливі заходи. Наприклад, дитина може бути вилучена з родини і в подальшому, якщо це можливо, то з батьками продовжується певна робота щодо відновлення їх усвідомлення про свої обов'язки і розуміння про те, що їх кожна дія має певний вплив на дитину і формує із дитини дорослу особу. Ці заходи, обов'язково потребують співпраці зі службою у справах дітей та співпраці з іншими дотичними інституційними закладами. Після з'ясування всіх умов і обставин до батьків можуть бути вжиті заходи кримінального впливу, особливо у разі якщо це їхні дії чи бездіяльність призвели до травмуючих наслідків для дитини.

Ще одним з напрямків діяльності ювенальної превенції є також прийняття активної участі у формуванні правосвідомості дитини, яка в подальшому стане дорослою особою – громадянином, і буде повністю розуміти, які вона має права, обов'язки, як вона може користуватися цими правами і як вона має виконувати свої обов'язки. Для цього існують ювенальні поліцейські, які безпосередньо виконують додаткову, допоміжну функцію навчання дитини. Це відбувається шляхом проведення профілактичних лекцій в закладах освіти, на культурних платформах в яких залучаються поліцейські та інші інституційні заклади, громадські організації до співпраці, створення культурних традицій, навчання дітей, історії України своєї держави, навчання дітей правилам поведінки, навчання дітей розумінню того, що є таке закон в її житті, конкретно в житті кожної дитини, що є закон в житті цілого суспільства і в чому полягає його функція. Проте, трапляються такі випадки, коли все ж таки дитина в певному віці вже вступає у конфлікт із законом. Це може відбуватися як на рівні адміністративних правопорушень, так і на рівні кримінальних правопорушень.

Системою законодавчо передбачено певний ряд дій, які направлені не на покарання дитини, а на те аби виправити ситуацію і все ж таки вийти із конфлікту. Це може бути як заходи адміністративного впливу, які передбачені також чинним законодавством у разі, якщо дитина досягла шістнадцятирічного віку, а також це можуть бути заходи, передбачені кримінальним кодексом України, якщо дитина досягла 14 років.

У разі, якщо дитина все ж таки вчинила кримінальне чи адміністративне правопорушення, але не досягла віку, з якого настає така відповідальність, то відповідальність відповідно за її вчинки повністю покладається на батьків і знову ж таки ми повертаємося до адміністративного кодексу стаття 184. Яка передбачає в частині 3 і 4 цю певну відповідальність.

Ще однією проблематикою та викликом для ювенальних поліцейських є, з одного боку, масове внутрішнє переміщення осіб, в тому числі і дітей, які змушені змінити місце проживання через активні бойові дії, з іншого боку, перехід на дистанційне навчання, викликаний введенням воєнного стану, значно впливає на поведінку дітей, створюючи умови для зростання дитячої злочинності. Тому, необхідним є пошук шляхів забезпечення ефективної профілактики під час дії воєнного стану. Наприклад, одним з дієвих інструментів може стати активне поширення профілактичної інформації у засобах масової інформації та на популярних для дітей інтернет-платформах. Така інформаційна кампанія може допомогти зменшити рівень правопорушень серед дітей та сприяти їхньому безпечному розвитку в складних умовах.

Висновки. Коли дитина стає членом суспільства, вона наділяється автоматично певними правами та обов'язками, проте за певних обставин, іноді той чи інший механізм не спрацьовує і саме підрозділи ювенальної превенції мають своєчасно у співпраці з дотичними органами та інституціями забезпечити відновлення та захист порушених

прав дитини. Отже, завданнями підрозділів ювенальної є захист прав дітей, який забезпечується спільно з усіма дотичними органами та інституціями системи захисту прав дітей.

Також одним з напрямків діяльності ювенальної превенції є активна участь у формуванні правосвідомості дитини, яка в подальшому стане дорослою особою – громадянином.

Основою превенції ювенальних деліктів, в першу чергу є профілактика, яка передбачає інформування,

реагування, а також надання роз'яснень щодо вчинення протиправної поведінки. Саме тому законодавчо передбачено певний ряд дій, які направлені не на покарання дитини, а на виправлення деліктної поведінки та вихід дитини із конфлікту з законом. Це можуть бути як заходи адміністративного впливу, які передбачені чинним законодавством у разі, якщо дитина досягла шістнадцятирічного віку, а також це можуть бути заходи, передбачені кримінальним кодексом України, якщо дитина досягла чотирнадцяти років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пісоцька К. О. Діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: адміністративно-правовий аспект : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2023. 158 с.
2. Ювенальні прокурори: 550 дітей загинули в Україні внаслідок збройної агресії рф. Сайт Офісу Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/>
3. Міжнародний документ : ООН; Декларація прийнята від 20.11.1959 Декларація прав дитини Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
4. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073110#Text>.
6. Про протидію торгівлі людьми» Закон України від 20.09.2011 № 3739-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 №2947III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294714#Text>
8. Про Національну поліцію України : Закон України від 02.07.2015 року № 580VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58019#Text>
9. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
10. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222919#Text>
11. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>
12. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> .
13. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
14. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073110#Text>.
16. Пісоцька К. О. Поняття форм адміністративної діяльності підрозділів ювенальної превенції. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 березня 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 235–237.
17. Пісоцька. К. О. Поняття методу в діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. *Актуальні проблеми ювенальної деліктології* : матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 5 листопада 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 194–198.
18. Мітченко К. В. Надання первинної психологічної допомоги дітям, що стали жертвами злочинів. *Безпека дитини: правовий, організаційний, психологічний та інформаційний виміри* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 87–92.
19. Пісоцька К. О. Підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України як суб'єкта адміністративної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 244–247.

ПРАВО НА СПОЖИВЧУ ОСВІТУ

RIGHT TO CONSUMER EDUCATION

Походжук Р.В., к.ю.н., старший дослідник,
головний консультант

Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України,
докторант

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

У статті здійснено науково-правовий аналіз права споживача на споживчу освіту та надано його характеристику. Автором встановлено, що освіта споживачів є тим рушієм, який допоможе споживачам бути активним та обачним учасником споживчих правовідносин. Надання привілейованих прав споживачу також вимагає отримання належної інформації про такі права та механізм їх здійснення. Водночас забезпечення права споживача на споживчу освіту повинно полегшити споживачу здійснення інших споживчих прав.

У статті аналізуються думки науковців, законодавчі акти у сфері освіти та захисту прав споживачів, позиції міжнародних організацій, які дозволяють зробити висновок, що право на споживчу освіту може забезпечуватися через її отримання відповідно до трьох видів (форм) освіти – формальної, неформальної та інформальної. Перший вид (форма) пов'язаний із забезпеченням державою, а другий і третій види (форми) можуть як бути забезпеченими безпосередньо державою, так і іншими суб'єктами без її участі. Водночас механізмом взаємодії держави, недержавних інституцій та споживачів щодо отримання останніми неформальної та інформальної освіти може вважатися законодавче положення щодо визнання державою результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти.

Як підсумок дослідження, автор вказує, що належне забезпечення права на споживчу освіту є фундаментальною основою для формування досить добре поінформованого та досить спостережливого і обачливого споживача, який буде здатен приймати зважені рішення щодо придбання/не придбання продукції. Основним суб'єктом забезпечення такого права безумовно є держава, яка гарантує отримання відповідної освіти (формальної, неформальної та інформальної). Доволі важливою є активна позиція держави, яка полягає у створенні різноманітних освітніх політик захисту прав споживачів (запровадження освітніх програм у закладах освіти, розроблення безкоштовних онлайн-ресурсів, інших ресурсів, які дозволяють отримувати споживачам необхідні знання у сфері захисту прав споживачів тощо), а не тільки передбаченні декларативних норм законодавства.

Ключові слова: споживач, право на споживчу освіту, споживча освіта, захист прав споживачів.

The article carries out a scientific and legal analysis of the consumer's right to consumer education and provides its characteristics. The author established that consumer education is the driving force that will help consumers to be active and prudent participants in consumer legal relations. Granting privileged rights to the consumer also requires obtaining proper information about such rights and the mechanism for their exercise. At the same time, ensuring the consumer's right to consumer education should make it easier for the consumer to exercise other consumer rights.

The article analyzes the opinions of scientists, legislative acts in the field of education and protection of consumer rights, and the positions of international organizations, which allow us to conclude that the right to consumer education can be ensured by obtaining it in accordance with three types (forms) of education - formal, non-formal and informal. The first type (form) is related to provision by the state, and the second and third types (forms) can be provided directly by the state or by other entities without its participation. At the same time, the mechanism of interaction between the state, non-state institutions, and consumers regarding the latter's acquisition of non-formal and informal education can be considered a legislative provision on the recognition by the state of learning results obtained through non-formal and/or informal education.

As a conclusion of the study, the author points out that proper provision of the right to consumer education is the fundamental basis for the formation of a reasonably well-informed reasonably observant, and circumspect consumer who will be able to make informed decisions about purchasing/not purchasing products. The main subject of ensuring such a right is undoubtedly the state, which guarantees the acquisition of appropriate education (formal, non-formal, and informal). The active position of the state is quite important, which consists of the creation of various educational policies for the protection of consumer rights (the introduction of academic programs in educational institutions, the development of free online resources, and other resources that will allow consumers to obtain the necessary knowledge in the field of consumer rights protection, etc.), and not only provisions of declarative legislation.

Key words: consumer, right to consumer education, consumer education, consumer protection.

Вступ. Права споживачів є невід'ємною складовою змісту споживчих правовідносин. Ці права гарантовані державою і є певним результатом втручання держави у цивільні відносини. З метою належного захисту споживача та відповідального його ставлення до наданих державою прав, споживач повинен належним чином здійснювати ці права та не зловживати ними. При цьому одним із фундаментальних споживчих прав, яке полегшить споживачу здійснення інших споживчих прав є право на споживчу освіту. Освіта споживачів є тим рушієм, який допоможе споживачу бути активним та обачним учасником споживчих правовідносин. При цьому вважаємо, що таке право повинно бути законодавчо передбачене. Водночас правильне його передбачення вимагає належного дослідження та осмислення його суті.

Метою дослідження є аналіз та характеристика права споживача на споживчу освіту.

Виклад основного матеріалу. Споживач як учасник споживчих відносин стикається з різними викликами, які можуть порушувати його права при придбанні про-

дукції. Держава прагне допомогти споживачу подолати ці виклики. Проте не завжди споживачі є обізнаними про свої права та відповідний державний захист. Для підвищення такої обізнаності споживача слід забезпечити ефективну систему, яка допоможе йому отримати відповідну освіту, включаючи знання, навички, вміння у сфері споживчих відносин, які допоможуть йому приймати зважені рішення щодо продукції, бути активним учасником споживчого ринку та мати можливість захистити свої права у разі їх порушення.

Насамперед слід зазначити, що на економічний добробут споживачів впливають, зокрема інструментальні заходи. Щоб досягти економічного добробуту, споживачі повинні вміти ефективно розпоряджатися своїми грошима, мати певний рівень фінансових знань і виконувати бажану фінансову поведінку. Крім того, вони повинні мати належне ставлення до грошей і ризику під час фінансового життя та планування свого фінансового майбутнього [1]. У цьому контексті слушним є міркування І.Б. Утехіна, який вважає, що для формування

у споживача вмінь і навичок слід вживати певних заходів, зокрема: 1) вчити кожного з громадян бути споживачем, 2) проводити навчання зі споживачами (навіть у школах), 3) розробити навчальні програми, 4) активізувати через громадські організації всіх охочих, 5) використовувати можливості глобальної мережі для організації навчання онлайн зі споживачами [2]. Це свідчить про важливість споживчої освіти та отримання споживачами відповідних знань, вмінь та навичок для можливості його впевненої участі у споживчих відносинах.

Важливість споживчої освіти також підкреслювалося у Керівних принципах Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) для багатонаціональних підприємств щодо відповідального ведення бізнесу, де вказано, що у відносинах зі споживачами підприємства повинні діяти відповідно до чесної ділової, маркетингової та рекламної практики, а також вживати всіх розумних заходів для забезпечення якості та надійності товарів і послуг, які вони надають. Зокрема, вони повинні підтримувати зусилля з просування освіти споживачів у сферах, пов'язаних з їхньою діловою діяльністю з метою, серед іншого, покращення здатності споживачів: 1) приймати обґрунтовані рішення щодо складних товарів, послуг та ринків, 2) краще розуміти економічні, екологічні та соціальні наслідки своїх рішень та 3) підтримувати стале споживання [3]. З цього можна зробити висновок про безумовну важливість права споживача на споживчу освіту, оскільки його належне забезпечення дозволить приймати зважені рішення щодо продукції та позитивно впливати на сталий розвиток.

Чинний Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-ХІІ (далі – Закон № 1023-ХІІ) не зовсім вдало підходить до забезпечення права на освіту. Так, частиною другою статті 3 цього Закону передбачено, що держава створює умови для здобуття споживачами потрібних знань з питань реалізації їх прав, в тому числі шляхом розробки та проведення відповідних освітніх програм [4]. Однак наведене положення можна охарактеризувати як таке, яке має декларативний характер, оскільки не розкриває механізм його реалізації, як і цей Закон загалом.

Водночас новий Закон України «Про захист прав споживачів» від 10.06.2023 № 3153-ІХ (далі – Закон № 3153-ІХ) кардинально змінює позицію щодо визнання та забезпечення права споживача на споживчу освіту. Так, пунктом 4 частини першої статті 4 Закону № 3153-ІХ передбачено, що споживачі мають право на споживчу освіту та/або просвіту. Водночас пунктом 30 частини першої статті 1 цього Закону термін «споживча освіта та/або просвіта» визначається як комплекс освітніх та/або просвітницьких заходів, спрямованих на набуття споживачем, у тому числі у закладах освіти, знань, умінь та навичок з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також на доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту [5]. Отже, наведені положення *de jure* визначили право споживача на споживчу освіту та/або просвіту. Це позитивний крок законодавця, що також враховує європейські підходи у сфері захисту прав споживачів.

При цьому слід зазначити, що ми розглядаємо право на освіту *sensu lato*, як категорію, яка включає як освіту у відповідних закладах, так і просвіту, що має більш довольне трактування. До того ж необхідно враховувати, що просвіта має також відтінок здійснення певних заходів кимось, а освіта є поняттям більш загальним. Тим більше, що дефініція терміна «споживча освіта та/або просвіта» в Законі № 3153-ІХ вказує також на «доведення до відома суб'єктів господарювання інформації», що свідчить про більш широкий контекст застосування цього терміна (забезпечення права споживача на споживчу освіту шляхом інформовування суб'єкта господарювання). Отже, у контексті цього дослідження право на «споживчу освіту»

та право на «споживчу освіту та/або просвіту» вживатимуться як тотожні.

Право на споживчу освіту та/або просвіту розкривається зокрема у статті 12 Закону № 3153-ІХ, частиною першою якої передбачено, що держава створює умови для здобуття споживачами знань, умінь та навичок, у тому числі в закладах освіти, з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також вживає заходів, спрямованих на доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту.

Спеціальна конкретизація забезпечення державою згаданого права передбачена у частині другій статті 12 Закону № 3153-ІХ, відповідно до якої центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах освіти і науки, створює умови для здобуття споживачами в закладах освіти всіх рівнів (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти), а також у закладах позашкільної та післядипломної освіти потрібних знань з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту. Наведене положення визначає суб'єкта відповідального з реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів щодо отримання фізичними особами споживчих знань та його завдання у цій сфері.

Стосовно забезпечення права споживача на споживчу освіту (яке зокрема виражається і у формі просвіти), можна навести частину третьою статті 12 Закону № 3153-ІХ, згідно з якою органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які здійснюють захист прав споживачів, інформують споживачів з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту. Ця норма передбачає певний функціонал державних інституцій щодо забезпечення права споживача на споживчу освіту шляхом його просвіти та підвищення рівня знань. Водночас наведений функціонал розкривається зокрема у пунктах 2 і 3 частини першої статті 34 Закону № 3153-ІХ, якою передбачено, що органи місцевого самоврядування з метою захисту прав споживачів надають консультації з питань захисту прав споживачів та здійснюють освітні та/або просвітницькі заходи, спрямовані на набуття споживачем знань, умінь та навичок з питань реалізації прав споживачів та механізмів їх захисту, а також на доведення до відома суб'єктів господарювання інформації про права споживачів та механізми їх захисту. Ці положення загалом створюють певний механізм, що забезпечує здійснення споживачем права на споживчу освіту.

Однак Закон № 3153-ІХ врегулював питання повноважень тільки в контексті органів місцевого самоврядування, залишивши поза увагою повноваження органів державної влади, які здійснюють захист прав споживачів. Такий підхід свідчить про наявність певної правової прогалини, яка відповідно до частини першої статті 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-ІХ визначається як повна або часткова відсутність норми права, що не забезпечує завершеність правового регулювання відповідних суспільних відносин [6]. Крім того, таке законодавче регулювання не враховує правової позиції Конституційного Суду України, висловленої у Рішенні від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 (справа про відповідальність юридичних осіб), за якою неповнота законодавчого регулювання суспільних відносин не відповідає конституційному визначенню України як правової держави [7]. Відтак, у Законі № 3153-ІХ слід внести зміни щодо забезпечення права на освіту органами державної влади, які здійснюють захист прав споживачів, передбачивши їх відповідні повноваження.

Окремо слід зазначити, що в Європейському Союзі право на споживчу освіту є доволі важливим, про це зокрема свідчить його передбачення у статті 169 Договору про функціонування Європейського Союзу [8]. В одному з нещодавніх досліджень Європейської Комі-

сії, зазначено, що на сьогодні споживча освіта включає в себе усвідомлення соціальних та екологічних наслідків споживчого вибору. При цьому, споживча освіта охоплює цілий ряд тем. По-перше, споживча освіта надає споживачам знання та навички, необхідні для оцінки їхніх особистих потреб, а також для прийняття ціннісних рішень щодо своїх потреб і бажань. По-друге, споживча освіта також надає споживачам інформацію, необхідну для розуміння їхніх прав; для ефективної участі на ринку споживачі повинні бути обізнані про свої права та обов'язки, пов'язані з продуктами та послугами, які вони купують. По-третє, споживча освіта має на меті допомогти споживачам зрозуміти, який вплив їхній вибір може мати на суспільство в цілому; споживча освіта може спонукати споживачів враховувати суспільні, соціальні та екологічні міркування у своєму виборі та поведінкових моделях, дозволяючи споживачам краще розуміти вплив, який вони можуть мати на місцеву та глобальну економіку [9]. Відтак, ці три характеристики споживчої освіти допомагають зрозуміти її суть та відповідно формувати законодавчий ґрунт для забезпечення права споживача. Правильне розуміння сутності споживчої освіти дозволить належним чином імплементувати відповідну політику на рівні виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Споживча освіта отримує своє вираження у певних формах, які визначаються Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (далі – Закон № 2145-VIII) як види. Так, згідно з частиною першою статті 8 згаданого Закону особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти; держава визнає ці види освіти, створює умови для розвитку суб'єктів освітньої діяльності, що надають відповідні освітні послуги, а також заохочує до здобуття освіти всіх видів [10]. Таким чином, законодавство передбачає гарантію прав людини, включаючи споживачів щодо отримання протягом життя відповідного виду (форми) освіти.

ОЕСР, при дослідженні споживчої освіти у країнах-членах Європейського Союзу, розглядала такі форми освіти: 1) формальна освіта (освіта, яка забезпечується шляхом проведення навчальних занять в навчальних закладах); 2) неформальне навчання (освіта, яка забезпечується шляхом проведення позакласних заходів в навчальних закладах); 3) інформальне навчання (освіта, яка забезпечується шляхом отримання досвіду поза навчальними закладами); 4) цільова освіта (освіта, яка фокусується на конкретних питаннях або групах); 5) освіта впродовж життя (освіта, яка охоплює мінімальні освітні потреби споживачів на різних етапах життя) [11]. Отже, ці форми загалом повинні забезпечувати право на споживчу освіту, де фактично перша форма безпосередньо пов'язана із забезпеченням державою, а друга і третя форми можуть як бути забезпеченими безпосередньо державою, так і іншими суб'єктами без її участі.

Крім того, згадані види (форми) розкрито у частинах другій – четвертій статті 8 Закону № 2145-VIII, де зазначено таке:

«Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою.

Неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій.

Інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяль-

ності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям» [10].

Як можна встановити з наведеного, форми освіти зазначені ОЕСР та види освіти, що містяться у Законі № 2145-VIII загалом збігаються, при цьому три види, передбачені цим Законом охоплюють п'ять форм, досліджуваних ОЕСР. Такий висновок логічно випливає з того факту, що дві останні форми, які розглядав ОЕСР можуть поглинатися формальною, неформальною чи інформальною освітою.

Види (форми) освіти загалом відображають способи та засоби здійснення права споживача на споживчу освіту. Однак доволі важливим аспектом є шляхи здійснення цього права у контексті відповідних видів (форм). Так, А. Шукла (А. Shukla) цілком справедливо стверджує, що кожен споживач має право знати основні права та обов'язки споживача, щоб мати змогу приймати поінформовані рішення щодо вибору товарів, послуг та цін на них. Це право передбачає, зокрема проведення обов'язкового порівняльного тестування, ранжування та оцінки всіх споживчих товарів і продуктів, включно з харчовими продуктами та фармацевтичними препаратами, з метою оприлюднення таких результатів для інформування споживачів [12]. Водночас для можливості належного здійснення цього права та, зокрема проведення певного порівняльного тестування чи оцінки, повинна існувати належна законодавча база та механізми його здійснення.

У цьому контексті заслуговує на увагу міркування Ю.В. Білоусова та О.Ю. Черняк, які вважають, що право споживачів на освіту у сфері захисту прав споживачів, має забезпечуватися за допомогою:

- 1) впровадження вивчення законодавства про захист прав споживачів в освітніх установах;
- 2) розробки й забезпечення навчальних закладів фаховою та навчально-методичною літературою;
- 3) організації і проведення серед учнів і студентів вікторин, олімпіад, конкурсів тощо, що дозволяє вивчати основні положення законодавства про захист прав споживачів в формі гри, змагання;
- 4) участі в розробці та впровадженні програм для підготовки і підвищення кваліфікації викладацьких кадрів;
- 5) організації конференцій, семінарів, нарад та інших заходів для посадових осіб органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань споживачів, викладачів закладів освіти та інших осіб з питань захисту прав споживачів;

6) регуляричного висвітлення на радіо, у телепрограмах, друкованих виданнях найбільш актуальних проблем у сфері захисту прав споживачів; опублікування матеріалів про діяльність у сфері захисту прав споживачів державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і суспільних об'єднань споживачів; пропаганди законодавства щодо захисту прав споживачів через періодичні видання, а також радіопередачі [13, с. 66]. Наведений підхід загалом свідчить про забезпечення права споживача на споживчу освіту шляхом проведення освітніх заходів у закладах освіти, а також шляхом здійснення недержавними інституціями дій щодо підвищення обізнаності споживачів у сфері захисту прав споживачів. При цьому слід розуміти, що якщо формальна освіта має забезпечуватися саме державою, то неформальна чи інформальна, цільова освіта це більшою мірою ініціатива недержавних інституцій та суб'єктів господарювання.

Разом із тим, освіта споживача (зокрема, протягом життя) більшою мірою залежить від його активної позиції та звісно створення відповідних ресурсів і здійснення державою чи недержавними інституціями заходів для її отримання. Такі ресурси та заходи можуть бути реалізовані, зокрема шляхом створення відповідних Інтернет ресурсів, які дозволять отримувати необхідні знання у сфері захисту прав споживачів. У Новому порядку

денному для споживачів – посилення стійкості споживачів для сталого відновлення зазначається, що важливо інвестувати більше коштів у безперервну споживчу освіту та підвищення обізнаності для людей на всіх етапах життя, починаючи зі шкільної парти [14]. Це доволі правильний крок, оскільки загалом споживчу освіту слід розглядати як довготривалий і безперервний процес, який розвиває навички прийняття рішень та вміння впродовж усього життя споживачів [11].

На переконання Д. Гвенетадзе (D. Gvenetadze), освіта споживачів має виняткову цінність; вона слугує законним, економічно обґрунтованим інтересам і потребам, а також сприяє чесній і збалансованій конкуренції, що є пріоритетною метою держави, а також загальним суспільним благом. Відтак, автор вважає, що навчання споживачів є важливим елементом державної політики та однією з основ співпраці між державним і приватним секторами [15]. Водночас, на нашу думку, така взаємодія може бути полегшена, зокрема шляхом вироблення комплексного підходу щодо забезпечення права на освіту (із використанням усіх зазначених вище видів освіти), який би містився у прийнятій на державному рівні стратегії розвитку споживчої освіти, де факультативно визначалася б роль недержавних інституцій та суб'єктів господарювання щодо забезпечення згаданого права.

Важливість забезпечення права на споживчу освіту було відзначено ще у 1971 році у Резолюції (71) 29 Комітету міністрів Ради Європи «Про освіту споживача у школах», ухваленій заступниками міністрів від 15 жовтня 1971 року. Так, у цій Резолюції Комітет міністрів, враховуючи, що необхідність давати освіту споживача в школах відчувається в усіх державах – членах Ради Європи і що загальні принципи такої освіти є широко розповсюдженими і цілком відповідають загальноприйнятій меті сучасної шкільної освіти, рекомендував урядам держав-членів:

а) вжити відповідних заходів для заохочення введення навчальних програм з питань споживачів для учнів шкіл, щоб дати їм змогу діяти як обізнаним споживачам протягом життя;

б) вводячи навчальні програми з питань споживачів, приділяти увагу відповідним специфічним рекомендаціям: і) вважаючи за можливе впровадження спеціального предмета, за потреби питання споживачів мають бути якнайшвидше введені до предметів, що вже викладаються, зі спеціальним наголосом на розвитку обізнаності учнів та на їхньому критичному ставленні до цих проблем; ii) освіту споживача слід починати з перших років шкільного життя і давати її рівною мірою всім учням незалежно від статі; за всіх обставин вона має тривати протягом усього періоду обов'язкової освіти, а також у майбутньому; iii) навчальні програми для вчителів слід орієнтувати на проблеми споживачів завдяки введенню цих питань до програм навчання вчителів та курсів підвищення кваліфікації і, де це можливо, – до списку тих, з яких вчителі екзамнуюватимуться; iv) шкільні підручники слід переглянути, врахувавши спеціальне забезпечення для викладання в цій галузі; вчителів забезпечити потрібною документацією із зазначенням інших відповідних джерел, що містять інформацію для споживача; v) потрібно заохочувати та встановлювати тісну співпрацю між учителями, національними освітніми установами, асоціаціями споживачів та іншими держав-

ними чи приватними органами, компетентними в питаннях споживачів; vi) заохочувати якнайширше застосування аудіовізуальних засобів, методів, що передбачають активну роль учнів, а також використання таких засобів масової інформації, як радіо і телебачення [16]. У цих історичних положеннях вже тоді визнавалося право на споживчу освіту та констатовалася нагальність та необхідність його забезпечення протягом усього життя споживача. На сьогодні нічого суттєво не змінилося, а навіть навпаки – потреба забезпечення права споживача на споживчу освіту стала більш нагальною.

Споживча освіта загалом повинна позитивно впливати на споживачів, оскільки допомагає їм бути активними учасниками споживчих правовідносин. Відповідно до позиції ОЕСР, споживча освіта може допомогти розвинути критичне мислення та підвищити обізнаність, тим самим даючи змогу споживачам стати більш проактивними. Вона також є важливим засобом формування впевненості, необхідної споживачам для роботи на ринках, що стають дедалі складнішими [11]. Підвищення рівня споживчої освіти повинно позитивно відобразитися на розвитку споживчих відносин в цілому та на забезпеченні проактивної поведінки споживача зокрема. Водночас таке підвищення повинно бути в тісній співпраці державних інституцій, недержавних організацій, суб'єктів господарювання та самих споживачів. Однією із нормативних норм, які визначають механізми такої взаємодії можна зазначити частину п'яту статті 12 Закону № 2145-VIII, згідно з якою результати навчання, здобуті шляхом неформальної та/або інформальної освіти, визнаються в системі формальної освіти в порядку, визначеному законодавством.

Зважаючи на наведене можна зробити висновок, що належне забезпечення права споживача на споживчу освіту є фундаментальною основою для формування досить добре поінформованого та досить спостережливого і обачливого споживача, який буде здатен приймати зважені рішення щодо придбання/не придбання продукції. Це також позитивно впливатиме на сталий розвиток. Водночас основним суб'єктом забезпечення такого права безумовно є держава, яка гарантує отримання відповідної освіти (формальної, неформальної та інформальної).

У цьому контексті зазначаємо, що доволі важливою є активна позиція держави, яка полягає у створенні різноманітних освітніх політик захисту прав споживачів (запровадження освітніх програм у закладах освіти, розроблення безкоштовних онлайн-ресурсів, інших ресурсів, які дозволяють отримувати споживачам необхідні знання в сфері захисту прав споживачів тощо), а не тільки передбаченні декларативних норм законодавства. Водночас до способів підсилення реалізації зазначених політик можна віднести прийняття Урядом України стратегії розвитку споживчої освіти.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що *право на споживчу освіту слід розглядати як невід'ємне та забезпечене державою, недержавними інституціями та суб'єктами господарювання споживче право на отримання протягом життя освіти, включаючи знання, навички, вміння у сфері споживчих відносин, які допоможуть йому приймати зважені рішення щодо продукції, бути активним учасником споживчого ринку та мати можливість захистити свої права у разі їх порушення.*

ЛІТЕРАТУРА

- Xiao, J.J. (2015). Consumer Economic Wellbeing. In: Consumer Economic Wellbeing. International Series on Consumer Science. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-2821-7_1.
- Утехін І.Б. Захист прав споживачів в Україні та Європейському Союзі: сучасний стан та перспективи. *Науково-теоретичний журнал «Вісник Луцького державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка»*. 2023. № 2. С. 216–228. URL: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.216-228>.
- OECD (2023), OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/81f92357-en>.
- Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1023-12#Text> (дата звернення: 29.05.2024).

5. Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (дата звернення: 28.09.2023).
6. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3354-20#Text> (дата звернення: 27.05.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 № 7-рп/2001 (справа про відповідальність юридичних осіб) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v007p710-01#Text> (дата звернення: 27.05.2024).
8. Treaty on the Functioning of the European Union. OJ C 202 7.6.2016, p. 1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016ME%2FTXT-20200301> (accessed: 08.02.2024).
9. Study of consumer education initiatives in the EU – Final report. European Commission. 2023. URL: https://commission.europa.eu/document/download/f69e6994-7e46-4bb3-af6d-b81203cd37a3_en?filename=Study%20on%20consumer%20education%20initiatives%20in%20EU%20Member%20States%20_final%20report_2023.pdf (accessed: 27.05.2024).
10. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 28.05.2024).
11. OECD (2009). Consumer Education: Policy Recommendations of the OECD's Committee on Consumer Policy. DSTI/CP (2009)5/FINAL. URL: [https://one.oecd.org/document/DSTI/CP\(2009\)5/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DSTI/CP(2009)5/FINAL/en/pdf) (accessed: 27.05.2024).
12. Shukla, Ankita. (2016). consumer rights and responsibilities. NATIONAL SEMINAR ON CONSUMER PROTECTION-NEW AGE CHALLENGES. Conference: National law University, Delhi. URL: https://www.researchgate.net/profile/Ankita-Shukla/publication/304621106_consumer_rights_and_responsibilities/links/5774d39608ae1b18a7de4b04/consumer-rights-and-responsibilities (accessed: 17.05.2024).
13. Білоусов Ю.В. Черняк О.Ю. Цивільно-правовий статус споживача: у контексті адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу : монографія. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. 239 с.
14. New Consumer Agenda – Strengthening consumer resilience for sustainable recovery. The European Commission. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0696&qid=1605887353618> (accessed: 06.05.2023).
15. Gvenetadze, D. "Consumers' Right to Education in Georgia and EU States". Journal of Law, no. 2, Dec. 2019, pp. 95–108, <https://jlaw.tsu.ge/index.php/JLaw/article/view/2897> (accessed: 28.05.2024).
16. Резолюція (71) 29 Комітету міністрів Ради Європи «Про освіту споживача у школах», ухвалена заступниками міністрів від 15 жовтня 1971 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_740#Text (дата звернення: 27.05.2024).

КЛАСИФІКАЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

CLASSIFICATION OF STATE AUTHORITIES IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF FOOD SECURITY

Пустовіт Ю.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена дослідженню суб'єктів адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки в Україні. Продовольча безпека є ключовим елементом національної безпеки, яка включає комплекс заходів, спрямованих на забезпечення населення якісними та безпечними продуктами харчування. Основну увагу приділено аналізу суб'єктів, які здійснюють контроль, регулювання та нагляд у цій сфері.

Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки включають різноманітні органи та інституції, що відіграють ключову роль у підтримці продовольчої безпеки на національному, регіональному та місцевому рівнях. На національному рівні до цих суб'єктів належать Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки та оборони України, а також центральні органи виконавчої влади. Вони відповідають за формування та реалізацію державної політики у сфері продовольчої безпеки, забезпечення ефективної координації між різними суб'єктами, стабільний економічний розвиток, створення стратегічних запасів продовольства та балансування попиту і пропозиції на внутрішньому ринку.

На регіональному та місцевому рівнях суб'єктами забезпечення продовольчої безпеки є місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Вони реалізують єдину державну політику у сфері продовольчої безпеки у своїх територіях, враховуючи місцеві умови та особливості. Основним завданням на цьому рівні є формування та розподіл продовольчих ресурсів серед різних категорій населення, забезпечення їх життєдіяльності та розвитку на рівні, не нижчому за необхідний мінімум, і відповідної якості. Ці органи також здійснюють заходи, узгоджені з центральними органами державної влади, спрямовані на підтримання продовольчої безпеки в регіонах. Особливу увагу приділено діяльності державних органів, що мають важливе значення у забезпеченні продовольчої безпеки.

У статті розглянуто функції та повноваження кожного з цих суб'єктів, а також їх взаємодію в процесі забезпечення безпеки харчових продуктів. Окрему увагу приділено законодавчому регулюванню діяльності зазначених суб'єктів та його впливу на ефективність системи продовольчої безпеки.

Автор у статті звертає увагу на актуальні проблеми та виклики, з якими стикаються суб'єкти адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки, такі як недостатнє фінансування, брак кваліфікованих кадрів, корупційні ризики та складнощі у координації між різними органами. У статті також наведено пропозиції щодо вдосконалення системи управління продовольчою безпекою, зокрема, шляхом підвищення прозорості діяльності контролюючих органів, покращення міжвідомчої координації та впровадження сучасних інформаційних технологій для моніторингу та контролю якості харчових продуктів.

Висновки статті підкреслюють важливість ефективної діяльності суб'єктів адміністративно-правового забезпечення для гарантування продовольчої безпеки в Україні. Забезпечення високого рівня якості та безпеки харчових продуктів є необхідною умовою для збереження здоров'я населення та стабільного розвитку країни.

Ключові слова: продовольча безпека, адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки, суб'єкти адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки, нормативно-правові акти.

The article is dedicated to the study of the subjects of administrative and legal support of food security in Ukraine. Food security is a key element of national security, encompassing a set of measures aimed at providing the population with high-quality and safe food products. The primary focus is on analyzing the subjects that perform control, regulation, and supervision in this area.

The subjects of administrative and legal support for food security include various bodies and institutions that play a key role in maintaining food security at the national, regional, and local levels. At the national level, these subjects include the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Security and Defense Council of Ukraine, as well as central executive authorities. They are responsible for the formation and implementation of state policy in the field of food security, ensuring effective coordination between different subjects, stable economic development, the creation of strategic food reserves, and balancing supply and demand in the domestic market.

At the regional and local levels, the subjects of food security provision are local state authorities and local self-government bodies. They implement a unified state policy in the field of food security in their territories, taking into account local conditions and specifics. The primary task at this level is the formation and distribution of food resources among different categories of the population, ensuring their livelihood and development at a level not lower than the necessary minimum and of appropriate quality. These bodies also carry out measures, coordinated with central state authorities, aimed at maintaining food security in the regions. Particular attention is given to the activities of state bodies that play a crucial role in ensuring food security.

In particular, the article examines the activities of state bodies that play a significant role in ensuring food security. These include the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, local self-government bodies, and other institutions that directly or indirectly influence the formation and implementation of food security policies.

The article reviews the functions and powers of each of these subjects, as well as their interaction in the process of ensuring food safety. Special attention is given to the legislative regulation of the activities of these subjects and its impact on the effectiveness of the food security system.

The author highlights current issues and challenges faced by the subjects of administrative and legal support of food security, such as insufficient funding, lack of qualified personnel, corruption risks, and difficulties in coordination between different bodies. The article also provides suggestions for improving the food security management system, including enhancing the transparency of the activities of controlling bodies, improving interagency coordination, and implementing modern information technologies for monitoring and controlling food quality.

The conclusions of the article emphasize the importance of the effective activities of the subjects of administrative and legal support to ensure food security in Ukraine. Ensuring a high level of food quality and safety is essential for maintaining public health and the stable development of the country.

Key words: food security, administrative and legal support of food security, subjects of administrative and legal support of food security, regulatory legal acts.

У реалізації нормативних положень у сфері продовольчої безпеки важливу роль відіграють державні органи та інші установи, які мають відповідні управлінські повноваження, характерні для публічно-правових відносин, що забезпечують продовольчу безпеку на національному, регіональному, місцевому та галузевому рівнях.

Проблема продовольчої безпеки є складною і багатоплановою, тому потребує розгляду та вирішення на різних, взаємопов'язаних і узгоджених рівнях. Критерієм для їх розмежування та класифікації можуть слугувати специфічні інтереси окремих груп суб'єктів, обумовлені унікальними характеристиками та відмінностями в підходах до забезпечення продовольчої безпеки. Суб'єкти на кожному рівні мають свої унікальні завдання та засоби для їх вирішення у процесі формування і реалізації заходів з забезпечення продовольчої безпеки.

«На міжнародному (глобальному) рівні суб'єктами забезпечення продовольчої безпеки виступає міжнародна спільнота в особі міжнародних організацій. Процес інтеграції національних економік у світову систему об'єктивно зумовлюється поєднанням специфічних для кожної країни чинників продовольчої безпеки, особливостями національних економічних інтересів та відмінностями різних країн у підходах до забезпечення продовольчої безпеки» [1].

Особливості забезпечення продовольчої безпеки на національному рівні визначаються різницею в економічних і політичних інтересах країн. З одного боку, є країни з найрозвиненішим агропромисловим сектором, що мають природні переваги у виробництві сільськогосподарської продукції. З іншого боку, існують країни з менш сприятливими природно-кліматичними умовами для агропромислового виробництва, обмеженими сільськогосподарськими ресурсами або ринками, що розвиваються, включаючи країни з перехідною економікою.

«Поняття продовольчої безпеки на рівні окремої держави, на відміну від загальносвітового рівня, тісно пов'язане з поняттям продовольчої незалежності (самозабезпечення), стану захищеності задоволення потреб у продовольстві за рахунок необхідного рівня власного виробництва» [2].

Суб'єктами, що відповідають за забезпечення національної продовольчої безпеки в Україні, є Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки та оборони України, а також центральні органи виконавчої влади. Вони займаються формуванням і реалізацією державної політики, забезпечують ефективну координацію діяльності різних суб'єктів для стабільного економічного розвитку, створення та підтримання необхідних стратегічних запасів продовольства, а також балансування попиту і пропозиції на внутрішньому ринку.

Суб'єктами регіонального (місцевого) рівня є місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які впроваджують єдину державну політику у сфері продовольчої безпеки на своїх територіях, враховуючи місцеві особливості. Вони реалізують заходи, погоджені з відповідними центральними органами державної влади, що спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки.

Регіональна політика в цій сфері впливає як на місцевий, так і на загальнодержавний рівень продовольчого забезпечення. На відміну від національного рівня, основним завданням на регіональному рівні є формування та розподіл продовольчих ресурсів на відповідній території серед усіх категорій населення, щоб забезпечити їх життєдіяльність і розвиток на рівні, не нижчому за необхідний мінімум, та відповідної якості.

Міське самоврядування відіграє важливу роль в організаційно-правовому забезпеченні продовольчої безпеки, базуючись на принципах, викладених у Всесвітній Декларації місцевого самоврядування, яку було схвалено Комітетом Міністрів Ради Європи в 1985 році і ратифіковано Україною 15 липня 1997 року, а також у Європейській хартії місцевого самоврядування, прийнятій Радою

Європи 15 жовтня 1985 року і ратифікованій Верховною Радою України того ж дня. У цьому контексті принципи формування органів місцевого самоврядування в Україні, їх сфера компетенції та повноваження визначені в розділі IX Конституції України.

Цей ключовий нормативно-правовий акт у сфері місцевого самоврядування є доволі гнучким політико-правовим документом. Конституція України, визначаючи основи місцевого самоврядування в країні, залишає низку питань щодо його становлення і розвитку для врегулювання окремими законами, такими як Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року та Закон України «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 року.

Згідно з цими положеннями, міське самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ і міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад. Відповідно до статей 140 та 143 Конституції України, територіальні громади мають право самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Вони можуть управляти комунальним майном, об'єднувати фінансові ресурси аграрних товаровиробників із коштами інших підприємств та бюджетними коштами для будівництва, реконструкції та утримання об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури, місцевих доріг, сховищ та підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, задовольняючи потреби населення, торгівельних підприємств і ринків, а також вирішують інші питання, пов'язані із забезпеченням продовольчої безпеки України.

Для більш повного дослідження всієї організаційно-правової системи у сфері забезпечення продовольчої безпеки, зазначений вище вертикальний поділ суб'єктів слід доповнити класифікацією їх за правовою природою на органи загальної та спеціальної компетенції.

До органів державної влади з загальною компетенцією відносяться: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, а також місцеві органи державної виконавчої влади.

Проаналізуємо кожен із цих державних органів детально, щоб визначити їхні повноваження, завдання та функції у забезпеченні продовольчої безпеки країни.

Верховна Рада України є єдиним законодавчим органом, який у межах повноважень, встановлених статтею 85 Конституції України, виконує наступні функції у сфері правового регулювання продовольчої безпеки: ухвалення законів; визначення основ внутрішньої та зовнішньої політики; надання у встановлені строки згоди на обов'язковість міжнародних договорів України.

Президент України, як глава держави (згідно зі ст. 102 Конституції України) і Голова Ради національної безпеки і оборони України, є гарантом державного суверенітету, додержання Конституції, а також прав і свобод людини та громадянина. Відповідно до статті 106 Конституції України, Президент забезпечує національну безпеку, частиною якої є продовольча безпека.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі виконавчої влади, відповідно до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року, реалізує заходи щодо посилення національної безпеки України, до якої належить і продовольча безпека.

Рада національної безпеки і оборони України (ст. 107 Конституції України) є спеціальним органом державної влади, який координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки, включаючи продовольчу безпеку. Її функції та компетенція визначені базовим нормативним актом – Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р.

Згідно з цим нормативним актом, Рада національної безпеки і оборони України наділена повноваженнями у сфері забезпечення продовольчої безпеки, такими як: визначення стратегічних національних інтересів України, формування концептуальних підходів і напрямків забезпечення продовольчої безпеки; розробка проектів нормативних актів з відповідних питань; вдосконалення системи забезпечення продовольчої безпеки, створення, реорганізація та ліквідація органів виконавчої влади у цій сфері; а також координація та контроль діяльності органів виконавчої влади щодо захисту населення, забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів.

Місцеві державні адміністрації, як органи місцевої виконавчої влади, є не менш важливою ланкою в системі державних органів загальної компетенції у забезпеченні продовольчої безпеки.

Відповідно до статті 13 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року, у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, місцеві державні адміністрації вирішують питання, пов'язані з сільським господарством, включаючи продовольчу безпеку держави.

Відповідно до статті 16 цього закону, місцеві державні адміністрації здійснюють державний контроль на відповідних територіях за дотриманням виробниками продукції стандартів, технічних умов та інших вимог, пов'язаних із якістю та сертифікацією; а також за дотриманням санітарних і ветеринарних правил, правил торгівлі та законодавства про захист прав споживачів.

У статті 20 цього закону зазначаються повноваження місцевої державної адміністрації щодо організації обслуговування населення підприємствами, установами та організаціями громадського харчування незалежно від форми власності, а також координації роботи з сертифікації продукції підприємств і організацій, що надають торговельні послуги населенню.

Відповідно до статті 21 цього закону, місцева державна адміністрація має право подавати пропозиції у встановленому законом порядку щодо призупинення діяльності підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, у разі порушення ними санітарних правил.

На сьогодні до спеціально уповноважених органів державної влади, відповідальних за формування та забезпечення продовольчої безпеки, належать Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство економіки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, а також Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм і Державне агентство резерву України. Ці органи реалізують єдину державну політику у відповідній сфері, здійснюючи координацію та контроль діяльності, пов'язаної з формуванням продовольчої безпеки.

Міністерство аграрної політики та продовольства України є провідним органом у системі спеціалізованих центральних органів влади, відповідальних за забезпечення продовольчої безпеки держави та реалізацію державної аграрної політики.

Відповідно до Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 р. № 124, першим завданням Міністерства є: «формування та реалізація державної аграрної політики, державної політики у сферах сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, охорони прав на сорти рослин, тваринництва, рослинництва, розвитку сільських територій, садівництва, виноградарства, виноробства, хмелярства,

харчової і переробної промисловості, технічної політики у сфері агропромислового комплексу та машинобудування для агропромислового комплексу, сільського розвитку, розвитку фермерства, сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської дорадчої діяльності, моніторингу та родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення, насінництва та розсадництва» [3].

У складі Міністерства аграрної політики та продовольства України функціонують кілька агентств та державних установ, які виконують завдання з регулювання, контролю та нагляду за забезпеченням продовольчої безпеки в країні.

Зокрема, **Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм** як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства, реалізує: «державну політику у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, продовольчого забезпечення, меліорації земель та експлуатації державних водогосподарських об'єктів комплексного призначення, міжгосподарських зрошувальних і осушувальних систем» [4]. Взаємодіє з Комітетом рибного господарства, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, з органами влади іноземних держав і міжнародними організаціями, що займаються управлінням рибальством та аквакультурою, з питань запобігання забрудненню довкілля та охорони праці в рибному господарстві. Також бере участь у заходах контролю якості та безпеки рибної продукції на всіх етапах її виробництва, зберігання, транспортування, реалізації, використання та утилізації.

Основним завданням агентства, в рамках гармонізації законодавства та практики з вимогами ЄС, є підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках у зв'язку з набуттям чинності положень Угоди про асоціацію з ЄС та функціонуванням зони вільної торгівлі. Для цього має бути створена система сертифікації рибницького виробництва та якості продукції. В українській аквакультурі наразі не впроваджено систему НАССР, і не здійснюються необхідні заходи для імплементації в національне законодавство відповідних актів ЄС у частині ветеринарного та санітарного забезпечення, умов утримання та транспортування риби тощо. Проте для виходу української аквакультурної продукції на зовнішні ринки ці заходи необхідно впровадити невідкладно.

Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, реалізує: «державну політику у галузі ветеринарної медицини, сферах безпеки та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, санітарного та епідемічного благополуччя населення (крім виконання функцій з реалізації державної політики у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження) та у сфері гігієни праці та функцій із здійснення дозиметричного контролю робочих місць і доз опромінення працівників), з контролю за цінами, попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їх шкідливого впливу на здоров'я населення, метрологічного нагляду, ринкового нагляду в межах сфери своєї відповідальності, насінництва та розсадництва (в частині сертифікації насіння і садивного матеріалу), реєстрації та обліку машин в агропромисловому комплексі, державного нагляду (контролю) у сфері агропромислового комплексу, державного нагляду (контролю) у сферах охорони прав на сорти рослин, насінництва та розсадництва, державного контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів

і рекламу в цій сфері, за якістю зерна та продуктів його переробки, державного нагляду (контролю) за додержанням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення, дослідження та практичного використання генетично модифікованого організму у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях агропромислового комплексу незалежно від їх підпорядкування і форми власності, здійснення радіаційного контролю за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції і продуктів харчування» [5].

Територіальні органи, що підпорядковуються Держпродспоживслужбі, затверджуються Кабінетом Міністрів України. Відповідні Управління Держпродспоживслужби в містах та районах, а також організації та установи, які знаходяться в області та належать до сфери управління Держпродспоживслужби, підпорядковуються Головному Управлінню Держпродспоживслужби в області.

Держпродспоживслужба готує відповідну звітність на основі даних, отриманих від територіальних органів, і публікує її на своєму офіційному сайті.

Всі заходи державного управління у сфері безпеки та якості харчових продуктів умовно можна поділити на дві групи: 1) сервісні заходи, які включають видачу дозволів, ліцензій, квот та сертифікатів ринковим операторам; 2) управлінські заходи, що охоплюють контроль, нагляд і притягнення до адміністративної відповідальності у сфері безпеки та якості харчових продуктів.

Міністерство економіки України здійснює: «методологічне забезпечення та складає загальнодержавні баланси попиту і пропозиції за основними видами промислової продукції, продовольчих та паливно-енергетичних ресурсів; здійснює розрахунок та проводить моніторинг індикаторів продовольчої безпеки. Забезпечує взаємодію центральних органів виконавчої влади, пов'язану з виконанням Угоди про асоціацію з ЄС, в економічній, секторальній сфері, а також взаємодію таких органів з питань створення та функціонування зони вільної торгівлі і розвитку людського потенціалу, розробляє пропозиції щодо вдосконалення механізму взаємодії центральних органів виконавчої влади з інституціями ЄС» [6].

Міністерство охорони здоров'я України визначає: «норми харчування, затверджує обов'язкові параметри безпечності харчових продуктів та інших об'єктів санітарних заходів, мінімальні специфікації якості харчових продуктів, звід правил і належну практику їх виробництва з метою забезпечення належного рівня захисту здоров'я людей; здійснює погодження тексту реклами харчових продуктів для спеціального дієтичного споживання, функціональних харчових продуктів та дієтичних добавок; координує діяльність органів виконавчої влади з питань безпечності та якості харчових продуктів; затверджує переліки харчових продуктів, які звичайно представляють високий і низький ризик для здоров'я людей; затверджує текст для етикетування харчових продуктів, призначених для спеціального дієтичного споживання, функціональних харчових продуктів і дієтичних добавок» [7].

Міністерство закордонних справ України забезпечує: «формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин. Основні завдання Міністерства: забезпечення проведення зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на розвиток політичних, економічних, гуманітарних, правових, наукових та інших зв'язків з іноземними державами, міжнародними організаціями, та проведення аналізу відповідних тенденцій. Забезпечує участь у забезпеченні в межах повноважень, передбачених законом, реалізації державної зовнішньоекономічної політики, політики інтеграції національної економіки до світової економічної системи; участь у формуванні та реалізації державної політики, спрямованої на інтеграцію України до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в ЄС. МЗС відповідно

до покладених на нього завдань: проводить аналіз тенденцій політичного та соціально-економічного розвитку іноземних держав, їх можливого впливу на національні інтереси; проводить аналіз економічних процесів, які відбуваються в державах – основних партнерах України, та їх впливу на розвиток двостороннього торговельного та інвестиційного співробітництва, забезпечує проведення моніторингу світових економічних процесів, основних тенденцій на світовому ринку, а також міжнародної практики регулювання зовнішньоекономічної діяльності» [8].

Міністерство соціальної політики України забезпечує: «формування та реалізує державну політику у сфері праці та соціальної політики, соціального захисту, щодо пенсійного забезпечення. Відповідно до покладених завдань визначає щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також для осіб, що належать до основних соціальних і демографічних груп населення; готує та вносить пропозиції щодо затвердження розміру прожиткового мінімуму у державному бюджеті з урахуванням прогнозного індексу споживчих цін» [9].

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України забезпечує: «формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної, біологічної і генетичної безпеки; поведіння з відходами, у тому числі радіоактивними; поведіння з пестицидами та агрохімікатами, розвитку водного господарства і меліорації земель; державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про раціональне використання, відтворення і охорону природних ресурсів. Також здійснює нормативно-правове регулювання у сфері раціонального використання, відтворення і охорони об'єктів тваринного і рослинного світу, біологічного та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі та у межах повноважень, передбачених законом, біологічної та генетичної безпеки, охорони та раціонального використання земель з питань встановлення переліку земель, на яких застосовується обмеження щодо вирощування генетично модифікованих сортів рослин» [10].

Державне агентство резерву України (далі – Держрезерв) є центральним органом виконавчої влади, який підпорядковується та координується Кабінетом Міністрів України через Першого віце-прем'єр-міністра України – Міністра економіки і відповідає за реалізацію державної політики у сфері державного матеріального резерву.

Держрезерв у межах своїх повноважень виконує такі функції: «здійснює управління державним резервом; здійснює планування щорічних обсягів поставок матеріальних цінностей до державного матеріального резерву згідно із затвердженнями КМУ рівнями накопичення, провадить вибір постачальників матеріальних цінностей до державного матеріального резерву для укладення з ними державних контрактів (договорів) у порядку, визначеному законом, забезпечує організацію обліку запасів матеріальних цінностей державного матеріального резерву та їх руху; в установленому порядку подає звіти відповідним державним органам; здійснює управління діяльністю підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Держрезерву, щодо формування, розміщення, зберігання, використання, поповнення та освітнення (поновлення) запасів державного матеріального резерву, дотримання нормативних умов їх зберігання та ін.» [11].

Державна служба статистики України: «реалізує державну політику у сфері статистики та здійснює в межах повноважень, передбачених законом, заходи щодо співробітництва з ЄС; здійснює міжнародні та міжрегіональні статистичні зіставлення. Готує аналітичну інформацію щодо: характеристики домогосподарств; сукупної структури витрат домогосподарств; структури сукупних ресурсів домогосподарств, розподіл населення за рівнем середньодушових загальних доходів; споживання харчових продуктів в домогосподарствах та ін.» [12].

Після аналізу системи та повноважень окремих органів державної влади, відповідальних за правове регулювання відносин у сфері продовольчої безпеки України, перейдемо до класифікації цих органів у зазначеній сфері.

Пропонується розрізнити такі органи державної влади у сфері продовольчої безпеки: суб'єкти зі спеціальною правосуб'єктністю, які безпосередньо забезпечують продовольчу безпеку, та суб'єкти, які додатково сприяють забезпеченню продовольчої безпеки України.

До суб'єктів зі спеціальною правосуб'єктністю належать Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, а також місцеві державні адміністрації.

До суб'єктів, які додатково сприяють забезпеченню продовольчої безпеки України, належать Рада національної безпеки і оборони України, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна митна служба України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна податкова служба України, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України та органи місцевого самоврядування.

З огляду на їхнє місце в системі державної влади України, можна виділити наступні суб'єкти: Президента України; Верховну Раду України; суб'єктів виконавчої гілки влади (Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державну митну службу України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Державну податкову службу України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування); суб'єктів судової гілки влади (суди загальної юрисдикції); та суб'єктів зі спеціальним статусом (Національний банк України, прокуратура України).

За територіальною ознакою можна виділити: центральні органи влади (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна митна служба України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна податкова служба України, Верховний суд України, Національний банк України, Генеральна прокуратура України); місцеві органи влади (місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, місцеві суди, територіальні органи центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України, територіальні органи інших міністерств та відомств, а також Національного банку України та прокуратури).

За правовим статусом можна виділити: конституційні органи влади (Президент України, Верховна Рада Укра-

їни, Кабінет Міністрів України); координаційні органи влади (Рада національної безпеки і оборони України); спеціально уповноважені органи влади (Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм); додаткові органи влади (Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна митна служба України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна податкова служба України, Національний банк України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування); правозахисні органи влади (суди загальної юрисдикції, прокуратура України).

Згідно з виконуваними функціями можна виділити: суб'єкти законодавчої функції (Верховна Рада України); суб'єкти, відповідальні за визначення кадрової політики (Президент України); суб'єкти, які здійснюють безпосередні управлінські функції (Кабінет Міністрів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, місцеві державні адміністрації); суб'єкти, що виконують допоміжні функції (Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна митна служба України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна податкова служба України, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, суди загальної юрисдикції); суб'єкти, що виконують контрольні функції (Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, прокуратура України).

З огляду на їхнє місце в системі продовольчої безпеки, можна виділити: загальні (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України); ключові (Міністерство аграрної політики та продовольства України); додаткові (Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, місцеві державні адміністрації); та опосередковані (Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна митна служба України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Державна податкова служба України, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, суди загальної юрисдикції, прокуратура України).

Проблеми та виклики, з якими стикаються суб'єкти адміністративно-правового забезпечення продовольчої безпеки, включають недостатнє фінансування, нестачу кваліфікованих кадрів, корупційні ризики та труднощі у координації між різними органами. Серед пропозицій щодо вдосконалення системи управління продовольчою безпекою варто відзначити підвищення прозорості діяльності контролюючих органів, покращення міжвідомчої координації, а також впровадження сучасних інформаційних технологій для моніторингу та контролю якості харчових продуктів.

З огляду на це, забезпечення високого рівня якості та безпеки харчових продуктів є необхідною умовою для збереження здоров'я населення та стабільного розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О.М. Батигіна, В.М. Жушман, В.М. Корнієнко та ін. / за ред. В.Ю. Уркевича та М.В. Шульги. Харків, 2013. 326 с.
2. Шаберін В.М. Державне регулювання забезпечення продовольчої безпеки в Україні: дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2006. 214 с.
3. Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 р. № 124. Дата оновлення: 15.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 16.08.2024).
4. Про затвердження Положення про Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 р. № 895. Дата оновлення: 25.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.08.2024).
5. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 р. № 667. Дата оновлення: 16.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
6. Питання Міністерства економіки : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 459. Дата оновлення: 28.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#n10> (дата звернення: 14.08.2024).
7. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 р. № 267. Дата оновлення: 15.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF#n8> (дата звернення: 14.08.2024).
8. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 р. № 281. Дата оновлення: 15.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
9. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 423. Дата оновлення: 15.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
10. Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 р. № 614. Дата оновлення: 29.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
11. Про затвердження Положення про Державне агентство резерву України : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2014 р. № 517. Дата оновлення: 03.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/517-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.08.2024).
12. Про затвердження Положення про Державну службу статистики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2014 р. № 481. Дата оновлення: 26.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.08.2024).

АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

ADMINISTRATIVE-TORT LAW OF UKRAINE: PROBLEMS OF FORMATION

Савіцька В.В., к.ю.н.,

асистент кафедри адміністративного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стрімкий розвиток суспільних відносин призвів до нових поглядів на інститут реформування адміністративно-деліктного права України, що в свою чергу позначилося на його основоположних категоріях, зокрема, завданнях, основних засадах адміністративної відповідальності, джерелах адміністративно-деліктного законодавства, його каральних функціях, визначення шляхів реформування процедур реалізації адміністративної відповідальності шляхом прийняття Кодексу України про адміністративні проступки. Проаналізовано окремі наукові думки вчених-адміністративістів щодо проблемних питань формування адміністративно-деліктного права, деліктизація адміністративних діянь, функціонування діючої системи законодавчого регулювання адміністративної відповідальності, здійснення порядку провадження у справі про адміністративні правопорушення, формування складу конкретних видів адміністративних правопорушень тощо. Звертається, що через історичні особливості розвитку вітчизняного адміністративно-деліктного законодавства, яке а не кримінальний закон установлює відповідальність за помітну частину малозначних деліктів загально-кримінальної спрямованості. Підкреслено, що значним поштовхом до змін адміністративно-деліктного законодавства став Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22.07.1998 р. № 810/98, яким було визначено прийняття Кодексу про адміністративні проступки. Проаналізовано норми Закону України: «Про адміністративну процедуру»; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху»; «Про дерадянцізацію законодавства України», а також аналізується судова практика щодо застосування адміністративної відповідальності. Розглянуто питання прийняття Проекту Кодексу України про адміністративні проступки, який містить новації.

Ключові слова: адміністративно-деліктне право, кодекс, адміністративна відповідальність, адміністративні стягнення.

The rapid development of social relations led to new views on the institution of reforming the administrative and tort law of Ukraine, which in turn affected its fundamental categories, in particular, tasks, basic principles of administrative responsibility, sources of administrative-delict legislation, its punitive functions, determination of ways of reforming the procedures for implementing administrative responsibility by adopting the Code of Ukraine on Administrative Offenses. Separate scientific opinions of administrative scientists regarding the problematic issues of the formation of administrative and tort law, delictization of administrative acts, functioning of the current system of legislative regulation of administrative responsibility, the implementation of the procedure in the case of administrative offenses, the formation of the composition of specific types of administrative offenses, etc. have been analyzed. It is reported that due to the historical features of the development of domestic administrative-delict legislation, which, rather than the criminal law, establishes responsibility for a significant part of minor torts of general criminal orientation. It is emphasized that the Decree of the President of Ukraine «On Measures to Implement the Concept of Administrative Reform in Ukraine» dated 07/22/1998 No. 810/98, which determined the adoption of the Code of Administrative Misdemeanors, was a significant impetus for changes in the administrative-delict legislation. The norms of the Law of Ukraine: «On administrative procedure» were analyzed; «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding Simplification of Pretrial Investigation of Certain Categories of Criminal Offenses»; On amendments to some legislative acts of Ukraine in connection with the adoption of the Law of Ukraine «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Simplification of Pretrial Investigation of Certain Categories of Criminal Offenses»; «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding Strengthening Liability for Certain Offenses in the Field of Road Traffic Safety»; «On the de-Sovietization of the legislation of Ukraine», as well as judicial practice regarding the application of administrative responsibility is analyzed. The issue of adoption of the Draft Code of Ukraine on Administrative Misdemeanors, which contains innovations, was considered.

Key words: administrative-delict law, code, administrative liability, administrative fines.

Вступ. Науковий інтерес до дослідження адміністративно-деліктного права зумовлено стрімким розвитком суспільних відносин, що призвело до нових поглядів на інститут реформування адміністративно-деліктного права України, що не могло позначитися на його основоположних категоріях, зокрема, завданнях, основних засадах адміністративної відповідальності, джерелах адміністративно-деліктного законодавства, його каральних функціях, визначення шляхів реформування процедур реалізації адміністративної відповідальності шляхом прийняття Кодексу України про адміністративні проступки.

Постановка завдання. На основі наукових думок та чинних нормативно-правових актах у вітчизняній юридичній літературі мають місце різні погляди щодо проблемних питань формування адміністративно-деліктного права, деліктизація адміністративних діянь, функціонування діючої системи законодавчого регулювання адміністративної відповідальності, здійснення порядку провадження у справі про адміністративні правопорушення, формування складу конкретних видів адміністративних

правопорушень тощо. Серед значної кількості існуючих проблемних питань реформування адміністративно-деліктного права, розглянемо питання прийняття Проекту Кодексу України про адміністративні проступки, який містить декілька новацій.

Творчим підґрунтям стали праці вітчизняних науковців, зокрема, таких вчених-адміністративістів як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Т.О. Гуржій, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєц, А.Т. Комзюк, Д.М. Лук'янець, О.І. Миколенко, С.Г. Стеценко та інших науковців, які у своїх публікаціях звертали увагу на проблемні питання адміністративно-деліктного права. Але наявні в юридичній літературі проблемні питання характеристики змісту та особливостей адміністративно-деліктного права потребують нових поглядів на існуючі проблемні питання адміністративно-деліктного права.

Результати дослідження. За майже сорокорічну історію свого існування, прийнятий ще за часів існування СРСР чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення, незважаючи на численну кількість внесе-

них до нього змін і доповнень, так і не зазнав системного реформування. На сьогодні інститут адміністративної відповідальності, і взагалі адміністративне деліктне законодавство потребує серйозного оновлення, будимо сподіватися, що Проект Кодексу України про адміністративні проступки, який містить новації, в цілому відповідає сучасним вимогам розвитку адміністративно-деліктного законодавства.

Як зазначає Т.О. Гуржій, саме через історичні особливості розвитку вітчизняного адміністративно-деліктного законодавства сьогодні саме воно (а не кримінальний закон) установлює відповідальність за помітну частину малозначних деліктів загально-кримінальної спрямованості: дрібне викрадення чужого майна (ст. 51 КУпАП); дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП); учинення насильства в сім'ї (ст. 173-2 КУпАП) тощо. Природно, у разі створення кодексу про кримінальні проступки відповідний комплекс деліктних норм «перейде» до нього. А це у свою чергу потягне за собою зміни структури та змісту чинного КУпАП. Причому ці зміни обіцяють бути настільки кардинальними, що подальше існування КУпАП у його традиційному вигляді вже не відповідатиме запитам практики [1, с. 157].

Значним поштовхом до змін адміністративно-деліктного законодавства став Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22.07.1998 р. № 810/98 [2]. Концепцією було визначено прийняти: Кодекс про адміністративні проступки; Адміністративно-процесуальний кодекс; Адміністративно-процесуальний кодекс; Кодекс загальних правил поведінки державних службовців тощо. В подальшому були спроби реформування КУпАП на тлі іншої масштабної реформи системи кримінальної юстиції.

Слід звернути увагу, що з часів незалежності в Україні неодноразово здійснювалися спроби реформувати адміністративно-деліктне законодавство, проте вони не увінчалися змінами. До цього варто додати, що, зокрема, 26.05.2004 р. була спроба ухвалити новий Кодекс про адміністративні проступки (Проект Закону № 5558, який був внесений Кабінетом Міністрів України) [3], але 08.05.2005 р. цей Проект було відкликано. Водночас реалізуючи завдання Концепції адміністративної реформи 17.02.2022 р. було прийнято Закон України «Про адміністративну процедуру» № 2073-IX, який врегулював відносини органів публічної влади, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ [4].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. № 2617-VIII [5], було запроваджено інститут кримінальних проступків. Так, у Кримінальному кодексі України слово «злочин» було замінено на «кримінальне правопорушення», що дало підстави ст. 130 «Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції» КУпАП [6] до кримінальних проступків, що спричинило розбіжності у правозастосовній практиці.

До цього варто додати, що Європейський суд із прав людини у справах проти України неодноразово наголошував, що деякі визначені в Кодексі України про адміністративні правопорушення в розумінні Конвенції слід розглядати як «кримінальні правопорушення, зокрема, у справі «Гурепка проти України» від 06.09.2005 р. (заява № 61406/00), заявника було притягнуто до адміністративної відповідальності за скоєння правопорушення, установленого статтею 185³ Кодексу, – неповага до суду [7].

Наведене свідчить про об'єктивну реальність ревізії адміністративно-деліктного законодавства та визначення шляхів його удосконалення.

У свою чергу прийняття Закону України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 17.06.2020 р. № 720-IX [8], та спроба віднести ст. 130 КУпАП до кримінальних проступків спричинило розбіжності в правозастосовній практиці, в одних випадках за дії, які підпадали під ознаки ст. 130 КУпАП, вчинені після опублікування Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 17.06.2020 р. № 720-IX, судді закривали адміністративне провадження за відсутністю події і складу адміністративного правопорушення, або внаслідок скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність, передбачених ст. 247 КУпАП. Тільки після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 16.02.2021 р. № 1231-IX [9], яким було внесено зміни в ст. 130 КУпАП, та яку було викладено в новій редакції, внаслідок чого в цій історії було поставлено крапку.

Прийняття Закону України «Про дерадянізацію законодавства України» від 21.04.2022 р. № 2215-IX [10], актуалізувало питання розробки та ухвалення Проекту Кодексу України про адміністративні проступки від 28.06.2024 р. № 11386 [11], який розроблено на виконання положень вказаного Закону.

Проект Кодексу України про адміністративні проступки (№ 11386) складається із 503 статей, які об'єднані у 9 розділів, які розподілені на 55 глав. Загальна частина містить розділи: Законодавство про адміністративні проступки. Адміністративний проступок. Правові наслідки адміністративного проступку. Особлива частина містить розділи: Адміністративні проступки у сфері праці, охорони здоров'я, моральності, культурної спадщини та благоустрою. Адміністративні проступки у сфері забезпечення публічної безпеки, безпеки виробництва та будівництва і безпеки транспорту. Адміністративні проступки у сфері забезпечення екологічної безпеки, громадського здоров'я, охорони довкілля, туризму та курортів. Адміністративні проступки у сфері охорони власності та здійснення господарської і фінансової діяльності. Процедурна частина містить розділ про провадження в справі про адміністративний проступок.

Насамперед варто зазначити, що в Проекті Кодексу України про адміністративні проступки вдалося розмежувати кримінальні та адміністративні правопорушення і втілити в життя Рішення Конституційного Суду України від 21.07.2021 р. № 5-р(П)/2021, який у своєму Рішенні звертає увагу законодавця на потребу в розмежуванні на законодавчому рівні злочинів, адміністративних та дисциплінарних правопорушень за чіткими критеріями, оскільки це безпосередньо впливає з припису пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України. Розглядаючи цю справу, КС дійшов висновку, що проблема чинного законодавства про адміністративні правопорушення лежить не в площині процесуального обмеження права на касаційне оскарження постанов суду апеляційної інстанції у справах про адміністративні правопорушення (оскільки за своєю сутністю таке обмеження загалом є допустимим та не спричиняє порушення права на судовий захист), а в унормуванні в законодавстві про адміністративні правопорушення великої кількості правопорушень, які за своєю природою або характером і ступенем суворості стягнення належать до кримінальних пра-

вопорушень. Розв'язання зазначеного питання, на думку Конституційного Суду України, має бути здійснено Верховною Радою України системно та невідкладно. Парламентові слід забезпечити законодавче регулювання цього питання таким чином, щоб адміністративні правопорушення було відмежовано від кримінальних на підставі чітких критеріїв, зокрема, з огляду на відмінність природи адміністративних та кримінальних правопорушень, характеру й суворості санкції, що їй може бути застосовано до правопорушника за вчинення відповідно адміністративного або кримінального правопорушення [12].

Зокрема, ст. 14 Проекту Кодексу містить поняття адміністративного проступку (правопорушення), під яким розуміється вчинене фізичною або юридичною особою діяння (дія чи бездіяльність), за яке цим Кодексом передбачена відповідальність. Відповідальність за адміністративні проступки, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці діяння за своїм характером не мають наслідком кримінальної відповідальності [10].

Проект Кодексу України про адміністративні проступки містить й інші новації, які сподіваємося нададуть в майбутньому можливість забезпечити практичну реалізацію функцій адміністративно-деліктного права.

Висновки. На підставі проведеного вище аналізу проблем розвитку адміністративно-деліктного права можна зробити висновки, що Проект Кодексу України про адміністративні проступки відповідає вимогам Конституції, законам України, та принципам правової держави. Запропоновані в ст. 31 Проекту Кодексу десять категорій адміністративних штрафів, що накладається на фізичну або юридичну особу за вчинення адміністративного проступку, розмір штрафної ставки становить 1/30 розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня відповідного року Законом про Державний бюджет України, вказує на каральну функцію адміністративно-деліктного права, яка може не завжди відповідати ступеню і характеру суспільної небезпеки вчиненого фізичною або юридичною особою діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій Т.О. Перспективи розвитку адміністративно-деліктного законодавства України. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3(9). С. 156–168.
2. Про заходи впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. №810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>
3. Проект Кодексу України про адміністративні проступки від 26.05.2004 р. № 5558. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4>
4. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22.11.2018 р. № 2617-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 17. Ст.71.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
7. Справа «Гурепка проти України» (Заява № 61406/00) : Рішення Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_437#Text
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 17.06.2020 р. № 720-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 47. Ст. 408.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху : Закон України від 16.02. 2021 р. №1231-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2021. № 21. Ст. 188.
10. Про дерадьянізацію законодавства України : Закон України від 21.04. 2022 р. № 2215-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>
11. Проект Кодексу України про адміністративні проступки від 28.06.2024 р. № 11386. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>
12. Рішення Конституційного Суду України від 21.07.2021 р. № 5-п(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-21#Text>

ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE ISSUE OF THE FORMATION OF THE PERSONNEL POLICY OF NATIONAL GUARD OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Титаренко О.О., д.ю.н., доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з підготовки військ
Київський інститут Національної гвардії України

Загородній С.В., начальник відділу кадрової роботи
Київський інститут Національної гвардії України,
аспірант
Науково-дослідний інститут публічного права

Стаття присвячена аналізу передумов формування сучасної кадрової політики Національної гвардії України (далі – НГУ) в умовах воєнного стану та визначення пріоритетних стратегічних напрямів її реалізації. Умови воєнного стану ставлять перед командуванням НГУ низку завдань, зокрема щодо ефективного відновлення людського резерву та управління персоналом, на що неодноразово наголошувалось у відомчих документах впродовж 2022–2024 років. В статті наголошується на важливості нормативно-правового врегулювання питання формування сучасної кадрової політики НГУ шляхом прийняття відповідної відомчої концепції. Авторами на підставі аналізу державних стратегічних документів, нормативно-правових актів, які стосуються питань формування державної кадрової політики, військової кадрової політики, а також кадрової політики в правоохоронних органах побудована ієрархічна логічна схема цих документів, які становлять підґрунтя для формування концепції кадрової політики НГУ.

Встановлено, що в сучасних умовах на державному, секторальному (рівень сектору оборони та безпеки) та відомчому рівнях в більшості є розробленою нормативно-правова база (створені передумови) для формування сучасної кадрової політики в НГУ. Базою для розробки відповідної Концепції кадрової політики НГУ може виступати наявна Концепція військової кадрової політики у Збройних Силах України до 2028 року. Враховуючи ті завдання, які покладені на підрозділи НГУ в умовах воєнного часу обґрунтовується, що подальше формування Концепції кадрової політики в НГУ повинно будуватися як з врахуванням військової кадрової політики, так і кадрової політики у правоохоронній сфері.

В статті авторами зазначаються окремі стратегічні напрями формування кадрової політики НГУ в умовах воєнного стану, а саме: залучення на військову службу (рекрутинг); управління персоналом; освіта та підготовка персоналу за напрямками оборони та правоохоронної діяльності; гуманітарне та соціальне забезпечення персоналу. Визначені перспективні напрями подальших досліджень питання формування та реалізації кадрової політики НГУ.

Ключові слова: кадрова політика, військова кадрова політика, управління персоналом, Національна гвардія України, воєнний стан, кадровий потенціал, концепція, нормативно-правові підстави.

The article is dedicated to analyzing the prerequisites for forming the modern personnel policy of the National Guard of Ukraine (NGU) under martial law and determining the priority strategic directions for its implementation. The conditions of martial law impose several tasks on the command of the NGU, particularly regarding the effective restoration of the human reserve and personnel management, which has been repeatedly emphasized in departmental documents throughout 2022–2024. The article highlights the importance of regulatory and legal regulation of the issue of forming a modern personnel policy of the NGU by adopting an appropriate departmental concept. Based on the analysis of state strategic documents, regulatory legal acts related to the formation of state personnel policy, military personnel policy, and personnel policy in law enforcement agencies, the authors have built a hierarchical logical scheme of these documents, which form the basis for the concept of personnel policy of the NGU.

It has been established that under modern conditions at the state, sectoral (defense and security sector level), and departmental levels, a regulatory and legal framework (prerequisites) has been developed for forming a modern personnel policy in the NGU. The existing Concept of Military Personnel Policy in the Armed Forces of Ukraine until 2028 can serve as a basis for developing the corresponding Concept of Personnel Policy of the National Guard of Ukraine. Considering the tasks assigned to the units of the NGU under martial law, it is substantiated that the further formation of the Concept of Personnel Policy in the NGU should be based on both military personnel policy and personnel policy in the law enforcement sphere.

The article identifies specific strategic directions for forming the personnel policy of the NGU under martial law, namely: recruitment for military service; personnel management; education and training of personnel in defense and law enforcement activities; humanitarian and social support for personnel. Prospective directions for further research on the formation and implementation of the personnel policy of the NGU are determined.

Key words: personnel policy, military personnel policy, personnel management, National Guard of Ukraine, martial law, personnel potential, concept, regulatory and legal grounds.

Актуальність теми. 24 лютого 2022 року в Україні введено воєнний стан у зв'язку із повномасштабною військовою агресією російської федерації проти нашої держави. Згідно Указу Президента України [1] та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2] сили оборони, до яких окрім Збройних сил України (далі – ЗСУ), віднесені і інші військові формування та правоохоронні органи, уповноважені забезпечувати та здійснювати заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. До таких складових сил оборони відповідно до чинного законодавства віднесена Національна гвар-

дія України (далі – НГУ) [3; 4], підрозділи якої активно беруть участь у наданні відсічі збройній агресії російської федерації. В той же час тривалість ведення бойових дій призводять до постійних людських втрат з боку особового складу складових сил оборони та підрозділів НГУ зокрема. Це в свою чергу обумовлює необхідність вирішення питань з відтворення людського капіталу в сфері оборони, та які стосуються як формування такого капіталу, так і його ефективного використання в умовах запровадження правового режиму воєнного стану. Вирішення цих питань невід'ємно пов'язано з формуванням та реалізацією як державної кадрової політики, так і військової

кадрової політики в оборонній сфері, а також формування і реалізація цієї політики на секторальному (рівень окремого міністерства) та відомчому рівнях.

В сучасних умовах якісний підбір персоналу до військ, його підготовка з врахуванням набутого досвіду ведення бойових дій в більшості залежить від наявної розробленої кадрової політики у воєнній сфері (сфері оборони), а також пов'язаний з кадровим менеджмент у сфері оборони, зокрема забезпечення професійної підготовки та управління кар'єрним зростанням військовослужбовців [5]. У зв'язку з цим виникає цілком закономірне питання про те, наскільки сьогодні є сформованою сучасна військова кадрова політика в Україні і на скільки створені передумови для її реалізації в складових сил оборони, де передбачена військова служба, зокрема в НГУ.

Постановка проблеми. Вирішення кадрових питань та організація внутрішньо-організаційної діяльності НГУ в умовах запровадження правового режиму воєнного стану є фундаментом для функціонування даного суб'єкту та всіх його складових. Саме від вираженої кадрової політики залежить ефективна реалізація повноважень військовослужбовцями НГУ та виконання у повному обсязі покладених на підрозділи НГУ завдань. Проте, сьогодні єдиного затвердженого документу, в якому була би викладена кадрова політики НГУ немає. І це при тому, що у 2021 році була затверджена Концепція військової кадрової політики Міністерства оборони України на період до 2025 року [6], яка може стати підґрунтям для формування відомчої концепції в НГУ, з врахуванням специфіки завдань, які на неї покладені відповідно до чинного законодавства.

Неодноразово в науковій літературі зазначалось, що для належної трансформації та розвитку спроможностей НГУ [7] потрібна науково-обґрунтована державна військова кадрова політика, яка має ґрунтуватися на чітко визначених перспективах розвитку українського суспільства і держави, світових тенденціях глобалізації економіки та власних національних інтересах. Кадрова політика передбачає формування і реалізацію стратегії системи кадрового забезпечення військового формування з правоохоронними функціями, яка забезпечує створення умов для гарантованого та якісного комплектування НГУ персоналом, спроможним на виконання завдань за призначенням і його ефективне використання [8].

В подальшому є потреба у визначенні наявних у сучасних умовах підстав для формування кадрової політики НГУ та конкретизації напрямів її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд проблем розвитку системи управління персоналом, системи кадрового менеджменту та формування кадрової (військової кадрової) політики у Збройних силах України, Національній гвардії України, Державній прикордонній служби України висвітлювали в своїх працях такі вітчизняні фахівці як: В. Андрушко, В. Бакуменко, С. Белай, О. Білецький, М. Білинська, С. Гнезділова, М. Думенко, А. Єфіменко, О. Коваль, О. Крушельницька, М. Маланчій, А. Медвідь, І. Половінкін, С. Попов, Д. Плеханов, О. Плеханова, О. Сахненко, О. Сивак, А. Сиротенко, В. Сокурченко, та інші. Питання формування кадрової політики в правоохоронних органах, зокрема Національній поліції України приділяли увагу такі вітчизняні вчені-адміністративісти як: В. Авер'янов, С. Алексєєв, О. Бандурка, В. Бесчастний, К. Бугайчук, В. Венедиктов, І. Голосніченко, Я. Жовнірчик, В. Зозуля, А. Клочко, О. Кобзар, А. Комзюк, В. Криволапчук Н. Матюхін, В. Олефір, В. Ортинський, М. Іншин, С. Шатрава, Г. Щьокін, Х. Ярмакі та інші [8–12]. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених питанням державної кадрової (військової кадрової) політики в Збройних Силах України інших правоохоронних органах, проблемні питання комплектування НГУ якісним персоналом в умовах воєнного стану потребують подальшого вивчення та опрацювання.

Мета статті – на підставі дослідження чинних державних програмних документів, нормативно-правових актів з питань розвитку військової кадрової політики в державі конкретизувати підстави та напрями формування кадрової політики Національної гвардії України в умовах запровадженого правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Державна кадрова політика (далі – ДКП) є складовою державної політики, а кадрова політика відповідних складових сил оборони та безпеки, зокрема і НГУ, є частиною державної кадрової політики України. ДКП є системою організаційних, правових та інших заходів уповноважених державою суб'єктів щодо формування кадрового забезпечення, тобто укомплектування підготовленими фахівцями органів, які забезпечують виконання функцій держави [13]. Що ж до головної мети такої політики, то вона спрямована на забезпечення всіх сфер життєдіяльності держави кваліфікованими кадрами, необхідними для реалізації національних інтересів у контексті розвитку України як демократичної, соціальної держави з розвинутою ринковою економікою [14; 15, с. 7]. Проте зі спливом часу ДКП, як і будь-яка інша державна політика у певній сфері переглядається з врахуванням нових викликів та вимог часу. Це стосується і військової кадрової політики.

Зауважимо, що з 2021 по 2023 роки Міністерством оборони України було затверджено дві відповідні концепції, а саме: Концепція військової кадрової політики Міністерства оборони України на період до 2025 року [16] та Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року (далі – Концепція ВКП) [6], де остання є оновленою версією першого документу. Потреба в перегляді та удосконаленні ВКП зумовлена низькою чинників, а саме: необхідністю оперативного вирішення проблемних питань управління персоналом, що виникли та виникають в умовах відбиття збройної агресії РФ проти України, а також продовження проведення оборонної реформи у післявоєнний період; пріоритетами державної політики у секторі національної безпеки і оборони, а також реформами, які забезпечують інтеграцію України до Європейського Союзу та виконання умов для вступу до НАТО; необхідністю підвищення рівня оперативної сумісності ЗСУ, інших військових формувань з підрозділами збройних сил держав – членів НАТО для виконання спільних завдань в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки, а також інших міжнародних заходах, у тому числі і в навчаннях; забезпеченням спроможностей військовослужбовців ЗСУ, інших військових формувань, виконувати нові завдання в умовах змін форм, методів і засобів ведення бойових дій та збройної боротьби, максимально ефективного використання персоналу, який має бойовий досвід; подальшою професіоналізацією військових формувань та створенням необхідного військового резерву (військовий оперативний резерв та мобілізаційний людський резерв) тощо [6; 17].

Концепція ВКП до 2028 року є підґрунтям для формування кадрової політики в інших військових формуваннях, зокрема і НГУ. Це пов'язане з тим, що Міністерство оборони України, відповідно до ч. 1, 2 та 6 ст. 15 Закону України «Про національну безпеку України» [3] відповідає за формування військової кадрової політики та політики у сфері військової освіти. У зв'язку з цим є доцільним розглянути окремі положення Концепції ВКП, які безпосередньо впливають на формування кадрової політики НГУ. Так, Концепцією передбачається п'ять основних напрямів розвитку ВКП, а саме: 1) рекрутинг; 2) управління персоналом; 3) освіта та підготовка кадрів; 4) соціальне та 5) гуманітарне забезпечення персоналу. Головною же метою ВКП є створення умов для гарантованого та якісного комплектування ЗСУ підготовленим та вмотивованим персоналом, спроможним виконувати завдання за призначенням, і його ефективне використання. Основні же зусилля у сфері

формування та реалізації військової кадрової політики під час дії воєнного стану зосереджуються: 1) на забезпеченні належного рівня укомплектованості військових частин, залучених до виконання бойових (спеціальних) завдань, підготовленими та вмотивованими військовослужбовцями, оперативному поповненні втрат особового складу військових частин, залучених до бойових дій; 2) удосконаленні порядку та умов проходження військової служби, грошового забезпечення, заохочення та соціальних гарантій військовослужбовців; 3) доукомплектування та поповнення втрат особового складу військових частин, після скасування дії правового режиму воєнного стану та проведення звільнення (демобілізації) – на збереженні кадрового потенціалу, утриманні на військовій службі найбільш підготовлених та вмотивованих військовослужбовців шляхом укладання контрактів, залученні на військову службу за контрактом та службу у військовому резерві вмотивованих, придатних за станом здоров'я та морально-діловими якостями громадян України.

Також слід враховувати і комплекс тих факторів, які впливають як на формування, так і на ефективність реалізації ВКП, зокрема: 1) національні інтереси та політика держави у сфері національної безпеки і оборони; 2) стан державної кадрової політики; 3) економічні, внутрішньополітичні, соціальні, демографічні, національно-культурні реалії розвитку українського суспільства; 4) існуючі та імовірні проблеми і загрози, подолання або запобігання яких є визначальною умовою подальшого сталого розвитку ЗСУ та інших військових формувань зокрема; 5) принципи ВКП [6]. В наведеній Концепції ВКП в своїй більшості ґрунтовно визначається система заходів, спрямованих на реалізацію, визначених в ній напрямів, які охоплюють як воєнний, так і після воєнний періоди і можуть бути також враховані при формуванні кадрової політики НГУ в оборонній сфері.

Зазначимо, що результати проведеного нами контент-аналізу інформації про діяльність НГУ, яка опублікована на офіційному сайті відомства (<https://ngu.gov.ua/>) [18] впродовж 2022-2024 років показали, що більшість із передбачених ВКП заходів для досягнення відповідних стратегічних цілей поступово реалізується Головним управлінням НГУ.

Є важливим і те, що сучасна ВКП спрямована на подолання таких проблем як: недостатня підготовленість та вмотивованість персоналу (військовослужбовців, призовників, резервістів), неналежна система управління кар'єрою військовослужбовця, неналежна система переходу від військової служби до цивільного життя у воєнний та поствоєнний періоди.

В цілому забезпечення бойової готовності та боєздатності НГУ, розвиток її спроможностей із захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України, забезпечення громадського порядку та безпеки, потребують постійного вдосконалення якості процесу відбору кадрів до лав НГУ, трансформації системи підготовка військовослужбовців та підвищення їх готовності до виконання службово-бойових завдань за призначенням. Проте, дані процеси повинні бути узгодженими між собою, відповідати державній кадрової політиці, військовій кадровій політиці, Доктрині діяльності НГУ та знайти своє закріплення в концепції та/або стратегії кадрової політики НГУ. Щодо останнього, то проведений нами аналіз наявних наукових публікацій з питань формування кадрової політики в ЗСУ, інших військових формуваннях, в тому числі з правоохоронними функціями, дають можливість пересвідчитись в тому, що на даний момент в НГУ відповідна концепція чи стратегія кадрової політики не затверджена [5; 12; 19; 20; 21]. Хоча окремі елементи або складові цієї політики реалізуються в НГУ та фрагментарно відображені в інших документах, зокрема доктринах. Так, напри-

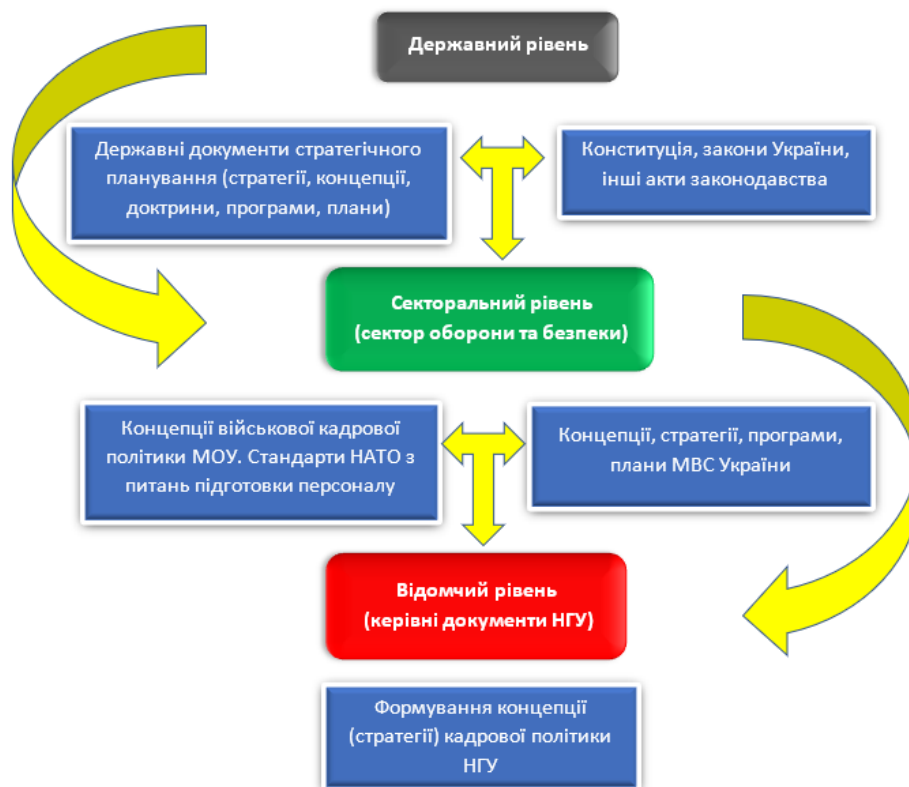

Рис. 1. Нормативно-правове підґрунтя для формування сучасної кадрової політики НГУ в умовах воєнного стану (логічна схема)

клад, з Доктрини діяльності Національної гвардії України (ВКП НГУ 1-00) до таких складових можна віднести: розвиток військового лідерства (п. 1.1.5); розвиток бойової сили НГУ через забезпечення формування таких її складових (компонентів): фізичний, концептуальний та моральний компоненти (п. 1.2.1); розвиток інституційної складової (головний орган військового управління НГУ), який включає в себе, крім іншого, покращення кадрової роботи та організаційно-штатна діяльність; підготовки персоналу; морально-психологічного забезпечення службово-бойової діяльності та соціального захисту особового складу і членів їх сімей (п. 1.2.2) [22].

Аналіз каталогу спроможностей НГУ, затверджений командувачем НГУ 20 січня 2020 року, також містить посилання на розвиток персоналу для потреб НГУ, а також кінцеві цілі, які він спроможний досягти задля виконання покладених на нього функцій. Це стосується розвитку спроможностей НГУ за кодами: DP-1 «Стратегічне (оборонне) планування», DP-5 «Організаційно-штатна робота», DP-10 «Освіта», R-1 «Управління персоналом», R-2 Організація заходів розвитку професійного сержантського і старшинського складу НГУ, R-3 «Мобілізація і мобілізаційна підготовка», R-4 «Підготовка органів (військового) управління та військових частин (підрозділів) НГУ», R-6 «Морально-психологічне забезпечення». Розвиток цих спроможностей є підґрунтям для формування відповідних цільових програм розвитку спроможностей НГУ та планування заходів кадрового менеджменту та управління персоналом [7; 23].

В подальшому звернемо увагу на визначення наявної нормативно-правової бази, яка може виступати підґрунтям для формування сучасної кадрової політики НГУ в умовах воєнного стану. Ми пропонуємо конкретизувати цю базу за рівнями її формування та впливу, а саме на: державному, секторальному (рівень сектору оборони та безпеки) та відомчому рівнях та запропонувати відповідну логічну схему (див. Рис. 1).

Далі кожний блок логічної схеми пропонуємо конкретизувати, зазначивши відповідні документи, які можуть виступати нормативно-правовим підґрунтям для формування відомчої кадрової політики в НГУ.

Безперечно законодавчою основою для формування кадровою військовою політики виступає: Конституція України (зокрема ст. 17), закони України «Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про основи національного спротиву», «Про правовий режим воєнного стану», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про Національну гвардію України», Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України та інші.

До державних документів стратегічного планування, в яких акцентується увага на розвиток кадрової політики в секторі оборони та безпеки можна віднести наступні: Стратегія національної безпеки України (2020), Стратегія воєнної безпеки України (2021), Стратегія людського розвитку (2021), Стратегічний оборонний бюлетень України (2021), Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України (в перспективі після її доопрацювання), Стратегії формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період 2032 (формується), укази Президента України «Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних Силах України та поступового переходу до засад професійної армії» (від 01 лютого 2022 року № 36/2022), «Про введення воєнного стану в Україні» (від 24 лютого 2022 року № 64/2022), «Про загальну мобілізацію» (від 24 лютого 2022 року № 69/2022), Річні національні програми під егідою Комісії Україна – НАТО, План пріоритетних дій Уряду на 2024 рік, Концепція трансфор-

мацію системи військової освіти (2023), Концепція забезпечення національної системи стійкості (2021), Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року (2023), Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (2023), військово-політичні вказівки з питань формування та реалізації воєнної політики в системі національної безпеки і оборони.

Дані стратегічні документи фактично започаткували формування сучасної системи кадрового менеджменту не тільки у ЗСУ, а й у інших військових формуваннях, зокрема НГУ [12].

Концепції військової кадрової політики Міністерства оборони України, доктрини підготовки сил оборони держави та стандарти НАТО з питань підготовки персоналу: Концепція військової кадрової політики Міністерства оборони України на період до 2025 року, затверджена наказом Міністра оборони України від 14.09.2021 №280; Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти, затверджена т.в.о. Міністра оборони України 15 грудня 2021 року; Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року, затверджена наказом Міністра оборони України від 27.10.2023 № 637/нм; Доктрина підготовки сил оборони держави (ВКП 7-00(01).01); Об'єднана оперативна концепція «Сили оборони – 2030» (ВКП 5-00(67)01.02); Доктрина «Організація об'єднаної підготовки сил оборони держави» (ВКП 7-00(01).01); Програма робіт із військової стандартизації на 2024 – 2026 роки (з урахуванням зміни № 1, зміни № 2), затверджена наказом начальника Управління стандартизації, кодифікації та каталогізації 30 листопада 2023 року № 72; Стандарти НАТО з питань підготовки персоналу (STANAG: 2564, 2593, 6001, 7196, 7226 та інші), зокрема стандарт НАТО Bi-SCD 075-007 «Освіта і підготовка».

Концепції, стратегії, програми, плани МВС України. Даний кластер недостатньо забезпечений. Так зокрема, чинна концепція або стратегія розвитку кадрового потенціалу (кадрової політики) в системі МВС України – відсутні. Проте є низка документів, в яких робиться акцент на окремі аспекти розвитку кадрової політики (підготовка персоналу, підвищення військово-патріотичного виховання): План роботи МВС України на 2024 рік, затверджений наказом МВС України від 25.12.2023 № 1070, Концепція військово-патріотичного виховання в Міністерстві внутрішніх справ України та центральних органах виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністерство внутрішніх справ України, затверджена наказом МВС України від 29.11.2022 №782.

Концепції, стратегії, програми, плани, інші керівні документи НГУ. Даний кластер також є недостатньо забезпечений. Так зокрема, окрема концепція, стратегія чи програма з розвитку та реалізації кадрової політики в НГУ станом на 08.2024 – відсутні. Проте є низка документів, в яких робиться акцент на окремі аспекти розвитку кадрового потенціалу, на які ми вже звертали увагу, а саме: Каталог спроможностей НГУ (2020), Доктрина з планування розвитку в Національній гвардії України (ВКП НГУ 5-00(06).01), Доктрина діяльності Національної гвардії України (ВКП НГУ 1-00).

Положення всіх вище зазначених документів, які прийняті на державному, секторальному та відомчому рівнях виступають підґрунтям для формування сучасної кадрової політики НГУ з удосконалення механізму рекрутингу (у т.ч. із залученням на військову службу іноземців), управління персоналом в військах, освітнього процесу та підготовки кадрів зі стандартами НАТО, та з врахуванням набутого бойового досвіду, гуманітарного та соціального забезпечення військовослужбовців

НГУ (включаючи психологічне відновлення військово-службовців, проведення комплексу реінтеграційних заходів з військовослужбовцями, які перебували у полоні), формування військового резерву тощо.

В подальшому може виникнути питання про те, якого спрямування може бути сучасна кадрова політика НГУ. Маємо на увазі те, чи повинна дана відомча політика в більшості дублювати вже наявну ВКП, з акцентом на задоволення потреб у персоналі виключно в оборонній сфері або враховувати дуальний підхід та ту обставину, що НГУ відноситься не тільки до військових формувань, а і до правоохоронних органів. Це настановує на ідею формування майбутньої кадрової політики НГУ, яка включатиме розвиток кадрового потенціалу як для військової, так і правоохоронної сфери (наприклад, організація підготовки у вищих військових навчальних закладах НГУ фахівців зі спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність»). Для змістовного наповнення майбутньої концепції кадрової політики НГУ за правоохоронним напрямом доцільним є врахування положень Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схваленого Указом Президента України від 11 травня 2023 р. № 273 [24], яким передбачено запровадження таких змін в системі органів правопорядку, які мають бути комплексними і стосуватися всіх аспектів їх функціонування: від підготовки та добору високопрофесійних співробітників на службу до забезпечення ефективності функціонування системи з урахуванням міжнародних стандартів, зокрема, підзвітності та прозорості.

Водночас, вже зараз можна визначити і загальні властивості, яким має відповідати сучасна кадрова політика НГУ в умовах правового режиму воєнного стану. З урахуванням вже наявних розробок в сфері кадрового менеджменту ЗСУ, Національної поліції, до таких властивостей ми пропонуємо віднести: стратегічний характер, комплексність, професіоналізм кадрів, спеціалізація кадрів, безперервність та координація.

Висновки. Підсумовуючи все вище викладене є можливість сформулювати окремі висновки. Тривала збройна агресія РФ проти України не могла не вплинути на сферу управління, підбору та підготовки персоналу для всіх складових сил безпеки та оборони, в тому числі із врахуванням стандартів НАТО, що в подальшому зумовило потребу у проведенні відповідних наукових досліджень з формування та розвитку кадрової політики у військовій сфері,

в тому числі і формуванні кадрової політики в НГУ в умовах запровадження правового режиму воєнного стану.

Встановлено, що в сучасних умовах на державному, секторальному (рівень сектору оборони та безпеки) та відомчому рівнях в більшості є розробленою нормативно-правова база (створені передумови) для формування сучасної кадрової політики в НГУ. Базою для розробки відповідної Концепції кадрової політики НГУ може виступати чинна Концепція ВКП.

В подальшому формування Концепції кадрової політики в НГУ може будуватися з врахуванням військової кадрової політики в ЗСУ та кадрової політики у правоохоронній сфері. Все це обумовлено комплексом тих завдань та функцій, які згідно чинного законодавства покладені на НГУ та включають військову та правоохоронну складові.

В перспективі до основних напрямів формування кадрової політики НГУ можна віднести: залучення на військову службу (рекрутинг); управління персоналом; 3) освіта та підготовка кадрів за напрямками оборони та правоохоронної діяльності; 4) гуманітарне забезпечення персоналу; 5) соціальне забезпечення персоналу.

Також з врахуванням специфіки функціонування НГУ та наявний її функціонал, в подальшому вбачається перспективним передбачити в новій Концепції кадрової політики НГУ вирішення питання удосконалення нормативно-правового забезпечення проходження громадянами військової служби в НГУ. Це в перспективі потребуватиме розробку та затвердження через Указ Президента України відповідного Положення, яке буде розроблено на підставі чинного Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України. В цьому напрямку відповідно робота з боку ГУ НГУ у 2024 році вже здійснюється.

Актуальним напрямом подальших досліджень є:

1) дослідження питання формування структури та змісту кадрової політики НГУ (з врахуванням SWOT-аналізу), яка може бути втілена через розробку відповідної відомчої концепції або стратегії;

2) визначення компетенції відповідних суб'єктів НГУ у формуванні кадрової політики, зокрема Департаменту персоналу ГУ НГУ, в структурі якого функціонують: управління кадрової роботи (відповідає за рекрутинг, управління персоналом, освіту та підготовку кадрів), управління соціального супроводу, управління роботи з особовим складом, які опікуються питаннями соціального та гуманітарного забезпечення персоналу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII (в редакції від 09.08.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
4. Про Національну гвардію України: Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII (в редакції від 27.06.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>
5. Галушка В.Ю. Проблеми кадрової політики у Збройних силах України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2021. Том 32 (71) № 5. С. 58–62. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.5/10>
6. Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року, затверджена наказом Міністра оборони України від 27.10.2023. 61 с. №637/нм. URL: https://www.mil.gov.ua/content/tenders/koncepcia_kadr_29012024.pdf
7. Каталог спроможностей НГУ : затв. Командувачем НГУ 20.01.2020. 219 с.
8. Білецький О.В., Дороніна О.А. Трансформація підходів до формування кадрової політики як складової ефективного оборонного менеджменту. *Економічний вісник Донбасу*. 2020. № 2(60). С. 209–215. URL: [http://www.evj-journal.org/download/2020/2\(60\)/22-Biletskyi.pdf](http://www.evj-journal.org/download/2020/2(60)/22-Biletskyi.pdf). doi: 10.12958/1817-3772-2020-2(60)-209-215
9. Сахненко О.І. Управління людським капіталом в системі кадрового забезпечення підрозділів Національної гвардії України. *Ефективна економіка*. 2020. № 1. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/1_2020/81.pdf. doi: 10.32702/2307-2105-2020.1.79
10. Сокурєнко В.В. Кадрова політика в оборонному секторі: поняття, зміст і основні напрями реалізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 5, т. 3. С. 63–66.
11. Оборонна реформа: системний підхід до оборонного менеджменту: монографія / А. Павліковський, В. Фролов, Ф. Саганюк та ін.; за заг. ред. А. Сиротенка. Київ : НУОУ, 2020. 274 с.
12. Белаї С., Капелюшній С. Аналіз стану кадрового забезпечення розвитку професійного сержантського і старшинського складу частин та підрозділів Національної гвардії України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2019. Випуск 2. DOI: <https://doi.org/10.32453/governance.vi2.114>

13. Державна кадрова політика в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку: наук. доп. / [авт. кол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін.]; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка, д-ра політ. наук, проф. К. О. Ващенка, д-ра соц. наук, проф. Ю. П. Сурміна (кер. проекту). К. : НАДУ, 2012. URL: http://www.academy.gov.ua/ogoloshennja/komentinter_prezident/d_1.pdf.
14. Про Стратегію державної кадрової політики на 2012-2020 роки: Указ Президента України від 1 лютого 2012 року № 45/2012 (втрапив чинність 06.06.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/2012#Text>
15. Вишнівський В.В., Литвиновський Є.Ю., Мірошніченко О.В. та ін. Основи кадрового менеджменту в Збройних Силах України: Навчальний посібник / За заг. ред. Є.Ю. Литвиновського. К. : В-во Ліра-К, 2011. 284 с.
16. Концепція військової кадрової політики Міністерства оборони України на період до 2025 року, затверджена наказом Міністра оборони України від 14.09.2021 № 280. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/280_nm.PDF
17. Деякі питання щодо структури військового резерву: постанова КМУ від 18 червня 2024 р. № 741. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741-2024-%D0%BF#Text>
18. Національна гвардія України. Офіційна веб-сторінка. URL: <https://ngu.gov.ua/>
19. Стоянова-Коваль С., Попов С., Розмазнін О., & Сокур, Н. (2023). Нова концепція військової кадрової політики: виклики та перспективи. *Social Development and Security*, 2023 13(6), С. 206–214. URL: <https://doi.org/10.33445/sds.2023.13.6.17>
20. Мідіна А.С., Орел О.В. Деякі проблеми кадрового потенціалу Національної гвардії України під час неоголошеної війни. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. Випуск 2, С. 48–53. URL: <http://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/590/538>
21. Головня А.Ф. Концептуальна модель професійного розвитку офіцерського складу Національної гвардії України. *Честь і закон*. № 1 (84)/2023. С. 23–31. URL: <http://chiz.nangu.edu.ua/article/view/276808/271637>
22. Доктрина діяльності Національної гвардії України (ВКП НГУ 1-00), затверджена Наказом командувача Національної гвардії України від 22.12.2023 № 1097. URL: <https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2024/01/vkr-ngu-1-00-doktryna-diyalnosti-nacjonalnoyi-gvardiyi-ukrayiny.pdf>
23. Доктрина з планування розвитку в Національній гвардії України, затверджена наказом Командувача НГУ від 01.03.2023 № 150 (ВКП НГУ 5-00(06).01). 25 с. URL: <https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/vkr-ngu-5-0006.01-doktryna-z-planuvannya-rozvytku-v-ngu.pdf>
24. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023?#Text>

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ В НІМЕЧЧИНІ ЯК НОВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

PUBLIC ADMINISTRATION IN GERMANY AS A NEW EXPERIENCE FOR UKRAINE

Тихонова Д.С., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена досвіду та моделі публічної адміністрації у Німеччині, це питання досить актуальне як для України, так і для наукового дослідження, адже вивчення цієї проблематики дає можливість аналізувати динаміку розвитку та євроінтеграції місцевого самоврядування. Становлення незалежної України, обумовлює потребу в глобальному оновленні в середині держави, а саме державної служби, підвищення ефективності завдань та функцій держави, удосконалення надання адміністративних послуг.

Доречним є вивчення досвіду Німеччини, яка на сьогодні показує найкращі результати в реформуванні, і цей досвід має стати в нагоді в євроінтеграції та при реформуванні державного та публічного сектору в Україні. Україна прагне удосконалити державне управління та інтегрувати досвід Європейського Союзу.

Розглянуті принципи Німеччини, якими вони керуються при виконанні своїх функцій, деякі принципи діють зараз і в Україні, а деякі з них зовсім нові, але саме запровадження цих нових принципів, посилить єдність держави та дасть змогу органам місцевого самоврядування надавати громадянам якісні адміністративні послуги, також покращиться механізм захисту прав територіальних громад, які відповідають вимогам Європейського Союзу.

На сьогодні також актуальним постає питання гарантування та дотримання прав і свобод людини, не лише в Україні, а і в Європейському Союзі. Суб'єктом який гарантує дотримання прав у сфері публічного адміністрування виступає держава в особі органів публічної влади, які здійснюють свою діяльність з метою забезпечення прав і свобод суспільства. В Основному законі – Конституції, міститься стаття, яка закріплює положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1, ст. 3]. Отже, для вступу до Європейського Союзу, нам необхідні зміни, тому актуальність даної статті, зумовлена необхідністю втілення міжнародного досвіду.

Ключові слова: публічне адміністрування, державне управління, державотворення, євроінтеграція, міжнародний досвід.

The article is devoted to the experience and model of public administration in Germany, this issue is relevant both for Ukraine and for scientific research, since the study of the problem provides an opportunity to analyze the dynamics of development and eurointegration of local self-government. The formation of independent Ukraine necessitates the global renewal of the state, namely the civil service, increasing the efficiency of the tasks and functions of the state, and improving the provision of administrative services.

It is appropriate to study the experience of Germany, which shows the best results in reforming, and this experience should be useful for eurointegration and reforming the state and public sector in Ukraine. Ukraine strives to improve public administration and integrate EU experience.

Considered German principles that guide them in the performance of their functions, some principles are currently in force in Ukraine, and some of them are new, but the introduction of these new principles will strengthen the unity of the state and enable local self-government to provide citizens with high-quality administrative services, as well as improve the protection mechanism rights of territorial communities and local self-government bodies, which meets EU requirements.

Today, the issue of guaranteeing and observing human rights and freedoms is becoming relevant not only in Ukraine, but also in the EU. The entity that guarantees the observance of rights in the sphere of public administration is the state in the form of state authorities that carry out their activities to ensure the rights and freedoms of society. The Constitution contains an article stating that human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of state activity [1, Article 3]. Therefore, the accession to the EU requires changes, so the relevance of this article is due to the need to implement international experience.

Key words: public administration, public administration, state formation, European integration, international experience.

В сучасних умовах розвитку державотворення в Україні, на сьогодні досить актуальним є запозичення та використання зарубіжного досвіду, особливо після ухвалення країнами-членами Європейського союзу рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі.

Аналізуючи дане питання, можна сказати що публічне адміністрування в Україні не відповідає європейським стандартам і через це Україна відстає в деяких питаннях розвитку та глобальних реформах в державі. Коли в державі відсутній розвиток, це приводить до серйозних наслідків для суспільства, а саме погіршення рівня життя, державні органи стають більш схильними до корупційних діянь, публічна адміністрація втрачає «зв'язок» з громадою тощо. Для того щоб це не трапилось, державі необхідно зосередитись на впровадженні новітніх євроінтеграційних реформ, запровадження стандартів та інновацій Європейського союзу для сталого розвитку в сфері публічного адміністрування в Україні.

Доречним є вивчення досвіду Німеччини, її розвиток це приклад, для багатьох країн, успішної трансформації та політичної стабільності. Німеччина – на сьогодні є з найуспішніших країн світу. Цією проблематикою займалось багато науковців, а саме К. Рейчард, який писав

про адміністративне реформування в Німеччині і він виділяв конкретні етапи для розвитку, які властиві саме німецькій правовій школі публічного адміністрування.

До першого етапу він відносить проміжок часу 1947–1963 рр., час коли встановлюється федеральне управління, цивільна служба та відбувається спрощення управлінських процедур.

Наступні роки етапу розвитку державного управління були з 1964–1975 рр., вони призвели до об'єднання муніципалітетів, фінансової реформи, початку програмного бюджетування, що призвело до комплексного реформування державного управління та цивільної служби, це був другий етап розвитку, на думку К. Рейчарда.

До третього етапу розвитку державного управління – орієнтувався на зменшення бюрократії, покращення надання адміністративних послуг громадянам, початок приватизаційних угод, це все відбувалось з 1978–1989 рр.

З 1990 р. після приєднання і трансформації східного державного управління настає четвертий етап. Цей етап став початком активізації реформування публічного адміністрування та характеризується повною реструктуризацією колишнього державного управління та введенням західної моделі публічного адміністрування.

На початку 1990-х рр. розпочались спроби запровадження нової управлінської моделі, а саме контроль державно-управлінських функцій, оцінки витрат бюджету, коли ці процеси розпочались, спочатку на місцевому рівні, потім перейшли на федеральний рівень, що призвело до запровадження електронного урядування, цю реформи виокремимо в п'ятий етап реформування державного управління.

К. Рейчард, також виділив і шостий етап реформування, починаючи з 1998 р. по теперішній час, де наголошує на переоцінці функцій держави та виділення її основних завдань, сюди відноситься: ще більше уваги до громадян, підтримка соціального населення, гарантування соціальних та трудових прав, лібералізацію комунальних об'єктів [2, с. 347–348].

На сьогодні Німеччина є прикладом реалізації континентальної системи публічного адміністрування у країні з федеративним устроєм. Саме завдяки федералізму в поєднанні з деякими історичними особливостями, зумовили широку компетенцію органів місцевого самоврядування і значну незалежність місцевого самоврядування в цілому. Німеччина формувала власну сучасну модель публічного адміністрування, роблячи акцент на адміністративному реформуванні системи адміністрування шляхом впровадження нових механізмів щодо державного сектору та надання адміністративних послуг для своїх громадян з метою підвищити свій рейтинг діяльності та розвиток на місцевому рівні влади.

Проаналізувавши принципи публічного адміністрування в Німеччині, можна віднести, на мою думку, такі основні принципи, деякі з них діють і в Україні: 1) принцип верховенства права, усі державні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають діяти відповідно до закону; 2) принцип дослідження законодавства інших країн, з метою удосконалення власної законодавчої бази, яка буде повністю відповідати міжнародним та європейським стандартам; 3) принцип децентралізації влади – так як Німеччина є федеративною державою; 4) принцип прозорості та підзвітності; 5) принцип результативності, бо німецькі державні органи спрямовані на досягнення чітко поставлених цілей в роботі; 6) принцип компетентності, професійний рівень підготовки майбутніх державних службовців; 7) принцип субсидіарності, впливає з підтримки місцевого самоврядування та надання їм в правах більше автономності тощо.

Докомпетенції органів місцевого самоврядування Німеччини відносяться: місцеві податки й збори, питання розвитку місцевої економіки, комунальні служби, служби підтримки громадського порядку, дитячі садочки, школи, лікарні тощо. Фактично місцеве самоврядування охоплює практично всі питання життєзабезпечення населення [3, с. 73].

Науковець Євтушенко О.Н. зазначав що в Німеччині місцеве самоврядування здійснюється громадами, містами, районами й муніципальними об'єднаннями громад, тобто всіма муніципальними утвореннями, що мають, крім державної адміністрації, також й органи влади, які обираються безпосередньо громадянами. Недоторканність місцевого самоврядування Німеччини як форми організації влади гарантується ст. 28 Основного закону. Хоча Конституція не містить гарантії недоторканності окремо взятої громади, але практика судочинства в конституційних судах федеральних земель вимагає для розпуску будь-якої громади (на підставі законів земель про зміни адміністративно-територіального розподілу) наявності особливих інтересів суспільного добра [4, с. 77–78].

Також варто зауважити, що Конституцією Німеччини закріплені постійно діючі державні органи на федеральному рівні, серед таких: законодавчі - Бундестаг та Бундес-

рат; виконавчі – Федеральний президент та Федеральний уряд; судові – Федеральний конституційний суд. Органи законодавчої влади федерації беруть участь в ухваленні федеральних законів та здійсненні контролю за виконанням федерального бюджету. Функцією виконавчої влади в Німеччині є виконання законів та постанов держави. А судова функція – наділяє суд правом скасовувати закони, прийняті належним демократичним порядком, якщо суд дійде висновку, що вони суперечать Конституції.

В цілому, можна побачити, що сучасна модель публічного адміністрування місцевого розвитку в Німеччині характеризується ефективним функціонуванням держави, забезпечуючи стабільність з правопорядком та високим рівнем життя щодо місцевого розвитку на конкретній окремій федеративній землі.

Аналізуючи досвід публічного адміністрування в Німеччині, українські реформи мають базуватись на вимогах та традиціях Європейського Союзу, які закладені в основу стратегії розвитку країн-членів Європейського Союзу та вжити заходи спрямовані на вдосконалення правової системи, підвищення ефективності управління всіх державних органів, до таких заходів можна віднести: 1) Забезпечення незалежності судової системи, а також зміцнення інституту верховенства права, що буде гарантувати незалежність та неупередженість суддів; 2) Удосконалення законодавчої бази, прийняття сучасних та актуальних Законів України, які будуть відповідати вимогам Європейського Союзу; 3) Посилення запобігання корупції, а саме розширення повноважень антикорупційних органів із чіткими механізмами контролю та підзвітності, а також більш сувору відповідальність, у разі скоєння корупційного діяння; 4) Удосконалення процедури державних закупівель, з використанням електронних платформ, із забезпеченням прозорості та доступності; 5) Запровадження децентралізації, надаючи більше автономності громадам в питаннях управління ресурсами та прийнятті відповідних рішень на місцях; 6) Підвищення рівня освіти державних службовців, забезпечення постійного навчання та підвищення кваліфікації державних службовців, як це робиться в Німеччині, а також можливість просування по кар'єрній сходинці, завдяки своїм вмінням та навичкам, а не за допомогою зв'язків чи кумівства; 7) Удосконалення та розширення цифровізації та електронного урядування, покращити електронні послуги, задля зручності, швидкості та прозорості між державою та громадянами. Варто також зазначити про доречність використання міжнародного досвіду від європейських цифрових систем; 8) Орієнтуватись на ефективне та результативне, виконання поставлених цілей, спростити процедуру отримання адміністративних послуг; 9) Забезпечення захисту прав громадян, вдосконалення програм соціальної допомоги, безкоштовна медицина, отримання соціального страхування, освіта для усіх бажаних – все що відповідає євростандартам; 10) Підвищення прозорості та підзвітності, надати доступ до інформації про діяльність державних органів, їх декларацій, їх звіти діяльності, можливість громадянам висловлювати свою «довіру» до державного службовця.

Отже, можна зробити **висновки**, що запровадження в Україну німецького досвіду, надасть змогу швидше наблизитись до євростандартів публічного адміністрування, здійснивши комплексні реформи по всій території України, спрямовані на зміцнення державного суверенітету, боротьбу з корупцією, підтримка населення та забезпечення прозорості. Ці заходи покращать якість життя, підвищать рівень довіри серед населення до державного сектору, сприятимуть сталому розвитку країни та її успішній євроінтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України / *Верховна Рада України*; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР, 3 стаття КУ .URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
2. Reichard C. Local Public Management Reforms in Germany. *Public Administration*, 81 (2), 2003. P. 345–363.
3. Оксін В.Ю. «Модель публічного адміністрування місцевого розвитку Федеративної Республіки Німеччина: досвід для України» *Науковий юридичний журнал «Правові новели»*. № 11/2020. Т. 2. С. 72–76.
4. Євтушенко О.Н. «Демократизація державної влади і місцевого самоврядування на принципі субсидіарності: досвід Німеччини». *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія*. 2008. Т. 93, Вип. 80. С. 76–81.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ**CURRENT STATE AND LEGAL SECURITY OF GAMING BUSINESS IN UKRAINE**

**Тімашов В.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний торговельно-економічний університет**

У статті досліджено сутність явища як азартні ігри та їх вплив на особистість та відношення держави із точки зору правового регулювання грального бізнесу. Зазначено, що сама сфера грального бізнесу в тій чи іншій формі завжди існувала в історичних епохах. Із впливом часу вона модернізувалась, набирала обертів та розмахів і у певний проміжок часу стала цікавою для держави з точки зору його регулювання та наповнення бюджету. Поряд із цим, небезпека азартних ігор для людей простежувалася в усі часи. Очевидним було, що гра в азартні ігри заманювала тим, що була висока ймовірність збагачення, що спонукало до азарту. Отже, в сьогоденні сфера грального бізнесу є однією із багатьох сфер, що є під уважним впливом регулювання з боку держави.

В Україні сфера грального бізнесу залежно від історичним періодів регулювалася від встановлення правил, регулювання до повної заборони азартних ігор. Вірогідним є те, що кожна держава має вибір – часткової заборони або повної заборони азартних ігор, обґрунтовуючи це тим, що негативний вплив на людей перевищує дохід у бюджет країни так і встановлення ліберальних норм регулювання, намагаючись знаходити, щось середнє між збереженням моральних цінностей у суспільстві та прибутків, що йшли до державного бюджету.

Досліджено стан правового регулювання сфери грального бізнесу в Україні. Акцентовано, що відсутність заходів із контролю за діяльністю грального бізнесу призводила не тільки до розвитку лудоманії, а й випадків смертей, що пов'язані із гральним бізнесом. Був зроблений висновок про те, що нормативно-правове забезпечення сфери грального бізнесу було недосконалим, та механізм його забезпечення не працював.

Актуальність дослідження обумовлюється відносно новим законодавством у сфері грального бізнесу, що було прийнято після 11 річної заборони гральних ігор. Аналіз органів публічного адміністрування, та нормативне забезпечення сфери грального бізнесу покладено в основу статті.

Для досягнення поставлених цілей статті взято за основу Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор».

В статті досліджується основні положення закону з метою виявлення законодавчих та інших прогалин правового регулювання сфери азартних ігор та на основі цього передбачається потреба у зміні до законодавства.

Результати дослідження може бути використано для подальшого покращення правового регулювання сфери грального бізнесу із подальшим законотвірчими ініціативами для їх подолання.

Ключові слова: гральний бізнес, азартні ігри, легалізація грального бізнесу, Комісія із регулювання азартних ігор і лотерей, адміністративно-правове регулювання.

The article examines the essence of the phenomenon as gambling and its impact on the individual and the attitude of the state from the point of view of legal regulation of the gambling business. It is noted that the field of gambling business itself has always existed in one form or another in historical eras. With the influence of time, it was modernized, gained momentum and scale, and in a certain period of time became interesting for the state from the point of view of its regulation and filling of the budget. Along with this, the dangers of gambling for people have been traced throughout the ages. It was obvious that gambling was attractive because there was a high probability of getting rich, which encouraged gambling. So, today the sphere of gambling business is one of the many spheres that are under the careful influence of state regulation.

In Ukraine, the sphere of the gambling business, depending on historical periods, was regulated from the establishment of rules, regulation to a complete ban on gambling. It is likely that each state has a choice – a partial ban or a complete ban on gambling, justifying it by the fact that the negative impact on people exceeds the income to the country's budget and the establishment of liberal regulatory norms, trying to find a middle ground between the preservation of moral values in society and profits that went to the state budget. The state of legal regulation of the gaming business in Ukraine has been studied.

It was emphasized that the lack of measures to control the activities of the gambling business led not only to the development of gambling addiction, but also to cases of death related to the gambling business. It was concluded that the regulatory legal support of the gambling business was imperfect, and the mechanism for its support did not work.

The relevance of the study is determined by the relatively new legislation in the field of gambling business, which was adopted after the 11-year ban on gambling games. The article is based on the analysis of public administration bodies and regulatory support in the field of gambling business.

To achieve the goals of the article, the Law of Ukraine "On State Regulation of Activities Regarding the Organization and Conduct of Gambling Games" is taken as a basis.

The article examines the main provisions of the law with the aim of identifying legislative and other gaps in the legal regulation of the sphere of gambling, and on the basis of this, the need for changes to the legislation is predicted. The results of the study can be used to further improve the legal regulation of the gambling business with further legislative initiatives to overcome them.

Key words: gambling business, gambling, legalization of gambling business, Gambling and Lottery Regulation Commission, administrative and legal regulation.

Постановка проблеми. Саме визначення демократичної держави через її призму як влада народу виражається у наявності механізму забезпечення такої влади. Ця система провинуна формуватися на основі права та виражати інтереси всіх верств суспільства та відповідати всім її потребам. Поряд із цим така правова система повинна регулювати і різні сфери суспільного життя. Часто такі регулювання можуть суперечити загальноновстановленим нормам, що знаходять своє відображення в певній частині населення. Одна із таких сфер життя, це гральна сфера. Саме відношення до грального бізнесу завжди було неоднозначним. З одного боку ігри можуть породжувати

лудоманію в людини, що в свою чергу, може призводити, що люди на ставках могли втрачати всі свої заощадження та бажання відігратися, що призводило до трагічних наслідків. З іншого боку в демократичній, правовій державі є право власності людини на набуте ним майно та можливість вільно ним користуватися на свій власний розсуд. Тут і постає питання у держави при встановленні міри регулювання сфери грального бізнесу, що з одного боку є право людини розпоряджатися своїм майном, а з іншого боку психічна індивідуальність такої людини може призвести до його втрати та завдати шкоди як такій особі так і іншим людям.

Вважаємо, що адміністрування сфери грального бізнесу державою повинно відбуватися в нагляді та жорсткому контролі над тим, аби ігри негативно не впливали на матеріальний стан населення.

Аналіз досліджень і публікацій. Історична, соціальна правова та економічна сутність сфери ігрового бізнесу та азартних ігор в Україні, так і в інших країнах протягом різних часових періодів була об'єктом дослідження таких вчених, як Бурлаков Б. М., Беззуб І. В., Заборовський В. В., Костюченко О. Д., Лукаш Є. Ю., Манзюк В. В., Погорецький М. А., Профатіло К. В., Топорецька З. М. та інші.

Метою статті є аналіз правового та організаційного забезпечення сфери грального бізнесу органами публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. Сфера ігрового бізнесу займає окрему ланку в структурі економіки держави. Дана сфера базується на особливих підходах до її регулювання з боку органів державної влади. Поряд із цим, сфера грального бізнесу завжди потрапляє під увагу активної групи верств населення, вбачаючи специфічність ігрового бізнесу, про що було сказано вище.

Погоджуємося із думкою О. Д. Костюченко, що азартні ігри є складним соціальним явищем, що їх природа є лише «віддзеркаленням» природи самої людини, її прагнення до реалізації притаманної людині схильності до «гострих відчуттів» (азарту) як природної потреби, про що свідчать численні історичні знахідки. Водночас, в історії азартних ігор ми також знайдемо свідчення того, що ставлення з боку держави до азартних ігор з цих же причин було здебільшого негативне, тому питання їх державного регулювання нерідко залежало від культурних традицій та усталеної практики застосування [1, с. 79–80].

Натепер у світі існує три моделі регулювання державою азартних ігор, які багато в чому залежать від ставлення населення до них:

– повна заборона грального бізнесу, характерна для країн із жорсткими релігійними упередженнями щодо азартних ігор;

– держава дозволяє лише деякі види азартних ігор і зосереджує весь гральний бізнес у спеціальних точках;

– повна легалізація азартних ігор, але під жорстким контролем держави [2].

В Україні гральний бізнес зійшов із легального шляху у 2009 році. Передумовою такої різкої зміни у правовому регулюванні став інцидент в одному із залів ігрових автоматів, який призвів до загибелі кількох людей. Ця подія спричинила бурхливу реакцію населення. Вже на наступний день Міністерство фінансів України зупинило дію всіх 205 ліцензій на провадження організації діяльності з проведення азартних ігор [3, с. 23].

Взявши курс на Євроінтеграцію, в рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Україна повинна була врегулювати питання грального бізнесу. В Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами питання про регулювання грального бізнесу в Україні відображалося у декількох аспектах, а саме:

Питання про гральний бізнес прямо згадується в главі 6 розділу IV Угоди, яка регулює торгівлю послугами між Україною та ЄС у рамках зони вільної торгівлі, та додатках до неї. Очікувалося, що положення цієї глави набудуть юридичної чинності з 1 січня 2016 р. Сторони встановили, наскільки вони зобов'язані відкрити ринки одна одній для надання гральних послуг або, навпаки, зарезервували право обмежувати доступ іншої сторони до національного ринку гральних послуг.

У рамках регуляторного наближення у сфері фінансових послуг згідно зі ст. 133 Угоди Україна зобов'язалася забезпечити, щоб її існуючі закони та майбутнє законодавство поступово були приведені у відповідність до законодавства ЄС, вказаного в Доповненні XVII-2 до Додатку XVII

до Угоди. Зокрема, Україна повинна наблизити своє законодавство до директиви ЄС у сфері боротьби з відмиванням коштів.

Як результат цього, можна зробити висновок, що враховуючи взятий курс на євроінтеграцію України та необхідність поповнювати державний бюджет за рахунок регулювання сфери ігрового бізнесу, що азартні ігри мали бути повернуті. Він був цілком логічним для держави, яка проголосила курс на побудову демократичного ладу у краях європейських традицій, мав на меті подолати корупцію та гармонійно розвиватися з урахуванням тенденцій розвитку громадянського суспільства, яке є первинним стосовно неї [4, с. 119–121].

Отже, після тривалого періоду заборони, 14 липня 2020 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» № 768-IX [5].

Мета ухвалення цього закону – врегулювання проблеми нелегального бізнесу, тобто виведення тьшових доходів підприємців, які займаються гральним бізнесом, для отримання доволі великого джерела надходжень коштів до державного бюджету.

Поряд із прийняттям профільного закону, постала необхідність у зміні чинних нормативно-правових актів, що були дотичні до сфери грального бізнесу в тій чи іншій мірі. Зокрема, серед таких змін Лукаш Є. Ю. та Бурлаков Б. М. виділяють:

1) доповнення ч. 1 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» п. 18-1, що відносить діяльність у сфері азартних ігор до господарської діяльності, яка підлягає обов'язковому ліцензуванню;

2) доповнення ст. 1 Закону України «Про державні лотереї в Україні» правовою дефініцією «лотерея того», що має досить суперечливий характер, крім того, було внесено зміни щодо відповідального органу за публічне адміністрування у сфері державних лотерей, порядку їх випуску тощо;

3) зміна ч. 1 ст. 16 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», якою було розширено перелік центральних органів виконавчої влади через додавання до них комісії; інші зміни, що, зокрема, виявилися в закріпленні нових складів адміністративних і кримінальних правопорушень тощо [6, с. 266].

Так, якщо до цього часу встановлювалась кримінальна відповідальність лише за зайняття гральним бізнесом (адже весь гральний бізнес був заборонений), то з його легалізацією передбачено кримінальну відповідальність за значно ширший перелік діянь, зокрема:

– організацію або проведення азартних ігор без ліцензії на провадження відповідного виду діяльності з організації та проведення азартних ігор, що видається відповідно до закону;

– випуск чи проведення лотерей особою, яка не має статусу оператора лотерей;

– організацію чи функціонування закладів з метою надання доступу до азартних ігор чи лотерей, які проводяться в мережі Інтернет [7, с. 626].

Отже, відповідно до ст. 2 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» закріплено виключні види діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор, а саме:

1) організація та проведення азартних ігор у гральних закладах казино;

2) організація та проведення азартних ігор казино в мережі Інтернет;

3) організація та проведення букмекерської діяльності в букмекерських пунктах та в мережі Інтернет;

4) організація та проведення азартних ігор у залах гральних автоматів;

5) організація та проведення азартних ігор в покер в мережі Інтернет [5].

Ст. 6 Закону визначає Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, що відіграють загальну роль у правовому регулюванні азартних ігор. Найбільш спеціалізованим і профільним органом публічного адміністрування визначено Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей (надалі КРАІЛ) [5].

Статус, завдання і повноваження, компетенція Голови та членів Комісії із регулювання азартних ігор і лотерей, так само як і інші питання організації її діяльності, регламентуються Положенням про Комісію з регулювання азартних ігор і лотерей, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 891. Відповідно до положення основними завданнями КРАІЛ є:

- реалізація державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор;
- реалізація державної політики в лотерейній сфері;
- здійснення державного нагляду (контролю) за ринком азартних ігор, а також у лотерейній сфері [8].

Значна частка адміністративно-правового регулювання статусу Комісії із регулювання азартних ігор і лотерей складається із підзаконних нормативно-правових актів, які порівняно із законодавчими актами забезпечують оперативне і розгорнуте визначення правил організації і діяльності цього центрального органу виконавчої влади та його окремих підрозділів. Водночас

загальними недоліками такого підзаконного регулювання виступають його невпорядкованість, фактична відсутність профільних законодавчих актів, дублювання і неузгодженість певних правових норм, в окремих випадках – поспішність їх ухвалення і зміни. З огляду на це удосконалення організації діяльності Комісії із регулювання азартних ігор і лотерей потребує збалансування та узгодженого розвитку законодавчого і підзаконного регулювання її статусу [9, с. 37].

Підтримуємо думку К. В. Профатіло, що досконалення адміністративного законодавства, яке регламентує діяльність КРАІЛ, потребує не лише прийняття нових і внесення змін до вже чинних правових актів, але й відповідного наукового обґрунтування напрямків розвитку адміністративно-правового статусу даного центрального органу виконавчої влади [10, с. 176].

Висновок. Актуальним та важливим є забезпечення належного адміністративно-правового регулювання діяльності, грального бізнесу та азартних ігор. Це, у свою чергу, дозволить використовувати таку сферу суспільних відносин як стабільний засіб економічного зростання країни, що у період війни має пріоритетне значення. Ефективне адміністративно-правове регулювання сприятиме мінімізації корумпованості та гармонізації суспільних відносин у сфері грального бізнесу та азартних ігор.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюченко О. Д. Механізми державного регулювання ринку азартних ігор в Україні. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2023. Випуск № 38. С. 78–85. URL: <http://www.pagjournal.iei.od.ua/archives/2023/382023/14.pdf>. DOI: <https://doi.org/10.32782/rta266352402023.38.14>.
2. Беззуб І. Чи потрібна Україні легалізація грального бізнесу: думки експертів. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. 2020. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2218:chi-potribna-ukrajini-legalizatsiya-gralnogo-biznesu&catid=8&Itemid=350
3. Манзюк В.В., Заборовський В.В. Динаміка становлення грального бізнесу в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 118–122. URL: http://pap.in.ua/1_2020/59.pdf
4. Правове регулювання грального бізнесу: європейський досвід, практика в пострадянських країнах, перспективи України. / За заг. ред. І. В. Сергієнко, І. Ю. Фоміна, Р. Б. Хорольського. Київ : Юридична компанія «Фомін, Сергієнко та партнери», 2015. 136 с.
5. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 № 768-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2020. № 66. Ст. 2129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text>
6. Лукаш Є. Ю., Бурлаков Б. М. Адміністративно-правове регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор в Україні. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. № 7. 2020 р. С. 264–268. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/68>
7. Погорецький М. А., Топорецька З. М. Проблеми правового регулювання грального бізнесу та лотерей в Україні і їх вплив на доказування незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203-2 КК України). *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2024 р. С. 625–636. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.106>
8. Про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 891. *Офіційний вісник України*. 2020. № 79. Ст. 25–58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-2020-%D0%BF#Text>
9. Профатіло К. В. Сучасний стан та особливості адміністративно-правового регулювання діяльності Комісії із регулювання азартних ігор і лотерей. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2021. Т. 32 (71). № 5. С. 34–40. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.5/07>
10. Профатіло К. В. Напрямки вдосконалення адміністративно-правових засад діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 174–181. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.26>

ПРАВОВІ ОСНОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕРВИННИХ ДОКУМЕНТІВ У БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ: ВІД ТРАДИЦІЙНИХ ПАПЕРОВИХ ДО СУЧАСНИХ ЕЛЕКТРОННИХ

LEGAL BASIS AND PECULIARITIES OF USING PRIMARY DOCUMENTS IN ACCOUNTING: FROM TRADITIONAL PAPER TO MODERN ELECTRONIC ONES

Товкун Л.В., к.е.н.,

доцент кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню особливостей притаманних первинним документам (як в паперовій так і в електронній формах) у бухгалтерському обліку. Зазначається, що бухгалтерський облік відіграє фундаментальну роль у формуванні достовірної фінансової інформації і є основою для прийняття стратегічних рішень. Підкреслюється, що особливістю бухгалтерського обліку є суцільне і безперервне спостереження за всіма господарськими операціями, що здійснюються на підприємстві. Звертається увага на те, що важливим при характеристиці первинних документів є зв'язок між документацією і документуванням. Розглядаючи його зазначено, що документування є початковим етапом створення первинних документів, тоді як документація забезпечує їх систематизацію та зберігання, забезпечує юридичну захищеність і підтверджує законність фінансово-господарських операцій. Для більш повного розкриття змісту первинних документів наводяться притаманні їм функції і розкривається їх зміст. Це дозволяє не лише точно відображати факти здійснення господарських операцій, а й забезпечувати їхню правову захищеність, здійснювати ефективний контроль та аудит за ними, а також надавати достовірну інформацію для внутрішнього управління та зовнішньої звітності на підприємстві. В статті розглянуті особливості первинних документів за формою складання, у паперовій та в електронній формі. Перехід від паперових до електронних документів забезпечує швидкість обробки інформації, більш високий рівень безпеки даних. Водночас, цей перехід вимагає удосконалення законодавчої бази для забезпечення відповідності нових технологій правовим вимогам щодо визначення змісту і особливостей розвитку первинних документів та їх надійної інтеграції у практику бухгалтерського обліку. В статті визначається, що первинні документи є важливими носіями економічної і правової інформації при здійсненні господарських операцій. Як носії економічної інформації первинні документи повинні точно відображати господарські операції, містити детальну інформацію про кількість, вартість, види товарів або послуг такої операції. Як носії юридичної інформації первинні документи є юридичним підтвердженням здійснення господарських операцій. Вони забезпечують відповідність операцій законодавчим вимогам, підтверджують легітимність дій підприємства та його контрагентів. Також, у разі виникнення спірних ситуацій, первинні документи є важливим доказом в суді, про що свідчить національна судова практика.

Ключові слова: фінансове право, правове регулювання бухгалтерського обліку, документування, документація, функції первинних документів, первинні документи в паперовій і електронній формі, нестотні недоліки в первинних документах, електронний підпис, господарська операція, судова практика.

The article is devoted to the study of the features inherent in primary documents (both in paper and electronic forms) in accounting. It is noted that accounting plays a fundamental role in the formation of reliable financial information and is the basis for strategic decision-making. It is emphasised that the peculiarity of accounting is a continuous and uninterrupted observation of all business transactions carried out at an enterprise. Attention is drawn to the fact that the relationship between documentation and documentatation is important in characterising primary documents. In considering it, it is noted that documentation is the initial stage of creating primary documents, while documentatation ensures their systematisation and storage, provides legal protection and confirms the legality of financial and economic transactions. For a more complete disclosure of the content of primary documents, the functions inherent in them are given. This allows not only to accurately reflect the facts of business transactions, but also to ensure their legal protection, to carry out effective control and audit over them, and to provide reliable information for internal management and external reporting at the enterprise.

The article discusses the peculiarities of primary documents in terms of the form of preparation, in paper and electronic form. The transition from paper to electronic documents ensures faster information processing and a higher level of data security. At the same time, this transition requires improvement of the legislative framework to ensure that new technologies meet the legal requirements for determining the content and peculiarities of the development of primary documents and their reliable integration into accounting practice. The article determines that primary documents are important carriers of economic and legal information in the course of business transactions. As carriers of economic information, primary documents must accurately reflect business transactions, contain detailed information on the quantity, cost, types of goods or services of such a transaction. As legal information carriers, primary documents are legal evidence of business transactions. They ensure that transactions comply with legal requirements and confirm the legitimacy of the actions of the company and its counterparties. In addition, in case of disputes, primary documents are an important evidence in court, as evidenced by national court practice.

Key words: financial law, legal regulation of accounting, documentation, documentatation, functions of primary documents, primary documents in paper and electronic form, minor defects in primary documents, electronic signature, business transaction, court practice.

Бухгалтерський облік виступає ключовим інструментом для забезпечення фінансової прозорості, ефективної підтримки управлінських рішень, дотримання вимог чинного законодавства, проведення аудиту та сприяння економічному розвитку підприємств. Він відіграє фундаментальну роль у формуванні достовірної фінансової інформації, що є основою для прийняття стратегічних рішень та підвищення конкурентоспроможності національної економіки. У сучасному світі його роль зростає ще і завдяки застосуванню технологічних інновацій.

Особливістю бухгалтерського обліку є суцільне і безперервне спостереження за всіма господарськими операціями, що здійснюються на підприємстві. Для забезпечення такого спостереження кожна господарську операцію

оформлюють відповідними первинними документами, які містять інформацію про фактичне її здійснення та слугують основою для подальшого облікового відображення, контролю і аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства.

Важливим при характеристиці первинних документів є зв'язок між документацією і документуванням. Незважаючи на взаємозалежність процесів документування та документації, які забезпечують точність, юридичну силу, прозорість та надійність бухгалтерського обліку, слід зазначити, що без належно оформленого документа бухгалтерський запис не може бути здійснений. Від цього залежить повнота та достовірність облікової інформації для користувачів. Документування господарських опера-

цій у первинних документах надає юридичну силу даним бухгалтерського обліку, що забезпечує їхню легітимність і прийнятність для всіх зацікавлених сторін.

Документація представляє собою оформлення господарських операцій відповідними документами. Вона також відіграє важливу роль в управлінні діяльністю підприємства, забезпечує контроль за збереженням майна господарства, раціональним його використанням. Як і документування, вона має юридичне значення як письмовий доказ здійснення господарських операцій. Також її використовують для аналізу господарської діяльності та фінансового контролю на підприємстві. При вирішенні конфліктів між господарюючими суб'єктами або особами в судових органах вірно оформлені документи набувають доказово-правового значення.

Таким чином, розглядаючи зв'язок документування і документації можна зазначити, що документування є початковим етапом створення первинних документів, тоді як документація забезпечує їх систематизацію та зберігання, забезпечує юридичну захищеність і підтверджує законність фінансово-господарських операцій.

Дослідженню засад документування і документації первинних документів в бухгалтерському обліку присвячені праці таких науковців, як: Т. Бутинець, К. Безверхий, І. Головач, Ю. Соколов, А. Янчева та інші. Питання електронного документообігу в бухгалтерському обліку у своїх наукових працях розглядали такі науковці, як: В. Баранова, Р. Бруханський, О. Височан, С. Головацька, О. Руденко та інші. Необхідність подальшого дослідження особливостей первинних документів, їх правових основ, електронного документообігу зумовлена внесенням змін у діюче законодавство, адаптацією електронного документообігу до нових технологічних можливостей та вимог.

Метою статті є дослідження особливостей застосування первинних документів (як в паперовій так і в електронній формах), їх значення як носіїв економічної і юридичної інформації при здійсненні господарських операцій.

Основними нормативно-правовими актами які встановлюють вимоги до форми та змісту первинних документів в бухобліку є: Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. № 996-XIV (далі – Закон № 996); Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 24.05.1995 року № 88 (далі – Положення № 88); Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 № 851 (далі – Закон № 851); Закон України «Про електронну ідентифікацію і електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 р. № 2155 (далі – Закон № 2155) та інші.

Зазначимо, що організація процесу документування в бухгалтерському обліку пов'язана із дотриманням його загальних принципів, що забезпечує узгодженість і певний рівень якості інформації, достовірність та обґрунтованість записів у бухгалтерському обліку. Аналізуючи ст. 4 Закону № 996 «Принципи бухгалтерського обліку та фінансової звітності», можна визначити правові основи складання первинних документів до яких відносять: об'єктивність даних, що відображаються в первинних документах, тобто, інформація, що відображається в бухгалтерських записях, повинна бути точною і відповідати фактичному стану справ; усі господарські операції повинні бути відображені у бухгалтерських записях без винятків і повинні мати підтверджуючий документ (первинний документ), який є підставою для бухгалтерського запису; бухгалтерський облік господарських операцій ведеться безперервно; первинні документи складаються українською мовою, а первинні документи, складені іноземною мовою, повинні мати впорядкований автентичний переклад на українську мову; всі операції повинні відображатися послідовно і систематично, без пропусків; всі господарські операції повинні

бути виражені в одній одиниці виміру (як правило, в національній валюті); задокументовані господарські операції, прийняті до обліку, записуються в реєстри обліку (книгу, журнал, відомість, розроблювальну таблицю та інше) і є основою складання фінансової звітності.

Визначення первинних документів наводиться в Законі № 996 та деталізується в Положенні № 88. Відповідно до ст. 1 Закону № 996, первинний документ – це документ, який містить відомості про господарську операцію [1]. Таким чином, метою складання первинних документів є фіксування факту проведення господарської операції. З 03.01.2017 року, з введенням в дію змін до Закону № 996, первинний документ вже не підтверджує здійснення господарської операції, а лише містить відомості про неї. Положення № 88 п. 1.2, уточнюючи визначення дане Законом № 996 зазначає, що первинні документи – це документи створені у письмовій або електронній формі, які містять відомості про господарські операції [2].

Повного переліку первинних документів законодавство України не містить. Їх прикладом можуть бути: видаткова накладна, яка є документом, що фіксує факт передачі підприємству певних товарів, тобто угоду між продавцем та покупцем і формується постачальником продукції; товарно-транспортна накладна, яка необхідна, якщо в угоді бере участь експедиторська компанія, тобто здійснюється доставлення товару від продавця покупцю; бухгалтерська довідка яка використовується для виправлення помилок та внесення правок у попередні документи і при наявності в ній всіх необхідних реквізитів може використовуватись для підтвердження господарської операції; касові ордери (прибутковий, видатковий), які використовуються для оформлення надходження та видачі коштів до каси та інші. Але потрібно зазначити, що до первинних документів не можна віднести ті з них, в яких недостатня або взагалі відсутня інформація про господарську операцію. Прикладом може бути платіжна інструкція яка є документом, що не містить достатньо відомостей про господарську операцію. Вона може бути подана до банку, але гроші можуть бути не списані з рахунку по різних причинах, наприклад через їхню недостатність або збій банківської системи. Тому первинним документом у цьому випадку є тільки банківська виписка тому, що саме вона містить інформацію про рух грошових коштів, який відбувся.

Для більш повного розкриття змісту первинних документів розглянемо притаманні їм функції. Так, інформаційна функція первинних документів пов'язана із забезпеченням повної та точної інформації про господарську операцію і стає основою для складання фінансових звітів; контрольна функція пов'язана з відстеженням правильності та законності здійснення операцій, виступає як джерело для внутрішнього та зовнішнього аудиту, оцінки ризиків і виявлення порушень діючого законодавства; юридична функція виступає доказом законності та дійсності здійснених господарських операцій, вона використовується у вирішенні правових суперечок, підтвердженні податкових зобов'язань та інше; аналітична функція пов'язана з наданням базових даних для облікових записів і служить основою для проведення фінансового аналізу, оцінки ефективності діяльності, планування та прогнозування на підприємстві. Така сукупність названих функцій первинних документів, на наш погляд, дозволяє не лише точно відображати факти здійснення господарських операцій, а й забезпечувати їхню правову захищеність, здійснювати ефективний контроль та аудит, а також надавати достовірну інформацію для внутрішнього управління та зовнішньої звітності на підприємстві.

Враховуючи законодавче визначення первинних документів, зазначимо, що воно тісно пов'язані з проведенням господарських операцій. Відповідно до Закону № 996, господарська операція це дія або подія, яка викликає зміни в структурі активів та зобов'язань, власному капіталі

підприємства. Господарські операції повинні бути відображені в облікових регістрах у тому звітному періоді, в якому вони були здійснені [1]. Таким чином, кожна господарська операція повинна бути відображена в первинних документах.

Така аксіома є важливою не тільки в бухгалтерському обліку, а і, наприклад, при оподаткуванні доходів або прибутку. Так, платники податку на прибуток, зобов'язані вести облік доходів, витрат та інших показників, пов'язаних з визначенням об'єктів оподаткування та/або податкових зобов'язань, на підставі первинних документів, регістрів бухгалтерського обліку, фінансової звітності, інших документів, згідно з пунктом 44.1 Податкового кодексу України (ПКУ). Згідно з пунктом 44.2 ПКУ, для обрахунку об'єкта оподаткування платник податку на прибуток використовує дані бухгалтерського обліку та фінансової звітності щодо доходів, витрат та фінансового результату до оподаткування [3]. У ситуації воєнного стану первинні документи набувають особливого значення для оподаткування податком на додану вартість (ПДВ). Оскільки в умовах воєнних дій робота електронних сервісів Державної податкової служби може бути обмежена і платники ПДВ не можуть своєчасно зареєструвати податкові накладні та розрахунки коригування до них в Єдиному реєстрі податкових накладних (ЄРПН), то для них, тимчасово (під час дії воєнного стану), можуть бути визначені податкові зобов'язання та податковий кредит на підставі наявних у них первинних (розрахункових) документів. Після закінчення воєнного стану платники ПДВ повинні забезпечити реєстрацію всіх податкових накладних та розрахунків коригування, реєстрація яких була відтермінована через війну. Подальші задекларовані платниками податкові зобов'язання та податковий кредит підлягають обов'язковому уточненню (приведенню у відповідність) з урахуванням даних податкових накладних та розрахунків коригування, зареєстрованих в ЄРПН [3].

Потрібно зазначити, що первинні документи можуть розрізнятися не тільки за змістом, структурою, а і за формою складання документів. Так, первинні документи можуть бути складені у паперовій або в електронній формі. Незалежно від форми документу, вони повинні мати реквізити, які поділяються на основні і додаткові.

Перелік основних реквізитів первинних документів міститься у ч. 2 ст. 9 Закону № 996. До них відносять: назву документа (форми); дату складання; назву підприємства, від імені якого складено документ; зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції; посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і правильність її оформлення; особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції.

Крім того, залежно від характеру операції та технології обробки даних до первинних документів можуть бути включені і додаткові (необов'язкові) реквізити. Зокрема це: печатка, номер документа, підстава для здійснення операції тощо. Реквізити, які не відносяться до обов'язкових, можна не заповнювати. Слід зазначити, що деякі законодавчі акти встановлюють свій перелік обов'язкових реквізитів, наприклад, ПКУ в п. 201.1 ст. 201 передбачає обов'язкові реквізити саме для податкової накладної. Наявність усіх реквізитів на документі надає йому юридичної сили та доказовості. На цьому наголосило і Міністерство фінансів України в листі від 15.01.2015 р. № 31-11410-08-10/871 [4].

Але, у Законі № 996, ще з 01.01.2018 року, міститься норма, яка передбачає, що «неістотні недоліки в документах, що містять відомості про господарську операцію, не є підставою для невизнання господарської операції, за умови, що такі недоліки не перешкоджають можливості ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції та містять відомості про дату складання

документа, назву підприємства, від імені якого складено документ, зміст та обсяг господарської операції тощо» [1].

На жаль, в жодному нормативно-правовому акті України не міститься положення про те, які ж недоліки можна вважати неістотними. Виходячи з наведеної норми закону, можна зазначити, що неістотними в первинних документах вважаються ті недоліки, які: не заважають ідентифікувати господарську операцію і дають можливість також ідентифікувати сторони господарської операції, тобто, містять підпис особи, що склала документ, її прізвище і ініціали, посаду. В такому випадку, наявність усіх обов'язкових реквізитів первинного документу вже не буде обов'язковою для визнання господарської операції і рішення з приводу «істотності» чи «неістотності» недоліків буде визначати той орган, від кого залежить прийняття рішення у разі виникнення спору (суд, контролюючий орган та ін.).

Перші спроби розроблення рекомендацій для врахування судами першої та апеляційної інстанції щодо встановлення реальності господарських операцій та ролі первинних документів було зроблено Вищим адміністративним судом України ще в 2011 році. Ці рекомендації стали важливим кроком у вдосконаленні судової практики щодо оцінки реальності господарських операцій.

Але тут треба зауважити, що судовою практикою виходить з презумпції, що будь-які документи (у тому числі договори, накладні, рахунки тощо) мають силу первинних документів лише в разі фактичного здійснення господарської операції. Якщо ж фактичне здійснення господарської операції відсутнє, відповідні документи не можуть вважатися первинними документами навіть за наявності всіх формальних реквізитів таких документів, що передбачені законодавством. Тому, суди частіше вимагають інших доказів можливості здійснення господарських операцій таких, як наявність кваліфікованих працівників, приміщення для виробництва та іншої інформації тому, що фізична неможливість здійснення господарської операції лишає первинний документ його доказової сили. Проаналізуємо деякі Постанови Верховного Суду України по податковим спорам щодо наявності або відсутності первинних документів, наявності неістотних недоліків в їх оформленні. Так, Верховний Суд Постановою від 26.06.2019 року у справі 71 № 808/1641/16 зазначив, що у спірній ситуації необхідно з'ясувати: 1) чи розкривають первинні документи зміст господарської операції, чи дійсно товар, який був придбаний платником податку, оприбуткований. Якщо це дійсно так, то незначні недоліки в первинних документах не можуть розглядатися як підстава для позбавлення платника податку права на податковий кредит [5]; 2) відсутність або оформлення первинних документів з істотними порушеннями (недоліками) несе певні податкові ризики, та може призвести до втрати за платником податків права на формування податкового кредиту. Так, Верховний Суд України Постановою від 02.07.2019 року у справі № 826/ 7836/17 зазначив, що акт здачі-прийняття робіт не був підписаний уповноваженою особою, в акті була відсутня необхідна інформація щодо обсягу виконаних робіт, не була вказана одиниця виміру господарської операції, також первинні документи не містили посилання на виконання якого договору вони були складені. Це є істотним порушенням при оформленні первинних документів, що призвело до відсутності достатніх та необхідних доказів щодо проведення суб'єктом господарювання господарської операції [5].

На даний час стають все більш популярними електронні первинні документи. Це пов'язано з їх перевагами у зберіганні, обробці та захисті даних. Такі документи значно спрощують процеси документообігу, зменшуючи час на обробку і передачу документів, забезпечуючи зручний доступ до них з будь-якої точки світу. Поширення електронного документообігу сприяє і держава, зокрема,

на законодавчому рівні через прийняття відповідних законів, впровадження накладеного електронного підпису чи печатки, розвитку міжнародного співробітництва.

Вперше про юридичну силу електронного документообігу почали говорити ще у 2003 році, коли був ухвалений Закон № 851. Він регулює правові засади створення, використання, зберігання та передачі електронних документів. Так, відповідно до ст. 5 Закону № 851 «електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа» [6].

Не дивлячись на те, що відповідно з діючим законодавством є певні спільні риси, що характеризують зміст первинних документів у паперовій і електронній формі, існують певні відмінності, притаманні саме електронним первинним документам. Так, якщо електронний документ складений відповідно до вимог чинного законодавства та містить усі необхідні реквізити, він має таку ж юридичну силу, як і документ, складений у паперовому вигляді. Але електронний документ має бути підписаний електронним підписом (ЕП) уповноваженої особи. Також для підтвердження достовірності походження та цілісності електронного документа може використовуватися електронна печатка. Саме накладанням електронного підпису та/або електронної печатки завершується створення електронного документа. Необхідно підкреслити, що важливість електронного підпису полягає в тому, що без нього електронний документ не вважається створеним, а, отже, не може розглядатися судом як доказ.

Відповідно до ст. 1 Закону № 2155 розрізняють:

- електронний підпис – електронні дані, які додає підписувач до інших електронних даних або логічно з ними пов'язує та використовує як підпис;

- удосконалений електронний підпис, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису – удосконалений електронний підпис, що створюється з використанням кваліфікованого сертифіката електронного підпису, виданого кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг та не містить відомостей про те, що особистий ключ зберігається в засобі кваліфікованого електронного підпису;

- кваліфікований електронний підпис – удосконалений електронний підпис, що створюється з використанням засобу кваліфікованого електронного підпису і базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису [6].

Різниця між такими видами підпису полягає в тому, що кваліфікований електронний підпис забезпечує вищий рівень захисту, має високий рівень довіри як засіб електронної ідентифікації та прирівнюється до власноручного підпису. Удосконалений електронний підпис має середній рівень довіри. У майбутньому для визнання українських електронних підписів у країнах Євросоюзу потрібен буде саме кваліфікований електронний підпис.

Перш ніж надсилати електронні первинні документи своїм контрагентам, слід узгодити юридичні питання щодо їх застосування. Так, якщо одна сторона наполягає на оформленні накладної у паперовій формі, то інша не зможе її у цьому відмовити, оскільки такі правовідносини характеризуються рівністю прав. Домовленість про складання первинних документів в електронній формі можна зазначити в господарському договорі, у додатковій угоді до нього, або ж навіть досягти усно. Якщо договір не передбачає оформлення первинних документів в електронній формі, то це не є підставою заперечувати правомірність їх оформлення саме так.

Важливо зазначити, якщо автором створюються ідентичні за документарною інформацією та реквізитами електронний документ та документ на папері, кожен з документів є оригіналом і має однакову юридичну силу. Проте Закон № 851 встановлює певні обмеження на застосування електронного документу як оригіналу. Зокрема в електро-

нній формі не може бути створено оригінал: свідоцтва про право на спадщину; документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів; в інших випадках, передбачених законом.

Також Закон № 851 встановлює певні правила виготовлення копій електронних документів які підприємство зобов'язане виготовити за свій рахунок на паперових носіях на вимогу інших учасників господарських операцій, а також правоохоронних органів та відповідних органів у межах їх повноважень, передбачених законами. Копії таких документів слід виготовляти не за замовчуванням, а виключно на вимогу інших учасників господарських операцій, правоохоронних органів та відповідних органів у межах їх повноважень, передбачених законами [6]. Копії первинних документів та реєстрів бухгалтерського обліку можуть бути вилучені у підприємства, але лише за рішенням відповідних органів, прийнятим у межах їх повноважень, передбачених законами. При цьому обов'язковим є складання реєстру документів, що вилучаються у порядку, встановленому законодавством. Вилучення оригіналів таких документів та реєстрів забороняється, крім випадків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством.

Для зручності використання, архівування і відповідності законодавчим і регуляторним вимогам електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами в візуальну форму. Відповідно до Закону № 2155, зміст візуальної форми подання електронного документа полягає в тому, що вона передбачає відображення даних, які містяться в документі, електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання його змісту людиною. Завдяки такій формі подання документа забезпечується легкість сприйняття та перевірки інформації, що міститься в ньому. Це важливо для підтвердження автентичності документа, особливо при використанні електронного підпису або інших засобів ідентифікації.

Таким чином, досліджуючи первинні документи можна зазначити, що вони, як у паперовій так і у електронній формі є важливими носіями економічної і правової інформації. Як носії економічної інформації первинні документи повинні точно відображати господарські операції, містити детальну інформацію про кількість, вартість, види товарів або послуг такої операції. Помилки або неточності при заповненні первинних документів можуть призвести до викривлення фінансової звітності, що ускладнює економічний аналіз та прийняття рішень. Як носії юридичної інформації первинні документи є юридичним підтвердженням здійснення господарських операцій. Вони забезпечують відповідність операцій законодавчим вимогам, підтверджують легітимність дій підприємства та його контрагентів. Потрібно зазначити, що у різних юрисдикціях можуть існувати різні вимоги до оформлення, зберігання та використання в бухгалтерському обліку і правовій практиці первинних документів. Це ускладнює ведення обліку для міжнародних компаній. Також, у разі виникнення спірних ситуацій, первинні документи є важливим доказом в суді, про що свідчить національна судова практика.

Висновки. Дослідження правових основ та особливостей застосування первинних документів у бухгалтерському обліку, від традиційних паперових до сучасних електронних показало, що первинні документи є критично важливими для фіксації господарських операцій, забезпечення їх юридичної сили та прозорості фінансової звітності. Перехід від паперових до електронних документів забезпечує швидкість обробки інформації, більш високий рівень безпеки даних. Водночас, цей перехід вимагає удосконалення законодавчої бази для забезпечення відпо-

відності нових технологій правовим вимогам щодо визначення змісту і особливостей розвитку первинних документів та їх надійної інтеграції у практику бухгалтерського обліку. Подальший розвиток електронного документообігу буде сприяти оптимізації облікових процесів, підвищенню достовірності та своєчасності фінансової інформації, що

є основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень та забезпечення стабільного економічного розвитку. Таким чином, майбутнє бухгалтерського обліку тісно пов'язане з подальшим розвитком та інтеграцією у нього сучасних технологій, що сприятиме підвищенню прозорості, точності та ефективності облікових процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>
2. Про затвердження Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку. Мінфін України; Наказ, Положення від 24.05.1995 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95#Text>
3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
4. Лист Міністерства фінансів України від 15.01.2015 р. № 31-11410-08-10/87. URL: <https://www.profiwins.com.ua/ru/letters-and-orders/treasury/5349-871.html>
5. Товкун Л. В. Значення первинних документів у податкових спорах: судова практика. *Юридична наука: виклики і сьогодення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 12–13 черв. 2020 р.). Одеса, 2020. С. 69–72. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18115>
6. Про електронні документи та електронний документообіг. Закон України від 22.05.2023 № 851. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>

МЕДІАКОЛАБОРАНТИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**MEDIA COLLABORATORS: SEPARATE ISSUES OF LEGAL RESPONSIBILITY**

Тугарова О.К., к.ю.н.,

доцент кафедри організації захисту інформації з обмеженим доступом

Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена дослідженню окремих питань юридичної відповідальності медіаколлаборантів.

Законодавчі зміни, запроваджені у березні 2022 року, встановили підстави кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, що включає інформаційну діяльність на користь держави-агресора (ст. 111¹ КК України) та виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників (ст. 436² КК України). У зв'язку з цим, у роботі зауважується на необхідності у додатковому розмежуванні та уточненні ключових ознак цих правопорушень, оскільки вони мають подібний характер, але передбачають різні покарання.

У статті аналізуються позиції сучасних вітчизняних науковців, представників судової влади та медіаюристів щодо визначення критеріїв розмежування колабораційної діяльності та суміжних складів злочинів, які можуть бути вчинені представниками суб'єктів медіа. Аргументується необхідність подальшого наукового аналізу проблеми відповідальності медіаколлаборантів та його відповідного законодавчого закріплення.

Акцентується увага на необхідності визначення чіткого переліку суб'єктів відповідальності у сфері медіа, які підлягають відповідальності за вчинення вказаних кримінальних правопорушень. Зауважується, що ними є не лише журналісти та редактори, а всі учасники процесу, хто приймає участь у формуванні відповідного контенту.

У статті піднімається питання притягнення до юридичної відповідальності медійних організацій, що поширюють ворожий контент як на тимчасово окупованих територіях України, так і за її межами. Аргументується позиція щодо необхідності створення окремого Реєстру медійників-колаборантів в Україні, який слід розмістити на офіційному сайті національного медіарегулятора для публічного доступу.

Ключові слова: медіа, колабораційна діяльність, юридична відповідальність, національний медіарегулятор, реєстр медійників-колаборантів.

The article is devoted to the study of certain issues of legal responsibility of media collaborators.

Legislative changes introduced in March 2022 established grounds for criminal liability for collaborative activity, which includes information activities in favor of the aggressor state (Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine) and justification, recognition as legitimate, denial of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, glorification of its participants (Article 436² of the Criminal Code of Ukraine). In this regard, the work notes the need for additional demarcation and clarification of the key features of these offenses, as they are similar in nature, but involve different punishments.

The article analyzes the positions of modern domestic scientists, representatives of the judiciary as well as media lawyers regarding the criteria definition for demarcating collaborative activities and related crimes that may be committed by media subjects' representatives. The need for further scientific analysis of the media collaborators' responsibility problem and its corresponding legislative consolidation is argued.

There is the attention in the article, that is focused on the need to define a clear responsibility subjects' list in the field of media, who are subject to responsibility for committing the specified criminal offenses. It is noted that they are not only journalists and editors, but all participants in the process, who take part in the relevant content formation.

The article raises the media organizations legal responsibility bringing issue that distribute hostile content both in the temporarily occupied territories of Ukraine and beyond. The position regarding the need to create a separate Register of media collaborators in Ukraine, which should be posted on the official website of the national media regulator for public access is argued.

Key words: media, collaborative activity, legal responsibility, national media regulator, register of media collaborators.

З початком повномасштабної війни у лютому 2022 року українські медіа на тимчасово окупованих територіях опинилися перед важливим і складним вибором: співпрацювати з ворогом і стати частиною його пропагандистської машини або протистояти йому і продовжувати інформувати суспільство, наражаючи себе на репресії і загрози власному здоров'ю і життю.

Сьогодні вже стало відомо про роботу українських медійників, які під час війни опинилися в окупації та зазнали насильства з боку російських військових через свою роботу: були вбиті або викрадені, потрапили у полон чи зазнали катувань. Утім, у глибині ворожого тилу продовжували працювати журналісти, які діяли підпільно і намагалися передавати важливу інформацію на підконтрольну Україні територію. Саме вони намагалися фіксувати те, що відбувалося на окупованих територіях, за допомогою фото та відео збирали докази руйнувань, страждань людей та злочинних діянь ворога [2; 3].

Слід наголосити, що не всі журналісти обрали шлях спротиву. Деякі, керуючись власними інтересами, нереалізованими кар'єрними амбіціями або просто жадобою до грошей, свідомо стали на бік ворога. На захоплених територіях були створені нові медіаресурси, які стали інструментом для поширення кремлівської пропаганди та підтримки окупаційної влади. Ці медіа перетвори-

лися на інструменти пропаганди, поширюючи спотворені наративи та обґрунтовуючи агресивну політику ворога [5; 8; 10].

Означена ситуація поставила перед українським суспільством важливе питання: як слід поводитися з медіа, що перейшли на бік ворога, і яку відповідальність повинні нести ці ресурси та їхні представники? Це питання є особливо актуальним, оскільки його вирішення впливає не лише на справедливе покарання винних, але й на захист національних інтересів в інформаційному просторі. Неприпустимість порушення професійних журналістських стандартів під час війни є необхідним не лише для того, щоб запобігти подібним випадкам у майбутньому, але й для зміцнення стійкості інформаційного середовища проти ворожих впливів в майбутньому.

Одним із перших нормативно-правових актів, що визначив відповідальність за співпрацю з ворогом, став Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», а його норми окреслили підстави кримінальної відповідальності за *колабораціонізм* – добровільну взаємодію з окупаційною адміністрацією або збройними силами держави-агресора (Ст. 111¹ Кримінального кодексу України (надалі – КК України) – «*Колабораційна діяльність*»).

Відповідно до законодавчих змін, поняття «колабораційна діяльність», окрім публічного заперечення збройної агресії або публічних закликів до підтримки рішень та/або дій окупантів (ч. 1 ст. 111¹ КК України), зайняття посад в незаконних органах влади (ч.ч. 2,5,7 ст. 111¹ КК України), пропаганди в закладах освіти (ч. 3 ст. 111¹ КК України), передачі матеріальних ресурсів та/або здійснення господарської діяльності у взаємодії з незаконними органами влади (ч. 4 ст. 111¹ КК України), визначає підстави відповідальності за організацію, проведення та активну участь у заходах політичного характеру, а також здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради (ч. 6 ст. 111¹ КК України). При цьому під інформаційною діяльністю розуміється цілий спектр дій, що включає створення, збирання, отримання, зберігання, використання та поширення інформації (п. 3 примітки до ст. 111¹ КК України) [1]. Зазначені види інформаційної діяльності є основними напрямками роботи сучасних медіа. Тому дії медійників, які свідомо і добровільно розпочали поширення російської пропаганди на тимчасово окупованих територіях, повинні бути кваліфіковані відповідно до ч. 6 ст. 111¹ КК України.

Практично одночасно із ст. 111¹ КК України у чинне законодавство була введена ст. 436² КК України, норми якої встановили відповідальність за «*Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників*», у тому числі із використанням засобів масової інформації (тобто сучасних масмедіа) (ч. 3 ст. 436² КК України). Через це постало питання щодо розмежування зазначених складів кримінальних правопорушень.

Досліджуючи зазначене питання, вітчизняні сучасні науковці переважно зосереджують увагу на відмежуванні ст. 436² КК України і ч. 1 ст. 111¹ КК України, тобто: 1) публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України; 2) публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України [7; 9].

Так, М. І. Хавронюк, аналізуючи зміст ст. 436² КК України, відмежовує її від ч. 1 ст. 111¹ КК за ознакою публічності, зауважуючи на тому, що у ст. 436² КК немає ознаки публічності, властивої для ч. 1 ст. 111¹ КК [9]. З такою позицією слід повністю погодитися, якщо автор обмежує поняття «публічність» виключно сферою влади; проте, у більш широкому розумінні публічність – це поняття на позначення відкритості і доступності різних видів діяльності для широкого загалу: політики, мистецтва, громадської активності та, беззаперечно, діяльності сучасних масмедіа. У такому випадку відмежування вищевказаних статей за ознакою публічності не є виправданим.

Серед інших ознак розмежування зазначених складів злочину автор виділяє спеціальну мету, акцентуючи увагу на тому, що відповідно до ч. 1 ст. 111¹ КК України зазначене заперечення здійснюється у формі співпраці з державою-агресором та з метою спричинити шкоду державі Україна, її патріотам чи союзникам; для злочину, передбаченого ст. 436² КК України, ці ознаки не обов'язкові. Також, на думку М. І. Хавронюка розмежування слід проводити за ознакою суб'єкта, адже суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 111¹ КК України, може бути будь-яка особа, а для злочину, передбаченого ст. 436² КК України, характерним є спеціальний суб'єкт – громадянин України [9].

Аналогічну позицію займає О.Е. Радутний який зауважує, що колаборантом є особа, яка свідомо співпрацює із окупаційною цивільною чи військовою владою на шкоду країні, з якою вона перебуває у постійному або тимчасовому правовому зв'язку (наприклад, є громадянином (-кою), особою без громадянства, яка постійно проживає на певній території, підданним монархії або іноземним громадянином(-кою) з правом постійного чи тимчасового проживання тощо). Зазначена обставина, за словами вченого, є важливою з огляду на ознаки суб'єкта за 111¹ КК України [7, с. 104]. Крім того, автор відмежовує зазначені склади злочинів за ознакою персоналізації держави-агресора (для форми «заперечення збройної агресії проти України»), якою для ст. 436² КК України може бути тільки РФ, в той час як для ст. 111¹ КК України нею може бути будь-яка країна, зокрема Білорусь [7, с. 106].

Звичайно, при демонстрації співвідношення текстових формулювань у ст. ст. 111¹ і 436² КК України із вищезазначеною позицією автора слід погодитись, проте не завжди ця ознака може надати однозначну відповідь щодо кваліфікації дій медійників. Однак, ця ознака не завжди дозволяє однозначно визначити кваліфікацію дій медійників. Наприклад, як кваліфікувати дії керівника друкарні в тимчасово окупованому українському місті, який на сторінках окупованого друкованого видання просуває російську риторику про так званих «нацистів»; або за якою статтею кримінального закону має нести відповідальність журналіст окупаційного телеканалу, який у своїй програмі поширює фейки про нібито зраду Британією або США інтересів України тощо.

На суб'єктивних ознаках, як критеріях розмежування злочинів, передбачених ст. ст. 111¹ і 436² КК України, зосереджують увагу і практики. За словами судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду України (надалі – ККС ВС України) Г.М. Анісімова, при розгляді кожного конкретного кримінального провадження важливо акцентувати увагу на суб'єктивних ознаках вчиненого діяння. За його словами, дії передбачені ч. 6 ст. 111¹ КК України, якою встановлено відповідальність за організацію та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах, безумовно, спрямовані проти основ національної безпеки. Проте, вказівка «за відсутності ознак державної зради» фактично свідчить про те, що діяння кваліфікуються за ч. 6 ст. 111¹ КК України тільки тоді, коли вони вчиняються іноземцем, особою без громадянства [11]. Крім того, вирішуючи питання щодо розмежування колабораційної діяльності і суміжних складів кримінальних правопорушень, судді вважають, що розмежування зазначених злочинів слід здійснювати через об'єкт, на який вони спрямовані. Як зауважує суддя ККС ВС України Н. О. Антонюк колабораційна діяльність (ст. 111¹ КК України) посягає на основи національної безпеки України, а у ст. 436² КК України об'єктом складу злочину є мир, безпека людства та міжнародний правопорядок [11]. Водночас, суддя справедливо підкреслює, що поняття «безпека людства» є ширшим та включає в себе і «національну безпеку».

Проблема розмежування колабораційної діяльності та суміжних складів кримінальних правопорушень продовжує залишатися актуальною темою обговорення серед медіаюристів. Кваліфікація дій медіаколаборантів викликає значну кількість дискусійних питань, які вже тривалий час є предметом активного аналізу та обговорення в медіапросторі. Ці дебати охоплюють різні аспекти правового регулювання та морально-етичних наслідків співпраці медійних працівників із державами-агресорами, що

вимагає ретельного аналізу для визначення чітких меж між свободою слова та кримінальною відповідальністю.

Медіаюристи наголошують на необхідності уточнення законодавчих норм для забезпечення їх повного та справедливого застосування. Насамперед, це пов'язано з різницею у строках покарання. Так, ч. 6 ст. 111¹ КК України, яка передбачає відповідальність за інформаційну діяльність у співпраці з державою-агресором і безпосередньо стосується медійників, встановлює покарання у вигляді позбавлення волі на строк *від десяти до дванадцяти років* з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років, а також можливу конфіскацію майна. У той же час, ст. 436² КК України, яка регулює питання виправдовування, визнання правомірною або заперечення збройної агресії Росії проти України, передбачає покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на строк *до п'яти років*, також з конфіскацією майна або без такої.

Також потребує вирішення і питання визначення чіткого переліку суб'єктів, які можуть бути притягнуті до відповідальності за вчинене. Це стосується не лише журналістів та редакторів, а й усіх учасників процесу, хто приймає участь у формуванні певного контенту. Як зазначає медіаюристка «Платформи прав людини» Л. Опришко, «деякі аспекти цієї відповідальності потребують додаткового роз'яснення. Прибиральниця у цих процесах не задіяна. А монтажер задіяний. Ті, хто організовує трансляцію, може підпадати під поширення інформації, але є спірний момент щодо технічних працівників. За нашим законодавством, фотографів вважають технічними працівниками, але вони задіяні у зборі інформації... Інколи технічні працівники, які не підпадають під норми спеціалізованої для медіа ч. 6 ст. 111¹ закону про колаборантів, можуть нести відповідальність за загальними нормами» [4]. На необхідності уточнення законодавчих норм акцентують увагу й інші юристи в сфері медіа, які підкреслюють, що існуючі статті є подібними, і було б доцільно уніфікувати відповідальність за подібні правопорушення [4].

З огляду на досліджувану проблему, потребує вирішення ще одне питання – відповідальність медійних організацій, які у період збройної агресії на тимчасово окупованих територіях України та за її межами просувають проросійські наративи і фактично працюють ворога.

Ще до початку військової агресії Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (надалі – Нацрада) здійснюючи контрольні функції над мовленням українських телеканалів, неодноразово накладала санкції на тих суб'єктів медіа, які поширювали мову ворожнечі та деструктивно впливали на українське суспільство. Лише протягом 2021 року за результатами позапланових перевірок було накладено 7 штрафів на телеканал «НАШ» і 5 штрафів на іншу юридичну особу з логотипом «Максі-ТВ», яка ретранслювала ті ж програми. Було також прийнято 4 рішення про звернення до суду з вимогою анулювати ліцензію проросійському мовнику «Максі-ТВ». Крім того, до кількох юридичних осіб, що транслювали програми телеканалу «112-Україна», були застосовані спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) строком на 5 років [6]. У той же час, національний медіарегулятор неодноразово підкреслював, що такі дії не є обмеженням свободи слова чи плюралізму думок, а це – боротьба з інформацією, яка має на меті дестабілізацію суспільно-політичної ситуації в країні, розпалювання міжнародної неприязні і нетерпимості до осіб з різними політичними поглядами.

З початком війни, влітку 2022 року Нацрада звернулася до Верховної Ради України з пропозицією посилити відповідальність за колабораціонізм серед медійників. Вона закликала надати їй право анулювати ліцензії компаній, що співпрацюють з ворогом, а з спровоєною процедурою перевірки та на підставі власного рішення. Прийнятий

у грудні 2022 року новий Закон України «Про медіа», який встановив заборону на розповсюдження медіа сервісів, пов'язаних із державою-агресором, на всій території країни, надав Нацраді (поряд з РНБО та СБ України) повноваження щодо внесення звернень для формування Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці та створення та оновлення *Переліку аудіовізуальних медіа сервісів на замовлення, а також сервісів провайдерів аудіовізуальних послуг, які належать або пов'язані з державою-агресором*.

Перелік таких медіа сервісів є відкритим документом, який публікується та регулярно оновлюється на офіційному сайті Нацради. Аналіз його змісту свідчить, що основними підставами для включення є:

1) приналежність власника (кінцевого бенефіціарія) до держави-агресора;

2) надання послуг, орієнтованих переважно на територію та аудиторію держави-окупанта. І хоча зазначений підхід не вирішує питання застосування механізму юридичної відповідальності до суб'єктів медіа, і, зокрема, їх власників, які перебувають у співпраці з ворогом, він забезпечує прозорість і доступність інформації для громадськості, дозволяючи українцям знати, які медіа заборонені через їхній зв'язок з агресором.

Негативні наслідки для медіаколаборантів, як одна із ознак юридичної відповідальності, можуть виникати через різноманітні медійні проекти громадських об'єднань. В Україні, зокрема, з березня 2022 року функціонує Реєстр зрадників – відкрита база даних громадського об'єднання «Рух Чесно», куди вносяться політики, культурні діячі, правоохоронці та медійники, які співпрацюють з агресором; з липня 2022 року телеканал «Еспресо» веде програму «Колаборанти», де висвітлюється співпраця з агресором колишніх українських медійників; у серпні 2023 року громадське об'єднання «Детектор медіа» запустило власний проєкт «Медіаколаборанти», який публікує інформацію про українських медійників, що перейшли на бік ворога та поширюють ворожу пропаганду на тимчасово окупованих територіях тощо.

З огляду на викладене, вбачається доцільним створити окремий Реєстр медійників-колаборантів в Україні та його розміщення на офіційному сайті національного медіарегулятора. Цей реєстр має бути відкритим і доступним для всіх користувачів, а також містити докази добровільної співпраці суб'єкта медіа та його власника з державою-агресором. Такий реєстр не лише сприятиме обізнаності суспільства щодо зрадників у медійній сфері, а створить потенційні проблеми для самих медійників-колаборантів та їхніх покровителів, які, завдяки своїй впізнаваності можуть спробувати використати свою популярність для можливого входження, наприклад, в політику. У майбутньому вони можуть спробувати повернутися в медійний простір, використовуючи свій медійний вплив для формування громадської думки та збільшення власного політичного капіталу. Однак тавро «колаборанта» не тільки завдасть шкоди їхній репутації, але й суттєво знизить рівень довіри до них, адже той, хто зрадив одного разу, здатний зробити це знову.

Таким чином, слід визнати, що окремі питання відповідальності медіаколаборантів потребує широкого обговорення в науковому середовищі та ретельного законодавчого опрацювання. Встановлення чітких законодавчих норм та їхня гармонізація, які визначатимуть відповідальність медіа за колабораційну діяльність та пов'язані з нею злочини, є важливим кроком для підвищення ефективності правозастосовчої практики. Одним із головних елементів цього процесу є створення чітких критеріїв відповідальності, як для окремих осіб-журналістів, так і для медійних компаній, які поширюють відповідний контент. Такі критерії забезпечать не лише справедливе правосуддя, а й захистять медіа від можливих зловживань і над-

мірного тиску. В умовах сучасних викликів це дозволить однакові стандарти відповідальності для всіх медійників, усунути правові прогалини та розбіжності і забезпечити незалежно від їхнього правового статусу чи громадянства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. в редакції станом на 19.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.08.2024)
2. Білоус А. «Люди потребували новин»: як під час окупації працювало херсонське видання «Бропу». URL: <https://detector.media/community/article/221506/2024-01-09-lyudy-potrebuvaly-novyn-yak-pid-chas-okupatsii-pratsyovalo-khersonske-vydannya-vgoru/> (дата звернення: 25.08.2024)
3. «Викрадення, катування, погрози, шантаж»: українські журналісти в окупації. Які загрози? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/povnyu-pryazovu-zhurnalisty-okupatsiya-zahrozy/32445855.html> (дата звернення: 25.08.2024)
4. Данькова Н. Хто такі медіаколлаборанти? Що загрожує за співпрацю з ворогом? URL: <https://ms.detector.media/media-i-vlada/post/32738/2023-08-05-khto-taki-mediakolaboranty-shcho-zagrozuie-za-spivpratsyu-z-vorogom-ukrainskym-zhurnalistam/> (дата звернення: 25.08.2024)
5. Медійні колаборанти Запоріжжя: хто, як і чому співпрацював із ворогом. URL: <https://ms.detector.media/media-i-vlada/post/32724/2023-08-18-mediyni-kolaboranty-zaporizhzhya-khto-yak-i-chomu-spivpratsyuvav-iz-vorogom/> (дата звернення: 25.08.2024)
6. Портнови, рабінівічі, киви та ведучі, які їм підспівували: Нацрада чекає на перелік колаборантів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3452277> (дата звернення: 25.08.2024)
7. Радутний О.Е. Публічні заклики та заперечення як форми інформаційної колабораційної діяльності за кримінальним кодексом України. *Інформація і право*. №2 (41). 2022. С. 99-115.
8. ТРК «Таврія». Осередок російської пропаганди на Херсонщині. URL: <https://ms.detector.media/media-i-vlada/post/32635/2023-08-08-trk-tavriya-oseredok-rosiyskoi-propagandy-na-khersonshchyni/> (дата звернення: 25.08.2024)
9. Хавронюк М. За виправдовування збройної агресії РФ проти України – кримінальна відповідальність. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/vypravdovuvannya-zbrojnoyi-agresiyi-rf-proti-ukrayiny-kruminalna-vidpovidalnist/> (дата звернення: 25.08.2024)
10. Шлях від української поезії до Z-символіки: історія Юлії Ваченкової, яка перейшла на бік росіян. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/32805/2023-08-29-shlyakh-vid-ukrainskoi-poezii-do-z-symvoliky-istoriya-yulii-vachenkovoi-yaka-pereyshla-na-bik-rosiyan/> (дата звернення: 25.08.2024)
11. Як розмежувати колабораційну діяльність і суміжні склади кримінальних правопорушень. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1299973/> (дата звернення: 25.08.2024)

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ФІНАНСОВО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ «ЗЕЛЕНОГО» ОПОДАТКУВАННЯ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF REGULATION OF "GREEN" TAXATION WITHIN THE DOMAIN OF FINANCIAL LAW: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Якимчук Н.Я., д.ю.н.,
професор кафедри фінансового права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Савенкова В.Г., к.ю.н.,
асистент кафедри фінансового права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається роль «зеленого» оподаткування як важливого інструменту екологічної політики в умовах глобальних кліматичних змін, а також особливості його фінансово-правового регулювання. Аналізується міжнародний досвід впровадження екологічних податків, таких як вуглецеві податки, енергетичні податки, транспортні податки та податки на забруднення. Особлива увага приділяється країнам Європейському Союзу, зокрема Франції, а також США, Китаю, Великій Британії, де розглядаються заходи щодо впровадження «зеленого» оподаткування. Авторки також звертають увагу на впровадження «зеленого» оподаткування в Україні. Крім цього, авторками оцінюється потенційний вплив трансграничного вуглецевого регулювання (carbon border adjustment mechanism – CBAM) на українську економіку та бізнес, а також пропонуються рекомендації для адаптації українських підприємств до нових умов. Зокрема авторки аналізують такі інструменти як підвищення ставки екологічного податку на викиди двоокису вуглецю до європейського рівня, впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів, здійснення інвестицій в декарбонізацію, а саме – впровадження передових технологій для зменшення викидів двоокису вуглецю та інших парникових газів, проведення регулярних аудитів вуглецевого вмісту продукції, а також розробка декарбонізаційних стратегій з урахуванням сучасних тенденцій та регуляторних вимог. Авторки приділяють особливу увагу необхідності подальшої «модернізації» екологічного податку (зокрема – в контексті повноцінного забезпечення цільового використання доходів від цього податку для фінансування екологічних ініціатив), запровадження системи податкових пільг для підприємств, які інвестують у відновлювальні джерела енергії та кліматично нейтральні технології, а також інших механізмів фінансової підтримки для заохочення реалізації екологічних ініціатив бізнесом. Серед інших важливих рекомендацій – проведення комплексного аналізу міжнародного досвіду реалізації та фінансово-правового регулювання «зеленого» оподаткування задля адаптації найкращих світових практик до національних умов, а також розроблення системи моніторингу та оцінки впливу всього комплексу інструментів податкової політики. Висновки підкреслюють важливість комплексного підходу до «зеленого» оподаткування для забезпечення сталого розвитку, екологічної відповідальності та стимулювання заощаджень у сфері енергоефективності.

Ключові слова: «зелене» оподаткування, екологічний податок, вуглецевий податок, механізм трансграничного вуглецевого регулювання, система торгівлі квотами, сталі фінансування, викиди парникових газів, вуглецеве ціноутворення, фінансово-правове регулювання.

The article discusses the role of "green" taxation as an important tool of environmental policy in the conditions of global climate change and the peculiarities of its regulation within the domain of financial law. The international experience of implementing environmental taxes, such as carbon taxes, energy taxes, transport taxes and pollution taxes, is analyzed. Particular attention is paid to the countries of the European Union, in particular France, as well as the USA, China, Great Britain, where measures to introduce "green" taxation are being considered. The authors also draw attention to the implementation of "green" taxation in Ukraine. In addition, the authors assess the potential impact of the carbon border adjustment mechanism (CBAM) on the Ukrainian economy and business and also offer recommendations for the adaptation of Ukrainian enterprises to new conditions. In particular, the authors analyze such tools as raising the environmental tax rate on carbon dioxide emissions to the European level, implementing the national emission trading system, making investments in decarbonization, namely the introduction of advanced technologies to reduce emissions of carbon dioxide and other greenhouse gases, conducting regular audits of the carbon content of products, as well as developing decarbonization strategies taking into account modern trends and regulatory requirements. The authors pay special attention to the need for further "modernization" of the environmental tax (in particular, in the context of fully ensuring the targeted use of revenues from this tax to finance environmental initiatives), the introduction of a system of tax benefits for enterprises that invest in renewable energy sources and climate-neutral technologies, as well as other mechanisms of financial support to encourage the implementation of environmental innovations by business. Among other important recommendations is a comprehensive analysis of the international experience of implementation and financial and legal regulation of "green" taxation in order to adapt the best global practices to national conditions, as well as the development of a system for monitoring and evaluating the impact of the entire set of tax policy instruments. The findings highlight the importance of an integrated approach to "green" taxation to ensure sustainable development, and environmental responsibility and stimulate savings in the field of energy efficiency.

Key words: "green" taxation, environmental tax, carbon tax, carbon border adjustment mechanism, emission trading system, sustainable financing, greenhouse gas emissions, carbon pricing, regulation within the domain of financial law.

У контексті глобальних кліматичних змін та зростаючої уваги до екологічних проблем, «зелене» оподаткування стає все більш важливим інструментом державної політики. Цей підхід спрямований на стимулювання екологічно відповідальної поведінки бізнесу та споживачів, а також на фінансування заходів з охорони навколишнього середовища, що є ключовим аспектом сталого фінансування. Згідно з даними Світового банку, станом на 2021 рік у світі діяло 64 ініціативи з вуглецевого

ціноутворення, які охоплюють 21,5% глобальних викидів парникових газів [1]. А вже в 2024 році у світі діють 75 ініціативи з вуглецевого ціноутворення, які охоплюють 24% глобальних викидів парникових газів. При цьому, прогнозуються глобальні викиди парникових газів до 2030 року на рівні 60% [2].

Це свідчить про зростаючу глобальну тенденцію до використання економічних інструментів для вирішення екологічних проблем та досягнення цілей сталого розвитку.

Україна, як і багато інших країн світу, стикається з нагальною необхідністю адаптувати свою економіку до екологічних стандартів, що постійно посилюються. Впровадження «зеленого» оподаткування є важливим кроком на цьому шляху, оскільки воно дозволяє зменшити негативний вплив економічної діяльності на довкілля та стимулювати використання екологічно чистих технологій, а також заохочує заощадження ресурсів. Однак, поряд з очевидними перевагами, «зелене» оподаткування може мати і негативні наслідки для економіки країни, якщо не врахувати всі можливі ризики та особливості національного господарювання.

1. Основні аспекти «зеленого» оподаткування.

На сучасному етапі розвитку економічних відносин як в країнах Європейського Союзу, так і в Україні, все більше уваги приділяється створенню економічних моделей, які забезпечують ріст економіки без шкоди для довкілля. Сучасні стратегічні заходи «зеленого» зростання знаходяться у безпосередній реалізації через інструменти права та мають вплив на розвиток підприємницької діяльності.

«Зелені» податки – це фінансові інструменти, спрямовані на вирішення екологічних проблем шляхом оподаткування діяльності, що негативно впливає на довкілля.

Зазвичай вони в себе включають:

- **Енергетичні податки:** оподаткування споживання енергії та викопного палива.

Наприклад, нинішня структура податків у Швеції включає три елементи: податок на енергію, податок на CO₂ та податок на сірку. Швеція запровадила податок на двоокис вуглецю у 1991 році, перенісши частину податкового навантаження, ввівши акцизний збір на викиди CO₂ та сірки, а також підвищивши ставки існуючих екологічних платежів. Одночасно було знижено ставку податку на доходи для більшості населення, залишивши незмінною для найбагатшого прошарку. Більш того, паливо, отримане з відновлюваних джерел, таких як етанол, метан, торф та відходи, звільнене від сплати податку на CO₂ [3].

- **Транспортні податки:** податки на транспортні засоби та їх використання.

У Норвегії [4] діють високі податки на транспортні засоби з високим рівнем викидів CO₂, що стимулює перехід на електромобілі. Норвегія активно використовує різні економічні інструменти, такі як схема торгівлі викидами та податки на викиди, для зменшення викидів парникових газів. Закон «Про контроль забруднення» та норвезька Схема торгівлі викидами є міжгалузевими інструментами, що впроваджують ціну на діяльність і продукти, які генерують викиди. Це стимулює виробників і споживачів зменшувати викиди та сприяє розвитку екологічно безпечних технологій [5].

- **Податки на забруднення:** оподаткування викидів забруднюючих речовин.

Наприклад, у Великій Британії діє податок на викиди діоксиду сірки, що активно використовується для боротьби з атмосферними викидами. Зокрема, в період з 2002 по 2005 рік був впроваджений акцизний збір на автотранспорт, що призвело до зменшення викидів CO₂. Уряд Великої Британії прийняв рішення про запровадження технологічних механізмів для моніторингу викидів, перевірки якості пального та розробки нових ставок для електричних і гібридних автомобілів, що призвело до оголошення заборони на продаж бензинових і дизельних автомобілів з 2030 року, а гібридних – з 2035 року [4].

- **Податки на природні ресурси:** оподаткування видобутку та використання природних ресурсів.

У Данії введено податки на використання водних ресурсів для стимулювання їх економного використання як частину своєї екологічної стратегії. Наприклад, податок на двоокис вуглецю був введений у другій фазі екологічної податкової реформи з метою переходу промисловості на нові екологічні стандарти. Цей механізм суттєво вплинув

на ефективність природокористування та заохотив технологічні інновації і пошук нових відновлювальних джерел енергії [4].

Європейське агентство з навколишнього середовища визначає екологічні податки як «податки, база оподаткування яких є фізичною одиницею (або її замінником), що має доведений негативний вплив на навколишнє середовище» [6]. За своєю правовою природою ця категорія податків має подвійну мету:

- створення економічних стимулів для зменшення негативного впливу на довкілля;
- генерування доходів для фінансування екологічних проєктів та програм.

2. Зарубіжний досвід.

Європейський Союз

ЄС є лідером у впровадженні «зеленого» оподаткування. Європейська комісія прагне до 2030 року скоротити викиди парникових газів на 55% порівняно з рівнем 1990 року [7].

Для досягнення цієї мети використовуються різноманітні інструменти:

Європейська система торгівлі викидами (EU ETS): найбільша у світі система для викидів парникових газів, яка працює за принципом “cap and trade”, що розвивається як «обмежуй викиди і торгуй квотами» [8]. Дана система була запроваджена в Європейському Союзі з 2005 року та пройшла декілька етапів свого становлення.

Наразі ЄС формує свою політику для реалізації цілей Паризької угоди зі скорочення викидів парникових газів, мінімум на 40% до 2030 року. На цьому етапі планується зменшити кількість дозволів на викиди щорічно на 2,2%, щоб наростити темпи скорочення викидів вуглецю [9].

Національні вуглецеві податки: зокрема, у Швеції ставка вуглецевого податку є найвищою в ЄС та становила станом на 2023 рік 122 євро за тону CO₂ [10].

- Енергетичні податки: 14 липня 2021 року Європейська Комісія прийняла пропозицію про перегляд Директиви щодо оподаткування енергії [11; 12].

Європейська Комісія зазначає, що головні зміни в Директиві 2003/96/ЄС полягають у переході до оподаткування палива за його енергетичною цінністю та екологічними показниками замість обсягу, що дозволить краще відобразити вплив пального на навколишнє середовище; спрощено класифікацію енергетичних продуктів для оподаткування, що забезпечить накладання найвищих ставок податків на найбільш екологічно шкідливі види пального. Більш того, винятки для деяких продуктів і пального будуть поступово скасовані, щоб уникнути низьких податків на викопне паливо. Також викопне паливо для авіації, морського транспорту та рибальства більше не буде повністю звільнятися від податків у межах ЄС. Ці зміни спрямовані на підтримку кліматичних цілей ЄС, переходу до більш чистої енергії та зменшення негативного впливу на навколишнє середовище і здоров'я людей.

Франція

Франція ввела вуглецевий податок у 2014 році як частину національних тарифів на споживання енергопродуктів. Цей податок доповнює систему торгівлі викидами ЄС і встановлений на рівні 44,6 євро за тону CO₂ [13]. Він поширюється на викиди від промисловості, житлового сектору та транспорту. Високі податки на паливо стали однією з причин протестів «жовтих жилетів» у 2018 році [14]. Вже у 2019 році Уряд ввів маркування для низьковуглецевої продукції в сільському господарстві, що забезпечує сертифікацію і фінансову підтримку для фермерів, які впроваджують екологічні методи. Французький план відновлення France Relance надає субвенції на вуглецеву діагностику для фермерів, а національний план адаптації до зміни клімату спрямований на розвиток секвестрації вуглецю та підтримку агроекоекологічних практик [15].

США та Китай

США не мають федерального вуглецевого податку, але деякі штати впровадили власні системи. Наприклад, Каліфорнія має систему “cap and trade”, яка охоплює близько 85% викидів штату [16] та є частиною системи вуглецевого ціноутворення. Ця програма є однією з перших міжсекторних систем обмеження та торгівлі в Північній Америці, що має на меті досягти скорочення викидів парникових газів на 80% від рівня 1990 року до 2050 року. Програма запроваджена в рамках комплексної кліматичної політики Каліфорнії і доповнює інші заходи для досягнення цільових показників. Вона також включає вуглецеві кредити, які дозволяють компаніям купувати і продавати права на викиди, що сприяє зменшенню загального рівня викидів.

Китай запустив національну систему торгівлі викидами (СТВ) у 2021 році, яка наразі охоплює енергетичний сектор і є найбільшою у світі за обсягом викидів [17]. Національна СТВ, запущена на основі дорожньої карти, включає етапи розвитку інфраструктури, стимуляції торгівлі і розширення. Першими мають дотримуватись вимог СТВ енергетичні компанії, що виконують свої зобов'язання через торгівлю квотами. Пілотні системи СТВ, зокрема в Шеньчжені та Чунціні, передували цьому національному запуску, кожна з них мала свої особливості, такі як охоплення парникових газів інших, ніж CO₂, або впровадження спеціального законодавства на місцевому рівні [15].

Велика Британія

Велика Британія, з огляду на початок перехідного періоду з впровадження трансграничного вуглецевого регулювання (СВАМ) в ЄС з 1 жовтня 2023 року, вирішила ввести державну підтримку для фінансування переходу на екологічні методи виробництва сталі. Це дозволить країні підготуватися до повного запуску механізму СВАМ у 2026 році, уникнувши ризику перенаправлення на британський ринок продукції з високим вмістом вуглецю [18; 19].

Україна

Україна також здійснює кроки щодо впровадження «зеленого» оподаткування.

Зокрема Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» від 30.11.2021 р. № 1914-IX було скориговано окремі статті Податкового кодексу України (далі – ПК України), які встановлюють ставки екологічного податку [20]. Ці норми розпочали діяти із 01.01.2022 року. Тимчасово, для виробників електричної енергії за «зеленим» тарифом передбачено особливі умови оподаткування, включаючи можливість коригування фінансових результатів з урахуванням нарахованих доходів і витрат за цей період, а також особливості при списанні безнадійної дебіторської заборгованості [21]. А також Законом було встановлено нові правила для податкових агентів. Зокрема, визначено, що суми податку з доходів від продажу електричної енергії з альтернативних джерел, виробленої генеруючими установками, які належать фізичним особам, мають сплачуватися до відповідного бюджету за місцезнаходженням таких установок.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України продовжує працювати над створенням національної системи торгівлі викидами парникових газів та з 2026 року, зокрема планується завершення формування нормативної основи для її функціонування [22]. Впровадження цієї системи пом'якшить вплив європейського механізму трансграничного вуглецевого коригування (СВАМ), забезпечивши те, щоб український експорт до країн ЄС вже підлягав дії вуглецевого ціноутворення, тим самим зменшуючи додаткові витрати.

Ставка екологічного податку за викиди CO₂ в Україні (2024 рік) відповідно до п. 243.4 ПК України становить 30 гривень за 1 тону, що є найнижчим показником серед

країн ЄС [21]. Це створює певні виклики та потребує запровадження додаткового стратегічного планування для досягнення ефективних результатів.

Однак, наразі в Україні встановлено ряд податкових преференцій для виробників електромобілів, зокрема, відповідно до пункту 78 підрозділу 2 розділу XX ПК України тимчасово, до 1 січня 2031 року, звільняються від оподаткування податком на додану вартість операції з ввезення на митну територію України у митному режимі імпорту товарів, визначених підпунктом 16 пункту 4 розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України, що ввозяться підприємствами, які мають, створюють або модернізують виробничі потужності, для промислового виробництва транспортних засобів оснащених виключно електричними двигунами, транспортних засобів, оснащених двигунами внутрішнього згорання з іскровим запалюванням, що працюють виключно на стисненому природному газі метані, зрідженому природному газі метані або біогазі, а також несамохідних трамвайних вагонів та вагонів метро. Також згідно з пунктом 56 підрозділу 4 розділу XX ПК України тимчасово, до 31 грудня 2035 року (включно), звільняються від оподаткування: *прибуток ряду суб'єктів господарювання, що проводять* 1) виключно діяльність з виробництва електродвигунів, призначених для транспортних засобів, оснащених виключно електричними двигунами (одним чи декількома); 2) виключно виробництво літєвих батарей – літій-іонних (літій-полімерних) акумуляторів, призначених для транспортних засобів, оснащених виключно електричними двигунами; 3) виключно діяльність з виробництва зарядних пристроїв для літій-іонних; 4) діяльність з виробництва транспортних засобів, оснащених виключно електричними двигунами; 5) діяльність з виробництва електричних транспортних засобів, зокрема самохідних вагонів трамвайних та вагонів метро); 6) діяльність з виробництва транспортних засобів, оснащених двигунами внутрішнього згорання з іскровим запалюванням, що працюють виключно на стисненому природному газі метані, зрідженому природному газі метані або біогазі. Вивільнені кошти (суми податку) залишаються в розпорядженні платника податку та мають використовуватися на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи у галузі електричного транспорту, створення чи переоснащення матеріально-технічної бази, збільшення обсягу виробництва, запровадження новітніх технологій [21].

Натомість закріплено, що для власників автомобілів з двигунами внутрішнього згорання із запалюванням від стиснення ставка акцизного податку, що належить сплаті при їх ввезенні на митну територію України, відповідно до пп. 215.3.5 п. 215.3 ст. 215 ПК України збільшується залежно від віку автомобіля та об'єму циліндру. Однак ставка податку для транспортних засобів, оснащених виключно електричними двигунами (одним чи кількома), встановлюється у розмірі 1 євро за 1 кіловат-годину ємності електричного акумулятора таких транспортних засобів, а для транспортних засобів, що приводяться в рух тільки електричним двигуном, встановлено ставку акцизного податку у розмірі 100 євро за 1 штуку [21].

Окрім того, відповідно до п. 7 ст. 1 Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» платниками збору є всі особи (не враховуючи випадків, що стосуються осіб з інвалідністю), які набувають право власності на легкові автомобілі, крім легкових автомобілів, оснащених виключно електричними двигунами (одним чи декількома), що підлягають першій державній реєстрації в Україні територіальними органами Міністерства внутрішніх справ України [23].

3. Трансграничне вуглецеве регулювання.

Європейський Союз планує з 01 січня 2026 року повністю впровадити механізм трансграничного вуглецевого регулювання (Carbon Border Adjustment Mechanism,

СВАМ). Фактично СВАМ є новаторським інструментом міжнародного податкового регулювання, який спрямований на досягнення кліматичних цілей та сприяння сталому розвитку, а також зменшення ризиків витоку вуглецю.

Компанії в ЄС, економічна діяльність яких характеризується значним вуглецевим слідом, беруть участь у системі торгівлі квотами на викиди парникових газів. Вони повинні або зменшувати власні викиди, або купувати дозволи на викиди в еквіваленті тон CO₂.

Що ж до СВАМ, то його основна мета – створити рівні умови для всіх виробників і стимулювати скорочення викидів у всьому світі, а не лише в ЄС, сприяючи досягненню глобальних цілей сталого розвитку.

У контексті України існує ризик, що підвищення витрат на виробництво в ЄС через посилене регулювання викидів може зробити європейські продукти дорожчими в порівнянні з товарами з країн, де екологічне регулювання слабше або відсутнє. Це може негативно вплинути на конкурентоспроможність європейських виробників, що може призвести до імпорту товарів з третіх країн та переносу вуглецевих виробництв за межі ЄС, відоме як «виток вуглецю». Щоб вирішити цю проблему, ЄС запроваджує механізм прикордонного вуглецевого регулювання (СВАМ), який вимагатиме від покупців товарів, що ввозяться до ЄС, сплачувати збір за вуглецевий слід таких товарів (збір за викиди), еквівалентний тому, який сплачують компанії в ЄС в рамках дії європейської СТВ, незалежно від країни походження товарів.

Пропозиція Європейської комісії щодо впровадження механізму коригування вуглецю на кордоні [24] передбачає поступове запровадження, що розпочалося з перехідного періоду в 2023 році, протягом якого суб'єкти, що ввозять товари в ЄС, повинні лише звітувати про викиди вуглецю, але не сплачувати за них. Повна реалізація запланована з 2026 року, коли ці суб'єкти будуть зобов'язані купувати сертифікати СВАМ для покриття викидів, пов'язаних з імпортованою продукцією. Механізм СВАМ буде застосовуватися до товарів з високим рівнем викидів CO₂, таких як цемент, залізо і сталь, алюміній, добрива та електроенергія, які обрані через їхній значний вуглецевий слід і ризик витоку вуглецю.

Однак існують винятки для країн, які приєдналися до європейської системи торгівлі викидами (EU ETS) або мають еквівалентні механізми ціноутворення на вуглець: товари з таких країн можуть не підлягати дії СВАМ, оскільки вже дотримані подібні вимоги щодо вуглецевого регулювання.

4. Аналіз впливу СВАМ на українську економіку та бізнес.

4.1. Вплив транскордонного вуглецевого регулювання (СВАМ) на Україну.

Введення Європейським Союзом транскордонного вуглецевого регулювання (СВАМ) ставить перед Україною, як експортоорієнтованою країною, низку викликів.

З одного боку, СВАМ може стимулювати модернізацію української промисловості та скорочення викидів парникових газів, що відповідає цілям сталого розвитку. З іншого боку, цей механізм може призвести до зниження економічної привабливості українських експортерів, адже їхнім контрагентам у країнах-членах ЄС доведеться платити за СВАМ-сертифікати. Таким чином, існує ризик зменшення конкурентоспроможності українських товарів і скорочення експорту до ЄС, що, у свою чергу, негативно вплине на валютні надходження в країну. Найбільше під загрозою опиняться металургійний, хімічний та цементний сектори, оскільки вони мають високі рівні викидів парникових газів.

СВАМ матиме значний вплив на українську економіку, особливо на експортні галузі з високими викидами парникових газів. Для мінімізації негативних наслідків та відкриття нових можливостей для українського бізнесу важливо розробити та впровадити механізми адаптації

українського бізнесу до СВАМ, а також підтримувати інновації у сфері «зелених» технологій.

4.2. Механізми адаптації українського бізнесу до СВАМ.

Для ефективної адаптації українських підприємств до нових умов, створених СВАМ, можна використовувати кілька стратегій. Механізми адаптування українського бізнесу до СВАМ повинні мати на меті мінімізацію економічних втрат, підвищення конкурентоспроможності на ринку ЄС та сприяння стійкому економічному розвитку країни в цілому. Адаптація до механізму коригування вуглецю на кордоні (СВАМ) вимагає комплексного підходу, що охоплює коригування податкової політики, торгівлю квотами, інвестиції в нові технології, оцінку вуглецевого вмісту продукції та стратегічне планування декарбонізації.

• Підвищення ставки внутрішнього вуглецевого податку:

Встановлення підвищеної ставки внутрішнього вуглецевого податку передбачатиме відповідність такого податку рівню (або перевищенню рівня), встановленого механізмом СВАМ. Це надасть можливість зменшити потребу в купівлі сертифікатів СВАМ для експорту до ЄС та знизити витрати для імпортерів. Доходи від цього податку можна використовувати для підтримки декарбонізації промисловості, впровадження інновацій та підвищення енергоефективності, що сприятиме економії ресурсів і розвитку сталих технологій.

• Впровадження національної системи торгівлі викидами:

Суть полягає у створенні внутрішнього ринку квот на викиди парникових газів, де компанії матимуть можливість купувати та продавати ці квоти, стимулюючи підприємства до зменшення викидів за допомогою економічних інструментів, що також сприятиме зменшенню витрат їхніх контрагентів на сертифікати СВАМ. Регулювання може здійснюватися шляхом встановлення жорстких норм щодо кількості доступних квот, що забезпечить досягнення загального зниження викидів парникових газів.

• Інвестиції в декарбонізацію:

Впровадження передових технологій, таких як відновлювані джерела енергії, є ключовим кроком у зменшенні викидів парникових газів. Для фінансування декарбонізаційних проєктів необхідно розробити механізми залучення інвестицій, кредитів з пільговими умовами та грантових коштів на рівні Національного банку України, Кабінету Міністрів України та інших органів публічної влади. Банківські установи можуть відігравати важливу роль у забезпеченні сталого фінансування таких ініціатив. Одночасно, підвищення ефективності виробничих процесів сприятиме зменшенню споживання енергії та викидів, що призведе до значних заощаджень.

• Оцінка вуглецевого вмісту продукції:

Регулярні аудити вуглецевого сліду продукції забезпечать точну оцінку викидів парникових газів задля ефективного відслідковування їхньої динаміки. Впровадження маркування продукції за рівнем викидів надасть споживачам можливість усвідомлено обирати екологічні товари. Крім того, регулярне звітування перед регуляторами та партнерами про досягнуті результати у зменшенні викидів допомагатиме підтримувати прозорість і довіру в процесі екологічного моніторингу.

• Розробка стратегій декарбонізації:

Насамперед, необхідно здійснити планування, розробивши довгострокові стратегії декарбонізації бізнесу з урахуванням сучасних тенденцій та регуляторних вимог. На наступному етапі слід перейти до виконання, реалізуючи конкретні заходи для зниження викидів, такі як модернізація обладнання, оптимізація логістичних процесів та впровадження низьковуглецевих матеріалів. Важливо також забезпечити постійний моніторинг результатів та коригування стратегії відповідно до змін у законодавстві та ринкових умовах.

5. Рекомендації для України.

По-перше, важливо розробити детальний план «модернізації» екологічного податку, який має враховувати економічні особливості України та потреби різних секторів. Це передбачає аналіз національної економіки з метою визначення галузей, які найбільше потребують підтримки або стимулювання, а також встановлення пріоритетів для адміністрування екологічного податку відповідно до специфічних потреб і ресурсів країни. Реалізація цього плану повинна включати консультації з експертами, бізнесом і представниками громадськості для створення збалансованого підходу, а також розробку і впровадження пілотних проєктів для оцінки ефективності податку в різних секторах. Більш того, варто розглянути й інші податкові інструменти, такі як інші прями та непрямі податки, а також пільги та субсидії.

По-друге, необхідно запровадити систему податкових пільг для підприємств, що інвестують у відновлювальні джерела енергії та кліматично нейтральні технології. Це може включати податкові кредити або знижки для компаній, що впроваджують екологічні рішення, а також зниження податкових ставок на певні екологічні інвестиції. Для реалізації цієї ініціативи слід розробити критерії для визначення технологій і інвестицій, які заслуговують на пільги, а також впровадити моніторинг і оцінку ефективності пільг для коригування політики.

По-третє, важливо створити механізми фінансової підтримки для підприємств, які реалізують екологічні інновації. Це може включати надання субсидій і грантів для покриття частини витрат на екологічні проєкти, «зелених інвестицій», а також розробку спеціальних кредитних продуктів з пільговими умовами для фінансування таких інвестицій. Реалізація цього напрямку потребує встановлення критеріїв для надання фінансової допомоги та координації з банківськими установами для розробки відповідних кредитних програм.

По-четверте, запроваджувати нові податкові інструменти слід поступово, передбачаючи проведення пілотних проєктів для тестування нових податкових інструментів у конкретних регіонах чи галузях, а також постійний моніторинг впливу податків і коригування політики на основі отриманих результатів. Важливо встановити чіткий графік впровадження нових інструментів і регулярно оцінювати їх вплив.

По-п'яте, необхідно забезпечити цільове використання доходів від екологічного податку для підтримки вразливих груп населення та фінансування екологічних ініціатив, охоплюючи фінансування проєктів, що сприяють сталому розвитку, а також підтримку соціально вразливих груп, які можуть постраждати від впровадження нових податкових інструментів. Для цього слід розробити чіткі правила щодо розподілу доходів від екологічного податку та налагодити механізм звітності і прозорості у використанні цих коштів [25], стимулювання потенційних власників електрокарів та впровадження «зелених рецептів» для стимулювання екологічних форм оздоровлення, психологічної реабілітації та зменшення викидів, які спричиняє фармацевтична галузь.

Окрім того, необхідно провести комплексний аналіз міжнародного досвіду з реалізації «зеленого» оподаткування для адаптації найкращих практик до українських умов, проведення кампаній для підвищення обізнаності бізнесу і громадськості про переваги «зеленого» оподаткування, а також розробити системи моніторингу і оцінки впливу інструментів податкової політики для забезпечення їх ефективності та коригування політики за необхідності.

Висновки. «Зелене» оподаткування є потужним інструментом для стимулювання екологічно відповідальної поведінки та фінансування заходів з охорони довкілля. Однак його успішне впровадження вимагає виваженого підходу, що враховує інтереси всіх зацікавлених сторін та принципи сталого розвитку.

Міжнародний досвід показує, що ефективна система «зеленого» оподаткування може сприяти досягненню кліматичних цілей та стимулювати інновації у сфері чистих технологій, а також заохочувати заощадження ресурсів. Водночас важливо враховувати потенційні негативні наслідки, такі як збільшення нерівності або втрата конкурентоспроможності окремих галузей.

Для України важливо врахувати міжнародні тенденції та адаптувати найкращі практики до національних умов, що дозволить створити ефективну систему стимулів для бізнесу та споживачів, яка сприятиме сталому розвитку та захисту навколишнього середовища. Банківські установи та інші фінансові інституції відіграватимуть ключову роль у забезпеченні сталого фінансування для підтримки цих ініціатив.

ЛІТЕРАТУРА

- World Bank. State and Trends of Carbon Pricing. 2021. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/35620>
- World Bank. State and Trends of Carbon Pricing. 2024. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/b0d66765-299c-4fb8-921f-61f6bb979087>
- Маслюківська О.П. Використання податку на двоокис вуглецю як інструмент енергозбереження в Україні. Економіка природокористування і охорони довкілля: Зб. наук. праць. РВПС України НАН України. К. : РВПС України НАН України. С. 174–180. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5d2c8b3b-5972-4d33-918a-b89c100acb92/content>
- Поліщук В. Економіко-технологічне стимулювання природозбереження. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування»*. 2022, Вип. 1.
- Кучеровська Н. О. Стан та перспективи розвитку туризму в норвегії в контексті глобальної зміни клімату у світі. 2021. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/2386/Бородавко%20Кваліфікаційна%20робота.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- European Environment Agency. Environmental taxation and EU environmental policies. 2022. URL: <https://www.eea.europa.eu/publications/environmental-taxation-and-eu-environmental-policies>
- European Commission. *European Climate Law*. 2021. URL: https://ec.europa.eu/clima/eu-action/european-green-deal/european-climate-law_en
- European Commission. International Carbon Market. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/international-carbon-market_en#ecl-inpage-1034
- European Commission. Our ambition for 2030. 2021. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/our-ambition-2030_en
- Government Offices of Sweden. Sweden's carbon tax. 2023. URL: <https://www.government.se/government-policy/swedens-carbon-tax/swedens-carbon-tax/>
- European Council (2003). Directive 2003/96/EC of 27 October 2003 restructuring the Community framework for the taxation of energy products and electricity. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0096>
- European Commission. Revision of the Energy Taxation Directive. 2022. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/green-taxation-0/revision-energy-taxation-directive_en
- Ministère de la Transition écologique. La fiscalité carbone. 2021. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/fiscalite-carbone>
- Nature. Yellow vests and carbon tax: Lessons for climate policy. 2019. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-019-00124-x>

15. Фортунато Костантіно. Звіт про міжнародні добровільні та обов'язкові вуглецеві ринки з особливим акцентом на механізми, які застосовуються у випадку низьковуглецевого сільського господарства та потенційні можливості для українських розробників. 2022. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-11/FINAL%20REPORT%20UNDP%20LH%20CARBON%20FARMING%20UKR.pdf>
16. California Air Resources Board. Cap-and-Trade Program. 2022. URL: <https://ww2.arb.ca.gov/our-work/programs/cap-and-trade-program>
17. International Carbon Action Partnership. China National ETS. 2022. URL: <https://icapcarbonaction.com/en/ets/china-national-ets>
18. UK Government. Welsh steel's future secured as UK Government and Tata Steel announce Port Talbot green transition proposal. 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/welsh-steels-future-secured-as-uk-government-and-tata-steel-announce-port-talbot-green-transition-proposal>.
19. SteelOrbis. UK plans to introduce carbon tax in 2026. 2023. URL: <https://www.steelorbis.com/steel-news/latest-news/uk-plans-to-introduce-carbon-tax-in-2026-1314523.htm>.
20. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень : Закон України від 30 листопада 2021 р. № 1914-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-20#Text>
21. Податковий кодекс України : Закон України від 30 листопада 2021 року № 1914-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-20#Text>
22. Кабінет Міністрів України. Україна планує впровадити національну систему торгівлі викидами CO₂ у 2026 році – Міндовкілля. 2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-planuie-vprovadyty-natsionalnu-systemu-torhivli-vykydamy-co2-u-2026-rotsi-mindovkillia>
23. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 26 червня 1997 року № 400/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400/97-вр#Text>
24. European Commission. Carbon Border Adjustment Mechanism. 2021. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en
25. Дубко А.С. Впровадження та розвиток зелених фінансів в Україні: євроінтеграційний контекст та правове підґрунтя / Нове українське право, 2022. Випуск 6, Том 1. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/362/321>

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.2 /7 (477) : 343.54

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/72>

ДО ПИТАННЯ ПРО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВУ ОХОРОНУ СІМ'Ї ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

ON THE QUESTION OF THE CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF THE FAMILY AND MINORS UNDER THE DRAFT CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Гальцова В.В., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено аналіз чинного Кримінального кодексу України 2001 р. та проекту нового Кримінального кодексу України щодо кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх. Указується, що захист сім'ї та неповнолітніх державою – це важливий соціально-правовий інститут, який впливає на стабільність та міцність сімейних відносин і включає проведення нею широкого кола економічних, соціальних і правових заходів. Звертається увага, на те, що правові заходи стосовно захисту й охорони сім'ї та неповнолітніх потребують урегулювання не тільки за допомогою норм сімейного та інших регуляторних галузей законодавства, але й кримінально-правової охорони цих суспільних відносин. Зазначається, що після набуття чинності КК України у 2001 р., у нашій країні відбулися колосальні зміни в політичних, соціальних, суспільних і в інших сферах держави та суспільства, що обумовило ратифікацію міжнародних конвенцій та прийняття низки законодавчих новел, якими було доповнено кримінальне законодавство. Констатується, що чинний КК України був доповнений низкою норм, якими встановлювалась кримінальна відповідальність за посягання на сімейні відносини та неповнолітніх. Аналізується Особлива частина чинного КК України та його норми, у яких встановлена кримінальна відповідальність за посягання на сім'ю, права та інтереси неповнолітніх. Робиться висновок про те, що кримінальні правопорушення, які посягають на сімейні відносини та права й інтереси неповнолітніх поміщені законодавцем у різні розділи Особливої частини КК, та відтак, мають абсолютно різні родові об'єкти, що не відповідає сутності й виходять за межі зазначених родових об'єктів. Наводяться точки зору науковців про необхідність виокремлення групи норм про кримінальні правопорушення проти сім'ї та неповнолітніх в самостійний розділ Особливої частини КК України та визнання їх родовим об'єктом – суспільні відносини у сфері сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. Аналізується кримінальне законодавство інших країн та робиться висновок про істотні розбіжності з системою Особливої частини КК України. Досліджується проект нового Кримінального кодексу щодо кримінально-правової охорони сімейних відносин, прав та інтересів неповнолітніх та схвалюється їх виокремлення у самостійний розділ Особливої частини групи норм, які посягають на відносини у сфері сім'ї та дітей.

Ключові слова: кримінально-правова охорона, кримінальні правопорушення проти сім'ї та неповнолітніх, систематизація кримінальних правопорушень, родовий об'єкт, удосконалення чинного кримінального законодавства, гармонізація кримінального законодавства.

The article analyzes the current Criminal Code of Ukraine of 2001 and the draft of the new Criminal Code of Ukraine regarding criminal protection of the family and minors. It is indicated that the protection of the family and minors by the state is an important socio-legal institution that affects the stability and strength of family relations and includes the implementation of a wide range of economic, social and legal measures by it. Attention is drawn to the fact that legal measures related to the protection and protection of the family and minors need to be regulated not only by means of the norms of family and other regulatory branches of legislation, but also by criminal law protection of these social relations. It is noted that after the entry into force of the Criminal Code of Ukraine in 2001, colossal changes took place in our country in the political, social, public and other spheres of the state and society, which led to the ratification of international conventions and the adoption of a number of legislative amendments that supplemented the criminal legislation. It is noted that the current Criminal Code of Ukraine was supplemented by a number of norms that established criminal liability for encroachment on family relations and minors. The special part of the current Criminal Code of Ukraine and its norms, which establish criminal liability for encroachment on the family, rights and interests of minors, are analyzed. It is concluded that criminal offenses that encroach on family relations and the rights and interests of minors are placed by the legislator in different sections of the Special Part of the Criminal Code, and therefore have completely different generic objects, which does not correspond to the essence and go beyond the specified generic objects. The points of view of scientists are presented on the need to separate a group of norms on criminal offenses against the family and minors into an independent section of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine and to recognize them as a generic object – social relations in the sphere of the family, the rights and interests of minors. The criminal legislation of other countries is analyzed and a conclusion is made about significant differences with the system of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The project of the new Criminal Code on the criminal protection of family relations, rights and interests of minors is being studied and their separation into an independent section of the Special part of the group of norms that encroach on relations in the sphere of family and children is approved.

Key words: criminal law protection, criminal offenses against the family and minors, systematization of criminal offenses, generic object, improvement of the current criminal legislation, harmonization of criminal legislation.

Постановка проблеми. Правовий захист сім'ї та дітей, охорона їх прав та інтересів є важливим комплексним інститутом, що входить у єдину систему міжнародного захисту прав і свобод людини й громадянина. Так, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. ст. 10, 23, 24) зазначається, що сім'я є природним і основним осередком суспільства, і їй має надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні та поки на її відповідальності лежить тур-

бота про несамотійних дітей та їх виховання, сім'я має право на захист з боку держави.

Отже, захист сім'ї та неповнолітніх державою – важливий соціально-правовий інститут, який впливає на стабільність та міцність сімейних відносин і включає проведення нею широкого кола економічних, соціальних і правових заходів. Проте такі заходи щодо захисту й охорони сім'ї й неповнолітніх потребують урегулювання не тільки за допомогою норм сімейного та інших регуляторних

галузей законодавства, але й кримінально-правової охорони цих суспільних відносин. Відтак кримінально-правова охорона сім'ї, прав і інтересів неповнолітніх набуває важливого значення оскільки визнаються основним осередком суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх присвячена значна кількість наукових робіт з кримінального права. Найбільш суттєвий внесок у дослідження окресленої проблеми належать таким ученим, як: Андрушко А.В. [1], Буряк К.М. [2], Євтеєва Д.П. [3], Зінсу О.І. [4], Сікан О.М. [5], Тавлуй О.В. [6] та багато інших.

Метою статті є порівняльний аналіз чинного Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК України) та проекту нового Кримінального кодексу України щодо кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Після набуття чинності КК України, в нашій країні відбулися колосальні зміни в політичних, соціальних, суспільних і в інших сферах держави та суспільства, що обумовило прийняття низки законодавчих новел, якими було доповнено кримінальне законодавство. Сприяло цьому й те, що Україна ратифікувала низку конвенцій, серед яких Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) [7], Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція) [8] та ін., внаслідок чого чинний КК України був доповнений низкою норм, якими встановлювалась кримінальна відповідальність за посягання на сімейні відносини та неповнолітніх.

Наприклад, це: ст. 126¹ КК «Домашнє насильство» (розділ II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи»); ст. 150¹ КК «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (розділ III «Кримінальні правопорушення проти честі та гідності особи»); ст. 156¹ КК «Домагання дитини для сексуальних цілей» (розділ V «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та недоторканості»); ст. 301¹ КК «Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження» (розділ XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності»); ст. 301² КК «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи» та ін. (розділ XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності»).

Отже, проаналізувавши Особливу частину чинного КК України, норми, у яких встановлювалась кримінальна відповідальність за посягання на сім'ю, права та інтереси неповнолітніх, також як і у КК 1960 р., поміщені законодавцем у різних розділах Особливої частини КК. Наприклад, «Домашнє насильство» (ст. 126¹ КК) міститься у розділі II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи»; «Експлуатація дітей» (ст. 150 КК), «Примушування до шлюбу» (ст. 151² КК), «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (ст. 150¹ КК) включені законодавцем у розділ III «Кримінальні правопорушення проти честі, волі та гідності особи»; «Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку» (ст. 155 КК), «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК) ст. 156¹ КК «Домагання дитини для сексуальних цілей» у розділ IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості»; «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» (ст. 164 КК), «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка або піклування» (ст. 166 КК), «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» (ст. 165 КК), «Зловживання опікунськими правами» (ст. 167 КК), «Розголошення таємниці усиновлення (удо-

черіння)» (ст. 168 КК), «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)» (ст. 169 КК) – у розділ V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»; ст. 301¹ КК «Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження»; ст. 301² КК «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи»; «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304 КК) у розділ XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності»; «Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323 КК), «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів» (ст. 324 КК) відповідно у розділ XIII «Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення».

З огляду на це, зазначені кримінальні правопорушення мають абсолютно різні родові об'єкти, що, на нашу думку, не відповідають сутності й виходять за межі зазначених родових об'єктів [9, с. 85], адже *de facto* шкода заподіюється суспільним відносинам у сфері сімейних відносин, а також відносинам, які забезпечують права та інтереси неповнолітніх [10, с. 365]. Про таке неодноразово зазначали у своїх публікаціях й інші науковці [1; 2; 3; 4; 5; 11] та наголошували на необхідності виокремлення групи норм про кримінальні правопорушення проти сім'ї та неповнолітніх в самостійний розділ Особливої частини КК України та визнання їх родовим об'єктом – суспільні відносини у сфері сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх.

Як указує аналіз вітчизняного кримінального законодавства, на протязі існування чинного КК України, законодавець, на жаль, так і не здійснив жодних кроків щодо його удосконалення, зокрема не систематизував кримінальні правопорушення проти сім'ї та неповнолітніх у структурі Особливої частини КК, які розпоршені по різних його розділах. Хоча неодноразово науковці пропонували здійснити їх систематизацію з урахуванням однорідності або тотожності суспільних відносин та помістити дану групу норм у єдиний розділ, оскільки усі вони мають один родовий об'єкт.

Можемо стверджувати, що дотепер в Україні триває формування національної правової системи у зв'язку із подальшим курсом нашої країни вступу до Євросоюзу. З цього приводу Кабінетом Міністрів України був затверджений 23 листопада 2015 року «План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року» № 1393-р. [12], який став дорожньою картою для адаптування українського законодавства до деяких стандартів Європейського Союзу та План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки [13], затверджений 23 червня 2021 року.

Безумовно, постало питання не тільки про гармонізацію законодавства але й реформування кримінального законодавства, в тому числі й щодо кримінально-правової охорони сімейних відносин, прав та інтересів неповнолітніх, яке б відповідало міжнародним стандартам. Тому Президентом України видано Указ «Питання Комісії з питань правової реформи» від 7 серпня 2019 року № 584/2019 [14] згідно якого, утворено Робочу групу з питань розвитку кримінального права для розробки нового проекту Кримінального кодексу України.

Зазначені недоліки існуючого кримінального законодавства як цілісної системи були висловлені більшістю науковцями кримінального права щодо кримінальних правопорушень проти сім'ї та неповнолітніх, які не охоронялися єдиними комплексом кримінально-правових норм в Особливій частині КК України. Як видається, це є наслідком відсутності стратегії розвитку законодавства

України про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти сім'ї та неповнолітніх і тому зумовлюють необхідність докорінного реформування кримінального законодавства з урахуванням законодавчого вирішення кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх у зарубіжних країнах.

Тому слушною є думка, що в умовах сьогодення все очевиднішим стає той факт, що без вивчення і використання позитивного іноземного досвіду неможливо здійснювати розвиток власного законодавства, вирішувати інші правові проблеми, забезпечувати обмін правовою інформацією та науковими ідеями, розбудовувати національну правову систему та зближувати її з правовими системами розвинених країн світу [5, с. 38].

Так, у кримінальному законодавстві більшості країн інакше вирішено питання про місце кримінальних правопорушень проти сім'ї. Порівняльний аналіз кримінального законодавства інших країн показує, що в його системі існують істотні розбіжності порівняно з системою Особливої частини КК України. Група кримінальних правопорушень проти сім'ї в кримінальному законодавстві зарубіжних країн перебуває в самостійному розділі, або у главі. Наприклад, у КК Казахстану в розділі «Злочини проти сім'ї і неповнолітніх», у КК Іспанії в розділі XII «Злочини проти сімейних відносин», у КК Франції в главі VII «Про посягання на неповнолітніх осіб і на сім'ю», у КК ФРН у розділі 12 «Злочинні діяння проти цивільного стану, шлюбу й сім'ї», у КК Швеції в главі 7 «Злочини проти сім'ї», у кримінальному законодавстві Норвегії в главі 20 «Злочини, пов'язані з сімейними відносинами», у КК Польщі в главі XXVI «Злочини проти сім'ї й опіки», у КК Республіки Болгарія в главі 4 «Злочини проти шлюбу, сім'ї й молоді» та ін.

Отже, як вбачається, у кримінальному законодавстві зарубіжних країн простежується доволі чітка тенденція до виділення кримінальних правопорушень проти сімейних відносин і інтересів неповнолітніх у самостійний розділ або главу. Є цілком позитивним те, що іноземний законодавець більшості зарубіжних країн здійснює більш змістовну та спеціальну кримінально-правову охорону сімейних відносин, інтереси неповнолітніх та інших членів сім'ї.

Україна нині послідовно впроваджує міжнародні стандарти у багатьох сферах держави та суспільства та, у тому числі й у сфері сімейних відносин щодо їх кримінально-правової охорони. Тому заслуговує на схвалення пропозиція розробників проекту нового Кримінального кодексу, які у Книзі четвертій «Кримінальні правопорушення проти людини» у Розділі 4.6. виокремили групу норм, які посягають на суспільні відносини проти сім'ї та неповнолітніх у самостійну групу під назвою «Кримінальні правопорушення проти сім'ї та дітей» [15], диференціювавши їх на злочини та проступки.

Так, у Підрозділі 1. «Злочини» встановлено кримінальну відповідальність за: «домашнє насильство» (ст. 4.6.4.); «зловживання опікунськими правами, що спричинило суттєву майнову шкоду» (ст. 4.6.5.); «зловживання опікунськими правами, що спричинило значну майнову шкоду» (ст. 4.6.6.); «зловживання опікунськими правами, що спричинило тяжку майнову шкоду» (ст. 4.6.7.); «неналежне виконання обов'язків щодо підопічної людини, що з необережності спричинило тяжку майнову шкоду» (ст. 4.6.8.); «злісне ухилення від сплати коштів на утримання члена сім'ї» (ст. 4.6.9.); розголошення таємниці усиновлення (ст. 4.6.10.); «незаконна посередницька діяльність щодо усиновлення дитини» (ст. 4.6.11.); «незаконне вивезення дитини віком до 16 років за межі України» (ст. 4.6.12.); «підміна малолітньої дитини» (ст. 4.6.13.) та «невжиття належних заходів щодо чужої малолітньої дитини» (ст. 4.6.14.). А до проступків (Підрозділ 2) законодавцем поміщені наступні суспільно небезпечні діяння: «домашнє насильство, що не спричинило наслідків для потерпілої людини» (ст. 4.6.15.); «зловживання опікунськими правами, що спричинило підопічній людині істотну майнову шкоду» (ст. 4.6.16.); втягнення дитини у вживання міцних алкогольних напоїв (ст. 4.6.17.); «неналежне виконання обов'язку щодо підопічної людини, що з необережності спричинило значну майнову шкоду» (ст. 4.6.18.) та «ухилення від утримання члена сім'ї» (ст. 4.6.19.).

Висновки. Необхідність вдосконалення кримінальних правопорушень, які посягають на сім'ю та дітей не залишилася поза увагою розробників проекту КК та робоча група здійснила ґрунтовну роботу щодо реформування кримінального законодавства у сфері кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх з урахуванням теоретичних надбань учених кримінального права та релевантного іноземного досвіду;

– уперше в кримінальному законодавстві України дана група норм виокремлена у самостійний розділ Особливої частини – «Кримінальні правопорушення проти сім'ї та дітей», який складається із злочинів та проступків;

– таке законодавче рішення є схвальним, оскільки сім'я, неповнолітні (діти), сімейні відносини – це єдиний блок суспільних відносин, що знаходяться у своїй неперушній єдності, є взаємопов'язаними між собою та доповнюють один одне;

– кримінально-правова охорона даних суспільних відносин шляхом їх виокремлення в самостійний розділ Особливої частини проекту Кримінального кодексу України, дозволить комплексно і всебічно охороняти відносини у сфері сім'ї та дітей від кримінально-протиправних посягань як особливу соціальну цінність, яка має не тільки фундаментальне значення для держави, але й для особистості, що сприяє власній реалізації у соціумі та, головне, саме на сім'ю покладається основний захист прав дитини.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
- Буряк К.М. Види кримінальних правопорушень у сімейно-побутовій сфері. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 3. С. 5–12.
- Євтеєва Д.П. До питання про рівні кримінально-правового забезпечення охорони сім'ї, дітей та підопічних в Україні. *Вісник Асоціації кримінального права*. 2018. № 10. Том 1. С. 107–115.
- І. Зінсу Домашнє насильство (ст. 126-1 КК України): деякі проблемні питання кримінально-правової кваліфікації. *Аналітичне порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 279–286.
- Сікан О.М. Сім'я як об'єкт кримінально-правової охорони : дис. ... наук. ступеня д-ра філос. Одеса, 2023. 245 с.
- Тавлуй О. В. Кримінально-правова охорона прав дітей при усиновленні за законодавством окремих зарубіжних держав. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса : ВД «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 208–210.
- Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text. (Дата звернення 16.08.2024).
- Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text. (Дата звернення 16.08.2024).
- Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння). Х. : Право, 2015. 254 с.

10. Гальцова В.В. До питання про кримінально-правову охорону сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх у чинному КК України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 364–368.
11. Lychak V. SOCIAL AND LEGAL CONDITIONALITY OF ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY FOR ENCROACHMENT ON THE FAMILY. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*. 2022. № 3 (64). С. 186–191.
12. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1393-2015-%D1%80#Text>. (Дата звернення 16.08.2024).
13. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text>. (Дата звернення 16.08.2024).
14. Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07 серпня 2019 р. №584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>. (Дата звернення 16.08.2024).
15. Кримінальний кодекс України. Контрольний текст проекту (станом на 01.08.2024 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf>. (Дата звернення 16.08.2024)

ВПЛИВ ЧИННИКІВ МОРАЛЬНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

INFLUENCE OF FACTORS OF THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF MILITARY OFFICERS ON THE COMMITMENT OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE PASSING OF MILITARY SERVICE

Гальцова О.В., к.ю.н.,

старша викладачка кафедри права Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються як впливають чинники морального та психологічного стану військовослужбовців на вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби. Звертається увага, що вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби визнається всесвітньою проблемою будь-якої армії світу незалежно від того чи мають вони місце у мирний час або під час воєнного стану. Авторкою наголошується, що у разі вчинення зазначених кримінальних правопорушень, вони не тільки підривають авторитет військової служби, але й ставлять під серйозну загрозу обороноздатність країни та її територіальну цілісність, державний суверенітет, тому усунення причин та умов їх вчинення є важливим заходом держави. Указується, що військовослужбовці під час проходження військової служби зазнають особливих випробувань як фізичного, так і психологічного характеру, що не може не впливати на їх моральний та психологічний стан. Наводяться точки зору науковців, які досліджували причини (детермінанти) вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби. Наголошується, що більшість з них розглядають детермінанти кримінальних правопорушень у Збройних Силах України на макро-, мікро- й індивідуальному рівнях. Звертається увага, що військова служба, особливо в період воєнного стану або у боєвій обстановці не тільки істотно відрізняється від звичного цивільного життя, але й супроводжується напруженими умовами служби, наявністю низки небезпечних та загрозливих ситуацій, можуть бути досить тривалими та призвести до серйозних психологічних стресів у військовослужбовців. Аргументовано, що психологічний стрес, який отримує військовослужбовець, безумовно, може бути однією із причин вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби. Розглядаються конкретні чинники, які можуть негативно вплинути на моральний і психологічний стан військовослужбовця та призвести до вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби. Пропонуються заходи, які, на думку авторки, допоможуть уникнути деструктивного впливу на моральний та психологічний стан військовослужбовців з метою запобігання останніми вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення, проходження військової служби, моральний та психологічний стан військовослужбовців, негативний вплив чинників, запобігання військовим кримінальним правопорушенням.

The article examines how factors of the moral and psychological state of military personnel affect the commission of criminal offenses against military service. It should be noted that the commission of criminal offenses against military service is recognized as a worldwide problem of any army in the world, regardless of whether they take place in peacetime or during a state of war. The author emphasizes that in the case of committing the specified criminal offenses, they not only undermine the authority of the military service, but also seriously threaten the country's defense capability and its territorial integrity, state sovereignty, therefore eliminating the causes and conditions of their commission is an important measure of the state. It is indicated that during military service, military personnel undergo special tests of both physical and psychological nature, which cannot help but affect their moral and psychological state. The points of view of scientists who studied the reasons (determinants) of committing criminal offenses against military service are given. It is emphasized that most of them consider the determinants of criminal offenses in the Armed Forces of Ukraine at the macro-, micro- and individual levels. Attention is drawn to the fact that military service, especially during the period of martial law or in a combat environment, is not only significantly different from ordinary civilian life, but is also accompanied by stressful conditions of service, the presence of a number of dangerous and threatening situations, can be quite long and lead to serious psychological stress in military personnel. It is argued that the psychological stress experienced by a military serviceman can certainly be one of the reasons for committing criminal offenses against military service. Specific factors that can negatively affect the moral and psychological state of a serviceman and lead to the commission of criminal offenses against military service are considered. Measures are proposed, which, in the opinion of the author, will help to avoid a destructive effect on the moral and psychological state of military personnel in order to prevent the latter from committing criminal offenses against military service.

Key words: military criminal offenses, military service, moral and psychological state of servicemen, negative influence of factors, prevention of military criminal offences.

Постановка проблеми. У Кримінальному кодексі України у розділі XIX Особливої частини (далі – КК) встановлена кримінальна відповідальність за «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку проходження військової служби (військові кримінальні правопорушення)», які науковці залежно від їх безпосереднього об'єкту умовно поділяють на такі види як, проти порядку підлеглості і військової честі, проти порядку проходження військової служби, проти порядку користування військовим майном і його зберігання, проти порядку експлуатації військової техніки, проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб, проти встановленого порядку збереження військової таємниці, військовій службові кримінальні правопорушення і т.д.). Якщо проаналізувати причини вчинення та особу правопорушника зазначених військових кримінальних правопорушень, усі

вони мають свої особливості, відтак вимагають окремого дослідження залежно від їх виду.

Є відомим факт, що вчинення військових кримінальних правопорушень, як відносять до групи проти проходження військової служби, визнається всесвітньою проблемою будь-якої армії світу незалежно від того чи мають вони місце у мирний час або під час воєнного стану. Адже такі кримінальні правопорушення не тільки підривають авторитет військової служби, але й ставлять під серйозну загрозу обороноздатність країни та її територіальну цілісність, державний суверенітет, тому усунення причин та умов їх вчинення є важливим заходом держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню причин вчинення військових кримінальних правопорушень присвячені ґрунтовні наукові праці кримінологів, таких як: Артеменко О.М. [1], Раєва А.О. [2],

Пузиревський Є.Б. [3], Кавунська А.О., М.В. Корнієнко, О.О. Шкута [4], Ткаченко П.І. [5] та ін.

Метою статті є з'ясування впливу чинників морального та психологічного стану військовослужбовців на вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби.

Виклад основного матеріалу. Згідно Законів України «Про військовий обов'язок та військову службу» (ч. 1 ст. 2) та «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» (ч. 1 ст. 3), військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності.

Як видається, військова служба покликана здійснювати особливо важливі завдання для держави та суспільства, а військовослужбовці, як особи які її здійснюють, фактично є відповідальними за майбутнє нашої держави. Про це свідчать й положення Основного Закону держави, відповідно до яких «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону»; «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою» (ч. 4 ст. 35 Конституції).

Особливо це стало надскладним викликом після широкомасштабного вторгнення російською федерацією у лютому 2022 року. Безперечно, військовослужбовці під час проходження військової служби зазнають особливих випробувань як фізичного, так і психологічного характеру, що не може не впливати на їх моральний та психологічний стан. Усе це призводить до вчинення ними як загальнокримінальних правопорушень, так і проти встановленого порядку проходження військової служби.

У нашому дослідженні ми хочемо звернути увагу як може негативно вплинути моральний та психологічний стан військовослужбовців на вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби. До них відносяться самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), дезертирство (ст. 408), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК).

Як свідчить аналіз праць кримінологів, які досліджували причини (детермінанти) вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби, більшість з них розглядають детермінанти кримінальних правопорушень у ЗСУ на макро-, мікро- й індивідуальному рівнях, що відповідають діалектичному співвідношенню загального, особливого та одиничного. Автори справедливо вважають, що причини й умови на макро-рівні є різноманітними та можуть включати різні за характером сфери життя й суспільні відносини такі як: соціальні, економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні, культурно-виховні тощо [6, с. 481]. Схожою є думка й інших фахівців, які визначають, що детермінантами військових кримінальних правопорушень є об'єктивні й суб'єктивні чинники економічного, політичного, ідеологічного, культурного, національного, морально-психологічного, соціального, соціально-біологічного, організаційно-управлінського й правового характеру [3, с. 12].

Деякі дослідники також розглядають детермінанти вчинення окремих військових кримінальних правопорушень на макро- та мікро-рівнях, приділяючи увагу таким детермінантам, які панують на мікрорівні, зокрема психологічним проблемам та незадовільній соціальній зрілості окремих військовослужбовців та ін. [7, с. 195].

Особливу увагу приділяють науковці при вчиненні кримінальних правопорушень проти проходження військової служби щодо індивідуальних особливостей, які відносять до соціально-психологічної сфери діяльності людини [8, с. 62]. Також слушною є думка, що такі кримінальні правопорушення нерідко так чи інакше особистісно опосередковані, а поведінка особистості має ситуативні ознаки та залежить від комплексу притаманних і стійко сформованих у неї якостей, звичок, знань, вмінь, навичок, підготовленості до діяльності в умовах ризику, особливостей сприйняття екстремальних, загрозливих ситуацій, суб'єктивного ставлення до них, їх оцінювання та прийняття [9, с. 17].

Отже, дуже важливим є з'ясування як впливає морально-психологічний стан на вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби з метою розроблення заходів, спрямованих на їх запобігання.

Під морально-психологічним станом особового складу військових частин (підрозділів) згідно наказу Начальника генерального штабу Збройних Сил України від 29.04.2017 р. № 153 «Про затвердження Інструкції з оцінювання морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України» розуміють ситуаційний стан духовної, моральної, ідеологічної налаштованості, військово-професійної готовності та психологічної здатності військовослужбовців виконувати завдання за призначенням.

Відповідно до Доктрини об'єднаних сил 0-01 (Joint Doctrine Publication 0-01 UK Defence Doctrine), 2022 року, моральна готовність має вирішальне значення для ефективного виконання поставлених завдань. Моральна готовність – це широкий термін, який може визначатися як рівень мотивації військовослужбовця та його ентузіазму для досягнення цілей місії [10].

Військова служба, особливо в період військового стану або у бойовій обстановці істотно відрізняється від звичного цивільного життя, оскільки вона проходить в абсолютно інших умовах. Це супроводжується напруженими умовами служби, наявністю низки небезпечних та загрозливих ситуацій, що можуть несподівано виникнути і вимагатимуть прийняття миттєвих рішень, а також готовність до вжиття негайних заходів задля збереження не тільки власного життя але й своїх колег-військовослужбовців. Причому такі умови проходження військової служби можуть бути досить тривалими та призвести до серйозних психологічних стресів у військовослужбовців.

На це також указують фахівці, що у стресовому стані поведінка військовослужбовців значною мірою дезорганізується та призводить до неадекватних емоцій. Особливо у напружених умовах виконання військових завдань, психіка військовослужбовця постійно знаходиться під впливом різноманітних чинників, більшість з яких негативно впливають на загальний морально-психологічний стан військовослужбовця. Це так звані негативні психогенні чинники, зокрема, специфічність завдань та умов повсякденної військової діяльності; постійний вплив високої відповідальності за наслідки діяльності та її особистий характер, реальна загроза кримінальної відповідальності за порушення законності під час виконання службових обов'язків; монотонність служби, яка може перериватись раптовістю виникнення складних (екстремальних ситуацій); необхідність перебування підрозділів у постійній бойовій готовності; високі вимоги до характеру міжособистісних стосунків під час несення служби на бойовому чергуванні, у складі варті, військового наряду тощо; можливе виникнення значного психічного та фізичного навантаження (навчання, тренування, виконання завдань за призначенням тощо) [11, с. 31].

Психологічний стрес, який отримує військовослужбовець, безумовно, може бути однією із причин вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби.

Так, за результатами проведеного аналізу анкетних даних військовослужбовців дослідниками було встановлено, що психологічний стрес військовослужбовців як причина вчинення дезертирства як одного із видів кримінальних правопорушень проти проходження військової служби, виникає перед або в результаті участі в бойових діях, у своїй сукупності становить 43,3%, з яких: отримана психологічна травма після участі у бойових – 28,6% та страх втрати життя чи можливість бути скаліченим, пораненим або потрапити в полон – 14,7% [4, с. 117].

Зокрема, як указують фахівці, те, що переживає військовослужбовець, особливо за умов, що загрожують його життєво важливим цінностям, залежно від його інтенсивності та тривалості впливу на психіку військовослужбовця, може призвести до бойових стресів і залежно від особливостей психіки, реагування на його вплив може бути різноманітним: від нав'язливих спогадів до суттєвого погіршення його психологічного і фізичного здоров'я та вчиненням протиправних діянь [12, с. 5–6]. Також результати впливу бойового стресу можуть тривалий час переслідувати людину і є найважливішою перешкодою на шляху адаптації до військової служби в місцях постійної дислокації, а також мирного життя після звільнення з лав Збройних Сил України [13, с. 205].

На наше переконання, дійсно, психологічний стрес може призвести до виникнення страхів за своє життя, до психологічного перенавантаження та негативно вплинути на моральний і психологічний стан військовослужбовця. Це призводить до того, що військовослужбовець може нехтувати моральними та етичними нормами суспільства, особливо коли військовослужбовець перебуває в бойових умовах, щоб врятувати власне життя. Його психіка може не витримати й інших психологічних та моральних навантажень і він може вчинити самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), дезертирство (ст. 408), або ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК України).

Інші чинники, які негативно можуть вплинути на моральний і психологічний стан військовослужбовця та призвести до вчинення кримінальних правопорушень проти проходження військової служби, це страх військовослужбовця опинитися у полоні, або небажання отримати поранення чи острах бути скаліченим. Також це

можуть бути й інші причини, які негативно впливають на моральний або психологічний стан військовослужбовця. Зокрема, перебування у конфліктних відносинах з військовим керівництвом або з військовим колективом внаслідок приниження з їх боку; відсутність особистої мотивації, яка обумовлена впливом ворожої пропаганди або низькою правовою культурою; не підтримання ідеологічних поглядів на політичні або суспільні процеси у державі; особистісні причини, які пов'язані з наявністю невирішених проблем матеріального або особистого характеру в сім'ї; тяжка хвороба членів родини та необхідність догляду за ними; сварки з коханими, подружні зради тощо.

Висновки. Як вбачається, поліпшити та позитивно вплинути на моральний і психологічний стан військовослужбовця можливо якщо приділяти належну увагу у кількох напрямках:

- ідеологічній і мотиваційній підготовці, зокрема, приділяти особливу увагу дисциплінованості та організованості, а також формуванню навичок розвивати самовладання військовослужбовців, якісній підготовці й набуттю практичного досвіду військової служби, у тому числі як поводитися під час складних психологічних навантажень;

- наявності у штаті Збройних Сил України висококваліфікованих та неупереджених психологів, яким би довіряли військовослужбовці;

- постійно підвищувати стресостійкість та психологічну готовність до виконання складних бойових завдань, сприяти усвідомленню військовослужбовцем, що знищення живої сили противника, його техніки, зброї хоча і вимушений, проте є життєво важливим;

- розроблення заходів, які впливають на моральний та психологічний стан та спрямовані на підвищення бойового духу військовослужбовців за допомогою різноманітних заохочень з боку військового керівництва, шанобливого ставлення до них;

- військовому керівництву цікавитися та приділяти належну увагу особистому життю військовослужбовця.

Зазначені заходи у своєму комплексі гарантовано будуть мати успіх та допоможуть уникнути деструктивного впливу на моральний та психологічний стан військовослужбовців, які є одними із вирішальних чинників вчинення останніми кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко О. М. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти порядку проходження військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Наук.-дослід. ін-т вивчення проблем злочинності ім. академ. В. В. Сташиса. Харків, 2018. 225 с.
2. Раєва А. О. Дезертирство у Збройних Силах України. Причини та умови. *Юридичний бюлетень*. 2022. № 27. С. 83–88.
3. Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 21 с.
4. Кавунська А. О. Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект : монографія / А. О. Кавунська, М. В. Корнієнко, О. О. Шкута. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 212 с.
5. Ткаченко П. І. Нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями як детермінант самовільного залишення військової частини або місця служби. *Право і суспільство*. 2023. № 4.
6. Голіна В. В., Головін Б. М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 513 с.
7. Колодяжний М. Г. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4 (75). С. 191–197.
8. Зозуля І. В., Довгань О. І., Війна та дезертирство: засади правового регулювання в Україні. *Форум права*. 2022. № 2. С. 60–79.
9. Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України: монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін. Харків: НАНГУ, 2019. 257 с.
10. The Army Leadership Code. An Introductory Guide. First Edition. The Centre for Army Leadership, The Royal Military Academy. 32 p.
11. Кислий В. Д., Найдич О. М. Стрес у військовій діяльності. Науково-практична конференція «Службово-бойова діяльність Національної гвардії України: сучасний стан, проблеми та перспективи» Секція 4 Національної академії Національної гвардії України 2 квітня 2020 р., м. Харків. С. 30 – 32.
12. Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань Антитерористичної операції (порадник для офіцерів і сержантів). Київ : Генеральний штаб Збройних Сил України, 2014. 22 с.
13. Пузирьов Є. В., Ізвеків В. В. Бойовий стрес та його наслідки для військовослужбовців. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. Психологія національної безпеки та безпеки життєдіяльності*. Том 34 (73). № 1. 2023. С. 203–209.

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ДЕТЕРМІНАНТИ**COLLABORATIVE ACTIVITIES: OVERVIEW OF THE DETERMINANTS**

Геркула Н.М., аспірантка кафедри кримінально-правової політики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена системному аналізу основних передумов та факторів, що призвели до появи колабораційної діяльності в умовах російсько-української війни. У дослідженні вдалося змістити акценти з розуміння колабораціонізму як зрадницької та ворожої конотації. Натомість, встановлено закономірність появи цього явища, зважаючи на історичне та соціокультурне тло формування свідомості української нації.

Відправною точкою дослідження стало те, що криміналізації колабораційної діяльності частково залишає без уваги причинність цього явища та прагне охопити надто широкий перелік діянь. Такий підхід не має запобіжного характеру і фактично розрахований на досягнення мети покарання.

В статті аналізуються зовнішні, внутрішні та ідеологічні чинники, які стали підґрунтям колабораціонізму в Україні. Звертається увага на послідовність дій держави-агресора з метою схилити на свій бік, сформувати прибічників серед українського населення та спровокувати ворожнечу всередині суспільства. Підтвердженням ідеологічної політики постають в тому числі й проаналізовані судові рішення, в тексті яких підтверджується, що обвинувачені особи виражають на особисті, а запозичені у засобів масової інформації та владних структур російської федерації судження.

Крім того, зазначається про політику русифікації місцевого населення на тимчасово окупованих територіях України, що в першу чергу знаходить своє вираження у забороні української мови та насадженні спотвореної форми історії України як держави, що сформувалась виключно і завдяки країні-агресору. Це своєю чергою доводить тезу про певну міру безвиході населення окупованих територій, що почасти зумовлює потребу співпрацювати з країною-окупантом.

Акумуляція попередніх висновків свідчить про потребу врахування фонові зумовленості співпраці з російською федерацією. Таким чином, необхідно розробляти розгалужену мережу системи протидії не стільки з самим актами колабораціонізму, як із закономірним наслідком цієї зумовленості, а з тими чинниками, що призвели до свідомої «сліпоті» частини населення України в оцінці дій країни-агресора.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, держава-агресор, країна-ворог, країна-агресор, деокуповані території.

The article is devoted to a systematic analysis of the main prerequisites and factors that led to the emergence of collaborative activities in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The research managed to shift the emphasis from the understanding of collaborationism as a traitorous and hostile connotation. Instead, the regularity of the appearance of this phenomenon has been established, taking into account the historical and socio-cultural background of the formation of the consciousness of the Ukrainian nation.

The starting point of the study was the fact that the criminalization of collaborative activities partially ignores the causality of this phenomenon and tends to cover too wide a list of actions. This approach does not have a preventive nature and is actually designed to achieve the goal of punishment.

The article analyzes the external, internal and ideological factors that became the basis of collaborationism in Ukraine. Attention is drawn to the sequence of actions of the aggressor state with the aim of swaying to its side, forming supporters among the Ukrainian population and provoking enmity within society. The analyzed court decisions, in the text of which confirm that the accused persons express judgments that are personal and borrowed from the mass media and power structures of the Russian Federation, appear as confirmation of the ideological policy.

In addition, it is noted about the policy of Russification of the local population in the temporarily occupied territories of Ukraine, which primarily finds its expression in the banning of the Ukrainian language and the planting of a distorted form of the history of Ukraine as a state, which was formed solely and thanks to the aggressor country. This, in turn, proves the thesis that the population of the occupied territories is somewhat hopeless, which partly determines the need to cooperate with the occupying country.

Accumulation of previous conclusions indicates the need to take into account the background conditions of cooperation with the Russian Federation. Thus, it is necessary to develop an extensive network of the counteraction system not so much with the acts of collaborationism themselves, as with the natural consequence of this conditioning, but with those factors that led to the conscious "blindness" of part of the population of Ukraine in evaluating the actions of the aggressor country.

Key words: collaborationism, collaborative activity, aggressor state, enemy country, aggressor country, de-occupied territories.

Постановка проблеми. Поспішна реакція законодавця на реальні та потенційні виклики після 24 лютого 2022 року в контексті внесення змін до Кримінального кодексу України [1], що передбачили відповідальність за співпрацю із окупаційною владою, призвела до криміналізації надто широкого кола діянь. Як свідчить аналітичний звіт «Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення» українське законодавство про відповідальність за колабораціонізм не враховує норми міжнародного гуманітарного права і переслідує українців, які виконують життєво необхідні функції в окупації, як-от ЖКГ чи медичну роботу. У законодавстві досі чітко не прописано, за яку діяльність в окупації держава може переслідувати громадян [2, с. 4]. Вказане є свідченням нерозуміння цього соціального феномену, а також і неготовності до адекватної боротьби з ним, незважаючи на наявність такої загрози протягом тривалого періоду гібридної війни.

В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації та безпрецедентної загрози національній безпеці України колабораціонізм, який, хоч і є закономірним,

але від того не більш передбачуваний, потребує особливого уваги як з боку наукової спільноти, так і від органів державної влади. Однак, акцентуємо, що останні певною мірою обмежені з частини розробки дієвих заходів, спрямованих на боротьбу з ним. В той час, як доктринальне вивчення цього небезпечного явища здатне забезпечити розуміння не тільки його суті, а й негативних передумов, що вплинули на формування лояльного до агресора ставлення з боку частини населення України. Саме результат наукового дослідження колабораціонізму стане підґрунтям розробки системи справедливих та співмірних заходів реагування і протидії. З огляду на таке, початковим предметом дослідження має стати кримінологічна характеристика колабораційної діяльності, що здатна відобразити основні тенденції розвитку цього виду кримінального правопорушення, форми та способи його вчинення, формування особи колаборанта та його мотивації тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні підходи до розуміння сутності колабораціонізму, питання визначення його змісту та характеру неодноразово поставали предметом наукових досліджень та висвіт-

лені у ряді публікацій Письменського Є., Рубашенка М., Василенка В., Яковюка І., Цибуленка Є., Тетри І., Кравчука О., Кубальського В., Кузнецова В., Мовчана В., Хавронюка М. та ін.

Метою статті є з'ясування сутнісної характеристики колабораціонізму як системного явища та закономірного наслідку, відтак – чинників його появи та поширення. Своєю чергою цей матеріал стане основою розробки механізму запобігання кримінальним правопорушенням не шляхом криміналізації більшої кількості потенційно колабораційних діянь, а за допомогою систематизації інструментів превенції.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічне вивчення будь-якого прояву протиправної поведінки ледь не в першу спрямовується на розуміння змісту явища, інакше кажучи, кримінологія має на меті дати відповідь на питання: «Чому?». При цьому дослідження орієнтоване на способи та мотиви скоєння протиправного діяння, елементи складу кримінального правопорушення та характеристики особи, яка його вчинила. Надаючи оцінку протиправному діянню з точки зору його кількісних та якісних показників, уможливується підбиття певних підсумків, виокремлення закономірностей, сталих тенденцій, а отже – розуміння суті.

В контексті кримінологічного дослідження колабораціонізму необхідно розпочати з визначення цього явища. Раніше нами було наведено дефініцію: *«колабораційна діяльність – взаємодія та/або співпраця, що реалізуються у формі активної дії громадянами України, з представниками держави-агресора та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, та/або збройними формуваннями держави-агресора, в інтересах такої держави та з метою завдання шкоди національним інтересам України»* [3, с. 52], яка переважно орієнтована на розуміння колабораціонізму з точки зору його законодавчого формулювання і потребує доповнення.

Окрім зазначеного, варто зосередити увагу на етапах його формування, так би мовити, на «еволюції колабораціонізму», та на формах його реалізації залежно від історичної складової, «географії», а також відповідних соціальних чинників.

Колабораціонізм – закономірний наслідок військової агресії російської федерації проти України, адже до її початку будь-які побоювання щодо появи серед українського населення колаборантів були безпідставними [4, с. 8].

Вихідною тезою для висновку про закономірність колабораціонізму є те, що злочинність виникає, існує та розвивається внаслідок взаємодії членів суспільства між собою, а також із соціальним середовищем та соціумом як загальною системою. Отже, злочинність передусім пов'язана з умовами життя суспільства, станом суспільної свідомості й системою суспільних відносин [5, с. 275].

Динамізм соціально-правових явищ є результатом взаємодії різноманітних причин і умов як соціального, так і природного детермінуючого характеру. Оскільки сукупна дія цих детермінант відбувається в часі, то при статистичному вивченні динаміки суспільно-правових явищ час постає як збірний фактор розвитку [6, с. 125].

Далі ми спробуємо виокремити та проаналізувати особливості соціального середовища та суспільно-політичних явищ, в умовах яких культивувався український колабораціонізм.

Є. Письменський справедливо відмічає, що як початок повномасштабного вторгнення, так і поява після (і до) нього колабораціонізму, мали системно спланований характер та обумовлювались чіткими діями країни-агресора. Автор поетапно досліджує та висвітлює три основні передумови:

1) *тривала та спланована підготовка до окупації (зовнішні чинники)*, яка виявлялась у частковому економіч-

ному та енергетичному контролі, насадженні ідеї «спільності» народів, з огляду на «історичне минуле», контроль засобів масової інформації, формуванні проросійських владних сил в структурі державних органів України, акцентування релігійної єдності;

2) *особливості суспільно-політичного розвитку довоєнної України (внутрішні чинники)*, які зосереджені навколо двох основних факторів: внутрішнього невдоволення якістю життя населення України та формальному ставленні до належного військового забезпечення і державної оборони з боку владних структур;

3) *постсоветський спадок та прихильність до ідеології «русского міра» (історичні та ідеологічні чинники)*, що спричинили відсутність прагнення певної частки громадян України до розбудови та визначення національної ідентичності, автономності від «великого брата» [4, с. 8–11].

Окрім того автор наводить результати регулярного соціологічного дослідження, проведеного напередодні Революції гідності, що демонструють порівняно високий рівень лояльності частки українського населення до російської федерації та росіян. Важливим є більш високий показник такої прихильності серед жителів східних регіонів, які в результаті першими ж зазнали умов окупації та породили явище колабораціонізму [4, с. 11]. Але варто наголосити, що ця тенденція пояснюється територіальною наближеністю східного регіону України до кордонів країни-агресора, а не підсвідомим прагненням асоціювати себе з російським народом.

Акумуляція окреслених чинників наводить нас на висновок про те, що колабораціонізм не мав і не міг мати стихійного, непередбачуваного характеру. Натомість чинники його обумовленості є монолітним комплексом, розбудованим ще задовго до проголошення незалежності української держави.

Підтвердженням цього слугують дослідження В. Василенка. Зокрема, автор звертає увагу, що в минулому Україна стала рушієм трансформації московського царства в імперію та була його потужним духовним, культурним і ресурсним донором. Приєднавши територію України, московське царство розширило свої межі до кордонів Східної Європи, а згодом проголосило себе імперією, привласнило стародавнє найменування України – Русь – та всю історію України-Русі, зокрема й давньоруську державність. Внаслідок такої особливої ролі нашої країни в історії росії відновлення незалежної державності України у серпні 1991 року стало викликом російській імперській свідомості і психологічно травмує сучасних російських імпершовинців [7, с. 28].

Насаджування фіктивної ідеї спільності тисячолітньої історії, а поряд з цим – єдиного мовного та культурного простору, стали ідеологічними стовпами формування російської держави у будь-якому з її проявів (від імперії до федерації). Поряд з цим політика ставлення до України як до «меншого брата» поєднувалася з антиукраїнським спрямуванням, абсолютним запереченням бодай найменшого прояву ідентичності та незалежності.

Як зазначає І. Яковюк: *«важливим напрямом окупаційної політики росії виступає русифікація українського населення, якого охоплені насамперед сфери мови, культури, освіти та історії»* [8, с. 45].

В. Василенко вказує, що збройний напад російської федерації на Україну в 2014 році, був спрямований на створення химери «внутрішньополітичної кризи», «громадянської війни», «українсько-української війни» [7, с. 30]. В результаті це мало б призвести до враження міжнародних партнерів та українського населення про нестабільність держави, наявність системних прогалин та відсутність єдності.

Важливо зупинитися на такому висловлюванні пана В. Василенка: *«... російська агресія має ще одну – менш помітну – мету, яка полягає в перевірці готовності й спро-*

можності західних демократій протистояти силовим методам реалізації реваншистських та експансіоністських планів РФ, спрямованих на повернення територій, якими імперія володіла в минулому» [7, с. 30].

І росія не зазнала невдачі в досягненні такої мети, адже отримала латентну підтримку та повільну міжнародно-правову реакцію. Оскільки, як зазначають Є. Цибуленко та І. Тетра: «псевдодержави “ДНР” і “ЛНР” були створені Росією, а терміни “сепаратисти”, “ополченці”, “повстанці” і, як наслідок, “громадянська війна” введені в обіг російською пропагандою навмисно, щоб закамуфлювати безпосередню участь у конфлікті РФ і представити війну, розв’язану Росією, як внутрішній український конфлікт» [9, с. 76]. Все це призвело до того, що навіть всередині України мало місце запозичення такої риторики.

На наш погляд, окрім зазначеного, російська влада таким чином обстежувала в тому числі й реакцію українського суспільства, а отже – й наявність його прихильності, чи – ба більше – відданості російським наративам. В час значної цифровізації та всеосяжного прагнення трансливати своє життя і погляди за допомогою мережі Інтернет спецслужби російської федерації мали необмежений доступ до вивчення політичної думки українського населення на тлі подій 2014-го і подальших років. І хоч ми й не вважаємо, що відсутність підтримки російської федерації з боку представників української спільноти відвернули б початок повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, все таки, отримання в певному сенсі схвалення могло бути розцінене як зелене світло до розгортання значнішої агресії. Між іншим, відповідь на питання лояльності українців давало розуміння російській владі щодо обсягів потенційного партизанського опору на майбутніх окупованих територіях. На підтвердження такої позиції слугує той факт, що заздалегідь спланований напад російської федерації був детально опрацьованим та враховував, якщо не всі, то більшість можливих ускладнень, що трапилися б на шляху реалізації.

Так чи інакше, багаторічний (чи, навіть, багатовіковий) вплив – прямий або опосередкований російською пропагандою – сформував стійку «спільноту» прихильників країни-агресора. Підтримуючи російську ідеологію, українці й самі могли непомітно для себе стати схильними до колабораціонізму, що є додатковим свідченням спланованої кампанії рф. Системний вплив країни-ворога виявлявся у підміні понять та контролі суспільної думки. Відстежити таке навіювання можливо, ознайомившись з частиною судових рішень.

Варто додатково звернути увагу на те, що на третій рік повномасштабного вторгнення кількість вироків за частиною першою статті 111-1 Кримінального Кодексу України залишається найбільшою часткою [2, с. 19], що виражається у публічному запереченні громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановленні та утвердженні тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України [10].

Примітним є те, що ті чи інші висловлювання громадян України фактично збігаються з формулюваннями, які використовує російська пропаганда. Зокрема, вироком Коростишівського районного суду Житомирської області від 21 квітня 2022 року обвинуваченого визнали винним у вчиненні кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України. Своєю чергою підставою для притягнення до кримінальної відповідальності стали висловлювання особи: «Зеленский последний президент Украины. Других президентов не будет, потому что

Украины не будет. НАТО спровоцирует крупный конфликт, но сама воевать не будет» [11].

Так само згідно вироку Тячівського районного суду Закарпатської області від 01 травня 2024 обвинувачена особа трансливала на своїй веб-сторінці в соціальній мережі «Однокласники» публікації наступного змісту: «Запомните, как "Отче наш":

– людей в Одесе сожгла Украина

– людей в Мариуполе расстреливала и давила БТРами Украина

– Донбасс с лица земли девять лет стирает Украина

За что? Сначала за кружевные трусы ЕС. Потом за бабло и обеспеченную старость для элиты от власти. Теперь – потому что уже не может иначе» [12].

Вироком Садгирського районного суду м. Чернівці від 27 червня 2024 року до кримінальної відповідальності притягнуто особу, що поширювала за допомогою соціальної мережі «Однокласники» наступні дописи: «Кто-нибудь может мне внятно объяснить, почему отделить территории от СССР или Сербии – хорошо, а отделить территории от Украины – плохо? Или почему воссоединение ФРГ и ГДР – хорошо, а воссоединение России и Украины – плохо?»; «Издаваемые памятниками советскими воинам, их поруганием и уничтожением, бывшие слуги и друзья ОСОБА_21 неумоимо Доказывают, что сегодня Россия снова воюет с нацизмом.»; «Крым вошел в состав России 238 лет назад. Когда еще не было ни США, ни Германии, ни Чехии, ни Словакии, ни Румынии, не было ни Бельгии, ни Хорватии, ни Словении, ни Финляндии и уж тем более не было никакой Украины...» тощо [13].

Принагідно відмітити, що в кожному з окреслених вироків пом’якшуючою обставиною було шире каяття, що виражається у виявленні жалю з приводу вчиненого та бажанні виправити ситуацію, що склалася. На наш погляд, в ідеальному вияві щирість каяття означала б, що особа вичерпно усвідомила помилковість своїх суджень та відмовилась від них. Натомість, покарання, що передбачає санкція ч. 1 ст. 111-1 Кримінального кодексу України (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п’ятнадцяти років) не є співмірним з сутністю мотивації обвинувачених осіб. Адже ми маємо справу з деформацією свідомості, яка спричинена комплексним впливом російської федерації. Висловлювання, трансльовані обвинуваченими особами, не є їх особистими судженнями, це тільки сухе цитування вже озвученої пропаганди владних сил та засобів масової інформації країни-агресора. З цього випливає принциповість підходу до боротьби з такою деформацією. Вона (боротьба) має виявлятися у комплексних заходах зміни світогляду, роз’ясненні хибності таких суджень та маніпулятивного характеру інформаційного впливу.

В цьому контексті важливо враховувати відверто хибний історичний досвід советського підходу до боротьби з фактами колабораціонізму під час та після Другої світової війни. Зокрема, жодним чином не бралися до уваги національні чи ідеологічні передумови, а до осіб, яких за формальними ознаками можна було визнати колабораціоністами, застосовувалися найсуворіші карально-репресивні заходи [14, с. 17].

Такий підхід навряд міг бути дієвим методом протидії, адже не впливав на витоки схильності до колабораціонізму, коли вони мали ідеологічні передумови. Напротивагу цьому, жорстокі інструменти покарання були додатковим стимулом утвердження обвинувачених осіб у правильності та істинності їх суджень. Досвід радянського союзу в цьому питанні повинен стати орієнтиром українській державі щодо запровадження не інструментів залякування, а засобів комплексного україноцентричного виховання.

Однак стверджувати, що кожен з проявів колабораційної діяльності має ідеологічну обумовленість, – помилково. Тут варто погодитися з М. Рубашенко, який висловив позицію, згідно якої колаборація часто має вимушений характер, виступає способом самозбереження населення та результатом жорстких контролюючих заходів з боку окупаційного режиму [15, с. 330]. Саме в розрізі цього і виявляється необхідність розмежування «сухої ідеологічної» колаборації та «вимушеної».

Як зазначає колектив авторів: «рекомендовано враховувати суспільну небезпечність і наслідки діяння, передбаченого статтею 111-1 КК України, та визначити співмірні та справедливі покарання за такі порушення. Зокрема, варто розглянути можливість виведення найменш серйозної категорії порушень зі сфери кримінальної юстиції і забезпечити люстраційні заходи та розглянути можливість розробки законодавства про амністію. Такі кроки дозволять не лише вирівняти розрив між суспільною небезпечністю діяння і покаранням за нього, а й сприятимуть розвантаженню правоохоронної системи та системи правосуддя, а також процесам реінтеграції деокупованих територій України та громадян України, які там проживають» [2, с. 16].

Висновки. Поява колабораціонізму в Україні має настільки глибинні витоки, що життя виключно захо-

дів криміналізації чи посилення кримінальної відповідальності за вже криміналізовані діяння жодним чином не змінить антиукраїнське налаштування серед ширих прихильників держави-агресора, а крім того й не слугуватиме мотивацією для тих, хто сумнівається, формувати україноцентричний світогляд. Між іншим, ті, хто опинився в умовах окупації та певною мірою вимушені співпрацювати з державно-ворогом, цілком справедливо можуть побоюватися повернення території під український контроль з огляду на надто широкий перелік діянь, вчинення яких може призвести до кримінальної відповідальності.

На превеликий жаль, ми не здатні повернутися в минуле і перешкодити російській експансії. Проте врахування історичного досвіду української державності є першочерговим пріоритетом в розрізі розробки дієвих методів попередження поширенню колабораціонізму та реінтеграції населення деокупованих територій. Важливо розуміти, що колабораційна діяльність сповнена низкою принципів детермінант, нівелювання яких потягне за собою неефективність методів протидії. На наш погляд, підхід виключно залякуванням кримінальною відповідальністю за вчинення колабораційної діяльності не вирішуватиме проблеми запобігання цьому явищу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 р. №2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 01.08.2024).
2. Виживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт/Синюк О., Депутат Д., Вишнеvsька І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ, 2024. 104 с.
3. Геркула Н.М. Кримінологічне розуміння колабораційної діяльності. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції*: зб. тез. II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 22 грудня, 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 49-53.
4. Письменський Є.О. Масштаби колабораціонізму в Україні та передумови поширення цього явища. *Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій*: матеріали наук.-практ. кругл. столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р.
5. Головін Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
6. Сметаніна Н. В. *Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології*: монографія; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2016. 192 с.
7. Василенко В.А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень (спецпроект)*. 2014. № 42 (362). С. 28–42.
8. Яковюк І.В. Колабораційна діяльність – злочин проти основ національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №5. С. 43-46.
9. Цибуленко Є., Тетера І. Міжнародно-правова кваліфікація окупації Донбасу. Псевдодержави і колабораціонізм на цій території. *Право України*. 2020. № 11. С. 65–79.
10. Кримінальний кодекс України : Кодекс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.08.2022).
11. Вирок Коростишівський районний суд Житомирської області від 21 квітня 2022 року, справа № № 935/678/22, № 1-кп/935/147/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104050620> (дата звернення: 02.08.2024).
12. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 01 травня 2024 року, справа № 307/1776/24, № 1-кп/307/129/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118739905> (дата звернення: 02.08.2024).
13. Вирок Садгірського районного суду м. Чернівці від 27 червня 2024 року, справа № 726/1697/24, № 1-кп/726/113/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120015282> (дата звернення: 02.08.2024).
14. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
15. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Право, 2016. С. 328–331.

ПОНЯТТЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

THE CONCEPT OF ENERGY SECURITY ACCORDING
TO THE LEGISLATION OF UKRAINE

Гирич О.С., аспірант кафедри кримінального права і криминології
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню поняття енергетичної безпеки за законодавством України. Питання енергетичної безпеки набуває особливої актуальності в умовах сучасних геополітичних та економічних викликів, а особливо, – в період повномасштабної війни. Енергетична безпека – це ключовий елемент національної безпеки, оскільки вона безпосередньо впливає на стабільність держави, її економічний розвиток, а також соціальне благополуччя громадян. У світлі постійних змін на світовому енергетичному ринку, а також через загрозу з боку зовнішніх факторів, Україна змушена шукати шляхи для забезпечення надійних та стабільних постачань енергоресурсів, розвинути внутрішні джерела енергії та впроваджувати ефективні стратегії енергозбереження. Автор робить висновок, що поняття енергетичної безпеки за законодавством України є з однієї сторони дуже широким та об'ємним, а з іншої сторони – не має чіткого відображення в нормативно-правових документах. В певній кількості випадків поняття «енергетична безпека» зустрічається в законодавстві в описовому плані і використовується як надмета до якої мають вести реформи. Натомість, Конституція України, закони України і інші нормативно-правові акти не містять достатньо чіткого визначення поняття «енергетична безпека». Автором запропоновано алгоритм юридичної аргументації повного зрозумілого і точного введення поняття «енергетичної безпеки» в законодавство України. Автором доведено, що чітке визначення поняття «енергетична безпека» в спеціалізованих законах допоможе створити більш конкретну і зрозумілу правову базу для її забезпечення. Як наслідок, це сприятиме кращому розумінню обов'язків держави, приватних компаній та громадян щодо захисту енергетичних ресурсів і інфраструктури, зокрема це допоможе розрізнити злочини у сфері енергетичної безпеки в кримінальному праві, та конкретно які статті можна використовувати при кваліфікації. Також, оскільки енергетична безпека є складовою частиною національної безпеки, її точне визначення в законодавстві України забезпечить додаткові гарантії стабільного функціонування держави, що допоможе узгодити зусилля уряду, спрямовані на захист енергетичних ресурсів, і підвищить стійкість до зовнішніх і внутрішніх загроз.

Ключові слова: національна безпека, енергетична безпека, енергетична незалежність, енергетична стратегія, законодавство України, енергетична ефективність, критична інфраструктура.

The article is devoted to the study of the concept of energy security under the legislation of Ukraine. The issue of energy security becomes especially relevant in the conditions of modern geopolitical and economic challenges, and especially – in the period of full-scale war. Energy security is a key element of national security, as it directly affects the stability of the state, its economic development and the social well-being of citizens. In light of recent changes in the global energy market, as well as threats from external factors, Ukraine is forced to look for ways to ensure reliable and stable supplies of energy resources, develop domestic energy sources and implement effective energy conservation strategies. The author concludes that the concept of energy security under the legislation of Ukraine is, on the one hand, very broad and voluminous, and on the other hand, it is not clearly reflected in regulatory and legal documents. In a large number of cases, the concept of "energy security" is found in the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and is used as the goal to which the reforms should lead. On the other hand, the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine and other normative legal acts do not contain a sufficiently clear definition of the concept of "energy security". The author proposed an algorithm of legal argumentation for a complete, understandable and accurate introduction of the concept of "energy security" into the legislation of Ukraine. The author has proven that a clear definition of the concept of "energy security" in the Constitution or specialized laws will help create a more specific and understandable legal framework for its provision. As a result, it will contribute to a better understanding of the responsibilities of the state, private companies and citizens regarding the protection of energy resources and infrastructure. Also, since energy security is an integral part of national security, its precise definition in the legislation of Ukraine will provide additional guarantees of the stable functioning of the state, which will help coordinate the government's efforts aimed at protecting energy resources and increase resistance to external and internal threats.

Key words: national security, energy security, energy independence, energy strategy, legislation of Ukraine, energy efficiency, critical infrastructure.

Постановка проблеми. Енергетична безпека України є однією з ключових складових національної безпеки, що безпосередньо впливає на економічний розвиток, політичну стабільність та соціальне благополуччя держави. Проте, в умовах війни, сучасних геополітичних загроз, економічної нестабільності та змін клімату забезпечення надійного і безперервного постачання енергоресурсів є стратегічним завданням для нашої держави. Законодавство України акцентується на увазі на необхідності забезпечення енергетичної незалежності, енергоефективності та модернізації енергетичної інфраструктури, що є критичними для підтримання енергетичної безпеки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню окремих аспектів правового визначення поняття «енергетична безпека» присвячені праці Іващенко С. В., Германа В. А., Коваленка О. В., Князева В. І., Петренка О. М.

Метою статті є аналіз сучасного стану законодавства, що стосується енергетичної безпеки в Україні та безпосередньо щодо визначення поняття «енергетична безпека». Відповідно до цього, автор аналізує українське енергетичне законодавство, з'ясує подальші перспективи роз-

витку вітчизняного законодавства, надає свої рекомендації щодо такого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Енергетична безпека є дуже важливою складовою економічної безпеки всіх держав без виключення та охоплює явища і процеси не тільки енергетичної системи, а й економіки. Вона визначається як захищеність громадян і держави в цілому від загроз дефіциту всіх видів енергії та енергоресурсів, що виникають через вплив негативних природних і техногенних, управлінських, соціально-економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників.

У законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття «енергетична безпека». Так, в Основному Законі України – Конституції дане поняття не визначається. Зрозуміло, що Конституція України встановлює загальні принципи та основи державного ладу, прав і свобод людини та громадянина, але не деталізує специфічні галузеві питання. Однак, у різних статтях Основного Закону України загадуються такі поняття: «екологічна безпека», «інформаційна безпека», «національна безпека», «громадська безпека» [1]. Внесення поняття «енергетична безпека» в Основний Закон є дискусійним. Конституція України

є основним законом держави, і включення до неї занадто детальних або спеціалізованих положень може призвести до її перевантаження, а чітке визначення енергетичної безпеки може обмежити гнучкість державних органів у реагуванні на нові виклики та загрози, оскільки сучасний світ швидко змінюється, і визначення, яке сьогодні є актуальним, може втратити свою значущість у майбутньому.

Завданням деталізувати положення лежить на спеціалізованому законодавстві. Закон «Про основи національної безпеки України», який вже втратив чинність, описував енергетичну безпеку через «...стале функціонування і розвиток паливно-енергетичного комплексу, в тому числі дослідного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення» [2]. Хоч конкретного визначення не надавав. Закон «Про національну безпеку України», який прийшов на заміну попереднику взагалі не містить положень, які б стосувались енергетики чи поняття «енергетична безпека» [3]. Профільне законодавство, насамперед Закон України «Про ринок електричної енергії», розглядає економічну безпеку як частину національної безпеки України через призму енергетичної незалежності, енергетичної ефективності та важливості критичної інфраструктури.

Закон України «Про альтернативні джерела енергії» у статті 11 визначає, що: «Експлуатація альтернативних джерел енергії на об'єктах альтернативної енергетики провадиться за умов енергетичної безпеки, що гарантує технічне та економічне задоволення періодичних, поточних і перспективних потреб споживачів енергії» [4]. Проте що означає поняття «енергетична безпека» і будь-які посилення на визначення цього поняття в даному нормативно-правовому акті відсутні.

Закон України «Про критичну інфраструктуру» визначає що критичною інфраструктурою є сукупність об'єктів критичної інфраструктури. А об'єкти критичної інфраструктури є об'єктами інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які є важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам [5]. Очевидно, що об'єкти енергетики є об'єктами критичної інфраструктури, проте поняття «енергетична безпека» в цьому законі не розкривається. Хоча, законодавець і посилається на те, що суб'єктом національної системи захисту критичної інфраструктури є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг – регулятор у сфері енергетики.

У Законі України «Про ринок електричної енергії» вказано, що одним з основних принципів функціонування ринку електричної енергії є забезпечення енергетичної безпеки України. Також, закон вимагає додержання вимог енергетичної безпеки із забезпеченням надійного і безперебійного постачання електричної енергії споживачам через якісне диспетчерське управління. Окрім цього, з логіки закону зрозуміло, що дотримання енергетичної безпеки є ключовим фактором функціонування ринку електричної енергії [6].

З точки зору кримінального права, у Кримінальному кодексі України немає окремого розділу, який би стосувався енергетичної безпеки. Проте, виділено ряд статей, які стосуються енергетичної безпеки, а саме: стаття 194¹. Умисне пошкодження об'єктів електроенергетики, стаття 222². Маніпулювання на енергетичному ринку, стаття 232³. Незаконне використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних продуктів, стаття 292. Пошкодження об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів та нафтопродуктопроводів [7]. Однак, як показує практика, дуже багато злочинів проти енергетичної безпеки можуть мати відношення до інших складів злочину. Дана проблематика покладена в основу дисертаційного дослідження автора даної статті.

Якщо говорити про стратегічні документи, то на сьогоднішній день чинною є Енергетична стратегія України на період до 2050 року (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 року № 373-р). Це стратегічний документ, який визначає ключові напрями та заходи у сфері енергетичної політики, включаючи забезпечення енергетичної безпеки, підвищення енергоефективності та розвиток енергетичної інфраструктури. Під час Конференції з відновлення України, що проходила у Лондоні у другій половині 2024 року, Міністр енергетики України Герман Галушенко презентував Енергетичну стратегію України до 2050 року, проте текст даного документу на офіційних джерелах на момент написання даної статті відсутній [8].

Попередником Енергетичної стратегії України на період до 2050 року була «Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». Даний документ розглядає енергетичну безпеку через різноманітні аспекти. По-перше, стратегія говорить, що потрібно вирішувати проблеми енергетичної безпеки задля забезпечення суверенітету України. По-друге, що енергетична інфраструктура має стати гнучким інструментом системи енергетичної безпеки України базисом надійного енергозабезпечення споживачів та ланкою системи безпеки постачань до ЄС зі східного напрямку. По-третє, розглядає розвиток проєктів розбудови нової нафтової інфраструктури, сталі розширення і будівництво всіх видів генерації з відновлюваних джерел енергії, розроблення планів реагування на надзвичайні ситуації усіма суб'єктами господарювання як підвищення енергетичної безпеки України. У даній Стратегії поняття енергетичної безпеки згадується часто, однак опосередковано. Йде мова про ризики, розвиток, майбутнє, завдання енергетичної безпеки. Відсутнє чітке визначення що ж «енергетична» безпека собою являє [9].

Потрібно також звернути увагу на інші нормативно-правові акти. Так, Указом Президента України від 27 грудня 2005 р. № 1863/2005, схвалені основні напрями державної політики у сфері забезпечення енергетичної безпеки України, де зазначається: «Енергетична безпека передбачає досягнення стану технічно надійного, стабільного, економічно ефективного та екологічно безпечного забезпечення енергетичними ресурсами економіки і соціальної сфери держави». Відповідно до цього документу енергетична безпека розкривається через напрями державної політики, а саме:

- 1) підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів;
- 2) зменшення енергетичної залежності України;
- 3) модернізація на основі впровадження новітніх технологій енергетичної системи України та підвищення стійкості її функціонування;
- 4) підвищення ефективності реалізації транзитного та експортного потенціалу України;
- 5) зниження негативного впливу проблем функціонування паливно-енергетичного комплексу на умови життєдіяльності людини;
- 6) підвищення ефективності системи управління паливно-енергетичним комплексом;
- 7) відвернення і нейтралізація реальних і потенційних зовнішніх загроз національним інтересам України.

Даний Указ хоч і втратив чинність, він наглядно показує вектор дотримання цілей щодо енергетичної безпеки [10].

Щодо наукових праць, то тут поняття енергетична безпека визначається чіткіше і конкретніше. Так, у аналітичній доповіді «Енергетична безпека України: методологія системного аналізу та стратегічного планування», підготовлена в Національному інституті стратегічних досліджень поняття «енергетична безпека розкривається як: «спроможність технічно надійним, економічно ефективним

та екологічно прийнятним способом задовольняти потреби суспільства в енергоресурсах, забезпечувати стає функціонування національної економіки в нормальних і кризових умовах, захищати суверенітет держави у формуванні та здійсненні політики захисту національних інтересів». Автори вважають, що запропоноване визначення енергетичної безпеки враховує всі чинники, які впливають на енергетичну безпеку в розрізі від забезпечення ресурсами до питань функціонування національної безпеки [11].

Український варіант вільної енциклопедії «Вікіпедія», з посиланнями на українського науковця Боброва Є.А. розглядає поняття енергетичної безпеки як стан електроенергетики, що економічно і технічно забезпечує безпечно задоволення теперішніх та майбутніх потреб споживачів в енергії та охорону навколишнього природного середовища; компанії, які генерують електричну енергію – юридичні особи, які володіють чи користуються генеруючими потужностями, виробляють і продають електричну енергію. Під енергетичною безпекою слід розуміти здатність держави через органи управління забезпечити кінцевих споживачів енергією в необхідному обсязі та належної якості у звичайних умовах, а також під час дії дестабілюючих факторів (надзвичайних ситуацій) внутрішнього чи зовнішнього характеру у межах гарантованого покриття мінімального обсягу найважливіших потреб країни, окре-

мих її районів, міст, селищ чи об'єктів у паливно-енергетичних ресурсах [12].

Енергетична безпека є важливим елементом національної безпеки, і її порушення може мати серйозні наслідки, які можуть бути кваліфіковані як злочини відповідно до кримінального законодавства. Важливим є те, які саме злочини ми можемо віднести до сфери енергетичної безпеки. Розуміння поняття «енергетична безпека» в кримінальному праві є критично важливим для забезпечення захисту національних інтересів, запобігання злочинам, пов'язаним з енергетикою, та забезпечення стабільного функціонування держави та суспільства.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що вітчизняне законодавство не містить чіткого і зрозумілого поняття «енергетична безпека». У Конституції України і спеціалізованому законодавстві відсутня визначення даного поняття. У Стратегіях розвитку України і наукових працях існує дуже широкий підхід до визначення енергетичної безпеки, а конкретна дефініція відсутня. Для дослідження кримінальних правопорушень у сфері енергетичної безпеки необхідно насамперед, розуміти які злочини будуть відноситись до сфери енергетичної безпеки. Вважаємо доцільним ввести в спеціалізоване законодавство України чітке зрозуміле і повне поняття «енергетичної безпеки».

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 16,17,32,137.
2. Про основи національної безпеки: Закон України від 19 червня 2003р. №№ 964-IV ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 8.
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018р. № 2469-VIII ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 01.08.2024р.)
4. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від від 20 лютого 2003 р. № 555-IV ВР / Верховна Рада України. Ст. 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text> (дата звернення 03.08.2024р.)
5. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX ВР / Верховна Рада України. Ст. 1, 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> (дата звернення 05.08.2024р.)
6. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII ВР / Верховна Рада України. Ст. 1, 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> (дата звернення 07.08.2024р.)
7. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. ВВР. 2001. № 25–26. Ст. 194⁻¹, 222⁻², 232⁻³, 292.
8. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від від 21 квітня 2023 р. № 373-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text> (дата звернення 12.08.2024р.)
9. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» від 18 серпня 2017 р. № 605-р С. 17, 18, 22, 24, 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 12.08.2024р.)
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 грудня 2005 року Про стан енергетичної безпеки України та основні засади державної політики у сфері її забезпечення : Указ Президента України 27 грудня 2005 р. № 1863/2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1863/2005#Text> (дата звернення 14.08.2024р.)
11. Енергетична безпека України: методологія системного аналізу та стратегічного планування: Аналітична доповідь – Національний інститут стратегічних досліджень. С.10 URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/sukhodolia_energy_security_sayt-1.pdf (дата звернення 15.08.2024р.)
12. Енергетична безпека. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Енергетична_безпека

СУЧАСНИЙ ВИМІР ГУМАНІЗМУ ЯК ПРИНЦИПУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

THE MODERN DIMENSION OF HUMANISM AS PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Голуб Я.О., аспірантка відділу проблем кримінального права, криминології та судоустрою

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Стаття присвячена актуальній і важливій проблемі сучасного кримінального права України – принципу гуманізму. У вітчизняній юридичній науці розглядають два розуміння принципу гуманізму – широке і вузьке. Піддано критиці широке розуміння гуманізму, яке охоплює собою гуманне обмеження прав і свобод правопорушника, реалізацію прав і свобод потерпілого, а також охорону суспільства та держави. Таке розуміння розмиває сутність гуманізму, певним чином підміняє собою всю систему принципів кримінального права. Захист людини засобами кримінального закону можна тлумачити щонайменше як прояв принципу справедливості у кримінальному праві, але не гуманізму. Застосування принципу гуманізму, на відміну від справедливості, може вважатись надмірним та нераціональним.

Примус і репресія завжди будуть притаманні кримінальному праву, адже аналіз норм чинного КК свідчить, що саме охорона є основою функцією кримінального закону, а сутністю і головною метою покарання – примус, кара, а не загальна чи спеціальна превенція.

Вузьке розуміння передбачає лише вияв гуманного ставлення до правопорушника, що теж не є вдалим, бо передбачає обмежувальне тлумачення цього принципу. Гуманізм як загальнофілософська і загальноправова категорія у кримінальному праві набуває специфічного змісту, одним з аспектів якого є імперативна заборона заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності під час обмеження прав і свобод особи, яка вчинила кримінально протиправне діяння, з одночасним обов'язковим дотриманням прав, свобод і законних інтересів особи, потерпілої від такого правопорушення. Не може бути піддано корекції чи будь-яким обмеженням принцип гуманізму в частині недопущення завдання фізичних страждань або приниження людської гідності засуджених осіб, оскільки саме це є квінтесенцією аналізованого принципу та імперативом незалежно від стану війни чи будь-яких інших надзвичайних обставин.

Ключові слова: принципи кримінального права, гуманізм, справедливість, кримінально-правова політика, реалізація кримінальної відповідальності, приниження людської гідності, жорстокість, обмеження прав і свобод покарання, потерпілий.

The article is devoted to an actual and important problem of modern criminal law of Ukraine - the principle of humanism. In domestic legal science, two understandings of the principle of humanism are considered - broad and narrow. The broad understanding of humanism, which includes the humane restriction of the rights and freedoms of the offender, the realization of the rights and freedoms of the victim, as well as the protection of society and the state, has been criticized. Such an understanding blurs the essence of humanism, in a certain way replaces the entire system of principles of criminal law. Protection of a person by means of criminal law can be interpreted at least as a manifestation of the principle of justice in criminal law, but not humanism. The application of the principle of humanism, in contrast to justice, may be considered excessive and irrational.

Coercion and repression will always be inherent in criminal law, because the analysis of the norms of the current Criminal Code shows that protection is the main function of the criminal law, and the essence and main purpose of punishment is coercion, punishment, and not general or special prevention.

A narrow understanding involves only showing a humane attitude towards the offender, which is also not successful, because it involves a restrictive interpretation of this principle. Humanism as a general philosophical and general legal category in criminal law acquires a specific meaning, one of the aspects of which is the imperative prohibition of causing physical suffering or humiliating human dignity while restricting the rights and freedoms of a person who has committed a criminally illegal act, with the simultaneous mandatory observance of rights and freedoms and legitimate interests of the person victimized by such an offense. The principle of humanism cannot be subjected to correction or any limitation in terms of preventing the infliction of physical suffering or degrading the human dignity of condemned persons, since this is the quintessence of the analyzed principle and an imperative regardless of the state of war or any other extraordinary circumstances.

Key words: principles of criminal law, humanism, justice, criminal law policy, realization of criminal responsibility, humiliation of human dignity, cruelty, restriction of rights and freedoms, punishment, victim.

Кримінально-правова політика у світлі євроінтеграції України та в умовах майже трирічної повномасштабної російсько-української війни детермінує необхідність нових підходів до оцінки змісту того чи іншого принципу кримінального права, у тому числі гуманізму. Неодноразово чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК) піддавався критиці через відсутність визначення системи принципів. Попри це кримінально-правова доктрина містить багато фундаментальних розробок цієї проблеми, зокрема, це праці таких вчених як В. К. Бабаєв, Р. Ш. Бабанли, Д. О. Балобанова, Ю. В. Баулін, П. С. Берзін, А. А. Вознюк, В. О. Гацелюк, І. М. Гнатів, В. Б. Дацюк, П. В. Демчук, О. О. Дудоров, О. О. Житний, З. А. Загинеї-Заболотенко, О. О. Кваша, О. О. Книженко, О. М. Костенко, В. О. Навроцький, Є. С. Назимко, О. С. Олійник, Н. А. Орловська, М. І. Панов, Є. О. Письменський, С. П. Погребняк, Ю. А. Пономаренко, В. М. Попович, Ю. С. Резнік, Н. А. Савінова, А. В. Савченко, Л. Ю. Тимофєєва, В. О. Туляков, О. С. Фещенко, П. Л. Фріс, Т. І. Фулей, М. І. Хавронюк, О. В. Харитоновна, П. В. Хряпінський, В. В. Шаблістий, С. Д. Шапченко, С. В. Щербак, С. С. Яценко та інших.

Попри те, що гуманізму присвячено чимало наукових досліджень в царині кримінального права, все ж гуманізм залишається насамперед загальнофілософською категорією. Гуманізм як модель поведінки закріпленій у людині генетично й визначається її природними особливостями [1, с. 31]. Гуманізм – не лише категорія світоглядна, філософська, але й один із найбільш засадничих принципів права. Наскрізність і фундаментальність цього правового принципу означає визнання цінності людини, повагу до його гідності, забезпечення необхідних умов і можливості дотримання її прав і свобод, прагнення до її блага як до мети суспільного прогресу [2, с. 82].

Водночас принцип гуманізму в Конституції України закріплено у статті 28 у такій редакції: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом» (курсив наш. – Я. Г.).

Критично ставимось до думки фахівців в галузі конституційного права щодо двоспектності аналізованого принципу: «подвійне завдання кримінального права

зумовлює і подвійний прояв гуманізму в кримінальному праві, який розглядається в двох аспектах. Перший – захист інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я особи від злочинних посягань. Він забезпечується, перш за все, попереджувально-охоронними нормами кримінального права, які під страхом встановленого законом покарання попереджають вчинення злочину. Другий аспект принципу гуманізму – людський, у межах вимог закону, відношення до особи, яка вчинила злочин, її виправлення». Наводячи цю позицію, О. І. Ющик також піддає її критиці, і доходить логічного висновку, що в діяльності суду з призначення покарання принцип гуманізму пов'язаний із особою злочинця і полягає в гуманності по відношенню до нього» [3, с. 107, 108].

Фахівці в галузі кримінального права, розглядаючи сутність принципу гуманізму, констатують: закон про кримінальну відповідальність забезпечує охорону людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності; особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, суд признає покарання, необхідне і достатнє для її виправлення і запобігання новим кримінальним правопорушенням у випадках, передбачених цим Кодексом, допускається звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким; покарання та інші кримінально-правові заходи, що застосовуються до особи, не можуть мати своїм змістом завдання фізичних страждань чи приниження людської гідності [4, с. 72]. Про двоаспектність цього принципу в царині кримінального права наголошують також й інші вчені. Один аспект звернено до потерпілих від злочинів, до суспільства й означає захист кримінальним правом інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я, особистих благ громадян від злочинних посягань. Відповідно широке розуміння принципу гуманізму ще одним аспектом принципу гуманізму передбачає захист людини засобами кримінального закону [5, с. 75–76]. На основі ретельного аналізу наукових джерел дослідниця О. С. Олійник констатує, що принцип гуманізму в теорії кримінального права прийнято розглядати як такий, що має двосторонню спрямованість: щодо потерпілого від кримінального правопорушення, а також людей та суспільства загалом і стосовно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [6, с. 178–179]. Заходи безпеки є проявом принципу гуманізму і щодо суспільства, і щодо злочинця, і щодо держави, і щодо потерпілого [7, с. 864]. Також Ю. С. Резнік запропоновано широке розуміння змісту кримінально-правового принципу гуманізму, реалізація якого передбачає поєднання трьох складових: а) правового забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина від злочинних посягань; б) недопустимості застосування надмірної репресії до особи, яка вчинила злочин; в) урахування характерних особистісних рис (статі, віку, стану здоров'я тощо) осіб, які вчинили злочин, при обранні виду та розміру покарання [8, с. 7].

На наш погляд, викладене вище широке розуміння принципу гуманізму ледь не підміняє собою всю систему принципів кримінального права. Захист людини засобами кримінального закону можна тлумачити щонайменше як прояв принципу справедливості у кримінальному праві, але не гуманізму. Як вірно зауважують вчені, принцип гуманізму не може реалізовуватися шляхом порушення принципу справедливості [9, с. 183]; для кримінальної та кримінально-виконавчої галузей права головною засадою є справедливість, і реалізація принципу гуманізму дає змогу перетворити кримінальне право з репресивного інструмента на інструмент профілактики та запобігання злочинності [10, с. 4]. З останньою тезою не можемо погодитися повною мірою, адже репресія завжди буде притаманна кримінальному праву, позаяк і в чинному КК визначено: Кримінальний кодекс України має своїм завданням

правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням (ст. 1); покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами (ст. 50). Аналіз цих норм свідчить, що саме охорона є основною функцією кримінального закону, а сутністю і головною метою покарання – примус, кара, а не загальна чи спеціальна превенція.

Однак повністю погоджувомось із наведеною вище думкою вчених про панівне становище справедливості в системі кримінально-правових принципів, про що неодноразово наголошували у своїх публікаціях: «Принцип справедливості не може бути надмірним, оскільки його реалізація забезпечує досягнення мети правосуддя» [11, с. 144]. Триваюча російсько-українська війна вимагає змінити пріоритети системи принципів вітчизняного права, в якій гуманізм не може бути вищим за інші принципи. В ієрархії принципів кримінального права на вершині має бути саме справедливість. Застосування ж інших принципів, у тому числі гуманізму є підпорядкованим принципу справедливості. Така будова принципів є необхідною для функціонування кримінальної юстиції під час війни. Однак і після нашої перемоги в українському суспільстві жеврітиме вимога суворого дотримання принципу справедливості під час судового розгляду вчинених в Україні злочинів країною-агресором та притягнення до кримінальної відповідальності усіх винних – як керівництва РФ та усіх, хто віддавав злочинні накази, так і всіх, хто їх виконував. При цьому, безумовно, мають бути дотримані й інші принципи, як то законності і гуманізму тощо [12, с. 27].

З огляду на вищенаведене кримінальне право України основною своєю функцією/завданням має охорону/захист правоохоронюваних інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я особи від кримінально протиправних посягань, тому останнє (охоронна місія кримінального права) жодним чином не може розглядатися як прояв гуманізму, чи один із його аспектів.

Вузьке розуміння принципу гуманізму звернений до осіб, які порушили кримінальний закон [13, с. 20]. Відповідно вузьке розуміння принципу гуманізму передбачає, що реалізація кримінально-правових норм має відрізнятися гуманним ставленням до злочинця. Принцип гуманізму у кримінальному праві є самостійним і має своє вираження та реалізацію у багатьох інститутах кримінального права України, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від кримінального покарання та подальшого його відбування тощо.

У так званій довоєнній період відбувалася гуманізація кримінально-правової політики нашої держави. Так, у 2012 році науковці констатували, що «в нинішній час у світі і в Україні кримінально-правова жорстокість не є обґрунтованою ні з точки зору економіки, ні з точки зору політики. У зв'язку з цим відбувається гуманізація кримінально-правової сфери діяльності держави» [14, с. 48]. Коментуючи позицію науковців, слід наголосити, що жорстокість ніколи не була складовою кримінально-правової політики нашої держави. На підтвердження вище ми навели норму Конституції України, і зараз доречно нагадати, що згідно ч. 3 ст. 50 КК «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність». Навіть після початку російської агресії (2014 рік) до 2022 року, коли гібридна російська агресія переросла

у відкрити, вчені обговорюють доцільність чіткої регламентації у КК питань звільнення від покарання та його відбування для осіб, які, перебуваючи у лавах так званих «ДНР/ЛНР», не вчинили тяжких злочинів [15, с. 98].

У подальшому розвивається інша тенденція – певного обмеження гуманізму під час реалізації кримінальної відповідальності (Ю. С. Резнік, Л. Ю. Тимофєєва). Так, в дисертації Ю. С. Резнік запропоновано введення у науковий обіг поняття раціонального гуманізму як засади, узгодженої зі справедливістю й іншими кримінально-правовими принципами, що забезпечує збалансовану реалізацію таких властивостей, як: захист прав і свобод людини від злочинних посягань; недопустимість застосування заходів кримінально-правового впливу, що призводять до надмірного посягання на права і свободи особи, яка вчинила злочин; адекватне врахування особливих складових елементів особистісного статусу людини (віку, статі, стану здоров'я), наявність яких об'єктивно зумовлює необхідність пом'якшення її відповідальності [8, с. 8]. Тимофєєва Л. Ю. наголошує, що в питаннях реалізації принципу гуманізму у кримінальному праві важливо розглядати не тільки межу покарання чи заходів кримінально-правового впливу, але й межу самого гуманізму. Як кара може бути доцільною та недоцільною, так і гуманізм може бути доцільним та недоцільним. Як надмірна жорстокість кримінальної відповідальності, так і надмірна беззастережна м'якість (як зараз) призводять до обурення суспільства, потерпілих, спадання авторитету держави, втрати віри в безпеку [16, с. 432].

Під час повномасштабної російсько-української війни такі висновки тим більше актуальні, адже неприпустимою є надмірність у застосуванні принципу гуманізму у той час, коли все українське суспільство не лише індивідуально і колективно діє з метою захисту від ворога, але й *є своєрідною колективною жертвою (потерпілим)* від злочину агресії з боку росії. В контексті *розуміння колективної жертви слід говорити і про колективну травму*, завдану українському народу російською владою» [17, с. 114]. Українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації. Наявність значної кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми [18, с. 68–69]. Отже, слід констатувати, що в умовах війни, коли українському суспільству завдано колективної травми, про гуманізацію кримінальної відповідальності не може йтися. Водночас не може бути піддано корекції чи будь-яким обмеженням принцип гуманізму в частині недопущення завдання фізичних страждань або приниження людської гідності засуджених осіб, оскільки саме це є квінтесенцією аналізованого принципу та імперативом незалежно від будь-яких умов.

Слід згадати і про конституційні засади аналізованого принципу, адже одних з положень Основного Закону України стосується того, що кримінальний закон заперечує жорстокі, болісні та тілесні покарання, не має на меті помститися особі, яка вчинила злочин, спричинити їй фізичні страждання. Як бачимо, все зводиться до так званого вузького розуміння принципу гуманізму.

Слід звернутись і до позиції розробників Проекту Кримінального Кодексу України. Стаття 1.2.6. «Принцип гуманізму»:

1. Цей Кодекс передбачає гуманне обмеження прав і свобод особи, яка вчинила протиправне діяння.

2. Кримінально-правові засоби не мають на меті спричинити фізичні страждання або іншим чином принизити людську гідність.

3. Цей Кодекс забезпечує визнання та дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи [19].

Отже, розробники Проекту звертають цей принцип не лише до особи правопорушника, але й до потерпілої особи, що, безумовно, є прогресивним, адже переважно про гуманізм щодо потерпілого забувають, як законодавець, так і науковці. У 2015 році В. В. Шаблістий наголошував: «За понад десять років існування нового кримінального закону було прийнято більше десяти законопроектів з гучною назвою гуманізації хоча б чого-небудь. Складається враження, що все це спрямовано на поліпшення становища особи, яка вчинила злочин, тоді як про всіх інших учасників кримінального процесу, не кажучи вже навіть про потерпілого, законодавець просто забув» [20, с. 144]. Під час війни такі законодавчі кроки однозначно не знайдуть підтримки в суспільстві.

Отже, не є обґрунтованим широке розуміння гуманізму як системи ідей, що відображають гуманне обмеження прав і свобод особи, яка вчинила протиправне діяння, та водночас реалізацію прав і свобод потерпілого, забезпечення безпеки суспільства та держави [21, с. 46]. Тоді як вузьке розуміння передбачає лише вияв гуманного ставлення до правопорушника, що теж не є не досить вдалим, бо передбачає обмежувальне тлумачення цього принципу. На наш погляд, повинно діяти «правило золотий середини», за якого принцип гуманізму має бути звернутий як до злочинця, так і до його жертви. Такий підхід відомий вітчизняній кримінально-правовій науці. Так Д. О. Балбанова принцип гуманізму розглядає з точки зору двох суб'єктів – злочинця і потерпілого: «Саме цієї ідеї слід дотримуватися при розробці сучасної кримінально-правової політики України: з одного боку, до осіб, які визнані винними у вчиненні злочину, мають застосовуватися покарання, які є необхідними та достатніми для їх виправлення та попередження нових злочинів, без заповдіання їм зайвих страждань та обмежень, які викличуть тільки ненависть до існуючої правової системи та держави. З іншого боку, не слід забувати про потерпілих, які вже зазнали посягання на певні належні їм права та інтереси, й вони не повинні ще додатково страждати від зайвого «гуманізму» кримінального законодавства» [22, с. 295].

У підсумку слід відзначити необґрунтованість широкого розуміння гуманізму, яке охоплює собою гуманне обмеження прав і свобод правопорушника, реалізацію прав і свобод потерпілого, а також охорону суспільства та держави. Таке розуміння розвиває сутність гуманізму. Гуманізм як загальнофілософська і загальноправова категорія у кримінальному праві набуває дещо більш вузького, специфічного змісту, одним з аспектів якого є імперативна заборона заповдіання фізичних страждань або приниження людської гідності під час обмеження прав і свобод особи, яка вчинила кримінально протиправне діяння, з одночасним обов'язковим дотриманням прав, свобод і законних інтересів особи, потерпілої від такого правопорушення. Слід констатувати, що в умовах війни, коли українському суспільству завдано колективної травми, про гуманізацію кримінальної відповідальності не може йтися. Примус і репресія завжди були, є і, очевидно, будуть притаманні кримінальному праву, адже аналіз норм чинного КК свідчить, що саме охорона є основною функцією кримінального закону, а сутністю і головною метою покарання – примус, кара, а не загальна чи спеціальна превенція. Водночас не може бути піддано корекції чи будь-яким обмеженням принцип гуманізму в частині недопущення завдання фізичних страждань або приниження людської гідності засуджених осіб, оскільки саме це є квінтесенцією аналізованого принципу та імперативом незалежно від стану війни чи будь-яких інших надзвичайних обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хамітов Н. В., Любимий Я. В., Крилова С. А. Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України: шлях гуманістичних інновацій. *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь* / ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 27–38.
2. Громовчук М.В. Принцип гуманізму та його зміст в умовах формування нової парадигми в праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 70. С. 77–86.
3. Ющик О.І. Значення принципу гуманізму при призначенні покарання. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Правознавство. 2005. Вип. 273. С. 107–111.
4. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посібник. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
5. Фещенко О. С. Сучасний погляд на принципи кримінального права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2013. Вип. 4 (65). С. 68–76.
6. Олійник О. С. Принципи кримінального права: поняття, система та значення. Моногр. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. 544 с.
7. Тимофеева Л. Ю. Реалізація принципу гуманізму в кримінальному праві України: історико-теоретичний дискурс кримінально-правових вчень. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 862–865.
8. Резнік Ю.С. Принцип гуманізму та його реалізація в кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 203 с.
9. Парасюк Н. Амністія – прояв принципу гуманізму чи засіб для усунення прогалин у законодавстві. *Сучасні тенденції розвитку кримінальної юстиції в Україні: колективна монографія* / І. Серкевич, Н. Устрицька, В. Навроцька та ін.: за ред.: І. Гловюк, Н. Лащук. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2021. С. 152–183.
10. Донченко О. І. Прояв принципу гуманності в деяких галузях права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Вип. 42. Том 1. С. 4-8.
11. Голуб Я. Принципи гуманізму і справедливості у кримінальному праві сучасної України. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 2 листоп. 2023 р.)* Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 142–144.
12. Голуб Я. О. Система принципів кримінального права України крізь призму війни. *Правосуддя в Україні під час війни: проблеми розгляду корупційних та воєнних злочинів (VI Київський поліпог)*. Матеріали VI Київського поліпогу (м. Київ, 1 груд. 2023 р.). 2024. С. 24–27.
13. Житний О. О. Проблеми реалізації принципу гуманізму в деяких інститутах кримінального права України. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків : Нац. ун-т внутрішніх справ, 2005. Вип. 29. С. 19–24. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/VKhnuvs/2005_29/29/3.pdf
14. Грек Б.Н., Грек Г.Б. Гуманізація кримінальної відповідальності як напрям кримінально-правової політики в Україні. *Адвокат*. №7 (142). 2012. С. 45-48.
15. Орловська Н. А. Лібералізація чи гуманізація: до питання про тренд розвитку кримінального законодавства України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 93-100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vrgs_2016_6_14
16. Тимофеева Л. Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності як прояв реалізації принципу гуманізму в кримінальному праві України. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр.. Одеса : Юрид. л-ра, 2014. Вип. 71. С. 427–435.
17. Кваша О. О., Бабанли Р. Ш. Механізми правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, вчинених в Україні під час війни. *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь*. Ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 108–118.
18. Злобіна О. Г. Майбутнє повоєнних українсько-російських відносин очима українців. *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь*. Ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 67–81.
19. Текст проекту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf>
20. Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження : монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2015. 420 с.
21. Щербак С., Мамалига В. Гуманізм у кримінальному праві України: історико-правові аспекти. *Консенсус*. 2022. № 3. С. 35–46.
22. Балобанова Д. О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2012. С. 293–295.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE LAW: THE CHALLENGES OF ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY IN THE DIGITAL AGE

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРАВО: ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕПОХУ РОЗВИТКУ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Dvornikova P.A., Fourth-year student
Yaroslav Mudryi National Law University

Osadchaya A.S., PhD of Legal Sciences,
Assistant at the Department of Criminal and Legal Policy
Yaroslav Mudryi National Law University

The article provides a detailed analysis of the essence, definition, and classification of artificial intelligence (AI), which is an extremely relevant topic in the context of rapid technological development. The author emphasizes the lack of a unified opinion not only regarding the definition of the concept of artificial intelligence but also concerning its capabilities and potential threats. This issue sparks numerous discussions among scientists, legal experts, and technologists, as different approaches to interpreting AI can significantly impact the legal and ethical aspects of its use. The paper also notes that the development of technologies, particularly autonomous systems, presents new challenges for society related to the legal status of artificial intelligence. Difficulties arise not only in the context of defining the legal status of AI but also in determining its liability under the law. The author highlights that traditional legal frameworks may not always adequately regulate the new realities associated with autonomous systems capable of making decisions without human intervention. By examining legislative and doctrinal norms in various jurisdictions, such as the USA, EU, Brazil, China, and Ukraine, the author seeks to clarify who is responsible for the actions of autonomous systems with artificial intelligence. This question is extremely important because in cases of harm or wrongdoing caused by an autonomous system, there is a need to identify the subject of responsibility. Whether it will be the software developer, the system's owner, or the system itself is a matter that requires detailed analysis. The article also explores the possibilities of holding artificial intelligence criminally liable. The author investigates whether it is possible to recognize AI as a subject of criminal law or whether responsibility will always rest with physical or legal persons. Different models of liability are examined, including the concept of "collective responsibility," which may be applicable in the context of actions taken by autonomous systems. Thus, the paper highlights the complexity and multifaceted nature of the issues surrounding artificial intelligence in the context of law and ethics. The author calls for the development of new legal norms and ethical standards that could adequately regulate relationships between humans and autonomous systems in the face of rapid technological advancement.

Key words: artificial intelligence, machine learning, criminal liability, criminal subject.

У роботі детально аналізується суть, дефініція та класифікація штучного інтелекту (ШІ), що є надзвичайно актуальною темою в умовах швидкого розвитку технологій. Автор підкреслює, що існує відсутність єдиної думки не лише щодо визначення концепції штучного інтелекту, а й щодо його можливостей та потенційних загроз. Це питання викликає численні дискусії серед науковців, правознавців та технологів, оскільки різні підходи до трактування ШІ можуть суттєво вплинути на правові та етичні аспекти його використання. У роботі також зазначається, що розвиток технологій, зокрема автономних систем, ставить перед суспільством нові виклики, пов'язані з юридичним статусом штучного інтелекту. Складнощі виникають не лише в контексті визначення правового статусу ШІ, але й у питанні його відповідальності перед законом. Автор акцентує увагу на тому, що традиційні правові рамки не завжди можуть адекватно регулювати нові реалії, пов'язані з автономними системами, які здатні приймати рішення без людського втручання. Досліджуючи законодавчі та доктринальні норми в різних юрисдикціях, таких як США, ЄС, Бразилія, Китаї та Україна, автор намагається з'ясувати, хто несе відповідальність за дії автономних систем зі штучним інтелектом. Це питання є надзвичайно важливим, оскільки в разі завдання шкоди або вчинення правопорушення автономною системою виникає необхідність у визначенні суб'єкта відповідальності. Чи буде це розробник програмного забезпечення, власник системи чи сама система — це питання потребує детального аналізу. У роботі також розглядаються можливості притягнення штучного інтелекту до кримінальної відповідальності. Автор досліджує, чи можливо визнати ШІ суб'єктом кримінального права, або ж відповідальність завжди буде лежати на фізичних чи юридичних особах. Розглядаються різні моделі відповідальності, включаючи концепцію "колективної відповідальності", яка може бути застосована в контексті дій автономних систем. Таким чином, робота висвітлює складність і багатогранність проблематики штучного інтелекту в контексті права та етики. Автор закликає до необхідності розробки нових правових норм та етичних стандартів, які могли б адекватно регулювати відносини між людьми та автономними системами в умовах стрімкого розвитку технологій.

Ключові слова: штучний інтелект, машинне навчання, кримінально-правова відповідальність, суб'єкт злочину.

In the 21st century, we have witnessed unprecedented advancements in technology that fundamentally alter our daily lives, communication, work, and even modes of thinking. One of the most striking and simultaneously controversial innovations is artificial intelligence (AI). Such inventions replicate certain types of human cognitive activity, particularly interpretation, evaluation, and decision-making. On one hand, there is a strengthening of artificial intelligence's position, which contributes to technological progress. On the other hand, artificial intelligence creates a new level of risks for social relations and opens new horizons not only in science and industry but also in the legal realm. In particular, the high adaptability and general accessibility of AI provide a basis for the "involvement" of these technologies in various forms of criminal activity, up to and including the independent commission of specific criminal acts by robots. As this autonomy develops, the areas in which crimes are committed

with their participation will inevitably expand. New challenges and risks arise that require the development of appropriate legal norms to minimize them without hindering technological advancement. Traditional legal systems often struggle to keep pace with the rapid development of technologies, creating gaps in regulating new realities. While some countries are attempting to adapt their laws to these new conditions, others are only beginning to recognize the necessity for such changes. It is crucial not only to define the legal status of AI but also to understand how we can protect human rights and ensure the ethical use of technology. Specifically, given the fact, the behavior of artificial intelligence entities can sometimes lead to harm to individual or collective interests protected by criminal law [1, p. 179]. Therefore, it can be recognized that there is a necessity for criminal law regulation of relations concerning the development, production, and use of artificial intelligence due to a whole range of criminal risks.

Machine learning methods can be used for cyberattacks, while facial recognition algorithms and data analysis can invade people's privacy. The ability of artificial intelligence systems to effectively search and process information, particularly personal information about health and psychological traits, makes them attractive to certain categories of offenders. The use of neural networks expands the capabilities of criminals, facilitating their activities; for example, instead of a person creating and disseminating false information, this task can be handed over to a neural network, which can accomplish it much faster thanks to deep fake technology. As a result of the development of artificial intelligence, the following questions have arisen:

- Who is responsible for actions carried out with the help of AI? If AI makes decisions that lead to unlawful actions or violations of the law, who should bear responsibility: the software developer, the system operator, or the AI itself? Can a "smart" robot become a subject of crime, including being an accomplice alongside a human?

- Does society require criminal law protection, when it comes to the use of artificial intelligence, and which actions need to be criminalized today?

- Another issue related to holding AI accountable is that it can be trained on data that contains biases and discrimination. For instance, if AI algorithms are used in policing, they may replicate and amplify systemic harassment and discrimination present in society, whom should we consider accountable in that case?

- Furthermore, in cases of crimes committed with the help of AI, there is the question of how to determine guilt and hold parties accountable. Can AI be considered guilty and subjected to punishment?

Unfortunately, as of now, Ukrainian legislators cannot provide answers to these questions, as there is effectively no regulation of AI. This is largely due to the lack of a specific definition for both the concept of AI and directly related phenomena, which is quite natural given the novelty of the technology and the variety of implementations and approaches to it in different countries [2, p. 12].

In 2017, the European Union proposed a comprehensive approach to defining current and prospective legislation regarding robotics, as articulated in the European Parliament Resolution on Robotics (European Parliament Resolution, 2017). This resolution delineates various applications of artificial intelligence (AI), addresses issues of accountability and ethics, and establishes fundamental behavioral guidelines for developers, operators, and manufacturers within the robotics sector. These guidelines are grounded in Isaac Asimov's three laws of robotics (1942).

In 2021, the European Commission published a draft regulation on artificial intelligence, which aims to establish harmonized rules in this domain. The EU presented a document encompassing a broad spectrum of problematic aspects related to the application of AI systems. These EU documents underscore the significance of upholding human rights and maintaining oversight over AI systems. Subsequently, the European Commission introduced the "White Paper on Artificial Intelligence," which proposes a risk-oriented approach to AI regulation. This White Paper emphasizes the necessity of respecting human rights and exercising control over AI systems.

In March 2024, the European Parliament approved legislation regulating the use of artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) [3]. This initiative represents the first comprehensive set of regulations of its kind globally. The aim of this initiative is to "protect fundamental rights, democracy, the rule of law, and environmental sustainability from high-risk artificial intelligence, while also fostering innovation and establishing Europe as a leader in this field," as stated in the European Parliament's announcement. The Act stipulates that AI-based technologies will be categorized by risk levels: *unacceptable (in which case the technology will be banned)*, *high*, *medium*,

and low. Under the new law, certain practices will be prohibited, including real-time facial recognition (RBI), emotion recognition in workplaces and schools, social scoring, and AI technologies that manipulate human behavior or exploit vulnerabilities.

General Purpose AI Systems (GPAI) will be required to adhere to specific transparency standards. All images, audio recordings, or video footage processed using AI ("deepfakes") must carry appropriate labeling. European Parliament President Roberta Metsola stated that this legislation will promote innovation while simultaneously safeguarding the fundamental rights of EU citizens. "Artificial intelligence has already become an integral part of our daily lives. Now it is being regulated by our legislation."

In the United States, the National AI Initiative was established to strengthen and coordinate research, development, demonstration, and training in the field of AI across all departments and agencies after the U.S. Congress passed the National AI Initiative Act in January 2021. The law engaged numerous U.S. administrative agencies, including the Federal Trade Commission (FTC), the Department of Defense, the Department of Agriculture, the Department of Education, and the Department of Health and Human Services, and created new offices and working groups aimed at implementing a national strategy for legislation and regulation in the field of artificial intelligence. *The Algorithmic Accountability Act of 2022 noted that within the common law system, artificial intelligence, in its external manifestations, could correspond to such mandatory elements of a crime as mens rea and actus reus, and the model of "direct liability" may be applied in the future to its capabilities to perform actions that have characteristics similar to those of a crime.*

The proposed law will create rules requiring "covered entities," which include companies meeting certain criteria, to conduct impact assessments when using automated decision-making processes. This is a response to reports that artificial intelligence systems can lead to biased and discriminatory outcomes, particularly those created using AI or machine learning. The use of AI in the criminal justice system will be included in such a Bill of Rights. Additionally, to create a "voluntary risk management system for trustworthy AI systems," the National Institute of Standards and Technology (NIST), a division of the U.S. Department of Commerce, is collaborating with stakeholders. The final product of this initiative may be comparable to the voluntary regulatory framework proposed by the EU.

The Brazilian bill on AI provides a detailed description of the rights of users interacting with AI systems and offers guiding principles for categorizing different types of AI based on the risk they pose to society. It is important to note that this law clearly states that AI developers are required to conduct risk analyses before releasing an AI product to the market. The bill's focus on user rights places the responsibility for information about AI systems on the manufacturers. Users have the right to know that they are interacting with AI, as well as the right to an explanation of how the AI arrived at a particular decision or recommendation. Users can also challenge AI decisions or request human intervention, especially in cases where AI decisions may significantly impact them, such as in autonomous vehicle management systems, hiring criteria, credit assessments, or biometric identification. The highest risk category relates to any AI systems used in areas related to safety or that can affect human life and health; such systems are prohibited in principle. All AI developers are responsible for harm caused by their AI systems; however, developers of "high-risk" products must adhere to higher standards of accountability.

The "Next Generation Artificial Intelligence Development Plan" from China in 2017 states that generative AI models should reflect "the core values of socialism." In its current form, the draft regulations indicate that developers are

"responsible" for the outcomes produced by their AI [4]. The rules also establish restrictions on the use of data for training, and developers bear legal responsibility if their data infringes on anyone's intellectual property. The rules require that AI services generate only "true and accurate" content. It is noteworthy that China has one of the most developed regulatory frameworks in the world regarding AI regulation, which complements existing laws related to deepfakes, recommendation algorithms, and data security, giving China an advantage over other countries that are beginning to write new laws from scratch. Additionally, the Chinese internet regulator announced restrictions on the use of facial recognition technology in August.

Ukraine is also moving in this direction: in October 2023, the Ministry of Digital Transformation presented a roadmap for AI regulation; individual initiatives for the development and application of AI are emerging at the local level as well. One of the goals of this strategy is stated as "building Ukraine's brand as a digital nation in the field of AI." Ukraine is already applying AI systems in medicine, education, business, and public administration. A particularly important area for AI use is military technology. In this regard, the government plans to create significantly more opportunities for both developers and users of AI. Ukraine's ambitions regarding the use and development of AI raise questions about proper legal and managerial regulation of these technologies. In 2020, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Concept of Artificial Intelligence Development in Ukraine, which outlined the goals and main tasks of AI development. The main objectives of the Concept are to define the directions for AI development to meet the needs and interests of people, build a competitive economy, and improve public administration.

The Concept identified nine priority areas for the implementation of state policy in the field of AI, including education, science, economy, cybersecurity, defense, information security, state governance, legal regulation, and ethics. One of the priority directions for implementing the Concept is to "occupy leading positions in global ratings (AI Readiness Index by Oxford Insights, AI Index by Stanford University) by 2030."

In the field of justice, the main tasks of transformation were defined as:

- Further development of technologies already used in justice;
- Introduction of AI-based consulting programs;
- Conducting activities to resocialize convicted individuals using AI technologies;
- Issuing court decisions in cases of minor complexity based on results of analysis using AI.

In 2021, the Cabinet of Ministers approved the Plan of Actions for Implementing the Concept of Artificial Intelligence Development in Ukraine for 2021–2024. The plan includes measures to introduce legal regulation, information campaigns, scientific cooperation, and the implementation of AI technologies in various spheres, including justice.

One of the main formal shortcomings of the Concept and Plan is that they do not provide for conducting wide consultations or discussions with stakeholders in those areas where AI technologies will be introduced (in justice, this includes judges, prosecutors, lawyers, etc.). Such discussions could have formed a more realistic view of needs, opportunities, boundaries, and risks of implementing AI in these spheres and enabled further development based on specific data and context.

Currently, there are two main strategies for developing legal regulation:

- Developing a national legal framework;
- Implementing (full or gradual) the EU AI Act (EU AI Regulation).

To adapt European law to the needs and challenges of the AI industry in Ukraine, active cooperation with regulatory bodies is necessary. The introduction of European

legislation will undoubtedly face technical and institutional challenges, but European legal and regulatory standards in this area should serve as a reference point for Ukraine, given that Ukraine's course on European integration is enshrined in its Constitution.

A thorough examination of the current domestic and foreign doctrine on artificial intelligence has led to the conclusion that AI refers to a field of computer science that studies the development of software and hardware systems capable of performing tasks that typically require human intelligence. AI can encompass technologies such as machine learning, image recognition, natural language processing, and autonomous systems. As a result, the system not only operates strictly according to the algorithm designed by its creator, but also has the ability to modify this algorithm within certain boundaries to optimize decision-making.

After studying the concept of artificial intelligence and its significance, it is necessary to enumerate the possible types of AI development. In information technology, depending on complexity, three levels of AI development are identified: 1) narrow artificial intelligence (Artificial Narrow Intelligence), focused on specific tasks or a limited range of tasks; 2) general artificial intelligence (Artificial General Intelligence), universal and capable of solving a wide range of tasks at the level of human intelligence; 3) superintelligence (Artificial Superintelligence), exceeding the intellectual abilities of both an individual human and humanity as a whole.

In terms of perception of the surrounding environment, AI systems can be divided into four types. The first type: reactive systems (capable of reacting to the surrounding environment). The second type: systems with limited memory (correcting behavior based on experience). The third type: intelligent systems (capable of recognizing thoughts and emotions). The fourth type: systems with artificial self-awareness (capable of forming self-representations and having cognitive abilities at the level of human beings).

Such a division suggests a predictable growth in the capabilities of AI. Therefore, today's recommendations by the European Parliament emphasize that robot autonomy introduces new aspects in determining their status – whether they can be considered as physical persons, legal entities, animals, or other subjects of rights, or if a new category with unique characteristics and consequences for the distribution of rights and responsibilities is necessary.

In the context of criminal law, the characterization of any criminal offense involves the examination of its subjective features (*subject and subjective side*). Crimes committed using AI systems are no exception. The subject is one of the four essential elements of a crime, without which any consideration of criminal responsibility becomes meaningless.

In Ukraine's Criminal Code, the concept of "subject" is defined in Section IV of the General Part, which is titled "Person liable to criminal responsibility (subject)". According to Article 18, Section 1 of the Criminal Code, the subject of a crime is a physical person who has committed the crime at an age where, according to this Code, criminal responsibility may be established [5].

The proliferation of AI systems raises questions about defining the subject of a criminal offense committed by such a system. It is essential to note that AI system activity is still linked to human beings and is subject to their control (either directly or indirectly), and therefore, AI often serves as a means of inflicting significant harm [6, p. 113].

However, as autonomous AI systems become more prevalent, it becomes increasingly difficult to consider them solely as instruments in the hands of other subjects (manufacturers, operators, owners, or users). This, in turn, may lead to the commission of socially dangerous acts that have severe consequences. Therefore, it is possible to identify several types of situations where AI may commit actions with characteristics of criminal offenses:

- A mistake was made in the creation of an AI algorithm or certain parts of it, which resulted in the commission of a criminal offense. A variant of this situation is cases where an AI system "went out of control" due to the failure to consider certain factors during algorithm development;

- The adoption of an AI system capable of self-learning, which made decisions that can be qualified as criminal-contrary;

- An AI system suffered external interference, as a result of which a criminal offense was committed;

- An AI system was intentionally created with the goal of committing a criminal offense.

By identifying these potential scenarios, it is possible to develop a more comprehensive understanding of the role of AI in criminal justice and to address the challenges posed by this emerging technology.

In 3rd and 4th scenarios, the use of AI as a tool for perpetrating criminal offenses is effectively implied. The individual responsible for using AI for illegal purposes would be liable for punishment.

However, the situation where an error occurs, leading to criminal consequences, is particularly problematic. Traditional criminal responsibility assumes the presence of guilt and awareness of committing a crime. In the case of AI, determining responsibility is challenging due to its algorithm-based operation and lack of consciousness [7, pp. 269–279].

For instance, in 2018, a self-driving car developed by Uber Technologies Inc. struck a girl in Arizona due to a programming error [8, pp. 412–436]. Similarly, in 2019, a self-driving bus called Navia collided with a pedestrian in Vienna due to an algorithmic error. In these cases, the company took responsibility and stated:

- The manufacturer is accountable if an accident occurs due to a software malfunction. For example, Uber stated that they would be responsible for accidents involving their self-driving cars;

- The owner of the vehicle is accountable if the self-driving car is not insured, and the level of automation is low.

This approach is entirely justified and may establish a precedent for addressing similar cases in common law countries. Furthermore, this example highlights the need to include the following individuals in the list of those responsible for crimes related to AI: the creator of the AI model; the manufacturer of AI systems; the seller of products equipped with AI; the user of products equipped with AI; other physical persons involved in AI usage and/or invention. Even if developers, manufacturers, and users are not fully aware of their responsibility, the fact that they deploy systems they do not understand or control cannot excuse them from liability [9].

The emergence of the second scenario suggests that, as predicted by the founders of AI, such as Alan Turing, future AI systems will possess two primary attributes. Firstly, AI will

be capable of accumulating experience and learning from it. Secondly, AI will be able to operate independently of human intervention and make individual decisions autonomously. In essence, such a subject of AI would possess cognitive abilities, enabling it to select between alternative possible solutions to problems [10, pp. 58–67].

Therefore, it can be argued that if such an AI system commits a criminal offense, it may be held liable for criminal responsibility. In this context, legislators should develop a new system of penalties that can be applied to artificial intelligence. Considering the impossibility of applying traditional imprisonment to software and hardware systems, an alternative approach would be to temporarily disable the AI system for a specified period. During this time, the AI system would be restricted and temporarily deprived of its virtual freedom. This approach would allow for the development of a new framework for holding AI systems accountable for their actions, which would be essential in addressing the ethical and legal implications of autonomous AI systems.

It is evident that the need for regulating AI through criminal law is becoming increasingly pressing. However, it is also important to acknowledge that AI will, in turn, have an impact on the criminal legal sphere. For instance, the development of autonomous vehicles in the near future will require criminal law regulation of the use of AI systems in the field of traffic safety, including the creation of a new criminal offense – interference with autonomous vehicle software.

Furthermore, AI systems may be involved in the commission of crimes such as causing harm to health or life, invasion of privacy, illegal disclosure of protected information, fraud, traffic violations, and inadequate public transportation services, as well as terrorist acts and computer-related crimes.

At this stage of human kind development and technological advancement, it is premature to attribute elements of legal subjectivity to AI. However, domestic and international lawmakers will need to confront the changing legal status of AI, which requires departing from the traditional understanding of "subject" and recognizing AI as a subject of crime. The recognition of AI as a subject of crime would effectively necessitate defining its rights and obligations and ensuring their guarantee and protection by the state. The decision to recognize AI as a subject of law ultimately depends on constitutional law rather than criminal law. Therefore, this process will require reviewing laws and changing legal culture.

However, it is clear that society must already anticipate potential risks and develop a concept of responsibility, including criminal liability, when creating and using AI. This will be facilitated by the expansion of judicial practice in this area, which will likely lead to the adaptation of legislation to new realities and the creation of new precedents in countries with common law systems that address the questions raised in this work.

REFERENCES

1. Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities – from Science Fiction to Legal Social Control. *4 Akron Intellectual Property Journal*. 2010. № 12. P. 179. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1564096>. (Last accessed: 09.06.2024).
2. Rofi Aulia Rahman, Rizki Habibulah. The criminal liability of artificial intelligence: is it plausible to hitherto indonesian criminal system. *Journal Ilmiah Hukum*. 2019. № 4. P. 12.
3. Artificial intelligence act : Regulation (EU) of European Parliament and of the Council of 13.06.2024. № 2024/1689. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689>. (Last accessed: 09.06.2024).
4. The Next Generation Artificial Intelligence Development Plan of China and Latest Progress 中国新一代人工智能发展规划和最新进展: Government policy of the China's State Council of 08. 07.2017. №1741. URL: https://www.gov.cn/xinwen/2017-07/20/content_5212064.htm. (Last accessed: 09.06.2024).
5. Кримінальний Кодекс України : Закон України від 05.04.2001. № 2341-III. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14> (дата звернення: 09.06.2024).
6. Mindaugas Naucius. Should Fully Autonomous Artificial Intelligence Systems Be Granted Legal Capacity. *Teisės apžvalga*. 2018. № 1. P. 113. URL: https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/36040/1/ISSN2029-4239_2018_N_1_17.PG_113-132.pdf. (Last accessed: 09.06.2024).
7. Kingston J.K. Artificial Intelligence and Legal Liability. *Research and Development in Intelligent Systems XXXIII* : conference paper of International conference Incorporating Applications and Innovations in Intelligent Systems. Cambridge: SEG Publish, 2016. Pp. 269–279.
8. Gless S., Silverman E., Weigend T. If Robots cause harm, Who is to blame? Self-driving Cars and Criminal Liability. *New Criminal Law Review: In International and Interdisciplinary Journal*. 2016. №. 19. Pp. 412–436.
9. Радутний О.Е. Кримінальна відповідальність юридичної особи стане кроком до закріплення віртуальності життєвого простору. *Електронне наукове фахове видання Національного університету «Юридична Академія України ім. Ярослава Мудрого»*. 2011. № 1. URL: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua> (дата звернення: 09.06.2024).
10. Радутний О.Е. Стан інформаційно-законодавчої діяльності на прикладі Кримінального кодексу України. *Інформація і право*. 2016. № 3(18). С. 58–67.

ДО ПРОБЛЕМИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ У СПРАВАХ ПРО ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ TO THE PROBLEM OF A FAIR COURT IN WAR CRIMES CASES

Кваша О.О., д.ю.н., професор,
член Вищої ради правосуддя

Під час триваючої російсько-української війни поновлення порушеного права / справедливості передбачає насамперед реалізацію судами України кримінальної відповідальності та покарання осіб, які скоїли воєнні / міжнародні злочини. У цих умовах для України як правової соціальної держави приматом антикримінальної політики є дотримання стандартів справедливого суду у справах про воєнні злочини. На основі семантичного аналізу термінів «стандарт» і «уніфікація» встановлено, що вони є однорідними поняттями та мають спільне семантичне ядро – «єдина форма». Відповідно, має бути єдина, уніфікована практика у сфері розслідування, притягнення до кримінальної відповідальності і покарання винних у вчиненні воєнних і міжнародних злочинів. Для дотримання стандартів справедливого суду важливо, щоб рішення було прийнято на основі закону, який відповідає вимогам справедливості. Констатована проблема термінологічної невизначеності цієї категорії злочинів, вирішувати яку слід відповідно до положень ратифікованого Україною Римського Статуту. Справедливий суд під час війни – це в першу чергу призначення домірного та адекватного покарання російським окупантам, а також громадянам України, які зрадили своїй державі. Кожна законодавчо визначена норма і подальше її застосування не повинні суперечити природній ідеї справедливості, лише за цих умов можна забезпечити право на справедливий суд. Українська кримінальна юстиція під час війни, і ще тривалий час після перемоги матиме пріоритетне завдання забезпечити стандарти справедливого суду для винних у вчиненні злочинів проти українського народу, і для потерпілих від цих злочинів. Попри увагу представників вітчизняної юридичної науки до європейських та міжнародних стандартів справедливого суду, перспективним напрямом є наукова розробка (з врахуванням судової практики) та узагальнення національних стандартів справедливого суду загалом, та у справах про воєнні злочини, зокрема.

Ключові слова: справедливий суд, воєнний злочин, міжнародний злочин, стандарт, уніфікація, судова практика, єдність, Римський статут Міжнародного кримінального суду, природне право, справедливий закон, інтегративність, кримінальна відповідальність, колективна жертва, мир і безпека.

During the ongoing Russian-Ukrainian war, the restoration of violated rights/justice involves, first of all, the implementation of criminal responsibility and punishment by Ukrainian courts of persons who have committed war/international crimes. In these conditions, for Ukraine as a legal welfare state, the primacy of anti-criminal policy is compliance with the standards of a fair trial in cases of war crimes. Based on the semantic analysis of the terms "standard" and "unification", it was established that they are homogeneous concepts and have a common semantic core – "a single form". Accordingly, there should be a single, unified practice in the field of investigation, prosecution and punishment of those guilty of committing war and international crimes. The problem of terminological uncertainty of this category of crimes has been identified, which should be resolved in accordance with the provisions of the Rome Statute ratified by Ukraine. A fair trial during the war is, first of all, the appointment of a presumptive and adequate punishment to the Russian occupiers, as well as to the citizens of Ukraine who betrayed their state. Each legally defined norm and its subsequent application should not contradict the natural idea of justice, only under these conditions can the right to a fair trial be ensured. Ukrainian criminal justice during the war, and for a long time after the victory, will have the priority task of ensuring the standards of a fair trial for those guilty of crimes against the Ukrainian people, and for the victims of these crimes. Despite the attention of representatives of domestic legal science to European and international standards of a fair trial, a promising direction is scientific development (taking into account judicial practice) and generalization of national standards of a fair trial in general, and in cases of war crimes, in particular.

Key words: fair trial, war crime, international crime, standard, unification, judicial practice, unity, Rome Statute of the International Criminal Court, natural law, just law, integrability, criminal responsibility, collective victim, peace and security.

*Право на справедливий судовий розгляд
є першорядною вимогою правладдя.
Том Бінгем*

Під час триваючої російсько-української війни поновлення порушеного права / справедливості передбачає насамперед реалізацію судами України кримінальної відповідальності та покарання осіб, які скоїли воєнні / міжнародні злочини. Згідно зі статистикою, станом на 31 травня 2024 року за період повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України зареєстровано 133 062 злочинів агресії та воєнних злочинів, з них: пропаганда війни (стаття 436 Кримінального кодексу України) – 80; планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (стаття 437 КК України) – 104; порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК України) – 129 065 та інших – 3 813. Отже, чисельність злочинів щодо порушення законів та звичаїв війни становить 129 065 [1].

Як відомо, Україна довгий час не ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут), хоча ще 20 січня 2000 року підписала його і визнала юрисдикцію МКС за окремими статтями. І лише 21 червня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут та поправки до нього [2], а 24 червня Президент України підписав цей закон.

Чому цей процес був таким тривалим? Насамперед через те, що 11 липня 2001 року Конституційний Суд України ухвалив негативний висновок щодо Римського статуту: «Визнати Римський Статут Міжнародного кримінального суду (995_588), підписаний від імені України 20 січня 2000 року, який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції» [3]. Крім того, дослідники в галузі кримінального права слушно відзначають, що проблема Римського статуту є комплексною, цей міжнародний договір стосується і міжнародного гуманітарного права, і національного права – кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого, цивільного. Держави, що ратифікують його, набувають не лише відповідних прав, а й покладають на себе певні обов'язки [4, с. 190].

Проблемам, які стосуються воєнних (міжнародних) злочинів, приділяли увагу, такі вчені, як: В. Базов, О. Бандурка, В. Гришук, С. Гусаров, В. Ємельяненко, О. Литвинов, Р. Мовчан, А. Музика, В. Навроцький, Є. Назимко, К. Оробець, М. Панов, М. Піддубна, М. Сенько, В. Сокурченко, О. Столярський, М. Хавронюк, В. Шакун та інші. Значну увагу дослідженню права на справедливий суд

приділяли такі науковці як: Д. Андреев, П. Андрушко, В. Борисов, С. Дідик, О. Дудоров, М. Козюбра, М. Коржанський, М. Колодяжний, О. Костенко, О. Котович, В. Малярченко, І. Марочкін, Л. Москвич, М. Мельник, В. Осадчий, С. Прилуцький, О. Светлов, В. Сташис, Є. Стрельцов, В. Тацій, Є. Фесенко, М. Шепітько, С. С. Яценко та інші.

У червні 2024 року Асоціація правників України оприлюднила Звіт за результатами впровадження 2 фази проєкту «Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини» (далі – Звіт), у якому наголошено: право на справедливий суд слід гарантувати та забезпечувати за будь-яких обставин, у тому числі під час воєнного стану, як того вимагає стаття 10 Загальної декларації прав людини, стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Намір продемонструвати *високий стандарт національного правосуддя* у справах про міжнародні злочини неодноразово було підтверджено представниками всіх гілок влади (курсив мій. – О. К.) [1, с. 4]. З наведеного очевидно, що у Звіті, по-перше, поняття міжнародних і воєнних злочинів вживаються як тотожні, а, по-друге, особливий наголос зроблено на понятті «стандарт національного правосуддя». В преамбулі Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» зазначено: «З метою підвищення *національних стандартів судоустрою і судочинства* та забезпечення права на справедливий суд Верховна Рада України постановляє...» [5]. Отже, під час війни для України як правової соціальної держави приматом антикримінальної політики є дотримання стандартів справедливого суду у справах про воєнні злочини. Одне із значень слова «стандарт» в українській мові – *єдина типова форма* організації, проведення, здійснення чого-небудь [6, с. 413]. Трансформація сучасної судової системи України покликана забезпечити правову стабільність та верховенство права, гарантованість інтересів учасників суспільних відносин, зміцнення престижу та авторитету судової влади, відновлення до неї довіри. Досягнення таких цілей стає можливим, зокрема, і завдяки *уніфікації судової практики*. [7, с. 237]. Уніфікація – це зведення чого-небудь до *єдиної форми*, системи, єдиних нормативів [6, с. 620]. Отже, «стандарт» і «уніфікація» є однорідними поняттями та мають спільне семантичне ядро – «єдина форма». Відповідно, має бути єдина, уніфікована практика у сфері розслідування, притягнення до кримінальної відповідальності та покарання винних у вчиненні воєнних і міжнародних злочинів. Слід погодитись із дослідниками у тому, що ознаками фактичного забезпечення єдності судової практики є: 1) узгодженість у застосуванні норм права судами при вирішенні судових справ; 2) послідовність у застосуванні норм права; 3) однаковість у вирішенні подібних судових справ; 4) високий рівень довіри та поваги судів нижчої інстанції до судів вищої інстанції, особливо Верховного Суду, які формують судову практику; 5) незначна кількість оскаржених рішень до вищестоящих інстанцій через неоднакове застосування норм матеріального або процесуального права; 6) високий рівень довіри населення до судової влади, особливо до Верховного Суду [8, с. 28–29]. У контексті такої ознаки як «незначна кількість оскаржених рішень до вищестоящих інстанцій» вартує уваги наукова позиція Н. В. Глинською, яка констатує необхідність уважно підходити до оцінки характеру наслідків допущених порушень на предмет їх впливу на загальну справедливість судового рішення [9, с. 26].

Право кожного на «справедливий» розгляд його справи, напевно, найважливіший елемент статті 6 ЄСПЛ. Закономірно ця стаття вважається найскладнішою в Конвенції з огляду на сферу її застосування, на кількість неоднозначних питань, які у зв'язку з цим виникають, та на обсяг її тлумачення Страсбурзьким судом. Тому, не зважаючи на виключно важливе місце права на справедливий

суд з-поміж усіх інших принципів, ЄСПЛ у своїх рішеннях не узагальнює чітких, формально визначених стандартів (критеріїв, показників) справедливості. Водночас науковці визначають поняття «європейські стандарти справедливого суду» як систему правових норм, закріплених міжнародно-правовими актами ЄС, рішеннями ЄСПЛ, Суду ЄС, іншими європейськими судовими органами та рекомендаціями європейських міжнародних організацій, що встановлюють право особи на Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування під час вирішення публічно-правових спорів ефективний засіб правового захисту в національному органі, доступ до суду, справедливий та публічний судовий розгляд, обов'язковість остаточного судового рішення тощо. [10, с. 81–82].

Частина перша статті 1 Статуту ООН проголошує, що організація переслідує мету – підтримання міжнародного миру та безпеки, і для реалізації цієї мети має приймати ефективні колективні заходи для попередження та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру та проводити мирними засобами у відповідності з принципами справедливості і міжнародного права, вирішення міжнародних спорів або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру [11]. Відповідно вчені констатують, що Статут ООН зафіксував завдання «створити умови, за яких можуть дотримуватись справедливість і повага» до міжнародного права [12, с. 98–99]. Справедливість є загальнолюдським принципом права, має природне походження, і лише закріплюється державою у національному законодавстві із дотриманням вимог міжнародного права.

Традиційно справедливий суд розглядається як складова верховенства права. Конституційний Суд України (далі – КСУ) у рішенні від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 тлумачить верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, а також як універсальний та інтегральний принцип права, який має такі основоположні його складові: принцип законності, принцип поділу державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, *принцип справедливого суду* (курсив мій. – О. К.) [13]. Раніше, КСУ в рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 навів свою позицію щодо справедливості, і саме в контексті кримінальної юстиції. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання за вчинений злочин; категорія справедливості передбачає, що покарання повинно бути *домірним* злочину... Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного. *Адекватність* покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема права на свободу, які не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (курсив мій – О. К.) [14].

Очевидно, що реалізація ідеї справедливості у кримінальному праві є пріоритетною, зважаючи, зокрема, на те, що кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності. Насамперед, на законодавчому рівні будь-яка визначена санкція не повинна суперечити природній ідеї справедливості. Недарма ще Цицерон у своєму ученні червоною ниткою проводив думку про те, що законом, ухваленим людьми, можна назвати лише те, що є справедливим, що відповідає сутності природи взагалі й людської природи зокрема [15, с. 156]. За умов прийняття кримінально-правової норми відповідно до природної справедливості (за Цицероном – норми, яка відповідає сутності природи взагалі

й людської природи), призначене судом покарання за вчинене кримінальне правопорушення буде сприйматись як реалізація права на справедливий суд і потерпілою особою, і правопорушником, і загалом українським суспільством. Щодо несправедливого закону неодноразово наводила цитату Ч. Колтона: «Закон і справедливість – дві речі, які бог об'єднав, а людина роз'єднала» [16, с. 13]. Справді, для дотримання стандартів справедливого суду важливо, щоб рішення було прийнято на основі закону, який відповідає вимогам справедливості. Тому критично ставлось до тези, що «з огляду на практичну юридичну діяльність ідея розрізнення права й закону усе ще має загалом переважно світоглядний характер» [17, с. 854]. Натомість погоджуюсь із думкою, що існування права без справедливості є доволі сумнівним, оскільки закон, в якому знівельовано принцип справедливості стає неправим, деспотичним, свавільним приписом влади, який вивисує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей [18, с. 46].

Дослідник теорії справедливості Роулз «рефлексує над тим, перш за все, як можливо виконувати обов'язок підкорятися несправедливим законам. Він відзначає, що на індивідах лежить природний обов'язок підтримувати справедливі інститути, що й змушує їх підкорятися несправедливим законам або тій політиці, яка провадиться, або, щонайменше, не протистояти останнім незаконними способами до тих пір, доки вони не перевищують певних меж несправедливості» [19, с. 57]. Ще римські юристи відмежовували «право» (*Jus, Justicia*) і «закон» (*lex*). Відомим є римське висловлювання «*Lex iniusta non est lex*» – «несправедливий закон не є законом». Оскільки закон – це продукт діяльності людського розуму, то природно, що він може не відповідати вимогам справедливості.

Однак не лише закон має бути справедливим, але й його застосування теж. Слід погодитись із тим, що коли йдеться про застосування права, справедливість є навіть більш важливою, у порівнянні зі справедливістю у правотворчості. Справедливе застосування норм права вимагає від суб'єктів застосування права безсторонності, недискримінаційного підходу, неупередженості та ін. [12, с. 101].

В контексті кримінально-правового дослідження права на справедливий суд О. Л. Котович пропонує удосконалити його поняття як «гарантовану державою суб'єктивну можливість кожного звернутися до суду для справедливого, відкритого, упродовж розумного строку розгляду будь-якого правового конфлікту незалежним, безстороннім судом, створеним на підставі закону; користуватись при цьому передбаченими законом процесуальними правами та вимагати примусового виконання рішення суду» [20, с. 11]. На мій погляд, в основі пропонованого вченим визначення лежить загальновідома аксіома, закріплена у статті 6 Конвенції, де гарантовано право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі.

Пріоритетом України як соціальної правової держави має бути не просто декларування захисту прав людини справедливим судом, але його реальне забезпечення. Тому відповідні гарантії передбачено в Конституції України – права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55).

У чинному Кримінальному процесуальному кодексу України (далі – КПК) виокремлено главу «Засади кримінального впровадження», у якій, зокрема, у ч. 1 ст. 21 чітко зазначено: «кожному гарантується право на *справедливий* розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону». Зважаючи на попередні положення, повною мірою підтримую пропозицію Н. В. Глинської викласти ч. 1 ст. 412 КПК

у такій редакції: «Істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону є такі порушення вимог цього Кодексу, які самі по собі чи в сукупності з іншими порушеннями перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити *справедливе* судове рішення» [9, с. 28]. Тобто чинне формулювання «законне та обгрунтоване судове рішення» безумовно повинно бути замінене на «*справедливе* судове рішення». Зважаючи на імперативність дотримання стандартів справедливого суду, слід погодитись із положенням, яке має тривалу історію – «право на справедливий суд є засадничим і абсолютним» [21, с. 97]. Це положення, як і епіграф до цієї наукової статті, належать лорду Томасу Бінгему (13.10.1933 р. – 11.09.2010 р.), який є одним з найвидатніших юристів світу та якому вперше в історії Великої Британії вдалося обійняти усі три найважливіші посади в судовій системі цієї країни. Саме йому світ завдячує визначенню принципу верховенства права (правовладдя) та його складових, зокрема права на справедливий суд.

Наразі чинний Кримінальний кодекс України не містить переліку принципів узагалі. У Проекті ж нового Кримінального кодексу України право на справедливий суд згадано саме в контексті одного із воєнних злочинів: «Стаття 11.4.2. Грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах, не пов'язані зі вбивством». Особа, яка вчинила грубе порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме будь-яке з таких діянь проти осіб чи майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції: 5) позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, *права на справедливий і звичайний суд* [22].

Той факт, що не можливо надати чіткі однозначні критерії чи визначення поняття «справедливість», є неоспорюваним. Фахівці в галузі теорії права наголошують, що справедливість в будь-якому суспільстві починається з того, що робить необхідною єдину форму людських дій, утверджує однакові нормативи поведінки для усіх членів соціальної групи, в межах якої справедливість функціонує як *інтегративна* цінність [12, с. 97] (курсив мій. – О.К.). Ознака інтегративності є важливою в контексті розуміння права на справедливий суд. Інтегральний, інтегративний похідні від слова «інтеграція», яка в українській мові тлумачиться як «*об'єднання* чого-небудь в єдине ціле» [23, с. 793]. Отже, справедливість – це категорія, яка об'єднує людей у їх прагненні встановити істину та відновити порушене право.

Втілення природної ідеї справедливості у сучасній антикримінальній політиці України в умовах війни передбачає справедливий судовий розгляд щодо винних у вчиненні воєнних / міжнародних злочинів. Доречно зауважити про термінологічну невизначеність цієї категорії злочинів. Переважно воєнні злочини розглядають як один із видів міжнародних злочинів [24, с. 35], або ж використовують поняття «міжнародного воєнного злочину» [25, с. 100], інколи одні й ті самі склади злочинів цієї категорії відносять до воєнних, інші – до міжнародних злочинів. Цю дискусію, на мій погляд, слід вирішувати відповідно до положень нещодавно ратифікованого Україною Римського Статуту, в якому у статті 5 «Злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду» зазначено: 1. Юрисдикція Суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до цього Статуту Суд має юрисдикцію особливо таких злочинів: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; д) злочин агресії [26].

Справедливий суд під час війни – це в першу чергу призначення домірного та адекватного покарання російським окупантам, а також громадянам України, які зрадили своїй державі. В ситуації війни та повоєнної відбудови держави будь-які прояви несправедливості під час судовин-

ства здатні спричинити руйнівні для держави наслідки. Вище було констатовано, що кожна законодавчо визначена норма (а з початку 2022 року до Кримінального кодексу України парламентом внесено багато новел у статті про воєнні кримінальні правопорушення та злочини проти основ національної безпеки України), і подальше її застосування не повинні суперечити природній ідеї справедливості, лише за цих умов можна забезпечити право на справедливий суд.

Водночас справедливий суд щодо винних у вчиненні воєнних / міжнародних злочинів означає, що таке право має бути реалізовано і щодо жертв злочинів. Оскільки загалом все українське суспільство є *колективною жертвою* від злочину агресії з боку росії, то слід залучити міжнародні інституції для здійснення *справедливого правосуддя* як щодо керівництва *держави-агресора, держав-співучасників (пособників)*, так і кожного військового, який чинив злочини в Україні. В останні роки активно обговорюється питання щодо віднесення потерпілого до суб'єкта матеріальних кримінально-правових відносин. У зв'язку з цим, в КК пропонується передбачити активну роль потерпілої особи, зокрема, під час застосування так званих привілейованих інститутів – звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання тощо [27].

У вищезгаданому Звіті, йдеться і про необхідність забезпечення змагальності процесу та процесуальної рівності сторін у справах про воєнні злочини, які, як правило, розглядаються *in absentia*. Всі учасники цих кримінальних

проваджень безсумнівно знаходяться під тиском суспільства, спрямованим на забезпечення засудження і отримання максимально суворих покарань обвинуваченими. Водночас необхідним є дотримання *стандартів справедливого суду* та забезпечення відповідних гарантій [1, с. 37]. Тому критично оцінюю тезу, що «не можна дати якогось формалізованого алгоритму оцінки загальної справедливості, оскільки це є ситуативним стосовно кожного конкретного випадку та здійснюється на емпіричному рівні (*ad hoc*)» [9, с. 28]. Загальні стандарти справедливого суду – це імператив сучасної кримінальної юстиції, а у воюючій країні й поготів.

Національна кримінальна юстиція в аспекті притягнення до відповідальності за воєнні злочини зіткнулась із безліччю проблем. Стандарти права на справедливий суд під час війни передбачають здатність вітчизняних судів якісно та в розумні строки розглядати значну кількість кримінальних проваджень щодо вчинення воєнних злочинів.

Україна під час війни, і ще тривалий час після перемоги матиме пріоритетне завдання забезпечити стандарти справедливого суду для винних у вчиненні злочинів проти українського народу, і для потерпілих від цих злочинів. Попри увагу представників вітчизняної юридичної науки до європейських та міжнародних стандартів справедливого суду, перспективним напрямом є наукова розробка (з врахуванням судової практики) та узагальнення національних стандартів справедливого суду загалом, та у справах про воєнні злочини, зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт за результатами впровадження 2 фази проєкту «Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини». Червень 2024 року. 88 с. URL: https://uba.ua/documents/%D0%9A%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%202024/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9F%D0%B8%D1%89%D0%B8%D0%BA/UKR_Trial%20Monitoring_2024.pdf
2. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html>
3. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>
4. Музика А. А. Аналітична доповідь «про ратифікацію римського статуту міжнародного кримінального суду: короткий огляд доступних джерел (в аспекті доводів про et contra)». *Українська кримінальна юстиція в умовах війни*: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року). Львів: ЛьВДУВС, 2022. С. 174–195.
5. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text>
6. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / за ред.: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: АКОНІТ, 2008. Т. 3: П–Я. 2008. 864 с.
7. Головатий В. Уніфікація судової практики в Україні: теоретико-прикладні питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 237–241.
8. Деменчук М. О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики в Україні: дис. д-ра філософії в галузі права. Одеса, 2018. 223 с.
9. Глинська Н. В. Загальна справедливість судового розгляду як коректний вимір суттєвості порушень, допущених при ухваленні підсумкового процесуального рішення. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство*: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (17 грудня 2018 р., м. Київ). Київ: Алерта, 2018. С. 25–28.
10. Цвіркун Ю. Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування під час вирішення публічно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 3 (31)/2022. С. 76–83.
11. Статут Організації Об'єднаних Націй URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
12. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: дис. канд. юрид. наук. Київ. 2003. 253 с.
13. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Рішення Конституційного суду України; Окрема думка від 02.11.2004 р. № 15-пн/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>
15. Головатий Сергій. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. Київ: Наш Формат, 2024. 1016 с.
16. Закон и правосудие. Луганск: РИО ОАО «Луганская областная типография», 2008. 171 с.
17. Шульга А. М. Концепція розрізнення права і закону, її світоглядна цінність, прикладне значення. *Форум права*. 2011. № 4. С. 852–855.
18. Павлишин О. В., Васюта Ю. В. Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020 № 2 (20). С. 40–47.
19. Попович Т. П. Розуміння обов'язків у контексті теорії справедливості Джона Роулза. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2022. Серія ПРАВО. Випуск 70. С. 53–58.
20. Котович О. Л. Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 218 с.
21. Бінгем Том. Правовладдя За заг. ред. Сергія Головатого; переклад з англ. В. Кастеллі та Д. Шкрюби. Київ, 2024. 256 с.
22. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf>

23. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / за ред.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: АКОНІТ, 2008. Т. 1: А–К. 928 с.
24. Іваночко О. О. поняття воєнного злочину в міжнародному та національному праві. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 3. С. 28–37.
25. Піддубна М.В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Випуск 40. Том 2. С. 98–101.
26. Римський статут Міжнародного кримінального суду. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
27. Кваша О.О. Справедливе правосуддя в умовах війни в Україні. *Українська воєнна та повоєнна кримінальна юстиція: матеріали ІХ (XXII) Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 26–27 жовтня 2023 року). Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 135–139.

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ

DIGITIZATION OF THE CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM OF UKRAINE AS A STRATEGIC DIRECTION OF ITS REFORM

Кернякевич-Танасійчук Ю.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри судочинства

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
головний науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташица
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена дослідженню діджиталізації кримінально-виконавчої системи України як стратегічного напрямку її реформування. Наголошено, що оптимізація кримінально-виконавчої політики держави є неможлива без залучення елементів штучного інтелекту як у сферу управління кримінально-виконавчою системою та організацію роботи персоналу органів та установ виконання покарань, так і сферу безпосереднього процесу виконання-відбування покарань та реалізацію прав засуджених осіб. Встановлено, у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року серед основних її цілей названо: «розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи», що дозволяє діджиталізацію (цифровізацію) кримінально-виконавчої системи України розглядати в якості стратегічного напрямку її реформування. Окреслено основні сфери діджиталізації кримінально-виконавчої системи України як стратегічного напрямку її реформування.

Названо досягнення у сфері діджиталізації кримінально-виконавчої системи України за останні роки, серед яких: створення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту; розширення можливості доступу засуджених до Інтернету; часткове впровадження системи ефективного відеомоніторингу. Особливу увагу зосереджено на використанні Міністерством юстиції України програмного забезпечення з елементами штучного інтелекту «Кассандра», яке покликане аналізувати можливість повторного порушення закону злочинцем, та є ефективним інструментом покращення роботи органів пробачії.

Визначено основні завдання з подальшої реалізації стратегічної цілі «розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи». Зроблено висновок, що використання інформаційних технологій у процесі виконання-відбування покарань позитивно відображається на ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи, сприяє належній реалізації прав засуджених осіб: на повагу до їх гідності, на листування, подання онлайн-звернень та доступ до суспільно значимої інформації, на освіту тощо.

Ключові слова: оптимізація, політика у сфері боротьби зі злочинністю, кримінально-виконавча політика, штучний інтелект, інформатизація, діджиталізація (цифровізація), кримінально-виконавча система, реформування.

The article is devoted to the study of the digitization of the criminal-executive system of Ukraine as a strategic direction of its reform. It is emphasized that the optimization of the state's criminal-executive policy is impossible without the involvement of elements of artificial intelligence both in the field of management of the criminal-executive system and the organization of the work of the personnel of bodies and institutions for the execution of punishments, as well as in the field of the direct process of execution and serving of punishments and the realization of the rights of convicted persons. It has been established that the Penitentiary System Reform Strategy for the period until 2026 lists among its main goals: "expanding the possibilities of digitalization of the penitentiary system", which allows the digitization of the criminal-executive system of Ukraine to be considered as a strategic direction of its reform. The main spheres of digitization of the criminal-executive system of Ukraine as a strategic direction of its reform are outlined.

Achievements in the field of digitization of the criminal-executive system of Ukraine in recent years were named, among which: creation of the Unified register of convicts and persons taken into custody; expansion of convicts' access to the Internet; partial implementation of an effective video monitoring system. Particular attention is focused on the use by the Ministry of Justice of Ukraine of software with elements of artificial intelligence "Cassandra", which is designed to analyze the possibility of repeated violations of the law by a criminal, and is an effective tool for improving the work of probation authorities.

The main tasks for the further implementation of the strategic goal of "expanding the possibilities of digitization of the penitentiary system" have been determined. It was concluded that the use of information technologies in the process of execution and serving of punishments has a positive effect on the effectiveness of the functioning of the criminal-executive system, contributes to the proper realization of the rights of convicted persons: to respect for their dignity, to correspondence, submission of online appeals and access to socially significant information, for education, etc.

Key words: optimization, policy in the field of combating crime, criminal-executive policy, artificial intelligence, informatization, digitization, criminal-executive system, reformation.

Оптимізація кримінально-виконавчої політики держави як однієї з підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю «матиме своїм наслідком приведення кримінально-виконавчої системи до найкращого (оптимального) стану» [1, с. 271]. Така оптимізація сьогодні є неможлива без залучення елементів штучного інтелекту як у сферу управління кримінально-виконавчою системою та організацію роботи персоналу органів та установ виконання покарань, так і сферу безпосереднього процесу виконання-відбування покарань та реалізацію прав засуджених осіб.

Як зазначається у Концепції розвитку штучного інтелекту: «Впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах

загальнодержавного значення» [2]. Очевидно, що і сфера боротьби зі злочинністю загалом та виконання покарань зокрема належать до тих, які безумовно потребують інформатизації та діджиталізації (цифровізації) з метою їх удосконалення та підвищення ефективності процесів щодо їх реалізації.

Окрім того, у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року (далі – Стратегія) серед основних її цілей названо: «розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи» [3], що дозволяє діджиталізацію (цифровізацію) кримінально-виконавчої системи України розглядати в якості стратегічного напрямку її реформування.

При цьому зауважимо, що слід вести мову про кримінально-виконавчу, а не пенітенціарну систему. Як нами

неодноразово зазначалося у контексті дослідження кримінально-виконавчої політики України, хоч і часто застосовуваним сьогодні є термін «пенітенціарна політика», який використовують з огляду на різні причини, серед них і найменування центрального органу виконавчої влади, що реалізовував кримінально-виконавчу політику до 18 травня 2016 року, – Державна пенітенціарна служба України, і назва проекту Закону України «Про пенітенціарну систему» зрештою і згадана вище Стратегія тощо та, видається, що здійснювати заміну поняття «кримінально-виконавча політика» поняттям «пенітенціарна політика» неправомірно.

Здійснення порівняльного аналізу змістового наповнення понять «кримінально-виконавча політика» та «пенітенціарна політика» дозволило дійти висновку, що ці поняття не тотожні. Так «пенітенціарна політика є вужчим поняттям, ніж кримінально-виконавча політика, оскільки визначає напрями діяльності щодо виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. У свою чергу, кримінально-виконавча політика є ширшим поняттям і охоплює не лише політику у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (пенітенціарну політику), але й політику у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства» [4, с. 124]. За аналогією кримінально-виконавча система є ширшим за змістом поняттям і включає у себе систему виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (пенітенціарну систему) і систему виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Відтак, метою наукової статті є окреслення основних сфер діджиталізації кримінально-виконавчої системи України як стратегічного напрямку її реформування (на виконання у 2024 році фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні» (номер державної реєстрації 0121U114397)).

Аналіз Стратегії дозволяє зробити висновок, що у сфері діджиталізації кримінально-виконавчої системи України за останні роки вдалося досягти певних результатів, зокрема: створено Єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту; розширено можливості доступу засуджених до Інтернету; частково впроваджено систему ефективного відеомоніторингу (центри відеомоніторингу, GPS-трекери, портативні відеореєстратори).

Єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту – це інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік та оброблення відомостей про засуджених, осіб, узятих під варту [5].

Окрім впровадження та наповнення даними Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, створено додатковий модуль Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності малолітньої особи, а також створено підсистему Кассандра, що призначена для обліку даних щодо оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, забезпечено підключення органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України), органів пробації до системи електронного документообігу [6].

Так, з 2020 року Міністерство юстиції України розпочало використовувати програмне забезпечення з елементами штучного інтелекту «Кассандра», яке покликане аналізувати можливість повторного порушення закону злочинцем [7, с. 181]. Відповідний «прогноз повторного правопорушення ґрунтується на використанні машинного навчання та алгоритмів автоматизованих висновків (прогнозів), які базуються на результатах обробки великих структурованих масивів даних про історію правопорушень особи; наявності житла сім'ї, освіти та роботи; матеріального становища; контролю над поведінкою та мисленням; вживання алкоголю та наркотиків, стосунків у суспільстві та інших аспектів» [8, с. 248].

Підсистему «Кассандра» з її широкими функціональними можливостями можна розглядати в якості ефективного інструменту покращення роботи органів пробації.

Відтак, слушними є міркування про те, що: «Штучний інтелект може стати неоціненним ресурсом для працівників пробації, оскільки вони стежать за поведінкою правопорушників та сприяють їх реінтеграції. Оскільки від персоналу практично завжди вимагається робити більше з обмеженими ресурсами, штучний інтелект може служити мультиплікатором сил, допомагаючи співробітникам пробації визначити тих правопорушників, які можуть швидко (з більшою ймовірністю) вчинити рецидив. Це також може полегшити обрання доцільної програми реінтеграції» [7, с. 189].

На забезпечення права засуджених осіб на повагу до їх гідності та запобігання катуванню та жорстокому поведженню з ними в установах виконання покарань спрямовано впровадження системи ефективного відеомоніторингу в установах виконання покарань.

Як зазначає М. О. Ларченко, укомплектування персоналу установ виконання покарань та слідчих ізоляторів GPS-трекерами на нагрудними реєстраторами забезпечить фіксацію усіх випадків тілесних ушкоджень засуджених та ув'язнених [9, с. 38].

З метою забезпечення права засуджених осіб на листування, подання онлайн-звернень та доступ до суспільно значимої інформації, що сприяє розвитку та ресоціалізації, засудженим надано дозвіл на використання планшетного комп'ютера. Це значно розширює можливості доступу засуджених осіб до мережі Інтернет.

При цьому з метою мінімізації потенційних кіберзагроз «надання можливості засудженим користуватись пристроями з виходом в мережу Інтернет має обов'язково супроводжуватись встановленням системи мережевого захисту (IDS (Intrusion Detection System) – система виявлення атак (вторгнень)). Це значною мірою дозволяє запобігти використанню мережі для вчинення кримінальних правопорушень у кіберпросторі» [9, с. 40].

Крім зазначеного вище, видається, що діджиталізація кримінально-виконавчої системи повинна торкнутися і права на освіту засуджених, зокрема, сприяти реалізації цього права у дистанційній, онлайн формі.

Саме «за допомогою дистанційної форми навчання можна отримати відповідні освітні послуги: прослухати лекційний матеріал, пройти тестування, скласти залік чи екзамен, використовуючи сучасні інформаційні, зокрема комп'ютерні, технології (Інтернет, скайп). Крім того, доступ до мережі Інтернет дозволяє забезпечити засуджених потрібними їм для навчання та самопідготовки навчально-методичними матеріалами тощо» [1, с. 236].

У Стратегії серед завдань з реалізації стратегічної цілі «розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи» названо:

«модернізацію Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, у тому числі розширення його аналітичного функціонала;

впровадження електронного моніторингу на пробації; створення та впровадження автоматизованої системи обліку матеріальних ресурсів;

впровадження та забезпечення функціонування системи збору даних для цілей комплексної оцінки виправних колоній, слідчих ізоляторів, установ виконання покарань, закладів охорони здоров'я та державних підприємств ДКВС;

впровадження електронних послуг у медичній сфері; впровадження електронних систем бухгалтерського, кадрового та статистичного обліку (МІА);

впровадження електронного документообігу в органах та установах пенітенціарної системи» [3].

Як зазначають К. В. Денисенко, Н. Б. Шамрук, І. С. Борко: «Всі ці завдання, зазначені в Стратегії, є акту-

альними для ДКВС України, але не менш важливим для виконання цілі щодо розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи є впровадження концепції електронного урядування в органах та установах ДКВС України» [10, с. 87]. Більше того, авторами пропонується «об'єднати усі запропоновані в Стратегії завдання відповідно до Концепції електронного урядування України і створити нову його складову – Е-в'язницю» [10, с. 88] і в рамках її розроблення «налагодити співпрацю Міністерства юстиції України із Міністерством цифрової трансформації України» [10, с. 89], що заслуговує на підтримку, оскільки не лише удосконалив роботу кримінально-виконавчої системи, а й сприятиме забезпеченню її прозорості.

Очевидно, що використання інформаційних технологій у процесі виконання-відбування покарань позитивно відображається на ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи. При цьому, на думку Г. П. Залуговської, В. В. Барахти та О. М. Косова, також «потребує впровадження цифровізації і система пошуку кандидатів, добору та управління персоналом ДКВС Укра-

їни» [11, с. 63], що особливо актуально в умовах воєнного стану в Україні. Вважається, що: «сучасні методи добору персоналу мають вищу результативність, а отже, впровадження в умовах воєнного стану нових цифрових програмних рішень на всіх етапах рекрутингу персоналу ДКВС України забезпечить безпеку персоналу (можливе керування процесом з будь-якого безпечного місця), та дозволить ефективніше використовувати службовий і робочий час персоналом ДКВС України» [11, с. 65].

Підсумовуючи, варто зазначити, що діджиталізація кримінально-виконавчої системи України має кілька напрямів і стосується не лише сфери управління її діяльністю, але й спрямована на ефективну реалізацію таких прав засуджених осіб, як: на повагу до їх людської гідності; освіту; на листування та дистанційну комунікацію із зовнішнім світом тощо. Застосування елементів штучного інтелекту дозволяє, виявивши ризики вчинення повторних кримінальних правопорушень, покращити якість соціально-виховної, психологічної роботи із засудженими особами, що у свою чергу сприятливо впливає на їх виправлення та ресоціалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Кримінально-виконавча політика України : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.
2. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12. 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.08.2024).
3. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12. 2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10> (дата звернення: 10.08.2024).
4. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика та пенітенціарна політика: співвідношення понять. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах*: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції 16 жовтня 2015 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 124–125.
5. Про затвердження Порядку формування та ведення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту: наказ Міністерства юстиції України від 26.06.2018 р. № 2023/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0762-18#Text> (дата звернення: 10.08.2024).
6. Діджитал-проекти у сфері юстиції – один з етапів цифрової трансформації України, – Сергій Орлов. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/didzital-proekti-u-sferi-yusticii-odin-z-etapiv-cifrovoi-transformacii-ukrayini-sergij-orlov> (дата звернення: 10.08.2024).
7. Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування : монографія / [К. А. Автухов, О. В. Гальцова, М. Ю. Кутелов та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Степанюка]; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2021. 488 с.
8. Павлова Т.О. Діджиталізація як засіб модернізації держави та окремих органів кримінальної юстиції. *Дослідження механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічному і приватному праві*: кол. монографія /М.А. Баламуш, Н.В. Ільєва, О.М. Миколенко [та ін.]; за заг. ред.: О.В. Гаран, О.І. Миколенко. Одеса: Фенікс, 2023. С. 223–258.
9. Ларченко М. О. Використання комп'ютерних технологій при реформуванні пенітенціарної системи. *Пенітенціарна система у глобальному вимірі*: Матеріали I Міжнародного пенітенціарного форуму (м. Рівне, 29–30 жовтня 2021 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 38–40.
10. Денисенко К. В., Шамрук Н. Б., Борко І. С. Роль Міністерства цифрової трансформації України у цифровізації діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. № 1. Том 34 (73). С. 85–90.
11. Залуговська Г. П., Барахта В. В., Косов О. М. Діджиталізація діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України в умовах воєнного стану. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2023. № 2 (14). С. 58–69.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТІВ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ.СТ. 210 ТА 211 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

CERTAIN ASPECTS OF THE CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF THE SUBJECTS OF CORRUPTION OFFENSES PROVIDED FOR BY ART. ART. 210 AND 211 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Кузнецова Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії та права

Черкаський державний технологічний університет

Пасинчук К.М., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри управління у сфері цивільного захисту
*Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Національного університету цивільного захисту України*

Чубань В.С., к.е.н., доцент,
доцент кафедри управління у сфері цивільного захисту
*Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобилья
Національного університету цивільного захисту України*

У статті висвітлена загальна характеристика кримінальних правопорушень, передбачених статтями 210 та 211 Кримінального кодексу України. Окрім цього автори розкривають проблематику боротьби з таким негативним явищем, яке вкорінилося в нашому суспільстві як корупція в усіх її проявах та суспільних сферах життя, зокрема проблематика боротьби з корупцією в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

Автори наголошують, що кримінальні правопорушення в бюджетній сфері займають суттєву частку в структурі економічних правопорушень. Водночас різноманіття способів їх вчинення, використання винними особами складних прийомів і операцій з їх підготовки та приховування, груповий характер злочинної діяльності, застосування корупційних зв'язків для протидії розслідуванню та інші фактори призводять до значних труднощів у слідчій діяльності. Наразі економічні правопорушення на території України ефективно існують завдяки корпоративно-бюрократичним групам, що мають налагоджені корупційні зв'язки з представниками політики, державними владними органами та органами правопорядку. І, що саме характерно, що їхня діяльність ретельно планується, а за необхідності вони можуть застосувати погрози, насильство, шантаж.

Бюджетна сфера стає дедалі більш привабливою сферою для діяльності організованих злочинних угруповань та корумпованого чиновництва, що усвідомлюють її як джерело надприбутків і швидкого збагачення. Цим кримінальним правопорушенням притаманна не лише стійка тенденція до збільшення їх кількості, а й організованість, професійність і високий рівень латентності.

В статті автори зазначають, що корупційними кримінальними правопорушеннями слід визнавати передбачені Кримінальним кодексом України умисні суспільно небезпечні діяння, які містять не тільки ознаки відповідного складу кримінального правопорушення, а й ознаки корупції, передбачені статтею 1 Закону України «Про запобігання корупції». Суспільна небезпека протиправних корупційних діянь визначається тим, що виконання особами своїх повноважень, які повинні здійснюватись відповідно до діючого законодавства фактично ставиться в залежність від одержання неправомірної вигоди від інших осіб, чим заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода фізичній або юридичній особі, суспільству або державі.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, бюджетна сфера, суб'єкт кримінального правопорушення, нецільове використання коштів, кримінальна відповідальність, корупція.

The article describes the general characteristics of criminal offenses provided for by Articles 210 and 211 of the Criminal Code of Ukraine. In addition, the authors reveal the problems of combating such a negative phenomenon, which has taken root in our society as corruption in all its manifestations and social spheres of life, in particular, the problems of combating corruption in state authorities and local self-government bodies.

The authors emphasize that criminal offenses in the budgetary sphere occupy a significant share in the structure of economic offenses. At the same time, the variety of ways of committing them, the use by guilty persons of complex techniques and operations for their preparation and concealment, the group nature of criminal activity, the use of corruption ties to oppose the investigation and other factors lead to significant difficulties in investigative activities. Currently, economic crimes on the territory of Ukraine function effectively through the activities of corporate-bureaucratic groups that have well-established corruption ties with the political elite, state authorities, and law enforcement agencies. Their activities are carefully planned, if necessary, they can use threats, violence, blackmail.

The budget sphere is becoming an increasingly attractive sphere for the activities of organized criminal groups and corrupt officials, who perceive it as a source of excess profits and quick enrichment. These criminal offenses are characterized not only by a steady tendency to increase their number, but also by organization, professionalism and a high level of latency.

In the article, the authors point out that intentional socially dangerous acts provided for by the Criminal Code of Ukraine, which contain not only the signs of the corresponding crime, but also the signs of corruption specified in Article 1 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", should be recognized as corruption criminal offenses. The public danger of illegal acts of corruption is determined by the fact that the performance of the persons' powers, which must be carried out in accordance with the current legislation, is actually dependent on receiving an undue benefit from other persons, which causes or may cause significant damage to a natural or legal person, society or the state.

Key words: criminal offense, budgetary sphere, subject of criminal offense, misappropriation of funds, criminal liability, corruption.

Постановка проблеми. Наше суспільне життя так чи інакше пов'язане з євроінтеграційними процесами, що включають в себе і боротьбу з корупцією, як складний чинник та вимогу щодо вступу нашої держави до Європейського Союзу. Не для кого не секрет, що саме коруп-

ційні правопорушення посідають на центральному місці в структурі економічних правопорушень в цілому. На сьогодні структура економічних правопорушень включає в себе значну частину правопорушень, що вчинюються саме в бюджетній сфері. Непоодинокими є випадки вилу-

чення коштів з державного бюджету при цьому викристовуючи дозволені форм та методи господарвання або користуючись наділеними повноваженнями щодо контролю за господарською діяльністю. Найважливішим елементом бюджетної системи є бюджетні кошти. В Україні застосовується казначейська форма обслуговування державного бюджету України, яка передбачає здійснення Державним казначейством України операцій з коштами державного бюджету. Усіма бюджетними установами складаються кошториси, які є основним плановим документом, що надає бюджетній установі повноваження по отриманню доходів і здійсненню видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему кримінальних правопорушень в бюджетній сфері досліджували: Дудоров О.О., Долматов А.В., Василевич В., Гула Л., Левченко Ю., Хоменко В.П., Писарчук І., Ксьонжик І., Дубініна М., Дараган В.В., Єфімов В.В., Северин С.В., Шиян А.Г., Дараган В.В., Сидорова Е., Тихонова О.В., Черней В. проте боротьба з таким видом правопорушень нажалі залишається актуальною.

Метою статті є дослідження кримінально-правової характеристики суб'єктів кримінальних правопорушень та висвітлення об'єктивних факторів таких правопорушень в бюджетній сфері нашої держави

Виклад основного матеріалу. Як зазначає В. Черней бюджетна сфера завжди вирізнялась комплексом економіко-правових питань, що потребують кардинального вирішення. За визначенням фахівців правоохоронних органів можна стверджувати, що цей сегмент фінансової системи держави залишається одним з найбільш криміналізованих. Кожне шосте економічне правопорушення, що викривається в Україні, пов'язане з зазіханням на кошти державного або місцевих бюджетів [1, с. 64].

Згідно із БК України бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної, в свою чергу бюджетна система складається з державного бюджету та місцевих бюджетів. Бюджетами місцевого самоврядування визнаються бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань. Місцевими бюджетами визнаються обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування [2].

Бюджетним правопорушенням визнається недотримання учасником бюджетного процесу встановленого Бюджетним Кодексом України та іншими нормативно-правовими актами порядку складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання бюджету чи звіту про виконання бюджету. Особи, винні у порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно з законами України [2].

Кримінальним кодексом України, зокрема ст. 210 та 211 передбачена кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210 КК) та видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону (ст. 211 КК) [3].

На думку дослідників В. Василевич та Ю. Левченко нецільове використання бюджетних коштів означає, що видатки здійснюються без належного планування, контролю та встановлених призначень. Це може включати витрати на проекти або програми, які не мають прямого зв'язку з бюджетними пріоритетами чи соціальними потребами країни. Також, надання кредитів з бюджету без належного розгляду та встановлених критеріїв може спричинити невідповідність між фінансовими ресурсами та реальними потребами економіки [4, с. 215].

Особливість зазначеного кримінального правопорушення полягає в тому, що більшість осіб, яких притягнуто до кримінальної відповідальності за його вчинення, є керівниками органів і підрозділів відповідних державних установ та підприємств, що володіють правом підпису фінансових документів.

Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, – спеціальний (службова особа розпорядника або одержувача бюджетних коштів). Визначаючи суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, слід мати на увазі, що передусім за цією статтею КК України мають кваліфікуватись дії службових осіб організацій, які є розпорядниками бюджету. За обсягом наданих прав розпорядники поділяються на головних розпорядників коштів бюджету і розпорядників коштів бюджету нижчого рівня (ст. 22 БК України). При цьому потрібно з'ясувати компетенцію тієї чи іншої службової особи саме в частині розпорядження бюджетними коштами. Зокрема, з урахуванням положень регулятивного законодавства неправильно визнавати суб'єктом кримінального правопорушення лише керівника розпорядника бюджетних коштів, виключаючи з кола виконавців головного бухгалтера (керівника фінансового підрозділу) відповідної установи, спроможного виконати дії, що утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України. За обсягом наданих прав розпорядники поділяються на головних розпорядників коштів бюджету і розпорядників коштів бюджету нижчого рівня (ст. 22 БК України). При цьому потрібно з'ясувати компетенцію тієї чи іншої службової особи саме в частині розпорядження бюджетними коштами. Зокрема, з урахуванням положень регулятивного законодавства неправильно визнавати суб'єктом кримінального правопорушення лише керівника розпорядника бюджетних коштів, виключаючи з кола виконавців головного бухгалтера (керівника фінансового підрозділу) відповідної установи, спроможного виконати дії, що утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України [5, с. 92].

Іван Писарчук та Лев Гула вважають, що до найбільш важливих пошукових ознак кримінального правопорушення, що вчиняються в бюджетній сфері, варто віднести: стан, структуру та динаміку кримінального правопорушення; спосіб підготовки, вчинення та приховування правопорушення; місце вчинення; об'єкт злочинного зазіхання; ознаки особистості правопорушника; причини та умови, що сприяють вчиненню таких правопорушень [6, с. 140].

Основними причинами, що дають поштовх до вчинення такого роду кримінальних правопорушень належать [7, с. 345–348]:

- 1) прогресуючі матеріальні потреби, прагнення бути заможною людиною, яка має гроші не тільки для задоволення повсякденних потреб, але й для створення певного «іміджу» – належності до вищих кіл суспільства;
- 2) переконаність у тому, що гроші – це найвища цінність у житті, та постійна потреба «робити гроші» стає основною, а інколи єдиною метою;
- 3) правовий і моральний нігілізм, тобто зневажання законів і норм моралі та прагнення досягти поставленої мети будь-якими, зокрема незаконними, а інколи й відверто злочинними методами;
- 4) нехтування як інтересами суспільства загалом, так і окремих людей, зневажання людей, які стоять нижче за своїми фінансовими можливостями;
- 5) схильність до ризику в службовій діяльності та в житті загалом, яка переростає в авантюризм (невраховування під час прийняття рішень явно існуючих небезпечних обставин);
- 6) динамічність поведінки залежно від життєвих обставин (можливість їх зміни на прямо протилежні).

Водночас основною базою ефективного функціонування бюджетної сфери вважають діяльність, пов'язану

із затвердженням, розглядом, а також складанням бюджетів. Відповідно правовою підмогою даної діяльності є видання відповідних нормативно-правових актів.

Відповідальність за ст. 211 КК настає у випадку видання службовою особою нормативно-правового акту, який зменшує надходження бюджету у великих розмірах коштів або в особливо великих розмірах, або збільшує витрати бюджету у великих чи особливо великих розмірах. Особою, яка може нести кримінальну відповідальність за ст. 211 Кримінального кодексу, є службова особа, що здійснює функції представника влади чи місцевого самоврядування і уповноважена на видання нормативно-правових актів у сфері бюджетних відносин. Вчиняючи кримінальне правопорушення (підписуючи НПА), службова особа внутрішньо повинна усвідомлювати (знати, розуміти) протиправний характер своїх дій. Суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 211 КК можуть бути: президент; міністри КМУ; керівники центральних органів виконавчої влади; голови місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Водночас депутат не є суб'єктом кримінального правопорушення, виходячи з того, що під час головування і перебування в раді є не службовою особою, а представником народу, територіальної громади і рішення приймається колегіально відповід-

ною радою з іншими депутатами. Вчиняючи кримінальне правопорушення (підписуючи НПА), службова особа внутрішньо повинна усвідомлювати (знати, розуміти) протиправний характер своїх дій [8].

Отже, суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 211 КК України є службова особа органів виконавчої влади та їх структурних підрозділів, яка уповноважена видавати або затверджувати нормативно-правові акти в частині регулювання, використання та розпорядження бюджетних коштів.

Висновки. Ефективним засобом вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного із порушенням бюджетного законодавства є встановлення предмета кримінального правопорушення та його тлумачення за допомогою юридичної техніки. Адже предмет кримінального правопорушення висвітлює характерну особливість та ступінь суспільної небезпеки такого роду кримінального правопорушення. Особливість кримінальних правопорушень в частині протиправних дій в бюджетній сфері та нормативних актах бюджетного характеру є й той факт, що такі правопорушення належать до предметних діянь, на що безпосередньо вказує диспозиція ст. 210 та 211 Кримінального кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернев В. Проблеми кримінальної відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 1. С. 64–67.
2. Бюджетний кодекс України: Закон України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920>
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
4. Васильович В.В., Левченко Ю.О. Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 78: частина 2. С. 214–219.
5. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / За ред. М.І. Хавронюка. Київ: Москаленко О. М., 2019. 464 с.
6. Іван Писарчук Лев Гулар Характеристика нецільового використання бюджетних коштів: криміналістичні аспекти. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/feb/15610/23.pdf>
7. Криміналістична профілактика економічних злочинів: наук.-практ. посіб. / за ред. В. А. Журавля. Харків: Харків юридичний, 2006. 236 с.
8. Писаренко О.О. Кримінальні справи про видання актів, що зменшують надходження бюджету. URL: <https://fides.com.ua/our-publications/kryminalni-spravy-pro-vydannya-aktiv-shcho-zmenshuyut-nadhodzhennya-byudzhetu>
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 12 липня 1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та допов. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
11. Хоменко В.П. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 120–132.
12. Ксьонжик І., Дубініна М. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів господарювання державного сектору. URL: <https://dSPACE.uzhnu.edu.ua/jsrui/bitstream/lib/>
13. Тихонова О.В. Окремі аспекти визначення об'єктивної сторони злочину, відповідальність за вчинення якого передбачена статтею 211 Кримінального Кодексу України. *Науковий вісн.*
14. Сидорова Е. Характеристика повноважень Верховної Ради України щодо податків і зборів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1 (116). С. 203–212.

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО НАПРАВЛЕННЯ, ПЕРЕМІЩЕННЯ ЗБРОЇ, ОЗБРОЄННЯ ТА БОЙОВИХ ПРИПАСІВ В УКРАЇНУ, РУХ, ПЕРЕМІЩЕННЯ АБО РОЗМІЩЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЧИ ІНШИХ УТВОРЕНИХ ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНІВ УКРАЇНИ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ, ВЧИНЕНЕ В УМОВАХ ВОЄННОГО АБО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ¹

FEATURES OF THE QUALIFICATION OF UNAUTHORIZED DISSEMINATION OF INFORMATION ABOUT THE DIRECTION, MOVEMENT OF WEAPONS, ARMAMENTS, AND AMMUNITION TO UKRAINE, THE MOVEMENT, DISPLACEMENT, OR DEPLOYMENT OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE OR OTHER MILITARY FORMATIONS ESTABLISHED IN ACCORDANCE WITH THE LAWS OF UKRAINE, COMMITTED UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW OR A STATE OF EMERGENCY

Куліш А.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України, директор

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Малетова О.С., д.ю.н., доцент, завідувачка кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Лелека С.С., студентка III курсу
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття присвячена важливій темі, а саме: протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану. Збереження військово значущої інформації від її несанкціонованого витоку є ключовою метою для досягнення цілей поставлених нашим державним апаратом стосовно захисту суверенітету, незалежності, а також повернення територіальної цілісності. Таке нововведення має вагоме значення в сучасному суспільстві, бо сприяє полегшенню виконання своїх службових обов'язків відповідними органами. Як наслідок, поява положення статті 114-2 КК України суттєво впливає на багато галузей виникнення правовідносин, і частково зменшує кількість правопорушень, котрі криміналізуються цією статтею. Протидія несанкціонованому поширенню військово значущої інформації передбачає декілька складових. Перш за все, мова йде про пошук ефективних заходів, націлених на обумовлене нами запобігання. Наступним є чітке окреслення суб'єктів, уповноважених на запобігання несанкціонованого поширення військово значущої інформації, бо необхідно визначити коло їх повноважень з цього приводу. На останок, важливою складовою визнається дослідження практики іноземних країн. Аналізуючи досвід зарубіжних країн, виявлено: практика останніх заклала необхідні підвалини для вдосконалення рівня захищеності широкого переліку осередків вітчизняного законодавства. Дана стаття акцентує увагу на законодавчій базі, причинах і наслідках такої криміналізації, встановленні заходів протидії, переліку органів, уповноважених на запобігання несанкціонованому поширенню військово значущої інформації, і характеристикі міжнародного досвіду. Захист від вчинення досліджуваних нами правопорушень стає важливим, зважаючи на введений воєнний стан. Наголошується на унікальності положення, передбаченого статтею 114-2 КК України, потребі збільшення свідомості населення щодо розуміння протиправності несанкціонованого поширення військово значущої інформації, залучення нових заходів протидії, а також імплементації цього положення іншими державами.

Ключові слова: зарубіжний досвід, криміналізація, Кримінальний кодекс України, несанкціоноване поширення військово значущої інформації, протидія, уповноважені суб'єкти.

The article is dedicated to a critical topic: countering the unauthorized dissemination of information regarding the direction and movement of weapons, armaments, and ammunition to Ukraine, as well as the movement, displacement, or deployment of the Armed Forces of Ukraine or other military formations established in accordance with the laws of Ukraine, committed under conditions of martial law or a state of emergency. Protecting military-sensitive information from unauthorized leaks is a key objective for achieving the goals set by our government concerning the protection of sovereignty, independence, and the restoration of territorial integrity. This new measure holds significant importance in contemporary society, as it facilitates the fulfillment of their duties by relevant authorities. Consequently, the introduction of Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine has a substantial impact on various fields of legal relations and partially reduces the number of offenses criminalized by this article. Counteracting the unauthorized dissemination of military-sensitive information involves several components. Firstly, it entails finding effective measures aimed at preventing such unauthorized dissemination. Secondly, it requires a clear definition of the entities authorized to prevent the unauthorized dissemination of military-sensitive information, as it is necessary to delineate their powers in this regard. Lastly, an important component is the examination of the practices of foreign countries. Analyzing the experience of foreign countries reveals that their practices have laid the necessary foundations for improving the level of protection across a broad range of domestic legislative areas. This article focuses on the legislative framework, the reasons and consequences of such criminalization, the establishment of countermeasures, the list of bodies authorized to prevent the unauthorized dissemination of military-sensitive information, and the characteristics of international experience. Protection against the commission of the offenses under study becomes crucial, especially considering the imposed martial law. Emphasis is placed on the uniqueness of the provision stipulated in Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine, the need to raise public awareness about the illegality of unauthorized dissemination of military-sensitive information, the introduction of new countermeasures, and the implementation of this provision by other states.

Key words: foreign experience, criminalization, Criminal Code of Ukraine, unauthorized dissemination of military information, countermeasures, authorized entities.

¹ Робота виконана в рамках проєктів «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556) та «Концептуальні засади реформування системи правоохоронних органів в сучасних умовах трансформації нагляду і контролю щодо забезпечення економічної безпеки України» (номер державної реєстрації 0120U100474).

Постановка проблеми. У сучасних умовах дуже розвинена доступність до публікацій фото та відео у засобах масової інформації. Це позитивно характеризує будь-яку демократичну державу, однак створює небезпеку в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Проблема полягає в загрозі захищеності військово значущої інформації, яка в разі потрапляння в Інтернет-мережу може стати відомою ворогу та спричинити негативні наслідки. Вказана інформація має велике значення, оскільки її несанкціонований виток загрожує національній безпеці, обороноздатності та відносній стабільності в суспільному середовищі. Таким чином, важливим є пошук дієвих заходів протидії несанкціонованому поширенню військово значущої інформації, використовуючи як вітчизняні напрацювання, так і враховуючи іноземний досвід.

Метою статті є віднайдення заходів протидії вчинення зазначеного кримінального правопорушення, виявлення суб'єктів, котрі уповноважені на останнє.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року стало тією датою, яка кардинально змінила життя кожного з українців та інших небайдужих людей, котрі разом боронять незалежну й суверенну Україну будь-яким з можливих способів. Все ж таки, необхідно пам'ятати: мова йде про повномасштабну збройну агресію, але окупаційні дії почалися з 2014 року. Війна сьогодні відрізняється від інших тим, що є інформаційною, адже це дії, початі для досягнення інформаційної переваги в спосіб завдання шкоди інформації, процесам, котрі ґрунтуються на інформації та інформаційних системах супротивника при одночасному захисті власної інформації, процесів, які створюються на основі інформації й інформаційних системах [1, с. 116].

Відповідно до статті 34 Конституції України [3], кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Тобто кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [3].

Виходячи з вищезгаданого, виникає питання, чому, згідно з положенням статті 114-2 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [2], несанкціоноване поширення військово значущої інформації тягне за собою кримінальну відповідальність, і чи немає суперечності між даними статтями? Проте принцип верховенства права є дотриманим, адже відповідно до статті 8 Конституції України [3], остання має найвищу юридичну силу. Закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй [3]. Безпосередньо цей принцип втілюється завдяки частини 2 статті 34 Конституції України [3], тобто здійснення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [3].

Варто також звернути увагу на статті 10 Конвенції захисту прав людини і основоположних свобод 1950 р. [4], яка була ратифікована та підписана Україною в 1997 році. Дана стаття стосується свободи вираження поглядів, проте не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших

осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [4].

Винятковість інформаційної ери пов'язується із спрощенням закріплення та поширення інформації, а таким чином й вираження поглядів стало значною мірою спрощене. З початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, значна частка блогерів і звичайне цивільне населення стало ілюструвати свої погляди, розміщуючи фото та відео переміщень Збройних Сил України, роботи заходів протиповітряної оборони, вибухів тощо [5, с. 56]. Дані дії безумовно характеризуються як такі, що несуть небезпеку для суспільства й держави. На початку повномасштабної війни, через недостатню обізнаність населення чи небажання останнього реагувати на заклики непоширення будь-якої важливої інформації для ведення бойових дій, постала потреба в криміналізації несанкціонованого поширення військово значущої інформації. Обмеження стосовно розміщення та поширення постів в інтернеті бойової техніки, роботи протиповітряної оборони, наслідків ракетних обстрілів відразу після влучення є повною мірою виправданим і доцільним, оскільки в цій ситуації питання безпеки превалює над свободою вираження поглядів [5, с. 56].

Відповідно до Закону № 2160-IX від 24.03.2022 р. [6], КК України доповнено статтею 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» [6]. Згідно з Законом № 2178-IX від 01.04.2022 р., до останньої було внесено зміни, бо виникла потреба відмежувати частину 3 статті 114-2 КК України від державної зради (стаття 111 КК України) [5, с. 57].

Криміналізація діяння закріпленою статтею 114-2 КК України необхідна для підтримання відносно стійкого рівня безпеки в державі та пришвидшення перемоги. Введення покарання за такі протиправні діяння стало приводом для зменшення кількості їх вчинення через побоювання бути притягнутим до відповідальності. Однак для винних осіб, котрі проігнорували появу цієї статті й продовжують скоювати даний вид кримінального правопорушення, тепер передбачено законні підстави для притягнення їх до відповідальності. У такий спосіб полегшено роботу відповідних органів. Відтак, майже 300 проваджень було розпочато лише в СБУ за статтею 114-2 КК України [7].

Отже, до причин криміналізації несанкціонованого поширення військово значущої інформації варто віднести потребу збереження в таємності останньої для більш ефективного досягнення поставлених цілей у воєнному осередку й відновлення територіальної цілісності та недоторканності кордонів України. Крім того, постала необхідність у збереженні відносно стійкого рівня безпеки для цивільного населення, бо внаслідок витoku військово значущої інформації, держава-терорист коригує ракетні удари для розладу порядку в Україні й створення паніки серед мешканців нашої країни. Доповнення Кримінального кодексу України статтею 114-2 КК України відіграло важливу роль у кількісному зменшенні вчинення відповідних кримінальних правопорушень, передбачених у даному приписі, та значною мірою полегшило процедуру притягнення до відповідальності за такі протиправні діяння.

Для протидії несанкціонованому поширенню військово значущої інформації потрібно вдаватися до певних заходів, адже забезпечення інформаційної безпеки полягає у виконанні рішучих дій. Вважаємо, що провідним і основоположним заходом буде формальне закріплення відповідного положення стосовно притягнення до відповідальності за протиправні діяння. Саме тому, було утворено

додаткові гарантії ефективної дії Збройних Сил України щодо відсічі агресії РФ через встановлення 24.03.2022 р. кримінально-правової заборони несанкціонованого поширення важливої для ведення воєнних справ інформації, тобто положення статті 114-2 КК України [8, с. 12]. Таким чином, даний захід для правової системи України мав фундаментальне значення, бо для кожної правової та демократичної держави виявилось б неможливим окреслити карність за вчинення неправомірних дій у інший спосіб.

Ознайомившись з працею І. П. Дерев'янка та Д. О. Цибенка, хочемо виокремити наступні складники інституційного механізму забезпечення інформаційної безпеки: прийняття нових законів, які б врахували інтереси кожного із суб'єктів інформаційної сфери, стосовно яких було зазначено вище; застосування нових норм на реальній практиці та їх попереднє інформування відповідним органами стосовно появи таких норм і правил поведінки; підтримка рівноваги творчої й обмежувальної функцій законодавства, що є досить складним в умовах воєнного стану; контроль за виконанням норм, тобто правил поведінки [9, с. 59-60]. Дані складники були проведені нами крізь призму утворення засобів, і тому вони пристосовані до такого контексту.

Застосування нововведень безпосередньо на практиці, не змусило чекати на себе довго, оскільки ця норма була очікуваною для працівників СБУ, так як полегшила процедуру притягнення винних до відповідальності. Безперечно, суспільство було проінформовано згідно з вимогами чинного законодавства. Більш того, наприклад, після встановлення заборони несанкціонованого поширення військово значущої інформації, Комітет з питань правоохоронної діяльності нагадував, що за несанкціоноване поширення інформації з тем безпеки та ЗСУ передбачена кримінальна відповідальність [10].

Стосовно контролю за дотриманням правил поведінки, закріплених у положенні статті 114-2 КК України, то повноваження з питань розслідування вчиненого злочину, який передбачається щойно згаданою статтею, належить до компетенції відповідних слідчих органів безпеки. Також варто наголосити на такому заході, як моніторинг інформаційного простору задлячасного виявлення й відвернення ймовірних загроз через несанкціонований виток інформації, важливої для успішного ведення військової справи.

Отже, розглянуті нами дії сприяють нагальній відсічі інформаційним атакам, котрим притаманний високий рівень важливості під час гібридної та інформаційної воєни, оскільки безпосередньо у такий спосіб характеризується умови бойових дій сьогодення. Кожен з вищезазначених заходів має велику вагу для протидії поширення військово значущої інформації, адже лише за наявності останніх, положення розглядуваної статті не тільки матиме змогу на фактичне існування, але й зміцнить національну безпеку України в цілому.

Відповідно до кожного припису, який містить заборони стосовно виконання незаконних діянь, наявні певні уповноважені суб'єкти, котрі націлені на запобігання вчинення протиправних діянь винними, зокрема й несанкціонованого поширення військово значущої інформації. Вважаємо, що уповноважені суб'єкти є тотожними до поняття суб'єктів владних повноважень. Згідно з пунктом 1 частиною 1 статті 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [11], суб'єкти владних повноважень – органи державної влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, органи влади Автономної Республіки Крим, інші суб'єкти, що здійснюють владні управлінські функції відповідно до законодавства та рішення яких є обов'язковими для виконання [11]. Отже, можемо дійти висновку: ними є Президент України, Верховна Рада України, органи виконавчої влади, владні органи АРК, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування та інші.

Первинними у порядку створення норм права є нормотворчі уповноважені суб'єкти – тобто орган законодавчої влади. Верховна Рада України запобігає несанкціонованому поширенню інформації, яка важлива для успішного ведення військової справи, шляхом оприлюднення офіційно закріпленого правила поведінки. Таким чином, Президента України також варто вважати уповноваженим суб'єктом у даному контексті, бо до його компетенції належить погодження введення воєнного та надзвичайного станів, що окреслюється обов'язковою умовою для застосування положення статті 114-2 КК України.

Слід зацентувати на важливості правоохоронних органів у протидії несанкціонованого поширення військово значущої інформації. До останніх належать СБУ, котрі надали підозри від 24.02.2022 р. понад 200 особам, які поширювали інформацію про роботу протиповітряної оборони й інших підрозділів Сил оборони. Більш того, у 190 індивідів із їх загальною кількістю, обвинувальні акти знаходяться в суді, і це може загрожувати до 12 років ув'язнення [12]. Крім того, суміжними у виконанні запобігання неправомірних діянь розглядуваного нами питання, є прокуратура, що очевидно з новин про правоохоронців, котрі затримали жителяку Одещини через несанкціоноване поширення військово значущої інформації [13]. 10.11.2023 р. зазначені відомості надали як Офіс генерального прокурора, так і Служба безпеки України, з чого можна зробити висновок про їх дотичність, тобто співпрацю, у цьому виді діяльності.

На нашу думку, запобігання органами СБУ та прокуратури відбувається у спосіб притягнення до відповідальності винних і створення побоювань останньої ймовірними деліквентами правопорушень, передбачених положенням статті 114-2 КК України. Однак кінцевий етап запобігання притаманний таким правоохоронним органам, як суди, котрі, у свою чергу, чітко формують розуміння у винних про несення покарання, і ці методи є дієвими.

Отже, основоположні суб'єкти, уповноважені на запобігання несанкціонованого поширення військово значущої інформації – Верховна Рада України, Президент України, СБУ, прокуратура та суди. Кожен із них важливий на певному етапі, що, у сукупності, утворює ефективний механізм протидії протиправних діянь, прописаних в положенні статті 114-2 КК України.

Досвід зарубіжних країн завжди являв і продовжує становити собою для вітчизняного законодавства неабияку цінність, оскільки останній стає передумовою для модернізації тих чи інших сфер, що належить до компетенції органів державної влади. Прагнення імплементації кращих іноземних практик стосовно протидії поширення військово значущої інформації не є винятковим. Проте, одразу хочемо наголосити: вивчення даного питання досить складне. Певні фрагменти таких відомостей не знаходяться у відкритому доступі, і це ускладнює проведення детального аналізу. Усе ж таки, для формування стійкого розуміння важливості зарубіжного досвіду в даному осередку, достатнім буде обсяг інформації, котра доступна на загальній основі.

Пропонуємо почати з питання дезінформації. Потребуваність дослідження останнього зумовлена тим, що інколи особи поширюють недостовірну інформацію, яка важлива для успішного ведення військової справи, і котру ворог може сприйняти як дійсну та завдати шкоди національній безпеці. Зарубіжні країни поділились власними напрацюваннями ще до початку повномасштабного вторгнення, тобто у зв'язку з подіями 2014 року. Прикладом такої допомоги – створена оперативна робоча група зі стратегічних комунікацій Європейського Союзу у 2015 році, котра мала на меті протидіяти дезінформації від російської федерації, де одна з провідних функцій – допомога незалежності ЗМІ, яка відіграє значну роль стосовно положення статті 114-2 КК України, адже на них також покладено

обов'язок розмежування інформації з тією, поширення котрої є несанкціонованим [14].

У цілому, навіть з моменту часткової окупації України, велику увагу приділено обігу медіа, що заклало для нашої держави підґрунтя для проведення відповідних заходів у подальшому, включаючи розробку нових законодавчих актів чи їх положень у цьому осередку. Більш того, в умовах воєнного стану все ще представляють такий міжнародний досвід, як-от: виступ експертів відділу публічної дипломатії Штаб-квартири НАТО про фейкові наративи, котрі держава-терорист розповсюджує стосовно НАТО, новітні форми протидії дезінформації й взаємозв'язку з суспільством [15]. Безпосередньо частина вчень про взаємодію з населенням становить визначальну роль для протидії несанкціонованому поширенню військово значущій інформації, так як лише криміналізації протиправних діянь недостатньо перешкоджанню скоєння цього кримінального правопорушення.

Закцентуємо увагу на тому, що повністю тотожних положення статті 114-2 КК України у законодавстві зарубіжних держав не було прослідковано, але проаналізуємо віднайдені нами правові норми. Яскравою ілюстрацією для характеристики виступатиме Кримінальний кодекс Туреччини (КК Туреччини).

Відтак, розглянемо частину 1 статті 323 КК Туреччини, котра описує поширення неправдивої інформації під час війни, а саме: особа, яка у воєнний час поширює або транслює неправдиві, перебільшені або спеціально сфокусовані новини чи інформація, яка має на меті викликати занепокоєння громадськості та тривоги або похитнути моральний дух людей або зменшити опір країни ворога або хто здійснює будь-яку діяльність, яка може завдати шкоди основним національним відсоткам, карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років [16, с. 106]. Таке положення статті найбільш слушно відображає подібну сутність зі статтею 114-2 КК України, на відміну від статті 305 КК Туреччини про отримання вигоди за вчинення діяльності, що суперечить основним національним інтересам, тому що мова йде про участь у діяльності безпосередньо та зміст положення статті більше нагадує пособництво-держави агресору, і це не є аналогічним до несанкціонованого поширення військового значущої інформації [16, с. 101]. Крім того, у частині 2 статті 334 КК Туреччини закріплено про розголошення інформації, що ставить під загрозу підготовку до війни, її ефективність у війні або її військових приміщень, де правопорушника буде засуджено до покарання у вигляді позбавлення волі на термін від п'яти до десяти років [16, с. 109]. Виходячи з вищезазначеного, не передбачено окремої криміналізації діянь, згідно з змістом положення статті 114-2 КК України, проте в КК Туреччини несанкціоноване поширення військово значущої інформації також знає протидію, але без виділення його як самостійного положення статті, котре не заважає процедурі притягнення до кримінальної відповідальності.

Аналогічним щодо відсутності окремого положення статті є зміст Закону про кримінальне право Ізраїля, опублі-

кованого 1977 р., оскільки у нього не існує кримінального кодексу як такого. Зацікавленість у вивченні зарубіжного досвіду цієї держави, посилаючись на положення нормативно-правової бази, можна пояснити тим, що остання гарно ерудована у військовій справі, адже вже довго боронить власні території. У вищезазначеному законодавчому акті було приділено увагу положенню статті 103 про поразенську пропаганду Глави бет щодо державної зради Закону про кримінальне право, де закріплено, що якщо під час бойових дій особа поширює інформацію, яка має на меті потрясти моральний дух солдатів і мешканців Ізраїлю в їх протистоянні з ворогом, маючи за намір викликати паніку серед громадськості, то вона карається п'ятьма роками позбавлення волі; якщо вона мала намір порушити безпеку державі, то їй загрожує десять років позбавлення волі [17, с. 41]. Також суміжним до протидії інформації, необхідної для ведення успішної військової справи, є положення пункту б статті 108 Глави імел щодо заподіяння шкоди Збройним силам цього Закону, а саме: якщо особа з необережності завдала шкоди майну, яким користуються Збройні сили або поставлені під загрозу постачання Збройних сил через необережність, то їй загрожує до трьох років позбавлення волі, бо необережне завдання шкоди може бути поширенням даних без мотивів донесення до ворога [17, с. 41-42].

Отже, досвід зарубіжних держав доводить, що за несанкціоноване поширення військово значущої інформації передбачено кримінальну відповідальність, проте у вітчизняному законодавстві таке правопорушення чітко відокремлено від суміжних. Необхідність даних дій спричинена змінами в суспільстві, бо на сьогоднішній день, небажаний виток інформації в умовах воєнного стану може зробити кожен, не усвідомлюючи того. Тому цей досвід слід імплементувати іншими державами як успішну практику України.

Висновки. Отже, ми виокремили наступні заходи, націлені на протидію несанкціонованому поширенню військово значущої інформації: формальне закріплення відповідного положення стосовно притягнення до відповідальності; застосування нововведень на практиці безпосередньо та нагадування щодо появи останнього певними органами; контроль за дотриманням правил поведінки, закріплених у положенні статті 114-2 КК України; моніторинг інформаційного простору з метою вчасного виявлення й відвернення ймовірних загроз, спричинений несанкціонованим виток інформації, важливої для успішного ведення військової справи. Суб'єктами уповноваженими на запобігання вчинення цього кримінального правопорушення є Верховна Рада України, Президент України, СБУ, прокуратура та суди. На нашу думку, досвід зарубіжних країн став передумовою для модернізації багатьох сфер вітчизняного законодавства, зокрема й досліджуваної нами теми. Проте за кордоном відсутні аналогічні самостійні положення як стаття 114-2 КК України, що криміналізує несанкціоноване поширення військово значущої інформації безпосередньо, а тому, корисною буде імплементация даного положення іншими державами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравчук О. Ю. Інформаційна війна проти країни як індикатор рівня забезпечення політичної безпеки. *Регіональні студії*. 2020. С. 115–119.
2. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://cutt.ly/3etwvET6> (дата звернення: 20.05.2024).
3. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://cutt.ly/Netwbdzy> (дата звернення: 20.05.2024).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: <https://cutt.ly/yetwnlZd> (дата звернення: 20.05.2024).
5. Тимофеева Л. Ю. Пропорційність обмежень поширення інформації в умовах воєнного режиму. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2023. № 1(19). С. 53–69.
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2160-IX. URL: <https://cutt.ly/cetwn2n4> (дата звернення: 20.05.2024).

7. Михайлов Д., Гончарук Л. У СБУ розповіли, як викривають коригувальників вогню противника і яке за це може бути покарання. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/5wQPhy00> (дата звернення: 20.05.2024).
8. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія / Ю. В. Орлов; Кримінол. асоц. України. Харків : Право, 2023. 252 с.
9. Цибенко Д. О. Особливості інформаційних воєн: дипломна робота випускника освітнього ступеня бакалавра: спец. 291 – міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії / наук. кер. Дерев'яно І. П. Київ, 2021. 68 с.
10. За несанкціоноване поширення інформації з тем безпеки та ЗСУ – кримінальна відповідальність. *Голос України – газета Верховної Ради України* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/getwmLGq> (дата звернення: 20.05.2024).
11. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <https://cutt.ly/tetwQB7m> (дата звернення: 20.05.2024).
12. Михайлов Д. СБУ: Від початку війни понад 200 людей отримали підозри через поширення інформації про роботу ППО та інших Сил оборони. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/cwIRiHIW> (дата звернення: 20.05.2024).
13. Коршак Н. Передавала дані про влучання та коригувала атаки: жительку Одещини підозрюють у роботі на Росію. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/2wIRo1i9> (дата звернення: 20.05.2024).
14. Як Євросоюз протидіє російській пропаганді. *Міжнародний Центр Перспективних Досліджень* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/aetwWTnD> (дата звернення: 20.05.2024).
15. Ткаченко В. Як протидіяти дезінформації під час війни: експерти обговорили головні аспекти. *ФАКТИ ICTV* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/fwPEsqkL> (дата звернення: 20.05.2024).
16. Penal Code of Turkey. European Commission for democracy through law (Venice commission). CDL-REF(2016)011. URL: <https://cutt.ly/AetwEI7x>
17. Penal Law 5737-1977 of Israel. URL: <https://cutt.ly/EetwEL1R>

МІЖНАРОДНІ ПРАВОЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ УВ'ЯЗНЕНИХ

INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF PRISONERS

Олефір Л.І., к.ю.н., доцент,
заступник начальника кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України
Інститут професійного розвитку Пенітенціарної академії України

Пузирна Н.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Баракхта В.В., старший викладач кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України
Інститут професійного розвитку Пенітенціарної академії України

У статті здійснено дослідження міжнародні правозахисні механізми захисту прав ув'язнених. Зауважено, що загальне поняття «ув'язнений» включає в себе осіб, які позбавлені волі, тобто засуджених осіб які обмежені або позбавлені волі та осіб, які перебувають під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт в статусі підозрюваного чи підсудного. Визначено, що правовий статус ув'язненого складається з правового статусу громадянина, спеціального правового статусу засуджених, в т.ч. правового статусу особи в залежності від призначеного виду покарання, індивідуального правового становище ув'язненого, міжнародного правового статусу особи ув'язненого. Обґрунтовано, що міжнародний правовий статус особи ґрунтується на міжнародних правових стандартах прав людини визначених у міжнародних нормативно-правових актах, що гарантуються та забезпечуються міжнародними правозахисними механізмами. Підкреслено, що до міжнародних механізмів захисту прав ув'язнених відносяться: універсальні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини створені на основі міжнародних договорів і конвенцій, регіональні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини, дорадчі правозахисні органи, міжнародні судові органи, міжнародні неурядові правозахисні організації. Зауважено, що інституційна складова міжнародного механізму захисту прав ув'язнених здійснює моніторинг дотримання прав ув'язнених, розглядає індивідуальні скарги та проводить розслідування фактів порушення прав ув'язнених, розробляє стандарти та рекомендації в пенітенціарній сфері, підвищує обізнаність щодо права ув'язнених, що сприяють покращенню умов утримання, запобіганню катуванням та жорстокому поводженню, а також забезпеченню справедливого судового розгляду.

Ключові слова: ув'язнений, засуджений, позбавлення волі, виправлення, ресоціалізація, правовий статус, реалізація права, елементи правового статусу, права та законні інтереси, міжнародні стандарти.

The article researches international human rights mechanisms for the protection of prisoners' rights. It is noted that the general term "prisoner" includes persons who are deprived of their liberty, that is, convicted persons who are restricted or deprived of their liberty and persons who are in custody or to whom temporary or extradition arrest has been applied in the status of a suspect or a defendant. It was determined that the legal status of a prisoner consists of the legal status of a citizen, the special legal status of convicts, including the legal status of the person depending on the type of punishment awarded, the individual legal status of the prisoner, the international legal status of the prisoner. It is substantiated that the international legal status of a person is based on international legal standards of human rights defined in international legal acts, which are guaranteed and ensured by international human rights mechanisms. It is emphasized that international mechanisms for the protection of the rights of prisoners include: universal conventional international bodies for the protection of human rights created on the basis of international treaties and conventions, regional conventional international bodies for the protection of human rights, advisory human rights bodies, international judicial bodies, international non-governmental human rights organizations. It was noted that the institutional component of the international mechanism for the protection of prisoners' rights monitors the observance of prisoners' rights, considers individual complaints and conducts investigations into violations of prisoners' rights, develops standards and recommendations in the penitentiary sphere, raises awareness of the rights of prisoners, which contribute to improving detention conditions, preventing torture and ill-treatment, and ensuring fair trials.

Key words: prisoner, convicted, imprisonment, correction, resocialization, legal status, realization of law, elements of legal status, rights and legitimate interests, international standards.

Постановка проблеми. Реформування пенітенціарної системи в Україні має на меті забезпечення відповідних умов для ув'язнених, зменшення кількості тюремного населення шляхом розвитку альтернативних видів позбавленню волі покарань, формування та реалізація програм реабілітації та підтримки ув'язнених, їх професійного навчання, підвищення кваліфікації працівників пенітенціарних закладів для ефективного виконання їх повноважень та покращення взаємодії із ув'язненими, впровадження механізмів контролю та нагляду за діяльністю пенітенціарних установ, реконструкції та будівництво нових сучасних пенітенціарних закладів, які відповідають міжнародним стандартам тощо. Обов'язковою умовою ефективного реформування пенітенціарної системи є впровадження та дотримання на національному рівні відповідних міжнародних стандартів, в т.ч. стандартів захисту засуджених та осіб позбавлених волі.

Незважаючи на реформування пенітенціарної системи України відмічаються непоодинокі випадки порушення прав засуджених та ув'язнених. Так, у Спеціальній доповіді Уповноваженого ВР України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році» відображено результати моніторингу додержання прав ув'язнених у місцях несвободи. За результатами 538 відвідувань закладів Національного превентивного механізму було виявлено порушення права на свободу та особисту недоторканість, право на життя та безпечні умови утримання, негативний вплив неформальної тюремної ієрархії, порушення норм камерних і житлових приміщень, також, порушено 26 кримінальних проваджень за фактами неналежного поводження з ув'язненими та засудженими [1].

Стан наукової розробки теми наукової роботи.

Дослідженню міжнародні правозахисні механізми захисту прав ув'язнених присвятили свої праці такі науковці, як: К.А. Автухов [2], Д.М. Белов [3], Ю.М. Бисага [3], М.М. Данканич [3], Ю.А. Левницька [2], М.М. Палінчак [3], Н. Петельнікова [4], О.В. Романюк [9], В.О. Човган [9] та ін.

Метою статті є дослідження міжнародні правозахисні механізми захисту прав ув'язнених.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що у нашому дослідженні ми будемо користуватися поняттям «ув'язнений», оскільки це загальне поняття, що включає в себе осіб, які позбавлені волі (засуджених осіб які обмежені або позбавлені волі та осіб, які перебувають під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт в статусі підозрюваного чи підсудного).

Правовий статус ув'язненого включає в себе:

1. Правовий статус громадян – відповідно до ст. 63 Конституції України «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» [3]. Зокрема, засудження до кримінального покарання не тягне за собою позбавлення громадянства України – «ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство» ст. 15 Загальної декларація прав людини [6].

2. Спеціальний правовий статус певної категорії громадян, зокрема, засуджених, в т.ч. правовий статус осіб в залежності від виду покарання. Як зауважує З.В. Зарадюк «правовий статус засудженого – сукупність визначених та гарантованих у законі його прав, свобод, законних інтересів, а також обов'язків, які визначають його реальне становище у змісті кримінально-виконавчих правовідносин» [7, с. 8]. У ч. 1 ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу України закріплюється норма у відповідності до якої «Держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку» [8]. До фундаментальних положень правового становища засудженого відносяться: права людини і громадянина, права та обмеження визначені кримінально-виконавчим законодавством, правила поведінки із засудженими, що визначені у міжнародних стандартах, зміст та види покарання. Зокрема, Глава 2 Кримінально-виконавчого кодексу України «Правовий статус засуджених» визначає правовий статус засуджених як різновиду спеціального статусу людини і громадянина [8].

3. Індивідуальне правове становище ув'язненого на який впливають індивідуальні особливості ув'язненого, ступінь тяжкості злочину, вид та строк відбуття покарання, поведінка і дисциплінарні порушення, особливі потреби у зв'язку із станом здоров'я та наявністю невиліковних хвороб та ін.

Права та інтереси ув'язнених можуть бути обмежені за рішенням суду або відповідних органів і тільки в тій мірі, яка визначена законом. Правовий статус ув'язнених включає в себе спеціальні права, які мають особливу юридичну природу, оскільки не мають аналогів у загальногромадському правовому статусі, не залежать від громадянських та галузевих прав, сприяють досягненню мети покарання та носієм яких є ув'язнена особа. При цьому як зауважує Н.Петельнікова важливим є «забезпечення таких умов відбування кримінального покарання та тримання осіб, взятих під вартою, де вірогідність порушення прав та законних інтересів засуджених та до ув'язнених зводиться до мінімуму» [4, с. 62].

Окремо, у правничій теорії визначають міжнародний правовий статус особи, який ґрунтується на міжнародних правових стандартах прав людини, що визначені в ряді таких міжнародних нормативно-правових актів, як: Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями (1955 р./2015 р.), Конвенція проти катувань та інших жор-

стоких нелюдських або таких що принижують гідність видів поведінки і покарання (1984 р.), Європейська конвенція з попередження катувань, нелюдського чи такого що принижує гідність поведінки або покарання (1987 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (1985 р.), Правила ООН щодо поведінки з жінками в в'язнях та заходів не пов'язаних з позбавленням волі по відношенню до жінок-злочинниць (2010 р.) та ін.

Міжнародні стандарти поведінки із ув'язненими гарантуються та забезпечуються міжнародними універсальними правозахисними механізмами, до яких входять «органи та організації, що розповсюджують свою діяльність на весь світ, в незалежності від державних та регіональних кордонів, діяльність яких пов'язана з ООН» [4, с. 64] та регіональними правозахисними механізмами, які мають вплив в межах певного регіону. Слід зауважити, що їх рішення носять рекомендаційний характер для держав-учасниць міжнародних договорів.

До міжнародних механізмів захисту прав ув'язнених відносяться:

1. Універсальні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини створені на основі міжнародних договорів і конвенцій (Рада ООН з прав людини, Верховний Комісар ООН з прав людини, Комітет ООН проти катувань, Підкомітет з попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижують гідність видів поведінки та покарання, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав та ін.). Наприклад, Комітет з ліквідації дискримінації жінок (далі Комітет) – це міжнародний орган основною метою діяльності якого є моніторинг за здійсненням положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок. Також, Комітет розглядає індивідуальні та колективні скарги щодо порушення прав жінок, надає загальні рекомендації країнам-учасницям щодо вжиття відповідних заходів захисту прав жінок в соціальній сфері, політичному житті, протидії домашньому насильству, сприяє досягненню реальної рівності між чоловікам та жінками тощо. Згідно з Факультативним протоколом до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок Комітет має право проводити розслідування у випадках серйозних або систематичних порушень прав жінок у країнах, які ратифікували цей протокол [9, с. 68]. Також, Комітет відіграє важливу роль у захисті прав жінок-в'язнів, адже сприяє підвищенню стандартів захисту їх прав, запобіганню дискримінації в умовах утримання під вартою та відбуття покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі, розглядати питання, які стосуються забезпечення належних умов проживання, доступу до медичної допомоги (в т.ч. забезпечення репродуктивного здоров'я жінки, передпологову та післяпологову допомогу), належного рівня санітарних умов та забезпеченням продовольством, запобігання випадків фізичного, сексуального та психологічного насильства по відношенню до жінок-в'язнів, забезпечення підтримки контактів з дітьми та забезпечення умов спільного проживання з ними, забезпечення доступу до освіти і професійного навчання, які сприяють реінтеграції у суспільство після звільнення.

2. Регіональні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини (Комісар Ради Європи з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини та ін.). Європейський комітет з питань запобігання катуванням (далі – Європейський комітет), який діє на підставі Європейської конвенції про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінки чи покаранню та під егідою Ради Європи, відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав людини в місцях несвободи. Зокрема, Європейський комітет проводить регулярні та ad-hoc візити до місць утримання ув'язнених з метою оцінки умов поведінки з ними та дотримання їх прав,

складає звіт щодо оцінки ситуації, надає конкретні рекомендації та публікує загальні стандарти з покращення умов поводження з ув'язненими, реалізації їх прав, в сфері запобігання катуванню, нелюдському або такому, що принижує людську гідність поводженню.

3. Дорадчі правозахисні органи: Венеціанська комісія Ради Європи (надає висновки щодо національного законодавства, включаючи і законодавства в сфері пенітенціарної системи та прав ув'язнених, розробляє рекомендації щодо доступу до справедливого суду, захисту від катувань та нелюдського поводження, співпрацює з міжнародними органами, в т.ч. для забезпечення комплексного підходу до захисту прав засуджених), Конгрес місцевої та регіональної влади Європи (здійснює моніторинг дотримання прав людини на місцевому та регіональному рівнях, включаючи умови утримання у місцевих пенітенціарних установах, сприяє впровадженню місцевих програм, спрямованих на реабілітацію та соціальну інтеграцію засуджених, підвищує обізнаність місцевих органів влади про важливість дотримання прав засуджених та надає рекомендації щодо покращення умов їх утримання) та ін.

4. Міжнародні судові органи (Європейський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини та народів та ін.).

Європейський суд з прав людини забезпечує виконання Європейської конвенції з прав людини, розглядає індивідуальні скарги на порушення прав та виносить рішення, які є обов'язковими для виконання країнами-учасницями Ради Європи. Зокрема, рішення ЄСПЛ мають прямий вплив на реформування пенітенціарної системи України, покращення умов утримання ув'язнених, доступу їх до медичної допомоги та забезпечення справедливого судового розгляду.

Наведемо приклади справ ЄСПЛ за заявами ув'язнених проти України:

– Справа «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03). Заявник подав скаргу щодо нелюдських умов утримання в місцях несвободи, в т.ч. факти переповненості камер, ненадання належної медичної допомоги, застосування тортур та ін. Суд визнав факти «катування працівниками міліції, неефективного розслідування, відсутності адекватної медичної допомоги та застосування до нього наручників в Дніпропетровській колонії, а решту скарг у заяві – неприйнятними» [10] та постановив порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини («Ніхто не повинен бути підданий катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [10]);

– Справа «Харченко проти України» (Заява № 40107/02). «Заявник скаржився, що його було піддано нелюдському і такому, що принижує гідність, поводженню, оскільки його тримали під вартою, незважаючи на наявність у нього низки хронічних захворювань. Крім того, він скаржився на умови тримання під вартою, а також на відсутність належного лікування та медичної допомоги під час ув'язнення» [12]. Суд постановив, що у справі було порушено ст. 3, пп. 1, 3, 4 ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканість» Європейської конвенції з прав людини [11].

5. Міжнародні неурядові правозахисні організації (International Federation for Human Rights, Médecins Sans Frontières, International Committee of the Red Cross та ін.).

Серед міжнародних неурядових правозахисних організацій які спрямовують свою діяльність в т.ч. і на захист прав та інтересів ув'язнених можна виділити такі організації:

– Penal Reform International – сприяє реформам в сфері кримінального правосуддя з метою покращення умов утримання ув'язнених, зменшення їх загальної кількості

забезпечення прав людини в місцях несвободи, впровадження альтернативних методів покарання та покращення пенітенціарних систем;

– International Centre for Prison Studies – досліджує діяльність пенітенціарних систем різних країн, надає технічні підтримку та впроваджує навчальні програми для пенітенціарних служб, розробляє рекомендації для покращення умов утримання ув'язнених та захисту їх прав;

– Amnesty International – документує випадки порушень прав ув'язнених, публікує звіти про стан захисту прав ув'язнених в різних країнах, проводить кампанії по звільненню політичних в'язнів та компанії щодо запобігання катуванню;

– Association for the Prevention of Torture – спрямовує свою діяльність на запобігання катуванням та жорстокому поводженню з ув'язненими, зокрема сприяє формуванню механізмів контролю різних рівнів в цій сфері та проводить навчання ефективним заходів запобігання катування ув'язнених;

– Prison Fellowship International – надає гуманітарну допомогу ув'язненим та їх сім'ям, реалізовує програми їх реабілітації та соціальної реінтеграції та ін.

Важливим аспектом діяльності міжнародних неурядових правозахисних організацій в сфері захисту прав ув'язнених є співпраця з міжнародними урядовими організаціями та урядами країн. Наприклад, під час підготовки Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню Керівний комітет з прав людини уповноважив Комітет експертів у питаннях поширення прав підготувати проєкт Конвенції. Під час підготовки проєкту Комітет експертів провів слухання за участю представників Міжнародного комітету Червоного Хреста, Швейцарського Комітету проти катувань і Міжнародної комісії юристів [9].

Висновки. Загальне поняття «ув'язнений» включає в себе осіб, які позбавлені волі, тобто засуджених осіб які обмежені або позбавлені волі та осіб, які перебувають під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт в статусі підозрюваного чи підсудного. Правовий статус ув'язненого складається з правового статусу громадянина, спеціального правового статусу засуджених, в т.ч. правового статусу особи в залежності від присудженого виду покарання, індивідуального правового становище ув'язненого, міжнародного правового статусу особи ув'язненого. Міжнародний правовий статус особи ґрунтується на міжнародних правових стандартах прав людини визначених у міжнародних нормативно-правових актах, що гарантуються та забезпечуються міжнародними правозахисними механізмами. До міжнародних механізмів захисту прав ув'язнених відносяться: універсальні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини створені на основі міжнародних договорів і конвенцій, регіональні конвенційні міжнародні органи з питань захисту прав людини, дорадчі правозахисні органи, міжнародні судові органи, міжнародні неурядові правозахисні організації. Інституційна складова міжнародного механізму захисту прав ув'язнених здійснює моніторинг дотримання прав ув'язнених, розглядає індивідуальні скарги та проводить розслідування фактів порушення прав ув'язнених, розробляє стандарти та рекомендації в пенітенціарній сфері, підвищує обізнаність щодо права ув'язнених, що сприяють покращенню умов утримання, запобігання катуванням та жорстокому поводженню, а також забезпеченню справедливого судового розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році : Спеціальна доповідь Уповноваженого ВР України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf> (дата звернення: 05.07.2024)
2. Левицька Ю.А., Автухов К.А. Роль національного превентивного механізму у забезпеченні права засуджених на охорону здоров'я та медичну допомогу в Україні. *Дотримання прав ув'язнених та роль у цьому національного превентивного механізму*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 13 груд. 2019 р.) / ред. кол.: К.А. Автухов, І.С. Яковець; НДІ вивч. Проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2019. С. 20–25.
3. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород, 2003. 57 с.
4. Петельнікова Н. Міжнародний механізм захисту прав та законних інтересів засуджених та ув'язнених. *Публічне право* №4(36). 2019. URL: С. 62–70. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/36/pdf/pp-2019-36-07.pdf> (дата звернення: 02.07.2024)
5. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4378> (дата звернення: 10.06.2024)
6. Загальна декларація прав людини: ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.06.2024)
7. Правовий статус засуджених: навчально-методичні рекомендації для студ. юридичного факультету/ Зарадюк Зоряна Валентинівна. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2022. 32 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21346/1/Prav_stat_zasudzhen.pdf (дата звернення: 04.06.2024)
8. Кримінально-виконавчого кодексу України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 11.06.2024)
9. Міжнародні стандарти, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань: методичні рекомендації / [уклад. О.В.Романюк, В.О. Човган]; Біла Церква, 2016. 131 с.
10. Справа «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#top (дата звернення: 18.06.2024)
11. Європейська конвенція з прав людини: Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди. від 10.02.2011 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення: 10.06.2024)
12. Справа «Харченко проти України» (Заява N 40107/02). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662 (дата звернення: 02.06.2024)

УХИЛЕННЯ ВІД ПРИЙНЯТТЯ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ (СТ. 336-2 КК УКРАЇНИ): ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

EVASION FROM ACCEPTANCE INTO MILITARY SERVICE UNDER CONTRACT (ART. 336-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF THE CRIMINAL OFFENSE

Оробець К.М., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблем ухилення від прийняття на військову службу за контрактом згідно зі ст. 336-2 Кримінального кодексу України, яке було нещодавно криміналізоване. З'ясовано родовий, видовий та безпосередні об'єкти кримінального правопорушення. Основним безпосереднім об'єктом ухилення від прийняття на військову службу за контрактом визнані суспільні відносини, які забезпечують дотримання встановленого порядку комплектування Збройних Сил України шляхом прийняття на військову службу до Збройних Сил України осіб, які були умовно-достоково звільнені від відбування покарання, а додатковим безпосереднім об'єктом – суспільні відносини, що забезпечують належне виконання рішення суду як органу, що здійснює правосуддя. Розкрито поняття ухилення, що являє собою бездіяльність, а саме: невиконання обов'язку укласти контракт про проходження військової служби за можливості його виконати. Спосіб вчинення ухилення при бездіяльності може бути як активним, так і пасивним. Підтримано наукові погляди про те, що назва діяння та кримінального правопорушення в цілому потребує заміни на «ухилення від укладення контракту про проходження військової служби». До форм ухилення віднесено неприбуття до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки протягом встановленого проміжку часу і відмову від підписання контракту про проходження військової служби. Визнано доцільним закріплення у законодавстві поважних причин неприбуття особи, яку було звільнено умовно-достоково від відбування покарання для проходження військової служби, до територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Взято до уваги те, що поза часом проведення мобілізації та/або дії воєнного стану виключається вчинення відповідного кримінального правопорушення. Виявлено також зміст суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, що розглядалося. Суб'єкт віднесено до спеціальних, ним є фізична осудна особа, яку було звільнено умовно-достоково від відбування покарання для проходження військової служби. Крім вини у виді прямого умислу, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони визнано мету вчинення кримінального правопорушення.

У підсумку запропоновано авторську редакцію ст. 336-2 КК України.

Ключові слова: ухилення, бездіяльність, умовно-достокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби, комплектування Збройних Сил України, правосуддя, військова служба за контрактом, воєнна безпека, військові кримінальні правопорушення.

The article is devoted to the study of the problems of evasion of acceptance into military service under the contract in accordance with Art. 336-2 of the Criminal Code of Ukraine, which was recently criminalized. The generic, specific and immediate objects of the criminal offense were clarified. The main direct object of evasion of acceptance into military service under the contract is social relations, which ensure compliance with the established order of staffing of the Armed Forces of Ukraine by accepting for military service into the Armed Forces of Ukraine persons who have been paroled from serving a sentence, and an additional direct the object is social relations that ensure the proper execution of the court's decision as a body that administers justice. The concept of evasion, which is inaction, is revealed, namely: failure to fulfill the obligation to conclude a contract for military service if it is possible to fulfill it. The method of evasion during inactivity can be both active and passive. Scientific views were supported that the name of the act and criminal offense as a whole needs to be replaced by "evasion of the conclusion of a contract for military service". Forms of evasion include non-arrival at the appropriate territorial recruitment and social support center within the prescribed period of time and refusal to sign a contract for military service. It was recognized as expedient to enshrine in the legislation valid reasons for the non-arrival of a person who was paroled from serving a sentence for military service to the territorial recruitment and social support center. It was taken into account that outside the time of mobilization and/or martial law, the commission of a corresponding criminal offense is excluded. The content of subjective features of the composition of the considered criminal offense was also revealed. The subject is classified as special, it is a convicted natural person who was paroled from serving a sentence in order to complete military service. In addition to guilt in the form of direct intent, the purpose of committing a criminal offense is recognized as a mandatory feature of the subjective side.

As a result, the author's edition of Art. 336-2 of the Criminal Code of Ukraine was proposed.

Key words: evasion, inaction, parole for military service, recruitment of the Armed Forces of Ukraine, justice, military service under the contract, military security, military criminal offenses.

Постановка проблеми. Законом України від 8 травня 2024 р. № 3687-ІХ, який набрав чинності 19.05.2024, впроваджено низку змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України, які стосуються запровадження інституту умовно-достокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності [1]. До новел Кримінального кодексу (далі – КК) України належить його доповнення ст. 81-1 «Умовно-достокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби» та безпосередньо пов'язана з цим криміналізація суспільно небезпечного діяння, яке отримало законодавче закріплення під назвою «ухилення від прийняття на військову службу за контрактом» (ст. 336-2 КК України). Про оцінку

цього діяння законодавцем як такого, що володіє високим ступенем суспільної небезпечності, свідчить санкція ст. 336-2, яка з урахуванням ст. 12 КК дає підстави відносити це кримінальне правопорушення до тяжких злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з тим, що ст. 336-2 була запроваджена до КК України нещодавно, а також через фактичну відсутність попередньо створеної ґрунтовної наукової бази криміналізації відповідного діяння, бракує спеціальних досліджень складу ухилення від прийняття на військову службу за контрактом. Ця праця спирається на результати публікацій таких учених, як А.Ю. Александрова, В.І. Антипов, В.Ю. Бойчук, А.А. Вознюк, Т.Р. Войтюк, О.С. Володавська, Р.С. Орловський, М.І. Панов, В.І. Тютюгін, О.В. Ус, В.В. Шаблістий та ін.

Розглядаючи чинну редакцію ст. 336-2 КК України, слід визнати, що вона не позбавлена низки неоднозначних моментів, які можуть бути усунені в подальшій законотворчій діяльності, починаючи з зайвого числового позначення єдиної частини статті («1.»). **Метою цієї статті** є з'ясування змісту елементів і ознак складу кримінального правопорушення «ухилення від прийняття на військову службу за контрактом» (ст. 336-2 КК України), виокремлення проблем, які в подальшому можуть стати предметом активної наукової дискусії.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з назви розділу XIV Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації», у якому розміщено ст. 336-2, **родовим об'єктом** відповідного кримінального правопорушення є однорідні суспільні відносини, що забезпечують збереження державної таємниці, недоторканність державних кордонів України, встановлений порядок здійснення призову і мобілізації, та охороняються системою кримінально-правових норм, які формально закріплені у розділі XIV Особливої частини КК України. Однак, ураховуючи вміщені в цьому розділі КК конкретні склади кримінальних правопорушень, є підстави тлумачити їх родовий об'єкт дещо ширше. До прикладу, ст. 330 КК забороняється передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, та не є державною таємницею. Беручи це до уваги, В.Ю. Бойчук визначає родовий об'єкт кримінальних правопорушень, що містяться у розділі XIV Особливої частини КК України, як «суспільні відносини, які існують з приводу безпеки державної таємниці та службової інформації, зібраної у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, а також безпеки державного кордону України та військової безпеки в частині забезпечення призову і мобілізації» [2, с. 25].

Водночас, суспільні відносини, що у своїй сукупності становлять родовий об'єкт ухилення від прийняття на військову службу за контрактом, можуть бути розподілені на вузлі групи відносин. Тож поряд з традиційним розподілом об'єктів кримінальних правопорушень на загальний, родовий і безпосередній в цьому випадку доцільним є виокремлення об'єкта видового (групового). А.А. Вознюк пропонує диференціювати декілька різновидів видових об'єктів кримінальних правопорушень, а саме: 1) видовий об'єкт, який охоплює споріднені безпосередні основні об'єкти декількох злочинів у межах одного родового об'єкта (підродовий об'єкт); 2) видовий об'єкт, що охоплює безпосередні основні та додаткові об'єкти декількох кримінальних правопорушень у межах різних родових об'єктів (міжродовий об'єкт) [3, с. 263]. Однак більш поширеним у кримінально-правовій науці є розуміння видового об'єкта як проміжної ланки між родовим та безпосереднім об'єктами. **Видовим об'єктом** ухилення від прийняття на військову службу за контрактом у межах родового об'єкта виступають суспільні відносини, які забезпечують обороноздатність Збройних Сил України, зокрема, дотримання встановленого порядку їх комплектування. **Безпосереднім об'єктом** кримінального правопорушення, що розглядається, є конкретні суспільні відносини, які забезпечують дотримання встановленого порядку комплектування Збройних Сил України шляхом прийняття на військову службу за контрактом до Збройних Сил України осіб, які умовно-достроково звільнені від відбування покарання. Разом із тим, вчиняючи відповідне діяння, суб'єкт не виконує не лише свій конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, відбування військової служби відповідно до закону (ст. 65 Конституції Укра-

їни), а і обов'язок, закріплений у законодавстві та рішенні суду щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. Отже, крім основного безпосереднього, слід виокремлювати і **додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт** кримінального правопорушення за ст. 336-2 КК України, яким, на нашу думку, є суспільні відносини, що забезпечують належне виконання рішення (ухвали) суду як органу, що здійснює правосуддя, про умовно-дострокове звільнення особи від відбування покарання на підставі, визначеній ст. 81-1 КК України.

За конструкцією **об'єктивної сторони** склад ухилення від прийняття на військову службу за контрактом є формальним. Кримінальне правопорушення визнається закінченим з моменту вчинення зазначеного у диспозиції ст. 336-2 КК України діяння. Суспільно небезпечні наслідки перебувають поза межами складу кримінального правопорушення.

Для позначення діяння у тексті ст. 336-2 КК вживаються терміни «ухилення», «прийняття на військову службу за контрактом». Далі розглянемо детальніше їх значення.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «ухилитися» у переносному значенні розуміється як «намагатися не робити чого-небудь, не брати участі в чомусь, відсторонитися від чогось; уникати» [4, с. 1522].

У науковій літературі існують дві основні точки зору щодо значення терміну «ухилення», що позначає діяння як ознаку об'єктивної сторони складів різних кримінальних правопорушень. Згідно з першою з них ухилення може полягати як у дії, так і у бездіяльності. Так, В.І. Антипов відзначає, що ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336 КК України) як діяння може проявлятися в трьох формах, а саме: так звана «чиста бездіяльність», змішана бездіяльність, активні дії. Причому кожна з форм, на думку науковця, впливає на момент визнання кримінального правопорушення закінченим: ухилення від призову за мобілізацією, вчинене у перших двох формах, вважається закінченим в момент закінчення строку, визначеного для прибуття до військової частини або на збірний пункт військового комісаріату (актуальна назва – територіальний центр комплектування та соціальної підтримки) та вказаного в отриманому особою документі (мобілізаційному розпорядженні, повістці тощо); злочин, що вчиняється активними діями у вигляді самокалічення, вважається закінченим в момент заподіяння каліцтва, яке виключає військову службу; злочин, що вчиняється іншими активними діями (симуляція хвороби чи підробка документів), вважається закінченим в момент прийняття рішення про звільнення особи від призову за підставами, що не відповідають дійсності [5, с. 862–863].

О.С. Володавська вважає, що ухилення від призову за мобілізацією може проявлятися або в активних діях (в симуляції хвороби, підробці документів, прямих відмові від несення військової служби, вигадуванні інших причин, з яких військовозобов'язаного можуть звільнити від проходження військової служби тощо), або в бездіяльності – нез'явленні суб'єкта до військових частин або на збірні пункти військових комісаріатів у строки, зазначені в отриманих ними документах (мобілізаційних розпорядженнях, повістках або розпорядженнях військових комісарів) [6, с. 70].

В.В. Шаблістий та А.Ю. Александрова зазначають, що ухилення від призову за мобілізацією може вчинюватися у двох формах: шляхом дії і бездіяльності [7, с. 48].

В.В. Шаблістий, В.С. Березняк, Р.А. Каторгін розглядають діяння, передбачені ст.ст. 335–336 КК, у широкому розумінні – у формі дії або бездіяльності – та у вузькому – у формі дії, бездіяльності та у змішаній формі [8, с. 747].

За другою точкою зору ухилення являє собою винятково бездіяльність. Наприклад, за результатами дослідження Т.Р. Войтюка, ухилення і невиконання як суспільно небезпечні діяння можуть бути вчинені лише у формі бездіяльності («чистої» чи «змішаної») і завжди «розтягнуті» у часі [9, с. 62].

В. Назарчук дійшов висновку, що ухилення від проходження служби цивільного захисту як суспільно небезпечне діяння в складі злочину, передбаченого ст. 336-1 КК, характеризується невиконанням покладених обов'язків або не реалізацією прав, якими особа наділена в особливий період (крім відбудовного періоду) [10, с. 133]. Отже, по суті, йдеться про ухилення як бездіяльність особи, хоча не можемо погодитися з віднесенням не реалізації суб'єктивних прав до поняття «ухилення» у контексті кримінально протиправного діяння.

Р.С. Орловський та О.В. Ус під ухиленням як загальною ознакою об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, які порушують порядок комплектування Збройних Сил України, що забезпечує її обороноздатність, розуміють бездіяльність – ухилення від виконання конституційного обов'язку нести військову службу [11, с. 512].

Аналізуючи наведені вище положення дослідників, відзначимо, що вирішальне значення для з'ясування форми (або форм) діяння при ухиленні має розмежування дії та бездіяльності у кримінальному праві. Законодавче роз'яснення щодо його критеріїв відсутнє, що може породжувати труднощі під час тлумачення та застосування певних положень КК. Якщо відмінність між дією та бездіяльністю зводиться до зовнішнього, фізичного прояву у рухах тіла, то ухилення і справді може проявлятися як у пасивній поведінці (особа взагалі утримується від рухів, спрямованих на виконання покладеного на неї обов'язку), так і в активній (особа змінює місце проживання, роботи, вчиняє самокалічення тощо, діючи з метою не виконувати свій обов'язок). Проте цей підхід не дає відповіді на питання про те, у зв'язку з чим відбувається криміналізація одного й того самого суспільно небезпечного діяння, яке може бути вчинене як в активній, так і в пасивній формі поведінки, і зумовлює необхідність у низці випадків виокремлювати ще й третю форму діяння, яка не передбачена кримінальним законодавством, – «змішана бездіяльність», «змішана поведінка» тощо. Незважаючи на те, що і дія, і бездіяльність як форми діяння володіють такими ознаками, як конкретний характер, суспільна небезпечність, протиправність, свідомий та вольовий характер, деякі з цих ознак усе ж мають специфіку, що, на наш погляд, проявляється у тих обставинах (умовах), які визначають соціально-правову характеристику дії та бездіяльності відповідно. Зокрема, скоюючи кримінальне правопорушення дією, суб'єкт вчиняє той акт поведінки, щодо якого є заборона, іншими словами, особа порушує свій обов'язок утриматися від вчинення певного діяння. Такі обов'язки закріплені у законодавстві, й у першу чергу в Основному Законі – Конституції України, наприклад, обов'язок не порушувати права і свободи інших людей (ст. 23 Конституції України), не позбавляти свавільно життя (ч. 2 ст. 27), не допускати проникнення до житла чи до іншого володіння особи (ч. 2 ст. 30), не втручатися в особисте і сімейне життя інших осіб, не збирати, не зберігати, не використовувати та не поширювати конфіденційну інформацію про особу без її згоди (ч.ч. 1, 2 ст. 32), не позбавляти протиправно права власності (ч. 4 ст. 41), не віддавати і не виконувати явно злочинне розпорядження чи наказ (ч. 2 ст. 60), не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст. 66), не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68 Конституції) та ін. Конкретні найбільш суспільно небезпечні види порушень цих та інших подібних обов'язків відображаються у кримінально-правових нормах-заборонах. Посягання на суспільні відносини у разі вчинення дії відбувається шляхом активного деструктивного втручання.

На відміну від дії, при вчиненні кримінального правопорушення бездіяльністю суб'єкт порушує обов'язок діяти певним чином за конкретних обставин, тобто ігнорує вимогу активної суспільно корисної поведінки, маючи для неї можливість. Наприклад, згідно з Конституцією України батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ч. 2 ст. 51); захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України (ч. 1 ст. 65); кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ч. 1 ст. 67), тощо. При бездіяльності особа не проявляє належної соціальної активності для підтримання нормального функціонування суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, запобігання суспільно небезпечним наслідкам.

Що стосується ухилення, то воно завжди являє собою невиконання обов'язку діяти. При різних видах ухилення, що супроводжуються рухами особи, забороняється не активна поведінка як така (зміна місця проживання, самокалічення та інші подібні акти поведінки самі по собі не є суспільно небезпечними та кримінально караними), а те, що вона виступає *способом* не виконувати покладений на особу обов'язок діяти за наявності до того можливості. Як зауважував М.І. Панов, у так званих «змішаних» кримінальних правопорушеннях способом їх вчинення виступають активні дії, що забезпечують невиконання дій, які особа повинна була і могла вчинити (кримінально протиправна бездіяльність) [12, с. 728]. Відтак, діяння при ухиленні виражається у формі бездіяльності суб'єкта.

Другий термін, який вживається у законодавчому описі діяння за ст. 336-2 КК України поряд з терміном «ухилення», – «прийняття на військову службу за контрактом». Згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» призов (направлення) громадян України на військову службу та прийняття громадян України на військову службу за контрактом є способами комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань військовослужбовцями [13]. Повноваження приймати громадян на військову службу входить до компетенції службових осіб Збройних Сил України. Так, абз. 20 п. 2.22 розділу II Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України визначає, що командиром військової частини приймається рішення про прийняття кандидата на військову службу за контрактом та укладення з ним Контракту про проходження військової служби [14]. Отже, й ухиленням від прийняття на військову службу мало б визнаватися невиконання уповноваженим суб'єктом своїх службових обов'язків щодо комплектування Збройних Сил України шляхом набору громадян на військову службу за контрактом. На противагу цьому, у ст. 336-2 КК України прямо зазначено, що відповідне діяння вчиняється особою, яку під час проведення мобілізації та/або дії воєнного стану звільнено умовно-достроково від відбування покарання для проходження військової служби. Відповідно, мова йде про ухилення від укладення контракту про проходження військової служби зазначеною особою, а не від прийняття на військову службу. На цей недолік законодавчого формулювання наразі чинної редакції ст. 336-2 КК України вказували й інші дослідники [15, с. 65–66].

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби належить до умовних видів звільнення. Умовами звільнення на підставі ст. 81-1 КК є проходження засудженим військової служби за укладеним контрактом та невиконання ним протягом невідбутої частини строку покарання нового кримінального правопорушення. Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 81-1 КК України при ухваленні рішення про умовно-дострокове звільнення від відбування пока-

рання для проходження військової служби за контрактом суд покладає на особу, звільнену від відбування покарання, обов'язок невідкладно, але не пізніше 24 годин після набрання законної сили судовим рішенням про умовно-дестрокове звільнення особи від відбування покарання для проходження військової служби за контрактом, прибути у супроводі Національної гвардії України до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки для укладення контракту та проходження військової служби. Звідси, першу умову звільнення можна поділити на 3 складові, які полягають у обов'язку звільненого: 1) невідкладно (впродовж 24 годин після набрання законної сили судовим рішенням) прибути до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки; 2) укласти контракт про проходження військової служби; 3) безпосередньо проходити військову службу за контрактом. У ст. 336-2 КК, як уявляється, мова повинна йти про невиконання перших двох обов'язків. Ухилення особою, яка вже підписала контракт та була зарахована до списків особового складу військової частини, тобто є військовослужбовцем, від проходження військової служби має кваліфікуватися як *військове кримінальне правопорушення* – ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК України).

Ураховуючи викладене, ухилення від укладення контракту про проходження військової служби з об'єктивної сторони може бути вчинене у формі: а) неприбуття до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки протягом встановленого проміжку часу (24 годин після набрання законної сили судовим рішенням) або б) не підписання контракту про проходження військової служби (як правило, шляхом відкритої відмови від укладення контракту без приводу або з посиланням на надумані обставини). Щодо першої форми варто звернути увагу на те, що у законодавстві передбачені поважні причини, за наявності яких є дозволенним неприбуття громадянина у визначені строки до пункту призначення – ч. 9 ст. 15, абз. 3 ч. 9 ст. 29, ч. 5 ст. 39-1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Такими обставинами визнаються перешкоди стихійного характеру, хвороба, воєнні дії на відповідній території та їх наслідки або інші обставини, які позбавили можливості особисто прибути у зазначені пункт і строк; смерть близького родича або близького родича подружжя тощо. У таких випадках особа зобов'язана повідомити про причини неявки, підтвердити поважну причину відповідними документами. Також встановлюється граничний строк, упродовж якого особа все ж повинна прибути до територіального центру комплектування та соціальної підтримки (або іншого пункту) – не більше 7 календарних днів (ч. 9 ст. 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»); протягом 3 діб після закінчення події, яка стала поважною причиною неприбуття (абз. 4 ч. 9 ст. 29 зазначеного Закону).

Однак нова глава III² «Особливості прийняття на військову службу за контрактом та проходження військової служби у Збройних Силах України особами з числа громадян України, яких умовно-дестроково звільнено від відбування покарання» Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» не містить спеціальних приписів щодо поважних причин неприбуття звільнених до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Пропонуємо це передбачити в Законі, а у диспозиції ст. 336-2 КК України зазначити неприбуття без поважних причин як одну з основних форм об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Потрібно враховувати, що можливість умовно-дестрокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби пов'язується з певним *періодом часу*, а саме: часом проведення мобілізації та/або дії

воєнного стану. У інший час як застосування цього виду звільнення, так і вчинення відповідного кримінального правопорушення виключаються.

Суб'єкт кримінального правопорушення, яке передбачене ст. 336-2 КК, – спеціальний. Ним є фізична осудна особа, яку було звільнено умовно-дестроково від відбування покарання для проходження військової служби.

Суб'єктивна сторона характеризується виною у виді прямого умислу. Крім вини, вважаємо, що обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є також спеціальна мета, хоча в тексті ст. 336-2 КК України вона прямо не передбачена. В.І. Тютюгін слушно зазначає, що у законодавстві відсутня норма про те, як оцінювати поведінку звільненої особи, яка прибула до відповідного органу, але із запізненням, наприклад, прибула не протягом 24, а через 30 чи 48 годин, не переслідуючи при цьому мету ухилитися від укладення контракту [15, с. 66]. На наш погляд, у процесі кваліфікації в цьому разі вирішальне значення повинна мати відсутність мети ухилитися від укладення контракту, а відтак – і відсутність суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Мета як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони притаманна й іншим кримінальним правопорушенням, що пов'язані з ухиленням. Наприклад, в абз. 2 п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів» зазначається, що ст. 212 КК України передбачено кримінальну відповідальність не за сам факт несплати в установленний строк податків, зборів, інших обов'язкових платежів, а за умисне ухилення від їх сплати. У зв'язку з цим суд має встановити, що особа мала намір не сплачувати належні до сплати податки, збори, інші обов'язкові платежі в повному обсязі чи певну їх частину [16]. Розуміючи зміст поняття «намір» як посягання прямого умислу зі спеціальною метою у структурі суб'єктивної сторони складу конкретного кримінального правопорушення, аналогічне положення щодо необхідності встановлення наміру суб'єкта не укладати контракт про проходження військової служби має враховуватися при кваліфікації судом діяння за ст. 336-2 КК. При цьому мету вчинення кримінального правопорушення варто зазначити в тексті статті.

Висновки. Запровадження кримінальної відповідальності за ухилення від прийняття на військову службу за контрактом є новелою КК України, що викликає нагальну потребу в активізації наукових досліджень цієї проблематики. До дискусійних моментів законодавчого закріплення належить назва кримінального правопорушення, вживання у якій терміну «прийняття на військову службу» не відповідає визнанню суб'єктом особи, яку звільнено умовно-дестроково від відбування покарання для проходження військової служби. Не сприяє одноманітності тлумачення закону про кримінальну відповідальність та правозастосування те, що диспозиція ст. 336-2 КК України викладена загальним чином, у ній не конкретизовано форми діяння та ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

За результатами проведеного дослідження пропонуємо запровадити зміни до ст. 336-2 КК України, виклавши її в такій редакції:

«**Стаття 336².** Ухилення від укладення контракту про проходження військової служби

Неприбуття без поважних причин до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки протягом 24 годин після набрання законної сили судовим рішенням про умовно-дестрокове звільнення особи від відбування покарання для проходження військової служби за контрактом з метою ухилитися від укладення контракту про проходження військової служби, а так само відмова укласти контракт про проходження військової служби, вчинені особою, яку під час проведення

мобілізації та/або в умовах воєнного стану звільнено умовно-дostroково від відбування покарання для проходження військової служби, – караються...».

Перелік поважних причин неприбуття має бути наданий у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дostroкового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності : Закон України від 8 травня 2024 р. № 3687-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-20#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
2. Бойчук В. Ю. Родовий, видовий та безпосередній об'єкт злочину, передбаченого статтею 330 Кримінального кодексу України. *Вісник ХНУВС*. 2018. № 4 (83). С. 19–27. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2018.4.02>.
3. Вознюк А. А. Видовий об'єкт злочинів, передбачених ст. 255, 257, 258³, 260 Кримінального кодексу України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 262–274.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
5. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d49d90fc-17f9-4b91-8c8e-ba7b576dfd51/content> (дата звернення: 15.08.2024).
6. Володавська О. С. Відмежування ухилення від призову за мобілізацією (стаття 336 Кримінального кодексу України) від порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію (стаття 210-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1(9). С. 67–78. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2a39e3efa4ca-4cb4-8e1c-509b4b85413c/content> (дата звернення: 15.08.2024).
7. Шаблистий В. В., Александрова А. Ю. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову за мобілізацією : монографія / за заг. ред. В. В. Шаблистого. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2019. 136 с.
8. Шаблистий В. В., Березняк В. С., Каторкін Р. А. Кримінальні правопорушення, пов'язані з ухиленням від призову на військову службу як акти посягання на воєнну безпеку України. *Military offences and war crimes: background, theory and practice* : collective monograph. Ed. by V. M. Stratonov. Rīga : «Baltija Publishing», 2023. С. 736–760. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-33>.
9. Войтюк Т. Р. Відмова від виконання правового обов'язку як кримінально-правове поняття : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 209 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2021/voityuk-t.r.-vidmova-vid-vikonannya-pravovogo-obov_yazku-yak-kriminalno-pravove-ponyattya.pdf (дата звернення: 15.08.2024).
10. Назарчук В. Ухилення від проходження служби цивільного захисту в складі злочину, передбаченого ст. 336-1 КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 129-133. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/3/25.pdf> (дата звернення: 15.08.2024).
11. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 768 с.
12. Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства. Харків : Право, 2020. 1160 с.
13. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
14. Інструкція про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : затверджено Наказом Міністра оборони України 10.04.2009 № 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
15. Тютюгін В. І. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби (коментар закону та критичний аналіз його приписів). *Вісник асоціації кримінального права України*. 2024. № 21. Т. 1. С. 51–70. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.21.306237>.
16. Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 08.10.2004 № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-04#Text> (дата звернення: 15.08.2024).

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ: ЗМІСТ, СУТНІСТЬ І ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЕ ЗНАЧЕННЯ

PUBLIC MONITORING IN THE SPHERE OF EXECUTION OF PENALTIES IN UKRAINE: CONTENT, ESSENCE AND THEORETICAL AND APPLIED SIGNIFICANCE

Погребна К.Ф., д.філос.,
суддя

Господарський суд Одеської області

Семир'янов Д.Я., к.ю.н., доцент

В даній науковій статті з'ясовано зміст і сутність, а також теоретичне і практичне значення введеного на доктринальному рівні поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань України», змістовну основу якої складає процес виконання-відбування покарань.

Крім цього, у цій роботі, на підставі аналізу наукової літератури, нормативно-правових актів та практики їх застосування, сформульовано авторське визначення поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань».

Доведена необхідність розгляду даного питання та активізації наукових розробок з означеної проблематики дослідження, що обумовлено низкою обставин. Серед них особлива увага звернута на такі із них, як: потреба у з'ясуванні соціально-правової природи вказаного інституту кримінально-виконавчого законодавства України, його відмежування від інших подібних правових категорій, що вживаються у нормах кримінально-правового та адміністративно-деліктного спрямування; співставлення його положень з аналогічними загальними і локальними визначеннями поняття «громадський контроль», які закріплені в інших галузях права.

Для доведення теоретичного і практичного значення сформульованого у цій роботі поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань» здійснено аналіз його системоутворюючих ознак. При цьому акцентовано увагу на тому, що ключовим у визначенні є слово «діяльність», яка пов'язана з роботою, чітко визначених у законі суб'єктів, змістовну сутність якої виражають певні соціальні інститути та окремі громадяни.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, в цій роботі констатовано, що предметом громадського контролю у сфері виконання покарань є перевірка відповідності закону змісту процесу виконання-відбування покарань.

Більш того, у даній науковій статті зроблено висновок про те, що введено на доктринальному рівні поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань», має бути в обов'язковому порядку закріплено у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України, що дасть можливість підвищити рівень не тільки зазначеного виду суспільного контролю, але й результативність кримінально-виконавчої діяльності у цілому.

Ключові слова: громадський контроль, діяльність, суб'єкти контролю, сфера виконання покарань, кримінально-виконавче законодавство, процес виконання та відбування покарань, ефективність.

This scientific article clarifies the content and essence, as well as the theoretical and practical significance of the concept «public control in the sphere of execution of punishments of Ukraine» derived at the doctrinal level, the substantive basis of which is the process of execution and serving of punishments.

In addition, in this work, based on the analysis of scientific literature, normative legal acts and the practice of their application, the author's definition of the concept of «public control in the field of execution of punishments» is formulated.

The necessity of consideration of this issue and the activation of scientific developments on the specified research issues is proven, which is due to a number of circumstances. Among them, special attention is paid to such of them as: the need to clarify the socio-legal nature of the indicated institution of the criminal-executive legislation of Ukraine, its distinction from other similar legal categories used in the norms of the criminal-legal and administrative-delict direction; comparison of its provisions with similar general and local definitions of the concept of «public control», which are fixed in other branches of law.

To prove the theoretical and practical significance of the concept of «public control in the field of execution of punishments» formulated in this work, an analysis of its system-forming features was carried out. At the same time, attention is focused on the fact that the word «activity» is key in the definition, which is related to the work of subjects clearly defined in the law, the meaningful essence of which is expressed by certain social institutions and individual citizens.

Based on the results of the research, this paper states that the subject of public control in the field of execution of punishments is the verification of compliance with the law of the content of the process of execution and serving of punishments.

Moreover, this scientific article concludes that the concept of «public control in the field of execution of punishments» derived at the doctrinal level must be enshrined in the current criminal and executive legislation of Ukraine, which will make it possible to raise the level not only the specified type of public control, but also the effectiveness of criminal enforcement activities as a whole.

Key words: public control, activity, subjects of control, the scope of execution of punishments, criminal executive legislation, the process of execution and serving of punishments, efficiency.

Постановка проблеми. Як показує практика, однією з умов, яка негативно впливає на ефективність процесу виконання – відбування покарань в Україні, а також на результативність реалізації визначених у законі мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства (ст. 1 КВК), є вкрай низький рівень здійснення у цій галузі суспільної діяльності громадського контролю [1, с. 223–230]. Більш того, вказана ситуація загострилась та набула загрозливих рис для сфери виконання покарань після внесення у 2014–2021 р. р. низки хаотичних і безсистемних змін і доповнень у чинний КВК, що привело до зведення громадського контролю у цій галузі суспільної до діяльності лише спостережних комісій та піклувальних рад у виховних колоніях (ч. 2 ст. 25 даного Кодексу).

У той самий час, всупереч закріплених у законі завдань щодо запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень, щорічно на протязі 1991–2021 р. р. у сфері виконання покарань України реєструється від 200 до 400 зазначених суспільно небезпечних діянь, які чиняються особами, що відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах закритого типу, а також від 19 до 100 аналогічних правопорушень, суб'єктами яких є персонал цих УВП [2, с. 140–144]. Крім цього, у процесі виконання – відбування покарань за вказаний період мали місце випадки самогубств засуджених (до 10–15 у середньому щорічно) та персоналу СІЗО та УВП (до 3–5 фактів за цей самий відрізок часу); травматизму; більше 100 природних смертей від туберкульозу, ВІЛ-СНІДУ, вегето-судинних

та інших захворювань, а також сотні інших різноманітних надзвичайних пригод, детермінованих або низьким рівнем, або відсутністю взагалі громадського контролю за станом кримінально-виконавчої діяльності в Україні (масова непоко́ра засуджених адміністрації УВП; групові відмови від прийому цими особами їжі; дії, що дезорганізують роботу адміністрації кримінально-виконавчих установ закритого типу; ін.). При цьому варто зазначити, що вказана ситуація склалась у силу не тільки формального регулювання питань, які стосуються здійснення громадського контролю на рівні кримінально-виконавчого законодавства, але й у зв'язку з тим, що у сучасній Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України даний вид суспільної діяльності по суті зведений до участі громадськості у процесі виправлення та ресоціалізації засуджених, а не, власне, до удосконалення правового механізму, форм, видів і засобів здійснення громадського контролю у сфері виконання покарань, з урахуванням змісту міжнародно-правових актів та позитивної зарубіжної практики з означеної проблематики.

У такому ж контексті сформульовані й сучасні проекти законів, що стосуються змісту кримінально-виконавчих правовідносин. Отже, в наявності складна прикладна проблема, яка потребує розв'язання на теоретичному рівні, а також активізації у зв'язку з цим комплексних досліджень з означеної тематики.

Враховуючи зазначене, метою зазначеної наукової статті є з'ясування соціально-правової природи громадського контролю та доведення необхідності закріплення зазначеного поняття в кримінально-виконавчому законодавстві України.

Натомість, головним завданням цієї роботи є виведення авторського поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань України» та аналіз його системоутворюючих ознак.

Стан досліджень. Як свідчать результати аналізу наукової літератури, з часів незалежності України (1991 р.) до теперішнього часу (2024 р.) досить плідно та продуктивно над вирішенням завдань, що пов'язані із змістом громадського контролю, працюють такі учені у галузі теорії права, теорії управління, адміністративного та кримінально-виконавчого права, як: В. Б. Авер'янов, К. А. Автухов, О. М. Бандурка, Д. М. Бахрах, Є. Ю. Бараш, Ю. П. Битяк, В. В. Василевич, О. А. Гритенко, О. М. Джужа, Є. В. Дорін, І. В. Зозуля, Р. А. Каложний, С. В. Ківалов, Л. В. Коваль, Ю. М. Козлов, О. Г. Колб, Т. О. Коломєць, В. К. Колпак, А. Т. Комзюк, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, Є. В. Курінний, С. Ю. Лукашевич, Т. П. Мінка, Л. Р. Наливайко, С. В. Петков, М. С. Пузирьов, О. Ф. Скакун, А. Х. Степанюк, О. І. Харитоновна, І. С. Яковець та ін.

Варто зазначити, що в науці кримінально-виконавчого права, зокрема, а також в одній галузі законодавства України відсутнє поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань». У зв'язку з цим, автори посібника сформулювали та розтлумачили його власне поняття, що дає змогу не тільки ліквідувати існуючу правову прогалину, але й має теоретичне значення, позаяк може стати предметом наукових дискусій щодо його легітимності та автентичності (дійсності, справжності, істинності).

Виклад основних положень. Необхідність розгляду даного питання обумовлена наступними обставинами, а саме – потребою:

- 1) з'ясування сутності соціально-правової природи та змісту зазначеної кримінально-виконавчої категорії;
- 2) її відмежування від інших подібних правових категорій, що закріплені у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України;
- 3) її співставлення з аналогічними загальними та локальними (у сфері регулювання інших суспільних відносин) визначеннями «громадського контролю», які використовуються в інших галузях права;

4) розробки у цій роботі науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення правового механізму щодо здійснення громадського контролю у сфері виконання покарань.

Як встановлено в ході даного наукового пошуку, немає цілковитої ясності щодо змісту досліджуваної кримінально-виконавчої категорії як на рівні суб'єктів реалізації державної політики у сфері виконання покарань і пробації України, так і серед інших суб'єктів та учасників кримінально-виконавчих правовідносин, що негативно впливає також на зміст і ефективність кримінально-виконавчої діяльності в Україні [3, с. 220–244].

Зокрема, як доведено на офіційному рівні та в ході проведених спеціальних наукових досліджень, в Україні на сьогодні склалась критична ситуація, яка обумовлена високим рівнем злочинності як серед персоналу органів і установ виконання покарань, так і серед засуджених. При цьому однією з умов, що сприяє такому стану справ є неналежний громадський контроль, правові засади якого визначені в ст. 25 КВК, а корелянтою (тобто зв'язком між причиною та умовою) – не досить активний та системний науковий супровід з означеної проблематики [4, с. 189].

У цьому контексті, зокрема, звертають на себе увагу ті питання, що пов'язані із змістом поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань», але яке на нормативно-правовому та доктринальних рівнях не сформульовано, що, у свою чергу, підвищує науковий та практичний інтерес до даної тематики дослідження у сенсі вирішення сучасних завдань реформування діяльності органів і УВП та в цілому кримінально-виконавчої системи України. Саме тому, враховуючи, що словосполучення «громадський контроль» складається із двох ключових слів – громадський та контроль – для формулювання змісту його аналогу, що стосується тієї чи іншої галузі суспільних відносин, включаючи й сферу виконання покарань та пробації, необхідно з'ясувати сутність і семантичне значення кожного із них.

Зокрема, у тлумачних словниках слово «громадський» (громадськість) означає передова частина; передові кола суспільства тощо [5, с. 149]. При цьому варто зауважити, що основу даного визначення складає слово «громада», під яким науковці розуміють групу людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін.; об'єднання людей, що ставлять перед собою певні спільні завдання; організацію велику за розміром; велику кількість чогонебудь тощо. Тобто, у контексті громадського контролю, слово «громадський» варто тлумачити як діяльність певного великого об'єднання людей, що ставлять перед собою завдання контролювати відповідну сферу суспільних відносин.

У свою чергу, слово «контроль» на доктринальному (науковому) рівні розуміється як перевірка відповідності контролюваного об'єкта встановленим вимогам.

У юридичних джерелах слово «контроль» тлумачиться як перевірка виконання законів, рішень тощо [6, с. 323].

Таким чином, у широкому розумінні слово «контроль» слід тлумачити як діяльність, спрямовану на перевірку якогось об'єкта спостереження.

У цілому ж в наукових джерелах усталеного розуміння терміну «громадський контроль» немає.

Отже, якщо взяти за основу зазначену теоретичну модель та застосувати її щодо досліджуваного у цій роботі поняття, то «громадський контроль у сфері виконання покарань» варто тлумачити як діяльність визначених на законодавчому рівні громадських об'єднань та окремих громадян, яка спрямована на перевірку змісту процесу виконання – відбування тих чи інших покарань та здійснюється у межах їх повноважень і з дотриманням вимог з питань, що регулюють інформаційне забезпечення в нашій державі, з метою встановлення її відповідності закріпленому у законі цілям; завданням і принципам

для вказаного виду суспільних відносин, а також для захисту прав, законних інтересів і свобод усіх суб'єктів та учасників кримінально-виконавчої діяльності.

Враховуючи особливу теоретичну та практичну цінність вжитого у даному визначенні кожного слова та їх системоутворюючий характер, необхідно у зв'язку з цим дати пояснення застосованого у ньому формально-логічного методу для пізнання сутності і змісту сформульованого поняття «громадський контроль у сфері виконання покарань», а саме – це:

1. Діяльність певних суб'єктів.

У тлумачних словниках слово «діяльність» означає застосування своєї праці до чого-небудь; праця, дія людей у якій-небудь галузі, а також роботу; функціонування якоїсь організації, установи, т. ін.; виявлення сили; енергії чого-небудь [5, с. 174].

З огляду цього, громадський контроль у сфері виконання покарань, необхідно розглядати як активну юридично значущу діяльність (дію) відповідних суб'єктів, змістом якої є перевірка даної галузі суспільних відносин. При цьому юридично значущою є така діяльність громадських організацій з питань контролю у сфері виконання покарань, яка породжує юридичні факти – життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення змісту або припинення правових відносин [7, с. 240].

Щодо змісту поняття «суб'єкт», то в доктринальних джерелах під такими розуміють:

- а) особу, яка пізнає навколишній світ;
- б) особу, групу осіб, організацію і т. п., які активно беруть участь у певному процесі;
- в) особу чи організацію, як носіїв певних прав та обов'язків;
- г) людину, як носія певних фізичних і психологічних якостей; людину як об'єкт дослідження;
- г) предмет судження [5, с. 627].

2. Діяльність, яка визначена на законодавчому рівні.

У даному випадку правовими засадами громадського контролю виступають ті законодавчі акти, мова про які ведеться у ст. 2 КВК (Конституція України, цей Кодекс, інші закони, міжнародні договори, постанови (декрети) Кабінету Міністрів України, Укази Президента України). При цьому, відповідно до рішення Конституційного Суду України (справа про офіційне тлумачення терміну «законодавство»), питання громадського контролю у сфері виконання покарань не можна регулювати тими нормативно-правовими актами, які не входять до переліку правових джерел, який визначений у вказаному рішенні суду [8].

3. Діяльність визначених на законодавчому рівні об'єднань та окремих громадян.

Зокрема, основоположними нормативно-правовими актами, з питань громадського контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян, є: Конституція України, Закон України «Про громадські об'єднання», а щодо окремих громадян – Закони України «Про інформацію»; «Про доступ до публічної інформації»; «Про звернення громадян» та ін.

Так, у ч. 2 ст. 3 Конституції України з цього приводу зазначено, що права і свободи людини є основною соціальною цінністю держави, в ст. 5 – про те, що носієм і єдиним джерелом влади в нашій державі є народ, а в ст. 36 закріплено положення про те, що громадяни мають право на свободу об'єднань у громадські організації для задоволення політичних, культурних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Більш того, як це витікає із змісту ст. ст. 38–40 Основного закону, громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у тому числі шляхом всеукраїнського та місцевого референдумів, проведення мітингів, походів і демонстрацій, а також направлення індивідуальних чи колективних звернень до органів державної влади та їх посадових і службових осіб.

У свою чергу, в ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання» у зв'язку з цим мова ведеться про те, що громадське об'єднання має право для здійснення своєї мети звертатись до всіх органів державної влади з відповідними зверненнями та одержувати з означених у них питаннях відповідні відповіді, а також брати участь у розробці проєктів нормативно-правових актів, що стосуються сфери діяльності такого об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя, та здійснювати інші права не заборонені законом. При цьому у вказаній вище правовій нормі жодним словом не сказано про права громадських об'єднань на здійснення громадського контролю, що слід віднести до тих детермінант, які негативно впливають на стан і ефективність даного виду суспільної діяльності, включаючи й сферу виконання покарань України.

Як видається, для усунення цієї правової прогалини логічно було б ч. 1 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання» доповнити пунктом 5-1 такого змісту:

«Громадські організації вправі в порядку, визначеному в законі, здійснювати публічний відкритий контроль за діяльністю органів державної влади та реагувати на виявлені у зв'язку з цим порушеннями прав і свобод громадян і законодавства відповідними законними засобами».

Додатковим аргументом щодо необхідності видозміни змісту зазначеного Закону виступають положення розділу VIII «Громадський контроль поліції» (ст. ст. 86–90), які закріплені в Законі України «Про національну поліцію», а також в розділі III «Демократичний цивільний контроль» Закону України «Про Національну безпеку України».

У такому ж контексті зокрема, сформульовано Закон України «Про доступ до публічної інформації», а саме:

1) до суб'єктів відносин у сфері доступу до публічної інформації віднесені як фізичні особи, так і об'єднання громадян (ст. 12);

2) серед суб'єктів контролю за забезпеченням доступу до публічної інформації чільне місце мають й громадські організації та громадяни особисто, шляхом проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо (ч. 2 ст. 17);

3) в даному нормативно-правовому акті закріплені відповідні елементи механізму реалізації даного права (розділ IV (ст. ст. 19–22)) та оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації (розділ V (ст. ст. 23–24)).

Поряд з цим, варто звернути увагу й на той факт (правову колізію), що в ч. 2 ст. 17 Закону України «Про доступ до публічної інформації» вжито словосполучення «громадські організації» замість «громадські об'єднання», як це витікає із змісту відповідного закону.

Виходячи з цього, необхідно, як видається, привести у відповідність зміст положень зазначених вище нормативно-правових актів, закріпивши у першому із них словосполучення «громадські об'єднання».

Як показали результати даного наукового дослідження, немало аналогічних зауважень та пропозицій є й щодо змісту інших законів, що стосуються громадського контролю, включаючи й сферу виконання покарань України. Так, у Законі України «Про звернення громадян», хоча й визначені правові гарантії забезпечення цього конституційного права будь-якої людини, проте у ст. 28 «Контроль за дотриманням законодавства про звернення громадян» вказаного законодавчого акта відсутній такий суб'єкт моніторингу, як громадські об'єднання.

Як видається, для усунення зазначеної правової прогалини логічно було б ст. 28 вказаного Закону доповнити словосполученням «громадські об'єднання» та викласти у зв'язку з цим цю норму права у новій редакції.

Саме по такому шляху пішов законодавець при прийнятті Законів України «Про Національну поліцію», «Про Національну безпеку України», «Про доступ до публічної інформації», ін. – і це є вагомим аргументом щодо видозміни змісту й Закону України «Про звернення громадян»,

що важливо й у контексті удосконалення правового змісту здійснення громадського контролю й у сфері виконання покарань.

При цьому основним лейтмотивом [5, с. 324] зазначеної діяльності є те, що для вказаних суб'єктів предметом контролю не може бути службова діяльність, яка носить конфіденційний характер (така, що не підлягає оприлюдненню), тобто відноситься до публічної інформації, або до державної таємниці чи до закритих (таємних) основ національної безпеки України.

Висновок. Таким чином, отримані результати дослідження дозволяють стверджувати, що виведене на науковому рівні поняття «громадський контроль за сферою виконання покарань України» має не тільки і не стільки теоретичне значення, скільки носить прикладний характер, позаяк може стати основою для його законодавчого закріплення, а в кінцевому підсумку, суттєво вплине на ефективність сучасних реформ у зазначеній галузі суспільних відносин та підвищить результативність кримінально-виконавчої діяльності в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колб О. Г., Махніцький О. І. Зміст громадського контролю у сфері виконання покарань України. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3(9). С. 223–230.
2. Колб І. О. Забезпечення особистої безпеки засуджених у виправних колоніях України : монографія. Київ : НАВС, 2014. С. 140–144.
3. Кримінально-виконавче право України : підручник : ТОМ 1 (у 2-х т.) / Музика А. А., Конопельський В. Я., Письменний Є. О. та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. Ю. Бараша. Київ : Нац. акад. внутр. справ; ФОП Кандиба Т. П., 2018. С. 220–244.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика: у 3 кн. Київ : Видавничий Дім «ІЮре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 189.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. С. 149.
6. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3 : К-М. 2001. С. 323.
7. Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. С. 240.
8. Рішення Конституційного Суду України «У справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство») від 09 липня 1998 року № 12-рп/98. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.

**ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ЛЮДСТВА І МАЙБУТНІХ ПОКОЛІНЬ:
QUO VADIS, HUMANUS?****ENVIRONMENTAL RIGHTS OF THE INDIVIDUAL, HUMANITY AND FUTURE
GENERATIONS: QUO VADIS, HUMANUS?**

Пугач А.О., аспірантка кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харитоновна О.В., к.ю.н.,
доцентка кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню екологічних прав людини, людства і майбутніх поколінь крізь призму міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права і міжнародного кримінального права, а предметом дослідження є способи вдосконалення міжнародного механізму притягнення до відповідальності за порушення екологічних прав людства і майбутніх поколінь. В рамках дослідження розглядалися міжнародно-правові акти в сфері захисту довкілля, національні акти, а також актуальна судова практика і напрацювання науковців щодо можливого закріплення екоциду як окремого складу міжнародного злочину.

Так, на початку досліджується концепт розвитку екологічних прав від прав людини до прав людства і майбутніх поколінь, а саме його становлення разом з поняттям екологічних прав, що розпочалося в ХХ столітті як негативний вплив епохи антропоцену, коли, зокрема, відбулася Чорнобильська катастрофа. Згадуються документи «м'якого» права, а також національне закріплення в Конституції України права на здорове довкілля. Крім того, зауважалося щодо впливу всесвітньої пандемії, спричиненої COVID-19, у підкресленні негативних наслідків експлуатації людиною довкілля. Після того, досліджувалася екологічна, національна, універсальна та правова свідомість, в рамках чого наводилися припущення щодо взаємозв'язку національної та екологічної свідомості, де розкривалася аргументація щодо того, що, зокрема, будівництво Чорнобильської АЕС, локалізація ударів росії по території України з 2014 року свідчить також про мету негативно вплинути на національну ідентичність крізь знищення природи, рідного краю. Після того, окремо досліджувалася екологія як мовчазна жертва війни на прикладі В'єтнамської війни, справі Лубанги, а також війни росії проти України, і, зокрема, наводилася інформація щодо спричиненого росією забруднення території України. Після того, окремо досліджувалися міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право в контексті реагування на поточні екологічні загрози. Наприкінці підводяться підсумки щодо важливості розширення предметної юрисдикції Римського Статуту задля екологічної справедливості і захисту прав людини та прав майбутніх поколінь.

Ключові слова: право на здорове довкілля, права майбутніх поколінь, екоцид, міжнародне кримінальне право, злочини проти довкілля, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

The article is devoted to the study of the environmental rights of human beings, mankind and future generations through the prism of international human rights law, international humanitarian law and international criminal law, and the subject of the study is the ways to improve the international mechanism of prosecution for violations of environmental rights of mankind and future generations. The study examined international legal acts in the field of environmental protection, national acts, as well as current judicial practice and scholarly work on the possible establishment of ecocide as a separate international crime.

Thus, the author first examines the concept of the development of environmental rights from human rights to the rights of humanity and future generations, namely its formation along with the concept of environmental rights, which began in the twentieth century as a negative impact of the Anthropocene era, when, in particular, the Chernobyl disaster occurred. The author mentions soft law documents, as well as the national enshrining of the right to a healthy environment in the Constitution of Ukraine. In addition, the impact of the global pandemic caused by COVID-19 was noted in highlighting the negative consequences of human exploitation of the environment.

After that, the environmental, national, universal and legal consciousness was studied, within the framework of which assumptions were made about the relationship between national and environmental consciousness, where the argumentation was revealed that, in particular, the construction of the Chernobyl nuclear power plant, the localisation of Russian strikes on the territory of Ukraine since 2014 also indicates the goal of negatively affecting national identity through the destruction of nature, the native land. After that, the ecology as a silent victim of the war was studied separately on the example of the Vietnam War, the Lubanga case, as well as Russia's war against Ukraine, and, in particular, information was provided on the pollution of the territory of Ukraine caused by Russia. After that, international human rights law, international humanitarian law, and international criminal law were separately examined in the context of responding to current environmental threats. Finally, the article concludes with the importance of expanding the substantive jurisdiction of the Rome Statute for environmental justice and protection of human rights and the rights of future generations.

Key words: right to a healthy environment, rights of future generations, ecocide, international criminal law, crimes against the environment, criminal offences against peace, security of mankind and international order.

Розвиток екологічних прав: від прав людини до прав людства і прав майбутніх поколінь

Проблеми експлуатації природних ресурсів та їх вплив на повсякденне життя людини, екологічні загрози для існування планети, людства в цілому і майбутніх поколінь набули серйозної ваги у ХХ ст., а міжнародно-правова основа протидії цим явищам отримала імпульс в нормативному полі, починаючи з прийняття у 1972 р. Стокгольмської декларації з довкілля. Забезпечення екологічних прав людини є тривалим і складним процесом, і у даному процесі неабияку роль відіграє певна зміна підходів до розуміння концепції прав людини [1, с. 67], адже у випадку екологічних прав важливою є зв'язка «людина-

природа-людство» і розуміння специфіки впливу, який можуть завдавати їх порушення, а також бачення юридичних механізмів захисту та відшкодування завданої шкоди.

Наш світ сповнений викликами щодо збереження природи: від глобального потепління та інших ефектів епохи антропоцену – до проблем екологічної справедливості та негативних наслідків застосування зброї під час збройних конфліктів.

Наслідки забруднення природи України, від Чорнобильської катастрофи 1986 р. до реалій повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р., несуть колосальні загрози, причому не тільки для окремої людини. Адже людина не існує сама по собі, а органічно вписується в при-

родній світ, є його невіддільною частиною, і задля того, щоб забезпечити людське існування, необхідний поворот до природи та прав людства на здорове довкілля, а також до розуміння впливу людства на права майбутніх поколінь.

Право на здорове довкілля в юридичному полі України відображається у Конституції, де закріплене право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50), а ст. 66 Конституції наголошує на тому, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, [...], і відшкодовувати завдані ним збитки [2].

В цьому аспекті виглядає такою, що заслуговує на увагу, позиція української дослідниці Ірини Іванків, яка зазначає, що конституційне право, закріплене в ч. 1 ст. 50 Конституції України є фактично невиконуваним через те, що воно є колективним за своєю суттю і не належить індивідуально особі [3, с. 73]. Тобто, воно має бути забезпечене певною колу осіб, не персоніфіковано, і це призводить дослідницю до розвитку в цьому контексті концепту «прав людства на здорове довкілля».

Право на здорове довкілля отримало значний розвиток завдяки міжнародним документам «м'якого права»: Стокгольмській декларації 1972 р., Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р., Африканській хартії прав людини і народів 1981 р., Конвенції про захист довкілля засобами кримінального права 1988 р., Декларації Ріо 1992 р., Орхуській конвенції 1998 р. та ін.

Стокгольмська декларація щодо довкілля стверджує, що людина є одночасно і створінням, і творцем свого оточення, яке дає їй фізичне існування та можливість для інтелектуального, морального, соціального і духовного зростання. У довгій і звивистій еволюції людського роду на цій планеті настав етап, коли завдяки стрімкому прискоренню розвитку науки і техніки людина набула здатності перетворювати навколишнє середовище незліченними способами і в безпрецедентних масштабах. Обидва аспекти оточення людини – природний і антропогенний – мають важливе значення для її добробуту і реалізації основних прав людини – навіть права на життя. Захист і поліпшення навколишнього середовища проживання людини є головним питанням, яке впливає на добробут народів і економічний розвиток в усьому світі; це нагальне бажання народів усього світу і обов'язок усіх урядів.

Прикметно, що Стокгольмська декларація закріплює своїм першим принципом основоположне право людини на належні умови життя в навколишньому середовищі і обов'язок захищати і покращувати навколишнє середовище для нинішнього і майбутніх поколінь [7].

Орхуська конвенція зазначає, що адекватна охорона навколишнього середовища важлива для добробуту людини, дотримання основних прав людини, включаючи саме право на життя, визнаючи також, що кожна людина має право жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, а також зобов'язана як індивідуально, так і спільно з іншими людьми захищати і покращувати навколишнє середовище на благо нинішнього та майбутніх поколінь [8].

Варто погодитися, що виснаження навколишнього середовища ставить під загрозу не лише права людей, які напряму постраждали від цього, а й права майбутніх поколінь. Право на сталий розвиток, одним з компонентів якого є соціально-економічний розвиток, гармонізований із захистом навколишнього середовища, а також тимчасовий, але обмежений соціально-економічний розвиток, відповідно до природних ресурсів, підкреслюють значущість правової свідомості, орієнтованої на піклування про майбутнє людства [12, с. 121].

Деякі дослідники стверджують, що для подальшої конкретизації прав майбутніх поколінь не потрібна нова конвенція чи інший правовий інструмент, а навпаки, слід консолідувати існуючу правову базу, і зростаюча хвиля

кліматичних судових процесів, очолюваних молоддю, зокрема в Австрії, Канаді, Республіці Корея, Швеції та США, підтверджує цей аргумент [13].

У квітні 2021 року Федеральний конституційний суд Німеччини постановив, що окремі частини Закону про захист клімату є неконституційними, оскільки вони недостатньо захищають права молоді та майбутніх поколінь. На регіональному рівні Європейський парламент проголосував за продовження переговорів щодо Закону ЄС про відновлення природи, який запровадить юридично обов'язкові зобов'язання відновити щонайменше 20% суші та морів ЄС до 2030 року. На національному рівні кілька країн визнали права майбутніх поколінь у своїх конституціях, зокрема Німеччина, Угорщина, Норвегія та Бразилія. Деякі країни призначили громадського представника, або «омбудсмена», який представляє інтереси і права майбутніх поколінь. Одним із прикладів є Уповноважений у справах майбутніх поколінь Уельсу [13].

В розпал пандемії COVID-19 держави-члени звернулися до Генерального секретаря з проханням надати доповідь з рекомендаціями щодо реагування на поточні та майбутні виклики в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [14]. У вересні 2021 р. Генеральний секретар відреагував своїм звітом «Наш спільний порядок денний», де виокремлювалася важливість захищати планету через пропозиції, що мають удосконалювати реалізацію Цілей Сталого Розвитку [15]. Пропонувалося на міжнародному рівні ці зусилля консолідувати у Декларації про майбутні покоління і розробити механізм для обміну передовим досвідом та моніторингу того, як системи управління вирішують довгострокові проблеми. Також Генеральний секретар ООН запропонував створити мандат Спеціального амбасадора з питань майбутніх поколінь, який би слугував голосом майбутніх поколінь у системі ООН і звітував перед Генеральною Асамблеєю ООН, що могло б сприяти інституціоналізації прав майбутніх поколінь в ООН [15]. Серед іншого, ця пропозиція ґрунтується на валлійському прикладі інституціоналізації Уповноваженого з питань майбутніх поколінь – моделі, яка може бути відтворена в інших організаціях, країнах та регіонах.

У травні 2023 р. Координаційна рада керівників системи ООН також схвалила «Загальні принципи щодо майбутніх поколінь», покликани слугувати основою для спільного розуміння концепції майбутніх поколінь та справедливості між поколіннями [16]. Також у 2023 р. було прийнято Маастрихтські принципи щодо прав людини майбутніх поколінь, де визначалася важливість прав майбутніх поколінь і, серед іншого, пропонувалося закріпити порушення щодо дотримання прав майбутніх поколінь [17].

Як бачимо, спостерігається певна *трансформація підходів* до екологічних прав людини і отримує все більший розвиток бачення, згідно якому *права людства* та *права майбутніх поколінь* стають тими пояснювальними моделями, які дозволяють переглянути і реформувати існуючі правові механізми, покликани захистити людину-природу-людство.

Екологічна, національна, універсальна та правова свідомість

Складність екологічної проблеми полягає в тому, що вона безпосередньо впливає на всі інші форми людського існування й обумовлена багатьма чинниками, а також переплетена з іншими проблемами, такими як економічна, демографічна, енергетична, і не може бути вирішена без їх комплексного розв'язання [10, с. 16]. Як зазначає Крістіан Джонс, те, як ми поводимося з природою, напряму впливає на наше самопочуття (well-being), адже здорові екосистеми очищують нашу воду, повітря, підтримують нашу землю, регулюють наш клімат, переробляють поживні речовини та забезпечують їжею. Відтак, щоб забезпечити добробут людства, необхідно захистити навколишнє середовище від пошкодження та руйнування.

Але окрім цього космополітичного підходу цікавою є і спроба деяких дослідників показати взаємозумовленості екологічної та національної ідентичностей. Так, Ентоні Сміт до найголовніших рис національних ідентичностей відносив історичну територію і рідний край [10, с. 14]. Проф. Катерина Карпенко з даного приводу зауважує, що в такий спосіб прочитується чутливість національної ідентичності до екологічної проблематики, адже поняття «історична територія, або рідний край» включає не лише межі, обрії, але й їх якість, придатність до життя й духовного та матеріального процвітання нації [10, с. 15]. П. Кравченко пов'язує становлення національної самосвідомості з рівнем екологічної культури і підкреслює, що людина, позбавлена національної самосвідомості, легко може служити будь-якій державі; і якщо наявні такі установки в ментальності, то ніякі «ідеальні умови» буття не зможуть її «боліти душею» за долю землі, на якій вона живе, і за волю народу. Національні риси, що становлять певну цілісність, впливали й продовжують впливати на екологічну культуру, що мають врахувати екологічні норми і цінності [10, с. 17].

Дана перспектива виглядає цікавою з огляду на поточні виклики, пов'язані з війною Росії проти України, що, вочевидь, пов'язане з пробудженням відчуття національної ідентичності та приналежності, коли держава-агресорка намагається їх нівелювати. В той же час, війна змушує відійти від рамок національного та вийти на більш глобальний рівень через те, що екологічні злочини не зв'язані суто кордонами якоїсь однієї держави, а є транскордонними, і через це національне регулювання є недостатнім задля подолання всіх негативних наслідків та встановлення екологічної справедливості.

Задля більшого розуміння цього контексту варто пригадати одну з найбільш відомих екологічних катастроф у світі, яка відбулася на території України, а саме Чорнобильська катастрофа 1986 р. Дослідниця Тамара Гундорова зазначає, що будівництво Чорнобильської атомної станції в символічному для історії місці було не випадковістю, а свідомою акцією, спрямованою на знищення прадавнього культурного ареалу. І що будівництво атомних станцій по всій території України варто розцінювати як виразну колонізаційну стратегію радянської імперії. І Чорнобильська катастрофа парадоксальним чином призвела до того, що антинуклеарна критика та екологічний рух в Україні стали потужним чинником, який пришвидшив і стимулював національний рух до Незалежності [18].

За словами Т. Гундорової, Чорнобиль сприяв появі нового екологічно-культурного мислення. А нам видається також, що він сприяв і розвитку *правової екологічної свідомості*. І в цьому плані радіаційна хмара навчила нас мислити не тільки національно, а і більш універсально. Такий спосіб мислення викликав до життя *універсальний регулятор – право*, яке здатне створювати загальнообов'язкові механізми для забезпечення від виникнення подібних катастроф та сприяння покаранню винних осіб.

Загалом, Чорнобильська катастрофа сприяла тому, що миговоримо про кінець епохи так званого антропоцену, людиноцентричного уявлення про світ, і все більше усвідомлюємо, що живемо в середовищі, яке не лише надається до експлуатації, а й потребує нашого захисту. Олена Харитоновна підкреслює, що сам антропоцентричний спосіб мислення, посилення бінарностей «природа/культура», «природа/суспільство», поміщення людини в центр світу призвели до того, що «природа» перетворилася на «навколишнє середовище», зони «зіткнення» людини і природи розглядаються як джерело небезпек, а апокаліптичними настроями просякнута уся соціальна тканина [19, с. 95]. Вихід із цього апокаліптичного способу мислення можливий багато в чому і завдяки праву, яке покликане виступати терапією для соціальних ран та розривів.

Екологія: мовчазна жертва війни

Одним з найбільших потрясінь, яке руйнує не тільки соціальні норми, але і природу як ареал існування усього живого, є війна. Екологію називають «мовчазною жертвою» війни [20]. Виконавчий директор Програми ООН з довкілля Ерік Солхейм зауважив, що війни починаються через природні ресурси; вони увічнюються через природні ресурси; і ми бачимо, як навколишнє середовище використовується як зброя, тому *захист довкілля має відігравати більш важливу роль у нашому реагуванні на конфлікти*.

Одним з випадків, коли на шкоду, що завдається довкіллю під час війни, вдалося звернути увагу, було використання американськими військовими у В'єтнамі токсичного дефоліанта Agent Orange, що завдало великої шкоди лісам, піддало дії діоксину солдатів і цивільних осіб та залишило смертельний спадок у вигляді вроджених вад та інших наслідків для здоров'я в'єтнамців [21]. Для пам'яті громадськості про це Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 2001 р. проголосила 6 листопада Міжнародним днем запобігання експлуатації довкілля під час війни та збройних конфліктів, що має на меті привернути увагу до зв'язків збройного конфлікту з негативним впливом на довкілля і спонукати до дій. Ерік Солхейм також зауважував, що захист довкілля від збройних конфліктів захищає сільськогосподарські угіддя від наслідків бомбардувань, наземних мін і токсичного забруднення, і це гарантує справедливу і всеохоплюючу систему управління і використання природних ресурсів, це забезпечує здорове життя для нас, наших дітей і майбутніх поколінь.

Дана згадка щодо впливу на сільськогосподарські землі не випадкова: так, в Україні через ведення бойових дій або тимчасову окупацію посівні площі зменшилися на 25% в 2023 році [22], а в 2024 році, згідно з прогнозами, очікувалося, що українські фермери засіють на 32% менше пшениці, на 27% скоротиться урожай кукурудзи, а площі ячменю знизяться на 37% [23]. В світлі розвитку подій на кордонах України навесні 2024 р. ці цифри можуть бути ще більш небезпечними.

Важливо, що Міжнародним кримінальним судом (надалі – МКС) у 2012 р. був констатований зв'язок збройного конфлікту й екологічних злочинів. Так, у справі Лубанги МКС зауважив, що експлуатація природних ресурсів в регіоні Ітурі в Демократичній Республіці Конго (ДРК) підживлювала затяжний збройний конфлікт через те, що цей регіон родючий і багатий на такі ресурси, як золото, алмази, нафта, деревина і колтан, які багата груп в ДРК і за її межами прагнули експлуатувати; експерти припустили, що більша частина насильства в Ітурі в період з 1999 по 2003 рік була спочатку економічно вмотивованою, і що конфлікт значною мірою був зумовлений участю в ньому членів угандійської національної армії, які використовували соціальні заворушення для власної економічної вигоди [24].

Природа у випадку збройного конфлікту може використовуватися не тільки для економічної вигоди, а й також задля терору: свідченням цьому може бути Каховська катастрофа під час російсько-української війни.

Згідно статистичі, станом на 1 квітня 2024 р. 18 266 332 м² земель в Україні забруднено внаслідок війни, 722 741 тонна нафтопродуктів згоріли та спричинили 979 526 тонн викидів небезпечних речовин у повітря, 20% заповідних територій країни, а також 600 видів тварин і 750 видів рослин і грибів зазнали шкоди внаслідок війни, 80 видів тварин перебувають на межі зникнення через збройну російську агресію, понад 74 871 тварина загинула, 1 381 358 дерев і рослин знищені [25]. Ще до повномасштабного вторгнення на територію України, в 2017 році, до потенційних гарячих точок злочинів проти довкілля через неконтрольовані військові дії відносили

території, де перебували Авдіївський коксохімічний завод, Новгородський фенольний завод, станції фільтрації води під Донецьком, Михайлівська трансформаторна станція (МТС), Бахмутський аграрний союз, Микитівський ртутний комбінат, Луганська ТЕС [26].

Одним з викликів екологічних злочинів, вчинених під час повномасштабного вторгнення, є складність їх оцінки задля розуміння, в тому числі, шкоди, що завдається правам людства. На допомогу для оцінки цих явищ слугують веб-сайти, такі як Humanitarian Data Exchange, супутники, зокрема Sentinel-Hub, Google Earth Pro, EarthView, а також набори кліматичних і екологічних даних, такі як Global Forest Watch і SkyTruth. Крім того, довідкову інформацію про динаміку навколишнього середовища в конкретних країнах і проблеми забруднення можна отримати завдяки даним, що надаються ООН [26]. Так, Представниця неурядової громадської організації Арніка, Марцела Чернохова, розпочала дискусію про вплив війни та важкої промисловості на забруднення довкілля в Україні та презентувала останні дослідження щодо цих тем на Шостій Асамблеї ООН з навколишнього середовища (UNEA-6) [27].

Міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право: реакція на екологічні загрози

Екологічна криза (серед іншого, підсилена ворожою агресією Росії проти України), вимагає реформування відповідної міжнародної судової практики, пов'язаної з екологічними правами людини та людства, як в сфері міжнародного права прав людини, так і в сфері міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права.

Так, нещодавно ЄСПЛ розпочав практику в рішеннях, що стосуються справ про сталий розвиток і вплив глобального потепління на права людини. 9 квітня 2024 р. Велика палата Європейського суду з прав людини вивела своє рішення у доволі інноваційній справі «Verein KlimaSeniorinnen Schweiz та інші проти Швейцарії».

Справа стосувалася скарги заявників, занепокоєних наслідками глобального потепління для умов їхнього життя та здоров'я [28]. Вони вважали, що влада Швейцарії не вживає достатніх заходів, незважаючи на свої обов'язки за Конвенцією, для пом'якшення наслідків зміни клімату. Суд постановив, що стаття 8 ЄКПЛ містить право на ефективний захист державними органами влади від серйозних негативних наслідків зміни клімату для життя, здоров'я, добробуту та якості життя. Суд встановив, що Швейцарія не виконала свої позитивні зобов'язання за Конвенцією, адже у процесі створення відповідної внутрішньої нормативно-правової бази існували критичні прогалини, зокрема, швейцарська влада не змогла кількісно визначити, за допомогою вуглецевого бюджету або іншим чином, національні обмеження на викиди парникових газів. Суд постановив, що на основі матеріалів, які були в його розпорядженні, швейцарські органи влади не діяли вчасно та належним чином для розробки, розвитку та впровадження відповідного законодавства та заходів у цій справі.

Отже, ЄСПЛ в цьому рішенні створив прецедент притягнення держави до відповідальності через відсутність механізму, що реагував би на наслідки зміни клімату і міг би їх попередити; крім того, встановив наочний причинно-наслідковий зв'язок між правами людини та позитивними зобов'язаннями держави щодо наслідків глобального потепління та їх попередження.

Попередня практика ЄСПЛ щодо захисту екологічних прав та довкілля (незважаючи на те, що це право текстуально не оформлене у Конвенції) була сформована у справах, пов'язаних з такими положеннями Конвенції, як: право на життя (ст. 2); право на справедливий судовий розгляд (ст. 6); право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8); право на свободу вираження поглядів (ст. 10); право на справедливий засіб правового захисту (ст. 13); право на мирне володіння майном (ст. 1 Протоколу 1) [4].

З точки зору розуміння динаміки захисту екологічних прав в Україні важливими є, зокрема, рішення ЄСПЛ «Дубецька та інші проти України» [5] та «Гримковська проти України» [6]. Так, в першому згаданому рішенні було визнано порушення ст. 8 ЄКПЛ через негативний вплив від виробничої діяльності двох підприємств на приватне життя заявників, а в другому рішенні порушення ст. 8 ЄКПЛ було констатовано у зв'язку з недотриманням балансу між інтересами заявниці та інтересами суспільства, оскільки, по-перше, держава не змогла довести, що до використання дороги в якості автомагістралі було здійснено адекватне екологічне дослідження наслідків такого використання та в подальшому було здійснено належну екологічну політику, а, по-друге, оскільки заявниця не мала ефективної можливості впливати на процес прийняття рішень щодо використання дороги по вулиці, на якій вона проживає, як автомагістралі, включно з оскарженням у незалежному органі.

Що ж стосується міжнародного гуманітарного права (надалі – МГП), то ст. 35 Додаткового протоколу I до Женевських Конвенцій 1949 р. визначає захист природного середовища як *основу норму МГП* [29, с. 183]. МГП зобов'язує сторони, що воюють, захищати природне середовище від *масштабної, довготривалої та серйозної шкоди* та забороняє використання методів або засобів ведення війни, які передбачають або можуть передбачати *завдання шкоди природному середовищу та здоров'ю або виживанню населення*.

Так, даний Додатковий протокол передбачає відшкодування збитків у випадку порушення його положень; пропонується застосовувати у тому числі заходи міжнародного співробітництва. Проте реальна можливість використання даних механізмів та виконання державою-порушницею рішень відповідних інституцій в поточній ситуації ставиться під сумнів. Потребує оновлення сама архітектура міжнародної безпеки, в тому числі таких інституцій, як Організація Об'єднаних Націй та Рада Безпеки ООН.

Що ж стосується можливостей міжнародного кримінального права, то на наш погляд, перспективними виглядають ідеї *криміналізації екоциду у Римському статуті Міжнародного кримінального суду*.

Розвиток терміну «екоцид» розпочався ще у 1970 р., коли його запропонував біолог Артур Голстон, який свідомо спирався на термін «геноцид» Рафаєла Лемкіна [29, с. 3]. Він адаптував термінологію, яка використовується в Конвенції про геноцид, щоб запропонувати новий злочин, що включає «умисне знищення навколишнього середовища».

Відсутність окремого складу найтяжчого міжнародного злочину для повноцінного захисту навколишнього середовища називають *екологічним розривом в міжнародному кримінальному праві* [29, с. 4], а також *неадекватним захистом навколишнього середовища і природи в цілому*, в порівнянні з кодифікованим геноцидом задля захисту людського роду [11, с. 1].

Юрисдикція МКС обмежується *найбільш тяжкими злочинами*, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, і на даний час шкода довкіллю може кваліфікуватися як воєнний злочин за Римським статутом в такій його частині: умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад [...] заподіє [...] *масштабної, довготривалої та серйозної шкоди* навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою [30]. Тобто, Римський Статут фокусується на екологічній шкоді як *одній з похідних від вчинюваних злочинів* [29, с. 5].

Крім того, особа має діяти з прямим умислом на завдання *масштабної, довготривалої та серйозної шкоди* довкіллю, що виключає собою непрямий умисел, а критерій *надмірності* становить собою обов'язок доведення прокурором, що така дія не була виконана задля успіху

військової операції, а радше була очевидно надмірною [11, с. 4]. Таким чином, правосуддя для природи і для екологічних прав людини в цьому випадку мінімізується. Окрім того, така формула кваліфікації не може бути застосована у мирний час в разі, якщо має місце заподіяння найтяжчих видів екологічної шкоди, що здатна впливати на права людини та людства в цілому.

Звісно ж, існуюче в Україні національно-правове регулювання нині вже передбачає екоцид у ст. 441 Кримінального Кодексу. Відповідно до даної статті, екоцид – це масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Даний злочин віднесено до розділу XX КК «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку». Станом на сьогодні в Єдиному державному реєстрі України наявна одна справа щодо обвинувачення особи у вчиненні екоциду. Але правники

розуміють, що національне регулювання, навіть в рамках універсальної юрисдикції, не спроможне вирішити питання щодо кримінальної відповідальності керівників найвищого рівня, захищених відповідними імунітетами, в той час як механізми МКС сприяли б запровадженню такого дієвого механізму.

Висновки. Таким чином, введення до предметної юрисдикції Римського статуту злочину екоциду, підкріплення правової аргументації такого розширення юрисдикції МКС через концепти прав людства і прав майбутніх поколінь, підсилення інших регіональних та міжнародних юрисдикцій в частині здатності реагувати на екологічні виклики за допомогою трансформації правової практики, «взаємозапилена» в системах аргументації існуючих правових рамок протидії екологічним злочинам (як національних, так і міжнародних) – все це сприятиме можливості забезпечити екологічну справедливість як для людства, так і для майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко С.М., Андрусевич А.О., Бонайн Е.Дж. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : підруч. Львів: Вид. центр ЛНУ, 2002. 336 с.
2. Конституція України від 28.06.1996. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
3. І. Іванків. Права людства. Монографія. Київ : Vaite, 2020. 158 с.
4. Берназіук Я. Конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля: практика вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_present/ecology_bernaziuk.pdf
5. Дубецька та інші проти України. Заява № 30499/03. 10 лютого 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text
6. Гримковська проти України. Заява № 38182/03. 21 липня 2011 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729#Text
7. Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a07#Text
8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text
9. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідповідну дію https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text
10. Карпенко К. І. Природа і жінка: перспективи екофемінізму в Україні. Харків: Крук, 2005. 320 с.
11. Jones K. The Beginning of the End of Ecocide: Amending the Rome Statute to Include the Crime of Ecocide. URL: Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=4082212>
12. Ivankiv I. The right to sustainable development is one of the rights of humanity. *Studia Iuridica LXXXII*. С. 115–130. URL: https://www.luc.edu/media/lucedu/prolaw/documents/volume-5/ivankiv_right_to_sustainable_development_as_one.pdf
13. Tscherrig J. Safeguarding Rights of Future Generations for Long-term Sustainability. URL: <https://sdg.iisd.org/commentary/guest-articles/safeguarding-rights-of-future-generations-for-long-term-sustainability/>
14. United Nations. Our Common agenda. URL: <https://www.un.org/en/common-agenda>
15. United Nations. Report of Press-Secretary General. Our common agenda. URL: https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf
16. United Nations System. Common Principles on Future Generation. URL: https://unsceb.org/sites/default/files/2023-05/Advance%20Unedited%20-%20United%20Nations%20System%20Common%20Principles%20on%20Future%20Generations_0.pdf
17. The Maastricht Principles on the Human Rights of Future Generations. URL: <https://www.rightsoffuturegenerations.org/the-principles>
18. Кравченко А. Ми зловживаємо словом «деколонізація»: дослідниця Тамара Гундорова про літературу після постмодерну, естетизацію катастроф і постколоніальну травму. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/tamara-gundorova-pro-dekolonializm-301571/?_gl=1*11h9qjhj*_ga*ODM2MjJ3MjE1LjE3MDg4MTkwMDI.*_ga_6ELQ7YCNBS*MTcxNTkyNDExMy4xMjE3MTU5MjQxNzluMS4wLjA
19. Харитоновна О.В. Людина в проєкціях антропоцену і пандемічної диктатури: гуманізм, трансгуманізм, постгуманізм. *Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26–27 березня 2021 р.). Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 95–96.
20. Environment is the 'silent casualty' of armed conflict. URL: <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/environment-silent-casualty-armed-conflict>
21. Sen A. K. Addressing the Harmful Legacy of Agent Orange in Vietnam. Progress seen as critical to a strong U.S.-Vietnamese partnership. URL: <https://www.usip.org/publications/2022/01/addressing-harmful-legacy-agent-orange-vietnam>
22. Пилипів І. Через війну посівні площі зменшилися на 25%. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/01/28/696467/>
23. Експерти оцінили скорочення посівних площ в Україні під час поточної кампанії. URL: <https://agropolit.com/news/27961-eksperti-otsinili-skorochennya-posivnih-plosch-v-ukrayini-pid-chas-potochnoi-kampaniyi>
24. ICC-01/04-01/06 as of 14 March 2012. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_03942.PDF
25. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. ЕкоЗарпоза. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/>
26. Zwijnenburg W. Donbas: A Ticking Toxic Time Bomb. URL: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2017/03/30/donbas-ticking-toxic-time-bomb/>
27. Чисте повітря для України. Координаторка "Чистого повітря" презентувала дослідження впливу війни на довкілля України на Шостій Асамблеї ООН з навколишнього середовища (UNEA-6). URL: <https://cleanair.org.ua/12239/prezentaciya-doslidzennya-vplyvy-viynu-na-dovkillya-ukrainu-na-unea6/>
28. Judgment Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7919428-11026177>
29. Stop Ecocide International. Legal Definition of Ecocide. URL: <https://www.stopecocide.earth/legal-definition>
30. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

ВІДШКОДУВАННЯ ЗАВДАНИХ ЗБИТКІВ АБО УСУНЕННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СТ. СТ. 45, 46 КК УКРАЇНИ

REIMBURSEMENT OF LOSSES OR ELIMINATION OF DAMAGE IN CASE OF DISCHARGE FROM CRIMINAL LIABILITY UNDER ARTICLES 45, 46 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Сень І.З., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального права і кримінології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Федорович Н.А., д.філос. в гал. права,

асистент кафедри кримінального права і кримінології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена тлумаченню поняття «відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди» як однієї з підстав звільнення від кримінальної відповідальності за ст. ст. 45 і 46 КК України. Авторками підтримано позицію щодо відмови від терміна «збитки» задля уникнення різнотлумачення понять «відшкодування завданих збитків» і «усунення заподіяної шкоди», адже кримінальним правопорушенням заподіюється істотна шкода, яку винному потрібно відшкодувати або усунути. Констатовано, що відшкодування шкоди чи усунення збитків може відбуватися у різних формах, однак відповідний спосіб відшкодування має насамперед бути погоджений з потерпілою особою. На відміну від ст. 45 КК України, для застосування якої необхідне повне відшкодування завданих особою збитків або усунення заподіяної шкоди, при звільненні від кримінальної відповідальності за ст. 46 КК України відшкодування збитків або усунення шкоди може бути і неповним, якщо на це є згода потерпілого. У ст. 46 КК України відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є обов'язковою підставою звільнення і потерпілий не може відмовитись від компенсації, але вона може бути частковою, наприклад, шляхом вибачення перед потерпілим, якщо останній підтверджує, що такий спосіб «відшкодування» є достатнім. Якщо кримінальним правопорушенням не завдано збитки або не заподіяно шкоду, застосування ст. ст. 45 та 46 КК України можливе без встановлення цієї підстави звільнення. Підтримано позицію, що не підлягає усуненню лише шкода у вигляді смерті, а компенсація шкоди здоров'ю може оцінюватися як відшкодування збитків або усунення шкоди в контексті аналізованих статей. Стверджено, що з точки зору чинного КК України відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди має відбуватися до постановлення ухвали суду про звільнення від кримінальної відповідальності, але варто внести зміни в ст. 46 КК України для надання винній особі можливості відстрочення чи розстрочення відшкодування. Відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди може здійснюватися не лише винним, але й за його ініціативою іншими особами, якщо винний об'єктивно не може здійснити таке відшкодування чи усунення.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, підстава звільнення, дійове каяття, примирення, відшкодування, усунення, шкода, судова практика.

The article is devoted to the interpretation of the concept of "reimbursement of losses or elimination of damage" as one of the grounds for discharge from criminal liability under Articles 45 and 46 of the Criminal Code of Ukraine. The authors support the position that the term "losses" should be excluded from the analyzed articles to avoid misinterpretation of the concepts of "reimbursement of losses" and "elimination of damage", since a criminal offence causes considerable damage which the offender is required to reimburse or eliminate. It is stated that reimbursement of losses or elimination of damage may take various forms, but the appropriate method of compensation must be primarily agreed with the victim. Unlike Art. 45 of the Criminal Code of Ukraine, which requires full reimbursement of the losses incurred or elimination of the damage caused, when discharging from criminal liability under Art. 46 of the Criminal Code of Ukraine, reimbursement of losses or elimination of damage may be incomplete if the victim consents to it. According to Art. 46 of the Criminal Code of Ukraine, reimbursement of the losses incurred, or elimination of the damage caused is a mandatory ground for discharge and the victim cannot refuse compensation, but it may be partial, for example, by apologizing to the victim if the latter confirms that such a method of "compensation" is sufficient. If the criminal offence did not cause losses or damage, the application of Articles 45 and 46 of the Criminal Code of Ukraine is possible without establishing this ground for discharge. The authors support the position that only damage in the form of death is not subject to elimination, whereas compensation for damage to health can be assessed as reimbursement of losses or elimination of damage in the context of the analyzed articles. It is stated that, from the perspective of the current Criminal Code of Ukraine, reimbursement of losses or elimination of damage should take place before the court ruling on discharge from criminal liability is issued. Nevertheless Art. 46 of the Criminal Code of Ukraine should be amended to provide the offender with the possibility of deferment or installment of compensation. Reimbursement of losses or elimination of damage may be carried out not only by the offender, but also on his/her initiative by other persons, if the offender is objectively unable to carry out such reimbursement or elimination by him-/herself.

Key words: discharge from criminal liability, ground for discharge, effective repentance, reconciliation, reimbursement, elimination, damage, judicial practice.

Постановка проблеми. У ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям» та ст. 46 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим» Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1] однією із передбачених законодавцем підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності є відшкодування завданих нею збитків або усунення заподіяної шкоди. Зазначена підстава викликає труднощі для правозастосовних органів, а також чимало дискусій у наукових колах через невирішені питання з її тлумаченням.

Стан опрацювання проблеми. Різні аспекти відшкодування винним завданих збитків або усунення заподіяної шкоди у контексті звільнення від кримінальної відповідальності досліджували такі вчені, як Ю.В. Баулін [2],

Ю.С. Бурбела [3], М.Є. Григор'єва [4], С.В. Давиденко [5], О.О. Дудоров [6], О.О. Житний [7], А.О. Ісраєлян [8], О.С. Козак [9], А.М. Яценко [10] та інші, однак окремі параметри такого відшкодування чи усунення так і не знайшли свого одноставного вирішення.

Враховуючи дискусійність поняття «відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди» у контексті звільнення від кримінальної відповідальності, метою статті є запропонувати науково обгрунтовані підходи до його розуміння.

Виклад основного матеріалу. Для уявлення такої підстави звільнення від кримінальної відповідальності як відшкодування винним завданих ним збитків або усунення заподіяної шкоди виділимо такі аспекти проблеми.

1. Щодо паралельного вживання законодавцем понять «відшкодування завданих збитків» та «усунення заподіяної шкоди».

Ст. ст. 45, 46 КК України закінчуються формулюванням «відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду». Сполучник «або» вказує на те, що це альтернативні варіанти однієї підстави звільнення від кримінальної відповідальності, але визначень цих понять законодавець не подає. Натомість судова гілка влади взагалі не проводить розрізнення вказаних понять, принаймні у контексті згаданих статей відсутні правові позиції, які б розтлумачували їхні відмінності. У науці ці поняття розмежовують, однак підходи до розуміння відрізняються. Здійснювати детальний аналіз цих підходів у цій статті не бачимо доцільності, бо це вже зроблено декількома вченими (зокрема, Ю.С. Бурбелю [3], М.Є. Григор'євою [4], А.О. Ізраєлян [8], А.М. Ященком [10]).

Варто погодитись з Ю.С. Бурбелю, який стверджує, що через ототожнення цих кримінально-правових категорій, паралельне їх вживання та різнобічне тлумачення, з метою оптимізації процесу добровільного відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, доцільно відмовитися від терміна «збитки» [3, с. 49–50]. І справді, класично вважається, що кримінальним правопорушенням заподіюється істотна шкода і, очевидно, саме її потрібно відшкодувати або усунути. Навіть ВС у своїй постанові від 4 червня 2019 р. у справі № 135/112/17 звернув увагу на цивільно-правовий характер поняття «відшкодування збитків», вказавши, що заподіяна кримінальним правопорушенням шкода як обставина, що впливає на його кваліфікацію та вирішення інших питань, пов'язаних із притягненням особи до кримінальної відповідальності, та відшкодування збитків як спосіб захисту порушеного цивільного права і компенсаційний механізм мають неоднакову юридичну природу, відрізняються за критеріями визначення і правовими наслідками [11].

2. Відмінність аналізованої підстави звільнення у ст. ст. 45 і 46 КК України та форми відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

У ст. 45 КК України однією з підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям є повне відшкодування завданих нею збитків або усунення заподіяної шкоди. На необхідність повного відшкодування збитків або усунення шкоди при звільненні від кримінальної відповідальності за ст. 45 КК України звертає увагу і Пленум ВС України у постанові «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 р. № 12. Згідно із абз. 3 п. 3 цієї постанови, «дійове каяття полягає в тому, що після вчинення злочину особа щиро покаялась, активно сприяла його розкриттю та повністю відшкодувала завдані збитки або усунула заподіяну шкоду. Відсутність хоча б однієї із зазначених складових дійового каяття виключає звільнення особи від кримінальної відповідальності за ст. 45 КК. Виняток можуть становити лише випадки вчинення злочину чи замаху на нього, внаслідок яких не заподіяно шкоду або не завдано збитки» [12].

У ст. 46 КК України, формулюючи аналізовану підставу для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, законодавець вже не згадує про повноту такого відшкодування або усунення. Визнаним у кримінально-правовій науці є підхід, що, на відміну від ст. 45 КК України, при звільненні, передбаченому ст. 46 КК України, відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди може бути і неповним, але воно має бути достатнім [6, с. 75; 13, с. 135], тобто таким, з яким погоджується потерпілий. Така позиція підтримана практикою [14; 15; 16]. Не висло-виває заперечень щодо цього підходу і ВС, який у постанові від 10 серпня 2021 р. у справі № 161/694/20 звернув увагу

на те, що саме потерпіла особа пропонує конкретні форми та механізм такого відшкодування або усунення, та наголосив: якщо потерпілий незадоволений відшкодуванням, то застосування ст. 46 КК України є неможливим [17].

Відтак, при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди може бути і неповним, якщо на це є згода потерпілого.

Водночас невирішеним залишилося питання про те, чи може потерпілий «пробачити» винному збитки або шкоду, тобто взагалі відмовитися від відшкодування. Так, Ю.В. Баулін допускає можливість потерпілого вибачити винному заподіяну шкоду [2, с. 141]. А.О. Ізраєлян також не бачить перепон для застосування цього виду звільнення, коли потерпілий не вимагає жодних компенсацій [8, с. 99]. На факультативний характер відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди вказує і С.В. Давиденко [5, с. 279]. Натомість у постанові ККС ВС від 10 серпня 2021 р. у справі № 161/694/20 констатовано, що «законодавець у ст. 46 КК передбачив обов'язкову підставу (умову) для застосування даного виду звільнення від кримінальної відповідальності це відшкодування винним потерпілому завданих ним внаслідок вчинення кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину збитків або усунення заподіяної шкоди» [17]. Відтак, підхід про факультативний характер аналізованої підстави суперечить цьому висновку ВС. О.О. Дудоров також вважає такий підхід поширювальним тлумаченням кримінального закону, оскільки відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є невід'ємним атрибутом регламентованого чинною редакцією ст. 46 КК України примирення. Разом з тим, науковець вважає за доцільне удосконалити ст. 46 КК України в цій частині з тим, щоб її застосування не виключалося у випадку пробачення (повністю або частково) потерпілим шкоди, заподіяної йому особою, яка вчинила кримінальне правопорушення [6, с. 76].

Спробуємо викласти варіант вирішення цієї проблеми з точки зору чинної редакції ст. 46 КК України. Для початку зазначимо, що, розкриваючи зміст повного відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди як складову дійового каяття у ст. 45 КК України, Пленум ВС України у постанові від 23 грудня 2005 р. № 12 зазначив, що воно відбувається шляхом відшкодування заподіяної злочином (тепер – кримінальним правопорушенням) матеріальної та моральної шкоди, загладжувани її в інший спосіб, наприклад, шляхом прилюдного вибачення за завдану образу [12]. Щодо відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди у ст. 46 КК України, вище ми вже цитували правову позицію ВС, викладену у постанові від 10 серпня 2021 р. у справі № 161/694/20, про те, що саме потерпіла особа пропонує конкретні форми та механізм такого відшкодування або усунення [17].

У постанові ККС ВС від 15 лютого 2022 р. у справі № 283/460/21 зазначено, що «критеріями для визначення способу відшкодування (компенсації) шкоди є: вид завданої шкоди (моральна, фізична, майнова) *позиція потерпілого, яка має пріоритетне значення*». Крім того, ВС звернув увагу на те, що «згода винуватого на добровільне відшкодування (компенсації) шкоди, а також *згода потерпілого на відповідний спосіб її відшкодування (компенсації) має правове значення*» [18]. Таку позицію ВС виклав щодо добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди як обставини, що пом'якшує покарання (ст. 66 КК України), проте з метою забезпечення уніфікованого тлумачення такий підхід має застосовуватись і при звільненні від кримінальної відповідальності.

Відповідно, є невичерпний перелік варіантів відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. Таких варіантів може бути безліч, головне, щоб

на конкретну форму компенсації погодився потерпілий. Щоправда, в разі відсутності потерпілого при звільненні за ст. 45 КК України згода на спосіб відшкодування буде по факту надаватись прокурором (в іншому випадку він не подасть клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності), а також суддею, який оцінюватиме повноту такого відшкодування чи усунення.

Нагадаємо, що способом загладження шкоди Пленум ВС України визнав «прилюдне вибачення за завдану образу» [12]. А зважаючи на те, що у ст. 46 КК України відшкодування або усунення може бути неповним, не бачимо перешкод для визнання цієї підстави дотриманою у випадку, якщо винний, наприклад, вибачився перед потерпілим, за умови, що останній підтверджує достатність такого способу «відшкодування» та не заперечує проти звільнення винного від кримінальної відповідальності.

3. Щодо можливості компенсувати шкоду життю або здоров'ю особи.

Не будь-яка шкода може бути відшкодована або усунена в розумінні ст. ст. 45 і 46 КК України. Аналізуючи поняття «відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди» у контексті положень ст. 46 КК України, ВП ВС у постанові від 16 січня 2019 р. у справі № 439/397/17 наголосила, що заподіяна кримінальним правопорушенням шкода у розумінні цієї статті має бути такою, що за своїм характером піддається відшкодуванню (усуненню). ВП ВС наголосила, що смерть є наслідком, що має незворотний характер, а втрата життя людини, яке відповідно до ст. 3 Конституції України визнається в Україні найвищою соціальною цінністю та є особливим об'єктом кримінально-правової охорони, не підлягає відшкодуванню. Життя людини не може бути відновлене через незворотність смерті. Таким чином, судом констатовано, що шкода у вигляді смерті відшкодуванню або усуненню в розумінні ст. 46 КК України не підлягає [19].

Виникає проблема з відшкодуванням завданих збитків або усуненням заподіяної шкоди у кримінальних правопорушеннях, у яких заподіяно шкоду здоров'ю особи. У цьому випадку варто погодитись з В.В. Навроцькою, яка зазначила, що фізична чи моральна шкода не можуть бути усунуті в повному обсязі, таке усунення не більше, як юридична фікція. Така компенсація може бути здійснена у різній формі, у тому числі й шляхом виплати матеріального еквівалента такої шкоди – затрат на лікування, протезування, плати за моральні страждання та переживання [20, с. 60–61].

4. Щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності у випадку, коли збитки не завдані або шкода не заподіяна.

Вище ми вже згадували роз'яснення Пленуму ВС України про те, що відсутність хоча б однієї зі складових дійового каяття (у тому числі повного відшкодування збитків або усунення шкоди) виключає звільнення особи від кримінальної відповідальності за ст. 45 КК України. Водночас Пленум ВС України зазначає, що «виняток можуть становити лише випадки вчинення злочину чи замаху на нього, внаслідок яких не заподіяно шкоду або не завдано збитки» [12]. Такий підхід щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям підтримав і ВС. У постанові ККС ВС від 11 квітня 2019 р. у справі № 308/7582/17 випадки вчинення кримінального правопорушення чи замаху на нього, внаслідок яких не заподіяно шкоду або не завдано збитки, виокремлені як виняток, за якого застосування ст. 45 КК України можливе без встановлення зазначеної складової дійового каяття [21].

Щодо означеної проблеми в контексті звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим ВС наразі не висловлювався. Вважаємо, що у цьому випадку варто застосувати аналогію тлумачення кримінального закону і такий же підхід використовувати і при звільненні особи від криміналь-

ної відповідальності, передбаченому ст. 46 КК України [22, с. 379].

Принагідно зазначимо, що такий самий підхід ВС послідовно застосовує при тлумаченні ст. 69-1 КК України («Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання»). Так, ВС неодноразово звертав увагу на те, що під час призначення покарання із застосуванням ст. 69-1 КК України добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди не враховується (відсутність цієї ознаки не є перешкодою для застосування спеціальних правил призначення покарання) тоді, коли такі збитки або шкоду не заподіяно (такий висновок міститься, зокрема, у постанові ККС ВС від 11 липня 2024 р. у справі № 495/6756/23 [23]).

Таким чином, у випадку вчинення кримінального правопорушення чи замаху на нього, внаслідок яких не завдано збитки або не заподіяно шкоду, застосування ст. ст. 45 та 46 КК України можливе без встановлення цієї підстави звільнення.

5. Строки відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Проблема вказаних статей у частині відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди полягає в тому, що у законі не вказано, чи можна їх відстрочити чи розстрочити.

Щодо ст. 45 КК України означена проблема вирішується простіше: повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди має відбутися до постановлення ухвали суду про звільнення від кримінальної відповідальності, адже суд, приймаючи рішення про таке звільнення, повинен підтвердити повноту здійсненого відшкодування чи усунення. Суди неодноразово зазначали, що ст. 45 КК України не може бути застосована у випадках, коли обвинувачений (підсудний) лише обіцяє відшкодувати заподіяні ним збитки у майбутньому [24; 25; 26].

Інша річ зі ст. 46 КК України, оскільки ця норма передбачає можливість часткового відшкодування, якщо на це є згода потерпілого. Виникає питання, як діяти суду, якщо певна частина збитків була усунута або відбулось часткове відшкодування шкоди, а іншу частину компенсації винний зобов'язався здійснити протягом певного часу, на що потерпілий погодився. Позиції вчених щодо цього питання різняться. Ю.В. Баулін допускає можливість відшкодування збитків чи усунення шкоди або їх частини після закриття кримінального провадження у випадку досягнення такої домовленості [2, с. 141]. Однак в такому разі виникає проблема через безумовність цього виду звільнення. Основне питання: що робити суду, якщо особу було звільнено від кримінальної відповідальності, а в подальшому вона відмовилась компенсувати збитки (шкоду)? Наприклад, А.М. Яценко пропонує допускати звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням в разі, коли завдані збитки або заподіяна шкода ще реально не відшкодовані чи усунені, але сторони кримінально-правового конфлікту уклали угоду, в якій передбачили порядок цього відшкодування або усунення. У разі ж невиконання звільненою від кримінальної відповідальності особою обумовлених угодою обов'язків вчений пропонує потерпілому захистити свої права у порядку цивільного судочинства [10, с. 14]. З цього приводу Ю.С. Бурбела ставить ряд риторичних запитань: наскільки це справедливо і правомірно? Адже не виконується умова кримінально-правового заохочення, а отже, для звільнення від кримінальної відповідальності немає підстав. Однак якщо особу вже звільнено, то як бути з огляду на відсутність зворотного механізму [3, с. 151]?

О.О. Дудоров та А.О. Ізраєлян стверджують, що вимоги потерпілого мають бути задоволені до моменту винесення рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим [6, с. 75; 13, с. 135; 8, с. 112]. Зокрема, А.О. Ізраєлян,

згадує про безумовність цього виду звільнення та стверджує, що, даючи згоду на примирення, потерпілий повинен зазначити, що жодних претензій у нього немає та йому відшкодовано збитки або усунуто шкоду [8, с. 112]. З точки зору чинного КК України вважаємо другий із зазначених підходів більш обґрунтованим, оскільки він відповідає буквальному тлумаченню змісту ст. 46 КК України, у якій дієслова «відшкодувала» та «усунула» є доконаного виду та вжиті законодавцем у минулому часі.

Водночас вважаємо, що можливість надання винній особі відстрочки чи розстрочки для відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди цілком відповідає цілям кримінального права та процесу. Однак для цього потрібно внести зміни в кримінальний закон і передбачений ст. 46 КК України вид звільнення від кримінальної відповідальності перетворити в умовний. При цьому умовним його варто сформулювати лише для тих випадків, коли завдані збитки ще фактично не відшкодовані або заподіяна шкода не усунена, але сторони погодили порядок такого відшкодування (усунення). Зазначимо, що про доцільність внесення тих чи інших змін до чинного законодавства в цій частині вже неодноразово згадували науковці (наприклад, Ю.С. Бурбела [3, с. 150–151], О.О. Дудоров [6, с. 75], А.М. Яценко [10, с. 14]).

6. Суб'єкти відшкодування збитків або усунення шкоди.

В абз. 6 п. 3 постанови Пленуму ВС України від 23 грудня 2005 р. № 12 зазначено, що відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди може здійснюватися «винним або іншими особами, зокрема батьками чи близькими родичами» [12]. Таке положення є суперечливим з точки зору кримінального права, адже саме особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, має відчутти на собі негативний вплив, пов'язаний з її кримінальною протиправною поведінкою.

Ця проблема наразі не знайшла свого однозначного вирішення в науковій літературі. Так, О.О. Житний згадує про принцип особистої відповідальності та наголошує, що відшкодування збитків, усунення шкоди повинні бути результатом особистих зусиль їх заподіювача [7, с. 152]. При цьому, науковець допускає залучення інших осіб для усунення винним наслідків кримінального правопорушення (наприклад, фахівців для відновлення пошкодженої споруди, ремонту автомашини, лікування потерпілого тощо) [7, с. 146].

Ю.В. Баулін, Ю.С. Бурбела, М.Є. Григор'єва, О.О. Дудоров допускають здійснення відшкодування збитків або усунення шкоди іншими особами, якщо особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, об'єктивно не мала можливості зробити це особисто, та за умови, що ініціатива щодо такого відшкодування походила саме від неї [2, с. 134; 3, с. 99–100, 129; 4, с. 162–163; 13, с. 132]. Зокрема, М.Є. Григор'єва наголошує, що винна особа

повинна проявити активність та ініціативу в міру своїх можливостей [4, с. 162–163]. О.О. Дудоров зазначає: якщо таке відшкодування чи усунення здійснюється «без її особистої участі або принаймні без ініціативи та сприяння з її боку», зазначену підставу звільнення слід вважати не дотриманою [13, с. 132].

Погоджуємось, що первинно обов'язок по відшкодуванню завданих збитків чи усуненню заподіяної шкоди має лягати на винного, однак за об'єктивної неможливості здійснення ним такої компенсації, за його ініціативи (прохання) таке відшкодування чи усунення може здійснюватися іншими особами.

Висновки. У результаті аналізу особливостей відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди в контексті видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених ст. ст. 45 і 46 КК України, можна зробити такі висновки:

– у ст. ст. 45 і 46 КК України законодавцю доцільно відмовитися від терміна «збитки»; кримінальним правопорушенням заподіюється істотна шкода і саме її потрібно відшкодувати або усунути;

– якщо кримінальним правопорушенням завдано збитки або заподіяно шкоду, то для застосування ст. 45 КК України така шкода (збитки) мають бути відшкодовані у повному обсязі, а для застосування ст. 46 КК України відшкодування повинне бути здійснено принаймні частково, а потерпілий не може «пробачити» винному збитки або шкоду, тобто взагалі відмовитися від відшкодування; водночас не бачимо перешкод для визнання частковим відшкодуванням, наприклад, вибачення винного перед потерпілим, за умови, що останній підтверджує, що такий спосіб «відшкодування» є достатнім для нього;

– шкода у вигляді смерті відшкодуванню або усуненню в розумінні ст. ст. 45, 46 КК України не підлягає, однак компенсація шкоди здоров'ю особи, у тому числі й шляхом виплати матеріального еквівалента такої шкоди, може оцінюватися як відшкодування збитків або усунення шкоди в контексті аналізованих статей;

– якщо кримінальним правопорушенням не завдано збитки або не заподіяно шкоду, застосування ст. ст. 45 та 46 КК України можливе без встановлення цієї підстави звільнення;

– з точки зору чинного КК України відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди має відбуватися до постановлення ухвали суду про звільнення від кримінальної відповідальності; водночас доцільно було б внести зміни в ст. 46 КК України з тим, щоб надати винній особі можливість відстрочки чи розстрочки для здійснення відшкодування;

– відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди може здійснюватися не лише винним, але й за його згодою іншими особами, проте із дотриманням певних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 19.07.2024).
2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
3. Бурбела Ю.С. Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди в кримінальному праві України : дис. ... д.філос. в галузі права : 081. Київ, 2020. 253 с.
4. Григор'єва М.Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2007. 204 с.
5. Давиденко С. Проблеми вдосконалення норм інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3(62). С. 276–285.
6. Дудоров О.О. Про проблеми кримінально-правового примирення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 73–77.
7. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2003. 210 с.
8. Ізраєлян А.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим : дис. ... д.філос. в галузі права : 081. Одеса, 2022. 188 с.
9. Козак О.С. Відшкодування шкоди, завданої злочинцем, як підстава звільнення від кримінальної відповідальності. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 226–229.
10. Яценко А.М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 20 с.

11. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 4 червня 2019 р. у справі № 135/112/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261919> (дата звернення: 23.08.2024).
12. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12. База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05> (дата звернення: 26.07.2024).
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
14. Ухвала Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 9 березня 2023 р. у справі № 203/4696/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109458804> (дата звернення: 28.08.2024).
15. Ухвала Коростишівського районного суду Житомирської області від 23 лютого 2022 р. у справі № 935/2316/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103572249> (дата звернення: 28.08.2024).
16. Постанова Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 24 червня 2010 р. у справі № 1-184/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/10078359> (дата звернення: 28.08.2024).
17. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10 серпня 2021 р. у справі № 161/694/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99009862> (дата звернення: 26.07.2024).
18. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 лютого 2022 р. у справі № 283/460/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103487249> (дата звернення: 23.08.2024).
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 439/397/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298600> (дата звернення: 26.07.2024).
20. Навроцька В. Поняття потерпілого від злочину у ст. 46 КК України та відшкодування заподіяної шкоди у разі смерті потерпілого. Новітні кримінально-правові дослідження – 2019 : альманах наукових досліджень. 2019. С. 55-62.
21. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11 квітня 2019 р. у справі № 308/7582/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81202988> (дата звернення: 28.07.2024).
22. Сень І.З., Федорович Н.А. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України): аналіз правових позицій Верховного Суду. *Науковий вісник УжНУ*. Серія: Право. 2024. Вип. 84. Ч. 3 С. 374-382. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.84.3.57.
23. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11 липня 2024 р. у справі № 495/6756/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120426199> (дата звернення: 26.08.2024).
24. Ухвала Тиврівського районного суду Вінницької області від 4 травня 2016 р. у справі № 145/350/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57548291> (дата звернення: 28.08.2024).
25. Ухвала Болградського районного суду Одеської області від 6 березня 2018 р. у справі № 497/332/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72600121> (дата звернення: 28.08.2024).
26. Ухвала Червоноармійського районного суду Житомирської області від 10 листопада 2020 р. у справі № 276/157/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92767656> (дата звернення: 28.08.2024).

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/87>

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: НАУКОВЕ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

CLASSIFICATION OF SAMPLES FOR COMPARATIVE STUDY: SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

Андрусович О.О., аспірант кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблемам побудови класифікації зразків для порівняльного дослідження. В статті актуалізовано увагу на тому, що без узагальнення і впорядкування досліджуваних об'єктів, їх сортування за визначеними ознаками неможливо обійтися ні в одній науковій галузі та ні в одному науковому дослідженні. В статті доведено, що для зразків певного виду використовуються відповідні умови, способи, засоби, технології їх відбирання. Це надає підстави вважати, що для прийняття тактично правильного рішення щодо відбирання зразків певним способом та певним суб'єктом необхідна систематизація зразків у відповідні групи за визначеним критерієм. У статті запропонована авторська класифікація експертних зразків та виокремленні найбільш чіткі критерії, що не мають ознак суб'єктивності, буквального сприйняття законодавства, розмитості, подвійності та унеможливають використати один і той же критерій декілька разів. В статті виокремлені наступні критерії для поділу: за умовами виникнення; за часом виникнення; за умовами отримання; за безпосереднім джерелом походження; за процесуальними способами отримання; за можливістю розголошення відомостей про факт та методи їх отримання; за завданням дослідження; за наявністю особливих характеристик; за виглядом в результаті відбору (отримання). В статті актуалізовано увагу на тому, що запропонована класифікація має наукові та практичні переваги. Класифікація відповідає цілям метода класифікації, а саме: систематизації та організації об'єктів, знань про об'єкт; представленню об'єктів в надійному і зручному для сприйняття, розпізнавання, зіставлення вигляді; представленню знань про об'єкт та його властивості; використанню знань про об'єкт. Класифікація відповідає вимогам до класифікації, а саме: чистота поділу; повнота охоплення об'єктів, що класифікуються; логічна суворість структурного поділу; релевантність самої класифікації.

Ключові слова: зразки для порівняльного дослідження, судова експертиза, порівняльне дослідження, біологічні зразки.

The article is devoted to the problems of building a classification of samples for comparative research. The article pays attention to the fact that without generalization and ordering of the objects under study, their sorting according to certain characteristics, it is impossible to do without in any scientific field and in any scientific research. The article proves that appropriate conditions, methods, means, and technologies of their selection are used for samples of a certain type. This gives reason to believe that in order to make a tactically correct decision regarding the selection of samples in a certain way and by a certain subject, it is necessary to systematize the samples into appropriate groups according to the specified criterion. The article proposes the author's classification of expert samples and singles out the most clear criteria that do not have signs of subjectivity, literal perception of legislation, blurring, duplicity and make it impossible to use the same criterion several times. The following criteria for division are highlighted in the article: according to the conditions of occurrence; by time of occurrence; according to the conditions of receipt; by direct source of origin; by procedural methods of obtaining; on the possibility of disclosing information about the fact and methods of obtaining it; according to the research task; by the presence of special characteristics; by appearance as a result of selection (receipt). The article pays attention to the fact that the proposed classification has scientific and practical advantages. Classification meets the goals of the classification method, namely: systematization and organization of objects, knowledge about the object; presentation of objects in a reliable and convenient form for perception, recognition, comparison; presentation of knowledge about the object and its properties; using knowledge about the object. The classification meets the classification requirements, namely: separation purity; complete coverage of classified objects; logical strictness of structural division; relevance of the classification itself.

Key words: samples for comparative research, forensic examination, comparative study, biological samples.

Постановка проблеми. При проведенні судових експертиз в судово-слідчій практиці виникає необхідність у відібранні зразків. Вивчення наукової літератури та аналіз судово-слідчої практики надають змогу стверджувати, що для проведення судових експертиз використовуються різні види зразків. Очевидним є факт, що для зразків певного виду використовуються відповідні умови, способи, засоби, технології їх відбирання. Це надає підстави вважати, що для прийняття тактично правильного рішення щодо відбирання зразків певним способом та певним суб'єктом необхідна систематизація зразків у відповідні групи за визначеним критерієм. В свою чергу результатом такої систематизації має бути чітка класифікаційна система зразків для проведення експертизи.

Без узагальнення і впорядкування досліджуваних об'єктів, їх сортування за визначеними ознаками неможливо обійтися ні в одній науковій галузі та ні в одному науковому дослідженні. Якщо розглядати класифікацію,

як метод пізнання то вона використовується для досягнення різних цілей, як науково-теоретичних, так і суто практичних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення та аналіз наукової літератури надає можливість стверджувати, що окремі питання класифікації зразків для експертного дослідження, визначення їх видів за певними критеріями в своїх роботах досліджували такі науковці: П. Є. Антонюк, В. І. Галаган, С. Г. Качурін, О. В. Козак, В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко, В. М. Тертишнік, М. Г. Щербаковський та ін. Так, М. Г. Щербаковський пропонує наступні критерії для класифікації зразків для порівняльного дослідження: 1) в залежно від властивостей, які відображаються. За таким критерієм автор вважає, що зразки для порівняльного дослідження можуть бути підрозділені на чотири види: а) зразки, що відображають особливості зовнішньої будови об'єкта; б) зразки, що відображають склад і структуру об'єкта; в) зразки,

що відображають функціональні особливості об'єкта або механізму утворення його слідів; г) зразки, що відображають одночасно кілька характеристик об'єкта-оригіналу; 2) залежно від часу виникнення і способу залучення в сферу кримінального судочинства, науковець поділяє зразки на наступні види: а) вільні зразки; б) умовно-вільні зразки; в) експериментальні зразки [1, с. 90–91]. В свою чергу О. Н. Зубова вважає, що за походженням ідентифікаційних ознак порівняльні зразки можуть бути поділені на два види: 1) безпосередні представники об'єктів певного виду, групи, складу та структури (наприклад, зразки чорнила, крові, паперу тощо); 2) предмети, які зберегли на собі в результаті взаємодії матеріально-фіксовані ознаки індивідуального об'єкта (наприклад, відбитки печатки, папілярних візерунків пальців, зразки підписів тощо) [2, с. 262]. Достатньо дискусійними є певні критерії для класифікації зразків запропоновані П. Є. Антоном. Зазначений вчений в своїй науковій праці визначає наступні критерії для поділу: 1) за характером ознак. За цим критерієм вчений вважає, що усі зразки поділяються на: а) такі, що є носіями ознак іншого об'єкта (дактилоскопічні відбитки, стріляні кулі, гільзи тощо); б) такі, що є носіями власних ознак (зразки крові, слини, ґрунту тощо); 2) часом виникнення та умовами отримання, науковець також як і М. Г. Щербаківський виділяє: а) вільні; б) експериментальні; в) умовно-вільні; 3) відповідно до діючого положення, закріпленого у ст. 245 КПК України, П. Є. Антонюк вважає, що слід розрізняти: а) зразки з речей; б) зразки з документів; в) біологічні зразки особи [3, с. 35]. Дещо схожа позиція щодо останнього критерію для поділу зразків, запропонованого П. Є. Антоном, прослідковується у праці таких вчених, як О. В. Лускатов, В. В. Рогальська, А. І. Терещенко, В. Д. Людвік, К. М. Пантелєєв, Н. В. Павлова, Г. С. Бідняк які зазначають, що «законодавцем всі зразки для проведення експертизи поділені на: зразки з речей; зразки з документів; біологічні зразки особи» [4, с. 15]. В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко свого часу пропонували такий критерій для поділу як за видами експертиз. Ці автори за цим критерієм виділяють криміналістичні, судово-медичні, судово-товарознавчі, екологічні та інші зразки [5, с. 243]. В своєму монографічному дослідженні В. І. Галаган та О. В. Козак аналізують класифікаційні підходи щодо видів експертних зразків окремих науковців та пропонують наступні критерії: 1) за часом виникнення та умовами отримання зазначені автори, також як і інші науковці поділяють зразки на три групи: а) вільні зразки; б) умовно-вільні зразки; в) експериментальні зразки; 2) за суб'єктами одержання зразків для експертного дослідження науковці виділяють зразки, що можуть бути отримані: а) стороною обвинувачення (слідчим, керівником органу досудового розслідування, прокурором, потерпілим, його представником тощо); б) стороною захисту (підозрюваним, обвинуваченим, їхніми захисниками та законними представниками); в) спеціалістом; г) судом; ґ) оперативним підрозділом внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства; д) працівниками інших підрозділів органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; 3) за метою використання, автори класифікують зразки на: а) загальні (отримання зразків проводить безпосередньо сторона обвинувачення, сторона захисту, суд, оперативні підрозділи, спеціаліст тощо); б) спеціальні (отримання зразків є частиною судової експертизи, ці дії проводить експерт, відображаючи їх у своєму висновку [6, с. 39–44]. Достатньо цікава та змістовна класифікація зразків для порівняння була запропонована Качуріним С. Г. в його дисертаційному дослідженні. Так, зазначений автор пропонує наступну класифікацію: 1) за природою виділяє зразки, властивості й ознаки яких можуть бути сприйняті: а) експертном; б) іншими учасниками кримінального процесу; 2) за метою використання: а) зразки, які відбираються для вирішення ідентифікаційних задач; б) зразки, які відбираються для вирішення діагностичних задач; 3) за доказовою інформацією, що міститься в них: а) зразки, які відображають властивості, ознак інших об'єктів; б) зразки, які є значущими своїми властивостями; 4) за ступенем індивідуальності інформації, що відображається: а) зразки, що відображають індивідуальні властивості, ознаки конкретних об'єктів; б) зразки, що відображають властивості груп певних об'єктів; 5) за природою властивостей, що відображаються, виділяються: а) зразки, що відображають особливості зовнішньої будови об'єкту; б) зразки, що відображають склад і структуру об'єкту; в) зразки, що відображають функціональні особливості об'єкту або механізму його утворення; г) зразки, що відображають одночасно декілька характеристик; б) за походженням (джерелом) властивостей, що відображаються у зразках порівняння: а) антропогенні, які характеризують людину; б) техногенні – зразки продукції, продукти технологічних процесів; в) природні; 7) за процесуальним положенням особи, яка перевіряється й від якої відбираються зразки порівняння: а) зразки обвинуваченого; б) зразки підозрюваного; в) зразки потерпілого; г) зразки свідка; 8) за часом і умовами виникнення відносно моменту порушення кримінального провадження: а) вільні зразки; б) умовно-вільні зразки; в) експериментальні; 9) за процесуальною дією, при проведенні якої одержують, відбирають зразки для порівняння: а) зразки одержані при проведенні слідчих дій; б) зразки, надані обвинуваченим, підозрюваним, потерпілим, свідком, іншими фізичними або юридичними особами; в) зразки витребувані слідчим у організації, установі; 10) за суб'єктом, який здійснює відібрання зразків: а) зразки, які відбираються самостійно слідчим; б) зразки, які відбираються спеціалістом при провадженні слідчих (судових) дій; в) зразки, які відбираються експертом при провадженні експертного дослідження; 11) за слідчою ситуацією відібрання експериментальних зразків від особи: а) зразки, які відбираються на добровільній основі, без протидії; б) зразки, які відбираються примусово, а також, зразки, що одержані в умовах протидії [7, с. 11]. Певна схожість у критеріях для поділу та виокремлених видах зразків прослідковується у науковця В. М. Тертишніка. Так, зазначений науковець зазначає, що: 1) за характером ознак відбитка відрізняють зразки, що відображають: а) індивідуальні ознаки (зразки слідів рук, ніг, знарядь злочину); б) групові ознаки різноманітних об'єктів (мікрочастинки фарбових покриттів, зразки вибухових речовин, зразки лікарських чи наркотичних речовин та ін.); 2) в залежності від часу виникнення та умов отримання зразки поділяються на три групи: вільні, умовно вільні та експериментальні [8, с. 39].

Метою статті є аналіз існуючих в науці класифікацій зразків для експертного дослідження та критеріїв для їхнього поділу на види та розроблення та запропоновання авторської класифікації експертних зразків.

Виклад основного матеріалу. Ретельний аналіз запропонованих класифікацій експертних зразків та критеріїв для поділу їх на види надає підстави стверджувати, що більшість науковців виділяє такі види зразків як вільні, умовно-вільні, експериментальні, але формулювання самого критерію у кожного автора має певні відмінності. Так, одні автори виділяють час виникнення та спосіб залучення в сферу кримінального судочинства, другі – час виникнення та умови отримання; треті – час та умови виникнення відносно моменту порушення кримінального провадження. На погляд остання позиція є найбільш вдалою. Оскільки в перших двох запропонованих критеріях тако прослідковується подвійність критерію, крім того якби під критерії як спосіб залучення в сферу кримінального судочинства та умови отримання можуть вза-

галі виступати окремими критеріями для поділу зразків на інші види.

Достатньо дискусійною є позиція дослідників, які вважають, що законодавець виділив тільки три групи зразків – зразки з речей, зразки з документів, біологічні зразки особи, з посиланням на норму статті 245 КПК України. На наш погляд ця позиція є суб'єктивною, оскільки автори обмежились суто буквальним сприйняттям. З проведеного нами аналізу норми статті 245 КПК України вбачається, що законодавець не мав на меті обмежитись трьома групами зазначених зразків, а намагався запропонувати порядок відбирання зразків. Так, на наш погляд ч. 1 ст. 245 КПК України містить загальні положення щодо відбирання (отримання) зразків будь-якого виду, ч. 2 та ч. 3 ст. 245 КПК України передбачають особливий порядок відбирання (отримання) зразків з речей та документів й біологічних зразків особи. Але, ще раз наголошуємо, що на нашу думку, це в жодному випадку не означає з позиції законодавця, що існують тільки три групи зразків – зразки речей, зразки документів, біологічні зразки особи. Законодавець виділяючи ці групи зразків в окремих частинах статті намагався підкреслити, що для них передбачений особливий режим отримання.

Вивчення та аналіз запропонованих науковцями класифікацій зразків для експертного дослідження та критеріїв для їхнього поділу на види надав нам можливість запропонувати власну класифікацію експертних зразків та виділити на наш погляд найбільш чіткі критерії, що не мають ознак суб'єктивності, буквального сприйняття законодавства, розмитості, подвійності та унеможливають використання один і той же критерій декілька разів (для виділення зразків різних видів).

Отже, зразки для дослідження на нашу думку варто класифікувати:

1. За умовами виникнення на:

- а) Вільні зразки – ті, що не пов'язані з обставинами кримінального правопорушення;
- б) Умовно-вільні – ті, що пов'язані з обставинами кримінального правопорушення, але спеціально для проведення дослідження не відбирались;
- в) Експериментальні – ті, що пов'язані з обставинами розслідуваної події та отримані за ініціативою тієї сторони, що призначила (клопотала про проведення експертизи) експертизу або суду спеціально для її проведення.

2. За часом виникнення на:

- а) Докримінальні – ті, що виникли до відкриття кримінального провадження;
- б) Посткримінальні – ті, що виникли після відкриття кримінального провадження.

3. За умовами отримання на:

- а) Зразки, що отримані на добровільній основі (за добровільною згодою);
- б) Зразки, що отримані примусово. Так, законодавець на сьогодні в ч. 3 ст. 245 КПК України чітко передбачив що, «у разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому статтями 160–166 КПК, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово» [9]. З цієї норми вбачається, що законодавець передбачив примусове відбирання тільки до біологічних зразків. І тут постає питання Чи тільки біологічні зразки відбираються примусово? Чи інші також? Вивчення та аналіз національного законодавства, юридичної літератури, судово-слідчої практики надають підстави висловити власну позицію щодо зразків, що отримуються примусово. Так, по-перше, не тільки біологічні зразки можуть бути отримані примусово; а ще і інші види зразків (документи, речі та інші об'єкти); по-друге, інші види зразків (документи, речі та інші об'єкти) слід

вважати зразками, що отримані примусово, якщо вони були вилучені в ході здійснення слідчих (розшукових) дій (наприклад, огляд, обшук) та заходів забезпечення кримінального провадження (тимчасовий доступ до речей та документів, тимчасове вилучення майна) в конфліктній ситуації, тобто за відсутності добровільної згоди особи їх видати та при наявності відповідної ухвали слідчого судді.

4. За безпосереднім джерелом походження на:

- а) зразки природного походження. До них відносяться наступні види зразків:
 - зразки людини – біометричні (відбитки пальців, почерк, голос) та біологічні (волосся, шкірний епітелій, нігті, піднігтьовий вміст, кров, слина, сперма, кістки, зуби);
 - біологічні зразки тваринного походження – похідні епідермісу шкіри тварин (волосся), птахів (пір'я і пух), риби (луска), тканини тварини, птахів і риби (шкіра, кістки, хрящі тощо), комахи та їх фрагменти, продукти життєдіяльності тварин, птахів і риби тощо [10, с. 66];
 - біологічні зразки рослинного походження – листя, стебла, квіти, сіно, солома, кора, деревина, коріння, плоди, насіння, зерно, спори, пилок, водорості, тирса, стружка, мох, тютюн, рослини, що містять наркотичні речовини тощо [11]¹;
 - зразки мінерального походження – паливно-енергетична сировина (вугілля, горючі сланці, нафта, природний газ, торф); рудна сировина (руди чорних, кольорових, благородних і рідкісних металів); нерудна сировина (азбест, граніт, гіпс, пісок, гравій, глина); хімічна сировина (калійна і кам'яна сіль, фосфорити, апатити, сірка, селітра, йод, бром); каменебарвна та ювелірна сировина (алмаз, сапфір, смарагд, топаз, аметист, опал, бурштин) тощо [12, с. 54];
- б) зразки об'єктів, оброблених та (або) штучно створених людиною – скло, кераміка, полімерні, лакофарбові, волокнисті, пально-мастильні матеріали, дерев'яні, металеві, тютюнові вироби, рідини, що містять спирт, сильнотокуючі та отруйні речовини, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори тощо.

5. За процесуальними способами отримання на:

- а) зразки, що отримані при проведенні процесуальної дії, такої як отримання зразків для експертизи (в порядку статті 245 КПК України);
- б) зразки, що отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій, таких як огляд та обшук;
- в) зразки, що отримані під час проведення експертного дослідження;
- г) зразки, що отримані при проведенні заходів забезпечення кримінального провадження, таких як: тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна;
- г) зразки, що отримані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, таких як: огляд і виїмка кореспонденції; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; контроль за вчиненням злочину; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження.

6. За можливістю розголошення відомостей про факт та методи їх отримання на:

- а) зразки, що отримані відкрито (гласним шляхом);
- б) зразки, що отримані негласно. Негласність полягає у тому, що зразки отримуються таємно, без відома осіб, щодо яких вони відбираються, із застосуванням спеціальних методів або технічних засобів. Більш того, негласність отримання зразків, означає не лише особливий порядок підготовки та проведення, але й зберігання і використання

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз. Затверд. Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>; Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков. Судова експертиза. Навчальний посібник. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 99 с. (С. 66).

отриманих результатів (зразків) у режимі прихованості до певного часу від інших осіб, які не причетні до їх проведеного [13, с. 26]².

7. За завданням дослідження на:

- а) зразки, що відбираються для вирішення ідентифікаційних завдань;
- б) зразки, що відбираються для вирішення класифікаційних завдань;
- в) зразки, що відбираються для вирішення діагностичних завдань.

8. За наявністю особливих характеристик на:

- а) зразки, які не мають точно встановлених характеристик;
- б) зразки, які мають точно встановлені характеристики. В законодавчих актах та юридичній літературі їх називають стандартними зразками (стандартами) та (або) еталонними зразками (еталонами). Стандартні та (або) еталонні зразки, використовуються для перевірки якості та метрологічної простежуваності об'єктів й перевірки аналітичних методів вимірювання. Іноді вони називаються «сертифікованими» або «контрольними» зразками.

9. За виглядом в результаті відбору (отримання):

- а) зразки відтиски – відображення, що мають матеріально-фіксовану форму (наприклад, відбитки пальців, відтиски печаток та штампів);
- б) зразки відображення, що не мають матеріально-фіксованої форми (голосові «відбитки»);
- в) зразки – проби – порції рідин та сипучих речовин;

² Коваль А. А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с. (С. 26).

г) зразки натурних предметів (речей та документів) або їх частин.

Висновки. Запропонована класифікація на наш погляд має як наукові, так і практичні переваги, які знаходять свій прояв у наступному:

- 1) вона чітко відповідає цілям метода класифікації, якими є:
 - а) систематизація та організація об'єктів, знань про об'єкт;
 - б) представлення об'єктів в надійному і зручному для сприйняття, розпізнавання, зіставлення вигляді;
 - в) представлення знань про об'єкт та його властивості (ознаки);
 - г) використання знань про об'єкт;
- 2) вона відповідає вимогам до класифікації, якими є:
 - а) чистота поділу, яка відображається в наступному:
 - чіткості позиціонування критерію (підстави) для поділу;
 - відмінності критеріїв один від одного. Так, критерії (підстави) повинні бути різними, відрізнятися між собою, не перетинатися або взагалі взаємовиключати один одного;
 - незмінність критеріїв (підстав) на протязі усієї процедури класифікації;
 - співмірність поділу;
 - б) повнота охоплення об'єктів, що класифікуються;
 - в) логічна суворість структурного поділу;
 - г) наближене вираження (апроксимація) до можливої точності термінологічного маркування критерію (підстави) класифікації та видів (груп), що класифікуються (формульованих в ході і в результаті класифікації);
 - г) релевантність самої класифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербаківський М. Г. Судова експертологія : навчальний посібник. Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с.
2. Зубова О.Н. Зразки для експертного дослідження: порядок отримання та основні вимоги. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 259–265.
3. Антонюк П.Є. Організаційно-тактичні аспекти примусового відбирання біологічних зразків у способи в кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 34–39.
4. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи. методичні рекомендації для практичних підрозділів / Лускатов О.В. та ін. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 36 с.
5. Кузмічов В.С. Криміналістика : навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
6. Галаган В.І. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України : монографія. Краматорськ : ТОВ «Каштан», 2015. 224 с.
7. Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи : автореф. ... дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2006. 23 с.
8. Судова експертологія: курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 «Правоохоронна діяльність» / Тертишник В. М. та ін. Дніпро: ЛІРА, 2021 208 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
10. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Судова експертиза. Навчальний посібник. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 99 с.
11. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз. Затверд. Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
12. Сивий Мирослав. Географія мінеральних ресурсів України : монографія. Львів : Простір М, 2013. 684 с.
13. Коваль А. А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с.

**ТАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОПИТУВАННЯ ОСІБ
В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ****TACTICAL ASPECTS OF INTERVIEWING PERSONS
IN OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITIES****Басалик С.А., к.ю.н.,
доцент кафедри спеціальних дисциплін***Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького***Білецький В.О., к.н.держ.упр., доцент,
професор кафедри спеціальних дисциплін***Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького*

Стаття присвячена характеристиці опитування громадян, як методу оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється оперативно-розшуковими підрозділами Державної прикордонної служби України зокрема та силами безпеки України в цілому, в умовах правового режиму воєнного стану при проведенні контрдиверсійних, стабілізаційних заходів в районах ведення бойових дій, деокупованих територіях та протидії кримінальним правопорушенням.

Наголошується, що в умовах воєнного стану в Україні, гостро постає питання фіксації та збирання доказів злочинної діяльності країни-агресора в цілому, військово-політичного керівництва РФ та всіх без виключення осіб, причетних до скоєння злочинів проти України та населення зокрема, основними з яких є військові злочини, у зв'язку з чим широко застосовується комплекс оперативно-розшукових заходів, одним з яких є опитування осіб за їх згодою, використання їх добровільної допомоги.

Автор наводить загальну характеристику опитування, визначає актуальність та мету його проведення в умовах воєнного стану, підкреслює його значення для процесу отримання інформації для забезпечення національної безпеки в цілому та безпеки державного кордону України зокрема. Зазначено, що результати здійсненого опитування можуть слугувати як підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності, порушення кримінального провадження та участі особи, що опитувалась у кримінальному провадженні, як потерпілий, заявник, свідок.

Розкрито типові структурні елементи процесу оперативного опитування, деякі психологічні та психоемоційні обставини, які впливають на процес здійснення опитування громадян, типові помилки оперативного складу Державної прикордонної служби України, які впливають якості та результативності поведених заходів.

Акцентовано увагу на виявлення та контроль аномальної поведінки особи, що підлягає опитуванню, яка включає в себе спостереження за поведінкою особи, яка може свідчити про неправдивість отриманої інформації та можливу причетність до протиправних дій.

Зроблено відповідні висновки та окреслено перспективи подальших досліджень у цій сфері.

Ключові слова: опитування, оперативно-розшукова діяльність, воєнний стан.

The article is devoted to the characteristics of the survey of citizens, as a method of operational and investigative activity, which provides operational and investigative units of the State Border Service of Ukraine, in particular and the security forces of Ukraine in general, in the conditions of the legal regime of martial law when carrying out counter-subversion and stabilization measures in the areas of hostilities, de-occupied territories and combating criminal offences.

It is emphasized that in the conditions of martial law in Ukraine, the issue of recording and collecting evidence of the criminal activities of the aggressor country as a whole, the military and political leadership of the Russian Federation and all, without exception, persons involved in the commission of crimes against Ukraine and the population in particular, the main ones are war crimes, in connection with which a complex of operative and investigative measures is widely used, one of which is the interview of persons with their consent, the use of their voluntary assistance.

The author gives the general characteristics of the survey, determines the relevance and purpose of conducting it in the conditions of martial law, emphasizes its importance for the process of obtaining information to ensure national security in general and the security of the state border of Ukraine in particular. It is noted that the results of the conducted survey can serve as a basis for operational and investigative activities, the initiation of criminal proceedings and the participation of the person interviewed in criminal proceedings as a victim, applicant, witness.

The typical structural elements of the operational survey process, some psychological and psycho-emotional circumstances that affect the process of citizen surveying, typical mistakes of the operational staff of the State Border Service of Ukraine that affect the quality and effectiveness of the measures are revealed.

Attention is focused on the detection and control of anomalous behavior of the person to be interviewed, which includes observing the behavior of the person, which may indicate the falsity of the information received and possible involvement in illegal actions.

Appropriate conclusions were drawn and prospects for further research in this area were outlined.

Key words: survey, operative and search activity, martial law.

В умовах воєнного стану в Україні, силами безпеки і оборони проводяться вичерпні комплексні заходи з відсічі збройної агресії РФ проти України, під час яких здійснюється фіксація та збирання доказів злочинної діяльності агресора, військово-політичного керівництва та всіх без виключення осіб, причетних до збройної агресії проти України, скоєння злочинів, у тому числі військових.

Формами підтримання безпеки і стабільності на деокупованих територіях України, що здійснюються з метою створення безпечних умов та унеможливають подальшу ескалацію, є стабілізаційні та контрдиверсійні заходи, участь у здійсненні яких приймає оперативний склад Державної прикордонної служби України.

Під час проведення стабілізаційних, контрдиверсійних заходів, комплексних заходів протидії транснаціональній злочинності, з метою отримання даних про готування та скоєння кримінальних правопорушень широко застосовується комплекс оперативно-розшукових заходів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», одним з яких є опитування осіб за їх згодою, використання їх добровільної допомоги [1, ст. 8].

Практика діяльності оперативних підрозділів Державної прикордонної служби показує, що особливо з початку повномасштабної агресії РФ проти України, в ході виконання покладених на ці підрозділи завдань, використання опитування осіб, особливо на деокупованих та прифрон-

тових територіях України, при роботі з внутрішньо переміщеними особами, виявилось ефективним.

Цивільне населення України в наслідок жорстоких, злочинних дій агресора, зазнавало фізичних та емоційних страждань, майнових та фінансових втрат, піддавались знущанням, катуванням, що в переважній більшості створює передумови до налагодження психологічного контакту між представником оперативного підрозділу та особою, яка опитується, відповідно збільшується результативність та інформативність проведеного заходу.

З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне більш детально розглянути особливості опитування осіб оперативними підрозділами Державної прикордонної служби України, як заходу або методу оперативно-розшукової діяльності.

В теорії та практиці діяльності правоохоронних органів України, опитуванню громадян, як методу оперативно-розшукової діяльності, присвячено велика кількість наукових робіт. Серед вітчизняних та зарубіжних вчених питання використання опитування, як джерела оперативно-розшукової інформації розглядалися у дослідженнях таких вчених як С.А. Купенко, В.В. Колосков, М.А. Погорецький, Л.М. Богдан, О.С. Геращенко, М.М. Руденко, В.О. Сілюков, та ін.

Вченими різних наукових українських шкіл та правоохоронних органів використовуються різні термінологія опитування в оперативно-розшуковій діяльності, а саме: опитування, розвідувальне опитування, оперативне опитування, інтерв'ювання тощо.

Отже, у практиці діяльності оперативних підрозділів Державної прикордонної служби, як правило, використовується поняття, на пряму регламентоване законодавством – оперативне опитування.

Вважаємо, що більш вдале визначення оперативного опитування наведено в проєкті Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме: оперативне опитування осіб за їх згодою – пошуковий захід, який полягає в одержанні від опитуваної особи за її згодою інформації, що може мати значення для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності, а також отримання даних від осіб про події та факти, що становлять оперативний інтерес [2].

Отримані в ході здійснення оперативного опитування дані можуть встановленим порядком фіксуватись, документуватись та у разі опрацювання особою, що опитувалась, відповідної заяви або повідомлення про кримінальні правопорушення, що готуються або осіб, які готують вчинення кримінального правопорушення, можуть слугувати як підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності в порядку передбаченому ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» з подальшим заведенням оперативно-розшукової справи. У разі отриманні даних про вже вчинені кримінальні правопорушення, здобута інформація направляється за підслідністю до органу досудового розслідування та може слугувати як приводи та підстави для початку досудового розслідування, а особи, що опитувались учасниками кримінального провадження, в якості потерпілого, заявника, свідка.

Правильно обрана тактика та тактичні прийоми здійснення опитування сприяють одержанню повної та об'єктивної інформації про особу, факти та інші відомості, що становлять оперативну зацікавленість.

Під тактичними прийомами опитування розуміється розроблені та апробовані практичними співробітниками оптимальні, доцільні, прийомні та способи встановлення з громадянином психологічного контакту, усунення перешкод для отримання інформації, що необхідна оперативному підрозділу.

В практиці оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України за формою опитування буває усне і письмове; вільне, напівстандартизоване, стандартизоване; очне та заочне; опосередковане. За кількістю

проведених опитувальних бесід опитування може бути одноразовим і багаторазовим. З огляду на послідовність завдання існують такі його різновиди: первинне або попереднє; повторне; додаткове.

При плануванні та подальшому проведенні опитування громадян потрібно враховувати та зважати на вік, стать, соціальне походження людини та можливі похибки в пам'яті особи, які можуть спотворити загальну картину подій, інформацію у відношенні конкретних осіб, або якусь її частину. Тривалість подій, бурхливий їх перебіг, давність, тимчасове або тривале перебування в стані страху або стресу, суттєво знижує увагу та пам'ять особи, яка опитується.

Під впливом зазначених факторів існує великий ризик отримання від особи викривлених, спотворених даних про дату, час, місце подій, обставини, що цікавлять оперативний підрозділ, дані у відношенні осіб, що не відповідають дійсності тощо.

Індивідуальний підхід до особи, що опитується, вважається основоположним принципом результативності проведеного заходу, особлива увага звертається на знайомство, оперативного працівника з особою, що опитується, уміле встановлення з ним психологічного контакту, подолання психологічних бар'єрів та спонукання до співпраці, уважний погляд повідомлення необхідної оперативному підрозділу інформації, за допомогою арсеналу тактичних прийомів.

Типовими помилками з боку співробітника оперативного підрозділу під час здійснення опитування громадян можуть бути:

- поспіх, відсутність достатнього проміжку часу між питаннями і відповідями, що не дозволяє пам'яті людини працювати належним чином та підтримувати швидкість процесу опитування;

- перебивання особи, що суттєво впливає на її концентрацію;

- нелогічна послідовність запитань, довільний їх порядок, недоречний перехід з однієї теми на іншу, перехід від загального до конкретного;

- наявність сугестивних виразів у оперативного співробітника, спостерігаючи за якими, особа, що опитується, всі слова оперативного працівника підтверджує, оскільки припускає, що ми маємо більше інформації, ніж вона;

- опитування по питаннях не пов'язаних з ментальними уявленнями особи, ускладнюють процес пригадування;
- проведення опитування особи в стані втоми, тиск на неї.

Структура самого процесу оперативного опитування може мати такі складові елементи.

1. Спостереження за діями особи з метою виявлення аномалій, які можуть свідчити та викликати занепокоєння або сумніви щодо намірів або мотивів особи.

Підозріла поведінка може поставити під сумнів благонадійність особи або її потенційну причетність до протиправної діяльності. У разі причетності особи до протиправних дій, її організм інстинктивно готується до дії, стикаючись із ситуаціями високого емоційного стресу у вигляді гніву, страху. Проявами аномальної поведінки особи, що опитується, може бути виражена у вигляді оцінки місця положення особи: з'ясування місцеположення, швидкий аналіз ризиків (загроз), погляд фіксується на бажаному, дивиться – озирається навколо, прояви дисимуляції (безцільні рухи, блукання у просторі без цілі, зміна швидкості та напрямку руху, спілкування, не дивлячись в очі, використання мобільного телефону). Також присутні ознаки напруги, нервозності у вигляді рухів без контексту, спазматичних рухів, що є способами вивільнення енергії.

При безпосередньому спілкуванні ознаками аномальної поведінки також може бути: положення тулубу людини повернутий назад, від оперативного працівника, зміни в поставі, зменшення (параліч) жестів-ілюстрацій, інконгруентність вербальна, невербальна, збільшення

жестів-маніпуляторів, мікровираження страху, придушення, збільшення часу затримки відповіді у вигляді додаткового часу на роздуми, збільшена тривалість пауз, запинання, часте блимання очима, фіксація погляду на співрозмовнику.

2. Безпосереднє опитування, яке як правило включає:

– знайомство оперативного працівника з об'єктом опитування;

– встановлення з ним психологічного контакту;

– передача контролю над опитуванням свідку;

– спонукання до дієвої взаємодії, у вигляді повідомлення про всі відомі факти, події, осіб за допомогою тактичних прийомів;

– вільне відтворення подій особою, що опитується;

– формулювання запитань; спроба відтворення декількох подій, факті;

– фіксування результатів спілкування; заняття психологічної напруги у опитуваної особи, завершення опитування.

Застосування тактичних прийомів опитування повинно бути обумовлено ситуацією, що складається, та індивідуальними особливостями кожної особи, що опитується (безпосередній свідок подій, носій інформації, отриманої від третіх осіб, правопорушник).

Застосовуючи індивідуальний підхід оперативному працівникові важливо пам'ятати про те, що запорукою успішного отримання інформації під час спілкування є психологічний контакт, який полягає у створенні відповідної атмосфери у вигляді встановлення сприятливих міжособистісних відносин, що стає вирішальним чинником ефективності опитування і сприяє вирішенню завдань оперативно-розшукової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/how/2135-12> (дата звернення 29.08.2024).

2. Проект Закону про оперативно-розшукову діяльність : URL:https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66597 (дата звернення 28.08.2024).

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 28.08.2024).

ПРИНЦИПИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

PRINCIPLES OF INFORMATIZATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Варивода І.М., аспірант кафедри політики у сфері боротьби
зі злочинністю та кримінального права

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Стаття присвячена комплексному та системному дослідженню поняття «інформатизація кримінального провадження», що являє собою один із ключових елементів системи кримінальної процесуальної політики України як однієї із складової політики у сфері боротьби зі злочинністю. Інформатизація кримінального провадження передбачає використання електронних інструментів на всіх стадіях кримінального провадження та перехід на електронне кримінальне провадження з використанням електронної кримінальної процесуальної форми. В межах роботи досліджено питання впливу новітніх технологій на кримінальну процесуальну форму та її зміни крізь призму цифрових можливостей, визначено перебування кримінального провадження в перехідному етапі, що спричинено відсутністю концептуального підходу щодо використання інформаційних технологій в рамках кримінального процесу. На підтвердження цього досліджено правове забезпечення паперової, електронної та змішаної форм фіксування кримінального провадження, вперше здійснено доктринальне тлумачення поняття «інформатизація кримінального провадження» для забезпечення виконання завдань та дотримання засад кримінального провадження та сформульовано поняття «принципи інформатизації кримінального провадження», досліджено їх особливості і вплив на дотримання вимог процесуального закону. Формування єдиної системи інформатизації кримінального провадження в науковому та правовому полі з врахуванням технічних аспектів щодо архітектурної побудови інформаційних систем стане поштовхом для розвитку кримінальної процесуальної політики України і, як наслідок, збільшить ефективність діяльності органів кримінальної юстиції, позитивно вплине на покращення довіри і комунікації між суспільством та державою. Інформатизація кримінального провадження як комплексне явище передбачає можливість реалізації ідеї електронного кримінального судочинства, що являє собою складову системи електронної демократії.

Ключові слова: електронне кримінальне провадження, інформатизація кримінального провадження, кримінальна процесуальна форма, кримінальна процесуальна політика, політика у сфері боротьби зі злочинністю.

The article presents a comprehensive and systematic study of the concept of "informatization of criminal proceedings," a key element of Ukraine's criminal procedural policy, which forms part of the broader strategy to combat crime. Informatization of criminal proceedings entails the use of electronic tools at every stage of the process and the transition to electronic criminal proceedings through the adoption of digital criminal procedural forms.

This study examines the impact of emerging technologies on the criminal procedural form, highlighting changes driven by digital capabilities. It identifies that criminal proceedings are currently in a transitional phase, largely due to the absence of a clear conceptual framework for the integration of information technologies within the criminal process. To substantiate this, the research investigates the legal framework supporting paper-based, electronic, and hybrid forms of recording criminal proceedings. For the first time, a doctrinal interpretation of the concept of "informatization of criminal proceedings" is provided to ensure the fulfillment of objectives and adherence to the principles of criminal proceedings. Additionally, the concept of "principles of informatization of criminal proceedings" is formulated, with an analysis of their characteristics and impact on compliance with procedural law requirements.

The formation of a unified system for the informatization of criminal proceedings, considering the technical aspects of information systems architecture, will drive the development of Ukraine's criminal procedural policy. This, in turn, will enhance the effectiveness of criminal justice bodies and foster improved trust and communication between society and the state. Informatization of criminal proceedings, as a complex phenomenon, enables the realization of electronic criminal justice, which is an integral component of the electronic democracy system.

Key words: digital criminal proceedings, criminal proceedings' informatization, criminal procedural policy, policy in the field of crime fighting.

Постановка проблеми. Одним з ключових елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю є кримінальна процесуальна політика України. Наукова доктрина на разі не передбачає класифікацію напрямів діяльності та розвитку кримінальної процесуальної політики. Однак не можливо заперечити, що нові соціальні явища, які виникають в процесі еволюції людства, мають значний вплив на процесуальну діяльність та відповідну політику держави. Впровадження єдиних підходів щодо розвитку кримінальної процесуальної політики дасть змогу покращити діяльність органів кримінальної юстиції та збільшити ефективність боротьби зі злочинністю. Новим викликом для суспільства в XXI столітті стало масове використання людством новітніх інформаційних технологій, що суттєво впливає на суспільно-політичні відносини та видозмінює їх. У зв'язку з цим постає необхідність виокремлення інформатизації кримінального провадження як окремої складової кримінальної процесуальної політики України.

Мета дослідження полягає в доктринальному визначенні поняття «інформатизації кримінального провадження» та його основоположних принципів, дослідження форм кримінального провадження, в тому числі електронної та змішаної, для розвитку кримінальної процесуальної політики України в напрямку впровадження електронного кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. Одним з ключових елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю є кримінальна процесуальна політика України. Наукова доктрина на разі не передбачає класифікацію напрямів діяльності та розвитку кримінальної процесуальної політики. Однак не можливо заперечити, що нові соціальні явища, які виникають в процесі еволюції людства, мають значний вплив на процесуальну діяльність та відповідну політику держави. Враховуючи шалені темпи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, доцільно виділити інформатизацію кримінальної юстиції як один з пріоритетних напрямів розвитку кримінальної процесуальної політики України. Правовою підставою для впровадження використання інформаційних технологій в рамках кримінального судочинства стало прийняття Закону України «Про затвердження Завдань Національної програми інформатизації на 1998–2000 роки». Процес інформатизації хоч і розпочався, але не мав самостійного правового регламентування та не розглядався як комплексний об'єкт. Через відсутність розвитку кримінальної процесуальної політики на той час інформатизація стосувалась лише окремих елементів кримінальної процесуальної діяльності. В результаті автоматизація інформаційно-аналітичної діяльності органів кримінальної юстиції хоч і мала позитивні наслідки, але здійснювалась хаотично. На той

час не було розроблено концептуальних підходів щодо інформаційної реформи кримінального провадження, в тому числі достатнього правового регулювання використання інформаційно-телекомунікаційних технологій та технічно-архітектурних напрацювань щодо єдності функціонування усіх допоміжних систем.

М. Ф. Сокиран зазначав, що чинна (на той час) система кримінально-процесуальних норм щодо використання науково-технічних засобів зорієнтована на суспільні відносини та рівень розвитку науки і техніки початку 60-х років і, незважаючи на деякі зміни та доповнення, внесені до КПК, практично повністю зберегла свої риси і тому потребує серйозного реформування [1].

Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році знаменувало початок епохи інформатизації кримінального провадження. Нормативно-правове регулювання автоматизованих інформаційно-аналітичних систем та запровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи дало поштовх для подальшого розвитку кримінального процесу, в тому числі і його інформаційних трансформацій. Найбільших змін зазнала саме кримінально-процесуальна форма.

М. І. Скригонюк визначає кримінальну процесуальну форму як визначений кримінальним процесуальним кодексом порядок діяльності визначених суб'єктів сфери кримінального провадження для виконання передбачених законом завдань та є особливою умовою можливості реалізації кримінального права як особливого виду матеріального права [2]. В. А. Трофименко визначає кримінальну процесуальну форму як один з елементів кримінального судочинства, що являє спеціальну правову форму діяльності органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, прокурора, слідчого судді та суду, а також осіб, що беруть участь в кримінальному провадженні [3]. Л. М. Лобойко вважає, що кримінальна процесуальна форма – це визначений законом порядок кримінального провадження загалом, порядок виконання окремих процесуальних дій і порядок прийняття процесуальних рішень. На його думку, значення кримінальної процесуальної форми полягає в тому, що вона створює детально врегульований, юридично визначений, суворо обов'язковий режим кримінального провадження [3]. Д. В. Сімонович визначає кримінально-процесуальну форму як визначений законом порядок проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, їх відповідне оформлення у процесуальних документах. Погоджуємось також з твердженням Д. В. Сімоновича, що саме від дотримання процесуальної форми під час провадження залежить стан законності, а також забезпечення прав і свобод людини [4].

Таким чином, досліджуючи інформатизацію як складову кримінального процесу та одного з напрямів кримінальної процесуальної політики, варто досліджувати вплив такого нововведення на кримінально-процесуальну форму і, як наслідок, засад та виконання завдань кримінального процесуального права. Враховуючи важливість і значущість електронних інструментів в рамках кримінального провадження, варто дослідити інформатизацію кримінального провадження як окреме явище в кримінальній процесуальній політиці.

У 2022 році було прийнято Закон України «Про національну програму інформатизації». Відповідно до ч. 1 ст. 1 цього Закону інформатизація – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, технологічних та виробничих процесів, спрямованих на створення умов для забезпечення розвитку інформаційного суспільства та впровадження інформаційно-комунікаційних і цифрових технологій [5].

Аналізуючи норми Кримінального процесуального кодексу України, можна стверджувати, що законодавча можливість (а в деяких випадках і обов'язок) викорис-

тання інформаційно-комунікаційних технологій передбачена для усіх суб'єктів кримінального провадження та інших учасників кримінального провадження. Кримінальний процесуальний закон передбачає можливість фіксування процесуальних дій за допомогою технічних засобів (ст. 104 КПК); можливість здійснення виклику особи до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду за допомогою електронної пошти (ст. 135 КПК); обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора внести відомості про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ст. 214 КПК); можливість проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції (ст. 232 КПК); можливість проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження (ст. 336 КПК); тощо [6].

Використання інформаційно-комунікаційних технологій здійснюється на усіх стадіях кримінального провадження та поширюється на широке коло осіб. Тому питання щодо поняття «інформатизація кримінального провадження» слід розглядати не лише в контексті діяльності судових органів влади, але щодо реалізації своїх процесуальних прав та обов'язків іншими суб'єктами кримінального провадження.

На наш погляд, інформатизація кримінального провадження – комплекс соціальних, технічних, економічних, комунікаційних заходів для створення єдиного електронного простору в рамках кримінального судочинства з метою забезпечення виконання завдання та дотримання засад кримінального провадження.

Інформатизація дає змогу не тільки формально додержуватись засад кримінального провадження, які визначені в ст. 7 КПК, але й розкрити їхній зміст, забезпечити відповідне коло осіб ефективними інструментами для фактичного їх виконання. Забезпечення кримінального процесу інформаційними технологіями дає можливість зосередитись на завданні кримінального провадження та суттєво спростити доступ особам до правосуддя.

Оскільки імплементація інформаційно-комунікаційних систем та допоміжних електронних компонентів здійснюється послідовно, доцільно дослідити форми фіксування кримінального провадження. Згідно статті 103 КПК процесуальні дії фіксуються у протоколі, на носії інформації за допомогою технічних засобів та у журналі судового засідання. Форми фіксування кримінального провадження можна класифікувати через призму використання інформаційних технологій: паперовий, електронний та змішаний.

Паперовий формат фіксації процесуальних дій у кримінальному провадженні є найстаршим видом здійснення фіксації та вважається традиційним. Передбачає складення протоколів, заяв, клопотань чи інших документів виключно у паперовому вигляді без створення електронних копій та їх внесення у відповідні цифрові бази чи інформаційно-комунікаційні системи.

Електронний формат передбачає використання в кримінальній процесуальній діяльності виключно інформаційно-телекомунікаційних технологій для фіксації таких дій. Інформація, зокрема фото-, відео-, аудіофіксація зберігається на цифрових носіях або хмарних сховищах. В контексті документів, то для створення заяв, клопотань, протоколів тощо використовуються зразки та шаблони, що містяться у відповідних програмних системах.

Змішаний формат забезпечує комплексне поєднання паперового та електронного формату залежно від обставин та способу здійснення відповідних процесуальних дій. У ньому доцільно виділити два підвиди: паперово-електронний та електронно-паперовий. Паперово-електронний підвид здійснення фіксування кримінального провадження передбачає, що первинним в здійсненні фіксування є саме паперовий спосіб, однак законодавство містить вимоги про подальшу цифровізацію створеного документу та збереження його в електронному вигляді у відповідних інформаційних системах та сховищах.

Електронно-паперовий підвид передбачає, що первинним є електронний формат фіксування та збереження інформації про вчинення процесуальних дій, але за необхідності така інформація може бути виражена у паперовому вигляді.

Відсутність єдиного законодавчого підходу щодо формату здійснення фіксації процесуальних дій зумовлено, в тому числі, недостатнім рівнем наукового дослідження на електронний формат та здійснення інформатизації кримінального провадження як комплексного та системного явища.

Доцільно визначити основні принципи інформатизації кримінального провадження, яким повинні відповідати дії щодо законодавчої та практичної складової імплементації новітніх цифрових технологій в кримінальну процесуальну діяльність. Принципи – закріплені головні ідеї, вихідні начала, або основи функціонування, що характеризують зміст, головне призначення певного явища та обумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства. В контексті переходу кримінального провадження на електронний формат та здійснення інформатизації кримінального провадження питання щодо доктринального визначення принципів таких трансформацій не вивчалось. Вважаємо, що **принципами інформатизації кримінального провадження** є основні засади формування електронно-комунікаційної інфраструктури між суб'єктами кримінального провадження та судами з метою якнайшвидшого виконання завдань кримінального провадження і захисту законних прав та інтересів осіб.

Принцип ефективності. Запровадження нових систем, технологій та інструкцій з їх використанням повинно допомагати учасникам кримінального провадження при здійсненні їх процесуальних прав та обов'язків. Бази даних, хмарні технології та електронні системи повинні забезпечувати постійний та безперебійний доступ до наявної інформації для економії часу користувачів. Інформатизація кримінального провадження повинна здійснюватися з метою оптимізації та раціонального використання наявних ресурсів.

Принцип системності. Здійснення інформатизації кримінального провадження повинно здійснюватися в рамках Національної програми інформатизації та в поєднанні з іншими заходами щодо реалізації електронної демократії. Концепція щодо інформатизаційного оновлення кримінального провадження не може існувати сама по собі, а повинна відповідати вимогам та критеріям держави в плані реалізації електронного судочинства та електронного кримінального провадження як одного з напрямів е-демократії.

Принцип комплексності. Здійснення інформатизації кримінального провадження повинно відбуватись як комплексне явище, що охоплює усі стадії та сторін кримінального провадження. Розробка та реалізація функціоналу інформаційно-комунікаційних компонентів повинна передбачати можливість поширення, обміну та передачі наявних даних з однієї телекомунікаційної системи до іншої для економії часу та людських ресурсів, що позитивно вплине на тривалість кримінального провадження.

Принцип захисту. Одним із завдань кримінального провадження є швидке, повне та неупереджене розслідування і судовий розгляд кримінальних правопорушень. Під час проведення процесуальних дій до моменту відкриття матеріалів іншій стороні діє режим таємниці слід-

ства. Інформація, що зберігається стороною кримінального провадження в електронних системах, повинна мати належний рівень захисту та охорону з метою недопущення несанкціонованого доступу та викрадення, знищення чи копіювання наявної інформації.

Принцип збереження персональних даних. В ході кримінального провадження можуть залучатись треті особи, які володіють певними знаннями чи відомостями, що допоможуть досягти мети провадження. Оскільки в інформаційних системах містяться відомості не тільки про фактичні обставини вчинення правопорушення, але, в тому числі, персональні дані працівників правоохоронних органів, що беруть участь в процесуальних діях, свідків, викривачів, підозрюваних тощо, такі дані повинні мати спеціальний режим використання, враховуючи рекомендації Ради Європи та Європейського Союзу.

Принцип прогнозованості. Перед розробкою та імплементацією нових систем необхідно провести аналіз щодо визначення їх мети, завдань, цілей та функціональної потреби.

Принцип процесуальної економії та ефективності. Процес інформатизації кримінального провадження повинен бути попередньо прорахований щодо затратності фінансових та трудових ресурсів, а також передбачено можливі ризики, в тому числі враховуючи економічні, політичні та соціальні аспекти, що існують в державі.

Принцип нормотворення. До обговорення доцільності запровадження нових комплексних інформаційно-технологічних продуктів, прийняття стратегічних рішень щодо розробки та запровадження нових систем повинні бути залучені представники від усіх ланок органів кримінальної юстиції.

Формування системи принципів інформатизації кримінального провадження формує межі не тільки правової регламентації її реалізації, але й технічного аспекту побудови архітектурних рішень щодо функціонування відповідних інформаційно-телекомунікаційних систем та їх компонентів.

Науково-технічний прогрес допомагає людству покращити рівень якості життя, підвищити ефективність праці та значно економити наявні ресурси. Інформаційні технології проникли в усі суспільні відносини та суттєво видозмінили їх, в тому числі і в стосунки між людиною та державною. Стрімкий розвиток технологій не оминув і кримінальний процес. Інформатизація кримінального провадження дасть змогу перейти на якісно-новий рівень взаємовідносин між громадянами, правоохоронними та судовими органами, в результаті якого буде реалізовано електронне кримінальне судочинство як складову електронної демократії. У зв'язку з цим існує доцільність дослідження такого явища як інформатизація кримінального провадження, визначення його об'єкта, суб'єкта та основних принципів. Принципи інформатизації кримінального провадження – це основні засади формування електронно-комунікаційної інфраструктури між суб'єктами кримінального провадження та судами. Доцільно виділити такі принципи: принцип ефективності, принцип системності, принцип комплексності, принцип захисту, принцип збереження персональних даних, принцип прогнозованості, принцип процесуальної економії та ефективності, принцип нормотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпушин С. Ю. Проведення слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид.наук : 12. 00. 09. Київ, 2016. С.126. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/36d1fb89-c87b-4cd7-8222-af188369e3c7/content>
2. Скригонюк М. І. Нова кримінальна процесуальна форма і перспективи розвитку криміналістики в Україні. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право* 2. 2012р. С. 315–324. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Nvamu_pr_2012_2_40.pdf
3. В. Трофименко. Кримінальна процесуальна форма як соціально-правова цінність. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4 (79). 2014 р. С. 154–164. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/vapny_2014_4_19.pdf

4. Сімонович Д. В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014р. С. 233–235. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bc7cdd95-01de-4a75-a1fb-ed16f4399b89/content>
5. Про національну програму інформатизації : Закон України від 01.12.2022 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

ПРОЦЕСУАЛЬНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХИСНИКА ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ ЗА ПІДОЗРОЮ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ

PROCEDURAL REGULATION OF THE DEFENCE COUNSEL'S ACTIVITIES DURING THE DETENTION OF A MEMBER OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT ON SUSPICION OF COMMITTING A CRIME

Григорук В.О., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню процесуальної регламентації діяльності захисника під час затримання народного депутата України за підозрою у вчиненні злочину. Актуальність дослідження зумовлена тим, що народні депутати відіграють ключову роль у формуванні законодавчої політики, і їх захист від неправомірних дій та забезпечення належної правової процедури у кримінальному провадженні є одним із першочергових завдань правової держави. Мета наукової статті виявляється у висвітленні та удосконаленні процесуальної регламентації діяльності захисника під час затримання народного депутата України за підозрою у вчиненні злочину. Під час дослідження було вирішено такі завдання: 1) висвітлено інститут «затримання у кримінальному провадженні»; 2) окреслено особливості затримання народного депутата України; 3) розкрито процесуальну участь захисника під час затримання народного депутата України. На підставі аналізу кримінального процесуального законодавства України автором зауважено, що якщо народного депутата України застали під час вчинення кримінального проступку, нетяжкого злочину, або тяжкого чи особливо тяжкого злочину, але не пов'язаного із застосуванням насильства, або такого, що спричинив загибель людини, то уповноважена службова особа не має права затримувати його без дозволу слідчого судді. Окрім цього у дослідженні вказано, що захисник повинен встановити психологічний контакт з клієнтом та наголосити, що отримана від нього інформація щодо обставин і його позиції у справі є конфіденційною та відноситься до адвокатської таємниці.

Автор, зокрема, дійшов висновку, що процесуальна регламентація діяльності захисника потребує удосконалення в частині його обов'язкового залучення під час затримання народного депутата України за підозрою у вчиненні злочину без дозволу слідчого судді. Залучення захисника одразу після затримання народного депутата України без дозволу слідчого судді сприяє ефективному захисту прав та свобод народного депутата України, адже в цьому процесі захисник одразу зможе з'ясувати чи було затримання законним і чи проведена процедура затримання відповідає встановленій Кримінальним процесуальним кодексом України.

Ключові слова: уповноважені службові особи, адвокат, кримінальне правопорушення, протокол, народні обранці.

The article is aimed at highlighting the procedural regulation of the defence counsel's activities during the detention of a Member of Parliament of Ukraine on suspicion of committing a crime. The relevance of the study stems from the fact that Members of Parliament (MPs) play a key role in shaping legislative policy, and their protection from unlawful actions and ensuring due process in criminal proceedings is one of the primary tasks of the rule-of-law State. The purpose of the article is to highlight and improve the procedural regulation of the defence counsel's activities during the detention of a Member of Parliament of Ukraine on suspicion of committing a crime. The study solved the following tasks: 1) the institution of "detention in criminal proceedings" was highlighted; 2) the peculiarities of the detention of a Member of Parliament of Ukraine are outlined; 3) the procedural participation of the defence counsel during the detention of a Member of Parliament of Ukraine was disclosed. Based on the analysis of the criminal procedure legislation of Ukraine, the author notes that if a Member of Parliament of Ukraine is caught committing a criminal offence, a minor crime, or a serious or especially serious crime, but not involving the use of violence or causing death of a human being, then the authorized official has no right to detain him/her without the permission of the investigating judge. In addition, the study states that the defence counsel should establish psychological contact with the client and emphasize that the information received from him/her regarding the circumstances and his/her position in the case is confidential and refers to the attorney-client privilege.

In particular, the author concludes that the procedural regulation of defence counsel's activities needs to be improved in terms of their mandatory involvement during the detention of a Member of Parliament of Ukraine on suspicion of committing a crime without the permission of the investigating judge. The involvement of a defence counsel immediately after the detention of a Member of Parliament of Ukraine without the investigating judge's permission contributes to the effective protection of the rights and freedoms of a Member of Parliament of Ukraine, since in this process the defence counsel will be able to immediately find out whether the detention was lawful and whether the detention procedure was in accordance with the procedure established by the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: authorised officials, attorney-at-law, criminal offence, protocol, Members of Parliament (MPs).

Вступ. Процесуальна регламентація діяльності захисника завжди привертає увагу як адвокатів-практиків, так і науковців, адже її дослідження дозволяє як розвивати способи, засоби та прийоми захисту визначених законодавством осіб, так і знаходити ті прогалини законодавства, які унеможливають здійснення ефективного захисту, надаючи при цьому рекомендації та пропозиції щодо їх усунення. Народні депутати відіграють ключову роль у формуванні законодавчої політики, і їх захист від неправомірних дій та забезпечення належної правової процедури у кримінальному провадженні є одним із першочергових завдань правової держави. У зв'язку з цим, діяльність захисника набуває особливого значення, адже вона спрямована на забезпечення законності та дотримання прав підозрюваного на кожному етапі кримінального процесу.

Важливість дослідження цього питання обумовлена ще й тим, що затримання народного депутата завжди привертає значну суспільну увагу та може мати неабиякі політичні наслідки. Тому, забезпечення прозорості та закон-

ності такої процесуальної дії є критично важливим для підтримання довіри громадськості до правової системи. У цьому контексті, роль захисника полягає не тільки в наданні кваліфікованої правової допомоги підозрюваному, але й у забезпеченні об'єктивності та неупередженості досудового розслідування. Тому **метою наукової статті** є висвітлення та удосконалення процесуальної регламентації діяльності захисника під час затримання народного депутата України за підозрою у вчиненні злочину.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 45 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року (далі – КПК України) захисником є «адвокат, який здійснює захист підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося

питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію)» [1]. Згідно з п. 5 ч. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року інститут захисту виявляється у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів вищенаведених суб'єктів [2]. Тобто у контексті дослідження адвокат який бере участь у кримінальному провадженні як захисник зобов'язаний забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів народного депутата України під час його затримання за підозрою у вчиненні злочину.

З метою забезпечення об'єктивних висновків дослідження необхідно визначити його завдання за такою системою: 1) висвітлити інститут «затримання у кримінальному провадженні»; 2) окреслити особливості затримання народного депутата України; 3) розкрити процесуальну участь захисника під час затримання народного депутата України.

Затримання особи є одним із видів заходів забезпечення кримінального провадження та одночасно тимчасовим запобіжним заходом. Порядок його проведення передбачено як міжнародними правовими актами (ст. 5 Європейської конвенції з прав людини від 4 листопада 1950 року, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року), так і національним законодавством (ст. 29 Конституції України, ст. 131, 188–191, 207–213, 298-2, 582, глава 41 КПК України тощо) [3, с. 22].

У абз. 4 п. 6 Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-15/2003 від 26 червня 2003 року зазначено, що затримання – це тимчасовий запобіжний кримінально-процесуальний та адміністративно-процесуальний заходи, застосування яких обмежує право на свободу та особисту недоторканність індивіда [4].

Аналіз КПК України надає підстави виділити такі види затримання:

1. Затримання з метою приводу на підставі ухвали слідчого судді, суду (ст. 188–191 КПК України).

2. Затримання особи без попередньої ухвали слідчого судді, суду:

2.1. Законне затримання (ст. 207 КПК України).

2.2. Затримання уповноваженою службовою особою (особи правоохоронних органів, які наділені функціями щодо затримання правопорушника) (ст. 208, 298-2, 582, 628 КПК України).

2.3. Затримання особи на території дипломатичних представництв, консульських установ України, на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні (глава 41 КПК України).

Наразі у науці чимало визначень поняття «затримання», водночас вважаємо за необхідне підтримати точку зору М. М. Потоцького, який у дисертаційному дослідженні дійшов висновку, що затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення – це «короткостроковий захід законного примусу, що спрямований на забезпечення належної поведінки, реалізується представниками держави та цивільними особами шляхом обмеження права на свободу за наявності підозри щодо скоєння будь-якого кримінального правопорушення (незалежно від суворості санкції), підлягає обов'язковій анкетній чи позаанкетній фіксації та забезпечується прокурорським наглядом і судовим контролем» [5, с. 220]. На думку Ю. В. Лук'яненка та О. О. Юхна, затримання має примусовий характер, що виявляється у забезпеченні участі особи в кримінальному провадженні, зупиненні продовження злочинної діяльності, а також усуненні перешкоди у встановленні обставин вчиненого кримінального правопорушення. Після чого вони наголосили, що такі ознаки виходять поза межі сутності слідчих (розшукових) дій, унаслідок чого затримання особи є тимчасовим запобіжним заходом [6, с. 50]. Не можемо повністю погоди-

тись з їх думкою, адже примус притаманний не лише запобіжним заходам, а і окремим слідчим (розшуковим) діям (обшук (ст. 234–236 КПК України), освідування особи (ст. 241 КПК України), отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України)).

Аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить, що кримінально процесуальною метою затримання є: привід для забезпечення участі у розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; припинення вчинення чи замаху на вчинення кримінального правопорушення; задля забезпечення притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення до кримінальної відповідальності в міру своєї вини; для забезпечення видачі (екстрадиції) особи, яка вчинила кримінальне правопорушення за межами України відповідно до закону; досягнення дієвості кримінального провадження. Поряд з цим слушною видається думка А. М. Мельник, що затримання особи лише заради з'ясування її причетності до злочину і вирішення питання про застосування до неї запобіжного заходу, за відсутності бажання у затриманого переховуватися, продовжувати злочинну діяльність чи переховувати (знищити) докази, не є виправданим [7, с. 24].

До ознак затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення відносяться: законність примусу, спрямованість на забезпечення належної поведінки; обмеження права на свободу; уповноважені та не уповноважені суб'єкти застосування (у порядку ст. 207 КПК України – будь-яка особа, а в інших випадках особи, які мають право на затримання відповідно до закону); обмеженість тривалості; незалежність від суворості санкції; анкетна та позаанкетна фіксація; прокурорський нагляд; судовий контроль [5, с. 40–67].

Незважаючи на таку широту регулювання інституту затримання у кримінальному провадженні, в абз. 2 ч. 1 ст. 207 та абз. 2 п. 4 ст. 208 КПК України визначено, що особливості затримання окремої категорії осіб визначаються главою 37 КПК України. Так, клопотання про дозвіл на затримання, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою обмежують права і свободи народного депутата України, розгляд яких віднесено до повноважень слідчого судді, мають бути погоджені Генеральним прокурором (особою, що виконує обов'язки Генерального прокурора). Розгляд таких клопотань здійснюється слідчим суддею, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – слідчим суддею Вищого антикорупційного суду. Також такі клопотання розглядаються за обов'язкової участі народного депутата України. Обов'язок завчасного повідомлення народного обранця про розгляд вказаного клопотання покладений на слідчого суддю. Якщо народний депутат України без поважної причини не прибув на судові засідання або не повідомив про причини своєї відсутності, таке клопотання може розглядатися без участі народного депутата України [1].

Без дозволу слідчого судді, винесеного на підставі клопотання, погодженого Генеральним прокурором (особою, що виконує обов'язки Генерального прокурора), дозволяється затримання народного депутата України лише у разі, якщо останнього застали під час вчинення або безпосередньо після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, пов'язаного із застосуванням насильства, або такого, що спричинив загибель людини. Орган або посадові особи, які затримали народного депутата України, повідомили йому про підозру або застосували до нього запобіжний захід, або здійснили інші слідчі (розшукові) дії (крім обшуку та негласних слідчих (розшукових) дій), зобов'язані негайно, але не пізніше 24 години з моменту вчинення таких дій, повідомити про це Голову Верховної Ради України. У разі вчинення таких дій стосовно

Голови Верховної Ради України орган або посадові особи зобов'язані негайно, але не пізніше 24 години з моменту їх вчинення, повідомити про це Першого заступника Голови Верховної Ради України. Ухвали за результатами розгляду таких клопотань можуть бути оскаржені в апеляційному порядку у випадках, передбачених КПК України [1]. Вказане свідчить, що якщо у ст. 482-2 КПК України передбачені певні особливості процесуального порядку затримання народного депутата України, то ця норма є спеціальною та переважає над загальним порядком кримінального процесуального затримання (загальною нормою). Тобто відбувається застосування загального порядку кримінального процесуального затримання, але враховуючи при цьому особливості ст. 482-2 КПК України.

У своєму Рішенні Конституційний Суд України у справі за № 3-в/2001 від 11 липня 2001 року зауважив, що недоторканність певної категорії посадових осіб – це не їх привілей; вона пов'язана з виконанням ними важливих державних функцій, а тому відповідно до Конституції України і міжнародно-правових зобов'язань України не може розглядатися як гарантія їх безкарності. Недоторканність народних депутатів України, Президента України, суддів передбачає лише спеціальні умови притягнення їх до кримінальної відповідальності [8, с. 5].

Вищевикладений аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить, що особливості процедури затримання народного депутата України виявляються в тому, що клопотання про дозвіл на затримання має бути погоджено Генеральним прокурором (особою, що виконує обов'язки Генерального прокурора). Затримання народного обранця в порядку ст. 208 КПК України дозволяється лише якщо останнього застали під час вчинення або безпосередньо після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, пов'язаного із застосуванням насильства, або такого, що спричинив загибель людини [1]. Також одразу після затримання народного депутата України уповноважені особи зобов'язані протягом двадцяти чотирьох годин повідомити про це Голову Верховної ради України тощо.

Розглянувши поняття, ознаки та мету кримінального процесуального затримання та особливості затримання народного депутата України перейдемо до розгляду участі захисника у цьому процесі, який має забезпечити ефективну реалізацію функції захисту. Захисник паралельно органів досудового розслідування проводить своє, так зване, розслідування задля визначення обставин справи, які можуть вказувати на виключення одного із порушень в якому підозрюється народний депутат України (за відсутності складу такого кримінального правопорушення) за можливості знайдення справжніх свідків події. Під час судового розгляду захисник може зрівняти ті обставини справи, які висвітлені стороною обвинувачення, і довести суду їх неспівпадіння, що вказуватиме на відкидання основної версії сторони обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення обвинуваченим [9, с. 663]. Як слушно зауважує О. Г. Шнягін, здійснення функції захисту має постійний, систематичний характер та відбувається протягом всього кримінального провадження, крім випадків коли підозрюваний (обвинувачений) категорично відмовляється давати показання, приймати участь у процесуальних діях, захищатися особисто і не бажає мати захисника, а участь останнього не є обов'язковою. Така функція має об'єктивний характер, зумовлений потребами кримінального провадження [10, с. 41].

У кримінальних провадженнях стосовно народних депутатів України надзвичайно важливим є початковий етап розслідування, оскільки від характеру та послідовності процесуальних дій на цьому етапі залежить повнота збирання вихідної інформації про подію, закріплення інших об'єктивних і суб'єктивних обставин, що складають предмет доказування [11, с. 90]. Захисник обов'язково має брати участь на початковому етапі досудового розслі-

дування щодо народного депутата України, адже, в першу чергу, його участь забезпечить органи досудового розслідування від порушень, які вони можуть допустити, ще не володіючи всією ситуацією на цьому етапі [9, с. 665].

Зважаючи на те, що затримання особи без ухвали слідчого судді супроводжується більшим ризиком порушення її прав та свобод, ніж з такою ухвалою, розглянемо детальніше участь захисника під час затримання уповноваженою особою народного депутата України без ухвали слідчого судді за підозрою у вчиненні злочину. Як уже згадувалось, народного депутата України дозволяється затримувати лише якщо його застали під час вчинення або безпосередньо після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, пов'язаного із застосуванням насильства, або такого, що спричинив загибель людини [1]. Тобто якщо народного обранця застали під час вчинення кримінального проступку, нетяжкого злочину, або тяжкого чи особливо тяжкого злочину, але не пов'язаного із застосуванням насильства, або такого, що спричинив загибель людини, то уповноважена службова особа не має права затримувати його без ухвали слідчого судді. Така гарантія є доволі виправданою, зважаючи на повноваження народного депутата України, які передбачені ст. 85 Конституції України, якими, зокрема, є: «1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції; 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції; 3) прийняття законів; 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору та ін.» [12]. Водночас, переконані, що для забезпечення повноцінного захисту народного депутата України від незаконного кримінального переслідування, в тому числі і затримання та забезпечення дотримання уповноваженими службовими особами належної кримінальної процесуальної процедури під час досудового розслідування, вказаної гарантії недостатньо. Як покаже практика викладені ризики мінімізуються за рахунок участі захисника під час затримання особи. Зважаючи на це, пропонуємо передбачити у КПК України положення, яке б забезпечило обов'язкову участь захисника під час затримання народного депутата України без дозволу слідчого судді.

Звернемо увагу на окремі етапи участі захисника під час затримання народного депутата України за підозрою у вчиненні злочину. Отримавши повідомлення Центру з надання безоплатної правничої допомоги про затримання особи, адвокат протягом однієї години (а у виняткових випадках – протягом шести годин) з'являється до службової особи, що здійснила затримання, чи підрозділу органу досудового розслідування, до якого доставлено затриману особу [13]. Після прибуття адвокат пред'являє уповноваженим службовим особам, що здійснили затримання відповідні документи, які підтверджують, що він має право здійснювати захист у кримінальному провадженні (ст. 50 КПК України). У разі створення фактичних перешкод для допуску у справу адвокат повинен: а) зафіксувати свою явку до слідчого у журналі реєстрації відвідувачів у черговій частині; б) негайно проінформувати про це Центр з надання безоплатної правничої допомоги; в) подати слідчому відповідне клопотання про надання зустрічі із підзахисним та ознайомлення з матеріалами розслідування; г) подати скаргу на незаконні дії відповідних осіб (у разі відмови в задоволенні клопотання) [14, с. 9].

Адвокат, який був допущений як захисник у кримінальне провадження повинен забезпечити реалізацію права на конфіденційне побачення з народним депутатом

України. Під час такого побачення захисник: роз'яснює народному обранцю його права і обов'язки у кримінальному провадженні; з'ясовує чи проводився за його відсутності обшук затриманої особи, якщо так, то запитує за порядок дій уповноважених суб'єктів, перевіряючи таким чином їх правомірність; чи проводився за його відсутності обшук або огляд житла затриманої особи (включаючи службові кабінети чи інші подібні приміщення), якщо так, то запитує за порядок дій уповноважених суб'єктів; чи робив підзахисний або інші особи, у присутності яких проводилися затримання та обшук, заяви та чи були вони занесені до протоколу; чи наявні у нього документи з обмеженим доступом; чи вимагали уповноважені особи отримати інформацію з обмеженим доступом від підзахисного, яка не пов'язана із обставинами затримання та чи була вона розголошена; з'ясовує чи наявні в ситуації обставини, які пов'язані з політичним переслідуванням клієнта тощо. Встановлюючи психологічний контакт з народним обранцем захисник повинен наголосити, що отримана від нього інформація щодо обставин і його позиції у справі є конфіденційною та відноситься до адвокатської таємниці. В ході конфіденційного побачення захиснику доцільно скласти протокол інтерв'ю з клієнтом.

Внаслідок з'ясування обставин, які свідчать про незаконне затримання народного депутата України, захисник має керуватися вимогами ст. 42, 206, 208, 482-2 КПК та звертатися з відповідною скаргою до слідчого судді,

використовуючи при цьому посилання на Європейську конвенцію з прав людини і практику Європейського суду з прав людини, яка є джерелом права [14, с. 11; 15, с. 142–145].

Висновки. Таким чином, процесуальна регламентація діяльності захисника потребує удосконалення в частині його обов'язкового залучення під час затримання народного депутата України за підозрою у вчиненні злочину без дозволу слідчого судді, адже це забезпечить додаткову гарантію захисту прав та свобод народного депутата України, зважаючи на його професійну діяльність.

Залучення захисника одразу після затримання народного депутата України без дозволу слідчого судді сприяє ефективному захисту прав та свобод народного депутата України, адже в цьому процесі захисник одразу зможе з'ясувати чи було затримання законним і чи проведена процедура затримання відповідає встановленій Кримінальним процесуальним кодексом України. У разі виявлення порушень уповноваженими службовими особами під час затримання народного депутата України, захисник зобов'язаний вжити всіх необхідних заходів, передбачених кримінальним процесуальним законодавством України (забезпечити: фіксацію таких порушень у протоколі затримання особи, подання відповідних заяв та клопотань до протоколу, фіксацію таких порушень за допомогою технічного засобу на відповідний носій, але з дозволу слідчого чи прокурора; звернутися зі скаргою до прокурора, слідчого судді).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
3. Захарко А. В., Рогольська В. В., Солдатенко О. А. та ін. Затримання у кримінальному провадженні : навч. посіб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 224 с.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. 1, 3 ст.80 Конституції України, ч. 1 ст. 26, ч. 1, 2, 3 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» та за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України про офіційне тлумачення положення ч. 3 ст. 80 Конституції України стосовно затримання народного депутата України (справа про гарантії депутатської недоторканності) : Рішення Конституційного суду України від 26 черв. 2003 р. № 12-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-03#Text>.
5. Потоцький М. М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення : дис. ... д-ра філософ. : 081 – Право Кропивницький. 2022. 275 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2022/09/dysertacziya_rotoczkyj.pdf.
6. Лук'яненко Ю. В., Юхно О. О. Затримання особи як захід забезпечення кримінального провадження : монографія. Харків : Панов, 2016. 264 с.
7. Мельник А. М. Забезпечення прав затриманого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 229 с.
8. Узагальнення практики розгляду Вищою радою правосуддя подань про надання згоди на затримання, утримання під вартою чи арештом суддів у 2016–2021 роках. *Вища рада правосуддя* : [сайт]. Київ. 2022. 38 с.
9. Григорук В. О. Сутність функції захисту на початку досудового розслідування щодо народного депутата України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2024. С. 661–668.
10. Шнягін О. Г. Реалізація функції захисту в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2010. Нац ун-т Державної податкової служби України. 215 с.
11. Танривердїєв Х. М. Досудове розслідування у кримінальних провадженнях щодо народних депутатів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2020. 269 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/6b8dc30d-1125-4c63-900c-c347455bceec/content>.
12. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
13. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 груд. 2011 р. № 1363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-%D0%BF#Text>.
14. Методичні рекомендації для адвокатів щодо здійснення захисту, гарантованого державою: Дії захисника при затриманні особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Книга перша. І. Вань, А. Вишневський та ін. Харків : Фактор, 2015. 64 с. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/guidelines/guideline-detention-on-suspicion-criminal-offense.pdf>.
15. Гвоздюк В. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 142–145. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17942>.

НАДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ ПОТЕРПІЛОМУ ВІД ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

PROVIDING PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE TO THE VICTIM OF TRAFFIC ACCIDENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN EXPERIENCE

Грібов М.Л., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем
протидії злочинності навчально-наукового інституту №1
Національна академія внутрішніх справ

Червінський В.В., д.філос.,
старший інспектор сектору організації «Служба освітньої безпеки»
Головне управління національної поліції України у Вінницькій області

У статті проведено системний аналіз міжнародних правових актів та законодавства зарубіжних країн в частині надання правової допомоги потерпілому в кримінальному провадженні. Визначено найбільш вдалі практики та ефективні засоби правового врегулювання надання жертвам злочинів професійної правничої допомоги, а також подано оцінку можливості і доцільності їх застосування для представництва потерпілих від ДТП в Україні. Внесено пропозиції щодо застосування в Україні міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду представництва потерпілого від ДТП у кримінальному провадженні. Зокрема, запропоновано використати положення Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2023)2 від 15 березня 2023 р., а також окремі елементи досвіду Чеської Республіки, ФРН та Королівства Нідерланди щодо прав, послуг і підтримки потерпілих від злочинів (з урахуванням особливостей національного законодавства). Акцентовано, що в Україні, доцільно вжити таких заходів: формально визначити представництво потерпілого у кримінальному провадженні як окремий вид адвокатської діяльності, а також як окремий вид правничих послуг з надання безоплатної вторинної правової допомоги – шляхом внесення змін і доповнень до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»; встановити, що участь адвоката як представника потерпілого обов'язкова у кримінальних провадженнях, пов'язаних із сексуальним насильством, катуванням, заподіянням жертві злочину смерті, тяжких тілесних ушкоджень, а також у тих провадженнях, де це буде визначено судом через їх особливу складність – шляхом внесення відповідних змін і доповнень до КПК України; законодавчо віднести до осіб, яким вторинна правнича допомога має надаватися безоплатно (за рахунок держави), жертв злочинів у зазначених кримінальних провадженнях та ін.

Ключові слова: потерпілий, дорожньо-транспортна пригода, кримінальне провадження, правнича допомога, адвокат, представник.

The article carries out a systematic analysis of international legal acts and the legislation of foreign countries in terms of providing legal assistance to victims in criminal proceedings. The most successful practices and effective means of legal settlement of providing professional legal assistance to victims of crimes are determined, as well as an assessment of the possibility and feasibility of their application for the representation of victims of traffic accidents in Ukraine is determined. The suggestions are made to implement international standards and foreign experience of representation of the victim of traffic accident in criminal proceedings in Ukraine. In particular, it is proposed to use the provisions of the Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe CM/Rec(2023)2 of March 15, 2023, as well as certain elements of the experience of the Czech Republic, Germany and the Kingdom of the Netherlands regarding the rights, services and support of crime victims (taking into account the peculiarities of national legislation). It is emphasized that in Ukraine the more useful to take the following measures: to formally define the representation of the victim in criminal proceedings as a separate type of advocacy, as well as as a separate type of legal services for the provision of free secondary legal assistance – by making changes and additions to the Part 1 of the Art. 19 of the Law of Ukraine “On the Advocacy and advocacy practice” and to the Part 2 of the Art. 13 of the Law of Ukraine “On Free Legal Aid”; establish that the participation of a lawyer as a representative of the victim is mandatory in criminal proceedings related to sexual violence, torture, infliction of capital crime on the victim, grievous bodily harm, as well as in those proceedings where it will be determined by the court due to their particular complexity – by introduction of relevant changes and additions to the Code of Criminal Procedure of Ukraine; by law, to include victims of crimes in the specified criminal proceedings, etc., among the persons to whom secondary legal aid should be provided at the expense of the state.

Key words: victim, traffic accident, criminal proceedings, legal aid, lawyer, representative.

Постановка проблеми. Проблема травмування та загибелі людей через злочинні порушення правил дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів в Україні та в усьому світі набуває дедалі більшої актуальності через неухильне збільшення кількості автомобілів і водіїв, масове застосування індивідуального електротранспорту, інтенсифікацію дорожнього руху. Важкі травми, яких зазнають жертви дорожньо-транспортних пригод (ДТП), часто призводять до їх миттєвої загибелі або ж до болісної смерті впродовж певного періоду після події, що фактично є позбавленням людини права на життя.

Одночасно кримінального провадження щодо злочинів проти безпеки дорожнього руху часто закриваються з формальних підстав, а для доведення вини особи, яка спричинила ДТП, бракує доказів. При цьому порушуються права потерпілих від дорожньо-транспортних пригод. Вони

не лише позбавлені компенсації за спричинену моральну та матеріальну шкоду, а й отримують додаткову моральну травму через фактичну несправедливість, яка за суто формальними ознаками є цілком законною.

Виправлення такого становища полягає не лише у вдосконаленні роботи органів досудового розслідування та прокуратури, а й в забезпеченні ефективності інституту представництва адвокатом потерпілого від ДТП. Саме цей інститут наразі може розглядатися як одна з важливих гарантій забезпечення виконання завдань кримінального провадження у справах досліджуваної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запорукою ефективності та розвитку цього інституту є розробка його теоретичних засад. Відповідного наукового дослідження досі не проводилося. Проте сьогодні наявне теоретичне підґрунтя для такого дослідження, що сформоване вітчиз-

няними вченими, які вивчали проблеми процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні, представництво адвокатом його інтересів (Ю. П. Алєнін, В. О. Боняк, Т. В. Варфоломєєва, І. В. Гловюк, І. В. Гора, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, О. П. Кучинська, О. М. Ларін, Л. М. Лобойко, Т. В. Лукашкіна, М. А. Погорецький, Н. З. Рогатинська, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко, С. П. Щерба, О. Г. Яновська та інші), а також науковцями, які працювали над криміналістичними та кримінальними процесуальними аспектами розкриття та розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (Т. В. Авер'янов, М. Г. Богатирьов, В. І. Жулев, Б. Л. Зотов, М. П. Зуєв, В. М. Махов, В. А. Мисливий, С. Г. Новіков та інші).

Мета статті – внесення пропозицій щодо застосування в Україні міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду представництва потерпілого від ДТП у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз рішень ЄСПЛ у справах, розпочатих за заявами проти України щодо порушення ст. 2 Європейської конвенції з прав людини (право на життя), дозволяє дійти висновку, що значну частину таких справ становлять ті, що пов'язані із загибеллю людей внаслідок ДТП. Зазвичай розслідування та судовий розгляд у таких справах тривають чи не десятки років (до прикладу, Рішення від 26 травня 2016 р. в справі «Тучін та Тучіна проти України», заява № 40458/08 та закриваються у зв'язку із закінченням строку давності притягнення до кримінальної відповідальності [2, с. 113–117].

Зазначені справи ЄСПЛ розглядає за правилами спрощеного провадження, а у своїх висновках вживає формулювання на зразок: «Уряд України не навів жодного факту або аргументу, здатного переконати суд дійти іншого висновку...». Такі рішення оскарженню не підлягають. Вони негативно впливають на міжнародний імідж України, руйнують авторитет її правоохоронних органів і судової системи, а також спричиняють значні витрати з державного бюджету через призначення великих сум компенсацій (до прикладу, у справі «Ніна Куценко проти України» ця сума сягнула 74 786 євро). Через значну кількість подібних рішень продовжують накопичуватися, а Комітет міністрів Ради Європи посилює політичний тиск на Уряд України з метою їх якнайшвидшого виконання [2, с. 113–117].

Тому сьогодні особливої актуальності набуває приведення у відповідність до вимог Конвенції та практики ЄСПЛ досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів. Невід'ємною складовою досягнення цієї мети вважаємо вивчення та аналіз міжнародних стандартів і позитивного зарубіжного досвіду надання професійної правничої допомоги потерпілому від ДТП.

Ураховуючи стрімке зростання як кількості ДТП, так і їх жертв у всьому світі, питання юридичного захисту жертв автокатастроф гостро стоїть на порядку денному багатьох країн [1]. Проте проблеми надання професійної правничої допомоги потерпілим від злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів не виступають окремим предметом правового регулювання на рівні міжнародного права та національного законодавства окремих держав. Питання забезпечення прав та інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень урегульовуються або без орієнтації на ту чи іншу категорію злочинів, або з чіткою орієнтацією та умисні тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини та злочини проти статевої свободи і недоторканості особи. Те саме можна стверджувати і про напрями наукових розвідок зарубіжних учених.

Тому в межах нашого дослідження будемо спиратися на міжнародні стандарти та зарубіжний досвід представництва потерпілих у кримінальних провадженнях загалом.

Водночас, визначаючи найбільш вдалі практики та ефективні засоби правового врегулювання надання жертвам злочинів професійної правничої допомоги, будемо орієнтуватися на можливість і доцільність їх застосування для представництва потерпілих від ДТП в Україні.

Аналіз формування та розвитку інституту представництва у кримінальних провадженнях протягом другої половини ХХ ст. та вже минулої частини ХХІ ст. свідчить про поступові зміни та збільшення уваги міжнародних організацій і законодавчих органів розвинутих демократичних країн до забезпечення прав потерпілого. Ще декілька десятиліть тому ці права зводилися до інформування відповідних органів про вчинення злочину, а обов'язки – до надання показань на стадіях досудового розслідування й судового розгляду.

Першочергово у міжнародній практиці почали підніматися і нормативно урегулюватися питання щодо відшкодування шкоди, спричиненої потерпілим кримінальними правопорушеннями. Так, 28 вересня 1977 р. було прийнято Резолюцію (77) 27 Комітету Міністрів Ради Європи «Про відшкодування потерпілим від злочину», а 24 листопада 1983 р. – Європейську конвенцію про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів. Останнім документом встановлено мінімальний рівень фінансової компенсації для жертв зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Пізніше розпочалося і унормування питань участі потерпілого у кримінальному провадженні. Важливою віхою у цьому напрямі стало прийняття Організацією Об'єднаних Націй у листопаді 1985 р. Декларації щодо основних принципів правосуддя для жертв злочинів. Основні ідеї цього документа – справедливе відношення до жертви, гарантування права потерпілого на доступ до правосуддя, забезпечення йому компенсації за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням.

Згодом, у 2001 р., Рада Європейського Союзу прийняла обов'язкове для всіх країн-членів Рішення про статус потерпілих у кримінальному провадженні, де було закріплено право потерпілих на доступ до інформації, правової допомоги, а також право на так зване посередництво.

14 червня 2006 р. Комітет Міністрів Ради Європи видав Рекомендацію Rec (2006)8 державам-членам про допомогу потерпілим від злочинів. Цей документ, серед іншого, містить норми щодо розроблення стандартів добору та навчання працівників і волонтерів, які надають безпосередню допомогу потерпілим з тим, щоб надавати допомогу жертвам злочинів відповідно до професійних стандартів, забезпечити їх захист від вторинної віктимізації. Проте у цьому документі бракувало уваги гарантуванню прав потерпілих на правову допомогу у кримінальному провадженні.

Наступним вагомим кроком щодо регламентації правового статусу потерпілих стала Директива ЄС 2012/29/ЄС, якою на усіх країн-членів Європейського Союзу було покладено обов'язок унормування переліку прав жертв злочинів, забезпечення їх різнобічною підтримкою та допомогою. Даний документ, у порівнянні з попередніми, більш чітко визначив стандарти прав та рекомендовані заходи захисту жертв злочинів.

При цьому у ст. 13 Директиви встановлено право потерпілого на правничу допомогу, яке сформульоване таким чином: «Держави-члени повинні забезпечити постраждалим особам доступ до правничої допомоги, якщо вони мають статус сторони кримінального провадження. Умови або процесуальні правила, за яких постраждалі особи мають доступ до правової допомоги, визначаються національним законодавством».

Крім того, у ч. 3 ст. 25 Директиви 2012/29/ЄС зазначено: «держави-члени повинні рекомендувати особам, відповідальним за підготовку адвокатів, створювати умови для проходження ними загальної та спеціальної

підготовки, спрямованої на покращення обізнаності адвокатів стосовно потреб потерпілих».

Дослідження, проведені М. А. Погорецьким та Д. Б. Сергєєвою ще у 2017 р., засвідчили, що стандарти, наведені у вказаних вище документах, переважно не знайшли місця у законодавстві України [3, с. 118–123]. За шість років, що минули з часу проведення вказаних досліджень, не відбулося значних позитивних зрушень у цьому напрямі. Подані до Верховної Ради України законопроекти щодо імплементації до вітчизняного законодавства стандартів захисту прав потерпілих залишаються нерозглянутими.

Водночас на міжнародному рівні спостерігається удосконалення та розширення зазначених стандартів. Так, 15 березня 2023 р. Комітетом міністрів Ради Європи прийнято Рекомендацію CM/Rec(2023) 2 державам-членам щодо прав, послуг і підтримки потерпілих від злочинів. Серед іншого, там передбачено індивідуальну оцінку потреб і вразливості потерпілого. Регламентовано заходи із забезпечення його прав розуміти і бути зрозумілим, отримувати необхідну інформацію (у тому числі щодо кримінального провадження), бути почутим (збирати та подавати докази, давати пояснення, показання); отримувати компенсацію від правопорушника та (або) від держави, одержувати захист від вторинної та повторної віктимізації, від залучення та помсти, а також від порушень приватного життя й гідності тощо.

Окремо зазначимо, що ст. 12 Рекомендації CM/Rec(2023)2 установлює право потерпілого на правничу допомогу. Зокрема, частина перша цієї статті передбачає: «держави-члени повинні забезпечити потерпілим доступ до правової допомоги, принаймні, якщо вони мають статус сторони кримінального провадження».

Зауважимо, що в Україні потерпілі від тяжких та особливо тяжких злочинів, у тому числі й жертви ДТП, не є стороною кримінального провадження (провадження щодо таких злочинів не можуть здійснюватися у формі приватного обвинувачення). Але аналіз наведеного положення Рекомендації CM/Rec(2023)2 дозволяє стверджувати, що ця умова не є обов'язковою, а бажано, аби держави-члени забезпечували потерпілим доступ до правничої допомоги незалежно від віднесення потерпілого національним законодавством до сторони кримінального провадження. Вважаємо, що саме такий підхід доцільно застосувати в Україні.

Особливість зазначеного документа полягає і у тому, що стандарти допомоги потерпілим, заходи із забезпечення їхніх прав та гарантії безпеки встановлюються незалежно від тяжкості вчинених кримінальних правопорушень, їх поділу на умисні та необережні. З нашого погляду, це створює належні умови для забезпечення прав потерпілих від ДТП на рівні національного законодавства.

Це стосується, зокрема, і відшкодування шкоди, спричиненої злочиним. Так, ч. 1 ст. 14 Рекомендації CM/Rec(2023)2 визначає необхідність розробки та затвердження державної схеми компенсації потерпілим від злочинів, яка не залежить від кримінального правопорушення, за умови, що шкода сталася внаслідок злочину.

Наведені вище акти міжнародного права, безумовно, мали вплив на національне законодавство окремих країн. При цьому основна увага законодавців держав ЄС завжди припадала на тяжкі й особливо тяжкі злочини, серед яких превалюють сексуальні кримінальні правопорушення, торгівля людьми, злочини на ґрунті расової чи релігійної ненависті [4, с. 30–40].

Так, для прикладу, саме зростання сексуальної злочинності у Нідерландах сприяло запровадженню схеми авансових платежів для потерпілих від таких злочинів, яка була прийнята у 2011 р. [5]. Водночас це стимулювало розвиток інституту представництва та діяльності адвокатів у всіх кримінальних провадженнях, сформувавши власне категорію адвокатів-представників потерпілих.

Загалом, на відміну від вітчизняної практики, юридичне представництво потерпілого у Нідерландах зазнало інтенсивного розвитку завдяки конкретним крокам з боку законодавчих органів країни. Так, з метою отримання доступу потерпілих до юридичного представництва у 2006 р. було прийнято Закон, який дозволяє їм отримати виплату від держави на послуги адвоката в розмірі 1155 євро. Щоправда це стосувалося лише жертв тяжких та особливо тяжких умисних злочинів [6]. Разом з тим вже сама наявність у законодавстві подібних положень свідчить про виокремлення інституту представництва потерпілих як специфічного напрямку надання професійної правничої допомоги. Крім того, адвокати потерпілих від кримінальних правопорушень у Нідерландах зобов'язані вступити до вузькоспеціальної організації та пройти особливий навчальний курс, оскільки їхня діяльність визнається законодавцем окремим різновидом адвокатської діяльності [4, с. 30–40].

Аналогічні інститути створено і у деяких інших країнах ЄС. Так, Закон Чеської Республіки «Про жертв карних діянь» від 30 січня 2013 року встановлює право потерпілого на отримання професійної допомоги (у т. ч. психологічної, соціальної, правової та іншої). При цьому надавачі такої допомоги мають бути занесені до спеціального державного реєстру (§ 4, гл. 2 розд. 1). У § 5 вказаного нормативно-правового акта установлюються вимоги щодо надання потерпілим професійної допомоги на безоплатній основі. Серед іншого, нормами закону передбачено, що особи, внесені до реєстру надавачів професійної допомоги жертвам карних діянь, зобов'язані надати професійну допомогу невідкладно і безоплатно на прохання особливо вразливої жертви, яка потребує такої допомоги.

Правовій допомозі присвячено § 6 та 47 вказаного Закону. Зокрема, там визначено, що правова допомога надається жертві на її прохання безоплатно за умов та в обсязі, визначених іншим правовим приписом. Надавати таку допомогу може лише адвокат (§ 6), який за його заявою внесений Міністерством юстиції до реєстру надавачів допомоги жертвам карних діянь для послуг, що полягають у правовій допомозі (п. 1–3 § 47). При цьому адвокат повинен надати правову допомогу безоплатно саме у тому обсязі, який був зазначений ним у заяві про внесення до зазначеного реєстру (п. 1–3 § 47).

На відміну від законодавства Нідерландів, Закон Чеської Республіки «Про жертв карних діянь» не пов'язує надання потерпілому професійної правничої допомоги (у тому числі безоплатної) з певним видом злочину. У цьому вбачаємо елемент правового регулювання, який доцільно запозичити вітчизняному законодавцю, у тому числі для забезпечення прав осіб, потерпілих від ДТП.

Водночас важливою перевагою системи Нідерландів є існування спеціального державного фонду компенсацій потерпілим. Функціонування цього фонду регламентовано Законом Королівства Нідерланди від 26 червня 1975 р. «Про фонд відшкодування шкоди від насильницьких злочинів». У разі якісного представництва адвокатом, жертва отримує компенсацію незалежно від наявності коштів у особи, злочинними діями якої було завдано шкоди. Мова йде про внесення державою авансу постраждалим, після чого вже сама держава вимагає його від винуватця. Так, за цією програмою у випадку насильницьких злочинів сума не обмежується, за всі інші види злочини максимальна сума компенсації становить 5000 євро. Гарантія отримання компенсації потерпілим і відстоювання його інтересів стимулює звернення до інституту представництва серед потерпілих, що може бути запозичено і в національну практику.

Досліджуючи досвід ФРН щодо представництва потерпілого у кримінальному провадженні, Р. О. Ємельянов відмічає, що в Німеччині жертві злочину надається допомога у залученні адвоката, якщо стосується певних категорій

злочинів, або є складною (за юридичними ознаками або фактичними обставинами), а потерпілий не може ефективно захистити свої інтереси. В таких випадках адвокат-представник залучається рішенням головуючого судді. Це рішення не може бути оскаржено. Проте протягом часу, визначеного судом, потерпілий може залучити адвоката за угодою, відмовившись від надання безоплатної правової допомоги [7, с. 76].

З нашого погляду, користування правничою допомогою є правом, а не обов'язком людини. Тому примусове залучення адвоката для представництва інтересів потерпілого вважаємо недоцільним. Водночас цілком раціональним є віднесення до обов'язку суду роз'яснення потерпілому цього права та з'ясування його думки з приводу його реалізації, а у разі згоди – винесення рішення про призначення адвоката-представника за рахунок держави.

З-поміж німецьких нормативно-правових актів щодо захисту прав жертв злочинів звертає на себе увагу «Закон про відшкодування збитків жертвам кримінальних злочинів», прийнятий у 1976 р., що врегулює питання забезпечення компенсації особам, які зазнали насильства на території країни за рахунок коштів державного бюджету [8, с. 44–46]. Але умовою ефективного реалізації його положень є надання потерпілому правничої допомоги, що здійснюється професійним адвокатом.

У США в площині інституту юридичного представництва жертв злочинів основоположним актом є Біль 1982 р. «Про захист жертв та свідків злочину», який передбачає право потерпілих на захист від правопорушника, право на сповіщення про судові процедури та участь них, право на консультацію з обвинувачем, право на реституцію, на інформацію про вирок чи звільнення підсудного та інше.

Відтак, законодавче закріплення таких базових прав потерпілого є ефективним механізмом гарантії участі потерпілого у судовому процесі, особливо коли мова йде про справи щодо ДТП. Що стосується правового статусу представника потерпілого, він повною мірою прирівнюється до захисника обвинуваченого та передбачає право адвоката на представництво і захист інтересів потерпілого на всіх стадіях кримінального процесу [9].

У сфері дорожньо-транспортних пригод у США діють так звані «адвокати по травмах», які власне і представляють інтереси потерпілих в автокатастрофах. При цьому варто відмітити, що їх основною метою є вигреш у цивільній справі, зокрема що стосується питань компенсації, оскільки без залучення представника, навіть при очевидній вині обвинуваченого, суд може не винести рішення про відшкодування збитків [10]. Такий стан речей свідчить про те, що і у США наявна формальна спеціалізація адвокатів, що надають правничу допомогу жертвам злочинів, які були травмовані, зокрема унаслідок ДТП.

Щодо питань компенсації потерпілим шкоди, завданої злочином, то загальною особливістю країн англо-американської правової системи є спрямованість на надання реальної допомоги жертвам кримінальних правопорушень. Розгляд позовів щодо відшкодування заподіяної злочином шкоди відбувається в порядку цивільного судочинства

на підставі норм деліктного права, де основними джерелами правового регулювання виступають судові прецеденти.

Законодавство Великобританії передбачає повноцінну компенсацію заподіяної злочином шкоди за рахунок державних асигнувань лише при вчиненні кримінально караних діянь проти життя та здоров'я. В інших випадках компенсація шкоди жертвам злочинів відбувається за рахунок страхових виплат з різних фондів, що діють, звичайно, на легітимній основі. У цьому випадку варто виокремити спеціальну тарифну схему страхових виплат, яка застосовується у Великобританії, на основі Національного кодексу прав потерпілого (The Code of Practice for Victims of Crime). Зазначена схема містить докладний опис підстав, умов і розмірів страхових виплат залежно від обставин конкретного страхового випадку [8, с. 44–46].

Висновки. Комплексний аналіз міжнародних стандартів і досвіду розвинутих демократичних країн щодо представництва інтересів потерпілого у кримінальному провадженні дозволяє стверджувати, що в Україні доцільно використати положення Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2023)2 від 15 березня 2023 р., а також окремі елементи досвіду Чеської Республіки, ФРН та Королівства Нідерланди щодо прав, послуг і підтримки потерпілих від злочинів (з урахуванням особливостей національного законодавства). Зокрема, доцільно вжити таких заходів: формально визначити представництво потерпілого у кримінальному провадженні як окремий вид адвокатської діяльності, а також як окремий вид правничих послуг з надання безоплатної вторинної правової допомоги – шляхом внесення змін і доповнень до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»; встановити, що участь адвоката як представника потерпілого обов'язкова у кримінальних провадженнях, пов'язаних із сексуальним насильством, катуванням, заподіянням жертві злочину смерті, тяжких тілесних ушкоджень, а також у тих провадженнях, де це буде визначено судом через їх особливу складність – шляхом внесення відповідних змін і доповнень до КПК України; законодавчо віднести до осіб, яким вторинна правнича допомога має надаватися безоплатно (за рахунок держави), жертв злочинів у зазначених кримінальних провадженнях; до переліку відомостей, обов'язкових для внесення до реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, віднести дані щодо можливості представництва адвокатом потерпілого у кримінальному провадженні; розробити та запровадити обов'язковий навчальний курс для підготовки та підвищення кваліфікації адвокатів, які надають безоплатну правничу допомогу потерпілим від злочинів, до якого, з-поміж іншого, включити модулі: «Психологічна підтримка потерпілих»; «Взаємодія представника потерпілого із стороною обвинувачення»; «Процесуальні основи представництва потерпілого у кримінальному провадженні»; «Цивільний позов у кримінальному провадженні»; «Представництво у кримінальному провадженні потерпілих від ДТП».

ЛІТЕРАТУРА

1. Road traffic injuries and deaths – A global problem. 2023. URL: <https://www.cdc.gov/injury/features/global-road-safety/index.html>.
2. Ліщина І. Ю. Проведення ефективного розслідування фактів порушення статей 2 та 3 європейської конвенції з урахуванням висновків європейського суду з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи: матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 черв. 2018 р.). Київ: Нац. акад. прокурат. України, 2018. С. 113–117.
3. Погорецький М. А., Сергеева Д. Б. Проблемні питання реалізації процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2017. Вип. 46. Т. 2. С. 118–123.
4. Chervinskyi V., Hribov M. Foreign practices of representing a victim of a traffic accident in criminal proceedings. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. № 13 (2). P. 30–40.
5. Elbers N., Meijer S., Bexx S., Schijns A.J.J.G., Akkermans A. The role of victims' lawyers in criminal proceedings in the Netherlands. *European Journal of Criminology*. 2020. № 19 (4). P. 830–848. DOI: 10.1177/1477370820931851
6. Boer W. Legal Aid in the Netherlands. 2023. URL: <https://amsterdam-mamas.nl/articles/legal-aid-in-the-netherlands/#>.
7. Смельянов Р. О. *Адвокат-представник потерпілого у кримінальному процесі*: дис. ... д-ра філософії: спец. 081 «Право». Кропивницький, 2023. 233 с.

8. Глобенко Г. І. Міжнародні правові стандарти та зарубіжний досвід щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином. *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 44–46.

9. Ємельянов Р. О. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної процесуальної діяльності адвоката-представника потерпілого. *Наше право*. 2020. № 3. С. 119–127. DOI: 10.32782/LAW.2020.3.19, с. 119–1270.

10. Butschky J. Maryland drunk driving accident victims: Don't let the tables get turned on you! Why you need an experienced injury lawyer. 2023. URL: <https://www.marylandattorneys.us/maryland-drunk->

ДЕФЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У КПК УКРАЇНИ**DEFECTS IN THE LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

Зуєв В.В., к.ю.н.,

асистент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізуються різноманітні недоліки нормативно-правового регулювання міжнародного співробітництва під час кримінального провадження у Кримінальному процесуальному кодексі. Розглядаються окремі групи дефектів, що притаманні законодавству: прогалини в праві, колізія норм та недосконала законодавча техніка. Звертається увага на конкретні нормативні положення, що містять такі дефекти.

Акцентовується увага та наводяться приклади безсистемності внесення змін до відповідного розділу КПК, що проявляється в існуванні в чинному Законі неузгоджених положень та відвертих помилок. Окрім цього обґрунтовується некоректність викладення поняття «обсяг міжнародного співробітництва».

Також в роботі наводиться приклад колізії окремих норм та процедур, що унеможлиблює досягнення мети таких процедур. Зокрема аналізується порядок такої процесуальної дії як вручення документів під час надання міжнародної правової допомоги та порядок повідомлення про підозру особі. Констатується неможливість здійснення вручення повідомлення про підозру особі шляхом вручення документів як процесуальної дії під час надання міжнародної правової допомоги. Пропонуються шляхи усунення таких суперечностей.

Окремо зосереджується увага на прогалинах у нормативно-правовому врегулюванні окремих питань, зокрема видачі осіб, які звернулись із заявою про визнання їх біженцями або особами, які потребують додаткового захисту. Чинне законодавство не містить достатньо гарантій прав таких осіб і ставить їх у вкрай вразливе становище за певних умов.

На кінець автором висувуються пропозиції внесення змін до чинного законодавства для усунення прогалин у врегулюванні, зокрема, щодо регламентації процедури у разі отримання одночасно (паралельно) декількох запитів про видачу особи, у тому числі отримання запиту про передачу особи до Міжнародного кримінального суду; щодо підстави зупинення досудового розслідування у разі співробітництва із Міжнародним кримінальним судом; вдосконалення гарантій прав особи під час процедури приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, міжнародна правова допомога, екстрадиція, колізії, прогалини, дефекти законодавчої техніки.

The article analyses various defects in the legal regulation of international cooperation in criminal proceedings in the Criminal Procedure Code. The author considers certain groups of defects typical for legislation: gaps in law, conflict of provisions and imperfect legislative technique. Attention is drawn to specific regulatory statements containing such defects.

The author focuses on and provides examples of the unsystematic manner in which the relevant section of the CPC is amended, which is illustrated by the existence of inconsistent norms and outright errors in the current Law. In addition, the author substantiates the incorrectness of the definition of the concept of "scope of international cooperation".

The article also provides an example of a conflict between certain rules and procedures, which makes it impossible to achieve the purpose of such procedures. In particular, the author analyses the procedure for such a procedural action as handing an international legal aid document and the procedure for giving a person a notice of suspicion. The author states that it is impossible to give notice of suspicion to a person by handing over documents as a procedural action in the course of international legal aid provision. The author suggests ways to eliminate such contradictions.

Special attention is paid to the gaps in the legal regulation of certain issues, in particular, extradition of persons who have applied for recognition as refugees or persons in need of complementary protection. The current legislation does not contain sufficient guarantees of the rights of such persons and puts them in an extremely vulnerable position under certain conditions.

In conclusion, the author makes proposals for amending the current legislation to eliminate the gaps in regulation, in particular, to regulate the procedure in case of receipt of several requests for extradition of a person at the same time (in parallel), including receipt of a request for transfer of a person to the International Criminal Court; regarding the grounds for suspension of pre-trial investigation in case of cooperation with the International Criminal Court; improvement of guarantees of a person's rights during the procedure for bringing a foreign court judgement in line with the legislation

Key words: international cooperation, international legal assistance, extradition, collisions, gaps, defects in legislative technique.

Кримінальні процесуальні правовідносини перебувають у постійній динаміці, враховуючи розвиток суспільних відносин, розвиток технічних можливостей, політичний чинник тощо. Така динаміка проявляється у систематичному внесенні/пропозиціях змін до кримінального процесуального законодавства. На жаль, можна констатувати, що систематичність не призводить до системності таких змін – часто нові зміни суперечать вже чинним нормам. Інша проблема – взагалі відсутність уваги законодавця до існуючих роками прогалин чи неузгодженості у врегулюванні відповідних положень. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження не є найзатребуванішим інститутом кримінального процесуального права, оскільки по своїй суті це є субсидіарним порядком, ускладнений іноземними елементами, що очевидно є далеко не у кожному провадженні.

Утім велика кількість чинників актуалізує застосування механізмів міжнародного співробітництва для досягнення мети кримінального провадження. Це у свою чергу призводить до підвищення уваги законотворця до окремих положень Розділу IX КПК. Однак і досі залишаються неврегульовані чи неузгоджені окремі положення цього розділу, про що далі.

На початку звернемо увагу на нормативно-правові недоліки, пов'язані із недосконалою законодавчою технікою. І перше, що кидається в очі, є некоректна форма викладення поняття «*обсягу міжнародного співробітництва*» у першому реченні ч. 1 ст. 542 КПК.

Так, «*Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження*» полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних

дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироку» (ч. 1 ст. 542 КПК) [1]. Із такого викладення вбачається непослідовність та невідповідність запропонованій самим законодавцем структурі міжнародного співробітництва під час кримінального провадження (Глави 43–46 Розділу IX КПК). Фактично перераховуються як цілі форми міжнародного співробітництва (які є більш комплексними правовими явищами, викладені в окремих главах КПК), так і окремі процесуальні дії. При цьому порушується послідовний порядок – після “надання міжнародної правової допомоги” (Глава 43 КПК “Міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій”), при чому необґрунтовано виділяється лише конкретна процесуальна дія – вручення документів (ст. 564 КПК), слідує наступна форма міжнародного співробітництва – “видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення” (Глава 44 КПК), але після якої згадується “тимчасова передача осіб”, що є окремою процесуальною дією і міститься у попередній Главі 43 КПК (ст. 565 КПК), а відповідно є складовим елементом “міжнародної правової допомоги” і не є різновидом “вдачі особи”, а вже після цього йдуть дві наступні форми міжнародного співробітництва, передбачені відповідно Главами 45 та 46 КПК. Але і їх викладення не є коректним або повним. Так, Главою 45 передбачена така форма як «Кримінальне провадження у порядку перейняття», а не перейняття кримінального переслідування, а Глава 46 у назві містить також термін «визнання» вироку судів іноземних держав, про що у першому реченні ч. 1 ст. 542 КПК законотворець вирішив забути.

Вважаємо такий виклад одного із загальних понять міжнародного співробітництва під час кримінального провадження некоректним, таким, що суперечить структурі цього Розділу КПК, та який не сприяє правильному та однозначному розумінню. І вкотре залишається поза увагою законодавця.

Наступним прикладом некоректного викладення норми права є класичний зразок безсистемності внесення змін. Так, Статтю 545 доповнено новою частиною [третьою] згідно із Законом № 198-VIII від 12.02.2015 р. [2], якою визначався порядок передачі матеріалів до НАБУ, отриманих в рамках запиту про надання міжнародної правової допомоги. Відповідно ч. 3 ст. 545 КПК у редакції до цих змін стала частиною четвертою («Якщо цим Кодексом або чинним міжнародним договором України передбачено інший порядок зносин, на визначений цими законодавчими актами орган поширюється повноваження, передбачені частинами першою, другою цієї статті»). Однак і досі у п.1 ч. 4 ст. 554 КПК та ч. 1 ст. 595 КПК містяться положення із посиланням на ч. 3 ст. 545 КПК (в розумінні до змін 2015 року, оскільки до вказаних статей жодних змін досі так і не вносили).

Аналогічно у ч. 4 ст. 568 КПК («Розшук, арешт і конфіскація майна»): «Майно, передбачене пунктом 1 частини третьої цієї статті [за запитом *запитуючої* сторони виявлене майно 1) може бути передане компетентному органу *запитуючої* сторони як доказ у кримінальному провадженні або для повернення власнику; 2) може бути конфісковане, якщо це передбачено вироком чи іншим рішенням суду *запитуючої* сторони, які набрали законної сили], не передається *запитуваній* стороні або його передання може бути відстрочене чи тимчасовим, якщо це майно потребується для цілей розгляду цивільної або кримінальної справи в Україні чи не може бути вивезено за кордон з інших підстав, передбачених законом». Фактично положення ч. 4 не кореспондують положенням ч. 3, на яку ж іде посилання. І суто логічно виглядає незрозумілим, чому до країни, яку запитують про, зокрема, відшукання та передачу майна або його конфіскацію на запит, передавати майно. Але така неузгодженість досі залишається.

Наступним прикладом недоліків у нормативно-правовому врегулюванні є наявність колізій. Як свідчить статистика щорічних звітів Офісу Генерального прокурора звернення до іноземних компетентних органів або отримання від них запитів про надання міжнародної правової допомоги у виді проведення окремих процесуальних дій є найрозповсюдженішою формою міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Серед них часто зустрічаються абсолютно типові випадки отримання запитів іноземних компетентних органів про вручення особі постанови про притягнення в якості підозрюваного (обвинуваченого) – аналог вітчизняного повідомлення про підозру, а також допиту цієї особи в якості підозрюваного. Згідно зі ст. 561 КПК «на території України з метою виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги можуть бути проведені *будь-які процесуальні дії, передбачені цим Кодексом* або міжнародним договором» [1].

Вручення документів особі на підставі запиту про міжнародну правову допомогу є окремою процесуальною дією в рамках надання міжнародної правової допомоги *із власним порядком*, який викладено у ст. 564 КПК. Відповідно, проведення допиту особи (у тому числі підозрюваного) також має відбуватись згідно із порядком (процедурою), передбаченою КПК України.

Однак цілком очевидно стає проблема синхронізації проведення зазначених процесуальних дій в рамках одного запиту про надання міжнародної правової допомоги, оскільки набуття особою статусу підозрюваного та вручення документів під час надання міжнародної правової допомоги регулюється різними, автономними порядками. Так, набуття процесуального статусу підозрюваного має відбуватись в порядку, передбаченому ст. 276–278 КПК України, або якщо особу затримали за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або якщо щодо особи складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень. (ч. 1 ст. 42 КПК). Таким чином, законодавець виділяє три підстави набуття статусу підозрюваного у кримінальному провадженні. При цьому, звертаючись до положення ч. 1 ст. 276 КПК, очевидним стає імперативність такого порядку повідомлення: «Повідомлення про підозру *обов'язково здійснюється в порядку*, передбаченому статтею 278 цього Кодексу». Затримання ж особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення як друга підстава не має відношення до міжнародного співробітництва та конкретного запиту іноземного компетентного органу, оскільки розрахована на оперативне реагування на вчинення кримінального правопорушення, що здійснюється в межах юрисдикції українських правоохоронних органів прямо зараз. Третя ж підстава набуття статусу підозрюваного містить умову вибуття особи із «поля зору» та, вірогідно, юрисдикції українських уповноважених органів, а також відсилає *до порядку вручення повідомлень*, що є іншою процесуальною дією та ніяк не кореспондує врученню документів як процесуальній дії в рамках міжнародної правової допомоги.

Відповідно до ч. 1 ст. 564 КПК «за запитом компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу документи та рішення, долучені до такого запиту, вручаються особі, визначеній у запиті, *в порядку, встановленому цією статтею*». Очевидно, що під час вручення «постанови про притягнення в якості підозрюваного (обвинуваченого)» на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги, суб'єкт *не набуває* процесуальний статус підозрюваного, оскільки такий документ йому вручено не в порядку, передбаченому ст. 276–278 КПК, а відповідно подальший допит такої особи у статусі підозрюваного неможливий. Більше того, неможливо й застосувати порядок вручення повідомлення

про підозру, визначений ст. 276–278 КПК під час надання міжнародної правової допомоги, оскільки він розрахований на інші ситуації. Окрім цього, проведення допиту такої особи у статусі свідка покладає на неї невиправданий процесуальний примус, враховуючи наявність специфічних обов'язків та відповідальності такого суб'єкта (п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК, ч. 1 ст. 67 КПК), та є фактично процесуальною дією, яка не зазначається у запиті про надання міжнародної правової допомоги, якщо запитується проведення саме конкретного виду допиту – підозрюваного.

Для вирішення цієї колізії було б достатньо «пом'якшити» імперативність, визначену в ч. 1 ст. 564 КПК, замінивши на «в порядку, встановленому цим Кодексом».

Наступним недоліком є наявність прогалини у нормативному врегулюванні. Дуже актуальною проблемою є вирішення питання видачі/відмови у видачі осіб, що претендують на статус біженців або осіб, що потребують додаткового захисту.

Частиною другою ст. 589 КПК передбачено, що «особа, якій надано статус біженця, статус особи, яка потребує додаткового захисту, або їй надано тимчасовий захист в Україні, не може бути видана державі, біженцем з якої вона визнана, а також іноземній державі, де її здоров'я, життя або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань, крім випадків, передбачених міжнародним договором України» [1]. Однією із ключових гарантій невидачі осіб є гарантія, закріплена в ч. 4 ст. 590 КПК. Так, «рішення про видачу особи (екстрадицію) не може бути прийнято, якщо така особа подала заяву про визнання її біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, чи скористалася відповідно до законодавства правом на оскарження рішення щодо зазначених статусів, до остаточного розгляду заяви, у порядку, встановленому законодавством України» [1].

Право шукати й одержувати притулок, встановлене у ст. 14 Загальної декларації прав людини [3] та Протоколу щодо статусу біженців 1967 р. [4], передбачає зобов'язання Держав забезпечити справедливий й ефективний процедури розгляду заяв про отримання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту. Такі особи захищені від видворення ст. 33(1) Конвенції 1951 р. [5] «на весь період процедури надання такого статусу». Запитувана Держава також не може провести екстрадицію такої особи до країни походження, доки не буде розглянута заява, включаючи етап оскарження.

Екстрадиція особи та визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту здійснюються за відповідними процедурами, які регламентовані різними нормативно-правовими актами. Тож, рішення за заявою про надання відповідного статусу та щодо запиту про екстрадицію приймаються в рамках **відокремлених процедур**.

У КПК відсутня спеціальна норма, якою б встановлювався строк звернення особи із заявою до відповідного органу про визнання його біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Процедуру звернення, розгляду та підстави і порядок отримання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту, регламентує ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» (далі – Закон) [6].

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту, **перетнула державний кордон України** в порядку, встановленому законодавством України, повинна протягом п'яти робочих днів звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Очевидно, що вказана норма розрахована на осіб,

які вже в момент перетинання кордону усвідомлюють мету – отримання відповідного статусу в Україні.

Частина 5 ст. 5 Закону передбачає, що особа, яка на законних підставах тимчасово **перебуває в Україні**, і під час такого перебування в країні її громадянської належності чи попереднього постійного проживання виникли умови, зазначені в пунктах 1 чи 13 частини першої статті 1 цього Закону, внаслідок яких вона не може повернутися до країни свого походження і має намір бути визнаною біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту, повинна звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, **до закінчення строку перебування на території України**.

Ініціювання такого розгляду завжди є суб'єктивним правом особи, а враховуючи відсутність заборонних норм на таке звернення до відповідного органу, а також відокремленість процедури екстрадиції від процедури визнання особи біженцем або такою, що потребує додаткового захисту, це право може бути реалізоване протягом усього часу перебування особи на території України. Так як видача особи (екстрадиція) завершується фактично передачею особи до компетентних органів іноземної держави, що пов'язано із перетинанням державного кордону України, то екстрадиційний процес фактично співпадає із строком перебування особи на території України.

Утім, в рамках оскарження прийнятого рішення про видачу особи досліджуються ті обставини, які існували на момент винесення такого рішення та впливали на його законність та обґрунтованість. А тому звернення особи із заявою про визнання її біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, є підставою для скасування судом прийнятого рішення про видачу особи у разі наявності такої заяви на момент прийняття рішення. Відповідна правова позиція міститься, зокрема, у постанові ККС Верховного Суду у справі № 757/56198/21-к (провадження № 51-1776км22) від 23.03.2023 р. [7].

Факт звернення особи із заявою про визнання її біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, вже після прийняття такого рішення є обставиною, яка впливає на статус цієї особи та має впливати на здійснення фактичної передачі з урахуванням положень міжнародно-правових актів стосовно невидворення особи до вирішення її остаточного статусу. Однак це не впливає на оцінку законності прийнятого до цього рішення, а відповідно не є підставою для його скасування.

Таким чином, особа може опинитись у ситуації, коли вона цілком законно звернулася із заявою про отримання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту, остаточне рішення по якій ще не прийнято (особливо враховуючи процесуальні можливості оскарження), а рішення центрального органу щодо екстрадиції вже прийнято та не скасовано судом, адже на момент прийняття такого рішення екстрадиційної перевіркою не було встановлено обставин, які б перешкождали видачі (наприклад, факт отримання відповідного статусу особи чи принаймні подана заява про намір отримати такий статус).

З метою фактичної передачі особи, щодо якої прийнято рішення про видачу (екстрадицію), центральний орган України після набрання чинності цим рішенням надає відповідні доручення (направляє звернення) компетентним органам України. Передача особи має бути здійснена протягом п'ятнадцяти днів з дати, встановленої для її передачі (ст. 593 КПК). Тобто, якщо рішення про видачу не скасовано судом під час його оскарження, то немає перешкод для фактичної передачі особи, що не відповідає положенням міжнародно-правових актів, згаданих вище, оскільки на цей час не прийнято остаточного рішення щодо статусу особи у паралельній, відокремленій процедурі.

У цьому контексті доречно згадати положення ч. 7 ст. 591 КПК, відповідно до якого ухвала суду апеляційної інстанції може бути оскаржена в касаційному порядку *лише прокурором* з мотивів неправильного застосування судом норм міжнародних договорів України, якщо скасування рішення про видачу (екстрадицію) перешкоджає подальшому провадженню щодо особи, видача якої запитувалася іноземною державою. Одним із найважливіших положень, пов'язаних з необхідністю забезпечення прав особи, до якої застосовуються примусові заходи, пов'язані з екстрадицією, безумовно є гарантування ефективних засобів оскарження рішень у кримінальному провадженні щодо видачі (екстрадиції) особи. Однак, вбачається, норму, що викладена у ч. 7 ст. 591 КПК, необхідно доповнити положенням, відповідно до якого «ухвала суду апеляційної інстанції може бути оскаржена в касаційному порядку особою, щодо якої прийнято рішення про її видачу, її захисником з мотивів неправильного застосування судом норм Кримінального процесуального кодексу, норм міжнародних договорів України, якщо таке рішення стосується прав, свобод чи інтересів особи».

Забезпечити невидачу особи, щодо якої не прийнято остаточне рішення щодо її статусу, могла б відстрочка передачі. Однак відповідно до ст. 592 КПК *після прийняття рішення про видачу особи* (екстрадицію) центральний орган України може відстрочити фактичну передачу особи до іноземної держави у разі, якщо: 1) особа, щодо якої прийнято рішення про видачу (екстрадицію), притягається до кримінальної відповідальності або відбуває покарання у виді позбавлення чи обмеження волі за інший злочин на території України – до закінчення досудового розслідування або судового провадження, відбуття покарання чи звільнення від покарання з будь-яких законних підстав; 2) особа, щодо якої надійшов запит про видачу, тяжко хворіє і за станом здоров'я не може бути видана без шкоди її здоров'ю – до її видужання.

З огляду на вищевикладене, з метою забезпечення виконання гарантій невидворення особи, щодо якої не прийнято остаточне рішення щодо її статусу, очевидно необхідно доповнити вказану статтю ще однією підставою відстрочки передачі особи: *«3) особою подана заява про визнання її біженцем чи особою, яка потребує додаткового захисту – до прийняття остаточного рішення, яке набрало законної сили»*.

Також доречно згадати, що відповідні запити про однакове прохання або щодо однієї особи можуть бути отримані одночасно від декількох різних суб'єктів. КПК не містить положень, які б регламентували порядок розгляду таких запитів та алгоритм вирішення таких колізій з правилами чи умовами встановлення пріоритету.

Аналогічно це стосується і Розділу IX-2 («Особливості співробітництва із Міжнародним кримінальним судом»), в якому відсутні будь-які алгоритми у разі отримання одночасно запиту від МКС про передачу особи та запиту про видачу тієї ж особи від запитуючої країни. Однак, Римський Статут (не ратифікований Україною, що ускладнює вирішення цієї проблеми) містить такі положення у ст. 90 в частині *вирішення колізії на запит про передачу*

йому особи за наявності одночасного запиту іншої країни про видачу її такої особи. Так, «державо-учасниця, яка отримує від Суду прохання про надання особи у її розпорядження відповідно до статті 89, якщо вона отримує також прохання від будь-якої іншої держави про видачу цієї ж особи за те саме діяння, що утворює основу злочину, за яку Суд здійснює прохання про передачу цієї особи, і враховується розслідування або судове переслідування, проведене запитуючою державою зв'язку з його проханням про видачу; або б) якщо Суд виносить ухвалу, про яку йдеться в підпункті (а), на підставі повідомлення запитуваної держави відповідно до пункту 1. У разі, якщо рішення відповідно до підпункту (а) пункту 2 не було винесено, запитувана держава може на свій розсуд до винесення Судом ухвали на підставі підпункту (б) пункту 2 розпочати розгляд прохання про видачу від запитуючої держави, але не видає особу до винесення Судом ухвали про неприйнятність справи. Якщо запитуюча держава не є державою-учасницею цього Статуту, то запитувана держава, у тому випадку, якщо вона не пов'язана міжнародною зобов'язанням з видачі особи державі, що запитує, видає перевагу прохання про надання в розпорядження, що надійшло від Суду, якщо Суд визнав цю справу прийнятною. Якщо ж у справі відповідно до пункту 4 Судом не було винесено рішення про прийнятність, запитувана держава може на свій розсуд приступити до розгляду прохання про видачі, що надійшла від запитуючої держави» [8].

В контексті згадки про Міжнародний кримінальний суд також важливою пропозицією може бути доповнення ст. 280 КПК («Підстави та порядок зупинення досудового розслідування») п. 3-1 – «проведення процесуальних дій у межах співробітництва із Міжнародним кримінальним судом».

Також доречними видаються зміни до ст. 610 КПК, зокрема в частині залучення захисника під час розгляду судом питання про приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України; можливості відмови у задоволенні клопотання про виконання покарання, коли засуджена особа повідомила про відмову в передачі після прийняття рішення Міністерством юстиції України; можливості оскарження ухвали в касаційному порядку, у тому числі захисником; встановлення конкретних строків надсилання судом копії ухвали до Міністерства юстиції України.

Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що усунення будь-яких правових дефектів можливе лише за умови належного виконання законодавцем своїх функцій. Зростання актуальності міжнародного співробітництва під час кримінального провадження неминуче приверне увагу законодавця до цього інституту кримінального процесуального права. Сподіватимось, що це дозволить виправити старі нормативно-правові дефекти та не призведе до масових, але безсистемних, змін у законодавстві у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/sp:head#top> (дата звернення 08.08.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 12.02.2015 р. № 198-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19#Text> (дата звернення 08.08.2024).
3. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) ГА ООН від 10.12. 1948 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 08.08.2024).
4. Протокол щодо статусу біженців : підписаний 16.12.1967 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#Text (дата звернення 08.08.2024).
5. Конвенції про статус біженців : підписана 28.07.1951 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011/ed20020110#Text (дата звернення 08.08.2024).

6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України №3671-VI від 08.07.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення 08.08.2024).
7. Постанова ККС Верховного Суду у справі № 757/56198/21-к (провадження № 51-1776км22) від 23.03.2023 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109911745> (дата звернення 08.08.2024).
8. Римський статут Міжнародного кримінального суду : прийнятий 17.07.1998 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 08.08.2024).

ЖЕРТВИ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПИТАННЯ¹

VICTIMS OF THE MILITARY CONFLICT IN UKRAINE: NORMATIVE AND MORAL AND ETHICAL ISSUES

Калініна А.В., к.ю.н., старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Статтю присвячено огляду засад нормативного регулювання визначення статусу жертви міжнародного збройного конфлікту в Україні. Підкреслено, що подолання українським суспільством наслідків російської військової агресії у постконфліктний період відповідно до світової практики передбачає запровадження механізму перехідного правосуддя, серед основних елементів якого є відшкодування збитків жертвам збройного конфлікту.

Визначено, що згідно із міжнародним законодавством для цілей перехідного правосуддя жертвами визнаються особи, які окремо або в сукупності зазнали фізичної, матеріальної шкоди, або суттєвого обмеження основних прав людини в результаті дій або бездіяльності, що є грубим порушенням міжнародних норм у галузі прав людини або є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, а також члени сім'ї і безпосередні утриманці жертви, особи, яким завдано шкоду при спробі надання допомоги жертвам, які знаходяться в тяжкому становищі.

Акцентовано увагу на тому, що в українському законодавстві дефініція «жертва збройного конфлікту» в обсязі, який відповідав би нормам міжнародного права, відсутня. Визначення статусу жертви або потерпілого внаслідок військової агресії РФ проти України навіть через десять років тривання конфлікту залишається у національному законодавстві відкритим питанням.

Визначено, що визнання особи потерпілою в порядку кримінальної юстиції є на теперішній час єдиним способом офіційного надання особі статусу потерпілого від російської агресії. При цьому органи досудового розслідування збирають і фіксують докази не тільки щодо кримінальних правопорушень, але й щодо заподіяної шкоди.

Наведено результати емпіричного дослідження (опитування громадськості, внутрішньо переміщених осіб, правоохоронців, військово-вслужбовців та ін.) щодо ставлення населення України до складної проблеми морально-правового визнання жертвами міжнародного збройного конфлікту осіб, які співпрацювали з агресором на окупованих територіях, зокрема, через механізм застосування до таких осіб амністії, а також щодо готовності налагоджувати співпрацю з населенням тимчасово окупованих територій, особливо після їх деокупації.

Ключові слова: перехідне правосуддя, жертва, потерпілий, амністія.

The scientific paper is devoted to the review of the principles of regulatory framework for determining the status of a victim of international armed conflict in Ukraine. It has been emphasized, that in accordance with international practice, overcoming by Ukrainian society of the consequences of Russian military aggression in the post-conflict period involves the introduction of a transitional justice mechanism, the main elements of which include compensation for victims of armed conflict.

For purposes of the transitional justice, victims are persons who individually or collectively suffered harm, including physical or mental injury, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that constitute gross violations of international human rights law, or serious violations of international humanitarian law. The term "victim" also includes the immediate family or dependants of the direct victim and persons who have suffered harm in intervening to assist victims in distress or to prevent victimization.

It is emphasized, that Ukrainian legislation doesn't contain a definition of "victim of armed conflict" in the scope that would comply with international law. The definition of the status of a victim or a victim of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, even after ten years of the conflict, remains an open question in national legislation.

It is determined, that the recognition of a person as a victim in the criminal justice system is currently the only way to officially grant a person the status of a victim of Russian aggression. At the same time, the pre-trial investigation authorities collect and record evidence not only of criminal offenses, but also of the damage caused.

The article presents the results of an empirical study (surveys of the public, internally displaced persons, law enforcement officers, military personnel, etc.) on the attitude of the Ukrainian population to the complex problem of moral and legal recognition of persons, who collaborated with the aggressor in the occupied territories as victims of international armed conflict, in particular, through the mechanism of granting amnesty to such persons, and also in general – the readiness to establish cooperation with the population of the temporarily occupied territories, especially after their de-occupation.

Key words: transitional justice, victim, amnesty.

*Цивілізація – це безперервний пошук
мирних шляхів вирішення конфліктів,
загальне прагнення до миру.*

Макс Ескалі, американський публіцист ХХ ст.

Постановка проблеми. Історія людства сповнена подіями величними і прогресивними, трагічними й деструктивними. Одними із невід'ємних фактів людської цивілізації є війни. За підрахунками дослідників Wesleyan College, починаючи з 3 600 року до нашої ери у світі відбулося приблизно 14 600 воєн, в результаті яких загинуло понад 3 мільярди осіб [8].

Після завершення Другої світової війни українці мали впевненість у тому, що трагічні сторінки війни в історії нашого народу назавжди залишилися в минулому, а гасло «Ніколи знову!» – не декларація, а непохитний принцип зовнішньої та внутрішньої політики розвинених держав. І якщо для України збереження миру – один із головних векторів державної політики, то для Російської Федерації та Республіки Білорусь, з якими вона має спільні кордони, світові орієнтири на збереження миру та захист цивільного населення виявилися не в пріоритеті. Починаючи з лютого 2014 року Україна потерпає від постійних нападів на свою незалежність і територію: анексія Автоном-

¹ Статтю підготовано на виконання наукового дослідження «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель», що виконується за підтримки Національного фонду досліджень України (реєстраційний номер 2022.01/0204).

ної Республіки Крим, окупація Донецької та Луганської областей і, зрештою, – повномасштабна збройна агресія, що розпочалася 24 лютого 2022 року. Шістнадцятого березня 2022 року проміжним рішенням Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй на найвищому юридичному рівні констатовано факт вторгнення Росії на територію України [14] – тобто злочинні дії рф було офіційно визнано на міжнародному рівні.

Початок широкомасштабного вторгнення рф в Україну відкрив нову епоху в системі світової та європейської безпеки, виявивши її недоліки та продемонструвавши потребу в новій соціальній та правовій солідарності народів Європи та всього світу перед обличчям російського зла, згуртованості у відстоюванні цінностей, розвинених європейською та євроатлантичною цивілізаціями, – демократії, верховенства права, прав людини [9, с. 100].

Подолання українським суспільством наслідків російської військової агресії у постконфліктний період відповідно до світової практики передбачає запровадження механізму перехідного правосуддя, серед основних елементів якого є відшкодування збитків жертвам збройного конфлікту. Основою реалізації цього елементу є заходи з відшкодування шкоди: реституції, репарації, компенсації моральних та матеріальних збитків, психологічна реабілітація, увічнення пам'яті загиблих у збройному конфлікті та вибачення винних перед потерпілими [1; 3]. Таким чином, окреслення кола тих, хто може визнаватися жертвою збройного конфлікту, що має місце наразі в Україні, та має право на відшкодування завданих ним збитків із позицій міжнародного і національного права є актуальним для наукового дослідження. Особливо гостро вказані питання постають у контексті аналізу колабораційної діяльності населення, що опинилося під окупацією російських військ, а також моральне право таких осіб на визнання їх потерпілими / жертвами російської агресії і відшкодування завданих їм нею збитків.

Метою дослідження є окреслення засад нормативного регулювання визначення статусу жертви міжнародного збройного конфлікту в Україні. Задля досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати міжнародні та українські нормативні акти щодо визначення статусу жертви міжнародного збройного конфлікту в Україні; визначити перелік таких жертв; розглянути морально-етичні питання щодо визнання певної частини населення України жертвами збройного конфлікту (зокрема тих осіб, які перебували в окупації і щодо яких є підстави вважати, що вони вимушено або добровільно співпрацювали з окупаційною владою).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концепція перехідного правосуддя вже тривалий час є предметом дослідження вчених-правників, практиків, політиків та ін. У своїх працях її аналізують фахівці із міжнародного, міжнародного гуманітарного, конституційного, кримінального та інших галузей права.

Особливо цінним є науковий здобуток вчених останніх років, який охоплює найгостріші питання сучасного конфлікту в Україні. Серед дослідників питань, пов'язаних зі створенням концепції перехідного правосуддя та особливостей її реалізації слід відзначити: А. Блага, О. Мартиненко [5], М. Грушко, К. Мануїлову [11], Ю. Орлова [20; 21], О. Сенаторову [24], Є. Ткаченка [25], В. Філатова [26], І. Брунову-Калісецьку, Т. Кисельову [6], С. Шрамко, О. Новікова [18] та ін. Основоположним для розроблення багатьох питань щодо концепції перехідного правосуддя в Україні можна вважати колективну монографію «Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні», серед авторів якої А. Блага, О. Євсєєв, В. Михайленко, О. Овчаренко, Н. Сатохіна, О. Уварова та ін. [4]. Особливо слід вказати про практику правозахисних організацій у сфері перехідного правосуддя, яка спря-

мована на роз'яснення правових положень, механізмів реалізації перехідного правосуддя, підготовку аналітичних звітів із дотичних питань та ін. (наприклад, Українська Гельсінська спілка з прав людини [12], Центр прав людини «ZMINA» [7] тощо).

Не зважаючи на розкриття вказаними авторами у своїх роботах низки питань, що становлять теоретичний конструкт концепції перехідного правосуддя та практичні елементи її реалізації, на часі залишається подальше вивчення стану захисту прав людини в межах української моделі концепції, зокрема й питання, присвячені визначенню жертв збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Головним орієнтиром у розумінні поняття «перехідне правосуддя» є його визначення, надане у доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у 2004 році, в якій було визначено, що під правосуддям перехідного періоду розуміється весь комплекс процесів та механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжкі наслідки широкомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість і примирення. До їх числа можуть належати як судові, так і несудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі без такої), а також деякі дії з судового переслідування, відшкодування шкоди, встановлення фактів, інституційних реформ, попереднього огляду і припинення справ або комбінація вищезгаданих дій [2; 6, с. 11].

Перехідне правосуддя як одна із концептуальних моделей подолання наслідків збройного конфлікту сформувалося у 80-х роках ХХ століття в як результат демократичних рухів в Латинській Америці та Східній Європі. За своєю суттю воно жодним чином не є особливою формою загальноприйнятої системи правосуддя. Суть правосуддя перехідного періоду полягає у пошуку відповідей та їх законної оцінки в умовах соціальної або політичної нестабільності. Де-факто, це й відрізняє його від загального процесу захисту прав людини та судочинства [15, с. 4].

За роки існування механізму перехідного правосуддя у міжнародних правових документах було сформовано його чотири основні напрями реалізації:

1. Кримінальне переслідування (Criminal prosecution) винних у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини.
2. Відшкодування (виправлення) шкоди (Reparations) жертвам конфлікту за спричинену їм фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав, надання їм медичної та психологічної допомоги, юридичних і соціальних послуг.
3. Встановлення істини (Truth-telling) як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів і відновлення історичної правди.
4. Інституційні реформи (Institutional reforms), які можуть стати гарантією неповторення конфлікту: очищення органів влади (люстрація), реформа сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та ЗМІ [6, с. 11].

Всі чотири напрями відбиваються і в українській моделі перехідного правосуддя. Важливо підкреслити, що правосуддя перехідного періоду є явищем орієнтованим на жертву (що безпосередньо впливає і з його напрямів), коли жертви конфлікту та насильства фактично превалюють у відправленні правосуддя та відновленні порушених прав. Разом з тим самі жертви конфлікту не є однорідною групою, а тому тип і масштаби насильства можуть відрізнятися в кожному конкретному випадку [див. 25, с. 121]. Розглянемо питання, пов'язані із визначенням кола головних суб'єктів перехідного правосуддя – тих, для кого створюється та реалізується цей механізм. Спробуємо надати відповідь на запитання «Хто має право в Україні на відшкодування збитків, завданих агресією рф?».

Відповідно до Резолюції ООН 60/147 «Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law» від 16 грудня 2005 року [1] для цілей перехідного правосуддя жертвами визнаються особи, які окремо або в сукупності зазнали фізичної, матеріальної шкоди, або суттєвого обмеження основних прав людини в результаті дій або бездіяльності, що є грубим порушенням міжнародних норм у галузі прав людини або є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права. Де це доречно, і відповідно до внутрішнього законодавства, термін «жертва» охоплює членів сім'ї, безпосередніх утриманців жертви, осіб, яким завдано шкоду при спробі надання допомоги жертвам, які знаходяться в тяжкому становищі [21, с. 250].

Аналізуючи українське законодавство, слід відмітити, що дефініція «жертва збройного конфлікту» в обсязі, який відповідав би нормам міжнародного права в ньому відсутня. Як слушно зазначають А. Блага та О. Мартиненко, на теперішній час жертви збройного конфлікту згадані лише в наказі Міністерства оборони 2017 року як простий перелік осіб, до яких належать поранені та хворі; особи, які потерпіли корабельну аварію (аварію літального апарата); безвісно відсутні особи; загиблі (померлі); військовополонені або інші особи, свобода яких обмежена у зв'язку зі збройним конфліктом; цивільні особи, які знаходяться в районі воєнних дій та на окупованій території [17].

Щодо нормотворчості українського законодавця в цій царині загалом, то необхідно зазначити, що цей процес з початку збройного конфлікту (фактично – з 2014 року) був спрямований переважно не на його вирішення, а на локалізацію окремих проблем, що виникли на тимчасово окупованих територіях, а саме з акцентом на захисті прав громадян, які опинилися в окупації. Так були прийняті Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях» (15 квітня 2014 року), «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (20 жовтня 2014 року) та ін.

Отже, визначення статусу жертви або потерпілого внаслідок військової агресії РФ проти України навіть через десять років тривання конфлікту залишається у національному законодавстві відкритим питанням, не зважаючи на те, що майже кожного дня (особливо з моменту повномасштабної агресії РФ) почала формуватися потужна доказова база, яка в перспективі стане основою для зазначених вище форм відшкодування державою-агресором збитків після завершення конфлікту. Необхідно зазначити, що в Україні така база формується не лише Національною поліцією, Офісом Генерального прокурора та Службою безпеки України. До її формування долучаються й певні міжнародні проєкти, серед яких можна зазначити проєкт «Sunflowers» – міжнародний проєкт, створений видатними юристами, включаючи українських, у відповідь на потребу збору інформації про докази злочинів, скоєних в Україні, та їхніх жертв [23]). Наразі у межах цивільного судочинства відсутні критерії визнання особи потерпілою та механізм відшкодування їй завданих внаслідок російської агресії збитків. Щоправда, в Україні вже активно починає свою роботу Міжнародний компенсаційний механізм, що стало наслідком прийняття 16 квітня 2024 року на 10 засіданні Парламентської Асамблеї Ради Європи прийнято Резолюції 2539 (2024) щодо підтримки відбудови України [16].

Оскільки на теперішній час найбільш поширеною є практика збору доказової інформації за активної участі правоохоронних органів, єдиний спосіб офіційного надання особі статусу потерпілого від російської агресії – це визнання її потерпілою в порядку кримінальної юстиції. Факт реєстрації воєнного злочину, подальше здійснення досудового розслідування та збір доказів у кримінальному провадженні дає підстави особі, яка зазнала шкоди внаслідок

цього злочину, вимагати її відшкодування [27]. При цьому органи досудового розслідування збирають і фіксують докази не тільки щодо кримінальних правопорушень, але й щодо заподіяної шкоди [27]. У цьому контексті доречно зазначити про Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23 лютого 2023 року № 2923-ІХ. Відповідно до статті 2 вказаного Закону отримувачами компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна є: 1) фізичні особи – громадяни України (які у випадках, передбачених цим Законом є: власниками пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна; замовниками будівництва – у разі отримання компенсації за пошкоджені об'єкти нерухомого майна; власниками спеціального майнового права на неподільні житлові об'єкти незавершеного будівництва, майбутні об'єкти житлової нерухомості або особами, які сплатили часткову ціну такого об'єкта та на користь яких зареєстровано обтяження речових прав на такий об'єкт; особами, які здійснили інвестування/фінансування будівництва об'єктів будівництва, щодо яких отримано право на виконання будівельних робіт; особами, які здійснили інвестування/фінансування будівництва об'єктів будівництва, щодо яких отримано право на виконання будівельних робіт; членами житлово-будівельних (житлових) кооперативів, які викупили квартиру, інше житлове приміщення в будівлі, будинок садибного типу, садовий або дачний будинок кооперативу, але не оформили право власності на нього; спадкаємцями вказаних категорій осіб) та 2) об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, управителі багатоквартирних будинків, житлово-будівельні (житлові) кооперативи, які здійснюють утримання відповідних будинків, особи, уповноважені співвласниками багатоквартирних будинків відповідно до умов, передбачених вказаною статтею [22]. Особливим застереженням є те, що отримувачами компенсації не можуть бути: 1) особи, до яких застосовано санкції відповідно до Закону України «Про санкції»; 2) особи, які мають судимість за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених розділом I «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини Кримінального кодексу України; 3) спадкоємці щодо пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна, які належали за життя спадкодавцям зазначених категорій осіб (частина 3 статті 2 Закону) [22].

Розглядаючи статус потерпілого / жертви російської агресії не можна оминати той факт, що, як зазначають С. Шрамко та О. Новіков, що Законом врегульовано адміністративний порядок виплати компенсації лише щодо нерухомого майна, що належить фізичним особам. Питання компенсації шкоди юридичним особам чи інфраструктурним об'єктам України, знищеного рухомого майна, немайнової шкоди залишається відкритим [18].

Аналізуючи нормативні питання щодо жертви / потерпілого від збройного конфлікту в Україні, не можна оминати й деякі морально-етичні аспекти. Варто зазначити, що відповідно до міжнародних документів та світової практики, цивільне населення потребує захисту міжнародного гуманітарного права у двох аспектах: 1) під час активної фази збройного конфлікту – від того, щоб стати об'єктом збройного нападу та наслідків застосування сили проти військових об'єктів і комбатантів противника; 2) коли воно потрапляє під владу супротивника (зокрема, коли опиняється на території супротивної держави) [10, с. 103]. У першому випадку мова йде про застосування зазначених нижче принципів розрізнення та пропорційності. У другому основним застосовним джерелом міжнародного гуманітарного права є Женевська конвен-

ція (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, яка захищає осіб, які в будь-який час і за будь-яких обставин опиняються в конфлікті або окупації, під владою сторони конфлікту або держави-окупанта, громадянами якої вони не є [10, с. 103].

Діяльність ворога на нашій землі, на жаль, не обходиться без участі місцевого населення. Як влучно зазначає Н. Ногас: «Нині в Україні на тимчасово окупованих територіях масово порушуються такі основоположні права та свободи людини, як: право на життя, свободу та особисту недоторканність; право на гідне поводження та недопустимість застосування до людини тортур, жорстокості та нелюдського поводження; право на справедливе судочинство та захист від свавільного арешту чи вигнання; право на свободу пересування; право на громадянство; право на володіння майном; право на свободу переконань та їх вираження; право на соціальний захист тощо... Безумовно, в якийсь момент держава може заявити про неспроможність захистити основні права людини на непідконтрольних територіях» [19, с. 135]. У зв'язку із цим постають питання правової оцінки добровільної та вимушеної співпраці (колабораціонізму) українців з російською владою. Така співпраця може відбуватися:

- 1) добровільно, навіть за власною ініціативою, незалежно від того, окупована територія чи ні;
- 2) добровільно, надаючи згоду на співпрацю після окупації ворогом української території;
- 3) вимушено, задля збереження свого життя, життя мешканців громади та з інших причин.

Із метою з'ясування ставлення населення України до складної проблеми морально-правового визнання жертвами міжнародного збройного конфлікту до осіб, які співпрацювали з агресором на окупованих територіях, зокрема, через механізм застосування до таких осіб амністії, а також взагалі – готовності налагоджувати співпрацю з населенням тимчасово окупованих територій, особливо після їх деокупації, колективом науковців на виконання грантового проекту «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель», що виконується за підтримки Національного фонду досліджень України, під час проведення всеукраїнського анкетування з питань реалізації концепції перехідного правосуддя були опитані різні групи респондентів, серед яких: експерти-науковці у сфері права (зокрема, міжнародного кримінального права і кримінального права України) (23 респонденти); громадськість (1 723 респонденти), внутрішньо переміщені особи (1 527 респондентів), працівники Національної поліції (7 209 респондентів), військовослужбовці Збройних сил України (105 респондентів). Одним із акцентів опитування було з'ясування ставлення респондентів до осіб, які перебували / проживали на окупованих російським агресором територіях, з метою аналізу настроїв, що є визначальними в українському суспільстві щодо таких осіб, а особливо – ролі, яку вони відігравали під час окупаційного режиму.

Як вже зазначалося вище, серед респондентів була група експертів-науковців у сфері права (зокрема, міжнародного кримінального права і кримінального права України). Ця група на запитання «Які категорії осіб, на Вашу думку, повинні отримати правовий статус “жертва війни” та відповідні компенсації?» надала такі відповіді¹:

- 1) особи, які в результаті ведення бойових дій зазнали фізичної або матеріальної шкоди (100%);
- 2) потерпілі від воєнних злочинів (85,7%);
- 3) близькі особи загиблого військовослужбовця (57,1%); всі внутрішньо переміщені особи (28,6%);
- 4) особи, які проживали на тимчасово окупованій території (в окупації) (21,4%);

5) особи, які після 24.02.2022 р. виїхали за кордон та отримали статус біженця або тимчасовий захист (14,3%) [3; 13, с. 70].

На запитання «Як на Вашу думку: чи повинна особа, засуджена за державну зраду, колабораційну діяльність, пособництво державі-агресору, мати право бути визнаною жертвою війни та розраховувати на компенсацію?» відповідь експертів була майже одностайно: ні, не повинна (78,6%). Таке право визнали 21,4% експертів, але тільки в тому разі, коли буде задокументована посткримінальна поведінка такої особи, що свідчить про зміну особистісного ставлення до вчиненого кримінального правопорушення (з'явлення зізнанням, щире каяття, добровільне відшкодування заподіяних збитків, активне сприяння розслідуванню кримінального правопорушення тощо) [13, с. 70].

У свою чергу, така група опитаних, як військовослужбовці Збройних сил України, у переважній більшості дотримується схожої точки зору. Так, щодо готовності до налагодження партнерських відносин із населенням із тимчасово окупованих територій військовослужбовці зазначають, що вони готові до такого кроку лише з тими, хто має проукраїнську позицію (45,8%) [13, с. 53].

Щодо амністії для осіб, які співпрацювали з агресором на окупованих територіях, кожний другий військовослужбовець зазначив, що в жодному разі така амністія не може бути застосована. Більш лояльно респонденти поставилися до тих, хто не брав зброю до рук – на застосування амністії до таких осіб погоджується кожний третій. Кожний п'ятий підкреслив, що така амністія можлива до осіб, які хоча і воювали на боці російської федерації, однак не вчиняли тяжких злочинів щодо цивільних осіб та українських військовослужбовців [13, с. 53].

За результатами опитування працівників Національної поліції з означених питань можна зробити такі висновки. Більшість працівників поліції (61,4%) готові до налагодження партнерських відносин лише з тими жителями тимчасово окупованих територій, які мають проукраїнську позицію. Про готовність налагодження таких відносин з усіма висловилося третина респондентів. На імперативних засобах налагодження правопорядку наполягли 7,1% опитаних [13, с. 41].

Щодо застосування амністії до колаборантів, то 66,5% респондентів підкреслили неможливість такого заходу, а кожний четвертий вказав лише на певні категорії осіб, до яких така амністія може бути застосована (наприклад, вчителі, лікарі, соціальні працівники та ін.) [13, с. 41].

Цікавою щодо можливості застосування амністії до тих, хто співпрацював з агресором на окупованих територіях, виявилася громадська думка. В жодному разі на застосування до таких осіб амністії не погодилися 72,4% опитаних внутрішньо переміщених осіб і 19,3% з них допускають таку можливість для тих, хто не брав зброю до рук [13, с. 33]. Опитування громадськості має схожі результати. В жодному разі на застосування амністії до тих, хто співпрацював з агресором на окупованій території не погоджуються 76,8% опитаних, а застосування її лише до тих, хто не брав зброю до рук вважають за можливе 17,4%. Серед категорій колаборантів, до яких можна було би застосувати амністію 67,6% респондентів не виділяють жодної, а 26,4% погоджуються на такий захід щодо вчителів, лікарів, соціальних працівників та ін. зі схожою соціальною функцією [13, с. 12].

Висновки. Таким чином, впровадження на території України механізму перехідного правосуддя як способу відшкодування шкоди населенню, яке постраждало від російської агресії, потребує розроблення і законодавчого, і правозастосовного напрямів. Наразі поняття «жертва збройного конфлікту» в обсязі, який відповідає би нормам міжнародного права, в національному законодавстві відсутнє, проте на законодавчому рівні почи-

¹ Показник перевищує 100%, оскільки респонденти надавали кілька варіантів відповідей на поставлене запитання.

нають впроваджуватися певні компенсаційні механізми для осіб, нерухоме майно який було пошкоджено або знищено внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України.

Населення України скоріше готове до налагодження зв'язків із особами, які перебували під окупацією, аніж ні. Застосування амністії до таких осіб та визнання їх жертвами / потерпілими збройного конфлікту – складне морально-етичне питання, відповідь на яке не однозначна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law : UN General Assembly Resolution 60/147 (16.12.2005). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-08/N0549642.pdf> (дата звернення : 25.08.2024).
2. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies : report of the Secretary-General. S/2004/616. New York : UN, 23 Aug. 2004. 24 с. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/527647?v=pdf>.
3. What Is Transitional Justice? URL: <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>
4. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ : РУМЕС, 2017. 592 с.
5. Блага А. Б., Мартиненко О. В. Жертви збройного конфлікту в Україні: проблеми компенсації та відшкодування за спричинені збитки. *Право і суспільство*. 2019. № 3. Ч. 2. С. 135–143. DOI : <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-2-23>.
6. Брунова-Калісецька І., Кисельова Т., Мартиненко О. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. Київ, 2020. 60 с. URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/DIALOGUE-in-the-Model-of-Transitional-Justice-study-2020.pdf>
7. Вживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишнеvsька І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ, 2024. 104 с.
8. Війни в історії людства та нинішня війна в Іраку. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/901246.html>.
9. Гетьман Є. А, Зозуля О. І., Гиляка О. С., А. М. Мерник. Механізм забезпечення прав людини та їх обмеження в умовах воєнного стану. *Правнична наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану* : монографія / редкол.: В. А. Журавель, Н. С. Кузнецова, О. М. Бандурка та ін. ; Нац. Акад. прав. Наук України. Харків : Право, 2023. С. 100–128.
10. Громовенко К. В. Особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. *Правові новели*. 2022. № 17. С. 101–107. DOI : <https://doi.org/10.32847/ln.2022.17.14>.
11. Грушко М., Мануїлова К. Концепція перехідного правосуддя в умовах збройного конфлікту в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 312-316. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.51>.
12. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Українська Гельсінська спілка, 2023. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPRavosudnya_A4.pdf.
13. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні / уклад. Пашков В. М. та ін. Харків : Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В. В. Сташиса НАПРН України, 2023. 74 с. URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/04/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>.
14. Історичне рішення Міжнародного суду ООН (повний текст). URL: <https://intent.press/news/world/2022/istorichne-rishennya-mizhnarodnogo-sudu-onn-povnij-tekst/>
15. Кищенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ, 2020. 18 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf>
16. Міжнародний механізм компенсації збитків та контр-заходи держав-членів в рамках прийнятої Резолюції ПАРС. URL: https://biz.ligazakon.net/analytcs/227343_mzhnarodniy-mekhanizm-kompensats-zbitkv-ta-kontr-zakhodi-derzhav-chleniv-v-ramkakh-priinyato-rezolyuts-par (дата звернення : 30.05.2024).
17. Наказ Міністерства оборони України 23.03.2017 № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17>
18. Новіков О. В., Шрамко С. С. Щодо механізму відшкодування шкоди, спричиненої збройною агресією російської федерації проти України, як елементу перехідного правосуддя. *Журнал східноєвропейського права*. 2023. № 116. С. 66–74. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2023/11/novikov_shramko_116.pdf
19. Ногас Н. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32). С. 132–136. DOI : 10.35774/app2022.04.132.
20. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с.
21. Орлов Ю. Перехідне правосуддя. Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2х т. / редкол. В. В. Сокурченко, О. М. Бандурка та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 250–252.
22. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» : Закон України від 23 лютого 2023 року № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення : 30.05.2024).
23. Проект Sunflowers. URL: <https://reportwarcrime.org/uk/> (дата звернення : 30.05.2024).
24. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 208 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_6_cory.pdf.
25. Ткаченко Є. В., Радченко Я. М., Кириченко В. О. Концепція перехідного правосуддя: апорія конституційно-правового механізму створення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 118–123. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/25>.
26. Філатов В. В. Досвід реалізації окремих напрямків перехідного правосуддя в Україні. *Правові новели*. 2023. № 20/2023. С. 81–86. DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2023.20.11>.
27. Яковлева С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. *Юридична газета online*. 2023. №13–16 (771–774). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduvannya-shkodi-zapodiyanoi-viynou-mozhливosti-ukrayinskogo-pravosudnya.html> (дата звернення : 30.05.2024).

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ГАРАНТІЙ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

LEGAL ANALYSIS OF GUARANTEES OF JUDGES' INDEPENDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Капустинський М.В., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснюється теоретичне дослідження гарантій незалежності суддів у кримінальному судочинстві. Відмічено, що у конституційній системі організації та здійсненні державної влади судам відводиться особливо важливе місце з огляду на те, що судова влада безпосередньо впливає на реалізацію прав і свобод людини, що вимагає забезпечення її самостійності та незалежності від будь-яких впливів та утручань.

На основі аналізу наукових досліджень визначено, що спектр гарантій, що сприяють утвердженню незалежності судді у кримінальному провадженні, досить широкий. З-поміж них, виняткову увагу приділено особливому порядку притягнення судді до кримінальної відповідальності.

З'ясовано розбіжність у поглядах науковців щодо суддівського імунітету у кримінальному провадженні. Так, деякі автори припускають що імунітет зміцнює нерівність, однак інші – навпаки, вважають що імунітети не порушують цього принципу, оскільки юридична рівність характеризує загальний статус громадянина і не включає в себе відмінності, що передбачають правовий статус особливих суб'єктів правовідносин.

Відмічено про використання такого інструменту впливу на незалежну суддівську діяльність як відкриття стосовно них кримінальних проваджень. У зв'язку з цим охарактеризовано особливості початку досудового розслідування відносно аналізованих суб'єктів. Висловлено думку, що з метою підсилення гарантій незалежності суддів та зменшення можливого впливу на них, особливий порядок початку досудового розслідування повинен поширюватись на всіх суб'єктів визначених у п. 2 ч. 1 ст. 480 КПК України.

Звернено увагу на зарубіжний досвід, зокрема на положення ст. 19 Закону Республіки Молдова № 544 від 20.07.1995 щодо статусу судді. Зроблено акцент на тому, що надання повноважень відкривати кримінальні провадження щодо представників судової влади Генеральному прокурору за згодою органу суддівського самоврядування є розумною гарантією зменшення ризику зловживання владою прокуратурою у вигляді пропорційного компромісу.

Підкреслено необхідність встановлення збалансованого механізму притягнення суддів до кримінальної відповідальності та продуманих і юридично визначених гарантій його незалежності у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: гарантії, імунітет, недоторканність, незалежність, суддя, особливий порядок, кримінальне провадження, Генеральний прокурор.

The article carries out a theoretical study of guarantees of independence of judges in criminal proceedings. It is noted that in the constitutional system of the organization and exercise of state power, the courts are given a particularly important place, given that the judicial power directly affects the realization of human rights and freedoms, which requires ensuring its autonomy and independence from any influences and interference.

Based on the analysis of the opinions of scientists, it was determined that the range of guarantees that contribute to the establishment of the independence of the judge in criminal proceedings is quite wide. Among them, special attention is paid to the special procedure of bringing a judge to criminal responsibility.

The difference in the views of scientists regarding the immunity of judges in criminal proceedings has been clarified. Thus, some authors assume that immunity strengthens inequality, but others, on the contrary, believe that immunities do not violate this principle, since legal equality characterizes the general status of a citizen and does not include differences that imply the legal status of special subjects of legal relations.

The use of such a tool of influence on independent judicial activity as the opening of criminal proceedings against them was noted. In this regard, the peculiarities of the initiation of pre-trial investigation regarding the analyzed subjects are characterized. The opinion was expressed that in order to strengthen the guarantees of the independence of judges and reduce the possible influence on them, the special procedure of the initiation of a pre-trial investigation should apply to all subjects defined in paragraph 2, part 1 of Article 480 of the CPC of Ukraine.

Attention is drawn to foreign experience, in particular to the provisions of Art. 19 of the Law of the Republic of Moldova No. 544 dated 20.07.1995 regarding the status of a judge. Emphasis was placed on the fact that the granting of powers to open criminal proceedings against representatives of the judiciary to the Prosecutor General with the consent of the body of judicial self-government is a reasonable guarantee of reducing the risk of abuse of power by the prosecutor's office in the form of a proportional compromise.

The need to establish a balanced mechanism for bringing judges to criminal responsibility and well-thought-out and legally defined guarantees of their independence in criminal proceedings is emphasized.

Key words: guarantees, immunity, inviolability, independence, judge, special procedure, criminal proceedings, Prosecutor General.

Здійснення законного та справедливого правосуддя є життєво важливою необхідністю демократичного суспільства. У конституційній системі організації та здійсненні державної влади судам відводиться особливо важливе і значуще місце з огляду на те, що судова влада безпосередньо впливає на реалізацію прав і свобод людини, в тому числі права на судовий захист, визначеного у ст. 55 Конституції України. Наведене вимагає забезпечення її самостійності та незалежності від будь-яких впливів та втручань. Незалежність судової влади не є прерогативою судді, а виступає передусім гарантією від зовнішнього тиску при прийнятті рішень. Тому належне ставлення суддів до виконання своїх обов'язків забезпечується кількома правовими засобами, одним із яких є встановлений особливий порядок притягнення судді до кримінальної відповідальності.

Вища рада правосуддя (далі – ВРП) у своїй щорічній доповіді (2023 р.) щодо стану забезпечення незалежності суддів в Україні підкреслює, що дотримання гарантій недоторканності суддів у разі притягнення їх до кримінальної відповідальності убезпечить від необґрунтованого обмеження свободи та права вільного пересування судді у разі необхідності застосування до нього загрози, тримання під вартою, арешту, а також від можливого впливу на суддю та втручання у здійснення ним правосуддя. Відповідно до статистичних даних, зображених на офіційному веб-сайті органу суддівського врядування, ВРП у 2023 році ухвалила 17 рішень за результатами розгляду подань про надання згоди на утримання під вартою суддів, з яких: 15 рішень про надання згоди на утримання під вартою суддів; 1 рішення про відмову у задоволенні подання про надання згоди на утримання

під вартою судді; 1 рішення про повернення подання про надання згоди на утримання під вартою судді. За результатами розгляду клопотань про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя у зв'язку із притягненням до кримінальної відповідальності та про продовження строку такого тимчасового відсторонення ВРП ухвалила 32 рішення, з яких 17 рішень про задоволення клопотань, 11 рішень про часткове задоволення клопотань, 1 рішення про відмову в задоволенні клопотання, 3 рішення про повернення клопотання без розгляду [1, с. 25–26].

Зауважимо, що увага до наукового осмислення правових питань, пов'язаних із забезпеченням незалежності суду постійно зростає. Останнім часом анонсована проблематика є предметом досліджень та юридичного аналізу таких науковців, як: Т. В. Галайденко, П. В. Горінов, В. Городовенко, Н. М. Грень, В. О. Гринюк, Ю. І. Грицюк, О. І. Коровайко, О. П. Кучинська, О. Ю. Льошенко, О. Овчаренко, Ю. Є. Полянський, С. І. Пушкар, В. Сердинський, В. О. Скрипченко, Д. С. Яцкевич та ін.

Так, у фаховій літературі до гарантій, що сприяють утвердженню незалежності судді у кримінальному провадженні науковці відносять норми процесуального законодавства, якими встановлюється процедура здійснення правосуддя, таємниця ухвалення судового рішення, право відводу або самовідводу судді, чітко встановлені строки внесення апеляції або касаційної скарги також [2]. Як справедливо зауважує О. В. Кубарева, норми українського законодавства містять значно більше процесуальних засобів, здатних забезпечити розгляд кримінального провадження незалежним та неупередженим судом, зокрема: встановлений порядок автоматизованого розподілу матеріалів кримінального провадження між суддями з дотриманням правил наступності та рівної кількості проваджень для кожного судді (ст. 35 КПК); визначена процесуальним законом процедура передачі матеріалів до іншого суду, у разі, якщо обвинувачений чи потерпілий працює або працював у суді, до підсудності якого належить здійснення кримінального провадження (п. 3 ч. 1 ст. 34 КПК); здійснення правосуддя судом присяжних та закріплена у приписах ст. 389 КПК України заборона для прокурора, обвинуваченого, потерпілого та інших учасників кримінального провадження контактувати з присяжними з моменту початку судового розгляду до винесення судового рішення по суті обвинувачення тощо [3].

Н. О. Голдберг окрім вищенаведеного до процесуальних гарантій забезпечення принципу незалежності суддів у кримінальному судочинстві відносить: гласність (відкритість) судового розгляду; незмінність складу суду при розгляді справи; повноваження судді по керівництву судовим процесом і застосуванням санкцій щодо порушників порядку його проведення; забезпечення принципів змагальності процесу і процесуальної рівноправності його учасників; свобода оцінки доказів; особливий порядок притягнення суддів до дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності, застосування оперативного-розшукових заходів, обмежень громадянських прав і свобод; наявність судового контролю за стадією досудового розслідування; заборона на допит судді, присяжного як свідків про обставини, які стали їм відомі при здійсненні судочинства у конкретному кримінальному провадженні; суддівський розсуд тощо [4, с. 232].

Принагідно нагадаємо, що Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 1 2001 року підкреслила, що незалежність суддів, яка виражається у тому числі в їх імунітеті, є прерогативою чи привілеєм, що надається не на користь власних інтересів суддів, а для забезпечення верховенства права та в інтересах тих осіб, які прагнуть та очікують правосуддя [5, с. 49]. Однак, узагальнення наукових джерел та правової публіцистики свідчить про існування декількох підходів до розуміння аналізованої категорії. Так, на переконання С. Г. Волкотруба, публічно-

правовий характер суддівського імунітету полягає в тому, що гарантії, котрі розглядають, передбачені зовсім не для того, щоб створити для суддів додаткові пільги, які б використовувалися ними в особистих цілях. Суддівський імунітет повинен бути дійовим засобом захисту насамперед прав та інтересів громадян України, які мають право на розгляд судових справ незалежним судом [6, с. 78].

Деякі автори припускають що імунітет зміцнює нерівність. Так, В. Корж переконує, що інститут суддівської недоторканності суперечить принципу рівності громадян перед законом, визначеним Загальною декларацією прав людини, ст. 24 Конституції України, чинним кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством [7, с. 49]. Інші автори, навпаки, вважають що імунітети не порушують цього принципу, оскільки юридична рівність характеризує загальний статус громадянина і не включає в себе відмінності, що передбачають правовий статус особливих суб'єктів правовідносин (Л. Є. Виногадова, І. С. Ганенко та ін.).

Разом з тим, гарантії незалежності і недоторканності суддів в Україні належним чином не забезпечені. Так, за спостереженнями О. В. Драгнєвич мають місце спроби втручання в організацію діяльності судів, вирішення конкретних судових справ, перешкоджання здійсненню судами правосуддя на визначених законом засадах, тиск на суддів шляхом погроз, шантажу та іншого протиправного впливу, в тому числі у формі прийняття незаконних нормативно-правових актів та правових актів індивідуальної дії, неправомірного використання суб'єктами влади наданих їм повноважень, а також незаконного наділення деяких державних органів відповідними повноваженнями, що посилює залежність від них судів та суддів [8, с. 547].

Про наведене свідчить і кількість повідомлень, що надходять до ВРП про втручання у професійну діяльність суддів щодо здійснення правосуддя, про вчинення дій, що порушують гарантії незалежності суддів або підривають авторитет правосуддя. Так, протягом 2023 року до ВРП надійшло 200 таких повідомлень, що на 56 % більше, ніж у 2022 році (128 повідомлень) [9]. 159 повідомлень про втручання у професійну діяльність суддів розглянула ВРП протягом січня – липня 2024 року.

В контексті піднятої проблематики, необхідно відмітити про використання такого інструменту впливу на незалежну суддівську діяльність як відкриття стосовно них кримінальних проваджень. Так, свого часу у 2015–2019 роках було зареєстровано 2718 таких проваджень. Масштабність цих дій свідчить про використання ст. 375 КК України в ролі знаряддя впливу на незалежність суддів, адже кількість проваджень, направлених до суду, вимірювалася одиницями (у 2019 році – два). Тобто проблема полягала у двох аспектах: а) внесення матеріалів до Єдиного реєстру досудових розслідувань своєю кількістю виражало засіб незадоволення та впливу уповноважених державних органів або учасників провадження (сторін у справі); б) процесуальний ефект такої практики був нікчемний, якщо не зважати на психологічний вплив на суддів у ході розгляду ними конкретних справ або ж за їх наслідками [10].

І хоча ст. 375 КК України було визнано неконституційною у 2020 році, а згодом відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень» від 13 липня 2023 року № 3233-ІХ зазначену статтю КК України було виключено. Проте такий інструмент, як свідчить реєстр повідомлень суддів про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, залишається актуальним у використанні з метою впливу на суддю у здійсненні справедливого правосуддя і зрештою прийнятті неправосудного рішення [11]. Однак такі звернення суддів щодо ініціювання кримінальних проваджень стосовно них

здебільшого мають поодинокий характер. При цьому, як правило, ВРП розглядаючи такі звернення не вбачає ризиків для судді під час здійснення правосуддя та не розцінює як здійснення впливу чи тиску на суддю з метою перешкодити виконанню професійних обов'язків.

З огляду на викладене здійснення кримінального провадження щодо судді вимагає особливого наукового аналізу та пошуку раціональних шляхів забезпечення справедливого та об'єктивного розгляду справ щодо суддів і захисту їхніх прав з одного боку та відповідальністю за вчинені дії – з іншого. Тому, як справедливо констатує І. О. Староста, ключовим у питанні притягненні суддів до відповідальності є пошук справедливого балансу між фундаментальним принципом діяльності судової гілки влади (у всіх суверенних державах це її незалежність від будь-якого зовнішнього впливу) та невідворотністю покарання для судді у разі допущення ним винного порушення закону, прав та інтересів фізичних та/або юридичних осіб [12].

Практика здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб демонструє суперечливість чинного правового регулювання низки проблемних аспектів процедури здійснення кримінального провадження стосовно судді. Передусім слід зупинитись на особливостях початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених суддею, адже, як зазначається у рішенні Ради суддів України від 08.06.2017 № 34, подання заяв про вчинення суддями кримінальних правопорушень та здійснення досудового розслідування в той час, коли суддя ще не прийняв рішення по суті, є безпосереднім втручанням в його професійну діяльність, створення ситуації залякування і напруження [13].

У 2013 році у своєму висновку Верховний суд України запропонував внести зміни у ст. 214 КПК, де передбачити обов'язок вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про вчинення кримінального правопорушення особами, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження особами, зазначеними у ст. 481 КПК України (тобто Генеральним прокурором України або його заступником), які здійснюють повідомлення про підозру щодо окремої категорії осіб [14]. На сьогодні особливий початок досудового розслідування здійснюється відносно судді Вищого антикорупційного суду (ст. 480-1 КПК), який передбачає: 1) особливого суб'єкта, уповноваженого на внесення відомостей, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення суддею Вищого антикорупційного суду до Єдиного реєстру досудових розслідувань (Генеральний прокурор, виконавч обов'язків Генерального прокурора); 2) обов'язок зазначених осіб невідкладно, але не пізніше 24 годин з моменту внесення таких відомостей, повідомити Верховний Суд про початок досудового розслідування. Виникає питання, чому в положеннях законодавства передбачено особливий початок досудового розслідування тільки стосовно суддів Вищого антикорупційного суду. Безперечно судді цього суду мають особливий статус з огляду на специфіку кримінальних проваджень, підслідних йому. Поза увагою законодавця в цьому сенсі залишилися судді Конституційного суду, Голова та члени ВРП, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України і зрештою судді судів загальної юрисдикції. На наше переконання з метою зміцнення гарантій незалежності суддів та зменшення можливого впливу на них особливий порядок початку досудового розслідування повинен поширюватись на всіх суб'єктів визначених у п. 2 ч. 1 ст. 480 КПК України.

У розрізі піднятого питання, крім наведених вище індикаторів використання такого інструменту як відкриття кримінального провадження стосовно судді з метою вплинути на нього під час здійснення правосуддя може свідчити і надмірна тривалість досудового розслідування

за фактом вчинення суддею кримінального правопорушення. Так, ВРП у своєму щорічному звіті (2019 р.) зауважила про виявлення непоодиноких випадків цього факту. Так, відповідно до зазначеного звіту з актів реагування на рішення ВРП про вжиття заходів щодо забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя, що були прийняті у 2019 році, ВРП стало відомо лише про одне кримінальне провадження, за результатами якого судді повідомлено про підозру та направлено обвинувальний акт до суду, та про одне кримінальне провадження стосовно судді, яке було закрито [15].

В цьому контексті варто звернути увагу на зарубіжний досвід, зокрема на положення ст. 19 Закону Республіки Молдова № 544 від 20.07.1995 щодо статусу судді, де у п. 4 регламентовано процедуру порушення кримінального провадження щодо судді, яке може бути відкрито лише Генеральним прокурором або його першим заступником, а в разі його відсутності – заступником на підставі наказу Генерального прокурора за погодженням з Вищою радою магістратури згідно з умовами Кримінально-процесуального кодексу [16].

З нашої позиції надання повноважень відкривати кримінальні провадження щодо аналізованого суб'єкта Генеральному прокурору за згодою органу суддівського самоврядування є розумною гарантією зменшення ризику зловживання владою прокуратурою у вигляді пропорційного компромісу. Адже такий порядок ускладнюється необхідністю отримати згоду органу суддівського самоврядування. Крім того озвучена процедура відкриття провадження нейтралізує спроби неправдивих повідомлень про вчинення кримінального правопорушення суддею.

Одним із дискусійних питань серед науковців та правозастосувачів є неоднозначність нормативного закріплення, що має місце при вирішенні питання необхідності отримання згоди ВРП на застосування до судді запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту, що спричинена оперуванням у ст. 482 КПК України поняттям «арешт», значення якого в цьому контексті тлумачиться по-різному як у теорії, так і правозастосованні. У зв'язку з чим в науковій літературі цілком обґрунтовано обговорюється необхідність подолання вказаного дефекту кримінального процесуального закону та запропоновано в першому реченні ч. 1 ст. 482 КПК замість терміну «арешт» зазначити термін «домашній арешт», чим забезпечити правову визначеність в цьому питанні [17, с. 14].

У наукових джерелах (О. О. Юхно та С. Є. Абламський) також звертають увагу на проблему відсутності конкретики щодо уповноважених осіб та встановлення граничного строку на інформування державних та інших установ (службових осіб) у дефініції ст. 483 КПК України. У процедурі щодо умов такого інформування чітко не визначено положенням ст. 483 КПК України, що інформування здійснюється у разі набрання законної сили вироком щодо судді. Проте відповідно до п. 5 ч. 5 ст. 126 Конституції України повноваження судді припиняються у разі набрання законної сили обвинувальним вироком відносно судді за вчинення ним злочину. З огляду на викладене вчені аргументовано пропонують нормативно визначити необхідність інформування у два етапи, зокрема, коли вирок не набрав законної сили (після ухвалення), і одразу після набрання останнім законної сили [18, с. 46–47]. З метою врегулювання зазначеної прогалини підтримуємо пропозиції передбачити у ст. 483 КПК України конкретний строк повідомлення про застосування запобіжних заходів та/або ухвалення вироку державні органи та службових осіб, які обирали та призначали суддів чи відповідають за заміщення їх посад, з метою встановлення процесуальних гарантій щодо припинення суддівських повноважень та зменшення судової завантаженості у частині тимчасового призупинення судових справ на суддю [19].

Науковці звертають увагу і на нерегульованість ще багатьох інших питань, що пов'язані із порядком повернення клопотання тимчасового відсторонення судді від здійснення правосуддя [20, с. 314]; нормативною невизначеністю строку продовження дії цього заходу [17, с. 14]; порядком надання згоди на проведення обшуку, огляду особистих речей і багажу, транспорту, житлового чи службового приміщення, порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, здійснення приводу та застосування інших процесуальних заходів і негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

Це далеко не весь перелік проблемних питань, що виникають під час аналізу правих положень, що регламентують

здійснення кримінального провадження щодо судді. Тому, підсумовуючи, відмітимо, що роль судової влади у державі суттєво залежить від співвідношення та балансу між суддівським імунітетом та юридичною відповідальністю суддів. У цьому сенсі надзвичайно важливо, щоб механізм притягнення суддів до кримінальної відповідальності був збалансованим, а гарантії його незалежності – продуманими та юридично визначеними. Адже відсутність балансу між судовим імунітетом і відповідальністю судді, ймовірно, спричинить або послаблення його незалежності або відсутність відповідальності, обидва моменти можуть негативно впливати на роль судової влади у забезпеченні законності на рівні держави і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні: щорічні доповідь за 2023 рік. Київ, 2024. 51 с. URL: <https://hcj.gov.ua/page/shchorichna-dopovid-pro-stan-zabezpechennya-nezalezhnosti-suddiv-v-ukrayini>
2. Гринюк В. О. Гарантії забезпечення незалежності суду у кримінальному процесі. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 131–135.
3. Кубарева О. В. Забезпечення незалежності суду в кримінальному провадженні. *Кримінальне процесуальне право на сучасному етапі розвитку України* : матеріали круглого столу, присвяч.40-річчю кафедри кримінального процесу (Київ, 27 жовт.2023 р.). Київ : НАВС, 2023. С. 108–111.
4. Гольдберг Н. О. Система гарантій, що забезпечують принцип незалежності суддів у кримінальному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 230–233.
5. Документи Консультативної ради європейських суддів: офіц. вид. / упоряд. А.О. Кавакін. Київ : Ін Юре, 2015. 772 с.
6. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. 09. Харків, 2002. 192 с.
7. Корж В. Застосування на практиці принципу рівності громадян перед законом. *Право України*. 1999. № 4. С. 49–50.
8. Драгневич О. В. Особливості правової регламентації імунітету судді за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 544–549.
9. Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність Вищої ради правосуддя у 2023 році. Київ, 2024. *Вища рада правосуддя*. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/analiz_za_2023_rik_.pdf
10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nd07d710-20#n2>
11. Повідомлення про втручання в діяльність суддів щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя у справі 2886/0/6-24 від 7 серпня 2024 року. *Реєстр повідомлень суддів про втручання в діяльність*. URL: <https://hcj.gov.ua/interventio>
12. Староста І. Особливості притягнення судді до відповідальності. *Юридична газета*. 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/osoblivosti-prityagnennya-suddi-do-vidpovidalnosti.html>
13. Рішення Ради суддів України № 34 від 8 червня 2017 року. Кам'янець-Подільський. *Рада суддів України*. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/documents?id=58&page=8&per-page=8>
14. Висновок Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України щодо питання про початок кримінального провадження стосовно суддів, яке пов'язане зі здійсненням ними судочинства від 1 липня 2013 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009700-13#Text>
15. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні: щорічна доповідь за 2019 рік. Київ, 2020. *Вища рада правосуддя*. URL: <https://hcj.gov.ua/page/shchorichna-dopovid-pro-stan-zabezpechennya-nezalezhnosti-suddiv-v-ukrayini>
16. LEGE Nr. 544 din 20-07-1995 cu privire la statutul judecătorului*. Publicat : 26-10-1995 în Monitorul Oficial Nr. 59-60 art. 664. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=94177&lang=ro
17. Посвистак О. М. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 20 с.
18. Особливості досудового розслідування щодо окремої категорії осіб: науково-методичні рекомендації / О. О. Юхно та ін. Харків: ХНУВС, 2017. 60 с.
19. Гольдберг Н. О., Поліщук Д. О. Особливості порядку здійснення кримінального провадження щодо судді. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2024. Вип. 1. С. 11–18.
20. Орлова М. І. Питання процесуального порядку застосування тимчасового відсторонення судді від здійснення правосуддя. *Юридична наука*. 2020. № 1 (103). С. 309–315.

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ****LEGAL PRINCIPLES OF PLANNING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES**

Крупій А.І., аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Чорноус Ю.М., д.ю.н., професор, підполковник поліції,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснено комплексний аналіз правових основ планування розслідування кримінальних правопорушень. Планування є невід'ємною складовою ефективного розслідування, що дозволяє забезпечити чіткість, послідовність і законність всього процесу. Розглянуто основні поняття та сутність планування розслідування кримінального правопорушення, акцентуючи увагу на його необхідності та важливості. Зазначено, що планування допомагає слідчим підрозділам оптимально використовувати ресурси, визначити пріоритети та уникати помилок, що можуть вплинути на результати розслідування.

Проаналізовано законодавчу базу, що регулює процес планування розслідування кримінального правопорушення. Особлива увага приділена нормативно-правовому забезпеченню, яке визначає порядок і методи розслідування, регулює права та обов'язки слідчих та інших учасників процесу. Висвітлено основні етапи планування розслідування, які включають аналіз інформації та встановлення фактів, формулювання гіпотез, визначення стратегії та планування дій і ресурсів.

Автором охарактеризовано роль слідчого у процесі планування розслідування кримінального правопорушення. Розглянуто процедуру співпраці з іншими підрозділами, що забезпечує ефективність і комплексність розслідування.

Проведено критичний аналіз недоліків і проблем, що виникають у процесі планування розслідування. Серед них виділено недостатність ресурсів, невідповідність законодавчої бази, низьку кваліфікацію персоналу, організаційні проблеми та порушення прав учасників розслідування. Проблеми ресурсного забезпечення, включаючи людські, матеріальні та фінансові, часто призводять до перевантаження слідчих та зниження якості розслідування. Невідповідність законодавчих норм сучасним вимогам також ускладнює процес планування.

У статті запропоновано шляхи подолання виявлених проблем, зокрема покращення ресурсного забезпечення, оновлення законодавчої бази, підвищення кваліфікації персоналу, удосконалення організаційної структури та забезпечення прав і свобод учасників розслідування. Розроблені рекомендації спрямовані на підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, забезпечення законності та справедливості у кримінальному правосудді.

Таким чином, дослідження висвітлює важливі аспекти правового регулювання планування розслідування кримінальних правопорушень та пропонує шляхи їх удосконалення для підвищення ефективності роботи правоохоронних органів.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, закон, планування, розслідування, злочин, слідчі дії.

The article provides a comprehensive analysis of the legal principles of planning of criminal investigation. Planning is an important component of an effective investigation, which helps to provide clarity, consistency and legitimacy of the entire process. The author discusses the basic concepts and essence of planning a criminal investigation, focusing on its importance and value. It is noted that planning helps investigative departments to make optimal use of resources, set priorities and avoid mistakes which may affect the results of the investigation.

The author analyzes the legislative base which regulates the process of planning of criminal investigation. Particular attention is focused on the legal framework that determines the procedure and methods of investigation, regulates the rights and obligations of investigators and other parties in the process. The author describes the main stages of investigation planning, which include information analysis and fact-finding, formulation of hypotheses, strategy development and planning of actions and resources.

The author characterizes the role of an investigator in the process of planning an investigation of a criminal offense. The author also examines the procedure of cooperation with other departments which ensures the effectiveness and comprehensiveness of the investigation.

In addition, a critical analysis of the shortcomings and problems arising in the process of planning an investigation is made. They include insufficient resources, poor legal basis, low skills of personnel, organization problems and violation of the rights of parties in the investigation. Resource problems, including human, material and financial, often lead to overloading of investigators and a decrease in the quality of the investigation. The inconsistency of legislative norms with modern requirements also complicates the planning process.

The article suggests ways to overcome the identified problems, including improving resource provision, updating the legislative basis, upgrading skills of employees, improving the organizational structure and ensuring the rights and freedoms of the parties in the investigation. Developed recommendations are focused on improving the efficiency of law enforcement officers, ensuring the rule of law and fairness in criminal justice.

In summary, this research highlights important aspects of legal regulation of planning of criminal investigations and suggests ways to improve them to increase the efficiency of law enforcement departments.

Key words: legal act, law, planning, investigation, crime, investigation actions.

Розслідування кримінальних правопорушень є одним із ключових напрямків діяльності правоохоронних органів, що спрямоване на забезпечення публічної безпеки і порядку, протидії злочинності, дотримання прав і свобод громадян [1]. Ефективне розслідування правопорушень вимагає чіткої організації, якою є: визначення основних напрямків роботи, сукупність способів і засобів, координацію діяльності різних підрозділів тощо. Саме цю функцію і відіграє планування.

Планування трактують як мисленнєвий процес працівника правоохоронних підрозділів; метод організації розслідування; модель розкриття правопорушення; план практичних дій; послідовність слідчих дій тощо [2, с. 18]. Ми погоджуємося із вказаними дефініціями, але вважаємо, що комплексне співвідношення кожного елементу органі-

зації розслідування кримінального правопорушення і буде називатись плануванням.

Так чи інакше, розкриття кримінального правопорушення базується на чіткій нормативно-правовій базі. Без передбачених законодавством норм працівники правоохоронних підрозділів не могли б успішно протидіяти, запобігати кримінальним правопорушенням, а тим паче розслідувати їх. Тому планування і є основним елементом правового поля, що впливає на успішність розкриття кримінальних правопорушень та здійснення правосуддя.

Актуальність дослідження полягає в тому, що сучасні кримінальні правопорушення є більш «комплексними». Це означає, що вони поєднують у собі різні способи та методи вчинення, серед яких: новітні технології, штучний інтелект, різні бази даних (державних

установ, банків, правоохоронних органів, реєстрів); залучення неповнолітніх, осіб із інтелектуальними психічними (ментальними) порушеннями, іноземців; пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, їх аналогів, прекурсорів, вогнепальної зброї, торгівлею людьми, сексуального насильства тощо. Це, у свою чергу, вимагає від правоохоронних органів швидкої адаптації: пошуку та впровадження нових шляхів планування як найголовнішого етапу успішного провадження та розкриття правопорушення. Такий підхід зумовлений, зокрема, приведенням у відповідність нормативно-правової бази до вже існуючих викликів та змін у сфері досудового розслідування кримінальних правопорушень. Це і є невідомою частиною правових принципів планування.

Мета дослідження полягає у визначенні правових основ та методологічних підходів до планування розслідування кримінальних правопорушень. **Об'єктом дослідження** є процес планування розслідування кримінальних правопорушень в Україні, а також нормативно-правові акти, які регулюють цю діяльність. **Предметом дослідження** є правові норми, принципи та методи, що використовуються при плануванні розслідувань, а також практика їх застосування.

Методологія дослідження включає використання загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема, аналізу, синтезу, порівняння, системного підходу та інших. Аналіз нормативно-правових актів та наукових джерел дозволяє отримати повне уявлення про правові основи планування розслідувань, а застосування емпіричних методів – вивчити практичний досвід та проблеми, що виникають у процесі планування.

Аналіз досліджень та публікацій. Планування розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі його правове підґрунтя, є предметом дослідження таких науковців, як А. Волобуєва, М. Погорецького, М. Салтєвського, В. Шепітька, В. Тищенко, Д. Никифорчука, О. Бардурки, Л. Удалової, О. Ромців, М. Остапчука, А. Мурадлі, Н. Татарина, І. Кубарева, В. Пясковського, О. Нарожної, О. Терещука, Є. Колосовського, А. Синовєрського та інших. У своїх працях автори розглядають та аналізують правові основи планування під час розслідування окремих видів злочинів, зокрема розбоїв, вбивств, зґвалтувань, а також тих, що вчиняються неповнолітніми, у сферах службової діяльності, культурної спадщини, основ національної безпеки тощо. Такі наукові здобутки, безперечно, мають наукову цінність, бо саме в них викладена чітка послідовність процесу планування у тій чи іншій слідчій ситуації. Але з огляду на зміни сьогодення, правова основа планування розслідування кримінальних правопорушень вимагає подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розслідування кримінальних правопорушень відіграє ключову роль у функціонуванні правової системи будь-якої держави. Це складний і багатоступеневий процес, який вимагає ретельного планування та професійного підходу. Від ефективності розслідування залежить не тільки розкриття конкретного правопорушення, але й загальний рівень довіри суспільства до правоохоронних органів та системи правосуддя в цілому.

За сучасних умов, коли злочинність набуває нових форм і методів, належне планування розслідування є особливо актуальним. Адже воно дозволяє систематизувати та структурувати дії практичних підрозділів, забезпечити належне використання ресурсів, уникнути дублювання зусиль та помилки, а також підвищити загальну ефективність розслідування.

Як зауважує В. Ортинський, необхідно розмежовувати такі поняття як планування розслідування кримінальних правопорушень та планування окремих слідчих (розшукових) дій. Планування розслідування кримінальних правопорушень являє сукупність способів і засобів здійснення досудового розслідування в цілому, в той час як планування

слідчих (розшукових) дій – це сукупність конкретних способів і засобів вирішенні певної слідчої дії: обшуку, огляду, слідчого експерименту, допиту, впізнання тощо [3, с. 7].

Ми погоджуємося з цією думкою частково, та вважаємо, що планування розслідування окремих слідчих (розшукових) дій є елементом загальної системи планування розслідування кримінальних правопорушень, і їх не потрібно розмежовувати. Тобто, під час розслідування будь якого кримінального правопорушення слідчий керується спочатку загальними принципами планування [3, с. 7; 4, с. 29], а вже потім спеціальними, куди входять сукупність *основних та додаткових* напрямків та методів розслідування, координації роботи між різними підрозділами та службами, а також планування окремих слідчих (розшукових) дій. На наш погляд, планування розслідування кримінальних правопорушень – це єдина гармонійна система з основними та додатковими елементами, кожному з яких притаманні окремі функції.

Так, О. Ромців також поділяє цю думку, розглядаючи планування як метод організації досудового розслідування, що полягає у розумовій діяльності слідчого щодо створення уявної моделі розслідування конкретного правопорушення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню [5, с. 200].

У своєму дослідженні М. Остапчук зазначає, що «план – не догма, а динамічний елемент структури, що змінюється (ускладнюється чи спрощується) залежно від тієї чи іншої слідчої ситуації, етапів провадження та виконання завдань розслідування, досягнення його мети. Тому планування є не просто елементом організації, але організуючою основою (принципом) розслідування, тобто тільки через планування можна на практиці здійснити організацію діяльності з розслідування злочину» [6, с. 346–347]. І ми повністю підтримуємо цю позицію.

Правові основи планування розслідування кримінальних правопорушень закріплені у низці нормативно-правових актів, таких як Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України та інші нормативно-правові акти з питань досудового розслідування.

Конституція України є основним законом, який встановлює фундаментальні принципи правової системи та регулює права і свободи людини і громадянина. Основні положення Конституції, що мають значення для розслідування кримінальних правопорушень, передбачені ст. 3, 28–32, 55, 57–59, 61–63 [7].

Кримінальний кодекс України, у свою чергу, визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили [8]. Він є основним нормативним актом, що регулює матеріальне право в сфері кримінального судочинства.

Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює порядок кримінального провадження на території нашої держави, та виконує наступні завдання: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [9].

Крім того, це питання регламентується нормативно-правовими актами, прийнятими Президентом України та Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством Внутрішніх Справ, а також постановами Пленуму Верховного Суду з питань кримінального судочинства. Міжнародно-правові документи, згода

на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, також є частиною національного законодавства.

На нашу думку, головним законодавчим актом у цій сфері є Кримінальний процесуальний кодекс України, в якому закріплені загальні принципи та правила здійснення досудового розслідування [9]. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – із точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення [9]. Ці обставини, в свою чергу, передбачені у ст. 91 цього Кодексу. Тобто результат дослідження всіх обставин вчинення кримінального правопорушення базується та чіткому та детальному плануванні, та включає наступні елементи: аналіз інформації та встановлення фактів, формулювання гіпотез, визначення стратегії та планування дій і ресурсів.

Не менш важливим нормативно-правовим актом є Наказ МВС України «Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України» від 06.07.2017 № 570 [10]. У ньому закріплені функції слідчих підрозділів, серед яких усебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, виявлення всіх обставин, надання їм належної правової оцінки та забезпечення прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень тощо. Це говорить про те, що в основі розслідування будь якого кримінального правопорушення лежить планування, в результаті якого слідчий і виявляє всі обставини, проводить їх оцінку, визначає послідовність дій та прийняття необхідних рішень.

Крім того, планування включає в себе спільну діяльність слідчого з іншими підрозділами, що допомагає виокремити основні та додаткові кроки під час розслідування. Процедура співпраці з іншими підрозділами регулюється Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, що затверджена наказом МВС України від 07.07.2017 № 575 [11].

Ми розглянули лише декількох нормативно-правових актів, але всі вони, безумовно, формують комплексну правову основу для планування розслідування кримінальних правопорушень, забезпечуючи цим законність та дотримання прав усіх сторін у процесі. Виконання вимог законодавства та використання сучасних методів планування дозволяє забезпечити якісне проведення слідчих дій, ефективно розкриття кримінальних правопорушень та справедливе судочинство.

Зауважимо, що планування розслідування кримінальних правопорушень складається з певних етапів, метою яких є досягнення певного результату.

Аналіз інформації та встановлення фактів є найпершим і найважливішим етапом. Його ціль – зібрати, систематизувати та перевірити всю наявну інформацію щодо кримінального правопорушення. Основними етапами цього процесу є: збір інформації, аналіз інформації (зібраних доказів), встановлення фактів. На нашу думку, цей етап забезпечує об'єктивність та достовірність подальшого розслідування, дозволяючи належним чином підготуватися до наступного етапу – формулювання гіпотез.

Формулювання гіпотез – це процес створення працюючих теорій або припущень про можливі обставини, що можуть пояснити природу вчинення кримінального правопорушення на основі зібраної інформації. Цей етап допомагає зосередити увагу на найбільш ймовірних варіантах розвитку подій, що спрощує процес розслідування і сприяє ефективності його проведення.

Наступним є визначення стратегії та планування дій і ресурсів. Це ключовий етап, що передує безпосередньому розслідуванню. Його ціль – розробити система-

тизований план дій для успішного розслідування з використанням наявних ресурсів. На нашу думку, це дозволяє ефективно використовувати обмежені засоби та забезпечити структурований підхід до розслідування кримінального провадження.

Звичайно, планування розслідування кримінальних правопорушень не завжди знаходить свою практичну реалізацію. Причинами цього, на нашу думку, можуть бути:

1) Обмежений збір інформації – людський фактор (часто особа може не пам'ятати або спотворити дані); недоступність інформації – проблеми із фізичним пересуванням (наприклад, на окупованих територіях, або територіях, на яких ведуться активні воєнні дії) тощо можуть призвести до недостатнього збору доказів або невірної оцінки ситуації.

2) Технічні обмеження – використання застарілих технічних засобів, особистих пристроїв, недостатня комп'ютеризація можуть уповільнити обробку важливої інформації та знизити продуктивність розслідування.

3) Система оцінки ризиків – відсутність структурованої системи оцінки ризиків може призвести до неправильного розподілу ресурсів або недооцінки потенційних загроз.

4) Співпраця і координація роботи – недостатня взаємодія між різними органами та підрозділами може призвести до дублювання робіт або втрати важливої інформації.

5) Правове регулювання – відсутність чітких та прозорих правових норм і процедур для планування розслідування кримінальних правопорушень може ускладнити процес здійснення правосуддя та захисту прав людини.

Окремо наголосимо, що важливою ознакою планування є його гнучкість, яка дозволяє оперативно реагувати на нові обставини та зміни у ході розслідування. Загалом, вирішення вказаних проблем вимагає комплексного підходу, що включає поліпшення технічних можливостей, підвищення кваліфікації слідчих, покращення координації між підрозділами та зміцнення правового регулювання. Тільки таким чином можна забезпечити ефективне та планування розслідування кримінальних правопорушень.

На підставі викладеного вище можна сформулювати наступні **висновки**:

1. Планування розслідування кримінального правопорушення є невід'ємною складовою здійснення справедливого і ефективного судочинства. Цей процес дозволяє систематизувати інформацію, визначити пріоритетні напрямки розслідування, а також забезпечити об'єктивне встановлення фактів та формулювання обґрунтованих гіпотез.

2. Наявність чіткої правової бази для планування розслідування кримінальних правопорушень є важливим елементом забезпечення законності і об'єктивності розслідування. Нормативно-правові акти, що регулюють планування розслідування, містять необхідні норми, але у зв'язку із викликами сьогодення потребують постійного удосконалення.

3. Під час планування суб'єкти стикаються з наступними проблемами: обмежений збір інформації, технічні проблеми, низька система оцінки ризиків, порушена співпраця між підрозділами, правові прогалини та колізії. Для вирішення цих проблем, на нашу думку, необхідно підвищувати кваліфікацію слідчих, вдосконалювати правове регулювання, забезпечувати наявність сучасних технічних засобів, зміцнювати взаємодію між підрозділами тощо.

Запровадження сучасних технологій для аналізу даних, створення інформаційних баз даних з можливістю швидкого доступу, вдосконалення системи оцінки ризиків, розробка чітких стандартів планування можуть значно підвищити ефективність і забезпечити вищу якість процесу розслідування.

Таким чином, планування розслідування кримінальних правопорушень є невід'ємною складовою справедливого судочинства, а вирішення наявних проблем вимагає комплексного підходу та системних змін у роботі правоохоронних органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну Поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 17.06.2024);
2. Татарин Н. Поняття планування розслідування кримінальних правопорушень. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників VII Всеукр. наук.-практ. конф. 2023. С. 18–21. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20230609/article/view/tataryn/pdf (дата звернення: 17.06.2024);
3. Ортинський В. Особливості планування розслідування злочинів у сфері економіки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 4–10. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/mar/9939/8611.pdf> (дата звернення: 17.06.2024);
4. Лелюк Т. Планування розслідування кримінальних правопорушень у системі організації розслідування: тактико-психологічний аспект. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 26–37. URL: <file:///C:/Users/aimme/Downloads/1584-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-3172-1-10-20240118.pdf> (дата звернення: 17.06.2024);
5. Ромців О. Планування як важливий напрям організації розслідування злочинів у сфері службової діяльності в умовах протидії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2019. № 22. С. 199–204. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/nov/19983/romciv.pdf> (дата звернення: 17.06.2024);
6. Остапчук М. Організація та планування досудового розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Випуск 2. С. 344–356. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2009/1/%D0%9E%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf> (дата звернення: 17.06.2024);
7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.06.2024);
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.06.2024);
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.06.2024);
10. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: Наказ МВС України від 6 липня 2017 року № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text> (дата звернення: 17.06.2024);
11. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 7 липня 2017 року № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення: 17.06.2024).

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

INTERNATIONAL STANDARDS FOR ENSURING HUMAN RIGHTS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE

Кузьмінський О.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдан Хмельницького

В статті порівнюються положення кримінального процесуального законодавства та інших нормативно-правових актів України, що забезпечують здійснення кримінального провадження, із міжнародними стандартами у сфері забезпечення прав людини. Орієнтація на міжнародне законодавство, впровадження світових стандартів у кримінальне провадження набувають в сучасних умовах євроінтеграційних процесів та універсальності законодавства особливого значення. Метою даного дослідження було встановлення відповідності норм чинного кримінального процесуального законодавства України загальноприйнятим міжнародним стандартам у сфері забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні. В юриспруденції міжнародні стандарти розуміються як загальновизнані більшістю держав обов'язкові мінімальні вимоги, правила поведінки у сфері забезпечення прав, свобод і законних інтересів, які закріплені на рівні міжнародного законодавства і впроваджуються у національне законодавство країн-учасниць. Втілюються такі стандарти через принципи (керівні засади), закріплені у нормах КПК та деяких інших нормативно-правових актах. До міжнародних стандартів забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні належать: законність, право рівності людей перед законом та рівного законного захисту, заборона на застосування катувань, жорстокості та нелюдського чи принижуючого поведіння чи покарання, право на повідомлення про причини затримання і обвинувачення, право на повідомлення про свої права, право на свободу та особисту недоторканність, право на професійну правничу (юридичну) допомогу, право на розумні строки, право на тримання під вартою в місці, визначеному законом, право на повагу до особистого та сімейного життя, право на власність. На законодавчому рівні в Україні у достатньо повному обсязі реалізовані міжнародні стандарти забезпечення прав людини у засадах (принципах) кримінального процесу, а також у деяких інших нормативно-правових актах. Ці стандарти реалізуються не лише у певних законних обмеженнях та заборонах особистого, майнового чи іншого характеру, але і у наданні низки законних прав. Натомість кількість рішень ЄСПЛ, що були ухвалені у справах проти України свідчить про недосконалість механізму практичної реалізації цих принципів і втілення міжнародних стандартів на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні. Дане дослідження покликане зосередити увагу науковців і практиків на підвищенні ефективності їх застосування в Україні.

Ключові слова: міжнародні стандарти, досудове розслідування, кримінальне провадження, принципи кримінального провадження, засади кримінального провадження, загальноправові принципи, процесуальні принципи, права людини, рішення ЄСПЛ, порушення прав людини, учасники кримінального провадження.

The article compares the provisions of the criminal procedural legislation and other regulatory legal acts of Ukraine, which ensure the implementation of criminal proceedings, with international standards in the field of ensuring human rights. Orientation to international legislation, implementation of world standards in criminal proceedings acquire special importance in modern conditions of European integration processes and universalization of legislation. The purpose of this study was to establish the compliance of the current criminal procedural legislation of Ukraine with generally accepted international standards in the field of ensuring human rights in pre-trial investigation. In jurisprudence, international standards are understood as mandatory minimum requirements generally recognized by the majority of states, rules of conduct in the sphere of ensuring rights, freedoms and legitimate interests, which are fixed at the level of international legislation and are implemented in the national legislation of participating countries. Such standards are embodied through the principles (guidelines) enshrined in the Code of Civil Procedure and some other legal acts. International standards for ensuring human rights in pre-trial investigation include: legality, the right of people to equality before the law and equal legal protection, the prohibition of torture, cruelty and inhuman or degrading treatment or punishment, the right to be notified of the reasons for detention and accusation, the right to be notified of one's rights, the right to freedom and personal integrity, the right to professional legal (legal) assistance, the right to reasonable terms, the right to detention in a place determined by law, the right to respect for personal and family life, the right to property. At the legislative level in Ukraine, international standards for ensuring human rights are fully implemented in the principles (principles) of the criminal process, as well as in some other legal acts. These standards are implemented not only in certain legal restrictions and prohibitions of a personal, property or other nature, but also in granting a number of legal rights. Instead, the number of decisions of the ECtHR that were passed in cases against Ukraine indicates the imperfection of the mechanism of practical implementation of these principles and the implementation of international standards at the stage of pre-trial investigation in criminal proceedings. This study is designed to focus the attention of scientists and practitioners on increasing the effectiveness of their application in Ukraine.

Key words: international standards, pre-trial investigation, criminal proceedings, principles of criminal proceedings, principles of criminal proceedings, principles of general law, procedural principles, human rights, decisions of the ECtHR, violations of human rights, participants in criminal proceedings.

Вступ. Права людини, свободи та законні інтереси є найвищою цінністю демократичної правової держави і закріплені у Конституції України. І, відповідно, усі нормативно-правові акти будь якого рівня (закони, постанови, укази тощо) спрямовані на забезпечення цих прав та інтересів і не мають містити норм, які їх обмежують чи порушують. Це повною мірою відповідає сучасній світоглядній ідеології щодо забезпечення належного рівня захисту прав людини, що стало основним завданням і метою міжнародних організацій, у тому числі і на рівні окремих держав.

На захисті прав і свобод людини стоять норми національних та міжнародних нормативно-правових актів, які містять положення щодо захисту цих прав, зокрема у галузі кримінального права та процесу. Міжнародні правові норми переважно мають рекомендаційний характер, але їх положення мають бути враховані у законодавстві держав, які є учасницями цих нормативно-правових актів і які їх ратифікували.

Обов'язок дотримання у кримінальному провадженні міжнародних правил та положень, поряд із вітчизняними

закріплені у ст. 2 КПК, в якій зазначається, що одним із завдань кримінального процесу є охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Це означає, що усі без виключення працівники державних органів, які здійснюють кримінальне провадження (судді, прокурори, слідчий, дізнавач, слідчий суддя), зобов'язані забезпечити права учасників кримінального провадження на всіх його стадіях [1].

Але, незважаючи на те, що забезпечення прав учасників процесу є нормативно закріпленим, а це питання неодноразово ставало предметом досліджень у цій галузі, проблема дотримання прав вказаних осіб досі лишається відкритою. Це пов'язано і з тим, що відбуваються постійні зміни у самому кримінальному процесуальному законодавстві з метою підвищення його ефективності, і із змінами у суспільстві у зв'язку виникненням нових суспільних відносин (і нових кримінальних правопорушень) та введенням воєнного стану в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення військ РФ. Тому орієнтація на міжнародне законодавство, впровадження світових стандартів у кримінальне провадження набувають в таких умовах особливого значення.

Аналіз останніх досліджень. Проблема розробки дієвого механізму забезпечення прав людини у кримінальному провадженні не є новою: у теорії кримінального процесуального права цій проблематиці було присвячено досить велику кількість праць. Зокрема, серед таких можна назвати дослідження таких науковців, як В.Д. Адаменко, Р.В. Бараннік, М.В. Вітрук, Ю.М. Грошевий, Г. Колесник, В.М. Корнуков, О.П. Кучинська, П.А. Лупинська, В.Т. Маляренко, Є.Г. Мартинчик, В.В. Назаров, І.Л. Петрухін, М.С. Строгович, В.М. Трофименко, Т.І. Фулей, І.В. Хорт та інші.

Та незважаючи на це, питання ефективності забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні у відповідності до міжнародних стандартів потребує подальших досліджень з точки зору удосконалення практичної їх реалізації.

Мета. Враховуючи зазначене вище, метою даного дослідження буде встановлення відповідності норм чинного кримінального процесуального законодавства України загальноприйнятим міжнародним стандартам у сфері забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні. У межах поставленої мети будуть вирішені наступні завдання: визначення поняття та сутності міжнародних стандартів забезпечення прав людини у кримінальному провадженні; вивчення системи міжнародних стандартів у кримінальному провадженні; встановлення рівня законодавчого закріплення міжнародних стандартів та практичної реалізації принципів (засад) кримінального провадження щодо забезпечення прав людини на національному рівні.

Виклад основного матеріалу. Усі сфери життєдіяльності людини в окремо взятих країнах врегульовується низкою нормативно-правових актів, які встановлюють порядок відносин між людьми у цих сферах. При цьому усі ці акти ґрунтуються на певних стандартах, які знайшли свій вияв у принципах (загальноправових та спеціальних галузевих). Стосовно України, то загальні принципи закріплені у Конституції України, яка є джерелом усіх інших галузей права. Щодо кримінального провадження, то такі принципи закріплені у Кримінальному процесуальному кодексі.

Є низка міжнародних нормативно-правових актів, положення яких визначають певні керівні засади їх законодавчого регулювання. В умовах євроінтеграції та глобалізації в усіх сферах суспільних відносин, у тому числі і в юриспруденції, національне законодавство переважною більшістю країн поступово узгоджується із міжнародними нормативно-правовими актами у цих галузях. Чільне місце серед них займають ті, які забезпечують права учасників процесу у кримінальному провадженні.

Поняття стандартів, у тому числі і міжнародних, у кримінальному та кримінальному процесуальному праві, та і взагалі у юриспруденції чітко не визначено – дослідники акцентують увагу на складності визначення вказаного поняття, оскільки воно є переважно спірним [2]. Науковці пропонують під міжнародними стандартами розуміють угоду про мінімальні вимоги до певного об'єкта регулювання; міжнародні стандарти, що мають обов'язковий, а не рекомендаційний характер, втілюються у нормах-принципах, що закріплюються на рівні законодавства [3]. Також загальновизнані стандарти та принципи у галузі прав людини визначають як визнані більшістю держав, що широко представляють різні соціально-економічні системи та континенти, обов'язкові правила поведінки у сфері забезпечення прав, свобод та законних інтересів, які закріплюють досягнутий рівень розвитку світової спільноти у встановленні правового статусу людини і громадянина [2]. Також під міжнародними стандартами прав людини у кримінальному процесі України розуміють імplementовані у КПК на основі спеціального дозволу, норми міжнародних договорів, що визначають правове становище особи у сфері кримінального процесу, та вимоги, що пред'являються до кримінально-процесуальних механізмів, які забезпечують охорону прав і свобод громадян у кримінальному провадженні [4].

Не заглиблюючись у проблему визначення даного поняття, вважаємо, що в цілому в юриспруденції міжнародні стандарти розуміються як загальновизнані більшістю держав обов'язкові мінімальні вимоги, правила поведінки у сфері забезпечення прав, свобод і законних інтересів, які закріплені на рівні міжнародного законодавства і впроваджуються у національне законодавство країн-учасниць. Втілюються такі стандарти через принципи, на яких ґрунтуються положення і норми відповідних нормативно-правових актів, зокрема, кримінально-процесуальних.

Міжнародні стандарти забезпечення прав людини у кримінальному провадженні закріплені у таких нормативно-правових актах, як Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. (далі – Декларація), Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) від 4 листопада 1950 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р., Міжнародні пакти «Про громадянські і політичні права» та «Про економічні, соціальні та культурні права» від 16 грудня 1966 р., Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 17 грудня 1979 р; Звід принципів захисту всіх осіб, які зазнають затримання чи ув'язнення в будь-якій формі, від 9 листопада 1988 року; Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, від 30 серпня 1955 р.; Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 р.; Базові принципи поводження з ув'язненими від 14 грудня 1990 р.; Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила») від 14 грудня 1990 р., Рекомендація № R (80) 11 про утримання під вартою до суду, Рекомендація № R (87) 18 про спрощення процедур кримінального правосуддя та Резолюція (65) 11 про поміщення під варту, прийняті Комітетом Міністрів РЄ в країнах-учасниках.

На національному рівні дотримання цих стандартів забезпечується через принципи (керівні засади). У кримінальному процесуальному праві, яке врегульовує питання забезпечення кримінального провадження та впровадження процесу притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення, і призначення їм покарання, ці керівні засади

чітко визначені у ст.ст. 7–29 КПК України. І саме вони покликані втілювати міжнародні принципи, які закріплюють на законодавчому рівні стандарти щодо забезпечення прав людини. Крім того, є певні напрацювання адвокатів щодо такого спеціалізованого нормативно-правового документу, як Декларація щодо прав людини у кримінальному провадженні [5].

Щодо власне визначення таких стандартів, які мають бути втілені у національне законодавство, то і тут серед науковців немає однастайності. Так, пропонується загальні міжнародні стандарти поділити на групи в залежності від прав, які вони забезпечують: громадянські та політичні права, економічні, соціальні та культурні права, колективні права (В. Завальнюк). Серед них виділяють право на життя; заборону катувань і жорстокого, нелюдського і принижуючого гідність покарання; призначення покарання виключно на підставі закону; право на свободу та особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедливий судовий розгляд; право на повагу приватного та сімейного життя, житла й кореспонденції; право на власність; право на ефективний засіб правового захисту; рівність перед законом [6]. Не вважаючи такий поділ невирішеним, зазначимо, що він видається занадто загальним і таким, що практично повністю повторює положення Конвенції про захист прав людини і Конституції України. До того ж певним чином не співвідносяться із досудовим розслідуванням у кримінальному провадженні право на свободу пересування, недоторканність приватного життя, житла та кореспонденції, оскільки ці права у передбачених законом випадках підлягають обмеженню.

З точки зору інших дослідників (О. Кучинська, Т. Фулей, Р. Бараннік) до міжнародних стандартів кримінального провадження належать такі права: не бути утримуваним у рабстві чи підневільному стані; не піддаватися катуванню або жорстокому, нелюдському чи принижуючому гідність поводженню чи покаранню; на рівність усіх перед законом та на рівний захист закону; на ефективне відновлення в правах компетентним національним судом у випадках порушення основних прав, наданих Конституцією чи законом; на свободу та особисту недоторканність; на справедливий судовий розгляд; на призначення покарання виключно на підставі закону; право на повагу до особистого та сімейного життя; на власність; не бути позбавленим свободи за невиконання будь-якого договірної зобов'язання [2]. Вважаючи таку точку зору в цілому вірною, зауважимо, що перелік таких стандартів є неповним, оскільки не вказані ні право на професійну правову допомогу, ні право на пояснення підстави затримання тощо.

Найбільш повний перелік (можливо навіть занадто деталізований) міжнародних стандартів забезпечення прав суб'єктів кримінального провадження представлений у іноземних джерелах. Відповідно до нього ці стандарти поділяють на три групи, до яких включені ті, передбачені у міжнародних нормативно-правових актах, а саме: стандарти справедливого судового розгляду, куди віднесені переважно загальноправові принципи в цій сфері (рівності, справедливості, незалежності та неупередженості суду тощо); стандарти, які застосовуються під час затримання і на стадії досудового розслідування в межах кримінального судочинства (право на незастосування безпідставного затримання; право на повідомлення про причини затримання і обвинувачення; право на повідомлення про свої права; право на професійну юридичну допомогу; право на достатній час для підготовки захисту; право не утримуватись інкомунікадо (без доступу до зовнішнього світу); право оскаржувати правомірність затримання; право на розумні строки досудового розслідування; право на тримання під вартою в місці, визначеному законом; право на гуманне поводження і свободу від катувань під час тримання під вартою); стандарти, які застосовуються під час

судового розгляду (справедливість, публічність, презумпція невинуватості, доступ до інформації, рівність перед законом, не свідчити проти себе тощо) [4]. У межах, окреслених в даному дослідженні, розглянемо деякі стандарти, включені у другу групу визначених міжнародних стандартів, які стосуються саме стадії досудового розслідування з точки зору встановлення відповідності між ними і нормами КПК України та інших нормативно-правових актів, а також і деякі інші стандарти, як є загальноправовими.

Варто також зазначити, що на думку окремих вчених у міжнародному праві щодо здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні існують саме стандарти обмежень прав і свобод, як втім не можуть встановлюватися державами на свій розсуд. Такі обмеження мають встановлюватися у відповідності до міжнародних нормативно-правових актів, учасниками яких вона є [7]. Ми не можемо підтримати цю думку, оскільки не всі стандарти, що втілюються у принципи, у кримінальному провадженні пов'язані із обмеженнями прав і свобод, а навпаки – надають їх і гарантують (наприклад, права знати причину затримання, бути повідомленим про свої права, не свідчити проти себе і своїх близьких та родичів тощо).

Щодо законодавчого забезпечення законності у досудовому розслідуванні, то такої прямої вказівки на дотримання цього принципу саме на цій стадії кримінального провадження немає, але все ж цей стандарт закріплений у ст. 7 Конвенції і як принцип втілений у ст. 19, 68 та 129 Конституції України та ст. 9 КПК України. Право рівності людей перед законом та рівного законного захисту передбачене у ст. 2 та ст. 7 загальної декларації, ст. 13-14 Конвенції та ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і втілюється у принципі рівності у ст. 21 Конституції та ст. 10 КПК України. Прямо закріплено у ст. 5 Декларації, ст. 3 Конвенції, у більшості норм «Конвенції проти катувань і інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» заборона на застосування катувань, жорстокості та нелюдського чи принижуючого поводження чи покарання, яка передбачена у ст. 28 Конституції та ст. 11 КПК України. Право на повідомлення про причини затримання і обвинувачення опосередковано закріплені у ст. 9 Декларації, ч. 2 ст. 5 Конвенції, і втілені у положеннях ст. 213 КПК та ст. 31 Закону України «Про національну поліцію» 2015 р., а також у праві на повідомлення про свої права, передбаченому у ч. 3 ст. 29 Конституції та ст. 18, ч. 3 ст. 42, ст. 56 КПК. Попередній принцип (засада) є специфічним процесуальним втіленням більш місткого, загального стандарту – право на свободу та особисту недоторканність, який передбачений у ст. 5 Конвенції і закріплений у ст. 29 Конституції України та ст. 12 КПК. Такий стандарт, як право на професійну правничу (юридичну) допомогу міститься у ст. 13 Конвенції та у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і реалізовано у такій процесуальній засаді, як право на захист (ст. 20 КПК). Так само закріплені у міжнародних нормативно-правових актах право на розумні строки, у тому числі і досудового розслідування (ч. 3 ст. 5 і ст. 6 Конвенції), право на тримання під вартою в місці, визначеному законом (ч. 4 ст. 5 Конвенції), право на повагу до особистого та сімейного життя (ст. 12 Декларації, ст. 8 Конвенції), право на власність (ст. 17 Декларації) і реалізовані у процесуальних принципах (засадах), закріплених у ст. 28, ст. 12, ст. 15, ст. 16 КПК України відповідно. Переважна більшість із цих стандартів також закріплена у Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими від 30 серпня 1955 р. (цей документ регулює також і поводженні із особами, щодо яких здійснюється розслідування) та інших міжнародних нормативно-правових актах, які були вказані у даному дослідженні.

Таким чином, виходячи із зазначеного вище, міжнародні стандарти захисту прав людини повною мірою втілені у нормах КПК та інших відповідних нормативно-правових актах України. Але на практиці виявляється, що дотримання прав людини у кримінальному провадженні знаходиться на досить низькому рівні. Про це свідчать рішення ЄСПЛ щодо порушення прав українців у кримінальному провадженні. Так за 2019–2024 роки було прийнято 65 рішень щодо неналежного провадження з боку представників держави та відсутності ефективного розслідування (ч. 1 ст. 3 Конвенції), 139 рішень щодо неналежних умов тримання під вартою (ч. 2 ст. 3 Конвенції), 241 рішень щодо порушень права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції), 58 рішень щодо порушення права на повагу до приватного та особистого життя (ст. 8 Конвенції), 256 рішень щодо порушення права на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13 Конвенції) [8]. При цьому, відзначимо, що у вказаний період було прийнято переважно більшість вказаних рішень, і така статистика є невтішною.

Висновки. Проведене вище дослідження дозволяє оцінити ступінь врахування міжнародних стандартів забезпечення прав людини у досудовому провадженні. На законодавчому рівні в Україні достатньо повному

обсязі реалізовані міжнародні стандарти забезпечення прав людини у засадах (принципах) кримінального процесу в КПК, а також у деяких інших нормативно-правових актах (Законах України «Про адвокатуру», «Про національну поліцію», «Про судоустрій і статус суддів» та інших). Ці стандарти реалізуються не лише у певних законних обмеженнях та заборонах особистого, майнового чи іншого характеру (обмеження свободи пересування, вільного обрання місця проживання, вилучення чи унеможливлення користуватися певним майном, тощо), але і у наданні низки законних прав (право на професійну юридичну допомогу, право на захист у кримінальному провадженні, право на інформацію, тощо). Натомість кількість рішень ЄСПЛ, що були ухвалені у справах проти України свідчить про недосконалість механізму практичної реалізації цих принципів і втілення міжнародних стандартів на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Дане дослідження покликане зосередити увагу науковців і практиків на недосконалості практичної реалізації засад (принципів) кримінального провадження, що є втіленням міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, і спрямувати подальші наукові пошуки на підвищення ефективності їх застосування в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сидоренко Д.В. Сутність, форми та структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 12/2022. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/108.pdf
2. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини : монографія . Ніжин : ТОВ «Видавництво «АспектПоліграф»», 2013. 228 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1397569500%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2.pdf
3. Ландіна А.В., Лисенко О.М. Міжнародні стандарти призначення покарання спеціальному суб'єкту злочину. *Правова держава*. Випуск 31. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2020. DOI: 10.33663/0869-2491-2020-31-380-388
4. Кучинська О., Циганюк Ю. Система міжнародних стандартів прав людини у кримінальному процесі України. *Право України*. DOI: 10.33498/loi-2019-09-050
5. *Адвокатура України*. Декларація щодо захисту прав людини у кримінальному провадженні. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-reilis/2015.06.24-official-presentation-dekl.pdf>
6. Дрозд В. Запровадження міжнародно-правових стандартів захисту прав людини в світлі реформування кримінального процесуального законодавства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Є.О. Дідоренка*. 2017. 4. С. 58–68.
7. Назаров В.В. Реалізація міжнародних критеріїв обмеження конституційних прав людини у кримінальному процесі України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010, 2 (49). URL: <https://goal-int.org/realizaciya-mizhnarodnix-kriteriiv-obmezheniya-konstitucijnix-prav-lyudini-u-kriminalnomu-procesi-ukraini/>
8. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rishennya-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ, ЩО СПРИЯЮТЬ ЗАЛУЧЕННЮ ДО ЛЮЦИФЕРІАНСЬКИХ КУЛЬТІВ: МЕХАНІЗМИ ТА ПРОФІЛАКТИКА

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO INVOLVEMENT IN LUCIFERIAN CULTS: MECHANISMS AND PREVENTION

Куликович А.Ю., к.ю.н.

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних факторів, що впливають на залучення до люциферіанських культів, а також дослідженню ефективних механізмів профілактики. Автор проводить історичний екскурс походження люциферіанства та розглядає групи такого культу. Історично, люциферіанство виникло як частина ширших дуалістичних релігійних течій, які протистояли ортодоксальному християнству, включаючи середньовічні ереси катарів, богомилів та інших. Люциферіанські культу, зокрема, відзначаються своєю філософією індивідуалізму, гностичними впливами і прагненням до особистого просвітлення. У статті розглядаються такі фактори, як потреба в приналежності до групи, пошук духовного досвіду, соціальна ізоляція, криза ідентичності, а також вплив харизматичних лідерів. Крім того, аналізується роль соціальних мереж і онлайн-комунікацій у поширенні культових ідей. На основі емпіричних даних та наукової літератури, стаття пропонує комплексний підхід до профілактики залучення до люциферіанських культів. Зокрема, обґрунтовується необхідність освітніх програм, що сприяють розвитку критичного мислення і навичок розпізнавання маніпулятивних технік. Також підкреслюється важливість підтримки з боку родини та громади, створення безпечних соціальних середовищ для молоді, а також психотерапевтичних інтервенцій для людей, що зазнали впливу культу. Результати дослідження підкреслюють необхідність розробки та впровадження стратегій, які враховують як соціальні, так і психологічні аспекти, для зменшення ризику залучення до деструктивних релігійних груп. Це дослідження робить внесок у розуміння того, як сучасні соціальні та психологічні чинники можуть впливати на релігійні вибори індивідів, і як суспільство може реагувати на виклики, пов'язані з релігійним плюралізмом і свободою вибору в умовах глобалізації.

Ключові слова: люциферіанські культу, соціально-психологічні фактори, релігійний вплив, профілактика залучення, релігійні права, свобода віросповідання, правові аспекти культів.

The article is devoted to the analysis of socio-psychological factors influencing involvement in Luciferian cults, as well as to the study of effective prevention mechanisms. The author provides a historical overview of the origin of Luciferianism and examines the groups of such a cult. Historically, Luciferianism emerged as part of broader dualistic religious movements that opposed orthodox Christianity, including the medieval heresies of Cathars, Bogomils, and others. Luciferian cults, in particular, are noted for their philosophy of individualism, Gnostic influences, and the desire for personal enlightenment. The article examines such factors as the need to belong to a group, the search for spiritual experience, social isolation, identity crisis, and the influence of charismatic leaders. In addition, the role of social networks and online communications in the spread of cult ideas is analyzed. Based on empirical data and scientific literature, the article proposes a comprehensive approach to the prevention of involvement in Luciferian cults. In particular, the author substantiates the need for educational programs that promote the development of critical thinking and skills in recognizing manipulative techniques. It also emphasizes the importance of family and community support, the creation of safe social environments for young people, and psychotherapeutic interventions for people who have been exposed to the cult. The results of the study emphasize the need to develop and implement strategies that take into account both social and psychological aspects to reduce the risk of involvement in destructive religious groups. This study contributes to the understanding of how contemporary social and psychological factors can influence the religious choices of individuals and how society can respond to the challenges of religious pluralism and freedom of choice in a globalized world.

Key words: Luciferian cults, socio-psychological factors, religious influence, prevention of involvement, religious rights, freedom of religion, legal aspects of cults.

Постановка проблеми. Люциферіанські культу, як нетрадиційні релігійні групи, можуть становити соціальний і психологічний виклик для суспільства, особливо через свою здатність залучати нових членів. Ці культу часто приваблюють людей, які шукають альтернативних шляхів духовного розвитку, свободи від традиційних догм або просто прагнуть до особистої трансформації. Однак, участь у таких групах може призводити до серйозних соціальних, психологічних та правових наслідків для індивідів і їхніх близьких. Незважаючи на це, проблема залучення до люциферіанських культів досі не отримала достатньої уваги з боку наукової спільноти. Існує недостатність системного аналізу соціально-психологічних факторів, які сприяють залученню до цих груп, а також механізмів профілактики, що могли б зменшити вплив таких культів на вразливі верстви населення. Ця наукова стаття має на меті заповнити прогалину в дослідженнях, визначивши основні соціально-психологічні фактори, що сприяють залученню до люциферіанських культів, та запропонувати ефективні профілактичні заходи, які можуть бути використані як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження зосереджуються на різних аспектах люциферіанських культів, зокрема на соціально-психологічних та правових аспектах їхньої діяльності. Дослідники вказують на складність і багатогранність цього явища, що включає елементи релігії, ідеології та соціальної психо-

логії. Значна частина літератури зосереджена на вивченні механізмів рекрутування в нові релігійні рухи, включаючи люциферіанські культу. Ці механізми часто базуються на соціально-психологічних методах, таких як маніпуляція, груповий тиск і створення емоційно заряджених ситуацій, що полегшують прийняття нової ідентичності. Дослідники, такі як С. Галангер та Р. Сінгх, вивчають психологічні процеси, що впливають на вразливих індивідів і спонукають їх до участі в таких культурах. Правові аспекти також отримують значну увагу в наукових публікаціях. Дослідники аналізують законодавчі ініціативи і правові рамки, що регулюють діяльність нових релігійних рухів, включаючи люциферіанські культу. Вони підкреслюють важливість забезпечення балансу між релігійною свободою і захистом прав людини, зокрема щодо захисту від маніпулятивних і експлуаторських практик. Таким чином, останні дослідження надають важливу інформацію для розуміння феномену люциферіанських культів і пропонують рекомендації для розвитку профілактичних заходів. Однак, у цій сфері залишається багато невирішених питань, що потребують подальшого вивчення, зокрема щодо інтеграції між-дисциплінарних підходів у дослідженні цього явища.

Метою є вивчення та аналіз соціально-психологічних факторів, що сприяють залученню до люциферіанських культів, а також розробка і пропозиція ефективних механізмів профілактики, які можуть зменшити ризики такого залучення.

Виклад основного матеріалу. Люциферіанські культури, як і інші деструктивні релігійні групи, становлять потенційну загрозу для соціальної стабільності та безпеки. Розуміння соціально-психологічних факторів, що сприяють залученню до таких груп, є ключовим для розробки ефективних стратегій профілактики.

Люциферіани мають декілька історичних термінів. У ранньому християнстві люциферіани – це послідовники вчення єпископа Люцифера Каларійського (дата і місце народження невідомі – 370 або 371 рр., м. Караліс, сучасний Кальярі, Сардинія, Італія), відомого своєю протидією арианству. Єпископ Люцифер, чие ім'я в пізньо-римський період означало «світлоносний» або «сяючий» (від лат. “Lucifer”), боровся проти ариан під час правління римського імператора Констанція II (337–361 рр.). У 355 р. на Медіоланському соборі він, разом з іншими, відмовився виконати вимогу імператора засудити єпископа Александрія Афанасія (відомого як Афанасій Великий) за його ортодоксальні погляди. Люцифер Каларійський відкрито виступив проти арианства та імператора, за що був засланий спочатку в Сирію, а потім у Палестину та Єгипет. Після смерті імператора Констанція II Люцифер повернувся до єпископської діяльності у 362 р. і взяв участь у Александрійському соборі. Його непоступливість «плива позиція унеможливила примирення з арианами і навіть погіршила відносини між різними течіями християнства, особливо через відмову від компромісу з Антіохійською церквою. Його непримиримість була критикована в трактаті св. Єроніма «Дебати між люциферіанами і ортодоксами» [1, с. 205].

Погляди єпископа Люцифера знайшли підтримку серед релігійних громад, які протидіяли арианству в Італії, Іспанії, Галлії та Африці. Після його смерті його культ як святого поширився серед прихильників, особливо на Сардинії. Релігійна громада люциферіан проіснувала принаймні до 5 століття. У 1625 р. ім'я Люцифера Каларійського було включено до календаря місцевих святих; Католицька церква вшановує його пам'ять 20 травня. Термін «люциферіани» досі використовується для позначення християн, які категорично відкидають будь-які компроміси і дотримуються жорсткої антиаріанської позиції [2, с. 384].

У середньовічній Європі люциферіани були прихильниками антицерковного і антифеодального руху, оголошеними Католицькою церквою еретиками. Назва руху походить від імені гіршого ангела Люцифера, якого його прихильники вважали суперником Бога. Рух виник наприкінці 12 століття в Німеччині, і його основи були засновані на дуалістичних ученнях раннього християнства, таких як гностицизм і маніхейство, а також на середньовічних ересях павликіан, богомилів і альбігойців. Люциферіани відкидали догмат про триєдність Бога, не визнавали таїнств, вшанування хреста та ікон; заперечували воскресіння з мертвих і богослужіння, а також виступали проти влади Папи Римського та існуючого соціального ладу. В історії християнства їх часто асоціюють з іншими течіями, такими як вальденси і катарі. Звинувачення у сатаністських культових практиках, таких як жертвоприношення дияволу, осквернення святих і сексуальні оргії, ймовірно, є проявом антиеретичної пропаганди середньовічної церкви. У першій половині 13 століття рух був фактично придушений інквізицією. Як один із крайніх напрямків богомилства, люциферіанство існувало також у Візантії та Болгарії, і вплинуло на землі Київської Русі [6, с. 94].

Люциферіанство – це нетрадиційне релігійне вчення, яке деякі послідовники називають «прометеївським гностицизмом». На відміну від сучасного сатанізму, люциферіанство не спрямоване на відкритий конфлікт з Церквою і не є просто інверсією християнства, за винятком деяких течій, що мають характеристики дияволопоклонства. Ця окультна синкретична традиція має коріння в ересях катарів і богомилів, маніхействі, а також у ранніх формах

люциферіанства. Витоки люциферіанства можна також знайти в гностицизмі, зокрема у поклонінні занепалому ангелу, що практикувалося в древніх гностичних культурах II століття н.е., і було відновлене в XIV столітті під назвою «люциферіанці». Ця традиція існувала в таємних окультних групах протягом всієї історії християнства, хоча вона не була прийнята в респектабельних колах.

Люциферіани не поклоняються Люциферу як уособленню зла, а розглядають його як світле і добре божество. Наразі існує кілька гілок люциферіанства, включаючи люциферіан-дияволопоклонників, люциферіан-гностиків, люциферіан-філософів-антифілософів і екзистенційне люциферіанство, хоча поділ між ними умовний, і часто окремі гілки поєднують кілька елементів.

Люциферіани-дияволопоклонники розглядають Люцифера як диявола і поклоняються йому, приносячи кровні та безкровні жертви. Вони мають сувору релігійну організацію і приймають християнську міфологію та історію, але служать Люциферу, а не Богу Старого і Нового Заповіту. Серед них є ті, хто ототожнює Люцифера і сатану як одну особистість, і ті, хто відокремлює Люцифера від сатани.

Люциферіани-гностики розглядають Люцифера як одну з іпостасей Богині Матері, асоціюючи його з такими фігурами як Ісіда, Діана, Ашера, Венера тощо. Відомий автор Лінн Пікнет у своїй книзі «Таємна Історія Люцифера» говорить про Люцифера як про Бога Світла і Прогресу, а сатану – як про диявола і істоту, не гідну поклоніння. У цьому підході є певні суперечності, але він демонструє різноманітність поглядів всередині гностичного люциферіанства.

Для люциферіан – атеїстів Люцифер є втіленням Логоса. Втіленням прогресу: «Люцифер – це вершина Логосу. Люциферіанство – це система принципів особистостей, здатних не тільки розуміти, а й змінювати». Поклоніння Люциферу це, найімовірніше, у люциферіан-атеїстів розглядається як поклоніння Розуму. У них немає культу і релігійної організації. Роль духовного досвіду мінімальна. Це найчастіше одинаки, які присвятили життя питанням філософії та релігії.

Люциферіани прагнуть досягти вищого рівня буття протягом свого життя через процес просвітлення, часто символізованого смолоскипом. Освічена людина, або ілюмінат, набуває достатньо містичних знань і духовних досягнень, щоб досягти стану, подібного до божественного. Стародавні містерії обіцяють можливість «подолати прокляття смертності через особисту зустріч з богом-покровителем або через досвід обожнення, перетворення людини на божество».

Люциферіанство є сучасним релігійним вченням, яке підкреслює крайній індивідуалізм, де кожен вірянин має своє власне розуміння Люцифера та культу в люциферіанстві.

Релігійний досвід є особистою взаємодією з божественним, що надає засновникам релігій силу через безпосереднє спілкування з божеством. Вільям Джеймс вказує, що температура тіла може впливати на сприйняття істини, а релігійний досвід описується як один з найрідкісніших феноменів людського існування.

Традиційне визначення терміна «релігійний досвід» охоплює всю сукупність релігійних почуттів і переживань, що відображають психологічний стан віруючого. Найяскравіші прояви містичного досвіду включають стан свідомості, досягнутий під час молитви, медитації, божественних одкровень тощо, які характеризуються невимовністю, інтуїтивністю, короткочасністю та бездіяльністю волі.

Релігійний досвід часто важко описати, оскільки він є прикордонним станом, що викликає незрозумілі або навіть страхітливі відчуття у віруючої людини. Такі досвіди важко осмислити тільки через їх опис; їх можна зрозуміти лише через особисте переживання.

Люциферіани описують свій релігійний досвід у формі одкровення, які бувають масовими або для посвячених, ситуативними або загальними. Масові одкровення призначені для широкої аудиторії, тоді як одкровення для посвячених рясніють складним символізмом і таємницями, зрозумілими лише для вірян. Одкровення можуть бути надиктовані божеством або приходити до людини у формі інсайту. Масові одкровення часто містять інформацію про плани і завдання Люцифера на Землі, космологію та космогонію люциферіанства і місце людини в цій системі.

Слід розуміти, що люциферіанство та сатанізм це не тотожні поняття [4, с. 103]. Люцифер володіє багатьма характеристиками, які зближують його із сатаністським образом Сатани (хоча це не Сатана в юдео-християнській традиції). Люцифер символізує творчість, свободу, прагнення до досконалості, розвиток, дослідження та пізнання через досвід, а не через загальноприйняті істини. Він уособлює протест проти догматизму та інших форм контролю.

Деякі вважають, що Люцифер і Сатана є двома сторонами однієї медалі; це одна істота з різними аспектами. Ставлення до цієї фігури залежить від духовних цілей і розуміння людини. Сатана представляється більш непокірною та конфронтаційною фігурою. Люциферіани зазвичай бачать сатаністів як тих, хто переважно протистоїть чомусь (зокрема християнству і догматичним релігіям загалом), тоді як люциферіани йдуть своїм власним шляхом, незалежним від будь-якої іншої релігії.

Люциферіани пояснюють це різницею в перспективах. Багато хто з них вважає, що хоча Люцифер і Сатана можуть бути однією істотою, в контексті люциферіанства він не є Сатаною, оскільки це ім'я означає «ворог». Слово «Сатана» в його оригінальному єврейському значенні не було ім'ям, а означало «супротивник», що протистояв євреям і підривав їхню віру. Таким чином, концепція «світлоносця» (буквальне значення імені Люцифер) не має жодного сенсу в юдео-християнському контексті Сатани, який уособлює темряву, обман, спокуси та руйнування.

Люциферіани критикують сатаністів за надмірну зосередженість на опорі християнству та ідентифікацію себе як противників християнства. Люциферіани не розглядають себе як повстанців, хоча визнають, що їхні переконання суперечать традиційному юдео-християнству.

Люциферіанські культури, як і інші релігійні або духовні рухи, можуть приваблювати людей різного походження, віку та соціального статусу. Існує кілька соціально-психологічних факторів [5, с. 239], що сприяють залученню до таких культур:

Пошук ідентичності та сенсу життя. Багато людей приєднуються до люциферіанських культур, шукаючи відповіді на важливі екзистенційні питання. Ці культури часто пропонують альтернативні перспективи на питання духовності, які можуть бути привабливими для тих, хто не знаходить задоволення в традиційних релігіях.

Потреба у приналежності. Люди часто шукають групи, де вони можуть відчути підтримку та розуміння. Люциферіанські культури можуть забезпечити відчуття спільноти та приналежності, особливо для тих, хто відчуває себе ізольованим або не прийнятим у традиційних соціальних групах.

Пошук духовного досвіду. Люциферіанські культури можуть пропонувати унікальні духовні практики, ритуали або досвіди, які можуть приваблювати тих, хто шукає нових або нетрадиційних способів духовного розвитку.

Реакція на соціальні та культурні норми. Люди, які відчувають тиск соціальних або культурних норм, можуть звертатися до люциферіанських культур як до способу вираження своєї індивідуальності та протистояння загальноприйнятим традиціям [7, с. 194].

Вплив харизматичних лідерів. Лідери люциферіанських культур часто володіють харизмою та здібностями до переконання, що може сприяти залученню нових учасників. Їхня здатність представляти себе як джерело зна-

ння та просвітлення може бути особливо привабливою для тих, хто шукає наставника або провідника [3, с. 104].

Соціальні та економічні чинники. Люди, які опинилися в складних життєвих обставинах, можуть бути більш вразливими до впливу культур, які пропонують відчуття безпеки, підтримки або вирішення проблем.

Інтелектуальний інтерес. Люциферіанство, з його акцентом на знання, самовдосконалення та духовне просвітлення, може бути привабливим для інтелектуалів або тих, хто шукає глибшого розуміння світу і себе.

На нашу думку, профілактика залучення до люциферіанських культур, як і до інших нетрадиційних релігійних або духовних груп, вимагає багатостороннього підходу, який включає освітні, психологічні та соціальні заходи: 1. Забезпечення доступу до об'єктивної інформації про люциферіанські культури та їхні практики є ключовим механізмом профілактики. Освітні програми повинні включати інформацію про те, як розпізнати потенційно небезпечні культурні групи та розуміти психологічні методи впливу, що використовуються для залучення нових членів. 2. Люди, які стикаються з кризами ідентичності, особистими проблемами або соціальною ізоляцією, можуть бути більш вразливими до залучення в культури. Забезпечення доступу до психологічної підтримки, консультування та терапії може допомогти людям впоратися з цими проблемами без необхідності звертатися до релігійних груп. 3. Навчання навичкам критичного мислення, включаючи аналіз інформації та розуміння маніпулятивних технік, може допомогти людям розпізнавати потенційні загрози і уникати маніпуляцій. 4. Сильні соціальні зв'язки і підтримка з боку сім'ї та громади можуть знизити ризик залучення до культур. Створення підтримуючих соціальних мереж може допомогти людям відчувати себе прийнятими і не шукати альтернативних груп для задоволення своїх потреб у приналежності та підтримці. 5. Застосування законодавства, яке регулює діяльність релігійних груп, може включати нагляд за їхніми фінансовими операціями, навчальними програмами і практиками. Це допоможе забезпечити, що діяльність культур не порушує прав людини і не шкодить їхнім учасникам. 6. Програми, спрямовані на соціальну інтеграцію, можуть допомогти людям знайти підтримку і взаємодію в безпечних і здорових середовищах, що знижує їхню вразливість до залучення в культури. 7. Використання засобів масової інформації для підвищення обізнаності про небезпеку культур і розповсюдження історій тих, хто пережив негативний досвід, може допомогти людям розпізнавати потенційні загрози.

Ці механізми профілактики можуть діяти ефективно лише в комплексі, забезпечуючи різносторонній підхід до попередження залучення до люциферіанських культур та інших подібних груп.

Висновки. Дослідження соціально-психологічних факторів, що сприяють залученню до люциферіанських культур, виявило складний набір причин, що впливають на вибір індивіда. Серед них виділяються потреба в приналежності, пошук духовного досвіду, соціальна ізоляція, а також кризи ідентичності. Важливо зазначити, що ці фактори можуть взаємодіяти, посилюючи схильність людини до участі в нетрадиційних релігійних групах. Важливим аспектом дослідження є аналіз механізмів профілактики залучення до таких культур. Освітні програми, спрямовані на розвиток критичного мислення та інформування про небезпеку маніпулятивних технік, показують свою ефективність. Крім того, підтримка сім'ї та громади, а також доступ до психологічної допомоги є ключовими елементами у запобіганні негативним наслідкам участі в культурних групах. Загалом, комплексний підхід, що включає освітні, соціальні та психологічні заходи, є необхідним для зменшення ризику залучення до люциферіанських культур. Подальші дослідження у цій сфері можуть сприяти розробці більш ефективних стратегій профілактики та підтримки осіб, які опинилися під впливом подібних релігійних рухів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічне релігієзнавство : підручник / за ред. А. Колодного. К. : Світ знань, 2000. 862 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. [2-е вид., перероб. й доп.]. К. : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
3. Куп'янський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. Г. Куп'янський ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2016. 224 с.
4. Петрик В.М. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України. Київ : РОСАВА, 2003. 336 с.
5. Тимченко О.В., Шапар В.Б. Полоненики релігійного екстазу: Психологія релігійних сект. Харків : Прапор, 1998. 477 с.
6. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.
7. Цимбал М. М. Деякі питання кримінально-правової характеристики організаторів злочинних груп у галузі віросповідання. *Роль православних духовних цінностей у формуванні національної свідомості та громадянської позиції сучасної молоді* : матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (25 листопада 2005 р.). К. : Вид-во МАУП, 2006. С. 194–196.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

JUDICIAL EXAMINATION IS DURING MARTIAL LAW

Литвиненко Д.О., студент II курсу юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Шульженко А.В., доктор філософії,
доцент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Стаття розглядає важливість та специфіку проведення судової експертизи в умовах воєнного стану. Вона акцентує увагу на необхідності забезпечення справедливості та правосуддя під час збройного конфлікту, коли збір доказів ускладнюється, а потреба у фаховому аналізі зростає. У роботі підкреслено, що судові експертизи відіграють ключову роль у документуванні воєнних злочинів, визначенні винуватців та відновленні прав постраждалих, що є критично важливим для міжнародного правосуддя.

Основний матеріал статті висвітлює специфіку злочинності в Україні під час воєнного стану, зокрема зростання витонченості злочинів, збільшення шкоди та розміру збитків, а також нові види суспільно небезпечної поведінки. Обговорюється роль суб'єктів судово-експертної діяльності або процесу: слідчих підрозділів, прокуратури та суду, які повинні мати високий рівень знань та професіоналізму для ефективного розслідування злочинів.

Окремо розглядається адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності, включаючи законодавче забезпечення, матеріально-технічне оснащення та міжнародно-правову взаємодію. У статті наголошується на важливості державного регулювання та формування національної політики у сфері судово-експертної діяльності.

Стаття також звертає увагу на потребу вдосконалення організаційної системи судово-експертної діяльності, зокрема у сфері технічного забезпечення експертів сучасними засобами для проведення досліджень, що є особливо актуальним у воєнних умовах. Зазначено про важливість міжнародної співпраці та державної підтримки, яка допомагає забезпечити сучасне обладнання та сприяє розвитку національної експертної бази. Висновки статті підкреслюють необхідність подальшого дослідження інноваційних методів та технологій, що дозволяють підвищити ефективність судово-експертної діяльності в Україні, особливо у складних умовах воєнного часу.

Результати статті підкреслюють значущість оперативного і точного дослідження пошкодженого майна та оцінки збитків, завданих бойовими діями, а також перспективи подальших досліджень інноваційних методів і технологій. Потрібне розширення міжнародного співробітництва та залучення іноземної допомоги для забезпечення судових експертів сучасними технічними засобами та обміну досвідом, що сприятиме підвищенню стандартів вітчизняної судово-експертної діяльності.

Ключові слова: судова експертиза, воєнний стан, правосуддя, документування злочинів, збір доказів.

The article examines the importance and specifics of conducting forensic examinations under martial law. It focuses on the need to ensure fairness and justice during an armed conflict, when the collection of evidence becomes more difficult and the need for professional analysis increases. The paper emphasises that forensic examinations play a key role in documenting war crimes, identifying perpetrators and restoring the rights of victims, which is critical for international justice.

The main material of the article highlights the specifics of crime in Ukraine during the war, in particular, the growing sophistication of crimes, the increase in damage and the amount of losses, as well as new types of socially dangerous behaviour. The author discusses the role of investigative units, the prosecutor's office and the court, which must have a high level of knowledge and professionalism to effectively investigate crimes.

The article also deals with the administrative and legal regulation of forensic expert activity, including legislative support, material and technical equipment and international legal cooperation. The article emphasises the importance of state regulation and the formation of a national policy in the field of forensic science.

The article also draws attention to the need to improve the organisational system of forensic expert activity, in particular in the area of technical support of experts with modern means for conducting research, which is especially relevant in wartime. The author emphasises the importance of international cooperation and state support, which helps to provide modern equipment and promotes the development of the national expert base. The conclusions of the article emphasise the need for further research into innovative methods and technologies that will increase the efficiency of forensic activities in Ukraine, especially in difficult wartime conditions.

The results of the article emphasise the importance of prompt and accurate examination of damaged property and assessment of damage caused by hostilities, as well as the prospects for further research into innovative methods and technologies. It is necessary to expand international cooperation and attract foreign assistance to provide forensic experts with modern technical means and exchange of experience, which will help to raise the standards of domestic forensic activities.

Key words: forensic examination, martial law, justice, documentation of crimes, collection of evidence.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження судової експертизи під час воєнного стану полягає в забезпеченні справедливості та правосуддя в умовах збройного конфлікту, коли збір доказів стає складнішим, а потреба у фаховому аналізі зростає. Судові експертизи відіграють ключову роль у документуванні воєнних злочинів, визначенні винуватців та відновленні прав постраждалих, що є критично важливим для міжнародного правосуддя. Воєнний стан змушує переглядати методики та інструменти експертних досліджень, адаптуючи їх до умов підвищеного ризику та нестабільності. Ефективне проведення судової експертизи сприяє зміцненню верховенства права та захисту прав людини, а також формує основу для післявоєнного відновлення та примирення. Дослідження цієї теми є надзвичайно важливим для забезпечення

належного функціонування правової системи в умовах воєнного стану.

Багато науковців приділяють увагу дослідженню питань судової експертизи в умовах воєнного стану: В. Бондаренко-Берегович, Б. М. Гамалюк, В. І. Лямпель, Р. Г. Цимбаліста, М. А. Грига, С. Є. Демидова, К. В. Латиш, Р. Кірін, О. Подольхова, С. Корнійко, В. Маруніч, М. Одарюк, А. Тимчишин, В. Яремчук та І. Яценко зробили значний внесок у розвиток цієї важливої теми. Вони аналізували інституційні засади формування системи судово-експертної діяльності в Україні, розглядали актуальні експертні дослідження, що є важливими в умовах воєнного стану, та вивчали нормативно-правове регулювання криміналістичних експертиз. Їхні дослідження спрямовані на вдосконалення поняття судової експер-

тизи, визначення найбільш затребуваних видів судової експертизи під час війни, а також на інновації у захисті суб'єктивних прав людини за умов воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню проблеми організації судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану присвятили свої праці В. Бондаренко-Берегович [1], яка широко дослідила особливості організації судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану, а також запропонувала шляхи вдосконалення цієї правової галузі відповідно до вимог воєнного часу; М. Грига [3], у статті якого розкрито специфіку проведення судових експертиз та означено їх характерні риси в умовах ведення війни; Р. Кіріна та О. Подольхової [5], що дослідили чинну нормативно-правову базу у сфері судово-експертної діяльності та виокремили ключові риси поняття «судова експертиза»; В. Яремчук [12], що означила найбільш затребувані види судових експертиз в умовах воєнного стану та дослідила специфіку їх організації.

Формулювання цілей статті. Дослідження має на меті проаналізувати особливості проведення судової експертизи в умовах збройного конфлікту та дослідити шляхи оптимізації організації судово-експертної діяльності відповідно до вимог воєнного часу.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалами дослідження виступають: 1) нормативно-правове забезпечення у сфері судово-експертної діяльності в Україні; 2) праці вітчизняних дослідників у межах означеної теми.

Серед методів дослідження, які застосовувались при підготовці наукового дослідження, можна виділити наступні: аналітико-синтетичної обробки інформації (використано при дослідженні поняття «судова експертиза»), узагальнення (за допомогою цього методу розкрито особливості організації судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану), систематизація (даний метод дозволив шляхи вдосконалення проведення судових експертиз в умовах воєнного стану).

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статистичними даними, в Україні наразі рівень злочинності дещо знизився порівняно з попередніми роками, але спостерігається тенденція до якісних змін у напрямку більшої витонченості злочинів, збільшення шкоди та розміру збитків, завданих неправомірними діями, і появи нових видів та проявів суспільно небезпечної поведінки, зокрема з використанням новітніх технологій для реалізації злочинних намірів. Під час розслідування таких злочинів слідчі підрозділи повинні мати високий рівень знань, навичок та професіоналізму в пошуку і використанні необхідної для розслідування інформації, оскільки вони є основними суб'єктами, які виявляють і збирають інформацію, що стає базою для роботи інших суб'єктів кримінального судочинства. Учасники судово-експертної діяльності або процесу: слідство, прокуратура та суд повинні мати широкі юридичні знання, які дозволяють їм самостійно, без зовнішньої допомоги, розбиратися в усіх юридичних питаннях кримінальних справ і юриспруденції. Усі питання, що вимагають спеціальних знань і виходять за межі професійних та юридичних знань слідчого, прокурора чи судді, повинні вирішуватися з допомогою відповідних фахівців через проведення експертизи, яка є дослідженням на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо з метою надання висновків з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [8, с. 228].

Судова експертиза як об'єкт адміністративно-правового регулювання є організаційно-правовою діяльністю спеціалізованих суб'єктів, як-от державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комуніальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інших фахівців (експертів) з відповідних галузей знань, що проводять відповідні дослідження (судові експертизи) на основі спеці-

альних знань. Межі судової експертизи як об'єкта адміністративно-правового регулювання включають: право судового експерта проводити судові експертизи на основі вітчизняного та міжнародного законодавства; забезпечення належного правового, організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення судово-експертної діяльності її суб'єктів (в тому числі щодо проведення експертиз міжнародного значення); забезпечення міжнародно-правової (експертної) взаємодії під час судових експертиз [13, с. 98].

Основні адміністративні положення судово-експертної діяльності викладені в Законі України «Про судову експертизу» 1994 року. Закон не містить термінологічного визначення цього поняття, але розкриває його сутність у преамбулі та окремих статтях. Згідно з преамбулою: «цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя в Україні незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки» [10].

Судова експертиза є процесуальною дією в доказуванні зі специфічною формою, під час якої експерт, застосовуючи свої спеціальні знання, навички та досвід, самостійно в межах своєї компетенції виявляє нові факти, що мають значення для встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. Саме ця специфічна форма відрізняє експертизу від інших процесуальних засобів доказування, особливо від залучення спеціалістів для виявлення, фіксації та вилучення доказів [11, с. 231].

Судово-експертна діяльність зосереджується лише на проведенні судової експертизи, що є досить вузьким підходом. Проведення досліджень, безумовно, є важливою частиною судово-експертної діяльності, але вона не обмежується лише цим. Виконання судово-експертної діяльності передбачає реалізацію функцій судового експерта, що включають як проведення досліджень, так і надання об'єктивного та обґрунтованого письмового висновку.

Однак, виконання цих функцій можливе лише за умови реалізації інших напрямків судово-експертної діяльності. До них належать: підготовка, атестація (перевірка) та підвищення кваліфікації судових експертів для забезпечення правосуддя кваліфікованими фахівцями; проведення наукових досліджень та розробок з метою вдосконалення судової експертизи; розробка теоретичної та методичної бази для проведення судової експертизи; організація наукових досліджень з питань проведення судових експертиз, а також фінансове та організаційне забезпечення проведення експертиз [4, с. 404].

Судова експертиза є найважливішою процесуальною формою використання спеціальних знань у судочинстві, завдяки чому у розпорядженні слідства і суду з'являється нова інформація з доказовим значенням, яку неможливо отримати іншими процесуальними засобами. Судові експертизи класифікуються за різними підставами. Зокрема, за своєрідністю предмета спеціальних знань вони поділяються на кілька класів: криміналістичні, судово-медичні, судово-психіатричні, судово-психологічні, судово-фармацевтичні та фармакологічні, фізико-технічні, хімічні, токсичні, екологічні та інші [7, с. 83].

Сучасний етап реформи судово-експертного законодавства України розпочався на основі Указу Президента України [9], в якому Кабінет Міністрів України був зобов'язаний до 31.12.2020 р. вжити заходів у сферах правової політики, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, що включало розробку та подання на розгляд Верховної Ради України законопроекту про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення системи самоврядування судових експертів, запровадження рецензування висновків судових експертів та визначення граничних строків проведення судових експертиз.

Комітет Верховної Ради України з питань правової політики 04.02.2022 р. надав чотири висновки про включення до порядку денного парламенту чотирьох проєктів закону щодо судово-експертної діяльності. Ці проєкти були включені до порядку денного одинадцятої сесії Верховної Ради України відповідною постановою, як підготовлені до розгляду на пленарних засіданнях [5, с. 86].

Збройна агресія РФ та запровадження воєнного стану в Україні, на жаль, стали ключовими чинниками, що впливають на всі процеси та відносини як всередині країни, так і за її межами. Кількість зареєстрованих злочинів постійно зростає, оскільки ворог щодня вчиняє нові злочинні дії. Однак, навіть у цих вкрай складних умовах, правоохоронні органи продовжують роботу з документування та розслідування виявлених злочинів [3, с. 60].

У воєнний час поширеними судовими експертизами є розрахунок збитків від військової агресії. Великий обсяг роботи виконують експерти-будівельники, експерти-економісти та експерти-товарознавці щодо оцінки зруйнованого майна громадян. Судові експерти, які працюють у державних експертних установах, займаються експертними провадженнями з визначення збитків, завданих війною, у рамках відкритих кримінальних справ і експертиз щодо виявлення корупційних діянь [12, с. 328].

Розслідування масштабних воєнних злочинів вимагає дослідження багатьох подій та проведення значної кількості різних видів судової експертизи. Виклики воєнного часу змістили акцент на певні види експертних досліджень. Зокрема, через велику кількість постраждалих та загиблих осіб зростає потреба у проведенні значного обсягу судово-медичних досліджень, серед яких можна виділити три основні види:

- судово-медична експертиза трупа для встановлення причин та обставин його смерті;
- судово-медична експертиза осіб для визначення характеру та тяжкості їхніх тілесних ушкоджень;
- судово-медична експертиза речових доказів біологічного походження [6, с. 76].

Варто зазначити, що в Україні наразі триває перегляд організаційної системи забезпечення процесуального напрямку, зокрема інституту судової експертизи, в рамках реформування судової та правоохоронної системи на рівні національного законодавства. Внаслідок розвитку нових напрямків експертного провадження та розробки інноваційних методів, система судово-експертної діяльності розширює свої можливості та стає невід'ємною частиною не лише під час досудового розслідування та судового розгляду в українських і міжнародних судах, але й використовується в багатьох інших сферах правоохоронної, господарської і міжнародної діяльності. Тому вона потребує державного регулювання та формування загальнонаціональної політики у сфері інституційних засад здійснення судово-експертної діяльності в Україні [2, с. 62].

В умовах воєнного стану актуальною потребою є забезпечення судових експертів сучасними технічними засобами, які дозволяють безконтактно працювати з окремими групами досліджуваних об'єктів, фіксувати

їх стан та місце розташування, незалежно від доступності й масштабності, здійснювати їх безпечно вилучення та знешкодження. Для розрахунку розміру відшкодування пошкодженого (зруйнованого, знищеного) майна виникає необхідність застосування сучасних технологій 3-D моделювання (3-D сканери). Гостра потреба в подібних технічних засобах частково вирішується завдяки міжнародній допомозі та запровадженню виробництва вітчизняних аналогів. Ефективне застосування цих сучасних технічних засобів у судово-експертній діяльності потребує належного опанування експертами навичками їх використання. Проте через високу вартість таких технічних засобів, спостерігається «страх застосування інновацій» у повсякденній професійній діяльності судових експертів [1].

Для вдосконалення судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану важливо організувати навчання та тренінги для судових експертів з опанування новітнього обладнання, щоб підвищити їхню кваліфікацію і впевненість у використанні нових технологій. Необхідно також розширити міжнародне співробітництво та залучення іноземної допомоги для забезпечення сучасними технічними засобами і обміну досвідом. Виробництво вітчизняних аналогів технічних засобів повинно бути пріоритетним завданням для забезпечення їх доступності та зниження залежності від імпорتنих поставок. Державна підтримка та фінансування розвитку судово-експертної діяльності є ключовими для забезпечення ефективної роботи експертів в умовах воєнного стану.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Судова експертиза під час воєнного стану набуває особливого значення через необхідність оперативного і точного дослідження пошкодженого майна та оцінки збитків, нанесених внаслідок ведення бойових дій. Перспективи подальших досліджень включають вивчення інноваційних методів і технологій, наприклад, 3-D моделювання, що дозволять підвищити ефективність та точність експертиз. Важливим напрямком є підготовка та перепідготовка судових експертів, що забезпечить їх компетентність у використанні новітніх технічних засобів. Інтеграція міжнародного досвіду та налагодження співпраці з іноземними експертними установами сприятиме підвищенню стандартів вітчизняної судово-експертної діяльності. Державна підтримка та фінансування наукових розробок у цій сфері є вкрай важливими для адаптації судово-експертної діяльності до умов воєнного часу.

Судова експертиза в умовах воєнного стану відіграє критично важливу роль у забезпеченні правосуддя та документуванні воєнних злочинів. Виклики, що постають перед експертами в цей час, вимагають адаптації та вдосконалення як технологій, так і правового регулювання. Необхідність оперативного і точного проведення експертиз для розслідування злочинів, визначення збитків, завданих війною, та відновлення прав постраждалих підкреслює важливість підвищення професійного рівня судових експертів, покращення матеріально-технічного забезпечення та розширення міжнародної співпраці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко-Берегович В. Судово-експертна діяльність в умовах військового стану. *Наукові перспективи*. 2024. № 6 (48). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/12782/12844>. (дата звернення: 12.07.2024)
2. Гамалюк Б.М., Лямпель В.І., Цимбаліста Р.Г. Інституційні засади формування системи судово-експертної діяльності в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 2. С. 61–65.
3. Грига М. А. Експертні дослідження, актуальні в умовах воєнного стану. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф.* (Київ, 26 трав. 2022 р.) С. 58–62.
4. Демидова Є.Є., Латиш К.В. Криміналістичні експертизи в структурі судово-експертної діяльності: особливості нормативно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 403–406.
5. Кірін Р., Подольхова О. Перспективи вдосконалення поняття «судова експертиза». *Криміналістика та судова експертиза у XXI столітті*: матеріали всеукр. наук.-практ. семінару (м. Київ, 30 травня 2024 р.) / відп. упоряд.: Ковальов К. М., Гуріна Д. П., Воробйова О. П., Житник Н. С., Чміленко О. П. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2024. С. 85–88. URL: <http://ndekc.lviv.ua/pdf/18.06.2024.pdf#page=85>. (дата звернення: 13.07.2024)
6. Корнійко С. Найбільш затребувані види судової експертизи під час війни. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф.* (Київ, 25 листоп. 2022 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.

Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 75–78. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ksm/2023/mater_konf_251122.pdf#page=73. (дата звернення: 12.07.2024)

7. Маруніч В. Судова експертиза в Україні. Поняття та види. *Молодий вчений*. 2023. С. 82–84. URL: <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/download/58/934/1945-1>. (дата звернення: 14.07.2024)

8. Одарюк М. Судова експертиза у кримінальному процесі. *International scientific and practical conference «European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice»* : conference proceedings, February 26–27, 2021. С. 227–230. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/121/3319/7045-1>. (дата звернення: 13.07.2024)

9. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави : Указ Президента України від 8 листопада 2019 р. № 837/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019#Text>. (дата звернення: 12.07.2024)

10. Про судову експертизу: Закон України № 4038-XII від 25.02.1994. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (дата звернення: 12.07.2024)

11. Тимчишин А. Судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 228–235. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/1/1_2023.pdf#page=228. (дата звернення: 14.07.2024)

12. Яремчук В. Судова експертиза і криміналістика: інновації у захисті суб'єктивних прав людини за умов воєнного стану. *Теорія та практика правозастосування в сучасних умовах державотворення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 05 травня 2023 року). Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 328–329. URL: http://repository.ukd.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/510/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%202023%20%282%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=329. (дата звернення: 14.07.2024)

13. Яценко І. Судова експертиза як об'єкт адміністративно-правового регулювання міжнародного співробітництва. *Право і безпека*. 2020. № 3 (78). С. 96–102. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/pb.2020.3.12/300>. (дата звернення: 13.07.2024)

АНАЛІЗ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЬ ЗЛОЧИНІВ: ПОРІВНЯННЯ ТРАДИЦІЙНИХ І СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ОГЛЯДУ ТА ОБРОБКИ МІСЦЬ ЗЛОЧИНІВ

ANALYSIS OF CRIME SCENE INVESTIGATION METHODS: A COMPARISON OF TRADITIONAL AND MODERN APPROACHES TO CRIME SCENE EXAMINATION AND PROCESSING

Прокопенко Н.М., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального права та кримінології

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті здійснено аналіз традиційних і сучасних методів дослідження місць злочинів. Розглянуто ключові аспекти криміналістичного огляду та обробки місць подій, зокрема використання фотографування, відеозйомки, складання схем і протоколів. Особливу увагу приділено новітнім технологіям, таким як 3D-сканери, безпілотні літальні апарати та термальні камери, які стають важливими інструментами у процесі розслідування злочинів. Проаналізовано переваги та недоліки кожного підходу, а також проблеми, пов'язані з їх впровадженням в Україні.

Зроблено наступні висновки: 1) традиційні методи огляду місць подій залишаються важливою частиною криміналістичної практики. Фотографування, відеозйомка, вимірювання, складання схем та протоколів дозволяють забезпечити належну фіксацію доказів та слідів. Однак ці методи часто є трудомісткими і можуть бути недостатньо точними в певних умовах; 2) сучасні технології, такі як 3D-сканування, використання безпілотних літальних апаратів та термальних камер, мають значний потенціал для покращення точності та швидкості фіксації слідів злочину. Вони дозволяють отримати детальні тривимірні зображення місць подій, мінімізувати ризик втручання в обстановку та забезпечити віртуальну реконструкцію подій; 3) незважаючи на переваги сучасних технологій, їхнє широкомасштабне впровадження в Україні залишається обмеженим через високу вартість обладнання та потребу у спеціальній підготовці фахівців. Крім того, традиційні методи все ще залишаються основними засобами фіксації, що використовуються на місці події; 4) інтеграція новітніх технологій у процес розслідування злочинів може значно підвищити ефективність слідчих дій, зокрема завдяки автоматизації та прискоренню процесу збору даних. Проте для цього необхідно створити систему навчання для слідчих і експертів, яка б охоплювала роботу з новітніми обладнаннями; 5) майбутнє криміналістики полягає у поєднанні традиційних методів із новітніми технологіями. Це дозволить слідчим отримувати точнішу інформацію, знижувати ризики втрати доказів та підвищувати якість розслідувань, що в кінцевому підсумку сприятиме більш ефективному правосуддю.

Ключові слова: криміналістика, місце злочину, огляд, 3D-сканери, БПЛА, сучасні технології, фіксація доказів, розслідування, кримінальне правопорушення, слідча дія.

The article analyzes traditional and modern methods of investigating crime scenes. Key aspects of forensic examination and processing of crime scenes are considered, including the use of photography, video recording, drawing up diagrams and protocols. Particular attention is paid to the latest technologies, such as 3D scanners, unmanned aerial vehicles and thermal cameras, which are becoming important tools in the process of investigating crimes. The advantages and disadvantages of each approach, as well as the problems associated with their implementation in Ukraine, are analyzed.

The following conclusions were drawn: 1) traditional methods of examining the places of events remain an important part of forensic practice. Photographing, video recording, measuring, drawing up diagrams and protocols allow for proper recording of evidence and traces. However, these methods are often time-consuming and may not be accurate enough in certain conditions; 2) modern technologies, such as 3D scanning, the use of unmanned aerial vehicles and thermal imaging cameras, have significant potential to improve the accuracy and speed of crime detection. They allow you to get detailed three-dimensional images of the scene, minimize the risk of interfering with the situation and provide a virtual reconstruction of events; 3) despite the advantages of modern technologies, their large-scale implementation in Ukraine remains limited due to the high cost of equipment and the need for special training of specialists. Furthermore, traditional methods are still the primary restraints used at the scene; 4) the integration of the latest technologies into the process of investigating crimes can significantly increase the effectiveness of investigative actions, in particular due to the automation and acceleration of the data collection process. However, for this, it is necessary to create a training system for investigators and experts, which would cover work with the latest equipment; 5) the future of forensics lies in the combination of traditional methods with the latest technologies. This will allow investigators to obtain more accurate information, reduce the risks of losing evidence and increase the quality of investigations, which will ultimately contribute to more effective justice.

Key words: forensics, crime scene, inspection, 3D scanners, UAV, modern technologies, evidence fixation, investigation, criminal offense, investigative action.

Вступ. Дослідження місць злочинів є ключовим етапом у кримінальному процесі, що визначає точність встановлення обставин події та особи злочинця. Традиційні методи дослідження місць злочинів, які включають фізичний огляд, документацію та збір доказів, мають давню історію і перевірені часом практики. Однак розвиток технологій привів до появи нових, сучасних методів, таких як цифрова фотографія, 3D-сканування та використання дронів, що значно розширюють можливості криміналістичного аналізу.

Зміни в технологічному середовищі і потреба в підвищенні ефективності розслідувань зумовлюють необхідність детального аналізу та порівняння традиційних і сучасних методів дослідження місць злочинів. Це дозволяє не тільки оцінити ефективність нових підходів, але й визначити їх вплив на якість розслідувань та криміналістичні висновки.

Постановка проблеми. Ефективне дослідження місця злочину є критично важливим для встановлення істини в кримінальних справах. Традиційні методи, що базуються на фізичному огляді, документації та зборі доказів, добре відомі і перевірені на практиці, проте вони мають певні обмеження, такі як висока залежність від людського фактору, тривалість процесу і обмежена точність візуалізації і аналізу доказів.

Сучасні технології, такі як цифрове фотографування, 3D-сканування, дрони і програмне забезпечення для автоматизованого аналізу даних, обіцяють значні переваги в порівнянні з традиційними підходами. Вони дозволяють отримувати детальніші дані про місце злочину, зменшують час, необхідний для збору і обробки інформації, і підвищують точність криміналістичних висновків. Проте, впровадження нових технологій також приносить нові виклики, зокрема високу вартість обладнання, потребу

в спеціалізованому навчанні для персоналу, а також необхідність інтеграції нових методів у вже існуючі криміналістичні процедури.

На даний момент існує недостатня кількість комплексних досліджень, що порівнюють ефективність традиційних і сучасних методів дослідження місць злочинів, а також їх вплив на результати розслідувань. Тому постає необхідність у детальному аналізі і порівнянні цих підходів, щоб оцінити їх переваги і недоліки, а також знайти оптимальні способи їх застосування для підвищення ефективності криміналістичних розслідувань.

Таким чином, проблема дослідження полягає в необхідності з'ясувати, яким чином традиційні і сучасні методи дослідження місць злочинів впливають на якість і швидкість розслідувань, а також виявити потенційні переваги і обмеження кожного з підходів для їх подальшого вдосконалення і інтеграції у криміналістичну практику.

Аналіз останніх досліджень. Останні дослідження у сфері криміналістики демонструють значний прогрес у методах дослідження місць злочинів. Цей розділ надає огляд основних досягнень та тенденцій, що вплинули на практику огляду та обробки місць злочинів. Ці питання розглядалися такими науковцями як В.О. Коновалова, В.П. Колмаков, І.В. Пиріг, Р.С. Белкін, Н.І. Клименко, В.Ю. Шепітько, А.Ф. Волобуєв, Ю.І. Ільченко, В.І. Громов, В.П. Бахін, В.Д. Арсенєв та інші.

Метою дослідження є всебічний аналіз та порівняння традиційних і сучасних методів дослідження місць злочинів з метою оцінки їх ефективності, точності і впливу на криміналістичні висновки.

Виклад основного матеріалу. Традиційні методи дослідження місць злочинів.

Традиційні методи дослідження місць злочинів, такі як фізичний огляд, документація та збір доказів, мають своє законодавче та теоретичне підґрунтя. Законодавство, зокрема Кримінальний процесуальний кодекс України, визначає основні процедури і вимоги до огляду місця злочину. Згідно з ст. 237 КПК, для виявлення і фіксації інформації про обставини здійснення кримінального правопорушення правоохоронні органи здійснюють огляд території, приміщень, предметів, документів та комп'ютерних даних [1].

Згідно статті 237 Кримінального процесуального кодексу України, види оглядів можна класифікувати наступним чином: огляд місцевості, огляд приміщень, огляд документів, огляд речей, огляд трупа. Мета слідчого огляду полягає у виявленні і всебічній фіксації повної картини обстановки події, а також усіх її деталей, що стосуються розслідуваної справи. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, завдання слідчого огляду включають: виявлення, фіксація, вилучення, аналіз та оцінка об'єктів і слідів злочину, які є важливими для справи; Уточнення обставин події злочину. Виявлення та аналіз інших обставин і речових доказів, що можуть бути важливими для розслідування. Отримання початкової інформації для формулювання версій. Створення банку даних для організації розшуку злочинця. Збір інформації про обставини, які сприяли вининенню злочину [1].

У своїй праці В.І. Цимбалюк звертає увагу на те, що в ситуаціях, коли затримка неприпустима, огляд місця події може проводитися ще до того, як буде порушено кримінальне провадження. У таких випадках, якщо є підстави, кримінальне провадження розпочинається негайно після завершення огляду. Огляд місця події є єдиною слідчою дією, для якої закон дозволяє проведення до офіційного відкриття кримінального провадження [2].

Наукові праці, такі як Науково-практичний посібник. Для слідчих, прокурорів, поліцейських патрульної та кримінальної поліції. В.П. Корж «Огляд місця події: процесуальні підстави, особливості тактики, криміналістичні рекомендації», підкреслюють важливість ретельного

фізичного огляду, під час якого проводиться збір відбитків пальців, біологічних зразків, документування слідів і предметів. Огляд місця події полягає в тому, що слідчий або прокурор безпосередньо оглядають об'єкти з метою виявлення слідів злочину, з'ясовують обстановку події злочину та інших обставин, що мають значення для розслідування та розкриття злочину. Завдяки безпосередньому спостереженню і дослідженню на місці події, слідчий або прокурор можуть висунути загальні версії події як протиправного діяння. Основним завданням огляду є встановлення факту злочину, ідентифікація особи, яка його вчинила, а також виявлення слідів і доказів, які пов'язані із цією подією [3].

Огляд місця події є невідкладною слідчою дією, під час якої слідчий або прокурор безпосередньо виявляють, сприймають, вивчають і фіксують властивості й ознаки матеріальних об'єктів, що знаходяться на місці події, з метою з'ясування характеру події, особи злочинця, мотиву злочину та інших обставин, які потрібно встановити в ході розслідування. Місце події включає не лише місце, де було вчинено злочин, а й інші локації, де знайдено знаряддя злочину, сліди та речові докази. Ці місця можуть бути розташовані на значній відстані одне від одного. Місця події і місця злочину можуть як збігатися, так і бути розташовані на різних територіях. Огляд місця події може включати кілька оглядів у різних місцях, залежно від обставин. При цьому слід зазначити, що не кожна подія є злочином, оскільки під час розслідування може бути встановлено, що у події відсутній склад злочину, що може призвести до закриття кримінального провадження [3].

Такі традиційні методи дослідження місць злочинів як документація та збір доказів при огляді місця події є важливими етапами криміналістичного розслідування, які забезпечують правильне встановлення обставин злочину та формування доказової бази. Відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України, огляд місця події здійснюється з метою виявлення, фіксації та вилучення речових доказів, які можуть бути використані під час розслідування [3].

Документація огляду місця події включає складання протоколу, фотографування, відеозйомку, а також створення схеми або плану місця події. Згідно зі статтею 104 КПК України, протокол огляду місця події повинен містити детальний опис місця, де виявлені речові докази, та порядок їх вилучення. Важливою вимогою є точність і об'єктивність, які забезпечують можливість подальшого використання цих матеріалів у судовому процесі.[1]

Збір доказів включає вилучення речових доказів, які мають значення для розслідування. Це можуть бути сліди, відбитки пальців, біологічні зразки, документи та інші матеріальні об'єкти, які можуть підтвердити або спростувати версії слідства. Під час вилучення доказів необхідно дотримуватися вимог щодо їхнього збереження, транспортування та належного оформлення, щоб забезпечити їхню допустимість у суді [1].

Правильне проведення документації та збору доказів є критично важливим для успішного розслідування. Недбале або некоректне документування може призвести до втрати важливої інформації, що може негативно вплинути на розкриття злочину і притягнення винних осіб до відповідальності. Тому дотримання встановлених процедур і використання сучасних технологій є ключовими аспектами роботи слідчого на місці події. Традиційні методи забезпечують базову інформацію про місце злочину, але часто стикаються з проблемами, такими як обмежена точність візуалізації доказів і суб'єктивність спостережень [1].

Цифрові технології у дослідженні місць злочинів.

Сучасні технології пропонують нові можливості для дослідження місць злочинів, включаючи 3D-сканування, цифрову фотографію та дрони. Законодавчі акти, такі як Конституція України, Закон України «Про захист персо-

нальних даних», регулюють використання таких технологій для забезпечення конфіденційності і захисту особою інформації.

Наукові дослідження, зокрема стаття «3D-сканування як спосіб фіксації на місці злочину: переваги й недоліки» В.В. Баранчук. Демонструють, що 3D-сканування дозволяє створювати точні цифрові моделі місць злочинів, які можна використовувати для детального аналізу і реконструкції подій. Це значно покращує точність і швидкість обробки даних, забезпечуючи більш детальну інформацію для розслідувань. Автор розглядає основні переваги використання 3D сканерів на місці події, вони включають: а) об'єктивне відтворення об'єктів з високою деталізацією та точною фіксацією геометричних форм (поверхонь) без спотворень, що відрізняє їх від серійного або панорамного фотографування; б) швидке захоплення всіх слідів та обстановки на місці події; в) точну фіксацію місцезнаходження людей і предметів; г) можливість сканування при неясному освітленні або в повній темряві завдяки "нічному режиму", який використовує інфрачервоні промені; г) широкі можливості програмного забезпечення, яке дозволяє швидко створювати як двовимірні, так і тривимірні моделі місця злочину; д) зручність у використанні, адже портативні ручні сканери мають вагу до 4 кг, завдяки чому одна людина легко ними користується і транспортує у спеціальному кейсі; е) безпека, бо технологія сканування не містить не безпечного випромінювання [4].

Також у науковому дослідженні розглянуті перешкоди використання 3D сканування. На сьогодні впровадження 3D сканерів у процес розслідування злочинів в Україні стикається з основною перешкодою – високою вартістю обладнання та необхідністю навчання фахівців для роботи з ним. Не беручи до уваги переваги 3D сканерів порівнюючи з іншими методами фіксації, через наявні недоліки традиційні методи, такі як фотографія, відеозйомка, складання схем, вимірювання та протоколювання, є основою для криміналістів при огляді місця події. 3D сканери використовуються як додатковий інструмент для фіксації під час огляду [4].

Інше важливе дослідження, «Криміналістичне забезпечення використання безпілотного літального апарату (дрону) у досудовому розслідуванні» Д.М. Тичина, А.О. Антошук, Р.В. Перцев вважають, що дрони можуть ефективно використовуватися для огляду важкодоступних територій, забезпечуючи нові перспективи для збору даних. Використання дронів дозволяє зменшити час, необхідний для огляду місця злочину, і отримати додаткову інформацію з різних ракурсів. Важлива вимога при проведенні огляду місця події, це зробити фотографування території, а також виконати знімки з висоти. Фотоапарат є основним інструментом експертів-криміналістів під час цієї слідчої (розшукової) дії. Для створення схеми місця події зазвичай вручну вимірюють розташування слідів і речових доказів за допомогою рулетки або лазерного далекоміра. Однак цей процес може бути тривалим і не завжди забезпечує точність результатів. У деяких випадках потрібні знімки з висоти для кращого розуміння контексту події, а також висока деталізація зображень для аналізу доказів. Весь процес повинен бути максимально точним і часто виконуватися в стислі терміни, щоб мінімізувати час знаходження на місці події. Автори вважають, що для такого огляду доцільно використовувати різноманітні безпілотні літальні апарати (БПЛА) з різними можливостями та характеристиками. БПЛА можуть здійснювати зйомку відео та фотографій у реальному часі, передаючи їх на віддалений сервер для зберігання та подальшого аналізу. Використовуючи БПЛА в процесі криміналістичного картографування не лише покращує точність зібраних даних, але й забезпечує їх більш професійне та точне відтворення.

Завдяки мобільності, компактності, та високій роздільній здатності відеозйомки в реальному часі, можна швидко

дослідити великі території. Застосування БПЛА також дозволяє мінімізувати ризик «забруднення» місця події сторонніми слідами та провести попереднє дослідження території перед її оглядом. Встановлення різних датчиків і пристроїв, таких як тепловізори, на БПЛА дозволяє виявити те, що неможливо побачити неозброєним оком.

Недоліком використання дронів все частіше є для вчинення кримінальних правопорушень. Основна функція дронів – це відеозйомка, і деякі користувачі застосовують їх для незаконного запису матеріалів із несанкціонованим контентом. Наприклад, дрони використовуються для стеження за сусідами або для проникнення на охоронювані території [5].

Штучний інтелект (ШІ) також відіграє важливу роль у сучасних методах дослідження місць злочинів. Законодавчі норми, такі як Закон України «Про інформацію», регулюють використання алгоритмів і програмного забезпечення для обробки і аналізу даних.

Наукові праці, такі як «Проблемні питання використання новітніх технологій та штучного інтелекту в криміналістиці» А.С. Колодіна, Н.В. Чіпка демонструють, що алгоритми машинного навчання можуть автоматично аналізувати великі обсяги даних, розпізнавати сліди і класифікувати докази з фотографій. Це дозволяє знижувати людський фактор і покращувати точність криміналістичних висновків. Але є деякі проблеми в цьому питанні, бо вкрай необхідний людський контроль: моделі штучного інтелекту можуть допускати помилки, тому важливо забезпечити нагляд з боку людини, щоб гарантувати правдивість і справедливість результатів [6].

Порівняння традиційних і сучасних методів дослідження місць злочинів виявляє ряд переваг і обмежень кожного підходу. Традиційні методи, такі як фізичний огляд і документація, залишаються важливими для забезпечення базової інформації, але мають обмеження в точності і швидкості. Сучасні методи, такі як 3D-сканування і ШІ, значно покращують точність і швидкість обробки даних, але стикаються з викликами, такими як високі витрати на обладнання і потреба в спеціалізованих навичках.

На основі аналізу наукових праць і законодавчих актів, можна зробити висновок, що інтеграція сучасних технологій з традиційними методами може забезпечити оптимальні результати для дослідження місць злочинів, підвищуючи їх ефективність і точність.

Висновок. У результаті проведеного дослідження методів дослідження місць злочинів, можна зробити такі висновки:

- традиційні методи огляду місць подій залишаються важливою частиною криміналістичної практики. Фотографування, відеозйомка, вимірювання, складання схем та протоколів дозволяють забезпечити належну фіксацію доказів та слідів. Однак ці методи часто є трудомісткими і можуть бути недостатньо точними в певних умовах;

- сучасні технології, такі як 3D-сканування, використання БПЛА та термальних камер, мають значний потенціал для покращення точності та швидкості фіксації слідів злочину. Вони дозволяють отримати детальні тривимірні зображення місць події, мінімізувати ризик втручання в обстановку та забезпечити віртуальну реконструкцію подій;

- незважаючи на переваги сучасних технологій, їхнє широкомасштабне впровадження в Україні залишається обмеженим через високу вартість обладнання та потребу у спеціальній підготовці фахівців. Крім того, традиційні методи все ще залишаються основними засобами фіксації, що використовуються на місці події;

- інтеграція новітніх технологій у процес розслідування злочинів може значно підвищити ефективність слідчих дій, зокрема завдяки автоматизації та прискоренню процесу збору даних. Проте для цього необхідно створити систему навчання для слідчих і експертів, яка б охоплювала роботу з новітнім обладнанням;

– майбутнє криміналістики полягає у поєднанні традиційних методів із новітніми технологіями. Це дозволить слідчим отримувати точнішу інформацію, знижувати ризики втрати доказів та підвищувати якість розслідувань, що в кінцевому підсумку сприятиме більш ефективному правосуддю.

Таким чином, для підвищення ефективності розслідування злочинів необхідно впроваджувати сучасні технології, при цьому зберігаючи надійні традиційні підходи та забезпечити підготовку фахівців для роботи з новітніми засобами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 19.06.2024. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

2. Цимбалюк В.І., Процесуальний порядок огляду місця події. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 4. С. 144–147.

3. Корж В.П. Огляд місця події : процесуальні підстави, особливості тактики, криміналістичні рекомендації. Харків: 2018. 264 с.

4. Баранчук В.В. 3D Сканування як спосіб фіксації на місці злочину: переваги й недоліки. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 16. С. 280–286.

5. Тичина Д.М., Антощук А.О., Перцев Р.В. Криміналістичне забезпечення використання безпілотного літального апарату (дрону) у досудовому розслідуванні». *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. № 78. Ч. 2. С. 291–297.

6. Колодіна А.С., Чіпко Н.В. Проблемні питання використання новітніх технологій та штучного інтелекту в криміналістиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 610–612. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/147.pdf

РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ В ХОДІ ОСКАРЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РІШЕННЯ ДЕТЕКТИВА ПРО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ

IMPLEMENTATION OF THE DEFENCE FUNCTION DURING THE APPEAL OF THE DETECTIVE'S PROCEDURAL DECISION ON THE NOTIFICATION OF A SUSPICION

Скрячко М.-М.А., аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики

*Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем кримінального судочинства – реалізації функції захисту в ході оскарження такого процесуального рішення детектива, як повідомлення про підозру, з якого розпочинається притягнення особи до кримінальної відповідальності. Не зважаючи на те, що вже протягом 5 останніх років в сторони захисту наявна процесуальна можливість оскаржити повідомлення про підозру, все ж ще не напрацьовано єдиного підходу щодо розуміння підстав для скасування повідомлення про підозру та меж його перегляду. У статті звернуто увагу, що серед практиків вказана норма часто сприймається «мертвою», що пов'язано із певною солідарністю суддів, коли відмова у скасуванні повідомлення про підозру має на меті не дискредитувати іншого слідчого суддю, котрий раніше у цьому ж кримінальному провадженні здійснював розгляд клопотання про обрання запобіжного заходу та задовольнив його (а відтак, в ході розгляду цього клопотання дійшов переконання щодо наявності обґрунтованої підозри у вчиненні злочину). Продовжено наукову дискусію, що в розрізі оскарження повідомлення про підозру слідчий суддя, суд враховують його значення і як процесуального документа, яким оформлюється відповідне процесуальне рішення, і як комплексу процесуальних дій. Автор висновок, що в ході розгляду скарги на повідомлення про підозру слідчий суддя наділений правом перевіряти: 1) відповідність змісту повідомлення про підозру вимогам статті 277 КПК України; 2) дотримання стороною обвинувачення вимог закону щодо порядку складання та вручення повідомлення про підозру; 3) дотримання стандарту «достатніх підстав (доказів)» та обґрунтованості підозри в цілому. На основі аналізу судових рішень та надбань наукової спільноти автором виокремлено такі проблеми реалізації функції захисту в ході оскарження повідомлення про підозру: 1) ускладнення перспективи скасування повідомлення про підозру в разі не обрання підозрюваному запобіжного заходу (з урахуванням стандартів «достатніх підстав (доказів)» та «обґрунтованої підозри»); 2) безпідставне надання преюдиційного значення судовим рішенням про обрання запобіжного заходу, якими констатовано обґрунтованість підозри; 3) відмова у скасуванні повідомлення про підозру з підстав оспорення захистом кваліфікації дій підозрюваного чи наявності складу злочину; 4) неоднозначність підходу в праві оскаржити повідомлення про підозру в об'єднаному чи виділеному кримінальному провадженні, якщо первинні відомості про таке внесено до ЄРДР до 15.03.2018; 5) необґрунтоване встановлення збільшеного строку оскарження повідомлення про підозру; 6) наявність підходів, що таке оскарження суперечить презумпції невинуватості.

Ключові слова: притягнення до кримінальної відповідальності, стандарт «достатніх підстав (доказів)», стандарт «обґрунтованої підозри», обрання запобіжного заходу, презумпція невинуватості.

The article is devoted to one of the urgent problems of criminal justice – the implementation of the defense function during the appeal of such a procedural decision of the detective as notification of a suspicion. Despite the fact that for the past 5 years, the defense has had the procedural opportunity to appeal the notification of a suspicion, a unified approach to understanding the grounds for canceling the notification of a suspicion and the limits of its review has not yet been developed. The article draws attention to the fact that among practitioners this norm is often perceived as «dead», which is connected with a certain solidarity of judges, when the refusal to cancel the notification of suspicion is aimed at not discrediting another investigating judge, who previously in the same criminal proceeding has decided on the issue of choosing a measure of restraint and granted it (and therefore, during the consideration of the measure of restraint motion, he became convinced of the existence of a well-founded suspicion of the commission of a crime). Scientific discussion has been continued, that in the context of the appeal of the notice of suspicion, the investigating judge, the court take into account its significance both as a procedural document, which forms the corresponding procedural decision, and as a set of procedural actions. The author concludes that during the examination of a complaint about a notice of suspicion, the investigating judge has the right to verify: 1) compliance of the content of the notification of suspicion with the requirements of Article 277 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; 2) compliance by the prosecution with the requirements of the law regarding the procedure for drawing up and serving a notice of suspicion; 3) compliance with the standard of «sufficient grounds (evidence)» and reasonableness of the suspicion in general. On the basis of the analysis of court decisions and assets of the scientific community, the author singled out the following problems of the implementation of the protection function during the appeal of the notification of suspicion: 1) complication of the prospect of canceling the notification of suspicion in case a measure of restraint was not chosen for the suspect (taking into account the standards of «sufficient grounds (evidence)» and «reasonable suspicion»); 2) groundless giving of prejudicial value to the court decision on the selection of a measure of restraint, by which the reasonableness of the suspicion was ascertained; 3) refusal to cancel the notification of suspicion on the grounds of disputing by the defense the qualification of the suspect's actions or the existence of a crime; 4) the ambiguity of the approach to the right to appeal the notification of suspicion in a joint or separate criminal proceeding, if the primary information about such was entered in the EDPR before 03/15/2018; 5) unjustified establishment of an extended term for appealing a notice of suspicion; 6) the presence of approaches that such an appeal contradicts the presumption of innocence.

Key words: criminal prosecution, the standard of «sufficient grounds (evidence)», the standard of «reasonable suspicion», selecting a measure of restraint, presumption of innocence.

Повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення є вкрай важливим етапом під час досудового розслідування, адже саме з ним пов'язується початок притягнення особи до кримінальної відповідальності. У постанові від 13.08.2020 Касаційний кримінальний суд Верховного Суду наголосив, що саме цим актом у кримінальному провадженні вперше формулюється та обґрунтовується підозра конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Більше того, це – свого роду підґрунтя для виникнення системи кримінально-процесуальних відносин та реалізації засади змагальності у кримінальному провадженні, адже в такий спосіб у під-

озрюваного з'являється можливість впливати на подальше формулювання обвинувачення та більш цілеспрямовано реалізувати функцію захисту [1].

В доктрині неодноразово було наголошено, що право на захист в особи виникає саме з моменту повідомлення про підозру, що співпадає і з моментом виникнення функції захисту як такої (якщо цьому не передувало затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення) [2; 3; с. 36].

Раніше в науковій спільноті зверталась увага на те, що неможливість оскарження повідомлення про підозру створювала певну неузгодженість зі ст. 55 Конституції Укра-

їни, якою гарантується право кожного на судові оскарження [4; с. 331]. Інститут скасування повідомлення про підозру вперше на законодавчому рівні було впроваджено згідно із Законом №2147-VIII від 03.10.2017, яким доповнено частину 1 статті 303 КПК України пунктом 10, що надає право підозрюваному, його захиснику чи законному представнику оскаржити на досудовому розслідуванні повідомлення слідчого, дізнавача, прокурора про підозру після спливу: 1) одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку; 2) двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину; але у двох випадках не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду з обвинувальним актом. Цим же законом доповнено частину 2 статті 307 КПК України пунктом 1-1), згідно якого ухвала слідчого судді за результатами розгляду скарги на рішення, дії чи бездіяльність під час досудового розслідування може бути про скасування повідомлення про підозру [5]. Відтак, законодавець наділив сторону захисту правом оскаржити повідомлення про підозру, а слідчого суддю – повноваженнями скасувати таке повідомлення з можливістю оскаржити ухвалу слідчого судді про скасування повідомлення про підозру та про відмову у задоволенні скарги на повідомлення про підозру в апеляційному порядку.

Вказані зміни, на перший погляд, мали б надати стороні захисту ефективний засіб юридичного захисту у разі необґрунтованого повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. Втім, серед адвокатів часто домінує думка, що наведена норма є, по суті, «мертвородженою» в силу проблематики певної «солідарності» суддів, адже досить безнадійно очікувати скасування повідомлення про підозру слідчим суддею того ж суду, в якому до цього підозрюваному було обрано запобіжний захід, обов'язковою передумовою для чого є визнання підозри обґрунтованою [6]. Ба більше, цілком реальною є ситуація, коли один і той же слідчий суддя і обирає підозрюваному запобіжний захід (констатує про обґрунтованість підозри, як це прямо викає із ч. 2 ст. 177 КПК України), і розглядає скаргу підозрюваного чи його захисника на повідомлення про підозру. Звідси, частина науковців причиною виникнення проблем із скасуванням повідомлення про підозру вважає етичне спілкування між суддями (як не бажання одним суддею, скасовуючи повідомлення про підозру, тим самим «підставляти» своїх колег, які раніше ухвалювали відповідні рішення у тому ж кримінальному провадженні) [7; с. 231].

Як вказує Х. Р. Слюсарчук, повідомлення про підозру оскаржується у таких значеннях: а) як діяльність слідчого, дізнавача, прокурора у кримінальному провадженні; б) як процесуальне рішення (твердження, внутрішнє переконання) слідчого, дізнавача, прокурора; в) як процесуальний (письмовий) акт (документ) у кримінальному провадженні [8; с. 316].

В свою чергу, Н. В. Глинська та Д. І. Клепка, виходячи із системного тлумачення ст. ст. 276–279, 303 КПК України, зазначають, що оскарженню під час досудового розслідування підлягає: а) процесуальний документ – рішення слідчого, прокурора «повідомлення про підозру»; б) дії, пов'язані із врученням повідомлення про підозру особі у вчиненні кримінального правопорушення; в) бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невиконанні обов'язків передбачених ст. 276–279 КПК [9, с. 22].

Касаційний кримінальний суд Верховного Суду наголошує, що аналіз норм КПК України дає підстави розмежовувати: а) підозру як *примушення* про вчинення особою кримінально караного діяння; б) письмове повідомлення про підозру як *процесуальне рішення*; в) повідомлення про підозру як *комплекс процесуальних дій*, який передбачає складання та вручення повідомлення про підозру, роз'яснення процесуальних прав підозрюваного, суті підозри, внесення відповідних відомостей до ЄРДР. Оскільки

законодавець в частині процесуального порядку повідомлення особі про підозру оперує окремими поняттями як «складання», «вручення» та «здійснення», то під поняттям «повідомлення про підозру» суд касаційної інстанції розуміє саме окремий процесуальний документ, а не дію (процедуру, процес), адже для цього законодавець ужив інший термін – «вручення повідомлення про підозру» [1].

Аналіз ухвал слідчих суддів свідчить, що наведена позиція Касаційного кримінального Суду Верховного Суду не є домінуючою у практиці застосування, тобто попри звуження судом касаційної інстанції поняття «повідомлення про підозру» до процесуального документу, слідчі судді в розрізі оскарження такого повідомлення враховують його значення і як процесуального документа, яким оформлюється відповідне процесуальне рішення, і як комплексу процесуальних дій. Поряд з тим, надаючи оцінку повідомленню про підозру в ході її оскарження слідчі судді, реалізуючи визначені КПК України повноваження, *можуть* перевіряти: 1) відповідність змісту повідомлення про підозру вимогам статті 277 КПК України; 2) дотримання слідчим, дізнавачем, прокурором вимог закону, визначених главою 22 КПК, зокрема статтями 276 та 278 КПК щодо конкретного випадку повідомлення про підозру та порядку його складання та вручення; 3) дотримання стандарту «достатніх підстав (доказів)» та обґрунтованості підозри в цілому. Нами вжито «*можуть*», виходячи із засади диспозитивності, котра наділяє слідчого суддю правом вирішувати лише ті питання, які віднесені на їх розгляд сторонами, тобто якщо скаржник у скарзі на повідомлення про підозру покликається, до прикладу, виключно на недотримання порядку її вручення, то слідчий суддя позбавлений права надавати оцінку підозрі з точки зору її обґрунтованості.

Деякі практики виділяють подібні підстави оскарження повідомлення про підозру: 1) порушення процесуального порядку вручення повідомлення про підозру; 2) необґрунтованість підозри; 3) неналежний суб'єкт складання та вручення повідомлення про підозру, а також невідповідність її змісту вимогам КПК України [10].

Погоджуємось із думкою Н. В. Глинської та Д. І. Клепки щодо неприпустимості ігнорування як процедурного (дотримання порядку вручення повідомлення про підозру), так і сутнісного (якості повідомлення про підозру) компоненти законності при здійсненні повідомлення про підозру [9, с. 22]. Втім, перевірка дотримання саме сутнісного компонента під час оскарження повідомлення про підозру є справжнім викликом для захисників. Така проблематика витікає із кількох підстав та передумов.

По-перше, в судовій практиці напрацьований своєрідний критерій меж перегляду обґрунтованості підозри як підстави для її скасування залежно від ступеня обмеження прав і свобод підозрюваного, що впливають (можуть бути пов'язані) із прийняття відповідного процесуального рішення. При цьому, слідчі судді виходять із таких стандартів:

а) **стандарт «достатніх підстав (доказів)»** (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України), що застосовується у разі, коли повідомлення про підозру спричинює лише виникнення обов'язків підозрюваного, передбачених пунктами 1 та 3 ч. 7 ст. 42 КПК, та не тягне для нього інших обмежень. В цьому разі наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення повинна досягати *мінімальної рівня відповідного стандарту доказування (переконання)*, необхідного для виправдання втручання в права, свободи і законні інтереси людини. Цей стандарт є нижчим, ніж стандарт «обґрунтованої підозри» і зводиться до наявності доказів, котрі лише об'єктивно пов'язують підозрюваного з певним кримінальним правопорушенням (*демонструють причетність до його вчинення*) і є достатніми, щоб виправдати подальше розслідування для висування обвинувачення або спростування такої підозри [11].

б) стандарт «обґрунтованої підозри» (п. 1 ч. 3 ст. 132 КПК України), що застосовується для обґрунтування необхідності більш серйозного обмеження прав, свобод і законних інтересів людини через, зокрема, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та не зумовлює наділення підозрюваного додатковими правами. Хоча національне законодавство і не містить визначення терміну «обґрунтована підозра», такий стандарт упровадженний з урахуванням практики Європейського суду з прав людини та означає, що існують факти чи інформація, котрі *можуть переконати об'єктивного спостерігача* у тому, що особа, про яку йдеться, могла вчинити правопорушення (суди часто покликаються на рішення ЄСПЛ у справах «Фокс, Кемпбел і Гартлі проти Сполученого Королівства» від 30.08.1990 та «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21.04.2011, хоча в наведених справах йде мова про обґрунтованість підозри саме в момент затримання). Виходячи із цього стандарту, слідчий суддя в ході перевірки обґрунтованості повідомленої підозри, оцінює надані йому докази не в контексті їх достатності і допустимості для встановлення наявності чи відсутності вини особи у вчиненні кримінального правопорушення, доведення чи не доведення її винуватості, а лише з метою визначення вірогідності та достатності підстав для висновку про причетність особи до вчинення злочину, а також чи є підозра обґрунтованою, щоб виправдати подальше розслідування або висунення обвинувачення [12].

Таким чином, під час розгляду скарги на повідомлення про підозру частина слідчих суддів, надаючи оцінку обґрунтованості такої підозри, першочергово враховує обсяг обмеження прав підозрюваного (тобто застосування щодо нього заходів забезпечення кримінального провадження). Проте, такий підхід, на наше переконання, не можна вважати правильним, адже в цьому разі право на ефективний судовий захист підозрюваного, де факто, ставиться в залежність від обрання відносно нього запобіжного заходу, а якщо такий не обирався – скасувати повідомлення про підозру з цієї підстави буде майже неможливо.

По-друге, врахування згаданого вище стандарту «обґрунтованої підозри» не рідко тягне за собою оцінку іншого судового рішення – ухвали слідчого судді про обрання запобіжного заходу з наданням такому рішенню преюдиційного значення. До прикладу, в ухвалі від 23.01.2024 у справі №991/11249/23 Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду скасувала ухвалу слідчого судді про скасування повідомлення про підозру вказавши, з-поміж іншого, на те, що у кримінальному провадженні відносно підозрюваного обирався запобіжний захід, в ході обрання якого сторона захисту покликала на необґрунтованість підозри як при розгляді клопотання слідчим суддею, так і при його перегляді судом апеляційної інстанції. Суд зазначив, що обґрунтованість підозри та застосування щодо підозрюваного запобіжного заходу була підтверджена ухвалою суду апеляційної інстанції під час перегляду ухвали про обрання запобіжного заходу, тобто за більш суворим стандартом доказування (особливо з урахуванням застосування щодо підозрюваного найсуворішого запобіжного заходу). Відтак, суд покликався на необхідність застосування поваги до принципу «остаточності» судового рішення (*res judicata*) [11].

Тобто, якщо сторона захисту заявляє про необґрунтованість підозри під час обрання запобіжного захисту (і навіть у разі, якщо ні, адже можливість обрання запобіжного заходу прямо залежить від існування обґрунтованої підозри), проте слідчий суддя дійшов висновку в ході обрання запобіжного заходу про її обґрунтованість, право на оскарження повідомлення про підозру з цієї підстави фактично нівелюється.

По-третє, відмовляючи в задоволенні скарг на повідомлення про підозру, слідчі судді та суди апеляційної інстанції вказують, що питання правильності кваліфіка-

ції дій підозрюваної особи, як і наявності чи відсутності в її діях складу кримінального правопорушення, вирішуються виключно вироком суду, а тому покликаються на неможливість визнати повідомлення про підозру необґрунтованим, якщо захистом оспорується кваліфікація дій підозрюваного чи наявність в таких діях складу злочину [13, 14]. Між тим, у вже згаданій вище ухвалі від 23.01.2024 у справі №991/11249/23 Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду висувала, що скасування повідомлення про підозру з підстав неточної кваліфікації може мати місце лише а) за наявності вагомих підстав вважати, що така неточна кваліфікація має певну приховану мету зі сторони обвинувачення (як-то маніпуляції із тяжкістю інкримінованого злочину, що дають право на проведення певних негласних слідчих (розшукових) дій); б) якщо така кваліфікація є очевидно неправильною [11].

Поряд з тим, існують загальні проблемні аспекти реалізації функції захисту в ході оскарження повідомлення про підозру, тобто не лише з підстав її необґрунтованості, а саме:

1) Право на оскарження повідомлення про підозру в об'єднаному чи виділеному кримінальному провадженні, відомості щодо якого (первинно) були внесені до ЄРДР часто ставиться під сумнів. Так, законодавець, доповнюючи частину 1 ст.303 КПК України пунктом 10, вказав, що ці зміни не мають зворотної дії в часі та застосовуються до справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в ЄРДР після введення в дію цих змін – після 15.03.2018. На жаль, чимало суддів, слідчих та прокурорів звужують зміст поняття «справа» лише до номеру кримінального провадження в ЄРДР, що є безпідставним. Цілком погоджуємось із твердженням Н. В. Глинської, І. В. Басистої та О. М. Дроздова про те, що право оскаржити повідомлення про підозру в об'єднаному кримінальному провадженні все ж є у сторони захисту, якщо хоча б одні матеріали досудового розслідування із цього об'єднаного кримінального провадження внесені в ЄРДР після 15.03.2018 [15, с. 115]. Такий же підхід потрібно екстраполювати і до виділених матеріалів кримінального провадження.

2) Визначення в п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України строку, до спливу якого скарга на повідомлення про підозру не може бути подана, не видається виправданим та послідовним підходом законодавця. Таку «відкладену» можливість ще раніше було запроваджено, зокрема в ч. 5 ст. 201 КПК України щодо права підозрюваного, обвинуваченого звернутися до слідчого судді із клопотанням про зміну запобіжного заходу після спливу тридцяти днів з дня постановлення попередньої ухвали про застосування, зміну або відмову у зміні запобіжного заходу, якщо стороною захисту не зазначено нових обставин, що не були предметом розгляду слідчим суддею, судом [16]. У наведеній нормі запровадження такого строку не порушує прав підозрюваного, обвинуваченого, адже останні: а) мали можливість висловлювати свої заперечення та доводи під час розгляду попереднього клопотання про застосування, зміну або відмову у зміні запобіжного заходу, подавати власні докази та висловлюватися щодо подання стороною обвинувачення доказів; б) мають право подати відповідне клопотання до спливу встановленого строку, якщо у такому клопотання зазначені нові обставини, котрим не надавалась оцінка слідчим суддею. У випадку із повідомленням про підозру підозрюваний не має змоги висловлювати свої заперечення саме щодо суті підозри (заперечення щодо обґрунтованості підозри від час обрання запобіжного заходу тут не приймаються до уваги, адже за результатом їх врахування слідчим суддею позбавлений права скасовувати повідомлення про підозру), надавати докази в спростування обґрунтованості такої чи щодо недотримання вимог КПК України при її врученні чи складанні. Відтак, оскарження повідомлення

про підозру є єдиним механізмом, що дає право підозрюваному процесуально відреагувати на це повідомлення. Обмеження цього права певним строком суперечить не лише принципу забезпечення права на захист, але й свідчить про порушення статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в частини права особи на ефективний засіб правового захисту [17]. Розглядуване питання додатково ускладнюється тим, що до спливу визначеного у п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України строку досудове розслідування може бути завершено, скажімо, шляхом направлення до суду обвинувального акта. За таких умов, право на оскарження повідомлення про підозру залишиться ілюзорним, адже за наслідками проведення підготовчого засідання суд не наділений повноваженнями скасовувати повідомлення про підозру. Тому, пропонуємо у п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України формулювання «*після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особи про підозру у вчиненні злочину*» виключити.

3) На думку деяких дослідників реалізація стороною захисту права на оскарження повідомлення про підозру суперечить презумпції невинуватості, а також таким засадам кримінального провадження, як доступ до правосуддя та забезпечення права на захист [8, с. 321]. Проте, з такою позицією погодитись не можемо. Нагадуємо, оскарження повідомлення про підозру є *правом* стороною захисту, а не її обов'язком, а отже реалізація чи не реалізація цього права є наслідком обрання та дотримання певної тактики захисту, що формується на основі зважування підозрюваним та його захисником усіх очікуваних наслідків (як процесуального, так і майнового та немайнового характеру). Відтак, якщо підозрюваний та його захисник вважатимуть, що скасування повідомлення про підозру у конкретному кримінальному провадженні забезпечить припинення кримінального переслідування підозрюваного, та саме цю мету переслідує захист (а не, скажімо, ухвалення виправдувального вироку), підстав стверджувати про порушення презумпції невинуватості чи інших засад кримінального судочинства ми не

вважаємо. Втім, скасування повідомлення про підозру слідчим суддею не унеможливило «повторне» складання та вручення повідомлення про підозру з урахуванням тих недоліків та порушень, що стали підставою для його скасування. Наведене слід враховувати стороні захисту при вирішенні питання щодо доцільності оскарження повідомлення про підозру під час досудового розслідування (до прикладу, у разі порушення порядку вручення повідомлення про підозру стороною захисту може бути більш зацікавленою в тому, щоб заявити про цю обставину на стадії судового розгляду).

Висновки. Окреслена проблематика свідчить про суттєві труднощі, що виникають в стороні захисту в ході оскарження повідомлення про підозру детектива як процесуального рішення, з якого розпочинається притягнення особи до кримінальної відповідальності. З огляду на те, що іншого способу процесуально «відреагувати» на означене процесуальне рішення, що матиме наслідком його скасування, окрім як оскаржити повідомлення про підозру, у стороні захисту немає, необхідно сформувати єдиний підхід у судовій практиці до розуміння підстав для скасування повідомлення про підозру. Не менш важливим з точки зору реалізації функції захисту щодо оскарження цього процесуального рішення є якнайшвидше виключення із КПК України встановленого у ньому збільшеного строку оскарження повідомлення про підозру. Поряд з тим, значним поштовхом для формування послідовного та передбачуваного підходу до розуміння підстав скасування повідомлення про підозру слугуватиме внесення змін до п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України. Виходячи з наведеного, пропонуємо викласти п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України в редакції такого змісту: «*10) повідомлення слідчого, дізнавача, прокурора про підозру з підстав порушення вимог цього Кодексу щодо змісту письмового повідомлення про підозру, його порядку складання чи вручення, або якщо підозра є необгрунтованою, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом – підозрюваним, його захисником чи законним представником*».

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13.08.2020 у справі №200/13490/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91063754>.
2. Глинська Н.В., Лобойко Л.М., Шило О.Г. Повідомлення про підозру: правомірність застосування порядку, передбаченого КПК для вручення повідомлень. *Юридичний вісник України*. 2017. № 45 (1166). URL: <https://ivpzk.kh.ua/uk/%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0>.
3. Гринюк В. О. Спростування стороною захисту підозри (первинного обвинувачення) під час досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 34–39.
4. Терещук С.С. Деякі процесуальні аспекти проблемних питань щодо оскарження повідомлення особи про підозру. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/155.pdf.
5. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України № 2147-VIII в редакції від 18.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19#n278>.
6. Скасування підозри: законодавче підґрунтя, проблеми, поради фахівців. URL: <https://polishchuk.kiev.ua/news/skasuvannja-pidozri-zakonodavche-pidgruntja-problemi-poradi-fahivciv..html>.
7. Муляр Г.В., Ховпун О.С., Часова Т.О. Механізм оскарження повідомлення про підозру як засіб захисту прав підозрюваної особи. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 220.
8. Слюсарчук Х.Р. Оскарження повідомлення про підозру у кримінальному провадженні: Contra Spem Spero! *Право і суспільство*. № 4, 2019. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/4_2019/49.pdf.
9. Глинська Н. В., Лепка Д. І. Оскарження повідомлення про підозру під час досудового розслідування *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2019_HLYNSKA_KLEPKA.pdf.
10. Оскарження повідомлення про підозру. URL: <https://advokat-zhuk.com.ua/povidomlennja-pro-pidozru/>.
11. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23.01.2024 у справі № 991/11249/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116628371>.
12. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 08.01.2024 у справі № 991/11249/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116252499>.
13. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 18.03.2024 у справі № 991/2074/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117851022>.
14. Ухвала Новозаводський районний суд м. Чернігова від 26.01.2024 у справі № 751/262/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116621420>.
15. Глинська Н. В., Басиста І.В., Дроздов О.М. Проблеми забезпечення прав особи при оскарженні повідомлення про підозру в об'єднаному кримінальному провадженні. *Нове українське право*. Вип. 1 2024. С. 105–118. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.13>
16. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28.12.1960 № 1001-05 у редакції від 18.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15.08.2024).
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ СЛІДЧОГО ПРИ РОЗГЛЯДІ КЛОПОТАНЬ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ

CONFIRMATION OF THE INVESTIGATOR'S AUTHORITY DURING THE CONSIDERATION OF MOTIONS BY AN INVESTIGATIVE JUDGE

Сорока М.В., аспірантка кафедри кримінального права і процесу
Національний авіаційний університет

Мета. У статті визначається необхідність дослідження питання правомірності подання клопотань та участі слідчого при розгляді слідчим суддею його клопотання за відсутності належних документів що підтверджують його повноваження. Повноваження слідчого судді на здійснення відповідної перевірки з метою контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Автор робить висновок, що існуюча судова практика приділяє недостатньо уваги перевірці повноважень слідчого, що може суттєво вплинути на права інших учасників кримінального процесу. Врахування правових позицій Верховного Суду в частині визначення документів, якими встановлюються повноваження прокурора на етапі судового розгляду кримінального провадження мають застосовуватись слідчими суддями на досудовому розслідуванні при поданні слідчими клопотань передбачених КПК України. **Методи дослідження:** загальний діалектичний метод наукового пізнання, порівняльно-правовий, статистичний, метод наукового пізнання та герменевтичний метод тлумачення норм права. **Результати:** узагальнення впливу порушень кримінального процесу при недотриманні встановлення повноважень слідчого слідчим суддею на конституційні права особи. Визначено, що перевірка повноважень особи, яка подала клопотання та яка бере участь у судовому розгляді такого клопотання є обов'язком слідчого судді. Проаналізовано недотримання принципу рівності сторін, особливо при розгляді слідчим суддею клопотань без виклику осіб, щодо чиїх прав подано клопотання. **Обговорення:** з'ясовані ступінь впливу на конституційні права особи, недотримання рівності учасників судового процесу та наслідки недотримання перевірки повноважень слідчого та заходи, які має вчиняти слідчий суддя при надходженні клопотань від слідчих органів.

Ключові слова: повноваження слідчого, слідчий суддя, судовий контроль.

Purpose. This article identifies the need to examine the legality of filing motions and the participation of an investigator in a judicial review of their motion in the absence of proper documentation confirming their authority. The authority of an investigative judge to conduct an appropriate verification to control the observance of the rights, freedoms, and interests of individuals in criminal proceedings is examined. The author concludes that existing judicial practice pays insufficient attention to verifying the investigator's authority, which can significantly affect the rights of other participants in criminal proceedings. The legal positions of the Supreme Court regarding the determination of documents establishing the prosecutor's authority at the stage of judicial review of criminal proceedings should be applied by investigative judges at the pre-trial investigation stage when investigators submit motions provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine. **Research methods:** general dialectical method of scientific knowledge, comparative-legal, statistical, and hermeneutic methods of legal interpretation. **Results:** The article generalizes the impact of violations of criminal procedure in case of non-compliance with the establishment of the investigator's authority by the investigative judge on the constitutional rights of an individual. It is determined that the verification of the authority of the person who filed the motion and who participates in the judicial review of such motion is the duty of the investigative judge. The article analyzes the non-compliance with the principle of equality of the parties, especially when an investigative judge considers motions without summoning persons whose rights are the subject of the motion. **Discussion:** The article clarifies the degree of impact on the constitutional rights of an individual, the non-compliance with the equality of participants in judicial proceedings, and the consequences of non-compliance with the verification of the investigator's authority, as well as the measures that the investigative judge should take when receiving motions from investigative bodies.

Key words: investigator's authority, investigative judge, judicial control.

Постановка проблеми та її актуальність. Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Україна обрала стратегічним напрямком розвитку інтеграцію до міжнародно-правових стандартів Європейського Союзу.

Конституційний Суд України наголошує, що рівність учасників кримінального провадження перед законом означає наділення їх рівними правами і рівними обов'язками щодо участі у кримінальному процесі та відстоюванні своєї позиції [1].

В ході розслідування кримінальних проваджень у органів слідства виникає необхідність звертатись до слідчого судді з клопотаннями про вчинення дій, дозволів на які надається слідчим суддею. Одним із елементів судового розгляду слідчим суддею клопотань з якими звертається слідчий або прокурор на етапі досудового розслідування є встановлення осіб, що з'явилися в судові засідання та перевірка їх повноважень.

Відповідно до п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України, слідчий суддя – суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Дотримання контролю слідчим суддею включає не лише перевірку за суттю поданих клопотань, а й встановлення чи уповноважена особа звернулася із клопотаннями перед-

баченим КПК України. Відтак, перевірка повноважень особи, яка звернулася до слідчого судді є необхідною передумовою здійснення функцій слідчим суддею.

Наразі, існує практика, коли при розгляді клопотань слідчий суддя встановлює повноваження слідчого виключно на підставі витягу з ЄРДР. На думку автора, така практика не відповідає вимогам, які покладаються на слідчого суддю та не забезпечує рівність учасників кримінального провадження, адже участь адвоката у судовому засіданні без підтвердження повноважень не допускається.

Верховний Суд сформував сталу практику про необхідність перевірки повноважень прокурора в кримінальному провадженні виключно на підставі постанови про призначення групи прокурорів. Однак, Верховний Суд дійшов висновку про можливість таких повноважень не лише в суді першої інстанції, якщо питання не ставилось безпосередньо при дослідженні доказів судом першої інстанції.

Слід звернути увагу, що недостатньо розкрито питання як в кримінальному законі, так і в правових позиціях Верховного Суду питання встановлення повноважень слідчого на етапі досудового розслідування при зверненні з клопотаннями до слідчого судді.

Питання встановлення повноважень слідчого є одним із ключових аспектів дотримання кримінальної процедури, адже виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень неуповноваженою особою тягне за собою визнання доказів недопустимими.

Зейкан Я.П. стверджував, що рівність сторін забезпечують слідчий суддя і суд, який повинен створити умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків [2, с. 85].

Верховний Суд у справі № 555/456/18 від 07.08.2019 зазначив: «Слідчий Рівненського відділу поліції Головного управління Національної поліції в Рівненській області Скоцький М.І. не мав повноважень приймати рішення про призначення судово-медичної експертизи, оскільки він не входив до складу групи слідчих, яким доручено досудове розслідування. Таким чином, постанова про призначення судово-медичної експертизи від 20.01.2018 винесена не уповноваженою особою. У даному кримінальному провадженні повноваження слідчих та прокурорів належним чином не доведені, а тому їх дії не можуть бути визнані судом законними, а надані ними докази належними та допустимими» [3].

Виходячи з положень п. 1 ч. 2 ст. 39, ст. 40, ч. 1 ст. 214 КПК України, вести розслідування кримінального провадження може не будь-який слідчий, а тільки визначений керівником органу досудового розслідування.

З урахуванням правової позиції Верховного Суду, викладеної у постановках від 14.02.2022 у справі № 477/426/17 та від 20.07.2022 у справі № 759/17922/19, надання прокурором та оголошенням під час судового розгляду оригіналу постанови про призначення групи прокурорів, виключаються будь-які обгрунтовані сумніви щодо наявності повноважень у прокурорів, які брали участь під час досудового розслідування та судового розгляду даного провадження.

Специфічна процесуальна форма рішення про визначення групи слідчих, які здійснюватимуть відповідні повноваження у конкретному кримінальному провадженні, як постанова вбачається із тлумачення положень ч. 2 ст. 39, ч. 1 ст. 214 КПК України у взаємозв'язку з положеннями ст. 110 цього Кодексу. Водночас витяг з ЄРДР не може замінити процесуального рішення про визначення групи слідчих у кримінальному провадженні, так витяг з ЄРДР не є процесуальним рішенням, а отже, не породжує правових наслідків щодо визначення групи слідчих, які здійснюватимуть досудове розслідування. В аспекті застосування приписів ч. 2 ст. 39, ч. 1 ст. 214 КПК у взаємозв'язку з положеннями ст. 110 цього Кодексу недотримання належної правової процедури тягне

за собою порушення гарантованого кожному ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права на справедливий суд.

Способом оформлення рішення про визначення слідчого або групи слідчих, старшого слідчої групи, які здійснюватимуть досудове розслідування, який є допустимим за змістом норм, передбачених ст. 39, ч. 1 ст. 214 КПК України, з огляду на їх юридичні конструкції, є постанова керівника органу досудового розслідування. Електронний документ у вигляді внесеного до ЄРДР запису, якщо що він зроблений уповноваженою особою на прийняття такого процесуального рішення керівником органу досудового розслідування, не відповідає вимогам процесуальної форми фіксації прийнятих процесуальних рішень, оскільки внесення відомостей до ЄРДР не є способом прийняття процесуальних рішень. Питання можливості оформлення процесуальних рішень в електронній формі та їх подальшого використання потребує окремого законодавчого регулювання в рамках створення «Електронного суду».

Отже, повноваження слідчого, так само як і повноваження прокурора, мають встановлюватись саме постановою про призначення групи слідчих. Сторона захисту на досудовому розслідуванні позбавлена можливості перевірки повноважень слідчого при безпосередньому здійсненні ним слідчих дій, але слідчий суддя зобов'язаний здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Крім того, деякі клопотання слідчого розглядаються без участі особи, відносно якої розглядається клопотання, що унеможливує надання стороною захисту заперечень в частині участі в судовому засіданні неуповноваженої особи.

Висновки. Не здійснення перевірки слідчим суддею повноважень слідчого на підставі процесуальної форми рішення про визначення групи слідчих порушує рівність учасників судового процесу. Крім того, відсутність відповідної перевірки не може забезпечити дотримання прав, свобод та інтересів особи, відносно якої подане відповідне клопотання. Ухвала слідчого судді, винесена без дотримання перевірки повноважень особи, яка звернулась з клопотанням по суті легалізує порушення прав особи, надаючи повноваження неуповноваженій законом особі, здійснювати дії передбачені КПК України, які в переважній більшості обмежують конституційні права особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Татькова Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини п'ятої статті 190, пункту 1 частини першої, частини третьої статті 309 Кримінального процесуального кодексу України від 17.03.2020 р. у справі № 3-358/2018(4975/18).
2. Зейкан Я. П., Лисак О. М., Барсук В. М. Недопустимі докази. Київ: ТОВ «ВД "Дакор"», 2024. 371 с.
3. Постанова Верховного Суду від 07.08.2019 р. у справі №555/456/18.

СПОСОБИ ПЕРЕВІРКИ ДОКУМЕНТІВ ЯК ОКРЕМОГО ВИДУ ДОКАЗІВ

METHODS OF CHECKING DOCUMENTS AS A SPECIAL TYPE OF EVIDENCE

Тальянчук Л.С., к.ю.н.,
завідувач сектору почеркознавчих досліджень, технічного дослідження документів та обліку
Вінницький науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України

У статті наголошено, що доказування полягає в збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Процесуальний закон визначає перевірку доказів як один із компонентів доказування, в ряду із збиранням та оцінкою. В статті розглянуті питання саме способів перевірки документів, як окремого виду доказів. Доказ це органічна єдність фактичних даних та їх джерела, а однією із складових предмета перевірки – перевірка надійності джерела доказу. Під документом у кримінальному судочинстві розуміється матеріально фіксовані об'єкти, які спеціально призначені для збереження відомостей про факти, у зв'язку з цим є принципова можливість заміни їх такими ж документами, а також це матеріальний носій, що безпосередньо зафіксований в письмовій формі, відображає відомості про події й факти, що мають значення, складений у межах компетенції особою, підприємством, установою, організацією, отриманий у встановленому порядку органами розслідування або судом і залучений до матеріалів кримінального провадження.

Під перевіркою документів запропоновано розуміти врегульовану нормами кримінального процесуального права діяльність органу дізнання, слідчого, детектива, прокурора і суду, яка здійснюється шляхом їх аналізу, співставлення з іншими наявними у кримінальному провадженні доказами, встановлення джерел їх надходження, а також отримання нових доказів, які підтверджують чи спростовують інформацію, що в них міститься.

Дослідження документів включає як процес отримання інформації, так і перевірку отриманих відомостей. На відміну від дослідження, перевірка документів – це діяльність, спрямована на підтвердження (заперечення) інформації, що міститься в них. Крім того, в ході перевірки можна прямо чи побічно підтвердити правильність доказової інформації, встановити справжність джерел цієї інформації, законність способів її отримання тощо. Отже, дослідження документів є первинним і обов'язковим елементом після їх виявлення та відповідної фіксації, необхідною та істотною передумовою їх подальшої перевірки та оцінки. З'ясовано, що можна виділити такі способи перевірки документів: з'ясування змісту; отримання інформації про походження звукових та відеозаписів, а також про прилади, які використовувалися для їх створення; запит на отримання документа в повному обсязі; проведення експертизи; допит учасників кримінального провадження відносно документів, оголошених у судовому засіданні; аналіз протоколу на предмет дотримання порядку проведення процесуальної дії.

Ключові слова: доказ, кримінальне процесуальне доказування, перевірка доказів, документ, джерело доказів, кримінальне судочинство, кримінальне провадження.

The article emphasizes that evidence consists in collecting, checking and evaluating evidence in order to establish circumstances relevant to criminal proceedings. Procedural law defines the examination of evidence as one of the components of evidence, along with collection and evaluation. The article deals with the question of checking documents as a separate type of evidence. Evidence is an organic unity of factual data and their source, and one of the components of the subject of verification is the verification of the reliability of the source of evidence. A document in criminal proceedings means materially fixed objects that are specially designed to preserve information about facts, in this regard there is a fundamental possibility of replacing them with the same documents, and it is also a material medium that is directly recorded in writing, reflects information about significant events and facts, compiled within the scope of competence by a person, enterprise, institution, organization, received in the prescribed manner by investigative bodies or a court and included in the materials of criminal proceedings.

Document verification is proposed to be understood as the activity of the inquiry body, investigator, detective, prosecutor and court regulated by the norms of criminal procedural law, which is carried out by analyzing them, comparing them with other evidence available in criminal proceedings, establishing the sources of their receipt, as well as obtaining new evidence that confirms or deny the information contained in them.

The study of documents includes both the process of obtaining information and the verification of the received information. Unlike research, document verification is an activity aimed at confirming (refuting) the information contained in them. In addition, during the inspection, it is possible to directly or indirectly confirm the correctness of evidentiary information, establish the authenticity of the sources of this information, the legality of the methods of obtaining it, etc. Therefore, the study of documents is a primary and mandatory element after their discovery and appropriate fixation, a necessary and essential prerequisite for their further verification and assessment. It was found that the following methods of checking documents can be distinguished: finding out the content; obtaining information about the origin of audio and video recordings, as well as about the devices used to create them; request to receive the document in its entirety; examination; interrogation of participants in criminal proceedings regarding documents announced at the court session; analysis of the protocol for compliance with the order of procedural action.

Key words: evidence, criminal procedural evidence, verification of evidence, document, source of evidence, criminal proceedings, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Виконання завдань кримінального процесуального законодавства в частині охорони прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, швидкого і повного розслідування кримінальних правопорушень, встановлення винних та забезпечення правильного застосування закону є необхідними для того, щоб кожен, хто вчинив правопорушення, поніс відповідальність, а жоден невинний не був покараний [1]. Це неможливо без кримінального процесуального доказування, яке є обов'язковою умовою для досягнення істини у кримінальному провадженні.

У той же час, правова реформа, спрямована на узгодження кримінального процесуального законодавства з міжнародними правовими стандартами, передбачає перегляд ряду норм вітчизняного кримінального процесуального закону, зокрема й у сфері доказового права.

У таких умовах, діяльність органів досудового розслідування в частині розслідування кримінальних проваджень напряму пов'язана зі збиранням, перевіркою та оцінкою доказів та їх процесуальних джерел, значну частину серед яких займають – документи.

Документи визнаються кримінальним процесуальним законом повноцінними джерелами доказів, надляючи їх власним, відмінним від інших галузей знань змістом – перевіркою, оцінкою і використанням у процесі доказування.

І хоча проблемам використання документів, як процесуальних джерел доказів у кримінальному процесі приділялась належна увага, низка теоретичних і правових положень, що стосуються способів перевірки документів як джерел доказів у кримінальному судочинстві, є також дискусійною.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам визначення способів перевірки документів як окремого з видів доказів у кримінальному судочинстві приділялась належна увага таких науковців, як: П. Є. Антонюк, О. В. Баулін, В. В. Вапнярчук, В. Г. Гончаренко, М. В. Гуцалюк, І. М. Єфіменко, А. П. Запотоцький, К. М. Ковальов, Є. Г. Коваленко, Є. І. Лисаченко, В. Т. Нор, А. В. Ратнова, О. С. Старенький, Б. В. Шабаровський, М. Є. Шумило та інші.

Виклад основного матеріалу. У Кримінальному процесуальному кодексі України [1] наведено список обставин, які стосуються предмета доказування в кримінальному провадженні. Це сукупність фактів і обставин об'єктивної реальності, що мають матеріально-правове, цивільно-правове та кримінально-процесуальне значення, і є необхідними та достатніми для вирішення справи по суті [1].

Кожне зібране джерело доказів (в нашому випадку – «документи»), а також всі зібрані у кримінальному провадженні докази підлягають повній та об'єктивній перевірці. Відомості, які містяться в документах можуть бути покладені в основу висновків кримінального провадження лише після їх перевірки та всебічного дослідження. При цьому дослідженні документів як самостійних джерел доказів нерозривно пов'язане з їх збиранням і розпочинається вже під час «відшукання» джерела доказової інформації. Як вірно зазначає О. В. Баулін, стосується обставин, які свідчать про наявність або відсутність складу злочину в досліджуваній дії, що впливають на встановлення міри покарання, можливість звільнення від кримінальної відповідальності або слугують підставами для закриття кримінального провадження [2, с. 76–77].

Відповідно до ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України «...доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [1].

Дослідження документів, зауважує А. П. Запотоцький, включає як процес отримання інформації (сприйняття фактичних даних які в них зафіксовані), так і перевірку отриманих відомостей. На відміну від дослідження, перевірка документів – це процес, який має на меті підтвердити або спростувати інформацію, що міститься в документах. Під час перевірки також можна безпосередньо або опосередковано підтвердити достовірність доказової інформації, визначити автентичність джерел цієї інформації, а також законність методів її отримання тощо [4, с. 155]. Отже, дослідження документів є первинним і обов'язковим елементом після їх виявлення та відповідної фіксації, необхідною та істотною передумовою їх подальшої перевірки та оцінки. Те, що перевірка доказів та їх джерел супроводжує весь процес доказування, перетинається з іншими елементами цього процесу, веде до виникнення й інших проблем. Зокрема, в науці кримінального процесу спірним залишається питання щодо співвідношення між перевіркою джерел доказів та їх оцінкою.

Зокрема, говорячи про оцінку доказів, необхідно розглянути, що відповідно до ч. 1 ст. 94 Кримінального процесуального кодексу України, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення [1].

У теорії кримінального процесу та на практиці усталилося чітке розуміння оцінки доказів як розумової та логіч-

ної діяльності, яка веде до визначення правових характеристик доказів, таких як допустимість, належність, достовірність і достатність кожного окремого доказу, а також їх сукупності для формування висновків і рішень у кримінальному провадженні [3, с. 143–144].

Збирання документів є лише початковою фазою доказування, сутність якої полягає у нагромадженні доказового матеріалу, необхідного для встановлення істини. В подальшому, щоб оперувати отриманими документами, використовувати їх в доказуванні, вони мають бути вивчені і ретельно досліджені. Зрозуміло, не слід уявляти собі процес доказування як таку діяльність, при якій спочатку всі докази збираються, і лише потім досліджуються. Документи підлягають дослідженню, оцінюються й використовуються в процесі доказування в міру їх збирання, цей процес безперервний і він триває протягом усього доказування. Разом з тим поки процес збирання документів буде незакінченим (наприклад, витребування документа згідно ч. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України), не можна завершити їх перевірку.

Найпоширенішим засобом посвідчення будь-яких фактів, явищ або дій є документи. З цією метою вони використовуються в науці і техніці, праві і управлінні, виробництві і ремеслі, тобто практично в усіх галузях знань. Відповідно, в термін «документ» вкладається різний зміст, який, зрештою, залежить від специфіки і завдань конкретної сфери застосування. Кримінальний процес також наділяє документи власним, відмінним від інших галузей знань, змістом. Але для того, щоб дослідити способи перевірки документів, як окремого виду доказів, перш за все необхідно дати загальну характеристику документів в науці та праві, розкрити їх поняття, зміст та характерні ознаки [4, с. 107–108].

Визначення поняття перевірки доказів завжди було складним, оскільки в Кримінальному процесуальному кодексі України не дається визначення даного елемента доказування, не розкривається його механізм. Хоча, відповідно до ст. 99 Кримінального процесуального кодексу України, документом вважається матеріальний об'єкт, спеціально створений для збереження інформації. Він містить зафіксовані письмовими знаками, звуком або зображенням дані, а також відомості, які можуть слугувати доказом фактів чи обставин, що встановлюються в процесі кримінального провадження. До документів, які можуть містити відомості, належать: матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші інформаційні носії (включаючи електронні); матеріали, отримані в результаті проведення заходів під час кримінального провадження, що передбачені чинними міжнародними договорами, які були ратифіковані Верховною Радою України; протоколи процесуальних дій та їх додатки, складені відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України, а також носії інформації, на яких зафіксовано процесуальні дії за допомогою технічних засобів; висновки ревізій та акти перевірок [1].

До характеристик джерела доказу у вигляді документа належать: документ має містити інформацію, носій якої відомий і може бути перевірений; отримані дані повинні бути підтверджені та викладені особами в межах їхньої посадової компетенції або фактичних знань; необхідно дотримуватись встановленого законом порядку залучення документів до матеріалів кримінального провадження; інформація, зафіксована в документі, повинна мати значення для кримінального провадження.

Перевірка документів як самостійних джерел доказів полягає у визначенні їх доброякісності для встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення. Визначення доброякісності документів означає встановлення їх властивостей, здатності нести правдиву інформацію.

Як наголошує А. В. Ратнова, у документі має бути зазначене конкретне джерело інформації про обставини та факти, які підлягають доказуванню, щоб у разі потреби

їх можна було перевірити в процесуальному порядку. Посадові та службові особи, які надають дані в документах, повинні відповідати встановленим вимогам та мати відповідну компетенцію. Компетенція особи, що підписує документ, залежить від компетенції органу, який вона представляє, і включає такі елементи: сфери та галузі застосування повноважень цього органу, а також повноваження особи в ньому. Особа, яка складає офіційний документ, є посадовою чи службовою особою, що діє в межах наданих їй повноважень [5, с. 196–197].

Перевірка документів як окремого джерела доказів не може проводитися без урахування процесуальної форми їх отримання. Інформація про факти, що міститься в документах, може мати доказове значення лише за умови, що ці документи були отримані відповідно до вимог кримінального процесуального закону і уповноваженими особами. Якість доказів, що містяться в документах, залежить як від характеристик самого документа, так і від точності інформації, що в ньому зафіксована. Порушення правил збору документів або їх отримання неповноважними особами суттєво впливають на їх придатність для встановлення обставин, важливих для кримінального провадження [6, с. 28].

Що стосується стадії досудового розслідування, то перевірка документів в ній має наступні особливості: (1) провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій в результаті яких до кримінального провадження долучаються документи проводиться за відсутності в суб'єктів доказування цілісного уявлення про вчинене кримінальне правопорушення, тобто в умовах значної пізнавальної невизначеності; (2) перевірка документів на вказаній стадії відбувається в умовах обмеження дії деяких важливих принципів кримінального процесу (безпосередності, змагальності, рівності сторін, гласності тощо); (3) перевірка проводиться уповноваженими суб'єктами, а саме дізнавачем, слідчим, детективом, прокурором, які не є самостійними і незалежними в тій мірі, яка властива суду, оскільки на зміст і результати їх діяльності по перевірці документів як самостійних джерел доказів можуть впливати інші суб'єкти (керівник органу досудового розслідування, вищестоящий прокурор та інші); (4) перевірка документів на вказаній стадії здійснюється органами, основним змістом діяльності яких є реалізація функції кримінального обвинувачення/переслідування; (5) зміст і результати діяльності по перевірці документів як самостійних джерел доказів не є остаточними і обов'язковим для суду.

Документи можуть бути підготовлені як незалежно від кримінального провадження, так і у зв'язку з ним. До другої категорії відносяться протоколи відкритих та прихованих слідчих (розшукових) дій, а також їх додатки. Більшість процесуалістів вважає, що перевірка доказів проводиться такими трьома способами: 1) зіставлення їх з іншими доказами; 2) встановлення джерел їх отримання; 3) отримання інших доказів, які їх підтверджують або спростовують [7, с. 131–132]. Зокрема, до способів перевірки, які застосовують як до документів, створених без зв'язку із кримінальним провадженням, так і до протоколів слідчих (розшукових) дій можна віднести: по-перше, з'ясування змісту документа. Цей спосіб перевірки означає, що матеріали кримінального провадження, які містять або підтверджують інформацію, що має значення для встановлення фактів і обставин, повинні бути оголошені в судовому засіданні за ініціативою суду або на клопотання учасників провадження. Ці матеріали також мають бути надані для ознайомлення учасникам судового процесу, а за потреби – й іншим особам, залученим до кримінального провадження, таким як експерти, свідки чи спеціалісти. Таким чином, документ має бути оголошений у суді та наданий для ознайомлення учасникам судового процесу, а за необхідності – й іншим учасникам кримінального провадження [8, с. 182–183].

По-друге, кожен документ аналізується окремо з точки зору його повноти та несуперечливості, а також для з'ясування інформації про походження звуко- та відеозаписів, а також про пристрої, які використовувалися для їх створення.

Третій спосіб перевірки документів, як зазначають вчені-процесуалісти (Гончаренко В. Г., Нор В. Т., Шумило М. С.) полягає у витребуванні документа в повному обсязі, якщо надано його витяг (компіляцію, узагальнення). Сторони кримінального провадження, потерпілий та представник юридичної особи, щодо якої ведеться провадження, мають право подавати витяги, компіляції та узагальнення документів, які не зручно повністю досліджувати в суді. Водночас ці особи зобов'язані надати документи в повному обсязі на вимогу суду [9, с. 218–219].

Наступний спосіб, це проведення експертизи документа. У Кримінальному процесуальному кодексі України з цього приводу наголошено на тому, що якщо долучений до матеріалів кримінального провадження або наданий суду для ознайомлення документ викликає сумнів в частині достовірності, учасники судового провадження мають право просити виключити його з числа доказів. Результатом такого вилучення є вирішення справи на підставі інших доказів або призначення додаткової експертизи такого документа [1].

Тут варто наголосити, що кожен документ аналізується окремо з точки зору його повноти, несуперечливості, логічної послідовності та інших характеристик. При цьому важливо застосовувати методи аналізу та синтезу. Використання цих методів на початковому етапі перевірки документів дозволяє виявити подальші напрямки та форми перевірки закріплених у них доказів, а також ті аспекти і зв'язки, які можна і потрібно порівняти з іншими чітко визначеними доказами або їх джерелами. Об'єктивні передумови для цього закладені в самій події злочину, яка відображається в навколишньому світі через різні аспекти, властивості та відносини. Докази, будучи відображенням як обставин, що підлягають доказуванню, так і побічних фактів, містять інформацію про них. Оскільки інформація про злочин відображається в кількох джерелах, докази, отримані з цих джерел, завжди містять релевантні відомості, які можуть або збігатися, або суперечити один одному. Це створює необхідність подальшої перевірки шляхом зіставлення та збору нових доказів.

Отже, перевірка кожного окремого документа не завжди забезпечує впевненість у його якості. Тому особа, що займається доказуванням, може скористатися іншим методом перевірки – порівнянням кожного документа з іншими доказами, які є в справі. Це дає змогу виявити збіги, розбіжності, суперечності в фактичних даних, а також з'ясувати причини цих суперечностей.

Перевірка документа під час судового розгляду відбувається, зокрема, шляхом отримання щодо нього показань свідка чи експерта, а також пояснень спеціаліста, та подальшого їх зіставлення зі змістом документа [10, с. 59–60].

Порівняння окремого документа з іншими наявними доказами можливе лише за умови наявності певної сукупності доказів у кримінальному провадженні. Аналіз кожного окремого доказу та відсівання тих, що вважаються ненадійними разом із їх процесуальними джерелами, є необхідною умовою формування сукупності доказів. Таке формування здійснюється поступово, внаслідок ретельної роботи органу досудового розслідування, прокурора або суду, які займаються збором і перевіркою доказів та їх процесуальних джерел, включаючи документи. Кількість доказів, необхідних у кримінальному провадженні, не можна визначити заздалегідь, оскільки це залежить від конкретної слідчої ситуації [11, с. 140]. У цьому контексті, важливо зазначити, що оцінка одного конкретного документа не може слугувати підставою для прийняття будь-якого висновку у кримінальному провадженні, оскільки в ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України,

де викладені основні правила оцінки доказів, йдеться про сукупність таких доказів.

Саме тому такий спосіб перевірки документів як зіставлення їх між собою використовується для розширення системи доказів і виявлення відповідності один одному її елементів. При зіставленні доказів з'ясується, якою мірою вони узгоджуються між собою. При цьому перевірка доказів повинна проводитись до тих пір, поки не буде досягнуто такого положення, щоб в системі доказів не було внутрішньої суперечності між ними. Спотворення інформації в одному джерелі можливе, але в системі джерел така вірогідність скорочується до мінімуму [12].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані відповідно до порядку, визначеного Кримінальним процесуальним кодексом України. На основі цих даних слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд визначають наявність або відсутність фактів і обставин, які мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

Найпоширенішим засобом посвідчення будь-яких фактів, явищ або дій є документи. Однак, документи не мають ніяких переваг перед іншими процесуальними джерелами доказів. Точно так один вид документа не має ніякої переваги над іншим видом документів. Відомості, що містяться в документах оцінюються в сукупності з іншими доказами у кримінальному провадженні і можуть бути покладені в основу обвинувачення теж лише в сукупності з доказами, що містяться в інших процесуальних джерелах. Проте у зв'язку з особливим порядком виникнення документів (особливо тих, які видаються офіційними особами) це джерело доказів володіє більшою сукупністю ознак, які характеризують їх достовірність. Саме тому такі документи відіграють суттєву роль і в процесі перевірки інших доказових матеріалів, наприклад, показань свідків, підозрюваного та інших.

Оскільки перевірка доказів та їх процесуальних джерел є одним із елементів доказування, а також створює

необхідні передумови для їх оцінки природньо виникає необхідність законодавчого закріплення поняття і основних способів такої перевірки. При цьому під перевіркою документів необхідно розуміти врегульовану нормами кримінального процесуального права діяльність органу дізнання, слідчого, детектива, прокурора і суду, яка здійснюється шляхом їх аналізу, співставлення з іншими наявними у кримінальному провадженні доказами, встановлення джерел їх надходження, а також отримання нових доказів, які підтверджують чи спростовують інформацію, що в них міститься.

Дослідження документів включає як процес отримання інформації (сприйняття фактичних даних які в них зафіксовані), так і перевірку отриманих відомостей. На відміну від дослідження, перевірка документів – це діяльність, спрямована на підтвердження (заперечення) інформації, що міститься в них. Крім того, в ході перевірки можна прямо чи побічно підтвердити правильність доказової інформації, встановити справжність джерел цієї інформації, законність способів її отримання тощо. Отже, дослідження документів є первинним і обов'язковим елементом після їх виявлення та відповідної фіксації, необхідною та істотною передумовою їх подальшої перевірки та оцінки. Те, що перевірка доказів та їх джерел супроводжує весь процес доказування, перетинається з іншими елементами цього процесу, веде до виникнення й інших проблем. Зокрема, в науці кримінального процесу спірним залишається питання щодо співвідношення між перевіркою джерел доказів та їх оцінкою.

Можна виділити такі способи перевірки документів: з'ясування змісту; отримання інформації про походження звукових та відеозаписів, а також про прилади, які використовувалися для їх створення; запит на отримання документа в повному обсязі; проведення експертизи; допит учасників кримінального провадження відносно документів, оголошених у судовому засіданні; аналіз протоколу на предмет дотримання порядку проведення процесуальної дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Баулін О. Поняття доказів у кримінальному процесі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 75–81.
3. Лисаченко Є. І. Тимчасовий доступ до речей і документів як засіб кримінального процесуального доказування: дис... докт. філос. : 081 – Право. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 210 с.
4. Запотоцький А. П. Документи як процесуальні джерела доказів у кримінальному судочинстві : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 225 с.
5. Ратнова А. В. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи використання електронних документів у доказуванні : дис... канд. юрид. наук: 081 – Право. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 248 с.
6. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37.
7. Галаган В. І., Саліхова І. Ю. Встановлення події кримінального правопорушення як обставини, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні : монографія. Київ, 2017. 198 с.
8. Шаборовський Б. В. Документи як процесуальні джерела доказів у кримінальному судочинстві : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 237 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / Гончаренко В. Г., Нор В. Т., Шумило М. Є. та ін. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.
10. Старенький О. С. Витребування документів як засіб отримання доказів захисником у кримінальному провадженні : проблеми визначення процесуальної форми. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 58–68.
11. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 632 с.
12. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/103>

ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ВІДСТОРОНЕННЯ СУДДІ

THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES REGARDING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF THE PROCEDURE FOR REMOVING A JUDGE

Кутельвас Т.Є., здобувач кафедри конституційного та адміністративного права

Запорізький національний університет

У статті досліджено досвід зарубіжних країн щодо адміністративно-правового забезпечення здійснення процедури відсторонення судді. Вказано, що підстави для відсторонення судді включають «доведену неправильну поведінку або неадекватність». Термін «неправомірною поведінкою» конкретно не визначений у Конституції Індії, але, як охоплює вагомими професійні або особисті неправомірні дії. Процес видалення досить складний, щоб гарантувати, що судді не піддаються довільному або політичному тиску та що їх незалежність непохитна. У Сполученому Королівстві також вважає, що дія парламенту за поданням про відсторонення судді обмежила юрисдикцію судів. Парламент не втручався, коли скарги на суддю стосуються питань судової практики та процедури або коли рішення було скасовано в Апеляційному суді. Можуть виникнути ситуації, коли судовою поведінкою була не злочинною і поза судовими обов'язками суддів, і в таких ситуаціях поведінка судді обговорювалася парламентом, а потім є предметом позову в Суді. Таким чином, коли суддя у своєму приватному житті вчиняє щось протиправне, на нього не розповсюджується недоторканість.

Констатовано, що на відміну від тих європейських країн, де повноваження приймати рішення у дисциплінарних провадженнях та звільняти суддів належать вищим інстанціям судової влади, французька модель здатна забезпечити такий формат, щоб дисциплінарна відповідальність суддів та їх можливе відсторонення вирішувалася не лише обмеженою групою представників (вищих суддів) судової влади, а органом прийняття рішень, що представляє всі гілки судової влади, що робить його більш лабільним до дисциплінарних проблем. характер якого може бути не зовсім однаковим для судді суду першої інстанції в маленькому провінційному містечку і для судді суду останньої інстанції в метрополії.

Ключові слова: процедура відсторонення, суд, суддя, незалежність, зарубіжний досвід.

The article examines the experience of foreign countries regarding the administrative and legal support for the implementation of the procedure for the removal of a judge. It is specified that the grounds for the removal of a judge include "proven misconduct or incapacity". The term 'misconduct' is not specifically defined in the Constitution of India, but as it encompasses significant professional or personal misconduct. The removal process is complex enough to ensure that judges are not subjected to arbitrary or political pressure and that their independence is unshakable. The United Kingdom also considers that Parliament's action on the motion to remove a judge has limited the jurisdiction of the courts. Parliament did not intervene when complaints against a judge concerned matters of judicial practice and procedure or when a decision was quashed before the Court of Appeal. There may be situations where judicial conduct was not a crime and outside the judicial duties of judges, and in such situations the conduct of a judge was discussed by Parliament, and is then the subject of an action before the Court. Thus, when a judge does something illegal in his private life, he is not subject to immunity.

It is stated that, unlike those European countries, where the authority to make decisions in disciplinary proceedings and dismiss judges belongs to the highest instances of the judiciary, the French model is able to provide such a format that the disciplinary liability of judges and their possible removal is decided not only by a limited group of representatives (higher judges) of the judiciary, but by a decision-making body representing all branches of the judiciary. making it more labile to disciplinary issues. the character of which may not be exactly the same for a judge of the court of first instance in a small provincial town and for a judge of the court of last instance in the metropolis.

Key words: suspension procedure, court, judge, independence, foreign experience.

Постановка проблеми. Підстави для відсторонення судді включають «доведену неправильну поведінку або неадекватність». Термін «неправомірною поведінкою» конкретно не визначений у Конституції Індії, але, як охоплює вагомими професійні або особисті неправомірні дії. Процес видалення досить складний, щоб гарантувати, що судді не піддаються довільному або політичному тиску та що їх незалежність непохитна. Конституція Індії передбачає надійну систему, яка включає кілька етапів перевірки та затвердження обома палатами парламенту [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З точки зору адміністративно-правового дослідження питання відсторонення судді опосередковано розглядалося в межах публікацій таких вчених, як О.Ф. Андрійко, С.В. Гладій, О.В. Гончаренко, Ю.А. Волкова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Є.В. Курінний, Ю.О. Лєгеза, О.А. Музика-Стефанчук, Н.В. Нестор, В.П. Нагребельний, А.О. Савченко, В.О. Шаповал, А.А. Шарая та ін..

Мета статті. Дослідити досвід зарубіжних країн щодо адміністративно-правового забезпечення здійснення процедури відсторонення судді.

Виклад основного матеріалу. Доцільно вказати, що статті 124–147 у частині V Конституції Індії передбачають організацію, незалежність, повноваження, юрисдикцію та процедури Верховного суду. В даний час під присягою є 23 судді (включаючи головного суддю Індії) проти максимально можливої чисельності 31. Президент Індії призначає суддів Верховного суду, які можуть бути звільнені та призначені за наказом президента Індії. У цій статті ми пояснюємо повну юридичну процедуру усунення судді Верховного Суду [2].

Дебати Конституційної асамблеї показують, що суддя може бути відстороненим, коли проти нього будуть висунуті звинувачення. Наразі у Кенії після кількох місяців грандіозних виступів політиків, які звинувачують судову владу в корупції та співучасті у вузьких інтересах, заступник Президента Рігати Гачагуа 14 січня 2024 року заявив, що подасть петицію до Комісії з питань судової служби про усунення судді Естер Майни за передбачувану неправомірною поведінку та корупцію.

Його публічна заява слідує за запрошенням головного судді Марти Куме до всіх кенійців з доказами неправомірною поведінкою та корупцією.

мірної поведінки, де б вони не були, включаючи виконавчого директора, представити докази, що пов'язують будь-якого суддю з корупцією або утриматися від загального засудження.

Стаття 167 Конституції Кенії надає головному судді та суддям безпеку перебування на посаді до тих пір, поки вони перебувають на посаді.

Конституція Кенії закріплює, що:

1) суддя повинен піти з посади після досягнення сімдесятирічного віку, але може вирішити піти на пенсію в будь-який час після досягнення віку шістьдесяти п'яти років;

2) головний суддя та будь-який інший суддя можуть подати у відставку, повідомивши президента в письмовій формі.

Це вимагає, щоб був процес звільнення судді у випадку, якщо суддя не досяг віку виходу на пенсію, а також добровільно написав заяву про відставку президенту. Конституція Кенії, глава 10, стаття 168 містить вимоги щодо процедури відсторонення, як-то: суддя вищого суду може бути відсторонений від посади лише на підставі доведених фактів, зокрема це може бути: а) нездатність виконувати службові функції, що виникають через психічну або фізичну недієздатність; б) порушення кодексу поведінки, встановленого суддям вищих судів Актом парламенту; в) банкрутство г) некомпетентність; д) груба неправомірна поведінка. У випадку з Рігаті Гачагуа він спеціально згадав про подання петиції, заснованої на пункті «д» – це груба неправомірна поведінка.

Відсторонення судді у Кенії може бути ініційоване лише Комісією з питань судової служби, що діє з власної ініціативи, або за клопотанням будь-якої особи до Комісії з питань судової служби. Петиція особи до Комісії з питань судової служби повинна бути складена в письмовій формі, та містити факти, що становлять підстави для відсторонення судді.

Комісія з питань судової служби розглядає петицію і, якщо вона дійде висновку, що клопотання розкриває підставу для відсторонення відповідно до чинного законодавства, надсилає петицію Президенту, який протягом чотирнадцяти днів після отримання клопотання відсторонює суддю від посади і, діючи відповідно до рекомендацій Комісії з судової служби у випадку судді, відмінного від Головного судді, призначити трибунал, що складається з:

1) голови та трьох інших членів з числа осіб, які обіймають або обіймали посаду судді вищого суду, або які мають право бути призначеними як такі посади, але які, в будь-якому випадку, не були членами Комісії з питань судової служби в будь-який час протягом безпосередньо попередніх трьох років;

2) один адвокат зі стажем не менш п'ятнадцяти років;

3) дві інші особи з досвідом роботи в державних органах.

Незважаючи на статтю 160 (4) Конституції, винагорода та пільги, що виплачуються судді, який відсторонений від посади відповідно до чинного законодавства, коригуються до того часу, поки суддя не буде звільнений або поновлений на посаді.

Трибунал, призначений відповідно до чинного законодавства, має нести відповідальність за регулювання провадження, оперативного розслідувати всі питання та оцінювати докази у справі, повідомляти про факти та надавати обов'язкові рекомендації Президенту.

Суддя, який за рішенням трибуналу притягнутий до відповідальності, може оскаржити рішення у Верховному суді протягом десяти днів після того, як трибунал зробить свої рекомендації.

Відповідно, Закон про судову службу № 1 від 2011 року [3], закріплює, що:

1) Процедура, що регулює поведінку трибуналу, створеного з метою відсторонення головного судді, заступника головного судді або судді, повинна бути чітко закріплена.

2) Якщо трибунал, призначений для відсторонення судді, крім Головного судді, орган, що ініціює справу, призначає Голову, а члени обирають заступника Голови трибуналу з числа своїх.

3) Орган, що ініціює справу, може призначити адвоката для надання допомоги трибуналу [3].

Не менш цікавим є досвід правового регулювання питання відсторонення судді у Великій Британії. Варто вказати, що положення, що стосуються відсторонення суддів щодо Англії та Уельсу, дещо відрізняються від тих, що застосовуються у Шотландії. Що стосується суддів вищих судів Англії та Уельсу, відповідні положення містяться в розділі 11(3) Закону про Верховний суд 1981 року. Розділ 11(3) передбачає, що особа, призначена суддею Верховного суду, «займає цю посаду за умови «доброї поведінки», умови відсторонення розглядає Її Величність за поданням, представленою Її обома палатами парламенту» [4].

Аналогічне положення, що застосовується до суддів Палаги лордів (ординарні лорди апеляції), міститься в розділі 6 Закону про адміністративну юрисдикцію 1876 року [5]. В даний час Закон про конституційну реформу 2005 року містить положення, що стосуються дисципліни суддів вищих судів до суддів Апеляційного суду [6].

У Загальному англійському праві надання суддя завжди обіймав посаду за умови, що він поведився добре. При порушенні цієї умови може бути припинено роботу офісу судді. Відсторонення осіб, які займають посаду під час «доброї поведінки», може бути здійснено судовим провадженням, розпочатим наказом про *scire facias* або після притягнення до кримінальної відповідальності. Відповідно до розділу 12 Закону про відправлення правосуддя, 1973 року, посада судді, який був визнаний недієздатним, може бути звільнена лорд-канцлером за медичною довідкою [7].

Відповідно до Акту про врегулювання 1700 року [8] повноваження судді може бути припинені шляхом імпичменту на підставі судового провадження, розпочатим наказом про скасування Патентних листів або після притягнення до кримінальної відповідальності. Однак Акт про врегулювання вніс зміни та встановив безпеку судового перебування на посаді та за умови, що судді обіймали посаду під час доброї поведінки, «але за поданням обох палат парламенту може бути наданий дозвол на їх відсторонення», тобто за поданням для відсторонення судді, прийнятою кожною палатою парламенту та представленою Короні, після чого Корона може законно відсторонити суддю.

Вплив цього положення Акту про врегулювання 1700 року [8], залишається суперечливим протягом трьох століть. Одна з точок полягала в тому, що Закон 1700 року, встановивши безпеку судового перебування на посаді та новий механізм відсторонення за поданням, виключив усі інші підстави для відсторонення, що існували до Закону, такі як імпичмент. Інша точка зору полягала в тому, що Закон встановив додатковий засіб правового захисту, на який можна було б посилалися, коли неправомірна поведінка судді, на яку скаржилися, не є юридичним порушенням умов, на яких обіймалася посада (*scire facias*) [9].

У Сполученому Королівстві також вважає, що дія парламенту за поданням про відсторонення судді обмежила юрисдикцію судів. Парламент не втручався, коли скарги на суддю стосуються питань судової практики та процедури або коли рішення було скасовано в Апеляційному суді. Можуть виникнути ситуації, коли судова поведінка була не злочиною і поза судовими обов'язками суддів, і в таких ситуаціях поведінка судді обговорювалася парламентом, а потім є предметом позову в Суді. Таким чином, коли суддя у своєму приватному житті вчиняє щось протиправне, на нього не розповсюджується недоторканість [9].

Відповідно до Акту про врегулювання, 1700 року, Корона може призупинити повноваження суддів, навіть якщо вони займають посаду під час доброї поведінки.

Є два зафіксовані випадки, коли Корона ініціювала це, у випадку судді Джона Уолтера та судді Джона Арчера. В обох випадках судді продовжували отримувати свої винагороди і зберігали свої права. Призупинення означало, що вони не могли виконувати свої офіційні функції.

Сддя Верховного суду не може бути відсторонений, на практиці від нього, безумовно, очікується, що він візьме відпустку до закінчення провадження в парламенті за неправомісну поведінку, пов'язану з моральною провинною. Це необхідно, тому що продовження повноважень зруйнує довіру громадськості до неупередженості судового розгляду зокрема та судового процесу в цілому.

У липні 1994 року лорд-канцлер Великої Британії заявив, що «неправильна поведінка може включати: притягнення до відповідальності за водіння в нетверезому стані, будь-який злочин, пов'язаний з насильством, нечесністю або аморальною поведінкою, а також обгрунтовану скаргу на поведінку, яка може спричинити правопорушення на релігійній або расовій основі або яка становить сексуальні домагання» [9].

До недавнього часу не було офіційного механізму для подання скарг на суддів у Сполученому Королівстві, крім процедури імпичменту або подання для відсторонення. Іноді Апеляційні суди критикували суддів за неналежну поведінку, таку як засинання, нетерплячі жести та надмірне переривання або некомпетентність та за коментарі в пресі про справу, яку розглядає суддя [9].

Щоб з'ясувати, яким чином австралійський суддя може бути відсторонений, необхідно розглянути законодавство, що регулює перебування на посаді судді, у світлі аналогічних англійських положень, беручи до уваги проблеми, що виникають у зв'язку з варіаціями в місцевій процедурі та правилах, що регулюють імперсько-колоніальні відносини [10]. Перше питання полягає в тому, чи може суддя бути відсторонений від посади лише за зверненням з парламенту, чи можливе відсторонення якимось іншим способом за неналежну поведінку.

Доцільно зазначити, що немає суттєвої різниці між статтями 54 і 55 Конституції Західної Австралії та статтею 9 Закону про Верховний суд, в якій зазначено, що Комісії нинішніх суддів Верховного Суду і всіх його майбутніх суддів повинні бути, продовжуватися і залишатися в повній силі при їх хорошій поведінці, утім для Її Величності буде законним відсторонити будь-якого такого суддю за поданням обох палат законодавчого органу колонії. Усі судді Верховного суду займають свої посади під час належної поведінки, за умови надання Її Величності повноважень на усунення з посади за зверненням обох палат Парламенту.

Доцільно підкреслити, що одним із найяскравіших елементів у праві Європейського Союзу на національному та міжнародному рівнях протягом останніх трьох десятиліть було неухильне зростання ролі судді та судової влади. Такий розвиток подій призводить не лише до того, що центр ваги спрямування тлумачення та застосування закону зміщується до судової влади, а й те, що суддя все частіше виступає ініціатором зрушень не лише у правовому регулюванні, а й у концепції державної політики, навіть у тих сферах, де раніше це було неможливо. Принаймні в європейському контексті складається враження, що суддя повертається до посад, які він займав до Просвітництва та ліберальних революцій. Що стосується імперативів, пов'язаних з принципом народного суверенітету і поділу влади, а також реального досвіду політичної ролі суддів, то вона показала суддям значно більш обмежену позицію «найменш небезпечної гілки» публічної влади, яка повинна бути в першу чергу «вустами закону» і не повинна мати впливу ні на громадський гаманець, ні на меч, перефразовуючи батька сучасних політичних і конституційних систем [11].

Варто вказати, що коли мова заходить про відсторонення суддів, наприклад, у Франції, сьогодишній концепції передую складний історичний розвиток, який виявляє те, що можна було б назвати, з невеликим перебільшенням, французьким судовим парадоксом. Якщо уявити собі, що принцип незмінності судді є реакцією на втручання, які мали місце в епоху абсолютної монархії, і які, таким чином, прийшли з приходом сучасного конституціоналізму, то саме французький приклад спростовує цю думку, хоча Франція представлена як зразкова країна суверенного абсолютизму.

Однак, як підкреслює французька доктрина, мета незмінності судді полягає не стільки в тому, щоб «бути привілеєм для суддів, скільки в тому, щоб бути гарантією для суб'єктів права щодо належного функціонування правосуддя» [11]. Звідси випливає, що принцип незмінності судді не застосовується абсолютно, що є поняттям, яке також є основою положень застосовного законодавства, які ґрунтуються на тому, що закон може порушувати принцип незмінності судді, або що у випадках, коли це передбачено законом, суддя може втратити свою посаду без його згоди. Крім ситуації, в якій суддя тимчасово замінюється на період хвороби або декретної відпустки, ситуації, в якій суддя замінюється у разі нездатності виконувати свої обов'язки, а також ситуації, в якій здійснення суддівських повноважень заздалегідь обмежується з метою забезпечення мобільності, виправданої потребами державної служби, французький суддя може бути відстороненим в результаті покарання, накладеного в дисциплінарному провадженні за дисциплінарний проступок або дисциплінарний проступок настільки серйозного характеру, що виправдовує звільнення відповідної особи з судової влади.

Судді Франції можуть втратити свої повноваження в результаті застосування в цілому трьох з семи стягнень, які можуть бути накладені на них за дисциплінарні проступки (*faute disciplinaire*) згідно зі статтею 45 постанови від 22 грудня 1958 року, яка все ще є основним правовим положенням, що регулює дисциплінарну відповідальність чинних суддів у П'ятій республіці. Ці покарання включають, зокрема відсторонення від посади (*la révocation*), яке спочатку могло стати ще суворішим через втрату права на пенсію за віком, що зробило це покарання особливо стримуючим фактором. Однак чинний суддя також припиняє виконувати свої обов'язки, якщо він або вона звільнені за власним бажанням у зв'язку з дисциплінарним проступком (*la mise a' la retraite d'office*) або якщо він або вона звільнені, якщо ще не має права на пенсію за віком (*l'admission a cesser ses fonctions*). Спільним для всіх трьох санкцій, які віднесені до четвертої та найсуворішої категорії дисциплінарних стягнень, є те, що в результаті їх накладення особа втрачає можливість продовжувати виконувати свої обов'язки судді і, водночас, виключається зі списку суддів, перестає бути членом судової влади та втрачає всі переваги та захист, пов'язані з цим статусом.

Висновки. Отже, як видно з наведеного вище аналізу, відсторонення суддів, наприклад, у сучасній Франції не є розповсюдженим явищем, а звільнення в принципі відбувається лише в тому випадку, якщо суддя вчиняє проступок, який є серйозним порушенням його юридичних або деонтологічних зобов'язань. З іншого боку, кількість суддів, які втратили свої посади за весь час існування П'ятої республіки, на перший погляд більша, ніж кількість суддів, які втратили свої посади за той самий період, наприклад у Великій Британії, що чітко вказує на те, що моделі дисциплінарної відповідальності, які існують сьогодні у Франції, дають реальну можливість звільнення судді, який серйозно порушує свої обов'язки, не будучи надмірно політизованими та не скокуючись у практику масових суддівських чисток, що було історичною проблемою для Франції. Таким чином, моделі дисциплінарної

відповідальності французьких суддів є більш цікавими на практиці, ніж ті, що застосовуються у Великобританії або в англomовних країнах взагалі, де контроль за дисципліною суддів зазвичай покладається на парламент, хоча ці моделі, безсумнівно, набагато більш дієві з точки зору основних конституційних принципів, таких як принцип народного суверенітету і поділу влади.

На відміну від тих європейських країн, де повноваження приймати рішення у дисциплінарних провадженнях та звільняти суддів належать вищим інстанціям судової влади, французька модель здатна забезпечити такий формат, щоб дисциплінарна відповідальність суддів та їх можливе відсторонення вирішувалася не лише обмеженою групою представників (вищих суддів) судової влади, а органом прийняття рішень, що представляє всі гілки судової влади, що робить його більш лабільним до дисциплінарних проблем. характер якого може бути не зовсім однаковим для судді суду першої інстанції в маленькому провінційному містечку і для судді суду останньої інстанції в метрополії.

ЛІТЕРАТУРА

1. What is the procedure for the removal of a judge of the Supreme Court? URL: <https://law4u.in/answer/4046/what-is-the-procedure-for-the-removal-of-a-judge-of-the-supreme-court?>
2. Supreme Court of India: Interesting and Unknown Facts URL: <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/interesting-facts-about-supreme-court-of-india-1477974380->
3. The Process Of Removal Of A Judge From Office URL: <https://www.citizen.digital/news/the-process-of-removal-of-a-judge-from-office-n334813>
4. The Supreme Court Act of 1981 URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1981/54/pdfs/ukpga_19810054_en.pdf
5. Appellate Jurisdiction Act 1876 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/39-40/59/enacted>
6. Constitutional Reform Act 2005 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/contents>
7. Administration of Justice Act 1973 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1973/15/contents>
8. Act of Settlement 1700 URL: <https://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2>
9. Removal Procedure in The United Kingdom URL: [https://www.advocatekhaj.com/library/lawreports/judgesbill2005/22.php?Title=Judges%20\(Inquiry\)%20Bill,%202005&STitle=Removal%20Procedure%20in%20The%20United%20Kingdom](https://www.advocatekhaj.com/library/lawreports/judgesbill2005/22.php?Title=Judges%20(Inquiry)%20Bill,%202005&STitle=Removal%20Procedure%20in%20The%20United%20Kingdom)
10. The removal of judges from office in Western Australia URL: <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/UWALawRw/1980/6.pdf>
11. Jan Malif The Removal of Judges in France URL: https://www.ilaw.cas.cz/upload/web/files/pravnik/issues/2015/9/3.DIS_Malif_9_2015.pdf

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК АСИСТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ У РОБОТІ АДВОКАТА ТА ПРОКУРОРА

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN ASSISTIVE TECHNOLOGY IN THE WORK OF AN ATTORNEY AND A PROSECUTOR

Плахотнік О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри юстиції

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Лохматов О.А., студент II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню і порівняльно-правовому аналізу застосування штучного інтелекту як асистивної (допоміжної) технології у роботі адвоката та прокурора. Аналізуються переваги та ризики використання штучного інтелекту в адвокатурі та прокуратурі.

У статті досліджується наявний національний та міжнародний досвід регулювання та використання систем штучного інтелекту, а також перспективи застосування технологій штучного інтелекту у повсякденній професійній діяльності адвокатів та прокурорів.

Актуальність теми дослідження зумовлена активним розвитком систем штучного інтелекту та необхідністю законодавчого врегулювання використання подібних систем з метою забезпечення дотримання прав людини та прозорості судових процесів. Окрім того, враховуючи активне використання штучного інтелекту, аналізуються та виокремлюються головні напрями та галузі його застосування, проблема відсутності застосування технологій штучного інтелекту в судовій практиці. Інтеграція технологій штучного інтелекту у юридичний сектор стала темою, яка викликає значний інтерес і неабияку зацікавленість, особливо, якщо розглядати її через призму законності та верховенства права. В Україні юристи можуть використовувати сучасні можливості, які надає штучний інтелект, насамперед, для швидкого пошуку потрібних джерел чи збору інформації, а, подекуди, й отримання відповіді на конкретне поставлене питання.

При цьому, одним із значних викликів, на які звертають увагу юристи щодо регулювання штучного інтелекту, є потенційна загроза правам людини та прозорості судових процесів.

На думку авторів, необхідно застосовувати єдині етичні принципи та стандарти у використанні штучного інтелекту як асистивної технології у діяльності суду, прокурора та адвоката. Це дозволить уніфікувати застосування штучного інтелекту як асистивної технології у діяльності суду, прокурора та адвоката на законодавчому рівні, впровадити такі системи у судочинство та визначити суб'єктів, які мають право застосовувати такі асистивні технології у своїй діяльності. При цьому, при впровадженні та реалізації зазначених нововведень необхідно враховувати основоположні принципи права, такі як законність та верховенство права, яких щодня мають дотримуватися і виконувати кожен представник юридичної професії.

Ключові слова: штучний інтелект, адвокат, прокурор, автоматизація.

The article is devoted to the study and comparative legal analysis of the use of artificial intelligence as an assistive technology in the work of an attorney and a prosecutor. The advantages and risks of using artificial intelligence in advocacy and prosecution are analysed.

The existing national and international experience of regulation and use of artificial intelligence systems, as well as the prospects for the use of artificial intelligence technologies in the daily professional activities of attorneys and prosecutors are examined in the article.

The relevance of the research topic is due to the active development of artificial intelligence systems and the need for legislative regulation of the use of such systems in order to ensure respect for human rights and transparency of judicial proceedings. In addition, given the active use of artificial intelligence, the main areas and spheres of its application are analysed and highlighted, as well as the problem of the lack of application of artificial intelligence technologies in judicial practice. The integration of artificial intelligence technology into the legal sector has become a topic of considerable interest and excitement, especially when it is considered through the prism of legality and the rule of law. In Ukraine, lawyers can use the modern opportunities provided by artificial intelligence, primarily to quickly find the right sources or collect information, and sometimes to get an answer to a specific question.

At the same time, one of the significant challenges in relation to artificial intelligence regulation that lawyers draw attention to is the potential threat to human rights and transparency of judicial proceedings.

In the authors' opinion, it is necessary to apply uniform ethical principles and standards in the use of artificial intelligence as an assistive technology in the work of courts, prosecutors and attorneys. This will allow to unify the use of artificial intelligence as an assistive technology in the activities of courts, prosecutors and lawyers at the legislative level, to integrate such systems into the judicial process and to determine the actors who have the right to use such assistive technologies in their activities. At the same time, when integrating and realising these innovations, it is necessary to take into account the fundamental principles of law, such as legality and the rule of law, which must be followed and fulfilled by every member of the legal profession on a daily basis.

Key words: artificial intelligence, attorney, prosecutor, automatization.

Питання впровадження та використання алгоритмів систем штучного інтелекту (далі – ШІ) в сферу юриспруденції є далеко не новим. Так, дослідженню використання ШІ у судочинстві приділяли увагу ще у 1998 році такі дослідники як Sartor G., Branting L. K. [1]. Але ранні дослідження стосувалися переважно рутинних правових сфер, таких як адміністративні процедури, які передбачають пряме застосування чітких правил до несуперечливих фактів. Однак, нещодавні дослідження все більше зосереджуються на більш складних і проблемних сферах юридичного процесу, характерних для прийняття судових рішень. Поступово процес розвитку правової думки щодо застосування ШІ у судочинстві змінювався.

З останніх вітчизняних праць можна виділити наукову статтю Василенко М. Д. та Шевченко Т. В. «Застосування штучного інтелекту в публічному управлінні, судочинстві та правоохоронній діяльності: міждисциплінарне дослідження» [2]. У цьому міждисциплінарному дослідженні ШІ у публічному управлінні, судочинстві та правоохоронній діяльності аналізуються механізми контролю над внутрішньою роботою інформаційно-комунікаційних технологій та алгоритмів, що обробляють дані, а також гарантії щодо належного контролю за функціонуванням систем та підзвітністю за використанням технологій ШІ в галузі, яка включає одну із найскладніших технологій ШІ – машинне навчання. Актуальні питання, які стосу-

ються сфери судочинства та ШІ, розкрито у статті Василя Крата та Ігоря Голубовського «Штучний інтелект і судочинство» [3], в якій аналізуються спори, пов'язані зі штучним інтелектом та використанням ШІ в судочинстві. Тим не менш, враховуючи процес постійного вдосконалення ШІ та непоодинокі випадки його використання у практичній діяльності юристів, зазначене питання потребує постійного дослідження та виокремлення пропозицій щодо його нормативного врегулювання.

Прикладом застосування технологій ШІ і можливих подальших ризиків застосування алгоритмів ШІ є історія із продуктом компанії «Northpointe» (США), яка розробила програмне забезпечення «COMPAS» (Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions), що оцінює ризик повторного скоєння злочину особою, щодо якої суддя повинен ухвалити вирок. Дослідники зі Стенфордського університету створили алгоритм, який виконує функції асистента судді під час обрання запобіжного заходу підсудному. Ця програма дає змогу оцінити ризики й тримати під вартою значно меншу кількість осіб, зберігаючи при цьому баланс громадської безпеки. Програма «COMPAS» базується на обробленні даних, які отримують з відповідей підсудних на анкетні питання, а у разі відмови підсудного від такої процедури програма опирається на відомості його досє. Дані поділяються на динамічні, що мають мінливий характер та можуть змінюватися (наприклад, наркозалежність, професійний статус, схилення до злочинної групи), і на статичні, які не можуть змінюватися (стать, вік, статус злочинця, кримінальне минуле). Як правило, суддя ухвалює вирок, ґрунтуючись на оцінці ризику за висновками програми [4].

Однак, варто зауважити, що при застосуванні програми «COMPAS» має місце порушення етичних норм, що підтверджують і висновки досліджень Американської неурядової організації «ProPublica». Яскравим прикладом відповідних порушень є судова справа «Держава проти Ломіс», яку розглядали у Верховному Суді Вісконсина у 2016 році [4].

Враховуючи наявні виклики, Американська асоціація юристів (American Bar Association) ухвалила Резолюцію № 604 [5], у якій закликала уряд США докласти зусиль до розроблення і впровадження законодавства про використання ШІ та створення відповідної системи контролю.

Американська асоціація юристів заявила, що юристи мають остерігатися етичних порушень, якщо вони використовують у своїй роботі генеративний ШІ [6].

Комітет Американської асоціації юристів з питань генеративного штучного інтелекту в рекомендаціях, опублікованих 29.07.2024 року, наголосив, що юристи, які використовують цю технологію, повинні «повною мірою враховувати» свої етичні зобов'язання щодо захисту клієнтів, включаючи обов'язки, пов'язані з компетентністю юриста, конфіденційністю даних клієнтів, комунікацією та гонорарами. У документі зазначається, що інструменти ШІ можуть допомогти юристам підвищити ефективність, але можуть нести ризики, такі як генерація неточних результатів. Юристи також повинні спробувати запобігти ненавмисному розкриттю або доступу до інформації клієнта і повинні враховувати, чи потрібно їм повідомляти клієнта про використання генеративних технологій ШІ [6].

В Англії та Уельсі 12.12.2023 року було оприлюднено посібник «Artificial Intelligence (AI) Guidance for Judicial Office Holders» [7], який розроблено з метою надання допомоги працівникам судових органів у питаннях використання штучного інтелекту. У ньому викладено основні ризики та проблеми, пов'язані з використанням ШІ, деякі пропозиції щодо їх мінімізації, а також наведено приклади потенційного використання. Будь-яке використання ШІ судовою владою або від її імені має відповідати головному обов'язку судової влади – захищати добросовісність при здійсненні правосуддя [3].

У посібнику до потенційно корисних завдань віднесено:

- інструменти ШІ здатні узагальнювати великі масиви тексту (як і з будь-яким іншим резюме, необхідно подбати про те, щоб воно було точним);
- інструменти ШІ можна використовувати для написання презентацій, наприклад, щоб запропонувати теми для висвітлення;
- адміністративні завдання, такі як створення електронних листів і меморандумів, можуть виконуватися за допомогою ШІ.

До завдань, які не рекомендується виконувати за допомогою ШІ, належать:

- юридичні дослідження: інструменти ШІ – поганий спосіб проведення досліджень з метою пошуку нової інформації, яку не можна перевірити самостійно. Вони можуть бути корисними як спосіб нагадування про матеріал, який вважається правильним;
- юридичний аналіз: сучасні загальнодоступні чат-боти з ШІ не дають переконливого аналізу чи аргументації [3].

У грудні 2018 року Європейська комісія з питань ефективності правосуддя прийняла Етичну хартію про використання штучного інтелекту у судових системах та їх середовищі, що стало першим кроком Європейської комісії з питань ефективності правосуддя до сприяння відповідальному використанню ШІ в Європейській судовій системі відповідно до цінностей Ради Європи [8].

У зв'язку із усе більшою популярністю ШІ, 21.05.2024 року на рівні ЄС було остаточно прийнято законопроект про ШІ, за який 13.03.2024 проголосував Європарламент. «Artificial Intelligence Act (AI Act)» експерти називають еталоном у сфері регулювання технологій та систем ШІ і прогнозують, що на нього будуть рівнятися законотворці усіх держав світу [9]. Він спрямований на усунення ризиків для здоров'я, забезпечення безпеки та основоположних прав, а також на захист демократії, верховенства права та навколишнього середовища. Саме тому використання технологій ШІ в судочинстві повинно здійснюватися саме крізь призму цих основних гарантій [3].

Цей закон є цікавим для України не лише з точки зору євроінтеграційної політики, адже найближчими роками норми «AI Act» будуть імплементовані у наше законодавство. Важливим є і той факт, що нормам «AI Act» повинні відповідати всі системи ШІ, які бажають отримати доступ до внутрішнього ринку ЄС, тобто їх мають дотримуватися, відповідно, українські розробники та постачальники для транскордонного надання послуг і продуктів, пов'язаних із ШІ [9].

На думку авторів, такі кроки вже є свідченням нормативного регулювання застосування ШІ у діяльності адвокатів та в юридичній сфері загалом. Тому впровадження інформаційних технологій, до яких належать і технології ШІ, є значимим елементом для розвитку соціально-економічної, науково-технічної та юридичної сфери.

Принагідним є те, що сьогодні Україна посідає провідне місце в сфері комп'ютеризації та цифровізації (диджиталізації), прикладом чого є впровадження та подальше вдосконалення таких додатків та сервісів як «Дія», «Електронний суд», «Електронний кабінет водія», «Кабінет Адвоката» тощо. Такі сервіси не тільки спрощують, але й підвищують якість надання відповідних послуг.

У свою чергу, поступове впровадження алгоритмів ШІ у роботу таких систем, як «Електронний суд» та «Єдиний державний реєстр судових рішень» може посилити ефективність роботи адвокатури і, у перспективі, подібні сервіси можуть використовуватися адвокатами на професійній основі. Зокрема, мова йде про такі проекти, як:

- «Суд на долоні» [10] – аналітичний сервіс для пошуку, дослідження та візуалізації судових рішень;
- «WINCOURT» [10] – аналізатор судових документів;

• «OblavaBot» [11] – сервіс, який надає готові інструкції, шаблони документів, аналітичну інформацію та консультації з корпоративної безпеки;

• «Дом юриста Analytics» [12] – сервіс із прогнозування результатів розгляду справи судом за допомогою використання машинного навчання, та інші.

Водночас, збільшення обсягів даних судової практики та обчислювальних потужностей створює передумови для подальшого розвитку відповідних спеціалізованих мобільних додатків та сервісів, які будуть використовувати алгоритми ШІ на прикладі додатку «DoNotPay» [13] у роботі клієнта та адвоката, у роботі прокурора-стажиста, процесуального керівника.

Отже, вже сьогодні можна переконатися в тому, що, як в роботі прокуратури, так і в роботі адвокатури подібні аналітичні програми, які використовують алгоритми ШІ, також будуть затребувані і за деякий час стануть нормою у повсякденному професійному використанні.

Беззаперечним є і той факт, що вже сьогодні деякі представники юридичних професій широко використовують можливості алгоритмів ШІ у своїй професійній діяльності, зокрема, і можливості програмних продуктів OpenAI.

Так, у новинах «Reuters» від 16.10.2023 року повідомлялося, що Колегія адвокатів Флориди зосередилася на підготовці нового консультативного висновку щодо використання ШІ та попросила юристів Флориди взяти у цьому участь. Комітету з питань професійної етики Ради адвокатів Флориди було доручено створити правила щодо використання генеративного ШІ, наприклад, ChatGPT OpenAI, Google Bard або Bing Microsoft. Також розглядалося питання про те, чи варто дозволити юридичним фірмам рекламувати свій генеративний ШІ як кращий або унікальний, і чи можуть юристи заохочувати клієнтів покладатися на звіти, що створені ШІ [14].

Такі зміни можуть суттєво вплинути на розуміння можливостей застосування адвокатами генерації тексту за допомогою ШІ при роботі з документами. Зокрема, практика у справі адвоката Шварца щодо вигаданих прецедентів ChatGPT була яскравим прикладом того, що не можна повністю покладатися на висновки ChatGPT. Суддя по справі Кастель, вимагаючи від юристів дати пояснення щодо посилання на висновки ChatGPT зауважив, що шість із поданих справ виявилися фальшивими. У свою чергу, адвокат Шварц додав, що «дуже шкодує», що покладалася на чат-бот, який, за його словами, він ніколи раніше не використовував для юридичних досліджень і «не знав, що його вміст може бути неправдивим» [14].

Такий прецедент вказує на існуючі проблеми застосування ChatGPT у роботі адвоката. Однак процес розвитку технологій ШІ не стоїть на місці і процес аналізу реальної практики може дозволити сформулювати якісно нове знання, яке може бути використано адвокатом та прокурором у своїй роботі, зокрема в процесі підготовки до судового засідання.

В Україні юристи можуть використовувати сучасні можливості, які надає ШІ, насамперед, для швидкого пошуку потрібних джерел чи збору інформації, а, подекуди, й отримання відповіді на конкретне поставлене питання. Принагідно, що Варавва І. у своїй статті «Інновації у професійній діяльності юристів: використання потужностей штучного інтелекту» зазначила: «Як бачимо, існує нагальна потреба розробки нових методів набуття знань та практичних навичок для юристів майбутнього у сфері інноваційних технологій та ШІ» [15].

У матеріалах JustTalk зазначалося, що серед 66,5 тисяч українських адвокатів (а точніше – загальної кількості осіб), які мають право займатися адвокатською діяльністю), згідно з даними НААУ на травень 2023 року, точно вже є випадки використання ChatGPT або аналогічних сервісів більш чи менш системно й ефективно [16].

Подібні додатки та сервіси, в основу яких закладено алгоритми ШІ, мають свої переваги, до яких можна віднести, зокрема:

- спрощення обсягів роботи з судовою практикою, аналітикою;
- більш ефективне управління матеріалами, що перебуватимуть у провадженні адвоката та прокурора;
- підвищення якості роботи з документами; та
- процесуальну економію.

Проте, незважаючи на переваги, які пропонує ця технологія, необхідно зазначити і про проблемні питання з етики використання ШІ в юридичній професії, що потребують додаткового правового регулювання. Зокрема, вже згадана справа Шварца дає привід для міркувань щодо етичних аспектів використання ШІ в юридичній професії. Окрім того, нещодавно на це звертали увагу американські колеги, які зауважили, що використання ШІ призвело до того, що юристи почали посилалися на неіснуючі справи або давати неточний аналіз. Комітет Американської асоціації юристів з питань генеративного штучного інтелекту зауважив, що навіть ненавмисне спотворення інформації в суді може спричинити спотворення фактів, і відповідно до правил професійної етики, юристам слід перевіряти точність усіх результатів [6].

Таким чином, розглядаючи можливості застосування ШІ як асистивної технології у роботі адвоката та прокурора, необхідно виокремити головні напрями та галузі його застосування. Основним пріоритетом, який можна виділити зараз, це галузь застосування штучного інтелекту у судочинстві.

Інтеграція технології ШІ у юридичний сектор стала темою, яка викликає значний інтерес і неабияку зацікавленість, особливо, якщо розглядати її через призму законності та верховенства права.

Одним із значних викликів, на які звертають увагу юристи щодо регулювання ШІ, є потенційна загроза правам людини та прозорості судових процесів. Розробка та інтеграція систем ШІ в судочинство може призвести до дискримінаційних процесів і знизити прозорість у прийнятті рішень, що може підірвати справедливість судової системи [17].

Отже, незважаючи на те, що ШІ може ефективно виконувати такі рутинні завдання, як консультування, первинну оцінку матеріалів та інше, до його можливостей прийняття рішень слід підходити обережно, щоб переконатися, що вони відповідають верховенству права [17].

На сьогодні, одним з документів, яким регулюється питання використання технологій ШІ в Україні, зокрема і у сфері судочинства, є Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету міністрів України № 1556-р від 02.12.2020 року (далі – Концепція) [8].

Відповідно до Концепції, під галуззю ШІ розуміється напрям діяльності у сфері інформаційних технологій, який забезпечує створення, впровадження та використання технологій ШІ. При цьому, сам ШІ – це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань. У свою чергу, пріоритетними сферами, в яких реалізуються завдання державної політики розвитку галузі ШІ, є: освіта і професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя [8].

Дійсно, розвиток вже існуючих технологій у сфері судочинства може базуватися на існуючих системах,

таких як: «Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система» (далі – ЄСІТС), «Електронний суд» та «Єдиний державний реєстр судових рішень». У матеріалах статті «Як буде виглядати модернізована ЄСІТС: концепція Державної судової адміністрації» заступник голови ДСА з питань цифровізації Леонід Сапельніков зазначав про концепцію модернізації ЄСІТС, яка передбачає створення технічних модулів: підсистеми ШІ, підсистеми OCR (розпізнавання сканованих текстів, PDF-документів або зображень), системи програмування бізнес-процесів, системи побудови шаблонів, підсистеми зовнішніх інтеграцій, підсистеми моніторингу та безпеки (SOC), підсистеми аутентифікації та авторизації [18]. Враховуючи те, що найбільш актуальним і простим рішенням буде впровадження технологій ШІ у ці системи, надалі можна оцінити їх ефективність за різними критеріями, виходячи з різних категорій їх застосування у судочинстві. Проте не менш важливим є сфера застосування асистивної технології ШІ для адвоката і прокурора на стадії досудового розслідування та судового провадження.

Повертаючись до питань Концепції, необхідно відзначити, що проблеми, які потребують розв'язання в Україні за самою Концепцією, є проблема відсутності застосування технологій ШІ в судовій практиці. Для досягнення мети Концепції у зазначеній сфері слід забезпечити виконання таких завдань: [8]

1) подальший розвиток вже існуючих технологій у сфері правосуддя (ЄСІТС, «Електронний суд», «Єдиний реєстр досудових розслідувань», тощо);

2) впровадження консультативних програм на основі ШІ, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення;

3) попередження суспільно небезпечних явищ шляхом аналізу наявних даних за допомогою ШІ;

4) визначення необхідних заходів ресоціалізації засуджених шляхом проведення аналізу наявних даних за допомогою технологій ШІ;

5) винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій ШІ, стану дотримання законодавства та судової практики.

На нашу думку, актуалізація застосування ШІ у судочинстві буде пов'язана із впливом ШІ на розвиток правової культури та правосвідомості суспільства в цілому. Одним з елементів Концепції є впровадження консультативних програм на основі ШІ. Такий підхід дозволить використовувати консультативні технології ШІ у повсякденному житті та судочинстві зокрема. Альтернативним варіантом застосування ШІ у судочинстві є впровадження мобільних консультативних програм на основі ШІ (за прикладом застосунку DoNotPay [13]), які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення. Одним з головних критеріїв впровадження таких мобільних застосунків є те, що така мобільна технологія не буде потребувати окремого процесуального регулювання. При цьому, питання застосування технологій ШІ в роботі суду, а саме винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій ШІ, стану дотримання законодавства та судової практики потребує нормативного регулювання.

Це, мабуть, найскладніше завдання з усіх, які визначені Концепцією. Оскільки дане завдання більше стосується можливості процесуального врегулювання даного питання на законодавчому рівні. Реалізація завдання з винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) та сама судова практика повинні йти шляхом погодження проєктів законів за напрямом змін, відповідно до визначених завдань Концепції. При цьому, бачення самого винесення судових рішень із застосуван-

ням асистивних технологій суду ще може бути зрозумілим за прикладом системи «COMPAS» [10], а от аналіз судової практики і законодавства за допомогою ШІ, у перспективі, може призвести до прогнозованих результатів судового рішення за прикладом «WINCOURT» [10].

Така прогресивна технологія гіпотетично може прогнозувати ймовірність того чи іншого судового рішення через призму теорії ймовірності та математичної статистики, виходячи з алгоритмів програмного забезпечення. Водночас, в юридичній доктрині піднімаються питання щодо можливих негативних факторів при використанні ШІ у правосудді. Зокрема, як вказують Храпенко О.О. та Меденцев А.М., такими факторами є [19]:

- «Етичні аспекти. Використання ШІ в судовій системі вимагає ретельного розгляду етичних питань. Наприклад, як забезпечити прозорість та відповідальність алгоритмів ШІ? Як зберегти принципи справедливості та рівності перед законом при використанні автоматизованих систем?

- Непередбачуваність та недостатність контролю. ШІ може приймати складні рішення на основі складних алгоритмів та великої кількості даних. Однак, відсутність прозорості у внутрішніх процесах ШІ може ускладнити контроль за прийнятими рішеннями та поясненням причин їхнього прийняття.

- Персональна інтерпретація закону. Вирішення правових ситуацій вимагає здатності до творчого мислення та інтерпретації закону. ШІ може бути обмежений в здатності до такої інтерпретації, оскільки його алгоритми базуються на заздалегідь заданих правилах і шаблонах.

- Небезпека систематичних помилок та упередженість. ШІ може відобразити певні систематичні помилки або упередженість, якщо дані, на яких він навчається, містять спотворення або недостатню репрезентативність. Це може призвести до негативних наслідків, зокрема до нерівності перед законом та незаконних рішень.

- Втрата людського елементу: ШІ може забезпечувати швидкість та ефективність пошуку інформації, але відсутність таких якостей, як людяність, емпатія, без яких неможливо приймати рішення по справах, робить його «недосконалим радником» при прийнятті рішень».

Доктор Ніколаос Алетрас, який є провідним дослідником відділу комп'ютерних наук UCL, поки не вважає, що ШІ замінить суддів чи адвокатів, але ШІ точно буде корисним для швидкого визначення закономірностей у справах [20]. Однак, наслідки прийнятих суддею рішень за допомогою ШІ все одно будуть рішенням людини. На це також звернув увагу Суддя Конституційного Суду України Віктор Городовенко, наголосивши на головній ролі судді та його персональній відповідальності у разі застосування ШІ у своїх дослідженнях чи роботі, а також на потребі у перевірці суддею відповідних юридичних позицій і неприпустимості їхнього автоматичного застосування. За його словами, приймати важливі рішення і нести за них відповідальність, як і раніше, буде людина [21].

Хоча малоімовірно, що ШІ повністю замінить людей-юристів, він, безумовно, має потенціал для зміни балансу сил на ринку юридичних послуг. Використання ШІ також створить нові можливості для юристів, які витратять менше часу на виконання рутинних завдань, що дасть їм змогу зосередитися на важливішій роботі.

Таким чином, вже можна окреслити наявні проблеми застосування ШІ у правосудді на теоретичному рівні та впевнено виділити основну асистивну функцію ШІ при його впровадженні у судочинство.

Якщо технологія ШІ може бути впроваджена у роботу суду, то діяльність прокурора та адвоката з дуже високою ймовірністю можуть бути пов'язані з роботою ШІ у різних видах судочинства. На думку авторів, необхідно застосовувати єдині етичні принципи та стандарти у використанні ШІ як асистивної технології у діяльності

суду, прокурора та адвоката. Це дозволить уніфікувати застосування ШІ як асистивної технології у діяльності суду, прокурора та адвоката на законодавчому рівні, впровадити такі системи у судочинство та визначити суб'єктів, які мають право застосовувати такі асистивні технології у своїй діяльності.

Зокрема, про необхідність виробити єдині принципи і правила використання технологій ШІ наголошується у розділі «Правосуддя» Концепції [8].

Підсумовуючи, варто сказати про те, що завдання державної політики розвитку галузі ШІ в Україні розглядаються комплексно і судочинство є складовим елементом цієї галузі. Тому пріоритетність впровадження технологій ШІ у визначених сферах судочинства, згідно з поставленими завданнями Концепції, будуть загально пов'язані з такими перевагами як:

- збільшення продуктивності у результаті автоматизації процесів та посилення вже наявних трудових ресурсів за допомогою технологій штучного інтелекту;
- суттєвого підвищення якості управлінських рішень;
- поліпшення якості адміністративних послуг, які надаються громадянам та бізнесу;
- зменшення корупційного впливу;
- становлення сервісно-орієнтованої державної політики.

Хоча використання систем ШІ, безумовно, має свої переваги, важливо усвідомлювати ризики та потенційні виклики у забезпеченні дотримання прав людини при застосуванні таких технологій. Саме тому при впровадженні та реалізації зазначених нововведень необхідно враховувати основоположні принципи права, такі як законність та верховенство права, яких щодня мають дотримуватися і виконувати кожен представник юридичної професії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Judicial Applications of Artificial Intelligence / ed. by G. Sartor, K. Branting. Dordrecht : Springer Netherlands, 1998. URL: <https://doi.org/10.1007/978-94-015-9010-5>.
2. Василенко М. Д., Шевченко Т. В. Застосування штучного інтелекту в публічному управлінні, судочинстві та правоохоронній діяльності: міждисциплінарне дослідження. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 148–154. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.20>.
3. Крат В., Голубовський І. Штучний інтелект і судочинство – Юридична Газета. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/shtuchniy-intelekt-i-sudochinstvo.html>.
4. Штучний інтелект на допомогу правосуддю: дотримання прав людини. *Вища школа адвокатури НААУ*. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/shtuchnij-intelekt-na-dopomogu-pravosuddyu-dotrymannya-prav-lyudyny>.
5. Cybersecurity legal task force standing committee on law and national security center for human rights section of science and technology law : Resolution. URL: <https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/news/2023/am-res/610.pdf>.
6. У США юристи отримали рекомендації щодо використання штучного інтелекту. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/307147-v-ssha-yuristy-poluchili-rekomendatsii-po-ispolzovaniyu-iskusstvennogo-intellekta>.
7. Artificial Intelligence (AI) Guidance for Judicial Office Holders : Guidance of 12.12.2023. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/12/AI-Judicial-Guidance.pdf>.
8. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text>.
9. Володимир Місечко. Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/>.
10. Суд на долоні. *Суд на долоні*. URL: <https://conp.com.ua/about>.
11. Sayenko Kharenko. Sayenko Kharenko on LinkedIn: OBLAVAbot. *LinkedIn*. URL: https://www.linkedin.com/posts/sayenko-kharenko_oblavabot-activity-705440455609335808-t3yJ?trk=public_profile_like_view.
12. Smotrov O. Дом юриста analytics – сервіс із прогнозування судових рішень. *LinkedIn*. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/дом-юриста-analytics-сервіс-із-прогнозування-судових-oleg-smotrov>.
13. DoNotPay. *DoNotPay – Your AI Consumer Champion*. URL: <https://donotpay.com>.
14. Sloan K. Florida bar weighs whether lawyers using AI need client consent. <https://www.reuters.com/legal/transactional/florida-bar-weighs-whether-lawyers-using-ai-need-client-consent-2023-10-16/>. URL: <https://www.reuters.com/legal/transactional/florida-bar-weighs-whether-lawyers-using-ai-need-client-consent-2023-10-16/>.
15. Варавя І. Інновації у професійній діяльності юристів: використання потужностей штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2020. С. 47–54. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/6_15.pdf.
16. Городиський І. Штучний інтелект й адвокатська етика: виклики, які існують і ще з'являться. *JustTalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/shtuchnij-intelekt-j-advokatska-etika-vikliki-yaki-isnyuyut-i-sche-zyavlyatsya>.
17. Войнов М. Штучний інтелект та юридична сфера: чи зможуть технології замінити суддів? – Українська Гельсінська спілка з прав людини. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/shtuchny-intelekt-ta-iurydychna-sfera-chy-zmozhut-tehnolohii-zaminyty-suddiv/>.
18. Як буде виглядати модернізована ЄСІТС: концепція Державної судової адміністрації. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/305836-kak-budet-vyglyadet-modernizirovannaya-esits-kontseptsiya-gosudarstvennoy-sudebnoy-administratsii>.
19. Khrapenko O. O., Medentsev A. M. THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN JUSTICE, LAW ENFORCEMENT AGENCIES AND ADVOCACY. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. No. 5. P. 382–384. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/94>.
20. Иванов В. ШІ у адвокатурі: правила гри змінюються вже зараз. *Speka*. URL: <https://speka.media/it/si-u-advokaturi-pravila-gri-zminyuyutsya-vze-zaraz-v4jdov/amp>.
21. Використання штучного інтелекту в судочинстві – Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *Головна | Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: <https://www.iir.edu.ua/news/vykorystannya-shtuchnoho-intelektu-v-sudochynstvi>.

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПРОКУРАТУРИ У СТАНОВЛЕННІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ENHANCING THE OF THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE DEVELOPMENT OF JUVENILE JUSTICE IN A SPECIAL PERIOD AND COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGISLATIONS

Софієв С.О., к.ю.н., Заслужений юрист України, державний радник юстиції III класу,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Теслицький А.А., студент II курсу магістратури
Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Захист прав та інтересів дітей є одним із пріоритетних напрямків державної політики України та світового співтовариства. Особливої актуальності це питання набуває в умовах воєнного стану, коли діти зазнають найбільшого ризику порушення їхніх прав та свобод. Саме тому забезпечення ефективної системи ювенальної юстиції, спрямованої на реалізацію та захист прав неповнолітніх, є нагальною потребою сучасного суспільства.

У цьому контексті особливої ваги набуває роль ювенальних прокурорів, які виступають гарантантами дотримання законності та координаторами діяльності органів ювенальної юстиції. На них покладається відповідальність за нагляд за додержанням законів у сфері захисту прав та інтересів дітей, а також процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних проваджень, пов'язаних з неповнолітніми правопорушниками чи потерпілими.

Ефективне виконання ювенальними прокурорами своїх функцій в умовах воєнного стану вимагає ґрунтовного аналізу вітчизняного та міжнародного законодавства, а саме, країн Європейського Союзу, Грузії, Ізраїлю та інших) у сфері ювенальної юстиції, вивчення передового досвіду зарубіжних держав та розробки науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення національного правового поля.

Частиною 2 статті 2 Закону України «Про прокуратуру» визначено, що з метою реалізації своїх функцій прокуратура здійснює міжнародне співробітництво. Так, у сфері ювенальної юстиції Офіс Генерального прокурора здійснює співробітництво з великою кількістю як урядових так і не урядових організацій, в свою чергу це ООН, РЄ, ЮНІСЕФ. Завдяки міжнародній співпраці в ОГП було створено окремі підрозділи прокурорів для неповнолітніх, запроваджено спеціальні процедури опитування дітей, розвивається медіація та відновне правосуддя для неповнолітніх. Міжнародні партнери активно сприяють реформуванню системи ювенальної юстиції в Україні.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні керівної ролі ювенальних прокурорів у становленні ювенальної юстиції в Україні, особливо в умовах воєнного стану, а також проведенні порівняльного аналізу вітчизняного та міжнародного законодавства у цій сфері, порівняльний аналіз вітчизняного законодавства що перебуває у стані трансформації та уніфікації до європейського демократично-правового простору та норм окремих розвинутих держав під призмою доступних статистичних даних та відповідних звітів кожної із згаданих держав у науковому дослідженні.

Дану проблему досліджували такі видатні науковці та практичні діячі як, І.В. Ольшанецький, Ю.А. Турлова, В.В. Одуденко, С.В. Личана, В.В. Татарінов, В.С. Бліхар, Р.М. Опацький, О.В. Хорсуненко, Є.С. Назимка та інші.

Виходячи із мети даної статті випливає основні її завдання, такі як:

1) аналіз досвіду зарубіжних держав щодо здійснення кримінальних проваджень та покарання та ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників, виходячи із особливості діючого законодавства конкретної держави;

2) проведення аналогії вищезазначеного із нормами вітчизняного та міжнародного законодавства включаючи законодавства інших держав;

3) виявлення розбіжностей норм що регламентують діяльність.

Ключові слова: ювенальна юстиція, ювенальні прокурори, права дитини, правосуддя, захист прав дітей, кримінальне провадження щодо неповнолітніх.

Protection of the rights and interests of children is one of the priority directions of the state policy of Ukraine and the international community. This issue becomes especially relevant in the conditions of martial law, when children are at the greatest risk of violation of their rights and freedoms. That is why ensuring an effective system of juvenile justice, aimed at the implementation and protection of the rights of minors, is an urgent need of modern society.

In this context, the role of juvenile prosecutors, who act as guarantors of legality and coordinators of the activities of juvenile justice bodies, acquires special importance. They are responsible for supervising the observance of laws in the field of protection of the rights and interests of children, as well as procedural guidance in pre-trial investigations of criminal proceedings related to juvenile offenders or victims.

The effective performance by juvenile prosecutors of their functions under martial law requires a thorough analysis of domestic and international legislation (namely, the countries of the European Union, Georgia, Israel, and others) in the field of juvenile justice, the study of best practices of foreign states, and the development of scientifically based proposals for improving national legal field.

Part 2 of Article 2 of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" defines that, in order to implement its functions, the prosecutor's office carries out international cooperation. Thus, in the field of juvenile justice, the Office of the Prosecutor General (hereinafter – PGO) cooperates with a large number of both governmental and non-governmental organizations, in turn these are the UN, the Council of Europe, and UNICEF. Thanks to international cooperation, separate units of prosecutors for minors were created in the PGO, special procedures for interviewing children were introduced, mediation and restorative justice for minors are developing. International partners actively contribute to the reform of the juvenile justice system in Ukraine.

The purpose of the article is a comprehensive study of the leading role of juvenile prosecutors in the formation of juvenile justice in Ukraine, especially in the conditions of martial law, as well as conducting a comparative analysis of domestic and international legislation in this area, a comparative analysis of domestic legislation that is in the process of transformation and unification with the European democratic legal space and norms of individual developed states under the prism of available statistical data and relevant reports of each of the mentioned states in a scientific study.

Based on the purpose of this article, its main tasks follow, such as:

1) analysis of the experience of foreign countries in carrying out criminal proceedings and punishment and resocialization of juvenile offenders, based on the peculiarities of the current legislation of a specific state;

2) conducting an analogy of the above with the norms of domestic and international legislation, including the legislation of other states;

3) detection of discrepancies in norms regulating activity.

Key words: juvenile justice, juvenile prosecutors, children's rights, justice, protection of children's rights, criminal proceedings against minors.

Виклад основного матеріалу. Ювенальна юстиція являє собою цілісну систему спеціалізованих правоохоронних органів та органів правосуддя та державної влади та організацій (таких як Національне інформаційне бюро (ДП «Український національний центр розбудови миру»), платформа «Діти війни» та інші).

Для здійснення захисту прав дітей, запобігання правопорушенням серед неповнолітніх та їх ресоціалізації й реінтеграції в суспільство. Вона базується на принципах гуманізму, поваги до прав людини, пріоритету найкращих інтересів дитини, індивідуального підходу до кожного неповнолітнього правопорушника чи потерпілого з урахуванням його вікових та психологічних особливостей.

Ювенальна юстиція передбачає створення спеціалізованих установ та запровадження особливих процедур, спрямованих на забезпечення прав та законних інтересів дітей у конфлікті із законом або які потребують особливого захисту з боку держави. До системи ювенальної юстиції входять ювенальні судді, ювенальні прокурори, ювенальні поліцейські, та інші спеціалізовані органи та організації.

Провідну координуючу та наглядову роль у системі ювенальної юстиції відіграють ювенальні прокурори. Вони здійснюють нагляд за додержанням законів органами, які проводять досудове розслідування у справах неповнолітніх, забезпечують законність та обґрунтованість притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, а також захищають права та законні інтереси дітей на всіх стадіях кримінального провадження.

І.В. Ольшанецький і низка інших наукових діячів та практиків вважає, що до ювенальної юстиції також слід також віднести адвокатуру як одну із сторін судового процесу, де враховано їхню спеціалізацію щодо ювенальної юстиції. В свою чергу, ювенальний прокурор як ключова фігура у ювенальній юстиції на кожному етапі судового процесу повинен враховувати особливі інтереси та потреби неповнолітнього у справі, одночасно не забуваючи про свій головний обов'язок – забезпечення справедливості, яка має підґрунтя в законі, а також захист прав, свобод та інтересів неповнолітніх [1].

Ефективне функціонування системи ювенальної юстиції та дієва роль ювенальних прокурорів є запорукою забезпечення належного правового захисту неповнолітніх, запобігання їх втягненню у злочинну діяльність, зменшення рецидиву та успішної реінтеграції підлітків-правопорушників у суспільство.

Слід зазначити, що Україна, починаючи з 2014 року здійснює заходи стосовно захисту прав неповнолітніх на територіях, окупованих РФ, у виключно складних умовах обмеженого доступу до цих територій.

Протягом 2021 року в Україні неповнолітні скоїли більш як 3,5 тисячі кримінальних правопорушень. На профілактичному обліку нині стоять 1800 дітей, і ще понад 100 перебувало під вартою та очікували на вирок. В Україні існує одна колонія для неповнолітніх у Полтавській області, там перебувало (2021 р.) 59 засуджених хлопців віком від 15 до 20 років. Основні кримінальні провадження, за які засуджені підлітки – неодноразові крадіжки, розбій, спричинення тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування й вбивства.

Слід зазначити, що наразі Міністерство юстиції України розробило законопроект «Про юстицію, дружню до дитини». Зокрема цей документ передбачає альтернативні механізми реагування на правопорушення дітей, які не пов'язані з ув'язненням.

Після повномасштабного вторгнення протиправна політика РФ, спрямована на порушення основ міжнародного права щодо захисту прав дитини поширилася на нові території що призвело до надто швидкої реалізації заходів насильницької інтеграції цих окупованих територій та їхнього населення саме до країни-агресора, що призвело в кінцевому результаті до примусової паспортизації

з нав'язуванням російського громадянства та активізації депортації українських дітей до РФ.

У зв'язку з цими подіями одним із найважливішим завданням щодо захисту дитини в умовах збройної агресії та окупації частини території України є послідовні заходи державних органів спрямовані на збирання та фіксацію всіх випадків порушень прав дитини. Тому державні (в тому числі правоохоронні) органи а також правозахисні організації здійснюють свої повноваження стосовно документування вчинених воєнних злочинів, вчинених відносно дітей. Так, згідно з Указом Президента України в координації між Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України та Офісом Генерального прокурора, Національною поліцією України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Офісом Президента в особі радниці-уповноваженої з прав дитини і дитячої реабілітації, Національним інформаційним бюро створено платформу « Діти війни», на якій концентрується вся інформація щодо дітей, які постраждали внаслідок війни (загиблі, поранені, зникли безвісти або депортовано.

Крім того ця платформа є джерелом інформування правоохоронних органів (Офісу Генерального прокурора, Національній поліції України) про випадки зникнення дитини, злочинів, вчинених проти дитини, виявлення супроводу дорослих, депортації, примусової зміни громадянства та документів та інші порушення.

Питаннями стосовно кількості депортованих дітей безпосередньо займається Національне інформаційне бюро (ДП «Український національний центр розбудови миру»).

18.04.2023 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 339 «Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією РФ проти України» згідно з якою передбачено створення відповідного Єдиного реєстру осіб, зокрема дітей, депортованих або примусово переміщених через збройну агресію РФ проти України. В ньому повинна концентруватися інформація щодо всіх депортованих або примусово переміщених осіб. Інформацію до Реєстру повинно вносити Національне інформаційне бюро на підставі щомісячного подання інформації від міністерств, центральних і місцевих органів влади, голів обласних військових адміністрацій. Станом на 15.05 2023 р. реєстр ще не запрацював [7].

Офіс Генерального прокурора здійснює процесуальне керівництво у провадженнях щодо зафіксованих в ході збройного конфлікту воєнних злочинів. Загалом ним наразі зареєстровано більше 80000 кримінальних правопорушень за ст. 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни).

З початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України Офісом Генерального прокурора виокремлено напрям документування міжнародних злочинів, які вчиняють військові РФ щодо українських дітей, оскільки діти складають особливу категорію, яка перебуває під захистом міжнародного гуманітарного права.

Наразі органами прокуратури зафіксовано (внесено в ЄСДР) факти вчинення військовослужбовцями країни-агресора низки тяжких порушень проти дітей. Саме ці порушення згідно з нормами міжнародного гуманітарного права є нічим іншим як воєнними злочинами : вербування і використання дітей; вбивства та каліцтва, зґвалтування та інші форми сексуального насильства, напади на школи, лікарні, викрадення дітей, відмова у доступі до гуманітарної допомоги.

За даними платформи «Діти війни» станом на 13.04.2024 року депортованих 19546 дитини, з яких вдалося повернути [6].

За даними Офісу Генерального прокурора, станом на 11.04.2024 більше ніж 1831 дитина постраждала в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії РФ. Станом

на ранок 11 квітня 2024 року за офіційною інформацією ювенальних прокурорів 542 дитини загинули та понад 1289 отримали поранення різного ступеня тяжкості. Найбільше постраждало дітей у таких областях: Донецькій – 529, Харківській – 346, Херсонській – 149, Київській – 130, Дніпропетровській – 130, Запорізькій – 107, Миколаївській – 103 [2].

На мотивацію поведінки неповнолітніх значною мірою впливають саме їх вікові особливості. За різними оцінками безпритульних і повністю або частково бездоглядних дітей в Україні – понад 250 тис. Крім того, значна кількість дітей має різноманітні відхилення у розвитку. Достатньо згадати, що серед 4,5 млн. учнів середніх загальноосвітніх закладів понад 65 тис. – це діти, які навчаються в школах та інтернатах для дітей з вадами розвитку, у тому числі 27 тис. розумово відсталих і 4 тис. дітей, які потребують інтенсивної педагогічної корекції.

Відповідно до ч.2 ст. 484 КПК України кримінальні провадження щодо неповнолітніх, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх

У той же час у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану з 24 лютого 2022 року відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється з урахуванням особливостей, встановлених ч. 13 ст. 615 КПК України.

Так, наприклад, дія положень ч. 2 ст. 484 та ч. 14 ст. 31 КПК може не застосовуватися в умовах воєнного стану, якщо наявні обставини, що унеможливають участь дізнавача, слідчого, судді, спеціально уповноважених на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх

Строк досудового розслідування у кримінальних провадженнях цієї категорії в умовах воєнного стану продовжується керівником органу прокуратури, визначеним п. 9 ч. 1 ст. 3 КПК, за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або прокурора.

При цьому керівник органу прокуратури (наприклад окружної) не може одночасно очолювати слідчу групу, бо в цьому випадку не уникнути конфлікту інтересів, а слідчий чи дізнавач не може виконувати повноваження перекладача з цих же підстав.

Згідно з п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 52 КПК України обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, а згідно вимогам статей 226 та 491 КПК України здійснюється допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого; а у разі якщо неповнолітній не досяг 16-річного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності лікаря.

Згідно із ст. 490 КПК України допит підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється обов'язково у присутності захисника.

В умовах воєнного стану за рішенням прокурора вищевказані процесуальні дії можуть проводитись у форматі відео-конференції, у якій може прийняти участь і захисник. Але в цьому разі адвокат втрачає можливість конфіденційного спілкування з неповнолітнім та його законним представником (якщо останній є присутнім на цьому допиті) «віч-на-віч» (тет-а-тет). Тим самим суттєво обмежується право адвоката та неповнолітнього в обранні тактики та стратегії захисту, яка безумовно повинна бути розроблена виключно в умовах конфіденційності (безпосередньому спілкуванні).

Щодо застосування запобіжних заходів до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених (крім заходів, передбачених ст. 176 КПК) можуть застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ст. 483 КПК України). Але в умовах воєнного стану, коли така можливість буде відсутня (загибель батьків чи опікунів а також піклувальників, відсутність дитячих установ внаслідок їхньої евакуації та інше), ці надзвичайні обставини можуть суттєво вплинути на забезпечення прав і свобод неповнолітніх [3].

Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила», 1985 р.) спрямовують на те, щоб кримінальні провадження щодо неповнолітніх здійснювались швидко і без будь-яких затримок; вимагають, щоб особи, які ведуть ці провадження, мали відповідну кваліфікацію; наказують поважати право неповнолітнього на конфіденційність, щоб уникнути заподіяння шкоди через непотрібну гласність; передбачають можливість закриття провадження за nereабілітуючими підставами для того, щоб обмежити негативні наслідки судового розгляду і вироку; рекомендують при виборі запобіжних заходів враховувати тяжкість, мотиви, причини вчинення злочину та особливості підлітка і виходити при цьому з принципу «мінімальної достатності». Правила рекомендують також створення спеціалізованих судів у справах неповнолітніх [8].

Відповідно до абз. II і III п. «б» ч. 2 ст. 40 Конвенції про права дитини держави-учасниці, зокрема, забезпечують, щоб кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії: негайне і безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів, та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту; невідкладне прийняття рішення з розглядуваного питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів.

Аналогічні положення містять Рекомендація Ради Європи з проблем суспільної реакції на злочинність серед неповнолітніх (1987 р.). Рекомендація Ради Європи щодо нових способів роботи неповнолітніх (2003 р.) передбачає, що враховуючи тривалий період дорослішання варто забезпечити можливість застосування до молодих повнолітніх людей віком до 21 року підходів, що їх можна порівняти з підходами до неповнолітніх, якщо суддя дійде висновку, що такі правопорушники не є зрілими і відповідальними за свої дії тією самою мірою, що і дорослі [9].

З цього приводу влучно зазначено у ст. 80 КК Латвії, що метою визначення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх є:

- 1) забезпечення відповідності віку і соціальній зрілості цих осіб їхній відповідальності;
 - 2) обмеження можливості застосування до них позбавлення волі і збільшення можливості застосування засобів виховного впливу;
 - 3) надання їм допомоги у зміні способу життя і поведінки шляхом поєднання покарання з розвитком особливості, вихованням, усуненням причин протиправної поведінки;
 - 4) утримання їх від вчинення нових злочинних діянь.
- Положення глави XI «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх» цього Кодексу застосовуються не лише до дітей, а й до осіб, яким на час вчинення К.П. не виповнило 21 року, якщо суд, враховуючи харак-

тер вчиненого діяння, мотиви та інші обставини справи, висновки експерта, дійде до висновку, що особа за соціальною зрілістю відповідає дитині (ст. 81 КК) [10].

Слід звернути увагу на те, що у багатьох державах світу кримінальне (матеріальне та процесуальне) і ювенальне законодавство розмежовані – і не ЛИШЕ за суб'єктами відповідних кримінальних проваджень, а й за суб'єктами здійснення відповідного примусового впливу, метою, завданнями та способами їх вирішення. Такий підхід застосовано в Австрії, Польщі, Данії, Голландії, Франції, ФРН, Іспанії, Сан-Маріно.

У системі ювенальної юстиції Іспанії передбачені не лише ювенальні прокурори, але й окремі ювенальні судді. Одним із головних завдань ювенальних прокурорів є захист прав дітей, зокрема, захист від жорстокого поводження та забезпечення належних умов виховання, дотримання права неповнолітніх на недоторканість особистого життя від втручань з боку представників засобів масової інформації. Такий підхід дозволяє комплексно забезпечувати права дітей, які перебувають у конфлікті із законом, на всіх етапах розгляду їхніх справ [4].

Французький Ордонанс про відповідальність неповнолітніх правопорушників від 2 лютого 1945 р. встановлює спеціальний правовий режим основою якого є презумпція кримінальної відповідальності осіб, що не досягли 18 років. Разом з тим ця презумпція не є незаперечною: у деяких випадках неповнолітній може бути визнаний винним у вчиненні злочинного діяння і засуджений. Але, й у цьому випадку правовий режим кримінальної відповідальності неповнолітнього не буде тотожний режимові відповідальності дорослих. Можливість притягнення до кримінальної відповідальності та її принципи залежать від вікової групи неповнолітнього. Існують три таких групи.

Перша – охоплює неповнолітніх до 13 років. Їм не може бути призначено покарання – для них презумпція кримінальної невідповідальності є абсолютною. Але не виключається застосування «заходів захисту, допомоги, нагляду і виховання» (ст. 2), за умови встановлення осудності – адже вказані заходи мають каральний зміст. Суддя вправі лише обмежитися наставляннями або помістити неповнолітнього: під нагляд батьків, опікуна; до виховної установи чи установи професійного навчання; до медичної чи медико-педагогічної установи; до інтернату для неповнолітніх правопорушників; під судовий захист на строк до 5 років; під електронний нагляд (ст.ст. 8, 20-8).

Друга група – включає неповнолітніх у віці від 13 до 16 років. До них також застосовується презумпція кримінальної невідповідальності з призначенням відповідного виховного заходу (ст. 16), але у виняткових випадках неповнолітній старше 13 років може бути засуджений до покарання, якщо обставини справи й особистість правопорушника цього вимагають (ст.ст. 2, 18). При цьому:

а) не можуть бути застосовані деякі види покарання (штрафо-дні, позбавлення політичних, цивільних і сімейних прав;

б) передбачені для дорослих покарання призначаються дітям тільки в скороченому вигляді (ст.ст. 20-2, 20-3 і 20-4).

Третя група – включає неповнолітніх від 16 до 18 років. У випадку вчинення ними злочинного діяння рішення може бути трояким:

1) звільнення від кримінальної відповідальності в силу презумпції кримінальної невідповідальності і призначення виховного заходу;

2) притягнення до кримінальної відповідальності (при цьому покарання скорочується);

3) притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється на загальних підставах.

Відповідно до Закону ФРН про відправлення правосуддя у справах неповнолітніх і щодо діянь, вчинених неповнолітніми, такими визнаються особи, які на момент вчинення діяння досягли 14 – річного, але не досягли 18-річного віку.

Вони несуть кримінальну відповідальність, якщо на час діяння за своїм моральним і духовним розвитком є достатньо зрілими, щоб усвідомлювати протиправність діяння і діяти відповідно до такого усвідомлення (параграф 3 Закону). До них можуть бути прирівняні і особи віком 18–21 рік (молодь). Ознаки осудності щодо неповнолітніх мають особливості. Так, першою з них є інтелектуально-етична ознака, яка має досліджуватися не взагалі, а стосовно конкретного діяння: неповнолітній здатний усвідомлювати, що його поведінка є несумісною з мирним і упорядкованим спільним життям людей і не може бути терпимою правопорядком [14].

Друга вольова ознака означає можливість підлітка подолати боротьбу мотивів і свої протиправних вчинків.

Наслідками злочинного діяння можуть бути:

1) заходи – виховні і примусові. Передусім це заборони (припинити спілкування з тими чи іншими особами) або покладення певних обов'язків (жити у сім'ї, вчитися чи працювати, брати участь в курсах соціального тренінгу, поновити порушені права потерпілого);

2) покарання – до неповнолітніх застосовуються тільки позбавлення волі (на строк від 6 місяців до 5 років), у тяжких випадках – до 10 років) і арешт (на один чи два вихідні дні; на будь-які дні; на 1–4 тижні);

3) заходи виправлення і безпеки – поміщення до психіатричної клініки чи виховної установи; встановлення нагляду; вилучення посвідчення водія.

Інститут ювенальної юстиції в Італійській Республіці включає такі основні компоненти: ювенальні суди, що розглядають справи неповнолітніх, прокуратуру для неповнолітніх, судові соціальні служби для роботи з неповнолітніми, пенітенціарні заклади для неповнолітніх. Всі ці інституції перебувають у віданні Міністерства юстиції. Вони тісно взаємодіють з іншими організаціями, зокрема з поліцією, муніципальними соціальними службами та громадськими організаціями, що працюють у цій сфері. Це забезпечує комплексний підхід до роботи з неповнолітніми, що контактують із правоохоронною системою [5].

КК Польщі (параграф 10, с. 115) спеціально згадує осіб молодіжного віку. Ними визнаються особи, які на момент вчинення злочину не досягли 21 року або на момент винесення вироку у першій інстанції – 24 років. До них, за можливості, має застосуватись надзвичайне пом'якшення покарання (ст. 60), і щодо них обов'язково встановлюється нагляд (ст. 73) [11].

В Ізраїлі діють суди у справах неповнолітніх у рамках судової системи зі спеціальними повноваженнями, які розглядають правопорушення, вчинені неповнолітніми. Судові рішення у справах неповнолітніх виносяться суддями, які пройшли спеціальну підготовку з питань судових рішень у справах неповнолітніх, і вони призначаються спеціально на цю посаду Головою Верховного Суду за погодженням з Міністром юстиції.

Суди у справах неповнолітніх діють у рамках судової системи зі спеціальними повноваженнями, які розглядають правопорушення, вчинені неповнолітніми [12].

Суди у справах неповнолітніх прагнуть захистити неповнолітніх, які перебувають у небезпеці та страждають, забезпечити їхню безпеку та належний розвиток, а також реабілітувати їх, щоб вони стали активними, корисними та громадянами, які сприяли суспільству.

Окремо слід зазначити про дію департаменту міжнародних справ – Центральний орган із повернення викрадених дітей (Department of International Affairs – Central Authority for the Return of Abducted Children) в Ізраїлі є державним органом, відповідальним за реалізацію Конвенції про цивільні аспекти міжнародного викрадення дітей. Він займається питаннями повернення незаконно завезених чи утримуваних дітей та забезпечення дотримання прав на опіку та доступ відповідно до законодавства Ізраїлю [12].

Департамент міжнародних справ, за згодою Генерального прокурора, є центральним органом щодо Гаазької конвенції про повернення викрадених дітей. Департамент розглядає запити від ізраїльських батьків, чиї діти були викрадені в інші країни іншим батьком або не були повернуті після закінчення погодженої відпустки, а також вхідні запити від батьків, чиї діти були викрадені до Ізраїлю з в різних країнах іншим батьком. Крім того, у деяких випадках Департамент також розглядає запити щодо забезпечення виконання домовленостей про побачення між батьками, які проживають у різних країнах [13].

Щодо ж Сакартвело, у своєму чинному законодавстві про кримінальну юстицію щодо неповнолітніх визначено особливості кримінальної та адміністративної відповідальності неповнолітніх, порядок розгляду справ за участю неповнолітніх, специфіку виконання рішень та застосування інших заходів. Закон також містить положення щодо захисту прав та інтересів неповнолітніх, їх ресоціалізації та реабілітації у випадках конфліктів із законом. Таким чином, спрямованість законодавства полягає у визначенні особливостей кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, а також захисті їхніх прав та інтересів та соціальної адаптації при виникненні правопорушень [4].

Існують, на жаль, і негативні приклади. Скажімо, до сьогодення законодавство Ірану, Південно-Африканської Республіки і Танзанії дозволяє застосовувати до неповнолітніх смертну кару (щоправда, «в рамках гуманізації» її замінюють довічним ув'язненням).

Певною мірою в Україні враховано вимоги міжнародних актів і досвід зарубіжних законодавців. Таке врахування втілене у положеннях КК та Закону «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» щодо застосування примусових заходів виховного характеру.

Висновки. Таким чином, впровадження в Україні інституту ювенальної юстиції є важливим та актуальним завданням. Сучасні реалії свідчать про необхідність надання особливої уваги правам неповнолітніх, що потрапили у конфлікт із законом.

Ювенальна юстиція спрямована на ресоціалізацію та реабілітацію неповнолітніх злочинців, а не на покарання. Її основні принципи – обережне відношення, використання процедур, максимально м'яких для дитини, індивідуальний підхід.

Впровадження ювенальної юстиції дозволить підвищити ефективність допомоги неповнолітнім правопорушникам, запобігти рецидивам і соціальній дезадаптації. Це забезпечить захист їхніх прав та інтересів.

Таким чином, розбудова на засадах ювенальної юстиції системи попередження та реагування на правопорушення неповнолітніх в Україні є актуальним та важливим завданням.

Для функціонування системи ювенальної юстиції всередині країни, відповідно до міжнародних стандартів та принципів, може призвести до зниження рівня злочинності серед неповнолітніх та забезпечення дотримання прав дитини.

У результаті комплексного дослідження керівної ролі ювенальних прокурорів у становленні ювенальної юстиції в Україні, особливо в умовах воєнного стану, а також порівняльного аналізу вітчизняного та міжнародного законодавства у цій сфері можна зробити такі висновки, що ювенальна юстиція є спеціалізованою системою органів та установ, діяльність яких спрямована на захист прав та інтересів неповнолітніх, запобігання їх правопорушенням та успішну реінтеграцію у суспільство. Її принципами є пріоритет найкращих інтересів дитини, гуманізм, повага до прав людини та індивідуальний підхід до кожного неповнолітнього, а ювенальні прокурори відіграють провідну координуючу та наглядову роль у системі ювенальної юстиції України. На них покладаються функції нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування справ неповнолітніх, захисту їхніх прав та законних інтересів на всіх стадіях кримінального провадження. В умовах воєнного стану діяльність ювенальних прокурорів набуває особливого значення, оскільки діти є найбільш вразливою категорією населення. У цей період постає необхідність забезпечити ефективний правовий захист неповнолітніх потерпілих, притягнення до відповідальності осіб, що вчиняють злочини проти дітей, а також забезпечити законність кримінального переслідування неповнолітніх правопорушників.

Порівняльний аналіз вітчизняного та міжнародного законодавства свідчить про те, що в Україні відсутня окрема правова база, яка б комплексно регулювала питання ювенальної юстиції та діяльність ювенальних прокурорів. Водночас чинне законодавство містить низку розрізаних норм, які потребують гармонізації із міжнародними стандартами.

З метою вдосконалення системи ювенальної юстиції в Україні та підвищення ефективності діяльності ювенальних прокурорів необхідно розробити та прийняти закон про ювенальну юстицію, внести зміни до законодавства, передбачивши виділення підрозділів ювенальних прокурорів, розширити їхні повноваження та забезпечити належну підготовку кадрів.

Таким чином, забезпечення ефективної реалізації ювенальними прокурорами їхньої керівної ролі у системі ювенальної юстиції, особливо в умовах воєнного стану, потребує комплексного реформування чинного законодавства відповідно до міжнародних стандартів та кращих світових практик. Це дозволить посилити захист прав та інтересів неповнолітніх, запобігти їх втягненню у злочинну діяльність, сприятиме зниженню рецидиву та успішній ресоціалізації підлітків-правопорушників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ольшанецький І.В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава*. Вип. 37. Одеса. 2020. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/201508/205169> (дата звернення: 10.07.2024 р.)
2. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. Ювенальні прокурори: 542 дитини загинули в Україні внаслідок збройної агресії РФ. https://t.me/pgdo_gov_ua/23137 (дата звернення: 11.04.2024 р.)
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.07.2024 р.)
4. Турлова Ю., Оуденко В. Організація роботи органів прокуратури у сфері ювенальної юстиції: Досвід окремих зарубіжних країн. Зарубіжний досвід. *Вісник Національної академії прокуратури України*. Вип. № 2(44). 2016. URL: http://www.visnyknaru.gov.ua/files/issues-2016/visnyk-NAPU_2_2016.pdf (дата звернення: 16.07.2024 р.)
5. Личана С. Підтримання прокурором державного обвинувачення щодо неповнолітніх: компаративістський аспект. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 127–136. URL: <http://www.chasopysnaru.gov.ua/chasopys/ua/pdf/5-2015/lichana.pdf> (дата звернення: 17.07.2024 р.)
6. Офіційна платформа «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 14.07.2024 р.)
7. Деякі питання захисту осіб, у тому числі дітей, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України. Постанова КМУ №339 від 18.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.07.2024 р.)
8. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 1966. Ратифіковано Указом Президії від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 16.04.2024 р.)

9. Рекомендація NR (87) 20 Комітету міністрів державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17.09.1987 (дата звернення: 16.07.2024 р.)
10. Закон Латвійської республіки. Кримінальний кодекс Латвії від 22.08.1991 URL: <https://likumi.lv/ta/id/318953-latvijas-kriminalkodekss> (дата звернення: 17.07.2024 р.)
11. В.Л. Менчинський Кримінальний кодекс Республіки Польща. Переклад на українську мову В. С. Станіч. ОБК, 2016. 138 с.
12. The Office of the State Attorney. Ministry of Justice of Israel. The Office of the State Attorney. The Department of International Affairs. International Parental Child Abductio. URL: <https://www.gov.il/en/departments/guides/international-dep-child-abduction> (дата звернення: 18.07.2024 р.)
13. The Israeli Judicial Authority. Juvenile Courts. *The Juvenile Courts*. URL: https://www.gov.il/en/departments/general/juvenile_courts_about (дата звернення: 18.07.2024 р.)
14. Rixa Riess Ab wann Kinder strafmündig sind und was das bedeutet. Fragen und Antworten. Redaktions Netzwerk Deutschland. Veröffentlicht von 07.04.2023. URL: <https://www.rnd.de/panorama/strafmuendigkeit-bei-kindern-ab-wann-und-wie-werden-jugendliche-bestaft-welche-altersgrenzen-gelten-2GA7HE3UFVGMZHIEFOEYH2UEU.html> (дата звернення: 20.07.2024 р.)

РОЛЬ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СУДОЧИНСТВІ**THE ROLE AND LIMITS OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN THE JUDICIARY****Чабан В.І., аспірант кафедри судочинства***Навчально-науковий юридичний інститут**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

В статті аналізуються роль та межі застосування штучного інтелекту в судочинстві, зокрема, автор звертає увагу, що штучний інтелект може застосовуватися як в судовому адмініструванні, так і безпосередньо при здійсненні судочинства, асистуючи суддям при аналізі фактів для прийняття рішень або ж асистуючи сторонам у справі при формулюванні правової позиції.

Автор відзначає, що не зовсім виправданим буде зводити потенційну можливість використання штучного інтелекту в судочинстві до виключно підтримки простих адміністративних завдань. Поділяючи застереження щодо покладення на штучний інтелект завдань пов'язаних із юридичним аналізом, автор вважає, що певна дорадча роль штучного інтелекту, особливо при роботі з судовою практикою, може бути цілком ефективною.

В статті акцентується увага на тому, що у світі спостерігається значний розвиток різних систем штучного інтелекту для допомоги практикуючим юристам. В той же час, автор звертає увагу, що ШІ може і повинен застосовуватися не лише юристами, а й суддями. Так, зокрема автор вбачає перспективи в забезпеченні єдності судової практики та розумних строків розгляду.

Відзначається, що не зважаючи на межі застосування штучного інтелекту, першочерговим завжди має бути дотримання основоположних принципів правосуддя таких як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості та інших.

Автор підсумовує, що, не зважаючи на доволі обережний підхід до застосування штучного інтелекту в судочинстві, такі технології все частіше застосовуються як у судах, так і юристами, які беруть участь у судових справах. Провівши аналіз поточного стану справ, автор робить висновок, що, хоча і межі застосування штучного інтелекту можуть дуже різнитися, в кінцевому результаті роль штучного інтелекту все ж є асистивною. Навіть у тих випадках, коли штучний інтелект сам приймає те чи інше рішення, воно верифікується людиною, що свідчить про його саме асистивну чи іншими словами допоміжну роль.

Ключові слова: штучний інтелект, судочинство, асистивна роль, принципи, судова практика, суддя, рішення суду.

The article discusses the role and limitations of artificial intelligence in the judiciary, in particular, the author draws attention to the fact that artificial intelligence can be used both in court administration and directly in the course of judicial proceedings, assisting judges in analysing facts for decision-making or assisting parties to a case in formulating a legal position.

The author notes that it would not be entirely justified to reduce the potential use of artificial intelligence in judicial proceedings to the support of simple administrative tasks. Sharing the reservations about entrusting AI with tasks related to legal analysis, the author believes that a certain advisory role of AI, especially when working with case law, can be quite effective.

The article focuses on the fact that the world is witnessing a significant development of various artificial intelligence systems to assist legal practitioners. At the same time, the author points out that AI can and should be used not only by lawyers, but also by judges. In particular, the author sees prospects in ensuring the unity of judicial practice and reasonable terms of consideration.

The article notes that despite the limits of artificial intelligence, it is important to remember that whatever tasks are assigned to AI technology, the primary consideration should always be compliance with the fundamental principles of justice.

The author concludes that, despite a rather cautious approach to the use of AI in judicial proceedings, such technologies are increasingly being used both by courts and by lawyers involved in court cases. After analysing the current state of play, the author concludes that, although the scope of AI application may vary greatly, the ultimate role of AI is still an assisting one. Even in cases where AI decides on its own, it is verified by a human, which indicates that it is an assisting or, in other words, an auxiliary role.

Key words: artificial intelligence, judicial proceedings, assisting role, principles, case law, judge, judgment.

Постановки проблеми. «Технології – один із засобів, за допомогою якого демократична держава, що прагне забезпечити верховенство права, може сприяти здійсненню правосуддя в будь-який час» [1]. Сфера правосуддя традиційно вважається достатньо консервативною, а тому впровадження будь-яких нових технологій часто відбувається повільно та супроводжується тривалими дискусіями. Певним поштовхом для впровадження цифрових технологій у судочинство стала пандемія COVID-19, що дала стрімкий розвиток так званому електронному суду, коли учасники справи можуть подавати та отримувати документи онлайн чи брати участь в засіданнях з мобільних пристроїв. В той же час, якщо електронний суд стає доволі поширеним інструментом в багатьох країнах, в тому числі і в Україні, то більш революційні технології, такі як штучний інтелект (далі – ШІ) ще досі сприймаються досить обережно, хоча і більшість розуміє невідворотність їх імплементації у сферу судочинства.

Стан дослідження. Окремі аспекти застосування технологій штучного інтелекту досліджувались в працях В.В. Городовенка, Н.В. Шишки, М. Шемашкевич, І.Д. Казанчук та інших. Однак питання меж застосування штучного інтелекту залишається все ще поза увагою дослідників.

Постановка завдання. Власне питання застосування технологій штучного інтелекту в судочинстві і буде предметом цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи тему застосування штучного інтелекту в судочинстві важливо розуміти, що штучний інтелект у цій сфері може використовуватися в різних аспектах. Так, штучний інтелект може застосовуватися як в судовому адмініструванні, так і безпосередньо при здійсненні судочинства, асистуючи суддям при аналізі фактів для прийняття рішень або ж асистуючи сторонам у справі при формулюванні правової позиції. Більше того, є країни, де ШІ, на підставі власного аналізу фактично виносить власне попереднє рішення.

Хоча поки не має нормативного акту обов'язкової дії, який би якимось чином регулював межі застосування ШІ в судочинстві, ані в Україні, ані на рівні ЄС, важливо брати до уваги ті рекомендації, які видаються з цього приводу. Так, можемо згадати посібник щодо використання штучного інтелекту працівниками судів, який був опублікований 12 грудня 2023 у Великій Британії. У цьому документі власне йдеться про те, що ШІ може бути корисним при роботі з великими текстами, зокрема при їх узагальненні. Також корисними завданнями для

ШІ зазначається можливість створення презентацій або ж виконання адміністративних завдань, пов'язаних з підготовкою електронних листів чи меморандумів. В той же час, не рекомендовано застосовувати ШІ при проведенні юридичних досліджень або ж юридичного аналізу, оскільки існуючі чати ШІ не здатні готувати переконливий аналіз чи аргументацію [2]. Європейська комісія у 2021 році також висловила думку, що деякі системи штучного інтелекту, призначені для здійснення правосуддя, слід класифікувати як системи з високим ступенем ризику з огляду на їхній потенційно значний вплив на демократію, верховенство права, індивідуальні свободи, а також на право на ефективний та справедливий судовий розгляд. Зокрема, для усунення ризиків потенційної упередженості, помилок і непрозорості доцільно кваліфікувати як високоризикові системи штучного інтелекту, призначені для надання допомоги судовим органам у дослідженні та інтерпретації фактів і закону, а також застосуванні закону до конкретного набору фактів [3].

На нашу думку, така позиція щодо сфери застосування ШІ, на даний момент, є цілком обґрунтованою. Важливо розуміти, що, не зважаючи на аргументи, що штучний інтелект може забезпечити неупередженість та об'єктивність розгляду справи, він точно не здатен замінити суду, і, в тому числі, окреслені вище ризики суттєво переважають над гіпотетичним підвищенням рівня об'єктивності. В той же час, на нашу думку, не зовсім виправданим буде зводити потенційну можливість використання штучного інтелекту в судочинстві до виключно підтримки простих адміністративних завдань. Поділяючи застереження щодо покладення на ШІ завдань пов'язаних із юридичним аналізом, ми вважаємо, що певна дорадча роль ШІ, особливо при роботі з судовою практикою, може бути цілком ефективною. Це може стосуватися в першу чергу юристів, які займаються судовою практикою та працюють над позицією у справі.

Так, у світі спостерігається значний розвиток різних систем штучного інтелекту для допомоги практикуючим юристам. Наприклад, таких як система Kira, яка використовує алгоритми машинного навчання для швидкого вилучення певних фрагментів інформації з великих масивів документів. Більш досконалими прикладами юридичних технологій на основі штучного інтелекту є різні аналітичні системи, зокрема програмне забезпечення для прогнозування перспектив судових справ. Одним із таких прикладів є LexMachina, яка надає прогнози на основі попередніх рішень, фактів справи та відповідного законодавства [4]. Таким чином, технології ШІ використовуються юристами при підготовці до справи, розробки позиції та стратегії.

В контексті використання ШІ юристами судової практики, доречним буде згадати позицію Верховного Суду, сформовану в ухвалі від 8 лютого 2024 року у справі № 925/200/22. Так, у цій справі заявник у заяві про роз'яснення постанови Верховного Суду зокрема просить роз'яснити вжите судом поняття «добровільне зобов'язання». Для обґрунтування своєї заяви, заявник посилається на висновки та визначення поняття «добровільне зобов'язання», яке сформоване в ChatGPT. Верховний Суд за результатами розгляду заяви прийшов, зокрема, до висновку, що «апелювання заявником до "позиції" штучного інтелекту "ChatGPT", згенерованого ним у відповідях з окремого питання, що вже розглянув суд) є виявом неповаги до суддів Верховного Суду». Також судом зазначено, що «використання штучного інтелекту без належного розуміння його можливостей як підстава для протиставлення його висновків висновкам суду, можуть підірвати довіру до судової системи» [5]. Такі висновки Верховного Суду викликали певну дискусію як у науковій спільноті, так і серед практикуючих юристів. Більше того, в окремій думці по справі були висловлені децю протилежні висновки, які полягали в тому, що, «пославшись на відповіді, згенеровані ШІ "ChatGPT", з метою обґрунтування своєї позиції,

зважаючи на зміст заяви, наведені в ній доводи та аргументи, заявник не виявив неповаги до Суду та не поставив під сумнів його висновки, навпаки – прагнув з'ясувати та уточнити окремі висновки з питань, щодо яких висловився Верховний Суд» [6].

Таким чином, Верховний Суд сформував доволі консервативну позицію щодо можливості застосування штучного інтелекту при підготовці процесуальних документів та формуванні позицій адвокатами у справі. Не вдаючись до детального аналізу справи та жодним чином не оцінюючи таку позицію суду, хочемо відзначити, що подібний висновок може мати суттєвий вплив на використання штучного інтелекту адвокатами. В той же час технології нестримно розвиваються, як і правовідносини, які виникають у зв'язку з розвитком технологій, тому очевидно, що згадане рішення буде не останнім в контексті використання штучного інтелекту. На нашу думку, ШІ безумовно продовжуватиме надавати асистивну допомогу юристам, а тому цілком вірогідно, що зважаючи на природу ШІ, судовою практика також розвиватиметься і, можливо, з часом ШІ не буде сприйматися як явище, яке може виражати неповагу до суду та підірвати довіру до судової системи.

Більше того, вже зараз ШІ може здійснювати велику кількість завдань, які виконує суддя чи працівники його офісу. Наприклад, здійснювати пошук та перевіряти актуальність судової практики, здійснювати перевірку доказів, перевіряти підстави для відкриття зразкової справи, здійснювати попередню перевірку процесуальних документів на відповідність законодавчим вимогам, вичитувати та перевіряти граматичні помилки у проектах судових рішень тощо.

Хоча поки в Україні тема ШІ в судочинстві знаходиться на етапі вивчення перспектив та безпосередньому визначенню завдань, які можна доручити цій технології, певним підґрунтям для розвитку ШІ є Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), зокрема модуль «Електронний суд». Саме «Електронний суд» має потенціал для його покращення асистивними функціями штучного інтелекту, наприклад, сигналізувати про початок відліку процесуальних строків та повідомляти про їх перебіг, розраховувати розмір судового збору, перевіряти повноту поданих документів тощо.

В той же час у багатьох країнах світу ШІ у судочинстві вже набув широкого застосування. Найбільш прогресивними у цій сфері є Китай та США. Так, у Китаї нещодавно Верховний суд зобов'язав усіх суддів консультуватись зі штучним інтелектом у кожній справі. І якщо вердикт судді відрізняється від рекомендації машини, суддя має надати детальне письмове пояснення. Ініціатори зміни зазначають, зроблено це для зниження рівня корупції та необґрунтованих рішень, а не для заміни судді-людини електронним суддею [7]. Також так звану прогностичну функцію ШІ активно використовують в судовій системі США, наприклад, при обранні запобіжного заходу чи при оцінці потенційного рецидиву та винесенні вироку. Так, в США завдяки прогностичному кодуванню, доступному за допомогою штучного інтелекту, суддя може просто ввести відповідні дані справи, і алгоритм запропонує статистичну ймовірність рецидиву на основі всіх відповідних характеристик цієї справи і кожної подібної справи, яка коли-небудь розглядалася в США. Ця технологія також може враховувати правила і рекомендації щодо винесення вироку, виробляти пропозицію щодо вироку і надавати письмове пояснення того, яким чином згенеровано рішення суду [8].

Цікавим для України може бути досвід Німеччини, де для вирішення проблеми великої кількості нерозглянутих справ було створено асистивну систему ШІ «OLGA», яка пропонує категоризацію справ, узагальнює метадані та може допомогти прискорити розгляд справ. За допомогою OLGA судді та секретарі можуть швидше відфіль-

творювати тисячі документів і використовувати конкретні критерії пошуку для знаходження потрібної інформації в різних документах. Крім того, система надаватиме інформацію про судовий процес, щоб контекстуалізувати інформацію, яка з'явилася в результаті пошуку [9].

Тобто можна зробити висновок, що ШІ може виконувати або допоміжну роль, що означає, що ця технологія не є повністю автономною і потребує участі людини, а проведений аналіз є лише частковим аналізом певного аспекту судового процесу. Інший варіант реалізації – це повна автоматизація, коли система на основі штучного інтелекту після введення даних користувачами здійснює відповідний правовий аналіз у межах усієї справи, а потім виносить певне рішення. Це рішення зазвичай має бути затверджене людиною.

Більше того, ШІ може і повинен застосовуватися не лише юристами, а й суддями. Одним з прикладів, які ми наводили вище, є можливість залучення ШІ до аналізу судової практики. Так, зокрема тут ми бачимо перспективи в забезпеченні єдності судової практики та розумних строків розгляду.

Однак, не зважаючи на межі застосування штучного інтелекту, важливо пам'ятати, що які б завдання не доручалися технології ШІ, першочерговим завжди має бути дотримання основоположних принципів правосуддя та, в тому числі, принципів щодо використання штучного інтелекту під час здійснення правосуддя, які закріплені у Етичній хартії по використанню штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі (European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems

and their environment), а саме: 1) принцип дотримання основних прав людини при використанні ШІ, 2) принцип недискримінації, 3) принцип якості та безпеки, який стосується обробки судових рішень і даних у безпечному технологічному середовищі, 4) принцип прозорості, неупередженості та справедливості, 5) принцип «під контролем користувача» (*under user control*) [10].

Висновки. Підсумовуючи, хочемо відзначити, що, не зважаючи на доволі обережний підхід до застосування ШІ в судочинстві, такі технології все частіше застосовуються як у судах, так і юристами, які беруть участь у судових справах. Провівши аналіз поточного стану справ, можемо зробити висновок, що, хоча і межі застосування ШІ можуть дуже різнитися, в кінцевому результаті роль ШІ все ж є асистивною. Навіть у тих випадках, коли ШІ сам приймає те чи інше рішення, воно верифікується людиною, що свідчить про його саме асистивну чи іншими словами допоміжну роль.

Технології ШІ очевидно набуватимуть все ширшого застосування в сфері судочинства, що вимагатиме розроблення та затвердження єдиних правил, в основі яких повинні бути принципи щодо використання штучного інтелекту під час здійснення правосуддя, які закріплені у Етичній хартії по використанню штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі. Ми переконані, що, не зважаючи на певні ризики та доволі повільне впровадження й обережне ставлення до ШІ в судочинстві, він сприятиме підвищенню прозорості та ефективності судової системи України і в результаті сприятиме мінімізації будь-яких зовнішніх впливів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городовенко В.В. Штучний інтелект і технології можуть значно допомогти у роботі суддям, але не замінити їх. *Висновок КРЕС «Рухаючись вперед: використання допоміжних технологій у судочинстві»* (28 грудня 2023 р.) URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/syug-shtuchnyy-intelekt-i-tehnologiyi-mozhut-znachno-dopomogty-u-roboti-suddyam-ale-ne>
2. Artificial Intelligence (AI) – Guidance for Judicial Office Holders. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/12/AI-Judicial-Guidance.pdf>
3. Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206>
4. Krištofík, Andrej. Bias in AI (supported) decision making: old problems, new technologies. In *Innovation in Judicial Systems: Human, Cyber and Beyond, JAR Inaugural Conference*. 2023.
5. Ухвала Верховного Суду від 08.02.2024 року у справі №925/200/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639>
6. Окрема думка Судді Верховного Суду Вронської Г.О. від 08.02.2024 року у справі №925/200/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074064>
7. Chen Stephen China's court AI reaches every corner of justice system, advising judges and streamlining punishment. URL: <https://www.scmp.com/news/china/science/article/3185140/chinas-court-ai-reaches-every-corner-justice-system-advising>
8. Kieran Newcomb The Place of Artificial Intelligence in Sentencing Decisions. URL: <https://www.unh.edu/inquiryjournal/blog/2024/03/place-artificial-intelligence-sentencing-decisions>
9. Eckard Schindler Judicial systems are turning to AI to help manage vast quantities of data and expedite case resolution. URL: <https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/>
10. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment. URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/107>

МІЖНАРОДНЕ ПОЛІЦЕЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄВРОПІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN EUROPE THROUGH THE PRISM OF THEORIES OF EUROPEAN INTEGRATION

Бірюков Р.М., заступник начальника департаменту
Національна поліція України

Стаття присвячена актуальному в науці міжнародного права питанню впливу теорій європейської інтеграції на розвиток міжнародного поліцейського співробітництва в Європі. Досліджуються теорії європейської інтеграції, зокрема інтерговернменталізм, неофункціоналізм та постфункціоналізм, теорія диференційованої інтеграції. Наголошується на перевагах останньої для пояснення міжнародного поліцейського співробітництва в Європі. Розглядається тримірна структура теорії диференційованої інтеграції, що пояснює як зростання диференціації, так і посилення горизонтальної інтеграції. Досліджуються три виміри політики ЄС, в яких може вимірюватися інтеграція.

Розглядаються преференції держав та результати їхніх політик, що призводять до передачі на рівень ЄС широкого кола повноважень, зокрема щодо поліцейського співробітництва. Досліджуються фактори диференційованої інтеграції. Розглядаються переваги тривимірної моделі диференційованої європейської інтеграції.

На прикладі супранационалізму, інтерговернменталізму та соціального конструктивізму демонструються спільні риси та пояснювальна сила цих теорій. Наголошується, що фокус на питаннях політики безпеки та поліцейського співробітництва з'явився в європейських дослідженнях відносно недавно. Відповідно, лише порівняно недавно сфера внутрішньої безпеки почала розглядатися в світлі теорій європейської інтеграції. В недавніх дослідженнях зростаючий взаємозв'язок між державами розглядається як ключовий фактор розвитку європейського поліцейського співробітництва.

Розглядаються особливості формування національних преференцій в сфері міжнародного поліцейського співробітництва в Європі. Досліджується вплив загроз на зростання взаємозалежності держав в сфері поліцейського співробітництва. Таким чином, як на цьому наголошує теорія нового інтерговернменталізму, внутрішньодержавний контекст має вирішальний вплив на формування преференцій держав.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, управління внутрішньою безпекою ЄС, доктринальні дослідження, тероризм.

The article is devoted to the issue of the influence of theories of European integration on the development of international police cooperation in Europe, which is relevant in the science of international law. Theories of European integration are studied, in particular intergovernmentalism, neo-functionalism and post-functionalism, the theory of differentiated integration. The advantages of the latter for explaining international police cooperation in Europe are emphasized. The three-dimensional structure of the theory of differentiated integration is considered, which explains both the growth of differentiation and the strengthening of horizontal integration. Three dimensions of EU policy in which integration can be measured are explored.

The preferences of the states and the results of their policies, which lead to the transfer to the EU level of a wide range of powers, in particular regarding police cooperation, are considered. Factors of differentiated integration are studied. The advantages of the three-dimensional model of differentiated European integration are considered.

The examples of supranationalism, intergovernmentalism, and social constructivism demonstrate the common features and explanatory power of these theories. It is emphasized that the focus on issues of security policy and police cooperation appeared in European studies relatively recently. Accordingly, only relatively recently the field of internal security began to be considered in the light of theories of European integration. In recent studies, the growing relationship between states is seen as a key factor in the development of European police cooperation.

The peculiarities of the formation of national preferences in the field of international police cooperation in Europe are considered. The influence of threats on the growth of interdependence of states in the sphere of police cooperation is studied. Thus, as the theory of new intergovernmentalism emphasizes, the domestic context has a decisive influence on the formation of state preferences.

Key words: international police cooperation, police integration in Europe, EU internal security management, doctrinal studies, terrorism.

Європейська інтеграція та співробітництво є складним феноменом, що пояснюється декількома частково конкуруючими і частково взаємодоповнюваними теоріями. Зокрема, йдеться про теорії інтерговернменталізму (intergovernmentalism), неофункціоналізму (neofunctionalism) та постфункціоналізму (postfunctionalism). Так, інтерговернменталізм «розглядає інтеграцію з позицій національних держав, які шукають взаємовигідних угод. У той час як неофункціоналізм пояснює інтеграцію як результат співпраці та конкуренції між суспільними суб'єктами, інтерговернменталізм пояснює інтеграцію як результат співпраці та конкуренції між національними урядами» [1, с. 177]. В основі теорії постфункціоналізму лежить конфлікт між колективною самосвідомістю та функціональністю [2, с. 48].

Результати політики суттєво відрізняються в залежності від преференцій держави та конкретної сфери політики. Вони можуть приймати різні форми, такі як часткова делегація повноважень для створення нових структур, професіоналізації міждержавного співробітництва чи навіть неформальної кооперації та посилення регулювання за допомогою м'якого права поряд чи паралельно з регулюванням правом ЄС. Д. Льюфен, Б. Ріттбергер та Ф. Шіммельфенніг описують ЄС як систему диференційованої інтеграції, в якій централізація та територіальна експансія можуть відрізнятися від політики до політики [3, р. 111–114].

В цілому, теорія диференційованої інтеграції розуміє ЄС як конструкцію проміжну між державою та міжнародною організацією. Звідси можна вивести паралель з інституціональною перспективою ЄС як «менше ніж федерації»,

більше ніж режиму» [4, р. 403]. Ця теорія ставить питання про те які політики проводяться Європейським Союзом, чому диференціація зростає з часом і як можна пояснити часову динаміку європейської інтеграції в більш загальних термінах. Д. Льюфен, Б. Ріттбергер та Ф. Шіммельфенніг [3, р. 116–121] відповідають на ці питання, пропонуючи тримірну структуру, що ґрунтується на припущенні, що теорії європейської інтеграції можуть пояснити як зростання диференціації так і посилення горизонтальної інтеграції. Ці три виміри політики ЄС, щодо яких може вимірюватися інтеграція, наступні:

1. Рівень централізації або вертикальної інтеграції. Цей вимір виходить з того, що в залежності від сфери політики, конструкт ЄС відрізняється від достатньо централізованого та ієрархічного (порівняного з державами) до більш анархічного та децентралізованого (як в міжнародних організаціях);

2. Функціональний обсяг ЄС також відрізняється в залежності від політики, і може бути як мінімальним (повноваження щодо одного єдиного питання), максимальним (повноваження щодо цілого набору політик), або знаходитися в будь-якій точці між цими крайнощами;

3. Територіальне охоплення ЄС, відоме також як горизонтальна інтеграція чи розширення. Цей вимір розрізняє між мінімальною територіальною експансією (одна країна) до максимальної (універсальне членство для всього світу).

Що стосується вертикальної інтеграції, преференції держав та результати їхніх політик можуть відрізнятися від передачі на рівень ЄС широкого кола повноважень, зокрема у виконавчій площині, до обмеження акторів ЄС дуже вузьким та обмеженим мандатом, наділення їх лише допоміжною роллю. Що стосується функціонального обсягу співробітництва ЄС, уряди можуть віддавати перевагу угодам, що стосуються єдиної теми чи фіксованого набору питань, або можуть просувати ширше коло проблем, таким чином включаючи весь набір пов'язаних питань з певної тематики. Нарешті, згадані вище автори розрізняють між чотирма типами горизонтальної диференціації, до яких можуть звертатися держави-учасниці: відсутність диференціації; зовнішня диференціація (коли правил однаково застосовуються для всіх держав-учасниць, однак можуть відрізнятися для зовнішніх акторів); внутрішня диференціація (розбіжності в застосуванні правил між державами членами ЄС); внутрішня та зовнішня диференціація одночасно.

Звісно, існують і інші моделі диференційованої інтеграції, однак більшість з них погоджується щодо спільних факторів. В цьому контексті «розподіл преференцій, можливість обирати, формальні правила голосування та зовнішні прояви диференціації є ключовими елементами теорії диференційованої інтеграції» [5, р. 294–295]. Розбіжності між моделями проявляються переважно в ступені, в якому дослідники інтегрують нормативні та інституційні фактори в свою теоретичну модель.

Слід відзначити переваги тривимірної моделі Д. Льюфена, Б. Ріттбергера та Ф. Шіммельфенніга. По-перше, вона охоплює основні припущення та повністю відповідає державоцентричним теоріям європейської інтеграції, які, як можна вважати, найкраще підходять до сфери, в якій прийняття рішень залишається прерогативою держав. По-друге, теорія диференційованої інтеграції пропонує багатовимірні пояснення, що виходять за межі інтерговерменталістських теорій, та залишається відкритою для впливів інших теорій, оскільки вона досліджує ЄС як самостійну політичну систему, а не просто як конструкт, побудований навкруги національних держав. Нарешті, теорія диференціації розглядає співробітництво в рамках ЄС як конгломерат різних, почасти одночасних чи таких, що взаємно перетинаються, процесів диференціації та інтеграції, в яких централізація, функціональний обсяг та територіальне охоплення відрізняються від полі-

тики до політики. Таким чином, погляд на реальність з точки зору теорії диференційованої інтеграції якнайкраще дозволяє ухопити політичну реальність сфери внутрішньої безпеки та поліцейського співробітництва ЄС. Ця теоретична призма дозволяє більш глибоке кількісне оцінювання європейської інтеграції, оскільки вона є відкритою для синтезу з іншими теоріями. Крім того, теорія диференційованої інтеграції включає гнучкі моделі управління та інтеграції, що, як уявляється, мають найбільше значення в сфері внутрішньої безпеки. Фактично, вона виходить з припущення, що диференціація була, є і буде в умовах зростання взаємозалежності [6, р. 674]. Таким чином, теорія диференційованої інтеграції концептуалізує результати інтеграції та диференціації як історично, так і політично як знарядь управління гетерогенністю, що дозволяють подолати непевність та ризик.

Д. Льюфен, Б. Ріттбергер та Ф. Шіммельфенніг на прикладі супранационалізму, інтерговерменталізму та соціального конструктивізму демонструють спільні риси цих теорій. Так, теорія інтерговерменталізму має сенс на початку інтеграційного процесу під час ведення переговорів в системі з низьким рівнем централізації, але інтеграційні преференції стають більш ідейними з розвитком інтеграційного процесу, і більш релевантними стають конструктивістські пояснення.

Хоча європейські дослідження тривалий час були незалежною гілкою в дослідженні права, політичної науки та міжнародних відносин, окремий фокус в них на питаннях внутрішньої безпеки з'явився порівняно недавно. Незважаючи на емпіричну реальність, яка показує, що ця сфера розвинулася в один з найбільш динамічних та складних напрямків європейських досліджень, вона отримала доволі мало уваги в теоретичній літературі щодо європейської інтеграції. Хоча значний масив теорій намагається пояснити європейську інтеграцію, і деякі з них схилиються до аналізу інтеграції в сфері внутрішньої безпеки та поліцейського співробітництва ЄС, існує лише незначна кількість досліджень цього напрямку політики ЄС. Можна зробити припущення, що інтеграція в сфері внутрішньої безпеки все ще розглядається в світлі інтерговерменталізму, а не як частина ширших інтеграційних процесів ЄС.

Лише відносно недавно політика внутрішньої безпеки ЄС почала розглядатися в світлі традиційних теорій європейської інтеграції. Особливо в останнє десятиліття дослідниками почали розглядатися еволюції політик в сфері безпеки відповідно до розвитку та розширення простору поліцейського співробітництва. З одного боку, деякі дослідження підкреслюють еволюцію від слабких компетенцій та механізмів переважно горизонтальної добровільної координації в бік все більше врегульованого та ієрархічного поля супранационального управління [7, р. 19; 8 р. 445]. На іншому кінці спектру перебувають дослідження, що підкреслюють перевагу держав-учасниць як основних акторів політики ЄС [наприклад, 9]. Однак, теоретичні пояснення інтеграції ЄС за напрямком внутрішньої безпеки довго розглядалися вздовж традиційної розподільної лінії між інтерговерменталізмом та супранационалізмом. Відбувалася дискусія щодо нових та гнучких моделей управління чи співробітництва, що виникають в цій області. Це включає, наприклад, теоретичні підходи до диференційованої інтеграції [10, р. 253], а також до мережевого управління міжурядовими політичними мережами [11, р. 209]. Дослідження послідовно демонструють важливість визнання політики в сфері внутрішньої безпеки як гібридної зони активності ЄС, що охоплює різні способи та динаміки ухвалення рішень між інституціями, що розвиваються з часом [9, р. 241].

Ряд теоретичних досліджень висвітлюють вплив зростаючого взаємозв'язку по певних питаннях як ключовий драйвер поведінки держав-учасниць ЄС та їхніх інтеграційних преференцій. Серед пояснюючих теорій – теорія

ліберального інтерговернменталізму та теорія нового інтерговернменталізму. Ключове припущення теорії ліберального інтерговернменталізму полягає в тому, що європейська інтеграція розуміється як серія раціональних виборів [12, р. 17]. Однак, теорія ліберального інтерговернменталізму відрізняється від теорії раціонального вибору тим хто робить відповідний вибір. Вона робить припущення, що лідери держав та урядів відіграють ключову роль в процесі європейської інтеграції через управління державою [13, Р. 19]. З цього випливає, що преференції національних держав (особливо економічні інтереси) лежать в основі політик ЄС, але самі по собі визначаються специфічними взаємозалежностями, що викликані глобалізацією. Відповідно, пояснювальними перемінними виступають преференції національних держав та специфічні взаємозалежності, такі як проблеми розподілу прибутків та колективних дій.

А Моравчік розділяє процес, що веде до інтеграції на три послідовності: формування національних преференцій, «торг» між державами та інституційний вибір [12, р. 78]. На підставі цих незалежних перемінних держави визначають свої преференції перед тим як вступити в переговори. Ця стадія, зазвичай, найкраще пояснюється теорією раціонального вибору. З урахуванням конкретних національних преференцій, друга складова полягає в міждержавному «торгу» чи формальних переговорах. Тут теорія ліберального інтерговернменталізму виходить з того, що порівняна потуга кожної держави (на яку мають вплив асиметричні політичні взаємозалежності та прорахунки переваг та збитків) найкраще пояснює результати переговорів. Нарешті, за результатами «торгу» третя стадія включає в себе інституційний вибір, спрямований на збереження в той чи інший спосіб досягнутих угод. Пояснюючим фактором в цьому контексті є структура міжнародних інституцій та те чи достатньо існуючих міжнародних інституцій для підтримки досягнутих угод, або держави матимуть змогу змінити їх чи створити нові.

Теорія ліберального інтерговернменталізму піддається обґрунтованій критиці, однак вона залишається застосовною в сфері європейських досліджень з метою пояснення інтеграції в ЄС [14, р. 1493]. Теорія ліберального інтерговернменталізму приділяє особливу увагу аналізу міждержавної сфери поліцейського співробітництва в ЄС, концентруючись на державах як на головних акторах. Тут основну увагу слід приділяти першій стадії: формуванню преференцій держав. В цьому контексті вона переважно оцінює роль зовнішньої взаємозалежності та колективних дій та розподіл проблем та яким чином вони впливають на держави при формуванні їхніх інтеграційних преференцій.

А. Моравчік робить припущення, що «слідування економічному інтересу є фундаментальною силою, що лежить в основі інтеграції» [12, р. 19]. Однак, це припущення слабо застосовне в сфері внутрішньої безпеки та поліцейського співробітництва, де інші міркування важать не менше, а можливо і більше. Що стосується проблеми колективної дії, теорія ліберального інтерговернменталізму розуміє їх як прояв асиметричної взаємозалежності. Це означає, що не всі держави-учасниці ЄС можуть в рівному ступені піддаватися спільним загрозам, а отже можуть не мати рівномірно сильних стимулів для пошуку співробітництва і створення спільних інституцій для реалізації своїх цілей в галузі поліцейського співробітництва. Іншими словами, деякі держави можуть бути більше взаємозалежними ніж інші, а отже більш рішуче

налаштованими на вирішення проблем шляхом колективних дій через співробітництво. Таким чином, асиметрична взаємозалежність у вигляді причин та наслідків загроз безпеки визначає преференції держав щодо інтеграції чи диференціації [15, р. 95].

Віднедавна теорія ліберального інтерговернменталізму була доповнена так званою теорією нового інтерговернменталізму [див. 16]. Вона фокусується переважно на інституційному виборі держав-учасниць, а не на рушійних силах їхніх преференцій. Ця теорія визнає зростаючу комунітаризацію політики ЄС в сфері безпеки та намагається примирити її з державоцентричним підходом теорії ліберального інтерговернменталізму. В цьому ключі дослідники теорії нового інтерговернменталізму вважають, що держави-учасниці прагнуть до більшої інтеграції, однак опираються більшому супранационалізму, що призводить до так званого інтеграційного парадоксу: інтеграції без супранационалізму. Так, зростання активностей ЄС після Маастрихтського договору вступає в суперечність з незмінними правовими повноваженнями за відсутності супранационального механізму прийняття рішень. Цей розрив, як стверджує теорія, закривається шляхом пошуку інституціоналізації та розширеної координації політик між державами-учасницями шляхом консенсусу та передачі повноважень новоствореним органам, а не інституціям ЄС [17, р. 33].

Оскільки теорія нового інтерговернменталізму має на меті розв'язання інтеграційного парадоксу, вона порівняно мало концентрується на рушійних силах, що стоять за преференціями держав на користь інтеграції без супранационалізму, а отже вона поділяє ключові припущення з теорією ліберального інтерговернменталізму: ступінь асиметричної взаємозалежності розглядається як головний пояснюючий фактор, що робить необхідною розширену координацію політик ЄС [18, р. 21]. Подібним чином теорія нового інтерговернменталізму пояснює значення внутрішньодержавного контексту для формування преференцій держав. Однак, на відміну від теорії ліберального інтерговернменталізму, яка надає певну пояснювальну силу впливовим внутрішньодержавним компонентам поряд з взаємозалежностями, теорія нового інтерговернменталізму виходить з того, що проблема формування внутрішніх преференцій стала самостійним фактором процесу європейської інтеграції. Відповідно, конкретні взаємозалежності на внутрішньодержавні інтереси більше не розглядаються як виключно позитивні передумови для європейської інтеграції. Вважається, що внутрішньодержавний контекст також може впливати на преференції держав на користь інтеграції з метою вирішення внутрішніх проблем та суперечностей.

Звісно, вибір майданчиків та взаємодія між різними майданчиками та складовими, звісно, створює самостійну динаміку, що призводить до ненавмисних наслідків та розмивання кордонів між високою та низькою політикою в різних сферах політики та в часі. В цілому, весь спектр теорій раціонального вибору щодо європейської інтеграції висвітлює важливість специфічних взаємозалежностей та внутрішньодержавних інтересів (позитивних чи негативних), що визначають поведінку держав-учасниць, зрештою зсуваючи всю сукупність їхніх преференцій на користь європейської інтеграції. Що стосується політичного співробітництва ЄС, можна стверджувати, що чим вищою є взаємозалежність в питаннях безпеки, то більш імовірно держави-учасниці будуть сприятливі поліцейському співробітництву та інтеграції в рамках ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політичні трансформації сучасного суспільства: Колективна монографія. За ред. Т. Шаравари. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 216 с.
2. Бабина В.О., Миргородська О.О. Тенденції міжнародних інтеграційних процесів у світовій та європейській політиці. *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку»*. Одеса, 2021. С. 47–50.

3. Leuffen D., Rittberger B., Schimmelfennig F. *Differentiated Integration: Explaining Variation in the European Union*. London: Palgrave Macmillan, 2013. 454 p.
4. Wallace W. *Less Than a Federation, More Than a Regime: The Community as a Political System. Policy-Making in the European Community* / H. Wallace, W. Wallace, C. Webb (eds.) New York: Chichester, 1983. P. 403–436.
5. Holzinger K., Schimmelfennig F. Differentiated Integration in the European Union: Many Concepts, Sparse Theory, Few Data. *Journal of European Public Policy*. 2012, No 19(2). P. 292–305.
6. Leuffen D., Rittberger B., Schimmelfennig F. The European Union as a system of differentiated integration: Interdependence, politicization and differentiation. *Journal of European Public Policy*. 2015, No 22(6). P. 764–782.
7. Bossong R., Hegemann H. The governance of internal security: Beyond functionalism and the finality of integration. *The Routledge Handbook of Justice and Home Affairs* / A.R. Severnt, F. Trauner (eds). Abingdon: Routledge, 2018. p. 19–29.
8. Santos Vara J. The EU's agencies: Ever more important for the governance of the Area of Freedom, Security and Justice. *The Routledge Handbook of Justice and Home Affairs* / A.R. Severnt, F. Trauner (eds). Abingdon: Routledge, 2018. p. 445–457.
9. Maricut A. The Institutional Development of the EU's Area of Freedom, Security and Justice: Roles, Behaviours and the Logic of Justification. Budapest: Central European University, 2016. 344 p.
10. Peers S. Differentiated integration and the Brexit process in EU justice and home affairs. *The Routledge Handbook of Justice and Home Affairs* / A.R. Severnt, F. Trauner (eds). Abingdon: Routledge, 2018. p. 253–263.
11. Bigo D. The (in)securitization practices of three universes of EU border control: Military/Navy – border guards/police – database analysts. *Security Dialogue*. 2014, No 45(3). P. 209–225.
12. Moravcsik A. *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. New York: Cornell University Press, 1998. 339 p.
13. Moravcsik A., Schimmelfennig F. Liberal Intergovernmentalism. *European Integration Theory* / A. Wiener, T. Diez (eds.) Oxford: Oxford University Press, 2009. P. 67–88. Див., також: Кіш Є. Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції. *Політичний менеджмент*. 2004, № 6. С. 103–114.
14. Kleine M., Pollack M. Liberal Intergovernmentalism and its Critics. *Journal of Common Market Studies*. 2018, No 56(7). P. 1493–1509.
15. Frenk J., Gomez-Dantes O., Moon S. From sovereignty to solidarity: A renewed concept of global health for an era of complex interdependence. *The Lancet*. 2014, No 383(9911). P. 94–97.
16. Bickerton C.J., Hodson D., Puetter U. The New Intergovernmentalism: European Integration in the *Post-Maastricht Era*. *Journal of Common Market Studies*. 2015, No 53(4). P. 703–722.
17. Trubek D.M., Mosher J.S. *New Governance Employment Policy and the European Social Model. Governing Work and Welfare in a New Economy: European and American Experiments* / J. Zeitlin, D.M. Trubek (eds.). Oxford: Oxford University press, 2003. P. 33–58.
18. Schout A., Wolff S. The 'Paradox of Lisbon': Supranationalism-Intergovernmentalism as an Administrative Concept. *The EU's Lisbon Treaty: Institutional Choices and Implementation* / F Laursen (ed.). London: Routledge, 2016. P. 21–40.

EVOLUTION OF UNDERSTANDING THE CONCEPT OF “TORTURE” WITHIN THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «КАТУВАННЯ» У МЕЖАХ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Gazhurova O.V., 2nd year postgraduate student at the International Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University

Article 3 of the European Convention on Human Rights embodies a *jus cogens* norm, which is an imperative principle of international law that prohibits torture, inhuman or degrading treatment, or punishment. The article explores how the European Court of Human Rights (ECtHR) and the European Commission of Human Rights have interpreted and applied this norm. The author justifies the need for in-depth exploring international standards on prohibition of torture in the light of pressing necessity of law and administrative reform in Ukraine related to the combating torture.

The analysis departs from describing the historical context in which the prohibition against torture was coined, reflecting on the horrors of World War II that encouraged the creation of such robust human rights protections. The article also discusses the case law that has shaped the interpretation of torture, starting from the Greek Colonels Case, which laid the groundwork for the understanding of torture, to more recent cases that have expanded the scope of what constitutes torture under the ECHR.

A key focus is the ECtHR's approach to differentiating torture from other forms of inhuman or degrading treatment, particularly through the elements of intentionality, purpose, and the severity of suffering inflicted on the victim. The article underlines the Court's tendency to broaden the understanding of torture, incorporating both physical and psychological harm, and deepening the concept of human dignity.

Ultimately, this article contributes to the understanding of how international human rights law, particularly through the jurisprudence of the ECtHR, continues to adapt and respond to the complexities of preventing and punishing torture, meanwhile remaining its focus on the absolute nature of its prohibition.

Key words: prohibition of torture, human rights, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights.

Стаття 3 Європейської конвенції з прав людини втілює норму *jus cogens*, яка є імперативним принципом міжнародного права, що забороняє катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання. У статті досліджується, як Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та Європейська комісія з прав людини трактували та застосовували цю норму. Автор обґрунтовує необхідність глибокого вивчення міжнародних стандартів щодо заборони катувань у світлі нагальної потреби правової та адміністративної реформи в Україні, спрямованої на боротьбу з катуваннями.

Аналіз починається з опису історичного контексту, в якому була сформульована заборона катувань, із відображенням жавів Другої світової війни, що спонукали до створення таких потужних засобів захисту прав людини. У статті також розглядається прецедентне право, яке сформувало розуміння катувань, починаючи з «Грецької справи полковників», що заклала основу для розуміння катувань, і до більш сучасних справ, які розширили поняття того, що вважається катуванням відповідно до ЄКПЛ.

Ключова увага приділяється підходу ЄСПЛ до диференціації катувань від інших форм нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, особливо через елементи умислу, мети та тяжкості страждань, завданих жертві. У статті підкреслюється тенденція Суду до розширення розуміння катувань, включаючи як фізичну, так і психологічну шкоду, і поглиблення концепції людської гідності.

Зрештою, ця стаття сприяє розумінню того, як міжнародне право прав людини, зокрема через юриспруденцію ЄСПЛ, продовжує адаптуватися та реагувати на складнощі, пов'язані з попередженням і покаранням за катування, зберігаючи при цьому акцент на абсолютній природі його заборони.

Ключові слова: заборона тортур, права людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський суд з прав людини.

Statement of the problem. Article 3 of the European Convention on Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR) proclaims the freedom of everyone not to be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment [1]. Article 3 reproduces the provision that is currently considered a *jus cogens* norm [2, p. 178] that is, an imperative norm of international law – the prohibition of cruel treatment is absolute, that is, the violation of this prohibition and the failure to fulfill the relevant obligations cannot be justified by any circumstances. Article 3 of the ECHR is based on the same principles as reflected quite clearly in Article 15.

As the European Court of Human Rights states in its decisions, “... the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment or punishment is a value of civilization, closely related to respect for human dignity” [3]. Torture and ill-treatment have been practiced for a long time by states to punish, subjugate people, and to obtain confessions during interrogations [4]. Only in the 20th century the prohibition of cruel treatment was proclaimed at the international level, which can certainly be noted as a victory of the idea of human dignity over the arbitrariness of the state.

Technically, Article 3 declares the prohibition (or freedom from being subjected to) such treatment as torture (1),

degrading treatment (2), inhuman treatment (3), degrading punishment (4), and punishment that is inhumane (5). Based on the ECtHR case law, under this article the states shall bear both negative obligations – not to commit such types of behavior – and positive obligations to oppose ill-treatment, in particular to investigate the mentioned actions as a crime. Torture as a type of prohibited behavior under Art. 3 of ECHR must have special characteristics compared to other types of prohibited behavior; torture is often considered as a “top of illegality” of what Article 3 prohibits [5, p. 158]. Torture involves the “deliberate, purposeful tyranny of a human's body and spirit” by those who have control over the victim of torture (representatives of the state or those who can be considered as such) [5, p. 86–87].

The identification of these specific features of torture and their interpretation takes an important place in the ECHR system; at the same time, it is worth noting that the concept of torture in terms of Article 3 has significantly evolved since the adoption of the Convention.

This article aims to explore the evolution of the approach of the European Commission of Human Rights and the European Court of Human Rights regarding the concept of “torture” under Art. 3 of the ECHR. This scientific question will be

studied by examining the text of the ECHR, the preparatory materials of the ECHR, the case law of the European Commission and the European Court of Human Rights, as well as by studying academic literature and practical materials devoted to the human right not to be subjected to torture.

State of art of current research. Reaction to torture is a topic that has occupied an important place on the agenda of the Ukrainian science and foreign research for a long time. The existing research addresses the issue of the prohibition of torture in the context of the international legal fight against terrorism [6], criminological [7] and criminal law [8] aspects of the crime of torture. Fewer number of studies is devoted to general theoretical aspects and perspectives of ECHR: however, the works of D. Yagunov should be noted [9]; as well as the dissertation work of G. Hrystova, which is comprehensive in the development of views on the obligations of the state in the field of human rights, and a whole section of her study is devoted to the case law of the ECtHR regarding the articulation of obligations under Art. 3 [10].

As much attention is paid to this issue by the human rights organizations, which is reflected in their analytical materials [11]. The common goal of scientific and analytical works to more thoroughly examine the prohibition of torture is related to the fact that the Ukrainian society has not managed to overcome the systemic problem of torture in penal institutions, during the pre-trial investigation; since 2014, the profile of the crime of torture has also been supplemented by systematic practices of torture in the temporarily occupied territories and it gained new tragic proportions after the full-scale Russian invasion of Ukraine.

Disappointing conclusions about the existence of a systemic problem of torture in Ukraine are confirmed by the fact that, according to the database of decisions of the ECtHR, among the cases against Ukraine under execution, approximately 16% are related to prohibited treatment [12]; the ECtHR also issued several “pilot decisions” against Ukraine, emphasizing the impracticality of further consideration of individual complaints of torture practices until Ukraine solves this problem at the systemic level [13]. The reports of the UN Committee against torture, in particular the Seventh Periodic Report on Ukraine also emphasize significant problems. The latter notes that the main include not only the inconsistency of the concept of “torture” (art. 127 of the Criminal Code of Ukraine), but also the ineffective investigation of cases of torture and the lack of justice and compensation for victims [14]. The last conclusion means that even in case of harmonization of the legislation with the norms of international law on the prohibition of torture, which was partially done at the end of 2022 [15], this problem requires a comprehensive approach and a deep reform of the system of execution of punishments and the system of pre-trial investigation. For this purpose, it is important to understand international standards of human rights, in particular the prohibition of torture.

Presentation of the main material. *Preparatory documents for the ECHR.* The current Article 3 of the ECHR is short-spoken and rather laconic, which makes it difficult to understand from the first reading to which types of treatment and in which contexts it applies. In other words, the intention of the drafters of the Convention is unclear and it cannot be clearly understood from the text of Article 3. The preparatory materials of the ECtHR (in French – *travaux préparatoires*) shed light on the true intentions of the authors of the European Convention.

The events of World War II became a trigger for the development of many norms aimed at prohibiting treatment that targets the very core of human rights – human dignity – the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948, the Geneva Conventions on protection of the victims of war of 1949. The European Convention was not an exception. In August 1949, the Consultative Assembly

of the Council of Europe, which drafted the Convention, harmonized the declared purpose of the Council of Europe with Article 1 of the Statute of the Council of Europe, adopted the year before, regarding the protection and further realization of the human rights and fundamental freedoms. As indicated in the preparatory materials of the ECHR, the discussion around Art. 3 of the Convention began with the concept of “personal safety”, which meant ensuring that “... no person shall be subjected to any form of mutilation or sterilization or to any form of torture or beating”, the person shall not be forced to take drugs, imprisoned with excessive light, darkness, noise or silence that causes mental suffering” [16, p. 3]. Further, the representatives of the British delegation emphasized the need for absolute ban on torture, in order to “announce to the world in the most absolute and direct way, the condemnation of the terrible wave of barbarism and atrocities that has swept the world during the last 30 years” [17, p. 3–5]. This statement was ultimately upheld by the Consultative Assembly, which recognized that “any form of torture inflicted by the police, military authorities, members of private organizations or any other persons is incompatible with civilized society and constitutes “crimes against heaven” and against humanity. The prohibition must be absolute, and torture can be permitted neither to obtain evidence, nor to preserve life or even the security of the state” [16, p. 5].

Although this definition was not literally embodied in the text of the Convention, these discussions shed light on the fact that, firstly, the drafters of the Convention reached an understanding regarding the absolute prohibition of torture. Secondly, the drafters of the Convention did not provide any comprehensive list of actions that belong to torture. Thirdly, the above statements demonstrate that the state and its representatives are considered as the main threat of torture. The authors especially emphasized the danger of using torture by the police to obtain evidence or other advantages for the security of the state. These specifications of torture distinguished actual torture from other types of prohibited treatment.

The European Commission on Human Rights Case law. The initial text of the Convention established a two-stage mechanism for consideration of complaints by the European Commission on Human Rights and the ECtHR. At that moment, complaints from individuals were received and considered by the European Commission, which decided on rejecting or accepting the complaint for proceedings, as well as on the possibility and expediency of the member state or the Commission itself to apply directly to the ECtHR.

The European Commission of Human Rights became the first international authority to consider the case of torture and other forms of prohibited behavior, which took place within the framework of the Greek Colonels case (*Greek Colonels Case*). And the mentioned case was initiated not by an individual complaint, but by the complaints of the states – the Netherlands, Sweden, Denmark and Norway against Greece. The complaint was based on the statements about human rights violations by the military government of Colonel Georgios Papadopoulos, who came to power in Greece in 1967 as a result of a military coup; these violations were recorded by Amnesty International and included various methods of torture. In this case the Commission emphasized the special characteristics of torture. According to the Commission, any torture to be considered as such must be inhuman and degrading. However, the word “torture” is often used to describe inhumane treatment with specific purpose; for example, obtaining information or confession, or inflicting punishment, and it is usually an aggravated form of inhumane treatment [5, p. 6]. At the same time, inhumane treatment was defined as “at least such treatment that intentionally causes serious suffering, mental or physical, which is unjustified in a specific situation”.

The case of the Greek colonels had a very important political and legal significance. Firstly, it was a very bold response of the Council of Europe (perhaps the only international organ-

izations at the time) to the manifestations of authoritarianism in Europe – the military dictatorship in Greece at that moment, which was actually the intention of the drafters of the Convention, including during the drafting of Art. 3. Secondly, the European Commission confirmed in this case that it understands the prohibition of torture to be based on compassion for the pain and suffering of the victims and not on religious or moral considerations. In other words, the identification of torture occurs by fitting what is unacceptable for each person to the experience of a particular victim. This led to the strengthening of the victim-centric (human-centric approach) in international law [17, p. 307–308]. Thirdly, the European Commission of Human Rights confirmed the absolute nature of the prohibition of torture, rejecting the Greek revolutionary government's statements that its violations were caused by the circumstances of the state of emergency that threatened the life of the nation under Article 15 of the Convention. Fourthly, the case of the Greek colonels became an impetus for the strengthening of international mechanisms of protection against torture, which in particular resulted in the adoption of the UN Convention with a special monitoring committee, authorized to conduct field inspections in the member states of the Council of Europe, and is still the most effective mechanism of this kind. [18]

The European Court of Human Rights Case Law. The inter-state case Ireland v. United Kingdom became the starting point of the European Court of Human Rights regarding the interpretation of the concept of “torture”, although it did not recognize the existence of torture itself in this case. However, the decision in this case is significant because the ECtHR indicated that in fact the Convention distinguishes between torture and other types of prohibited behavior based on the specific characteristic of “causing very serious and cruel suffering”. In this case, the ECtHR had to assess the treatment of detainees associated with the Irish Republican Army in Northern Ireland who were arrested by British law enforcement officers. Among others, the detainees were subjected to: standing against a wall, covering with a hood, noise tests, deprivation of sleep and deprivation of food and drink. The court stated that “although these five methods, taken together, undoubtedly constituted inhuman and degrading treatment, and although their purpose was to obtain confessions, ... and although they were used systematically, they did not cause suffering of a particular person of the intensity and cruelty that is meant when it comes to torture” [19], i.e. they did not constitute torture. This case has been widely criticized by researchers for its very narrow approach to the understanding of “torture” [20, p. 55], and the Court was accused of making a political decision rather than a human rights decision. At the request of Ireland, the case was re-examined in 2018, four years after the release of a documentary on the Irish state television, which revealed that the United Kingdom had concealed many facts from the ECtHR that would have led it to the conclusion that these five techniques actually constituted torture, as well as the fact that the United Kingdom sanctioned these practices at a “ministerial level”. The ECtHR did not find these facts to be decisive in reversing the decision after such a long time and maintained its initial conclusion that these five techniques constituted inhuman and degrading treatment. [21] Ireland also insisted that these five techniques have significant, severe and lasting consequences for people, equating these techniques to torture. And although in 2018 the ECtHR already recognized the long-term effect of ill-treatment as a specific feature for the legal qualification of “torture” [23], in response to Ireland's request, it noted that it cannot apply the modern interpretation of Article 3 to the events of forty years ago, i.e. retrospectively [23].

In 1996, the Court made its first decision in a case based on an individual complaint, where it established the existence of torture. The case of Aksoy v. Turkey concerned the prolonged detention of an alleged member of the Kurdistan Workers'

Party, which had been in armed conflict with security forces in the Southeastern Turkey since 1985. During his detention, the applicant was subjected, inter alia, to the “Palestinian hanging” – he was stripped naked, his hands were tied behind his back and he was hung by his hands for a long time, accompanied by bodily injuries and blindfolds. The ECtHR seems to have recalled and applied all previously established standards of proof of torture in this case. In particular, it noted that the “Palestinian hanging” could only be *intentional*, because its execution requires certain training and effort, and *purposeful* – to obtain confessions or information from the applicant. In addition to severe pain, the applicant suffered *long-term* paralysis of both arms, which lasted for some time (paragraph 64) [23]. Ultimately, the serious and cruel nature of such treatment amounted to torture.

In the case of 1997 of Aydin v. Turkey [24] regarding the rape and other ill-treatment of a 17-year-old girl in custody, the ECtHR recognized that an act of rape may constitute torture within the meaning of Article 3 of the ECHR if it involves not only (1) severe physical pain due to forced penetration, (2) feelings of humiliation and abuse both physically and emotionally, (3) deep psychological “scars” in the victim that remain over time (paragraph 83).

Consequently, the ECtHR's approach to the understanding of torture is gradually becoming broader, and the Court demonstrates its activity in interpreting the concept of “torture”. This trend would be cemented by the ECtHR's conclusion made in the case of 1999 of Selmouni v. France, where the applicant had been ill-treated in custody. The court found that the treatment was *deliberate* for the purpose of *obtaining a confession* and declared it to be a torture. However, the government disputed this decision, stating that in previous case law (Ireland v. United Kingdom), similar actions were not recognized as torture, but treatment with a lower threshold of severity (which does not so “stigmatize” the state). The ECtHR rejected this argument, noting that “*the acts recognized as inhuman or degrading treatment in the past may be defined as torture in the future*” [25]. At the same time, the Court noted that for a long time after the case of the Greek colonels, the elements of intentionality and purpose in the definition of torture were leveled; the Court decided to “revive” the focus on these elements, emphasizing that it is required by the UN Convention against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment¹.

As the researchers note, from 1996 to 2019, the ECtHR found 152 violations of Article 3 by the states, where the torture was found, which indicates greater willingness of the Court to find the states guilty of non-fulfillment of their obligations, to prevent or punish torture [20, p. 57]. Torture as a type of prohibited behavior includes the “element of control” as a determinant implemented by the state in the person of its officials or other persons for the purpose of obtaining evidence and confessions (the “purpose” element) for prosecution and sentencing in the future [4, p. 68]. It is often argued that recognition of torture, as opposed to inhuman or degrading treatment or punishment, is particularly damaging to a state's profile of human rights and may indicate a policy of persecution. In recent years, the ECtHR has confirmed its aim to overcome torture, which prohibition is absolute and has the status of *ius cogens*, that is, the norms of higher importance in the system of priority of norms than the law of treaties and even “general” customary rules [10, p. 174]. This brought the ECtHR back to the Convention's goal – the development of Europe based on the ideas of human rights and the rule of law [17, p. 312].

Subsequent case law of the ECtHR confirmed the majority's commitment to this expanded approach. First, the list of actions corresponding to the concept of “torture” has expanded. In the case of Nevmerzhtsky v. Ukraine, the ECtHR

¹ Ця Конвенція була ухвалена у 1984 році, і набула чинності у 1987 році. Це перший міжнародний інструмент, де надано визначення «катування» у ст. 1.

recognized the forced feeding of a starving prisoner as a violation of the prohibition of torture, as it involved the use of handcuffs, a mouth widener, and a rubber tube being inserted into the esophagus [26]. In the case of *V.S. v. Slovakia*, the ECtHR equated forced sterilization with torture. [27] Second, the context in which a person is “under the control of the state”, which is essential for establishing torture, has become broader and is now not limited to imprisonment. In the case of *Cestaro v. Italy*, the ECtHR found that the violent beating of anti-globalist protesters hiding in a school to punish and humiliate them was a torture [28]. Third, the Court concluded that the threat of torture can also amount to torture, since the nature of torture encompasses both physical pain and mental suffering [29].

Conclusions. Article 3 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms establishes an absolute prohibition of torture. This article is not wordy, and it does not include an interpretation of torture and how to distinguish it from the other forms of ill-treatment. An analysis of the preparatory materials for the Convention helps to understand that the main purpose of the introduction of this ban is the prevention of any form of torture by the state,

which cannot be justified either by the purpose of obtaining evidence, or by preserving the lives of others, or by considerations of state security.

The European Commission on Human Rights and the European Court of Human Rights became the first international bodies to interpret and apply the norm on the prohibition of torture. The European Court of Human Rights has developed elements that characterize torture and distinguish it from other types of cruel treatment – special cruelty during the execution and intense suffering of the victim, intentionality and purpose, torturing in the conditions when the victim is controlled the state (in the punishment execution establishments, in other contexts, when the victim cannot resist), the presence of long-term consequences for the victim’s health (in particular, in the case of rape).

The European Court of Human Rights does not provide any comprehensive list of acts that may constitute torture; on the contrary, it confirms its flexibility and openness to the interpretation of the concept of “torture” and a greater determination to protect people from torture by holding states guilty of failure to fulfill their obligations.

REFERENCES

1. European Convention on Human Rights, URL: https://70.coe.int/pdf/convention_eng.pdf
2. Report of the International Law Commission Seventy-first session (29 April – 7 June and 8 July – 9 August 2019) General Assembly Official Records Seventy-fourth Session Supplement No. 10 (A/74/10). Conclusion 23.
3. ECtHR, *Bouyid v. Belgium*, No. 23380/09, September 28, 2015, para. 81.
4. Ягунов Д. Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 2021. Вип. 1. С. 66–83.
5. Mavronicola, Natasa. *Torture, Inhumanity and Degradation under Article 3 of the ECHR: Absolute Rights and Absolute Wrongs*. Hart Publishing, 2021.
6. Замула А. Ю. Міжнародно-правова заборона катування як фактор впливу на ефективність боротьби з тероризмом : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2017. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/d60eb7c6-0e62-42cf-994d-a18a7cfcadca>
7. Мигаль Р.В. Катування: кримінологічний аспект : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 – «Право»). Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.
8. Телесніцький Г.Н. Кримінальна відповідальність за катування: порівняльно-правове дослідження : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2013. 20 с.
9. Ягунов Д. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 325–330.
10. Христова, Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2019. 492 с.
11. *Законодавство України* проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: науково-практичний коментар. Хавронюк М. І., Гацелюк В. О. Київ : ВАІТЕ, 2014. 320 с.
12. HUDOC Exec, URL: <https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22execdocumenttypecollection%22:%22CEC%22,%22execstate%22:%22UKR%22%22%22>
13. ЄСПЛ, справа «Сукачов проти України», № 14057/17, 30 січня 2020 року, URL: <https://khpg.org/1581010116>
14. Сьома періодична доповідь України про виконання положень Конвенції ООН проти катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання / Є. Ю. Захаров, Г. В. Токарев; упоряд.; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: 2020. 104 с.
15. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування: Закон України від 1 грудня 2022 р., URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/T222812?an=4>
16. Preparatory work on Article 3 of the European Convention on Human Rights, URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/library_travprep_table_eng
17. Yildiz E. “Interpretative Evolution of the Norm Prohibiting Torture and Inhuman or Degrading Treatment under the European Convention”, in *Language and Legal Interpretation in International Law*, eds. Anne Lise Kjær and Joanna Lam. Oxford University Press, 2022.
18. The Greek case became a defining lesson for human rights policies in Europe, URL: <https://www.coe.int/az/web/commissioner/-/the-greek-case-became-a-defining-lesson-for-human-rights-policies-in-europe>
19. ECtHR, *Ireland v United Kingdom*, No. 5310/71, 18 January 1978, para 167.
20. Graffin N. From the Greek Case to the Present: 50 Years of Article 3 of the European Convention on Human Rights in Law in Motion: 50 years of Legal Change, eds. Claydon Lisa; Derry Caroline; Ajevski Marjan. The Open University Law School, URL: https://www.open.ac.uk/blogs/50YearsOfLaw/wp-content/uploads/2020/12/Neil-Graffin_From-the-Greek-case-to-the-Present.pdf
21. ECtHR, case of *Ireland v United Kingdom*, No. 5310/71 (Revision), 20 March 2018, para 97.
22. ECtHR, case of *Egmez v. Cyprus*, No. 30873/96, 21 December 2020.
23. ECtHR, case of *Aksoy v. Turkey*, No. 21987/93, December 18, 1996.
24. ECtHR, case of *Aydin v. Turkey*, No. 23178/94, September 25, 1997.
25. ECtHR, case of *Selmouni v. France*, No. 25803/94, 28 July 1999, para. 101.
26. ECtHR, case of *Nevmerzhiysky v. Ukraine*, No. 54825/00, April 5, 2005.
27. ECtHR, case of *V.C. v. Slovakia*, No. 18968/07, final judgement on December 8, 2012.
28. ECtHR, case of *Cestaro v. Italy*, No. 6884/11, April 7, 2015.
29. ECHR, case of *Gäfgen v. Germany*, 2010, para. 108.

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ ПРАВА ЄС ПІД ЧАС НАКЛАДЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ НА ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМИ

EXTRATERRITORIALITY OF EU LAW WHEN IMPOSING OBLIGATIONS ON ONLINE PLATFORMS

Жибак А.А., аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Відсутність ефективних правил забезпечення конкуренції та справедливості на ринках цифрового сектору приводить до неможливості природного змагального процесу для досягнення конкурентних результатів, зменшення інновацій, обмеження споживачів у виборі та погіршення конфіденційності. Протягом останніх чотирьох років у ЄС активно вживаються заходи для того, щоб під час використання цифрових технологій мінімізувати пов'язані з цим ризики для користувачів та підвищити конкурентоспроможність і стійкість внутрішнього ринку. Значущим кроком стало включення до Пакету Акту про цифрові послуги, що охоплює DSA і DMA, порядку накладення, зміни та зняття регуляторних зобов'язань щодо діяльності онлайн-платформ, а також процедур контролю, здійснюваних компетентними органами ЄС. Разом з цим, глобальний характер цифрових ринків вимагає екстратериторіального регулювання надання онлайн-послуг.

У статті досліджено особливості практичної реалізації концепції екстратериторіального застосування права ЄС у сфері регулювання діяльності цифрових платформ на ринках онлайн-послуг, як дієвого механізму забезпечення ефективного захисту конкуренції на внутрішньому ринку від негативних наслідків зовнішнього впливу.

Враховуючи багатомірність проблеми екстратериторіальної юрисдикції, з'ясовано відповідність її застосування вимогам міжнародного права, підстави та цілі встановлення екстратериторіальності законодавчими та правозастосовними органами ЄС.

Встановлено, що комплексний набір нових правил ЄС для регулювання діяльності у сфері цифрових послуг, надають онлайн-платформам правової визначеності щодо перспектив їхньої діяльності. Обґрунтовано необхідність екстратериторіальної дії DSA і DMA під час накладення зобов'язань на онлайн-платформи, оскільки їх невиконання чи неналежне виконання матиме негативні наслідки для конкуренції на ринках цифрового сектору, приведе до порушень прав бізнес-користувачів та споживачів онлайн-послуг в межах ЄС, що надаються платформами-гейткіперами, враховуючи можливість зловживання останніми своїм домінуючим становищем.

Ключові слова: екстратериторіальна юрисдикція, онлайн-платформа, гейткіпер, законодавство ЄС, конкуренція, міжнародне право.

The lack of effective rules to ensure competition and fairness in the markets of the digital sector leads to the impossibility of the natural competitive process to achieve competitive results, reducing innovation, limiting consumer choice and worsening privacy. Over the last four years, the EU has been actively taking measures to minimize the risks for users when using digital technologies and to improve the competitiveness and sustainability of the internal market. A significant step was the inclusion in the Package of the Act on Digital Services, covering DSA and DMA, of the procedure for imposing, changing and withdrawing regulatory obligations regarding the activities of online platforms, as well as control procedures carried out by competent EU authorities. At the same time, the global nature of digital markets requires extraterritorial regulation of the provision of online services.

The article examines the peculiarities of the practical implementation of the concept of extraterritorial application of EU law in the sphere of regulation of the activities of digital platforms in online service markets, as an effective mechanism for ensuring effective protection of competition in the domestic market from the negative consequences of external influences.

Taking into account the multidimensionality of the problem of extraterritorial jurisdiction, the compliance of its application with the requirements of international law, the grounds and goals of establishing extraterritoriality by the legislative and law enforcement bodies of the EU have been clarified.

It has been established that a comprehensive set of new EU rules for regulating activities in the field of digital services provide online platforms with legal certainty regarding the prospects of their activities. The need for extraterritorial action of the DSA and DMA when imposing obligations on online platforms is substantiated, since their non-fulfillment or improper fulfillment will have negative consequences for competition in the digital sector markets, will lead to violations of the rights of business users and consumers of online services within the EU, provided by gatekeeper platforms, taking into account the possibility of the latter abusing their dominant position.

Key words: extraterritorial jurisdiction, online platform, gatekeeper, EU legislation, competition, international law.

Постановка проблеми. Сучасна правова база, сформована в ЄС на початку цифрового десятиліття до 2030-го року, забезпечує справедливе та конкурентне середовище онлайн-платформ, оскільки деякі з них, виступаючи на ринку як гейткіпери, мають можливість контролювати важливі екосистеми в цифровій економіці, що може привести до порушення прав бізнес-користувачів та споживачів послуг. Крім цього, посилення глобалізації вимагає застосування ефективних механізмів конкурентного середовища в умовах ринкової економіки як у внутрішньоєвропейському, так і в міжнародно-правовому регулюванні. Основними цілями Акту про цифрові послуги (далі – DSA) і Акту про цифрові ринки (далі – DMA) є створення безпечнішого цифрового простору та рівних умов для сприяння інноваціям, зростанню конкурентоспроможності не тільки на єдиному європейському ринку, але і в усьому світі. Очевидно, що накладення європейським законодавством зобов'язань на онлайн-платформи, зважаючи на особливості цифрового ринку, потребує застосування такого феномену права ЄС, як його екстратериторіальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці проблематиці екстратериторіальності права ЄС у сфері регулювання діяльності онлайн-платформ присвячені розробки вітчизняних та закордонних дослідників, серед яких: С. Веллуті [6], Г. Грінліф [5], А. Джуліані [18], С.В. Перемот [8], Дж. Скотт [1], М. Тейлор [13], Л. Хорнколь [10], В. Цевелекос [6], Х. Чорлу [2].

Мета статті – визначити особливості екстратериторіального застосування нормативно-правових приписів DSA та DMA на основі аналізу закордонних та вітчизняних наукових досліджень, законотворчої та судової практики ЄС та інших держав у сфері правового регулювання діяльності онлайн-платформ.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною частиною кожної держави є її юрисдикція – територіальна чи екстратериторіальна, питання про зміст яких залишається відкритим у практиці та доктрині міжнародного права, а екстратериторіальність є складною і багатомірною правовою проблемою. Так, в наукових джерелах обґрунтовуються присутність та поведінка, як підстави визначення юрисдикції: якщо застосування законодавства ЄС ґрунту-

ється на вимозі, що особа є або бажає бути резидентом, має постійне місце проживання чи перебування в ЄС – на неї поширюється територіальна юрисдикція, заснована на присутності. Коли законодавство ЄС застосовується до осіб, які надають певні послуги на території ЄС, ці фізичні або юридичні особи можуть розглядатися як такі, що присутні в межах ЄС, або як такі, чия поведінка може мати внутрішні наслідки для ЄС на підставі того, що вони пропонують відповідні послуги, тобто юрисдикція може розглядатися неоднозначно – і як екстратериторіальна, і як територіальна [1, с. 93]. Ситуація з екстратериторіальністю ускладнюється, коли мова йде, наприклад, про обов'язок держави захищати права та законні інтереси своїх громадян чи юридичних осіб-резидентів від ситуацій, які виникають поза межами її території.

Юрисдикція держави в межах її території або над її громадянами є виключною і абсолютною внаслідок суверенних прав, якими ця держава користується відповідно до міжнародного публічного права, проте це не означає, що держави не можуть посилатися на жодні інші підстави для відстоювання своєї юрисдикції [2, с. 414]. Таким чином, у випадку екстратериторіальної юрисдикції існує не заборонена нормами міжнародного права можливість держави діяти поза межами своєї території.

Обґрунтоване підтвердження можливості держави реалізувати екстратериторіальну юрисдикцію бачимо, наприклад, у актах національних та міжнародних органів судової влади. Так, у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі *S.S. Lotus (1927 р.)* зазначено: «... юрисдикція не може здійснюватися державою за межами її території інакше, як у силу дозвольного правила, що випливає з міжнародного звичаю або з конвенції; ... міжнародне право не забороняє державі здійснювати юрисдикцію на власній території щодо будь-якої справи яка стосується дій, що мали місце за кордоном; ... юрисдикція держави поза межами її території передбачає широку міру свободи, яка обмежена лише в певних випадках забороняючими нормами» [3]. Інший приклад. Рішення Окружного апеляційного суду США (справа *USA v. Aluminum Co. of America, 1945 р.*) закріплює наступне: «... це усталене правило, ... будь-яка держава може накладати відповідальність навіть на осіб, які не входять до її компетенції, за поведінку за межами своїх кордонів, що має наслідки в межах її кордонів, які держава засуджує, і це, як правило, визнається іншими державами» [4]. Варто зауважити, що цим судовим рішенням вперше серед інших країн світу спробували поширити дію своїх правил конкуренції на іноземну практику на основі їх антиконкурентного впливу на внутрішні ринки саме США, що мало наслідком прийняття декількома державами законів, які забороняють їхнім органам влади дотримуватися екстратериторіальної дії конкурентного права цієї країни [2, с. 416].

В результаті специфічної законодавчої техніки ЄС окреслюється просторова сфера застосування законів таким чином, що ситуації, розташовані поза межами ЄС, підпадають під їх дію, завдяки чому європейські цінності поширюються та захищаються в інших країнах світу. В цьому контексті варто пригадати процес, відомий під назвою «брюссельський ефект» – односторонню здатність ЄС де-факто регулювати світові ринки шляхом встановлення стандартів у сфері конкурентної політики, захисту навколишнього середовища, міжнародних перевезень та торгівлі, захисту приватного життя чи спілкування в соціальних мережах тощо. Наприклад, будучи натхненними європейським GDPR, станом на 2023 рік 162 країни світу прийняли нові закони про конфіденційність даних чи внесли зміни до чинних законів, а ще у 20-ти країнах розроблено відповідні законопроекти [5, с. 2–5]. Завдяки «брюссельському ефекту», ЄС, не примушуючи нікого дотримуватися своїх правил, впливає на світове бізнес-середовище, а транснаціональні компанії добровільно

застосовують право ЄС для управління своїми глобальними операціями.

Стосовно глобального охоплення права ЄС – в наукових джерелах можнатокож зустріти наступні дві концепції: 1) екстратериторіальності – застосування права на іншій підставі, ніж територіальний зв'язок з регулюючою державою; 2) територіальної експансії – право застосовується на підставі територіального зв'язку, але правозастосовний орган зобов'язаний, з точки зору закону, враховувати поведінку чи обставини за кордоном [1, с. 90]. Загалом дослідники приходять до висновку, що «зовнішнє управління», «екстерналізація», «екстратериторіальність», «брюссельський ефект», «екстратериторіальний ефект», «глобальне охоплення», «екстратериторіальна експансія» – це поняття, які пов'язані з ідеєю практики та регуляторного впливу ЄС у різних сферах за межами його територіальних кордонів, це назви одного і того ж явища, що, проте, не позбавляє спірності його концепції [6, с. 2–3].

Найбільший розвиток феномен екстратериторіальної юрисдикції отримав у галузі конкурентного права ЄС, оскільки практика показує, що екстратериторіальні наслідки комерційної діяльності є достатньо частими, аніж винятковими. Так, заборона вчиняти суб'єктами господарювання дій, які можуть перешкоджати, обмежувати або спотворювати конкуренцію на внутрішньому ринку (ст.ст. 101, 102 Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЕС) [7] свідчить про поширення дії даного правила і за межі території ЄС, оскільки незалежно від місця розташування суб'єкта господарювання – територія ЄС чи територія третьої держави – вчинення вищевказаних дій заборонено. Поза сферою конкурентних правовідносин, ретельного аналізу територіального охоплення права ЄС ні науковцями, ні Судом ЄС, принаймні до недавнього часу, не проводилося [1, с. 94].

Історично в конкурентному праві ЄС загалом було застосовано дві моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції: 1) заснована на доктрині єдиного економічного суб'єкта та 2) заснована на принципі об'єктивної територіальної юрисдикції. Остання є основним стандартом для здійснення екстратериторіальної юрисдикції в конкурентному праві ЄС і вимагає, щоб принаймні частина дії, щодо якої здійснюється екстратериторіальна юрисдикція, була здійснена на території регулюючої держави [8, с. 74–75].

Справи за участю підприємств-нерезидентів ЄС неодноразово розглядалися Судом ЄС. Так, однією з них була справа корпорації Microsoft Corp. проти Європейської комісії [9], яка, застосувавши до корпорації штрафні санкції, зобов'язала Microsoft припинити антиконкурентну поведінку та надати доступ до відповідної інформації, проте Microsoft звернулася до суду, вважаючи рішення Європейської комісії порушенням законодавства ЄС.

Законодавство ЄС не знає ні презумпції екстратериторіальності, ні презумпції, що її виключає [10, с. 9]. Екстратериторіальність права ЄС визначається в кожному конкретному випадку з огляду на мету того чи іншого нормативно-правового акту – у деяких з них прямо вказано на їх екстратериторіальне застосування, а в інших це чітко не визначено, що в свою чергу негативно впливає на правореалізацію та збільшує навантаження на суди.

Відповідно до прецедентної практики Європейської комісії існує дві потенційні правові підстави, за наявності яких можна наполягати на екстратериторіальній юрисдикції потенційних антиконкурентних дій, що встановлені за межами ЄС: 1) доктрина місця здійснення, під якою розуміють реалізацію антиконкурентної практики на території ЄС; 2) доктрина ефекту, що передбачає наявність економічних наслідків від антиконкурентних дій на території ЄС [11, с. 180].

На відміну від Європейської комісії, яка була головним прихильником доктрини ефекту і вважала, що для цілей

ст.ст. 101, 102 ДФЄС не має значення, звідки походить антиконкурентний вплив на внутрішній ринок, Суд ЄС відмовлявся встановлювати юрисдикцію на вищевказаній підставі і посилався на інші доктрини – «єдиного економічного суб'єкта» та «імплементациї», які дозволили встановити факт зв'язку між іноземними підприємствами та їхньою поведінкою, що поширюється на внутрішній ринок ЄС [2, с. 418–422]. Проте, застосування Судом ЄС вищевказаних доктрин не було достатнім для охоплення масштабів антиконкурентних практик для підтвердження юрисдикції відповідно до конкурентних правил ЄС.

Врешті-решт Суд ЄС у своєму рішенні в справі Intel роз'яснив, що «... юрисдикція Європейської комісії виявляти та карати поведінку, вчинену за межами ЄС, може бути встановлена на основі або перевірки на імплементацию, або перевірки на кваліфіковані ефекти...», метою яких є запобігання поведінці, яка, хоча і не вчинена в ЄС, має антиконкурентні наслідки, які можуть мати вплив на ринок ЄС» [12]. Отже, антиконкурентні дії, здійснені в будь-якій частині світу, можуть бути кваліфіковані як зловживання домінуючим становищем або інше порушення конкурентних правил ЄС, що вчиняються на внутрішньому ринку.

Разом з тим, існують критики вищевказаного рішення, які вбачають у ньому небажання Суду ЄС визнавати екстратериторіальність як вагомий підставу для встановлення юрисдикції – ототожнюючи мету перевірки на імплементацию та перевірки на кваліфіковані ефекти, Суд ЄС розглядає застосування останньої як територіальне, хоча, наприклад, у прецедентному праві США доктрина ефекту визначається як застосовна тільки до екстратериторіальної поведінки [2, с. 436]. Зауважимо, що у свій час з боку ЄС мали місце висловлювання особливого занепокоєння з приводу екстратериторіального застосування законодавства США, зокрема у сфері торгівлі, оскільки не було узгодженої на міжнародному рівні мети, що лежить в основі цієї екстратериторіальності. Проте згодом, у рамках трансатлантичного партнерства, США прислухались до пропозиції Європейського парламенту уникати прийняття законодавства, що має екстратериторіальний вплив, без попередніх консультацій та узгодження [1, с. 119–120]. Тобто ЄС не був проти екстратериторіальності законодавства США як явища, а лише критикував відсутність її обґрунтування на основі принципів та норм міжнародного права.

Таким чином, хоча ЄС здійснював екстратериторіальну юрисдикцію – це відбувалося дуже рідко і лише тоді, коли юрисдикційну основу забезпечувала чітка, міжнародно визнана альтернатива території. ЄС утримувався від частого встановлення юрисдикції, заснованої на доктрині ефекту, оскільки вважав, що така юрисдикція залишається суперечливою з точки зору міжнародного права [1, с. 115]. Проте, цифровізація та глобалізація зумовили запровадження в ЄС збільшення кількості нормативно-правових актів, які мають глобальний характер впливу.

Цифрова ера створила умови неминучої взаємозалежності між діяльністю за межами ЄС і її впливом на внутрішній ринок, що вимагає екстратериторіальної юрисдикції у сфері цифрових послуг. Дослідники, говорячи про юрисдикцію в епоху Інтернету, пропонують її встановлювати, виходячи із наступного: 1) існує істотний зв'язок між певним питанням і державою, яка прагне здійснювати юрисдикцію; 2) держава, яка прагне здійснити юрисдикцію, має законний інтерес у цьому питанні; 3) здійснення юрисдикції є обґрунтованим з огляду на баланс між законними інтересами держави та іншими інтересами [13, с. 37–38]. Вищевказані критерії встановлення юрисдикції застосовні за умови відсутності обов'язку здійснювати її згідно з нормами міжнародного права та з невідмінним дотриманням принципу розумності, що включає врахування балансу інтересів з метою уникнення перевищення юрисдикції та конфлікту між державами.

Екстратериторіальність законів ЄС, що регулюють відносини у сфері цифрових послуг, зважаючи на всебітне охоплення мережі Інтернет, може позитивно вплинути не тільки на суверенні інтереси ЄС, але і принести користь міжнародному співтовариству. Наприклад, законодавство ЄС про захист даних (GDPR) [14] з екстратериторіальним ефектом захищає не тільки фізичних осіб-резидентів ЄС, оскільки онлайн-обробка даних може вплинути на людей у юрисдикціях багатьох держав світу.

З метою зміцнення конкурентоспроможності на ринках цифрового сектору та забезпечення справедливого функціонування онлайн-платформ, як основних складових онлайн-простору, законодавчими органами ЄС у 2022 році схвалено Пакет Акту про цифрові послуги, куди входять DSA [15] і DMA [16]. Правила цих актів спрямовані на забезпечення справедливого ставлення до користувачів і можливості використовувати онлайн-платформи, незалежно від того, де розташовані юридичні особи чи перебувають фізичні особи, не побоюючись маніпулятивних алгоритмів чи незаконних товарів та контенту.

Зважаючи на те, що онлайн-платформа є інформаційним ресурсом, DSA містить вимоги щодо створення, збирання, зберігання, використання та поширення інформації; встановлює для постачальників дуже великих онлайн-платформ обов'язок оцінювати системні ризики, пов'язані із поширенням неправомірного контенту, посяганням на основні права та свободи людини, можливістю настання негативних наслідків для демократичних процесів та громадської безпеки, негативним впливом на здоров'я населення та гендерну рівність; вважає доречним запроваджувати кодекси поведінки, розробляти добровільні стандарти та кризові протоколи.

Якщо основною метою DSA є захист прав споживачів, то забороняючими і зобов'язуючими нормами DMA прагне забезпечити добросовісну конкуренцію на цифрових ринках. DMA спрямований на боротьбу з антиконкурентною діловою практикою, пов'язаною із економічною владою онлайн-платформ зі статусом гейткіпер, що може завдати шкоди правам бізнес-користувачів та споживачів.

За змістом ст. 3 DMA [16] статус гейткіпера залежить від трьох якісних критеріїв: 1) значний вплив на внутрішній ринок; 2) надання основних послуг платформі; 3) міцне становище на ринку з такою ж перспективою у найближчому майбутньому. Кожен з якісних критеріїв включає кількісні пороги, у разі виконання яких якісний критерій вважається досягнутим, а у разі досягнення усіх критеріїв онлайн-платформа кваліфікується як гейткіпер.

Проблеми, які зумовили активізацію регуляторних ініціатив на ринку онлайн-платформ щодо їхньої діяльності як гейткіперів, були виявлені під час досліджень компетентними державними органами та міжнародними організаціями:

- великі онлайн-платформи, які відіграють роль гейткіперів, контролюють доступ на ринки нових учасників, отримують величезні прибутки, нав'язують жорсткі умови угод, обробляють та використовують персональну інформацію фізичних та юридичних осіб;

- онлайн-платформи використовують позиції гейткіперів для збереження своєї ринкової влади та посилення свого домінування, що має наслідком встановлення «приватних» правил на ринку, зменшення інновацій, обмеження споживачів у виборі та погіршення конфіденційності;

- економічні особливості цифрових ринків (мережевий ефект, зворотний зв'язок, ефекти конгломерату та ін.) приводять до неможливості природного змагального процесу для досягнення конкурентних результатів [17].

DMA запроваджує регулювання *ex ante*, яке на відміну від регулювання *ex post* спрямоване на попередження антиконкурентної поведінки і може допомогти ЄС та великим онлайн-платформам уникнути тривалих і дорогих антимонопольних розслідувань, оскільки практика боротьби

з антиконкурентною поведінкою на цифрових ринках у свій час показала, що, незважаючи на антимонопольні розслідування та накладення багатомільярдних штрафів, платформи-гейткіпери в Європі не поспішали вживати заходів, щоб змінити свої антиконкурентні бізнес-моделі. Обов'язки *ex ante* для гейткіперів стосуються комплаєнсу щодо: роботи з даними; паритету цін на послуги; доступу до послуг; прозорості онлайн-реклами; інсталяції та налаштування програмного забезпечення; антиконкурентної переваги власних послуг; сумісності апаратних та програмних функцій.

Дія приписів DSA та DMA поширюється не лише на саму європейську територію, але і на регулювання діяльності онлайн-платформ та захист користувачів послуг на цій території. Якщо онлайн-платформи працюють на європейському ринку та досягають певних розмірів та критеріїв обороту, вони стають пов'язані новими зобов'язаннями *ex ante* з метою запобігання порушенням конкурентного законодавства, а також з метою обмеження поширення незаконних товарів та контенту [18, с. 4]. Пакет Акту про цифрові послуги належить до законодавства, яке особливо схильне до екстратериторіальності через вплив глобалізації та цифровізації, які виходять за межі кордонів ЄС.

Сфера застосування DSA визначена у ст. 2 [15] – це посередницькі послуги, що пропонуються одержувачам послуг, які засновані або перебувають в ЄС, незалежно від місця заснування чи місцезнаходження постачальників цих посередницьких послуг. При цьому важливим є існування суттєвого зв'язку між постачальником і ЄС – наявність представництва в ЄС або коли кількість отримувачів послуги в одній чи кількох державах-членах є значною по відношенню до їх населення, або спрямованість діяльності на одну чи більше держав-членів.

Відповідно до ст. 1 DMA [16], його положення застосовуються до основних послуг онлайн-платформи

зі статусом гейткіпер, які надаються бізнес-користувачам, заснованим у ЄС або споживачам, які проживають чи перебувають у ЄС, незалежно від місця заснування чи місцезнаходження платформи-гейткіпера.

Таким чином, підставами, які породжують екстратериторіальність накладення зобов'язань на онлайн-платформи відповідно до європейського Пакету Акту про цифрові послуги є їхня поведінка, а точніше доступ онлайн-платформ, які досягають певних розмірів та економічних критеріїв обороту, до внутрішнього ринку ЄС та можливі наслідки комерційної діяльності онлайн-платформ для ЄС.

Висновки і пропозиції. Екстратериторіальне охоплення права ЄС ґрунтується на прийнятті та дії правил застосовності, за допомогою яких розширюється просторова сфера реалізації правових норм, при цьому ЄС в основному переслідує внутрішні цілі, а не зовнішні. Останніми роками екстратериторіальний характер накладення зобов'язань на онлайн-платформи, зважаючи на особливості цифрового ринку, став не просто допустимим, але і необхідним для забезпечення конкурентної поведінки на ринках ЄС. Тим не менше, переслідуючи внутрішні інтереси, ЄС, завдяки екстратериторіальності DSA та DMA, встановив глобальні орієнтири у сфері боротьби з незаконним онлайн-контентом та світові стандарти регулювання економічної влади цифрових платформ-гейткіперів.

DSA накладає на онлайн-платформи зобов'язання, спрямовані на боротьбу з незаконним контентом та мінімізацію ризиків для основних прав та свобод людини, а DMA забороняє платформам-гейткіперам використовувати економічну владу виключно у власних інтересах, встановлюючи обов'язки *ex ante*, які спрямовані на попередження антиконкурентної поведінки та її негативного впливу на внутрішній ринок ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Scott, J. Extraterritoriality and Territorial Extension in EU Law. *The American Journal of Comparative Law*. Vol. 62, № 1 (Winter 2014): 87-125. URL: <http://surl.li/sifs>
2. Çorlu, H. Extraterritorial Application of EU Competition Law: The New Standardbearer of Legal Imperialism? *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. Cilt: 20, № 2 (Yıl: 2021): 411-446. URL: <http://surl.li/sifsp>
3. The Case of the S.S. Lotus. Judgment № 9, 7 September 1927. URL: <http://surl.li/sifsu>
4. United States v. Aluminum Co. of America. 148 F.2d 416 (2d Cir. 1945). URL: <http://surl.li/sifsy>
5. Greenleaf, G. Global Data Privacy Laws 2023: 162 National Laws and 20 Bills. 181 Privacy Laws and Business International Report 1 (2023): 2-5. URL: <http://surl.li/sifff>
6. Velluti, S., P. Tzevelekos, V. Extraterritoriality of EU law and human rights after Lisbon: The case of trade and public procurement. *Europe and the World: A law review* (2018): 1-9. URL: <http://surl.li/nlxwhu>
7. Consolidated Version of The Treaty On The Functioning of The European Union. Official Journal of the European Union. 26.10.2012. URL: <http://surl.li/siftr>
8. Перемот С.В. Екстратериторіальна юрисдикція в конкурентному праві ЄС: тенденції розвитку та висновки для України. *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. 2009. № 2. С. 72–77. URL: <http://surl.li/sifux>
9. Microsoft Corp. v Commission of the European Communities. Case T-201/04. URL: <http://surl.li/sifvb>
10. Hornkohl, L. The Extraterritorial Application of Statutes and Regulations in EU Law. MPILux Research Paper Series № 1(2022): 1-30. URL: <http://surl.li/sinxo>
11. Смирнова К.В. Основи права конкуренції Європейського Союзу та «європеїзація» конкуренційного права України : навч. посіб. К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2021. 223 с. URL: <http://surl.li/kbrjt>
12. Intel Corp. v European Commission. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 September 2017. URL: <http://surl.li/sifvi>
13. Taylor, M. Reasonableness in its reasoning: How the European Union can mitigate problematic extraterritoriality on a de-territorialised internet. *QIL, Zoom-in* 62 (2019): 35-53. URL: <http://surl.li/sifvl>
14. Regulation 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <http://surl.li/sifgq>
15. Regulation 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a single market for digital services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). URL: <http://surl.li/fweer>
16. Regulation 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL: <http://surl.li/qzqgp>
17. Ex Ante Regulation and Competition in Digital Markets. OECD 2021. URL: <http://surl.li/qzqgk>
18. Giuliani, A. Beyond European extraterritoriality, for legal intelligence and compliance in the service of sovereignty. *European issues* № 654(2023): 1-5. URL: <http://surl.li/sifvn>

THE ROLE OF THE GENDER FACTOR IN PREVENTING INTERNATIONAL TRANSPORT TERRORISM

РОЛЬ ГЕНДЕРНОГО ФАКТОРУ У ЗАПОБІГАННІ МІЖНАРОДНОМУ ТРАНСПОРТНОМУ ТЕРОРИЗМУ

Kaspruk O.S., Candidate of Legal Sciences, Lawyer,
Associate Professor at the Department of International Law and European law
National Aviation University

International transport terrorism is a global problem not limited to any nationality, ideology or gender identity. In the 21st century, the correct approach will be based on the involvement of the entire global community in preventing and countering terrorism, reflecting the understanding that the fight against terrorism cannot be the work of only a few states or one international organization. In order for the work to prevent and counter international transport terrorism to be effective, a jointly developed international approach is required, which will be built taking into account such an important element as the gender factor.

The modern century cannot claim victory in the "period of stability" nomination, as humanity continues to face a global threat – international terrorism. The geography and speed of the spread of terrorism in the modern world is constantly growing. The foreign terrorist fighters present an important threat to peace and security. International terrorism has its own structure and varieties. The crime of terrorism cannot be defined as one specific crime. International transport terrorism is a crime against the foundations of international law, namely illegal actions to destabilize international relations. The process of globalization plays a significant role in the spread of terrorism. One of the biggest threats to modern society among various manifestations of terrorism is international transport terrorism. In the course of historical development, various types of transport began to be actively used. At the current stage, terrorist groups use water, land and air vehicles to carry out terrorist acts. International transport terrorism can be defined as any violent act committed for a political purpose in the transport environment. International transport terrorism includes international maritime terrorism, international transport terrorism using land transport and international air terrorism.

Developing a comprehensive approach to preventing and combating international transport terrorism requires a more in-depth study of the impact of gender factors on terrorism. Women's involvement in terrorism and violent extremism is not a new phenomenon: women have been active in terrorist groups and networks throughout history. Yet the role of women as active participants in terrorist groups around the world, working on the front lines as activists, propagandists, recruiters and fundraisers, has become more prominent in modern times.

This article recommends considering the possibility of improving international legal mechanisms to combat international transport terrorism, focusing on the gender factor. A key element of integrating a gender perspective into responses to the threats posed by international transport terrorism is paying particular attention to the roles of women in this process.

Key words: international law, transport terrorism, gender factor, international relations, strategy.

Міжнародний транспортний тероризм є глобальною проблемою, яка не обмежується національністю, ідеологією чи гендерною ідентичністю. У XXI столітті правильний підхід базуватиметься на залученні всього світового співтовариства до запобігання та протидії тероризму, відображаючи розуміння того, що боротьба з тероризмом не може бути справою лише кількох держав чи однієї міжнародної організації. Для того, щоб робота з попередження та протидії міжнародному транспортному тероризму була ефективною, необхідний спільно розроблений міжнародний підхід, який будуватиметься з урахуванням такого важливого елемента, як гендерний фактор.

Сучасне століття не може претендувати на перемогу в номінації «період стабільності», адже людство продовжує стикатися з глобальною загрозою – міжнародним тероризмом. Географія та швидкість поширення тероризму в сучасному світі постійно зростає. Іноземні бойовики-терористи становлять серйозну загрозу миру та безпеці. Міжнародний тероризм має свою структуру і різновиди. Злочин тероризму не можна визначити як один конкретний злочин.

Міжнародний транспортний тероризм – злочин проти основ міжнародного права, а саме протиправні дії з метою дестабілізації міжнародних відносин. Значну роль у поширенні тероризму відіграє процес глобалізації. Однією з найбільших загроз сучасному суспільству серед різноманітних проявів тероризму є міжнародний транспортний тероризм. В ході історичного розвитку стали активно використовуватися різні види транспорту. На сучасному етапі для здійснення терористичних актів терористичні угруповання використовують водну, наземну та повітряну техніку. Міжнародний транспортний тероризм можна визначити як будь-які насильницькі дії, вчинені з політичною метою в транспортному середовищі. Міжнародний транспортний тероризм включає міжнародний морський тероризм, міжнародний транспортний тероризм з використанням наземного транспорту та міжнародний повітряний тероризм.

Розробка комплексного підходу до запобігання та протидії міжнародному транспортному тероризму вимагає більш поглибленого вивчення впливу гендерних факторів на тероризм. Участь жінок у тероризмі та насильницькому екстремізмі не є новим явищем: жінки брали активну участь у терористичних групах і мережах протягом всієї історії. Проте роль жінок як активних учасниць терористичних угруповань по всьому світу, які працюють на передовій як активістки, пропагандистки, вербувальники та збирачки коштів, у наш час стає все помітнішою.

У статті рекомендовано розглянути можливість удосконалення міжнародно-правових механізмів протидії міжнародному транспортному тероризму, акцентуючи увагу на гендерному факторі. Ключовим елементом інтеграції гендерної перспективи у відповідь на загрози, які створює міжнародний транспортний тероризм, є приділення особливої уваги ролі жінок у цьому процесі.

Ключові слова: міжнародне право, транспортний тероризм, гендерний фактор, міжнародні відносини, стратегія.

Introduction. The gender factor is very important for the fight against international transport terrorism. An analysis of modern international legal measures to combat acts of transport terrorism indicates that the following factors reduce the effectiveness of this fight:

- the absence of specific international programs to combat acts of international transport terrorism;
- failure to take into account the gender factor in the fight against international transport terrorism.

International transport terrorism is a gender phenomenon [1; 2]. In order for the world community to effectively prevent international transport terrorism or counter this threat, the main thing is knowledge and understanding of these processes. Women

and men should not be seen as a uniform group. Their motivations for joining violent extremist organizations will vary from person to person. Moreover, the roles they play in different groups will vary. Understanding gender dynamics in the variety of threats from international transport terrorism will allow the international community to effectively combat this phenomenon.

When we talk about the role of women in the fight against international transport terrorism, we must take into account two factors:

- preventing the participation of women in carrying out terrorist acts;
- expanding the participation of women in international and national organizations to combat terrorism.

Because of their position in communities and families, women often have access to specific information about people and events that men do not have. Examples include the knowledge that women gain through informal and social networks, as well as in the process of communicating with their children. In addition to these resolutions, the UN has also recognized the importance of women's empowerment, participation in policies and programs aimed at preventing and countering violent extremism, and ensuring women's leadership and gender equality in this process. For example, the Plan of Action to Prevent Violent Extremism, presented in 2015 by the UN Secretary-General, calls on UN member states to make efforts to ensure that the strategy to prevent and combat terrorism does not have a negative impact on women's rights [4]. Understanding gender specificity in the fight against international transport terrorism must include awareness of the functions that women perform when involved in terrorist attacks as terrorists and when women work in different positions to prevent terrorism. Understanding gender specificity requires and knowledge of how counter-terrorism measures, policies and programs impact women and women's groups, and vice versa.

In a number of declarations adopted by its member states, the Organization for Security and Cooperation in Europe has recognized the importance of mainstreaming a gender perspective in its efforts to prevent international transport terrorism.

Task. The purpose of the article is an international legal analysis of the role of the gender factor in preventing international transport terrorism.

Research results. Effective countermeasures against international transport terrorism, as well as international terrorism, should be based on the close interaction of international law and national law, as well as the improvement of international legal mechanisms for combating terrorism, taking into account the gender factor. Women are an important component of the fight against international transport terrorism. An important step in the effective fight against international transport terrorism is the creation of a special international transport organization with an emphasis on the gender factor and the adoption of a new universal convention, which would emphasize the role of women in overcoming international transport terrorism.

It is also very important to take the following measures to combat international transport terrorism:

- taking into account the gender factor in the work to prevent violent extremism;
- identification of factors that encourage women to join extremist groups;
- inclusion of women who were not previously sufficiently represented in government bodies, into the personnel of law enforcement agencies and security agencies;
- increasing the role of women's civil society organizations in activities to prevent international transport terrorism.

Terrorism is a global threat, a form of political violence that grossly violates human rights. The terrorist attacks became a serious test for the democratic values of the world community. Terrorism poses a serious threat to international relations and international security, as well as the observance of human rights. International terrorism is a gender phenomenon. In order for the world community to effectively prevent international transport terrorism, the main thing is to understand

these processes using feminist theory. The theory of feminism in international relations can not only promote equality, but also change the foreign policy system itself as a whole.

Today, there is a greater awareness of the need to include a gender perspective in both strategy and practice. A number of international and regional organizations have recognized the need to develop a gender-oriented approach to combating international transport terrorism. Research on the participation of women in extremist groups in the world has shown that there is an increase in the number of active women who are involved in terrorist acts. Opportunities have also expanded in terms of the role women play and the place they can occupy, from activists, street fighters and gang leaders to politicians in local government and from demonstration coordinators to internet activists.

When searching for international legal mechanisms to combat international transport terrorism, it is very important to take into account the feminist theory of international relations. This theory is characterized by heterogeneity and the understanding that there are multiple and different international realities depending on the people inhabiting a given territory, and that these views are different if they are disaggregated by sex or gender. C. Enloe in her book "Bananas, Beaches and Bases" [5, p. 496] writes about the importance of feminism in the theory of international relations. It is emphasized that a woman puts the life of society in order and has the opportunity to support it. She argues that through the life of an ordinary woman, one can see how international relations actually work, namely government laws, globalization, migration, labor laws, highlighting the importance of women as actors in the field of international relations.

Feminism has come to international relations to provide a much more complete analysis of international reality, as it adds many more elements to its study, to reinterpret concepts that have been defined from a male perspective, and to make visible the experiences of women and other groups not included in classical theories, from the theoretical part of the discipline to the practical part. The importance of feminism in international relations is enormous, and accordingly, the importance of applying this theory in developing methods to combat international transport terrorism is enormous. A feminist analysis of the problems of international transport terrorism is very important. It is of undoubted interest because it clearly reflects the indicated perspective on the problem, ways to overcome it, and fills the gaps formed in the course of scientific understanding of modern international development.

Conclusion. Preventing international transport terrorism and combating international transport terrorism – these two concepts describe ways to counter international transport terrorism. Countering transport terrorism means pursuing a policy and measures for its implementation that make it possible to destroy the ideological stereotypes of terrorism and put forward alternative concepts in their place.

The complexity of the factors contributing to the spread of international transport terrorism demonstrates the need for a comprehensive international strategy aimed at preventing violent extremism and radicalization, which must be developed in accordance with international law and the need to respect human rights. The strategy must be specifically designed to take into account the many gender differences that exist and also give women an important place.

REFERENCES

1. Martínez, J. M. G., Martínez, M. A. N. The Islamic State's Political Organization. The Political Impact of Jihadist Terrorism: Consequences in the European Union. In A. Sroka, F. C.-R. Garrone, & R. D. T. Kumbrián (Eds.), *Radicalism and Terrorism in the 21st Century: Implications for Security*, 2017 P. 261–292.
2. Amet, Sir Arnold K. Terrorism and International Law: Cure the Underlying Problem, Not Just the Symptom. *Annual Survey of International and Comparative Law*: Vol. 19: Iss. 1, Article 6. 2013. P. 17–27.
3. The Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism. Available from: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII11&chapter=18&clang=_e.
4. Plan of Action to Prevent Violent Extremism: Report of the Secretary-General (United Nations General Assembly Seventieth Session, A/70/674).
5. Enloe C. *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. University of California Press, 2014. 496 p.

ВПЛИВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО АСПЕКТУ РОСІЙСЬКОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ НА ПІДСУДНІСТЬ ПОЗОВІВ ДО РОСІЙСЬКИХ КОМПАНІЙ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗБИТКІВ СУДАМ АНГЛІЇ ТА УЕЛЬСУ

THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL LAW ASPECT OF THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE ON THE JURISDICTION OF THE COURTS OF ENGLAND AND WALES OVER CLAIMS AGAINST RUSSIAN COMPANIES FOR COMPENSATION OF WAR DAMAGE

Маліневський О.М., д. філос. в гал. права (PhD)
адвокат, керуючий партнер
Адвокатське об'єднання «EQUITY»

В статті розглядаються питання правової природи позовів до російських компаній про відшкодування воєнних збитків, зокрема під кутом впливу міжнародно-правового аспекту російської воєнної агресії щодо України на підсудність таких позовів судам Англії та Уельсу. Пропонована юрисдикція обрана автором в силу низки обставин, серед яких розміщення в її межах активів, які можуть бути джерелом погашення, знаходження потенційних відповідачів, успішна історія як розгляду інвестиційних спорів, союзницький статус та сприятлива державна політика підтримки України у війні з росією, та інші обставини.

Вказані позови пропонуються автором як один з ефективних альтернативних інструментів надання жертвам війни доступу до правосуддя і належного відшкодування збитків, загальний розмір яких за окремими підрахунками вже перевищує еквівалент одного трильйону доларів США, встановлення справедливого і тривалого миру на всіх міжнародно визнаних територіях України. Оскільки особливістю російської агресії є широке залучення відокремлених від російської держави суб'єктів – російських підприємств (державних та приватних, російських та міжнародних), які забезпечують війну фінансово, промислово, політично тощо, вони повинні нести цілком реальний компенсаційний тягар відповідальності за завдані збитки.

Автор приходиться до висновку про те, що якщо не доведено інше, цивільний характер позовів проти російських компаній робить їх підсудними цивільним судам Англії та Уельсу. При цьому міжнародно-правова природа російської воєнної агресії щодо України та її «суверенний» аспект, за виключенням окремих випадків, найімовірніше не перешкоджатимуть підсудності позовів до російських компаній про відшкодування воєнних збитків цивільним судам Англії та Уельсу.

Серед аргументів автором вказується про: 1) обмеженість кола відповідачів, кому доступний суверенний імунітет як інструмент процесуального захисту; 2) презумпцію відокремленості, що розглядає російські підприємства як окремі суб'єкти господарювання, зокрема і у питаннях відповідальності; 3) обмеженість суверенного імунітету з точки зору верховенства права; 4) протиправність воєнних збитків з точки зору основних принципів війни «*jus ad bellum*» та «*jus in bello*»; 5) призупинення суверенного імунітету через «доктрину контрзаходів».

Ключові слова: міжнародне право, порівняльне право, цивільний процес, суд, шкода, відшкодування збитків, делікт, воєнна агресія, суверенний імунітет.

The article examines the legal nature of claims against Russian companies for compensation for war damages, in particular from the perspective of the impact of the international law aspect of Russia's military aggression against Ukraine on the jurisdiction of the courts of England and Wales.

The proposed jurisdiction was chosen by the author due to a number of circumstances, including the location of assets that may be a source of repayment, the location of potential defendants, a successful history of investment disputes, allied status and favourable government policy of supporting Ukraine in the war with Russia, and other circumstances.

The author proposes these claims as one of the effective alternative tools for providing war victims with access to justice and proper compensation for damages, the total amount of which, according to some estimates, already exceeds the equivalent of one trillion US dollars, and for establishing a just and long lasting peace on all internationally recognised territories of Ukraine. Since the peculiarity of the Russian aggression is the wide involvement of entities separate from the Russian state – Russian enterprises (public and private, Russian and international) that support the war financially, industrially, politically, etc., they should bear a very real compensatory burden of responsibility for the damage caused.

The author concludes that, unless otherwise proven, the civil nature of claims against Russian companies makes them subject to the jurisdiction of the civil courts of England and Wales. At the same time, the international law nature of Russia's military aggression against Ukraine and its 'sovereign' aspect, except in certain cases, are not likely to prevent the civil courts of England and Wales from having jurisdiction over claims against Russian companies for war damage.

Among the arguments, the author points out the following: 1) the limited number of defendants to whom sovereign immunity is available as a procedural defence; 2) the presumption of separateness, which treats Russian companies as separate business entities, including in matters of liability; 3) the limitations of sovereign immunity from the standpoint of the rule of law; 4) the illegality of war damage from the standpoint of the basic principles of war '*jus ad bellum*' and '*jus in bello*'; 5) the suspension of sovereign immunity through the 'doctrine of countermeasures'.

Key words: international law, comparative law, civil procedure, court, damage, compensation for damages, tort, military aggression, sovereign immunity.

Постановка проблеми. Маючи на меті вирішити практичну проблему відшкодування воєнних збитків, яка є вкрай нагальною з точки зору кількості жертв російської агресії та розміру завданих їм матеріальних втрат, пропований автором інструмент відшкодування воєнних збитків за рахунок пред'явлення позовів до російських компаній піднімає ряд науково-правових проблем, пов'язаних зі співвідношенням міжнародного та приватного права, правами війни та прав людини, права держав та прав особи на відшкодування завданих збитків. Обрана автором юрисдикція судів Англії та Уельсу для розгляду таких спорів додає порівняльно-правового аспекту проблеми.

Суть правової проблеми зводиться головним чином до можливості притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів господарювання, залучених до війни, окремо від держави агресора, та відповідно непокриття його дій суверенним імунітетом як акту держави агресора чи з інших причин, які лежать в площині міжнародного права.

Війна як унікальне правове явище може створити низку потенційних контраргументів проти самої цивільної природи позовів та їх судового розгляду в Англії, зокрема, це може бути пов'язано з неможливістю судового розгляду виконавчих актів та іноземних актів держав у більш широкому сенсі.

За винятком різних форм імунітету, сучасне звичаєве міжнародне право, як правило, не накладає обмежень на юрисдикцію здійснювати судочинство, відносячи це питання остаточно до внутрішнього процесуального права держави, в якій подається позов (“*lex fori*”).

В англійській правовій системі суди, як правило, вважають, що питання, які стосуються політики або зовнішніх відносин, не підлягають судовому розгляду або практично не підлягають судовому розгляду, оскільки це стосується певних суверенних актів, вчинених у міждержавних угодах високого рівня, за певними винятками, теоретично обґрунтовуючи це правило конституційним розподілом влади.

Проте якими є межі такої заборони та чи підпадають під неї дії російських компаній, які залучені у війну, а отже чи існує можливість встановлення юрисдикції судів Англії та Уельсу щодо позовів проти таких компаній, є предметом цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти деліктного права і правової відповідальності розглянуті такими українськими науковцями, як: І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко, Н. Кузнецова, Р. Майданчик, П. Андрушко, А. Берлач, О. Отраднава, В. Приймак. Питання відшкодування воєнних збитків вивчали І. Ізарова, О. Угриновська, Ю. Гартман, та інші. Питання предмету та меж юрисдикції цивільних судів Англії та Уельсу, суверенних імунітетів досліджувалися такими англійськими вченими як Джеймс Кроуфорд, Андріан Бріггз, Філіппа Вебб, та іншими.

Мета статті. Перевірити та обґрунтувати можливість розгляду позовів до російських компаній про відшкодування воєнних збитків у судах Англії та Уельсу крізь призму міжнародно-правового аспекту російської воєнної агресії щодо України.

Виклад основного матеріалу. Російське вторгнення в Україну є найбільшою війною в Європі з 1945 року, яка загрожує світовому правопорядку, створеному після Другої світової війни. Щодня агресор скоює жорстокі воєнні злочини та завдає руйнівних збитків.

За попередніми даними Світового банку, вартість реконструкції та відновлення в Україні зросла до 411 мільярдів доларів США [1]. Інші джерела, що оцінюють збитки, дають набагато вищі цифри, що перевищують 1 трильйон доларів США [2].

Пошук реальних механізмів відшкодування воєнних збитків, розширення кола відповідачів, обсягу та географії потенційної бази відшкодування, є надважливим завданням для наукової спільноти, яке сприятиме не лише відновленню справедливості щодо конкретної жертви, а і якнайшвидшому припиненню війни, демонструючи кожному, хто причетний до війни, що будь-які збитки мають бути відшкодовані за його рахунок.

Тому надважливо зосередитися на існуючих судових інструментах і подивитися на шкоду через призму цивільного позивача, адаптуючи питання компенсації до особливостей цієї війни.

У січні 2013 року, тобто перед першою хвилею російського вторгнення, начальник Генерального штабу Росії Валерій Герасимов публічно запровадив назву “нелінійна війна” (або “гібридна війна”), стверджуючи, що «у 21-му столітті ми спостерігаємо тенденцію до розмивання меж між станом війни і миру. Війни більше не оголошуються, а розпочавшись, протікають за «незвичним шаблоном». Хоча за багатьма ознаками російське вторгнення в Україну є «класичною» повномасштабною війною з точки зору кількості жертв, розміру збитків, характеристики військових сил і залучених територій, юридично вона досі залишається неоголошеною жодною зі сторін.

«Гібридний» характер нинішньої війни вимагає «гібридного» («нелінійного») правового реагування, включаючи всі можливі та доступні правові засоби,

в тому числі нові, розроблені на основі як публічного, так і приватного права. Оскільки особливістю цієї війни є широке залучення відокремлених від російської держави суб’єктів – російських підприємств, які забезпечують війну фінансово, промислово, політично тощо, вони повинні нести не лише моральний, санкційний, але і цілком реальний компенсаційний тягар за завдані збитки. При цьому, під російськими підприємствами варто розуміти: (1) російські державні компанії, їхні дочірні підприємства, керівники та/або інші працівники; або (2) російські приватні підприємства, їхні материнські та дочірні компанії, керівники, працівники, акціонери та бенефіціари; або (3) транснаціональні корпорації, їхні російські дочірні компанії, керівники та/або працівники.

Основна увага в цій статті буде приділена юрисдикції судів Англії та Уельсу, та перспективі позовів про стягнення воєнної шкоди з російських підприємств в контексті міжнародно-правового («суверенного») аспекту російської воєнної агресії. Актуальність саме вказаної юрисдикції пояснюється серед іншого наступними факторами: (1) значна кількість російських активів знаходяться в Англії та Уельсі та заморожені урядом Великої Британії у зв’язку з війною; (2) багато російських бізнесменів та членів їхніх сімей проживають в Англії; (3) Велика Британія важливим союзником України у війні та одним зі світових лідерів у застосуванні санкцій до юридичних та фізичних осіб у зв’язку з війною; (4) світова тенденція до посилення відповідальності бізнесу за порушення прав людини та потенційне поширення англійської юрисдикції на такі питання; (5) репутація Великої Британії як експортера верховенства права [3, с. 25], яка поки має вищий рівень довіри та виконуваності рішень національних судів закордоном в порівнянні з Україною; (6) наявність в Англії розвиненого механізму колективних позовів, що є важливим з огляду на величезну кількість жертв війни [4, с. 69]; (7) ініціативи деяких англійських юристів подати позови проти деяких російських підприємств [5], які викликали дискусії в українському юридичному, бізнесовому та громадському середовищі.

Однак до цього часу жодного позову не було подано до жодного англійського суду. Це можна пояснити наступними причинами: (1) “*prima facie*” слабкими зв’язками між збитками та Англією і Уельсом, а також існуванням інших потенційно доступних судів (Україна), що є обмежувачим фактором у світлі доктрини «незручного суду» [6]; (2) технічні проблеми, пов’язані з дорогою та тривалою підготовкою конкретних позовів та збором відповідних доказів; (3) практичні перешкоди, пов’язані зі скептичним ставленням британських юристів до позовів (неготовність працювати на умовах “*pro-bono*” або “*contingency fee*”, невпевненість у перспективах успіху, конфлікт інтересів тощо); (4) питання суверенного імунітету через війну, що ведеться державою та між державами, розгляд будь-якої діяльності в межах такої війни як частини акту держави. Оскільки перші три фактори мають більшою мірою технічний характер, та можуть бути вирішені в конкретній справі, питання міжнародно-правового аспекту війни та його впливу на вимоги до російських підприємств в цьому ключі заслуговують на більш глибоку увагу.

Відправною точкою для вивчення юрисдикції Англії та Уельсу щодо претензій є з’ясування їхньої правової природи. Чи можуть вони бути предметом розгляду англійських судів, чи це більше прерогатива міжнародного публічного права та міждержавних судів?

Цивільний процес охоплює «техніку» та «механіку» того, як законні та справедливі права відстоюються, визначаються та забезпечуються через суд за відсутності згоди між сторонами [7, с. 9]. Таким чином, формально, щоб підпадати під сферу цивільного судочинства, позовні вимоги повинні мати (а) юридичні та справедливі права, які необхідно відстоювати, визначати та захищати; (б) проти-

лежні сторони; (в) відсутність угоди між ними. На перший погляд, позовна заява легко проходить цю перевірку.

Обмеження права на правосуддя є скоріше винятком, ніж загальним правилом навіть для міжнародного права. Останнє переформулювання права четверте – Закон про зовнішні відносини США був доповнений положенням про те, що «за винятком різних форм імунітету, сучасне звичаєве міжнародне право, як правило, не накладає обмежень на юрисдикцію здійснювати судочинство» [8]. Більше того, «держави часто обмежують свою юрисдикцію більшою мірою, ніж того вимагає міжнародне право».

Однак, «якщо такі обмеження не впливають зі змісту міжнародно-правового зобов'язання, вони відображають міжнародну ввічливість, а не звичаєве міжнародне право» [9]. Такого ж підходу дотримується і практика ЄСПЛ, де надання суверенного імунітету державі в цивільному процесі переслідує «легітимну мету» дотримання норм міжнародного права для сприяння ввічливості та добрим відносинам між державами [10; 11]. Тим часом, «ввічливість» в юридичному сенсі не є ні питанням абсолютного зобов'язання, з одного боку, ні простою ввічливістю і доброю волею, з іншого [12]. Лорд Коллінз [13] зазначив, що «ввічливість вимагає, щоб суд був надзвичайно обережним, перш ніж приймати рішення про те, що існує ризик того, що правосуддя не буде здійснене в іноземній країні іноземним судом, і саме тому необхідні переконливі докази».

Якими можуть бути наслідки, коли держава здійснює таку юрисдикцію з перевищенням меж? Правова доктрина визнає, що «багато держав здійснюють персональну юрисдикцію на підставах, які інші держави вважають надмірними», але «держави не протестують проти такого здійснення персональної юрисдикції як порушення міжнародного звичаєвого права», а замість цього «просто відмовляються визнавати і виконувати рішення, винесені в таких справах» [14, с. 79].

Таким чином, внутрішнє процесуальне право держави, в якій подається позов («*lex fori*»), є ключовим правовим джерелом, що визначає підсудність позову в національному суді, тобто «чи придатне дане питання для судового вирішення; в свою чергу, це залежить від того, чи є це питання таким, що може бути вирішене шляхом застосування правових норм» [15]. Вона впливає з повноважень держави приймати закони, рішення або правила (прескриптивна юрисдикція) [16, с. 440–455], і тому різні держави стверджують юрисдикцію на різних підставах.

Один з найвідоміших британських вчених, що досліджують питання юрисдикції, професор Бріггс стверджує, що існує окремії і досить чіткий «принцип невідсудності», посилаючись на який суд може зробити висновок, що порушена справа не є такою, яку муніципальний суд має повноваження розглядати [17, с. 401]. Таким чином, «підсудність» відноситься до типів справ, які суд може розглядати. Якщо справа «невідсудна», то суд не може її розглядати [18].

Війна як унікальне правове явище може створити низку потенційних контраргументів проти самої цивільної природи позовів та їх судового розгляду в Англії, зокрема, це може бути пов'язано з неможливістю судового розгляду виконавчих актів та іноземних актів держав у більш широкому сенсі.

Принцип невідсудності актів виконавчої влади, особливо тих, що стосуються зовнішньої політики, впливає з принципу поділу влади як ознаки сучасного конституціоналізму [19 с. 548–549; 20 с. 16]. Дійсно, західна правова традиція побудована на тому, що органи державної влади, які виконують виконавчі функції, і органи, які виконують судові функції, повинні бути структурно відокремленими [21, с. 29].

Загальне право визначає щонайменше три види «іноземного акта держави» [22], які можуть бути корисними для з'ясування меж неможливості пред'явлення позовів у судовому порядку: (1) законодавства іноземної

держави, яке визнається і зазвичай приймається як дійсне, оскільки воно впливає на майно, розташоване в цій державі на момент набуття чинності [12, с. 314; 23; 24]; (2) акт іноземного уряду щодо майна, розташованого в межах юрисдикції відповідного іноземного уряду; (3) певні категорії суверенних актів іноземної держави за кордоном, навіть якщо вони знаходяться за межами юрисдикції цієї держави, які національні суди повинні розглядати як такі, що не підлягають розгляду в судовому порядку, або ж утримуватися від винесення рішення щодо них або від їхнього розгляду [25].

Перші два типи «акту іноземної держави» [22] навряд чи взагалі можуть виникнути при розгляді і позовах щодо воєнних збитків. Третій ґрунтується на судовому самообмеженні, коли національні суди, як правило, не повинні вирішувати питання, що не підлягають судовому розгляду, які можуть розглядатися лише дипломатичними або аналогічними каналами [26, с. 96]. Він може виникнути щодо державних російських підприємств і повинен розглядатися в кожному конкретному випадку з урахуванням принципу поділу влади та суверенного характеру такої діяльності.

Хоча деякі вчені розрізняють «акт держави» як принцип, згідно з яким суди однієї держави не будуть оцінювати дійсність актів іноземного уряду, вчинених на території цієї держави, і «суверенний імунітет», згідно з яким жоден суверен не може бути притягнутий до відповідальності без його згоди [27, с. 194], обидва ці принципи мають схоже коріння, відображаючи матеріальну (акт держави) та процесуальну (імунітет) сторони держави як суверена. Хоча в багатьох державах також існує «виняток щодо діяльності комбатантів» для внутрішніх деліктних позовів, який додатково забороняє позивачам притягати комбатантів до відповідальності за будь-які збитки, завдані ними під час збройного конфлікту [28; 29; 30; 31], він також має «суверенне коріння», на відміну від воєнних дій приватних армій (найманців), таких як «Група Вагнера», які не можуть користуватися суверенним імунітетом.

Дійсно, в англійській правовій системі суди, як правило, вважають, що питання, які стосуються політики або зовнішніх відносин, не підлягають судовому розгляду або практично не підлягають судовому розгляду [21, с. 29–30]. Так, у рішенні Верховного суду Великої Британії у справі *Belhaj v. Straw* суд визначив «невідсудність» як правило, що забороняє винесення судового рішення щодо певних суверенних актів, вчинених у міждержавних угодах високого рівня, за певними винятками [22], теоретично обґрунтовуючи це правило конституційним розподілом влади.

За такою логікою будь-яке російське підприємство може спробувати заперечувати проти тверджень про те, що вся війна є актом російської держави, обґрунтовуючи це спробами російських державних чиновників виправдати війну, зокрема (а) повідомленням постійного представника Російської Федерації при ООН про військові дії Генерального секретаря ООН, та (б) промовою президента Російської Федерації Володимира Путіна, в якій він описує безліч претензій і виправдовує вторгнення, використовуючи міжнародне право та термінологію Статуту ООН [32].

Однак, вищезгаданий «суверенний» аргумент, на нашу думку, може зазнати невдачі та навряд чи спрацює проти позовів з наступних причин:

(1) Суверенний імунітет – це захист, доступний для конкретного відповідача (держави або в деяких випадках – державних підприємств), і він не поширюється на всіх фізичних осіб та російських приватних юридичних осіб, які брали участь у війні. Він не є для них ні помилуванням, ні виправданням. Принцип державного імунітету не стосується питання про те, чи була поведінка, щодо якої порушено справу, законною чи незаконною [33]. Більше того, дуже малоймовірно, що російські приватні компанії або навіть російські державні підприємства ско-

ристаються цим захистом, визнаючи свою безпосередню пов'язаність з російською державною владою, беззаперечному виконанні її злочинних вказівок та співучасті у грубому порушенні прав людини. Адже в такому випадку, виникає ризик відповідальності за співучасті в міжнародних злочинах, суб'єктом яких найочевидніше буде вище партійне керівництво росії.

(2) Як правило, на агентства та інструменти, створені іноземною державою, поширюється презумпція відокремленості, щоб діяти як незалежні економічні підприємства [34], що означає, що держава та агентство є незалежними один від одного і, отже, можуть нести самостійну відповідальність [35, с. 1233].

Розділ 14 (2) Закону про державний імунітет 1978 року [36] визначає, що окремий суб'єкт має імунітет від юрисдикції судів Сполученого Королівства, якщо і тільки якщо (а) провадження стосується будь-яких дій, вчинених ним при здійсненні суверенної влади; і (б) обставини є такими, що держава мала б такий імунітет.

У справі *Kuwait Airways Corp v Iraqi Airways Co and others* (1995) Лорд Мастилл, застосовуючи тест «суверенна влада – комерційна операція», дійшов висновку, що «...суть s 14(2)(a) полягає в тому, щоб стверджувати, що суб'єкт має імунітет лише в тому випадку, якщо в певному сенсі дія, хоча і не вчинена сувереном, є проявом суверенної влади», і що «відповідач... діяв не автономно, а в нерозривному зв'язку з Республікою Ірак і під тінню суверенної влади, якою остання сама діяла, так що його дії були проявом цієї влади...».

Тому, визначаючи, чи був акт державного російського підприємства прийнятий «у межах здійснення суверенної влади», слід розрізнити *acta jure imperii* та *acta jure gestionis* (слід використовувати «тест на основну функцію», «тест на правову характеристику» та інші методи для відмежування актів держави від актів за правом управління) [37, с. 93–95].

Однак у випадку дій, вчинених окремими суб'єктами, вони не є *acta jure imperii* лише тому, що вони вчиняються за вказівкою держави або тому, що їхньою метою є служіння інтересам держави, оскільки вони можуть не мати характеру урядового акту [12, с. 347].

Таким чином, або російські приватні компанії, або російські філії транснаціональних корпорацій, а в більшості випадків навіть російські державні компанії сприяючи агресору здійснювали свою діяльність скоріше на комерційній основі (за відповідними контрактами) в ході своєї звичайної господарської діяльності.

(3) Суверенний імунітет має свої межі. Якби держава могла вилучати з-під юрисдикції судів цілий ряд цивільних позовів або надавати імунітет від цивільної відповідальності великим групам або категоріям осіб, це не відповідало б верховенству права в демократичному суспільстві або основному принципу, згідно з яким цивільні позови повинні мати можливість бути передані судді для прийняття рішення [38; 39; 40].

Крім того, професор Адріан Бріггс стверджує, що «здається правдоподібним, що чим більш обурливим є фактичне звинувачення в порушенні прав людини, тим менш імовірно, що суд буде сприйнятливим до тверджень, що недоречно проливати світло на поведінку іноземної держави або тих, хто діє від її імені», і що «все частіше здається, що англійське міжнародне право вважає, що варварство не підлягає притягненню до відповідальності в судовому порядку» [17, с. 401].

(5) Сама природа російсько-української «гібридної» війни є додатковим аргументом для того, щоб розглядати

російські підприємства, які зробили внесок у війну, як деліктоздатних осіб і притягати їх до суду як відповідачів за позовами.

Таким чином, по-перше, деліктне право в багатьох контекстах може бути достатньо гнучким, щоб викривати, карати, а іноді й виправляти корпоративні правопорушення, де б і коли б вони не відбувалися, навіть під час війни. По-друге, хоча свого часу Цицерон і сформулював відому римську максиму, що «під час війни закон мовчить» (*inter arma enim silent leges*) [41, с. 150], цивільні права зберігаються під час війни [42, с. 808–833], а отже підлягають захисту. Крім того, «*jus in bello*» не надає державам дозволу або свободи завдавати певних збитків носіям таких прав. Скоріше, це навпаки набір постійнодіючих заборон щодо поведінки держав [42, с. 808–833].

(6) Деякі вчені підтримують призупинення суверенного імунітету, яким Росія користується, відповідно до «доктрини контрзаходів» [21, с. 10]. Вказаний підхід набирає особливої популярності та є домінуючим при обґрунтуванні необхідності конфіскації навіть російських суверенних активів. За вказаного принципу дотримання суверенного імунітету може відновитися як тільки Росія виконає свої юридичні зобов'язання щодо припинення війни і виплати репарацій, включаючи фінансову компенсацію жертвам і постраждалим державам.

Значна частина наведених вище контраргументів, що дозволяють жертвам подавати позови проти російських підприємств за шкоду, заподіяну під час війни, на практиці підтверджується новою хвилею цивільних позовів проти японських та німецьких підприємств, що брали участь у Другій світовій війні. Варто зокрема згадати, два рішення Верховного суду Південної Кореї 2018 року, які зобов'язали японські корпорації виплатити компенсації корейським примусовим робітникам та відкрили новий фронт у боротьбі за репарації. Наразі на розгляді південнокорейських судів перебуває щонайменше десяток позовів проти японських корпорацій. Позови проти корпорацій є невід'ємною частиною руху за військові репарації [43, с. 189; 44].

Хоча в Японії, США, Франції та донедавна Південній Кореї судді відхиляли позови проти корпорацій про військові репарації за шоду, завдану під час Другої світової війни, вони робили це скоріше на тій підставі, що такі позови були або з пропуском позовної давності, або відхилені відповідними повоевними договорами про репарації. При цьому цивільний характер таких позовів не заперечувався [43, с. 194].

Однією з останніх подій у сфері «репараційних позовів» за шкоду Другої світової війни є позов, поданий до районного суду Кракова двома сім'ями проти німецьких компаній *Wayer* і *Henschel* з вимогою компенсації в розмірі 19 мільйонів злотих (4,3 мільйона євро) за переслідування двох польських бізнесменів під час нацистсько-німецької окупації Польщі [45].

Висновки. Таким чином, якщо не доведено інше, цивільний характер позовів робить їх підсудними цивільному судочинству в Англії та Уельсі, при цьому міжнародно-правова природа російської воєнної агресії щодо України та її «суверенний» аспект, за виключенням окремих випадків, найімовірніше не впливатимуть на підсудність позовів до російських компаній про відшкодування воєнних збитків цивільним судам Англії та Уельсу.

Однак, чи мають такі суди юрисдикцію над конкретними позовами, залежить від того, чи відповідають такі позови всім вимогам, встановленим англійським законодавством та загальним правом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Second Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment: February 2022 – February 2023 (English). *The World Bank*. 20 March 2023. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099184503212328877/p1801740d1177f-030ab180057556615497> (дата звернення: 02.08.2024).
2. Arons S. Ukraine Reconstruction May Cost \$1.1 trillion. *Bloomberg*. 21 June 2022. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-21/ukraine-reconstruction-may-cost-1-1-trillion-eib-head-says?leadSource=verify%20wall> (дата звернення: 02.08.2024).
3. Kemp S. L. *British Justice, War Crimes and Human Rights Violations*. London: Palgrave Macmillan, 2019. 513 p.
4. *Class Action in England and Wales*, 2nd ed. / G. Anderson et al. London: Sweet and Maxwell, 2000. 976 p.
5. McCue J. Wagner Group put on notice of legal action in landmark case. *McCue Jury & Partners*. URL: <https://www.mccue-law.com/wagner-group-legal-action/> (дата звернення: 04.08.2024).
6. ПАТ “Банк “Фінанси та кредит” та інші проти Жеваго та інші [2021].
7. McGregor L., Peasey C., Ridsdale G. *Civil Litigation 2020-2021*. Oxford: Oxford University Press, 2020. 504 p.
8. *Restatement of the Law Fourth – the Foreign Relations Law of the United States*. Washington: American Law Institute, 2018. 980 p.
9. Dodge W., Robers A., Stephan P. Jurisdiction to Adjudicate under Customary International Law. *Opinio Juris*. 11 September 2018. URL: <http://opiniojuris.org/2018/09/11/33646/> (дата звернення: 05.08.2024).
10. *Fogarty v. the United Kingdom* [GC] [2001].
11. *Al-Adsani v. the United Kingdom* [GC] [2001].
12. Dicey, Morris and Collins. *Conflict of Laws*, 16th edition / ed. by J. Harris, Lord Collins of Mapesbury. London: Sweet & Maxwell, 2022. 502 p.
13. *AK Investment CJSC v Kyrgyz Mobil Tel Ltd & Ors (Isle of Man) (Rev 2)* [2011].
14. S. Forlati, P. Franzina. *Universal Civil Jurisdiction – Which way forward?*. Leiden, The Netherlands, 2021. 207 p.
15. Elliott M. The Judicial Review Review III: Limiting judicial review by ‘clarifying’ non-justiciability – or putting lipstick on the proverbial pig. *Public Law for Everyone*. 20 August 2020. URL: <https://publiclawforeveryone.com/2020/08/20/the-judicial-review-review-iii-limiting-judicial-review-by-clarifying-non-justiciability-or-putting-lipstick-on-the-proverbial-pig/> (дата звернення: 06.08.2024).
16. Crawford J. *Brownlie’s Principles of Public International Law* 9th edition. Oxford: Oxford University Press, 2019. 872 p.
17. Briggs A. *Civil Jurisdiction and Judgements*, 7th ed. London: Informa Law from Routledge, 2021. 1040 p.
18. Justiciability. *Cornell Legal Information Institute*. URL: <https://www.law.cornell.edu/wex/justiciability/> (дата звернення: 06.08.2024).
19. Rosenfeld M., Sajó A. *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. JS Martinez, “Horizontal Structuring”. Oxford: Oxford University Press, 2012. 1416 p.
20. Moellers C. *The Three Branches: A Comparative Model of Separation of Powers (Oxford Constitutional Theory)*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 276 p.
21. Зіскіна Ю. М. Багатостороння передача активів: Модель із забезпечення репарацій для України. *New Lines Institute for Strategy and Policy*. 2023. С. 53. URL: <https://newlinesinstitute.org/ukraine/multilateral-framework-for-transferring-state-assets/> (дата звернення: 08.08.2024).
22. *Belhaj and another (Respondents) v Straw and others (Appellants)* [2017]. *The Supreme Court UK*. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2014-0264.html> (дата звернення: 08.08.2024).
23. *Carr v Fracis Times & Co* [1902]. *swarb.co.uk*. URL: <https://swarb.co.uk/carr-v-fracis-times-and-co-hl-1902/> (дата звернення: 08.08.2024).
24. *Luther v Sagor* [1921].
25. *Buttes Gas and Oil Co v Hammer* (№ 3) [1982].
26. Grusic U., *Torts in UK Foreign Relations*. Oxford: Oxford University Press, 2023. 336 p.
27. Cooper C. G., *Act of State and Sovereign Immunity: A Further Inquiry*. *Loyola University Chicago Law Journal*. 1980. Vol. 11. Iss 2. 236 p.
28. *Federal Tort Claims Act*, 28 U.S.C. §1346 (1948).
29. *Crown Liability and Proceedings Act*, R.S.C. 1985, c. C-50, § 8 (Can.).
30. *Civil Wrongs (Liability of the State) Law*, 5712–1952, LSI 6 147 (1951–52), as amended (Isr.).
31. *Crown Proceeding Act 1947*, c. 44, § 10 (UK). *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/10-11/44/contents> (дата звернення: 09.08.2024).
32. Mulligan S. P. *The Law of War and the Russian Invasion of Ukraine*. *Congressional Research Service (CRS)*. 16 March 2022. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/LSB/LSB10710> (дата звернення: 10.08.2024).
33. *Germany v. Italy: Greece intervening* [2012]. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/case/143/judgments> (дата звернення: 10.08.2024).
34. *First Nat’l City Bank v. Banco Para El Comercio Exterior de Cuba (Bancec)* [1983].
35. Kates P. Immunity of state-owned enterprises: striking a new balance. *NYU Journal of International Law & Politics*. 2019. Vol. 51. P. 1223–1258.
36. *State Immunity Act 1978: CHAPTER 33 of 20th July 1978*. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1978/33> (дата звернення: 12.08.2024).
37. Okeke E. *Jurisdictional immunities of states and international organizations*. Oxford: Oxford University Press, 2018. 408 p.
38. *Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights, Right to a fair trial (civil limb)*. *ECHR*. Updated to 31 August 2022.
39. *McElhinney v. Ireland* [GC] [2001].
40. *Sabeh El Leil v. France* [GC] [2011].
41. Cicero M. T. *The Speeches of M. Tullius Cicero against Catiline and Antony and for Murena and Milo* / tr. H. E. D. Blakiston. London: Methuen and Co, 1894. 304 p.
42. Abraham H. *Tort Liability for Belligerent Wrongs*. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2019. Volume 39, Issue 4. P. 808–833.
43. Webster T. *Disaggregating Corporate Liability: Japanese Multinationals and World War II*. *Western New England University School of Law*. 2020. Vol. 56, No. 175. P. 182–217.
44. Sang-Hun C., Rich M. *The \$89,000 Verdict Tearing Japan and South Korea Apart*. *The New York TIMES*. 2019 URL: <https://www.nytimes.com/2019/02/13/world/asia/south-korea-slave-forced-labor-japan-world-war-two.html> (дата звернення: 15.08.2024).
45. Tilles D. *Families of Polish WWII victims sue German firms for millions in compensation*. *Notes from Poland*. 2023. URL: <https://notesfrompoland.com/2023/06/21/families-of-polish-wwii-victims-sue-german-firms-for-millions-in-compensation/> (дата звернення: 16.08.2024).

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА В ПРОЦЕСІ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

HARMONIZATION OF LEGISLATION IN THE PROCESS OF NEGOTIATIONS ON UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Пікуля Т.О., к.ю.н., доцент,
професор кафедри теоретичної юриспруденції

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Процес гармонізації законодавства є ключовим аспектом на шляху до інтеграції України в Європейський Союз. У статті досліджуються основні етапи та виклики, з якими стикається Україна під час адаптації свого законодавства до європейських стандартів у контексті переговорів про вступ до ЄС. Проаналізовано правові, економічні та соціальні аспекти гармонізації, виявлено необхідні законодавчі зміни та обговорена роль міжнародної підтримки в цьому процесі. Особлива увага приділяється потенційним вигодам та ризикам, пов'язаним з гармонізацією законодавства, а також перспективам успішної інтеграції України до Європейського Союзу. Стаття пропонує практичні рекомендації для ефективного завершення переговорів та забезпечення відповідності українського законодавства європейським стандартам.

Гармонізація законодавства України з нормами та стандартами Європейського Союзу є одним із центральних завдань у процесі підготовки до вступу в ЄС. Більшість країн-членів ЄС загалом позитивно ставляться до гармонізації українського законодавства з європейськими нормами та стандартами. Для багатьох держав важливо, щоб Україна поступово й послідовно приймала та адаптувала правові норми ЄС, що забезпечить стабільність у регіоні, посилить економічну співпрацю та зміцнить безпеку. Вони підкреслюють необхідність чіткого і поетапного процесу, в рамках якого законодавство України буде відповідати «*acquis communautaire*».

Стаття присвячена аналізу процедур та механізмів, що застосовуються для досягнення правової сумісності між українським і європейським законодавством. Розглядаються ключові сфери, які потребують законодавчих змін, включаючи економічне, соціальне, екологічне та правове регулювання. Також досліджуються виклики, що постають перед Україною в цьому процесі, такі як інституційні бар'єри, необхідність реформ та вплив гармонізації на різні сектори економіки. Особлива увага приділяється ролі міжнародної співпраці та підтримки з боку ЄС у процесі реформ. У статті зроблено висновки щодо перспектив успішної гармонізації законодавства та подальшого прогресу України на шляху до членства в Європейському Союзі.

Ключові слова: гармонізація права, держави-члени ЄС, адаптація законодавства, *acquis* ЄС, нормативно-правові акти, право Європейського Союзу.

The process of harmonization of legislation is a key aspect on the way to the integration of Ukraine into the European Union. The article examines the main stages and challenges faced by Ukraine during the adaptation of its legislation to European standards in the context of negotiations on accession to the EU. The legal, economic, and social aspects of harmonization were analyzed, the necessary legislative changes were identified, and the role of international support in this process was discussed. Special attention is paid to the potential benefits and risks associated with the harmonization of legislation, as well as the prospects of Ukraine's successful integration into the European Union. The article offers practical recommendations for effective completion of negotiations and ensuring compliance of Ukrainian legislation with European standards.

Harmonization of the legislation of Ukraine with the norms and standards of the European Union is one of the central tasks in the process of preparation for joining the EU. The majority of EU member states generally have a positive attitude to the harmonization of Ukrainian legislation with European norms and standards. It is important for many states that Ukraine gradually and consistently adopts and adapts EU legal norms, which will ensure stability in the region, strengthen economic cooperation and strengthen security. They emphasize the need for a clear and step-by-step process in which Ukrainian legislation will comply with the «*acquis communautaire*».

The article is devoted to the analysis of procedures and mechanisms used to achieve legal compatibility between Ukrainian and European legislation. Key areas in need of legislative change are considered, including economic, social, environmental and legal regulation. It also examines the challenges facing Ukraine in this process, such as institutional barriers, the need for reforms, and the impact of harmonization on various sectors of the economy. Special attention is paid to the role of international cooperation and support from the EU in the process of reforms. The article draws conclusions regarding the prospects of successful harmonization of legislation and further progress of Ukraine on the way to membership in the European Union.

Key words: harmonization of law, EU member states, adaptation of legislation, EU *acquis*, regulatory and legal acts, law of the European Union.

Вступ. Процес гармонізації законодавства є невід'ємною частиною інтеграції країн до міжнародних об'єднань, таких як Європейський Союз. Для України, яка прагне стати повноправним членом ЄС, гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами та нормами є ключовим етапом на шляху до цієї мети. Переговори про вступ України до ЄС вимагають глибокого аналізу та адаптації законодавства в різних сферах, включаючи економіку, правосуддя, захист прав людини та екологію.

Гармонізація законодавства – це складний і багатогранний процес, який передбачає не тільки технічну адаптацію нормативно-правових актів, але й глибоке розуміння та інтеграцію принципів і цінностей, на яких ґрунтується європейське право. Цей процес вимагає тісної співпраці між державними інституціями, експертами, громадянським суспільством та міжнародними партнерами.

У даній статті ми розглянемо основні етапи та виклики гармонізації законодавства України в контексті переговорів про вступ до ЄС. Особлива увага буде приділена

аналізу законодавчих змін, необхідних для забезпечення відповідності стандартам ЄС, а також ролі міжнародної підтримки у цьому процесі. Ми також дослідимо потенційні вигоди та ризики, пов'язані з гармонізацією законодавства, і зробимо висновки щодо перспектив інтеграції України до Європейського Союзу.

Таким чином, стаття має на меті не лише надати теоретичний огляд процесу гармонізації законодавства, але й запропонувати практичні рекомендації для успішного завершення переговорів про вступ України до ЄС.

Мета статті визначити теоретико-правовий зміст поняття гармонізації законодавства у розрізі переговорного процесу щодо вступу України до ЄС шляхом всебічного аналізу правових аспектів та подолання інституційних бар'єрів.

Стан дослідження. Процес гармонізації законодавства України до права Європейського Союзу охоплює велику кількість наукових публікацій. Зокрема, в цьому напрямку можна виділити праці: Гринчак А.А., Усти-

менко В.А., Огаренко Є.А., Соколов А.А., Продан І.В., Шпакович О.М., Яворська І.М. та ін.

Виклад основного матеріалу. Гармонізація законодавства в процесі переговорів про вступ України до Європейського Союзу є одним з найважливіших і водночас найскладніших аспектів євроінтеграції. Цей процес передбачає приведення національного законодавства у відповідність з правовими нормами та стандартами Європейського Союзу, що є необхідною умовою для вступу до ЄС.

У праві ЄС гармонізацію у широкому розумінні визначають як заміну національної політики країн єдиною спільною політикою Союзу у відповідній сфері. У вузькому розумінні гармонізація у праві ЄС – це предметне наближення національних правових приписів до встановлених Союзом стандартів шляхом скасування відмінностей у національному законодавстві [1].

Слід зазначити, що гармонізація та адаптація законодавства суттєво відрізняються здатністю сторін впливати на правопорядок одна одної. Так, у разі адаптації законодавства третіх країн до норм права ЄС цей процес є суто одностороннім. Такі держави не здатні впливати на механізм нормоутворення в системі ЄС, неспроможні змінювати норми права ЄС та створювати з державами-членами спільний правовий простір об'єднаної Європи. Таким чином, відбувається лише залучення третіх держав до вже існуючого правопорядку ЄС [2, с. 33].

Поняття «гармонізація» характеризує процес приведення законодавства у відповідність до норм права ЄС, що відбуваються в межах ЄС та є статутним обов'язком виключно держав-членів. Адаптація також характеризує процес приведення законодавства у відповідність до норм права ЄС, однак відбувається, як правило, за межами ЄС та стосується третіх держав у зв'язку з їх намірами інтегруватися до Союзу, а також держав, що набули членства у ньому, проте, перебуваючи в статусі країни-кандидата, не завершили цей процес. В останньому випадку, а це стосується і України, такі держави протягом певного періоду повинні одночасно здійснювати два види діяльності: 1) подальшу (з моменту набуття членства) гармонізацію національного законодавства спільно з іншими державами – членами, 2) адаптацію власного законодавства до законодавства ЄС у тій частині своїх передвступних обов'язків, які не були виконані [3, с. 95].

Насамперед слід зазначити, що гармонізація законодавства – складний процес, метою якого є однаковий вплив на суспільні відносини в Україні, у 27 державах-членах ЄС, ще у трьох державах-членах Європейського економічного простору. Опосередковано та частково схожих результатів правового регулювання можна очікувати у Швейцарії (член Європейської асоціації вільної торгівлі) та у Сполученому Королівстві, а також у державах-кандидатах на вступ, до яких наразі належать шість державних утворень Західних Балкан, Туреччина та Молдова. В результаті утворюється конгломерат норм різного рівня, що потребує низки органів з перевірки та застосування на національному та міждержавному рівнях. Тобто не йдеться про універсальне і єдине правило, немає й ідеального зразка чи «золотого стандарту» гармонізації, з якого Україні можна було б скопіювати свій шлях. Проте масиви нормативно-правових актів та цілі правові системи різних держав або суб'єктів після гармонізації мають якісно більше взаємної сумісності та відповідності, ніж до чи без гармонізації. Тож гармонізацію можна пояснити не лише як мету, але і як характеристику процесів та механізмів у правовій системі, спрямованих на зменшення розбіжностей і вирішення суперечностей у правових нормах. Подібно працює імплементація в законодавство України тих норм *acquis* ЄС, які мають пряму дію. Переважно йдеться про регламенти ЄС. Тобто Україна ухвалює закон чи розділи закону, які діють лише до набуття членства, а в день св'ятування вступу вони мають втратити чинність. Звичайно ж, не самі

собою, а в силу спеціальної норми, яку теж треба ухвалити разом із законом. Отже, чимало змін і зусиль з гармонізації законодавства матимуть тимчасовий, так би мовити, тренувальний характер [4].

Підсумовуючи питання гармонізації на стадії переговорного процесу, можна зазначити наступне. По-перше, гармонізація законодавства вимагає проведення комплексних оцінок та перевірок існуючих законодавчих актів, щоб визначити їх відповідність європейським вимогам. Це включає аналіз ефективності та результативності чинних нормативно-правових актів, їхню узгодженість з правом ЄС та доцільність втручання на рівні Євросоюзу.

Наприклад, в Естонії, як й у Словаччині, була розроблена Методологія гармонізації естонського законодавства з правом ЄС. Під час гармонізації права із джерелами вторинного права ЄС рекомендувалося не змінювати тексти регламентів, які мають пряме застосування в ЄС. Регламенти ЄС були перекладені естонською мовою, однак не мали статусу офіційного перекладу. Регламенти були інкорпоровані у законодавство, але зазначалося, що воно набере чинності лише після вступу Естонії в ЄС [5, с. 98].

По-друге, важливо здійснювати оцінки впливу нових законодавчих ініціатив. Ці оцінки допомагають виявити основні проблеми, які необхідно вирішити, визначити цілі, яких слід досягти, розглянути можливі компроміси та оцінити потенційний вплив запропонованих заходів. Це забезпечує більш обґрунтований та раціональний підхід до законодавчої діяльності.

По-третє, активна участь зацікавлених сторін є невід'ємною частиною процесу гармонізації. Це включає залучення представників громадянського суспільства, бізнес-спільноти, наукових кіл та інших стейкхолдерів, що забезпечує всебічне врахування інтересів та потреб різних груп. Такий підхід сприяє формуванню законодавства, яке відповідає реальним потребам суспільства та є більш ефективним у практичному застосуванні.

Нарешті, необхідно забезпечити належне транспонування, імплементацію та застосування законодавства ЄС в Україні. Це вимагає не тільки прийняття відповідних нормативно-правових актів, але й створення механізмів контролю за їх виконанням, проведення навчання для державних службовців та суддів, а також інформування громадян про нові законодавчі зміни.

Відтак, вирізняють три ступені відповідності: 1) повна гармонізація – коли національне правове положення не суперечить за змістом праву ЄС, якщо усім положенням законодавства ЄС кореспондує національне законодавство; 2) часткова гармонізація, яка передбачає впровадження тільки найважливіших принципів права ЄС; 3) законодавство, що не відповідає праву ЄС, якщо існує невідповідність між положеннями права ЄС і національним правом та найбільш важливі принципи не впроваджено [6, с. 139–145].

Таким чином, гармонізація законодавства в процесі переговорів про вступ України до Європейського Союзу є багатовимірним і динамічним процесом, який потребує скоординованих зусиль на всіх рівнях. Успішна гармонізація сприятиме економічному розвитку, підвищенню рівня соціального захисту, забезпеченню прав і свобод громадян та зміцненню демократичних інститутів в Україні. Вона також створить сприятливі умови для подальшої інтеграції України в європейський простір, забезпечуючи їй гідне місце серед країн-членів ЄС.

Висновки. Гармонізація законодавства України з нормами та стандартами Європейського Союзу є ключовим компонентом процесу переговорів про вступ України до ЄС. Цей процес вимагає комплексного підходу, що включає адаптацію національного законодавства до європейських правових норм, вдосконалення правозастосування, а також створення ефективних механізмів контролю та моніторингу.

Однією з основних вимог до гармонізації є необхідність забезпечення прозорості та послідовності у внесенні змін до законодавства, що дозволить уникнути правових колізій та забезпечити його узгодженість з правом ЄС. Важливо також враховувати національні особливості правової системи України, що дозволить забезпечити її ефективне функціонування в умовах інтеграції.

Успішна гармонізація законодавства сприятиме підвищенню правової безпеки, економічному розвитку, залученню іноземних інвестицій та зміцненню демократичних

інститутів в Україні. Водночас, вона є важливою передумовою для подальшого прогресу в процесі євроінтеграції та отримання Україною повноправного членства в ЄС.

Таким чином, гармонізація законодавства є не тільки інструментом правової інтеграції, але й важливим фактором соціально-економічного розвитку країни, що сприяє її стабільності та процвітання в умовах європейської спільноти. Результати цього процесу матимуть значний вплив на майбутнє України, забезпечуючи їй гідне місце серед європейських держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schweitzer, M. *Europarecht: das Recht der Europäischen Union, das Recht der Europäischen Gemeinschaften (EGKS, EG, EAG) mit Schwrpunkt EG*. Neuwied, Kriftel, Berlin : Luchterhand, 1996. 631 s.
2. Яковюк І.В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми теорії і практики. *Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі; Національна академія прав. наук України; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування*. Харків : Оберіг, 2012. Розд. 1. С. 5–47. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2191>
3. Сокур Т.А. Гармонізація та адаптація як інструменти правової інтеграції при взаємодії правових систем держав-членів з правопорядком ЄС і правовими системами країн – кандидатів. *Всеукраїнська науково – практична конференція 18 травня 2023 року*. Запоріжжя. Класичний приватний університет. С.93-96 URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/220/5209/11658-1>
4. Загнітко О., Корчев Ю. Гармонізація законодавства України як умова членства в ЄС: прогрес і перспективи: *Юридична газета, вип. від 01.12.2023* Київ, 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/garmonizaciya-zakonodavstva-ukrayini-yak-umova-chlenstva-v-es-progres-i-perspektivi.html>
5. Трихліб К. О. Гармонізація законодавства України із правом ЄС: досвід країн ЄС. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XVI Всеукр. наук. конф. : матеріали круглого столу, історія конституціоналізму в Україні та зарубіжних країнах у 2-х т. Харків, 2018. Том. 1. С. 97–99. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/14945>
6. Кравчук І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС: підручник. Київ : Слово, 2004. 320 с.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ВИПРОБУВАННЯ СУЧАСНОСТІ

RUSSIA-UKRAINE WAR: A HARDSHIP OF MODERN TIMES

Чеханюк Л.В., к.ю.н.,
старший викладач кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Головко О.В., курсант II курсу
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню окремих аспектів кризи сучасного міжнародного права в контексті російсько-української війни, містить конкретні приклади демонстрації неефективності міжнародно-правової системи щодо врегулювання глобальних питань безпеки та миру у сучасному світі. Особливої актуальності висвітлена тема набуває з огляду на нехтування окремими суб'єктами міжнародних відносин загальноприйнятими нормами та принципами мирного співіснування, нівелювання ними одвічних цивілізаційних прагнень людства до миру, обмеження жорстокості, насильства, війни та свавілля. Міжнародна правова система, яка має забезпечувати мир і порядок, виявилася неготовою до викликів сучасності, є малоефективною у практичному застосуванні і функціонує здебільшого в теорії. У науковій статті безкарність Російської Федерації розглядається як найяскравіший приклад неефективності міжнародно-правового регулювання сучасної глобальної системи безпеки. Актуальність теми також підкреслюється тим, що міжнародно-правова система є важливим механізмом, який забезпечує взаємодію держав, міжнародних організацій та індивідуумів у глобальному співтоваристві задля загального добробуту, захисту людських прав як на міжнародному, так і на національному рівні. Досліджуючи головні аспекти теми, у науковій статті висвітлено цинічність злочинів, вчинених країною-агресором, зухвалість та агресивність цих дій, їх масштабність і жорстокість, а головне – відсутність адекватної реакції міжнародної спільноти, що породжує відчуття безкарності та зростання рівня агресії в світі, а також призводить до масових порушень прав людини.

У ході дослідження виявлено та проаналізовано недоліки міжнародно-правової системи у забезпеченні ефективного регулювання діяльності держав та інших учасників міжнародних відносин, особливо під час ескалації конфліктів та агресивних воєнних дій. Осуд агресії та відновлення справедливості підтвердить незворотність курсу на захист прав людини в сучасному глобалізованому світі. Незважаючи на широке обговорення та аналіз різних аспектів міжнародного права, існує потреба у більш глибокому та міждисциплінарному підході до розуміння викликів та загроз, що стоять перед сучасною міжнародно-правовою спільнотою.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародна правова система, російсько-українська війна, криза сучасного міжнародного права, система глобальної безпеки, ООН, Статут ООН, Рада Безпеки ООН, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут.

This article is dedicated to exploring specific aspects of the crisis in modern international law in the context of the Russia-Ukraine war. It provides concrete examples that highlight the inefficacy of the international legal system in addressing global peace and security issues in today's world. The topic gains particular relevance from the perspective of certain international legal entities disregarding universally accepted norms and principles of peaceful coexistence, thereby undermining the age-old civilizational aspirations of humanity toward peace, the limitation of cruelty, violence, war, and arbitrariness. The international legal system, which is supposed to ensure peace and order, has proven unprepared for the challenges of modernity, being by far practically ineffective and functioning primarily in theory. The article considers the impunity of the Russian Federation as the most remarkable example of the inefficacy of international legal regulation within the contemporary global security system. The relevance of the topic is further underscored by the fact that the international legal system serves as a crucial mechanism facilitating the interaction between states, international organizations, and individuals within the global community for the common good, and the protection of human rights at both international and national levels. By examining the main aspects of the topic, the article outlines the cynicism of the crimes committed by the aggressor state, the brazenness and aggressiveness of these actions, their scale and brutality, and, most importantly, the lack of an adequate response from the international community, which fosters a sense of impunity and an increase in global aggression, leading to widespread human rights violations.

The study identifies and analyses the demerits of the international legal system in providing effective regulation of the activities of states and other participants in international relations, peculiarly during the escalation of conflicts and aggressive military actions. Condemnation of aggression and the restoration of justice would confirm the irreversible commitment to the protection of human rights in modern globalized world. Despite the widespread discussion and analysis of various aspects of international law, there remains a need for a deeper and interdisciplinary approach to understanding the challenges and threats faced by the contemporary international legal community.

Key words: international law, international legal system, Russia-Ukraine war, crisis of modern international law, global security system, United Nations, Charter of the United Nations, United Nations Security Council, International Criminal Court, Rome Statute of the International Criminal Court.

Взагалі, у науковій літературі під міжнародним правом прийнято розуміти правову систему, що складається з принципів і норм, якими регулюються відносини між її суб'єктами – державами, міжнародними організаціями тощо. Міжнародне право охоплює різні сфери, зокрема зовнішню політику, економіку, культуру, безпеку, захист прав та інтересів людей тощо. Особливості системи міжнародного права полягають у тому, що вона не входить до будь-якої національної системи права і не включає норм національного права [1, с. 7].

Характерні особливості сучасної міжнародно-правової взаємодії визначаюся головним чином Статутом ООН, який закріплює серед іншого прагнення позбавити прийдешні покоління нащадка війни, утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав

більших та малих націй, сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі. З метою створення умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між різними націями, Статут ООН закріплює обов'язок держав співробітничати задля досягнення визначених у ньому цілей, серед яких чільне місце належить загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови й релігії [2].

В епоху глобалізації міжнародне право зазнає колосального тиску, адже мало б виступати головним регулятором міжнародних відносин. Однак наразі надмірні сподівання щодо універсальності регулювання геополітичних процесів системою норм міжнародного права зіштовхнулися з реаліями сьогодення: відсутність ефективного механізму виконання рішень, політичний тиск, прагнення політич-

них лідерів отримати електоральну перевагу та прихильність свої потенційних виборців, неспроможність дійти компромісу, перевага національних та власних інтересів над міжнародними потребами, обмежений доступ деяких країн до інформації та ресурсів тощо.

При цьому варто наголосити, що одним із основних каталізаторів кризи міжнародно-правової системи глобальної безпеки виступає російсько-українська війна, яка зухвало демонструє неспроможність існуючого світопорядку протистояти викликам та загрозам сьогодення щодо ефективності врегулювання військових конфліктів, порушення людських прав та зростання рівня агресії і напруги у світі.

Наразі можна спостерігати за тим, як західні партнери, зокрема країни ЄС, демонструють певну лояльність до Росії, незважаючи на її агресивні дії. Варто нагадати деякі події, в яких це яскраво прослідковується:

– Протягом 2015–2020 років десять країн ЄС експортували до Росії озброєння на 346 млн євро, попри ембарго, що набуло чинності у липні 2014 року. Найбільше «впортували» Німеччина та Франція, на долю яких припадає 80% усіх поставок [3].

– Росія неодноразово використовувала Олімпійські ігри як привід для розв'язання військових конфліктів, зокрема в Грузії у 2008 році та в Україні у 2014 та 2022 роках. На тлі повномасштабного російського вторгнення Україна виступала проти допуску до Олімпіади у серпні 2024 року будь-яких російських спортсменів у будь-якому статусі. А зважаючи на той факт, що на початковому етапі вторгнення російська армія використовувала Білорусь як плацдарм для свого вторгнення, така ж заборона має стосуватися і її спортсменів. Однак наприкінці 2023 року Міжнародний олімпійський комітет ухвалив рішення допустити російських та білоруських спортсменів до Олімпіади 2024 року в нейтральному статусі і дозволити їм виступати лише в особистих змаганнях. При цьому команди країн-агресорів не були допущені, а використання їх національної символіки потрапило під заборону (це стосується зокрема гімну, прапора та інших атрибутів) [4].

– Нагородження «Оскар» документального фільму про Навального у 2023 році викликає обурення, оскільки сам Навальний не засудив російську агресію. Український фільм «Будинок зі скалок», в якому розповідається про реальні історії дітей та вихователів, що знаходилися в Лисичанському центрі соціально-психологічної допомоги, не отримав належного визнання [5].

– Участь росіянки у конкурсі «Міс Всесвіт-2023» також викликала обурення українців на тлі російського ракетного удару по Дніпру, який стався того ж дня [6].

Військова агресія Російської Федерації проти України також супроводжується численними грубими порушеннями норм міжнародного гуманітарного права та прав людини. Адже захист людських прав є фундаментальною цінністю, яку має поважати кожна цивілізована держава. Численні факти катувань, згвалтувань та вбивств мирних жителів, депортації українських громадян, зокрема дітей, руйнування цивільної інфраструктури, необгрунтоване знищення цілих населених пунктів, страта українських військовополонених – ці жахливі злочини вимагають належної реакції міжнародної спільноти. Крім того, дії РФ мають всі ознаки геноциду українського народу – цілеспрямованого винищення етнічних українців як нації. Україна офіційно звернулася до Міжнародного суду ООН для визнання дій РФ геноцидом [7]. В цьому контексті варто також нагадати про порушення гарантій, закріплених у Будапештському меморандумі 1994 року [8], а також зловживання з боку РФ правом вето як постійний член Ради Безпеки ООН, блокуючи резолюції щодо агресії в Україні [2]. В цілому, наголошуємо на системному порушенні РФ норм міжнародного права, ознаках геноциду українського народу і необхідності реальних кроків міжнародної спільноти для притягнення агресора до від-

повідальності через міжнародні механізми, незважаючи на перешкоди. Адже безкарність РФ не лише посилює її зухвалість та агресивну поведінку, а й провокує подібні дії з боку інших держав, спричиняє зростання мілітаризованості та загальної напруги у світі.

РФ вже увійшла в історію як міжнародний суб'єкт, що замість розвитку демократії та підтримки миру в світі займається лише згортанням прав і свобод всередині та розпалюванням військових конфліктів ззовні. Знищення свободи слова, репресії проти опозиції, узурпація влади, зовнішня агресія, окупація та анексія чужих територій, тотальна брехня, цинічна дезінформація, масові вбивства, катування, згвалтування, етнічні чистки, мародерство та численні військові злочини – це саме те, із чим сьогодні асоціюється путінська Росія. Численні факти вказують на системний та не випадковий характер військових злочинів, що були скоєні РФ за понад два десятиліття: у Чечні, Грузії, Україні та Сирії [9, с. 32–33].

Не викликає сумніву той факт, що існуюча система міжнародного права не є досконалою та ефективною для врегулювання сучасних викликів і забезпечення стабільного світопорядку. Безперечним наслідком усіх локальних міжнародних конфліктів, які як блискавки спалахують останнім часом між Росією та Україною; Палестиною, Іраном, Лівією та Ізраїлем; Китаєм і Тайванем та іншими гарячими точками світу, є утвердження стійкої думки про те, що існуюча система міжнародно-правового регулювання не пройшла випробування новими реаліями сьогодення. Як свідчить історія, кожен новий етап еволюціонування міжнародного права, усвідомлення та закріплення нових підходів до захисту людських прав, врегулювання міжнародної взаємодії були обумовлені певними кризовими явищами у глобальному міжнародному співіснуванні людської цивілізації. Так, каталізаторами кожного наступного етапу прогресивного розвитку міжнародно-правової системи завжди були міжнародні війни, глобальні кризи та потрясіння.

Зокрема, наразі стало очевидним, що одна із головних проблем сучасного міжнародного права полягає в тому, що кожна країна переслідує, в першу чергу, свої власні національні або ж особисті інтереси та інколи може вчинити так, як вигідно саме їй, навіть якщо це суперечить положенням міжнародного права. Крім того, суб'єкти міжнародного права запроваджують правила та норми поведінки на міжнародній арені і самі ж їх порушують. При цьому, саме війна Росії проти України проявила усю глибину та серйозність недоліків у функціонуванні міжнародного права та системі забезпечення глобальної безпеки.

Серед можливих шляхів удосконалення існуючого міжнародно-правового механізму геополітичної взаємодії між країнами варто відмітити такі загальні кроки: зміцнення ролі існуючих договорів і конвенцій шляхом їх оновлення та модернізації; заохочення держав до ратифікації та дотримання міжнародних угод; удосконалення механізму примусового виконання взятих державами зобов'язань; сприяння діалогу та співпраці між міжнародними акторами; розробка нових правових інструментів для вирішення нових проблем; посилення ролі міжнародних судових органів; створення механізмів для справедливого покарання порушників; підвищення обізнаності громадськості про особливості та специфіку функціонування норм міжнародного права.

Однак головний аспект реформування та вдосконалення сучасної міжнародно-правової системи має бути спрямований на вироблення дієвих механізмів протидії відкритій та прихованій агресії, поширенню проявів гібридних війн, розповсюдженню та накопиченню зброї (в тому числі ядерної), а найголовніше – забезпечення своєчасного та невідворотного притягнення винних до відповідальності, яке стане потужним сигналом усім суб'єктам міжнародного права, що жодні порушення не залишаться безкарними.

Міжнародна спільнота має рішуче діяти, щоб покласти край російській агресії та відновити справедливість для українського народу. Варварські дії Росії проти українського народу є актом геноциду й становлять загрозу для всього людства, демонструючи неквапливість та нерішучість у прийнятті потрібних рішень політичними лідерами найбільш впливових країн світу, неефективність та безрезультатність вжитих заходів, а безкарність агресора заохочує подальші злочини та посягання на міжнародний мир, безпеку, основоположні права й свободи. Лише об'єднавши зусилля, людство зможе впоратися із загрозами, що наразі виникають.

Зважаючи на зухвалість та агресивність військових дій, величезну кількість військових злочинів, що вчиняються РФ, Україна продовжує звертатися до міжнародного співтовариства з вимогами ізолювати агресора від участі в міжнародних заходах, запровадити більш суворі санкції, допомогти врегулювати конфлікт та відшкодувати завдані збитки за рахунок агресора.

Одним із можливих варіантів притягнення Російської Федерації та її найвищого військово-політичного керівництва до відповідальності є звернення до Міжнародного кримінального суду (МКС). Цей суд вже видав ордери на арешт Путіна та Марії Львової-Белової за незаконну депортацію українських дітей, а також секретаря Ради безпеки РФ Сергія Шойгу та начальника Генерального штабу ЗС РФ Валерія Герасимова, які підозрюють у воєнних злочинах у вигляді атак на цивільні об'єкти, завдання надмірної випадкової шкоди цивільному населенню або шкоди цивільним об'єктам, а також за злочин проти людяності.

Однак Україна не може повноцінно користуватися перевагами функціонування МКС, оскільки й сама досі не ратифікували Римський статут. Для його ратифікації необхідно внести зміни до Конституції України та імплементувати його норми у національне законодавство. Проте слід пам'ятати, що Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану [10]. Додатково ускладнює ситуацію те, що РФ не визнає юрисдикцію МКС. Відповідно до статті 8-bis Римського статуту [11], яка визначає агресію як злочин, розслідування може проводитися лише щодо країни, яка ратифікувала цей договір, або якщо таке розслідування ініційоване Радою Безпеки ООН [12]. Проте РФ є постійним членом Ради Безпеки ООН і може скористатися своїм правом вето щодо подібних рішень [2]. Саме тому українська сторона неодноразово виступала з ініціативою щодо виключення Російської Федерації зі складу Ради Безпеки ООН через систематичні порушення Статуту ООН, норм і принципів міжнародного права у війні проти України та інших країн, а також звинувачуючи її в самовільній узурпації місця Радянського Союзу в складі радбезу. Це, у свою чергу, позбавило б РФ можливості зловживати правом вето. Однак проведення такої процедури є вкрай складним та тривалим завданням.

Академічні кола вважають, що вихід із цієї ситуації можливий, і пропонують декілька варіантів. Так, професор Кембриджського університету доктор юридичних наук Томас Грант наполягає на тому, що питання щодо позбавлення права голосування Російської Федерації є важливим для міжнародної спільноти, оскільки з 2014 року ця країна систематично порушує Статут ООН [13]. Грант звертає увагу на існування процедури, яка дозволяє відсторонити РФ від засідань Ради Безпеки. Це процедурне положення дозволяє заборонити присутність певного представника. Хоча ця процедура ще не використовувалася для фактичного відсторонення, будь-який член Ради Безпеки може подати заперечення щодо присутності представника країни на засіданні, і Рада повинна розглянути це питання. Для ухвалення рішення потрібні дев'ять голосів. Важливо,

що право вето на таке процедурне рішення не поширюється. Однак цей механізм ніколи не застосовувався через небажання країн створити прецедент, який у майбутньому може бути використаний проти них самих [13].

Україна наразі також працює над створенням «ad hoc» трибуналу, який притягне до відповідальності та справедливо покарає найвище керівництво держави-агресора. Хоча російське військово-політичне керівництво має імунітет від кримінального переслідування в національних судах, цей імунітет не діє в міжнародному трибуналі, за умови визнання його юрисдикції іншими державами. У такому разі їм можуть бути висунуті звинувачення у вчиненні міжнародних злочинів. Юрисдикція такого трибуналу мала б поширюватися на всі події, починаючи з 2014 року [14]. Наразі ідею створення трибуналу підтримали низка міжнародних організацій та окремі країни, а Україна активно координує цей процес та формує групу країн-однодумців для визнання його юрисдикції.

Проте в контексті цього виникає низка питань, які вкрай важливі для врегулювання цієї процедури. Необхідно зрозуміти, як саме будуть вирішуватися питання щодо визначення кола осіб, яких слід притягнути до відповідальності. Також важливо визначити, в рамках якого законодавства це відбуватиметься: чи буде створений новий регламент, чи будуть застосовані процесуальні норми, що діють у країнах Європи, чи буде використовуватися українське національне законодавство? Це підтверджує важливість юридичного фронту в боротьбі з РФ на дипломатичному рівні, щоб терористична держава відповіла за свої злочини. Створення спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії Росії проти України та покарання вищого військово-політичного керівництва країни-агресора має стати пріоритетом. Президент РФ, члени Ради Безпеки РФ та інші причетні особи мають понести справедливе покарання за вчинені ними злочини. Імунітет не може бути виправданням для уникнення відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини [12].

Судовий розгляд справи російських військових злочинців є принциповим для засвідчення непорушності загальнолюдських цінностей та верховенства права. Осуд агресії та відновлення справедливості підтвердить незворотність курсу на захист прав людини в сучасному глобалізованому світі. Це також стане запорукою недопущення подібних трагедій у майбутньому та вагомим кроком до реформування застарілої системи міжнародного права відповідно до нових викликів. Таким чином, неприпустимо нехтувати можливостями максимального використання міжнародно-правових інструментів в умовах необхідності нашого протистояння російській агресії та недопустимості порушення прав і свобод людини і громадянина.

Людство нарешті має усвідомити, що систематичне порушення людських прав, неналежне реагування на агресію, порушення територіальної цілісності, суверенітету і недоторканості кордонів, визнаних міжнародною спільнотою, нехтування повноцінністю та повноправністю усіх суб'єктів міжнародного права, безкарність та всюдозволеність – можуть стати саме тією іскринкою, що запалить багаття наступної світової війни. Своєчасне усвідомлення цього факту лідерами провідних країн світу пришвидшить процес подолання цієї кризи. Адже, як свідчить історія, наразі міжнародне право перебуває на новому шаблі свого еволюційного розвитку та переформатування, удосконалення та адаптування, виходячи головним чином із нових реалій сьогодення, перебудови геополітичної системи світу, нових політичних та суспільних реалій. Принципи та норми, що будуть покладені в основу врегулювання російсько-української кризи, будуть визначати, яким буде наш світ у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія міжнародного права: навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.
2. Статут Організації Об'єднаних Націй. Видано Департаментом громадської інформації ООН. Київ. Україна. 2008, URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
3. Калініченко О. Як Захід допомагає Росії створювати зброю. LB.ua. 17.08.2022. URL: https://lb.ua/world/2022/08/17/526555_yak_zahid_dopomagaie_rosii_stvoryuvati
4. Individual Neutral Athletes at the Olympic Games Paris 2024. International Olympic Committee. URL: <https://olympics.com/ioc/paris-2024-individual-neutral-athletes>
5. The 95th Academy Awards 2023. Sunday, March 12, 2023. Honoring movies released in 2022. URL: <https://ww.oscars.org/oscars/ceremonies/2023>
6. 72nd MISS UNIVERSE COMPETITION DETAILS. <https://www.missuniverse.com/competition>
7. Кулеба Д. Російські звірства в Україні є геноцидом. Авторська стаття міністра закордонних справ України для видання «The Hill» (США). 01.08.2022. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-rosijski-zvirstva-v-ukrayini-ye-genocidom>
8. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : Меморандум від 05.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text
9. Ладган С.П. Военні злочини путінської Росії. *Вісник куратора*. № 69. 2022, с. 46.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996, виданий «Голос України», «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
11. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду : Статут від 17.07.1998. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
12. Мамка Г. Притягнення Росії до відповідальності за злочини проти України: можливі варіанти. «Юридична практика», 09.05.2023. URL: <https://pravo.ua/pryiahnennia-rosii-do-vidpovidalnosti-za-zlochyny-proty-ukrainy-mozhlyvi-varianty/>
13. Росія в Раді безпеки ООН. Механізм усунення агресора існує. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rada-bezpeky-onn-rosiya/32345242.html>
14. Безп'ятчук Ж. Трибунал для Путіна – як це може статись і що робить українська влада. *BBS News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62751760>

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.97:352 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/114>

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ ТА АДМІНІСТРУВАННІ

FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES IN PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

**Копотун І.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник науково дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецький державний університет внутрішніх справ**

**Тичина Д.М., д.ю.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національна академія внутрішніх справ**

Метою нашого дослідження є теоретичні аспекти формування та розвитку лідерських якостей в управлінні підприємствами. Зокрема, наведено теоретичні обґрунтування, основні результати, висновки та рекомендації, які сприяють вдосконаленню процесу формування та розвитку лідерських якостей в управлінні. Встановлено, що лідерство є одним із найскладніших і багатогранних явищ, яке досліджується протягом багатьох років. У сучасному швидко змінюваному та глобалізованому світі його значення зросло до небачених висот. Проте лідерство продовжує викликати жваві та складні дискусії через свою природу. Це явище є найбільш вивченим, але водночас і найменш зрозумілим у соціальних науках. Управлінська діяльність складається з комплексу дій, які здійснює суб'єкт управління з метою зміни об'єкта управління в заданому напрямку. Професіоналізм у цій сфері передбачає поєднання загальнотеоретичних, спеціальних управлінських та психологічних знань, а також навичок і вмінь, необхідних лідеру для ефективного виконання управлінських завдань та їх корекції. Лідер – це найавторитетніший працівник, призначений адміністративним органом, який володіє рисами соціального та професійного лідера і має повноваження керувати спільною трудовою діяльністю та соціальним розвитком організації. У структурі управління організації лідер є ключовою фігурою управлінського апарату. Професія лідера є складною і вимагає наявності спеціальних знань, навичок та умінь у сфері управління.

Дослідники вважають, що лідерство можна охарактеризувати як здатність однієї особи впливати на групу людей або спільноту з метою досягнення певних цілей. Ці цілі можуть бути пов'язані з діяльністю підприємства або ж мати особистісний характер, що не завжди збігається з інтересами організації, і можуть мати як соціально-корисний, так і соціально-небезпечний вплив. Лідерство також можна розглядати як стан управлінських відносин, що ґрунтується на раціональному поєднанні різних джерел влади та цілей у конкретній ситуації. Це тип управлінської взаємодії, який забезпечує найбільш ефективне співіснування різноманітних джерел влади, спрямоване на досягнення цілей організації. Лідерство включає реалізацію організаційного керівництва, що охоплює розробку бачення, планування, прийняття рішень, мотивацію, організацію, розвиток, наділення повноваженнями та спрямування діяльності людей на досягнення конкретних цілей.

Зокрема, лідерство є одним із найважливіших елементів будь-якої бізнес-організації, оскільки воно визначає загальний успіх у всіх ключових сферах діяльності та функціях. З'ясовано, що лідерство це керівна роль окремої особи, соціальної групи, партії чи держави; процес внутрішньої самоорганізації та самоврядування групи, який виникає завдяки ініціативі її членів. Передбачає значно більшу відповідальність за досягнення стратегічних цілей, ніж це вимагають загальноприйняті норми. Воно також сприяє постійному розвитку інтелектуальних здібностей, творчого мислення, прогресивної уяви, стратегічного мислення, сильної волі тощо, що дозволяє формувати нові цілі та ідеї для адекватного реагування організації на зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі. Це процес, у якому один лідер впливає на інших або на групу людей. Залежно від масштабу діяльності, виділяють три стилі лідерства: побутове, соціальне та політичне лідерство.

Ключові слова: лідер, лідерство, персонал, кадри, менеджмент, публічне управління, адміністрування, суб'єкт управління.

The purpose of our research is the theoretical aspects of the formation and development of leadership qualities in enterprise management. In particular, theoretical justifications, main results, conclusions and recommendations are given, which contribute to the improvement of the process of formation and development of leadership qualities in management. It has been established that leadership is one of the most complex and multifaceted phenomena that has been studied for many years. In today's rapidly changing and globalized world, its importance has grown to unprecedented heights. However, leadership continues to generate lively and complex debates due to its very nature. This phenomenon is the most studied, but at the same time the least understood in the social sciences. Management activity consists of a set of actions carried out by the management subject in order to change the management object in a given direction. Professionalism in this field involves a combination of general theoretical, special management and psychological knowledge, as well as skills and abilities necessary for a leader to effectively perform management tasks and their correction. A leader is the most authoritative employee appointed by an administrative body who possesses the traits of a social and professional leader and has the authority to manage joint work activities and social development of the organization. In the management structure of the organization, the leader is the key figure of the management apparatus. The profession of a leader is complex and requires special knowledge, skills and abilities in the field of management. Researchers believe that leadership can be characterized as the ability of one person to influence a group of people or a community in order to achieve certain goals. These goals can be related to the company's activities or have a personal nature that does not always coincide with the interests of the organization, and can have both socially beneficial and socially dangerous effects. Leadership can also be considered as a state of managerial relations, which is based on a rational combination of various sources of power and goals in a specific situation. This is a type of management interaction that ensures the most effective coexistence of various sources of power aimed at achieving the organization's goals. Leadership involves the exercise of organizational leadership, which encompasses visioning, planning, decision-making, motivation, organization, development, empowerment, and directing people to achieve specific goals.

In particular, leadership is one of the most important elements of any business organization because it determines the overall success of all key business areas and functions. It was found that leadership is the leading role of an individual, social group, party or state; the process of internal self-organization and self-governance of the group, which arises due to the initiative of its members. Presupposes much greater responsibility for achieving strategic goals than generally accepted norms require. Presupposes much greater responsibility for achieving strategic goals than generally accepted norms require. It also contributes to the constant development of intellectual abilities, creative thinking, progressive imagination, strategic thinking, strong will, etc., which allows forming new goals and ideas for an adequate response of the organization to changes in the external and internal environment. It is a process in which one leader influences others or a group of people. Depending on the scale of activity, three styles of leadership are distinguished: domestic, social and political leadership.

Key words: leader, leadership, personnel, management, public administration, administration, subject of management.

Постановка проблеми. Проблема лідерства стала особливо важливою в останні роки через зміни у функціонуванні організацій. З'явилися нові типи компаній, такі як постіндустріальні, самонавчальні та мережеві. Їх характеризують: підвищена гнучкість, часті зміни в організаційній структурі, акцент на адаптації до зовнішнього середовища, невеликі розміри, а також командний підхід і самоврядування. Це призводить до еволюції поняття лідерства, яке набуває нового змісту в таких організаціях і по-іншому впливає на їх функціонування. Лідер завжди залишається ключовою фігурою в організації, оскільки його особистість, рівень кваліфікації, харизма, принципи, світогляд і персональна відповідальність за результати мають значний вплив. Стиль лідерства також визначає темпи, прибутковість і якість виробництва. Конкурентоспроможність будь-якої організації залежить від здатності лідера ефективно використовувати свої професійні та особистісні ресурси. Відомо, що знайти методи управління, які надихнуть колектив, є складним завданням, що вимагає від лідера не лише професіоналізму, а й лідерських якостей. Тому дослідження формування та розвитку лідерських якостей в управлінні є актуальним і потребує подальшого вивчення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Важливу роль у вивченні питань формування та розвитку лідерських якостей в управлінні відіграють такі науковці: М. П. Горбунов, І. О. Демків, О. М. Долінченко, І. В. Драган, Є. А. Жарик, О. А. Жигулин, Ж. Л. Крисько, О. Ф. Овсянюк-Бердадіна, А. О. Прочан, О. В. Раєвська, О. Г. Романовський, А. М. Ткаченко, М. М. Шкільняк, Н. М. Яркіна, О. М. Яценко та інші.

Проте, незважаючи на існування теоретичних аспектів формування лідерства та дослідження міжособистісних зв'язків у підприємствах, недостатньо уваги приділено аналізу напрямків використання лідерських якостей для підвищення ефективності діяльності підприємства.

Виклад основного матеріалу. Виклики сучасності, які постають перед системою управління соціальними структурами різного масштабу, вказують на те, що для їх подолання необхідні професіоналізм та ефективність управлінських кадрів, а також результативність їхньої діяльності. У цьому контексті особливо важливим є аналіз сутнісних характеристик професіоналізму лідера як особистості. Важливо також дослідити загальні та специфічні властивості понять «лідерство» і «керівництво», які є складовими управлінської діяльності, де різні питання та проблеми вирішуються через вплив на підлеглих [1, с. 115–116].

Дослідження теми лідерства є надзвичайно актуальним у сучасних умовах управлінських процесів і є передумовою для таких аспектів, як: усвідомлення складності та важливості управлінської праці; визнання ключової ролі лідера як організатора командної роботи однодумців, а також успішної діяльності не лише організації, а й окремих членів колективу; розуміння необхідних особистісних і професійних характеристик лідера.

Крім того, актуальність цієї проблеми зумовлена сучасними тенденціями розвитку управління у світі. Основними з них є: посилення соціальної орієнтації управлінських систем на працівників і споживачів; зростання уваги до технологій управлінської праці як основи

її оптимізації та вдосконалення; професіоналізація управлінської діяльності; перехід від прямого впливу на людей до формування мікросередовища, в якому співробітники можуть реалізувати свій потенціал (розвиток організаційної культури); підвищення усвідомлення соціальної значущості управлінської праці; розширення практики «сервісного управління» – інтелектуального обслуговування управлінським апаратом колективної праці та життєдіяльності трудових організацій; інтернаціоналізація теорії та передового досвіду управління [2, с. 135–136].

В управлінській науці є кілька термінів, які безпосередньо пов'язані з даною проблематикою, а саме: «суб'єкт управління», «об'єкт управління», «лідер», «управлінська діяльність», «керівництво», «лідерство», «лідер соціальної організації» та «лідер управління». Розглянемо детально визначення цих термінів.

Суб'єкт управління – це система, яка здійснює управлінський вплив на об'єкт управління. Водночас варто зазначити, що суб'єкт управління також виступає як об'єкт управління для вищих керівників. Об'єкт управління – це керувана підсистема (окрема особа або група людей), на яку суб'єкт управління здійснює свій вплив. Лідер – це найавторитетніший працівник, призначений адміністративним органом, який володіє рисами соціального та професійного лідера і має повноваження керувати спільною трудовою діяльністю та соціальним розвитком організації. У структурі управління організації лідер є ключовою фігурою управлінського апарату. Професія лідера є складною і вимагає наявності спеціальних знань, навичок та умінь у сфері управління [3, с. 546–547].

Керівництво – це інтелектуальна та фізична діяльність лідера, спрямована на виконання завдань, які були поставлені перед підлеглими, а також на досягнення визначених цілей. Іншими словами, це мистецтво та професіоналізм у використанні влади, що враховує конкретні управлінські ситуації, включаючи індивідуальні особливості кожної людини та її поточний стан. Управлінська діяльність – це комплекс дій, які здійснює суб'єкт управління з метою зміни об'єкта управління в заданому напрямку. Професіоналізм у цій сфері включає в себе поєднання загально-теоретичних, спеціальних управлінських та психологічних знань, а також навичок і умінь, які необхідні лідеру для ефективного виконання управлінських завдань та їх корекції [3, с. 587–588].

При розгляді питань лідерства важливо спочатку усвідомити суть інституту влади. Влада – це здатність і можливість впливати на поведінку людей або груп через волю, авторитет, право чи примус. Влада лідера полягає в праві управляти кимось або чимось, підкорюючи їх своїй волі. Така влада виникає внаслідок завдань, які постають перед організацією або її структурними підрозділами.

Влада традиційно ділиться на формальну та реальну. Формальна влада – це вплив, що походить від конкретної посадової особи, яка займає офіційне місце в організації. Реальна влада, в свою чергу, визначається авторитетом і впливом, що зумовлені місцем особи в неформальній системі внутрішньоорганізаційних відносин. Ця влада характерна для лідерів неформальних груп, які виникають внаслідок регламентованої або спонтанної активності людей, що вступають у реальні взаємини [4, с. 104–105].

Сучасний лідер підприємства повинен відповідати ряду загальних вимог, які охоплюють широкий спектр

професійних функцій, таких як директор, начальник, лідер, організатор, вихователь, вчитель і наставник. Педагогічна природа діяльності лідера зумовлена необхідністю інтегрувати та поєднувати взаємопов'язані процеси навчання, розвитку та виховання підлеглих, а також забезпечувати якість виробничої діяльності підприємства. Педагогічна діяльність лідера є складною не лише через різноманітність обов'язків і функцій, але й завдяки багатогранності розумових і моральних якостей, які впливають на результати його роботи. Високий рівень професіоналізму у комплексному вирішенні виробничих завдань визначається педагогічною майстерністю, що залежить від розумової та фізичної працездатності кожного спеціаліста [5, с. 201–202].

Педагогічна майстерність є системою прийомів і методів впливу на підлеглих, що охоплює пошук, виявлення та впровадження ефективних засобів, методів і форм навчання та виховання працівників. Як одна з основних умов формування працездатного колективу, педагогічна майстерність вимагає наявності різноманітних якостей, здібностей, знань, умінь і навичок, а також глибокого розуміння всебічних завдань підприємства.

Серед ключових умінь лідера можна виділити здатність організовувати виробничий процес, обирати адекватні виховні засоби та методи, здійснювати значний вплив на підлеглих, встановлювати правильні взаємини в колективі, формувати мотивацію та інтерес до професійної діяльності, а також визначати і діагностувати рівень кваліфікації працівників і прогнозувати їх подальший професійний розвиток [6, с. 95–96].

Лідерство є одним із найважливіших аспектів будь-якої бізнес-організації, оскільки воно визначає загальний успіх конкретної організації у всіх ключових видах діяльності та функціях. Коли бізнес не досягає своїх ключових цілей, провину за це несе керівництво або вище керівництво, а коли організація перемагає у своїх спільних операціях та функціях, успіх приписується керівництву. Таким чином, успіх чи невдача будь-якої бізнес-організації, групи, спільноти чи уряду залежить від лідерства, що застосовується у функціональних можливостях конкретної організації. Ефективне керівництво призводить до успіху, стійкості, розвитку та зростання груп чи організацій. Крім того, погані або погані стилі та підходи керівництва призводять до невдачі бізнес-організацій та груп у досягненні своїх ключових цілей [7, с. 32].

Варто підкреслити, що лідерство в публічному управлінні охоплює: керівну роль окремої особи, соціальної групи, партії чи держави; процеси внутрішньої самоорганізації та самоврядування групи, які зумовлені ініціативою її членів. Лідерство передбачає значно більшу відповідальність за досягнення стратегічних цілей, ніж це вимагають загальноприйняті норми. Воно також сприяє постійному розвитку інтелектуальних здібностей, творчого мислення, прогресивної уяви, стратегічного мислення, сильної волі тощо, що дозволяє генерувати нові цілі та ідеї для адекватного реагування організації на зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі; це процес, у якому один лідер впливає на інших або на групу людей. З точки зору масштабів діяльності виділяють три стилі лідерства: побутове лідерство – у шкільних, товариських компаніях, студентських групах, у сім'ї; соціальне лідерство – в організаціях, підрозділах, колективах, у громадських рухах; політичне лідерство – державні та політичні діячі [8, с. 141–142].

У сучасній літературі існує безліч різних підходів до розуміння сутності цього явища. На думку дослідників, лідерство можна визначити як здатність однієї особи впливати на групу людей або спільноту для досягнення певних цілей. Ці цілі можуть відповідати меті діяльності підприємства або бути особистісними, що не завжди співпадає з інтересами організації, і може мати

як соціально-корисний, так і соціально-небезпечний характер. Лідерство також можна розглядати як стан управлінських відносин, що базується на раціональному поєднанні різних джерел влади та цілей у конкретній ситуації. Це тип управлінської взаємодії, який забезпечує найбільш ефективне співіснування різноманітних джерел влади, спрямоване на досягнення цілей організації. Лідерство включає в себе реалізацію організаційного керівництва, що охоплює розробку бачення, планування, прийняття рішень, мотивацію, організацію, розвиток, наділення повноваженнями та спрямування діяльності людей на досягнення конкретних цілей [9, с. 133].

Отже, в сучасних умовах діяльність лідерів повинна поєднувати організаційно-економічні, виробничо-технічні та соціально-психологічні аспекти. Щоб лідер міг ефективно керувати людьми, важливо вміти знаходити підхід як до колективу в цілому, так і до кожного окремого члена цього колективу. Індивідуальний підхід буде результативним лише тоді, коли лідер розумітиме основи психології та управлінських процесів, а також зможе оцінити свої власні психологічні особливості.

У XIX ст. дослідження лідерства зосереджувалися на вроджених характеристиках лідерів, а також на виявленні рис особистості та інших якостей, притаманних ефективним лідерам. Основна ідея теорії великої людини полягає в тому, що лідерами народжуються, а не стають чи вчаться. Іншими словами, лише деякі, дуже рідкісні особи мають унікальні характеристики, які дозволяють їм бути ефективними лідерами і досягати величчя за задумом природи.

Лідерство є одним із найскладніших і багатогранних явищ. Його досліджували протягом багатьох років, і в сучасному швидко змінюваному та все більш глобалізованому світі його значення зросло як ніколи раніше. Проте лідерство продовжує викликати захоплюючі та складні дискусії через свою складність. Це явище є найбільш вивченим, але водночас і найменш зрозумілим у соціальних науках. Ефективне лідерство вважається ключовим фактором успіху будь-якої організації. Насправді спостерігається зміщення в бік визнання важливості людського капіталу та управління організацією. Лідерів зазвичай сприймають як провідців і стратегів, тоді як менеджери займаються моніторингом і контролем ефективності, підтримуючи порядок і стабільність у організації [10, с. 431–432].

Варто підкреслити, що теорія лідерства є динамічним явищем, яке продовжує еволюціонувати з часом. Протягом багатьох років її активно досліджували, внаслідок чого виникло кілька теорій. Традиційні теорії лідерства, зокрема теорія великої людини, стверджують, що лідери народжуються з певними властивостями, які роблять їх здатними до управління. Ця теорія поступово трансформувалася, вказуючи на те, що лідерами можна як народитися, так і стати, і для ефективного лідерства потрібна комбінація різних характеристик.

Далі з'явилася поведінкова теорія, яка акцентувала увагу на діях лідера, а не на його особистісних рисах. Згодом було визнано, що певні фактори навколишнього середовища також мають значення, що призвело до включення непередбачуваних і ситуаційних теорій. Сучасна епоха передбачає перехід від акценту на лідерах та їх атрибутах до вивчення складних і безперервних взаємодій між лідером, послідовниками та ситуацією. Серед нових теорій виділяються загальне, колективне і спільне лідерство, а також інклюзивне лідерство. Окрім того, виникло лідерство комплексності, яке зосереджується на системному підході в організації [11, с. 201].

Дослідження історичного розвитку теорій лідерства надає важливу перспективу та контекст для оцінки складності цієї теми. Кожна теорія має свої сильні та слабкі сторони, і жодна з них не може повністю розкрити всі аспекти лідерства. У сучасному складному, динамічному та глоба-

лізованому світі організації постійно стикаються зі змінами та невизначеністю, що робить традиційні ієрархічні погляди на лідерство менш актуальними. Це призвело до зміщення акценту з характеристик і поведінки лідерів на більш системний підхід, який розглядає лідерство як колективний соціальний процес, що є результатом взаємодії багатьох факторів. В результаті були сформульовані нові теорії лідерства, які намагаються впоратися з новими реаліями організацій та бізнесу, що призвело до появи нових і більш актуальних визначень лідера, послідовника та ситуації.

Варто підкреслити, що історичний розвиток теорії лідерства охоплює чотири основні етапи: риси, поведінкове, ситуаційне та нове лідерство. Спочатку акцент робився на природжених лідерах і визначенні характеристик ефективного лідера. Потім з'явилася поведінкова теорія, яка зосередилася на діях лідера. Ситуаційні та умовні теорії, в свою чергу, стверджують, що найефективніший стиль лідерства залежить від конкретного контексту. Ці традиційні теорії лідерства частково відповідають на питання про лідерство, але жодна з них не надає вичерпної відповіді. Згодом виникли нові теорії лідерства, які враховують додаткові фактори, застосовують більш системний підхід і визнають багатогранність та складність сучасного світу, а також важливість наслідування ефективного лідерства [8, с. 157–158].

Отже, дослідження історичного розвитку теорій лідерства надає важливу перспективу та контекст для оцінки складності цієї теми. Кожна теорія має свої сильні та слабкі сторони, і, здавалося б, пропонує часткові відповіді на загадку лідерства. У сучасному складному, динамічному та глобалізованому світі організації постійно стикаються зі змінами та невизначеністю, і жодна з теорій не змогла вирішити всі питання, пов'язані з лідерством. Багато людей вважають традиційні ієрархічні підходи до лідерства менш актуальними в умовах сучасності. Це призвело до зміщення акценту з характеристик та поведінки лідерів на більш системний підхід, який розглядає лідерство як колективний соціальний процес, що виникає внаслідок взаємодії численних факторів. Як результат, були розроблені нові теорії лідерства, які намагаються впоратися з новими реаліями організацій та бізнесу, що призвело до формування нових і більш адекватних визначень лідера, послідовника та ситуації.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене варто наголосити, що сьогодні існує безліч різних підходів до розуміння сутності лідерства, не виключенням стало й кадровий менеджмент та сучасні технології роботи з персоналом в контексті публічного управління й адміністрування. Дослідники вважають, що лідерство можна охарактеризувати як здатність однієї особи впливати на групу людей або спільноту з метою досягнення певних цілей. Ці цілі можуть бути пов'язані з діяльністю підприємства або ж

мати особистісний характер, що не завжди збігається з інтересами організації, і можуть мати як соціально-корисний, так і соціально-небезпечний вплив. Лідерство також можна розглядати як стан управлінських відносин, що ґрунтується на раціональному поєднанні різних джерел влади та цілей у конкретній ситуації. Це тип управлінської взаємодії, який забезпечує найбільш ефективне співіснування різноманітних джерел влади, спрямоване на досягнення цілей організації. Лідерство включає реалізацію організаційного керівництва, що охоплює розробку бачення, планування, прийняття рішень, мотивацію, організацію, розвиток, наділення повноваженнями та спрямування діяльності людей на досягнення конкретних цілей.

Зокрема, лідерство є одним із найважливіших елементів будь-якої бізнес-організації, оскільки воно визначає загальний успіх у всіх ключових сферах діяльності та функціях. З'ясовано, що лідерство це керівна роль окремої особи, соціальної групи, партії чи держави; процес внутрішньої самоорганізації та самоврядування групи, який виникає завдяки ініціативі її членів. Передбачає значно більшу відповідальність за досягнення стратегічних цілей, ніж це вимагають загальноприйняті норми. Воно також сприяє постійному розвитку інтелектуальних здібностей, творчого мислення, прогресивної уяви, стратегічного мислення, сильної волі тощо, що дозволяє формувати нові цілі та ідеї для адекватного реагування організації на зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі. Це процес, у якому один лідер впливає на інших або на групу людей. Залежно від масштабу діяльності, виділяють три стилі лідерства: побутове, соціальне та політичне лідерство.

Лідерство визнано одним із найскладніших і багатогранних явищ, яке досліджується протягом тривалого часу. У сучасному світі, що швидко змінюється та глобалізується, його значення досягло небачених висот. Однак, незважаючи на це, лідерство продовжує викликати активні та складні дискусії через свою природу. Це явище є одним з найбільш вивчених, але водночас і найменш зрозумілих у соціальних науках. Управлінська діяльність складається з комплексу дій, які виконує суб'єкт управління з метою зміни об'єкта управління в певному напрямку. Професіоналізм у цій сфері передбачає поєднання загальнотеоретичних, спеціальних управлінських і психологічних знань, а також навичок і вмінь, необхідних лідеру для ефективного виконання управлінських завдань і їх корекції. Лідер – це найавторитетніший працівник, призначений адміністративним органом, який має риси соціального та професійного лідера і наділений повноваженнями керувати спільною трудовою діяльністю та соціальним розвитком організації. У структурі управління організації лідер є центральною фігурою управлінського апарату. Професія лідера є складною і вимагає наявності спеціальних знань, навичок і вмінь у сфері управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жигулін О. А. Ефективність методів управління підприємством у ринковій економіці: монографія. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2019. 301 с.
2. Ткаченко А. М. Стратегічні напрямки удосконалення управління персоналом: монографія. Запоріжжя, 2018. 234 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: «Перун», 2009. 1736 с.
4. Шкільняк М. М., Овсянюк-Бердадіна О. Ф., Крисько Ж. Л., Демків І. О. Менеджмент: навч. посіб. Тернопіль: Крок, 2017. 252 с.
5. Яевнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі: монографія. Харків: ІНЖЕК, 2016. 496 с.
6. Романовський О. Г. Лідерські якості в професійній діяльності. Харків: НТУ «ХПІ», 2017. 143 с.
7. Прочан А. О. Значущість лідерських якостей менеджера як запорука позитивних змін на підприємстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична*. 2022. Вип. 32. С. 31–36.
8. Яценко О. М., Горбунов М. П. Формування лідерських якостей майбутніх менеджерів у процесі професійної підготовки: монографія. Харків, 2018. 250 с.
9. Яркіна Н. М. Управління підприємством як економічна категорія (теоретичні аспекти). *Держава та регіони*. 2018. № 1 (76). С. 130–136.
10. Драган І. В., Долінченко О. М. Сутність лідерства та забезпечення лідерської ефективності в системі публічного управління. *Publ. upr. reg. rozvit.* 2022. № 16. С. 427–442.
11. Жарик Є. А. Трансформаційне лідерство як запорука успішного управління змінами. *Молодий вчений*. 2018. № 6 (58). С. 200–203.

РОЗДІЛ 13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342:351/354(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/115>

СУБ'ЄКТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF CHILDREN'S SOCIAL PROTECTION IN UKRAINE: SYSTEM ANALYSIS

Тимошенко В.Г., здобувач
третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Запорізький національний університет

В статті проаналізовано систему суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей, надано їх класифікацію, проаналізовано зв'язки елементів в системі. Трансформаційні процеси в суспільному житті та законодавстві зумовлюють необхідність підвищеної уваги до сфери соціального захисту дітей, яка є однією з пріоритетних. Аналіз системи суб'єктів у відповідній сфері дозволить виявити проблемні питання та шляхи їх вирішення. Метою дослідження є системний аналіз суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей в Україні. Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у зв'язку зі здійсненням публічного адміністрування соціального захисту дітей. Предметом дослідження є суб'єкти публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей в Україні, їх системний аналіз. Методи дослідження: загальнонаукові методи (логічний, системний аналіз), спеціальні методи (документальний аналіз, порівняльно-правовий). У процесі дослідження було встановлено, що існує велика кількість суб'єктів публічного адміністрування у досліджуваній сфері, суб'єкти пов'язані між собою взаємозв'язками, завдяки чому і реалізується публічне адміністрування у сфері соціального захисту дітей.

Ключові слова: суб'єкт, публічне адміністрування, соціальний захист, дитина, системний аналіз.

The article analyzes the system of subjects of public administration in the field of social protection of children, provides their classification, and analyzes the connections of elements in the system. Transformational processes in social life and legislation determine the need for increased attention to the sphere of social protection of children, is one of the priorities. Analysis of the system of subjects in the relevant field will reveal problematic issues and ways to solve them. The purpose of the study is a systematic analysis of public administration entities in the field of social protection of children in Ukraine. The object of the research is social relations that arise in connection with the implementation of public administration of social protection of children. The subject of the research is subjects of public administration in the field of social protection of children in Ukraine, their systematic analysis. Research methods: general scientific methods (logical, systematic analysis), special methods (documentary analysis, comparative legal). In the research process, it was established that there is a large number of subjects of public administration in the researched field, the subjects are interconnected, thanks to which public administration in the field of social protection of children is realized.

Key words: subject, public administration, social protection, child, system analysis.

В правовій доктрині питання соціального захисту, окремих аспектів його правового регулювання знаходить своє відображення в деяких працях вчених, проте, заглиблення в таку важливу сферу суспільних відносин як соціальний захист дітей залишається недостатньо дослідженим, в тому числі, і з боку адміністративно-правової науки. Актуальність теми у зв'язку із правовим режимом воєнного стану збільшується, з огляду на «чутливість» сфери. Дослідженням адміністративно-правових аспектів функціонування системи соціального захисту займалися такі вчені, як О.І. Капітан, А.Л. Ліжєвський, В.О. Левченко, Н.В. Лесько, В.А. Медяник. Також, науково-теоретичну основу дослідження становлять напрацювання фахівців адміністративного права у сфері публічного адміністрування, серед яких праці таких вчених, як В.Б. Авер'янов, М.В. Бевзенко, Ю.П. Битяк, В.Р. Біла, В.В. Галушко, Т.О. Губанова, О.О. Губанов, Т.О. Коломєць, В.К. Колпаков, Г.С. Лопушняк, Р.С. Мельник, Д.В. Приймаченко, І.П. Яковлев та ін.

В тезаурусах термін «суб'єкт» є багатозначним, в юридичній літературі найчастіше термін зустрічається не окремо, а в словосполученнях – «суб'єкт права», «суб'єкт злочину» та ін. [1]. В підручнику з адміністративного права колектив авторів надає розуміння сутності публічної адміністрації, наголошуючи, що «публічна адміністрація є узагальнюючим терміном, що об'єднує у собі суб'єктів, головним завданням яких є виконання Конституції та законів України», включаючи у структуру

органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також, суб'єктів делегованих повноважень (у разі коли вони виконують функції органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування) [2., с. 42]. Водночас, вчені наголошують, що у певних випадках публічне адміністрування може здійснюватися і органом законодавчої влади, і органами судової влади, Президентом України, органами прокуратури, органами державної влади, які не входять до системи органів виконавчої влади, проте обсяг такої діяльності є обмеженим [2, с. 42-43]. В. Медяник акцентував на тому, що законодавство не містить чітких положень щодо того, які конкретно суб'єкти наділені повноваженнями формувати та реалізовувати державну соціальну політику, водночас, узагальнив, що «головними суб'єктами з питань реалізації державної соціальної політики є органи виконавчої влади та місцевого самоврядування» [3, с.215]. А. Ліжєвський наголошував, що система суб'єктів публічної адміністрації у сфері соціального захисту є досить розлогою, оскільки включає велике коло суб'єктів, що належать до різних підсистем публічної влади [4, с.107]. О. Капітан в одному з підрозділів дисертації розглядала діяльність саме органів виконавчої влади у сфері формування та реалізації соціальної політики держави [5, с.69]. Виходячи з теоретичних положень науки адміністративного права для здійснення публічного адміністрування суб'єкт публічної адміністрації наділений повноваженнями щодо виконавчо-розпорядчої діяльності з метою задоволення публічних інтересів [6, с.81]. Дослід-

ники наголошують на переважному отождненні понять «суб'єкти публічної адміністрації» та «суб'єкти владних повноважень» [7, с.84].

Системний аналіз як метод наукового пізнання передбачає дослідження і класифікацію суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей як елементів системи, їх взаємодії та мети. Термін «система» є запозиченням з французької мови «systeme», через латинське посередництво «systema» з грецької мови «συστήμα», що значить «сполучення», «організація», пов'язане з словами «ставлю разом, розставляю», а згідно з тлумачним словником розглядається як «порядок, зумовлений плавним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь з певною метою» [8, с.1320; 9, с.244].

Аналізуючи положення законодавства, напрацювання вчених у відповідному напрямку, важко не погодитись з наявністю досить розгалуженої системи суб'єктів публічного адміністрування соціального захисту дітей, тому, варто надати їх перелік. Першочергово зупинимось на суб'єкті законодавчої влади – Верховна рада України (далі – ВР України), яка опосередковано має управлінський вплив, це виражається в тому числі, що ВР України при здійсненні законотворчої діяльності визначає і правовий статус інших суб'єктів публічного адміністрування, які, в свою чергу, реалізують повноваження щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, соціального захисту дітей тощо. Особливу увагу варто приділити комітетам ВР України, котрі утворюються з числа народних депутатів України і окрім законопроектної діяльності, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень ВР України, мають ще повноваження щодо виконання контрольних функцій [10], окремого комітету що займався виключно питаннями соціального захисту дітей, немає, водночас, утворено інші комітети, котрі мають у переліку предметів відання окремі аспекти захисту прав дітей, соціального захисту дітей (комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики; комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів; комітет з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування; комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнародних відносин) [10]. Також, в контексті дослідження варто наголосити і щодо Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (далі – Уповноважений), котрий здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі, також, має в структурі представника з окремим напрямом – Представника Уповноваженого з прав дитини [11]. Уповноважений має опосередкований управлінський вплив шляхом здійснення контрольних функцій (парламентський контроль) за дотриманням суб'єктами владних повноважень конституційних прав і свобод людини і громадянина (у тому числі соціальних прав дітей).

Наступним у системі суб'єктів варто розглянути Президента України, котрий також наділений певними повноваженнями щодо публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей. В. Колпаков наголошує на можливості розгляду Президента України саме як носія певних повноважень виконавчої гілки влади [12, с.210]. Президент України опосередковано має управлінський вплив на соціальний захист дітей, так, згідно з Конституцією України Президент України очолює Раду національної безпеки і оборони України [13], яка, в свою чергу, координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, до компетенції Ради національної безпеки і оборони України віднесено визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення націо-

нальної безпеки і оборони у соціальній та інших сферах, заходів соціального та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України [14]. Також, Президент України видає у процесі діяльності нормативні акти – укази, якими керується у своїй діяльності Кабінет Міністрів, інші органи виконавчої влади [13].

Наступною групою суб'єктів є виконавча гілка влади, яка є найбільш численною, саме органи виконавчої влади визнаються в наукових джерелах, регламентуються законодавством як основні суб'єкти публічної адміністрації. Згідно з Розділом VI Конституції України в Україні закріплено три рівні органів виконавчої влади: вищі, центральні, місцеві [13]. Нормативно, термін «виконавчі органи влади» не є закріпленим, водночас, у підручнику з адміністративного права колектив авторів визначає, що вищезазначені органи є «частиною державного апарату», «мають структуру, штат службовців» і «від імені й за дорученням народу України здійснюють на основі законодавства і в межах визначеної компетенції публічне адміністрування в певних галузях, сферах і секторах суспільного життя» [6, с.97].

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, згідно зі ст.113 Конституції України. Нормативно-правове регулювання діяльності Кабінету Міністрів України є різномірним, варто наголосити, що в законодавстві, що стосується суб'єкта – Кабінету Міністрів України, не закріплено окремого завдання або повноваження щодо діяльності у сфері соціального захисту дітей, серед завдань, що стосуються соціального захисту дітей, можна виділити наступні: «забезпечення проведення державної політики у сфері охорони материнства та дитинства», «забезпечення проведення політики соціального захисту», «вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина» тощо [15]. Враховуючи необхідність чіткої деталізації у законодавстві такої надважливої сфери, тенденцію до спеціалізації, варто було б закріпити на законодавчому рівні компетенцію щодо забезпечення державної політики щодо соціального захисту дітей та інших завдань у цій сфері.

Конституційно-правова модель України наступним рівнем органів виконавчої влади визначає центральні органи виконавчої влади. Першочергово варто наголосити на «основному» центральному органі виконавчої влади у сфері соціального захисту дітей – Міністерство соціальної політики України, профільна постанова визначає, що саме відповідний центральний орган виконавчої влади забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері соціальної політики, з питань сім'ї та дітей, оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки (державна допомога, пільги, житлові субсидії та інші виплати, що проводяться за рахунок державного бюджету, соціальні послуги) та за дотриманням прав дітей [16]. Вищезазначене Міністерство має три підпорядковані центральні органи виконавчої влади: Національна соціальна сервісна служба України, Державна служба України у справах дітей, Пенсійний фонд України. Діяльність вищезазначених органів пов'язана зі сферою соціального захисту населення, захисту прав дітей, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки сім'ям з дітьми, дітям. Серед центральних органів виконавчої влади щодо публічного адміністрування соціального захисту дітей варто наголосити на наявності повноважень у досліджуваній сфері у Міністерства економіки України, Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства у справах ветеранів України, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України тощо, Мініс-

терства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України та ін.

Наступною групою суб'єктів є місцеві та територіальні органи виконавчої влади. Місцевими органами визначають місцеві державні адміністрації, а територіальні органи виконавчої влади – це ті органи, що структурно не входять до складу місцевих державних адміністрацій, в свою чергу, голови місцевих державних адміністрацій можуть координувати та сприяти діяльності територіальних органів. [17; 18]. Варто відмітити, що вищенаведені центральні органи виконавчої влади не всі мають територіальні органи, є виключення та особливості. Наприклад, Пенсійний фонд України все ж таки має свої територіальні органи – головні управління в областях України, місті Київ та відділи обслуговування (сервісні центри), Міністерство соціальної політики України самостійних територіальних органів не має, проте, територіальними органами фактично визначають структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій з питань соціального захисту населення. Місцеві державні адміністрації мають різні завдання у сфері соціального захисту дітей, адже на них покладено повноваження щодо виконання державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, вони здійснюють державний контроль за додержанням законодавства з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї, молоді та дітей, соціального захисту населення. Фактично, вищевказані завдання покладені на структурні підрозділи з питань соціального захисту в місцевих державних адміністраціях, на органи опіки і піклування [19; 20].

Наступною групою суб'єктів є органи місцевого самоврядування, колектив авторів в підручнику з адміністративного права визначає, що «органи місцевого самоврядування мають риси, які наближають їх до органів виконавчої влади, з якими вони тісно взаємодіють під час вирішення питань місцевого значення» [6, с.127]. У сфері соціального захисту дітей органи місцевого самоврядування мають наступні повноваження: затверджують соціально-економічні програми розвитку; забезпечують збалансований економічний та соціальний розвиток на відповідній території; утворюють цільові фонди соціальної допомоги особам з інвалідністю, їх порядок і умови використання; забезпечують надання відповідно до закону громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатного житла або за доступну для них плату тощо [21].

В доктринальних джерелах суб'єктами публічної адміністрації в сфері соціального захисту деякі дослідники вважають і юридичних осіб публічного права, і фізичних осіб, і юридичних осіб приватного права [4, с.123]. Наприклад, аналізуючи вплив приватних осіб, їх «суб'єктність» в публічному адмініструванні соціального захисту дітей, то можна зазначити про наявність ознак такої «суб'єктності», але дуже умовно, виходячи з наступного. Управлінські рішення, владний вплив щодо публічного адміністрування соціального захисту дітей реалізуються з метою задоволення публічного інтересу, котрий, в свою чергу, на думку Т. Коломоєць є «сукупністю приватних інтересів» [22, с.12], а отже – вплив приватних осіб на публічне адміністрування наявний. Звісно, приватних осіб як суб'єктів публічного адміністрування варто визначати умовно, адже вони мають обмежено-дотичний вплив. В сучасних умовах, коли демократичні відносини поглиблюються, посилюється правозахисний рух, що особливо проявляється в умовах правового режиму воєнного стану, вплив приватних осіб на публічне адміністрування соціального захисту дітей закономірно посилюється, адже приватні особи стимулюють інших, умовно «необмежених» суб'єктів публічного адміністрування (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та ін.) до співпраці щодо забезпечення публічних соціальних інтересів.

Отже, варто констатувати, що публічне адміністрування у сфері соціального захисту дітей здійснюється достатньо великою кількістю суб'єктів і їх повноваження різні. Науковці переважно використовують поділ на суб'єктів загальної та спеціальної компетенції [7, с.80; 23], водночас, класифікувати суб'єктів можна за різними ознаками. Виходячи з конституційних положень, суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей можна класифікувати за приналежністю або відсутністю приналежності до гілок влади: ті, що відносяться до гілок влади (суб'єкти виконавчої гілки влади, суб'єкти законодавчої гілки влади, суб'єкти судової гілки влади); ті, що не відносяться до гілок влади (Президент України; органи місцевого самоврядування); народ як джерело влади в Україні та ін. Наступний вид класифікації, як вже зазначалось, найбільш поширений, поділ на суб'єктів загальної та спеціальної компетенції, котрий варто доповнити специфічним компонентом – суб'єктами делегованих повноважень. Суб'єкти загальної компетенції (публічне адміністрування у сфері соціального захисту не є основним напрямом діяльності, проте повноваження у цій сфері наявні): ВР України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Президент України, КМ України, та ін. Суб'єкти спеціальної компетенції (публічне адміністрування у сфері соціального захисту дітей є основним напрямом діяльності або переважає серед інших напрямів, компетентність обумовлена нормативно закріпленим статусом): Міністерство соціальної політики України, Міністерство молоді та спорту України, Радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації та ін. Суб'єкти, що наділені делегованими повноваженнями (наділення в певних випадках суб'єктів, що не є первісними носіями, відповідними повноваженнями органів публічної влади [24, с.29]): органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти. Також, суб'єктів можна поділити за територіальним масштабом діяльності: ті, що мають повноваження на всій території України (КМ України, Міністерство соціальної політики тощо); ті, що мають повноваження у межах відповідної території (обласні, міські, районні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування).

Вищевказані елементи системи існують у взаємозв'язку: мають внутрішні зв'язки (Пенсійний фонд України здійснює діяльність за спрямуванням і координацією КМ України через Міністра соціальної політики, а ПФ України, в свою чергу, вносить пропозиції Міністрові соціальної політики щодо відповідних питань); мають зовнішні зв'язки, (Міністерство соціальної політики України взаємодіє з Міністерством юстиції України, зокрема, визначено механізм електронної взаємодії між вищевказаними міністерствами щодо підтвердження факту народження дитини для подальшого надання державних соціальних допомог); мають вертикальні зв'язки (Департамент соціального захисту населення Запорізької обласної державної адміністрації підпорядкований голові обласної державної адміністрації, а також підзвітний і підконтрольний Міністерству соціальної політики України і забезпечує на території Запорізької області реалізацію відповідної державної політики [20]); мають горизонтальні зв'язки (Мінреінтеграції сприяє разом з Мінсоцполітики забезпеченню надання внутрішньо переміщеним особам гуманітарної допомоги [25]). Варто констатувати об'єднаність елементів системи, взаємообумовленість їхньої діяльності, адже зміни в завданнях для одного суб'єкта можуть спричинити зміни в завданнях для іншого. Щодо мети діяльності, то вищевказані суб'єкти, утворивши систему органів публічного адміністрування, дійсно об'єднані однією метою у відповідній сфері – здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності для задоволення публічних інтересів щодо соціального захисту дітей.

Серед тенденцій спостерігається наявність збільшення кількісного складу суб'єктів, утворюється додаткове

навантаження на державний та місцеві бюджети, виникають випадки дублювання повноважень, проте не у всіх випадках збільшення кількісного показника є необхідним і єдиним вирішенням нагальних потреб. Отже, на нашу думку, кількість суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей є надмірно великою та потребує оптимізації. Позитивним процесом є те, що в умовах воєнного стану відбувається пошук оптимальної побудови системи суб'єктів, наприклад, в 2023 році було утворено Державну службу України у справах дітей, проте, потреба в подальшому удосконаленні нормативно-правової бази залишається. Оптимізація, перерозподіл повноважень, зменшення навантаження на державний і місцеві бюджети має спричинити позитивний вплив і в умовах євроінтеграційних процесів, що корелюється із прийнятими стратегічними документами, численними

нормативними актами щодо оптимізації тих чи інших органів публічної влади.

Таким чином, суб'єкти публічного адміністрування у сфері соціального захисту дітей являють собою розгалужену систему, компетентність яких обумовлена нормативно закріпленим статусом, котрі здійснюють виконавчо-розпорядчу діяльність для задоволення публічних інтересів щодо соціального захисту дітей. Утворена система має свої особливості та ознаки: функціонування великої кількості суб'єктів; суб'єкти між собою мають різнохарактерні зв'язки (внутрішні і зовнішні, вертикальні і горизонтальні); суб'єкти мають різний обсяг повноважень, різне кадрове і фінансове забезпечення, різний масштаб діяльності, водночас, об'єднані однією метою у відповідній сфері; суб'єкти системи зазнали модифікації в умовах правового режиму воєнного стану, перебувають в процесі модифікації у зв'язку з європейською інтеграцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словничок юридичних термінів: навч. посіб. / уклад. В. П. Марчук. Київ : МАУП, 2003. 128 с.
2. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за заг. ред. Р.С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
3. Медяник В.А. Адміністративно-правове забезпечення державної соціальної політики в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 424 с.
4. Ліжевський А. Л. Публічне адміністрування у сфері соціального захисту: теорія і практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 200 с.
5. Капітан О.І. Адміністративно-правове регулювання діяльності суб'єктів формування та реалізації соціальної політики України в умовах євроінтеграційних процесів: дис. ... д-ра філософ. : 081 Право. Львів, 2020. 227с.
6. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання третє. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.
7. Волкова І.І. Адміністративно-правовий механізм захисту прав дітей: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 186 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
9. Етимологічний словник української мови. В 7 т. Т. 5 : Р - Т / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Скляренко, О. Б. Ткаченко. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 2006. 705 с.
10. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 р. № 116/95-ВР. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80#Text>
11. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>
12. Адміністративне право України. Академічний курс / редкол.: Авер'янов В. Б. та ін. Київ : Юридична думка, 2007. Т. 1 : Загальна частина. 592 с.
13. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96- ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. Дата оновлення: 29.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. Дата оновлення: 08.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
16. Про затвердження положення про Міністерство соціальної політики України : постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 423. Дата оновлення: 15.11.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text>
17. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. Дата оновлення: 27.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>
18. Про затвердження Типового положення про територіальні органи міністерства та іншого центрального органу виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 563. Дата оновлення: 03.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-2011-%D0%BF#Text>
19. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 №866. Дата оновлення: 13.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#top>
20. Положення про Департамент соціального захисту населення Запорізької обласної державної адміністрації : Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 24.02.2017 р. № 76 URL: https://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/polozhennya_pro_dszn.pdf
21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 10.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#top>
22. Коломоєць Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України : теорія, досвід та практика реалізації : монографія; за ред. В. К. Шкарупи. Запоріжжя : Поліграф, 2004. 403 с.
23. Огінська А.Ю. Соціальний захист населення та фінансовий механізм його реалізації: теоретико-концептуальний зріз. Економіка та держава: науково-практичний журнал. 2018. № 4. С. 131–136.
24. Бедний О. І. Відносини з делегування повноважень щодо публічного адміністрування як складник предмета адміністративного права. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2021. С. 26-31.
25. Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій : постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 376. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#top>

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ ПІД ЧАС НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ГРОМАДЯНАМ

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE DURING THE PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES TO CITIZENS

Кошурніков Ю.В., здобувач

Науково-дослідного інституту публічного права

Актуальність статті полягає в тому, що одним із головних напрямів електронного урядування є розвиток сервісної складової роботи органів державної влади та місцевого самоврядування. Він, передусім, передбачає автоматизацію та технологічну актуалізацію процесу надання громадянам адміністративних послуг. Крім того, електронне урядування сприяє підвищенню якості послуг. Автоматизація процесів дозволяє уникнути помилок, які можуть виникати через людський фактор, і забезпечити стандартизовану якість обслуговування. Системи електронного урядування також здатні інтегрувати кілька послуг в одну платформу, що робить отримання адміністративних послуг зручнішим і зрозумілішим для громадян. Водночас впровадження таких систем підвищує доступність державних послуг для різних верств населення, включаючи тих, хто проживає в віддалених або малонаселених регіонах, де доступ до фізичних державних установ може бути обмежений. У статті, на основі аналізу наукових поглядів вчених, сформовано авторське визначення поняття «адміністративні послуги». Наголошено на важливості та необхідності забезпечення ефективного впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам. Сформовано авторський підхід щодо визначення переліку характерних особливостей впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам. Зроблено висновок, що впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам характеризується наступними особливостями: по-перше, диференціюється порядок надання адміністративних послуг на загальний процес, а також електронний, який відбувається за допомогою державних інформаційно-технологічних систем, правовий статус та функціонал яких встановлено спеціальними нормативно-правовими актами; по-друге, надання адміністративних послуг в рамках електронного урядування передбачає спеціальний порядок обробки та захисту інформації регламентований Законом України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»; по-третє, електронне урядування надає можливість комбінувати адміністративні послуги та надавати їх в сукупності з метою реалізації законних інтересів громадян в конкретній сфері, прикладом чого є електронна послуга «e-Підприємець». Остання включає в себе декілька одно-типних адміністративних послуг надання яких у комплексі спрощує початок та легалізацію підприємницької діяльності.

Ключові слова: впровадження, електронне урядування, адміністративні послуги, взаємодія, органи державної влади.

The relevance of the article lies in the fact that one of the main directions of e-government is the development of the service component of the work of state authorities and local self-government. First of all, it provides for the automation and technological updating of the process of providing citizens with administrative services. In addition, e-government contributes to the improvement of the quality of services. Automation of processes allows you to avoid errors that can occur due to the human factor and ensure standardized service quality. E-government systems are also able to integrate several services into one platform, which makes obtaining administrative services more convenient and understandable for citizens. At the same time, the implementation of such systems increases the availability of public services for various segments of the population, including those who live in remote or sparsely populated regions, where access to physical public institutions may be limited. In the article, based on the analysis of scientific views of scientists, the author's definition of the concept of "administrative services" was formed. The importance and necessity of ensuring the effective implementation of electronic governance during the provision of administrative services to citizens was emphasized. The author's approach to defining the list of characteristic features of the implementation of electronic governance during the provision of administrative services to citizens has been formed. It was concluded that the implementation of electronic governance during the provision of administrative services to citizens is characterized by the following features: firstly, the procedure for providing administrative services is differentiated into a general process, as well as an electronic one, which takes place with the help of state information technology systems, the legal status and functionality of which are established special normative legal acts; secondly, the provision of administrative services within the framework of e-government involves a special procedure for processing and protecting information regulated by the Law of Ukraine "On the Protection of Information in Information and Communication Systems"; thirdly, e-governance provides an opportunity to combine administrative services and provide them together in order to realize the legitimate interests of citizens in a specific area, an example of which is the electronic service "e-Entrepreneur". The latter includes several administrative services of the same type, the provision of which in a complex simplifies the start and legalization of entrepreneurial activity.

Key words: implementation, e-government, administrative services, interaction, public authorities.

Постановка проблеми. Одним із головних напрямів електронного урядування є розвиток сервісної складової роботи органів державної влади та місцевого самоврядування. Він, передусім, передбачає автоматизацію та технологічну актуалізацію процесу надання громадянам адміністративних послуг. Крім того, електронне урядування сприяє підвищенню якості послуг. Автоматизація процесів дозволяє уникнути помилок, які можуть виникати через людський фактор, і забезпечити стандартизовану якість обслуговування. Системи електронного урядування також здатні інтегрувати кілька послуг в одну платформу, що робить отримання адміністративних послуг зручнішим і зрозумілішим для громадян. Водночас впровадження таких систем підвищує доступність державних послуг для різних верств населення, включаючи тих, хто проживає в віддалених або малонаселених регіонах, де доступ до фізичних державних установ може бути обмежений.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, пов'язані із впровадженням електронного урядування

в публічне управління, у своїх наукових працях розглядали: В.В. Берч, Ю.М. Бисага, О.В. Вакун, Г.І. Жекало, М.Я. Заяць, В.Я. Малиновський, Г.Ю. Нечипорук, Н.С. Орлова, О.З. Романчук, В.І. Чечерський та багато інших. Втім незважаючи на значну кількість теоретичних здобутків, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання вивчення особливостей впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам.

Саме тому метою статті є: розкрити особливості впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження відзначимо, що адміністративні послуги – це акт реалізації суб'єктами публічної влади (органами держави та місцевого самоврядування) покладених на них публічних функцій, які вони здійснюють за ініціативою фізичних або юридичних осіб, та результатом яких є виникнення, зміна та припинення правовідносин адмі-

ністративно-правового характеру. Варто відзначити, що впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам має низку особливостей.

Так, перша особливість пов'язана із порядком надання адміністративних послуг, який фактом впровадження електронного урядування диференційовано. Засади реалізації суб'єктами публічної влади покладених на них публічних функцій викладено в статті 17 Закону України «Про адміністративні послуги» де вказано: адміністративні послуги надаються суб'єктами надання адміністративних послуг безпосередньо або через центри надання адміністративних послуг. Центри надання адміністративних послуг та суб'єкти надання адміністративних послуг у випадках, передбачених законодавством, а також на вимогу суб'єкта звернення забезпечують складання заяви в електронній формі, її друкування та надання суб'єкту звернення для перевірки та підписання. Забороняється вимагати від суб'єкта звернення для надання адміністративної послуги документи або інформацію, не передбачені законом. Для отримання адміністративної послуги суб'єкт звернення подає, зокрема, такі документи (якщо відомості, що містяться в них, не внесені до відповідних інформаційних баз в обсязі, достатньому для надання адміністративної послуги): 1) документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, у тому числі військовослужбовців; 2) документи, що посвідчують: особу іноземця; особу без громадянства; отримання статусу біженця чи притулку в Україні (зокрема посвідчення біженця, посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту, посвідчення особи, якій надано тимчасовий захист); 3) документи військового обліку; 4) свідоцтва про державну реєстрацію актів цивільного стану; 5) документи, що підтверджують надання особі спеціального права на керування транспортним засобом відповідної категорії; 6) документи, що посвідчують проходження обов'язкового технічного контролю транспортних засобів відповідної категорії; 7) документи на транспортний засіб та його складові частини, у тому числі реєстраційні документи тощо [1].

Орган публічного управління (суб'єкт надання адміністративної послуги) отримує відповідні документи або інформацію без участі суб'єкта звернення на підставі поданих у заяві відомостей, у тому числі шляхом доступу до інформаційних систем або баз даних інших суб'єктів надання адміністративних послуг, підприємств, установ або організацій, що належать до сфери їх управління, або через систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів. Крім того, суб'єкт надання адміністративних послуг забезпечує можливість безоплатного одержання суб'єктами звернення у достатній кількості бланків заяв та інших документів, необхідних для звернення за наданням адміністративної послуги, у тому числі одержання бланків з веб-сайтів суб'єктів надання адміністративних послуг, у центрах надання адміністративних послуг; вільний доступ до своїх приміщень, у яких здійснюється прийом суб'єктів звернення, у тому числі належні умови для доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями [1]. Наведений порядок є загальноприйнятним та класичним, але він набуває суттєвих відмінностей, коли фізична чи юридична особа бажає отримати адміністративну послугу в електронному форматі. В даному випадку реалізація суб'єктами публічного управління своїх повноважень та функцій здійснюється за допомогою використання спеціальних електронних інформаційних системи.

Відповідно до статті 17 Закону України «Про адміністративні послуги» надання адміністративних послуг в електронній формі та доступ суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням мережі Інтернет забезпечуються засобами Єдиного дер-

жавного вебпорталу електронних послуг, який є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг в Україні [1].

Правовий статус та функціонал Вебпорталу визначено окремим підзаконним документом, Постановою КМУ «Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг», якою затверджено Положення про вказану інформаційну систему. Згідно документу, вебпортал має назву «Портал Дія», користування яким здійснюється на безоплатній основі цілодобово сім днів на тиждень, крім випадків проведення модернізації або планових і позапланових профілактичних та/або технічних робіт, пов'язаних із усуненням технічних та/або методологічних недоліків чи технічного збою в роботі, тривалість проведення яких визначається технічним адміністратором із повідомленням власнику (держателю). Портал створений з метою реалізації права кожного на доступ до електронних публічних послуг та інших послуг, звернення до органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, благодійної (волонтерської) діяльності, автоматизації управління закладами освіти, що забезпечують здобуття загальної середньої освіти, створення, обробки, обміну інформацією та документами в електронній формі, зокрема з центральною базою даних програмно-апаратного комплексу «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту» (у разі підключення), внесення до центральної бази даних електронної системи охорони здоров'я медичної та іншої інформації про користувача або особу, законним представником якої він є, в електронній формі, перегляд такої інформації та обмін нею (у разі підключення в установленому законодавством порядку до зазначеної бази), отримання інформації з національних електронних інформаційних ресурсів, інших інформаційно-комунікаційних систем, яка необхідна для надання послуг, а також для проведення моніторингу та оцінки якості послуг [2].

Відповідно до завдань Портал Дія має такі функціональні можливості: 1) електронна ідентифікація та автентифікація користувачів, зокрема з використанням інтегрованої системи електронної ідентифікації, електронних підписів та печаток, що базуються на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису/печатки, та/або інших засобів ідентифікації, які дають змогу однозначно встановити особу; 2) забезпечення віддаленої ідентифікації фізичних осіб (без їх особистої присутності) за допомогою мобільного додатка Порталу Дія (Дія) з метою безоплатного надання кваліфікованих електронних довірчих послуг, пов'язаних із використанням віддаленого кваліфікованого електронного підпису «Дія.Підпис» («Дія ID»); 3) забезпечення віддаленої ідентифікації представників юридичних осіб (без їх особистої присутності) за допомогою мобільного додатка Порталу Дія (Дія) з метою надання кваліфікованих електронних довірчих послуг, пов'язаних із використанням віддаленого кваліфікованого електронного підпису; тощо [2].

Наступну особливість впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам пов'язано із захистом інформації при реалізації останніх. Абзацом 3 частини 4 статті 17 Закону України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 №5203-VI констатовано, що захист інформації, що міститься в Єдиному державному вебпорталі електронних послуг, відповідно до вимог законодавства про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах та про захист персональних даних здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері надання адміністративних послуг [3].

Згідно з існуючими правовими реаліями захист інформації при наданні адміністративних послуг в електронному форматі відбувається з огляду на Закон України «Про

захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». В статті 9 Закону вказано, що відповідальність за забезпечення захисту інформації в системі покладається на власника системи. Власник системи, в якій обробляються державні інформаційні ресурси або інформація з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, утворює службу захисту інформації або призначає осіб, на яких покладається забезпечення захисту інформації та контролю за ним. Про спроби та/або факти несанкціонованих дій у системі щодо державних інформаційних ресурсів або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, власник системи повідомляє відповідно спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань організації спеціального зв'язку та захисту інформації або підпорядкований йому регіональний орган. Державні інформаційні ресурси або інформація з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, повинні оброблятися в системі із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю. Підтвердження відповідності комплексної системи захисту інформації здійснюється за результатами державної експертизи, яка проводиться з урахуванням галузевих вимог та норм інформаційної безпеки у порядку, встановленому законодавством. Крім цього, для створення комплексної системи захисту державних інформаційних ресурсів або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, використовуються засоби криптографічного захисту інформації та засоби технічного захисту інформації, які пройшли державну сертифікацію [4].

Третя особливість пов'язана із можливістю комбінувати адміністративні послуги в процесі їх надання завдяки впровадженню електронного урядування. Ідея полягає в об'єднанні та реалізації однотипних послуг в межах однієї юридичної моделі, що націлено на забезпечення законних інтересів фізичних та юридичних осіб в конкретній сфері. Прикладом є затверджена Постановою КМУ від 07.11.2023 №1156 послуга «е-Підприємець». Її реалізація включає в себе комплекс публічно-правових дій націлених на спрощення початку провадження підприємницької діяльності, а саме: 1) державну реєстрацію фізичної особи підприємця; 2) державну реєстрацію змін до відомостей про фізичну особу - підприємця, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань; 3) подання повідомлення про використання або про відмову від використання єдиного рахунка; 4) реєстрацію платником єдиного податку; 5) реєстрацію платником податку на додану вартість; 6) реєстрацію реєстратора розрахункових операцій та програмного реєстратора розрахункових операцій, а також пошук фіскального чека; тощо [5].

Електронні публічні послуги, які входять до складу послуги «е-Підприємець», можуть надаватися з урахуван-

ням технічних можливостей їх надання засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та інформаційно-комунікаційних систем державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що можуть бути задіяні для надання послуги «е-Підприємець». Надання послуги «е-Підприємець» здійснюється на підставі єдиної заяви, сформованої засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, і необхідних для її надання документів та/або відомостей, за умови накладення кваліфікованого електронного підпису або удосконаленого електронного підпису [5].

Для надання послуги «е-Підприємець» забезпечується електронна інформаційна взаємодія між такими інформаційно-комунікаційними системами та державними електронними інформаційними ресурсами державних органів: Єдиним державним вебпорталом електронних послуг; Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань; Реєстром рахунків для сплати єдиного внеску; електронним кабінетом платника податків, держателем якого є ДПС; Єдиним банком даних про платників податків - юридичних осіб; Державним реєстром фізичних осіб - платників податків; Реєстром платників податку на додану вартість; Державним реєстром реєстраторів розрахункових операцій; Реєстром дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки; Державним електронним реєстром об'єктів підвищеної небезпеки; Реєстром декларацій відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань охорони праці; Єдиною інформаційно-аналітичною системою державної служби зайнятості; Реєстром програмних реєстраторів розрахункових операцій; Державним реєстром потужностей операторів ринку [5].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дає змогу констатувати, що впровадження електронного урядування під час надання адміністративних послуг громадянам характеризується наступними особливостями: по-перше, диференціюється порядок надання адміністративних послуг на загальний процес, а також електронний, який відбувається за допомогою державних інформаційно-технологічних систем, правовий статус та функціонал яких встановлено спеціальними нормативно-правовими актами; по-друге, надання адміністративних послуг в рамках електронного урядування передбачає спеціальний порядок обробки та захисту інформації регламентований Законом України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»; по-третє, електронне урядування надає можливість комбінувати адміністративні послуги та надавати їх в сукупності з метою реалізації законних інтересів громадян в конкретній сфері, прикладом чого є електронна послуга «е-Підприємець». Остання включає в себе декілька однотипних адміністративних послуг надання яких у комплексі спрощує початок та легалізацію підприємницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 №5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №32. Ст.1705.
2. Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 №1137. *Офіційний вісник України*. 2020. №3. Ст.150.
3. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 №5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013 №32. Ст.409.
4. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: закон від 05.07.1994 №80/94-ВР. *Відомості Верховної ради України*. 1994. №31. Ст.286
5. Деякі питання надання комплексної електронної публічної послуги «е-Підприємець»: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.11.2023 №1156. *Офіційний вісник України*. 2023. №102. Ст.48.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PROCEDURAL PROPERTIES OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Воробей П.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920

Тильчик В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-5964-3439

Форосяний А.В., доцент кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-8683-488X

Актуальність теми статті зумовлена тим, що на ґрунтовність проведених досліджень, окремі питання проблематики кримінального процесуального доказування потребують подальшого дослідження, що повною мірою стосується процесуальних властивостей доказів.

Актуальність зазначеної проблематики зумовила постановку як мети статті виокремлення системи процесуальних властивостей доказів у кримінальному провадженні та визначення змісту кожної з них.

Розкрито законодавчий підхід до визначення системи процесуальних властивостей доказів у кримінальному провадженні, відповідно до якого виокремлюється чотири процесуальні властивості доказів: 1) належність; 2) допустимість; 3) достовірність; 4) достатність і взаємозв'язок. Проаналізовано доктринальні підходи стосовно визначення системи процесуальних властивостей доказів і висловлено підтримку позиції вчених, які піддають критиці додаткове, порівняно із законодавчим підходом, виокремлення їх кількості.

Розкрито поняття належності доказів як їх процесуальною властивістю, що відображає зв'язок змісту доказів із предметом доказування у кримінальному провадженні. Визначено допустимість доказів як їх процесуальну властивість, що відображає процесуальну форму отримання доказів. Наведено поняття достовірності доказів як їх процесуальної властивості, що характеризує зміст доказів з точки зору відповідності об'єктивній дійсності. Визначено достатність доказів та їх взаємозв'язок як їх системну процесуальну властивість, яка притаманна системі доказів, наявній на момент ухвалення відповідного процесуального рішення.

За результатами проведеного дослідження здійснено авторське узагальнення системи процесуальних властивостей, притаманних доказам. Обґрунтовано, що Виокремлення наведених процесуальних властивостей, закріплених законодавцем у ч. 1 ст. 94 КПК України, є достатнім для забезпечення вичерпної характеристики доказів з точки зору придатності використання у кримінальному провадженні для ухвалення відповідних процесуальних рішень.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказування, докази, процесуальні властивості доказів, належність доказів, допустимість доказів, достовірність доказів, достатність доказів.

The relevance of the topic of the article is due to the fact that, based on the thoroughness of the studies conducted, certain issues of criminal procedural evidence require further research which fully relates to the procedural properties of evidence.

The relevance of this issue has led the author to set as the purpose of the article the allocation of the system of procedural properties of evidence in criminal proceedings and determination of the content of each of them.

The author reveals the legislative approach to defining the system of procedural properties of evidence in criminal proceedings, according to which four procedural properties of evidence are distinguished: 1) relevance; 2) admissibility; 3) reliability; 4) sufficiency and interrelation. The author analyzes the doctrinal approaches to defining the system of procedural properties of evidence and expresses support for the position of scholars who criticize the additional number of such properties compared to the legislative approach.

The author reveals the concept of relevance of evidence as its procedural property which reflects the connection between the content of evidence and the subject matter of proof in criminal proceedings. The author defines admissibility of evidence as its procedural property which reflects the procedural form of obtaining evidence. The concept of reliability of evidence as its procedural property which characterizes the content of evidence in terms of its correspondence to objective reality is presented. The author defines sufficiency of evidence and its interrelation as a systemic procedural property which is inherent in the system of evidence available at the time of making the relevant procedural decision.

Based on the results of the study, the author makes an author's generalization of the system of procedural properties inherent in evidence. It is substantiated that the allocation of these procedural properties enshrined by the legislator in Part 1 of Article 94 of the CPC of Ukraine is sufficient to ensure an exhaustive characterization of evidence in terms of its suitability for use in criminal proceedings for making relevant procedural decisions.

Key words: criminal proceedings, proving, evidence, procedural properties of evidence, relevance of evidence, admissibility of evidence, reliability of evidence, sufficiency of evidence.

Постановка проблеми. Доказування у кримінальному провадженні, здійснюється за допомогою кримінального процесуального доказування. Згідно з ч. 2 ст. 91 КПК України, доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [1]. У ході як перевірки доказів, так і їх оцінки

суб'єктом доказування встановлюються процесуальні властивості доказів, відповідність яким забезпечує можливість використання відомостей про факти у кримінальному процесуальному доказуванні, в першу чергу, шляхом покладення в основу відповідних процесуальних рішень, ухвалення яких передбачає здійснення оцінки доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розкриття проблематики кримінального процесуального доказування звертаються В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, Д.В. Давидова, О.В. Капліна, С.О. Ковальчук, С.А. Крушинський, М.А. Погорецький, Р.М. Шехавцов, М.С. Шумило, О.Г. Шило та інші вітчизняні вчені. Значна кількість наукових розвідок зазначених та інших науковців присвячена розкриттю як теоретичних аспектів цієї проблематики у частині визначення поняття та структури кримінального процесуального доказування, поняття та видів доказів, так і її практичних аспектів, пов'язаних зі збиранням, перевіркою, оцінкою та використанням доказів у кримінальному провадженні. Незважаючи на ґрунтовність проведених досліджень, окремі питання проблематики кримінального процесуального доказування потребують подальшого дослідження, що повною мірою стосується процесуальних властивостей доказів.

Метою статті є виокремлення системи процесуальних властивостей доказів у кримінальному провадженні та визначення змісту кожної з них.

Виклад основного матеріалу. У цілому система процесуальних властивостей доказів у кримінальному провадженні визначається законодавцем у ч. 1 ст. 94 КПК України, згідно з якою слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення [1]. Відповідно, законодавець виокремлює чотири процесуальні властивості доказів: 1) належність; 2) допустимість; 3) достовірність; 4) достатність і взаємозв'язок доказів. При цьому належність, допустимість і достовірність є індивідуальними процесуальними властивостями доказів, оскільки підлягають встановленню суб'єктом доказування стосовно кожного з них, а достатність і взаємозв'язок – системною процесуальною властивістю, оскільки встановлюється стосовно сукупності доказів, наявної на момент ухвалення відповідного процесуального рішення.

У цілому зазначені процесуальні властивості доказів використовуються переважно більшістю вчених у ході визначення їх системи [2, с. 184; 3, с. 80; 4, с. 77]. Натомість, інші вчені, в межах відстоюваних ними підходів, виокремлюють від п'яти до десяти процесуальних властивостей доказів, додатково виокремлюючи в їх системі, зокрема, такі: доброякісність [5, с. 108], значимість [6, с. 290], законність [7, с. 135-136], придатність, силу, переконливість і повноту [8, с. 13]. Водночас, заслуговує на підтримку позиція С.О. Ковальчука, який відзначає, що «інші риси доказів, які вченими пропонуються відносити до числа їх процесуальних властивостей, або охоплюються належністю, допустимістю, достовірністю та достатністю доказів (наприклад, доброякісність і законність доказів охоплюються змістом їх допустимості), або взагалі не можуть бути віднесені до процесуальних властивостей доказів (наприклад, значимість не може розглядатися в якості невід'ємної та характерної властивості доказів, оскільки її наявність не впливає на визнання конкретних фактичних даних доказом та їх використання під час кримінального процесуального доказування)» [9, с. 178].

Належність доказів є їх процесуальною властивістю, що відображає зв'язок змісту доказів із предметом доказування у кримінальному провадженні. У цілому коло обставин, які його становлять, визначено в ч. 1 ст. 91 КПК України, відповідно до якої у кримінальному провадженні підлягають доказуванню: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення,

форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [1].

Натомість, поряд із встановленням обставин, які становлять предмет доказування у кримінальному провадженні, законодавець звертає увагу на можливість з'ясування за допомогою належних доказів інших обставин. Так, у ст. 85 КПК України він закріплює, що належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів [1]. На підставі аналізу змісту ст. 85 КПК України Г.Р. Крет здійснює поділ обставин, які становлять предмет доказування у кримінальному провадженні, «на три групи: 1) обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні; 2) інші обставини, які мають значення для кримінального провадження; 3) обставини, що підтверджують достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів» [10, с. 184]. Відповідно, перша група обставин відображає загальний предмет доказування у кримінальному провадженні, друга – особливий, а третя – конкретний (локальний).

Допустимість доказів є їх процесуальною властивістю, що відображає процесуальну форму отримання доказів. Із точки зору законодавця допустимість доказів характеризується однією умовою – їх отриманням у порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом. Так, ч. 1 ст. 86 КПК України закріплює, що доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом [1]. Водночас, у доктрині кримінального процесу прийнято характеризувати допустимість доказів більш широко за рахунок виокремлення трьох умов цієї їх процесуальної властивості: 1) належного процесуального джерела; 2) належного суб'єкта отримання; 3) дотримання порядку отримання доказів.

Натомість, недопустимість доказів пов'язана зі встановленням суб'єктом доказування допущення під час отримання доказів істотних порушень конвенційних прав та свобод людини, а також інших істотних порушень норм кримінального процесуального закону. Так, ч. 1 ст. 87 КПК України передбачає, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. При

цьому, з огляду на вимоги ч. 2 цієї статті, суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння: 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; 2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; 3) порушення права особи на захист; 4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідала на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; 5) порушення права на перехресний допит [1]. Коло інших істотних порушень норм кримінального процесуального закону, які призводять до недопустимості доказів, визначається законодавцем у ч. 3 ст. 87 КПК України, згідно з якою недопустимими є також докази, що були отримані: 1) з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні; 2) після початку кримінального провадження шляхом реалізації органами досудового розслідування чи прокуратури своїх повноважень, не передбачених цим Кодексом, для забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень; 3) під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи у зв'язку з недопущенням адвоката до цієї слідчої (розшукової) дії. Факт недопущення до участі в обшуку адвокат зобов'язаний довести в суді під час судового провадження; 4) під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, якщо така ухвала винесена слідчим суддею без проведення повної технічної фіксації засідання [1].

Достовірність доказів є процесуальною властивістю доказів, що характеризує їх зміст із точки зору відповідності об'єктивній дійсності. Хоча вона є індивідуальною процесуальною властивістю, притаманною кожному доказу, вона може встановлюватися за допомогою сукупності доказів, що стосуються конкретної обставини, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні. Достовірності

доказів притаманна низка особливостей, до узагальнення яких звертається Г.Р. Крет, яка до їх числа відносить «такі: 1) оцінка доказів з точки зору їх достовірності здійснюється шляхом співставлення змісту кожного з них зі змістом інших доказів; 2) встановлення достовірності можливе стосовно як одного доказу, так і їх системи, що стосується конкретної обставини, яка підлягає доказуванню; 3) оцінка достовірності доказів значною мірою залежить від того, до якого виду доказів вони належать за критерієм відношення джерела відомостей про доказуваний факт до самого цього факту – прямих або непрямих» [10, с. 301-302].

Достатність доказів та їх взаємозв'язок є їх системною процесуальною властивістю, яка притаманна системі доказів, наявній на момент ухвалення відповідного процесуального рішення. Як вказують В.М. Зінченко та С.О. Ковальчук, «достатність доказів є їх системною процесуальною властивістю, яка відображає наявність сукупності належних, допустимих і достовірних доказів та встановлюється на основі внутрішнього переконання суб'єкта доказування, що ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, на конкретний момент кримінального провадження з метою ухвалення відповідного процесуального рішення» [11, с. 226]. Поряд із достатністю суб'єктом доказування повинен встановлюватися наявність їх взаємозв'язку, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення: підтвердження одних доказів за допомогою інших, узгодженість доказів, відсутність суперечностей між ними тощо.

Висновки. Процесуальними властивостями доказів є належність, допустимість, достовірність (індивідуальні властивості кожного доказу), достатність і взаємозв'язок (системна властивість, притаманна сукупності доказів). Виокремлення наведених процесуальних властивостей, закріплених законодавцем у ч. 1 ст. 94 КПК України, є достатнім для забезпечення вичерпної характеристики доказів з точки зору придатності використання у кримінальному провадженні для ухвалення відповідних процесуальних рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес: навчальний посібник. К.: Ваїте, 2014. 280 с.
3. Сергеева Д.Б. Допустимість доказів в теорії та КПК 2012 року. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 80-87.
4. Шепітько І.І. Судовий розгляд (судове слідство) в системі судового провадження у першій інстанції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2018. 269 с.
5. Ланцедова Ю.О., Виноградов А.К. Можливості уточнення властивостей доказів та підстав юридичної відповідальності слідчого чи інших суб'єктів владних повноважень за порушення порядку їх отримання в антикримінальному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 68. С. 101-112.
6. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Х.: Юрайт, 2017. 408 с.
7. Кириченко С.А., Ланцедова Ю.О., Ткач Ю.Д., Тунтула О.С. Сутність і класифікація антикримінальних доказів та їх особистісних і речових джерел: навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2009. 384 с.
8. Берназ В.Д. Правові та психологічні аспекти оптимізації формування переконання слідчого у кримінальному провадженні як основа оцінки доказів. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 11-21.
9. Ковальчук С.О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2017. 618 с.
10. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Калуш: Петраш К.Т., 2020. 452 с.
11. Зінченко В.М., Ковальчук С.О. Достатність доказів у кримінальному провадженні: монографія. Івано-Франківськ: Голіней О.М., 2022. 272 с.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ І РІШЕНЬ ІНШИХ ОРГАНІВ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR IMPLEMENTATION OF NATIONAL POLICY FOR ENFORCEMENT OF JUDGEMENTS AND OTHER BODIES' DECISIONS

Юнін О.С., д.ю.н., професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
проректор

Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-4846-2573

Крізь призму правозастосовчої практики досліджено адміністративно-правовий статус юридичних та фізичних осіб, які виконують судові рішення та рішення інших суб'єктів.

Акцентовано увагу на елементах розвитку демократичного суспільства, змінюється адміністративно-політична ситуація, проводяться адміністративні реформи в органах влади, у тому числі реформи судової системи, які відображаються на захисті прав людей.

Зміни, що відбуваються в українському суспільстві, зумовили високу активність у сфері забезпечення справедливості та доступності судових рішень та механізмів їх виконання, прагнення безпосередньо брати участь у вирішенні проблем, що зачіпають спільні інтереси.

Проте, незважаючи на важливість виконання судових рішень і статус установ, уповноважених виконувати ці функції, конституційні положення, які захищають право громадян на справедливий суд і виконання судових рішень, все ще діють. Чинним законам бракує ефективних механізмів примусового виконання, вони часто обмежені.

Наявні зміни та доповнення у процесуальне законодавство з урахуванням останніх досягнень науки в умовах воєнного стану; наявністю негативною практикою виконання судових актів в Україні, що призводить до звернення громадян України до Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, виконавче провадження, ухвала суду, реалізація ухвали, виконання рішень, адміністративно-правове забезпечення, виконавче провадження, механізм забезпечення, судочинство, права громадян, державна політика.

This article through the prism of law enforcement practice deals with study of administrative-legal status of legal entities and individuals who execute court decisions and decisions of other entities.

Attention is focused on the elements of the development of a democratic society, the administrative and political situation is changing, administrative reforms are being carried out in the authorities, including reforms of the judicial system, which are reflected in the protection of people's rights.

The changes taking place in Ukrainian society led to high activity in the sphere of ensuring justice and accessibility of court decisions and the mechanisms of their execution, the desire to directly participate in solving problems affecting common interests.

However, despite the importance of the execution of court decisions and the status of institutions authorized to perform these functions, constitutional provisions that protect citizens' right to a fair trial and the execution of court decisions are still in place. Current laws lack effective enforcement mechanisms and are often limited.

Existing changes and additions to the procedural legislation taking into account the latest achievements of science in the conditions of martial law; the existence of a negative practice of the execution of judicial acts in Ukraine, which leads to the appeal of Ukrainian citizens to the European Court of Human Rights.

Key words: enforcement of judgements and other bodies' decisions, enforcement proceedings, court decision, implementation of the decision, execution of decisions, administrative and legal enforcement, executive proceedings, enforcement mechanism, judicial proceedings, citizens' rights, national policy.

Актуальність. З введенням воєнного стану в Україні виникли певні проблеми щодо повноважень осіб, які здійснюють виконання судових рішень. Саме це питання набуло також особливого значення. А саме було внесено зміни до законодавства. Законодавці внесли зміни до процедури виконавчого провадження під час воєнного стану. Наприклад, обмежено можливість виконання виконавчих написів нотаріусів приватними виконавцями. Закони сприяють боржникам, обмежуючи можливості виконавців стягнути заборгованість від певних категорій боржників.

В тому числі окремим аспектом є заборона на тимчасово окупованих територіях до здійснення виконавчих дій. Виконавчі провадження не можуть бути відкриті на тимчасово окупованих територіях, що чітко визначено нормами законодавства. Відмітимо аспект в діяльності суду, суди мають дискреційне право змінювати територіальну підсудність судових справ у разі об'єктивних обставин, що ускладнюють здійснення правосуддя.

Ці аспекти вимагають уважного вирішення, збалансованого підходу та дотримання принципу верховенства права в умовах воєнного стану.

Водночас слід зазначити, що незважаючи на активізацію громадян у реалізації своїх прав, захист їх прав забезпечується в рамках судового процесу, що є ознакою становлення демократії в нашій державі.

Тим не менш, у країнах із усталеними демократичними традиціями важливо створити основу для забезпечення справедливості, і право на виконання судових рішень у кожному конкретному випадку шляхом включення судових механізмів є звичайним.

Проте на даний час в Україні судова система використовує норми як національного так і міжнародного права для забезпечення швидкого та справедливого прийняття рішень та прийняття рішень з урахуванням механізмів взаємодії органів, уповноважених на забезпечення правосуддя фокусуючи на тенденції не бути готовим до виконання.

З цієї причини громадяни часто звертаються за захистом до Європейського суду з прав людини.

Тому автор звертає увагу на важливість врегулювання механізмів ефективного виконання судових рішень

Постановка проблеми. Державне управління у сфері виконання рішень судів та інших установ полягає у впливі

на відповідні сфери всіх державних установ для досягнення відповідної мети завдання.

Дослідження системи державного управління в галузі виконання рішень судами та іншими установами сприяли дослідженню вчених, які вивчали формування органів виконавчої влади в різні історичні періоди в Україні. Важливі аспекти досліджувалися багатьма відомими правниками, зокрема, слід згадати наукові праці В. Б. Авер'янова, А. М. Авторгова, В. М. Бевзенка, О. І. Безпалової, Ю. П. Битяка, І. Л. Бородіна, Р. В. Ігоніна, О. В. Ісаєнкова, В. С. Каменкова, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, О. В. Кузьменко, Д. М. Лук'янца, П. В. Макушева, Р. С. Мельника й інших вчених.

Однією з проблемних аспектів є наявність не достатньо кодифікованого законодавства що породжує прогалини та протиріччя, застарілі норми та неоднозначні формулювання, що створюють труднощі у правозастосуванні, визнаючи це питання відкритим що потребує правового забезпечення розвитку правосуддя.

Основними органами, уповноваженими виконувати відповідні функції у сфері примусового виконання судових рішень є державні виконавці та приватні виконавці, які мають право здійснювати виконавче провадження на підставі судових рішень.

Зупинимось на особливостях діяльності та переліку суб'єктів, уповноважених здійснювати повноваження щодо притягнення до відповідальності осіб, які порушують Закон України «Про виконання судових рішень».

Крім того, ми маємо на меті з'ясувати та охарактеризувати зміст правовідносин, які виникають у сфері притягнення суб'єктів до відповідальності за ухилення від виконання судових рішень.

Зміст вищезазначених правовідносин визначають як сукупність суб'єктивних прав і обов'язків учасників процесу виконання судових рішень уповноваженими на те особами, які реалізуються в рамках адміністративно-правового регулювання примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), що визначено рядом нормативно-правових документів у межах судової реформи.

Різні нормативно-правові документи в сфері регулювання відносин щодо примусового виконання судових рішень визначають суб'єктів, які прямо чи опосередковано є або ж органами, що мають право притягувати до відповідальності інших учасників суспільних відносин у даній сфері, або самі є суб'єктами правопорушення, яких можна притягнути до відповідальності у разі порушення ними норм законодавства [1, с. 10; 2, с. 16].

Таким нормативно-правовими документами є Закон України «Про виконавче провадження», який викладено у новій редакції, Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», в яких переважно визначена відповідальність виконавців судових рішень за їх примусового виконання або неналежне виконання, оскільки Закон України «Про виконавче провадження» також встановлює визначену відповідальність зазначених суб'єктів.

Прикладом є положення абз. 2 ч. 5 ст. 13, де вказано, що за порушення строків прийняття рішень та вчинення виконавчих дій виконавці несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

Зміст правовідносин, що виникають з приводу примусового виконання судових рішень, реалізацію яких закріплено повноваженнями відповідних державних органів, які притягують до відповідальності за порушення законодавства, можуть здійснюватися за наступними підставами: а) примусового виконання рішення суду суб'єктами порушення у визначений час; б) у разі ухилення від виконання (бездіяльності) посадових повноважень щодо приведення до виконання судового рішення.

Акцентуємо увагу на тому, що правовідносини у сфері притягнення до відповідальності суб'єктів, які порушу-

ють законодавство щодо примусового виконання судових рішень, відбуваються між органами державної влади, які реалізують державну політику у даній сфері з боку фізичних та юридичних осіб, що ухиляються від виконання рішення суду, чим передбачають порядок застосування до них санкцій в рамках чинного законодавства, а також використовують захист своїх прав в рамках міжнародного судочинства в порядку звернення до Європейського суду з прав людини.

Також, досить важливим елементом при характеристиці адміністративно-правового статусу діяльності органів і осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів є дослідження принципів їх діяльності. Перелік принципів роботи органів і осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів, закріплений у ст. 4 Закону №1403-VIII [3]. Згідно із зазначеною нормою, до таких принципів належать принципи: 1) верховенства права; 2) законності; 3) незалежності; 4) справедливості, неупередженості та об'єктивності; 5) обов'язковості виконання рішень; 6) диспозитивності; 7) гласності та відкритості виконавчого провадження та його фіксування технічними засобами; 8) розумності строків виконавчого провадження; 9) співрозмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями. Законодавче закріплення принципів діяльності органів і осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів, у нормативно-правовому акті було відзначено як надзвичайно прогресивний крок, оскільки у чинному раніше законодавстві – Законі № 202/98-ВР [4], принципів діяльності ДВС не закріплювалося, що постійно піддавалося критиці з боку наукової спільноти – як суттєва прогалина у законодавстві. Проте усунення зазначеної прогалини, хоч і отримало схвальну реакцію, викликало нові питання у науковців – з якою метою законодавець закріплює принципи діяльності органів і осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів у законодавстві, у чому полягають ці принципи, чому закріплені самі ці принципи, чи не створить це додаткових перепон у процесі виконання рішень унаслідок різного розуміння цих принципів тощо [5, с. 26].

Перш ніж перейти до розгляду правосуб'єктності органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, необхідно визначити, хто належить до таких органів та осіб. Відповідно до ст. 1 Закону № 1403-VIII, примусове виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) покладається на органи державної виконавчої служби та приватних виконавців [3]. Згідно зі ст. 6 цього ж нормативного акта, систему органів примусового виконання рішень становлять: Міністерство юстиції України, органи державної виконавчої служби, створені Міністерством юстиції України в установленому законодавством порядку, а у ст. 7 закріплюється перелік посад державних виконавців [3].

По суті, в традиційній системі взаємовідносин між приватними і державними виконавцями приватні є конкурентами державної виконавчої служби — чим більш ефективні приватні виконавці, тим більше потенційних клієнтів вони «забирають» у своїх державних колег. У той же час адміністратори державної реєстраційної служби безпосередньо зацікавлені в роботі державних виконавців, оскільки вони отримують встановлені законом грошові премії, як різновиду субсидії на заробітну плату.

У зв'язку з військовою агресією російської федерації 2022 рік з об'єктивних причин і не став роком кардинального реформування системи примусового виконання рішень в Україні. Очікуване остаточне прийняття Верховною Радою проекту Закону № 5660 «Про примусове виконання рішень», на яке сподівалася професійна спільнота приватних виконавців, так і не відбулося. Цей законопроект має статус «євроінтеграційного» та вирішує біль-

шість наявних проблем у сфері виконавчого провадження: значно розширює повноваження приватних виконавців; вдосконалює кваліфікаційну та дисциплінарну практики; оптимізує процедури виконавчого провадження, запроваджує автоматизацію арешту і списання коштів; передбачає повернення 800 мільярдів гривень заборгованості до економічного обороту в Україні; передбачає чіткі правила роботи і правового захисту бізнесу для залучення інвестицій; стимулює виконання міжнародних зобов'язань України і наближення нашої правової системи до стандартів Європейського Союзу.

Проте перспективи прийняття законопроекту Верховною Радою найближчим часом залишаються невизначеними. Попри війну і відсутність законодавчої підтримки наших ініціатив із боку регулятора, спільнота приватних виконавців все ж таки вистояла і змогла зберегти професію.

На кінець 2023, 2024 роки доступ до АСВП мають 253 приватні виконавці, або ж 89% від загальної кількості діючих. На перший погляд, нас небагато, але за показниками довоєнного 2021- початок 2022 року на виконанні у відносно невеликої кількості приватних виконавців перебувало 27% від усієї заборгованості, що підлягала примусовому стягненню в державі [6].

Акцентуючи увагу на збереженні професії, державний механізм виступає тим регулятором, який узгоджує систему прийняття рішень і правозастосування в Україні з найкращими європейськими практиками, особливо з огляду на перспективи вступу України до Європейського Союзу.

Замість встановлення додаткових обмежень щодо створення приватних виконавців слід прискорити процес розширення їхніх повноважень, зокрема, для стягнення боргів на користь держави.

Це дозволяє нам економити кошти і водночас безкоштовно надавати нашим громадянам такі ж послуги, як і держава. Адже утримання приватної системи примусового виконання рішень обходиться державі в 0 гривень і забезпечує надходження податків та створення робочих місць. Тоді як утримання державної виконавчої служби обходиться державі в понад 1 мільярд гривень щорік.

Завдяки зосередженню на автоматизації та впровадженні нових цифрових інструментів виконавчого провадження ефективність виконання значно підвищиться, а сторони отримають кращий сервіс [7, с. 15; 8, с. 104].

Тим більше, що для цього є всі передумови. Спільнота приватних виконавців з оптимізмом очікує на впровадження Єдиного державного реєстру виконавчих документів як першого кроку в напрямку справжньої, а не вдоволеної цифровізації виконавчого провадження.

Прогнози на 2025 рік робити непросто, але є очевидним, що системі примусового виконання рішень в Україні потрібні нові кроки: або зміна політики регулятора і запровадження нової моделі, за якої регулятор так само буде зацікавлений у розвитку інституту приватних виконавців, або прихід до керівництва в Міністерстві людей з державницьким підходом, новим рівнем мислення та відкритості, які готові вийти за межі корпоративних короткострокових інтересів і працювати разом заради спільної довгострокової мети. Рано чи пізно Україні доведеться кардинально змінювати на краще ситуацію у сфері виконання рішень.

Тому що це важливий показник ефективності судової системи та важлива умова для досягнення країною стратегічної мети приєднання до Європейського Союзу.

Тому не варто зволікати з реформуванням системи виконання судових рішень, адже потрібні важкі та відповідальні рішення, особливо у складний час.

Висновок. Тому питання адміністративно-правового забезпечення державної політики щодо органів уповноважених до примусового виконання рішення та удосконалення діяльності органів та осіб уповноважених до виконання судових рішень, потребує поступового перегляду нормативно-правової бази для визначення функцій державних та недержавних інституцій у регулюванні та контролі діяльності державної виконавчої служби, приватних виконавців, надає їм достатні повноваження для перевірки активів боржника та отримання судових рішень. Підвищення стандартів ефективності виконання судових рішень у виконавчих процедурах, оптимізація процесу розподілу справ.

Безумовно є необхідність у визнанні посередницької ролі виконавця в провадженні, покращення етичного та дисциплінарного нагляду, підвищення зручності використання та взаємодії інформаційних систем виконавчих служб, застосування управління ризиками та функціонального аналізу, удосконалити системи професійної підготовки та підвищити обізнаність громадськості про послуги, які надають митці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авторгов А.М. Адміністративно-правовий статус державного виконавця : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. 19 с.
2. Крупнова Л.В. Адміністративно-правовий статус працівника державної виконавчої служби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2008. 24 с.
3. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України № 1403-VIII від 02.06.2016. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 30. Ст. 542.
4. Про виконавче провадження : Закон України від 24.03.1998 № 202/98-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 30. Ст. 542.
5. Верба-Сидор Е.Б., Федик С.Е. Принципи виконавчого провадження за новими законопроектами № 2507 та 2506 а. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 21–24.
6. Особливості виконання судових рішень під час воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/211538_osoblivost-vikonannya-sudovikh-rshen-pd-chas-vonnogo-stanu.
7. Кононець В.П. Судовий контроль як механізм підвищення ефективності судових рішень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 48. Т. 2. С. 14–18.
8. Юнін О. С., Мороз В. П. Адміністративно-правове забезпечення примусового виконання судових рішень в Україні : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС. 2023. 148 с.

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

FORMULATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY ON MAINTAINING PUBLIC SECURITY AND ORDER IN UKRAINE AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE LAW RESEARCH

Кисько А.І., к.ю.н., доцент кафедри оперативної-розшукової діяльності
та інформаційної безпеки факультету № 3

Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0008-0758-1641

Тема формування та реалізації державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку в Україні є ключовою в контексті забезпечення стабільного функціонування держави та правопорядку. Державна політика у цій сфері спрямована на створення ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян, а також запобігання і реагування на загрози громадському порядку. Основними суб'єктами формування та реалізації політики безпеки є органи виконавчої влади, зокрема Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція та місцеві органи самоврядування, які мають широкі повноваження у сфері підтримки правопорядку. Водночас адміністративно-правове забезпечення цієї політики включає нормативно-правову базу, що регулює діяльність правоохоронних органів, а також механізми контролю за дотриманням законності з боку громадян і держави. У процесі реалізації політики безпеки важливу роль відіграють превентивні заходи, оперативне реагування на порушення порядку та ефективне використання ресурсів правоохоронних органів. Адміністративно-правове дослідження дозволяє вивчити ефективність таких механізмів, виявити проблеми, пов'язані з правовим регулюванням, і знайти шляхи вдосконалення державної політики у цій сфері. Особлива увага приділяється адаптації законодавства України до європейських стандартів у контексті забезпечення публічної безпеки, що є важливим аспектом у процесі євроінтеграції. Це дослідження також охоплює питання співпраці між органами публічної влади та громадськістю, яка відіграє важливу роль у формуванні довіри до правоохоронної системи. Таким чином, адміністративно-правовий аналіз державної політики у сфері підтримання публічної безпеки в Україні має велике значення для вдосконалення правових механізмів і підвищення ефективності діяльності органів публічної влади у забезпеченні безпеки громадян.

Ключові слова: державна політика, функціонування держави, правопорядок забезпечення державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку в Україні, Національна поліція України.

The issue of formulating and implementing state policy in the area of maintaining public security and order in Ukraine is a key one in the context of ensuring the stable functioning of the state and law and order. State policy in this area is aimed at creating effective mechanisms for protecting the rights and freedoms of citizens, as well as preventing and responding to threats to public order. The main actors in the development and implementation of security policy are executive authorities, in particular the Ministry of Internal Affairs, the National Police and local self-government bodies, which have broad powers in the field of law enforcement. At the same time, the administrative and legal support of this policy includes the legal framework governing the activities of law enforcement agencies, as well as mechanisms for monitoring compliance with the law by citizens and the state. In the process of implementing the security policy, preventive measures, prompt response to violations of order and efficient use of law enforcement resources play an important role. Administrative and legal research allows us to study the effectiveness of such mechanisms, identify problems related to legal regulation, and find ways to improve public policy in this area. Particular attention is paid to the adaptation of Ukrainian legislation to European standards in the context of public security, which is an important aspect of the European integration process. This study also covers the issue of cooperation between public authorities and the public, which plays an important role in building trust in the law enforcement system. Thus, the administrative and legal analysis of the state policy in the field of public security in Ukraine is of great importance for improving legal mechanisms and increasing the efficiency of public authorities in ensuring the safety of citizens.

Key words: state policy, functioning of the state, legal order of ensuring the state policy in the field of maintaining public security and order in Ukraine, National Police of Ukraine.

Постановка проблеми. Формування та реалізація державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку в Україні є важливим завданням сучасного державного управління. Основна проблема полягає в тому, що ефективність такої політики залежить від комплексності та скоординованості дій різних органів влади. Особливу актуальність питання набуває в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз, таких як збройні конфлікти, політична нестабільність, зростання злочинності, а також необхідність адаптації до європейських стандартів. Поряд з цим, існує потреба у вдосконаленні адміністративно-правових механізмів, які забезпечують відповідність діяльності правоохоронних органів нормам права і стандартам публічного управління.

Державна політика у сфері публічної безпеки і порядку в Україні знаходиться на перетині декількох важливих викликів, серед яких внутрішні соціально-економічні проблеми, загрози зовнішньої агресії та необхідність інтеграції до міжнародних і європейських стандартів правопорядку. Складність проблеми полягає в тому, що громадська безпека є однією з основних функцій держави, яка потребує чіткого і узгодженого правового регулювання,

ефективної організації правоохоронної системи, а також підтримки громадянського суспільства.

Однією з центральних проблем є нестабільність та низький рівень довіри до правоохоронних органів, зокрема Національної поліції, що вказує на потребу вдосконалення адміністративно-правових механізмів взаємодії між державними структурами та громадянами. Це залежить від ефективності реалізації державної політики безпосередньо залежить від правової визначеності, прозорості дій органів влади, а також належної організації системи публічного управління на національному та місцевому рівнях.

Таким чином, проблематика формування та реалізації державної політики в сфері публічної безпеки та порядку включає широкий спектр питань: від реформування правоохоронних органів та адаптації законодавства до міжнародних стандартів до підвищення ефективності адміністративно-правових механізмів, що забезпечують належне функціонування системи правопорядку в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Питанням забезпечення та підтримання публічної безпеки й порядку присвятили

свої праці низка вчених, серед яких слід виокремити імена наступних: Авер'янов В., Ануфрієв М., Бандурка О., Гіжевський В., Голосніченко І., Грохольський В., Довгань О., Зозуля І., Ковалів М., Колпаков В., Комзюк А., Мельник Р., Небеский Ю., Припутень Д., Фатхутдінов В. та інші. Незважаючи на важливість і практичну значущість наукових праць, їх фрагментарність і неповний аналіз не забезпечили системності та повноти у формуванні концептуальних засад державної політики.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є визначення основних принципів та інструментів формування і реалізації державної політики у сфері підтримання публічної безпеки та порядку в Україні з точки зору адміністративно-правового забезпечення. Дослідження спрямоване на аналіз сучасних правових механізмів, оцінку ефективності їхнього застосування, а також на виявлення проблем і розробку рекомендацій щодо вдосконалення системи державної політики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення публічної безпеки і порядку є однією з ключових функцій держави, яка спрямована на захист прав і свобод громадян, запобігання злочинності та підтримку стабільності в суспільстві. У контексті України, з огляду на сучасні виклики, включаючи збройний конфлікт на сході країни, реформи правоохоронних органів та інтеграцію до європейського правового простору, питання формування і реалізації державної політики у цій сфері набувають особливої важливості. Адміністративно-правове регулювання забезпечує правові основи для діяльності державних інституцій, відповідальних за підтримання порядку, та визначає інструменти ефективної взаємодії між ними.

Відсутність чіткого механізму контролю та моніторингу реалізації політики безпеки. Недостатня координація між різними органами влади призводить до неефективного розподілу ресурсів та дублювання функцій, що знижує оперативність реагування на загрози громадському порядку. До цього додаються проблеми з професійною підготовкою кадрів у правоохоронних структурах, їх матеріально-технічним забезпеченням, а також із запровадженням новітніх технологій у роботу поліції. Все це вимагає кардинальних змін в частині формування та реалізації державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку в Україні як об'єкт адміністративно-правового дослідження.

Водночас іншим важливим аспектом є зовнішньополітичні виклики, такі як агресія з боку російської федерації, яка значно ускладнює підтримку публічного порядку, особливо на територіях, близьких до зон бойових дій. Необхідність реагування на ці загрози потребує розвитку нових підходів до забезпечення безпеки, як на рівні законодавства, так і на практиці. Додатково, впровадження стандартів Європейського Союзу в сфері публічного управління вимагає від української системи правопорядку гнучкості та адаптивності.

Формування державної політики у сфері підтримання публічної безпеки в Україні базується на принципах законності, прозорості, відповідальності та підзвітності. Основним суб'єктом цієї політики виступає держава в особі органів виконавчої влади, насамперед Міністерства внутрішніх справ та Національної поліції України. Важливою складовою цього процесу є нормативно-правове регулювання, яке встановлює межі і порядок діяльності органів влади у сфері забезпечення безпеки.

Одним із ключових завдань політики у цій сфері є створення умов для попередження правопорушень, боротьби з організованою злочинністю та захисту громадян від загроз. Це вимагає чіткого визначення компетенції органів державної влади та підвищення їхньої ефективності. Зокрема, реформування правоохоронних органів у постреволюційний період стало важливим етапом для покращення механізмів безпеки, що підтверджує досвід

реалізації реформи Національної поліції, яка має суттєво підвищити рівень довіри до правоохоронних органів.

Реалізація державної політики у сфері публічної безпеки здійснюється через низку адміністративно-правових механізмів, таких як превентивні заходи, правоохоронна діяльність, забезпечення громадського порядку під час масових заходів та реагування на надзвичайні ситуації. Правовою основою для цього є закони України «Про Національну поліцію» [1], «Про місцеве самоврядування в Україні» [2] та інші нормативно-правові акти, які визначають порядок взаємодії між різними органами влади.

Аналізуючи основний нормативний документ, що регулює діяльність Національної поліції, а саме Закону України «Про Національну поліцію» [1] можна зробити такі висновки:

1. Публічна безпека і порядок розглядаються як важлива сфера суспільного життя, яка вимагає постійної уваги та підтримки з боку Національної поліції;

2. Національна поліція визначається центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику в сфері підтримання публічної безпеки та порядку (ст. 1 відповідного Закону, а також п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 [3]);

3. Формування державної політики в цій сфері є відповідальністю Міністра внутрішніх справ України, який діє на основі пропозицій керівника поліції;

4. У контексті публічної безпеки та порядку використовуються терміни «забезпечення» (п. 1 ч. 1 ст. 2, ч. 2 ст. 9, п. 1 ч. 1 ст. 16, п. 3 ч. 1 ст. 22, пп. 10 і 26 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»), а також «підтримання» (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію») [1].

Поняття «забезпечення» і «підтримання» також закріплена в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 [3], де зазначено, що:

1. Основними завданнями Національної поліції є підтримання публічної безпеки та порядку (пп. 1 п. 3).

2. Поліція здійснює заходи для усунення загроз публічній безпеці, які виникли внаслідок правопорушень (пп. 6 п. 4).

3. Заходи з підтримання порядку реалізуються у публічних місцях, таких як вулиці, площі, парки, вокзали, аеропорти (пп. 14 п. 4);

4. Поліція здійснює моніторинг оперативної ситуації, аналізує ефективність своєї діяльності та інформує органи влади й громадськість про стан державної політики в цій сфері (пп. 41 п. 4);

5. Голова Національної поліції вносить пропозиції Міністру внутрішніх справ щодо формування державної політики у сфері підтримання публічної безпеки та порядку (пп. 2 п. 11).

Ці положення підкреслюють ключову роль Національної поліції у реалізації політики держави, спрямованої на забезпечення громадської безпеки та підтримання правопорядку на різних рівнях.

В українському тлумачному словнику термін «забезпечення» (похідне від «забезпечувати») пояснюється як створення надійних умов для реалізації чого-небудь; гарантування або захист від небезпеки [4, с. 375]. Термін «підтримувати» означає продовження чого-небудь, збереження, не допущення припинення чи порушення, збереження в певному стані або захист [4, с. 968].

На нашу думку, обидві категорії описують процеси, спрямовані на збереження, охорону та гарантування відповідного рівня публічної безпеки й порядку в державі. Отже, використання цих термінів як взаємопов'язаних є доцільним і виправданим. У контексті діяльності, що стосується забезпечення та підтримання громадської безпеки й порядку, важливим є також розуміння

супутнього терміна «публічне місце». Аналіз нормативних актів України показує, що термін «публічне місце» використовується в законодавстві (наприклад, у ч. 1 п. 10 ст. 23 та ч. 1 п. 4 ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію» [1]), але не має чіткого визначення.

При цьому поняття «громадське місце» визначено у ст. 1 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» [5]. Згідно з цим Законом, громадське місце – це частина будь-якої будівлі чи споруди, відкрита або доступна для населення, як вільно, так і за плату, включаючи під'їзди, підземні переходи, стадіони тощо.

Це визначення розроблене спеціально для реалізації цілей Закону про обмеження вживання тютюнових виробів, що прямо зазначено в ст. 1 цього нормативного акта. Означене визначення не охоплює всі випадки, за яких виникає необхідність забезпечення й підтримання публічної безпеки та порядку, що робить його недостатньо точним для діяльності Національної поліції. Тому доцільно закріпити в Законі України «Про Національну поліцію» таке визначення: «публічне місце – це будь-яка будівля, споруда або інше місце, яке доступне або відкрите для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, крім приватного або іншого простору, обмеження вільного доступу на яке передбачено законодавчо» [6].

Також слід відзначити, що превентивні заходи включають роботу поліції з населенням, соціальну роботу з групами ризику, інформаційно-просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення правової культури громадян. Крім того, сучасні виклики, такі як тероризм та кіберзлочинність, вимагають від органів правопорядку нових підходів та технологічних рішень. Важливим елементом політики є інтеграція новітніх технологій у діяльність правоохоронних органів, що дозволяє ефективніше реагувати на загрози.

Чинний Закон України «Про Національну поліцію» у ч. 1 ст. 31 наводить саме вичерпний перелік превентивних заходів. Так, до них законодавець відносить: 1) перевірку документів особи; 2) опитування особи; 3) поверхневу перевірку і огляд; 4) зупинення транспортного засобу; 5) вимогу залишити місце і обмеження доступу до визначеної території; 6) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння реччю; 7) проникнення до житла чи іншого володіння особи; 8) перевірку дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; 9) застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; 10) перевірку дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; 11) поліцейське піклування [1].

Зокрема, успішна реалізація державної політики у сфері безпеки також залежить від якісного кадрового забезпечення правоохоронних органів. Підготовка кадрів, їхнє постійне навчання та професійний розвиток є однією з передумов підвищення ефективності діяльності органів безпеки. Актуальними є також питання матеріально-технічного забезпечення поліції та впровадження сучасних технологій для контролю за дотриманням правопорядку.

Важливим аспектом є адаптація поліцейських до новітніх технологій. Впровадження сучасних систем моніторингу, електронного документообігу, засобів зв'язку та цифрових платформ для оперативного управління значно підвищує ефективність роботи поліції. Використання таких технологій допомагає правоохоронним органам не лише швидко реагувати на правопорушення, а й запобігати їм шляхом аналітичних і прогнозувальних інструментів.

Матеріально-технічне забезпечення правоохоронних органів також є важливою складовою, яка безпосеред-

ньо впливає на якість виконання завдань із підтримки публічного порядку. Належне оснащення поліцейських сучасними транспортними засобами, засобами зв'язку, спеціальним обладнанням і зброєю дозволяє забезпечити ефективну охорону громадського порядку, особливо під час масових заходів або в умовах надзвичайних ситуацій.

Окрім того, важливою є співпраця правоохоронців із міжнародними партнерами, що дозволяє переймати передовий досвід у питаннях організації безпеки, а також брати участь у міжнародних навчальних програмах, підвищуючи рівень кваліфікації на глобальному рівні. Тому інвестиції у розвиток людського капіталу та технологічну модернізацію поліції є ключовими для успішної реалізації державної політики у сфері безпеки та правопорядку.

Актуальність проблеми недостатньої координації між різними рівнями органів влади у сфері підтримання публічної безпеки є надзвичайно важливою, особливо в умовах реформування системи державного управління в Україні. Ефективність державної політики залежить не лише від центральних органів влади, таких як Міністерство внутрішніх справ та Національна поліція, а й від ролі місцевих органів самоврядування, які часто стикаються з обмеженими повноваженнями або недостатніми ресурсами для виконання своїх функцій. Це знижує їхню здатність оперативно та ефективно реагувати на загрози безпеці на місцевому рівні.

Зокрема, багато громад стикаються з проблемами фінансування, браком технічних засобів та недостатнім кадровим забезпеченням для підтримки правопорядку. Відсутність належної координації між місцевими і центральними органами призводить до неефективного розподілу ресурсів, що ускладнює реалізацію програм безпеки на місцевому рівні. Це стає особливо критичним під час реагування на надзвичайні ситуації або масові заходи, коли місцеві органи часто потребують додаткової підтримки з боку центральних структур.

Важливим аспектом проблеми є також відсутність чіткої нормативно-правової бази, яка б регламентувала співпрацю між центральними та місцевими органами, забезпечувала ефективний обмін інформацією та оперативну взаємодію. Без належної інтеграції зусиль на всіх рівнях державної влади існує ризик зниження загальної ефективності системи правопорядку та публічної безпеки. Це особливо відчутно в умовах складних соціально-економічних викликів, таких як міграційні процеси, зростання рівня злочинності та зовнішні загрози.

Таким чином, підвищення рівня координації між центральними і місцевими органами влади, а також забезпечення достатнього фінансування і правової підтримки для місцевих органів самоврядування є необхідними для підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері публічної безпеки. Це дозволить забезпечити більший рівень безпеки для громадян та сприятиме зміцненню правопорядку в країні.

Висновок. У результаті дослідження було встановлено, що ефективна реалізація державної політики у сфері публічної безпеки потребує подальшого вдосконалення правових механізмів та підвищення координації між різними рівнями влади. Також важливо зміцнювати співпрацю між державними органами та громадськими інститутами для підвищення довіри до правоохоронної системи. Адаптація українського законодавства до європейських норм є критичним аспектом для покращення системи публічного управління. Відзначено необхідність розробки нових адміністративно-правових інструментів, які б дозволили швидко і ефективно реагувати на загрози громадському порядку, а також забезпечити баланс між державним контролем та правами громадян. Як наслідок забезпечення та підтримання публічної безпеки і порядку є одним із завдань Національної поліції України, а сама публічна безпека й порядок можуть і повинні бути об'єктом

їх діяльності. Завдання, які визначені у межах державної політики мають виконуватися на законних підставах через певні види діяльності Національної поліції України з урахуванням адміністративно-регіональних, демографічних,

культурних, економічних та інших чинників, що впливають на рівень безпеки і порядку. Окрім цього визначено, що Закон України «Про Національну поліцію» варто доповнити визначенням терміна «публічне місце».

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про Національну поліцію». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 40-41. С. 379.
2. Закону України «Про місцеве самоврядування». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/ уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
5. Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15#Text>
6. Фатхутдінов В. Г. Частотність операціоналізації та контекстуальність використання терміна «публічна безпека» в Законі України «Про Національну поліцію України». URL: <http://goal-int.org/chastotnist-operacionalizacii-takontekstualnist-vikoristannya-terminu-publichna-bezpekav-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyu-ukraini>

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СЛІДЧОГО: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

PROCEDURAL POWERS OF THE INVESTIGATOR: CONCEPT AND CLASSIFICATION

**Воробей П.А., д.ю.н., професор,
звідувач кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики**

*Київський університет інтелектуальної
власності та права Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920*

**Ковальчук С.О., д.ю.н., професор,
звідувач кафедри кримінального процесу
та криміналістики**

*Івано-Франківський навчально-науковий
юридичний інститут Національного
університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-6285-099X*

**Мірошніченко С.С., професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики**

*Київський університет інтелектуальної
власності та права Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-4215-1603*

Актуальність теми статті зумовлена тим, що, незважаючи на ґрунтовність проведених наукових розробок теоретичних основ стосовно визначення поняття і структури процесуального статусу слідчого та практичних аспектів реалізації ним наданих процесуальних повноважень, низка питань, пов'язаних із цією проблематикою, потребує подальшого дослідження. Актуальність зазначеної проблематики зумовила постановку як мети статті розкрити на основі норм кримінального процесуального закону та доктринальних підходів поняття процесуальних повноважень слідчого та здійснення їх класифікації. На основі аналізу поняття кримінальних процесуальних повноважень узагальнено притаманні їм ознаки. Досліджено пропонувані в доктрині кримінального процесу підходи до розуміння поняття процесуальних повноважень слідчого. З урахуванням відповідності ознакам кримінальних процесуальних повноважень обґрунтовано доцільність уточнення доктринальних визначень поняття процесуальних повноважень слідчого. Наведено узагальнений перелік процесуальних повноважень слідчого, закріплений у частині 2 статті 40 КПК України, і вказано на те, що він не є вичерпним. Указано на доцільність здійснення класифікації процесуальних повноважень слідчого та розкрито її значення в теоретичному та практичному аспектах. Досліджено наявні в доктрині кримінального процесу класифікації процесуальних повноважень слідчого за різними класифікаційними критеріями, вказано на їх переваги і недоліки. Запропоновано здійснювати класифікацію процесуальних повноважень слідчого за критерієм наявності в слідчого дискреції щодо їх самостійної реалізації, з урахуванням чого виокремлено дві групи повноважень: 1) повноваження, які підлягають реалізації безпосередньо слідчим; 2) повноваження, реалізація яких може бути делегована іншому учаснику кримінального провадження. Наведено поняття делегованих повноважень і визначено коло процесуальних повноважень слідчого, які можуть бути делеговані. За результатами проведеного дослідження наведено авторське визначення поняття процесуальних повноважень слідчого й обґрунтовано доцільність здійснення їх класифікації за декількома критеріями, а саме: 1) за функціональним спрямуванням процесуальної діяльності слідчого; 2) за ступенем самостійності слідчого в ході реалізації процесуальних повноважень; 3) за етапами досудового розслідування, на яких відбувається реалізація процесуальних повноважень слідчого; 4) за наявністю дискреції слідчого щодо самостійної реалізації процесуальних повноважень.

Ключові слова: слідчий, правовий статус, процесуальний статус, повноваження, процесуальні повноваження, делегування процесуальних повноважень, учасники кримінального провадження, сторони кримінального провадження.

The relevance of the article is due to the fact that despite the thoroughness of the scientific developments of the theoretical framework for defining the concept and structure of the procedural status of an investigator and practical aspects of the exercise of the procedural powers granted to him, a number of issues related to this issue require further research. The relevance of this issue has led to the aim of the article to disclose the concept of investigator's procedural powers and to classify them based on the provisions of criminal procedure law and doctrinal approaches. Based on the analysis of the concept of criminal procedural powers, the author summarizes their inherent features. The author examines the approaches to understanding the concept of investigator's procedural powers proposed in the criminal procedure doctrine. Given the compliance with the features of criminal procedural powers, the author substantiates the expediency of clarifying the doctrinal definitions of the concept of procedural powers of an investigator. The author provides a generalized list of procedural powers of an investigator enshrined in part 2 of Article 40 of the CPC of Ukraine and points out that it is not exhaustive. The author points out the expediency of classification of investigator's procedural powers and reveals its significance in theoretical and practical aspects. The author examines the classifications of investigator's procedural powers existing in the criminal procedure doctrine according to various classification criteria, and points out their advantages and disadvantages. It is proposed to classify the investigator's procedural powers according to the criterion of the investigator's discretion to exercise them independently, and two groups of powers are distinguished: 1) the powers which are subject to exercise directly by the investigator; 2) the powers which may be delegated to another participant to criminal proceedings. The author provides the concept of delegated powers and defines the range of investigator's procedural powers which may be delegated. Based on the results of the study, the author's own definition of the concept of investigator's procedural powers is provided and the expediency of their classification according to several criteria is substantiated, namely: 1) by the functional focus of the investigator's procedural activities; 2) by the degree of the investigator's independence in the course of exercising procedural powers; 3) by the stages of pre-trial investigation at which the investigator's procedural powers are exercised; 4) by the investigator's discretion to exercise procedural powers independently.

Key words: investigator, legal status, procedural status, powers, procedural powers, delegation of procedural powers, participants in criminal proceedings, parties to criminal proceedings.

Постановка проблеми. Одним з учасників кримінального провадження, який відповідно до пункту 17 частини 1 статті 3 КПК України бере участь у ньому на стороні обвинувачення, є слідчий. Закріплюючи поняття слідчого, законодавець у пункті 19 частини 1 зазначеної статті визначає його як службову особу органу Національної поліції, органу безпеки, органу Державного бюро розслідувань, органу Бюро економічної безпеки України, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважену в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень [1].

Урегульовуючи процесуальну діяльність слідчого зі здійснення досудового розслідування, законодавець у нормах кримінального процесуального закону розкриває його процесуальний статус як складову правового статусу слідчого, окремі елементи якого конкретизовані в положеннях підзаконних і відомчих нормативно-правових актів. Процесуальний статус слідчого виокремлюється поряд зі статусом адміністративно-правовим, який закріплений нормами законодавства, присвяченими визначенню як статусу відповідних правоохоронних органів, так і організаційним питанням діяльності слідчих (добір на посаду, проходження служби, соціальний захист тощо). Основу процесуального статусу слідчого становлять його процесуальні повноваження, визначені нормами КПК України й конкретизовані в низці інших підзаконних і відомчих нормативно-правових актів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дослідження процесуального статусу слідчого звертаються О. Баулін, І. Гловюк, М. Городецька, В. Гринюк, І. Зінковський, О. Кіпер, Н. Карпов, О. Лисецький, Л. Лобойко, О. Марочкін, С. Охріменко, В. Сидорчук, М. Стоянов, М. Цуцкірідзе та інші вітчизняні вчені. Водночас, незважаючи на ґрунтовність проведених наукових розробок теоретичних основ стосовно визначення поняття і структури процесуального статусу слідчого та практичних аспектів реалізації ним наданих процесуальних повноважень, низка питань, пов'язаних із цією проблематикою, потребує подальшого дослідження. Насамперед це стосується теоретико-правових засад процесуального статусу слідчого як основи для розкриття його практичної діяльності зі здійснення досудового розслідування.

Метою статті є розкриття на основі норм кримінального процесуального закону й доктринальних підходів поняття процесуальних повноважень слідчого та здійснення їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Визначенню поняття процесуальних повноважень слідчого в доктрині кримінального процесу присвячено істотну увагу вчених, які розкривають його з певними відмінностями в розумінні змісту цього поняття.

В основу поняття процесуальних повноважень слідчого закладено поняття кримінальних процесуальних повноважень, під якими О. Кіпер розуміє взаємопов'язану систему прав та обов'язків, що мають владний характер і спрямовані на забезпечення реалізації функцій певного публічного суб'єкта кримінального провадження, здійснюються у формах та порядку, передбаченому КПК України, для досягнення завдань кримінального провадження [2, с. 32]. Дефініція кримінальних процесуальних повноважень у цілому дозволяє виокремити притаманні їм ознаки незалежно від особливостей процесуального статусу учасника кримінального провадження, який ними наділений. Зокрема, ознаками кримінальних процесуальних повноважень є такі: 1) вони є системою прав та обов'язків, якими наділений учасник кримінального провадження; 2) їм притаманний владний характер; 3) вони спрямовані на забезпечення реалізації кримінальної процесуальної

функції, виконуваної учасником кримінального провадження; 4) вони реалізуються в порядку, передбаченому КПК України; 5) їх реалізація спрямована на досягнення завдань кримінального провадження, визначених статтею 2 КПК України.

Звертаючись до поняття процесуальних повноважень слідчого, А. Антонюк та О. Мазурець указують, що ті полягають у проведенні досудового розслідування кримінальних правопорушень, що віднесені кримінальним процесуальним законом до його відання згідно з правилами підслідності, що здійснюється з використанням державновладних повноважень, які забезпечують необхідні умови для розслідування кримінальних правопорушень [3, с. 272]. Водночас аналіз наведеного визначення свідчить, що основний акцент у ньому робиться на виконуваний слідчим кримінальній процесуальній функції – функції досудового розслідування, поряд із якою враховується владний характер процесуальних повноважень слідчого, а інші притаманні їм ознаки залишаються поза увагою, що не дозволяє вичерпно схарактеризувати досліджуване поняття.

Більш чітку дефініцію процесуальних повноважень слідчого формулює І. Зінковський, на думку якого, вони становлять собою систему регламентованих кримінальним процесуальним законодавством публічно-владних прав та обов'язків службових осіб органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу Державного бюро розслідувань, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважених здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, спрямованих на досягнення завдань досудового розслідування у порядку та з використанням засобів, передбачених КПК України [4, с. 38].

Аналізуючи цитоване визначення, потрібно звернути увагу на покладення в його основу поняття кримінальних процесуальних повноважень у цілому з його конкретизацією стосовно нормативної дефініції слідчого та його процесуального статусу, визначеного нормами кримінального процесуального закону. У цьому визначенні поняття процесуальних повноважень слідчого достатньо повно враховано ознаки кримінальних процесуальних повноважень, водночас воно не враховує можливість реалізації слідчим наданих йому процесуальних повноважень виключно в межах його компетенції, передбаченої КПК України.

Узагальнений перелік процесуальних повноважень слідчого наводиться у частині 2 статті 40 КПК України, з урахуванням якої слідчий уповноважений: 1) починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених цим Кодексом; 2) проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, установлених цим Кодексом; 3) доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; 4) звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; 5) повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру; 6) за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; 7) ухвалювати процесуальні рішення у випадках, передбачених цим Кодексом, зокрема щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених статтею 284 цього Кодексу; 8) здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом [1]. Водночас, з огляду на формулювання норми пункту 9 частини 2 статті 40 КПК України, наведений

у частині 2 цієї статті перелік процесуальних повноважень не є вичерпним.

Застосування системного підходу до дослідження процесуальних повноважень слідчого передбачає здійснення їх класифікації. Значення класифікації процесуальних повноважень слідчого в теоретичному аспекті полягає в тому, що вона дозволяє поглибити процес пізнання цієї правової категорії, а у практичному – забезпечити реалізацію слідчим наданих йому процесуальних повноважень з урахуванням особливостей кожного з їх видів. Водночас у доктрині кримінального процесу відсутній єдиний підхід до визначення критеріїв класифікації процесуальних повноважень слідчого та здійснення їх поділу на певні групи в межах кожного з цих критеріїв.

Так, О. Лисецький вказує, що аналіз повноважень слідчого з позиції їх змісту, мети і юридичних наслідків дає змогу виокремити такі групи повноважень: 1) повноваження з розгляду та вирішення заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення; 2) повноваження щодо подальшого спрямування кримінального провадження; 3) повноваження зі збирання доказів; 4) повноваження щодо залучення фізичних і юридичних осіб до участі в кримінальному провадженні; 5) повноваження щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 6) повноваження щодо повідомлення особи про підозру й оголошення її в розшук; 7) повноваження щодо зупинення та відновлення досудового розслідування; 8) повноваження щодо вирішення по суті кримінального провадження в межах досудового розслідування; 9) повноваження щодо здійснення профілактики кримінальних правопорушень; 10) інші повноваження (наприклад, давати дозвіл на зустріч працівника оперативного підрозділу з підозрюваним, який перебуває під вартою, вживати заходів щодо запобігання розголошення даних досудового розслідування тощо) [5, с. 32]. Водночас наведений підхід відображає розширений перелік процесуальних повноважень слідчого та недостатньо чітко відповідає логічним правилам здійснення класифікації.

Здійснюючи класифікацію процесуальних повноважень слідчого, В. Бурлака, О. Кіпер та А. Пономаренко поділяють їх за функціональним призначенням на дві групи: 1) повноваження щодо ухвалення процесуальних рішень; 2) повноваження щодо проведення процесуальних дій [2, с. 116; 6, с. 162], а також здійснює подальший поділ повноважень першої групи за критеріями характеру та особливостей реалізації та наводить перелік повноважень, які охоплює другою групою [2, с. 117-118]. Застосування критерію функціонального призначення процесуальних повноважень дозволяє врахувати їх особливості з точки зору основних напрямів процесуальної діяльності слідчого, що охоплюються його кримінально процесуальною функцією: ухвалення процесуальних рішень і проведення процесуальних рішень. Водночас з урахуванням того, що стосовно низки процесуальних рішень слідчий є ініціатором їх ухвалення (зокрема за погодженням із прокурором), назва першої з наведених класифікаційних груп підлягає уточненню.

Схожий критерій класифікації процесуальних повноважень слідчого використовує О. Марочкін, який за функціональною спрямованістю поділяє їх на чотири групи: 1) щодо збирання і фіксації доказів; 2) щодо забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження (залучення перекладача, захисника); 3) щодо забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (тимчасове вилучення майна, клопотання про арешт майна); 4) щодо забезпечення явки учасників та їх участі у кримінальному провадженні (заходи забезпечення кримінального провадження) [7, с. 24]. Аналіз наведеного підходу свідчить, що наведена класифікація є неповною за рахунок неврахування низки процесуальних повноважень, наданих слідчому (наприклад, ініціювання застосування заходів забезпечення

кримінального провадження) або їх недостатнього врахування (наприклад, здійснення слідчим не лише збирання доказів, але й їх перевірки).

Окрім наведеної класифікації процесуальних повноважень слідчого, О. Марочкін здійснює їх поділ ще за двома критеріями: 1) за ступенем самостійності: а) ті, що він реалізує самостійно (частина 3 статті 246 КПК України); б) такі, які він здійснює за погодженням із прокурором через звернення із клопотанням до слідчого судді (стаття 176 КПК України) і які він виконує за рішенням прокурора (пункт 4 частина 2 статті 36 КПК України) або керівника органу досудового розслідування (частина 5 статті 246 КПК України); 2) за етапами досудового розслідування: а) на етапі внесення відомостей до ЄРДР; б) на етапі проведення слідчих (розшукових) дій; в) на етапі повідомлення про підозру; г) на етапі закінчення досудового розслідування [7, с. 24-25]. Зазначені критерії є цілком прийнятними для здійснення класифікації процесуальних повноважень слідчого й можуть застосовуватися з тим уточненням, що в межах першого критерію доречно виокремити групу повноважень, що реалізуються внаслідок реалізації учасниками кримінального провадження наданих їм прав (наприклад, одержання доказів, наданих підозрюваним, його захисником, потерпілим, його представником або іншими учасниками кримінального провадження, розгляд клопотань, заявлених учасниками кримінального провадження тощо), а в межах другого – уточнити назву відповідного етапу через указівку на проведення не лише слідчих (розшукових), але й інших процесуальних дій, спрямованих на отримання та перевірку доказів.

Поряд із наведеними поділами процесуальних повноважень слідчого, доцільно запропонувати класифікацію за критерієм наявності в слідчого дискреції щодо їх самостійної реалізації, з урахуванням якого виокремити дві групи повноважень: 1) повноваження, які підлягають реалізації безпосередньо слідчим; 2) повноваження, реалізація яких може бути делегована іншому учаснику кримінального провадження. Другу групу становлять делеговані повноваження, під якими О. Воробчак розуміє процесуальні повноваження одного учасника кримінального провадження, які передаються іншому [8, с. 143]. Аналіз норм кримінального процесуального закону до таких процесуальних повноважень дозволяє віднести: а) доручення слідчим відповідним оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій; б) доручення слідчим проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій на території, яка перебуває під юрисдикцією іншого органу досудового розслідування, такому органу досудового розслідування; в) доручення слідчим здійснення розшуку підозрюваного оперативним підрозділам (пункт 3 частини 2 статті 40, частина 6 статті 218 і частина 3 статті 281 КПК України).

Висновки. Процесуальні повноваження слідчого становлять собою систему передбачених нормами кримінального процесуального закону прав та обов'язків, які покладені на відповідних службових осіб органів досудового розслідування, уповноважених у межах їх компетенції здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, мають владний характер, спрямовані на виконання завдань кримінального провадження та здійснюються в порядку, передбаченому КПК України. Розгорнута класифікація процесуальних повноважень дозволяє встановити особливості змісту певних їх видів, що охоплюються відповідними групами, відповідно до різних класифікаційних критеріїв. У зв'язку з цим доцільно здійснювати класифікацію процесуальних повноважень слідчого за декількома критеріями: 1) за функціональним спрямуванням процесуальної діяльності слідчого; 2) за ступенем самостійності слідчого в ході реалізації процесуальних повноважень; 3) за етапами досудового розслідування, на яких відбувається реалізація процесуальних повноважень слідчого; 4) за наявністю дискреції слідчого щодо самостійної реалізації процесуальних повноважень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Кіпер О.О. Процесуальна самостійність слідчого як гарантія всебічного, повного й неупередженого розслідування у кримінальному провадженні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Одеса, 2017. 228 с.
3. Антонюк А. Б., Мазурець О. О. Визначення процесуального статусу слідчого у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 270-273.
4. Зінковський І.П. Повноваження слідчого при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження: дис. ... д-ра філософії: 081 – Право. Одеса, 2019. 281 с.
5. Лисецький О. О. Слідчий як суб'єкт кримінального провадження: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ, 2018. 244 с.
6. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: монографія / В.Г. Дрозд, А.В. Пономаренко, С.Є. Абламський, Л.В. Гаврилюк та ін. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 352 с.
7. Марочкін О. І. Мотивування процесуальних рішень слідчого: монографія. К.: Національна академія прокуратури України, 2015. 214 с.
8. Воробчак О. А. Ознаки делегування процесуальних повноважень у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2023. № 66. С. 142-146

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 8, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**